בית הכנסת

פנקס סאבאמשטש

מוקדש לזכר קדושי עירנו

געהיילליקט דעם אנדענק פון אונזערע קדושים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ארויסגעגעבן דורכן ארגון סאָכאַטשעוו אין ישראל
ביי דער מיטבאַטיילונג פון פאַראייניקטן סאָכאטשעווער רעליף־קאָמיטעט
אין אמעריקע

הוצאת ארגון יוצאי סוכצ'וב בישראל
ובהשתתפות הועד המאוחד של ארגוני יוצאי סוכצ'וב באמריקה

Printed in Israel, 1962
כל הזכויות שמורות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

נדפס בירושלים, תשכ"ב
מוצרי ניר של המשביר בע"מ

פנקס סאנאטשעוו

רעדאקטארן:

א. ש. שטיין

גבריאל ווייסמאן

רעדאקציע־קאלעגיע:

יעקב פרידמאן ז"ל
מענדל פרידמאן
משה לבנון (בזשעזשינסקי)
ירוחם אינס

אינהאלט

פון דער פארגאנגענהייט

זייט

גבריאל וויסמאן: הקדמה 3
פון רעדאקציע־קאלעגיע 7
ישעיה טרונק: די יידישע קהילה אין סאכאטשעוו פון
די עלטסטע צייטן ביזן 19־טן י. ה. 11
יוליאן ניעמצעוויטש: סאכאטשעוו „פארייִדישט“.. 29
מאג. יאנינא שוויעזשינסקא: די געשיכטע פון דער
שטאט און לאנד סאכאטשעוו און די יידן 30
נחמן בלומענטאל: א צענדליק יאָרן רב אין סאכאטשעוו 40

דעם רבינס הויף

א. חצרוני: א גייסטיקער צענטער 57
אליעזר שטיינמאן: דער קול און בת־קול 64
אהרן צייטלין: ר׳ אברהמ׳עלע סאכאטשעווער.. 79
מ. ב. שטיין: דעם רבינס הויף 85
דוד וואלרא: די לוויה פון רבין 92
א. חצרוני: דער „שם משמואל“ 97

דאס סאציאלע און גייסטיקע לעבן

מנחם פרידמאן: סאכאטשעוו צווישן ביידע וועלט־מלחמות 103
משה שוואַרץ: די פאַרשניטענע היים 141
ש. שוויאטלאוואסקי: געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס 154
ש. גרונדוואג: די חבלי לידה פון היגן ציוניזם 158
יעקב פרידמאן: די פיאַנערן פון העברעאישן שול־וועזן 164
„ „ השומר הצעיר 168
א. שטשאפא: די ארבעטער־באַוועגונג.. 173

דוד וואלראט: דאס ערשטע אמאטארן־טעאטער 175
יוסף גרונדוואג: יידיש טעאטער.. 180
יצחק וויינשטאק: דער בלאז־ארקעסטער 186
יעקב פרידמאן: „סאכאטשעווער צייטונג" 189
אלחנן כץ: „חברה תהילים" 193
י. פ. חברה קדישא 199
מאיר גאלדפארב: פון געזעלשאפטלעכן לעבן 201
שלמה שויאטלאווסקי: די פאלקס־באנק.. 207
לייב פערשטנבערג: דער לערער פון דער יוגנט.. .. 213

סאכאטשעווער רבנים

משה לבנון: סאכאטשעווער רבנים.. 227
מ. ב. שטיין: דער רב ר' אלעזר הכהן 238
זאב וואלף יחיאל לאנדא: מיין טאטע ז"ל 244

סאכאטשעווער — זייער ראל אינעם קולטור־ געזעלשאפטלעכן לעבן

מ. ב. שטיין: אלכסנדר זישא פרידמאן.. 249
לאָ קעניג: עוזר וואַרשאווסקי.. 257
מלך ראוויטש: ביאגראפישע נאטיצן.. 268
ישעיה טרונק: שמואל לעהמאן ז"ל.. 271
י. פרידמאן: פנחס גראובארד.. 274
א. אלמי: פנחס גראובארד.. 276
משה שוארץ: וואוע ראזנבערג.. 280

געשטאלטן און טיפן

יעקב פרידמאן: פרימאן הירש 285
" " שמחה גרונדוואג.. 289
אלחנן כץ: ר' מנשה צימריינסקי.. 292
שלמה שויאטלאווסקי: סאכאטשעווער עסקנים .. 295
" " ר' הערשל קלוסקא ז"ל 298
יעקב פרידמאן: דערינערונגען.. 300
" " משה אהרן שולקלאפער 301
" " ר' מאיר בנימין 304

זייט
יעקב פרידמאן: אברהם מאיר לייזערס.. 306
״ ״ חייקל בעל־עגלה.. 307
לייב פערשטנבערג: חייקל בעל־עגלה.. 309

שטייגער און זכרונות

יעקב פרידמאן: אַנסקי־אַנקעטע 320
פנחס גראָבאָרד: אין יענע טעג 330
מ. ב. שטיין: דער למד־וועניק 336
משה לבנון: ער האָט דאָך דיר צוגעזאָגט.. 338
י. י. טרונק: פון בוך ״פוילן״ 342
עוזר וואַרשאָווסקי: שמוגלארס.. 351
פנחס גראָבאָרד: טרפה'נע סחורה.. 365
צבי כהן: ביי דער בזורע 370
מחלה לעווין־בוטלער: פון מיינע איבערלעבונגען.. 374
יעקב פרידמאן: משה פעסטמאַן 376
״ ״ דער ציוניסטישער מנין 379
״ ״ יוסף וואַלקאָוויטש.. 382
״ ״ יחיאל מאיר טילמאן 383
״ ״ דער מארד איבערן נאטשאלניק.. .. 384

חורבן

מ. ראיאק: די פארניכטונג 389
לעווקאָוויטש: דייטשע מאָרדן.. 414
רייזל ראָזענבערג (ראָזענקאפף): פון יענע טעג 423
טאָבע מאָשענבערג: מיינע פיינפולע טעג 437
מ. ש. פרייד ענבערג: מיינע איבערלעבונגען.. .. 446
משה גייער: זכרונות.. 448
חיים ווייס: דאָטעס צו געדענקען 450
א. סאָכאָטשעווער: אויסגעגאַנגען פון הונגער .. 452
ראָזע (ווייגבערג) גאָלדשטיין: אויף דער אַרישער
זייט 455
לייב לוריע: אויף אַרישע דאָקומענטן 463
ב. ירליכט: אזוי איז פאַרפייניקט געוואָרן.. 470
הערש גאָטהעלף: אַ פאָר וועלטער.. 478

אסתר שהם: דערמאָן מיך — געדענק.. 490
צבי טאָבנפעלד: זכרונות פון דער באהעלטעניש.. .. 493
יזקה גראָסמאַן: אַ בריוו צו די קינדער פון גרונדוואג.. 499
מרדכי געבירטיג: אין געטאָ.. 504
ה. לייוויק: ציפער — טויזנטער, מיליאָנען.. 505
יצחק: טילמאַן: סאָכאַטשעוו אין 1939 506
מרים פליישמאַן: פון די לעצטע טעג 510
יחיאל זילבער דערציילט.. 514
מחלה לעווין־בוטלער: דער לעצטער 533
רוזשקע שמולעוויטש: פון די ערשטע קרבנות.. .. 536
מ. ל.: יחזקאל אַדאַמאַשעק ז״ל 538
אסתר שהם: מיין זיידנס הויז 539
י. פ. די „איבערבאזעצונג״.. 542
מגר. בלומענטאַל: אויפלאָגע פון אַ בוך.. 544
ל. פערשטנבערג: אויף די חורבות.. 546
ירוחם אינס: סאָכאַטשעווער אין ישראל.. 558
ש. שוויאַטלאָווסקי: ציון לנפש יקרה.. 566
יזכור 568
יעקב פרידמאַן: אליעזר מאיר ליבערט.. 572
לואיס ליבערט: סאָכאַטשעווער אין שיקאַגאָ.. 574
ח. ל. לודזקי: סאָכאַטשעווער אין ניו־יאָרק 577
פרויען־פאַריין אין ניו־יאָרק.. 592

גבריאל וייסמן: הקדמה 601
דבר ועדת המערכת 603

א. פרקים לתולדות הקהילה

י. טרונק: לתולדות הקהילה 607

ב. חצרו של הרבי

א. שטיינמאן: קול ובת קול 612
א. ח.: אדמו״ר ר׳ שמואל זצ״ל 628
הרב י. מ. אהרנסון: אדמו״ר ר׳ דוד זצ״ל 632
ב. צמח: ר׳ דוד בורנשטיין, אדמו״ר מסוכצ׳וב 639

עמוד

ג. בין שתי מלחמות עולם

מ. פרידמן: בין שתי מלחמות עולם 647
י. גרונדוואג: מהווי התיאטרון המקומי 659
י. אינס: סוכצ'וב כפי שאני זוכרה 664
ש. גרונדוואג: חבלי־לידה של הציונות בסוכצ'וב 669
י. יעקובוביץ: משה יעקובוביץ 672

ד. אישים

ד"ר הלל ziידמן: ר' אלכסנדר זישא פרידמן 674
פסיה שרשבסקי: אישיות זוהרת — ר' זישא 686
י. פרידמן: שמחה גרונדוואג 692

ה. דמויות

י. פ.: אנשי עם.. 696
א. פרימן הירש (שלום צבי) פרידמן.. .. 696
ב. משה אהרן „שולקלאפר" 698
ג. מאיר בנימין 698
שלמה פרידמן: בית ההורים שלי 700
יעקב צדקוני: אבא ז"ל (אברהם רכטמן).. 706
יעקב צדקוני: החצר של משה רכטמן 708
ישראל רוזן: ברנרד קמפלמכר — מורה העיר.. 710
ליב פרשטנברג: האשה חייקל „בעל־העגלה" 712

ו. הווי

מ. ב. שטיין: איש הלמד־וו.. 716
משה לבנון: הלא הוא הבטיח לך... 718
י. צ.: שעשועים.. 721
י. צ. אפיזודות: אבא נידון למיתה.. 722
הסומא 723
פטירתו של הרבי.. 723
„לוסובניקים" 724
טיולי השכמה 725

עמוד

ז. השואה יהודי סוכצ'וב בדרכם האחרונה

מ. ראיאק: המרטירולוגיה של המבוגרים והילדים 729
רייזל רוזנברג (רוזנקופף): חורבן סוכצ'וב 737
טובה מאשנברג: כך ניצלתי 741
שינולד זאב: במחנה סקארז'יסקו 742
הרש גוטהלף: בכפרים וביערות 743
רחל: פנחס ז"ל (פיניע).. 747
חנה פרידמן: מי יתן ראשי מים.. 752

ח. נפטרים

חנה פרידמן: לזכר אמא ז"ל,
שלושים להסתלקותו של אבא ז"ל.. .. 754
י. פ. אהרן איש־שלום (פרידמן).. 756
י. פ. צפורה באום (אלברט) 759
ישראל רוזן: צפורה באום.. 763
ישראל רוזן: יעקב פרידמן ז"ל.. 765
המערכת: משה אליעזר בורנשטיין ז"ל 769
י. אינס: חנה קפלן (לבית גרינברג) 771

הבנים שנפלו למען המולדת

בורנשטיין שמואל אברהם 774
י. פ. : יאשינסקי שמואל (שמואליק).. 775
י. פ. לוין צבי (הערשעלע).. 776
מאיר אורבך 778
יעקב צדקוני: אחרית דבר 780
שמות הקדושים .. .. 782..
אינדקס 817

אינהאלט פון די בילדער
רשימת התמונות

	זייט
די שול	18
דער שלאָסבארג	21
פייערלעשער־געבוידע	38
דער רבי ר׳ שמואל („שם משמואל")	96
דער אפטייק־סקלאד	104
דער מארק	107
שטאָטישע גימנאזיע	117
בית־יעקב שול	119
יידישע קינדער מיטן לערער קאמפעלמאכער	121
פארוואלטונג פון דער ביבליאטעק	125
מיטגלידער פון ספאָרט־קלוב	129
א סצענע פון בערגלסאנס „דער טויבער"	133
בנין פון מאגיסטראט	139
יידישע ראטמענער־דעלעגאציע	147
דזשאינט־קוך	151
שמחה גרונדוואג מיט זיין פרוי	159
סאָכאטשעווער נעמען אויף נ. סאָקאָלאָוון	161
געזעגענונגס־באנקעט פאר חיים טעמפל	162
קרן־קימת עסקנים	169
„השומר הצעיר" אין סאָכאטשעוו	171
נחום און רבקה גרונדוואג	181
דראמאטישער קרייז	183
ארקעסטער	187
מנשה קנאַט	191
ר׳ יהושע (שיע) בזשעזשינסקי	192
ר׳ מענדל פרידמאן	194
ר׳ שמואל הכהן זאלצמאן	195
ישראל מאיר זילבערמאן	197
מצבה	198
געשענדעטע ספרי־תורות	199
משה (טעמעס) שיינוואלד	200
הערצקע גאָלדפארב מיט זיין משפחה	202
יודל מאשמאן	203
חיים שיינוואלד	204
יוסף נאדעלהאפט	205

	זייט
דער מאגיסטראט	206
א גרופע סאכאטשעווער עסקנים	207
א גרופע יוגנט	211
יידישע כלל־טוער	212
פרויען־סעקציע ביים זש. ט. ג. ס.	215
פוטבאָל־סעקציע	218
פוטבאָל־סעקציע מיטן לערער קאמפעלמאכער	220
אויפן קבר פון לערער קאמפעלמאכערס זון	222
ר׳ אלעזר׳לס אוהל	239
ר׳ הערשל בזשעזשינסקי	245
אלכסנדר זישא פרידמאן	248
ר׳ יהושע פרידמאן מיט זיין פרוי	254
עזר וואַרשאווסקי	257
גדליה וואַרשאווסקי	267
פנחס גראובערד	275
אלחנן ליבערט מיט זיין פרוי	282
ר׳ פרימאן הירש	284
ר׳ מענדעל פרידמאן מיט זיינע קינדער	287
די העברעאישע שול „התחיה"	290
פרוי טשיפע כץ מיט אירע קינדער	293
די משפחה טעמפעל	294
ר׳ זלמן אלבערט	295
ר׳ יאנקל קאוואל מיט זיין משפחה	297
אליהו פאָזנאנסקי מיט זיין פרוי	303
די משפחה קנאַט	318
אברהם לעווקאָוויטש מיט זיין פרוי	335
די בריק איבער דער בזורע	341
די אויספירער פון טרפה׳נע סחורה	366
די אויספירער פון טרפה׳נע סחורה	369
א גרופע	375
משה פעסטמאן	376
נפתלי פעסטמאן	377
בערל לייפער	378
ר׳ שמואל נעלסמאָן	380

זייט

א זכר פון בית־הקברות 382
אזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן 386
נאצישע רשעות 388
א גרופע 402
אברהם כאזאן 408
מיידאנעק 413
ישראל ראטשטיין ווערט געצוונגען
דורך די דייטשן צו שפּילן 426
א טייל צוריקגעבראכטע יידן פון ווארשע 428
נאצישע רשעות 430
הערש־נתן מאָשענבערג 438
די שוועסטער פון יאָסל כאזען
מיט איר קינד 443
פון די פארבליבענע מצבות 451
ביילע שמולעוויטש 454
רחל שמולעוויטש 454
חיה שמולעוויטש 454
רויזע מאשענבערג 459
א גרופע 472
שעוטשיק 474
משה יזראלעוויטש מיט זיין פרוי .. 477
ראטשטיין שאול און פערל 477
ברודער־קבר פון דער באמבאַרדירונג
אויף אָרלע גאס 483
טרעבלינקע 492
בעריש לעווקאָוויטש מיט זיין זיין פרוי
גיטל 494
משה שוארץ בעת זיין באזוך אין 1949 508
מאָניעק לעווין 533
די קינדער פון ר׳ שלמה ראָזנפערל .. 536
ברכה און אברהם־הירש ליבפרוינד .. 537
יחזקאל אדאמאשעק 538
וואלף־איטשע גאלעק מיט זיין פרוי .. 551
אויפן צעשטערטן סאָבאטשעווער
בית־הקברות 553
לעבנגעבליבענע סאָבאטשעווער
אין דייטשלאנד 554
צוריקגעקומענע סאָבאטשעווער
פון רוסלאנד 554
גריגדונגס־פארזאמלונג אין יאָר 1945 559
צוזאמענטרעף מיטן לאנדסמאן פליישמאן 559
די ערשטע בוי־קבוצה 560
דאס פרעזידיום ביי אן אזכרה 562

זייט

סאָבאטשעווער ביי אן אזכרה 563
רבי ר׳ הענעך, זון פון „שם משמואל״ 564
משה־אהרן וויידעלעץ 566
ר׳ הערצקע עינעס ז״ל 569
אליעזר־מאיר ליבערט ז״ל 574
ר׳ יצחק גראובארד ז״ל 582
ישראל־משה אין חוה צוקערווייס .. 588
חיים־דוד נייטען 591
אדמו״ר ר׳ דוד׳ל 639
מרכז תנויות (שטאטישע האלעס) .. 646
בי״ס „יבנה״, המורה שטריכר עם תלמידיו 651
בית״ר קמה סוכצ׳וב — לובין 651
מודעה של אקדמיה לזכר מנדלי מו״ס 655
פראגמנט מהמחזה „האלמוני״ 660
מודעה להצגת „קרייצר סאנאטע״ .. 662
קבוצת עסקנים 663
זינבל ציבולא ואשתו 665
התאומים, יצחק ז״ל ואליהו יב״ל ציבולא 667
קבוצת בנות סוכצ׳וב 671
משה יעקובוביץ 672
אלכסנדר זישא פרידמן ומשפחתו .. 679
ר׳ חנוך (העניך) זאיונץ ואשתו 694
פסח וולרט ומשפחתו על קבר אביו 699
ר׳ יחיאל פרידמן ואשתו שרה לאה ז״ל 701
ר׳ אברהם רכטן ז״ל 707
ר׳ ליב זבדצקי ואשתו פרימט 717
„החיים והמות״ צייר : דוד וולרט 1943 728
הרבנית מירלה בורנשטיין ז״ל 736
פנחס וינברג 747
קברי של פנחס וינברג 748
שבתי וינברג ואשתו לאה 749
פקסימיליע ממכתבו של פ. וינברג 1945
750—751
אהרן (פרידמן) על קבר אביו (1937) 757
צפורה באום 759
יעקב פרידמן ז״ל 765
משה אליעזר בורנשטיין ז״ל 769
חנה קפלן 771
שמואל אברהם בורנשטיין 774
שמואל יאשינסקי 775
לוין צבי (הערשעלע) 776
מאיר אורבך 778
„נר הזכרון״ 781

הקדמה

ביים צוגרייטן דעם „פנקס סאָכאַטשעוו" האָבן מיר זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו געבן א בילד פונעם יידישן עבר אין סאָכאַטשעוו; פונעם אויפבוי און אַנטוויקלונג פון יידישן לעבן דאָרט, און פאַרפיקסירן סאָכאַטשעווס לעצטע דראמע — די היטלער־תקופה. און דאָס איז היינט נישט פון די לייכטע זאַכן, ווייל ערשטנס, געהערן שוין היינט, ליידער, אלע דריי תקופות צו אין צייט — צום עבר, צווייטנס, זענען אַ סך היסטאָרישע מאַטעריאַלן פארשוווּנדן צוזאמען מיט די יידן, און דריטנס — נישט אלע פאראנענע מקורים און ארכיוון זענען היינט צוטריטלעך פאַרן יידישן היסטאָריקער. ביי דעם אַלעם האָט זיך אונדז איינגעגעבן צו געבן עטלעכע וואָגיקע און קאָמפּעטענטע היסטאָרישע אַרבעטן, וועלכע גיבן א מער־ווייניק בילד פון יידישן בראשית אין סאָכאַטשעוו.

פּראָפּאָרציאָנעל פאַרנעמט די אַלטע געשיכטע פון סאָכאַטשעוו א סך ווינציקער זייטן, ווי די צענדליקער יארן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. און דאָס איז, צו אונדזער גרויסן צער, פארשטענדלעך, מחמת בלויז די איבערלעבענישן פון די יידן אין דער היטלער־תקופה, זענען שקול כנגד אַלע אַנדערע תקופות פון אונדזער געשיכטע.

וואָס שייך די מאַטעריאַלן פונעם צווייטן טייל, זענען זיי על־פי־רוב סטימולירט און געשעפט פון זכרון. דאָס זענען אַרבעטן, וועלכע שילדערן די אַלע עליות און ירידות, די פאָזיטיוע און נעגאַטיוע דערשיינונגען פון יידישן לעבן אין סאָכאַטשעוו ביזן העכסטן באַרג־ארויף־גאנג, די העכסטע אויסשטראַלונג פון דער יידישער וויטאַליטעט, אָבער גלייכצייטיק — סאָכאַטשעווס לעצטן אויפפלאַקער, ביז צו דער טאָטאַלער פארניכטונג פון דער דאָזיקער „עיר ואם בישראל".

אין די דאָזיקע מעמואַרן, זכרונות, באַשרייבונגען זענען רעסטאָווירט און פארפיקסירט געווארן די פארשידענע אַספעקטן פון יידישן סאָכאַטשעוו — אינסטיטוציעס, געזעלשאַפטן, פארטייען און אויך פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן געווירקט אין אַלע די קערפערשאַפטן.

צו באַוונדערן די ענערגיע און מסירת־נפש פון די סאָכאַטשעווער טוערס און

אנפירערס, וועלכע האָבן אויף אַלע געביטן פון ציבור־טעטיקייט מאַניפעסטירט זייער דינאַמישע יידישקייט און געהאָלפן פאַרווירקלעכן דעם רענעסאַנס פון יידישן קולטור־לעבן. צו באוונדערן, מחמת דער דרויסן איז גאָנץ אָפט — מכל־שכן אין די דרייסיקער יאָרן — געווען אַן אומגינסטיקער, אַ פיינטלעכער, צומאָל פאַרוועבט מיט טראגישע צוזאמענשטויסן. און מען האָט געדאַרפט האָבן גענוג גייסטיקע און מאָראַלישע כוחות אנטקייגנצושטעלן זיך אט דעם יודאָפאָבישן דרויסן. סאָכאַ־טשעווער יידן האבן פארמאגט די דאָזיקע גייסטיקע גבורה.

דאָס יידישע סאָכאַטשעווו האָט געהאַט איר אייגנאַרטיקע פיזיאנאמיע און האָט אויך ארויסגעגעבן אַ ריי גרויסע רבנים, שרייבער, אינטעלעקטואַליסטן און ארבעט־אינטעליגענץ, וועלכע זענען געזעסן על התורה ועל העבודה. אויף די בלעטער פונעם „פנקס־סאָכאַטשעווו" שיינען־אויף אַזעלכע ליכטיקע געשטאַלטן, ווי: אלכסנדר זישא פרידמאן, עוזר ווארשאווסקי, פנחס גראובארד, שמואל לעהמאַן, וואָווע ראָזנבערג, און פיל אנדערע, וועלכע זענען אַרויס פון לאָקאַלן גדר און באשיינט און באקריינט דאָס יידישע לעבן. ערשט דער סאָכאַטשעווער רבי ז״ל איז דאָך געווען אַ זייל פון פוילישן חסידות און געשמט וויט און בריט אַריבער די גרענעצן פון פוילן. די חסידישע וועלט האָט געצויגן זייער גייסטיקע יניקה פונעם סאָכאַטשעווער „הויף" וואָס איז געווען אַ „בית־ועד לחכמים". דאָס יידישע סאָכאַטשעווו האָט זיך, בכן, קוואַליטאַטיוו געקאָנט פארגלייכן מיט די גרעסטע שטעט אין פוילן, און אין א ריי געביטן געשטאַנען אפילו אין סאמע מזרח. און אָט די זעלבע יחוסדיקע שטאָט ביי דער שטילער בזורע איז, אין די בייזע היטלער־טעג, געוואָרן דער עמק־הבכא, וווּ עס האָבן זיך אויסגעלאָשן די לעבנס פון די טייערע סאָכאַטשעווער יידן. אינעם „פנקס סאָכאַטשעווו" קומט טאַקע צום אויסדרוק דער טיפער טרויער און נאָגנדיקע נאסטאלגיע נאך דער אונטערגעגאַנגענער וועלט — די יידישע וועלט. אָבער צוזאַמען מיטן טרויער וועקן די דאָזיקע בלעטער געפילן פון שטאָלץ פונעם דערהויבענעם פאַקט, וואס עס זענען געווען דארט אַזעלכע גאַנצע קרישטאָל־ריינע יידן. און נישט נאָר שבתדיקע, נאר אויך וואָכעדיקע, תמימותדיקע יידן, אַ שטייגער: חייקל בעל־עגלה, יקיר שוסטער און פיל אַנדערע פשוטע פאלקס־מענטשן — דערהויבענע נשמות.

בנוגע דעם חורבן־טייל זענען דאָ געקומען צום אויסדרוק די, וועלכע האָבן דעם שוידערלעכן חורבן אויף דער אייגענער הויט דורכגעמאכט — די געצייטלטע האַלבוועשקעס, וועלכע זענען איבערגעבליבן פון דער שטאָט סאָכאַטשעווו. אָט די קליינע צאל על־פי־נס אפגעראַטוועטע פון די געטאָס, קרעמאַטאָריעס, וועלדער, בונקערס און אויך די באַהאלטענע מאָדערנע אנוסים דערציילן דאָ וועגן די אַלע צרות, נגישות, ענויים, חרפות — דעם גאַנצן רשעות, וואס זיי זענען אַדורכגעגאנגען בימי היטלער. פון א ריי ארבעטן דאָ וועלט ניכר, אַז אין די שוידערלעכסטע באַ־

דינגונגען אונטערן נאצי־קלעם, האָבן די סאָכאָטשעווער יידן נישט פאַרלוירן זייער גייסטיקן צלם־אלוקים. דאָס איז נוסח סאָכאָטשעוו.

פאַר אַ פרעמד אויג האָט געקאָנט אויסזען, אז די צייט האָט ביי די דאזיקע ניצול־געווארענע פארהיילט די ווונדן, אבער ווי נאָר זיי האָבן געגומען אָפּוויקלען די באנדאזשן, ד. ה. — עפענען זייערע הערצער, האָט מען דערזען די טיפע נישט־פאַרהיילטע ווונדן, וועלכע זענען נאָר ארומגעוויקלט מיט באַנדאַזשן און פלאסטערן. ווונדן וואס וועלן זיך שוין קיינמאָל נישט אויסהיילן.

ווי דערמאָנט באַציען זיך די מערסטע אַרבעטן אין דעם־אָ קאַפּיטל צו די פערזענלעכע איבערלעבונגען פונעם עדות־באשרייבער. זיי זענען אָבער געשריבן אזוי עכט, אַזוי איבערצייגנד — צומאָל מיט אַ סטאָאישער איינגעהאַלטנקייט — אז מיר זענען אויפן פאָן פון דער פערזענלעכער טראַגעדיע, די אַלגעמיינע טראגעדיע פונעם יידישן פאָלק — די גסיסה פונעם מזרח־אייראָפּעישן יידנטום.

אוודאי וועט דער שפראַך־מפונק דאָ און דאָרט אָנטרעפן אויף אַ נישט געשליפן וואָרט, אדער זאַץ, צי קאָן מען אָבער אַ וויי־געשריי אָנשטעלן לויט אַ קאמערטאן? און ווייל זייערע רייד זענען אין שטיק געשריי, אַ קול ממעמקים, האָבן מיר נישט פילטרירט דעם רויען שטאָף, נאר געלאָזן אים אין זייער רויער פאָרם. מיר האָבן געהאַלטן, אַז דא איז נישט אזוי וויכטיק ווי אזוי זיי דערציילן, נאָר וואָס זיי דערציילן. דערפאַר אָן שינויים, אָן פארפוצעכצער — פשוט. אָבער דוקא מיט זייער פשטות דערשיטערן זיי אונדז און האַלטן צוגעשמידט אונדזער געמיט צו דער שוידערלעכסטער דראַמע וואָס אונדזער פאָלק האָט ווען נישט איז איבערגעלעבט.

אין אַ ריי ארבעט האָבן מיר באַמערקט געוויסע איבערחזרונגען, אָבער מיר האָבן זיך נישט געגומען דאָס רעכט פון פאַרגלייכן די פאַקטן און צו עלימינירן פון זיי סתירות. אדרבא: אפשר וועט דאָ דער היסטאָריקער אָנטרעפן אויף נאך אַ וואַריאַנט, אויף נאך עפעס וואס קאָן דערגאנצן, אויסקלאָרן.

מיר האָבן אויך באַמיט זיך אויפצוהיטן דעם סטיל און שפראַך פון מחבר, כדי מיט דעם צו געבן דעם כאַראקטער פון א קאלעקטיוו ווערק.

זאָל דער „פנקס סאָכאָטשעוו" זיין אַ גייסטיקער דענקמאָל פאַרן פארשניטענעם יידישן לעבן אין סאָכאָטשעוו, און א צושטייער צו די ספרים פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע.

גבריאל ווייסמאן

פון רעדאקציע-קאָלעגיע

מיט אַ געפיל פון יראת־הכבוד און הייליקן ציטער זענען מיר אַ גרופּע סאָכאַטשעווער אין ישראל — מיט אַ צען יאָר צוריק — צוגעטרעטן אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך, וואָס זאָל פאָראייביקן די אומגעבראַכטע יידישע קהילה סאָכאַטשעוו. דאָס האָט געפאָדערט דורכגעטראַכטקייט און גרויסע געזעלשאַפטלעכע אחריות.

פאר אונדז זענען אויפגעקומען גרויסע ספיקות, צי זענען מיר טאַקע די וועלכע זענען ראוי צו דערציילן און צו באַווײַנען דעם פּיין און אומקום פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע.

מיר האָבן פון פאָרויס זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון וועגן די אומגעהויערע שוועריקייטן אויף וועלכע מיר וועלן זיך אָנטרעפן, און אויף דער גוואַלדיקער פאראנטוואָרטלעכקייט וואָס אַזאַ זאַך פאָדערט. דערפאר האָבן מיר מיט א באזונדער שוועך געמיט, אָבער מיט א טיפן גלויבן אין דער זאך, אָנגעהויבן זאַמלען דאָקומענטן און מאַטעריאַלן וועגן לעבן און אומקום פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע. מיר האָבן אויך געזוכט זאַמלען בילדער פון אַרגאַניזאַציעס, שולן, רבנים, פאָלקסטיפן — אַלץ פון אַן עטנאָגראפישן ווערט.

פאַר אונדז איז געשטאַנען די פראַגע פון ראטעווען אונדזערע גייסטיקע אוצרות פון אונטערגאנג און פאראייביקן די חורבן־תקופה. און דאָס — ש ו י ן, ווי לאַנג עס לאָזט זיך אפראַטעווען, וויל מאָרגן קאָן, חלילה, זיין צו שפּעט.

מיר האָבן געשטעלט זיך פאַר אַ ציל צו געבן, ווי וויט מעגלעך, אן אלזייטיק אויטענטיש־אומפּארטייאיש בילד פון יידישן לעבן אין סאָכאָטשעוו. נישט צו מינימיזירן אײַן פּאַרטיי און אַרויסהייבן אַ צווייטע. צו דעם צוועק האָבן מיר צוגעצויגן מענטשן פון פארשידענע ריכטונגען. נאָר אויב די, אָדער יענע פאַרטיי זעט פּאָרט אויס צו זיין מינימיזירט, איז עס נאָר דערפאַר, וויל ס׳איז פשוט נישט געווען ו ו ע ר ס׳זאָל אויספילן דעם בלויז. און דאָס איז באמת אַ שאָד און אַ וויטיק.

אויף ווי וויט מיר האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט צו קאָנטראָלירן, האָבן מיר זיך אויסגעהיטן פון טענדענציעזע שילדערונגען, אָפּגערעדט פון שלעכטע כוונות.

אויך בנוגע דער חורבן־תקופה האָבן מיר געשטרעבט, אַז אַלץ זאָל באַקומען אַ ריכטיקע אָפּשפּיגלונג. און אויב ס׳זענען געווען טרויעריקע דערשיינונגען, וואָס די ביטערע צייט האָט אַרויסגערופן, זאָלן זיי אויך פאַרצייכנט ווערן. די דאָזיקע שאָטן־זייטן גייען אבער פאַרלוירן אינעם גרויסן שלל פון מאַראַליש־דערהויבענע

פאַקטן — אפילו אונטערן נאצי־קלעם. צו שטוינען ווי אזוי אונדזערע קדושים האָבן אין אזא קלעם געקאָנט אויפהיטן זייער בטחון און זייער גייסטיקע פיזיאָנאָמיע. און נישט בלויז קדושים, נאָר אויך גבורים זענען צווישן אונדזערע סאָכאָטשעווער געווען. אַלע זיי וועלן לייכטן פאַר אונדז ווי אַ נר־תמיד, און מיר וועלן זיי אייביק טראָגן אין אונדזערע הערצער.

געציילטע פון אונדזער שטאָט האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט, אָבער מיט זיך האבן זיי אויך אפּגעראַטעוועט דעם גלויבן אין דעם יידישן קיום — די עקשנות ווייטער צו בויען און ווייטער צו שאַפן.

מיר געבן זיך אָפּ אַ חשבון, אַז מיטן איצטיקן ספר איז נישט אַלץ אויסגעשעפט געווארן, און אוודאי נישט דער גאַנצער ים פון טרערן און פיין, אָבער מערער האָט זיך לעת־עתה נישט געלאָזט צונויפזאַמלען.

ס׳איז אויך מעגלעך, אַז אַ סך פון אונדזערע קדושים, וועגן וועמענס לעבן און אומקום ס׳האָט געדארפט דערציילט ווערן, זענען דאָ, ליידער, נישט אַריין. אָבער דאָס איז נישט אונדזער שולד. מערער האָבן מיר, ביים בעסטן ווילן, נישט געקאָנט צונויפזאַמלען.

דער „פנקס סאָכאָטשעוו" איז דער קאָלעקטיוועער קדיש פון אַלע סאָכאָטשעווער אין דער וועלט נאָך די אומשולדיק־אומגעבראַכטע פינף טויזנט סאָכאָטשעווער יידן, און אַ מצבה אויף זייערע אומגעזעענע קברים.

דאָס יידישע סאָכאָטשעוו איז אומבערחמנותדיק אָפּגעהאַקט געווארן. זאל דער „פנקס סאָכאָטשעוו" פאנאנדערטראָגן דעם עכאָ פון דעם דאָזיקן ווונדערלעכן ניגון צו די סאָכאָטשעווער אייניקלעך, אור־אייניקלעך — אזוי פון דור צו דור.

די אַלע וועלכע האָבן צוגעלייגט אַ האנט צום ספר — א יישר־כוח. צו אונדזער גרויסן צער האָבן נישט אלע באטיליקטע דערלעבט צו זען דאָס דערשיינען פון דאָזיקן יזכור־בוך.

דאָס זענען אונדזערע טייערע בני־עיר: יעקב פרידמאַן, משה אליעזר באָרנשטיין, פנחס גראובארד, וואָווע ראָזנבערג זכרונם לברכה.

מיט גרויס כבוד און דרך־ארץ דערמאָנען מיר אויך דעם רעדאַקטאָר א. ש. שטיין, וועלכער האָט פיל מיטגעווירקט צו דער געשטאַלטיקונג פונעם דאָזיקן ספר. אויך אים האָט דער אכזריותדיקער טויט אַוועקגעריסן אין מיטן דער ארבעט.

כבוד זייער אנדענק.

פול מיט קדושה און יראת־הכבוד פאַר די אומגעבראַכטע סאָכאָטשעווער יידן, גיבן מיר איבער אין די הענט פון די לייענער דאָס דאָזיקע יזכור־בוך מיט דער האָפענונג, אז אונדזער ציל פון שטעלן אַ מצבה דעם פארשניטענעם לעבן פון אונדזער שטאָט — האָבן מיר דערגרייכט.

מענדל פרידמאן, משה לבנון, ירוחם אינס

א.

פון דער פארגאנגענהייט

ישעיה טרונק

די יידישע קהילה אין סאכאטשעווו פון די עלטסטע צייטן ביזן פו־טן י. ה.

א.

ד י יידישע קהילה אין סאָכאַטשעוו * איז נישט געווען פון די עלטסטע קהילות אין פוילן. זי האָט געהערט צו די יידישע ישובים אין דער צענטראלער פוילישער פּראָווינץ מ א ז א ו י ע. די עלטסטע מקורימדיקע ידיעה וועגן יידן אין סאָכאַטשעוו שטאַמט פון יאָר 1426. פון דעם יאָר שטאמט די עלטסטע „החלטה פון דעם געוווינהייטס־רעכט פון דעם סאָכאַטשעווער „לאנד" וועגן שטרייט־ענינים צווישן דער שלאכטע און יידן".[1] די דאָזיקע החלטות זענען אפילו נוגע די יידן פון דעם גאנצן סאָכאַטשעווער „לאנד" און זיי דערמאָנען נישט בפירוש יידן אין סאָכאַכטשעוו גופא, עס איז אָבער זייער וואַרשיינלעך, אַז אין דער צייט פון וואנען עס שטאַמען די דאָזיקע יורידישע כללים, ד.ה. אין דעם ערשטן פערטל פון 15־טן יארהונדערט האָבן שוין יידן געווינט אין סאָכאַטשעוו וואָס איז דאַן געווען דער גרעסטער ישוב אינעם גאנצן „לאַנד".

פון דעם געזאָגטן דארף מען אָבער נישט דרינגען, אז ערשט אין יאָר 1426 האָבן יידן זיך באזעצט אין סאָכאַטשעוו. ראשית ווייסן מיר פון דער היסטאָרישער דערפארונג, אז די דאטע פון דעם צופעליק אויפגעהיטענעם דאָקומענט קאָן בשום אופן נישט זיין קיין באווייז פאר דער עלטסטער דאָטע פון אַנטשטיין פון דעם געגעבענעם ישוב. והשנית איז דער עצם פאַקט פון די דאָזיקע החלטות, וואָס רעגולירן ווירטשאפטלעכע באציונגען פון צוויי טיילן פון דער באפעלקערונג, א סימן פון איינגעפונדעוועטקייט און איינגעזעסנקייט. יורידישע תקנות קומען אין מיטלאַל־טער אויף א סך שפעטער, ווי די ווירטשאפטלעכע פארהעלטענישן, וואָס זיי זענען אויסן צו רעגולירן, און וועלכע האָבן זיך א סך פריער אַנטוויקלט אויפן יסוד פון נישט געשריבענעם געווינהייטס־רעכט. דעריבער וועט נישט זיין קיין גרייז, וען מיר וועלן דעם בראשית פון דעם יידישן ישוב אין סאָכאַטשעוו ארויפרוקן צום סוף פון 14־טן יארהונדערט, אָדער סאַמע אנהויב 15־טן י.ה.

מער וויניקער פון דער זעלבער צייט שטאמען די עלטסטע ידיעות פון א ריי יידישע ישובים אין שכנות פון סאָכאַטשעוו ווי למשל טשערסק (1413), וואַרשע (1414), אזוי אז אין דעם פאל איז סאָכאַטשעוו נישט געווען קיין יוצא מן הכלל, נאָר

א רינגעלע אין דעם בהדרגהדיקן באזעצונגס־פראָצעס אין דער דאָזיקער פראָווינץ, וואָס האָט זיך צוליב טעמים אויף וועלכע מיר האָבן זיך אפגעשטעלט אויף אן אנדער אָרט[2], פארשפעטיקט מיט איר יידישן באזעצונגס־שטראָם אין פארגלייך מיט די שכנותדיקע פראָווינצן פון גרויס־און־קליין פוילן (אן אויסנאם איז פלאָצק, וואָס די עלטסטע דאטע פון איר יידישן ישוב שטאמט פון יאר 1237[3])

ב.

צוטרעטנדיק איצט צו געבן א היסטאָרישן איבערבליק איבער דעם פארטיליקטן יידישן ישוב אין סאָכאַטשעווו, מוזן מיר מיט באַדויערן פעסטשטעלן, אז דער צושטאנד פון די מקורים איז אזא, אז ער דערמעגלעכט צו געבן נאָר א פראגמענטאריש און בשום אופן נישט קיין אויסשעפיק געשיכטלעך בילד פון דעם עבר פון דעם סאָכאַטשעווער יידישן ישוב. די ארבעט פון דעם היסטאריקער איז אין דעם פרט געגליכן צו דער ארבעט פון אַ מאָזאיקער וואָס באמיט זיך צונויפצושטעלן פון שטיקלעך און ברעקלעך א גאנץ בילד.

אָנהייבן וועלן מיר פון א פרווו צו געבן א סטאטיסטיק פון דעם וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין סאָכאַטשעווו אין די פארגאנגענע יאָרהונדערטער.

לויט א לוסטראציע פון דער סאָכאַטשעווער סטאַראָסטווע פון יאר 1599, האָבן די אָרטיקע יידן פאַרמאָגט אין דעם אָנגערופענעם יאָר 20 הייזער.[4] רעכנענדיק אז אין שטעט פון דער גרייס ווי סאָכאַטשעווו, איז יעדעם הויז געווען באווויינט דורכשניטלעך דורך 4 משפחות, און רעכנענדיק אויף יעטוועדע משפחה אין דורכ־שניט 4 נפשות באקומען מיר פאַרן סוף פון 16־טן י.ה. בערך 320 נפשות. מער ווייניקער אין דער זעלבער צייט (תחילת 17־טן י.ה.) האָט דער שכנותדיקער יידישער ישוב אין פלאָצק געציילט בערך 500 נפשות.

מיט 20 יאָר שפעטער אין 1620 וועלן מיר א לוסטראציע פון דער סאָכאַטשעווער סטאַראָסטווע אָנגעגעבן 22 יידישע הייזער.[5] אין הסכם מיט אונדזער אָנגענומענעם אויבנדיקן שאצונגס־מעטאָד באקומען מיר פארן ערשטן פערטל פון 17־טן י.ה. בערך 352 נפשות. אין דער לוסטראציע פון 1599 וועלן מיר שוין דערמאָנט א בית־הכנסת און אַ הקדש.

וואָס שייך דעם 18־טן י.ה. האָבן מיר ליידער נישט אפילו אזא אָנשפאר פאר אונדזערע שאצונגען ווי די צאָל הייזער. בלויז פארן יאָר 1765 האָבן מיר א ציפער, וואָס איז אין זיך כולל די יידישע באפעלקערונג אין סאָכאַטשעווו און אין די ארומיקע דערפער. צוזאמען באטרעפט זי 1.349 נפשות.[6]

אין יאָר 1800 האָט די יידישע באפעלקערונג אין סאָכאַטשעווו געציילט 972 נפשות אָן מיט 8 יאר שפעטער — 1085 נפשות. אינעם ערשטן פערטל פון 19־טן י.ה. האָבן מיר צו פארצייכענען א וווקס פון מער ווי טאָפלט — אין יאָר 1827 ציילט שוין די יידישע באפעלקערונג אין סאָכאַטשעווו 2.322 נפשות. דער

דאָזיקער ראשער וווקס האלט כסדר אַן — ארום דער העלפט פון דעם דאָזיקן יאָרהונדערט (1857) ציילט שוין די יידישע באפעלקערונג 2936 נפשות און ביים סוף פון דעם דאָזיקן יאָרהונדערט אין יאָר 1897 — 3.776 נפשות, בכן האָט זיך די צאָל פון דער יידישער באפעלקערונג אין משך פון 90 יאָר כמעט פאַרפינפאַכט. לויט דער פאָלקס־ציילונג אין ניי אַנטשטאַנענעם פוילן אין יאָר 1921 האָבן זיך אַלס אָנגעהעריקע צו דער יידישער אמונה דעקלאַרירט נאָר 2419.[7] בכן האָט זיך די יידישע באָפעלקערונג אין סאָכאָטשעווי אינעם ערשטן פערטל פון 20־טן יאָרהונדערט פארקלענערט אויף מער ווי א דריטל. (35,9%).

דאס איז שוין אַ רעזולטאט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעת וועלכער סאָכאָטשעווי איז חרוב געוואָרן און האָט לאַנגזאַם אָנגעהויבן זיך צוריק אויפבויען פון אירע חורבות.

פאַרן יאָר 1931, וועו ס׳איז פאָרגעקומען די צווייטע פאָלקס־ציילונג האָבן מיר ליידער נישט קיין ציפערן. מיר האָבן נאָר די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער, דהיינו, 10.800 נפשות (יידן און קריסטן). צום אויסברוך פון קריג, דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 האָט סאָכאָטשעווי געציילט קרוב 4000 נפשות.

די פאָלגנדיקע טאבעלע אילוסטרירט דעם וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג פון די עלטסטע צייטן ביזן יאָר 1939 אין איר פארהעלטעניש צו דער אלגעמיינער צאָל איינווינער:

יאָר	צאָל יידישע הייזער	צאָל פון דער ייד. באפעלק.	אלגעמיינע צאל איינוווינער	פראצענט פון דער ייד. באפעלקערונג
1599	20	320 (בערך)	—	—
1620	22	352 ״	—	—
1765	—	1349 מיט ארומ׳ דערפער	—	—
1808	—	1085	1,342	80,8
1827	—	2322	3142	73,9
1857	—	2936	3,848	76,3
1897	—	3776	5,763	65,5
1908	—	4,520	6,397	70,6
1921	—	2419	5,070	47,7
1931	—	—	[8]10,800	—
1939	—	4000	—	—

וועו מיר קוקן זיך צו צו דער טאבעלע קאָנסטאַטירן די פאָלגנדע אינטערעסאנטע דעמאָגראפישע דערשיינונגען:

1) במשך פון דער גאנצער צייט, אָנהייבנדיק פון 17־טן יאָרהונדערט אָבסער־ווירן מיר אן אומאויפהערלעכן און כסדרדיקן וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג.

בפרט איז דער דאָזיקער ווסק בולט אינעם ערשטן פערטל פון 19־טן יאָרהונדערט. אין צייטאפשניט 1808־1827 האָט זיך די יידישע באפעלקערונג מער ווי פארטאָפלט. אויך אין דער צווייטער העלפט פונעם דאָזיקן יאָרהונדערט קאָנסטאטירן מיר אן אומאויפהערלעכן — הגם שוין נישט אַזאַ שנעלן צוואָקס ווי אינעם ערשטן פערטל. אין משך פון 40 יאר 1857־1897 איז די צאָל געשטיגן אויף 28,6 פראצענט — פון 2.936 ביז 3.776 נפשות. די אַבסאָלוט העכסטע ציפער האָט די יידישע באפעלקערונג דערגרייכט אין יאָר 1908. אין פארגלייך מיט 1897 — אַ צוואָקס מיט קנאפע 20%. די יאָרן פון ערשטן וועלט־קריג (1914 — 1918) זענען די יאָרן פון איבערבָרוך. סאָכאַטשעוו איז מחמת די לאנג־דויערנדיקע פאָזיציע־קאַמפן ביי דער בזורא כמעט אינגאנצן חרוב געוואָרן, די באפעלקערונג איז זיך צעלאָפן. עס איז דעריבער פארשטענדלעך פארוואָס די ערשטע פאָלקס ציילונג אין ניי־אנטשטאַנענעם פוילן אין יאָר 1921 האָט אויפגעוויזן נאָר 2419 נפשות. בכן אין פארגלייך מיטן יאָר 1908 א צוריקגאנג כמעט אויף אַ העלפט (46,5%) אָבער אינעם יאָר פון אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אינעם יאר 1939, האָט שוין די צאָל יידן זיך דערנענטערט צו דעם הויך־פונקט פון יאָר 1908 און איז דערגאנגען צו בערך 4000 נפשות.

2) וועז מיר פארגלייכן די צאָל פון דער יידישער מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג קאָנסטאַטירן מיר, להיפוך, א כסדרדיקן רעלאטיוון צוריקגאנג פון דער יידישער. אויב אין אָנהייב 19־טן י. ה. איז סאָכאַטשעוו כמעט א יידישע שטאָט (80,8%) פון דער אלגעמיינער צאָל איינוווינער) און האלט איין דעם דאָזיקן כאראקטער ביז בערך דער העלפט פונעם דאָזיקן י.ה. — אין יאָר 1857 — 76,3% — איז אנהייבנדיק פון דעם דאָזיקן יאָר פאלט רעלאטיוו די צאָל יידן אין פארהעלטעניש צו דער אלגעמיינער צאָל איינוווינער: אין יאָר 1897 נאָך 65,5%, אָבער אין יאָר 1921 מאָכט זי אויס שוין ווינציקער ווי א העלפט (47,7%) פון דער אלגעמיינער צאָל איינוווינער. דער דאָזיקער פראָצעס פון רעלאטיווער פארמינערונג פון דעם צאָלמעסיקן אָנטייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין די שטעט און שטעטלעך, וואָס מיר אבסערווירן כמעט אין גאנץ פוילן, איז קודם־כל א רעזולטאט פון דער מוניציפאליטעט־פאָליטיק פון דעם צו תחית־המתים אָנטשטאנענעם פוילן, וואָס האָט געשטרעבט דורך פאראייניקן צו דער שטאָטישער יוריסדיקציע פאָרשטעט און אפילו דאָרפישע ביישטאָטישע שטחים, באווינטע דורך אַ ריין־קריסטלעכער באפעלקערונג, קינסטלעך צו פארקלענערן די צאָל יידן אין דעם אלגעמיינעם באפעלקערונג־בילד אין די שטעט.

וואָס שייך די ווירטשאפטלעכע טעטיקייט פון די סאָכאַטשעווער יידן אין די גאָר אלטע צייטן (15־טן י.ה.) זענען די מקורים סיי קנאַפּ און סיי איינזייטיק. אין דער אפיציעלער יוריסדיקציע (יורידישע תקנות, געריכטס־ביכער) שפיגלט זיך ס׳רוב אָפּ נאָר איין זייט פון דער דאָזיקער טעטיקייט דהיינו: די קרעדיט־אָפּערַאַציעס פון די

יידישע מלווים־בריבית מיט דער קריסטלעכער און טיילמאָל מיט דער יידישער באפעלקערונג גופא. אזוי למשל רעגולירן די אויבן דערמאָנטע „החלטות פון דעם געווויינהייטס־רעכט פון דעם סאָכאַטשעווער לאנד פון די יאָרן 1426 — 1455" די פראגע פון די קרעדיט־באציונגען צווישן דער שלאכטע און די יידן און זיי גיבן, אגב די לעצטע באדייטנדיקע זכויות ביים אויפמאָנען זייערע חובות ביי דער שלאַכטע. די החלטות באשטימען נעמלעך, אז אין פאל פון פארציען דאָס סילוקן דעם חוב, איז דער יידישער מלווה מחויב 4 מאָל צו לאדענען דעם בעל־חוב פארן געריכט, דערביי דארף דאָס געריכט צופסקענען דעם ייד חוץ דעם קרן און וואָכער אויך די געלט־שטראָף "pietnadziescia" (דריי זילבערנע גריוונעס); נאָכדעם ווי עס האָבן זיך געענדיקט אלע טערמינען, בעת וועלכע עס איז יעדעס מאָל אָנגעוואקסן א פרישע געלט־שטראָף פון 3 זילבערנע גריוונעס צוליבן פארציען דאָס אפצאָלן דעם חוב, וועלט דער ייד איינגעפעדעמט (אריינגעלאָזט) אין דעם אומבאוועגלעכן אייגנטום פון שליאכטשיץ. די פארנומענע גיטער האָט דער ייד אזוי לאנג געקאָנט האַלטן ביז ווען דער בעל־חוב האָט אים נישט געסילוקט דעם קרן, דעם וואכער און די דרייפאכע געלט־שטראף.

עס איז כדאי צו באמערקן, אז אין קרוין־פוילן (Korona), צו וועלכער די מאָזאָוויש פראָווינץ האט אין דער דאָזיקער צייט נישט געהערט (דאָס סאָכאַטשעווער „לאנד", איז צוזאמען מיטן ראָווער „לאנד", וואָס האָבן ביידע געהערט צו דעם מאָזאָוויש פירשטנטום מיט דער הויפשטאָט ווארשע, איינגעגלידערט געווארן אין קרוין־פוילן אין דער צייט פון דעם פירשט קאנראד III (1488 — 1503), האָט די מלוכהשע געזעצגעבונג בפירוש פאַרווערט יידן צו אָנטלייען קריסטן געלט אויף א משכון פון אומבאוועגלעכע גיטער מיט דער בפירושער כוונה, אז די דאָזיקע גיטער זאָלן אָמאָל נישט אריינפאלן אין די הענט פון יידישן מלווה.

וואס שייך דעם האנדל פון די סאָכאַטשעווער יידן האָט ער נישט געפונען קיין אפשפיגלונג אין די פאראָנענע מקורים. אינעם יידישן האנדל אין אָמאָליקן פוילן האָבן סאָכאַטשעווער יידן משמעות געשפילט א קנאפע ראָל. מיר געפינען זיי נישט אין די צאָל־רייסטערס און נישט אויף די אינטערנאַציאָנאַלע ירידים אין ברעסלע, לייפציק אדער פראנקפורט, וואס האָבן געצויגן צו זיך יאָר־יערלעך גרויסע מחנות יידישע סוחרים. ערשט ביים סוף 18־טן י.ה. געפינען מיר אין סאָכאַטשעוו א גרויסע גארבערייַ, וואָס האָט געהערט צו די ערשטע גארבערייען, וואָס זענען דעמאָלט געגרינדעט געווארן דורך יידישע אונטערנעמערס צוליבן מלוכהשן פארבאָט ארויסצופירן קיין אויסלאנד רויע לעדער. ווער עס איז געווען דער גרינדער פון דער דאָזיקער סאָכאַטשעווער גאָרבעריי איז נישט באווויסט.[9]

וואָס שייך שטייערן האָבן די סאָכאַטשעווער יידן געצאָלט חוץ אלגעמיינע מלוכהשע שטייערן ווי קאָפּגעלט (Pogłovne) א.א. אויך א ספעציעלן שטייער דעם סטאראסטע — אין נאָטור (אזוי ווי אומעטום אין די מלוכהשע שטעט). אויף יעדן

קריסטלעכן פסח האבן בעלי־בתים פון הייזער געצאָלט צו 1 פונט פעפער; „קאמאַרניקעס" (לאָקאַטאָרן) צו א האלבן פונט. אין יאר 1622 האט דער דאזיקער שטייער באטראָפן 13 גילדן און 16 גר'.[10]

דאָס וואָס ביידע לוסטראציעס פון 1599 און 1620 דערמאָנען נאָר דעם הייזער־שטייער, וואָס יידן צאָלן דעם סטאראָסטע (און נישט דער שטאָט), איז א באוויזן, אז די יידישע באפעלקערונג האָט דעמאָלט באווויינט דעם שטח וואָס האָט געהערט צום שלאָס, אויף וועלכן עס איז נישט חל געווען די שטאָטישע יוריסדיקציע.

סאָכאָטשעווער יידן פלעגן אויך באקומען א צוטריט צום קיניגלעכן הויף. אין יאָר 1599 טרעפן מיר צווישן די קיניגלעכע „פאקטאָרס" (אגענטן) צוויי סאָכאָ־טשעווער יידן, מיכאל און מרדכי (מארעק) בן שלמה. מיכאל האָט חוץ דעם געפירט קרעדיט־עסקים מיטן ראָוער וואיעוואָדע אנדזשיי שעפרסקי[11].

אין די מקורים פון ערשטן פערטל פון 16־טן י.ה. טרעפן מיר אַ יידישן דאָקטער פון סאָכאָטשעוו מיטן נאָמען פעליקס. אין יאָר 1527 האָט דאָס וואַרשעווער לאנד־געריכט באהאנדלט אן אָנקלאָגע פון דעם גלח ראָסלאוו פון דער וואַרשעווער קאָלעגיאטע פון הייליקן יאן קעגן דעם דאָקטער פעליקס וועגן צוריקצאָלן דעם האָנאָראַר, היות ער האָט די רפואה, וואָס פעליקס האָט אים פארשריבן נישט איינגענומען און איז געזונט געוואָרן „מיט גאָטס הילף", נישט געקוקט אויף דער וואָרענונג פון פעליקסן, אז ער וועט שטאָרבן, אויב ער וועט נישט איינעמען די רפואה. דאָס געריכט האָט צוגעפסקנט פעליקסן א שבועה, אז ער האָט דעם פאציענט נישט געשראָקן.[12] דער גאָנצער פארלויף פון פראָצעס איז כאראקטעריסטיש פאר דער מעדיצינישער פראקטיק אין פוילן אין יענע צייטן און פאר דער ראָל וואָס יידן האבן אין איר געשפילט. ארום 1600 האָט זיך אין סאָכאָטשעוו באזעצט דער דאָקטער מארעק א זון פון פלאצקער יידישן דאָקטער פעליקס מוכא.[13]

סאָכאָטשעוו האָט אין די ראָמען פון דער אויטאָנאָמער אָרגאניזאציע אין אלטן פוילן געהערט צום גרויס פוילישן גליל (פוילן גדול).

אין דעם ערשטן באקאנטן צוזאמענפאָר פון די קהילות פון גרויס־פוילן אין יאָר 1519 וועגן פונאנדערטיילן אויף די באזונדערע קהילות דעם מלוכהשן שטייער פאר דריי יאָר (1519 — 1521) אין דער הויך פון 200 גילדן יערלעך, איז אויך געווען רעפרעזענטירט די סאָכאָטשעווער קהילה.

דער סאָכאָטשעווער דאָקטער (אָדער רב) י ע ק ב איז באשטימט געוואָרן ווי איינער צווישן די 5 פרנסי־הגליל אויפצומאָנען דעם שטייער.

אין יאָר 1569 וועלט סאָכאָטשעוו אויסגערעכנט צווישן די 33 גרויס־פוילישע קהילות, וואָס די הכנסה פון זיי אין דער הויך פון 50 גילדן, האָט דער קיניג זיגמונט אויגוסט געשאָנקען איינעם פון זיינע הויפטלייט.

ווי א קליינע קהילה האָט זי אין וועד־הגליל נישט געשפילט קיין ראָלע און

אין אים, ווייזט אויס, נישט געווען פארטראָטן, אָבער דער וועד־הגליל פלעגט זיינע זיצונגען טייל מאָל אָפהאלטן אין סאָכאָטשעווו.[14]

אן אָפשטאמיקער פון סאָכאָטשעווו ר׳ משה סאָכאָטשווער ווערט אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט אָנגערופן „פרנס ומנהיג המדינה דגליל פוזנא", און זיין איידעם, ר׳ מאיר איזענשטאדט, דער בעל „פנים מאירות" (ח״א, אמסטערדאם תע״ה, 1715), זאָגט אין דער הקדמה אים נאָך דעם שבח, אז ער האָט מיט זיין השתדלות ביים קיניג און שרות גאראטעווועט 24 נפשות, וואָס זענען געשטאנען פארן לובלינער טריבונאל ווי באשולדיקטע אין אן עלילת־שוא (קיין געניוערע פרטים פון דער דאָזיקער געשעעניש זענען נישט באקאנט).

דער סאכאטשעווער פראצעס 1556—1557

די סאָכאָטשעווער קהילה האָט נישט אויסגעמיטן די אלע פורעניות און אומגליקן סיי נאטירלעכע (שריפות און מגיפות) און סיי אזעלכע, וואָס זענען געקומען בידי אדם (עלילת־דם פראָצעסן, מלחמה־פארווויסטונגען), וואָס זענען געווען דאָס מנת־חלקם פון די פוילישע יידן.

אויף איינעם פון זיי, נעמלעך, אויף דעם בארימטן סאָכאָטשעווער עלילת־דם־פראָצעס, וואָס האָט געקאסט דאָס לעבן פון 4 סאָכאָטשעווער יידן און האט ארויסגערופן א כוואליע פון יידן־רדיפות אין דער גאנצער מאָזאָווישער פראָווינץ און געפונען א ברייטן אָפקלאַנג אין גאַנץ פוילן און אין אויסלאנד, וועלן מיר זיך א ביסל אויספירלעכער אָפשטעלן. אין שיין פון אלטע און פון שרייבער פון די שורות אנטדעקטע נייע מקורים איז דער פארלויף פון פראצעס געווען אזעלכער:

פיר סאָכאָטשעווער יידן, דער שמש ביינישׁ, זיין זון יעקב און די צוויי ברודער יוסף און יעקב סאָכאָ (שפעטער האט מען אין גאנג פון דער אויספארשונג אריינגעצויגן אויך זייער פאטער טריטל) זענען באשולדיקט געווארן אין אפריל 1556 (פאר פסח), אז אייניער פון זיי, הייגו דער שמש ביניש האָט צוגערעדט די פרוי דאָראָטאָ לאָבענצקאָ (אדער לאָזענצקא — דער נאָמען איז נישט גאָר קלאָר אָנגעשריבן), זי זאָל צוגענבענען די האָסטיע בעת דער קאמוניע אין דער דאָרפישער קירך קאָזלאָווא, וואָס זיי האבן דערנאך ביי איר אפגעקויפט פאר דריי טאָלער און א שטיק טוך. שפעטער האָט ביניש מיט זיינע אויבן אויסגערעכנטע שותפים אדורכגעשטאָכן די האָסטיע און דאָס בלוט, וואָס איז ארויסגעפלאָסן פון איר, צונויפגעזאמלט אין א כלי.

איינגעזעצט צוזאמען מיט די ווייבער אין פלאָצקער טורעם (חוץ ביינישן וואָס איז געזעסן אין דער סאָכאָטשעווער תפיסה) זענען זיי דערנאָך געגומען געווארן אויף א שטרענגן פארהער (נאטירלעך מיט פיניקונגען).

די אויספארשונג האָבן געפירט: פראנציס ליפאָמאָנאָ (Lippomano) ווי דער שליח פון זיין קרוב, דעם פויפסטלעכן לעגאט אלויזי ליפאָמאָנאָ,

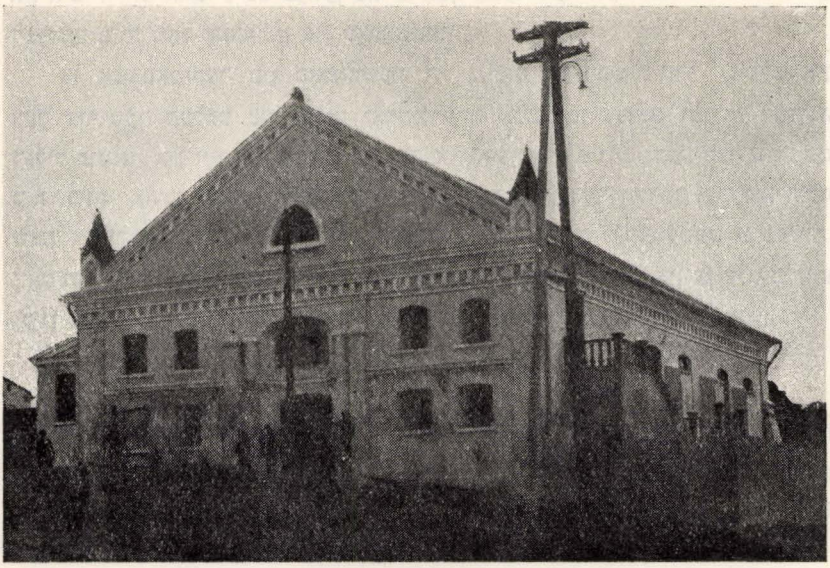

די שול — בית־הכנסת

דעם לעגאַטס סעקרעטאר יוזעף אַליוואַ (ביידע איטאליענער), ווי אויך דער לויוויטשער בירגערמייסטער סטעפאַן און דער מילנער ווויטשעך — דעלעגירטע דורכן גניעזנער ארציבישקוף מיקאַליי דזיעזשגאַווסקי.

נישט קאַנענדיק אויסהאלטן די עינויים בעת דער אויספאַרשונג האָבן זיך די באשולדיקטע אין דעם פארברעכן „מודה געווען" (דער ערשטער האָט זיך איינגעבראכן ביינישן), און לויט דעם אורטייל פון לוויוויטשער סינאד, וואָס האָט גראַד דעמאָלט אָפגעהאלטן זיינע בראטונגען, זענען זיי געווארן פארמשפט צום טויט. דעם אורטייל איבער ביינישן האָט מען אויסגעפירט אויפן באפעל פון סאַכאַטשעווער סטאראָסטע דעם 25־טן מאי, איבער טרייטלען און זיינע צוויי זין, יוסף און יעקב, מחוץ די מויערן פון פלאצק, דעם 1־טן יוני 1556, יעקב, ביינישעס זון,איז ניצול געווארן, ער איז אפנים אנטלאָפן.[15] פריער נאָך, דעם 23־טן אפריל איז אין סאַכאַטשעוו אויסגעפירט געווארן דער טויט־אורטייל איבער דער קריסטלעכער פרוי דאַראַטאַ. די גופים פון די דריי פארמשפעטע (אין פלאצק) האָט מען נישט קובר געווען, נאָר זיי זענען נאָך דער עקזעקוציע געהאָנגען ביז יאנואר 1557 און ערשט נאָך אן אינטערוועניע פון קיניג ביים פלאָצקער מאגיסטראט און סטאַראָסטע (געשריפטס פון קיניג, דאטירט אין ווארשע פון 15־טן יאנואר 1557), זענען זיי ארויסגעגעבן געווארן דער פלאָצקער קהילה און געבראכט געווארן צו קבורה. דאָס איז געווען דער עפילאָג פון דאזיקן טראגישן פראצעס.

ווי איז געווען די שטעלונג פון קיניג זיגמונט אויגוסט? מיר האָבן אזש 8 קיניגלעכע עדיקטן, וואָס זענען אויף א דירעקטן, אָדער אומדירעקטן אופן נוגע דעם דאָזיקן ענין, און אין זייער שיין באווייזט זיך אונדז דער קיניג אין פולן הסכם מיט זיין כאראקטער, וועלכן מען קאָן באצייכענען מיט די וועלט־ערלעכקייט געפּאָרט מיט א שוואכן ווילן. דער קיניג האָט געקאָנט ביי אַ גרעסערער אָנשטרענגונג ראטעווען די אומשולדיקע (דאָראָטאַ לאָבענצקאַ האָט זיך פארן טויט מודה געווען, אז דעם בלבול האָט זי אויסגעטראַכט אויס נקמה געפילן צו ביינישן), אָבער ער האָט דעם דאָזיקן שריט נישט געמאַכט.

דעם 8־טן מאי (1556) איז דער קיניג מודיע דעם ראָוער וואָיעוואָדע א נ ד ז ש י י ש ע פ ר ס ק י און דעם סאָכאַטשעווער סטאָראָסטע ס ט א נ י ס ל א ו ו ב א ר ע ק, אז זיי זענען באפולמעכטיקט געווארן צו פירן די אויספּאָרשונג בנוגע די יידן, וואָס זענען באשולדיקט געווארן אין חילול־הקודש בכדי ארויסצוקריגן פון זיי דעם אמת „מיט אלע מיטלען". ער רעקאָמענדירט זיי אָבער מען זאָל די באשולדיקטע נישט פאָרשן מיט דער הילף פון עינויים, אידער זיי וועלן זיך גוט באקענען מיטן גאנצן ענין און אויסהערן די פארטיידיקונג מצד די יידן, ערשט נאָכדעם זאָלן זיי באשליסן וואָס איז אין הסכם מיטן געזעץ; אויב עס וועט בעת דער אויספּאָרשונג דערגיין צו עינויים און די באשולדיקטע וועלן זיך מודה זיין, זאָלן זיי באשטראָפט ווערן מיט א גערעכטער שטראָף. ווי עס דרינגט אַרויס פון דעם דאָזיקן דאָקומענט, האָבן דער ראָוער וואָיעוואָדע און דער פלאָצקער סטאראָסטע באקומען אויפן סמך פון קיניגלעכן דעקרעט די אויפגאָבע און דאָס רעכט אדורכצופירן די אויספּאָרשונג און עוועניטועל צו באשטראָפן די באשולדיקטע.

אלע איבעריקע דעקרעטן פון קיניג אין דער דאָזיקער פראָגע גענינען זיך נישט אין הסכם, אדער זענען בפירוש סותר דעם אויבנדיקן קיניגלעכן עדיקט פון 8־טן מאי. אין זיין געשריפטס צום וואָיעוואָדע פון 8־טן יוני 1556 וואָרפט אים דער קיניג פאָר, וואָס קענן זיין בפירושער רעקאָמענדאציע, האָט מען די באשולדיקטע געפייניקט בעת דעם פארהער, הגם ער האָט באפוילן מען זאָל זיי לאָזן צו רו ביז א ווייטערדיקן באפעל (?), ווייטער פאָדערט ער אים אויף מען זאָל די באשולדיקטע, אויב זיי לעבן נאָך, נישט פייניקן ביים פאָרהער — אין הסכם מיט זיין פריערדיקן געשריפטס (?), און באפעלט ארויסצולאָזן פון תפיסה זייערע ווייבער און צוריקגעבן דאָס קאָנפיסקירטע פארמעגן זייערס; חוץ דעם פארווערט דער קיניג צו ארעסטירן די דאָזיקע פערזאָנען אויף וועלכע די געמאטערטע האָבן אָנגעוויזן בעת דעם פארהער. אויך דעם סאָכאַטשעווער סטאָראָסטע האט דער קיניג דעם זעלבן טאָג ארויסגעשיקט א געשריפטס, אין וועלכן ער איז אים מודיע וועגן זיין באשלוס צו דעלעגירן צום פראָצעס זיינע קאָמיסארן בכדי אויסצופאָרשן דעם גאנצן ענין. ער פארווערט אים — ווי מיר האָבן שוין אויבן דערציילט — צו פארפאָלגן די אָנטלאָפענע און באפעלט אים זיי צו לאָזן אויף דער פריי ווי צויך זיי

אומצוקערן דאָס קאָנפיסקירטע פארמעגן, אין פאַל וועט זיי וועלן זיך אומקערן אהיים. די אָבער וואָס מען האָט שוין געכאַפט, באַפעלט ער תיכף ארויסצולאָזן אויף דער פריי, נעמענדיק פריער פון די יידן אן ערבות, אז זיי וועלן זיך צושטעלן אויף יעדן פארלאנג [16]) נאך דעם ווי מיר האבן זיך באקענט מיט דעם אינהאלט פון די דאָזיקע אויבן ציטירטע דאָקומענטן איז דוכט זיך איבעריק צו ברענגען אלע שפעטערדיקע רעסקריפטן וואָס זענען נישט אין הסכם, אָדער געפינען זיך אין אַ בפירושער סתירה צו דעם געשריפטס פון 8־טן מאי. מיט וואָס דערקלערט זיך די דאָזיקע סתירה? מען דאַרף אָננעמען אז אין דעם געשריפטס פון 8־טן מאי 1556 האָט ווער אייגנוויליק און אויף אייגענער אחריות געענדערט דעם אינהאלט פון קיניגלעכן באפעל, אז צו דעם דאָזיקן פאַקט, וועגן וועלכן ער האָט זיך שפעטער דערווּוסט, האָבן א שייכות זיינע וועלטער אין דעם אורטייל, וואָס ער האָט ארויס־געגעבן אין דעם דאזיקן פראָצעס דעם 15־טן יאנואר 1557: „מיט אונדזער געשריפטס האבן די באשולדיקטע באקומען א טעותדיקע אינסטרוקציע, וואָס האָט אָנטהאַלטן דאָס וואָס איז לכתחילה דאַרט נישט געווען פארהאן, אז מען זאָל נישט אויסהערנדיק זיי [די יידן] זיי מאטערן מיט עינויים און אויספירן די טויט־שטראָף"...

פון די דאָזיקע וועלטער איז געדרונגען, אז דער קיניג באשטעטיקט בפירוש, אז אין זיין רעסקריפט (פון 8־טן מאי 1556) האָט זיך געפונען א טעותדיקע, בעסער געזאָגט, פאלשע אינסטרוקציע און דאָס, וואָס איז שפעטער כלומרשט אויף איר סמך אפגעטאָן געוואָרן, איז דאַרט לגמרי נישט געווען פאַרהאַן. ווער האָט דאָס באַוווסטזיניק געפעלשט דעם קיניגס ווילן? די פראָטעסטאַנטישע היסטאָריאָגראפיע (קראַשינסקי, לובינעיצקי) און, אויף איר זיך שטיצנדיק, די יידישע (שטענבערג, באַלאַבאַן) האָבן שוין לאנג ארויסגעגעבן זייער פסק, ארויפווארפנדיק די שולר פאַר דעם פאַלסיפיקאַט אויף דעם וויצע־קאנצלער יאָן פזשערעמבסקי (Przerembski). געווייסע פראָטעסטאנטישע היסטאריקער ווי למשל דער אויבן דערמאָנטער לובינעיצקי באשולדיקן אים אפילו, אז ער האָט בשותפות מיט דעם סאָכאַטשעווער סטאָראָסטע אינסצעניזירט דעם גאַנצן פראָצעס.

עס זעט אָבער אויס געגוג מאָדנע חושד צו זיין דעם וויצע־קאַנצלער, וואָס האָט אליין נוטה געווען צו דער רעפאָרמאציע, אין אינטריגירן צוזאמען מיטן קאטוילישן לאָגער, וואָס פאַר אים איז דער סאָכאַטשעווער פראָצעס אייגנטלעך געווען א שטאַרקער פראָפאַגאַנדע־מיטל אין קאַמף קעגן דער פראָטעסטאנטישער און פאר דער קאטוילישער דאגמאטיק (סאָקראָמענט פון עווכאריסטיע). נישט ריכטיק איז אויך די וועדסיע וועגן זיין אנטייל, ווי דער כעלמער ביסקופ, און לוויווויט־שער סינאָד, בעת כעלמער ביסקופ איז גראָד דעמאָלט געווען אוכאנסקי (Uchanski) און ערשט נאָך אים האָט ער אין יאר 1557 איבערגענומען דעם קירכלעכן אמט.

ווי מיר האָבן געזען, האָט דער קיניג געוואָלט, אַז דער פראצעס זאָל ווערן

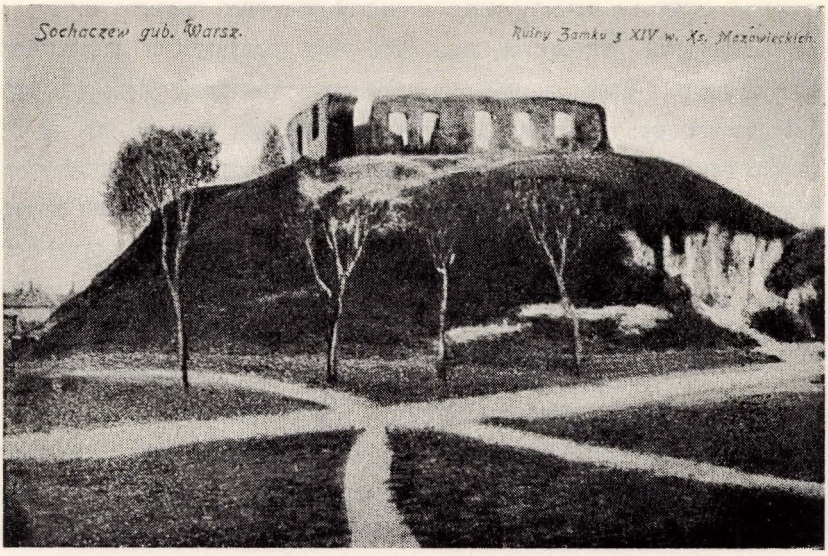

דער שלאָסבאַרג — שרידי המבצר

געפירט אויף א געזעצלעכן און אביעקטיוון אופן און נישט האָבנדיק ווייזט אויס קיין איבעריק גרויסן צוטרוי צו די פערזאָנען, וואָס אין זייערע הענט האָט זיך דער ענין ביז איצט געפונען, איבערגעבן די אויספארשונג אין די הענט פון די דורך אים דעלעגירטע קאָמיסארן. די קיניגלעכע רעסקריפטן האָבן אָבער פארשפע־ טיקט — דער אורטייל איבער די אומשולדיקע איז שוין געווען אויסגעפירט. נאָכן אויספירן דעם גרויזאמען פסק, ווען עס האָט זיך אין שייכות מיטן פראָצעס אויפגע־ הויבן אין גאנץ מאַזאָוויע א כוואליע פון רדיפות, וואָס זענען באַשטאַנען אין אַרעס־ טירן לגמרי אומשולדיקע יידן, ראַבעוועז זייער האָב און גוטס, האָט דער קיניג ארויסגעגעבן דעם 3־טן יוני 1556 אן „אייזערנעם בריוו", אין וועלכן ער פארזיכערט די גערודפטע שוץ פון לעבן און פארמעגן, פרייהייט פון באוועגונג און פארווערט צו וואַרפן אויף זיי אזעלכע בלבולים, איבערלאָזנדיק אויסשליסלעך פאר זיך, אַדער זיינע שליחים, דאָס רעכט צו משפטן אַזעלכע פאַרברעכנס. שוין אין דעם דאָזיקן דאָקומענט דריקט דער קיניג אויס זיינע ספקות אין דער שולד פון די פארמשפטע. עס זאָגט וועגן דעם עדות דער זאַץ: „ מען האָט אונדז איבערגעגעבן וועגן די שווערע עוולות, לגבי אונדזערע יידן מחמת האָסטיע־שענדונג, וואָס ווי מען זאָגט, אז פיר יידן זענען באַגאַנגען אין סאָכאַטשעוו, און זיי זענען דערפאר פארמשפט געווארן צום טויט". דער טעקסט פון „אייזערנעם בריוו" איז פיר מאָל פארעפנטלעכט געווארן אין אלע שטעט און שטעטלעך פון די ראַווער און פלאָצקער וואיעוואדשאַפטן.

די רדיפות האָבן אָבער נישט אויפגעהערט און דער קיניג איז געווען געצוווּנגען ארויסצוגעבן די גערודפטע צוויי נייע כמעט אידענטישע „אייזערנע בריוו", דעם 3־טן און 5־טן יולי 1556, אין וועלכע דער קיניג דערמאָנט די טענה פון דעם יידישן צד, אז מען האָט ביי די פארמשפטע ארויסגעפרעסט די באַקאַנטע דערקלערונגען מיט דער הילף פון עינויים, ער פארווערט ווייטער יעטוועדע גוואַלד־מעשים איבער דער שוצלאָזער יידישער באפעלקערונג און איז מודיע, אז ער האָט דעם גאַנצן ענין נאָך אמאָל איבערגעגעבן דעם קיניגלעכן געריכט, היות ער שטרעבט ארויסצובאקומען דעם אמת מיט לעגאַלע מיטלען.

אויך די דאָזיקע דאָקומענטן זענען פארעפנטלעכט געוואָרן דורך די געריכט־דינער אין אלע שטעט און שטעטלעך פון דער פלאָצקער וואיעוואָדשאפט.

פארן קיניגלעכן געריכט זענען ארויסגעטרעטן ווי באשולדיקער מצד די יידן די פלאצקער פרנסים, דער דאָקטער לעווּעק און יעקב דער שווארצער, און ווי אָנגעקלאָגטע דער ראַוער וואיעוואָדע — מצד דער משפחה פון טרייטלען און זיינע צוויי זין יוסף און יעקב סאָכאַטשעווער סטאָראָסטע — מצד דער משפחה פון דעם שמש בייניש.

די באשולדיקונג האָט פאָרגעוואָרפן די אָנגעקלאָגטע, אז עובר זייענדיק אויף דעם געזעץ און יידישע פריווילעגיעס, און גרינגשעצנדיק דעם אויטאָריטעט פון קיניג, האָבן זיי, אונטערן מאַנטל פון שוץ פון דער קריסטלעכער אמונה, געלאָזט אריינזעצן אין תפיסה 4 סאָכאַטשעווער יידן און אויפן סמך פון בלבול, אויסגעטראכט דורך א פרוי, און פון הודאות, וואָס זענען אויסגעפרעסט געוואָרן דורך טאָרטורן, פארמשפט זיי צום טויט דורך פארברענען. די פרנסים האבן געפאָדערט צו באשטראָפן די שולדיקע און אומצוקערן דאָס קאָנפיסקירטע פארמעגן די משפחות פון די פארמשפטע.

די באשולדיקטע האָבן זיך פארטיידיקט מיט דעם ארגומענט, אז זיי האָבן געהאנדלט אין הסכם מיט די קיניגלעכע פאראָרדענונגען, וואָס האָבן זיי באפולמעכטיקט צו פירן די אויספאָרשונג און ארויסצוטראָגן א פסק (זיי האָבן אפנים זיך פאררופן אויף דעם אויבן ציטירטן געפעלשטן רעסקריפט פון 8־טן מאי 1556), אז די פאר־משפטע האָבן באקומען א פארדינטע שטראָף אויפן סמך פון זייערע אייגענע דערקלע־רונגען, אז אנדערע באווייזן פון זייער שולד זענען גאָר לחלוטין איבעריק א. א. וו.

אין זיין תשובה האט זיך דער יידישער צד פאררופן אויף דעם קיניגלעכן עדיקט, לויט וועלכע אלע פראָצעסן, אין וועלכע דער פסק קאָן זיין טויט־שטראָף, געהערן צו דער קאָמפעטענץ פון קיניגלעכן געריכט. זיי האָבן אויך צוגעגעבן, אז, אָנגעמענדיק אפילו, אז די באשולדיקטע האָבן נישט אריבערגעטראָטן זייערע קאָמפעטענצן, האָבן זיי אָבער עובר געווען אויף די יסודות פון דער געריכטס־פראָצע־

דור, אַנהייבנדיק תיכף די אויספארשונג מיט דער הילף פון פייניקונגען און פאר־נאכלעסנדיק אנדערע באווייז־מיטלען.

דאָס קיניגלעכע געריכט האָט דעם 15־טן יאַנואַר 1557 ארויסגעטראָגן דעם פסק־דין, לויט וועלכן די אָנגעקלאָגטע הויכע באַאמטע ווערן דערקלערט פאר אומשולדיק, מחמת דעם, וואָס אלץ וואָס זיי האָבן געטאָן איז געווען אין הסכם מיט דער פאראדענונג, וואָס דער קיניג האָט ארויסגעגעבן. היות די זעלביקע פרוי, וואָס האָט אָנגעוויזן אויף די פארמשפטע ווי אויף די שולדיקע אין דעם באגאנגענעם פארברעכן פון חילול־הקודש, האָט זיך פארן טויט מודה געווען, אז דעם בלבול אויף ביינישן האָט זי אויסגעטראַכט מחמת שנאה צו אים, דעריבער וועלנדיק להבא אויסמיידן אזעלכע יוסטיץ־טעותים, ווערט פאראָרדנט, אז קיינער טאָר נישט אוזורפירן דאָס רעכט צו משפטן יידן, וואָס ווערן באשולדיקט אין חילול־הקודש, אָדער אין עלילת־דם — די דאָזיקע ענינים געהערן אויסשליסלעך צו דער קאָמפע־טענץ פון קיניגלעכן געריכט; יידן, אויף וועלכע עס וועט געווארפן ווערן אזא מין באשולדיקונג, זענען מחויב צוצושטעלן צום סיים ערבות־לייט, היינו פרנסים פון דער קהילה, פון וואנען דער באשולדיקטער שטאמט, אדער פון א שכנותדיקער. אויב אָבער זיי וועלן דעם דאָזיקן תנאי נישט אויספירן, דארפן זיי ווערן איינגעזעצט אין תפיסה אין א „בכבודיקן ארט" (נישט אין קארצער און נישט געשמידט אין קייטן) ביז דער ענין וועט ווערן אויסגעפאָרשט דורכן קיניגלעכן געריכט.

דעם פראָטאָקאָל פון פראָצעס צוזאמען מיטן פסק האבן די פרנסים בשותפות מיטן קיניגלעכן קאמערדינער גלאָזט אריינשרייבן אין די גראָד־און שטאָט־אקטן פון פלאָצק.

דאָס איז געווען דער עפילאָג פון דער דאזיקער טראגישער געשעענים.

אין יאָר 1619 האָט די סאָכאָטשעווער קהילה געהאט אירן א פרישן קדוש, וואָס איז פארמשפט געווארן צום טויט אונטער דער באשולדיקונג פון דערמאָרדן א קריסטלעך קינד.[17]) געניוערע פרטים ווענן דער דאָזיקער געשעעניש זענען נישט באַקאַנט.

ד.

פון אנדערע פורעניותן, וואָס האָבן געטראָפן די סאָכאָטשעווער קהילה דארף נאָך דערמאָנט ווערן, אז ארום דעם יאר 1620 איז דער יידישער קוואַרטאל, וואָס, האָט געציילט 20 הייזער, אינגאנצן אָפּגעברענט געווארן. אין אַ שפעטערדיקן דאקומענט ווערט אָנגעוויזן, אז די קהילה האָט זיך נישט געקאָנט צוריק אויפבויען מחמת א פארבאָט פון קיניג וואָס איז אָפּנים נאָכגעקומען דעם וווּנטש פון די שטאָטלייט[18]).

בעת דעם שוועדיש־פוילישן קריג (57 — 1656) האָט סאָכאָטשעוו, וואָס איז געלעגן אויפן מלחמה־שליאך פון קארל־גוסטאווס חיילות וואָס האָבן באלאגערט

די שטאט און פארברענט דעם שלאָס, מסתמא נישט ווייניק פון זיי געליטן. עס איז א סברא אז די יידישע קהילה איז דעמאָלט, ענלעך ווי אין שכנותדיקן פּלאָצק חרוב געווארן. אָבער דאָס לעבן גייט ווייטער, מען בויט צוריק אויף די חורבות און ארום דער העלפט פון 18־טן י ה. ציילט שוין ווידער די סאָכאַטשעווער קהילה צוזאמען מיט שכנותדיקע דערפער 1.349 נפשות.

עס האָבן נאטירלעך נישט געפעלט קיין סכסוכים מיט דער קריסטלעכער סביבה פון יורידישן אָדער ווירטשאפטלעכן כאראקטער. אזוי למשל האָט דער קיניגלעכער רעוויזאָר פאַרנאָטירט אין יאָר 1599 אן אנקלאגע פון די סאָכאַטשעווער בירגער אויף די אָרטיקע יידן באשר „זיי קויפן אויס אויפן מארק דאס חלב פון די בהמות, פעלן, וואָל און אַנדערע אָרטיקלעך. וואָס זענען נויטיק דעם קריסטלעכן האנ־טווערקער" זיי האבן אויך געטענהט, אַז יידן טאָרן נישט האבן מער ווי 8 הייזער[19].

פון אן אנקלאגע קעגן סאָכאַטשעווער וויצע־סטאראסטע, וואָס איז פארנאטירט געווארן אין דער קרוין־מעטריק אין יאר 1756, ווערן מיר געווויר, אז די סאָכא־טשעווער יידן האָבן פארשפילט אַ פראָצעס מיט דער שטאָט וואָס האָט זיך געפירט פארן קיניגלעכן אַסעסאָרן־געריכט אין ווארשע, און זענען פארמשפט געווארן צו באצאָלן א געלט־שטראָף אין דער הויך פון 3 טאָלער, (אין זייער אַנקלאגע האבן זיי פארגעווארפן דעם וויצע־סטאָראָסטע, אז ער האָט אייגנוויליק געהעכערט די געלט־שטראָף אויף 20 אונגארישע דוקאטן. עס איז כאראקטעריסטיש, אז די אַנקלאגע קעגן וויצע־סטאראסטע האָט אריינגעטראגן אין די אקטן פון דער קיניגלעכער קאנצעלאריע, חוץ דעם קהילה־סינדיק יעקב בן־יצחק, בשותפות מיט נאָך צוויי סאָכאַטשעווער יידן, אויך דער דעמאָלטיקער ווויט (Wojt) פון סאָכאַטשעוו [20]) ווי אזוי דער ענין האָט זיך פארענדיקט און אין וואָס איז באַשטאַנען אייגנטלעך דער סכסוך מיט דער שטאָט, דרינגט פון די אקטן נישט ארויס.

מיט 13 יאָר שפעטער (1769) האָבן די אקטן פון דער קיניגלעכער קאנצעלאריע פארנאָטירט א פראָצעס צווישן א גרופע סאָכאַטשעווער יידן: לעווק מאָש־קאָוויטש, יעקב בערקאָוויטש, יעקב פורמאן און לעווק זלאָטניטשעק מיט זייערע פאמיליעס פון איין זייט, מיט 5 פויערים, לייב־אייגענע פון דער פריצטע פון דעם גוט זשביקאָוו — יאדוויגא לוביענסקא, פון דער אנדערער (קאָנקרעט ווענן וואָס עס האָט זיך געהאנדלט ווערט אין דעם אקט נישט אָנגעגעבן). ביידע צדדים האָבן מסכים געווען אויף אַן ארביטראזש־געריכט, וואָס זיין הויפט־בורר זאָל זיין דער ראַדזשיעווער סטאראסטע, איגנאצי קאָסא־ווסקי, און אים געגעבן די פולמאכט צוצוקלייבן זיך פון ביידע צדדים זיינע בוררים צום משפט, וואָס האָט געדארפט אפגעהאלטן ווערן אין ווארשע [21]). די לייב־אייגענע פויערים האָט פארטראָטן דער גוט־אדמיניסטראָטאָר.

ה.

אין די 80־קער און 90־קער יאָרן פון 18־טן י. ה. האָט זיך פאר סאָכאַטשעוו פונקט ווי פאר א רייַ אנדערע שטעטלעך ארום ווארשע (למשל בלוינע) געשאפן א גינסטיקע פארבייגייענדיקע קאָניוקטור, וואָס שטייט אין שייכות מיט דעם סכסוך, וואָס איז אויסגעבראכן צווישן די וואַרשעווער יידן און די מיעשטשאַנעס פאר זייער ווינערעכט אין ווארשע.

אין ווארשע האָבן די יידן על פי געזעץ נישט געטאָרט ווינען (נאָך אויפן סמך פון קיניגלעכן דעקרעט פון יאָר 1527) אָבער פאקטיש האָבן יידן אין ווארשע געווינט, בפרט אויפן שטח פון די פריצישע יוריסדיקעס. יידישע סוחרים וואָס פלעגן קומען קיין ווארשע פלעגן מוזן אויסקויפן דעם טאָג־צעטל אויף א קורצן טערמין, וואָס נאָך זיין אָפלויף האבן זיי געמוזט פארלאָזן די שטאָט (נאָר בעת די סיימען איז דער פארבאָט נישט חל געווען), קיין ווארשע וואָס איז שוין דעמאָלט געווען א וויכטיקער האנדלס־צענטער, פלעגן קומען אין זייערע האנדלס־עסקים גרויסע יידישע סוחרים פון ווייטע מקומות און אפילו פון אויסלאנד. די מיעשטשאנעס פירן א קאמף פאָר ארויסטרייבן די יידן פון ווארשע און איינהאלטן דעם דעקרעט פון 1527 אין זיין פולער שארפקייט. אין די צווישן־פעריאָדן, ווען דער קאמף פון דער שטאָט מיט די יידן האָט זיך פאַרשאַרפט און עס האָט געשמעקט מיט רעפרעסיעס און אפילו גירושים, פלעגן די יידישע סוחרים איבער־ווארטן אין די שכנותדיקע שטעטלעך עד יעבור זעם. אזעלכע שטעטלעך ווי בלוינע, סאָכאַטשעוו האָבן אזוי ארום געבילדעט א צייטווייליקן אויפהאלט־אָרט פאר יידישע סוחרים און בעל מלאכות פון ווארשע און פון דער פרעמד. נישט איינער פון זיי איז שוין פארבליבן אין זיין צייטווייליקן ווויַן־ארט, אויף דעם אופן האָבן די דאָזיקע שטעטלעך, וואָס ארום ווארשע, געגאָסן פון איין זייט פון דער הכנסה, וואָס עס האָבן געגעבן יידישע סוחרים בעת זייער צייטווייליקן אויפהאַלט, וואָס פלעגט זיך אָפטמאָל לאנג פארציען, און פון דער אָנדערער זייט פון צייט צו צייטבאָקומען א צושטראָם פון א רירעוודיקן סוחרישן און בעלמלאכהשן עלעמענט. אין יאָר 1800 זענען אין סאָכאַטשעוו פאַרצייכנט געווארן 52 יידישע בעלי־מלאכות, אויף 91 בכלל.

פון דער אנדערער זייט פלעגן סאָכאַטשעווער יידן אויסוואַנדערן און זוכן גליקן אין וואַרשע. לויט די ציילונגען פון די ווארשעווער יידן אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן י. ה. האָבן זיך אין ווארשע צוזאמען מיט פראגע געפינען אין יאר 1765 : 8 סאָכאַטשעווער משפחות, וואָס האָבן געציילט 39 נפשות, אין יאָר 1781 : 27 משפחות מיט 61 נפשות, אין יאָר 1784 (נאָכן צייטווייליקן גירוש פון ווארשע) : 5 משפחות מיט 12 נפשות, אָבער אין יאָר 1792 נאָכדעם ווי דער קאָמף אָרום דער פראָגע פון ווינערעכט פון יידן אין ווארשע האָט אָנגענומען א גינסטיקע פאָר זיי וועגדונג, האָבן זיך שוין אין ווארשע און פראגע געפינען 10 משפחות מיט 35 נפשות [22]) איינער פון זיי לעווען יאָקובאָוויטש איז געווען אַ פאָקטאָר ביים ענגלישן

אַמבאַסאַדאָר אין וואַרשע און האָט זיך געפונען אונטער זיין פּראָטעקציע. דאָס האָט אים באַפרייט פון דעם חוב אויסצוקויפן דעם טאגצעטל [23].

אין שייכות מיט די באציאונגען צווישן וואַרשע און סאָכאַטשעוו איז כדאי צו דערמאָנען, אז היות וואַרשעווער קהל האָט נישט געהאַט ביזן יאָר 1806 קיין אייגענעם בית־עלמין, פלעגט מען מתים פירן צו קבורה קיין סאָכאַטשעוו, אָדער קיין גראדזשיסק [24]. אין פראגע האָט שמואל זביטקאָווער ערשט אין יאָר 1780 באקומען א דערלויבעניש אויף א בית־הקברות. היות אָבער שמואל זביטקאָווער האָט פאַרוואַנדלט דעם פראגער בית־עלמין אין א פריוואטן מאָנאָפאָל, וואָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו רייסן הויכע אפצאָלן ביי די פארשטאַרבענע וואַרשעווער גבירים, פלעגן זייערע יורשים קובר זיין די מתים אין סאָכאַטשעוו, בכדי אויסצומיידן די אָפצאָלן פאר זביטקאָווערן [25].

עס איז כאראקטעריסטיש, אז די פוילישע רעגירונגס־אָרגאַנען האָבן געשטיצט זביטקאָווערס פיסקאַלישע המצאות און דאָס וואַרשעווער געריכט האָט געפסקנט, אז אויב א רייכער ייד ווערט געפירט צו קבורה קיין סאָכאַטשעוו, מוזן די יורשים באצאָלן א דריטל פון דמי־קבורה — 18 רויטע גילדן.

אין דער פראַגער חברה־קדישא האָט אין יענער צייט דעם פאָסטן פון שמש פארנומען א סאָכאַטשעווער ייד ש מ ע ו ן ב ן־נ ת ן, זיין פענסיע האָט באטראָפן 6 גילדן א וואָך, ער איז געווען אן איש־נאמן און א משרת פון שמואל זביטקאָווער [26].

בעת דעם קאָשטשושקאָ אויפשטאנד האָט די סאָכאַטשעווער קהילה צוגלייך מיט א סך אַנדערע יידישע קהילות מיטגעהאָלפן פינאַנסיעל דעם אויפשטאַנד דורך פרייוויליקע נדבות (ofiara). די קהילה האָט זיך באשטייערט און איינגעצאלט אין דער קאַסע פון דער אויפשטענדערישער רעגירונג 300 גל. [27]. א צווייט מאָל האָט זי זיך באַשטייערט מיט 150 גל. [28].

רינגעלבלום ברענגט אויך אין זיין אונטן ציטירטן בוך א פאַקט, וואָס זאָגט עדות וועגן דער פאטריאָטישער שטעלונג פון די סאָכאַטשעווער יידן בעת דעם אויפשטאנד: א גע ו ו י ס ע ר ל ע ו ו ע ק ב א ר ו כ א ו ו י ט ש האָט זיך מודה געווען פארן געריכט, אז נאָכן פארנעמען סאָכאַטשעוו האָט א פרייסישער גענעראַל באַפוילן די יידישע קרעמערס, זיי זאָלן גלייך, ווי עס וועט זיך באווייזן פוליש מיליטער, געבן וועגן דעם צו וויסן קיין סאָכאַטשעוו. אזוי ווי די יידן האָבן זיך קעגנגעשטעלט האָט ער געסטראשעט מיט אונטערצינדן די שטאָט [29].

אין 1793, נאָך דער צווייטער צעטיילונג פון פוילן, איז סאָכאַטשעוו ארונטער־געפאלן אונטער פרייסישער הערשאפט און האָט אדמיניסטראטיוו געהערט צו דער נייַ־געשאפענער פראָווינץ „זיד־פרוסען" צוזאמען מיט לענטשיץ, ווישעגראד, זאָקראָטשים א"א).

די פרייסישע אָקופאציע האָט אָנגעהאלטן ביז 1807. לויט דער פריסישער „אלגעמיינער פאַראַרדענונג" פון 4־טן יולי 1793, וואָס די אָקופאַציע־מאַכט

האָט אויסגעשפרייט אויף די נייַ־אָקופירטע פוילישע געביטן, האָט מען אויף חתונה האָבן געמוזט האָבן א דערלויבעניש פון דער מאכט.

דער תנאי אויף צו באקומען אזא „הייראטס ערלאָובניס" איז געווען אז דער חתן האָט געמוזט אויפווייזן אז ער איז אלט לכה"פ 25 יאָר, האָט זיין אייגנס 1.000 טאָלער, אָדער אַז ער באַזיצט א פאך פון וועלכן ער קאָן מפרנס זיין א משפחה.

אין די דעמאָלטיקע באדינגונגען (חתונות אין יונגן עלטער, גרויסע ארעמקייט און היפערטראָפיע פון קליינהאנדל ביי דער יידישער פאָלקס־מאסע) איז דאָס געווען א שווערע גזירה מיט וועלכער יידן האָבן זיך אין דער פראקטיק קנאפ געראָטן.

צום פרייסישן מיניסטער פאָן פאָס (Voss) איז אוועק א ראפאָרט פון דער פיעטריקאָוואר קאמער, צו וועלכער סאָכאָטשעווו האָט געהערט אין שטייער־ענינים, אז די אָרטיקע יידן (ווי אויך די יידן פון ווישעגראָד) מאכן אין געהיים חתונה זייערע קינדער. דער מיניסטער האָט אין זיין תשובה פון 15־טן אָקטאָבער 1793 געענטפערט אין אַ גנעדיקן טאָן, אז מען דארף די גזירה נישט אָנווענדן צו שטרענג, אז עס גענוגט ווען דער חתן קאָן אויפווייזן „א בכבודיקן אָפשטאם און אן ערלעך פאך" [30].

פון דער צייט הערן מיר פון א סאָכאָטשעווער יד מיטן נאָמען יוחנן, וואָס האָט פארנומען דעם אמט פון שטאָטישן כירורג און אקושער. זיין זון לעווי (לוי) נאָעלסאָן האָט שטודירט אין אוניווערסיטעט אין פראַנקפורט/אָדער און דאָרט פארענדיקט זייַנע מעדיציניש שטודיעס אין יאָר 1804 [31].

צוויי סאָכאָטשעווער בחורים טרעפן מיר אויך אין שוליאָר 1830־1831 אין פערטן און פינפטן קלאס פון דער ווארשעווער ראבינער־שול [32], וואָס איז דעמאָלט פון דער פרומער יידישער מאסע באטראכט געווארן ווי א נעסט פון אפיקורסות.

באמערקונגען

*) דער העברעאישער אויסלייג פון דעם נאָמען פון דער שטאָט איז זייער פארשידן. לויט דער ציילונג פון 1781 : על פי רוב טשאכצוב, אבער אויך טשאכטשוב, סאכטשוב, סאכצוב, שעכטשוב. אין פנקס פון ועד ד' ארצות איז דער אויסלייג סאכטשוב (זען הלפרין ישראל „פנקס ועד ד' ארצות" ע' 127, סעיף ת"שב פון יאר ת"ל)

1) Helcel, Starodawne prawa polskiego pomniki, I, p. 291

2) י. טרונק : סטודיע צו דער געשיכטע פון די יידן אין מאזאָוויע אין 15־טן י. ה. היסטאָרישע שריפטן פון ייוא, באנד 2, 1937.

3) י. טרונק : געשיכטע פון יידן אין פלאָצק, וואַרשע, 1939, ב' 1, ז' 13

4) Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego, Warszawa, 1889, X, 958

5) דאָרטן, די אלגעמיינע צאָל הייזער האָט באטראָפן 329.

6) לויט דער ציילונג פון דער יד. באפעלקערונג אין דעם יאָר, זען „יעזרייסקאיַ ענציקלאָפעדיא ב' XIV ז' 506.

7) Bohdan Wasiutynski. Ludnosc Zydowska w Polsce w wiekach XIX, XX, Tabl. II p. 20

8) אין קיילעכדיקע ציפערן, זען : Maly Rocznik Statystyczny, 1938, tablica 28, p. 39

9) I. Schipper, Dzieje handlu Zydowskiego na ziemiach polskich p. 295

10) Slownik geograficzny, X, p. 959

11) י. טרונק : געשיכטע פון יידן אין פלאצק, ד׳ 156.

12) Emanuel Ringelblum. Dzieje Zydow w Warszawie do r. 1527, tom. I, p. 103

13) י. טרונק : דאס ציטירטע ווערק ד׳ 64.

14) Bershadsky: Russko-Yevreiski Arkhiv, III, p. 140; M. Bersohn: Dyplomataryusz dotyczacy Zydow w dawnej Polsce, Warszawa 1910, No. 118; Louis Lewin: Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft, Frankfurt a.M., 1926, pp. 27, 29, 45.

15) א רמז אויף דעם געפינען מיר אין דעם בריוו פון 8־טן יוני 1556 צום סאַכאַטשעווער סטאראָסטע אין וועלכן ער פארווערט צו פאַרפאַלגן די יידן, וואָס זענען אנטלאָפן געוואָרן, די דאזיקע ווערטער האָבן אפנים א שייכות אויך צו יעקבן.

16) לויט אונדזער מיינונג האָט מען פאַלש פארשטאַנען דעם אינהאלט פון דעם קיניגלעכן בריוו צום סאַכאַטשעווער סטאָראָסטע פון 8־טן יוני 1556. אין דעם דאָזיקן בריוו באפעלט ער לגמרי נישט צו באפרייען די דריי ארעסטירטע יידן, ער פארווערט נאָר איינצוזעצן אין תפיסה פרישע קרבנות, און אויב דאָס איז שוין געשען דארף מען זיי תיכף באפרייען. אויך דער בריוו צום פלאָצקער וואיעוואָדע מיט דער זעלבער דאָטע און פון זעלבן אָרט (מיישעגאָלע, ליטע) דערמאָנט אפילו נישט מיט אין וואָרט וועגן ארויסלאָזן די ארעסטירטע דריי יידן. עס איז דאָך אוממעגלעך אָנצונעמען, אז די ביידע בריוו זאָלן זיך האָבן וועגן אזא וויכטיקן ענין סותר געווען. אויפן סמך פון דער דאָזיקער פאַלשער אינטערפרעטאַציע פון קיניגלעכן בריוו פון 8־טן יוני איז אויפגעקומען די ווערסיע, וואָס האָט נישט קיין שום שטיצפונקט אין די מקורות, היינו, אז דער קיניג האָט ארויסגעשיקט א גיכן רייטער מיט דער פאַדערונג תיכף צו באפרייען די ארעסטירטע, אָבער דער רייטער איז שוין אָנגעקומען צו שפעט — דער טויט־אורטייל איז שוין געווען אויסגעפירט. די דאזיקע אומבאגרינדעטע ווערסיע חזרן איבער נאך איר ערשטן מחבר, לוביעניעצקי, כמעט אלע, וועלכע האָבן וועגן דעם פראָצעס געשריבן. ביי דעם פראָטעסטאָנט לובעניעצקי איז די דאזיקע ווערסיע א רעזולטאָט פון זיין טענדענץ פאָרצושטעלן דעם קיניג זיגמונט אויגוסט, וואָס האָט לכתחילה נוטה געווען צו דער רעפאָרמאַציע, אין א גינציקן ליכט.

17) S. A. Bershadsky : Starinnoe sredstwo, Voskhod, XI, 1894, p. 53.

18) Slownik geograficzny

19) Slownik geograficzny tom x. p. 958.

20) M. Bersohn. Dyplomataryusz dotyczacy Zydow w dawnej Polsce, Warszawa, 1910, No. 327

21) דאָרטן, נומער 326.

22) די ציפערן וועגן דער צאל סאַכאַטשעווער משפחות אין ווארשע און פראגע פארדאָנק איך דער פריינטלעכער אינפארמאציע פון ד״ר ר. מאהלער. זיי שטאמען פון ציילונגען פון די ווארשעווער יידן אין דערמאָנטע יאָרן.

23) ע. רינגעלבלום אין „לאָנדקענטניש" ווארשע נומ׳ 1, 1937, ד׳ 10.

24) י. שאצקי : געשיכטע פון יידן אין ווארשע. I, ד׳ 133.

25) עמנואל רינגעלבלום : שמואל זביטקאָווער, „ציון" שנה ג ; ספר ג׳, ע׳ 254.

26) I. Schipper Cmentarz Zydowski w Warszawie. p. 34-35

27) עמנואל רינגעלבלום : די פוילישע יידן אין אויפשטאַנד פון קאָשטושקאָ, ד׳ 122.

28) T. Korzon: Wewnetrzne dzieje Polski za Stanislawa Augusta, tom. II. pp.439, 443

29) ע. רינגעלבלום, ד. צ.וו., ד׳ 153.

30) Das Jahr 1793, herausgegeben unter der Redaktion von Dr. Rodgero Prümers, Posen, 1895, p. 623.

31) Louis Lewin : Die juedischen Studenten an der Universitaet Frankfurt an der Oder, Frankfurt a. M., 1921.

32) I. Schipper : Zydzi Krolestwa Polskiego w dobie Powstania Listopadowego, Warszawa, 1932, pp. 198—200.

יוליאן ניעמצעוויטש

סאכאטשעוו „פאריידישט"

אין 1817 האט א באקאנטער פוילישער שרייבער און פאליטישער טוער *), יוליאַן אורסין ניעמצעוויטש, געמאכט א רייזע איבער פוילישע און פירסטלעכע פרייסן און באשריבן די רייזע־איינדרוקן, ווי אויך די פריערדיקע און שפעטערדיקע נסיעות זיינע. צווישן די שטעט אין וועלכע ער האט זיך אפגעשטעלט איז געווען אויך סאַכאַטשעוו, און ער האט דעריבער אויך דער שטאט געוויידמעט א פאר שורות. פארשטייט זיך, אז אויך די יידן אין שטאט האבן אים אינטערעסירט, און אויך זיי האט ער נישט פארגעסן.

וועגן סאַכאַטשעוו זאגט ער:

— „אמאל איז זי געווען א פוילישע שטאט, היינט (1817) אבער איז זי אינגאנצן פאריידישט, אין רינעק (צענטער פון שטאט — נ.ב.) אוך אין בעסערע גאסן ווויינען בלויז יידן. וואס איז געבליבן פאַר די איבערגעבליבענע קריסטן, די ווויינען אויף די ראנדן פון פארשטאט".

מ׳דארף צוגעבן, אז ניעמצעוויטש האט געהערט צו די ליבעראַלע פוילישע פאליטיקער און שרייבער, און האט אפילו אין אייניקע פון זיינע ווערק אויסגעדריקט „סימפאַטיע" צו יידן. איין ראַמאַן זיינער איז אפילו געווידמעט א יידישע טעמע „ליובא אי סיארא", און אין אים זאָגט ער זיך אַרויס קעגן די אַפּגעשטאַנענע און „פינסטערע" יידן און לויבט די פאַר „פאַרגעשריטענע", ד. ה. אַסימילירטע.

---

*) Juliana Ursyna Niemcewicza :
Podroze historyezne po ziemiach polskich miedzy rokiem 1811 a 1828 odbyte — Paryz 1858.

מאג. יאנינא שוויעזשינסקא (סאכאטשעוו)

די געשיכטע פון דער שטאט און לאנד סאכאטשעוו — און די יידן

ד י ערד אַרום מיטלדיקן לויף פון טייך בזורע איז באזונדערס פרוכטבאר, און דאָס האָט גורם געווען, אז דאָ האָבן זיך מענטשן זייער פרי באזעצט. די עלטסטע שפּורן פון א מענטשלעכן לעבן אויף דעם באָדן דערגייען ביז צוועלף טויזנט יאָר צוריק, ווי עס באווייזן די רעשטן פון פארשידנסטע בויאונגען און זאָכן פון פרעהיסטאָרישע עפּאָכן וואָס האָבן זיך אָפּגעפונען גאנץ צופעליק אין אַיבער פערציק ערטער: אַרכעאָלאָגישע איבערבלייבן פון אַלטערטימלעכע ישובים, בתי קברות, פעסטונגען און קעגנשטאנדן.

לויט פראָפעסאר א ר נ א ל ד האָט סאָכאָטשעוו, ווי א באפעסטיקטער ישוב, עקזיסטירט שוין אין נייַנטן יאָרהונדערט, ד. ה. אין א צייט, ווען ס׳איז נאָך נישט געווען קיין אינהייטלעך פּוילישן פאָלק און נישט קיין פּוילישע מלוכה, וואָס איז, ווי באַקאנט, אנטשטאנען ערשט אין מיט פון צענטן יאָהונדערט. די פעסטונג איז געווען א פּאליטיש־אדמיניסטראטיווער און מיליטעריש־ער צענטער פון דעם שבט, וואָס האָט געווווינט ארום די צופלוסן פון דער בזורע. לויט אנדערע מקורות, איז די פעסטונג אנטשטאַנען שפּעטער אין דערמיט פון צענטן יאָרהונדערט, אָבער פאר דעם איז שוין דאָ געווען א ישוב, א מין שטאָט, א מין האנדלס־צענטער. אנטשטאַנען איז דער ישוב אין אַ גינציקן אָרט, ווו ער קרייצן זיך עטלעכע לאַנד־וועגן מיטן וואסער־וועג פון דעם טייך בזורע. אין דעם אָרט האָבן זיך אויך צונויפגעטראָפן פארשידענע ווירטשאפטלעכע געביטן: אן אגראר־געביט מיט א וואלדיקן. צוליב דעם האָט זייער פרי געמוזט אנטשטיין דאָ אַ צענטער פאר האנדל, ד. ה. פאר אויסטויש פון פראָדוקטן. א דאנק דעם דאָזיקן האנדל־צענטער („טאר־גאָוויצע") און פעסטונג, וועט סאָכאָטשעוו פייערן אין יאָר 1962 איר טויזנטיעריקן קיום.

אין דער צייט פון די ערשטע פּוילישע מושלים — פון דער דינאסטיע פּיאַסט — איז די פעסטונג סאָכאָטשעוו געווען דער זיצאָרט, די רעזידענץ, פונעם פארטרעטער פון הערשער, געהרופן קאשטעלאַן. אמת, דער דאָזיקער טיטל באווייזט זיך ערשט אין דרייצנטן יאָרהונדערט, אָבער דער אָמת האָט עקזיסטירט פריער. סאָכאָטשעוו איז אָבער געווען נישט נאָר דער צענטער פון א ק א ש ט ע ל א נ י ע נייערט פּוז

א נאָך גרעסערער טעריטאָריע, וואָס האָט ארומגענומען עטלעכע קאשטעלאניעס און וואָס מ׳האָט גערופן אין פויליש „זשעמיא" (לאנד).

די סאָכאַטשעווער פעסטונג האָט — פארשטייט זיך — געווירקט פאָזיטיוו אויף דער אַנטוויקלונג פון האַנדל. פארשידענע אויסגראָבונגען באַווייזן, אַז שוין סוף עלפטן און אָנהויב צוועלפטן יאָרהונדערט איז סאָכאַטשעוו געווען אַ צענטער פון א זייער פארצווייגטן און לעבעדיקן האנדל.

לויט א מסורה, וואָס זעט אויס צו זיין ריכטיק, איז אין קלויסטער פון די בענעדיקטינער אין סאָכאַטשעוו געשטאַרבן אין יאָר 1138 דער הערשער איבער גאנץ פוילן, דער מלך באָלעסלאוו III קזשיוואָוסטי („מיטן קרומען מויל").

די ערשטע געשריבענע ידיעות וועגן סאָכאַטשעוו שטאמען פון די צייטן פון קאָנראד I, פירשט פון מאזאָוויע, וואָס האָט געבראכט קיין פויליז די קרייץ־ריטער, נעמלעך, א דאָקומענט פון 1221, אויסגעשטעלט פון קאָנראדן אין וויסקיטקי, אויף וועלכן ס׳פיגורירט צווישן די אונטערשריפטן פון עדות דער נאָמען: „פאלאנ־ טא, קאשטעלאן פון סאָכאַטשעוו".

דעם צווייטן דאָקומענט, מיט דער זעלבער אונטערשריפט האָט קאָנראד ארויסגעגעבן אין יאָר 1222 אין טראָיאַנאָוו (דער פירשט האָט געהאט צוויי רעזידענצן: אין וויסקיטקי און אין טראָיאַנאָוו.) אין יאָר 1257 זענען אין סאָכאַ־ טשעוו געווען צוויי קלויסטערס. איינער אויפן נאָמען פון „הייליקן וואווזשיניעץ, הייליקע מאריא מאגדאלענע און עלף טויזנט בתולות" האָט זיך געזאָלט געפונען אויפן אָרט פון דעם אלטן בענעדיקטינער קלויסטער (דאָרט וווּ ס׳גענפינט זיך היינט דער גאָרטן, קעגנאיבער דעם הויז פון די שעפיעטאָווסקיס). דער צווייטער — ביים קלויסטער פון די דאָמיניקאנער איז געווען אין XIX און XX יאָרהונדערט, ביז דער צווייטער וועלט מלחמה, דער קלויסטער פון דער סאָכאַטשעווער פאראפיע.

אין XIII יאָרהונדערט האָבן אין סאָכאַטשעוו זיך אויפגעהאלטן פארשידענע פירשטן פון מאזאָוויע מיט זייערע הייף. עס האָבן זיך דאָ אויפגעהאלטן בישאָפן. איין ביסקופ פון פויזן האָט אפילו דאָ אין סאָכאַטשעוו אדורכגעמאכט די צערע־ מאָניע פון ווערן א ביסקופ. לויט דער קירכלעכער איינטיילונג האָט סאָכאַטשעוו געהערט צו דער פויזנער דיעצעזיע, דער עלטסטער אין פוילן.

דאָס, וואָס סאָכאַטשעוו אין געלעגן אויף אן אָרט, ווו עס קרייצן זיך וועגן, האָט טאקע געהאט א פאָזיטיוון איינפלוס אויף דער אנטוויקלונג פון האנדל, אָבער גלייכצייטיק א זייער פאטאלן איינפלוס אין פרט פון זיכערקייט. מיט די וועגן האָבן געצויגן נישט נאָר סוחרים, נייערט אויך פרעמדע חיילות...

ליטווישע און רייסישע פירשטן, פירנדיק מלחמה מיט די פירשטן פון מאזא־ ווויע, אָדער מישנדיק זיך אין זייערע אינערלעכע שטרייטן, ראבעווען און פארניכטן די שטאָט, די פעסטונג און די ארומיקע געגנט. די הילצערנע פעסטונג האָט שוין נישט געקוקט צו באַשיצן אזא מין אפענעם ישוב. דערפאר טאקע האָט

אין דער ערשטער העלפט פון XIV יאָרהונדערט זשעמאוויט II דער פירשט פון ראווא, וויסקיט און סאָכאַטשעוו (1313 — 1349) אויפגעבויט אין סאָכאַטשעוו א געמויערטע פעסטונג. ביז היינט זעט מען אירע חורבות.

די פעסטונג — אין גאַטישן סטיל — איז געווען ענלעך צו די פעסטונגען, וואָס האָבן געבויט אין יענער צייט די בוימייסטערס פון קאָזשימיעזש דעם גרויסן, ווי אויך די פעסטונגען פון די קרייץ־ריטער.

די טעריטאָריע וואָס איז רעגירט געווארן פון סאָכאַטשעווער מושל, האָט שוין אין דער צייט נישט געהייסן „לאנד", נייערט „פירשטנטום".

נאָכן טויט פון זשעמאָוויט II, וואָס האָט קיין קינדער נישט געלאָזט, האָט דאָס סאָכאַטשעווער פירשטנטום געירשנט זיין ברודער־זון, דער פירשט פון מאזאָוויע קאזשימיעזש. דער לעצטער פארזעצט דאָס סאָכאַטשעווער פירשטנטום ביים פוילישן קעניג קאזשימיעזש דער גרויסער אויף לעבנסלענגעך. נאָך זיין טויט איז סאָכאַטשעוו צוריק איבערגאנגען צום פירשט פון גאנץ מאזאָוויע, זשעמאָוויט III, גערופן „דער עלטערער". ער איז געווען דער ברודער פון אינצווישנצייט פארשטאָרבענעם פירשט קאזשימיעזש. זשעמאָוויט דער III האָט צונויפגערופן דעם מאזאָווישן אָדל כדי אדורכצופירן א רעפאָרם פון עקזיסטירנדיקן געזעץ. דער צוזאמענפאָר איז פאָרגעקומען אין דער פעסטונג פון סאָכאַטשעוו. דאָ זענען אויך אין יאָר 1377 פארעפנטלעכט געווארן די נייע געזעצן — איינהייטלעכע פאר גאַנץ מאזאָוויע, די אזוי גערופענע „מאזאָוושער סטאטוטן", אָדער „סאָכאָ־טשעווער סטאטוטן", וואָס זענען געווען מער פאָרשריטלעכע. צווישן אנדערן האָבן די נייע אָפּגעשאפט דעם אזוי גערופענעם „גאָטס משפט", וואָס מ׳פלעגט אָנווענדן אין די פראָצעסן וועגן כשוף. (דער באשולדיקטער האָט געמוזט דורכגיין דורך א „פייער־פראָבע", אָדער „וואסער־פראָבע", וואָס פלעגט זיך ענדיקן מיט זיין טויט. און דאָס האָט מען באטראכט ווי א שטראָף פון גאָט).

נאָך זשעמאָוויט׳ס טויט האָט געקיניגט אין סאָכאַטשעוו און אין פלאצק איינער פון זיינע זין, זשעמאָוויט IV, גערופן „דער יונגערער". נאָכן טויט פון אונגארישן און פוילישן קעניג לודוויג (1382) האָט זשעמאָוויט IV קאנדידירט אויפן פוילישן טראָן. אָבער ער איז דורכגעפאַלן. קעניג פון פוילן איז אָבער געווארן וולאַדיסלאָו יאגעללאָ (1386—1434), וואָס האָט חתונה געהאט מיט דער טאָכטער פון פארשטאָר־בענעם קעניג לודוויג. אלס רעזולטאט פון דער קאָנקורענץ האָבן אונגארישע חיילות, אונטערשטיצט דורך די קראָקעווער הערשער, באפאלן און פארניכטעט סאָכאַטשעוו. שפעטער האָט יאגעללאָ, וועלנדיק געווינען אויף זיין זייט זיין געוועזענעם קאָנ־קורענט, אים, זשעמאָוויטן חתונה געמאכט מיט זיין שוועסטער אלעקסאנדרא. זשעמאָוויט איז געבליבן ווייטער הערשער איבער זיין טעריטאָריע, אָנערקענענדיק דעם קעניג פון פוילן, ווי זיין אָבערהאר.

אין דער שלאַכט ביי גרונוואלד (1410) האָט ער אָנגעפירט מיט דער שלאַכטע פון מאזאָוושע. זיינער א זון איז געווען קאָמענדאנט פון קעניגס לייב־גווארדיע, און דער צווייטער זון — ווי א „גאָר פעיקער צו פירן מלחמות", האָט געהערט צום קעניגלעכן קריגס־ראַט. יאגעללאָס ארמיי גייענדיק אויף גרונוואלד האָט דורכ־מאשירט דאָס גאנצע סאָכאַטשעווער פירשטנטום פון דרום קיין צפון.

אונטער גרונוואלד האָט געמוזט אויך קעמפן דער וואָיט פון סאָכאַטשעוו, ווייל דאָס האָט געהערט צו זיינע פליכטן. די שטאָט האָט אויך זיכער געגעבן, דאס איז געווען איר פליכט, א „קריגס־וואָגן", געשפאנט אין פיר פערד, און באלאדן מיט „קריגס־פארפלעגונג", ווי אויך א טרייבער צו די פערד און א היטער פון וואָגן.

דאָס סאָכאַטשעווער פירשטנטום האָט זינט דעם אונגארישן אָנפאל (1384), נאָכן טויט פון קעניג לודוויג, ביז צום שוועדישן „מבול" (57—1956) — געלעבט אין רו. דאָס האָט, פארשטייט זיך, צוגעהאָלפן צו דער עקאנאמישער אַנטוויקלונג.

דער סוף XIV יאָרהונדערט, דאָס XV און דער אָנהויב פון XVI יאָרהונדערט — דאָס איז די צייט פון דער העכסטער אַנטוויקלונג פון די סאָכאַטשעווער האַנטווערקער. דער מסחר האָט זיך נישט געקאָנט אזוי אַנטוויקלען, ווייל ער האָט געהאט אין שכנות צווישן מעכטיקע קאָנקורענטן: לויוויטש און וואָרשע. לויוויטש (24 קל"מ פון סאָכאַטשעוו), אדמיניסטראטיוו אונטערליגט סאָכאַטשעוו — איז אָבער געווען דאָס אייגנטום און רעזידענץ פון די ארכיביסקופן פון גנעזן, די ערשטע דיגניטארן אין מלכות פוילן, וועמענס הויף איז נישט אָפגעשטאנען פון קעניגלעכן. חוץ דעם, זענען זיי אלס גייסטלעכע פריי געווען פון פארשידענע שטייערן, און אזוי אויך די סוחרים פון לויוויטש, וואָס האָט געהערט צום ארכיביסקופ. האָבן דעריבער די סאָכאַטשעווער סוחרים, וואָס האָבן געפירט זייער תבואה מיטן וואסער, מיט די זעלבע טייכן, וואָס די לויוויטשער סוחרים, די בזורע און וויסל, קיין דאנציג, נישט געקאָנט קאָנקורירן מיט די לויוויטשער סוחרים, ווייל די ערשטע האָבן יאָ געצאָלט א וואסער צאָל און די צווייטע נישט. וואָרשע ווידער, וואָס איז אויך נישט געלעגן ווייט (56 קל"מ) איז געווארן א קאָנקורענט נישט צום בייקומען, זינט די שטאָט איז צוגעטיילט געווארן צו קרוין־פוילן, בעת דער קעניגין באָנע (ערשטע העלפט פון XIV י"ה).

אייניקע מקורות באשטעטיקן די השערה, אז פאר דעם האָט דער האנדל מיט תבואה אין סאָכאַטשעוו געשפילט א גאָר גרויסע ראָל. ס'איז באקאנט אָז די שטאָט האָט געהאט אייגענע מאָסן ווי „סאָכאַטשעווער לאָשט" (אייניקע קערץ — א מאָס אָנגעוואָנדן ביים פארלאָדעווען די תבואה אויף די פליטן, פראָמען וואָס זענען געגאנגען קיין דאנציג) און „סאָכאַטשעווער קאָרעץ". די סאָכאַטשעווער מאָסן זענען נעווען עפעס גרעסער פון די דאנציגער. אזוי איז אויך דער מסחר מיט פלייש געווען זייער א לעבעדיקער.

גאָר גיך האָט זיך אַנטוויקלט די האַנטווערקעריי. אין XVI יאָרהונדערט האבן

אין סאָכאַטשעוו געארבעט בעלי־מלאכות פון פערציק פארשידענע פאכן, בראש מיט די אויסארבעטער פון טוך און דיוואנעס. די סאָכאַטשעוועך דיוואנעס זענען געווען פיינע און טייערע.

קעניגן און בישאפן האָבן זיי געקויפט. אין צוואות פלעגט מען זיי פארשרייבן. דאָקעגן האָט דער סאָכאַטשעוועך טוך געהערט צו די ביליקערע. דעם טוך האָט באנוצט דער פראָסטער עולם. אויפן סאָכאַטשעוועך שלאָס האָט געטראָגן בגדים פון דעם שטאָף בלויז דער טויער־וועכטער. פון דעסטוועגן האָט מען דעם טוך אויסגעארבעט אין גרעסערע קוואנטומס און צעשיקט איבער גאנץ פוילן. עס איז געגאנגען קיין קראָקע און פויזן, און דורך לובלין און זאמאשטש קיין פרייסן.

די ערשטע אונדז באקאנטע פריווילעגיע פאר דער שטאָט סאָכאַטשעוו שטאַמט פון 1407. עס האָט זי ארויסגעגעבן זשעמאָוויט IV. עס האָבן אָבער געמוזט זיין נאָך עלטערע פריווילעגיעס, ווייל מקורות פון פארן 1368 יאָר רופן אָן די שטאָט „ציווויטאָס", א נאָמען (א לאטיינישער), וואָס מ׳האָט געגעבן בלויז גרויסע שטעט. ספעציאליסטן פון מיטלאלטערלעכער געשיכטע האלטן, אז די ערשטע פריווילעגיע האָט סאָכאַטשעוו באקומען אָנהויב יאָרהונדערט, אָדער אפילו נאָך פריער. מיר ווייסן נישט קיין סך ווען דער פריווילעגיע פון 1407 יאָר, וואָס האָט זיך נישט אפגעהיט, און מיר האָבן פון איר ידיעות נאָר פון דער צווייטער האנט. דאָקעגן קענען מיר בעסער די פריווילעגיע פון 1434, ארויסגעגעבן פון זשעמאָוויט V, דעם זעלבן, וואָס האָט געהערט צום קעניגלעכן קריגסראַט פון וולאַדיסלאָוו יאגעללאָ — זי איז געווען דער יסוד פון אלע שפעטערדיקע רעכט פון דער שטאָט, און ס׳האָבן זי שפעטער באשטעטיקט אלע פוילישע קעניגן, די פריווילעגיע איז געווען לויטן מוסטער פון די „קעניגלעכע שטעט": ראָדעם און צויזמיר.

אין XV יאָרהונדערט איז אויך אין סאָכאַטשעוו געווען א שפיטאָל, א מושב זקנים און א שפיטאָל־קלויסטער.

די דינאסטיע פון די מאזאָוויער פיאסטן, וואָס האָבן רעגירט אין פלאצק, ראווע און סאָכאַטשעוו איז אויסגעשטאָרבן אין 1426 יאָר. די פירשטין אננא, מוטער פון די יונג־פארשטאָרבענע לעצטע פירשטין, די אלמנה נאָכן פירשט וולאָדזיסלאָוו (וואָס האָט אָנגעפירט מיט דעם קעניגס לייבגווארדיע אונטער גרונוואלד), האָט באַ־קומען פון איר מאן אויף לעבן־לאנג דאָס סאָכאַטשעוועך פירשטנטום צוזאמען מיטן שלאָס און שטאָט. אין יאָר 1476 האָט אננא פון אייגענעם ווילן — נישט רעכענענדיק זיך מיט די פראָטעסטן פון די ווארשעווער פיאסטן, — אלץ איבער־געגעבן דעם קעניג קאזשימיזש יאגיעלאָנטשיק און דערפאר באקומען פיר שטעט: באָלימאוו, ביאָרדוו, משטשאָנווו (אמשטשענאוו) און קאָלאָ. נאָך פריער איז דאס ראָווער פירשטנטום — אויפן סמך פון אָפּמאך — פאראייניקט געווארן מיט קרוין־פוילן און געווארן א וואיעוואָדשאפט. אין 1476 יאָר איז דאס סאָכאַטשע־ווער פירשטנטום געווארן צוריק „סאָכאַטשעווער לאנד" די באדייטונג פון דער

פעסטונג (זיצאָרט פון דער צענטראלער אדמיניסטראציע פון גאנצן לאנד) אָבער דאָס ווירטשאפטלעכע לעבן פון דער שטאָט האָט זיך ווייטער נאָרמאל אנטוויקלט. די קעניגין — ווי געזאָגט — האָט אויך ווייטער באשטעטיקט אלע אירע פריווי־לעגיעס.

די אנטוויקלונג פון דער שטאָט אין דער צווייטער העלפט פון XVI און ערשטער העלפט פון XVII יאָרהונדערט ווערט פארהאמעווען. דאָס איז א רעזולטאט פון דער פריווילעגירטער שטעלע, וואָס ס׳האָט אין פוילן פארנומען די שליאכטע, וואָס האָט זיך איבריקנס שלעכט אָפּגערופן אויפן ווירטשאפטלעכן לעבן פון אלע פוילישע שטעט, א חוץ די הויפט שטעט (קראָקע, ווארשע). אין סאָכאַטשעווו האָט דאָס גורם געווען בלויז צו א פארהאמעווען פון דער אנטוויקלונג, אָבער נישט דערפירט צו א חורבן.

דער חורבן איז געקומען ערשט אין מיטן XVII יאָרהונדערט. גורם געווען דערצו האָט די שוועדישע מלחמה („דער מבול"). די שטאָט און דער שלאָס זענען אָפּגעברענט געוואָרן, די באפעלקערונג טיילוויז אויסגעמאָרדעט, טיילוויז פאר־טריבן, איז אין א גרויסער מאָס געשטאָרבן פון די עפּידעמיעס, וואָס די מלחמה האָט מיט זיך געבראכט. פון דעמאָלט אָן ביז צום סוף פונעם קיום פון דער פוילישער רעפובליק (1795) האָט סאָכאַטשעווו וועגעטירט ווי א קליין שטעטל, וואָס איז באווינט געווען כמעט אויסשליסלעך דורך יידישע אָרימעלייט. דאָ פלעגן אויך פאָרקומען די צוזאמענפארן פון דער ארומיקער שליאכטע. זי האָט אויך צוריק אויפגעבויט די קלויסטערס פון דער פאָראָפּיע פון די דאָמיניקאנער און פרויען־דאָמיניקאנערינס, צוליב דעם, וואָס דער שלאָס איז אָפּגעברענט געוואָרן פלעגן די צוזאמענפאָרן פאָר־קומען אין קלויסטער פון די דאָמיניקאנער.

אין דער צייט פון גרויסן פּיריעריקן סיים (1772 — 1768), ווען מ׳האָט באשלאָסן שטארקן פוילן מיליטעריש, פארגרעסערן די ארמיי ביז 100,000 מאן א.א.ו.ו. האָט מען צוריק אויפגעבויט א ריי פעסטונגען, דערונטער אויך אין סאָכא־טשעווו. צום באדויערן אָבער האָט דאָס געדויערט בלויז א קורצע צייט. אין יאָר 1793, בעת דער צווייטער צעטיילונג פון פוילן און אין יאָר 1794, ווען די געגנראלן פּירשט יוזעף פּאָניאטאָווסקי און העגריק דאָמבראָווסקי האָבן בעתן קאשטשושקי־אויפשטאַנד פאָרסירט די בזורע הינטער קאמיאָן און סאָכאַטשעווו, — איז דער שלאָס ווידער פארניכטעט געוואָרן און געבליבן ביז היינט צו טאָג א חורבה.

אין יאָר 1793, בעת די קאמפּן מיט די פרייסן, איז אויך אָפּגעברענט געוואָרן דער פאראָפּיע־קלויסטער און מער האָט מען אים שוין נישט צוריקגעמאכט.

די ערשטע ידיעות וועגן יידן אין סאָכאָטשעוו שטאמען פון זעכצנטן יאָרהונדערט. פון אָנהויב האָבן זיי געמעגט באזיצן נאָר אייגענע הייזער און ס׳איז זיי פארווערט געווען ארומצוגיין צווישן קריסטן און עפנטלעך זיך צונויפצוזאמלען. [1] נאָר בעת די יאָרידן, ד.ה. אין די מארק־טעג, האָבן זיי געמעגט אויסשטעלן זייערע סחורות צום פארקויפן. דערפון איז געדרונגען, אַז די יידן אין סאָכאָטשעוו — ווי איבריקנס אין אלע מיטלאלטערלעכע שטעט אין אייראָפע — האָבן אין יענער צייט געמוזט ווינען אין אן אייגענעם יידישן ק ו ו א ר ט א ל (געטא). אין סאָכאָטשעוו אויף פאָדזאָמטשע (אונטערן שלאָס).

אָבער שוין בעתן קיניגן פון זיגמונט אויגוסט (1548—1572) זענען דאָרט געווען אכט הייזער, און די צאָל איינווויינער אין זיי אין געשטיגן ביז דרייסיק. די יידן האָבן געהאט זייערע ע ל ט ס ט ע, וואָס האָבן מיט זיי רעגירט. מלוכה־אפצאָלן האבן זיי געצאָלט אין דער זעלבער מאָס, ווי אלע איבריקע שטאָט־בירגער, מיטן אויס־נאָם פון מלחמה־שטייער, וואָס זיי האָבן געצאָלט דאָפלט; אין מיליטער האָבן יידן נעמלעך נישט געדינט.

א טייל פון זייערע שטייערן האָבן יידן געצאָלט אין נאטור, יאָר־יערלעך אויף וויעלקאנאץ („פאסכא") האָבן די בעלי בתים פון די הייזער געצאָלט דעם סטאראָסטע צו א פונט פ ע פ ע ר, דאקעגן די „קאָמאָרניקעס" (לאָקאטארן) צו א האלבן פונט.

די באציאונגען צווישן די יידן און קריסטן האָבן נישט געמוזט זיין אין יענער צייט קיין גוטע. די קריסטלעכע בירגער פון שטאָט האָבן זיך געקלאָגט, אז די יידן זענען „פאר אונדז זייער נישט נויטיק" — ווייל זיי קויפן אויס און פירן ארויס פון שטאָט ארטיקלען, וואס מיר נויטיקן זיך אין זיי פאר אונדזער ארבעט ווי חלב, וואָל, לעדער און אנדערע זאכן, און דערפון נעמט זיך דער גרויסער יקרות. דעם פוילישן בעל מלאכה האָט תמיד אויסגעפעלט רוי־שטאָף; האָט דעריבער אויף דעם באָדן געקאָנט אנטשטיין א גרויסע אָפנויגונג צו יידן. זייער מעגלעך, אַז אויף דעם דאָזיקן עקאָנאָמישן באָדן איז טאקע אָנטשטאנען דער משפט וועגן כלומרשטן פארשוועכן דורך די יידן קאטוילישע הייליקטימער. אין רעזולטאט פון דעם פראָצעס האָט מען אן אָרימע שלאכציאנקע, וואס האט געדינט ביי יידן, דאָראָטא לאזענצקאָ, און א י י נ י ק ע י י ד ן ג ע ק ע פ ט א ו ן פ אָ ר ב ר ע נ ט (פארשידענע מקורות שטעלן פאָר די זאך פארשידן) אויפן מארק פלאץ אין סאָ־כאָטשעוו.

דער פויפסטלעכער לעגאט (שליח) אלאיזי ליפאָמאָן האָט געהאט אן איינ־פלוס אויפן שוערן פסק־דין, און א דאנק אים האָט מען אויך דעם אורטייל

---

1) זע וועגן דעם די ארבעט פון י. טרונק, וואָס איז אין דער הינזיכט געוויער און פינקטלעכער.

תיכף אויסגעפירט. דעקעגן האָט דאָס שטארק פארדראָסן דעם קעניג סטאניס־לאוו אויגוסט, ווען ער האָט זיך וועגן דעם דערווסט.

די דעלעגאטן פון דער שלאכטע אין פוילישן סיים, מיטן העטמאן יאן טאר־נאָווסקי בראש, האָבן דאָס אויסגענוצט אויף דער קומענדיקער זיצונג פון סיים אין זייער קאָמף קעגן די פוילישן בישאָפן, כדי זיי צו באַזייטיקן פון פוילישן סענאט.

דעם קאָמף — ווי באַקאַנט — האָט די שלאכטע פארשפילט.

אין דער צייט (1564) האָבן אין סאָכאַטשעווו געווווינט פאַלגנדע יידן: איזאק (יצחק) ר ו כ י מ ע ק אייגנטימער פון סעדער, מ ש ה — א סטאַלער און מ י כ א ל — אן אייגנטימער פון א הויז.

בעתן קעניגן פון זיגמונט דעם דריטן (1587—1632) זענען שוין אין סאָכאַטשעווו געווען 22 יידישע הייזער. אָבער וועו די דאָזיקע הייזער זענען פארברענט גע־ווארן בעת א שרפה פון דער גאנצער שטאָט (סאָכאַטשעווו האָט זייער אָפט געברענט), האָבן די יידן נישט געאיילט זיך זיי אויפצובויען, צוליב דעם קעניג־לעכן דעקרעט, וואָס האָט פאַרבאָטן „פרעמדע" צו באַזעצען זיך אין פוילישע שטעט און געדראָט מיט קאָנפיסקירן דאס פארמעגן און פארטרייבן פון לאנד.

פונדעסטוועגן בויען זיך יידן צוריק אויף, ווייל שוין דער זון און יורש פון זיגמונט III דער קעניג וולאדיסלאוו IV (1632—1648) גיט ארויס די סאָכאַ־טשעווער יידן אַ פריווילעגיע, וואָס דערלויבט זיי צו האָבן אַן אייגענעם ברונעם, א בית המרחץ און א שול אויפן אלטן אָרט. די פריווילעגיע האָט אויך באפרייט דעם רב, דעם מלמד און חזן פון דער שול פון אלע שטייערן און שטאָטישע פליכטן. די יידישע קהלה האָט געהאט א בית כנסת און א בית קברות. ווי ס'שיינט איז די קהלה געווען גענוג רייך, אויב זי האָט געקאָנט — ביי אזא קליינער צאָל נפשות — דאָס אלץ אויפשטעלן און אויסהאַלטן. וויכטיק איז קודם כל דאָס, וואָס זי האָט געהאט אן אייגענעם ברונעם.

אין סאָכאַטשעווו איז תמיד געווען וויניק ברונעמער. ביז צו אונדזערע צייטן האבן וואסער־פירער געפירט איבער דער שטאָט וואָסער פון דער בזורע און פארקויפט עס עמערווייז.

וועו די מלחמה מיט שוועדן (מיטן זיבצענטן יארהונדעט) האָט דערפירט די שטאָט צו א פולשטענדיקן חורבן און פארטריבן די איינווווינער, האָבן יידן איבערגענומען די פארלאָזענע הייזער און קיינער האָט זיי אין דעם נישט געשטערט. פארקערט, דער קעניג יאן קאזימיעזש (1648—1668) האָט מיט א דעקרעט פון יאָר 1658, דערלויבט יידן בויען הייזער אויך אין די שטעט פון מאזאוויע. לויט סוראָוויעצקין האָבן נאָר יידן — א דאנק זייער נידעריקן לעבנס־ניוואו און סאָלידאריטעט, געקאָנט אויסהאלטן די שווערע

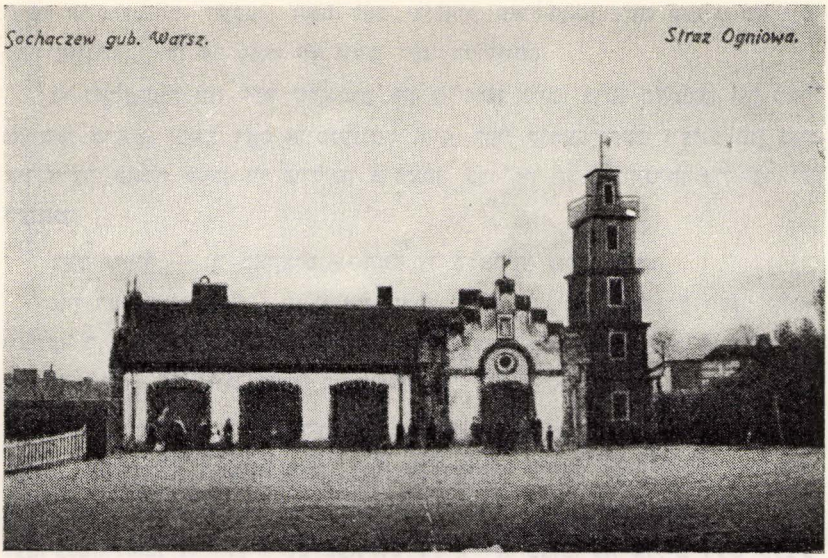

פייערלעשער־געביידע — בית מכבי־אש

באדינגונגען, אין וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען די פוילישע שטעט זינט דער העלפט פון XVII יאָרהונדערט.

אין דער צווייטער העלפט פון XVII־טן יאָרהונדערט ווי אויך אין XVIII־טן האָבן די יידן אין סאָכאַטשעווו געבילדעט א באדייטנדיקע מערהייט.

ווארשיינלעך האָבן זיי געלעבט דער עיקר פון מסחר מיט דער שלאכטע. מיר ווייסן צ.ב. אז די קאָשטעלאַנאָווע פון וויעלון, סיעמאנאָווסקאָ, האָט געגעבן צו יידן א הלוואה פון 3000 זלאָטעס. יידן האָבן אויך געארבעט ווי בעלי־מלאכות. בעתן פיר־יעריקן סיים (1768—1772) איז א ייד באשעפטיקט אפילו ביים קלויסטער ווי אַ שניידער, און געגייט די אלע מלבושים און זאַכן, וואָס מ׳באַנוצט ביי די קריסט־לעכע תפילות.

אין יאָר 1749 האָט דער איינווינער פון סאָכאַטשעווו דער ייד ל ע ו ו ק א (ל י י ב) מ א ש ק א ו ו י ט ש (דער זון פון משה׳ן) ארויסבאקומען ביים קעניג אויגוסט III (1733—1763) אַ באשטעטיקונג פון דער פריווילעגיע, וואָס ס׳האָט געגעבן א סאָכאַטשעווער יידן דער קעניג וולאדיסלאוו IV (די פריווילעגיע האָט זיי פארזיכערט דאָס רעכט צו פארמאָגן הייזער, פעלדער, גערטנער ווי אויך דאָס רעכט צו האנדלען מיט פארשידענע סחורות, טרייבן בראָנפן, שעכטן בהמות און פארקויפן זייער פלייש אויפן אלטן מארק).

בעתן קאָשצושקאָ־אויפשטאַנד (1794) האָבן יידן צוגלייך מיט די אנדערע בירגער פון דער שטאָט געגעבן געלט און הילף די אויפשטענדער.

וועָן דער פּאַראַפּיע־קלויסטער איז אין יאָר 1793 אָפּגעבראָכן געוואָרן, האָט די יידישע קהלה צענומען די איבערגעבליבענע מויערן און אויפגעשטעלט פון דעם מאטעריאל א שול פאר זיך (זיכער איז דאָס געווען די שול, וואָס די דייטשן האָבן צעשטערט אין דער לעצטער מלחמה). דערביי האָבן די יידן זיך פארפליכטעט, אז אויב מ׳וועט אַמאָל צוטרעטן צוריק אויפבויען דעם קלויסטער, וועלן זיי אומקערן אָדער ציגל אין נאטור, אָדער באצאָלן 5000 זלאָטעס. דער קלויסטער איז קיינמאָל נישט אויפגעשטעלט געוואָרן און די יידן האָבן קיינמאָל נישט באצאָלט דעם חוב. אויף ווי ווייט איך ווייס, האָט טאָקע די פאראפיע גופא קיינמאָל נישט געפאָדערט צוריקצוגעבן דעם דאָזיקן חוב.

בעת די שטאָט איז ארונטערגעפאלן אונטער דער רוסישער הערשאפט — זענען די באציאונגען צווישן די פּוילישע און יידישע בירגער געווען, אייגנטלעך, גוטע. ווייטער אין יאָר 1905 האָט דער מאָלער ראָזנפעלד בעת דער נאציאָנאָלע־פּוילישער מאניפעסטאציע געדארפט ארויסטרעטן מיט א רעדע, ער האָט אנגעהויבן: „איך בין א ייד און פּאָליאַק" און זיך צעווויינט.

---

*) יאנינא שויעזשינסקא, מאגיסטער פון געשיכטע, אן עלטערע פרוי, האלט איצט אין פארענדיקן א גרעסערע ארבעט א. נ. „די געשיכטע פון סאָכאטשעוו פון די עלטסטע צייטן ביזן יאָר 1795" (דריטע צעטיילונג פון פוילן). זי האָט אונדז צוגעשיקט א קיצור פון איר ארבעט (אין פּויליש).

די פרוי שוויעזשינסקא איז באקאנט די סאָכאָטשעווער לאנדסלייט מיט איר פריינטלעכער באציאונג צו יידן אין פאר מלחמה פוילן. זי גיט אויך איבער א ריי זכרונות וועגן אירע פערזענ־לעכע קאָנטאקטן מיט יידן:

אין יאָר 1931 איז יאָזעפּ מונין געווען מיטגליד פון פרעזידיום פון קאָמיטעט צו פייערן דעם 50־יעריקן יוביליי פון די פייערלעשער. כיל וויידעלען איז אויס־געצייכנט געוואָרן פאר זיין צען־יעריקן דינסט ביי די פייערלעשער.

מאָשעק טישקאָטשינער איז געווען א שארזשע אין דער ערשטער אפטיילונג. יואל גלבשטיין, יצחק ווינינשטאק, און הערש גראָ־בארד האָבן געהערט צום אָרקעסטער.

פאר דער ערשטער וועלט מלחמה איז די אלמנה ראָזען געווען אינקאסענטין ביי איר פאָטער אין דער ברויערי; דער זון אירער האָט — נאָך איר טויט, בעת דער ערשטער וועלט מלחמה — געעפנט א געוועלב אויף סטאשיץ־גאס.

אַ גרופע חלוצים האָבן זיך געלערנט אויפן פאָלוואָרק וואס האט געהערט צו דער משפחה, פון שוויעזשינסקא, לאנדווירטשאפטלעכע ארבעט און דערנאָך אפגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, — נאָך פאר דער ערשטער וועלט מלחמה.

בשעת דער לעצטער מלחמה, — פלעגט דער יונגער בערגאזין זיך ארויסגנבענען פונעם „יידנפערטל" — איידער מ׳האָט די סאָכאָטשעווער יידן אפגעשיקט קיין וואַרשע און פון דאָרט אויף אומקום — און אין געהיים קומען צו דער שויעזשינסקא נאָכפרעגן זיך וועגן גורל פון איר ברודער, וואָס איז געווען דעמאָלט אין דער דייטשער געפאנגענשאפט.

די פרוי שוויעזשינסקא גיט אויך איבער, אז צוריק מיט עטלעכע יאָר האָט מען געמאכט ארכעאָלאָגישע אויסגראבונגען אויפן מארק־פלאץ. אויף דער זייט, וווּ ס׳געפינט זיך דער ראטוש (מאגיסטראט). פאר דער מלחמה זענען אויף דעם אָרט געווען — אויב זי האָט נישט קיין טעות — דריי שניט־קראמען, וואָס האָבן געהערט צו די דריי ברידער פרומער. צוישן אנדערע האָט מען אויסגעגראָבן זייער א סך צערייסענע יידישע ספרים. דאָס אלץ האָט מען איבערגעפירט קיין וואַרשע, און ס׳געפינט זיך אין רשות פון וואיעוואדישן קאָנסערוואטאָר.

נחמן בלומענטאל

א צענדליק יארן רב אין סאכאטשעוו

(הרב שמואל יצחק לאנדאו ז"ל)

אין באזיץ פון ארגוז יוצאי סאָכאָטשעוו געפינט זיך זייער אן אינטערעסאנטער פנקס, געפירט און וואַרשיינלעך מיט זיין אייגענער האנט פארצייכנט דורכן סאָכאָטשעווער רב פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, נעמלעך אין די יאָרן 1902—1912. א צענדליק יאָר יידיש לעבן געפינט דא זיין בולטע אפשפיגלונג.

דעם אמת געזאָגט, איז דער נאָמען „פנקס" נ׳ט די פאַסיקע באצייכענונג פאר דעם כתב־יד. ווייל מיר זענען געווויינט צו פארשטיין אונטער דעם וואָרט א מין כראָניק פון אלע געשעענישן, וואָס זענען פאָרגעקומען אין א געוויסן צייט־אפשניט אין א געוויסן אָרט, וואָס דער כראָניקער פארצייכנט, אָן איבערצוקלייבן צווישן זיי. ער נאטירט געוויינטלעך אלץ, וואָס ס׳איז צו אים דערגאנגען. פון דער צווייטער זייט פארשטייען מיר אונטער דעם וואָרט נישט זעלטן א פראָטאָקאל־בוך צי פון דער קהלה־פאָרוואַלטונג, צי פון א געוויסע אינסטיטוציע (שולן, בתי המדרשן. צי פון א חברה לערנער משניות וכדומה) — פון די „אלטע צייטן".

אין אונדזער פאל האָבן מיר עפעס מער און עפעס ווינציקער פון אזא מין „פשוטן" פנקס. עפעס ווינציקער: ווייל דער מחבר זיינער, דער רב שמואל יצחק לאנדאו ז"ל, נאטירט נישט סתם געשעענישן פון זיין ק׳ק, מעגן דאָס זיין אפילו די וויכטיקסטע. ער נאטירט נאָר דאָס, וואָס איז אים אנגעגאנגען ווי דעם אמטירנדיקן רב (רב בפועל) אין זיין שטאָט. ער נאטירט דאָס, וואָס ער האָט — אזוי צו זאָגן — דערליידיקט אמטלעך, אפיציעל, מ׳קאָן דערייבער דעם כתב־יד — פון דעם שטאנדפונקט געזען — באטראכטן, ווי א נאָטיץ־בוך פון דער קהלשער טעטיקייט פון רב אין דער צייט, ווען ער האָט געווויינט און געארבעט אין סאָכאָטשעוו. (נאָכדעם איז ער — דאכט זיך — אריבער קיין טשעכאָסלאָוואַקיי).

פון דער צווייטער זייט אבער, איז דער דאָזיקער כתב־יד עפעס מער, ווי א „פשוטער" פנקס, ער איז צוגלייך — ווי מיר ווילן דאָס זען — אַ דאָקומענט־בוך. אין דעם כתב־יד נעמלעך געפינען מיר תביעות, באשטעטיקונגען געשריבן

אויך דורך אנדערע, דורך די פאראינטערעסירטע צדדים, וואָס זענען געקומען צום רב פון שטעטל, צו „זייער" מרא דאתרא, זיך שואל עצה זיין.

פארשרייבט דער רב עפעס אן אפמאך צווישן צוויי צדדים, האָבן מיר אונטערן אָפמאך זייערע אונטערשריפטן; באקומט איינער אויסגעצאָלט א טייל, צי דאָס גאנצע געלט, וואָס קומט אים פון עמעצן, דורך דער פאמיטלונג פון רב — שרייבט ער א באשטעטיקונג אין דעם פנקס — און דאָס אין דער שפראך, וואָס ער קען: עברית, יידיש, פויליש צי רוסיש.

דערמיט באקומט דער דאָזיקער פנקס א גרעסערע מאָס גלויבנסווערטיקייט, ער איז נישט טרוקן, איינטאָניק; און זיין פילשפראַכיקייט גיט אויך צו אַ געפיל פון פארשידנפארביקייט.

אויסערלעך גענומען: באשטייט דער כתב־יד פון צוויי טיילן. איינער געשריבן ווי א בוכהאלטעריע־בוך פון גרעסערן פאָרמאט מיט רויטע און בלויע ליניעס — האָריזאנטאלע און ווערטיקאלע — איז געשריבן בלויז אין רוסיש. ער אנטהאלט 22 בלעטלעך, פארשריבענע פון ביידע זייטן. פון בוך פעלט וואַרשיינלעך דער אָנהויב. און אזוי ווי די בלעטלעך זענען נישט קיין נומערירטע און מיר האָבן נאָר איין הארט טעוועלע פון איינבאנד (דאָס צווייטע) לאָזט זיך נישט פעסטשטעלן, וויפל עס פעלט דאָ.

דער דאָזיקער נאָטיץ־בוך, געשריבן פאר דער מאכט, וואַרשיינלעך, דערפון די שפראך — סאָכאָטשעווו האָט דעמאָלט געהערט צו דער וואַרשעווער גובערניע און געווען א טייל פון קאָנגרעס פוילן, וואָס האָט געהערט צו רוסלאנד — אנט־האלט רשימות, באשטעטיקונגען פאר מענטשן, דער עיקר, וואָס האלטן ביים חתונה האָבן, אז וועגן דעם איז דריי מאָל אויסגערופן געווארן — ווי דאָס ווערט געפא־דערט לויטן דין — אין דער שול.

דער טייל פון כתב־ד הויבט זיך אָן מיטן יאָר 1902 און ענדיקט זיך מיטן יאָר 1905. פארן יאָר 1902 האָבן מיר 54 אזעלכע באשטעטיקונגען. פארן יאָר 1903 האָבן מיר 76 אזעלכע באשטעטיקונגען. פארן יאָר 1904 האָבן מיר 54 אזעלכע באשטעטיקונגען. (די לעצטע פארצייכענונג איז פון 27.12 און דערנאָך גייט נאָך בלויז דער נומער 55, אָבער אן שום אינהאלט).

פארן יאָר 1905 האָבן מיר 25 אזעלכע באשטעטיקונגען (די לעצטע באש־טעטיקונג איז פון 31.5, ד.ה. עס פעלט דא מער ווי א האלב יאָר).

פארן יאָר 1905 זענען אין דער ערשטער רובריק פארצייכנט נאָך די נומערן 26—31, אָבער עס פעלט דער ווייטערדיקער אינהאלט. וואַרשיינלעך פעלט אויך דער סוף פון דעם בוך.

אויך דעם ליידיקן פלאץ פון דעם לעצטן זייטל זענען פארן נאָטיצן וועגן אויסגעצאָלטע געלטער מיט נעמען, געשריבן מיט א פעדער און בליישטיפט אויף פויליש, וואַרשיינלעך פון א שפעטערער תקופה.

די רשימות — זייער אלגעמיינע צאָל איז 209 — געבן אונדז איבער, בכלל, די צאָל חתונות, וואָס זענען פאָרגעקומען צווישן סאָכאַטשעווער יידן — לכל הפחות איין צד איז א סאָכאַטשעווער — אין די דערמאָנטע יאָרן, געגויבן פון 8.1.1902 די פאָרנאָטירונג פון דעם טאָג טראָגט דעם נומער 1 (מעגלעך טאקע, אז ביז דעם טאָג זענען קיין חתונות ניט געווען) ביזן 31.5.1905.

מיר ברענגען אין א יידישער איבערזעצונג דעם אינהאלט פון איינער אזא נאטיץ (ערשטער): „1902. 1. דעם 8טן יאנואר האָט מען אַרויסגעגעבן א באשטעטיקונג וועגן אויסרופן די חתונה אין דער סאָכאַטשעווער יידישער סינאַגאָגע צווישן בחור משה בענדקאווער, 23 יאָר אלט, דעם זון פון די פארשטארבענע יענקל און חנה, און דער בתולה הינדע אסתר שפיגל, 29 יאָר אלט, די טאָכטער פון פאר־שטאָרבענעם שלומען און פעסל־חיה'ן, און נעמלעך דאָס ערשטע אויסרופן איז פאָרגעקומען דעם 22־טן, דאָס צווייטע דעם 29־טן דעצעמבער 1901, און דאָס דריטע דעם 5־טן יאנואר פון דעם יאָר". אין דער צייט איז צוגעשריבן מיט אַ אנד־ערער פעדער און אנדערן כתב „אונטערגעשריבן". (מסתמא האָט דאָס געחתמעט עמעץ פון דער מאכט, וואָס האָט קאָנטראָלירט די ביכער). פאר די יעניקע, וואָס זוכן ידיעות וועגן פאמיליען־לעבן אין סאָכאַטשעווו אין דער צייט, האָבן — פארשטייט זיך — די פארצייכענונגען א גרויסן ווערט.

אחוץ די דאָזיקע באשטעטיקונגען האָבן מיר דאָ א צוועלף פארנאטירונגען וועגן דאָקומענטן, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן דער מאכט דורכן ראַבינאָט און נעמלעך:

1. דעם 24־טן יאנואר 1902 האָט מען צוגעשיקט צום בית משפט השלום א דערקלערונג, אז משה קאָן און פערל לאה דיאמאנט האָבן זיך גאייניקט וועגן די 4 רובל און 20 קאפיקעס, וואָס קאן האָט געפאָדערט פון דער דיאמאנט. און אזויווי דער שופט האָט פארלאנגט א שבועה פון קאנען, פאלט דאָס אפ, וויל קאן האָט דערקלערט, אז ער האָט שוין נישט קיין שום תביעות צו דער פרוי. אפנים, כדי נישט צו שווערן האָט דער תובע מוותר געווען אויף זיין תביעה.

די מורא פאר א שבועה (מעג זיין אפילו א געראָטענע שבועה) האָט נישט איין פרומען יידן אפגעהאלטן פון משפטן זיך און דערגיין זיינע רעכט פאר אן עפנט־לעכן, נישט יידישן גריכט.

ענלעך איז פאָרגעקומען מיט אן אנדערן משפט צווישן אפרים קאץ און וואָלף ליטאווסקי און אנדערע.

ווידער דעם 3־טן מאי פון דעם זעלבן יאָר האָט דער ראבינאט ארויסגעגעבן א באשטעטיקונג איציק אייזיק נייפאנען, אז ער איז גוט באהאוונט אין הלכות יידישער אמונה און העברעישער שפראך. וואָרשיינלעך האנדלט זיך דאָ אין דעם, אז דער באטרעפנדיקער זאָל קענען לערנען יידישע קינדער „זאקאָן באָשי" אין אן עפנטלעכער שול אָדער גאָר מעגן עפענען א חדר. אזא באשטעטיקונג האָט מען

אויך ארויסגעגעבן דעם זעלבן יאָר שעיה יונה נוט, ישראל זעלווער, מיכאל ראָזען און אנדערע.

צווישן די באשטעטיקונגען געפינען זיך אויך אזעלכע, וואָס באשטעטיקן אַז דער און דער ייד איז א תושב אין שטאָט און דערמיט וויל מען אים שיצן פון ארויסגעשיקט צו ווערן פון שטאָט.

אויפן טעוועלע פון כ׳י געפינט זיך אויך א באשטעטיקונג מיט א דאטע 1912 אין אן ארטאגראפיש פעלערהאפטן פויליש מיט אן אונטערשריפט פון מארגענ־שטערן יעקב פון טשעכאָנאָוו, אז ער איז שולדיק דעם רב 30.000(?) רובל.

אחוץ דעם כ׳י האָבן מיר א צווייטן, פארשריבן אין א גרעסערן לינירטן נאטיץ־בוך, נישט נומערירט, וואָס ס׳פעלט פון אים אויך זיכער א גרויסער טייל. אויך דער בוך, קלענער פון פריערדיקן, האָט נאָר איין הארט טעוועלע. פון דעם בוך פעלט דער אנהויב און ווארשיינלעך אויך דער סוף.

צו דעם בוך זענען צוגעגעבן פארשידענע קארטלעך, קוויטלעך, בריוועלעך און... ווערסלען.

דער דאָזיקער כתב־יד איז אַ מין כל־בו, אַ מישמאַש פון אלערליי מינים אל־געמיינע עסקים, (ווי אויך פון פריוואטע ענינים), וואָס א רב אין אזא שטאָט ווי סאָכאָטשעוו „אויעזדני גאָראָד" (קרייז שטאָט) האט געהאט צו דערליידיקן. איר וועט דאָ טרעפן ענינים, וואָס נאָרמאל געהערן זיי צו די פארשידנסטע אמטן (ביי די אומות העולם). קודם כל האָבן מיר דא א ריי פארנאטירטע גטן, די אייגנטלעכע ארבעט פון א רב, צווייטנס כל מינים סכסוכים צווישן די תושבים יידן צווישן זיך, וואָס זיי האָבן ארויסגעטראָגן פארן רב, נישט פארן „קאזיאָנעם" בית המשפט. וואָס נאָך מער חידוש: פארן רב קומען פאָר סכסוכים פון יידן מיט פאָליאָקן... אויך אין די ענינים פסקנט דער רב. די פאָליאָקן קענטיק האָבן מער צוטרוי צום יידישן „ראבין" ווי צום רוסישן ריכטער... וועלכע האָבן בדרך כלל נישט געהאט קיין איבעריק גוטע רעפוטאציע. דאָס צארישע רוסלאנד, ווי באקאנט, איז געווען בארימט אויף דער וועלט מיטן שוחד, וואָס די דאָרטיקע באאמטע פלעגן גערן נעמען פון ווער ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט.

דער דאָזיקער צווייטער טייל פון כ׳י ציילט 73 קארטלעך (אחוץ ליידיקע), מערסטנטייל פארשריבענע פון ביידע זייטן; אחוץ דעם א 50 באזונדערע קארט־לעך, קוויטלעך (פון אן אנדערן פאָרמאט ווי דער בוך).

דער טייל, וואָס האָט זיך אפגעהיט און איז צו אונדזער פארפיגונג, הויכט זיך אַן מיטן יאָר תרס״ג (1903) און מיט א רשימה — געמאכט אין חודש אדר — פון מענטשן, וואָס דער רב האָט געגעבן א הכשר אויף כל מיני זאכן און פראדוקטן. דערנאָך גייען ידיעות וועגן גטן, פטורים וכו׳.

די ערשטע ידיעה: „היום יום ד׳ י״ג לחודש תמוז תרס״ג נתגרשה האשה רחל בת יצחק מאיר מבעלה, מרדכי ישראל יהושע וקבלה קוויטעל על זה".

און דערנאָך גייט א לאנגע קייט נעמען פון מענטשן, וואָס האָבן באקומען פטורים פון פארשידענע „התקשרויות", כדי צו קאנען חתונה מאַכן א זון אָדער א טאָכטער. פאר די פאָרשער פון פאמיליען־לעבן ביי יידן בכלל און פאַרן פאָרשער פון יידישן לעבן אין סאָכאַטשעוו גופא און ארומיקן קאָנט, איז דאס מאטעריאל פון ערשטקלאסיקן ווערט.

און פלוצים אזא מין הודעה: „לזכרון לשורות איך שביום ד' תרס"ג באה אשה חנה רחל אשת ר' יחזקאל זימלער מכפר וויטקעוויץ בגליל שפה והודעת איך שכמה שבועות מלפני הזמן הנ"ל בתה הילדה דבורה ריי"זל אשר היא בערך ארבעה שנים, ע"י קפיצה אבדה את הבתולים שלה".

און דערנאך ווייטער א רשימה פון גטן, לויטן אויביקן נוסח.

נאָך דעם קומט א לאנגע קייט באַשטעטיקונגען, אז די און די יידן האָבן איינ־געלייגט ביים רב געלט אויף צו צאָלן חובות, וואָס זיי זענען געווען שולדיק צו אנדערע; דערנאך גייען באשטעטיקונגען פון די יעניקע, וואָס האָבן די חובות ס'רוב אין ראטן — אָפגענומען פון רבס האנט. א גאנצע בוכהאלטעריע! און וויפל צוטרוי די מענטשן האָבן געהאט צו זייער רב! צומייסט האנדלט זיך דא אין א פסק דין, וואָס די צדדים זענען מקיים, און דער רב איז חוץ דעם, וואָס ער איז געווען דער שופט, געווען אויך דער אויספירער פון פסק דין. דער רב פירט קארעס־פאנדענצן מיט די צדדים, וואָרנט זיי, לייגט זיך אריין אין שלום און פירט סוף כל סוף צו א הסכם, וואָס ביידע צדדים נעמען אָן.

טייל מאָל ווידער לייגט מען אין א וועקסל ביים רב, וואָס דער געחתמעטער אויף אים קאן עס נישט אויסקויפן מיט א מאָל, און דער רב שלעפט ארויס ביים אונטערגעשריבענעם צו ביסלעך דאָס געלט, ביז דער גאנצער וועקסל איז געסילוקט; און דער בעל תובע שרייבט אונטער — אלץ אין דעם זעלבן פנקס — אז ער האָט מער קיין תביעות נישט צום נתבע.

און אט א הארב פראָבלעם, וואָס האָט געמוטשעט ניט איין רב, ווי אזוי צו שרייבן די יידישע נעמען אין א גט, ס'זאָל זיין כדין, ס'זאָל חלילה נישט פעלן קיין אות און ס'זאָל אָבער אויך ניט זיין קיין איבעריקער צייכן אין טעקסט פון גט, ער זאָל נישט פסל ווערן. און דער רב שרייבט: ביום ה' פ' שופטים ד' לחודש אלול תר"ע (1910) נתגרשה האשה בראנה (מה שהי' נכתב בראנה בה' בסוף משום שכך היא חתומה, באלף אחר הריש וה' אחר הנון) בת בערש (בס' מים חיים כתב בערש בלא יוד), ושם הקודש שלו לא הי' נודע אם ישכר או דוב לכן נכתב חניכה שהכל קורין אותו בערש) מאת בעלה המכונה הרשל (הי' כאן ב' גיטין באחד הי' כתוב המכונה הערשל כפי דעת הח"ס דהינא שנכתב השם הערשל וכ"ע קורין אותו בסגל צריך להיות נכתב הערשל בעין אחד ה' ולא ביוד וגם שני ניתן והי' נכתב במכונה הערשיל והטעם לפי שחתימתו תמיד היא כן כבר נודע דעת הפוסקים ולכן לצאת ידו החשות כתבתי ב' גיטין) בן משה אהרן — — —

כדי דעריבער ניט חלילה מאכן א גרייז, האָט דער רב געמוזט שרייבן צוויי גיטין: איינעם מיטן נאמען ה ע ר ש ל און דעם צווייטן מיטן נאמען ה ע ר ש י ל. דאס זעלבע איז געשען מיטן נאמען ג ד ל י ה, וואס איינמאל שרייבט ער עס אזוי און אַ צווייטן מאָל ג ד ל י ה ו (מיט אַ „ו" צום סוף). אַן אנדערש מאָל האָט דער רב שוועריקייטן מיטן נאָמען ל י י ב י ש און ל י ב י ש — און אָט איז עפעס א סכסוך צווישן הירש ליב יאקאָבאָוויטש (וואס קען זיך קוים חתמנען) מיטן „גוי" סטאניסלאוו באָנדאנאָוויטש. און דער רב איז מחייב דעם יידן, אז ער זאָל אויס צאָלן „עבור הערל סטאניסלאוו..." יעדן ר א ש ח ו ד ש 8,75 רובל — ביז ער וועט ניט אפצאָלן דעם גאנצן חוב פון 35 רובל.

און דער גוי נעבעך האָט געמוזט אין זינען האָבן, ווען ס׳פאלט אויס „ראש חודש", כדי צו וויסן, ווען צו קומען צום רב אָפנעמען די ראָטע...

און דער „ערל" סטאניסלאוו איז נישט דער איינציקער, וואָס קומט זיך לאדן צום רב און געווינט דעם משפט!

פאראן אפילו א קאָנטראקט, שטר מכירה, ווי א ייד פארדינגט צו א גוי — א מיל און פארקויפט אים פערד און זאטלין מכל המינים פאר נישט קיין קליינער סומע — אין יענע צייטן — פופצן טויזנט רובל. און אין שטר געשריבן אין העברעיש (וואָס מ׳האָט שוין זיכער דורכגעלייענט און איבערזעצט דעם פאליאק) שטייט בפירוש געשריבן „השכרתי להערל שיקאָרסקי". און דער ערל האָט זיך אפנים נישט געפונען באליידיקט פארן וואָרט און געוואָלט גיכער גיין צום רב, איידער צום נישט יידישן נאָטאַר. אפשר דערפאר, וואָס אחוץ דעם צוטרוי צום רב, איז אויך דער גוי געווען זיכער, אז אַ ייד וועט גיכער פאָלגן א שטר אונטערגעשריבן בייַם רב—ווי די פאָליאָקן פלעגן דאָס אַנרופן „פאָד חרם" — איידער א קאָנטראקט אונטערגעשריבן ביי א רוסישן טשינאָווניק.

מעגלעך אויך, אז מיטגעהאָלפן דערצו, וואָס מ׳איז געגאנגען צו א רב, איז דאָס, וואָס דער רב איז זיכער געווען ביליקער פון נישט יידישן נאָטאַר!

און אָט אן אנדער מין ענין: עס קומט א יונגער מאן און קלאָגט זיך, אז זיין פרוי ווערט נישט מעוברת. א הארבער ענין. וואָס טוט דער בית־דין (פון דריי שופטים)? גיט נישט ארויס קיין פסק־דין אויפן אָרט, נאָר איז מחייב די אשה צו פאָרן קיין וואַרשע „לרופא מומחה", ער זאָל זי אונטערזוכן און פעסטשטעלן „אם היא כדרך כל הנשים ואם אפשר לה ברפואות שתהי׳ כדרך כל הנשים". מיט איין וואָרט, דער בית־דין באנעמט זיך ווי א מאָדערן געריכט, וויל זיך שטיצן — נישט גלאט אויף דער הלכה — נאָר וועגדט זיך צו אן עקספערט, א מענטש, א וויסנ־שאפטלער, ער זאָל ארויסזאָגן זיין חות דעת — דערנאָך ערשט וועט מען וויסן ווי אזוי צו האנדלען.

פּאַראַן פּאַרצייכענונגען, וואָס רופן ארויס אפילו א שפּאַנונג ביים לייענער א מין קרימינעלע געשיכטע.

אזוי קומט צו רב אן אשה און קלאָגט זיך, אז מיט א שטיקל צייט צוריק איז נעלם געוואָרן איר מאן. און זי ווייסט נישט ווו ער איז אומגעקומען. זי גיט אַן פּרטים, ווען דאָס איז געשען, וואָס פּאַר א סימנים איר מאן האָט געהאט און דעסגלייכן. שפּעטער מיט א שטיקל צייט נעמט אויף דער רב אן עדות פון א יידן, וואָס האָט געזען א „חלל על פני השדה". ער גיט אויך אַן סימנים פון געהרגעטן. ווי אזוי ער האָט אויסגעזען, ווי אזוי ער האָט אים דערקענט „בגביני עינים שהיו קצת לבנים נוטה ל ג ע ה ל בל ע ך (!) ושערות הזקן היו געלבלעך" — און דער רב שטעלט פּעסט אויפן סמך פון דעם עדות, אז דאָ האנדלט זיך אין דעם מאן פון דער אשה, וואָס האָט פּריער מיט א שטיקל צייט זיך געקלאָגט, אז דער מאן איז פּאַרשוואונדן געוואָרן.

א שאד, וואָס מיר האָבן דאָ ניט מער קיין פּרטים וועגן דעם פּאַל, מעגלעך דערפּאר, וואָס מיר האָבן נישט דעם גאנצן פּנקס, נאָר טיילן פון אים. פון דער צווייטער זייט אבער איז דער פּאל, דיני נפש, נישט אונטערליגן דעם רב, נאָר דער ארטיקער מלוכה־מאכט, וואָס האָט זיכער געפּירט אין דעם ענין אן אויס־פּארשונג. אָבער צום רב האָט דאָס שוין קיין שייכות נישט געהאט. אים האָט נאָר אינטערעסירט די פּראגע פון דער אשה: איז זי א עגונה צי א אלמנה? אויף אזוי וויייט געפּינט דאָס געשעעניש זיין אפשפּיגלונג אין פּנקס פון דעם רב. וואלט דעם פּנקס געפּירט עמעץ אנדערש, וואָלט ער געהאט דאָ צו שרייבן און צו שרייבן — וועגן מאָרד גופא, וועד ס׳האָט געהרגעט און פּארוואָס א.א.וו. דער רב אָבער — אין זיין אמטלעכער ראָל, דער פּנקס זיינער איז דאָך נישט קיין באשרייבונג פון זיינע פּריוואטע זאכן, איבערלעבונגען, נאָר אן אמטלעכער טאָג־בוך פון זיינע טועכצן, ווי א רב — אינטערעסירט נישט דער פּאל, ער גייט ארויס פון תחום פון זיינע רעכטלעכע קאָמפּעטענצן.

און אָט א צווייטער פּאל פון דעם זעלבן מין.

צוריק מיט א זעקס יאָר איז אוועקגעגאנגען א מאן פון א פּרוי פון שטעטל לענטשיץ און מער ניט צוריקגעקומען. און אָט דערמאָנט זיך אַ יד פון סאָכאָטשעוו, אז צוריק מיט א זעקס יאָר (אסרו חג של שבועות שנת תרס״ב) האָט מען אויפן ברעג פון דער ווייסל נאענט פון סאָכאָטשעוו געפונען א דערטרונקענעם מאן, וואָס האָט געהאט א סימן אויף דער האנט פון אפּבריען זיך. פונקט אזא סימן, ווי דאָס גיט אַן די אלמנה...

און אָט א דריטער פּאל.

צום רב קומט א יידענע און דערציילט, אז דער מאן אירער איז אוועק און נישט צוריקגעקומען. ער איז געווען קראנק „והלכה עמו אצל כמה רופאים. קצת רופאים אמרו לה שיש לו לב חלוש מאד וקצת רופאים אמרו כי הוא נערוועז

וכן היא נראה כי הוא נערוועז, כי בכל פעם הגיד כי הולך הוא למות...״ און ווירקלעך, וועז די ווייסל — זומערצייט — האָט זיך געזעצט, האָט מען אויפן ברעג געפונען א טויטן גוף מיט די סימנים, וואָס די פרוי האָט איבערגעבן, און אין די מלבושים, וואָס די פרוי האָט באשריבן (לבוש בשעלקעס עם בלימלעך וגם קאלנער עם שווארצן קראוואט. גם הגידה שהיה לבוש בזיל־ בערנעם זיידעלע עם דוויסקע קאָרצע וגם היה משובץ בשטיינדלעך של כמה מיני גוונים).

נאָר דאָס זיגערל מיט דעם קייטעלע ה״דוויסקע״, האָט מען נישט אפגעגעבן דער פרוי, כי הם נמצאים ״תחת יד הסלעדעוואטיל״, אויספאָרשריכטער, (פאַרוואָס דוקא דאָס?!). די פרוי האָט אויך דערקענט את ה״בלאָפעדער״ (בלוי פעדער), שהיו נמצא אצלו — מחמת כי ראתה אותו בלאפעדער שנתן בעלה הנ״ל ליד בנם לשחק...״ א פאסצינירנדיקע און טרויעריקע געשיכטע! אָבער אויך דאָ לאָזט זיך נישט אריין, דער רב אין איבעריקע פרטים.

פון דער גרויסער צאָל האנדלונגען — פון די פארשידנסטע ענינים — וואָס דער רב דערליידיקט אמטלעך — איז אַ שפּאָרעוודיקער טייל געווידמעט — ווי ס׳איז פארשטענדלעך אין אונדזער מעמד — סכסוכים צווישן שותפים (דיני ממונות). מען קומט זיך לאדן צום רב און ער פסקנט, און די צדדים נעמען אָן זיין פסק דין, חתמנען דאָס מיט זייערע אונטערשריפטן. ביים רב לייגט מען אויך אין עוועגטועל די וועקסלען, קוויטאנציעס; ביי אים צאָלט מען אויך אין די באזונדערע ראטעס און ער קערט אום די שריפטלעכע התחייבויותן, אלץ וועדט קוויטירט אין דעם זעלבן פנקס.

דער רב אין דעם פאל איז נישט נאָר דער שופט (אין וויכטיקערע פאלן איז ער ראש בית־דין, נעמט צו הילף נאָך צוויי רבנים, אָדער איז א שליש און די צדדים נעמען זיך בוררים) נאָר אויך דער עקזעקוטאר, האלט נישט אין צד דעם אפמאך, שיקט ער אים א אזהרה, דראט אים, דערגייט אים די יאָרן, ביז יענער וועדט א נכנע.

דער רב איז אבער אויך דער פארטרויונגסמאן פון ביידע צדדים און פירט אויס די ראָל פון א באנק. נעט אָפּ געלט, צאָלט אויס א.א.וו. אלץ וואָס ס׳האָט געהערט צו א רב אין א קליין שטעטל.

און צווישן די חובות, וואָס ער צאָלט, זענען אויך פאראן זיינע אייגענע, פריוואטע.

***

אן אנדערע טייל ארבעטן, וואָס ס׳פירט דורך דער רב, זענען קאָנטראָקטן, וואָס ס׳שליסן ביי אים יידן, וואָס נעמען איבער געמיינזאם א געוויס געשעפט. א זייער אינטערעסאנט קאפיטל און מ׳קאן דערפון פיל לערנען וואָס שייך דעם עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין יענע מקומות און יענע צייטן. א גרעסערע

צאָל יידן פארנעמט זיך מיט אפדינגען אויף זומער סעדער ביי פויערים. און אין די קאָנטראקטן ווערט געזוי אנגעוויזן, וואָס די שותפים לייגן אריין אין עסק און וואָס זיי דארפן טון און וויאזוי זיי דארפן זיך טיילן מיט די רווחים. אַ צד אין עסק איז אויך דער „ערל" (ביי אים דינגט מען דעם סאָד), וואָס זיין אנטייל ווערט אויך געזוי אנגעגעבן. אין פנקס ווערט די דאָזיקע ארבעט אין די סעדער אנגערופן טיילמאל 'הגנוח' יידן זענען אויך עוסק אין תבואות־האנדל, קומען דעריבער אין געשעפטלעכע פארבינדונגען נישט נאָר מיטן „ערל", נאָר אויך מיטן „פריץ", אייגנטימער פון דאָרף, פון דער פאָסעסיע, דעם גוטבאזיצער. אזא איינעם רופט שוין נישט אן דער רב „ערל" נאָר „אדון" (אדון גורעצקי, אדון סענדזיקובסקי, וואָס פארדינגט „השווייג" צו יידן א.א.) אזא „אדון" פארקויפט שוין יידן א גרעסערע קוואנטום תבואה, לאָזט אַפ גרויסע סעדער צו יידן א.א.וו.

אן אנדער מין ארבעט, וואָס יידן באשעפטיקן זיך מיט איר אין דער שטאָט, איז „מסחר סמאָטעס" (שמאָטעס). אויך דא ווערט געשאפן א שותפות צו דער אַרבעט. עס ווערן אויך אונטערשיידט אין די קאָנטראָקטן דריי מינים שמאָטעס: א) גלאט שמאטעס; ב) שמעלץ; ג) ברען (שמאטעס). אגב, לאָזן זיך ארויסזאָגן ספעציאליסטן, וואָס פארא חלוק איז צווישן די מינים.

מיר זענען נישט אויסן אויסצורעכענען אלע די מלאכות, וואָס ווערן אויסגערעכנט אין פנקס, און וואָס מיט זיי האָבן זיך פארנומען יידן פון סאָכאָטשעוו וגליל. איך וויל נאָר אונטערשטרייכן, אז נישט נאָר מיט האָנדל־וואָנדל האָבן זיך יידן פארנומען, זיצנדיק א גאנצן טאָג אין קראָם און וואַרטנדיק אויפן קונה, ער זאָל צו אים אריינקומען, ווי דאָס ווערט אָפט איבערגעחזרט דורך יידן און נישט יידן.

מער אָרט, ווי האנדלסגעשעפטן, פארנעמט אין פנקס דער ענין פון חתונות, גטן, אָפלאָזן אַ שידוך, געבורטן פון קינדער. נישט איינמאָל ווערט דאָס אלץ פארצייכנט אויף איין און דעמזעלבן זייטל: אָט דאָ ווערט פארצייכנט, אז דעם און דעם טאָג קומט פאר די חתונה צווישן דעם און דעם חתן — אזוי פיל און אזוי פיל יאָרן אלט — מיט דער כלה — אזוי און אזוי פיל אלט.

(אגב, האָט זיך מיר געווארפן אין די אויגן, אז אין א גרויסער צאָל פאלן איז די כלה פיל עלטער פונעם חתן. איז דאָס אפשר אויך א פראָבלעם, וואָס איז כדאי, מ'זאָל זיך מיט אים פארינטערעסירן?).

און אָט קומען די מחותנים צום רב און ווילן אָפלאָזן דעם שידוך, דער רב הייסט אָפגעבן די מתנות, וואָס דער חתן האָט באקומען פון דער כלה'ס צד, און די כלה דארף אויך אומקערן די מתנות, וואָס זי האָט באקומען פון חתנס צד א.א.וו. נאָר צום סוף פון גאנצן לאנגן שקליא וטריא — זעט פאָר דער רב א פונקט: באם די צדדים ווילן חרטה האָבן אויף זייער איצטיקן צעגיין זיך... האָט עד שוין אן אויסוועג, ווי אזוי די אנגעברוגזטע חתן־כלה קאָנען זיך איבערבעטן, זיך קעגנזייטיק מפייס־זיין...

און אָט לעבן די קורץ־געפאַסטע ידיעות וועגן חתונות, האָבן מיר להבדיל נאָך קורצערע הודעות וועגן טויט פון דעם צי יענעם. דער רב פארנאטירט, וועד ס׳האָט אים די ידיעה איבערגעגעבן און וועז די זאך איז געשען.

און ווייטער אביסל גייט שוין ווידער א פארצייכענונג, אז די און די אשה האָט געמאָלדן, אז זי האָט געבוירן א קינד דעם און דעם טאָג, טיילמאל האנדלט זיך דאָ אין א געבורט, וואָס איז פאָרגעקומען מיט יאָרן צוריק! מען איז געקומען צום רב מעלדן דאָס, וועז ס׳איז געווען נויטיק צו עפעס אן ענין — אבער גלאט אנגעבן, אז א קינד איז געבוירן געוואָרן, אין אַן אַמט —איז נישט געווען „ווינ־טשנסווערט" אין יענע צייטן. אלנפאלס יידן האָבן זיך דערצו נישט געאיילט.

און ביי דער גרויסער און ווייט פארשפרייטער און ברייט פארצווייגטער ארבעט פון רב, וואָס נעמט ארום צענדליקער קלענערע ישובים, וואָס קיין דיין איז דאָרט נישט געווען — זעט מען, מיט וואָס פאר א צוטרוי די מענטשן האָבן זיך צו אים באצויגן — סיי יידן, סיי גויים.

צווישן די באזונדערע קארטעלעך, וואָס זענען צוגעלייגט צו כ״י, געפינט זיך אַ בריוול פון אַ פאָליאַק, געשריבן אין פויליש, צו אַ יידן, ער זאָל קומען דעם און דעם טאָג צום „סענדזיא" (דאָס איז דער מלוכה־שופט) און אונטערשרייבן דאָרט אן אקט — „ל ו י ט ו ו י ד א ס ה א ט ג ע פ ס ק נ ט ד ע ר ר ב".

און מיט וואָס פאראַ צניעות, איינגעהאַלטנקייט, עס ווערן נאָטירט די אַלע זאַכן. קיין איבעריק „שוואָר" וואָרט. די צדדים פארשטייען זיך אויפן ווונק, און דעריבער איז דער רב נישט מאריך ביים נאטירן דעם „שטר מכירה", א הסכם, א פשרה צי אַ פסק־דין. ער מיידט אויס צו שטעמפלען דעם בעל החוב, ער זוכט אַ פשרה־וועג, אן אויסוועג פאר ביידע צדדים, און מיט ווינציקע ווערטער גיט ער איבער דעם תמצית פון דער זאך, נישט אריינלאָזנדיק זיך אין פרטים.

מיר שטעלן זיך פאָר, וויפל צייט דער רב האָט געמוזט פטרן ביים אויסהערן די צדדים, מיט וויפל זידל־וועדטער זיי האָבן זיך קעגנזייטיק מכבד געווען (און אפשר נישט נאָר מיט זידלוועדטער), וויפל טענות און מענות זיי האָבן פאָר־געלייגט פארן רבין — נאָר דאָס אלץ גייט נישט אריין אין פראָטאקאָל. דער רב פסקנט קורץ און שארף. זיינע וועדטער וועדן אנגענומען און „שלום על ישראל"!״.

וויאזוי ווייט עס איז דערגאנגען דער אויטאָריטעט פון רב און זיין השפעה, וועלן מיר זען פון פאָלגנדיקער נאטיץ:

„אנחנו המקבלים עלינו לעשות שלום בינינו מהיום והלאה ושלא לגרום שום מחלוקת ח״ו גם שלא לרדוף כל אחד חברו בעניני פרנסתו ושלא לגרום היזק ח״ו הן בדברים הנוגעים בגוף ובממון וכל ענינים שהיו עד עתה אנו מוחלים כל אחד לחברו במחילה גמורה וגם כל מיני קטטות ומריבות שהיו בינינו ע״ז בעה״ח היום ה׳ ד׳ דחו׳המ סוכות וקבלנו עלינו כל הנ״ל בקג׳אס ובא״י.

אונטער דעם גייען פיר אונטערשריפטן.

אין וואָס ס׳זענען באַשטאַנען די מחלוקתן פון די פיר יידן איז אונדז נישט באַקאַנט, ווער זענען געווען די פיר יידן — ווייסן מיר אויך נישט. מיר קאָנען זיך נאָר פאָרשטעלן, אז געווען זענען דאָס פיר האָרעפאַשענע יידן — פון זייערע אונטערשריפטן איז צו זען, אז דאָס האלטן א פעדער אין האנט איז ביי זיי געווען נישט פון די לייכטע זאכן! — וואָס האָבן געהאט נישט ווינציק דאגת פרנסה; און דערפון די קטטות, (געווייניטלעכע צווישן קאָנקורענטן), אבער סוף כל סוף האָט גורם געווען דער גוטער ווילן פון די צדדים, און זיכער אויך די השפעה פון רב, וואָס האָט זיי אלעמען צוזאמענגעבראכט און זיי האָבן זיך איינער דעם צווייטן מוחל געווען במחילה גמורה. און געשען איז דאָס נישט ערב יום כפור (ווי אַזוינע פאלן קומען געווייניטלעך פאָר), נאָר חול המועד סוכות!

***

אחוץ דעם געפינען זיך אין כ״י — אויך באזונדערע בלעטלעך — רשימות פון יידן, וואָס האָבן אפפארקויפט דעם חמץ דעם רב, ערב פסח, כדי דער רב זאָל עס דערנאָך אפצופארקויפן „אן ערל״.

איין רשימה — פארן יאר תרס״ח — ציילט 206 פאזיציעס (ביז נומער 20 פעלט).

כדי צו כאראקטעריזירן דעם מאטעריאל, וואָס געפינט זיך אין דער רשימה און זיין סגנון, וועל איך מיר דערלויבן צו ברענגען איין פאָזיציע.

„97. ר׳ אהרן בעסטער מכפר טראנאוו גמינע כאָדאָקרוווו השכיר את השפיכ־לער אשר יש לו בכפר הנ״ל וגם את העלי׳ אשר ממעל לביתו שדר בו ומכר כל מיני חמץ וחששי חמץ וכלים ושקים חמוצים ושייר לעצמו דריסת הרגל במקומות הנ״ל ומכר את כל העופות העומדים (!) בעלי׳ הנ״ל חוץ מאינדיק אחד״...

די צווייטע רשימה פארן יאָר תר״ס ציילט 213 פאָזיציעס (עס פעלט ביז 20).

א דריטע רשימה פארן יאָר תרע״א (1911) ציילט 211. אזוי פיל יידן האָבן פארשריבן דעם חמץ ביים רב!

וואָס קאָן מען לערנען אויך פון די טרוקענע און ווינציקע אנגעגעבענע, וואָס מיר געפינען אין די רשימות?

קודם כל, וואָס ס׳וואַרפט זיך אין די אויגן איז דאָס, וואָס מיר געפינען דאָ זייער א סך נעמען פון יידן, וואָס ווויגען אין דערפער אין דער נאענטערער און וויטערער סביבה פון דער שטאָט סאָכאָטשעוו. און דאָס, ווי מיר מיינען, אין אייניקע ערטער, קליינע דערפער, ווו ס׳האָבן דערנאָך — צוליב די אנטיסעמיטישע ארויסטרעטונגען — יידן נישט געווויגט. אָבער צוריק מיט א 50—60 יאָר האָבן די יידן רואיק געלעבט און געארבעט. פון די רשימות איז צו זען, אז נישט איינמאָל האָבן זיי געווויגט אין איין הויז מיט א גוי, נישט איין מאָל האָט א ייד געדונגען א „קאמער״, א שטאל, ביי אן ערל (ווי זיי ווערן אנגערופן דורכן מחבר)

אוּן רואיק זיך פארדינט זיי שטיקל ברויט (קיין איבעריקע גבירים זענען זיי זיכער נישט געוועזן!).

אוּן פוּן די „זאכן", וואָס די יידן פארשרייבן אין חמץ, קאָן מען אויך ארויס־דרינגען, מיט וואָס די יידן האָבן זיך פארנומען. ס'איז צום אונטערשטרייכן די גרויסע צאָל יידן — סיי אין דער קריז־שטאָט סאָכאַטשעוו גופא סיי אין דער פּראָווינץ, וואָס האָבן געהאַט שטאַלן מיט פערד, אַבאָרעס מיט קי, ד. ה. זיי זענען געווען פורמאנעס אדער פערדהענדלער אוּן מילכיקערס, פארקויפט מילך אוּן די אויסארבעטונגען פוּן מילך „הדברים שיוצאים מן החלב", ווי ס'ווערט אנגערופן אין אונדזער כתב־יד.

פוּן אנדערע זאכן, וואָס ווערן אויסגערעכנט אין די דאָזיקע רשימות, איז אונטערצושטרייכן ת ב ו א ה, וואָס יידן האָבן אין זייערע שפייכלער (אזוי ווערט עס טאקע אנגערופן אין ע ב ר י ת פוּן רב).

***

אינטערעסאנט איז די שפראַך פוּן פנקס. כידוע, האָבן אונדזערע רבנים נישט געהאלטן פוּן דקדוק. דער מין זכר צי נקבה, בפרט ביי א „פועל" אינטערעסירט זיי נישט. געבן א „הווה" פאר אן „עבר" אדער פארקערט איז ביי זיי אויך נישט קיין פעלער.

כאראקטעריסטיש איז אבער די גרויסע צאָל יידישע ווערטער, וואָס מיר געפינען אין טעקסט. אוּן דאס — ווי מיר מיינען — נישט נאָר דערפאר, וואָס דער רב ווייסט נישט, וויאזוי די זאך הייסט אין העברעיש. פארשטייט זיך, אז דאס איז אויך א סיבה, אָבער נישט די איינציקע. פאראן נאָך א סיבה א וויכטיקערע. אוּן דאס איז די ענוויקייט, מיט וועלכער ס'צייכנט זיך אויס אונדזער מחבר. א העב־רעיש וואָרט וואָלט אפשר נישט איבערגעגעבן גאנץ פינקטלעך דעם מהות פוּן דער זאָך. דער באָגריף, ווען דאָס אמאליקע העברעישע וואָרט (וואָס דער רב קאָן פוּן תנ"ך) איז געווען באניצט, האָט זיך אין משך פוּן דער צייט געענדערט. דער אמאָליקער העברעישער נאָמען דריקט נישט אויס די היינטיקע ווירקלעכ־קייט, דעריבער מוז דער שרייבער אנקומען צום יידישן וואָרט, וואָס באצייכנט די זאך איינדייטיק, איז פאַרשטענדלעך פאר אלע אוּן איז נישט גורם קיין מיס־פארשטייענישן. עס האנדלט זיך דאָך דאָ אין וויכטיקע יורידישע דאקומענטן, מוז מען זיין זהיר שבזהיר.

קיין נייע העברעישע ווערטער ווידער וועט דאָך א רב אוּן דאָס נאָך מיט א האלבן יאָרהונדערט צוריק אוודאי נישט באנוצן. ער קען זיי זיכער נישט. בלייבט טאקע דעריבער דאָס יידישע וואָרט.

אן אנדער קאטעגאריע פרעמדע ווערטער אין אונדזער כתב־יד זענען די אינטערנאציאָנאל אנגעווענדעטע, אָדער אזעלכע, וואָס ס'האָט מיט זיך אריין־

געבראכט די רוסישע מאַכט. באצייכענענדיק למשל מיטן וואָרט „סאָנד" — דאָס רוסישע גערייכט, שטרייכט דערמיט אונטער דער מחבר אינדייטיק און קלאָר פאר אלעמען, אז ס'איז נישט קיין בית־דין. א העברעיש וואָרט קאָן דאָ נאָר קאַליע מאכן.

און אָט איז א טיילווייזע רשימה פון יידישע און אנדערע פרעמדע ווערטער, וואָס מיר טרעפן זייער אָפט אין אונדזער פנקס, געשריבן אין לשון קדוש.

האיפאָטעק, אצל הרייענט, הבאלקאָן, א ברויז וויאָרסט, האָטעלמאכער, הטאָוואזישסטוואָ.

אויסגעשיקעווט נאָך אַ געוועלב, וויראָק, סאָנד, סמאַטעס (שמאָטעס) על נאָכנאמע, האנדשלאג.

וועקסל, עם נאָוויראָק (גוויישער „ניי־יאָר").

בענין הטרעפין, האָפיצינא, הפאָציאָט, בענין הפלימפ (פון אַ קערניצע), אַ צענטין (צענטנאר), בענין הפלאן, חנות באקאַליע, רעסטאראציא, לתת לו רעיענטאָווי, אקט, פייערקאסע, קאסטענעס, פלאשין, הסטריז, השטאל דהיינו זאיזד, פראכטס־טאנציע, סערוועטעט (געשריבן אויך סערוועטאט), השענקל, הבאָפעט, השאנק, השטאָק הראשון, השטאָק השני וכ' הפלאָץ.

אן אַדרעס וועדט פארצייכנט נישט אנדערש ווי למשל: „בעיר לאָדז אלט שטאָט ב נ י מ ע ר..." אדער „תחת נומער", פראָטעסטן, קוויטל, רעצעפטן, פאָדלאגע, שינעס, פּאַסיקל, קוויטאנציע, קאוציע, הצענאַ על הדירה החדשה, כפי הצענאַ, באקאויוון, קעך, היאַטקע, הפיעקאַרניע, הביידל, השכיר הקאַמער, השפייכ־לער, השטאל, השטאל של עופות (לול!) הביידל. שעצקארניע (שעטשקארניע, ווו מען שניידט שטרוי אויף סיעטשקע), שלשה מאָרגעס, קאמער הנקרא מאגאזין, קמח חטים 4 זערע, 3 זערע... ראזאווקא.

פאראן אויך ווערטער, וואָס זענען שפעטער ארויס פון געברויך. אזוי קומט פאר עטלעכע מאָל דאָס וואָרט ה„שווייג", „השוואג" — און מיינען מיינט דאָס, אז יידן האָבן אפגעדונגען ביי א פריץ די גאנצע מילך, וואָס ער האָט פון זיינע קי, און מאכט פון דעם מילכקעס (קעז, סמעטענע וכו') אהער געהערן אזעלכע ווערטער, ווי „סלאדזינקעס, יארקעלעך".

אויך פון דעם שטאַנדפונקט איז דער פנקס אן אינטערעסאנטער און באלערנ־דיקער דאקומענט.

פאר די סאָכאַטשעווער יידן אבער האָט דער כתב יד גאָר אן אנדער וועדט: ער דערמאנט זיי זייער אייגענע פארגאנגענהייט. און צווישן די רשימות נעמען, צווישן די באשריבענע פאסירונגען, וועלן זיי אפשר געפינען זיך אליין. און אויב נישט זיך, איז זיכער זייערע באקאנטע, קרובים און וועד ווייסט, צי טאקע נישט זייער טאטע־מאמען, צי גאָר זיידן־באבן!

און דער טרוקענער זאכלעכער דאקומענט ווערט אונדז נאענט, היימלעך, ווערט א שטיק פון אונדזער פארשניטענעם עבר, א שטיק פון אונדז אליין!

**
*

מיר ברענגען דאָ אייגעם פון די כאראקטעריסטישע אָפמאכן, וואָס מיר גע־פינען אין פנקס. ווארט נאָך וואָרט, נישט ענדערנדיק גאָרנישט, אין די קלאמערן אונדזערע באמערקונגען.

לזכרון דברים איך שביום יום ג׳ דשנת תרס״ט (1909) הוי לפני הר׳ מרדכי פינטשעווסקי ור׳ בינם פרומער מפ״ע (מפה עיר הקדש) וכאשר הר׳ מרדכי פינטשעווסקי הנ״ל נתן קאָנטראקט לר׳ בינם פרומער איך שידור בהדירות שדר בו היום עוד שני (!) שנים מר״ח (ראש חודש) מרחשוון דשנת תר״ע לפ״ע עד ר״ח מרחשוון דשנת תרע״ב לפ״ק בעד 450 רו״ב (רובל) לשנה, אך תנאי הי׳ ביניהם שבאם במשך השני שנים וועט ר׳ מרדכי מאהרען אין דיא צאָהל וויא ער האָט דאָס הויז הנ״ל און וועט האָבן אויסגעשיקעווט נאָך א געוועלב אז ידור ר׳ בינם פרומער הנ״ל עוד שנה שלישית דהיינו עד ר״ח מרחשוון דשנת תרע״ג לפ״ק בעד ס״ך 450 רו״ב הנ״ל. אך הבריה יהי׳ אז בידי הר׳ מרדכי פינטשעווסקי להחליט עם הר׳ בינם פרומער דהיינו שהרשות לו ליתן לר׳ בינם הנ״ל חנות אחר(!) עם מקום דירה בהבית הנ״ל. אך הצענא(!) של הדירה החדשה עם החנות יהי׳ כפי אשר שרשומו(!) שלשה אנשים הבקיאים השיווי של החנות חדשה עם הדירות וכל זה קבלו קנין אג״ס (אגב סודר) לקיים כפי הנ״ל וגם באו על החתום לקיים כפי הנ״ל.

יום הנ״ל שנת הנ״ל

מרדכי פינטשעווסקי　　שמחה בינם בן יצחק מנחם ז״ל פרומער

ב.

דעם רבינ׳ס הויף

מצבת מרת שרה צינא

אשת האדמו"ר ר' אברהם בורנשטין מסוכצ'וב (בעל אבני נזר)
היא בתו של האדמו"ר הק' ר' מנחם מענדל מקוצק.
נפטרה בסוכצ'וב כ"ד כסלו תר"ע ושם מנו"כ

שרתי במדינות בת שרף מעופף
רכב אלקים שם סיני בקודש
הדר צדקתה עלי ארץ ינופף
צינה וסוחרה זאת עולת החדש
בת עין תדמע ותזל מים
הרב תאני' אל בת השמים
קדוש ה' מכובד מפענח נעלמים
מנחם לבית יהודה מקיץ נרדמים
מחברת הקודש גאון עזינו ותפארתנו
קן לחכמה מפתח סגור לבבנו
אשת חיל וחכמה מאד גוברת
צמח צדקתה פורח כגפן אדרת
קדושים יתנו לה יד בין תמימים
זורחת היא בגנזי מרומים
צדקתה תזהיר כאור שבעת הימים
לקום לתחי' אחרי שנת שלומים

ת נ צ ב "ה

א. חצרוני

א גייסטיקער צענטער

סאָכאַטשעוו — וועלכער פוילישער ייד קען נישט דעם נאָמען? אויך ווייט איבער די גרענעצן איז דער נאָמען באַקאַנט. אייגנטלעך א שטעטל ווי א סך הונדערטער אנדערע יידישע שטעטלעך אין פוילן. וועך האָט דאָס זי אזוי פאָפולער געמאכט צווישן יידן? — דאָס האָט סאָכאַטשעוו צו פארדאנקען דעם רבינס הויף, די רעזידענץ פון די רביס, וועלכע זענען אין דער וועלט באקאנט אויפן נאָמען פון סאָכאַטשעוו. זיי האָבן דאָס טאקע כמעט ווי פארוואנדלט אין א באגריף: סאָכאַטשעווער תורה, סאָכאַטשעווער חסידות!

א באזונדערע הצלחה האָט סאָכאַטשעוו געהאט צו אירע רבנים. אליין א קליין שטעטל, האָט עס אָבער פון אייביק אָן פארשטאנען צו באזעצן אויף כסא הרבנות גאונים מפורסמים. צווישן אנדערע, הגאון ר' משה (א ברודער פונעם ש"ך), ר' מאיר אשכנזי, דער מחבר פון „פנים מאירות"; שפעטער דער גאון, ר' ליבוש חריף הייליפערן, וואָס פון זיין ישיבה אין אַפט זענען ארויסגעקומען אזעלכע גדולים אין חסידות ווי דער יוד הקדוש און ר' ישעיה פון פשעדבאָזש. א סברא, אז אויך דער רבי, ר' בונם פון פשיסכע האָט ביי אים געלערנט אין סאָכאַטשעוו; דער גאון און מקובל, ר' ליבוש פון קאָרעוו; דער גאון ר' אלעזר הכהן פון פולטוסק, איידעם פון ר' יעקב מליסע „חוות דעת". — וואָס איז אייגנטלעך געווען די צוציונגס־קראפט פון סאָכאַטשעוו? — קאָן זיין דאָס, וואָס דאָס שטעטל האט דערמעגלעכט זיינע רבנים צו פירן דאָרט א ישיבה, וואָס די בעלי־בתים האָבן ארויסגעוויזן ליבע און רעספעקט פאר לומדי־תורה, און האָבן פארשטאנען צו שאפן א היים פאר בחורים וואָס האָבן פארלאָזן זייערע הייזער און געקומען לערנען קיין סאָכאַטשעוו — וואָס מער האָבן דען יענע גאונים פארלאנגט, ווי מ'זאָל זיי געבן אַ מעגלעכקייט מרביץ־תורה צו זיין?

זעט אויס, אז דאָס איז אויך געווען א וויכטיקער גורם וואָס האָט באווויגן דעם באווסטן עילוי און גאון ר' אברהמל באָרנשטיין, אן איידעם פונעם קאָצקער רבין, ר' מענדל צו פארלאָזן זיין רבנות אין נאָשעלסק און אָננעמען דאָס רבנות אין סאָכאַטשעוו, נאָך דער פטירה פון ר' אלעזר הכהן / תרמ"ג — 1883 / און אט

מיט דעם רב, ר׳ אברהמל, דעם גרינדער פון דער דינאסטיע פון סאַכאַטשעווער חסידות, האָט זיך דאָס שטעטל איינגעקויפט א פּלאַץ אויפן מזרח פון דער יידישער געשיכטע אין פוילן.

מיטן באזעצן זיך פון ר׳ אברהמלען, האָט זיך אָנגעהויבן א נייע עפּאָכע אינעם לעבן פון שטעטל; עס האָט באקומען א צוציונגס־קראפט און געוואָרן אַ צענטער פון תורה און חסידות. עס האָבן אָנגעפאנגען ציען זיך אהער יונגעלייט מיט שארפּע מוחות און הייסן דראנג צו שלימות, וועלכע האָבן דערפילט דעם נייעם דרך פון פארשמעלצן תורה מיט חסידות, וואָס ס׳האָט אזוי גרינטלעך און קאָנסעקווענט איינגעפירט ר׳ אברהמל; קאָצקער חסידות וואָס האָט געשטעלט אלץ אויפן שפּיץ פון אמת, און דאָס לומדות און חריפות פון ר׳ יצחק מאיר, דער גערער רבי (חידוש הרי״ם) — פאראייניקט אין א באנייטער און פארטיפטער אויפלאַגע; חסידות וואָס האָט געמיינט: גאנצקייט, די האַרמאָניע פון דער נשמה מיטן גוף, ביידע אין עבודת הבורא. און תורה. — תורת אמת דורך ברור הלכה, האָבן זיך פארשמאָלצן אין אן אינהייטלעכן באגריף אין דעם הייס־גליענדיקן און קריסטאַל־קלאָרן גייסט פון דעם גאון. עס זענען אָנגעקומען אין דעם גרויסן תורה־צענטער בארימטע רבנים, וואָס האָבן שוין פארנומען א חשובן פּלאַץ אין דער לומדישער וועלט, — זיי זענען געקומען צום ברויזנדיקן תורה־קוואַל, און צוגעבונדן זיך אויף אייביק. אזעלכע גדולים ווי דער קינצקער רב, גאון און פוסק, ר׳ יואב יהושע (מחבר פון „חלקת יואב״), דער גאון פון קראָקע, ר׳ יוסף ענגעל, בארימט דורך זיינע צענדליקער ספרים; דער וואַרשעווער ראב״ד, ר׳ יצחק פייגנבוים און אנדערע. אויך גאונים פון ליטע, שארפּע מוחות און נאָך שארפערע מתנגדים, זענען געקומען שמועסן און לערנען אַדע״ מברר זיין הלכות, נישט מאַכנדיק זיך וויסן, אז דער גאון איז גלייכצייטיק א רבי פון חסידים. עס זענען געקומען קעסט־יונגעלייט און לומדישע בחורים וואָס האָבן געזוכט דעם וועג צום לערנען מיט עמקות און שלימות אין חסידות, און זענען דאָרט פארבליבן חדשים און אפילו יאָרן.

אויסער דעם איז אָנגעגאנגען א שטענדיקער בריוו־אויסטויש מיט אלע גדולים פון דער וועלט — פון אלע יידישע קבוצים האָט מען זיך געוואָנדן מיט שאלות און שוועריקע הלכה־פראגן. און די טויזנטער תשובות וואָס ער האָט געשריבן — און זענען שפּעטער פארעפנטלעכט געוואָרן אין די 7 בענדער „שו״ת אבני נזר״ — זענען אָנגענומען געוואָרן אין דער יידישער וועלט אלס לעצטער פסק. ער איז געוואָרן דער פוסק אין פוילן, אזוי ווי מיט א דור שפּעטער ר׳ יצחק אלחנן פון קאָווּנע.

אָבער נישט בלויז רבנים און לומדים זענען געקומען קיין סאַכאַטשעוו, אויך חסידים, סתם יידן פון אַ פשוטן בלאט גמרא זענען געקומען. זיי האָבן געווואָסט, אז מען וועט זיי נישט צולאָזן צום שיעור וואָס ר׳ אברהמ׳לע האָט געלערנט טאג־טעג־לעך אין בית מדרש אַ גאנצן פארמיטאָג, — און וען אפילו מ׳וואָלט זיי יאָ צוגעלאָזט,

וואלטן זיי סיי־וויי וויניק פארשטאנען; גאנץ וויניק תלמידים האָבן געהאלטן קאָפֿ און נאָכגעפֿאָלגט דעם טיפֿן שיעור, — אָבער זיי זענען געקומען אלס חסידים, וויייל נישט בלויז א גאון אין נגלה איז געווען ר׳ אברהמל נאָר אויך א רבי פון חסידים. ער האָט מיט זיין תורה־זאָגן ביים „טיש", אָדער בשעתן שמועסן ביחידות, דערהויבן די נשמות, אָנגעצונדן דעם הייליקן פלאָם פון אויפגעהויבנקייט און יראת ד׳.

ער האָט אפילו אָפּגעשטויסן די חסידים וואָס זענען געקומען בלויז וועגן חסידות, אָבער אויך די דאָזיקע וואָס האָבן זיך פארעקשנט און זענען געבליבן, האט ער זיך מיט זיי אָפּגעגעבן מיט ליבע און געטריישאַפט און געלערנט מיט זיי לויט זייער השגה.

עס דערציילט א חסיד: וועז ר׳איז געקומען קיין סאָכאָטשעוו אלס יונגערמאן, צום ערשטן מאָל, האָט דער רבי אים ביים שלום־נעמען געפרעגט: קענסט עפּעס לערנען? — דער יונגערמאן האָט געמורמלט: כ׳לערן חוק לישראל. — טאָ, נאָך וואָס ביסטו געקומען צו מיר? האָט דער רבי געפרעגט מיט פארדעקטן פארדרוס. דער יונגערמאן איז שטיין געבליבן אַ פאַרשעמטער. דער רבי האָט דערפילט דעם יונגערמאנס געפאלנקייט און האָט שנעל צוגעגעבן: שאַט נישט, אויב דו האנדלסט באמונה איז אזוי ווי געלערנט. זענען געקומען יידן און האָבן טאקע געלערנט ווי מען האנדלט באמנה, ווי מען איז ערלעך מיט יענעם און נאָכמער — מיט זיך אליין; נישט נארן זיך און ארומגיין מיט פּוסטע איינרעדענישן, נאָר באַמיען זיך צו זיין א ייד, אַן ערלעכער ייד!

און ס׳איז נישט געווען קיין סתירה צווישן דעם גאון און דעם רבי, ביידע האָבן זיך פארשמאָלצן צו איין גאנצקייט. נגלה און נסתר זענען געלערנט געווארן גלייכ־צייטיק, ווי צוויי אויסדרוקן פונעם זעלבן תוך, ביידע זענען דער אויסדרוק פונעם שטרעבן צום אמת; ביים לערנען נגלה איז עס דאָס שטרעבן צו דערגרייכן דעם יסוד פון דער הלכה, ביי חסידות — דאָס גאנצקייט פונעם מענטש, דאָס איינ־שטימיקייט פון דענקען, פילן, רעדן און טאָן (מחשבה, דיבור ומעשה), אָדער ווי ס׳הייסט ביי חסידים: שלימות של נפש, רוח ונשמה.

אזוי איז סאָכאָטשעוו באקאנט אין דער וועלט אלס צענטער פון תורה און חסידות. אין צענדליקער שטעט האָבן זיך באשאפן סאָכאָטשעווער שטיבלעך, וווּ ס׳האָבן געדאָווענט, געלערנט און טאקע געמאכט סעודהלעך אויך, די אלע וואָס דער סאָכאָטשעווער דרך האָט זיי אימפּאָנירט און מיטגעריסן. און אז א יונגערמאן, אן אַיידעם אויף קעסט, אָדער אַ בחור אַ ווייללערנער, האָבן געזוכט אַ חבר צום לערנען אָדער גאָר א רבין, האָט מען געוווסט אן אדרעס: דאָס סאָכאָטשעווער שטיבל. האָבן זיך געשאפן קרייזלעך אין צענדליקער שטעטלעך, וואָס האָבן אפשר גאָרנישט געוווסט וווּ סאָכאָטשעוו געפינט זיך, אָבער זיי האָבן זיך געגרויסט מיט האבן א חלק אינעם לערנען אויפן סאָכאָטשעווער שטייגער. וויייל אַ נייער דרך אין לערנען

איז דאָ באשאפן געוואָרן, א דרך וואָס שטעלט דעם דגש אויפן תמצית, נישט קיין פשטל לשם פלפול, נאָר בירור הלכה לויט דער טיפער סברה.

אזוי איז סאָכאַטשעווו א גייסטיקער צענטער פאר יידן, אין פוילן, אָנהויבנדיק אַכטציקער יאָרן פון פאריקן יאָרהונדערט, און ס'איז געבליבן א שם־דבר ביז היינט. ווייל אפילו נאָך דער פטירה פון ר' אברהמ'לען (י"א אדר תר"ע—1910), ווען אַלס זיין ממלא מקום און רבי איז געוואָרן דער איינציקער זון ר' שמואל, באקאנט אין דער חסידישער וועלט אלס דער „שם משמואל" אויפן נאָמען פון זיין גרויסן ספר — איז דער שטראָם פון חסידים און תלמידים וואָס האָבן געצויגן קיין סאָכאַטשעווו נישט שוואכער געוואָרן. דער נייער דרך אין תורה האָט געהאַט זיין פאָרזעצונג און פארברייטערונג אין די ממלאי מקום פון ר' אברהמ'לען און אין די הונדערטער תלמידים וואָס האָבן זיין דרך געטראָגן איבער גאָר דער וועלט.

אויך די ישיבה וועלכע האָט אין די לעצטע יאָרן פון ר' אברהמ'לען כמעט ווי נישט עקזיסטירט, צוליב דעם רבינס שוואַכן געזונט, איז דורך ר' שמואלן באַנייט געוואָרן מיט גרויס פארנעם, אין איר שפיץ איז געשטעלט געוואָרן דער יונגער גאון ר' ארי' צבי פראמער, א תלמיד מובהק פון ר' אברהמ'לען, וועלכער איז שפעטער באקאנט געווען אלס קאזיגלאווער רב, און ראש־ישיבה פון דער בארימטער ישיבת חכמי לובלין. א פרישער שטראָם תלמידים האָט אָנגעפילט דאָס בית המדרש און „הויף".

אויך ווען סאָכאַטשעווו איז חרוב געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, און דער רבי, ר' שמואל האָט איבערגעטראָגן זיין הויף, פריער קיין לאָדזש און שפעטער קיין זגיערזש — איז דער נאָמען סאָכאַטשעווו געבליבן ווייטער אלס קענצייכן פון דעם צווייג אין חסידות, אַלס סימבאָל. און אזוי אויך ביים דריטן סאָכאַטשעווער רבי, ר' דוד, דער עלטסטער זון פון ר' שמואל, וועלכער איז געוואָרן רבי, נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער (כ"ד טבת תרפ"ו — 1926). ער האָט געווויגט אין פארשידענע שטעט, פריער אלס רב אין ווישעגראָד, דאָן שפעטער, שוין אלס רבי אין אָטוואָצק, פאָביאַניץ, ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה — אין לאָדזש, און נפט' געוואָרן אין וואַרשעווער געטא (ח' כסלו תש"ג — 1942) — אָבער באקאנט איז ער געבליבן אין דער וועלט אַלס סאָכאַטשעווער רבי. אזוי איז אויך געבליבן דער נאָמען פון דער שטאָט אויפן היינטיקן סאָכאַטשעווער רבין, ר' חנוך שליט"א, דער צווייטער זון פון ר' שמואלן, וועלכער ווויגט אין ירושלים, שכונת בית וגן. סאָכאַטשעווער חסידות האָט איבערגעלעבט די שטאָט סאָכאַטשעווו.

פארשטענדלעך אז דאָס לעבן אין סאָכאַטשעווו אליין, איז ווילנדיק נישט־ווילנדיק אריינגעצויגן געוואָרן אינעם ריטעם פונעם לעבן אין „הויף". אין צענדליקער הייזער האָט מען שנעל אריינגעכאַפט די שבת־סעודה, כדי דעו פאָטער זאָל קאָנען גיין צום „טיש". א סך אנדערע זענען בכלל אויעק דאוועגען

אינעם רבינס בית מדרש, און האָבן אינגאנצן איינגעשטעלט זייער פּריוואַט לעבן לויט דעם סדר־היום ביים רבין. יונגווארג איז נייגעריק געווען אָנצוקוקן די אָנגעפאָרענע לומדים, מע האָט זיך געגרויסט מיט זייער באַרימטקייט. אז ס׳האָט אָפּגעגליקט א בחור צו פרעגן א קשיא דעם קינצקער רב, האָט ער זיך געזען אויפן זיבעטן הימל. אַ חלום איז געווען צוגעלאָזט ווערן צום רבינס שיעור. האָט זיך טאקע פארשפרייט תורה צווישן די סאַכאַטשעווער בחורים און יונגעלייט, און עלטערע יידן האָבן זיך אָנגעשמעקט מיט חסידות.

בעת א צרה ח״ו, אין מען געלאָפן צום רבין, האָט ווער געדאַרפט אַן עצה האלטן, האָט מען דאָך דעם רבין אין דערהיים. מיט אַ בשורה האָט מען געאיילט צו טיילן מיטן רבין. אזוי איז דער הויף געווארן א צענטער פאר די סאַכאַטשע־ווער איינווינער, א שותף צו פריידן און ליידן. קלאָר אז קיין שום כלל־זאך אין שטעטל איז נישט געטאָן געוואָרן, נישט רעכענדיק זיך מיט דער מיינונג פון הויף. און כאָטש ר׳ אברהמ׳ל איז שוין מער נישט געווען רב, (ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון רבנות אין דער מיט פון די ניינציקער יאָרן צוליב פארשידענע סיבות, און פון דעמאָלט אָן זיך פארנומען מיט רביסטווע, מיט תשובות שרייבן און מיט זיינע תלמידים) האָט אָבער דאָס יידישע לעבן אין סאַכאַטשעוו נישט אויפגעהערט צו זיין אונטער דער דירעקטער השפעה פונעם „הויף״.

דער „הויף״ אליין איז נישט געווען אין צענטער שטאָט, אין דער יידישער געגנט, נאָר כמעט שוין אין עק שטאָט, אין דער גוישער סביבה. באַלד ביים אויפ־נעמען ר׳ אברהמ׳לען אלס רב, האָבן חסידים נישט געוואָלט מסכים זייי אז זייער רבי זאָל ווינען אין דער קהל׳שער דירה, און די שטאָט האָט באין בירה מסכים געווען דערמיט — ווי צו באַטאָנען, אז ר׳ אברהמ׳לע איז נישט רב בלויז פאר דער שטאָט סאַכאַטשעוו אליין — האָט מען אָנגעשלאָגן צו קויפן אן אלט פריציש הויז ביים עק שטאָט, אויפן וועג צום שעכטהויז, און די חסידים האָבן עס געקויפט פארן רבין. פארשידענע לעגענדעס זענען ארומגעגאנגען וועגן דעם אָפּשטאָם פון דעם הויז און די סיבה פון קויפן. ווי ס׳ווערט דערציילט, איז איינס פון זיינע יחוסים געווען — דער ריח פון קידוש־השם. אויפן פלאַץ קעגנאיבער (אינעם גלח׳ס גאָרטן) זאָל מען האָבן אמאָל פארברענט דריי יידן אויף קידוש־השם.

איז טאקע דער „הויף״ געווען א מין וועלט פאר זיך. א מאָסיוו געמויערט הויז, מיט גרויסע גרינע פענצטער און הויכן רויטן דאך. איז עס געשטאנען א ביסל אָפּגערוקט פון דער גאס, א בלומען־גערטנדל אין פראָנט, מיט א שטאַכעטן־פלויט, קאשטאן־בוימער און בעז־בוימער, וואָס האָבן אין פרילינג פארשפרייט א פאר־שכורנדיקן ריח. אַ גרויסער פירקאנטיקער הויף, ברוקירט מיט שטיינער. פון איין זייט, א גרויס בית־מדרש מיט פענצטער אויף אלע זייטן, די מזרח־פענצטער איינעם גאָרטן אריין. פון דער צווייטער זייט — א קליינע מקוה און א סוכה. א פלויט האָט אָפּגעשלאָסן דעם צוגאנג פון הויף צום גאָרטן, מיט זיינע געשניטענע שפאציר־

וועגעלעך און באַלאָדענע אויבסט־בוימער. אריינקומענדיק אין הויף דורכן קליינעם טירל (דאָס גרויסע טויער איז שטענדיק געווען געשלאָסן), האָט מען זיך געפילט ווי אין אַן אנדערער וועלט. טראָץ דער אומאויפהערלעכער באווענונג פון די ישיבה־בחורים און צוגעפאָרענע חסידים, איז א שטילקייט געלעגן אויף אלעם, א דרך־ארץ האָט באהערשט די געמיטער. — שאַ, דאָ איז דאָס הויז פון תורה!

אין א יום־טוב אָדער סתם יומא־דפגרא, ווען ס׳איז אָנגעקומען א גרויסע צאָל חסידים, און די שטעגלעך אינעם גאָרטן זענען פול געווען מיט גרופקעס שפּאַציערנדיקע, וואָס האָבן זיך געדרייט ארויף און אראָפּ און געשמועסט אין לערנען, אָדער חסידות — איז די שטימונג געווען א פייערלעכע, ווי ביי א משפחה וואָס קומט זיך צוזאמען אויף אַ שמחה. אָבער דער דרך־ארץ האָט אלעמען באהערשט און געצוימט די ברויזנדיקע פרייד.

דער „הויף" איז אויך געווען א מין פענצטער צו דער גרויסער וועלט. חסידים פון די גרויסע שטעט האָבן מיטגעבראכט מיט זיך גרויסשטאָטישע רחבות, מיט זייערע הויכע שיינע שריימלעך און עלעגאנטע זיידענע קאַפּאָטעס. דער שטענדיקער פארקער פון חסידים, קומענדיק פון נאָענט און ווייט, האָט געבראכט צו א דערנענטערונג פון מרחקים. מען האָט זיך געטראָפן, באַפריינדעט, און טיילמאָל אויך שידוכים געשלאָסן. אמאָל אויך צווישן א סאָכאָטשעווער בעל־בית מיט א צוגעפאָרענעם חסיד, אָפטער נאָך — מיט א בחור פון דער ישיבה.

נישט בלויז א גייסטיקער קוואל און שטאָלץ איז געווען דער „הויף" פאר סאָכאָטשעוו, ס׳איז אויך געווען א חשובער מקור פון חיונה. דער „הויף" אליין איז געווען א גוטער קונה פאר צושטעלער מכל המינים, געווען לבוש־מלאכה. צוגעפאָרענע חסידים האָבן געברויכט סטאַנציעס. נישט ווינציק בעלי־בתים האָבן אויסגענוצט א יום־טוב אויף צו פארדינען אן איבעריקן קערבל, דורך אריינגעמען חסידים. עס האָט אויסגעזען אין שטעטל ווי א יידישער יריד.

נישט שטענדיק זענען די באציונגען צווישן שטעטל און „הויף" געווען האַרמאָניש. עס האָבן זיך אויך געמאכט רייבונגען. יונגווארג האָט זיך געבונטעווען קעגן דער דאָמינירנדיקער שטעלונג פונעם „הויף". ציוניזם און סאָציאַליזם האָבן געזען אינעם „הויף" א נאטירלעכן קעגנער. ווען ס׳האָט זיך געהאנדלט ביים אויפנעמען אַ רב (און זייט ר׳ אמרהמ׳ל איז ביים סוף נייניציקער יאָרן געווארן אויס רב — האָבן זיך עטלעכע מאָל געטוישט די רבנים), אָדער ביים אויפנעמען א שוחט — האָבן זיך צעפלאָקערט די געמיטער, און ס׳האָבן זיך געשאפן צדדים און טיילמאָל זיך צעשפילט א מחלוקת, מיט אלע אירע נעגאַטיוון באַגלייט־דערשיינונגען. דאָס בילד וואָס איז אזוי גוט באקאנט אין די פוילישע שטעטלעך. אָבער ווען די געמיטער האָבן זיך בארואיקט, האָבן זיך ווידער איינגעשטעלט נאָרמאלע באציונגען מיטן „הויף".

דריי צענדליק יאָר — ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט

זיך געפירט דער „הויף" אין סאָכאַטשעווו אָפגעזונדערט און דאָך פארבונדן מיט אומצייליקע פעדים צום יידישן לעבן אין סאָכאַטשעווו.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געקומען א סוף צו א תקופה אין פוילישן יידנטום. דאָס לעבן האָט זיך פארענדערט נישט צום דערקענען. דאָס האָט אויך גורם געווען צו גרויסע ענדערונגען אין „הויף". צוליב דער מלחמה און שפעטער דעם חורבן פון שטעטל, האָט זיך ר׳ שמואל באזעצט קודם אין לאָדזש און שפעטער (אין יאָר תרע״ח — 1918) אין זגיערזש. די ישיבה האָט זיך אויפ־געלייזט, דער בית־המדרש איז חרוב געוואָרן בשעת די קאַמפן, אויך דאָס הויז איז שטארק באשעדיקט געוואָרן. אפילו ווען ס׳שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן צוריק־צושטעלן, נאָך דער מלחמה — אָבער דער „הויף" איז ווייטער געבליבן אין זגיערזש. אויך שפעטער, אין צייט פון דריטן סאָכאַטשעווער רבי, ר׳ דוד, האָט זיך מער נישט צוריקגעקערט קיין סאָכאַטשעווו. אָבער דער נאָמען סאָכאַטשעווו איז געבליבן אויף דעם חסידות־צווייג אויף אייביק. נישט קראשניעוויטץ, ווו ר׳ אברהמ׳ל האָט אָנגעהויבן פירן רביסטוועט, נישט נאָשעלסק, ווו ס׳האָט זיך באזעצט ר׳ שמואל, און נישט פאביאניץ, ווו ס׳האָט געווווינט ר׳ דוד, האָבן זיך נישט פארבונדן מיטן נאָמען פון די חסידות — סאָכאַטשעווו אליין האָט זוכה געווען צו פאראייביקן זיך און אויף איר נאָמען ווערט אָנגערופן דער בארימטער, אייגנאַרטיקער חסידיש־לומדישער צווייג פון קאָצקער חסידות.

סאָכאַטשעווו אלס שטאָט איז חרוב געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה — אָבער ס׳האָט זיך צוריק אויפגעבויט. דאָס יידישע סאָכאַטשעווו איז ענדגילטיק חרוב געוואָרן דורך די נאצישע בעסטיעס. און ס׳איז מער נישטאָ. א שטיק פון זיין גייסט האָט זיך דערהאלטן אינעם סאָכאַטשעווער חסידות, דער איינציקער טרעגער פון איר נאָמען און איר לעבעדיקער זכר.

אליעזר שטיינמאן

דער קול און בת־קול

(קאצק און סאכאטשעוו)

א.

סאכאטשעווער נוסח אין חסידות

דער בעל שם טוב איז געבוירן געוואָרן אין יאָר ת״ס, רבי אברהם סאָכאָטשעווער איז נפטר געוואָרן אין תר״ע. אינצווישן, צוויי יאָרהונדערטן, בערך, האט די פאָן פון מלכות חסידות געפלאטערט הויך און מוטיק און דער חסידישער כוח היצירה האָט כמעט ווי נישט אויפגעהערט צו שפרודלען. אין קאָנצק פלעגט מען זאָגן, אז ביז דעם היהודי הקדוש איז אלץ אין חסידות געווען אַ פירוש אויף דער תורה פון בעל שם; פון דעם יהודי הקדוש און ווייטער — איז אלץ אַ פירוש אויף פשיסכע. אויב אזוי, לאזט זיך דענקען, אַז רבי אברהם סאָכאָטשעווער איז דער לעצטער גרויסער פרשן פון פשיסכע, דאס מיינט ,פון חסידות איבערהויפט. דער יהודי הקדוש איז נפטר געוואָרן אין יאָר תקע״ד. האָבן מיר אַ קיימא לן פון צוויי צייט־אפשניטן: פון ת״ס ביז תקע״ד, און פון תקע״ד ביז תר״ע. ווי דער יהודי הקדוש איז דער ערשטער הויך־פונקט פון פשיסכע, אזוי איז דער סאָכאָטשעווער געווען איר לעצטער.

מלכות חסידות האט אויפגעשטעלט אַ הימל מיט הויכע נשמות און אונדז באריכערט מיט אן אוצר פון גרויסע גוטע יידן. אמתע חסידים האבן ניט געלויבט זייערע רביים, אז זיי זענען גרויסע לומדים, אָדער גרויסע חכמים, אפילו ניט גרויסע בעלי־מופתים — פשיסכע דערהויפט האט ניט געהאַלטן פון מופתים — נאָר מ׳האָט געזאָגט אויף זיי איין שבח: אַז זיי זענען גוטע יידן, פרומע און ערלעכע גאָטספאָרכטיקע יידן. וואָרעם וואס איז דען חכמה אָן יראת שמים, ראשית חכמה? און איז דען לומדות אַ גרויסע רבותא? דער שטן להבדיל, דער יצר־הרע רחמנא ליצלן, קענען אויך באווייזן לומדישע קונצן. דער עיקרשט זענען דאָך גוטע מידות. איז מען אַ בעל־מידות איז מען ממילא אויך אַ בעל־מדריגות אין תורה און אין חכמה. אַ בעל־מידות לערנט אנדערש, נאר פון כבוד התורה

וועגן, לשמה ; און דער שניט פון זיין שכל איז גאר אן אנדערער. ער איז זיך מתכוון נאָר למען האמת.

ווייל חסידים האבן זיך ניט געצאַצקעט מיט לומדישקייט און ניט שטארק געהאלטן פון חריפות, האבן מתנגדים און אפילו ניט־מתנגדים זיך ארומגעטראגן מיט דער דעה, אז די חסידישע רביים זענען קנאפע בני־תורה. אַ דעה, ווען מען קלאַפט זי אריין אין די קעפּ , איז שווער זי ארויסצורייסן פון דאָרטן. זי איז עלול אנצוהאלטן דורות־לאנג. אזוי האט טאקע פאסירט מיט דעם פאלשן קלאנג אויף די רביים. דער אמת איז גראד פארקערט. אַ גרויסער רבי איז אלעמאל געווען אַ גרויסער למדן. זענען דאך אלע רבנים געווען גאונים, אזוי אויך ניט אלע גוטע יידן. אבער די גרויסע און בארימטע גוטע יידן, ווי די גרויסע און בארימטע רבנים, זענען געווען מלא וגדוש מיט תורה. דער בעל שם, למשל, אויף וועלכן די וועלט האט זיך שוין טועה געווען בנוגע זיין למדנישקייט, מחמת ער איז געווען אויסבאהאלטן אין אלע זיינע ענינ, איז אין דער אמתן געווען אויך אין נגלה אַ חריף און בקי. ביי אים איז דאך ניטא קיין איין מימרא, קיין וואָרט אדער גלייכווערטל, וועלכע האבן ניט קיין פארצווייגטע רמזים אין די מקורות פון ש״ס און פוסקים, זוהר און חקירה אדער מוסר ספרים. גרויסע לומדים זענען אויך זיינע צוויי הויפט־תלמידים, ר׳ יעקב יוסף דער בעל התולדות און דער מעזריטשער מגיד. אַ גרויסער בקי און חריף אין נגלה איז געווען רבי פנחס קאריצער, אַ פשיטא שוין רבי שמעלקי פון ניקעלשבורג. גרויסע לומדים זענען אויך געווען רבי לוי יצחק בערדיטשעווער, דער קאזשעניצער מגיד, מכל שכן רבי שניאור זלמן דער גרינדער פון חב״ד, דער רבי אלימלך, דער יהודי הקדוש, דער קאָצקער, רבי חיים סאַנדזער, רבי אברהם טשעכאַנאָווער און פיל אנדערע אדמו״רים.

קאן מען זיך שוין פארשטעלן רבי אברהם סאָכאַטשעווערס גרויסקייט אין תורה, ווען ער, אַ חסידישער רבי, האָט געשמט אפילו אין דער מתנגדישער וועלט אלס דער גדול הדור און שר התורה. איבער דעם סאָכאַטשעווערס למדנות זענען גאר קיין חילוקי־דעות ניט פאראן. ער איז אַן עילוי שבעילויים, ווי אלע האבן געזאגט אויף אים, בפה אחד. אלס אַ וווּנדער־קינד האט ער זיך קונה שם געווען, און אַ וווּנדער־מענטש איז ער אין אלע זיינע דרכים.

פאראן גדולים, וועלכע זענען גרויס דורכדעם, וואס זיי ווייזן אַ נייעם שניט אין תורה אדער אין חכמה, אין הנהגה אדער אין מידות. און פאראן גדולים, וועלכע זענען אפשר נאך גרעסער, ווייל זיי ווייזן גאר ניט קיין נייעם שניט. זיי זענען אין פלוג דורכשניטלעכע לויט זייער גאנצער האלטונג אוּן התנהגות. אבער זייער גרויסקייט באשטייט אין זייער כוח המעצור, אין זייער טיפער חכמה צו גיין מיט שטילע און ענינוותדיקע טריט, אין זייער קענען איבערזאָגן דאָס אלטע מיט אַ נייעם חן, אין זייער אויסגעהיט זיין פון אנדערשקייט. זייער חידוש איז, וואָס זיי מיידן

אויס חידושים, כדי מען זאָל זיך אויף זיי ניט חידושן. כאָטש זיי זענען אליין גרויסע רביים שטייען זיי, ווי לאנג נאָר זיי קאָנען, ערגעץ־וווּ אין שאטן, און זענען תלמידים. זיי האַלטן זיך אָפּ צו זיין משפיעים, ווייל בעסער און ערלעכער איז צו מקבל זיין שפּע.

רבי אברהם סאָכאטשעווער, ווי גרויס ער איז געווען אין גלה און אין נסתר, האט זיך יארן־לאנג געטוליעט צו אנדערע. זיבן יאָר איז ער געזעסן ביי דעם קאָצקער זיין שוועער און פון אים געלערנט תורה און מידות. נאָך דעם קאָצקערס פטירה איז ער געוואָרן אַ כפוף צו דעם בעל „חידושי הרי״ם״. נאָכדעם איז ער געווען אַ געטרייער תלמיד פון רבי חנוך העניך, דער אַלעכסאַנדראָווער רבי.

דערביי האט ער אַלעמאָל געטענהט, דאס זיין גאַנץ לעבן ציט ער יניקה פון קאָצק. ביי זיין אייניקלס בר־מצוה האט ער געזאָגט: עד היום האָב איך ניט פארגעסן קיין איין וואָרט פון קאָצק.

זיין אַ מקבל־שפּע, וועָן מען איז אליין אַ גרויסער בעל־שפּע, איז ניט נאָר אַ שיינע מידה, אַ סימן פון עניוות, נאר אויך אַ באוויייז פון גדלות המוחין, פון קראפט. ס׳איז דאָך אַ גבורה מקיים צו זיין דעם פסוק פון שיר־השירים „אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ״, ניט אויפצוווועקן די אייגענע גדלות ביז ס׳קומט די צייט אויף איר, הערן און זעהן, ווייסן אַ סך און שווייגן. מיט דעם כוח השתיקה און מיט דער חכמת ההכנעה איז באשאַנקן געווארן רבי אברהם. האָט דאָך טאקע דער קאצקער אויף אים געזאגט נאך קינדווייז: „צווישן צען טויזנט גבורה־לייט זע איך ניט אזא גבור, ווי אברהם׳ניו. די דאקטוירים קאנען זיך גאר ניט משער זיין, ס׳ארא שטארקע כלי ער וועט ביי מיר ארויס״. דאס איז געזאגט געווארן בשעתו מכוח דעם קו הבריאות פון דעם יינגן עילוי, וועלכער איז פון קינדווייז־אָן געווען אַ חולה מסוכן און געשפּיגן מיט בלוט, אזוי אַז חסידים האָבן נאָך אין לאנגע יאָרן ארום געזאגט אויף דעם סאָכאַטשעווער, אז ער אָטעמט מיט די קאָצקער לונגען. אָבער רבי מנחם מענדלס זאָג וועגן זיין פלא־פלאים׳דיקן איידעם איז חל אויך אויף זיין דרך אין רוחניות.

ר׳ אברהם איז געווען אַ גבור לויט זיין מהות און שטייגער, לויט זיינע השגות און זיין האנדלען, לויט זיין שאַרפער תפיסה און בנעימות׳דיקער צוריקגעהאלטנקייט, לויט זיין כוח התורה און ברייטן פארנעם אין חסידות, לויט זיין התמדה אין לערנען, וועלכע האט אים ניט געשטערט אויך צו זיין אַ גרויסער בעל־מעשים. נאָך מער וועקט אין אונדז באוווּנדערונג זיין גבורה צו גובר זיין אין זיך די פארשידענע און אויך קעגנערישע כוחות, וועלכע האָבן אין אים געברויזט. וואָס ביי אנדערע איז סתירות איז ביי אים שלימות; וואָס ביי אנדערע האָט גורם געווען צו אַ שוועד געמיט און אַ געבראָכן הארץ איז אים געגעבן געוואָרן אלס ישוב הדעת און לויטערקייט אין דער נשמה. באדארפן מיר ניט זוכן ווייט. טאקע דער קאָצקער אַליין. ער איז דאָך שוין ניט געווען כמעט

קיין בשר ודם נאָר אַ שטיק לעבעדיקער וועלט־טרויער, אַן איוב ביי וועמען מען האט ניט אוועקגערויבט די שאף און רינדער און חרוב געמאכט זיין הויז און אויסגעהרגעט זיינע קינדער, נאָר וועלכער איז דערציטערט געוואָרן פון זיין גרויסע יראת־שמים און איז שטיין געבליבן אַ פאַרציטערטער קעגן זיינע צאן קדשים, אָפט מאָל שטום אָן לשון, נאָר מיט אַ געבייזער און אַ וויי־געשריי. רבי אברהם איז געשטאנען אַ צוגעטוליעטער צו זיין גרויסן רבין — און דאָך איז ער געבליבן אַ רואיקער הן אין חיצוניות הן אין זיין פנימיותדיקייט. איז דאָס דען ניט קיין וווּנדער?

רבי אברהם קוקט אויס ווי אַ דאָפלטער וווּנדער: ער איז תמיד ער, און דאָך איז ער גלייכצייטיק אַ שטיק קאָצק. דורכגעמאכט דעם גאנצן קאָצקערס דרך, און ארויס אויף גאר אן אנדער סטעזשקעלע, וועלכע האט אים געפירט צו ישוב הדעת און צו ישוב העולם, צו אויסלעבן זיך בציבור און צו זיין אָן איבערגעגעבענער ראש־ישיבה צו זיינע תלמידים. נאָכמער רבותא: דער קאָצקער האָט זיין ליבן איידעם און תלמיד דערצויגן פון זיינע פריסטע יאָרן — ביי פערצן יאָר האָט רבי אברהם חתונה געהאט און געזעסן אויף קעסט ביי זיין שוויער ביז דעם שווערס פטירה — און רבי מנחם מענדל האט געלערנט מיט זיין איידעם שטייגער פון התנהגות. ער האט צו אים אזוי געזאגט בשעת דער עולם חסידים האט אין אַ גרויסן געדראנג זיך געשטופט און געריסן צו אים: „זע נאָר, אברהמניו, וואס פון מיר איז געוואָרן. וועָן איך בין יינג געווען האָט דאָס ערב־רב ניט געהאט קיין דריסת הרגל ביי מיר. און איצט וואס איז פון מיר געוואָרן? זע אברהמניו, דו זאָלסט זיך כאָטש בעסער אויסארבעטן".

רבי אברהם האט טאקע זייער פיל אויף זיך געארבעט און לויט דעם קאָצקערס נוסח. יאָרן לאנג האָט ער זיך אויסגעהיט פון פראָוועָן רבישקייט. ער איז געפארן צו אנדערע רביים, כדי מען זאל צו אים ניט פאָרן. איז געזעסן על התורה ועל העבודה און געפאָלגט דעם קאצקערס עצה וואס וויניקער זיך אריינלאָזן אין חסידות, כדי ס'זאָל אים ניט שאדן צום לערנען. דער קאָצקער האָט געהאלטן, אז אזא טייערע כלי, ווי ר' אברהם, איז גאָר אויף דער וועלט ניטאָ. אויך רבי חיים סאָנדזער, אליין אַ גאון אין נגלה, איז געווען נתפעל פון דעם יינגן עילוי'ס גדלות אין תורה. פיר יאָר בערך נאָך דעם קאָצקערס פטירה האָט רבי אברהם פארלאָזט זיין שווערס הויז און אנגענומען רבנות אין פאָרטשעוו, כדי אויסצומיידן רביות. אבער גראד אלס רב האט זיך רבי אברהם ארויסגעווויזן אן עכטער קאָצקער. ער האָט געשטעלט שטענדיק אויף זיינעם אין ענין פון כבוד התורה און פון הדרכה אין קהלישע ענינים, ער האט בשום אופן ניט געוואלט מוותר זיין אויף דעם אמת. אַ רב, אַז ער מישט זיך און זאגט דעות און איז ניט קיין פשרן, איז ער אַ נרדף. רבי אברהם, דער גרויסער עניו און מתמיד אין לערנען, האט געהאט אויסצושטיין אַ גרויס מחלוקת אויף זיך ניט נאָר אין

פארטשעוו, אויך אין עטלעכע אנדערע שטעט, אין וועלכע ער איז געזעסן נאָכאנאנד על כסא הרבנות. איז דאָך אפילו רבי לוי יצחק, דער גרויסער אוהב ישראל, געווען געראדפט אין עטלעכע שטעט, ביז בערדיטשעוו האט אים אויפגענומען פאר אַ רב, און ערשט דארט איז ר׳ לוי יצחק געוואָרן באליבט און געשעצט. דאָס נעמלעכע איז געשעען מיט רבי אברהם וועק ער איז געוואָרן רב אין סאָכאָטשעוו. ערשט דארט איז ער געקומען צו זיין ריכטיקן אָרט און צו זיך. דערפון איז געדרונגען, אז דער מאמר אין פרקי אבות „ניטאָ קיין מענטש, וואס האט ניט זיין אָרט" — באדארף מען פארשטיין טאקע על פי פשט ממש. יעדערער קומט צו זיך ערשט וועק ער קומט אָן אין דער ריכטיקער פאר אים שטאָט. אזוי ווי אַ מענטש האָט אַ שורש־נשמה האָט ער אויך אַ שורש־מקום. רבי אברהם און סאָכאָטשעוו זענען געווען, קענטיק, אַ ריכטיקער זיווג. אַ פרייד פאר רבי׳ אברהמ׳ן, אַ לויב צו דיר סאָכאָטשעוו.

נאָכדעם, ווי רבי אברהם איז געוואָרן אן איינגעזעסענער און אָנגענומענער רב, איז ער אויך אויסגעווייטלט געוואָרן דורך אַ מנין חסידים פאר אַ רבי. כאָטש ער האָט זיך יאָרן־לאנג אויסגעהיט פון רביות האָט אים דאָס ניט געהאָלפן. וועק מען איז געבוירן אַ גוטער ייד, מוז מען זיין. וויל מען יא, וויל מען ניט — מען ווערט. די וועלט זאָגט: זיי. ווערט מען. זאָגט יענער: כ׳וויל ניט, כ׳קען ניט! טענה׳ט מען צו אים: דו מוזט, דו קענסט. ווילסט אַ עניו זיין? צי דען ווייסטו ניט, אַז ס׳איז פאראן ניט קיין כשרע עניות. ס׳קומט אַ שעה, וועק מען טאָר ניט זיין קיין עניו.

אין יאר תר״ל איז די דאָזיקע שעה געקומען צו רבי אברהם׳ן און אים באפוילן: זיי! רבי חנוך העניך, דער אלעקסאנדראוועך רבי, איז נפטר געווארן. רבי חנוך העניך איז געווען אַ ציטריקער, אויף לירישע סטרונעס שפילנדיקער, המשך פון קאָצק. דער קאָצקער איז נפטר געווארן אין יאר תרי״ט. איצט אין תר״ל איז שוין רבי חנוך העניך אויך ניטאָ. און ווער איז נאך אזוי קאָצק, ווי רבי אברהם? מוז רבי אברהם ווערן רבי. דעם אלטן רבינס ילד השעשועים, דער תכשיט זיינער, וועט זיין אַ ממשיך, אָפהיטן דאס פייערל פון קאָצק.

ס׳איז אפילו אַ ביסל משונה׳דיק. קאָצק האָט געלערנט אימה ופחד פאר אוועקזעצן זיך אויף אַ שטול. און גראָד פון קאָצק גייט ווי ארויס אַ באפעל: זעץ דיך! אזא ריס אין הארצן, אזא ציפּ ביי דער נשמה, קאָן אויפברויזן און צערודערן, אָבער ניט דעם מיושב׳דיקן און געלייטערטן רבי אברהם׳ן. זיין גייסט איז געווען הארמאניש. זיין שארפער שכל האָט ניט פארשארפט די קאנטן, נאָר פאַרקערט: אָפּגעהאַקט זיי, פאַרגלעט, פארענטפערט וואָס האָרב איז. דער אויסוועג איז געווען ווי אָנגעצייכנט פאָראויס. האָט אים דאָך דער קאָצקער איינמאל געזאָגט: אויב דיר איז באשערט צו זיין אַ רבי, זאָלסטו אָנפירן נאָר מיט אַ קליינער עדה. לויף אוועק, אברהם׳ניו, פון דעם המון. האלט זיך ביי

יחידים. וועז דער מנין איז אַ קליינער, דאוונט זיך געשמאקער און מען שפּאַרט אויך אפּ צייט צו לערנען. וואָס גרעסער דער קהל מער ביטול תורה. וואָס קלענער דער קיבוץ גרעסער די שלוות הנפש.

אָט אזוי בלייבט דאָס. נאָך אַ לענגערן ישוב־הדעת האָט דער סאָכאַטשעווער געגעבן זיין הסכמה צו ווערן רבי, מיט אַ תנאי צולאָזן צו זיך גאר ווייניק חסידים און נאָר בני־תורה, ווידער אויפהאלטן זיין ישיבה און זיך זעלטן אָפּרייסן פון מרביץ תורה זיין צוליב טיש פראוון און עצות געבן.

דערמיט האט רבי אברהם איינגעפירט אַ נייעם נוסח פון גוטיידישקייט, זיין אייגענעם און אייגנארטיקן, וואָס איז פאר אים נאָך ניט געווען און נאך אים יא. דאָס איז אַ נוסח פון תורה־גוטיידישקייט, פון חסידים ווויללערנערס און פון תלמידים מתמידים סיי אין תורה סיי אין יראת שמים. אין דעם יסוד פון דעם דאָזיקן נוסח איז געלעגן דער קאָצקישער דראנג נאָך אַ יחידישן דרך און די שטארקע תשוקה צו מגדל זיין בני עליה, די ווייניקע און גערעטענע, די תכשיטים, די גרויסע בעלי־מוחות. דער קאָצקער האָט דאָס געמאכט אויף זיין שטייגער: דורך קולות און ברקים, דורך וועלטן־איינרייסן, דורך טענות און מענות און נצחנות־פירן חס ושלום מיט דעם רבונו של עולם, דורך ארומקריגן זיך מיט דער גאנצער וועלט און מיט זיך גופא. נוסח רבי אברהם איז אָן רעש, און ניט ביד חזקה, נאר בהדרגה און בלחש, מיט דעם כוח התורה און דורך גרויס סבלנות. אויב כעס און ביטערניש זענען אַ לייטער צום הימל, איז דאָך די תורה אוודאי און אוודאי אַ לייטער. דאָס איז נוסח סאָכאַטשעווו; רבי אברהם׳ס אויפטו: ער, וועלכער האט זיך פארנומען אויף דעם דורכשניט האָט אויסגעשניטן דווקא אן אייגענעם דרך. סאָכאַטשעווו זאָגט: אַ חסיד לערנט גוט. אַז מען לערנט גוט קאָן מען קומען צו דער מדריגה פון אַ חסיד. ווארעם וואָס איז דען אַ חסיד? אַ בעל־מידות טובות. און די תורה פאַרפלאנצט אין אונדז גוטע מידות. פאַראן אַ סך וועגן אין עבודת הבורא, האט רבי אברהם געזאגט, דער זיכערסטער פון זיי איז די תורה. נאר די תורה פירט ארויס דעם מענטשן אויף דעם דרך הישר, מאכט ליכטיק זיין פנימיות און פארשאפט אים בטחון. רבי אברהם איז טריי צו זיין שיטה, אז די עכטסטע מדריגה איז צו זיין אַ מקבל שפע. אין תורה איז מען שטענדיק אַ מקבל. מע מוז זיך באמיען זי צו פארשטיין און זי ווערט אונדז אלעמאל געגעבן, ווי מיר זאָגן ברוך אתה ה׳ נותן התורה. נותן מיינט איצט. ניט נתן אין דעם אמאל. די תורה, זאָגט רבי אברהם, איז איצטיק. ווי די חכמים האָבן געשריבן אז וועז איינער זיצט און לערנט תורה, זיצט דער אויבערשטער אים קעגנאיבער און לערנט מיט מיט אים. לפי הערך פון דעם מענטשנס כוח הקליטה נידערט אראפ אויף אים דער שפע עליון. כל זמן אַ מענטש לערנט תורה איז ער אַ מקבל און קאָן גאר ניט קומען צו קיין גאוה. ענווה איז דאָך

די שאַצקאמער פון אלע גוטע מידות. ממילא איז אַ למדן אַן עניו. איז דאך געדרונגען, אַז די תורה איז די בעסטע דערציערין און וועג־ווייזערין.

אט אזוי קאָנען מיר זאָגן, אַז תורה־חסידות איז אַ סאָכאַטשעווער אויפטו. חסידים ווויללערנערס און רביים מופלגים בתורה זענען געווען אַ סך. אבער סאָכאַטשעוו האט געשטעלט דעם טראפ אויף תורה׳דיק חסידות אין דעם זין, דאס די תורה איז אַ באשיצערין אויך קעגן דער חריפות און פארשפיצטקייט פון חסידות. וואס שארף און פארשפיצט קאָן ברענגען שאדן. קאָצקער שטורעם און דראנג האט איבערגעלאזט נאָך זיך אן אפענע וווּנד: צעשטורעמטע גייסטער, אויפגעברויזטע הערצער, צעבראכענע געמיטער. סאָכאַטשעוו האט מיט שטילער חכמה צוגעטיילט די אור־אלטע רפואה: תורהדיקע חסידות. תורה שטילט איין שטורעמס. דאס איז דער מיין פון נוסח סאָכאַטשעוו.

ב. קאצקער שורש

ס׳איז ניט צום פארהוילן: חסידות איז דורכגעווייקט מיט נסים און מופתים. זי איז אלעמאָל געווען אי דאיק אי דאָרטנדיק, אי דיוועלטיק אי יענעוועלטיק, זיך גערייסן הויך איבער דער וועלט אין די עולמות העליונים און וווייטער ארויס פון דער וועלט מחוץ לדרך הטבע. זי האָט אפילו פארמאָגט שרפים, וועלכע האבן געוואלט פארברענען די וועלט. אָבער אין חסידות איז אלעמאָל געווען אַ מדריגה פון אצילות, וועלכע איז אינגאנצן אויסגעטאָן פון פראָווען אותות ומופתים. די גרויסע בעלי־מוחות זענען דאָך שוין ממילא אַ שטיק נס. די אמת׳דיקע בעלי השגות אין חסידות זענען אזוי ארויסגעטאָן אין זייערע השגות, אַז זיי האבן שוין ניט געפירט קיין שום מערכה מיט דער טבע און מיט עולם הזה׳דיקע ענינים. רבי נחמן בראסלאווער, רבי צדוק לובלינער, רבי אברהם טשעכאנאווער, וועגן זיי לאָזט זיך גאָר ניט ריידן מיט דעם נסים ונפלאות לשון. דאָס זעלבע איז מיט רבי אברהם סאָכאַטשעווער. ער געהערט אויך צו יענע תורה־גאונים, וועלכע האָבן געשוועבט העכער פון די וועלט־זאָרגן. אין סאָכאַטשעוו איז די דאָזיקע העכערקייט דערגאנגען צו אזא מדריגה, אַז זי אליין איז שוין געווען אַ מין דרך הטבע. רבי נחמן האָט געפירט מחלוקת, איז געווען ברוגז מיט דער וועלט, ס׳האָט אין אים געברויזט אַ קדושה׳דיקער כעס. רבי צדוק לובלינער און רבי אברהם טשעכאנאָווער זענען געווען אפגעזונדערט, זיך אויפגעפירט ווי נזירים. זיין אפגעשיידט איז אויך אַן אקצענטשטעלונג. דער סאָכאַטשעווער איז אפילו ניט געווען קיין אפגעזונדערטער און קצענטשטייער. ער איז איינגעהילט אין אצילות. ניט אַ פייער־וואנט איז געשטאנען צווישן אים און דעם קהל, נאר אַ מחיצה פון קרישטאל. רבי אברהם האָט ניט געפייערט אויף קיינעם און ניט געברענט קיין וועלט. זיין התלהבות איז אַ געדעמפטע, זיין פארטראכטקייט אַ באהאַלטענע, זיין ווידערווילן אַ זייער צארטער, זיין עמקות אַ שטיל־שטראלנדיקע, זיין אפגעפעמדט זיי אַ פארהוילענער. ער איז

אזוי אייגנארטיק, ווייל ער איז גלייכארטיק, ער איז אַ טיפזיניקער רבי, ווייל ער איז גלייכצייטיק אַ גרויסער רב, אַ שר התורה.

דאָס איז נוסח סאָכאַטשעוו. וואָס אנדערע האָבן דערגרייכט דורך שווערער מי און געוואלטיקער ראנגלענישׂ מיט זיך און מיט די ארומיקע, האָט דער סאָכאַטשעווער באקומען אלס מתנה, אין דעם זכות פון זיין הארמאנישקייט. מען זעט גאר ניט זיין ביטערע האָרעוואָניע. ער רייסט ניט איין קיין וועלטן. ניט ווייל ער האט באמת ניט איינגעריסן. ס׳איז שווער צו גלויבן, אז מדריגות באקומט מען אָט אזוי פון זיך. שלימות קאָסט טייער. נאָר וואס דען? אזוי ווי ס׳איז פאראן גאונישע קעפ, אזוי זענען פאראן גאונישע הערצער. גאונישע קעפ זאמלען אָן וויסן און ס׳איז גאָר ניט צו וויסן וועָן און וווּ זיי מאכן דאָס. ניט ווייל ס׳קאָסט זיי ניט קיין מי, נייערט ווייל די מידה פון אַ גאון איז אָפטאָן די שווערע און שווארצע ארבעט אין דער שטיל, קיינער זעט און הערט דאָס ניט. זיי דערלאזן גאָר ניט, אַז פרעמדע אויגן זאלן קוקן אויף זיי. בשעת אמת׳דיקע כוהנים דוכענען טאר מען ניט קוקן אויף זיי. גאונים זענען תמיד נסתרים. דער נסתרדיקער דרך איז אלעמאָל געוועזן געטראָטן אין חסידות. האָט דער סאָכאַטשעווער דעם דאזיקן דרך דערפירט צו אַ שלימותדיקייט.

אין נוסח־סאָכאַטשעוו שׂיגלט זיך אָפּ ניט נאָר דער מהות פון רבי אברהם׳ן. ניט נאָר זיין לויטערקייט, זיין חריפותדיקייט, זיין אצילות׳דיקער גאנג. אין רבי אברהם׳ס דרך זעען מיר בולטע שטריכן פון פוילישן שטייגער אין חסידות. ניט אומזיסט האָט דער בעל חידושי הרי״ם אויף אים געזאָגט, אַז ער איז דער שפיגל פון דעם דור. עס לאָזט זיך אויך זאָגן, אַז אין אַ געוויסער מאס קאָן דער סאָכאַטשעווער דינען אלס אַ שפיגל פון פוילישן אָרט און שטייגער אין חסידות.

ניט צו פארגעסן: כאטש חסידות איז אַ קוואל, וואָס שלאגט פון אונדזער אורבאגין, פון אונדזער אמאָליקער גאָט־גלוסטונג, פון פארצייטיקער דביקות אין דעם גאָט פון אונדזערע אבות, האָט זי דאָך באקומען אין משך פון דורות פארשידענע קאָלירן, לויט די לענדער און צייטן, דורך וועלכע זי האָט פארבייגעשטראָמט. אַ טייך פאָסט זיך צו צו דער לאָנדשאפט צו באָרג און טאָל, וואָלד און בוים, צו די באשעפענישן וועלכע גייען אויף זיינע ברעגעס און צו די פייגל, וואָס פליען פון אויבן. פאראן אוקראינער חסידות, גאליציש חסידיש, אונגאריש און פויליש חסידיש. פויליש חסידיש איז געווארן אַ שם־דבר נאָך פון לובלין און קאזשעניץ און רימאָנאָוו. אבער איר פולגעשטאלטיקייט האָט זי באקומען אין פשיסכע, טאמאשאוו און קאָצק. דאקעגן סאָכאַטשעוו איז דער חן־פינטל פון קרוין־פוילן־חסידות.

רבי אברהם גופא האָט דאָס ארויסגעשפירט און באטאָנט. איינמאָל איז רבי אברהם געוועזן אַ חולה מסוכן — און אייגנטלעך איז ער דאָך כל ימיו

געווען אַ חולה מסוכן — נאָר איינמאָל האָט ער שוין בעל כרחו געמוזט פאָלגן די עצה פון די דאָקטוירים צו פאָרן אין אַ קור־ארט קיין דייטשלאנד. געקומען קריק איז ער פון דאָרטן שטאַרק פאַרביטערט און האָט אזוי געזאָגט: דייטשלאנד איז עמלק. אויף איר זאָגט דער פסוק אין דער תורה „אשר קרך בדרך", דאָס מיינט, ער האָט דיך אפגעקילט אויפן וועג. איר לופט איז אַ טמא און איך האָב דאָרט ניט געקאָנט מגלה זיין קיין שום חידושי־תורה.

דאקעגן איז ער אין אַ יאר ארום ארויסגעפארן אויף אַ קור־ארט אין פוילן גופא, און איז פון דאָרט קריק געקומען אַ פרישער און אויפגעמונטערטער, ווייל, האָט ער געזאָגט, אין פוילן גלוסטן אפילו די בוימער אין וואלד צו זאָגן קדושה. בשעת ער האָט געדאוונט בציבור אין וואלד האָט ער געזען, אַז די בוימער שפרינגען מיט קדושה און געהערט זיי נאכזאָגן „אמן" „און ברוך הוא וברוך שמו".

גרויסע אמת'ן וועלן אָפט ארויסגעזאָגט אגב אורחא'דיק, אדער אין אַ מאמר המוסגר, וועלכער וועלט אריינגעפלאָכטן אין שייכות מיט אן אנדער ענין. גרויסע אמת'ן איז דער פשט דורכגעלעבטע אמת'ן, וועלכע מע טראָגט זיי אין זיך און מע האָט גאָר ניט די כוונה צו שטעלן אויף זיי דעם טראפ. נאָר זיי זאָגן זיך ארויס ווי פון זיך. אין זיי אנטפלעקט זיך צומאל דער עצם איך פון דעם זאָגער, אָדער אַ רעיון צו וועלכן זיין מוח איז פארדביקט. פאראן נוסח־פוילן אין חסידות, פונקט ווי ס'איז פאראן פוילישער שטייגער־לעבן אין יידישקייט, פויליש־יידישער אַרט און באנעמונג, פויליש־יידישער דרך אין לערנען און דאוונען, אין עבודת הבורא און אין באהאנדלען וועלט־ענינים.

כל ישראל אחים, אלע יידן זענען ברידער. זענען דאָך פאַראַן אויך חילוקים צווישן ברידער, בפרט נאָך צווישן שבטי ישראל. יעדער יידישער שבט האָט עטוואָס אייגנארטיקס, וואָס דאָס איז זיין נשמה יתירה.

מיט וואָס אונטערשיידט זיך דער פויליש־יידישער שבט פון אנדערע יידישע שבטים? שווער איז צו טייטלען מיט דעם פינגער אויף די הויפט־שטריכן פון אַ געוויסער מענטשלעכער גרופע, ווייל די הויפט־שטריכן זענען על פי רוב, ווי ביי דעם איינצעלנעם, טיף אין דער נשמה פאַרבאַהאַלטן. נאָר ווען מיר מוזן אויסמיידן פון זאָגן אַלץ, איז דאָך אַ יושר צו זאָגן כאָטש א קליין ביסל, עטוואָס. דער פוילישער ייד אין צוגעבונדן צו פוילנלאַנד, אריינגעוואַקסן אין איר נאטור, פארליבט אין איר לאנדשאפט. ס'איז דען אַ קליניקייט? יארהונדערטער געטראָטן אויף פוילנס ערד, אויגן געהויבן צו אירע הימלען, געטובלט זיך אין אירע וואסערן, נע ונד געוועזן, ווי דער רבי אלימלך און זיין ברודער רבי זוסיה, אויף אירע פארשטויבטע וועגן, פון שטאָט אין דאָרף און פון דאָרף אין שטאָט, זיך מתבודד געווען אין אירע וועלדער, געהאט צו טאָן מיט אירע פירשטן און פריצים, פויערים און שטאָט־לייט, ארומגעפאָרן אויף אירע יאָרידים,

געבויט ישובים, ישיבות שולן און שטיבלעך. וואָס אמת איז אמת: דער ייד אויף פּוילנס ערד האָט זיך ניט געשפּירט אַ גאַנץ פּרעמדער. אָפּט מאָל האָט ער ארומגעשפּאנט דאָרטן, ווי ביי זיין טאטן אין ווייַנגארטן, כאטש אויגן אראפּגעלאזט, אבער קאָפּ געהויבן, און ווען דער ים פון צרות איז געווארן מילדער האט דאָס יידישע הארץ אויך געצאַפּלט פון פּרייד בשעת דעם זאָגן „ברכי נפשי" יידן אין פּוילן זענען געווען בציבורדיקער, ווי יידן אין אנדערע לענדער, קהלישער, רוישיגער. יידישקייט אין פּוילן איז ניט געווען אַ ביידל, אָדער א ליימיק הייזל, נייערט אַ פּעסטונג. מהאי טעמא זענען פּולישע יידן געווען זייער לעבעדיק און לעבענסלוסטיק, כאָטש גאָטספּאָרכטיקע. זיי זענען געווען ניט נאָר מער שבת־יומטובדיקע יידן, נאָר אויך מער עולם־הזהדיקע. מען האָט ווייניקער געזאָרגט. מען איז געווען פּארדביקותט, אָבער ניט פּאריאושט. אפילו אין דעם פּארדאגהטן און אָנגעברוגזטן קאָצק האָבן חסידים געזונגען דאָס ליד: „וואָס האָט מען צו זאָרגן וואָס וועט זיין מאָרגן? ליבערשט לאמיר טראכטן, וואָס איז געווען נעכטן, אפשר וועט מען קאָנען עפּעס פּאררעכטן". הקיצור, פּויליש יידישקייט האָט געהאט אַ פּנים שוחקות און אַ פּריילעך געמיט. ס'איז געווען אַ פּיינפּילנדיקס און חנ'עוודיק־שמייכלנדיקס יידישקייט, ווער שמועסט נאָך פּויליש חסידיש, וואָס אפילו אין קאָצק איז דאָס געווען שוימיק, רוישיק, הילכיק, קוועקזילבערדיק מלא שמחה'דיק. ס'איז אַ פלא, און אפשר איז דאָס גאָר ניט קיין פלא, וואָס גראָד דאָס פּוילישע מיט פּרייד שוימיקע חסידות האָט קאָצק צו דער וועלט געבראכט. קאָצק איז קענטיק געווען אַ מין צד שכנגד צו איר שטאָם. דער שטעקן איז געווען צו פיל אריבערגעבויגן אין איין זייט אריין — האָט קאָצק אריבערגעבויגן אין דער צווייטער זייט אריין. כדאי צו וויסן און ניט צו פארגעסן, דאָס קאָצק איז ניט געווען מרה שחורה, עצבות, נידערגעשלאגנקייט. גראד פארקערט: קאָצק איז פראטעסט, ארויסרוף, תקיפות, אַ שטארקער קלאפ אין טיש, „ובני ישראל יוצאים ביד רמה". גאָר געהויבן: ס'קומט מיר! קאָצק איז, אויב איר ווילט, תמצית פון פּויליש חסידות, אן עכטער פּועל־יוצא, און איז עלול געווען צו ווערן אַ סוף־פּסוק. אויב אוקראיניש חסידות איז געווען צעבראָכנקייט איז קאָצק — אַיבערגעבראָכנקייט, צו שטארק אריבערגעבויגן דעם שטעקן, פון וואס ס'קאן ארויסקומען אן איבערבראך.

ערשט איצט ווערט אונדז קלאָרער און פּארשטענדלעכער דער באדייט פון סאָכאַטשעוו אין שייכות מיט פּויליש חסידות. סאָכאַטשעוו איז געווען דער באדייטנדיקסטער המשך פון קאָצק, איר אויסטייטשער און אויסבעסערער. דער פּארדראָס, וואָס האָט געזאָגט אין קאָצק, די נפילת המוחין און חולשת הדעת, וואס האָבן געמאָגט דעם קאָצקער, האָבן געהאָט זייער תיקון און עליה אין ר' אברהם'ן דווקא, ווארעם ער איז געווען קאָצק פונקט ווי ער איז געווען סאָכאַטשעוו. ער איז קאָצק אין אַ פּארבעסערטער אויפלאגע. ער איז קאָצק,

נאר אַן כעס, אַן פארדראס, אַן ביטערניש, אַן בולטע פאררייסנקייט, אַן אַ דין תורה־פירן מיט דעם רבונו של עולם. קאָצק נאך דעם שטורעם. קאָצק, וואָס זינגט ניט „לאָמיר זיך איבערבעטן", נייערט איז ממילא איבערגעבעטן, ער איז אזוי צו זאָגן פון זיך איבערגעבעטן, אזוי באשאפן איבערגעבעטן צו זיין.

קאָן זיך דאכטן, אַז סאָכאָטשעווו הייסט שלום געמאכט און פטור. אוועק פון קאָצק און ניטאָ קיין צוריק. איז דער ענין ניט אזוי. ער קאָן גאָר ניט געמאָלט זיין אזוי. ווארעם רבי אברהם׳ס שורש איז קאָצק. און פון שורש גייט מען ניט אוועק. שורש איז ניט נאָר וואַרצל, נייערט אויך צווייגן, בלעטער, די פרוכט. שורש איז דאָס אויבערשטע פון שטייסל. פון שורש גייט מען א ביסל אוועק און מען קומט צוריק. מיר הערן דאס פון רבי אברהם׳ן גופא. אָט וואָס ער האט וועגן זיך געזאָגט:

ווען כ׳בין געווען אַ רב

ווען כ׳בין געווען אַ רב זענען אלע הימלען געווען אָפן פאר מיר בשעת כ׳האָב ארומגעשפאצירט איבער דעם בית המדרש. וויי איז צו מיר, צו וואָס בין איך געווָארן אַ רבי? מילא, אַ גאנץ יאר קאָן מען נאָך וויי עס איז אביסל לערנען און דאוונען, אבער, אז ס׳קומען אן די ימים טובים און די ימים נוראים און ס׳קלייבט זיך צונויף אַן עולם איז מען שוין אינגאנצן דיך מבטל פון תורה. קומט אריין אַ ייד אין בית המדרש און ביי אים אין קאָפ בלאָנקעט זיך ארום אַ מחשבה זרה, רייסט ער מיר די אָדערן. אַ חסיד איז ווי אַ שטיק סמאלץ, וואָס קלעפט זיך צו צו דער פיאה, פרוווסטו די סמאָלץ אראָפצורייסן פון דער פיאה, רייסטו פון זיך ארויס אַ שטיק פלייש.

דאָס זענען שוין עכטע קאָצקער דיבורים, סיי לויט זייער תוך און סיי לויט זייער לשון. עכט קאצקיש איז אויך זיין אויסטייטש פון אַ מאמר חז״ל אין מסכתא „חולין" מכוח

אַ גוי און אַ תלמיד חכם

אויף דעם פסוק אין חומש „בראשית" וועגן יעקב׳ן „ויאבק איש עמו עד עלות השחר". „און אַ מאן האָט זיך געראַנגלט מיט אים ביזן זונאויפגאַנג", זאָגן די חכמים אין מסכתא „חולין" דף כ״ז אזוי: איין מאן דאמר מיינט, אַז דער מאן האָט זיך צו אים באוויזן אין געשטאלט פון אַ גוי, און דער אנדערער מיינט, אַז ער האָט זיך צו אים באוויזן אין געשטאלט פון אַ תלמיד חכם. די כוונה דערפון איז אזוי: דער יצר־הרע, ווען ער קומט מפתה זיין צו אַ דבר עבירה מאכט ער דאָס אויף איינעם פון די צוויי דרכים. וויל ער רעדט ער אים אן אָפן צו טאָן אַן עבירה און וויל ער דרינגט ער אים, אַז דאָס איז גאָר ניט קיין עבירה, נייערט אַ מצוה. ס׳איז אפהענגיק אן דעם מענטש, וועלכן דער יצר הרע

וויל אַראָפּפירן פון דעם דרך הישר. וועט ס׳לאָזט זיך אָפּן איבעריידן, אוּן וועט ס׳האָט ליב מע זאל מאכן פּאר אים אַן אָנשטעל, אַז די עבירה איז גאָר אַ מצוה. אַ געגארניק וויל מע זאל אים געגארן.

איז דאָס דען ניט קיין עכט קאָצקישער זאָג מכוח די געגארניקעס? קאָצק איז דאָך אייגנטלעך אַ גרויסער ווייי־געשריי קעגן זעלבסט געגארריי, קעגן ביי זיך זעלבסט געפעשטשעט צו זיין. פון זיך צופריידן צו זיין, ביי זיך אַ שיינער ייד צו זיין.

ג. דער לעצטער קרעכץ

דער ווינט גייט קיין דרום אוּן פארדרייט זיך קיין צפון, רונד ארום, רונד ארום גייט ער, אוּן צו זיינע געדרייען קערט זיך אום דער ווינט. אָט אזוי דרייט זיך אַלץ, ווערעם אלץ דרייט זיך קריק צום שורש. דער שורש פון סאָכאָטשעוו איז קאָצק. יעטוועדער שקיעה גלאנצט אוּן בלישטשעט מיט איר זריחה. ווי עס שפרייטן זיך לענגער אויס די פאַרנאכטיקע שאָטנס, שווימען ברייטער ארויס די פרימאָרגנדיקע אָפּשיינען אוּן גלאנצן, דער ליכטיקער טוי פון באַגינען, די סודותפולע קאָיאָרן. גירסא דינקותא שפארט ארויס שטייפער אוּן עקשנותדיקער, זייער אוּן זייער פריש אוּן לעבעדיק, ערשט אויף דער עלטער. רבי אברהם סאָכאָטשעווער האָט דורכגעמאכט זיין אייגנאַרטיקן לעבנס־וועג אוּן געזאָגט דאָס זיניקע, אָבער געקומען איז ער ווידער אמאָל אוּן נאָכאמאָל צו דעם פינטעלע קאָצק, ביז ער איז ביי דער דאָזיקער נקודה שטיין געבליבן. צו פיל איז ער געווען אין איר אַריינגעוואַקסן. אוּן האָט דען בחינם דער קאָצקער, דער גרויסער מפונק אוּן איבערקלייבער, דער אכזריותדיקער מענטשן־קענער, אים אזוי הייס געליבט, מיט אים אזוי שטארק זיך געקאָכלט אוּן אויף אים אנגעהאנגען אלע זיינע שכלדיקע בריליאנטן אוּן הארציקע דימענטן? מצא מין את מינו. צוויי וואס האבן זיך דערקענט אוּן איינער צום צווייטן באקענט.

דער קאצקער האט ר׳ אברהם׳ן גלייך דערקענט, אַז ס׳איז זיינער אַן אייגענער. קיין איינעם פון זיינע קינדער האָט ער ניט אזוי הייס געליבט, ווי אים. דעם קאָצקערס ליבע איז דען נאָר ליבע? קאָצק איז אַ שטורעם־ווינט, אַ פלאקערפייערדיקער בארג, זיין ליבע איז אַ הייסע לאווע. דער קאָצקער אַז ער האָט געליבט האט ער געליבט מיט לייב אוּן לעבן, אויף דעם עולם אוּן אין אלע עולמות. ער האָט געליבט מיט תורה אוּן מיט תפילה, מיט יסורים אוּן מיט הויכע השגות, מיט הויכער שמחה אוּן מיט טיפן צער. האַרץ שפירט האַרץ. ווי דער קאָצקער צו רבי אברהם׳ן, אזוי רבי אברהם צום קאָצקער. גרויסע וואַסערן קאָנען ניט פארלעשן די ליבשאפט אוּן טייכן וועלן זי ניט פארפלייצן. אויך ניט וואסערן פון שטייגערס־אונטערשיד, אויך ניט טייכן פון אנדערע נוסחאות אוּן הנהגות. וואָס איינס וועט ניט צעטיילט אוּן צעבראָכן. אנדערע חידושי־תורה, אָבער די זעלבע כוונות. אויב ריידן אויף היינטוועלטיק לשון קאָן

מען אזוי זאָגן: אין נוסח זענען קאָצק און סאָכאַטשעוו פונאדערגעגאנגען, אבער אין סטיל זענען זיי געווען אייניק. נוסח איז די ראם, סטיל איז דאָס בילד. נוסח איז לבוש, סטיל איז תוכן. נוסח איז דער קען־צייכן פון אַ גרופע, פון אַ דור אָדער תקופה. סטיל איז דער קערן, דער איך, דער אינעווייניקסטער ריטעם פון דעם געדאנקן־גאנג, דער שורש־נשמה: „איך בין נאָר דאן איך וועז איך בין אויך דו" — האט אמאל אַ פארליבטע נשמה געזאגט צו אַ צווייטער שוועסטער־נשמה. צוויי פארברידערטע איכן זענען דאָך נפש אחת. רבי מנחם מענדל דער קאָצקער און רבי אברהם דער סאָכאַטשעווער זענען געווען נפש אחת, וועלכער האָט געערעדט אין פלוג מיט צוויי לשונות. אָבער די צוויי לשונות זענען געווען טיף־אינערלעך צוזאמענגעבונדן און צונויפגעקניפט.

וועז רבי אברהם זאָגט, למשל, אַז דער עיקר מצוות התורה איז צו לערנען מיט שמחה און האָבן גרויס פארגעניגן פון דעם לערנען, און ערשט דאן צעגייט זיך די תורה אין יעטוועדן אבר און מישט זיך אויס מיט דעם בלוט, קלינגט דאס אין פלוג, ווי אַ באהאלטענער ויכוח מיט קאָצק. קאָצק האָט ניט גורם געווען שמחה. קאָצק איז געווען אַ קרעכץ. קאָצק האט געהאלטן, אַז די וועלט איז אזוי נישטיק, אַז זי האָט אפילו ניט די ווערט קיין קרעכץ. אן אנדערש־מאל האָט דער קאָצקער אָנגעוויזן אויף דעם אונטערשיד צווישן די צוויי קללות, וואָס דער אייבערשטער האָט געשאלטן נאך דעם חטא אדם הראשונען און די שלאנג. ס׳טייטש, פרעגט דער קאָצקער רבי, דער שלאנג האָט דער אייבערשטער געגעבן אַ קללה „אויפן בויך זאָלסטו קריכן און ערד זאָלסטו עסן ס׳גאנצע לעבן". אויך מיר אַ קללה! צו וואָס די שלאנג רירט זיך צו האט דאס אַ טעם פון ברויט. זי דארף זיך אפילו ניט אינבויגן צו פארדינען איר פרנסה. זי קאָן קייען דעם גאנצן כדור הארץ און ס׳ווערט ביי איר אין מויל ברויט. איז דאָך די שלאנג אַן עושר ווי קורח. דאקעגן איז די קללה אויפן מענטש, אַז ער זאָל מיט דעם שווייס זיינעם אויסהארעווען פאר זיך אַ שטיקל ברויט. פאר וואָסזשע קומט דעם מענטשן אזוי טייער באצאָלן פאַר זיין חטא, און די שלאנג, וועלכע איז די הויפט־שולדיקע, איז אפגעקומען כמעט אָן אַ שטראָף? דער תירוץ, זאָגט דער קאָצקער, וואָס די חמורים פארשטייען ניט, אז אין דעם שטעקט טאקע די גרויסע קללה פאר די שלאנג, צו האָבן שטענדיק צו פרעסן זאט, און פארשטייט זיך ניט ווי מען לאָזט ארויס אַ קרעכץ. דאקעגן דער מענטש, כאטש געשאלטן שטארק, איז געבענטש געווארן מיט דעם כוח אַ קרעכץ צו טאָן.

אָט אזוי זעען מיר אַז וועז ביי דעם קאָצקער איז געווארן זייער אומעטיק אויפן הארצן האָט ער געשעפט טרייסט אין דעם קרעכץ לפחות.

קאָצקער וועג איז געווען פון קרעכץ צו קרעכץ און אַ זיפץ אינמיטן, צווישן די צוויי קרעכצן. דער סאָכאַטשעווער דאקעגן איז געגאנגען פון קרעכץ צו קרעכץ און שמחה אין דערמיט, זיין גרויסע אהבת התורה האָט אים געראטעוועט און אים

ארויסגעריסן פון דער מרה שחורה, ווי רבי אברהם פלעגט צו זאָגן — ווער ס׳איז עוסק אין תורה קוקט אויף דער וועלט מיט די אויגן פון אַ בן־חורין, און אלע מחשבות זרות און שרעקעניש אנטרינען פון אים.

רבי אברהם האָט אָנגעשפּארט די קאָצקער צעטרייסלטע וועלט אויף צוויי גרונטזיילן: אויף ריינע אויגן און אויף דעם חוש התורה. ווי ער האָט איינמאָל נאָכדערציילט פון דעם רבין, רבי בונעם, דאָס ווען ער פלעגט גיין ערב שבת פון דער מקוה צו זיך אהיים פלעגט ער געניי וויסן וואָס ס׳איז פאָרגעקומען די גאנצע וואָך אין דער שטאָט, וואַרעם זיינע אויגן זענען דעמאלט געווען געלייטערטע. אויף זיך האָט רבי אברהם געפלעגט צו זאגן:

— יעדן פרימארגן ווען איך גיי ארויס אין שטאָט ווייס איך תיכף אלץ וואס ס׳האָט זיך פאַרלאָפן אין דער שטאָט אין דער פאָריקער נאכט.

דערביי האָט רבי אברהם צוגעגעבן:

— ס׳איז גאָר קיין חידוש ניט. מיט ריינע אויגן זעט מען פיל. ווען די אויגן זענען ריין ווערט פון אלע חושים אַ חוש התורה.

איז דען דער חוש התורה ניט געווען שטארק אויך אין קאָצק?

דער אונטערשיד שטעקט אין דעם. קאָצק אין געווען תורה נאָר בבחינת ללמוד, און סאָכאָטשעוו איז געווען תורה אויך בבחינת ללמד. לערנען פאר זיך איז אַ גרויסער ענין. נאָך גרעסער און שטארקער איז זיין אַ מרביץ תורה, לערנען אנדערע, האָבן תלמידים. תלמידים ראטעוועט אמאָל אַ רבין. קאָצק האָט געקוקט מיט חשד אויף תלמידים. דער קאָצקער האָט געגארט נאך אַ מזומן חברים צו שטיין צוזאמען אויף אַ דאך און שרייען, אַז דער רבונו של עולם איז גרויס. דאקעגן דער סאָכאָטשעווער האָט זיך פארפאנצערט מיט אַ פמליה פון ישיבה־בחורים, ווי ס׳שטייט געשריבן אין שיר השירים: „האלף לך שלמה", „די טויזנט זענען פאר דיר, שלמה". הונדערטער בחורים לומדי־תורה זענען אַ ליכט און אַ פעסטונג, אַ טרייסט און אַן אָנהאלט.

און דאך, ווען מען גייט פון קרעכץ קומט מען צום קרעכץ. „צו זיינע געדרייען קערט זיך אום דער ווינט". אויף דער עלטער האָט רבי אברהם אזוי געזאגט:

ווי מיר, איך בין אַ צעבראכענע כלי. ניטאָ אין מיר קיין גאנצער אבר. נאָר ערשט ווען אין דערמאָן זיך אין קאָצק צעגיסט זיך אַ חיות אין מיינע ביינער. יא, דאָרטן איז געווען דער אמת׳ער ציבור. דאָרטן איז געווען אַ דור דעה. כאָטש יעדער איינער האָט מתפלל געווען אויף זיין שטייגער. דער רב ר׳ איכל האָט געדאוונט פון „יוצר אור" ביז נאָך קריאת שמע דריי שעהן נאָכאנאנד. דער בעל „חידושי הרי״ם" איז שטענדיק געשטאנען בשעת דאוונען ביי דער זייט פון דעם עמוד און די וועגט האָבן געציטערט פון זיין תפילה. איינמאָל האָט מען באמערקט, אז פון גרויס התלהבות ביים דאוונען

איז אים ארויסגעפאלן אַ צאַן. אין קאַצקער בית המדרש האָט מען ממש געהערט אַ בת־קול.

מיר זאגן אזוי:

— קאַצק און סאַכאַטשעוו זענען אַ קול און אַ בת־קול. און ס׳טרעפט אַז די בת־קול קלינגט אפ פריילעכער און הילכיקער פון דעם קול גופא.

זענען מיר טאקע, אַז ביי רבי אברהם׳ן, דער געטרייער תלמיד פון דעם קאַצקער, האָט אויך לעת זקנה גובר געווען דער „כי טוב". ווארעם ער האָט אזוי געזאגט:

גלויבט איז דער אייבערשטער ברוך השם כ׳האב נאָך אַ גוטן מוח. מיין אייגציקע בקשה איז זיך אוועקלאָזן מיט אַ מנין יינגעלייט ערגעץ אין אַ פארוואַרפן ווינקל, זיצן מיט זיי און לערנען. זאָלן זיי נאָר באגערן לערנען. ס׳וואָלט דערפון ארויסגעקומען אַ גוטע פעולה פאר מיר און פאר דער וועלט.

רבי אברהם וויל קיינמאל ניט זיין אליין און קיינמאל ניט נאָר פאר זיך. אַ רבי קאָן זיין אַ מתבודד. אַ רב באדארף תלמידים. די מעלה פון סאַכאַטשעווער וואָס ער איז געווען אַ רבי און רב גלייכצייטיק.

זייער אפט טרעפט דאָס מיר טראכטן זיך אריין אין דעם מהות פון אַ צדיק אַדער אַ חכם, באמיען זיך צו דערגרונטעווען זיין תוך, די אמתע נקודה פון אים אויפצוכאפן, און פלוצלינג באמערקן מיר פון אים גופא אַ זאָג, אַ זייטיקער אין פלוג, וועלכער עפנט אונדז אויף אַ שפּאַרינקעלע אריינצוקוקן אין זיין נשמה. דער סאַכאַטשעווער האָט אמאָל אויפגעקלערט דער אונטערשיד צווישן

כוהנים און לוויים

די כוהנים גייען געקליידט בשעת זייער עבודת הקודש אין בגדי שרד, אָבער די לוויים ניט. פאר וואָס איז דאָס אזוי? דער תירוץ איז: די עבודה פון די כוהנים איז דער עיקרשט טיף אין הארצן. שטיל און פנימיות׳דיק. זענען זיי בבחינת נשמה. און די נשמה מוז האָבן אַ גוף צו זיין פארהוילן אין אים. אָלץ וואָס איז פנימיות׳דיק באדארף האָבן אַ צודעק. אפילו אַ מלאך אז ער קומט אראָפּ אויף דער וועלט מוז ער זיך פארשטעלן דורך אַ לבוש פון אַ בשר ודם. דאקעגן די לויים טוען זייער עבודה מיט די כלי נגינה, מיט געזאנג, וועלכע זענען אויסערלעכע דערשיינונגען, באדארפן זיי ניט האָבן קיין בגדים.

דער קאַצקער רבי האָט פון גרויסער גאָט־גלוסטונג געוואָלט זיין אַ מלאך אָן א גוף אויף דער דאָזיקער וועלט, זיין אַ כוהן אָן בגדי שרד. דער סאַכאַטשעווער איז געווען אַ כוהן, וואָס האָט זיך פארשטעלט אין אַ מאַנטל פון אַ לוי.

אהרן צייטלין

ר׳ אברהמ׳עלע סאכאטשעווער

ר׳ יחיאל־מאיר גאַסטינינער פלעגט אנדערש ניט רופן דעם סאָכאַטשעווער ווי: דער תורה־איד.

— ס׳איז מיר קלאר ווי דער טאג — פלעגט ער זאָגן — אז פונקט ווי אָט דער תורה־איד פסקנ׳ט אונטן, אזוי פסקנ׳ט מען אין הימעל אויבן.

***

דער סאָכאַטשעווער האָט געלעבט מיט תורה, געאָטעמט מיט תורה, און צוגלייך — געלעבט מיט חסידות און געאָטעמט מיט חסידות. אָט דער גאון, פון די אדירי התורה, דער מחבר פון „אגלי טל" און „אבני נזר" אויף שולחן ערוך, איז צוגלייך געווען פון די גרעסטע פוילישע רביים.

אחוץ יחוס עצמו און אחוץ יחוס־אבות (ער האָט געשטאמט פון רמ״א און פון ש״ך) האָט ער געהאט יחוס קאָצק. דער קאָצקער איז געווען דער שווער זיינער. זיין פאָטער, ר׳ זאב־נחום, א גאון־מופלג, איז געווען רב אין עלקיש, דערנאָך אין ביאלע. דער פאָטער, פונקט ווי ד׳ער זוהן, איז געווען סיי אַ גמרא־איד, סיי (ווי דער זוהן שרייבט אין זיין הקדמה צום פאָטער׳ס א ספר) א „מלומד בנסים".

אויף דעם סאָכאַטשעווער׳ס מוטער, דאָבריש האָט זי געהייסען, ווערט דערצעהלט (זעה „אביר הרועים"), אז זי האָט זוכה געווען צו גילוי אליהו. דאָס דארף אונז ניט וואונדערען. די חסיד׳ישע מעשה ווייס דאָך צו דערצעהלען, אז פאר ר׳ מיכל זלאָטשעווער׳ס באָבע, יענטעל, פלעגט זיך עפענען א הימעל פול מיט מלאכים. די מלאכים האָבען געזונגען קדוש און יענטעל די נביאה — אזוי האָט מען זי גערופען — פלעגט מיטזינגען. אויך ר׳ נחמן׳ס מוטער, פייגע, דעם בעל־שם׳ס אייניקעל, האדעל׳ס טאָכטער, האָט מען גערופען צווישען חסידים: פייגע די נביאה. מ׳האָט אויף איהר דערצעהלט, אז זי איז זיך מתייחד מיט דעם בעל־שם׳ס נשמה. האָדעל גופא, די טאָכטער פון דעם בעל־שם, האָט אנטייל געגומען, לויט דער חסיד׳ישער מסורה, אין איהר פאָטער׳ס עליות און תיקונים.

און האָט די מתנגד׳ישע די אנטי־חסיד׳ישע לומדות געבויט אויפן מאמר

אז זינט ס׳איז חרוב געווארען דאס בית־המקדש איז „אין לו להקב״ה אלא ד׳ אמות של הלכה״, איז געבליבען, כביכול, פארן בורא־עולם אליין די הלכה בלויז, האט חסידי׳שע לומדות, חסידישע, אלץ ארומנעהמענדיגע, אלץ אין אידישקייט־פארבינדענדיגע און צעמענטירענדיגע לומדות (למשל, זידעטשיוו און קאמארנע, אבער גאר באזונדערס חב״ד) באטראכט די הלכה גופא ווי די אוניווערסאלע התגלות פון געטליכקייט, ווי א הלכה־געווארענע ק ב ל ה. די „ד׳ אמות של הלכה״ זיינען אזוי־ארום געווארען — א ל ע וועלטען, געזעהן דורך דער פריזמע פון ישראל, דעם „גוי אחד בארץ״.

ר׳ אברהמ׳לע סאכאטשעווער איז — פונקט ווי ר׳ אברהמ׳לע טשעכאנאווער, פונקט ווי פאקטיש יעדער, אדער כמעט יעדער, פון די גרויסע רביים — א לעבעדיגע באשטעטיגונג פון דעם געדאנק, וואס איך האב זיך באמיהט צו אנטוויקלען אין די ביזאיצטיגע שמועסען: דעם געדאנק, אז חסידות האט געשאפען א סינטעזע פון אידישקייט־ווערטען.

***

ער איז געבוירען געווארען אין יאהר תקצ״ט אין בענדין. דער קאצקער — דערצעהלען חסידים — האט דעם פאטער זיינעם, דעם ביאלער רב, אויסגעזאגט א סוד, אז ער האט זוכה געווען צו אזא זוהן מחמת אן אויסטערלישער מעשה־שהיה. איינמאל פורים זיינען אידען אזוי טיף אריין אין דער מצוה פון פורים־פרייד, אז אויף גאר דער וועלט האט זיך געמאכט א מינוט, וועז קיין שום איד האט ניט געלערנט קיין תורה אחוץ דעם ביאלער רב. וועז ניט ער, וואלט די וועלט אין יענער רגע געבליבען אהן א קול־תורה. א מערכה, דער ביאלער רב האט ניט מפסיק געווען ממשנתו אפילו דענסטמאל. דערפאר איז אין די הימלען געבליבען אז מ׳וועט איהם באשענקען מיט א זוהן, וואס וועט באלייכטען די אויגען פון כל־ישראל.

דעם טאטענ׳ס התמדה אין דער תורה איז אריבער צום זוהן. דעם „והגית בו יומם ולילה״ האט ר׳ אברהמ׳עלע סאכאטשעווער מקיים־געווען מיט דעם זעלבען מסירות־נפש וואס זיין פאטער.

ער האט אמאל געזאגט, אז היות ווי פון דער רגע, וואס א איד ווערט נפטר, ביז צו דער קבורה זיינער, האט ער ניט וואס צום טאן — איז גוט, דער בר־מינן זאל ניט ליגען ליידיג און זאל בשעת־מעשה זאגען משניות אויף אויסענווייניג.

דא האט איהר דעם גאנצען סאכאטשעווער: דעם גוואלדיגען לערנער, וואס „לא פסק פומיה מגירסא״ טאקע בפועל ממש, אז ער קאן זיך דאריבער ניט פארשטעלען אז אפילו צווישען פטירה און קבורה זאל זיך א איד מבטל זיין פון תורה; און — דעם רבי׳ן, וואס זיין חוש איז מיסטיש־רעאליסטיש,וואלט איך געזאגט, וואס נגלה און נסתר טרעפען זיך ביי איהם אויף דער סאמע גרענעץ,

און א איד, וואָס צווישען פטירה און קבורה ליגט ער און זאָגט משניות פון אויסענווייניג, איז ביי איהם א פשוט׳ער, זעלבסטפארשטענדליכער ענין.

דער סאָכאַטשעווער פלעגט אָפט דערמאָנען, וואָס זיין שווער, דער קאָצקער, האָט איהם אמאָל געזאָגט וועגען דעם דרך פון חסידות און דעם דרך פון לומדות. אויב דער בעש״ט — האָט געזאָגט דער קאָצקער — איז געשיקט געווארען אויף דער ערד, כדי איינצופיהרען א נייעם דרך אין עבודת הבורא, איז עם ניט געווען מחמת דער דאָזיגער דרך, דער חסיד׳ישער, איז העכער פאר דעם דרך פון לומדות — ניין. ס׳איז געווען דערפאר, וואָס מחמת די פאלשע פשט׳לעך, וואָס מען האָט געגומען אריינטייטשען אין דער תורה, — מחמת דעם איז געווארען, בעוונותינו הרבים, א פגם אין דער תורה און ס׳האָט זיך דערוועקט א גרויסער קיטרוג אין הימעל. איז ניט געווען קיין אנדער עצה נאָר אראָפצושיקען אויף אונזער וועלט דעם בעש״ט הקדוש, ער זאָל אָנהויבען א נייעם דרך. אָבער אחוץ דעם איז דער דרך פון דערנעהנטערען זיך צום רבונו של עולם דורך לערנען א סך א העכערער.

מיר האָבען שוין געזעהן, אז סיי־ווי־סיי האָט חסידות — אין איהרע שפיצען — צונויפגעבונדען אין איין גאנצקייט נגלה און נסתר, אזוי, אז דער דרך פון לומדות און דער דרך פון חסידות זיינען ממילא געווארען איינס. און טאקע פון דעם קאָצקער גופא און פון דעם סאָכאַטשעווער גופא לאָזט זיך ברענגען א ראיה. אָבער ניט נאָר פון זיי. מיר זעהען עס אין חסידות אומעטום, פון דעם בעל־שם׳ס דירעקטען תלמיד, דעם „תולדות־יעקב יוסף״, ביז ר׳ צדוק הכהן מלובלין, און פון דעם בעל־התניא ביז צום אָסטראָווצער, אָט דער לעצטער גרויסער רבי־געשטאלט אין פוילען.

דעם קאָצקער׳ס אויבען־געבראכטער זאָג איז זיכער ווי א פאראדאָקס. מען קאן איהם אָננעהמען ווי א ריכטיגע פארמולירונג פון דעם ווען, וואָס חסידות האָט דורכגעמאכט, אויב מען פארשטעהט, אז רייד׳ענדיג וועגען דינען דעם רבונו של עולם דורך לערנען האָט ער, דער קאָצקער, געמיינט דעם ח ס י ד י ש ע ן אופן פון לערנען. די איינציגע באָראָרעניש איז בנוגע דעם בעל־שם. דער אמת איז, אז דעם בעל־שם׳ס שיטה האָט ניט געשטעלט „עבודה שבלב״ העכער פון לערנען; זי האָט נאָר געלייגט מעהר טראָפ אויף „עבודה שבלב״ — צוליב דער סיבה, וואָס דער קאָצקער האָט געבראכט. חסידות, חזר איך איבער, איז געווען: יחוד־און־אחד־באווען, אָבער דאָס מיינט ניט, אז זי האָט ניט געהאט איהר אייגענע דיאלעקטיק.

ליכטיגקייט פון׳ם אמת — אָט דאָס האָט דער סאָכאַטשעווער געזוכט סיי אין לערנען און סיי אין׳ם חסידות. וועגען זיין דרך אין לערנען האָט ער געזאָגט:

פאראנען א ליכטיגער שכל און א פינסטערער. אויב א מענש איז מחדש אין דער תורה א שעהנע זאך און דערנאָך געפינט ער אן אָפלייקענונג פון זיין

חידוש און ער וויל אויפסגוואלד פארענטפערען די סתירה, מחמת ס׳איז איהם א שאָד אזא שעהנער פלפול, מישט זיך דער פינסטערער שכל תיכף אריין אין דעם ליכטיגען, און שטעלט איהם צו דעם תירוץ. ס׳ איז דאָ אין דעם נגיעת עצמו — ער איז א נוגע־בדבר, עס מ ו ז בלייבען געמאכט! מ י י ן דרך אין אן אנדערער. אויב איך וויל עפעס מחדש זיין, זוך איך קודם אין אלע לעכער און אלע שפאלטען, טאָמער וועל איך ערגעץ געפינען א סתירה דערצו. וואָס קומט מיר ארויס פון א זאך, וואָס איז ניט אמת? מיין טבע איז, אז איך זוך א פגם אויף מיינע אייגענע אויפטהוען מעהר ווי אויף יענעם׳ס, און אז איך זאָג, אָדער שרייב אָן צו א צווייטען, עפעס א חידוש מיינעם — איז מיין אייגציגע כוונה דערביי: אפשר וועט דער צווייטער געפינען א פארקעהרטען באוויז און דורך דעם וועט מיר גופא קלאָר ווערען דער ענין.

פון דעם „פינסטערען שכל" איז דער סאָכאָטשעווער געלאָפען צום ליכטיגען. דער תורה־איד, דער סאָכאָטשעווער, איז געווען אַ ליכטיג־שכל׳דיגער תורה־איד נאָך קינדווייז. מ׳האָט אמאָל, מיטאָג־צייט, דערלאנגט קאשע צום טיש. פרעגט איהם דער טאטע, דער ביאלער רב, בדרך הלצה: נו, אברהם׳ל, אויף אזא קשיא (קאשע) האָסטו אויך א תירוץ?

— איצט עסט מען — מאכט דער קליינער — מ׳עט זעהן נ אָ ך ׳ן עסען.

— נו? — דערמאָנט איהם שפעטער דער טאטע — וואָס זאָגסטו?

— א תירוץ — מאכט אברהם׳ל — איז שייך וועט ס׳איז דאָ א קשיא. איצט, אז קיין קשיא (קאשע) איז שוין ניטאָ, אויף וואָס דארף מען א תירוץ?

זיין גאנץ שפעטערדיג לעבען האָט דער סאָכאָטשעווער ניט געזוכט קיין תירוצים דאָרט, וואו ס׳איז קיין קשיא ניט געווען.

***

אין קאָצק איז דער יונגער עילוי געזעסען אן ערך זעקס־זיבען יאָהר, ביז צו זיין שווער׳ס פטירה. א גאנץ לעבען האָט דער סאָכאָטשעווער ניט אויפגעהערט מיט התלהבות־דיגער באוואונדערונג צו ריידען פון דעם שווער זיינעם, און — פונקט ווי דער חידושי־הרי״ם — האָט ער ניט נאָר דעם קאָצקער׳ס מדרגות באוואונדערט, נאָר אויך די גרויסקייט זיינע אין נגלה, דעם כח־התורה זיינעם. אָט דעם כח־התורה האָט פון די אינגסטע יאָהרען אָן פארמאָגט אויך ער גופא, דער סאָכאָטשעווער, און דער חידושי־הרי״ם, וואָס צו איהם איז דער יונגער עילוי געפאהרען נאָך דעם שווער׳ס פטירה, האָט איינמאָל, בעת ער האָט איהם פארבליפט מיט א שטיק גאונות, געזאָגט וועגען איהם כהאי לישנא: דער הייליגער קאָצקער האָט אונז איבערגעלאָזט א שהנע ירושה; אין יעדען דור איז פאראנען איינער, וואָס איז דער שפיגעל פון׳ם דור, און פון הימעל קוקט מען אריין אין יענעם שפיגעל, און הייבט שפיגעלט מען זיך אין אָט דעם יונגענמאן, אין דעם עלקישער עילוי.

דערווייל דארף מען אָבער פּרנסה אויף דער ערד, זיצען אין קאָצק איז מעהר ניט שייך געווען, דאָס דחקות האָט זיך געשטארקט, איז דעם קאָצקער׳ס איידעם געווארען רב אין פּארטשעווו. אין פּארטשעווו האָט מען איהם גע׳רודף׳ט און ס׳איז אפילו געקומען דערצו, אז ער איז געבליבען א מחוסר לחם. אין שפּעטערדיגע יאָהרען פלעגט ער דערצעהלען, אז ער האָט אפילו קיין חדר ניט געהאט וואו צו זיצען און לערנען — פלעגט ער געהן לערנען אויף׳ן פעלד, צווישען די זאנגען. גראד דענסטמאָל — פלעגט ער דערמאָנען מיט א זיפץ — גראד דענסטמאָל בין איך געוואקסען ווי אויף הייוועז. וואו נעהמט מען יענע יאָהרען? ס׳האָט זיך אזוי געשמאק געלערענט צווישען די זאנגען... וועז די נרדפים זאָלען וויסען, ס׳ארא טובה די רודפים טהוען זיי, וואָלטען זיי דאָך די רודפים די פּאָלעס געקושט...

דאָ האָט זיך באקענט מיט׳ן יונגען רב דער גאון ר׳ יהושע׳לע קוטנער. דער קוטנער איז אזוי נתפּעל געווארען פון זיין גרויסקייט, אז ער האָט איהם געוואָלט האָבען ניט וויייט פון זיך. האָט לאנג געדויערט און דער חידושי־הרי״ם, זיין רבי, האָט ניט געדארפט מעהר ארויסהעלפען דעם גע׳רודף׳טען תלמיד מיט׳ן וואָכען־געלד, וואָס ער פלעגט איהם אריינשיקן פון גער. היות קרושניעוויץ האָט געדארפט א רב, איז ר׳ יהושע׳לע אייגענס אהין צוגעפאָרען. ער האָט די בעלי־בתים צונויפגערופען אין בית־מדרש אריין, איז ארויף אויף דער בימה און געזאָגט בזה הלשון: רבותי היות איהר זייט געבליבען אָהן א רב, זאָלט איהר וויסען זיין, אז כ׳האב מפּלפל געווען אין תורה מיט איינעם א יונגערמאן, וואָס אויב איהר וועט איהם אויפנעהמען פאר א רב דמתא, וועט אייער שטאָט פארמאָגען אזא גדול ווי ס׳איז געווען דער רשב״א ז״ל אליין. דער יונגערמאן, רבותי, האָט מיך שיער ניט מנצח געווען, און נאָר מיט גרויס סייעתא דשמיא איז מיר געראָטען איהם אפצושלאגען.

קרושניעוויצער בעלי־בתים האָבען מסכים געווען, נאָר ניט וויסענדיג אפילו וועמען ר׳ יהושע׳לע מיינט. שפּעטער האָט זיי דער קוטנער גאון מגלה געווען, אז דאָס מיינט ער דעם יונגער פּארטשעווער רב, דעם קאָצקער רבין׳ס איידעם. ער אליין, דער קוטנער, האָט אנגעשריבען דעם כתב־רבנות. ער טיטולירט איהם דאָרט: שר התורה.

אויך אין קרושניעוויץ האָט ער קיין מנוחה ניט געהאט, בעלי־בתים האָבען זיך געבונטעוועט, גע׳טענה׳ט, אז דער רב „מישט זיך צופיעל אריין״.

אין קרושניעוויץ איז ער געווען רב און דאָרט איז ער רבי געווארען — נאָך דער פטירה פון דעם אלעקסאנדערער. ר׳ העגעך איז געווען זיין דריטער רבי. דער ערשטער איז געווען דער קאָצקער, דער צוויטער — דער חידושי הרי״ם. אז דער חידושי הרי״ם איז נפטר געווארען, איז ער געפאָהרען צום אלעקסאנדערער, געווארען זיין גרעסטער מקורב, זיך שטארק צוגעבינדען צו איהם, און אז אויך דער אלעקסאנדערער איז אוועק פון דער וועלט און א טייל חסידים האָבען געווארפען

אן אויג אויף איהם, דעם קרושניעוויצער רב, האָט ער נאָך א לאנגען ישוב־הדעת מסכים געווען צו פיהרען אַן עדה. זיין אייגענער טאטע, דער ביאלער רב, איז צו איהם געפאָהרען ווי א חסיד צו א רבי'ן.

נאָך קרושניעוויץ איז געקומען נאשעלסק, און לסוף — סאָכאַטשעוו, די שטאָט, וואָס אויף איהר נאָמען ווערט ער גערופען. ס'ווערט דערצעהלט אין דעם תמימות'דיג־וואונדערליכען ספר „אביר הרועים", וואָס האָט אן אוצר פון מאטעריאל וועגען דעם סאָכאַטשעווער (און דעם קאָצקער), אז דער „נפש חיה" איז געהאט געקומען קיין סאָכאַטשעוו און אָנגעזאָגט דעם עולם, אז די שטאָט דארף זיך רייניגען און זיך גרייטען מקבל צו זיין א היליגען איד, וואָס איז געגליכען צו א ספר תורה.

פון סאָכאַטשעוו איז אויפגעגאנגען זיין ליכט איבער גאנץ פוילען. תלמידים פון אומעטום האָבען געצויגען אין זיין ישיבה אריין. חסידים האָבען געשטראָמט, כדי געהאָלפען צו ווערען ברוחניות און בגשמיות, וועגען איהם האָט מען דערצעהלט וואונדער.

כאָטש דער סאָכאַטשעווער האָט זיך נוהג געווען אינגאנצען אנדערש ווי דער קאָצקער, האָט ער פונדעסטוועגען אמאָל א זיפץ געטהאָן און אויפ'ן קול ארויסגעזאָגט זיינעם אן אייגענעם חלום וועגען א מנין אידען... נאָר אויב דער קאָצקער האָט געדארפט א מנין אידען אויף א דאָך, איבער און מחוץ דער וועלט, איז דעם סאָכאַטשעווער'ס חלום וועגען א מנין געווען אינגאנצען אן אנדערער. ער האָט געזען'חלום'ט פון צעהן תלמידים. ער זיצט מיט די צעהן תלמידים ערגעץ אויף אן אינזעל. א מיניאטור־ישיבה אויף אן אינזעל און ער, דער סאָכאַטשעווער, זיצט און לערנט מיט זיי תורה לשמה אהן שום שטערונג, אין דער גרויסער אינזעל שטילקייט.

ווען ס'וואָלט מעגליך געווען אזא זאך — האָט ער געזאָגט — וואָלט איך דערמיט א טובה געטהאָן דער גאנצער וועלט. ס'וואָלט געווען דער רעכטער תיקון.

מ'דארף זיך, הייסט עס, אָפטיילען פון דער וועלט, אָבער נאָר כדי דער וועלט צו העלפען, כדי איהר א תיקון צו געבען. מען דארף פון איהר אוועקגעהן, כדי ערשט רעכט צו זיין מיט איהר.

אָט דער חלום וועגען אן אינזעל מיט א ישיבה פון צעהן, וואָס זיינען דורך תורה מתקן די וועלט, דאָס אליין איז א שטיק תורה, איינע פון די שעהנסטע און טיפזיניגסטע תורות פון ר' אברהמע'לע סאָכאַטשעווער.

(„דער מאָרגען זשורנאל" פון 30־טן יולי, 1950)

מ. ב. שטיין

דעם רבינס הויף

דער יידישער ישוב אין סאכאטשעוו און דעם סאכאטשעווער רבינס הויף, איז שוין צו אונדזער גרויסן טרויער אויפן עולם האמת. פון ביידע איז בלויז איבער־געבליבן א טרויעריק־נאגנדיקע עלעגישע לעגענדע. דאס בלוט, וואס איז אמאל אזוי הייס געווען, איז פארגליווערט. די אלטע סכסוכים שוין לאנג, לאנג פארבלייכט, זיי צעהיצן שוין אפילו נישט דאס געמיט. זכרונות בלויז, וואס האבן זיך איינגעקריצט אין אונדזער זכרון, געוואקסן מיט אונדז צוזאמען; און עס ווילט זיך דערציילן וועגן א לעבן, וואס האט זיך אזוי טראגיש פארענדיקט און איך גלויב, אז אפילו דער, וואס וועט זיך פילן געטראפן פון א נישט פינקטלעכקייט, וועט מיר מוחל זיין.

1882

דער רבי...

מיט לאנגע יארן צוריק, אין יאר תרמ״ב, האבן חסידים מכל תפוצות פוילן געקויפט פאר זייער רבין ר׳ אברהמ׳עלען דאס אינשטאקיקע געמויערטע הויז אין סאכאטשעוו, ביים סוף, כמעט, פון דער טראיאנאווער גאס. ארום דעם הויז האבן זיך געשפרייט די הינטערשטעטישע פעלדער, דעם גלח׳ס גערטנער, מיט די הויכע ליפע־בוימער, דער פויערשער וועג צו די וועלדער און דערפער, און אין דער שטילקייט האט זיך דארט געטראגן דאס פלעשקען פון דער בזורע — דאס סאכאטשעווער טייכל. פיר צי גאר פינף ברייט־צעצווייגטע קאשטאן־בוימער, האבן זיך געשפיגלט אין די שויבן פונעם הויז, געווארפן אין די גערוימע חדרים א גרינע פארשאטנטקייט און ווי שומרים געהיטן דעם איינגאנג פון טויער צום הויף אונטערן הויז.

דאס הויז מיטן אויסברוקירטן הויף און דער געפלעגטער גארטן, האבן אמאל געהערט צום גויישן נאטשאלניק פון דער פאסט. פון גארטן האט ער קיין אויג נישט אראפגעלאזט. געהיטן אים און זיינע בוימער. געזען די שטובן זאלן זיין וואס שענער און וואס באקוועמער. הינט האבן ביים איינגאנג געבילט, אוך חוצפהדיק־פארשייטע, רוישיקע בעלער זענען דארט פארגעקומען...

רב אברהמעלע איז אין דער שטאָט סאָכאַטשעוו אויפגענומען געוואָרן אלס רב. געווען איז ער נישט בלויז דער גאון, דער גוטער לערנער, נאָר אויך רבי. צו אים זענען געפאָרן חסידים נאָך דעמאָלט, ווען ער איז געווען רב און רבי אין די שטעט קרושניעוויץ און נאַשעלסק, איידער ער איז אויפגענומען געוואָרן אין סאָכאַטשעוו. רבי אברהמעלעס חסידים איז נישט אָנגעשטאנען, אז זייער רבי זאָל ווינען אין דער מקוהשער טוכלעקייט און אין דער גרינער פארשימלטקייט פון קהל׳ס דירות לעבן דעם קהלישן בית־המדרש און איבער דער שטאָטישער מקוה ווו ס׳האָבן געווינט די פריערדיקע סאָכאַטשעווער רבנים.

האָבן חסידים געוואָרפן אן אויג אויפן הויז פון גויישן פאָסט־נאטשאלניק, אויסגע־לייזט עס פון זיינע הינט און פון די חוצפהדיק פארשייטע בעלער און דאָס הויז מיטן געפלעגטן גאָרטן, אויסברוקירטן הויף און די פיר צי פינף קאַשטאַן־בוימער ביים אריינגאנג — באשטימט פארן מקום־תורה און חסידות פארן רב ר׳ אברהמעלען.

גרויס איז געווען די שמחה אין סאָכאַטשעוו, ווען רב אברהמעלע איז אָנגעקומען אין דער שטאָט אלס רב. בעלי־בתים זענען מיט קאָטשן אים אנטקעגנגעפאָרן, מיט מוזיק האָט מען אים אריינגעפירט אין שטאָט. קינדער און דערוואקסענע זענען אויפן וועג ארויס, כדי מקבל פנים צו זיין דעם רבין. די וועגן פון גראדזיסק און זשירארדאָוו האָבן זיך געשוואָרצט פון מענטשן. גרויס איז געווען די התלהבות ביים עולם ווען רבי אברהמעלע, אין לאנגן שווארצן, זיידענעם רבנישן בגד מיט דער שווארץ־גרוילעכער געדיכטער באָרד, איז ארויף אויף די דריי טרעפלעך פארן הויז און מיט זיינע ווייסע אויסגעאיידלטע הענט, וואָס זענען נישט געווינט געווען צו קיין האמער, געמומען דעם אייזערנעם מכשיר, כדי אנצוקלאפן די גרויסע מזוזה אויף דער טיר ביים פראָנט אריינגאנג.

א ציטער, ווי דאָס רוישן פון די זאנגען אויף די ארומיקע פעלדער, איז דורכגעגאנגען איבערן עולם, וואָס איז געווען פארזאמלט אין דער גאס. מיט איינ־געהאלטענעם אָטעם האָט מען געווארט, ווען עס וועט זיך הערן דער קלאַפ פונעם האמער, יעדער האָט געפילט, אז עס קומט פאָר אן אויסלייזונג. צו דעם הויז פון די הינט און פארשייטע בעלער, ווערט יעצט צוגעשלאָגן א מזוזה מיט גרויסע ש־ד־י אותיות, און רב אברהמעלע מיט די ריינע קדושה־הענט קלאפט־אָן די מזוזה. די טומאה וועט מער קיין אחיזה נישט האָבן. קדושה קומט אויף איר אָרט. געריניקט ווערט די שטאָט און געריניקט ווערן די יידישע הערצער. יידן האָבן געקוקט אויף די קאשטאנען בוימער פארן הויז, און געזען ווי זיי שפרייטן זייערע גרינע צוויאקסענע צווייגן, ווי א חופה, צו באַשאָטענען און היטן פון שלעכטס די הייליקייט.

רב אברהמעלעס קאָפּ אין גרויסן קאָלפאק איז געווען געבויגן צו דער טיר־ראָם, די האָנט זיינע אָנגעלענט אָן דער טיר, א שטילקייט ארום. אלע האָבן געוואָרט אויף ר׳ אברהמעלעס ברכה. באָלד האָט זיך דערהערט דער ציטערנדיקער „ברוך אתה״ און א קלאפ מיטן האמער האָט דורכגעלעכערט די שטילקייט, אן עכא

האָט אפגעהילכט פון דער ווייט, נאָך א קלאפ און נאָך א קלאפ און די מזוזה איז שוין געזעסן אויף דער טיר־ראַם. דער עולם האָט אָפגעעטעמט מיט דערלייכטערונג. א געזאנג האט זיך געגומען רייסן פון די מיילער, א פריילעכס האָבן אויפגעשפילט די סאָכאָטשעווער כליזמרים. מען האט געטרונקען לחיים. יעדער האָט זיך געשטופט מיט דער האנט צו רב אברהמעלע, כדי אים צו ווינטשן גליק און לאנג לעבן. האנט און אקסל האָבן זיך באהאָפטן און פארגאנגען אין א טאנץ, און געדאכט האָט זיך, אז עס טאנצן אויך די ארומיקע פעלדער, די בוימער ארום. ליכטיקער האָט אויפגעשיינט די זון און פריילעכער האָבן געפלעשטשעט די כוואליעס אין דער בזורע. אלץ לעבעדיקער איז געוואָרן דאָס שפילן און זינגען, אלץ התלהבות׳דיקער דער טאנץ. ר׳ אברהמעלע, באגלייט פון זיינע מקורבים, איז אריין אין די שטובן, וואָס זענען פאר אים צוגעגרייט געווארן.

די שבתים אין סאָכאָטשעווו זענען געווָאָרן ימים טובים. יעדער שבת א באזונדערער יום־טוב. באלעבאָסטעס האָבן ערב שבת געשטעלט אין די אויוונס פעטע און זיסע קוגלען, כדי זיי זו שיקן צום רבינס שבתדיקן טיש. פשוטע בעלי־גופים מיט די צוגעפארענע חסידים, האָבן אין די שבתים געהערט תורה פון רבי אברהמעלעס מויל, געדאוונט ביים רבינס חסידישן מנין, זיך גרויס געהאלטן מיט זייער רב און מיט דער זכיה, וואָס זייער שטאָט סאָכאָטשעווו האָט זוכה געווען. זיי זענען ביי זיך געווָאָרן זיכערער. זיי האָבן ווער עס זאָל זיי היטן, חלילה, אין אן אומגליק,מתפלל זיין פאר זיי בעת א סכנה, בעטן פאר זייער פרנסה. האָט מען טאקע געקוקט זיכערער אויף די גרינע פעלדער און וועלדער, וואָס שפרייטן זיך אויס ארום דער שטאָט, פונוואנען עס קומט זייער פרנסה. לעבעדיקער האָט מען אין די זונטיקדיקע פארטאָגן געשפאנט פערד און וועגעלעך; דאָרפס־גייער מיט שטעקנס אין די הענט און זעק אויף די פלייצעס, געבויגענע אונטער דער שווערער לאסט, בעת זיי האָבן זיך געלאָזט אין די דערפער, האָבן זיי פריער געכאפט א קוק צום רבינס הויז, פון וואנען ס׳האָט צו זיי מיט טרייסט און האָפענונג געלויכטן דאָס געדעמפטע ליכט פון רבינס התבודדות־שטוב. צוגעהערט זיך צום שטילן געזאנג פון רבינס תורה לערנען און מיט געבעט און בטחון אין די הערצער, זענען זיי ארויף אויף די טרעפלעך פון רבינס הויז זיך געהויבן צו דער מזוזה, מיט דער האנט אנגערירט די הייליקייט און געגעבן א פרומען קוש.

אין שטעטל האָט זיך געמאכט מער פרנסה. בעלי־בתים האָבן פארלייגט אכסניות פאר חסידים, וואָס קומען פון דער פרעמד צום רבין אויף שבתים און ימים טובים. אין די דאָנערשטיקן האָבן זיי שוין אין די גרויסע קעסלען קעקאָכט פיש און פלייש פאר די חסידים וואָס וועלן אוודאי קומען אויף שבת. פארפאָרעט, מיט געריטלטע באקן, זענען די וויבער פון די בעל־אכסניות ארומגעגאנגען און געטאָן אלץ מיט גרויס איילעניש. מיט צוזאמענגעצויגענע ליפן פארזוכט פון די שבתדיקע מאכלים, פאָסמאָקעווען זיך, מיט דער צונג געפרווט, צי עס פעלט נישט א ביסל

זאלץ און א ביסל פעפער, און איינגעהערט זיך צי עס פאַרן שוין די חסידים אויף די טראקטן.

אויך אין די קראַמען האָט מען געפילט, אז חסידים קומען צו פאַרן. דער פדיון איז געווארן גרעסער. מען האָט מער געווויגן און מער געמאַסטן. די בעקער אין שטאָט האָבן אויך אין זייערע בעקעריין דערפילט די ברכה.

אפילו ביי די שניידער און שוסטער איז לעבעדיקער געווארן. מען גיט מער צו ארבעטן און צו פאריכטן, ווער קאָן דאָס ארומגיין אין א וויסטן הולך, מ׳שעמט זיך פאר די אָנפארנדיקע חסידים, אויך א פרעמד מלבוש און א פאר שטיוול פאלן אמאָל אריין.

די הויפט־מחותנים זענען אבער געווען די בעלי־עגלות. דאָס קנאַלן פון די בייטשן האָבן געהילכט ווי שאָסן, און די רעדער אויפן ברוק האָבן אָנגעמאכט ליארעם און רעש. איין „וויאָ" האָט געיאָגט דעם צווייטן און פורלעך, בוידן, אנגעפאקט מיט חסידים, האָבן אָנגעפילט די גאסן, דעם מארק. סאמעטענע חסידישע קאשקעטן, שטריימלעך, זיידענע און אטלאסענע קאפאָטעס, האָבן געמיניעט אין דער זון. א שבת גייט... א שבת גייט... און געציטערט האָבן די שויבן אין די הייזער. נאָך א וואָגן, נאָך א בויד קומט אָן.

שפעטער האָט מען אָנגעהויבן מויערן דעם גרויסן רחבותדיקן בית־מדרש און אויסברוקירט דעם הויף. ממש איבערנאכט זענען געווואקסן די וועגט פארן בית־מדרש. ס׳איז געווארן אָנגעלייגט געהילק, און דער מקום־קדוש איז פאַרטיק געווארן. העכער האָט זיך געגומען הערן דאָס געזאנג פון חסידים, רעשיגער דאָס לערנען פון די בחורים אין רבינס ישיבה, און ס׳האָט אויפגעלעבט די שטילע טראָאָנאָווער גאס. ס׳האבן שוין מער נישט געשראָקן דעם גלח׳ס גערטנער, און דער „לוסט־גארטן", וו ס׳איז אין די גאָר אלטע צייטן געווען א „צמענטאזש", און כהנים האָבן נישט געטאָרט אריינגיין.

קנאה, שנאה און מחלוקת

די וואָס זענען באקאנט מיט דער געשיכטע פון סאָכאָטשעווו, ווייסן צו דערציילן, אז די סאָכאָטשעווער יידישע קהילה איז געווען עלטער פון דער וואַרשעווער. געווען אָ צייט, ווען מען האָט געברענגט אויף וועגענער יידישע מתים פון וואַרשע, כדי זיי מקבר צו זיין אויפן סאָכאָטשעווער בית־עולם.

אויך דאָס רבנות אין סאָכאָטשעווו האָט א רייכע טראָדיציע. דער רבי פון באווומטן גאון, דער מחבר פון דעם ספר „פנים מאירות" איז געווען רב אין סאָכאָטשעווו. מען וויס פון ר׳ אריה לייב דעם רבי פון יוד הקדוש, פון ר׳ משה׳לע חריף, וואָס האָט פאר זיין פטירה איבערגעלאָזט א צוואה, אז בעת אן עת צרה זאָל א מנין יידן זאָגן תהילים אויף זיין קבר און ער זאָגט צו, זיך צו מיען ביים כסא הכבוד, אז די צרה זאָל אָפגעטאָן ווערן. דער אָרט פון זיין קבר איז אבער נעלם

געווארן, און אפילו חברה קדישא־לייט קענען דעם קבר נישט געפינען. ביי אן עת צרה וועלט עס נתגלה, יידן בעטן, ווערן געהאלפן און דער קבר פארשווינדט ווידער. אזוי האבן דערציילט אונדזערע זיידעס, אלטע לייט האבן נאך געדענקט ר׳ אליעזרן דעם סאכאטשעווער רב, פון וועלכן מען דערציילט, אז ער האט געראטעוועט פון א בלוט־בלבול אין סאכאטשעוו.

אין די פארנאכטן, אין פאליש פון דער שול און אין קהל׳ס בית־המדרש, האבן אלטע בעלי בתים געפלעגט דערציילן מעשיות, וואס זיי האבן געהערט, וועז זיי זענען נאך געווען קינדער וועגן גרויסע רבנים, צדיקים, למד־וואוניקעס, וועלכע האבן געלעבט אין סאכאטשעוו זייער באשיידן, געווען אויסגעמישט מיטן פראסטן עולם. זיי, די תושבים זענען געווען אומצופרידן מיט דער חסידישער ברייטקייט, מיט דער גאווה און מיטן גרויסן טומל ארום רבישן הויף. ס׳האט זיי געארט, וואס די חסידים טרייבן לצנות פון די פשוטע בעלי־בתים. ס׳האט זיי געמומען ארן דער רעש און ליארעם, וואס צעשטערט די פארשלאפענע קליינשטעטל־דיקע שטילקייט. צו גיך פארן די בוידן און פורלעך מיט חסידים, צו רעשיק קלאפן די פערדישע פאדקאוועס אויפן ברוק, און צו הויך זינגען די חסידים ביים רבין אין בית־מדרש. שטיל, קיינער זאל נישט הערן, האבן זיי אנגעהויבן רופן די חסידישע לומדים „לאמדזשוכעס", די סתם חסידים — „שלעפערס", „חסידאקעס", און די אומצופרידנקייט איז געוואקסן. אין שול איז קיין מנין נישטא... קהלס בית־המדרש פוסטעווענט... א שרעק רופט ארויס דעם רבס ליידיקע דירות איבער דער שטאטישער מקוה... — אזוי האט מען גערעדט, און זיי האבן אנגעהויבן קוקן אויף דעם צענטער פון תורה און יידישקייט, וואס איז אפגערוקט געווארן אין סוף פון דער טראיאנאווער גאס, ווי אויף נישט זייערס, ווי אויף פרעמדס...

רבי אברהמעלע אליין איז אויך נישט געווען אזא רב ווי די פריערדיקע רבנים. זיין טיר איז נישט געשטאנען אפן פאר די שטאטישע בעלי־בתים, ווי ס׳איז געווען ביי די אמאליקע רבנים. נישט ווען מען האט געוואלט האט מען געקאנט אריינגיין צום רבין ר׳ אברהמעלען. מען האט געמוזט אנקומען צו זיין משמש ער זאל אריינלאזן צום רב. נאכמער האט מצער געווען ר׳ אברהמעלעס אפגעזונדערט־קייט, ווי דערמיט וואלט פארבלאסט געווארן דאס אנזען און די גרויסקייט פון די פריערדיקע רבנים, צו וועלכע מען האט געקאנט אריינגיין ווען מען האט געוואלט...

פאמעלעך, ביסלעכווייז האט געמומען וואקסן דער פירוד, ביז ס׳האט די מער היציקע בעלי־בתים ארויסגעברענגט פון די כלים.

שמואל טשודניק, דער פערדס־העגדלער, וואס האט געהאט זיין הויז אויף דער טראיאנאווער גאס אין דער נאענט פון רבינס הויז, איז א שבת־נאכמיטאג, אין שפענצער און אין די הויזן, אן איבערגעוועקטער פון שבתדיקן שלאף, ארויס אין גאס, געוואלדעוועט מיט זיין גראב קול קענן דעם זינגען פון די חסידים, וואס

שטערט אים זיין שבת־רו און געפאַכעט מיטן גראָבן פאַסעק, אז ער וועט זיי „די חסידאקעס" אַנלערנען.

אומצופרידן איז אויך געווען די יוגנט. דעם סאָכאַטשעווער רבינס אָנהענגער זענען געווָארן פרומע, און געוואָלט זייערע קינדער מדריך זיין אויפן שטייגער פון „הויף". אויף שריט און טריט האָבן די עלטערן געמוסרט די קינדער, אנגעוויזן זיי אויף די בחורים אין רבינס ישיבה, וואָס זענען אויך יונג און זיצן גאנצע טעג און נעכט און לערנען. די יוגנט האָט עס פארדראָסן אין געזעץ די שולד אין רבנים הויף. ווי צו להכעיס דעם הויף, האָבן בחורים געגומען לערנען אין קהל׳ס בית־מדרש, כדי צו ווייזן, אז מ׳קאָן אויך לערנען מחוץ דעם הויף. אין דער אייגענער צייט האָבן אויך געגומען אריינדרינגען אין שטעטל די חובבי־ציון אידעען און אויך סאציאליסטישע אידעען, און עס איז געוואקסן די קעגנערשאפט צום רבישן הויף, וואָס האָט געהאַלטן דעם ציוניזם און א פשיטא שוין דעם סאָציאליזם פאר כפירה און אפיקורסות ר״ל.

געווען אויך אזעלכע בעלי־בתים, וואָס אין זיי האָט געברענט די קנאה צו די בעלי־אכסניות און צו אנדערע יידן, וואָס האָבן געהאט פרנסה פונעם הויף. מעשיות אמתע און ליגנערישע, זענען געטראגן געווָארן פון שטעטל אין הויף און פון הויף אין שטעטל. דאָס יידישע סאָכאַטשעווו האָט זיך צעטיילט אין צוויי צדדים, און די שנאה האָט געגומען פלאקערן און פלאקערן...

איך ווייס נישט, ווער עס איז שולדיק אין דעם, וואָס רבי אברהמעלע איז דורך דער רוסישער רעגירונג אראָפגעזעצט געווָארן אלס סאָכאַטשעווער רב. זייער מעגלעך און אויך ווארשיינלעך, אז געווירקט האָט דאָס דעמאָלטדיקע געזעץ וועגן עקזאמענס, וואָס רבנים דארפן באלייגן, איידער זיי ווערן אָנערקענט אלס רבנים.

מיטאמאָל איז רבי אברהמעלע ארויסגערופן געווארן צום גובערנאטאָר קיין ווארשע און ער, דער גובערנאטאָר, האָט פארגעלייגט דעם רבין, ער זאל באשטימען א טערמין, ווען ער וועט באלייגן דעם עקזאמען. הגם א סך עלטערע רבנים, וואָס האָבן געפירט דאָס רבנות איידער ס׳איז ארויס די גזירה, זענען פון די עקזאמענעס באפרייט געווארן האָט דער גובערנאטאָר דוקא פארלאנגט, אז דער רבי אברהמעלע זאָל זיך עקזאמינירן. צי דער צארישער מושל האָט געוווסט פון דער קעגנערשאפט, וואָס רבי אברהמעלע האָט אין שטאָט, צי גלאָט אלס רשעות, צי איז עס געווען א מסירה אדער ראַפּארט פון די קלענערע באַאַמטע אין דער שטאָט? קיינמאָל וועלן מיר שוין נישט וויסן, פארוואָס רבי אברהמעלע איז געצוונגען געווָארן צום עקזאמען. ער האָט אבער דרייסט געענטפערט דעם גובערנאטאָר: — „א דבר שבחכמה בין איך בטוח, אז ס׳וועט ביי מיר אזוי לאנג נישט דויערן זיך אויסצולערנען, אבער אוועקגעבן די צייט זיך אויסצולערנען א לשון וויל איך נישט. מיין צייט איז מיר צו טייער".

געזיגט האָבן ר׳ אברהמלעס קעגנער. רבי אברהמעלע איז געווָארן אויס רב.

דאָס האָט אים שטארק געירט און האָט זיך דערוועגן אויסגעדרוקט: וועז איך וואָלט געווויינט אין וואַלד, וואָלטן זיך די בוימער מיט מיר געקריגט, אבער נישט דער רב פון סאָכאַטשעוו; דער הויף אָבער האָט ווייטער זיך געפירט ווי פריער. אין די פרייטיקס און ערב יום־טוב, זענען די גאסן פון סאָכאַטשעוו געווען פול מיט פרעמדע, צוגעפאָרענע חסידים. גלאַנציקע אַטלאַסענע קאפאָטעס האָבן ווידער געמיניעט אין שיין פון דער זון, חסידים אין קאָשקעטן און שטריימלעך האָט מען געזען אויף שריט און טריט. די שויבן אין די הייזער האָבן געציטערט פון די פרישע פורן און בוידן, וואָס זענען אָנגעקומען. דער רעש אין שטעטל האָט נישט אויפגעהערט. ס׳האָט זיך אויך נישט אָפגעשטעלט די קנאה־שנאה, אָבער צו קיין גרויסער מחלוקת איז נישט געקומען.

אויך רבי אברהמלעס ישיבה האָט ווייטער עקזיסטירט. בחורים פון כל תפוצות פוילן פלעגן קומען צו פאָרן צו רבי אברהמעלען. זיין נאָמען אלס גאון איז געווען באַרימט אין גאָר דער וועלט, וווּ עס איז נאָר געווען א יידישער יישוב. פון אלע יידישע ישובים האָט מען אנגעפרעגט שאלות, און ער איז געווָארן דער יידישער פוסק. ביז צום ערשטן וועלט־קריג (1914—1918) איז אין סאָכאַטשעוו געווען דער רבישער הויף.

אין יאר 1910 איז רבי אברהמעלע נפטר געווארן. ממלא מקום איז געווָארן זיין בן־יחיד, רבי שמואל, סאָכאַטשעווער רבי. און די פיר צי פינף קאָשטאַן־בוימער, כמעט ביים סוף פון דער טראָיאַנאָווער גאס זענען געשטאנען און געהיטן דעם אריינגאנג אין רבינס הויף.

דוד וואלראט (ניו־יארק)

די לוויה פון רבי'ן

מיין שטעטל סאָכאַטשעוו, וואָס ליגט צווישען וואַרשע און לאָדזש, איז באַרימט אין גאנץ פוילן מיט דעם גרויסען צדיק, ר' אברהמ'לע ז"ל. צום רבי'ן פלעגען קומען חסידים פון ארבע פינות העולם, און דער „הויף" איז געווען אַ קוואַל פון פרנסה פאר אַ גרויסן טייל פון די סאָכאַטשעווער תושבים.

אזוי ווי איך בין געווען אן איניקעל פון מלכה די לעקעך־בעקערין, וואָס איר לעקעך איז דערגאנגען אזש צום רבינ'ס הויף, האָב איך געהאט די געלעגענהייט צו זיין יעדען פרייטאָג אין רבינ'ס פאלאץ. איך פלעג אהין ברענגען לעקעך, און איבערגענומען האָט אים אלע מאָל די רבי'צין אליין.

פרייטאָג גאנץ פרי בין איך שוין אן אויסגעצוואגענער געווען ביי דער באָבע גרייט צו דער שליחות. איך האָב זיך אוועקגעשטעלט מיט אויסגעשטרעקטע הענט, שטייפע ווי דרענגלעך, און די באָבע האָט געלייגט לעקעכער איינס אויפ'ן אנדערן, ווי ברעטער, ביז איבער'ן קאָפּ, און אָט אזוי, מיט פארשטעלטע אויגען, האָב איך זיך אריסגעלאזט צו מיין וועכענטליכער נסיעה.

דער רבי האָט געוואוינט אין סאמע עק פון שטאָט, אויף דער טראנאָווער גאס. זיין הויז (פאַלאַץ) איז געשטאַנען אין גאָרטן מיט אן ארומגעצוימטן פלויט, מיט שטעכיג דראָט אויפ'ן סאמע אויבן. דער וועג איז געווען אַ היפשער מהלך. מיט געציילטע טריט, עס זאָל חס־ושלום ניט פאסירען קיין מכשול, בין איך בשלום אָנגעקומען צו דער רבי'צין. גאנץ אָפט האָט געטראָפען, אַז די רבי'צין האָט געהאלטען און מיטען דאוונען שמונה־עשרה, און זי האָט ניט געוואָלט מפסיק זיין, האָב איך אזוי געמוזט שטעהן מיט מיינע „דרענגלאך" און ניט געטאָרט אַ פיפּס טאָן ביז זי איז „אויסגעגאנגען" שמונה־עשרה, געזאָגט עלינו לשבח, אויסגעשפּיגען דריי מאָל און ערשט דעמאָלט איז זי צו מיר צוגעקומען.

די רבי'צין איז געווען אַ זקנה מיט אַן אַטלאַסען שוואַרץ קופּקעלע אויפ'ן קאָפּ און אַ בלייך פנים ווי מילך. צוויי שטרענגע אויגען האָבען אריבערגעקוקט אויף די זילבערנע שפּאקולען, האָט אָנגעהויבען אויסלייגען די לעקעכער אין אַ שורה, אַדורכגעגאַנגען ווי אַ גענעראל אויף אַ „סמאָטר", אָפּגעמאָסטן מיט די אויגן

יעדען לעקער־סאָלדאט באזונדער, איבערגעשניטען אין מיטען, אריינגעשטעקט דעם „גראָבען" פינגער, אויסגעטאפט צו זען צי עס איז גוט אויסגעבאקן. ס׳האָט קיינמאָל ניט פאסירט, אַז זי זאָל זיך מיט׳ן ערשטען שליחות קאָנען אָפקלייבן צו איר געשמאק.

נאָר אָפט האָט געטראָפען, אַז בשעת איך בין געשטאנען און געהאנדלט מיט דער רבי׳צין איז פארבייגעגאנגען דער רבי... ער פלעגט קיינמאָל ניט „גוטן", נאָר לויפן... פלעגט ער זיך אָפשטעלען ביי מיר, אַ גלעט טאָן מיין קאָפּ, עפעס אַ שפּאָטש טאָן אין דער שטיל און אוועק... מיין יונג הארץ האָט דעמאָלט אויפגעשפרונגען פאר פרייד. די דרענגלעך זיינען בשעת מעשה געבליבן ווי פאראליזירט...

איך דערמאָן זיך איצט יענעם פרילינג־טאָג, וועז דער רבי ז״ל איז נפטר געוואָרען און איז געבראַכט געוואָרען צו קבורה.

אין יענעם פרילינגדיקן פרימאָרגן, וועז ס׳גאנצע שטעטל האָט נאָך געהאלטן אין אויסטשוכען פון שלאָף, וועז עס האָט נאָך געשמעקט מיט דער פייכטקייט פון מאָרגן־טוי, זיינען שוין אידן געגאנגען פון דאוועגען מיט טלית און תפילין אונטער׳ן אָרעם. די געוועלבער האָבען זיך נאָך געהאלטען אין עפענען, וועז די שווייגער פון דערבייאיגע דערפער זיינען פארפאָרן אויפ׳ן מארק מיט מילכיקס. די זון האָט שוין אָנגעהויבען ווארעמען און דער טאָג האָט זיך געהאט איינגעשטעלט, וועז פלוצלונג האָט זיך מיט דער שנעלקייט פון אַ בליץ דורכגעטראָגן די טרויעריגע ידיעה, אַז „דער רבי זאָל לעבען איז חרוב"... אידען, פרויען, קינדער, אלע האָבען זיך ארויסגעריסען פון די שטיבער ווי אונטערגעצונדענע. עס האָבען זיך אָנגעהויבען פאָרמירען גרעסערע גרופּעס מענשען יעדע פאָר טריט. געוועלבער האָבן זיך אָנגעהויבן פארמאכן. גאנצע קנוילן מענשען האָבן באלד אָנגעפילט די שול, בית־המדרש, אלע „שטיבלעך", צו זאָגן תהלים. ווייבער האָבן זיך מיט „מאָראלישע" קולות אוועקגעלאָזט אויפ׳ן בית־הקברות „איינרייסען". גאנץ סאָכאטשעוו איז באלד געוואָרען א מקום תפילה פאר׳ן רבי׳ן.

די ידיעה האָט זיך באַלד צעברענט ווי אַ פייער אין אַ טרוקענעם וואַלד, אין די שכנות׳דיגע שטעט, און דורכ׳ן טאָג האָבן זיך אָנגעהויבען באַווייזען צוגעפאָרענע אידען — רבנים, רביים. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאָלטען א גאַנצען טאָג אוּן א גאַנצע נאָכט. קיינער אין יענע נאכט איז ניט געגאנגען שלאָפען. צו מאָרגענס גאַנץ פרי איז שוין די טראנאָווער גאָס געווען שוואַרץ מיט צוגעפאָרענע חסידים. אין הויף האָט מען אינגאַנצען ניט געקאָנט אַריין. אַ טייל אידען האָבען זיך ווי עס איז דערשלאָגען צום פענסטער, וואו דער חולה איז געלעגען און פון דאָרט איבערגעגעבען ווי ס׳האָלט...

מיטאַמאָל האָט אלעמען אַרומגעכאַפּט א טויטע שטילקייט — „דער רבי האָט

זיך געהייסען דערלאַנגען טלית און תפילין"... שעפטשעט אויס דער איד ביים פענסטער מיט ציטערדיגע ליפען... הערצער הויבן אָן קלאַפען שנעלער. ס׳געדרענג ווערט גרעסער, ענגער. „מ׳האָט אים אָנגעטאָן טלית און תפילין"... „דער רבי זאָגט וידוי"... גרויס און קליין זיינען געשטאַנען מיט אויסגעשטרעקטע הענט און פאַרריסענע קעפּ צום הימעל און מיט שרעקליכע יללות דורכגעשניטען די לופט: „ראַ־טע־ווע אונזער צדיק!..." אַ קול ווי פון אַ שופר אויף אַ שפּיץ באַרג האָט איבערגעשניטען די לופט: „ס׳איז יציאת נשמה..." ס׳האָט ביי אַלעמען אָפּגענומען הענט און פיס, העלזער זיינען פאַרשטומט געוואָרען. אַ איד ביים „פענסטער" האָט מיט אַ צעקרימט פנים פון ווייטאָג, זיינע הענט איינגעקלאַמערט אין זיינע האָר פון קאָפּ און אַרויסגעווויינט פון זיך: „ברוך דיין האמת!" דער עולם האָט מיט פאַרשטיקטע קולות נאָכגעזאָגט: „ברוך דיין האמת!..."

די שטאָט אין געוואָרען איינגעהילט אין אַ שוואַרצען טרויער. מענשען וויינען פאַרבייגעגאַנגען, איינע די אַנדערע ווי שטומע זיך אָנגעקוקט, אַ קוק געטאָן אויף אַרויף, און ווייטער געגאַנגען. פון אַלע וועגען און שטעגען האָבען זיך געצויגען כוואַליעס מענשען. עס זיינען אָנגעקומען ספּעציעלע צוגען, מ׳איז געקומען אויף קאטשען, בריטשקעס און וועגענער; מענשען זיינען געקומען צופוס פון וואַרשעווער שאָסיי, פון לויוויטשער שאָסיי — מתנגדים, חסידים אין אַטלעסענע קאַפּאָטעס מיט סאַמעטענע היטלעך, רבנים מיט סאַמעטענע קאַפּעליושען, רביים מיט שטריימלעך, שיך און ווייסע זאָקען. אַלע גאַסען זיינען שוואַרץ געוואָרען פון אידען מיט לאַנגע בערד, קורצע בערד, געדיכטע בערד און שיטערע בערדלעך; בחורים מיט בלאָנדע „שפּראָצען" — אַלץ האָט זיך געצויגען צו דער טראַנאַווער גאַס, צום רבי׳נס הויף. יעדעס אידישע הויז איז געווען אָן אכסניה, כאָטש קיינעם איז גאָר ניט איינגעפאַלען צו גיין שלאָפען, אָבער אַלע אידישע הייזער, אַלע שטיבלעך, דאָס בית־מדרש, די שול — אַלע זיינען געווען פול מיט פרעמדע חסידים.

עס זיינען אָנגעקומען קאָרעספּאָנדענטען פון וואַרשע און פון לאָדזשער אידישע צייטונגען. דער פארשטארבענער זשורנאַליסט ב. יאושזאָן, און מיין ברודער פּסח האָבען זיך „פאַרקליידט" אין שוואַרצע אַטלעסענע קאַפּאָטעס און זיינען אָוועק אין הויף. איך האָב זיך קוים איינגעבעטען ביי מיין טאַטען, ע״ה, ער זאָל מיך אויך מיטנעמען. עס האָט געַנומען ביז האַלבע נאַכט איידער מיר האָבען זיך דערשלאָגען צום חדר וואו דער נפטר איז געלעגען. מיט גרויס מיה זיינען מיר ענדליך אַריין אינעווייניג. דער חדר איז געווען כמעט פינסטער. מענשען־וועגט זיינען געשטאַנען אַרום און אַרום. פון דער מיט האָט זיך געשלאָגען אַ פאַרנעפּעלט ליכט, וואָס האָט געוואַרפען לאַנגע צעצויגענע שאָטענס אויף די וועגט און אויפ׳ן סופיט. מיין טאַטע האָט מיך אויפגעהויבען איבער די אַרומיגע קעפּ, און כ׳האָב דערזען: אין סאַמע מיטען איז געלעגען אַ קליין בערגעלע, צוגעדעקט מיט אַ שוואַרצער אַטלעסענער קאַפּאָטע, וואָס דער „קאַצקער" האָט געגעבען זיין גרויסן איידעם, דעם „סאָכאָט־

שעוער". צוקאָפענס האָבן געצאָנקט געלע וואָקסענע ליכט. אָרום דעם נפטר זיינען האָלב־געזעסען, האָלב־געלעגען אויף דר׳ערד רבֿיים מיט ספֿרים אין די הענט און אויסגעוויינט זייער גרויסען צער.

צומאָרגענס האָבען אָלע, וועלכע האָבען געהאָט די זכיה זיך מתעסק צו זיין, סאָי ביים נייען תכריכים, סאָי ביי דער טהרה, זיך געמוזט טובל זיין איידער זיי האָבען זיך צוגעריכט צום נפטר. אונטער געווייגליכע אומשטענדען נעמט דער גאָנג פון רבי׳נס הויף צום בית־עולם אַ דריי־פערטל שעה; די לוויה האָט זיך אָבער געצויגען פון דער פרי ביז פאָרנאָכט, מחמת די נושאי־המטה האָבען זיך געביטען ביי יעדען טראָט. די מטה און דעם אָרון האָט מען געמאָכט פון דעם שלחן אויף וועלכען דער רבי פלעגט לערנען.

דעם קאָרעספאָנדענט ב. יאושזאָן איז איינגעפאָלען אַז מיין ברודער זאָל פאָטאָגראָפירען די פּראָצעסיע. האָב איך געבראָכט דעם אַפּאָראָט און מיר זענען אַרויף אויפֿ׳ן דאַך פון די יאָטקעס אָנגעשטעלט דעם אפּאראט אונטער׳ן קוימען כדי מען זאָל אונז ניט באמערקען. מען האָט געקענט זען פון ווייטען ווי עס שלענגעלט זיך די מטה אויף אַ כוואָליע מענשען־קעפּ, און בשעת זיי האָבען זיך געהאָלטען אין דערנענטערן האָבען חסידים אונז דערזען און אונז פאָריאָגט...

איך האָב זיך דאָן אוועקגעלאָזט צום בית־עולם. דאָרט זיינען שוין געווען טויזענטער מענשען, מען האָט זיך געריסען און געאַמפּערט צו באָקומען אַ ברעט פון אָרון, כדי אָנצושרייבען דעם נאָמען. קוים מיט צרות איז מיר געלונגען צו פאָרכאַפּען אַן עק פון אַ ברעט און האָב אָנגעשריבען די נעמען פון מיין טאָטע־מאָמע און פון מיר מיט מיינע ברידער.

די זון האָט שוין געהאָלטען אין פאָרגיין און האָט זיך גע׳טובל׳ט אין דעם ווידערשיין פון דעם טייך בזורע, וועלכער פליסט האָרט ביים באָרג פון בית־עולם. מיט׳ן אָנקום פון דער נאָכט האָט מען געבראָכט צו קבורה דעם גרויסען נפטר ר׳ אברהמ׳עלע באָרענשטיין ז״ל. פאָר די גאָנצע שלשים זיינען חסידים געשטאָנען וואָך טאָג און נאָכט בשעת מ׳האָט געשטעלט דעם אוהל.

(„טאָג" — 1944)

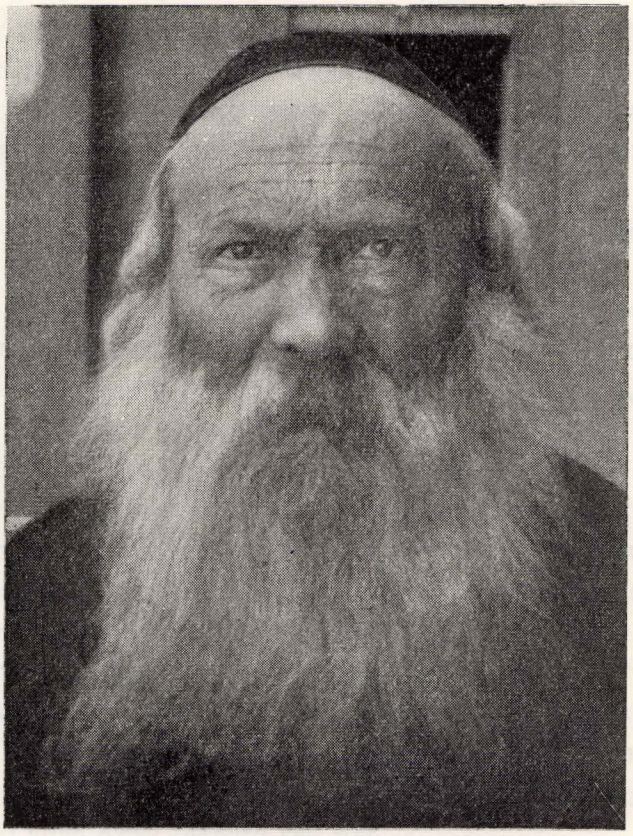

דער רבי רב שמואל־דער "שם משמואל"
הרבי ר' שמואל, ה„שם משמואל"

א. חצרוני

דער „שם משמואל"

(ד׳ חשון תרט״ז — כ״ב טבת תרפ״ו)

קורצע ביאגראפישע שטריכן

דער „שם משמואל" איז געבוירן געווארן אין קאָצק (תרט״ז), און זיינע יוגנט־יאָרן זענען פאַרבליי אין פאַרטשעוו און קראָשניעוויץ, ווו זיין טאטע, דער גאון, איז געווען רב, און פון אים גלעלערנט תורה. זיין מאמע די צדקת שרה־צינא, די טאָכטער פונם אדמו״ר פון קאָצק ר׳ מנחם מענדל זצ״ל. אין תרל״ד האט ער חתונה מיט דער טאכטער פון ר׳ אליעזר ל י פ מ א ן פון ראַדאָמסק, דער ברודער פון בעל „תפארת שלמה" — אַ באגייסטערטער קאָצקער חסיד. געבליבן מיטן טאטן און צוזאמען מיט אים אריבער קיין נאַשעלסק און סאָכאַטשעוו. געווויגט אין אַ באַזונדערע דירה אין צענטער שטאָט, און זיין חיונה געצויגן פון אַ ווייך־געשעפט, הגם ער האט זיך נישט אינטערעסירט שטאַרק מיטן האַנדל.

נאכן טויט פון זיין ערשטער פרוי, האט ער חתונה געהאט (אין תרס״ג) מיט אַ צווייטער, די טאכטער פון קשאָנזשער רב ר׳ משה נתן שפירא.

נאָך דער פטירה פון זיין טאטן, דעם גאון, איז ער געקרוינט גע־ווארן אלס אדמו״ר אויף זיין אָרט, און איז אריבער ווויגען אין זיין דירה אין הויף.

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האט אים געטראָפן אין אַ קור־אָרט אין דייטשלאַנד. נאך אַ סך באמיאונגען איז געלונגען אים — אוּן אַ ריי אנדערע אדמורי״ם — זיך אומקערן קיין פוילן. צוליבן דרוק פון דער צארישער ארמיי האט ער באשלאָסן צו בלייבן אין לאדזש, ווואהין ער האט אויך אריבערגעפירט זיין משפחה — און אזוי אַרום איז ער נישט געווען אין סאָכאטשעוו בעת איר חורבן אין יאר תרע״ה (1915).

די מלחמה־יארן איז ער פארבליבן אין לאדזש, ווו ער האט אָנגעפירט די עדה פון זיינע חסידים און זיי מדריך געווען און געמוטיקט אין די שווערע צייטן. אין יאר תרע״ט איז ער אריבער קיין זגערזש — אַ קליין שטעטל ביי לאדזש — כדי זיך צו דערווייטערן פון דעם רויש פון דער גרויסער אינדוסטרי־שטאָט. דא האט ער געגרינדעט זיין בית־מדרש און זיך

באַזעצט, הגם ער האָט נישט אויפגעהערט צו מאַכן פלענער וועגן אומ־קערן זיך קיין סאכאטשעוו.

אין יאר תרפ״ו איז ער קראנק געווארן. מען האט אים איבערגעפירט קיין אָטוואָצק, ווו ער איז נפטר געווארן כ״ד טבת תרפ״ו, און איז גע־ברַאַכט געווארן צו קבורה אינעם אוהל פון זיין טאטן אין סאכאטשעוו.

די גאנצע יידישע וועלט האט ביטער באַקלאָגט די אבידה.

***

דער „שם משמואל״ איז געווען אַן אייניקער זון ביי זיינע עלטערן (זיי האבן געהאט נאָך אַ טאָכטער, אסתר, וואס האט חתונה געהאט מיטן הרה״ג ר׳ מאיר באָרנשטיין, איר טאטנס ברודער, געווויינט אין סאכאטשעוו און דאָרט נפטר געווארן) — און פון זיין פריעסטער יוגנט געווען געקניפט און געבונדן מיטן טאטן. תמיד געווען ביי אים, זיך געזען ווי זיין תלמיד און אים פאַרהערלעכט. אויך אין די שפעטערדיקע יארן, ווען ער איז שוין געווען אַ פאָטער פון אַ פאַרצווייגטער משפחה, איז נישט פארביי קיין טאג ער זאל נישט זיין מיטן טאַטן. און בעת ער האט פאַרנומען זיין אָרט נאָך זיין פטירה אלס אדמו״ר פון סאכאטשעוו — האָט ער זיך געזען נישט מער ווי אַ פרשן, אַ קאָמענטאַטאָר פון דעם טאַטנס תורה.

און נישט ווייל ער איז געווען אַ ווייכע און מילדע נאַטור, אומגע־קערט: געווען אַ תקיף אין זיינע מיינונגען, מיט אַ שאַרפן זעלבסטשטענדיקן שכל, וואס האט זיך פאַר קיינעם נישט מתבטל געווען. אבער אין באַצוג צום טאַטן, דעם גאון, איז ער תמיד געווען ווייך און מילד, אַ זון און אַ תלמיד.

אויך די באציאונג פונעם טאַטן צו אים איז געווען נישט ווי געווויינלעך. דער טאַטע האט זיך באצויגן צו אים מיט כבוד און פאַרערונג, און פלעגט אים רופן (נישט אין זיין אָנווועזנהייט) „מיין ר׳ שמואל״, זיך גערעכנט מיט זיין מיינונג, און נישט געטאָן קיין גרויסע אָדער קליינע זאַך נישט באַרא־טנדיק זיך מיט אים.

און אזוי האבן זיי געלעבט צוזאמען 35 יאָר, אין אַ פולער צוזאמענאַרבעט אויף אַלע לעבנס־געביטן. אזוי ווי זיי וואָלטן געהאט איין נשמה, איין וויזיע, און צוזאמען געאָטעמט די הויכקייטס־לופט פון קאָצק. אָפט האט געשיינט, אז דער טאַטע דען גאון, וואס צו זיין וואָרט האבן געלעכצט אַ סך, — זיין אָנשפאַר און אָנלאַן זענען די שטאָקע קאָצקער פֿלייצעס פונעם זון. דערין טאקע שטעקט אפשר די סיבה פון דער אומגעהויערער פאַרהערלעכונג פונעם זון צום טאַטן. ווייל וויער נאָך ווי ער האט געוווסט זיין גייסטיקע דערהויבנקייט, זיין גרויסקייט אין תורה און יראה. און אויך די כבוד־בא־ציאונג פונעם טאַטן צום זון, דעם קאָצקער אייניקל — וואס איז ווי אַן אָפ־

שפּיגלונג פון זיין גרענעצלאָזער פאַרהערלעכונג צו זיין קאָצקער שווער, וואס פון איר האט ער זיך נישט באפרייט ביז זיין עלטער.

אָט דער שטריך — נוסח קאָצק — באגלייט זיין גאנץ אקטיוו און גייסט־ריך לעבן, און דריקט זיך אויס באזונדערס אין זיינע ספרים וועלכע זענען דערשינען שוין נאך זיין טויט — די 8 בענדער „שם משמואל", תורה און חסידות אויף די פרשיות פון דער ווָאָך, וואס ער פלעגט זאָגן פאר זיינע חסידים אין די יאָרן תר"ע—תרפ"ו, געשריבן מיט זיין שיינער און רייכער שפראָך, און מיט אַ וואַרעם האַרץ — אזוי ווי מיר וואָלטן זיי היינט געהערט פון זיין מויל —

די הויפט פונקטן פון זיין תורה: די אומאויפהערלעכע פאָדערונג צו שלמות און אחדות פון אלע טיילן פון דער נשמה אין עבודת השם; עס זאל דאס האַרץ בענקען צום באשעפער מיטן גאנצן ברען פון געפיל, און גלייכצייטיק זאל דער מוח באַווירקן און ריכטן די טעטיקייט פונעם געפיל, כדי צו דערגרייכן דעם ציל, זיך דערהויבן און באַהעפטן מיטן בורא און דער תורה.

גלייכצייטיק געווען טעטיק אינעם יידיש־געזעלשאפטלעכן לעבן. געגנומען אַ קלאָרע שטעלונג צו כלערליי פראָבלעמען, אויך אין דער פראגע פון ציוניזם. זיינע מיינונגען האט ער אויסגעדריקט קלאָר און מוטיק. אלע יאָרן האט ער געשטרעבט זיך באזעצן אין ארץ ישראל — אין זיין יוגנט (תרנ"א, 1891) האט ער לויט דער איניציאטיוו פון זיין טאַטן דעם גאון באַזוכט ארץ ישראל, כדי צו קויפן באָדן פאר אַ קאָלאָניע פון חסידים, אָבער דער פאַרבאָט צו פארקויפן באָדנס צו רוסישע יידן האט געשטערט. אויך בעת דער באלפור־דעקלאַראַציע האט ער געהאט אַ פאָזיטיוע שטעלונג צו רע־ליגיעזער קאָלאָניזאציע פון ארץ ישראל. און אויך צום סוף פון זיין לעבן האט ער געטראכט וועגן עליה קיין ארץ־ישראל.

וועָן ער איז געקרוינט געווארן אַלס אדמו"ר נאך זיין טאַטנס פטירה, האבן זיך ארום אים קאָנצענטרירט אלע סאכאטשעווער חסידים און גאונים, ווי דער קינצקעווער רב ר' יואב יהושע דער ראב"ד פון ווארשע ר' יצחק פייגנבוים און אנד. ער האט פאָרגעזעצט דעם וועג פון טאַטן — תורה גע־פאָרט מיט חסידות, דאס פארטיפן זיך אין דער הלכה מיט ברען, אבער ער האט אריינגעטראָגן אַן אייגענעם שטריך, חידושים זיינע אין דער תורה פון קאָצק—סאכאטשעוו. מיט זיין אנגענעמער שפראָך און ווונדערלעכער אויס־דרוקס־קראָפט האט ער פאַרפעסטיקט דאס סאכאטשעווער חסידות. ער האט אויך ארויפגעדריקט זיין שטעמפל אויף דעם פוילישן חסידות פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. זיינע ספרים זענען אָנגענומען אין בריטע קרייזן.

ער האט באַגייט די סאכאטשעווער ישיבה, און אַוועקגעשטעלט אין איר שפיץ דעם גאון ר' אריה צבי פרומער (שפעטער ראש ישיבת חכמי לובלין), און האָט אויך פאַרעפענטלעכט דעם טאַטנס ווערק.

ג.

ראס סאציאלע

און גייסטיקע לעבן

מנחם פרידמאן

סאכאטשעוו צווישן ביידע וועלט־מלחמות

אין סאָכאַטשעוו האָט געשפרודלט א יידיש לעבן מיט אלע חנ׳ען, וואָס דאָס יידישע לעבן האט פארמאגט פאר דער וועלט־מלחמה אין מדינת פוילן. דאס שטעטל האט דורכגעמאכט עליות און ירידות אין פארלויף פון צווישן דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער צווייטער, ווען די היטלער־באנדעס האבן אלץ חרוב געמאכט און פארוואנדלט סאכאטשעוו אין א בארג אש — ווי אלע ישובים אין פוילן.

אין יאר 1927 האב איך פארלאזט סאכאטשעוו, און אוועק צוזאמען מיטן גרויסן שטראם וואס האט זיך צו יענער צייט געלאזט פון אלע קליינע שטעטלעך אין דער גרויסער שטאט אריין, כדי זיך „פארגרויסשטעטישן" און איינמאל פאר אלע מאל פארלאזן „די פראווינץ". איך בין אבער שפעטער צוריק געקומען, געווען געזעל־שאפטלעך טעטיק, און געזען אלע אירע פריידן און ליידן פון דער נאענט. איך מוז זאגן, אז אפילו די יארן פון מיין אפוועזנהייט, האב איך אויך מיטגעלעבט מיט דעם שטעטל. איך האָב געווּסט וועגן אלץ וואָס דארט איז פארגעקומען. איצט בין איך איינער פון די געציילטע לעבנגעבליבענע יידן פון סאָכאַטשעוו, וועלכער האט געזען איר טראגישן אומקום.

סאָכאַטשעוו איז בארימט אין דער גענשיכטע פון פוילן, ווי איינע פון די עלטסטע יידישע ישובים. ספעציעל איז דאס שטעטל געווען בארימט צוליב איר גרויסן רבין, ר׳ אברהמעלע, וועלכער האט געשמ׳ט פאר איינעם פון די גרעסטע תורה־אויטא־ריטעטן אין דער גאנצער יידישער וועלט. דער נאמען פון ר׳ אברהמעלע האט גרויס געמאכט סאָכאטשעוו, וואס האט זיך געפונען אינגאנצן 54 קילאמעטער פון ווארשע — אין סאמע הארץ פון פוילן.

אלץ וואס ס׳איז פארגעקומען אין דעם יידישן לעבן פון פוילן, האט געפונען א ווארעמען אפקלאנג אין סאָכאטשעוו. סאָכאַטשעוו האט זיך אבער אונטערשיידעט מיט איין פרט פון אנדערע שטעטלעך: נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה האבן זיך אַ טייל פון אירע יידישע איינוווינער, וועלכע זענען אנטלאָפן בעת דער מלחמה, נישט אומגעקערט צוריק אין שטעטל אריין, נאר זענען געבליבן אין ווארשע און אין אנדערע ערטער .עס זענען אבער קיין סאָכאַטשעוו געקומען יידן פון אנדערע

מקומות, און דאס האט אויף א געוויסער צייט געענדערט דעם כאראקטער פון דעם סאָכאָטשעווער לעבנס־שטייגער.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען ביידע ארמייען — די דייטשע און רוסישע, — געשטאנען איינע קעגן דער אנדערער, אויף ביידע זייטן פון טייך בזורא, אדער ווי די סאָכאָטשעווער יידן פלעגן זי רופן די „בוער". די שטאָט איז דערפאר כמעט אינגאנצן חרוב געווארן אין די מלחמה־יארן.

דער אפטייק־סקלאָד. — בית־מסחר לרפואות

די פאר־מלחמהדיקע פרנסות זענען פארשוווּנדן געווארן. גלייך זיך נעמען צוריק צום האנדל אדער מלאכה, האט מען נישט געקענט. עס איז נישט געווען ביי וואס. אבער דאך, האבן די יידן ביסלעכווייז גובר געווען די אלע שווערקייטן, און האבן אנגעהויבן לאנגזאם אויפבויען זייער לעבן. זיי האבן ארויסגעווייזן גרויס איניציאטיוו ביים אנטוויקלען די שטאט פון דאס־ניי. אויף אלע געביטן זענען זיי געווען טעטיק: אין האנדל, ספעציעל אבער אין האנטווערקעריי וואס איז די גאנצע צייט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, געלעגן אין יידישע הענט.

סאָכאָטשעוו איז געווען א רייך לאנדווירטשאפטלעך געביט, מיט א סך דערפער און א גרויסע דארפישע באפעלקערונג, וואס האט זיך בעת די מלחמה־יארן אויסגע־הונגערט נאך א מלבוש און א פאר שיך, ווי אויך אין אנדערע באדערפענישן. יידן זענען דעריבער געווארן די צושטעלער פאר דער פויערישער באפעלקערונג. ספעציעל האט זיך אנטוויקלט דער תבואה־האנדל. די יידן זענען געווען די איינציקע צושטעלער

פאר דער דארפישער באפעלקערונג און אפנעמער פון אירע פראדוקטן. צוויי מאל אין וואך פלעגן די פויערים קומען אויף די מערק, אין די אזוי גערופענע „מערק־טעג", ברענגען זייערע לאנדווירטשאפטלעכע פראדוקטן און קויפן פון יידן זייערע אויס־ארבעטונגען און סחורות. נאך א געביט וואס איז געלעגן כמעט אינגאנצן אין יידישע הענט, איז געווען: סעדער. אין די געגנטן פון סאָכאַטשעווו האבן זיך געפונען א סך סעדער, פרוכטן־גערטנער. א גרויסע צאל פון זייערע אייגנטימער זענען געווען די גרעסערע פריצים, רייכע לאנדווירטן.

שוין אין די שוערע ווינטער טעג, פלעגן זיך יידישע סאדאווניקעס פון סאָכאַטשעווו לאזן איבער די דערפער אוֹן גיטער, אין לאנדווירטשאפטלעכע פערמעס, כדי פאַכטן די סעדער (און אין הארצן האבן זיי געבעטן אויף א גוט גערעטעניש). עס איז געווארן א מנהג, אז שוסטער, שניידער און סטאלארעס, אויך אנדערע פאך־לייט, פלעגן ווינטער ארבעטן ביים פאך, און זומער ווערן סאדאווניקעס. אבער פון ביידע באשעפטיקונגען צוזאמען האבן זיי ליידער קיין פרנסה נישט געהאט און האבן קוים געקענט אדורכקומען.

געזעלשאפטלעכער אנהויב

ווי שוין אויבן געזאגט, האט זיך א גרויסער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג נישט אומגעקערט נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה קיין סאָכאַטשעווו. צוזאמען מיט זיי — א באדייטנדער טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ, וואס איניקע פון זיי האבן פארנומען אן אנגעזען ארט אויף פארשידענע געביטן פון יידישן געזעל־שאפטלעכן לעבן אין פוילן, אַ טייל פון זיי וויל איך דא דערמאנען:

א ל ע ק ס א נ ד ע ר ז י ש ע פ ר י ד מ א ן, (זון פון יהושע פרידמאן), פירער פון דער אגודה, איר געגעראל־סעקרעטאר, אייגער פון די וויכטיקסטע רעליגיעזע מנהיגים פון פויליש יידנטום, רעדאַקטאָר פון פארשידענע פארטייאישע אויסגאַבעס. אין געטא איז ער געווען אייגער פון די וויכטיקסטע פירער און געשפילט אַ גרויסע ראָל נישט נאר אלס רעליגיעזער מנהיג, נאָר אויך ווי אַ וואָרט־זאגער פון די יידן אין ווארשעווער געטא. אומגעקומען דורך די דייטשן.

ע ו ז ר ו ו א ר ש א ַ ו ו ס ק י, (זון פון גדליה ווארשאווסקי), באקאנטער פּראָפּ־שרייבער, מחבר פון בוך „שמוגלערס". פון די הויפט־תלמידים פון י. מ. ווייסנבערג. אומגעקומען דורך די דייטשן אין א לאגער ביי פאריז.

פנחס גראובאַרד, באקאנטער ליטעראטור־מעצענאט, פאַלקלאָריסט, פארלעגער. אין דער צייט צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה געלעבט אין ווארשע. אין יאר 1941 איז ער אנגעקומען מיט א גרופע פליטים שרייבער און געזעלשאפט־לעכע טוער קיין אמעריקע, און איז דארט געשטארבן.

מ. ב. ש ט י י ן, (זון פון סאָכאַטשעווער רבין), באקאנטער שרייבער, מחבר פון דער דראמע „ערד און הימל", היינט אין ישראל.

עס האט זיך געגרינדעט א ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, אַנגעפירט דורך ש מ ח ה גרונדוואג, בערל ליפער, משה לאדזשער (יאקובאוויטש). זיי האָבן אויך געשאפן די ערשטע העברעאישע שולע „התחיה", און געווען די איניציאטארן פון פארשידענע הילפס־חברות.

די צווייטע ארגאניזאציע וואס איז באלד געקומען צום לעבן און איז ארגאניזירט געוואָרן דורך וואָוו ראָזענבערג, לוטעק סקאָטניצקי און מ ש ה ש ו א ר ץ (היינט אין אמעריקע) איז געווען די פאלקיסטישע פארטיי. זי האט ארום זיך גרופירט דעם פראגרעסיוון טייל,און אפילו ארבעטער, און געשפילט א באדייטנדיקע ראָל אין דער שטאָט, בעת דער ערשטער תקופה נאָך דער וועלט־מלחמה.

היות קיין ארבעטער־ארגאניזאציע איז נישט געשאפן געווארן (זיי זענען ערשט געקומען צום לעבן אין די מיטעלע 20־קער יארן), האט זיך אנגעהויבן א קאמף צווישן די ציוניסטן און פאלקיסטן, פאר באהערשן די יידישע גאס. דערדאזיקער קאמף איז געקומען צום אויסדרוק בעת די ערשטע וואלן צום שטאט־ראט אוּן קהילה. די פאלקיסטן האָבן אויך פאַרכאַפט די באנייטע ביבליאָטעק, וועלכע איז געווען אנגעפירט דורך א רבי ציוניסטישע טוער. די ביבליאטעק האט געשפילט א וויכטיקע ראָל אין דעמאָלטדיקן קולטור־לעבן פון די סאָכאָטשעווער יידן.

דער געזעלשאפטלעכער אנהויב האט פיל מיטגעווירקט צום אקטיווירן די יידישע באפעלקערונג, און זי אריספירן פון דער פארגליווערטקייט און דורותדיקער רואיקייט, וואס איז אזוי כאראקטעריסטיש געווען פאר דעם פארמלחמהדיקן סאָכאָטשעוו, און וואס שלום אַש האט געשילדערט אין זיינע „שטעטל"־אידיליעס אין וועלכע נישט איינער פון זיינע העלדן, אין שבתים און וואכן־טעג, איז געווען ביי אונדז אין שטעטל.

איינציקווייז זענען פארשווונדן די מלחמה־חורבות און יידן האבן ארויסגעווינען גרויס איניציאטיוו. דער האנדל האט זיך אנטוויקלט, מ׳האט ארגאניזירט פארשידענע ארבעטס־צווייגן פון דער קליין־אינדוסטרי: שניידעריי, שוסטעריי, סטאלעריי און היטלמאכעריי. קיין גרעסערע אינדוסטרי־צווייגן זענען דאָן אין סאָכאָטשעוו נישט געשאפן געוואָרן. ס׳איז אנטשטאַנען אַ האנטווערקערטום, און צוזאמען מיט דעם קומען אויף לוין־ארבעטער, פון שטעטל גופא און געקומענע פון דער פרעמד. אויף וויפל דאס יידישע לעבן וואקסט און אנטוויקלט זיך אין פראפארץ צו דער קריסטלעכער באפעלקערונג, קען דינען דער פאקט, אז ביי די שטאט־ראט־וואלן אין יאר 1925, באקומען די יידן א העלפט פון דער צאל ראטמענער — 12 פון דער אלגעמיינער צאל 24. מ ש ה ש ו א ר ץ דער פירער פון די פאלקיסטן ווערט דער וויצע־בורמיסטזש פון דער שטאָט. אלס בירגערמייסטער איז דאָן געוויילט געוואָרן מ ו ש י ־ ק א ו ו ס ק י.

די קולטור־ארבעט האט זיך אנגעהויבן אין דער ביבליאטעק. דארט האט זיך קאנצענטרירט די יוגנט פון אלע שיכטן. עס האבן זיך געפירט הייסע ויכוחים איבער

פראבלעמען פון ליטעראטור און קולטור. מ׳האט אנגעהויבן אראפברענגען רעפע־
רענטן פון ווארשע, וועלכע האבן געהאלטן רעפעראטן אויף טעמעס, וואס האבן
פאַראינטערעסירט די גאנצע יידישע יוגנט. צו יענער צייט איז אויך געשאפן געוואָרן
דער דראמאטישער קרייז, געגרינדעט און אנגעפירט דורך נחום גרונדוואג. דערדא־
זיקער דראמאטישער־קרייז האט געברענגט פרייד און גענוס דער יידישער באפעל־
קערונג, שפילנדיק די בעסטע פיעסן, וועלכע זענען געשאפן געווארן אין יידיש, ווי
אויך פאסנדע אקטועלע פיעסן, וועלכע זענען געשפילט געווארן פון איבערזעצונגען
און האבן זיך נישט געקענט פארשעמען מיט דער גרויסער שטאט. גארדין און שלום
עליכם, אנסקי און גאלדפאדען, — זייערע שאפונגען זענען געווארן דער אייזערנער
רעפערטואר פונעם קרייז. עס איז געגוג צו דערמאָנען, אזעלכע אייראָפעאישע פיעסן
אין רעפערטואר פון קרייז ווי „קרייצער סאנאטע" פון טאלסטוי, דער „פאטער" פון
סטרינדבערג און אנדערע.

דער מאַרק — השוק

דער קרייז איז בכלל געשטאנען אויף א הויכן קולטורעלן ניוואו. די מענטשן וואס זענען וועריבירט געווארן פארן קרייז, האבן זיך מיט לייב און לעבן אריינגע־ווארפן אין דער ארבעט. אייניקע פון זיי ווייל איך דא דערמאנען. נחום גרונדוואג, רעזשיסער און פירער פון קרייז, רבקה שוואַרץ, בלימע און רחל ווינבערג, בינע פעסטמאן, מחלה שוואַרץ, חיה רעשל פליישמאן. פון די מענער : וואווע ראזענבערג, לוטעק סקאַטניצקי, משה שוואַרץ, הערשל כץ. זיי זענען געווען די פיאָנערן פון קרייז. די פארוואלטונג האט זיך געשטיצט אויף אומפארטייאישקייט, און דערפאר דערמעגלעכט פירן די ארבעט אומגעשטערט. די ערשטע יארן איז געווען פארזיצער פון קרייז שמחה גרונדוואג, א ציוניסטישער עסקן. שפעטער שמחה כהן, משה שוואַרץ — ביידע פאלקיסטן און יוסף מונה אן אומפארטייאישער. אזוי האט דער קרייז געארבעט און עקזיסטירט ביזן סאמע מלחמה־אויסברוך.

איבערברוך

דאס יידישע לעבן אין סאָכאַטשעווו האט זיך אנטוויקלט און דערגרייכט א הויכע מדרגה אויף אלע געביטן פון יידישן לעבן. אָבער ווי יעדער אויפשטייג וואָס ווערט באגלייט מיט א קריזיס, אזוי איז אויך אין לעבן פון דער יוגנט אין דער שטאט, אריינגעטרעטן א גייסטיקער איבערברוך. סיבות דערצו זענען געווען א סך. א־ינע פון זיי איז געווען דאס, וואס די יוגנט האט זיך נישט געהאט מיט וואס צו באשעפטיקן. די אנדערע סיבה איז געווען, וואס סאָכאַטשעווו האט נאך פסיכאלאגיש געשטעקט אין ווייטן אמאל ; ארבעט איז געווען א זאך, וואס מ׳האט זיך טיילווייז מיט איר געשעמט. עס איז געווען א חרפה צו זיין א בעל־מלאכה, צו קענען א פאך. צוליב דער אנטיסעמיטישער שטאטישער פאליטיק, האט די אדמיניסטראציע נישט צוגעלאזט יידן צו עפנטלעכע און אנדערע ארבעטן. עס האט זיך געשאפן א לאגע אָן אַן אויסוועג. מ׳דארף אויך נישט פארגעסן, אז עס האט זיך אנגערוקט דער גראָבסקי־פעריאָד און עס איז אַנטשטאַנען דער ערשטער, גרויסער עקאָנאָמישער קריזיס אין נייעם אומאפהענגיקן פוילן, וועלכער איז באגלייט געווארן מיט א בלינדער שנאה און דיסקרימינאציע לגבי דער יידישער באפעלקערונג — און דאס אלץ האט אויך נישט אויסגעמיטן סאָכאַטשעווו.

די לאגע איז דאן געווען אין גאנץ פוילן אזא אויסזיכטסלאזע, דאס איז געווען אין דער צייט פון דער 4־טער עליה קיין ארץ ישראל. א גרופע ציוניסטישע יוגנט האט באשלאסן צו פארלאזן סאָכאַטשעווו און פארן קיין ארץ־ישראל, שאפן דארט פאר זיך א נייע היים און אזוי ארום פארווירקלעכן זייער שטרעבונג. אבער נאכן אפזיין א שטיקל צייט אין נייעם לאנד, האבן זיך א טייל צוריקגעקערט קיין סאָכאַטשעווו, נישט קענענדיק דאָרט מיטמאַכן די שווערקייטן פון פיאָנערן־ארבעט. די נישט ציוניסטישע יוגנט און וואַרט־זאגער פון דער שטאט ווי : וואווע ראזענבערג, לוטעק סקאַטניצקי און אנדערע, האָבן אויך פאַרלאָזן סאָכאַטשעווו, נישט קענענדיק

מער געפינען קיין מעגלעכקייטן פון עקאָנאָמישן און טיילווייז אויך קולטורעלן אויסלעבן זיך. אַ טייל פון זיי זענען געפארן אין די גרויסע שטעט און אנדערע מעבר לים — אין אנדערע לענדער.

נאכן ארויספארן פון געזעלשאפטלעכן אקטיוו און בעסטן מענטשן־עלעמענט פון סאָכאָטשעוו, הויבט זיך אן א קריזיס. די גרויסע שטאט לאקט די יוגנט מיט איר גלאנץ און מיט איר ניי לעבן, מיט אנדערע טרוימען. די יוגנט אנטלויפט דעריבער פון קליינעם שטעטל. סאָכאָטשעוו האט דאן נישט געקענט אנטשפרעכן די באדערפענישן פון דער יוגנט, און זי אנטלויפט פון איר. אן ענלעכער פראצעס איז דאן אנגעגאנגען אין אלע יידישע שטעטלעך אין פוילן, און סאָכאָטשעוו איז אויך אין דעם פרט נישט געווען קיין אויסנאם.

דאס ארט פון דעם נעכטיקן אויפשטייג האט איצט פארנומען א שטילשטאנד; אַפאַטיע און אָפהענטיקייט איז אריינגעדרונגען אין יידישן לעבן פון דעם שטעטל.

די וועלכע זענען געבליבן אין שטעטל, האבן געמוזט ווייטער אנגיין מיט זייער ארבעט, מקנא זייענדיק די אוועקגעפארענע. פארשטענדלעך, אז די ארבעט פון דער ביבליאָטעק איז שטארק אָפגעשוואַכט געוואָרן. מ׳האָט זיך באַגנוגנט מיט עפענען די ביבלאָטעק יעדן אָוונט אויף 2 שעה. פונדעסטוועגן האָבן די איבער־געבליבענע געהיטן די ביבליאטעק און צוגעקויפט יעדעם נייע בוך וואס איז ארויס פון א פאַרלאַג. אזוי האָט מען ממשיך געווען ביז דעם ווייטערדיקן אויפשטייג.

עקאָנאָמישער אויפשטייג

אָנהייב פון דער אַרבעטער־באָוועגונג

ווי כ׳האב שוין דערמאנט האט סאָכאָטשעוו נישט פארמאגט קיין פאבריקן, אדער גרעסערע ווארשטאטן. די ערשטע גרויסע פאבריק אין כאדאקאוו איז ערשט אנטשטאנען אין יאר 1929. אין בארסאוו האבן יא עקזיסטירט 2 קלענערע פאבריקן, אַ ציגעלניע און א„פראָכאָווניע", אָבער אין דער אינדוסטריי־אַנטוויקלונג פון פוילן האבן זיי נישט פארנומען קיין שום ארט. דאקעגן האט סאָכאָטשעוו צוליבן גרויסן באן־קנופ און קאלייקע־פַארבינדונג מיט א ריי קלענערע שטעטלעך, פארנומען א וויכטיקע פאָזיציע אין טראַנספאָרט וועזן פון לאנד. צוליב די אלע אויסגערעכנטע סיבות, איז אַן ארבעטער־באוועגונג, אַן אָרגאַניזירטע פראָפעסיאָנעלע באוועגונג, סיי אויף דער יידישער, סיי אויף דער פוילישער גאס, אנטשטאנען ערשט אין די שפע־טערע 20־קער יארן. עס איז ווערט צו דערמאנען, אז דער אייגנטימער פון דער ציגעלניע אין בארסאוו איז געווען א יידּ, וועקשטיין איז געווען זיין נאָמען. אָבער קיין יידישע ארבעטער האבן ביי אים נישט געארבעט, פונקט ווי עס האבן נישט געטארט ארבעטן אין אנדערע פוילישע פאבריקן.

דאס ביסל איבערגעבליבענע שניידער און שוסטער, וואס האבן צוליב די אדער

יענער סיבה נישט געקענט אוועק פון סאָכאַטשעווו, האבן געמוזט נאך מערער בויגן זייער רוקן. זיי האבן געארבעט פון גאנץ פרי ביז שפעט ביינאכט. דאנערשטיק פלעגט דער בעל מלאכה קומען גאנץ פרי צו דער ארבעט און זיך אומקערן אהיים פרייטיק פארנאכט. דאס האט ער געארבעט אן איבערייס, חוץ אביסל „דרימלען" זיצנדיקערהייט ביי דער ארבעט. פאר ירידים האט מען געארבעט עטלעכע נעכט נאכאנאנד, כדי עס זאל זיין וואס צו פארקויפן די פויערים אויפן מארק אין דעם יריד־טאג.

אין סאָכאַטשעווו זענען פארגעקומען גרויסע ירידים. דאס זענען געווען מער ווי די געווײנלעכע מארק־טעג, וואס פלעגן פארקומען 2 מאל אין וואך. זיי פלעגן פארקומען יעדן ערשטן דינסטיק, נאך דעם ערשטן פון חודש. די פויערישע באפעלקערונג פלעגט קומען אין גרויסע מאסן. די יידן זענען געווען זייערע אײנ־ציקע צושטעלער פון מלבושים, שוכווארג, פּעלצן, היטלען און אויך פארשידענע אנדערע אויסארבעטונגען. דעם גאנצן געברויך פון די פויערים האבן צוגעשטעלט די יידן.

איז געווען וויניק שעה׳ן ארבעט, האָט מען צוגעלייגט אַ ווינטערדיקן שבת־צונאכטס ; אזא געווײנלעכער שבת־צונאכטס פלעגט אריינכאפן 8 שעה ארבעט. פארטאג פלעגט מען לויפן צום ערשטן מנין אין בית־המדרש אריין, שנעל אריינ־געכאַפט דאס דאַוונען, און ווידער געלאָפן צו דער ארבעט. נאָכן אָפּארבעטן א צוויי שעה איז מען אהיימגעלאפן עסן פרישטיק, אדער „אנבייסן", ווי מען האט עס ביי אונדז געפונען. דערנאך איז מען ערשט צוריקגעגאנגען אויף א גאנצן טאג צו דער ארבעט. פארנאכט פלעגט מען ווידער גיין אין בית־המדרש, אדער אין דער חברה „תהילים" דאוונען מנחה—מעריב, און נאכן דאוונען אהיימגעגאנגען עסן וועטשערע, דעם מיטאג צוזאמען מיטן אוונטברויט — און דאן ווידער געגאנגען צו דער ארבעט ביז 12 ביינאכט, אדער נאך שפעטער.

ביי משה נעלסאן האבן שטענדיק געארבעט 8—10 מענטשן. פלעגט מען טאקע אין די מארק־טעג, ווען די ארבעט האט געברענט, אריינכאפן אזא מנחה—מעריב אין וועקשטעל גופא. אן אייגענער „בעל תפילה" האט אויך נישט געפעלט...

אין סאָכאַטשעווו האבן זיך אויסגעבילדעט צוויי מינים לוין־ארבעטער : איינער וואס האט געארבעט ביים ארבעטס־געבער אין דער היים, ווו עס איז געווען אן איינגעארדנטער וועקשטעל, און דער צווייטער מין, דער אזוי גערופענער „כאלופ־ניק", וואס האט ארויסגענומען די ארבעט ביי דעם זעלבן בעל־הבית, נאר אנשטאט אים צו צאלן פאר טאג־ארבעט — האט ער אים געצאלט פון „שטיק", און דער ארבעטער האט די ארבעט געמוזט מאכן ביי זיך אין שטוב.

דאס מין כאלופניקעריי איז נישט געווען קיין סאָכאַטשעווער דערפינדונג. דער אופן ארבעט איז געווען פארשפרייט אין פוילן, ספעציעל ביי יידן, און איז געווען א פּראָדוקט פון נישט צוגעלאָזט ווערן צו קיין גרעסערע אונטערנעמונגען. סאָציאַל

האבן די כאלופניקעס געהערט צום זעלבן קלאס וואס די לוין־ארבעטער און פאר־מאגט געמיינזאמע אינטערעסן. אפטמאל האט דער כאלופניק געלעבט נאך אין שווערערע באדינגונגען ווי דער ארבעטער. אין די אויסגעקרימטע געסלעך, ביי א נאפט־לעמפל, האט מען נאך געקענט זען זיצן 12 אזייגער ביינאכט אזא כאלופניק צוזאמען מיטן ווייב און אפטמאל מינדעריעריקע קינדער, וועלכע האבן אים געהאלפן אין אויסענדיקן די ארבעט, וואס האָט געמוזט פארטיק זיין צום מאָרגנדיקן מארק־טאג.

א גאנצע וואך האט מען געווארט אויפן שבת, כדי זיך צו קענען אין די עטלעכע שעהן אויסרוען, און גלייך נאך דער הבדלה זיך ווידער נעמען צו דער ארבעט. שבת אינדערפרי פלעגט מען גיין צום ערשטן דאוונען. געדאוונט האט מען אין דער חברה „תהילים", אָדער אין בית־המדרש. אָפּגעגעסן, זיך „צוגעלענט". נאָכן שלאף, ווידער געגאנגען אין בית־המדרש זאגן אַ קאַפּיטל תהילים. באלד וועט מען ווידער דארפן אויסטאן די שבתדיקע מלבושים און זיך נעמען צו דער עבודה...

אזוי האט אויסגעזען אַ לאנגע צייט דאס לעבן פון דעם שטעטלדיקן ארבעטער און בעל־מלאכה. וועמען האט דען געקענט איינפאלן, אז עס קען זיין אן אנדער לעבן, אז מ׳דארף זיך בונטעווען קעגן אזא שטייגער לעבן, כדי צו באקומען א בעסערס? דער באווסטזיין האט אזוי ווייט נאך נישט דערגרייכט, אז אויסער ארבעטן, דארף מען נאך עפעס אין לעבן...

פראָפעסיאָנעלער פאָריין

צום סוף יאר 1925, אדער אנהויב 1926, האב איך אנטייל גענומען אין דער ערשטער גרינדונגס־פארזאמלונג, וועלכע איז פארגעקומען ביי פייוול גאלעק אין שטוב. איך בין דאן געווען א יוגנטלעכער, אויף דער „לער" ביי משה טעמעס. וויפל נאיוויטעט האָט געשטעקט אין די דעמאָלטדיקע אָרגאַניזאַטאָרן! אוודאי האט דער „סצוטנער", וואס האט געארבעט ביי משה נעלסאן אדער פייוול גאלעק אדער יחיאל־מאיר פיערניק און די אנדערע ארגאניזאטארן — נישט געווסט און נישט געהאט דעם מינדעסטן אנונג, ווי אזוי מען שאפט א פראפעסיאנעלן פאריין. דאך איז עס א פאקט: אזא פאריין איז ביי אונדז געשאפן געווארן. דאס איז אייגנטלעך געווען דער אנהויב, נישט מער אין סאָכאַטשעוו איז דאס געשען מיט העכער א פערטל־יארהונדערט שפעטער...

דער נייַ־געגרינדעטער פראפ. פאריין האט זיך שפעטער געדונגען אן אייגענעם לאקאל אויף ווארשעווער וועג, ביי גיטיין. ווישעגראד האט אראפגעשיקט איר סעקרעטאר ווישעגראדזקי — א קאמוניסט (שפעטער געווארן א בונדיסט, ביז דער מלחמה גלעבט אין וולאצלאווק. אומגעקומען אין א לאגער). דער סעקרעטאר איז געווען א געצאלטער, אויסגעהאלטן געווארן פון מיטגלידס־אפצאל דורך חברים פון פראפ. פאריין. דער פאריין האט אנגעהויבן צו ארגאניזירן נישט בלויז די

שנייִדער, נאר אויך די שוסטער־ארבעטער און אנדערע קלענערע פאכן, און געשאפן באזונדערע פאך־סעקציעס.

די טעטיקייט איז באשטאנען פון ארגאניזירן שטרייקן, אדער באשטימען א פרייז פון א ניי צוגעגומענעם ארבעטער. דער ארבעטסגעבער האט אין אזא פאל געמוזט אליין קומען אין פאריין אריין, און דארט האט ער אפילו דעם ארבעטער נישט געזען, נאר גערעדט מיט דער פאך־קאמיסיע, וועלכע האט געשטעלט באדינ־גונגען און געצוונגען אים צו צאלן לויטן אנגענומענעם לוין־טאריף, וועלכער איז באשטימט געווארן דורך דער פאך־קאמיסיע מיט דער פארוואלטונג פון פראפ. פאריין.

דאָס האָט דערפירט דערצו, אז די אַרבעטס־געבער זאלן זיך אויך אָרגאַניזירן און שאפן א האנטווערקער־ארגאניזאציע, וואס האט געהאט פאר א ציל קעגנצו־ווירקן דעם אנגריף פון די ארבעטער. אלע פארהאנדלונגען זענען געפירט געווארן צווישן די צווייי אינסטאנצן. עס האט שוין מער נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן פריוואטן צונויפרעדן זיך פון ארבעטער און מייסטער.

דער פאריין איז צוגעטרעטן אדורכפירן אן אקציע פאר אן 8־שעהדיקן ארבעטס־טאג, און צוגעשיקט אזא פאדערונג דעם האנטווערקער־פאריין. נאך א שווערן קאמף, דורך א שטרייק נאטירלעך, איז דער קאמף (אין יאר 1927) פאר דעם 8־שעהדיקן ארבעטס־טאג און נישט קלענערן די לוינען געקרוינט געווארן מיט דערפאלג. דער 8־שעהדיקער ארבעטס־טאג איז געווארן א פאקט. די לוינען זענען נישט קלענער געוואָרן. באלד אויף צומאָרגנס האָבן די פאריינען ארויסגעשיקט קאמיסיעס, זיי זאלן היטן, אז די ארבעטער זאלן ווארפן די ארבעט צו די 8 שעה, ווייל די לאגע איז געווען אזא, אז מען האט געדארפט היטן נישט נאר די ארבעטס געבער, נאָר אויך די ארבעטער. נישט אלע האָבן באַנומען און פאַרשטאנען דעם מיטאמאל אפגעהאלטענעם נצחון. נישט איינמאל זענען אויף דעם באדן אויסגע־בראכן קאנפליקטן מיט די ארבעטער גופא.

דער קאמף איז געווונען געווארן אין סאמע ברענענדיקן סעזאן, און כדי דער ארבעטער זאל פילן דעם אפגעהאלטענעם זיג, האט דער פאריין נישט דערלויבט די ערשטע צייט צו ארבעטן איבערשעהן. כ׳גדענק א פאל, ווי מענדל פלאנסקי איז געקומען בעטן, אז דער פאריין זאָל דערלויבן זיינע ארבעטער צו ארבעטן איבערשהן. ער איז גרייט צו צאָלן וויפל דער פאריין וועט באשטימען, ווייל די ארבעט מוז ביי אים פארטיק ווערן צום באשטימטן טערמין, לויט א באשטעלונג. עס האט אים אבער גארנישט געהאלפן.

מ׳דארף אונטערשטרייכן, אז די ארבעטער־באוועגונג אין סאָכאָטשעווו איז געווען די שפעטסטע וואס איז געקומען צום לעבן, זי איז אבער געווען די ערשטע, וואס האט דערוואכט פון דערשלאגנקייט און אפאטיע, זיך אויסגעניכטערט און

אויפגעשטאנען צוריק צום לעבן נאכן ארויספארן פון די ציוניסטן און פאלקיסטן פאר די לעצטע עטלעכע יאר.

פונקט ווי אומעטום, אזוי אויך ביי אונדז אין שטעטל, האבן זיך אויף דער יידישער ארבעטער־גאס געגומען אויסקריסטאליזירן די באזונדערע ריכטונגען, וועלכע האבן באהערשט צו יענער צייט יעדער שטאט און שטעטל אין פוילן. דער פאריין איז געווען אנגעשלאסן אין דער קאמוניסטישער צענטראלע אין ווארשע. ווישעגראד און בלוינע האבן געהאט די פולשטענדיקע השפעה, און זיי האבן געפירט נישט נאר עקאנאמישע אקציעס, נאר אויך פאליטישע און קולטורעלע ארבעט. דער סעקרעטאר איז געווען זייער אן ענערגישער בחור און איז געווען ביי אלעמען באליבט.

ביים פאריין איז געשאפן געווארן א קאמוניסטיש „קעמערל", פארשטייט זיך אומלעגאל, ווייל די קאמוניסטישע פארטיי איז צו יענער צייט געווען אומלעגאל אין פוילן. דאס „קעמערל" איז געשטאנען אין קאנטאקט מיט דער פוילישער קאמוניסטישער ארגאניזאציע און מיט דער פ. פ. ס. „לעוויצא" (לינקע), צוזאמען מיט זיי דורכגעפירט אקציעס און צוזאמען מיט זיי געשאפן דעם „מאָפֿר"־(ארגא־ניזאציע צו העלפן פאליטישע ארעסטירטע).

אין יענער צייט איז געשטארבן אויף דער אזוי גערופענער „פראלעטאריישער קרענק" — שווינדזוכט, עזריאל סקורניק. אזוי ווי ער איז געווען א שניידער און האט געהערט צום פראפ. פאריין, האט אים די קאמוניסטישע ארגאניזאציע, געהייסן האט עס „דער פאריין" — איינגעארדנט די לויה אויף איר חשבון. זיי האבן געפירט א קאמף מיט דער חברה קדישא, און נישט געלאזט איבער אים אדורכפירן די רעליגיעזע צערעמאניעס. זיי האבן אין דער צייט פון דער לויה אפגעשטעלט די ארבעט, איינגעארדנט א מאסן־צוג אין וועלכן עס האבן אנטיילגענומען אלע יידישע ארבעטער פון דער שטאט. די אנטיילנעמער האבן מארשירט מיט רויטע פענער און טראנספאראנטן אין די הענט, אויף וועלכע עס זענען געווען אויפ־געשריבן אנטי־מלוכהשע אויפשריפטן. ביים אפענעם קבר האט מען געהאלטן רעדעס, אבער אינמיטן רעדן איז אנגעקומען פאליציי, פאנאנדערגעטריבן דעם גרויסן עולם פון דער דעמאנסטראציע און סתם מענטשן, וועלכע זענען געקומען קוקן צוליב נייגעריקייט.

צום ערשטן מאל איז אזא זאך פארגעקומען אין סאָכאַטשעוו און דאס איז געווען א גרויסע געשעענישׂ, א טעמע פוז געשפרעכן אויף א לאנגער צייט. אין דעם זעלבן יאר, ד. ה. 1927 האט דער פראפ. פאריין זיך געגרייט צו פייערן דעם ערשטן מאי צוזאמען מיט די פוילישע ארבעטער. א נאכט פריער האט מען אין פאריין צוגעגרייט די פענער, טראנספאראַנטן מיט געהעריקע אויפשריפטן, צוגע־גרייט א מאי־בלימל. די יוגנט — סיי קאמוניסטישע און סיי די בונדישע — האט זיך געגרייט מיטן גאנצן ברען פון זייערע יונגע נשמות און געזאַרגט דערפאר, אז

דער יידישער אנטייל אין דעם אלגעמיינעם מאי־צוג מיט די פוילישע ארבעטער זאל זיין וואס גרעסער, אימפאזאנטער. א קלייניקייט? דאס ערשטע מאל גייען יידישע ארבעטער אין א מאי־דעמאנסטראציע ביי אונדז אין שטאט און דערצו נאך מיט פוילישע ארבעטער צוזאמען.

ענדלעך איז דער מאי־צוג אנגעקומען. נישט קוקנדיק דערויף וואס עס האט פון אינדערפרי אן גערעגנט, איז דאך די דעמאנסטראציע פארגעקומען. צום שלוס פון דער דעמאנסטראציע וואס האט מארשירט, נאך דער פארייניקונג מיט די ארבעטער פון בארישעוו, איבער די גאסן פון שטאט, איז אין מיטן מארק פארגע־קומען א מיטינג. מיט א רעדע אין נאמען פון די יידישע ארבעטער איז ארויסגע־טרעטן א באקאנטער קאמוניסט הירש פון בלוינע. זיין רעדן האט אלעמען באגייס־טערט. ער האט גלייך נאך זיין רעדע געמוזט אין געהיים פארלאזן סאָכאַטשעוו, ווייל די פאָליציי האָט אים אומעטום ארומגעזוכט, אָבער אומזיסט. זי האָט אים נישט געפונען. ער איז דאן בכלל אנטלאפן פון פוילן קיין רוסלאנד, ווו ער איז אין יאר 1937 אומגעקומען צוזאמען מיטן גרעסטן טייל פוילישע קאמוניסטן, בעת די „רייניקונגען" פון דער נ. ק. ווי. ד.

אין פאריין איז אויך געווען א באדייטנדיקע גרופע בונדיסטן. זיי האבן זומער 1927 אראפגעבראכט פון ווארשע דעם באקאנטן בונדישן טוער, דעם סעקרעטאר פון לעדער־פאריין בערל אַמבאַראַס אויף א פארזאמלונג אין פאריינס־לאָקאל. נאָך דער פארזאמלונג איז אין זעלבן לאקאל פארגעקומען א פארזאמלונג פון בונדיסטן און סימפאטיקער, און צום ערשטן מאל איז אין סאָכאַטשעוו געגרינדעט געווארן א בונדישע ארגאניזאציע.

נישט לייכט איז געווען דער אנהויב. איז דאך אין סאָכאַטשעוו אלץ געקומען מיט א פארשפעטיקונג. אין דעם יאר ווען ביי אונדז אין שטעטל איז געגרינדעט געווארן די בונדישע ארגאניזאציע, איז שוין דער „בונד" אין פוילן געווען דער וואָרט־זאגער פון די יידישע ארבעטער. מ'טאר אבער נישט פארגעסן, אז סאָכאַטשעוו איז געווען א שטעטל וואס האט ביז יענער צייט נישט פארמאגט קיין ארבעטער־טראדיציע און דערפאר איז דאס אינבירגערן זיך פון דער געשאפענער בונדישער ארגאניזאציע נישט אנגעקומען לייכט. קעגן איר האבן געפירט א קאמף די לינקע, וואס האבן אירע חברים פארשריגן אלס „סאציאל פארעטער" — דאס איז געווען דער נאמען מיט וועלכן די קאמוניסטן האבן פארשריגן אלע אנדערע ארבעטער ווען ער האבן נישט געווארן מיט זיי, און סיי די ציוניסטן וואס האבן ביסלעכווייז אנגעהויבן ווערן טעטיק צוריק ווי אן ארגאניזאציע.

כ'דערמאן זיך א קוריאז, וואס קלינגט ווי א וויץ. עס איז אבער כאראקטע־ריסטיש פאר דעם נארוואס דערציילטן. אין יאר 1929, בעת די אראבישע פאגראמען אין ארץ־ישראל, האט דער „בונד" ווי באוווסט פארנומען אן אנדער שטעלונג צו די געשעענישן ווי אלע ציוניסטישע פארטייען. אין סאָכאַטשעוו איז דאן געווען א

בונדישער טוער שמחה גאלדבערג, א זון פון בנימין בלאַכאַזש. דאָס איז געווען א מענטש, וואס איז מיט זיין גאנצן לעבן געווען איבערגעגעבן דעם „בונד". האט מען אים אין שטאט ארומגעיאגט, אז ער טראגט זיך ארום מיט א בריוו פון די אראבער... פארשטייט זיך, אן קיינער האָט עם נישט געמיינט ערנסט.

דער ווירקונגס־קרייז פון דער בונדישער ארגאניזאציע האט ארומגענומען אויסער די ארבעטער, אויך דעם גרעסטן טייל כאלופניקעס, שאפנדיק שפעטער פאר זיי דעם סאציאליסטישן האנטווערקער פארריין, וואס האט געשפילט אן אנגעזעענע ראלע אין שטאט, ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיי זענען כמעט אין אלע פאכן געגאנגען ביי אקציעס סיי פאליטישע, סיי עקאנאמישע מיטן בונד. דאס הייסט נישט, אז אלע מיטגלידער פון סאציאליסטישן האנטווערקער פארריין זענען געווען בונדיסטן. געווען צווישן זיי אויך קאמוניסטן, אומפארטייאישע און ציוניסטן. א לאנגע צייט איז פארזיצער פון דער פארוואלטונג געווען דער בונדיסט זשאמע שטיגליץ. צו דער פארוואלטונג האט שטענדיק געהערט דער קאמוניסט אדאם קלוסקא, וואס איז בכלל געווען טעטיק אויף דער ארבעטער־גאס, ווידמענדיק זייער א סך צייט פאר דער געזעלשאפטלעכער ארבעט.

די בונדישע ארגאניזאציע האט שטענדיק אנגעהאלטן א קאנטאקט מיט דער פוילישער סאָציאליסטישער פארטיי פ. פ. ס. און איר פירער דראַבער, א ביז גאָר סימפאטישער און אינטעליגענטער מענטש. ער איז געווען א יידן־פריינט (אומגעקומען דורך די דייטשן אין אוישוויץ). זיי זענען אין אלע אקציעס, ווי שטאט־ראט־וואלן און סיים־וואלן, געגאנגען צוזאמען, און מיט זייער אונטערשטיצונג האָט די בונדישע ארגאניזאציע באקומען א פארשטייער אין שטאט־ראט — יחיאל מאיר זאלצמאן (שקאלעק), וועלכער איז צוריקגעקומען פון רוסלאנד אין יאר 1925, דער איינציקער סאָציאַטשעווער בונדיסט נאך פון 1905. ליידער איז ער נישט געשטאנען אויף דער געהעריקער מאראלישער הויך און איז אין יאר 1930 אויסגעשלאסן געווארן פון „בונד". מיט דער אונטערשטיצונג פון פ. פ. ס. האט דער „בונד" אויך באקומען א פארשטייער אין דער קראנקן־קאסע — שלמה שוויאטלאווסקי.

צוליב דעם כסדרדיקן ווּוקס פון דער ארגאניזאציע, וואס האָט שוין מער איר ארבעט נישט געקענט פירן אין פראפ. פארריין, שאפט דער „בונד" אן אייגענעם לאקאל, א יוגנט־ארגאניזאציע „יוגנט־בונד־צוקונפט", וואס האט זיך זייער שיין אנטוויקלט, ווי אויך א ספארט־קלוב „מארגנשטערן". זיי ציען צו צו דער ארבעט אומפארטייאישע, שאפן איין א ביבליאטעק, און הויבן אן פירן א קולטור־טעטיקייט צווישן די מיטגלידער און אויסער זיי, ברענגענדיק פון וואַרשע רעדנער און פארשטייער פון צ. ק. וועלכע האבן געהאלטן רעפעראטן אויף פארשידענע ליטעראַרישע און פאליטישע טעמעס. די בונדישע ארגאניזאציע הייבט אן וואס מער אריינדרינגען אין יידישן לעבן, און ווערט א ווירקנדיקער פאקטאר ביים געשטאלטן דאס געזעל־שאפטלעכע לעבן פון יידישן סאָציאַטשעווּ, נעמענדיק אן אקטיוון אנטייל אין אלגע־

מיינעם געזעלשאפטלעכן לעבן וואס האט אזוי רעשיק אנגעהויבן, נאך אזא לאנגער צייט פון שטילשטאנד און וואס האט אנגעהאלטן ביזן סוף.

ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אז די אַרגאַניזאַציע האָט קיינמאָל נישט פאַרמאָגט קיין געצאלטן פונקציאנאר און עס האבן זיך אויסגעבילדעט טוער, חברים פון דער שורה, ארבעטער פון דער שטאט, פון איר ארויסגעוואקסן. אייניקע פון זיי וועל איך דא דערמאנען: יאנטל ראזען, הערשל ווארשאווסקי, שטיגליץ, שמחה גאלדבערג, מענדל פרידמאן, משה גייער און חיים פינטשעווסקי, וועלכער איז געקומען צום „בונד" אין 1937, און ביז דאן געהערט צו דער קאמוניסטישער פארטיי.

ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס

בערך אין דער זעלבער צייט ווען עס האבן זיך אנטוויקלט די אנדערע ארגאניזאציעס, הייבט אן קומען צו זיך די ציוניסטישע ארגאניזאציע נאכן ארויספארן פון א טייל פון איר אקטיוו. זיי באקומען א פאנד אויף צו בויען א העברעאישע שול „יבנה". אייגנטלעך, האט מען די שול נאך גענומען בויען אין יאר 1927, זי איז א פאר יאר געשטאנען נישט אויסגעפארטיקט. צום לייגן דעם גרונדשטיין פון דער שול, קומען פון אמעריקע די פארשטייער פון סאָכאַטשעווער רעליף־קאמיטעט, און אלס הויפט שפענדער ישראל קעלער און חיים ראבינאוויטש. די פייערונג איז, פארשטייט זיך, געווען א גרויסע. אין א פאר יאר ארום איז די שול פארטיק געווארן. מען האט אראפגעבראכט לערער פון דער פרעמד און די שול איז געווארן א פאקט. ביסלעכווייז האט זיך די שול אנטוויקלט און ביים סוף האט זי שוין פארמאגט 6 קלאסן, מיט אלע מלוכהשע רעכטן פון א נארמאלער שול. נאטירלעך, איז די שול געשטאנען אונטער דער אויפזיכט פון שול־קוראטאריום. די אונטערריכט־שפראך איז געווען עברית, נאָר דער פלאן פון די למודים איז געווען אזוי ווי אין אלע מלוכהשע פאלקס־שולן. עס זענען געווען א סך פינאנסיעלע שוועריקייטן. אלע מאל האט מען געדארפט אנקומען צום מאגיסטראט נאך א סוב־סידיע, וואס איז גארנישט געווען אזוי לייכט ארויסצובאָקומען ביי די לעצטע רעאקציאנערע שטאט־ראטן פאר די לעצטע 10 יאר ביז דער מלחמה. אבער נישט געווען קיין פאל, ווען אַ פארשלאג, פאר יידישע הצטרכותן, אריינגעטראָגן דורך יידישע ראטמענער, זאל נישט קריגן די פולע אונטערשטיצונג פון די ראטמענער פון פ. פ. ס. און איר פירער דראבער.

די לערער פון דער שול האבן ארויסגעווייזן א גרויסן אידעאליזם אין זייער ארבעט. זיי האבן דערצויגן א נייע יוגנט און איינגעפלאנצט אין די קינדער נייע באגריפן, פון וועלכע די פריערדיקע דורות קינדער האבן נישט געהאט קיין שום אַנונג, ווייל אין די סאָכאַטשעווער חדרים האָט מען זיי וועגן די אלע נייע באגריפן נישט געלערנט. איך ווייל דערמיט נישט זאגן, אז דער חדר האט נישט דערפילט זיין פונקציע אין לעבן פון קינד אין די פריערדיקע דורות. זענען דאך די

שטאָטישע גימנאזיע. — גימנסיה עירונית

גרעסטע טייל שרייבער און געזעלשאפטלעכע טוער ביי יידן, די וועלכע האבן געשאפן די גאלדענע תקופה פון טויזנט יאר מזרח־אייראפעאישן יידנטום, ארויס־געקומען נישט פון קיין אוניווערסיטעטן, נאר דווקא פון חדר, פון קליינעם שטעטל. האבן דען נישט זישע פרידמאן און עוזר ווארשאווסקי געלערנט ביי סאָכאַטשעווער מלמדים אין זייערע חדרים?

געווען ביי אונדז נאך א טיפ פון א יידישע שול — א רעליגיעזע, וועלכע איז געשאפן געווארן דורך דער „אגודה", פאר קינדער אין שול־עלטער. פאר יינגלעך די שול „יסוד התורה", און פאר מיידלעך — די „בית־יעקב"־שול. די שולן האָבן געהאט א טיף רעליגיעזן אינהאלט, און זענען געווען א מין סינטעז צווישן חדר און שול. אויך זיי האָבן געבראכט לערער פון דער פרעמד, און אויך זיי איז אויסגעקומען דורכצומאכן די זעלבע שווערקייטן ווי די פריער דערמאנטע שולן. ביידע סארט שולן האבן געפירט צווישן זיך א שטילן קאמף פאר געווינען די נשמה פון יידישן קינד, און ביידע האבן עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה.

די ציוניסטישע ארגאניזאציע האט ווידער אנגעהויבן ווערן טעטיק. שמחה גרונדוואג איז ווייטער געווארן איר פארטרעטער און פארזיצער. אבער קיין פרישע כוחות זענען נישט צוגעקומען, און מיט קיין צו גרויסער טעטיקייט האבן זיי זיך נישט געהאט צו בארימען. דער דרך־ארץ צו שמחה גרונדוואג האט ווידער אנגע־האלטן, ווי צו אן אלטן ציוניסטישן וועטעראן און געזעלשאפטלעכן טוער, ער האט אבער מער נישט געקענט דערפירן דערצו, אז די ציוניסטישע ארגאניזאציע זאל

ווערן א מאסן כוח. זי איז שוין מער אין סאָכאַטשעוו נישט געווען דער אינציקער כוח ווי אמאל.

רעדנדיק וועגן דער ציוניסטישער באוועגונג, דארף מען אויך דערמאנען די רעוויזיאניסטן. זייער פירער איז געווען ד"ר סאלאמאן. דער פירער פון זייער יוגנט־ארגאניזאציע „ביתר" איז געווען פנחס ברעסלער. זיי פלעגן טראגן ביי פארשידענע געלעגנהייטן אוניפארמען און פלעגן אינאַרדענען פארשידענע פייערונגען. וועגן אייניער אזא פייערונג ווייל איך דערציילן: אין יאר 1930 האבן זיי ארגאניזירט א פייערונג פון אַנטהילן אַ פּאָן. די פייערונג איז פאָרגעקומען אין דער שול, און עס זענען געווען אנווענד א סך געסט אייניגלאדענע פון דער פרעמד און פארשטייער פון דער מאכט. ביים סאמע פייערלעכסטן מאמענט פון דער אנטהילונג, איז פון דער ווייבער־שול אראפגעווארפן געווארן א ווייסע טויב מיט א רויטן געוואנט, אויף וועלכן עס זענען געווען אויפגעשריבן אנטי־„ביתר" לאזונגען. נאטירלעך, אז עס איז באלד געווארן א גרויסע בהלה, און די פייערונג איז טיילווייז צעשטערט געווארן. דער עפילאג פון דעם איז געווען, אז די פאליציי מיטן קאמענדאנט בראש האבן באלד ארעסטירט עטלעכע מענטשן אויפן ארט, וועלכע האבן זיך געפונען אונטער א פארדאכט ביי דער פאליציי, שוין פון פריער, און זיי אפגעשיקט קייו לויווישט, אין דער טורמע אריין. דער פארפאל האָט געהאט א ברייטן אפקלאנג אין שטאט. לאנג האט מען וועגן דעם געריעדט און קאמענטירט.

דער החלוץ איז געווען אנגעפירט פון פנחס ווינבערג (איבערגעלעבט די מלחמה, אומגעקומען דורך א מערדערישער האנט אין סאָכאַטשעוו, באלד נאָך זיין אומקערן זיך אין שטאט פון זיין באהעלטענישן). דאס איז געווען א טעטיקע ארגא־ניזאציע, וועלכע האט געפירט א ברייט־פארצווייגטע ארבעט, און געהאט אן אנזען אין שטאט מיט איר טעטיקייט און אקטיוויטעט. געשאפן אן אייגענעם בלאז־ארקעס־טער, וועלכער האָט זיך זייער שיין אנטוויקלט און איז אויפגעטרעטן ביי אלע פייע־רונגען און בעלער וואס דער החלוץ האט איינגעארדנט. א באזונדער ארט האט פארנומען דאס ארגאניזירן קורסן פאר לערנען העברעאיש, אנגעפירט פון א לערער פון „יבנה" שול.

צו די ציוניסטישע ארגאניזאציעס דארף מען אויך צורעכענען די מזרחי יוגנט־ארגאניזאציע. דאָס זענען געווען רעליגיעז־ציוניסטישע יידן. זייערע טוער זענען געווען: אייזיק וואלדנבערג, יעקב בידערמאן. פון דער יוגנט: מאטל באמערדער, און אליהו בלומענטאל.

דער קרן־קימת האָט געפירט איר טעטיקע ארבעט אין שטאָט. יעדע ציוי־ניסטישע ריכטונג האט געהאט דארט איר פארשטייער לויט א פארטיי־שליסל. פארזיצער פון קרן־קימת איז געווען שמחה גרונדוואג. זיין ארט האָט שפעטער פארנומען מיכאל כהן, וואס איז נאך לאנגע יארן נישט זיין אין סאָכאַטשעוו, צוריק געקומען און זיך באזעצט אין שטעטל, געווארן טעטיק אין דער ציוניסטישער ארגא־

ניזאציע און געארבעט ביזן אויסברוך פון דער היטלער־מלחמה. מיט זיין טעטיקייט האט די ציוניסטישע ארגאניזאציע באקומען א פעאיקן, אינטעליגענטן טוער, וועלכער האט אויך געגרינדעט אן אייגענע צייטונג א. נ. „סאָכאַטשעווער לעבן", פון וועלכער עס זענען דערשינען בלויז עטלעכע נומערן. דאס נישט קענען בייקומען די פינאנסיעלע שווערקייטן און דער עיקר דאס פעלן פון ליטעראַרישע כוחות, וואס זאלן אנפירן און ארויסגעבן אן ערנסטע צייטונג, האט דערפירט צו איר פארמאכן.

בית־יעקב שול. — בית־ספר „בית יעקב"

אגודת ישראל

דער רעליגיעזער טייל פון דער באפעלקערונג האט זיך אויך ארגאניזירט אין די רייען פון דער „אגודה". די ארגאניזאציע האט ארומגענומען א גרויסן טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, געהאט פארשטייער אין שטאט־ראט און יארן־לאנג אנגעפירט מיט דער קהילה. יוסף וואלקאוויטש איז לאנגע יארן געווען זייער פארזיצער. זיי האבן געפירט א ברייט־פארצווייגטע טעטיקייט צווישן דער יוגנט און געשאפן די „פועלי־אמונת ישראל". גרויסע אקטיוויטעט אין דער אגודה האבן ארויסגעוויזן די ברידער מרדכי (מאָטל) און יצחק ווינער און יצחק שיינוואלד (זון פון יענקעלע מלמד). יצחק ווינער איז שפעטער געווארן פארזיצער פון דער קהילה, אויפן ארט פון יוסף וואלקאוויטש. ער איז אויך דעם אמט געבליבן ביזן סוף.

קאָמוניסטישע יוגנט

די קאמוניסטישע יוגנט־ארגאניזאציע האט געפירט איר ארבעט אומלעגאל. זי איז אפילו אין די 30־קער יארן אריינגעדרונגען אין די קרייזן פון דער בירגערלעכער

און שטודירנדיקער יוגנט. פון צייט צו צייט פלעגט די פאליציי פאלן אויף זייערע שפורן און דורכפירן ארעסטן. ביי איינעם אזא ארעסט האט מען פארחתמעט דעם פראפעסיאנעלן פאריין. א טייל מיטגלידער האט מען איינגעזעצט, און א טייל האט געמוזט אנטלויפן פון שטאָט און אפילו קיין אויסלאנד.

יוגנט פון „בונד"

א שטארק אקטיווע ארבעט צווישן דער יידישער ארבעטער־יוגנט האט געפירט די בונדישע יוגנט־אָרגאניזאציע, וואָס האָט אַלץ טיפער אריינגעדרונגען אין די נאָר וואס דערמאנטע יוגנט־קרייזן. די לעצטע יארן האט זי אויך געהאט א שטארקן צופלוס פון יוגנט, וואס איז געקומען צו איר פון קאמוניסטישע קרייזן, נאכן פאנאנ־דערלאזן די קאמוניסטישע פארטיי אין פוילן דורכן קאמינטערן.

די ארבעט פון דער בונדישער ארגאניזאציע איז באשטאנען אין אויפקלערונג, ווי לעקציעס, רעפעראטן, אויספלוגן, זומער־לאגערן, וועלכע זענען געווען איינגע־אָרדנט אויך געמיינזאם מיטן „טור" (יוגנט־ארגאניזאציע פון פ. פ. ס.). די מיט־גלידער פון די בונדישע ארגאניזאציעס זענען אין זייער גרעסטער מערהייט געקומען פון די אָרעמסטע, פון בילדונג באַרויבטע שיכטן. די אָרגאניזאציע איז פאַר זיי געווָארן דער דערציונגס־אינסטיטוט, אין וועלכן זיי האָבן באקומען די נויטיקע בילדונג און וויסן, און געשטילט דעם אלץ מער וואקסנדיקן קולטור־דורשט. די בונדישע יוגנט האָט אויך בייגעטראגן צום קאלאריט פון דער גרויסער אויפלעבונג און אלגעמיינעם וווקס פון דער יידישער יוגנט אין סאָבאָטשעוו.

לערער אין דער פוילישע פאָלקס־שול

מען דארף דערמאָנען אויך דעם ביישטייער וואָס עס האָט צוגעטראָגן דער יי־דישער לערער אין דער פוילישער, אזוי גערופענער „פאושעכנער" פאָלקס־שול. קאמ־פעלמאכער — א פארבנרייכע, אינטערעסאנטע פערזענלעכקייט, איז געקומען קיין סאָבאָטשעוו אין אנהויב 20־קער יאָרן פון גאליציע. ער האָט נישט געהערט צו קיין שום פארטיי. געווען שטארק אסימילירט, אבער א הארציקער פאָלקס־מענטש פון טיפ יאנוש קארטשאק. ער האט געלעבט אין סאָבאָטשעוו ביזן יאָר 1936. דערנאך האָט אים דער שול־קוראטאריום איבערגעפירט קיין גראדזשיסק, אלס לערער אין די דאָרטיקע „פאושעכנע" שולן. ער האָט געהאט א גרויסן איינפלוס אויף דער יוגנט, זאָרגנדיק פאר איר פיזישער און גייסטיקער אנטוויקלונג. ער האָט פיל מיטגעווירקט אין איר דערציונג, און ווי א פאטער געזאָרגט פאר אלע יוגנטלעכע. ער האט געשאפן כאָרן, לייען־קרייזן און איז אויך געווען דער גרינדער פון דעם ספאָרט־קלוב זש. ט. ג. ס. — יידישער ספאָרט און טורן־פאריין. ער האט געפירט א בריט־פארצווייגטע ספאָרט און קולטור־טעטיקייט, און מיטגעווירקט צו דער אלגעמיינער אנטוויקלונג פון יידישן סאָבאָטשעוו, זאָרגנדיק און פארווירקלעכנדיק די לאָזונג, אז

צו א געזונטן גייסט דארף מען אויך האָבן א געזונטן קערפער. די זש. ט. ג. ס. האט זיך באַרימט געמאכט מיט איר אינעלעכער דיסציפלין און עפנטלעכע ארויס־טריטן, ווי פוטבאָל־פארמעסטונגען און טורן־פעסטן.

קאמפעלמאכער האט איבערגעלאָזט נאָך זיין אוועקפאָרן פון דער שטאט, א טיפע בענקשאפט ביי די אלע וואס האבן געהאט דאס גליק דערצויגן צו ווערן אונטער זיין השגחה. אין זיין נייער היים גראדזשיסק, האָט ער שוין מער נישט געפונען זיינע קינדער, וואָס ער האָט געהאט אין סאָכאָטשעווו. ער האט געלעבט דארט ביז דער מלחמה און ווארשיינלעך אומגעקומען צוזאמען מיט די גראָדזשיס־קער יידן.

ע ק א ָ נ א ָ מ י ש ע א ו ן ג ע ז ע ל ש א פ ל ע כ ע א ו י פ ל ע ב ו נ ג

ס׳וואָקסט אונטער אַ יוגנט. אויך פון אנדערע שטעט און שטעטלעך קומט מען זיך באזעצן אין סאָכאָטשעווו. אונדזער שטעטל באקומט דעם נאָמען פון א „פרנסה״ שטאָט . אין דארף כאָדאקאוו 4 קילאמעטער פון שטאָט, ווערט געגרינדעט אין אנהויב יאר 1928 א גרויסע פאבריק פון קונסט־זייד. די צאָל ארבעטער איז ביז דער מלחמה דערגאנגען צו איבער 5000. די פאבריק האט געשפילט א גרויסע ראל אין דער טעקסטיל־אינדוסטרי אין פוילן, די צווייט גרעסטע פאבריק פון איר מין. קיין יידן האָט מען, פארשטייט זיך, דארטן נישט אריינגעלאָזט. עפעס ווי אויף א רפואה האט

יידישע קינדער פון דער „פאַוושעכנער״ שול מיטן לערער קאמפעלמאכער
ילדים יהודים מביה״ס העממי הפולני עם המורה קמפלמכר

דארט געארבעט איז יידישע פרוי. דערפאר איז דער האנדל אין שטאָט צוליב דעם געוואקסן.

סאָכאַטשעווער יידן זענען געווארן צושטעלער פון פארשידענע מאטעריאלן. שוסטער, שניידער, היטלמאכער און סטאלארעס האבן באקומען פיל ארבעט, באשטעלונגען פון די פאבריקס־ארבעטער. דאָס האָט גורם געווען צו פארגרעסערן זייערע וואַרשטאטן. סאָכאָטשעווו איז געווארן די אינציקע צושטעלערין פון אלץ וואָס די פאבריק האט זיך געניטיקט צו איר ווּוקס און פונאנדערבוי. ס׳איז געווארן א גוואלדיקע אויפלעבונג אין דער שטאָט. געווען ארבעטן ווו יידן זענען געווען אויסשליסלעך די אינציקע צושטעלער פון מאטעריאלן און פון געברויך. די ארומיקע דארפישע באפעלקערונג איז געווּאקסן.

צוליב די אלע סיבות האָט די שטאָט באקומען אן אנדער אויסזען. דאָס אלץ האָט געהאט א ווירקונג אויך אויף דער וויטערדיקער געזעלשאפטלעכער אנטוויקלונג פון דער יידישער באפעלקערונג. עס זענען אויפגעקומען פארטיין מיט אינסטיטוציעס, יעדע פארטי האט שוין געהאט אירע פארטייאישע יוגנט־ארגאניזאציעס, בענק, ווירטשאפטלעכע־פארבאנדן, געזעלשאפטלעכע און ווּוילטעטיקע אינסטיטוציעס אונטער פארשידענע נעמען, ספאָרט־ארגאניזאציעס מיט פארטייאישע און אומפארטייאישע מיטגלידער. מען האָט אפילו נישט פארזען צו שאפן אן „אגראיד" (א פרא־קאמוניסטישע ארגאניזאציע צו זאמלען געלט פאר בירא־בידזשאן). און א קלוב ווּוּ מען האָט געלערנט עספעראַנטאָ. עס זענען געווען אין שטאָט אויך — צום ערשטן מאל — ביים ערשטן ארויסלאז פון דער גימנאזיע, עטלעכע יידישע אבסאלווענטן. נו און יעצט ווו איז די ביבליאטעק, דער דראמאטישער קרייז?

קולטור־אינסטיטוציעס

דראַמאטישער קרייז

די ארבעט פון דראמאטישען קרייז איז אנגעגאנגען די גאנצע צייט. נחום גרונדוואג האט נישט געקארגט קיין מי, אריינלייגנדיק אין דער ארבעט זיין גאנצן כוח און טאלאנט, פארנאכלעסנדיק זייער אפט זיינע פערזענלעכע אינטערעסן. דער דראמאטישער קרייז איז געווען פאר אים א לעבנס־ציל, און ער האט זיינע באדערפענישן געשטעלט אין דער ערשטער ריי. נישט געקוקט דערויף וואָס א סך פון די מענטשן האָבן זיך געטוישט, אוועקגעפאָרן קיין אויסלאנד, און נאר א טייל, געציילטע, זענען געבליבן פון די פיאנערן, און ס׳איז נישט אזוי לייכט געווען צו ווערבירן נייע כוחות. דאך האָט זיך דער קרייז נישט אראפגעלאָזט אין זיין קולטורעלן ניוואו צו די וואָס האָבן א קליינעם קולטור־באגאזש, נאר פארקערט, אויפגעהויבן דעם ניוואו פון די מענטשן צום קרייז און געזארגט דערפאר, אז הגם די מענטשן טוישן זיך כסדר, זאָל דאך דער קרייז ווי געהעריק ארבעטן. ער האָט אכטונג געגעבן, אז די מענטשן זאָלן זייערע ראלן קענען נישט נאר מעכאניש פון אויסנווייניק, נאר זיך פארטיפן

אין זיי, זיי פארשטיין, זיך באמיען ארויסצוברענגען די כאַראַקטער־שטריכן פון דעם געגעבענעם טיפ.

עס איז גענוג צו דערמאָנען אזעלכע אויפפירונגען פון קרייז פאר די לעצטע יאָרן ווי דער „טויבער" פון בערגעלסאן, „גרינע פעלדער" פון פרץ הירשביין, „בונט אין אויסבעסערונגס־הויז", „דער אורטייל", „אזעף". „צוויי מאל הונדערט טויזנט", „שווער צו זיין א ייד" פון שלום עליכם, חוץ דעם „אייזערנעם" רעפערטואר פון קרייז ווי: גארדין, גאלדפאדען, וואָס ער האָט אויפגעפירט פאר דער גאנצער צייט, פון ערשטן טאג זינט זיין גרינדונג אין יאָר 1918. דער קרייז איז קיינמאָל נישט געגאנגען אויפן וועג פון לייכטן ווידערשטאנד, זיך נישט אראפגעלאָזט צו שונד, צו צווייפלהאפטער קונסט. געזארגט פאר קינסטלערישער ריינקייט. נישט די קאסע איז געווען דער עיקר, נאָר דער מאראלישער דערפאלג. קיינער האָט דערפון נישט געלעבט. אלע מיטגלידער פון קרייז האָבן בייטאג געארבעט און ביינאכט געקומען צו א רעפעטיציע, ווי צו א הייליקער עבודה. דער טאָג פון אן אויפפירונג איז געווען פאר יעדן מיטגליד פון קרייז א יום־טוב. יעדער האָט אין אזא טאָג געפילט א הייליקן ציטער: עס זאל נאר געלונגען, מען זאל נאר נישט דורכפאלן, חלילה. ווען מען גיט היינט א טראכט רעטראספעקטיוו וויפל אידעאליזם, וויפל דערהויבנקייט און איבערגעגעבנקייט האָבן פארמאָגט די מענטשן! די חברים האָבן זיך נישט בלויז באנוגנט וואָס מען לערנט זיי און זיי לערנען זיך אויס די ראלן, נאר זייער אפט איז מען געפאָרן קיין וואַרשע צו די „ווילנער", אָדער אין טעאַטער „נאוואשטשי", כדי צו זען די זעלבע פארשטעלונג ביי אנדערע, פראמינענטע יידישע אקטיארן. פארגלייכנדיק, נעמענדיק אין אכט אונדזערע און זייערע טעאַטער־מעגלעכקייטן, טיפן און סצענעס, זענען שפעטער אדורכגעפירט געווָארן אין קרייז דיסקוסיעס. אויפן סמך פון דעם אלעם האָט מען ווייטער געשעפט כוח און מוט צו ארבעט, נישט אפשטעלנדיק זיך פאר קיין שום שווערקייטן. א סך פיעסן זענען פיל מאל געשפילט געווָארן. דער רום פון אונדזער קרייז איז געווען גרויס אויך אין די ארומיקע שטעט. פיל מאל זענען מיר פארבעטן געווָארן צו שפילן אין לויוויטש, בלוינע, ווישעגראד און אין אנדערע גרעסערע און קלענערע שטעטלעך. אויסער די אויפפי־רונגען פון קרייז, פלעגן די חברים גרונדוואג, ליפמאן, דיאמאנד, מאיר האלצמאן און אהרן כהן, אויפטרעטן און אנטייל נעמען מיט צוגעפאסטע פראגראמען אויף אַלע קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען אין שטאָט.

דער דראמאַטישער קרייז פארדינט אַ באזונדערע אָפשאַצונג, ווייל ער האָט אזוי פיל בייגעטראָגן צו דער קולטור־אנטוויקלונג פון אונדזער יידישן סאַכאַטשעוו. מיר דערמאָנען אים מיט אזויפיל ליבע און יראת הכבוד, ווי דאָס וואָלט ערשט נעכטן געווען. ליידער דערמאָנען מיר עס מיט א טיפן ווייטיק, ווייל עס געהערט שוין צו דער פארגאנגנהייט.

דעם לעצטן זומער פון 1939, פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־

מלחמה, האָבן מיר זיך געגרייט אויסצופירן „נח פאנדרע" פון זלמן שניאור, וואָס אין דאן מיט גרויס דערפאלג אויפגעפירט געוואָרן אין וואַרשע. ליידער האָט דער היטלער־אנפאַל אויף פוילן צעשטערט די ווייטערדיקע פּלענער, און דער דראַמאַטישער קרייז איז פארניכטעט געוואָרן צוזאמען מיט אלע דערגרייכונגען פון די יידן אין שטאָט.

ב י ב ל י א ָט ע ק

אַ באַזונדערע ראָל האָט פאר די לעצטע יאָרן געשפילט אין דער געזעלשאַפט־לעכער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט — די ביבליאָטעק, ספּעציעל אין לעבן פון דער יוגנט. די ביבליאָטעק איז געווען אַ מוסטער פון אומפּארטייאישקייט און צוזאַמענארבעט פון מענטשן פון אלע ריכטונגען. איר גלאנץ־פעריאָד זענען געווען די דריי יאָר ביז דער מלחמה.

ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, איז די אומפּארטייאישקייט פון דער ביבליאָטעק זייער אָפּגעהיט געוואָרן. אזוי ווי אלע פּארטייען האָבן געקענט דעם כאַראַקטער פון דער ביבליאָטעק, האָט מען פאר איר איבערגעלאָזט צו פירן די קולטור־ארבעט צווישן דער יוגנט. פון איר איז געווען אָפּהענגיק דער קולטור אויפשטייג פון דער יוגנט, זי איז געווען זיין באראָמעטער. די ביבליאָטעק איז באטראַכט געוואָרן פאר דער אינציקער „אוניווערסיטעט", ווו מ'קען דורכן בוך דערוועלבן זיך די נויטיקע ידיעות און וויסן, פאר דער אויפקלערונגס־ארבעט; ספּעציעל פאַר די טויער פון די פאַרשידענע פּארטייען און אַרגאַניזאציעס.

אין יאָר 1937 איז אריינגעטרעטן אן ענדערונג אין דער ארבעט פון דער פאַרוואַלטונג, וואָס האָט עקזיסטירט ביז דאן. זי האָט נישט געקענט פארענטפערן די פּראָבלעמען און פארלאַנגען, וועלכע זענען פאר איר געשטעלט געוואָרן. די סיבה איז געווען דאָס וואָס פאר די לעצטע עטלעכע יאָר זענען אין דער אנפירונג געווען מענטשען נישט בארופענע צו אַזאָ ארבעט. אין דער פאַרוואַלטונג האָבן זיך על פי רוב געפונען בעלי הבתישע יינגלעך, וואָס האָבן פארשטאנען, אז די העכסטע אויפגאבע פון דער ביבליאָטעק איז ארויסצוגעבן א בוך און נישט מער. עס איז טאקע אויך געווען א לייען־זאל מיט עטלעכע יידישע צייטונגען, אָבער זי האָט נישט געווענקט קיינעמס אינטערעס. פאַרזיצער איז געווען א ב ר ה ם כ ה ן, (א זון פון יענקל כהן). די ארבעט האָט ער געפירט לויט זיין אייגענעם איינזען, נישט רעכענדיק זיך אָפּטמאָל מיט די באשלוסן פון די פארוואלטונגען, ער האָט געטאָן סיי ווי וואָס ער האָט געוואָלט. דאך אין די ביבליאטעק געוואָקסן פון 40—50 מיטגלידער אין יאָר 1937 ביז 200 מיטגלידער אין יאָר 1939, דאָס האָט וועיטער געגעבן א שטויס, אז זי זאָל דאָך פארוואנדלט ווערן אין אַ קולטור־אינסטיטוציע און נישט אין אן אָרט, ווו מען טוישט בלויז א בוך. דער איבערברוך איז געקומען אויף אן אלגעמיינער יערלעכער פארזאמלונג אַנפאנג יאָר 1937.

פּאַרוואַלטונג פון דער ביבליאָטעק אין יאָר 1925 — ועד הספריה

דאָן איז געווויילט געוואָרן א נייע פּאַרוואַלטונג, אין וועלכער עס זענען אריין בלויז 2 אָדער 3 מענטשן פון דער אלטער פּאַרוואַלטונג. ביז צו דער קאָנסטיטואירונג, איז ווידער געוואָרן אלס פּאָרזיצער אברהם כהן (צוליב סיבות וועלכע איך געדענק שוין נישט). אויף דער ערשטער זיצונג פון דער ניי אויסגעווייילטער פּאַרוואַלטונג איז באַהאַנדלט געוואָרן די פראגע, ווי אזוי צו פּאַרוואַנדלען דעם לייען־זאל אין א צוציונגס־אָרט פּאַר אלע, אן אונטערשיד פון פּאַרטיי־אנגעהעריקייט. היות דער לייען־זאל איז געווען פּאַרזען בלויז מיט יידישע בירגערלעכע צייטונגען, זאָל אויך אבאנירט ווערן די „פּאָלקס־צייטונג", דער אָרגאָן פון בונד אין פוילן. דער פּאָרשלאָג איז אריינגעטראָגן געוואָרן דורך דעם שרייבער פון די שורות, און איז איינשטימיק אנגענומען געוואָרן. עס איז אויך באשלאָסן געוואָרן זיך צו שטעלן אין פּאַרבינדונג מיט אלע פּאַרלאָגן, צייטשריפטן און בעטן זיי זאָלן אונדז צושיקן די ניי־דערשינענע אויסגאָבן.

אזוי ווי דער פּאָרזיצער איז אָבער געבליבן אברהם כהן, וועלכער האָט זיך נישט געריכטעט מיט די באשלוסן פון דער פּאַרוואַלטונג און גוט געווסט, אַז אָן זיין אונטערשריפט און סטעמפּל קען מען גאָרנישט טאָן, האָט ער דעם פּאָרשלאָג באיקאָטירט. אויף דער נאָענטסטער זיצונג פון דער פּאַרוואַלטונג איז ער אויפגעפּאָדערט געוואָרן צו געבן א דערקלערונג, און דאָ איז ער טאָקע ארויס

מיט לשון, טענהנדיק, אז מען דארף די „פאלקס־צייטונג" נישט אבאָנירן. דערביי האָט ער געגעבן אָנצוהערן, אז מיר זענען נישט די איינציקע, וואָס קענען באשטימען אזעלכע זאכן, נאָר די מאכט האָט אויך וואָס צו זאָגן און, אז ער וועיסט אויף זיכער, אז די מאכט איז קיגן אריינעמען אזא צייטונג אין לייַן־זאָל...

פארשטייט זיך, אז עס איז אויסגעבראָכן א גרויסער סקאנדאל און די זיצונג איז אויפגעריסן געוואָרן. אין שפיץ פון דער אקציע קעגן אברהם כהן, האָבן זיך געשטעלט פנחס וויינבערג און ישראל אייסמאן. די אויבנדערמאנטע צוויי חברים, מיטן שרייבער פון די שורות, האָבן געוראָפן אויף מוצאי יום־כיפור א גרויסע באראטונג פון אלע געזעלשאפטלעכע טוער און אומפארטייאישע אין לאָקאל פון דער ביבליאָטעק. די אויפגאָבע פון דער באראטונג איז געווען צו אינפאָרמירן די מענטשן וועגן דער לאגע ארום דעם ענין ביבליאָטעק און נעמען שטעלונג צו דער געשאפענער סיטואציע. היות די מאכט האָט שוין געוווסט וועגן דעם גאנצן ענין און מיר האָבן זיך געריכט א ליאדע טאָג, אז מען קען פארמאכן די ביבליאָטעק, האָט מען געמוזט האָנדלען שנעל און פאָרזיכטיק, ווייל דאָס אלץ איז שוין געלעגן אין די הענט פון וויצע־סטאָראָסטע באָרקאָווסקי, אָדער ווי מיר פלעגן אים רופן „בראדקא", צוליב זיין בערדל וואָס ער האָט געטראָגן. ער האָט געקענט אלץ טאָן, ווייל ער האָט אויף זיך געקוקט ווי אויף דעם בעל הבית פון אלע יידישע אינסטיטוציעס אין שטאָט. ער האָט בכלל געשפילט א פינצטערע ראָל אינעם לעבן פון די סאָכאָטשעווער יידן אין די לעצטע יאָרן, ווי מיר וועלן עס זען שפעטער.

די באָראָטונג איז געווען אן ערנסטע און אַ שטורמישע. אייניקע אָנטיילנעמער פון איר וויל איך דאָ דערמאָנען: שמחה גרונדוואג, שמחה כהן, לוטעק סקאטניצקי, מנשה קנאט, נחום גרונדוואג, מיכאל כהן (א ברודער פון אברהם כהן), יוסף מונה, הערשל וואָרשאָווסקי, יואל מילער, ד"ר קאפלאן און אנדערע. אלע אנוועזנדע אויף דער באראטונג האָבן דערפילט די שווערע געשאפענע לאגע. מען האָט זיך אפגעגעבן א חשבון צו וואָס דאָס קען דערפירן. דאָ גייט נישט אין וועלן פארכאָפן די ביבליאָטעק דורך דער אדער יענער פארטיי, נאָר פשוט אפשרייען די גזירה פון דער מאַכט, און דער עיקר שטעלן מחוץ למחנה די, וועלכע האָבן צו דעם דערפירט און מאכן זיי אומשעדלעך. די באראטונג האָט געדויערט ביז דריי ביינאָכט. מען האָט איינשטימיק באשלאָסן: היות ס'איז אינגאנצן געווען 2 חדשים נאָך דער יערלעכער פארזאמלונג, און לויטן רעגולאמין קען מען פארן יאָר נישט רופן ווידער אַ פארזאמלונג מיט וואָלן צו אַ נייער פארוואָלטונג, זעט אָבער פאָר דער זעלבער רעגולאמין, אז אויב צוויי דריטל מיטגלידער פאָדערן עס פארן יאָר, דאָרף די מאַכט יא דערלויבן צו רופן אזא פארזאמלונג נאָך פארן אפלויף פון דער קאדענץ פון דער פארוואלטונג. אזוי ווי די פארביטערונג צווישן די חברים איז געווען גרויס, איז געווען לייכט צו שאפן די צאָל אונטערשריפטן. די בארא־

טונג האָט אויסגעטיילט א קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך אונטערגענומען צו שאפן די נויטיקע צאָל אונטערשריפטן און אלץ וואָס איז נויטיק און פארבונדן מיט רופן א נייע פארזאמלונג. עס איז אויך באשטימט געוואָרן, אז די דעלעגאציע אין באשטאנד פון די חברים: לוטעק סקאטניצקי, מנשה קנאט און מענדל פרידמאן, זאָלן באלד צומאָרגנס פאָרן קיין ווארשע צו נח פרילוצקי, אים איבערגעבן דעם גאנצן ענין, וויבל עס האָט געמוזט קומען א שנעלע אינטערוועניר, נאָך איידער מען פארמאָכט די ביבליאָטעק. נאָכן אויסהערן אונדז, האָט פרילוצקי אין אונדזער אנוועזנהייט, זיך פאָרשטענדיקט טעלעפאָניש מיט הענריק ערליך, דעם באוווסטן בונדישן פירער. אונדזער דעלעגאציע איז אויך אויפגענומען געוואָרן דורך אים. ערליך און פרילוצקי האָבן באָלד אינטערווענירט ביי דער ווארשעווער וואי־עוודזטוווע, און אזויארום איז אויסגעמיטן געוואָרן דאָס פארמאכן פון דער ביב־ליאָטעק.

די קאָמיסיע האָט גלייך אומקערנדיק זיך קיין סאָכאָטשעוו געשאָפן די נויטיקע אונטערשריפטן און דערלאָנגט אין סטאָראָסטווע, בעטנדיק א דערלויבעניש אויף א פארזאמלונג. מיר האָבן די דערלויבעניש באקומען אָן שוועריקייטן, וויבל ווי עס האָט אויסגעזען, האָט די סטאָראָסטווע שוין געהאט, ווייזט אויס, אָן אינפאָר־מאציע פון דער ווארשעווער וואיעוודזסטווע. נאָכמער, זיי האָבן אפילו באשטע־טיקט דעם טאָג־אָרדענונג מיטן פונקט וועגן וויבל א נייע פארוואָלטונג, און אפילו אונדז געגעבן דעם זאל פון דער „פאָושעכנער" שול, באשטימט א טערמין ווען די פארזאמלונג זאָל פארקומען און... אָלס „פארשטייער" באָשטימט דעם פאָליטישן רעפערענט פון סטאָראָסטווע, ס ק ר ע נ ט, כדי מיט די אייגענע אויגן זען די „קראמאליע" וואָס האָט זיך רחמנא־לצלן אריינגעכאפט אין דער יידישער ביב־ליאָטעק.

עטלעכע טעג פאר דער באשטימטער פאָרזאמלונג באקומען מיר, די פאר־וואלטונגס־מיטגלידער, אן אינלאדונג פון פאָרזיצער פון דער ביבליאָטעק, אויף א דרינגנדער פארזאמלונג אין לאָקאָל פון דער ביבליאָטעק, מיט דער באמערקונג, אז דאָס קומען איז פארפליכטנד, צוליבן אנטייל פון וויצע־סטאָראָסטע באָר־קאווסקי. צו דער באשטימטער צייט זענען אלע מיטגלידער געקומען, אויסער ישראל אייסמאן, וועלכער האָט זיך פארשפעטיקט און געהאט א שארפן ווערטער־אויסטויש דערפאָר מיט באָרקאָווסקין.

די ערשטע בשורה וואָס ער האָט אונדז איבערגעגעבן, איז געווען, אז די בקשה צום מאגיסטראט וועגן א סובסידיע פאר דער ביבליאָטעק, וועט נישט דערפילט ווערן, וויבל דער שטאָטישער בודזשעט איז אזוי אויך געווג באלאָסטעט; און ווען אפילו דער שטאָט־ראט און מאגיסטראט זאָלן יאָ באשטעטיקן, וועט ער ליידער מוזן די פאָזיציע פון איר בודזשעט שטרייכן. און ער דערקלערט אונדז וווייטער: אָבער איר דאַרפט דאָך האָבן געלט צו קויפן ביכער און אנדערע

זאכן, איז דאָך געלט דאָ גענוג, נאָר עס געפינט זיך אין די יידישע הענט, אזוי, אַז עס איז נישט כדאי אנצוקומען צום מאגיסטראט נאָך א סובסידיע און ער אליין בכבודו ובעצמו, איז גרייט אונדז צו העלפן שאָפן א ביסל געלט... אָט איז זיין פלאן: היות ווי דער בעל־הבית פון דעם הויז איז גאלדמאן און דער זעלבער גאלדמאן האָט אויך א געשעפט, איז גאָרנישט שווער צו כאַפן אים ביי אן עבירה אין זיין געשעפט. למשל: שמוץ! דאָס איז דאָך א זאך וואָס עס פעלט נישט ביי יידן. וועט ער גלייך צומאָרגנס אריין אין גאלדמאנס געשעפט, מאַכן אים א פּראָטאָקאָל אויף 150 זלאָטעס פאר נישט ריין האלטן... אָדער, פארלאָזט זיך אויף מיר — האָט ער ווייטער געזאָגט — איך וועל אים גלייך מעלדן, אז אין פאָרלויף פון דריי טעג דאַרף ער מיר ברענגען פון אייך א קבלה, אז איר האָט דאָס געלט דערהאלטן. דער גאלדמאן וועט דאָך נישט וועלן האָבן מיט מיר צו טאָן און גיין זיך משפטן מיט מיר... דערביי האָט ער פארשמורעט די אייגעלעך זיינע, און געקוקט אויף יעדן באזונדער, כדי צו פאָרשן דעם איינדרוק וואָס זיינע רייד האָבן אויף אונדז געמאַכט. ער האָט אָבער לאנג נישט געדאָרפן וואָרטן אויף אונדזער ענטפער.

מיר האָבן אים דערקלערט, אז מיר דאנקען אים פאר זיין „אויפמערקזאמ־קייט" און גוט הארץ, און קאטעגאָריש אפגעוואָרפן זיין פאָרשלאג, וויסנדיק צו וואָס ער צילט. מיר האָבן אים מודיע געווען, אז מיר זענען בירגער פון שטאָט, וואָס צאָלן שטייערן צוגלייך מיט אלע, און דער מאגיסטראט איז מחויב אונדז צו געבן א סובסידיע ווי א לעגאלע אינסטיטוציע, וואָס פירט איר טעטיקייט צווישן דער יידישער באפעלקערונג; און אויב אונדזער בקשה וועט געשטראָכן אָדער אפגעוואָרפן ווערן, דורך אים, וועלן מיר אפעלירן צו דער העכערער מאכט — צו דער וואיעוודזסטוו.

ער האָט זיך געמאכט תמעוואטע, אז ער פארשטייט נישט וואָס מיר רעדן צו אים. ער האָט זיך געהייסן ווייזן דעם מיטגלידס־בוך און די ביכער־קאטאלאָגן. בלעטערנדיק די פוילישע און יידישע קאָטאַלאָגן, וואָס מיר האָבן אים איבערגעזעצט, האָט ער אונדז געגעבן צו פארשטיין, אז ער מיינט נאָר אונדזער טובה, זאָגנדיק וועלכע ביכער מיר דארפן ארויסווארפן, ווייל די ביכער קענען, חלילה, דעמאראליזירן די יוגנט און שלעכט ווירקן ביים דערציען די יידישע יוגנט צו אירע פליכטן אלס בירגער פון דער פוילישער מדינה... איר ווילט דאָך אוודאי — האָט ער צוגעגעבן, אַז עס זאָל נישט בארעכטיקט ווערן די מיינונג פון א גאָר גרויסן טייל פון דער פוילישער באפעלקערונג, אז איר זענט פרעמדע ביי אונדז אין לאנד און מען דארף אייך עלימינירן פון דער פוילישער געזעלשאפט — האָט ער שעלמיש צוגעווונקן מיט זיינע דורכדרינגענדיקע אויגן.

ס׳איז כדאי אויסצורעכענען עטלעכע פון די שרייבער, וואָס זייערע ביכער האָט ער געהייסן ארויסווארפן; מאקסים גארקי, טאלסטאי, ראמען ראָלאן, אנרי

Ա.ԳԱՐՐԱՆ ԵՒ ՕՏԱՐԱ-ՀՐԱՒ Ա.ՈՂ ՀԱԼԱԼ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑՔԱՆ : ԱՐԼ. ԱԱԼԻ ԱՃԱՑԱ ԱՌ ԱԱԼԻ ԶՈՒԱՐԹՈՑ

בארבים, טובים, ברונא יאשינסקי, און נאך און נאך. דער צעטל וואלט געווען צו לאנג אויסצורעכענען אלע. בפרט האט ער געהייסן באזייטיקן די אלע ביכער, וועלכע זייערע מחברים זענען סאציאליסטן.

אריינקוקנדיק אין מיטגלידס־בוך, האט ער אונדז געגעבן אנווייזונגען וועלכע בירגער זענען גוטע און שלעכטע. אייניקע פון זיי דארף מען בכלל ארויסווארפן, ווייל זייערע עלטערן האבן וויניק געגעבן פאר דער נאציאנאלער הלוואה, וועלכע די פוילישע רעגירונג האט דאן פראקלאמירט. צום סוף האט ער פאר אונדז געהאלטן די אמתע דרשה, אז מיר דארפן געדענקען ווו מיר געפינען זיך, ווי דאנקבאר מיר דארפן זיין, ווי געהארכזאם און זיך נישט לאזן אויף קיין שלעכטע וועגן. ער וויסט אלץ און איז וועגן אלעמען אינפארמירט. ער וויסט, וואס עס קומט פאר אין שטאט און וואס אונדז דער עיקר פאר דער קאמוניסטישער נעץ, וואס וועלן ביי אונדז פארלייגט און דרינגט אלץ טיפער אריין אין די קרייזן פון דער יידישער באפעלקערונג, דורך פארשידענע וועגן, מיטן ציל צו העצן קעגן פוילן און אירע געזעצן. געדענקט וועגן דעם — האט ער פארענדיקט, אז די פוילישע מאכט וועט דאס נישט טאלערירן און וועט דאס אויסראטן מיטן שורש!

די זיצונג האט אויף אונדז איבערגעלאזט א דערשיטערנדיקן איינדרוק. מיר האבן וועגן דער זיצונג באלד איבערגעגעבן די אנטיילנעמער פון דער פריערדיקער קאנפערענץ. מיר זענען געווען פארביטערט, און מיט אומגעדולד דערווארט די פארזאמלונג. די גאנצע שטאט איז געווען אויף אונדזער זייט. דאס האט אונדז געגעבן אויסדויער. מיר האבן געוווסט, אז דאס וואס עס קומט פאר ביי אונדז אין שטאט, איז א רינגעלע אין דער קייט פון דעם קאמף, וואס עס פירט די יידישע געזעלשאפט אין גאנץ פוילן פאר איר עקזיסטענץ.

ענדלעך איז געקומען דער דעווארטעטער טאג. צו דעם באשטימטן טערמין האבן מיר אלע זיך פארזאמלט אין דעם לאקאל פון דער „פאושעכנער" שול. עס איז געקומען דער לייטער פון דער פאליטישער אפטיילונג פון סטאראסטווע — סקרענט מיט זיינס א געהילף — א ייד וואס האט געארבעט אין קולטור־רעפעראט ביים סטאראסטווע. דאס איז געווען מאנצאזש. ער האט גוט געקענט יידיש און פלעגט באזוכן אלע אונדזערע אונטערנעמונגען און טעאטער־פארשטעלונגען, כדי צו קאנטראלירן אויב מיר שפילן נישט עפעס אנדערש, ווי עס איז געווען אנגעגעבן אין די דערלויבטע „צענזורקעס". ביידע האבן שטארק אבסערווירט די אריינגעקומענע.

די פארזאמלונג האט זיך מערסטנטייל געפירט אין דער פוילישער שפראך. פארזיצער איז געווען מנשה קנאט. פארשטייט זיך, אז די פארזאמלונג איז געווען א הייסע און אויסער צווייי, דריי מיטגלידער, האבן אלע רענדער פאראורטיילט די האנדלונג פון אברהם כהן. אויף דער פארזאמלונג זענען פארווישט געווארן אלע פארטייאישע אונטערשידן. מיר האבן געפילט די אחריות, אז דווקא אין

אנוועזנהייט פון דעם מאכט־פארשטייער סקרענט, טארן מיר נישט ארויסווייזן אונדזערע מיינונגען וואס שיידן אונדז פאנאנדער, ווייל דער אנגריף פון דער מאכט איז געווענדעט קעגן אונדז אלע. די רעדנער זענען געווען: קנאַט, דער פארזיצער, יונה ברעסלער, לוטעק סקאטניצקי, אייסמאן, פנחס וויינבערג, שמחה און נחום גרונדוואג און אנדערע. אלע האָבן אונטערגעשטראָכן, אז די פריערדיקע פארוואלטונג איז נישט פעאיק אנצופירן מיט דער ביבליאָטעק, און קען נישט מער רעפרעזענטירן אירע מיטגלידער. סקרענט, זעענדיק די אייניהייטלעכקייט און זיכערקייט פון די ארויסטרעטער אויף דער פארזאמלונג, האָט פארגעלייגט איבערצורייסן די דיסקוסיע און צוצוטרעטן צו וואַלן. ער האָט זיך אוודאי עפעס אנדערש פארגעשטעלט, אבער זעענדיק, אז עס איז שוין האלבע נאכט, האָט ער געמאכט זיין פארשלאג צו ענדיקן.

עס האָט זיך נישט געפונען קיין איינער, וואס זאָל פארליגן דעם פריערדיקן פארזיצער אלס קאנדידאט. עס איז אויסגעוויילט געווארן א פארוואלטונג אין באשטאנד פון די מיטגלידער: לוטעק סקאטניצקי, מנשה קנאַט, יונה ברעסלער, ישראל אייסמאן, פיניע וויינבערג, מענדל פרידמאן, אברהם טאוב, יאסל גרונדוואג און שפעטריק. דער לעצטער איז געקומען קיין סאָכאָטשעוו די לעצטע יאָרן, און האָט געארבעט אלס צאן־טעכניק ביי לענטשיצקין. ער איז געווען זייער טעטיק אין דער ביבליאָטעק. עס זענען אויך אויסגעוויילט געווארן פארשידענע קאָמיסיעס, און מיט דעם האָט זיך דאָס גאנצע קאפיטל פארענדיקט.

די פארוואלטונג האָט זיך קאָנסטיטואירט אזוי: פאָרזיצער—סקאטניצקי, סעקרעטאר — פיניע וויינבערג, וויצע־פאָרזיצער מענדל פרידמאן, קאסירער — ישראל אייסמאן.

אין דעם צוזאמענשטעל האָט די פארוואלטונג עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה. אין זומער 1938 איז פלוצלינג געשטאָרבן פון א הארץ־אטאק לוטעק סקאטניצקי. באלד דעם זעלבן טאָג איז פאָרגעקומען א טרויער־זיצונג פון דער פארוואלטונג, און אויף זיין אָרט איז באשטימט געווארן מנשה קנאט אלס פאָרזיצער, וועלכער האָט שוין דעם אמט אנגעהאלטן ביזן סוף, ד.ה. ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1939.

נאָך דער רעוואלוציע וואָס עס איז פאָרגעקומען אין דער ביבליאָטעק, האָט די פארוואלטונג געדונגען א גרעסערן לאָקאל אויף דער טראיאנאווער גאס, אין הויף פון הערצקע טילמאן. צוגעקויפט פרישע ביכער, געפענט דעם לייזן־זאל און איינגעשאפן אלע יידישע טאָג־צייטונגען אן אויסנאם, צייטשריפטן, זשורנאלן, פארשידענע פעריאדישע אויסגאבעס. עס זענען אויך אבאָנירט געווארן אָ געוויסע צאָל פוילישע צייטונגען. געשטעלט זיך אין פארבינדונג מיט די פארלאגן. וועריט נייע מיטגלידער. אויך דער דראמאטישער קרייז איז צוריקגעקומען, — דאָ

איז דאָך געווען זייַן נאטירלעכע הייַם. דא, אין דער ביבליאָטעק, איז ער געשאפן געוואָרן און געשטעלט זייַנע ערשטע טריט. ווידער האָט נחום גרונדוואג זיך ענגומען צו דער ארבעט און זיך פארמאסטן אויף גרויסעס. עס זענען געמאכט געוואָרן גרויסע פלענער אראָפצוברענגען אַ באקאנטן רעזשיסער, ער זאל איינ־ רעזשיסירן א קינסטלערישע פיעסע פון א גרויסן פארנעם, און עס איז געשטאנען די פראגע פון שאפן א טעאַטער־געזעלשאפט אויפן מוסטער פון וולאָצלאָווסק. מען האָט אנגאזשירט פון ווארשע ארטיסטן ווי יאנאס טורקאוו, בלומענפעלד דיאַנא, אידאַ קאַמינסקאַ, שושנה כהן, מאָריס לאמפע, יוסף קאמען, רחל האָלצער, יוסף סטרוגאַטש, אברהם וואָלפשטאָט און אנדערע. זיי האָבן געגעבן וואָרט־קאָנ־ צערטן, וועלכע זענען גוט באזוכט געוואָרן.

אין יאָר 1938 האָט די פארוואלטונג פון דער ביבליאָטעק, אין פארשטענדי־ קונג מיטן וואַרשעווער ליטעראטן־פאריין, אראָפגעבראכט אויף א קאָנצערט די באקאנט געווארענע יידישע פידל־שפילערין און ווירטואזין קלארא מענדעלסאָן, וואָס איז צו יענער צייט געווען א גרויס געשעעניש אין יידישן לעבן. דער לי־ טעראטן־פאריין האָט אונדז אויך געשיקט רעדנער און שרייבער, וועלכע האָבן געהאלטן פארלעזונגען און רעפעראטן אויף אקטועלע און אינטערעסאנטע טעמעס. באזונדער איז ווערט צו דערמאָנען די „אפענע פארומס", וואָס מיר האָבן אין דער לעצטער צייט אינגעארדנט יעדן פרייטיק־צונאכטס, אויפן מוסטער פון וואַרשע־ ווער פאָלקס־אוניווערסיטעט. דער דערפאָלג פון די פרייטיק־אָוונטן איז געווען אומגעהויער גרויס. שטענדיק איז דער לאָקאל געווען פול געפאָקט מיט מענטשן. ער איז געוואָרן צו קליין, צו ענג. די אוונטן פלעגן אנגעפירט ווערן דורך איי־ גענע כוחות. עם זענען באהאנדלט געוואָרן פארשידענע ליטעראריש, געזעל־ שאפטלעכע ווי אויך אַנדערע פראָבלעמען. דער אוונט איז באשטאנען פון א קורצן רעפעראט — אַן אייניליטונגס־וואָרט, דערנאך א דיסקוסיע און צום סוף א קינסטערלישער טייל, אויסגעפירט דורך די חברים פון דעם דראמאטישן קרייז, וועלכער האָט שטענדיק געגעבן פון די שאפונגען פון דעם נאַוואָס דיסקוטירטן שרייבער אדער בוך, וואָס איז באהאנדלט געוואָרן.

די קולטור־ארבעט פון דער ביבליאָטעק־פארוואָלטונג האָט געהאט א קאלאסאלע ווירקונג אויף דער יוגנט. איך וויל דאָ דערמאָנען די לעצטע צוויי גרעסטע קולטור־ אונטערנעמונגען, וועלכע זענען פארגעקומען א קורצע צייט פאר דער מלחמה. פון איינער אזא אונטערנעמונג איז נאָך געבליבן א פראגראמקע (זע די געדרוקטע פראגראמקע פון דער מענדעלע־אקאדעמיע).

ווינטער 1938 איז פארגעקומען די מענדעלע־אקאדעמיע, און פרילינג פון זעלבן יאָר — פסח די לעצטע פרץ־אקאדעמיע. ביידע אקאדעמיעס זענען פאָר־ געקומען אין די גרעסטע זאלן פון שטאָט, וועלכע זענען געווען איבערגעפולט פון מענטשן. די רעדעס זענען געהאלטן געוואָרן פון אייגענע חברים. באזונדערס

פראכטפול איז געווען די מענדעלע־אקאדעמיע. דער דראמקרייז האָט אויפגע־
פירט א פראגמענט פון „מסעות בנימין השלישי", א כאר אין באשטאנד פון 30
חברים, אנגעפירט דורך לייבל פערשטענבערג, האָט אויסגעפירט אַ ליד
פון משה שולשטיין וועגן מענדעלען. מוזיק צום ליד האָט געשאפן דער באקאנטער
מוזיקער פון ווישעגראד אגרא דניק (אומגעקומען דורך די דייטשן ערגעץ
אין רוסלאנד, נישט באוווסט דאָס אָרט).

די פרץ־אקאדעמיע איז פאָרגעקומען ביי דראבערן אין זאל. עס האָבן דאן
געערעדט דיזעלבע חברים: ווייסבערג, פיניע, שפעטריק, מנשה קנאט, דער שרייבער
פון די שורות, נחום גרונדוואג און מאיר האָלצמאן האָבן געלייענט פון פרצ׳ס ווערק,
און די אַקאַדעמיע האָט געמאַכט א שטארקן אײַנדרוק. די אונטערנעמונג איז שוין
געווען די לעצטע פון דער ביבליאָטעק. אין דער לופט האָט זיך שוין געטראָגן
די קומענדיקע מלחמה, פאר ווועלכע אלע האָבן זיך אזוי געשראָקן.

דערווייל האָט זיך די אנטיסעמיטישע כוואליע פארשטארקט. אין סאָכאַטשעוו
האָט מען געשלאָגן יידן, עס זענען פאָרגעקומען באיקאטן און פיקעטן אויף
יידישע געשעפטן. דאָס אלץ איז געווארן א טאג־טעגלעכע דערשיינונג אין
יידישן לעבן אין שטאָט. דאָך איז די ביבליאָטעק אנגענאנגען מיט איר ארבעט.
די מלחמה האָט געטראָפן די ביבליאָטעק אין איר שענסטן בלי־פעריאד. ס׳איז
געווען דער לעצטער זומער. דער אנטיסעמיטיזם האָט זיך פארשטארקט פון
טאָג צו טאָג.

אַ סצענע פון דוד בערגלסאָנס „דער טויבער". הלהקה הדרמטית—תמונה מ„החרש"
של ד. ברגלסון

וועז ס׳איז באַקאַנט געוואָרן דער מאַביליזאַציע־רוף פון דער פוילישער אַרמיי, האָבן מיר אויף א דרינגנדיקער זיצונג פון דער פארוואלטונג באשלאָסן צו פאר־פאקן די ביכער אין קאסטנס און באהאלטן אויפן בוידעם. מיט וויפל זארגפעל־טיקייט דאָס איז געטאָן געוואָרן! נישט איינער פון אונדז האָט צוזאמען מיט די ביכער פארפאקט זיינס א טרער. צו דער ארבעט זענען מאַביליזירט געוואָרן פיל חברים אויסער דער פארוואלטונג. די לעצטע ביכער זענען פארפאקט געוואָרן, וועז מען האָט שוין די שטאָט באָמבאדירט, וועז די דייטשע מחבלים זענען געפלויגן איבער דער שטאָט...

יעדער האָט זיך געשטעלט די פראגע, צי וועט ער נאָך דערלעבן מיט די אייגענע העגט אויסצופאקן די ביכער? ליידער האָבן נאָר איינצלנע דאָס דערלעבט. וועז איך בין אין יאָר 1946 געקומען פון רוסלאנד קיין סאָכאָטשעוו, צוזאמען מיט הערצקע ט י ל מ א ן, דעם בעל הבית פון הויז ווו עס האָט זיך געפונען די ביבליאָטעק, האָבן מיר זיך ארויפגעדראפעט אויפן בוידעם אוו נישט געטראָפן קיין זכר פון די עטלעכע טויזנט ביכער. אין מיסט פון בוידעם האָבן זיך געוואלגערט עטלעכע בלעטלעך פון שפינאָזאס „עטיק" אוו פון פרץ׳ס „ביינאכט אויפן אלטן מארק"... פארגעלטע אוו פארשטויבטע האָט מען נאָך אין זיי געקענט לייענען די אותיות, ווי אויך דעם סטעמפל פון דער ביבליאָטעק. ווי סימבאָליש! „ביינאכט אויפן אלטן מארק" איז געבליבן ווי אַ זכר פון דער „היטלער־נאכט", וואָס די היטלעראוועס האָבן איינגעאָרדנט אויף די סאָכאָטשעווער יידן, פון וועלכע נאָר געציילטע האָבן זיך אָפגעראטעוועט.

לויט ווי א טייל פאָליאקן האָבן אונדז איבערגעגעבן, זענען די ביכער פאר־ברענט געוואָרן דורך די פאליאקן אויפן באפעל פון די דייטשן, נאָכדעם ווי זיי האָבן ארויסגעטריבן די יידן פון סאָכאָטשעווער געטאָ. מען האָט אלע ביכער צונויפגענומען אין מיטן־מארק און געמאכט א שייטער־הויפן.

אזוי האָט זיך פארענדיקט די ביבליאָטעק אין אונדזער שטאָט וואָס האָט מיט־געהירקט צו דער געשטאלטיקונג פון אן אימפולסיוון און קולטוררייך יידיש לעבן אין סאָכאָטשעוו.

יידיש געזעלשאפטלעך־לעבן פון 1937 ביז 1939

צו איר הויך־פונקט איז די יידישע געזעלשאפטלעכקייט דערגאנגען די לעצטע 2 יאָר פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה, סיי צוליבן וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג, סיי צוליבן עקאָנאָמישן אויפבלי. עס האָט זיך אפילו אנגעהויבן פילן א מאנגל אין ארבעטס־הענט, אין אַרבעטנדיקער אינטעליגענץ, עס הויבן אָן קומען פון דער פרעמד פארשידענע פאך־לייט, ספעציעל יידישע דאָקטוירים, אדוואָקאטן, וואָס א טייל פון זיי זענען באלד אריינגעטרעטן אין דער געזעלשאפט־

לעכער ארבעט. עס קומען צוריק מענטשן, וועלכע האָבן מיט יאָרן צוריק פארלאָזט די שטאָט, און איצט שטעלן זיי זיך גלייך צו דער דיספאָזיציע פון זייערע פארטייען און ארגאַניזאציעס. דעם צופלוס פון די אינטעליגענטע כוחות הויבט מען אָן צו פילן אין דער געזעלשאפטלעכער ארבעט, אין וועלכער זיי ברענגען אריין מער קאלאריט און ספעציעל צווישן דער יוגנט.

אין דער לופט האָט זיך געטראָגן דער אנקומענדיקער שטורעם. אין גאנץ פוילן, און פארשטנדלעך אויך אין סאָכאָטשעווו, האָט דער עקאָנאָמישער באיקאט אָנגעגומען אלץ ערנסטערע און שווערערע פאָרמען. אין די מארק־טעג, דינסטיק און פרייטיק, זענען אָרגאניזירט געוואָרן דורך די פוילישע כוליגאַנעס פיקעטן, און זיי פלעגן זיך שטעלן ביי די יידישע געשעפטן נישט אריינלאָזנדיק אהין קיין קריסטלעכע קונים. האָט זיך שוין אמאָל באוויזן א פאָליאק וואָס האָט געוואלט אריינגיין קויפן אין א יידיש געשעפט, ווייל ער האָט גוט געוווסט, אז דאָס ארטיקל וואָס ער וועט קויפן ביים ייד וועט אים קאָסטן א סך ווייניקער ווי אין קריסטלעכן — האָט ער מורא געהאט, ווייל די כוליגאנישע אנטיסעמיטן פלעגן אזא קונה אָפּ־ווארטן ביים ארויסגיין, אים כאפן און אנהענגען אן אויפשריפט, אז ער האָט געקויפט ביי א יידן. ווי מיט א שאנד־צייכן איז דער פאָליאק אזוי געגאנגען, אויף זיין פלייצע די אויפשריפט, און א כוליגאָן האָט אים געהיט, ער זאָל חלילה די אויפשריפט נישט אראָפנעמען. פארשטייט זיך, אז דאָס האָט געווירקט, אז קיין פאָליאק זאָל נישט אריינגיין קויפן אין א יידישער קראָם. אלע יידישע געוועלבער זענען געווען באַקלעפט מיט אויפשריפטן, פלאקאָטן, אז דאָס איז א יידישע קראָם, מען זאָל אין איר נישט קויפן.

יידישע פאָרשטייער פון פארשידענע ריכטונגען האָבן זיך געוואָנדן נאָך הילף צום פאָרשטייער פון פּ. פּ. ס. דעם פריער־דערמאָנטן דראָבער. די כוליגאַנישע באַיוווקע האָט אים דערפאָר פאַרנאָרט אין אַ פינצטער געסל (אויף דער וואַרשעווער גאַס, ביים אַרייננאַנג צו לוקשטיקן) און אים אזוי צעשלאָגן, אז א פארשעמטער האָט ער געמוזט פאָרלאָזן די שטאָט. אויף א מינוט האָט מען לייכטער אָפגעעטעמט, אָבער מיט יעדן טאָג איז די געפאר געוואָרן גרעסער. ס׳האָט דאן אין דער פוילישער געזעלשאַפט נאָך געהערשט אַן אַנדערער צוגאנג צום קאמף מיט יידן, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דער באַרימטער רעדע פונעם דעמאָלטדיקן פוילישן פרעמיער־מיניסטער, סקלאָדקאָווסקי, אונטערן נאָמען — אָוושעם". דאָס האָט געדאַרפט הייסן: שלאגן יידן טאָר מען נישט, אָבער עקאָנאָמישער באיקאט, פיקעטן, באזייטיקן יידן פון האַנדל, אינדוסטרי, האַנטווערקעריי און אויף זייערע ערטער באזעצן פאָליאקן — „אָוושעם", דאָס יא!

דער געטרייער אויספירער פון דעם לאָזונג אין סאָכאָטשעווו איז געווען דער שוין טרויעריק־באַרימטער וויצע־סטאראָסטע באַרקאָווסקי — „בראדקא" ווי מיר האָבן אים גערופן. ער איז געוואָרן דער גרעשפענסט פון אונדזער יידיש לעבן,

און אנגעווארפן אויף אלעמען א שרעק. יעדן פארנאכט פלעגט ער ארומפאָרן אויף א ווייס פערד, אָנגעטאָן אין א גרויסער פעלערינע, וואָס האָט פארדעקט דאָס גאנצע פערד, און אָך אוּן ווייַ איז געווען צו א יידן, וואָס האָט געוואָגט צו פאָרמאָכן זיין געוועלב 5 מינוט נאָך 7. ער פלעגט מאכן פראָטאקאָלן אָן רחמנות, אויף הונ־דערטער זלאָטעס. ער פלעגט די פראָטאָקאָלן שרייבן אויף געווויינלעכע שטיקלעך פאפיר, און אפילו אויף פאקונגען פון די אויסגעריכערטע סיגארעטן. נישט איין יידישן קרעמער האָט ער אזוי ארום צעבראָכן, ווי עס איז געווען דער פאל מיט ב ע ר ל א ק ל א נ ס ק י, וועלכער איז אראָפּ פון זינען.

ער האָט פארווערט צו ארבעטן אין די זונטיק־טעג, און אין די טעג ווען ס׳איז אויסגעפאלן א פוילישער יום־טוב. רייטנדיק אויף זיין פערד און פילנדיק די מורא וואָס ער ווארפט אָן אויף די יידן, איז ער געוואָרן נאָך מער האפערדיקער, און האָט אנגעהויבן אויך אריינדרינגען אין יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן, אנהויבנדיק געבן דאָרט זיינע עצות און זאָגן זיינע דעות, ווי עס איז געווען דער פאל מיט דער ביבליאָטעק.

דער אנטיסעמעטיזם איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. די פיקעטן זענען יעדן טאָג שטארקער געוואָרן, און יעדן פרימארגן זענען די יידישע געשעפטן געוואָרן באקלעפט מיט פארביקע פלאקאטן, אז דאָס איז א יידיש געשעפט און די קריס־טלעכע באפעלקערונג ווערט אויפגעפאָדערט נישט צו קויפן אין אים. כדי אָבער באדינען די פאליאקן, האָבן זיך געעפנט פוילישע געשעפטן. עס האָבן אנגעהויבן קומען פון דער פרעמד קריסטלעכע שוסטער, שניידער, סטאָלארעס, שמידן און אנדערע האנטווערקער. עס האָבן זיך אנגעהויבן אָפּטע אנפאלן אויף יידן אין די אוונטן, וועלכע זענען אויסגעפירט געוואָרן דורך די פארשידענע כוליגאנעס פון שטאָט.

די פארברעכערישע מעשים פון די היטלעריסטן אין דייטשלאנד האָבן געפונען א גוטן אפקלאנג אויפן פוילישן באָדן, און די רעזולטאטן האָבן נישט לאנג געלאָזט אויף זיך ווארטן. אין די הויכע רעגירונגס־קרייזן אין פוילן איז שוין דאן דיסקוטירט געוואָרן א געזעץ־פראיעקט, וואָס האָט געדארפט רעגולירן און אויס־גלייכן דעם יידישן האנדל, אינדוסטרי, און האנטווערקעריי לויט א פראָצענט־נאָרמע, לויט דעם פראָצענט יידן אין פוילן. ד.ה. אז די יידישע באפעלקערונג האָט געמעגט זיין פאָרטרעטן אין די אויסגערעכנטע געביטן מיט אזא פראָצענט, וויפל איר באפעלקערונג האָט באטראָפן אין דער אלגעמיינער באפעלקערונג פון פוילן.

דערמוטיקט פון די אלע אנטיסעמיטישע געזעצן, האָבן די כוליגאנעס געטאָן זייער ארבעט אומגעשטערט אויך ביי אונדז אין שטאָט. זיי האָבן אויסגעשפרייט זייער טעראָר אויפן גאנצן שטח פון יידישן לעבן, און, ס׳איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שווערער און ענגער.

היטלער מיט זיינע גענעראלן האָבן שוין געדראט די פּוילישע מלוכה־מענער, וואָס א טייל פון זיי זענען געווען פארקויפּטע דייטשע אגענטן. זיי האָבן פון איין זייט געהאלטן רעדעס, אז זיי וועלן זיך נישט לאָזן און פון דער צווייטער זייט אויסגעלאָזט דעם צאָרן צו דער יידישער באפעלקערונג.

אין אזא עלעקטריזירטער לופט פון מלחמה־שטימונג און טעראָר, איז אויס־געקומען אָנצוגיין מיט דער ארבעט און נישט לאָזן יידן אריינפאַלן אין יאוש און אין מורא. די ארבעט איז נישט געווען קיין לייכטע. יעדע פּארטיי האָט געמוזט קעגנווירקן אין איר פעריפעריע וואָס זי האָט באהערשט. אוועקטרייבן די שטימונגען וואָס האָבן זיך אנגעהויבן פאַרשפרייטן. יעדע פּארטיי איז אָנגעגאנגען מיט איר ארבעט, אפשר מער נאָך ווי שטענדיק. מ׳האָט געפרווט ווייטער אקטי־ויזירן און פאָרזעצן די ארבעט. זיך פארבינדן מיטן פראָגרעסיוון טייל, מיט דעם טייל פון דער פוילישער באפעלקערונג אין סאָכאַטשעוו, וואָס איז נאָך נישט געווען פארסמט, וואָס האָט נאך געגלויבט אין סאָלידאריטעט. און דאָ האָט זיך ווידער ארויסגעוויזן ווי אן אמתער יידן־פריינט, וועלכער האָט כסדר קעגנגעווירקט די געפאר פון וואקסנדן אנטיסעמיטיזם אין דער שטאָט — דער פ.פ.ס. פירער דראבער. ווי אַן אמתער פריינט האָט ער זיך געשטעלט אויף אונדזער זייט, און זיך נישט געראכנט דערמיט וואָס ער איז פארשריגן געוואָרן פאר א יידישן „פאַכאָלעק" (אונטערהעלפער).

אויף וויפל די פארשטארקטע ארבעט פון די פארטייען אויף דער יידישער גאַס האָט געגעבן אירע פרוכטן, קען באווייזן דער יידישער אָנטייל אין די לעצטע צוויי וואל־קאמפאניעס, וואָס מיר האָבן געפירט צו יענער צייט אין פוילן, אין די חדשים מאי־יוני. דאָס זענען געווען די וואלן צום שטאָט־ראט און צו דער קהילה.

די וואלן זענען געפירט געוואָרן אין א שרעקלעכער טעראָר־שטימונג קעגן דער יידישער באפעלקערונג. דער זון פון זשמיעווסקי — א באקאנטער ענדעקישער כוליגאן אין דער שטאָט, האָט אנגעפירט מיט א באנדע שלעגער, ארויסגעשלעפט יידן פון די רייען ביי די וואל־אורנעס, כדי זיי זאָלן נישט קענען שטימען. יידן האָבן געשטעלט אומעטום א ווידערשטאנד, און עס איז דער באנדע נישט געלונגען צו פארקלענערן די צאָל יידן וואָס האָבן געשטראמט צו די וואל־אורנעס. בכלל האָבן די לעצטע וואלן אין פוילן צו די קהילות און שטאָט־ראטן באוויזן אן איבערארבעטונג פון כוחות צוזאמענגעטעל אויף דער יידישער גאַס, לטובת דער ארבעטער־באוועגונג (קאָנקרעט „בונד"), — דאס זעלבע איז פאָרגעקומען אין סאָכאַטשעוו.

די אלע פון אונדז שוין פריער אויסגערעכנטע פארטייען און ארגאניזאציעס, האָבן געארבעט און געווירקט ביז צו דער מלחמה. נישט קוקנדיק אויף דעם, וואָס עס איז געווען אַן אויפשטייג און ירידה אין זייער ארבעט, האָט ער דאָך נישט געמינערט די ראל וואָס יעדער פארטיי האָט געשפילט. עס איז אָבער א חוב

אויסצורעכענען די נעמען פון די יעניקע וועלכע זענען ביז דער לעצטער מינוט געשטאנען בייַ דער אנפירנדיקער ארבעט פון די אלע פארטייען: אלגעמיינע ציוניסטן — זייער אקטיוו איז באשטאנען פון שמחה גרונדוואג, מיכאל כהן, משה לאדזשער (יאקובאוויטש), יואל מילער, ד"ר קאפלאן, שעמיאנטעק. „מזרחי — יענקל בידערמאן, מאנטשיק, אייזיק וואלדענבערג, בלומענטאל א.א. „אגודה" — יוסף וואלקאוויטש, יענקל ביענטשקאווסקי, אליעזר זוסמאן, יצחק ווינער א.א. החלוץ — פיניע וויינבערג, שמואל יאקובאוויטש. „בונד" — הערשל וואַרשאַווסקי (א ברודער פון שרייבער עוזר וואַרשאווסקי), יאנטל ראַזען, אהרן גרינבערג, שמחה גאלדבערג, חיים פינטשעווסקי, מענדל פרידמאן.

קיין קאמוניסטישע ארגאניזאציע האָט נישט עקזיסטירט, ווייל ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, האָט מען זי אויפגעלעזן אין 1937 אין גאנץ פוילן און במילא אויך בייַ אונדז אין סאָכאַטשעווו. אויך דער פראָפעסיאנעלער פאריין האָט ווי א זעלבסטענדיקע פראָפעסיאָנעלע אָרגאניזאַציע נישט עקזיסטירט, ווייל די פאָליציי האָט דעם פאריין פארמאכט נאָך דעם ארעסט פון עטלעכע פאריינס־טוער, בעת דער פייערונג פון „בית׳ר".

יעדע פארטיי האָט זיך געהאט איר יוגנט־אָרגאניזאציע צווישן וועלכע זי האָט געפירט א פארשטארקטע ארבעט, אפשר נאָך מיט מער אייפער און אימפעט ווי בייַ דער פארטיי גופא, ווייל אלע האָבן זיך אָפּגעגעבן א דין וחשבון, אַז וואָס גרעסער איר אָנזען צווישן דער יוגנט, אלץ שטאַרקער וועט זיין איר כוח.

דער קאמף איז געווען א ריינער אָן פערזענלעכן אייגן־נוצן, אויסשליסלעך נאָר צו פאַרבעסערן און פארשענערן דאָס אלגעמיינע יידישע לעבן אין שטאָט.

אין דער ניי־געווייליטער קהילה און שטאָט־ראט, האָבן שוין די יידן נישט געקענט ברענגען צום אויסדרוק די שטים פון די וואָס האָבן זיי געווייליט. אין שטאָט־ראט האָבן די יידן שוין געהאט נישט מער ווי 3 פאָרשטייער, ווייל די מוניציפאליטעט איז פאר די וואלן געוואָרן אזוי צוגעשניטן, אז די יידישע פאר־טרעטונג זאָל זיין א מינימאלע. די דריי שטאָט־ראט פאָרשטייער זענען געווען: מיכאל כהן — פון די ציוניסטן, יוסף לוקשטיק פון די האנטווערקער און קליינהענדלער און חיים פינטשעווסקי פון „בונד".

אין דער ניי־אויסגעווייליטער קהילה איז געווען פאָרזיצער יצחק ווינער פון דער „אגודה" אויפן אָרט פון פריערדיקן פאָרזיצער יוסף וואלקאוויטש. די „אגודה" האָט געהאט די גרעסטע פראקציע אין דער ניי־אויסגעווייליטער קהילה. דער „בונד" וואָס האָט קיינמאָל נישט געהאט קיין פאָרטרעטער אין דער קהילה, האָט דאָס מאל באקומען צווי פאָרשטייער הערשל וואַרשאווסקי און אהרן גרינבערג.

בנין פון מאַגיסטראַט : בנין העיריה

קיין לאוניק האָבן די יידן אין לעצטן מאגיסטראט נישט באקומען.

**
*

דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 האָט זיך אלץ געענדיקט. שוין דעם זעלבן טאָג, דעם ערשטן מלחמה טאָג, וועז די דייטשע בעסטיעס האָבן געמאכט זייער איבער־פאל אויף פוילן, איז סאָכאַטשעווו באָמבאדירט געוואָרן און ס׳זענען געפאלן די ערשטע קרבנות. אויפן 5־טן טאָג, וועז די דייטשע ארמייען האָבן זיך דערנענטערט צו דער שטאָט, און סאָכאַטשעווו איז פארפלייצט געוואָרן מיט זעלנער פון דער אָפטרעטנדיקער פוילישער ארמיי, האָט די גאנצע יידישע באפעלקערונג פארלאָזן די שטאָט. מען איז געלאָפן קיין וואַרשע, מיינענדיק, אַז דאָרט, אין דער הויפט־שטאָט וועט מען האָבן גרעסערע שאַנסן צו בלייבן לעבן. מען האָט געמיינט און געגלויבט, אז וואַרשע וועט נישט פאלן. יעדער יד האָט געהאט די איבער־צייגונג, וועז ענגלאנד און פראנקרייך האָבן אויפן דריטן טאָג דערקלערט דייטש־לאנד קריג, אז די מלחמה וועט נישט לאנג דויערן און יעדער וועט זיך אומקערן אין זיין היים. די אילוזיע האָט אָבער שנעל, זייער שנעל געפלאצט. נאכן אפזיין עטלעכע טעג אין וואַרשע, האָבן א סך סאָכאַטשעווער (און אנדערע) יידן געפונען דעם טויט פון די אפטע באָמבאדירונגען. נאָך א חודש צייט איז די מלחמה צווישן דייטשלאנד און פוילן געווען „פארענדיקט". פוילן האָט קאפיטולירט.

א הייפל סאָכאַטשעווער יידן האָבן זיך אומגעקערט א היים, און האָבן

געטראָפן זייער שטאָט אין חורבות. סאָכאַטשעוו האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט א שרעקלעך בילד. עס איז נישט געבליבן קיין איין גאנץ יידיש הויז. די דייטשן האָבן נאָכן אריינמארשירן קיין סאָכאַטשעוו געגומען נקמה אין די יידן און האָבן ווי לויט א פלאן, אלץ וואָס האָט געהאט א שייכות מיט יידן צעשטערט. מען דארף נישט פארגעסן, אז בעת די קאַמפן איז סאָכאַטשעוו איבערגעגאנגען עטלעכע מאָל פון האַנט צו האַנט — פון די דייטשן צו די פאָליאַקן, פון די פאָליאקן צו די דייטשן. אויב אָבער ס'זענען נאָך געבליבן עטלעכע הייזער ווו מען האָט ווי עס איז געקענט ווויינען, האָבן די פאָליאקן אהין די יידן נישט אריינגעלאָזט און אליין זיך דאָרט באזעצט. אפילו אזא ייד ווי יחיאל מאיר ט י ל מ א ן, וועלכער האָט געהאט אין סאָכאַטשעוו 10 הייזער, האָט נישט געהאט ווו צו ווויינען, ער האָט נישט געהאט ווו אַריינצוגיין...

**
*

דאָס איז דער סך־הכל פון דער פיל־הונדערט־יעריקער יידישער קהילה אין סאָכאַטשעוו, וואָס האָט פארנומען אזא אנגעזען אָרט אין לעבן פון דער יידישער באפעלקערונג, פון אלע יידישע קהילות אין מדינת פוילן.

צווישן די 6 מיליאָן יידן, וועלכע זענען אומגעקומען דורך אוממענטשלעכע פייניקונגען און פארברענט געוואָרן אין די גאז־אויוונס פון אוישוויץ, מאידאנעק, סאָביבאָר און אנדערע טויט־לאַגערן, געפינען זיך 5000 יידן פון סאָכאַטשעוו, וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש השם ועל קידוש העם.

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פארגעסן.

משה שווארץ (שיקאגא)

די פארשניטענע היים

פון שטאָל און אייזן, קאלט און הארט און שטום,
שמיד אויס א הארץ פאר זיך, דו מענטש — און קום!
ח. נ. ביאליק

ט ראָץ דעם וואָס מיין אויפגאבע איז אויפצולעבן דערינערונגען פון בלויז א באשטימטן פעריאָד פון לעבן אין סאָכאַטשעוו, קען איך דאָך נישט פארבייגיין גלייכגילטיק און נישט דערמאָנען, כאָטש מיט עטלעכע ווערטער, דעם גרויסן חורבן.

די האנט ציטערט, און דאס האַרץ ווערט פארקלעמט, ווען מען דערמאנט זיך דעם גורל פון סאָכאַטשעוו וואָס איך האָב פארלאָזט אין יאָר 1926 פול מיט א שפרודלדיק יידיש לעבן, און דאָס סאָכאַטשעוו וואָס איך האָב אנגעטראָפן צוריק קומענדיק אין יאָר 1949. צווישן די צוויי דאטעס ליגט א טיפער אָפגרונט, א ים מיט בלוט, מיט ווייטאג, צער און חורבן.

דער איינגעשטעלטער שטייגער פון די לעבעדיקע איז צו פארגעסן די וואָס די ערד דעקט צו. אָבער מען קאן קיינמאל נישט פארגעסן דעם אומקום פון א גאנצן קיבוץ, פון א ישוב און זיין ברוטאלן טויט.

ס׳איז שווער פאר מיר צו מאכן א הספד נאָך מיין געבורטס־שטאָט, וואָס איז מיר אזוי ליב און נאענט. מיט טויזנטער פעדעם בין איך געווען פארבונדן מיט דעם יידישן לעבן אין סאָכאַטשעוו, און זיך געטיילט מיטן צער און שמחות, מיט די פרייד און יסורים פון יעדן ייד אין שטעטל.

און איצט איז אויך אויף מיר אויסגעפאלן דער גורל זיך צו באטייליקן אין דער פארצייכענונג פון דער טרויעריקער כראָניק, און שטעלן א שטיין צוקאפנס דער אויף אייביק חרובער פאר אונדז סאָכאַטשעוו, די אומגעקומענע קדושים; מיין אייגן בלוט און פלייש, און מיינע בני־העיר ווענמענס אונטערגעהאקטע לעבנס וועלן מיר נאָכגיין ווי א שטן ביז אין מיין קבר אריין.

***

סאָכאַטשעוו האָט אריינגעשריבן אַ הערלעך קאפיטל אין דער געשיכטע און אין דעם קאליירפולן און אייגנארטיקן לעבן פון די יידן אין פוילן פון וועמען, עס האָט געשטראָמט דער ליכטיקער גייסט איבער אלע יידישע ישובים אין דער

וועלט במשך פון דורות, און געגערט אונדזער פאָלק מיט די קערנדיקע יידישע טראדיציעס, מיט יידישן וויסן, מיט די וועלק פון יידישן געדאנק און יידישער שאפונג.

סאָכאַטשעוו האָט מיט זיך סימבאָליזירט און איז געווען דער סינטעז סיי פון דעם יידיש־טראדיציאָנעלן לעבן, ווי אויך פון דעם פראָגרעסיוון קולטור לעבן. דאָס זענען געווען יאָרן וועלכע האָבן געשלאָגן טיפע ווארצלען פון וועלכע ס׳האט זיך געצויגן דער המשך — ביז דעם גרויסן נאציאָנאַלן אומגליק. ס׳איז אָבער ביי די גערעטעוועטע פארבליבן די צערפולע בענקשאפט — א בענקשאפט נאָך יענע יאָרן און טעג, נאָך די קינדערישע זומער־פארנאכטן; נאָך די פריידיקע שבתים און ימים טובים. א בענקשאפט אהיים, צו די מיט יידן באוואוינטע גאסן און געסלעך, אויסגעזעצט אין די הייסע זומער־נעכט מיט יידישע פרויען וועלכע האָבן אין זייערע פשוטע ווייבערישע שמועסן ארויסגעבראכט דאָס שווערע סאָציאל־עקאָנאָמיש און פאָליטישע לעבן פון די יידן אין דעם אמאָליקן פוילן; א בענקשאפט נאָך די טייערע פשוטע יידישע פאָלקס־מענטשן וועלכע זענען אזוי ברוטאל אומגעקומען. די שטאָט פון מיין געבורט האָט מיך שטענדיק באצויבערט, און איך האָב וועגן איר שטענדיק געטראכט מיט ליבשאפט. און ווו איך בין געווען, האָט מיך שטענדיק געצויגן קיין סאָכאַטשעוו, די שטאָט פון מיין יוגנט־טרוים, ווו מיינע יוגנט־חלומות זענען געווען געוואָרן און וועלכע האָט אויך פאר מיר אנגעצייכנט דעם גייסטיקן וועג אין מיין לעבן.

דער צייט־אָפשניט 1915—1926 קען באצייכנט ווערן ווי דער רענעסאנס, דער אויפשוונג פון דעם יידישן געזעלשאפטלעכן, פאָליטישן און קולטורעלן לעבן אין פוילן.

דאָס זענען געווען שטורמישע יאָרן פון מלחמות און רעוואָלוציעס; יאָרן פון חבלי לידה, פון נייע סאָציאל־פאָליטישע אָרדענונגען אין א ריי לענדער און פון דער באפרייונג פון אונטערדריקטע פעלקער, צווישן זיי אויך פוילן וועלכע איז דעם 11־טן נאָוועמבער 1918 אָנטשטאַנען אלס א פריי אומאָפהענגיק פוילן. אט די אלע געשעענישן האָבן געלאָזט זייערע שפורן און אריינגעבראכט טיפע ענדערונגען אויך אין דעם יידישן לעבן אין פוילן.

נישט קוקנדיק אויף דעם שווערן, עקאָנאָמישן מצב, סיי אונטער דער דייטשער אקופאציע און סיי שפעטער אין דעם „פרייען" פוילן, איז אין יידישן לעבן פאָר־געקומען אַ גרויסער קולטור־אויפשטייג און ס׳האָט פולסירט א פאָליטיש־געזאל־שאפטלעך לעבן. סאָכאַטשעוו איז נישט נאָר געווען א טייל פון דער פוילישער—יידישער געזעלשאפטלעכקייט, נאָר איז געשטאנען אין פאדערגרונט פון דעם אזוי שטארק פולסירנדיקן לעבן פון פוילישן יידנטום, וועמענס אקטיוויטעטן האָבן זיך אויסגעדריקט אין א פארצווייגטער קולטור־טעטיקייט, באשטייענדיג פון א רייכער שטאָטישער ביבליאָטעק פון עטלעכע טויזנט ביכער אין יידיש, פוליש, העברעאיש

און רוסיש; א לייען־זאל וואָס פלעגט יעדן אוונט אנגעפילט ווערן מיט יונגע בחורים און מיידלעך, דיסקוסירנדיק פארשידענע ליטעראַרישע און פּאָליטישע פּראָבלעמען; פעריאָדישע לעקציעס מיט אייגענע כחות און אויך אראָפּגעבראכטע רעפערענטן פון דער שכנישער זוארשע וועגן די נייע שטרעמונגען אין דער יידישער און וועלט־ליטעראטור און אנדערע פּראָבלעמען. א זייער פּאָפּולערע און אקטיווע דראמאטישע סעקציע, אנגעפירט אין פארשידענע צייטן, דורך דעם טעאטער קענער נחום גרונדוואג, וואָס האָט געהאט א נאָמען אין שטאָט אין אומגעבונג, וועלכע האָט דורכגעפירט אפטע דראמאטישע פאָרשטעלונגען און ליטעראריש־מוזיקאלישע אוונטן מיט פּראָגראמען פון די יידישע קלאסיקער און פון דער וועלט ליטעראטור; ארויסטרעטונגען מיט געזאנג־נומערן פון דעם כאר ביי דער דראמא־טישער סעקציע.

דאָס אלץ איז דערמעגלעכט געוואָרן אַדאַנק דער אינטעליגענטער יוגנט, וואָס האָט זיך גערופן צו א נייי לעבן, און האָט אויסגעטיילט פון זיך פּאָפּולע פירער און טוער וועלכע האָבן אריינגעבראַכט ליכט, וויסן און א נייעם גייסט און ריטם אין דעם גאנצן יידישן לעבן.

נאָך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט שוין סאָכאַטשעוו פארמאָגט א „יידישע געזעלשאַפטלעכע ביבליאָטעק" און א דראמאטישע סעקציע אלס א טייל פון דער ביבליאָטעק. אָבער מיט דעם אויסברוך פון דער מלחמה זענען די יידן פון סאָכאַטשעוו, ווי פון א סך אנדערע שטעט און שטעטלעך ארויסגעטריבן געוואָרן דורך דער צארישער רעגירונג קיין וואַרשע, איבערלאָזנדיק דעם גאנצן פארמעגן וואָס איז צוזאמען מיט דער גאנצער שטאָט חרוב געוואָרן.

נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן אין יולי 1915 פארנומען וואַרשע, האָבן זיך די יידן אנגעהויבן צוריקקערן קיין סאָכאַטשעוו. קומענדיק צוריק אהיים, אנהייבנדיק אויפבויען דאָס חרובע לעבן און די חרובדיקע היימען, האָט מען גלייך אויך אנגעהויבן טראכטן וועגן דעם גייסטיקן לעבן.

די גרויסע זאָרג ווי דעם קאָפּ אוועקצולייגן, ווייל ס׳איז נישט געבליבן כמעט קיין איין גאנצע דירה האָט נישט אפּגעשוואכט און נישט געשטערט דעם שטארקן באגער צו פארבינדן דאָס שוערע טאג־טעגלעכע עקאָנאָמישע לעבן מיט א באגער צו א גייסטיק־געזעלשאפטלעכן לעבן.

מיט דער גרעסטער עקשנות און אנשטרענגונג, מיט די באגרענעצטע מענטש־לעכע און פינאנציעלע כוחות איז געפּנט געוואָרן די „יידישע געזעלשאפטלעכע ביבליאָטעק און לעזע־זאל", וועלכע איז גלייך געוואָרן די היים און צענטער פון דער צוריקגעקומענער יוגנט. ארום אָט דער ביבליאָטעק האָט זיך גרופירט כמעט די גאנצע יוגנט פון סאָכאַטשעוו און אויך א צאָל עלטערע אן אונטערשייד פון אידעאלאגיעס און פארטיי אנגעהעריקייט. די ביבליאָטעק איז געוואָרן מער ווי אן ארט וווּ מען קריגט א בוך, דאָס איז געוואָרן א דערציונגס־אינסטיטוציע, וווּ מ׳האָט

געזאָרגט פאר דער גייסטיקער אנטוויקלונג פון דער יוגנט, און מיט א וואכזאם אויג געהיט, אז יעדער מיטגליד אָדער לייענער זאָל לייענען דאָס פאסיקע בוך.

דער פּראָצעס פון דעם קולטורעלן וווקס האָט זיך אוועקגעלאָזט אויף ברייטערע וועגן, דער אויפשוונג האָט זיך אנגעהויבן אויסדריקן אויך אין אנדערע קולטורעלע פארמען, ס׳איז געשאפן געוואָרן די דראמאטישע סעקציע ביי דער ביבליאָטעק, און אלץ צוזאמען איז געוואָרן אַן אינטעגראלער באשטאנדטייל פון דעם אלגעמיינעם יידישן לעבן אין סאָבאָטשעוו.

די דראמאטישע סעקציע האָט שוין באלד ביים אנהויב זיך געשטעלט גרויסע אויפגאבן, און האָט דערמיט געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון אלע קרייזן אין יידישן לעבן, און געמאכט א גרויסן בייטראג אין אירע שפעטערדיקע דערפאָלגן. די אויפגאבע פון דער דראמאטישער סעקציע איז געווען הויפטזעכלעך, צו ברענגען צום אויסדרוק דאָס יידישע טעאָטער שפיל און די בעסערע יידישע דראמע, פארגרעסערן און באריכטערן דעם שטאָטישן קולטור־צענטער און אים דערמעגלעכן נאָכצוקומען די גייסטיקע נויטן און פארלאנגען פון דער יידישער באפעלקערונג.

אין אַ גאָר קורצער צייט איז אָט די דראָמאטישע סעקציע אויסגעוואקסן צו איינער פון די שענסטע קולטור־אינסטיטוציעס אין פוילן, וועלכע האָט אין גאנג פון אירע אָקטיוויטעטן, ביזן יאָר 1926, פארצייכנט גרויסע דעפאָלגן סיי מיט אירע קינסטלעריש דערגרייכונגען, מיט איר הויכן קולטור־ניוואָ און מיטן אויסוואל פון איר רעפערטואר.

די סאָבאָטשעווער ביבליאָטעק און דראמאטישע סעקציע זענען געוואָרן א שם דבר אין א סך שטעט אין פוילן, און זייערע אקטיוויטעטן זענען נאָכגעפאָלגט געוואָרן מיט גרויס פארערענג פון די שכנ׳ישע שטעט ווי בלוינע, גראָדזשיסק, ווישאגארד, לויוויטש א. אַנד.

די וועלכע האָבן געלעבט אין יענער צייט אין סאָבאָטשעוו און לעבן איצט אין דער וועלט־צעשפרייטקייט, און דער בוך וועט זיי דערגרייכן, וועלן אין זייער זכרון זיכער אויפלעבן יענע הערלעכע טעג פון די יום־טוב׳דיקע דערפאלגרייכע, קינסטלערישע אויפפירונגען פון יעקב גאָרדינס „דער אומבאקאנטער" „גאָט מענטש און טייוול" „קרייצער־סאָנאטא" און דער „פרעמדער" פרץ הירשביינס „די נבלה" „דער שטומער" פון א. ווייטער „די משפחה" פון נאמבערגן, שלום עליכמס „צעזייט און צעשפרייט", „מזל טוב" און „אגענטן" „יאנקל דער שמידט" פון דוד פינסקי, „צוריק־געקומען" פון שלום אַש און אנדערע דראמאטישע אויפפירונגען פון איין אקטערס, קליין־קונסט אוונטן און כאר־געזאנגען, וועלכע פלעגן ארויסרופן אזויפיל באגייסטערונג און אריינברענגען אזויפיל יום־טוב׳דיקייט אין דער יידישע גאס.

די יידישע קולטור טוער אין סאָבאָטשעוו האָבן אויך מיט גרויס כבוד און פיעטעט הייליק אָפגעהיט די יאָרצייטן פון די פארשטאָרבענע יידישע שריפטשטעלער קלא־

סיקער. די יאַרצייטן זענען יעדעם יאָר דורכגעפירט געוואָרן מיט גרויס פייער־לעכקייט און גייסטרייכע פּראָגראַמען, אויף וועלכע עס זענען אַרויסגעטרעטן מיט אָפּשאַצונגען ספּעציעל אַראָפּגעבראכטע שרייבער פון וואַרשע און נענטער באקאנט די ברייטע יידישע פּאָלקס מאסן מיט זייערע שאפונגען.

א חוץ דער ביבליאָטעק וועלכע איז געווען אַן אומפּארטייאישע, איז אויך, נאטירלעך, אין די קרייזן פון די ציוניסטן, פאלקיסטן און ארבעטער געפירט גע־וואָרן א ברייט פּארצווייגטע קולטור־און פּאָליטישע אויפקלערונגס־ארבעט.

ס׳איז אויסגעקומען איבערצולעבן פּארשידענע עפּיזאָדן, וועלכע האָבן מיט זיך אפּגעשפּיגלט דעם אנטיסעמיטישן כאַראַקטער פון דעם דעמאָלטדיקן פּוילן, און איינעם פון זיי איז וועלט צו דערמאנען — ער איז פּארבונדן מיט דעם פּארשטארבענעם פּירער פון „בונד", שריפטשטעלער און לעקטאר א. ליטוואק.

אויף דער איינלאדונג פון דער ביבליאָטעק איז ער געקומען האלטן א לעק־ציע וועגן י. ל. פרץ, פּאר וועלכער ס׳איז, ווי אלעמאָל, אין אזעלכע פאלן, באזאָרגט געוואָרן אַ געהעריקע דערלויבעניש. און ס׳איז נאטירלעך געווען אומדערוואַרט, ווען אין יענעם שבת אוונט, א שעה פּאר דער לעקציע, האָבן זיך באוויזן פּאָרשטייער פון דער פּאָליציי מיט א דערקלערונג אין נאָמען פון דעם סטאראסטע, אז דער רעדנער מעג האלטן די לעקציע נאָר אין דער פּוילישער שפּראַך און נישט אין יידיש. נאָכדעם ווי אלע טענות האָבן נישט געהאָלפן, האָט דער שרייבער פון די שורות, אלס פּאָר־זיצער פון דער ביבליאָטעק און פּאָרשטייער פון דער יידישער קהילה, אונטער־געשריבן א פּאפּיר, אז ער נעמט אויף זיך די גאנצע התחייבות לגבי דער פּוילישער מאכט פּאר ניט אויספּאָלגן א פּאָליצייאישע פּאראדענונג.

דער ענין האָט דערגרייכט צום בילדונגס־מיניסטעריום, און שפּעטערדיקע לעקציעס אין יידיש זענען שוין געהאלטן געוואָרן אן שטערונגען.

צום גרויסן ווייטאָג, איז די גרעסטע צאָל פון די וועלכע האָבן געבראכט ביי־טראג און זיך מיטבאטייליקט אין דער אנטוויקלונג פון יידישן געזעלשאפטלעכן קולטור־לעבן אין סאָכאטשעוו, צווישן די אומגעקומענע. איך וועל דא מיט גרויס יראת־הכבוד דערמאָנען די נעמען פון שמחה גרונדוואג, נחום גרונד־וואג, מחלה גרונדוואג—שוואַרצהאַר, בלומע וויינבערג, חיה פליישמאן, כאווטשע לעפקאוויטש, בינה פעסטמאן, שמחה קאן, יוסף מונע און יוסף לוקשטיק און נאָך, וועמענס נעמען איך געדענק מער נישט.

לאמיר דא מיט כבוד דערמאָנען אויך יוסף ליב, בעסער באקאנט אלס לוטעק סקאטניצקי, וועלכער איז געשטאָרבן פּאר דער לעצטער מלחמה. ער איז די גאנצע צייט, אויך נאָך מיין פּארלאָזן סאָכאָטשעוו אין 1926 געשטאנען אין פּאדערגרונט פון דעם יידישן פּאָליטישן געזעלשאפטלעכן און קולטורעלן לעבן אין סאָכאָטשעוו, און געבראכט אַ גרויסן בייטראג אין קאָמף קעגן אנטיסעמיטיזם

זינט דער אנטשטייונג פון פוילנס אומאָפהענגיקייט ביז דער לעצטער שעה פון זיין פלוצימדיקן טויט.

מיט יראת הכבוד, ווייטאג און צער וויל איך דאָ אויך דערמאנען דעם נאָמען פון וואוע ר א ז ע נ ב ע ר ג, וועלכער איז געשטאָרבן אין ניו יאָרק, דעם 14־טן מאי 1953. דער נפטר מיט זיין אינטעליגענץ, ענערגיע און טיפער באהאוונטקייט אין דער ליטעראטור און טעאטער, האָט צוגעטראָגן א גרויסן חלק צו דער אנטוויקלונג פון גייסטיקן לעבן אין שטאָט. (ער האָט זיך געגרייט צו באטיילקן אין דעם בוך, אָבער מיט זיין טויט איז איבערגעריסן געוואָרן זיין לעבן און אויך זיינע פלענער).

מיט ווייטאָג און צער זאָל דאָ אויך דערמאנט ווערן א וויכטיקער טוער פון יענער צייט, וועמענס יונג לעבן איז אזוי פלוצלינג איבערגעריסן געוואָרן — אהרן פ ר י ד מ א ן, געשטאָרבן אין ירושלים, ערב יום כפור, 1953.

מיט צער און בענקשאפט וועל איך אויך דערמאנען אליעזר מאיר ל י ב ע ר ט, געוועזענער פרעזידענט פון דעם שיקאגער סאָבאָטשעווער אונטערשטיצונג פאריין במשך פון 28 יאָר, געשטאָרבן דעם 20־טן יולי 1956. זיין טויט האָט טיף געטראָפן אלע לאנדסלייט. ער האָט זיך אויסגעצייכנט אין ברענגען הילף צו אלע נויט־באדערפטיקע סאָבאָטשעווער.

פון די וואָס זענען געבליבן לעבן זאָלן דערמאנט ווערן: יעקב פ ר י ד מ א ן, שכונת בורוכוב; רחל ו ו י י נ ב ע ר ג — ל ב נ ו ן, תל־אביב, הערשל ק א ץ, לאס־אנדזשעלעס און משה ש ו ו א ר ץ, שיקאגא.

די אנטשטייונג פון נייעם פוילן

דעם 11־טן נאוועמבער, 1918, איז פוילן פראקלאמירט געוואָרן אלס זעלבס־שטענדיקע מלוכה. צוזאמען מיט די פייערונגען פון דער באפרייונג האָט זיך אנגעהויבן א כוואליע פון פאָגראָמען. יידיש בלוט האָט זיך געגאָסן; מ׳האָט געשניטן בערד, געוואָרפן יידן פון די באַנען, און ס׳האָט אנגעהויבן אויסרינען די אילחיע פון א פרייען פוילן, פון וועלכן מ׳האָט אזויפיל געחלומ׳ט און געלייגט אזויפיל האפענונגען. דער פריערדיקער אַנטיסעמיטיזם איז נאָכמער פאַרשאַרפט געוואָרן אין אלע זיינע פאָרמען. דער וועג אויף וועלכער ס׳האָט זיך געלאָזט דאָס נייע פוילן, איז דערפאר געווען א שטארקע אנטוישונג פאר דער יידישער יוגנט אין סאָבאָטשעוו, ווי אין גאנץ פוילן.

אָבער מיט דער אנטשטייונג פון דער אומאָפהענגיקן פוילן, האָט זיך געענדערט דער גאנג פון דער געשיכטע פון די יידן אין פוילן, ס׳האָט זיך אויפגעוועקט די אקטיוויטעט פון אלע יידישע, פאָליטישע און נאַציאָנאלע באַוועגונגען אין לאַנד, און דאָס האָט אריינגעבראכט נייעם שוונג און אויפלעבונג אויך אין דעם פאָליטיש־געזעלשאפטלעכן לעבן אין סאָבאָטשעוו וואָס איז נישט געבליבן אונטער־שטעליק. יענע תקופה האָט בכלל געענדערט דעם אויסזען פון דעם ביז דאָז

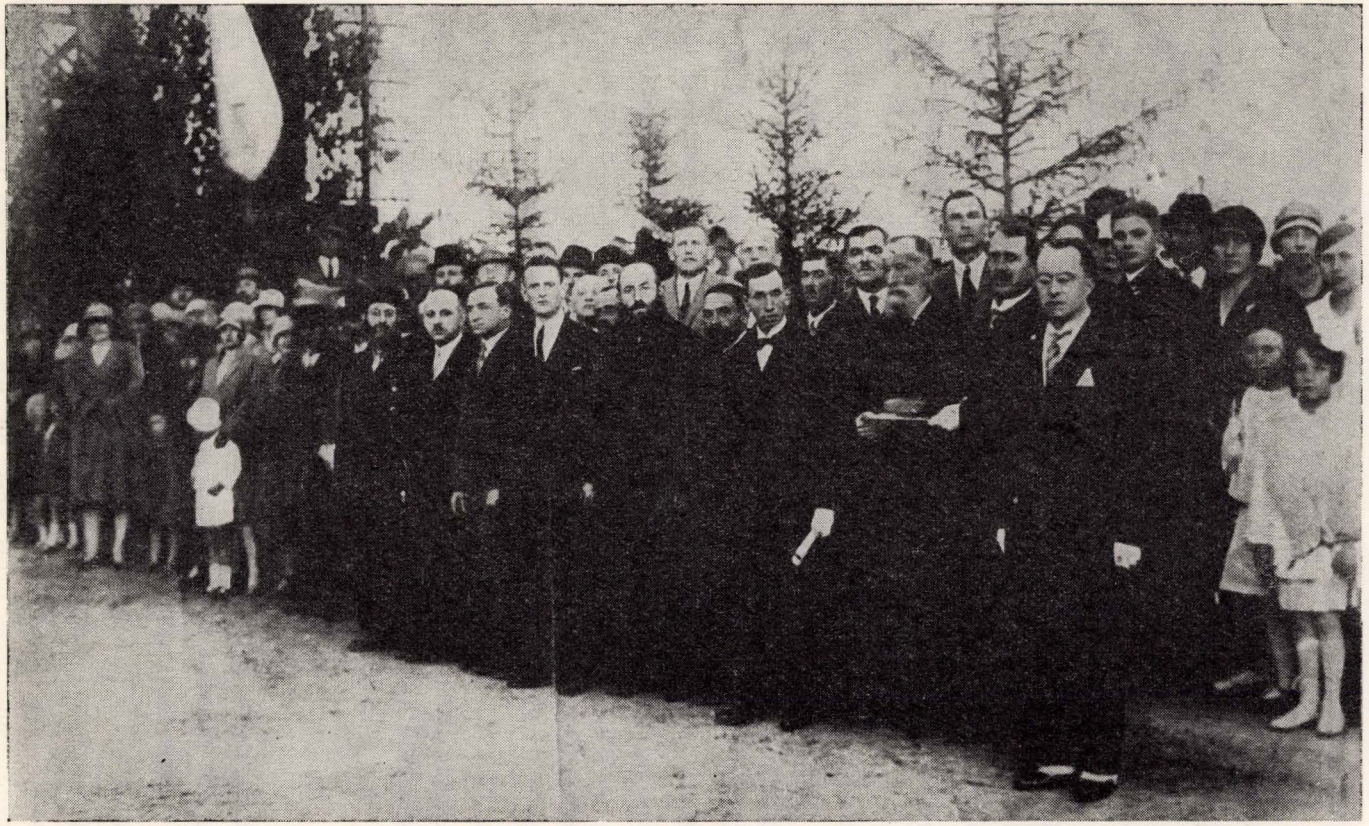

יידישע ראטמענער אין דער דעלעגאציע פאר אויפנעמען דעם פרעזידענט פון פוילן; נבחרי עיריה יהודים במשלחת לקבלת פני נשיא המדינה

אפאטיש־פארגליווערטן יידישן לעבן, און דער סאָכאַטשעווער יידישער ישוב הויבט אן ווערן אין זיין גרויסער מערהייט אַ פאַרגעשריטענער און אַ קעמפעריש־שער, נעמט אויף אלע פראָבלעמען וואָס זענען ארויסגעשוומען אין גאנג פון לעבן, און קאמף פאר די רעכט פון יידן אלס בירגער פון דעם נייעם פוילן.

סאָכאַטשעווו האָט מיט כבוד דעמאָנסטרירט, אז זי איז אַן אינטעגראַלער טייל פון דעם קאליר־פוילן פוילישן יידנטום אויף אלע געביטן פון דעם פאָליטיש־געזעל־שאפטלעכן און קולטור לעבן.

דער סאציאלער באשטאנד

פון די ארום 800 יידישע פאמיליעס וואָס האָבן צו יענער צייט באוואוינט סאָכאַטשעוו, איז דער רוב באשטאנען פון בעלי־מלאכות, האנטווערקער, קליינע קרעמער, תבואה־הענדלער און סתם לופט־מענטשן. סאָכאַטשעוו, ווי דער רוב שטעטלעך אין פוילן, האָט נישט געהאט קיין ספעציעלע אינדוסטריע. די גרעסטע צאָל בעלי מלאכות איז באשטאנען פון שניידער, שוסטער, קצבים, בעלי־עגלות, קאָמאַשן־מאַכער, בלעכער, דראָשקאוושעס, טרעגער א.א.וו.

ס׳זענען אויך געווען א קליינע צאָל גבירים וועלכע האָבן זיך פארנומען מיט וואַלד און האָלץ מסחר, גרויסע תבואה סוחרים און א צאָל פארמעגלעכע פון פארשידענע האנדלס־צווייגן. אָבער די גרעסטע צאָל פון די „סוחרים" האָבן זיך געראנגלט פאר זייער עקאָנאָמישער עקזיסטענץ אונטער דעם יאָך פון די שווערע שטייערן און דעם שטארק באגרענעצטן האנדל.

ס׳איז אויך געווען א קליינע צאָל אנדערע פאכן. אָבער דער גרעסטער טייל איז באשטאנען פון די אויבן־דערמאנטע וועלכע האָבן זיך שפעטער אָרגאַניזירט אין א י י ן פראָפעסיאָנעלן פארייז. אָט די גרופע, כאָטש קליין אין צאָל, האט גלייך אָנגעהויבן פארנעמען אַ וויכטיקן פלאַץ אין דעם געזעלשאַפטלעכן עקאָ־נאָמישן און פאָליטישן לעבן. א חוץ דיאָס זי האָט אנגעפירט מיט אקטיוויטעטן פון פאָליטישער אויסבילדונג, האָט זי אויך צו פארצייכענען דערפאלגן פון געווינען בעסערע עקאָנאָמישע באדינגונגען פאר די ארבעטער.

אויך די בעלי־מלאכות האָבן אנגעפירט אטקיוויטעטן אין די ראמען פון זייערע מעגלעכקייטן און געשאפן א האנטווערקער פאראיין.

ס׳איז אויך געווען אין שטאָט א געזעלשאפטלעכע ליי־קאסע, וווּ דער בעל־מלאכה און קליינער געשעפטס־מענטש האָט געקראָגן אַן הלואה און דערמיט לייכטערגעמאכט דאָס אזוי שווערע לעבן.

דער האנטווערקער פאראיין האָט אויך געשפילט א פאָליטישע ראָלע אין דעם יידישן און אין שטאָטישן לעבן.

די יידן אין סאָכאַטשעוו האָבן ארויסגעווויזן א געוואלדיקן אינטערעס אין דעם אלגעמיינעם פאָליטישן לעבן אין לאנד, און אין דעם איינשטעלן די

שטאַטישע קאָמונאלע ווירטשאַפט, און האָבן גלייך ארויסגעוויזן א פּאָליטישע רייפקייט פון אחריות און איניקייט בעת די וואלן צו דער שטאַט־פּאַרוואַלטונג.

די יידן אין סאָכאַטשעווו האָבן אפילו אין אָנהויב פון די 20־ער יאָרן געוואָגט, אין פּאראיניקונג מיט דער פּוילישער סאָציאליסטישער פּארטיי פ.פּ.ס. אויס־צוקלייבן א יידישן וויצע־בורמיסטש, און דערמיט איינגעשריבן א וויכטיקן בלאַט אין דער געשיכטע פון די יידן אין פּוילן אין פּרט פון מיליטאנטישקייט, מוט און קאמף פאר פּולער גלייכבארעכטיקונג. מיט די פּאראיניקטע כחות איז אין דער זעלבער צייט אויך אויסגעקליבן געוואָרן א פּראָגרעסיווער בירגערמייסטער קעגן דעם קאנדידאט פון דער רעאקציע. די אנטיסעמיטן האָבן ביידע פּאסירונגען נישט געקאנט פּארטראָגן, און דערפאר געסטראשעט דעם דערווייטן וויצע בירגער מייסטער טאקע דעם שרייבער פון די שורות, אַרייצוואַרפן אין א זאַק אין וואסער, אויב ער וועט נישט גלייך רעזיגנירן. אָבער זיי האָבן זייערס נישט דערגרייכט. ער איז געשטאנען אויף זיין פּאָסטן ווי א שטאָלצער ייד און גלייכבארעכטיקטער פּוילישער בירגער אין קאמף פּאר יידישע רעכט ביז זיין אפּפאר קיין אמעריקע.

די סאָכאַטשעווער באפעלקערונג איז אין יענער צייט באשטאנען פון 60 פּראָצענט יידן און 40% קריסטן. און די יידן אין סאָכאַטשעווו, באווירקט פון דעם פּראָגרעסיוון טייל אין דעם געזעלשאפטלעך־פּאָליטישן לעבן, זענען, ביז מיין פּארלאָזן סאָכאַטשעווו, צו יעדע שטאַטישע וואלן געגאנגען פּאראיניקטערהייט, און אלס רעזולטאט פון דער פּאראיניקונג זענען פון די 24 ראָטמענער דער־וויילט געוואָרן 14 יידישע פּאָרטרעטער פון דער גאנצער יידישער געזעלשאפט־לעכקייט — ציוניסטן, אגודה האָנטווערקער, פּאָלקיסטן און „בונד", און געש־טערט די אנטיסעמיטישע פּלענער, אונטערצוגראָבן דעם יידישן האנדל אין דעם הויפּט טייל פון שטאַט, דערונטער אויך אראָפּצוואַרפן די יידישע סטראָגאָנעס און בוידן פון מארק, פון וועלכע יידישע משפחות האָבן דורות געצויגן חיונה. דערדאָזיקער אנטיסעמיטישער אקט האָט זיך שפּעטער, דורך פּארשידענע גע־אָגראפישע מאכינאציעס, איינגעגעבן, אריינגעמענדיק אלס טיילן פון שטאַט געגנטן מיט א ריין קריסטלעכער באפעלקערונג, און דערמיט רעדוצירט די צאָל יידישע שטימען און ממילא די צאָל יידישע ראטמענער צו א מינדערהייט.

זאָל דאָ מיט כבוד דערמאָנט ווערן דער לאָנג־יאָריקער סאָכאַטשעווער כלל־טוער, שמחה גרונדוואג, וואָס א חוץ זיינע אקטיוויטעטן אויף אנדערע געביטן פון שטאַט, האָט ער זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט אין דער ארבעט פון דער שטאַט־פּאראוואלטונג אלס לאָנג יאָריקער ראָטמאן אין זיין טאָג־טעגלעכן קאמף קעגן דער פּוילישער רעאקציע און אנטיסעמיטן פּאר די אינטערעסן פון די סאָכאַטשעווער יידן.

די וואלן צו דער יידישער קהלה

פון די 652 שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט זיך סאָכאַטשעוו שטארק אויסגעצייכנט אין דעם פרט פון איינשטעלן און אָרגאניזירן דאָס אָפיציעלע יידישע לעבן.

ווי ס׳איז אַרויס דער באפעל דורכצופירן וואלן פון פאָרשטייער צו דער יידישער קהלה, האָט זיך דאָס גאנצע יידישע, פאָליטישע, געזעלשאפטלעכקייט אנגעהויבן גרייטן צום היסטאָרישן טאָג מיט איר גאנצער קאמפס־פעאיקייט.

דאָס אינערלעכע יידישע לעבן אין סאָכאַטשעוו, פונקט ווי אין אלע אנדערע שטעט, איז ביז פוילנ׳ס זעלבסשטענדיקייט געווען שטארק אפגעשטאנען. דאָס אָפיציעלע יידישע לעבן איז דאָמינירט געוואָרן פון עטלעכע גבירים „פני" און „שיינע" יידן, פרנסים אָדער דאָזאָרעס. אָט די „פירער" פון דעם יידישן קהל זענען אין זייער גרעסטער מערהייט געווען ווייט פון יידישן לעבן און דעם גורל פון דער יידישער אָרעמשאפט נישט אָפגעפילט.

די גאנצע ארבעט האָט זיך אויסגעדריקט אין ענינים פון כשרות, שול, בית המדרש, מקוה, שוחטים א.א.וו. און אויך אויף דעם געביט איז אלץ געווען שטארק פארנאכלעסיקט און פארעלטערט. דער פאָלקס־מענטש, דער בעל־מלאכה האָט קיין מאָל ניט געהאט א געפיל פון ליבע אָדער אכטונג צו די תקיפים.

זענען דעריבער, מיט פרייד אויפגענומען געוואָרן די פאָרשטייענדיקע וואָלן צו רעאָגאַניזירן דאָס יידישע לעבן אונטער דעם נאָמען „רעליגיעזע יידישע קהלה". לויט דער וואל־אָרדינאציע, האָט סאָכאַטשעוו געדארפט אויסקלויבן 4 פאָרשטייער צו דער קהלה. און דער רב פון שטאָט וואָס איז דעמאָלט געווען ר׳ הערשעל פערקאל, איז אויטאמאטיש געוואָרן א מיטגליד אין דער קהלה פארוואלטונג.

די וועלכע האָבן דאן געלעבט אין סאָכאַטשעוו און וועלן לייענען די שורות, וועלן זיכער אין זייער זכרון אויפלעבן יענע טעג פון דעם אייפערדיקן וואל־קאמף. די אגודה מיט דער מיטהילף פון רב, האָט אָנגעפירט אַן אינטענסיוון וואל־קאמף קעגן אלע איבעריקע פארטייען; די בעלי־מלאכות און פאָלקס־מענטשן האָבן זיך געוואָלט באפרייען פון דער העגעמאָניע פון די ביזאיצטיקע „פירער" און אויס־קלויבן כאָטש א טייל פאָרשטייער וואָס זאָלן אויסדריקן די נויטן פון די ברייטע פאָלקס־מאסן. אָפיציעל האָבן פיגורירט דריי פארטייען — אגודה, ציוניסטן און די פאָלקס־פארטי, כאָטש די לעצטע איז געווען קליין אין צאָל, האָט זי געהאט א שטארקע נאָכפאלגערשאפט צווישן די האנטווערקער, ארבעטער און אלע די וועלכע האָבן געשטרעבט אריינצובערענגען א ראדיקאלע ענדערונג אין יידישן לעבן.

נאָך א לאנגן, אינטענסיוון וואל־קאמף, אַן אָקציע וואָס האָט אויסגעדריקט מיט זיך א נייעם אויפשוווונג אין דעם יידישן, פאָליטישן, רעליגיעזן און קול־

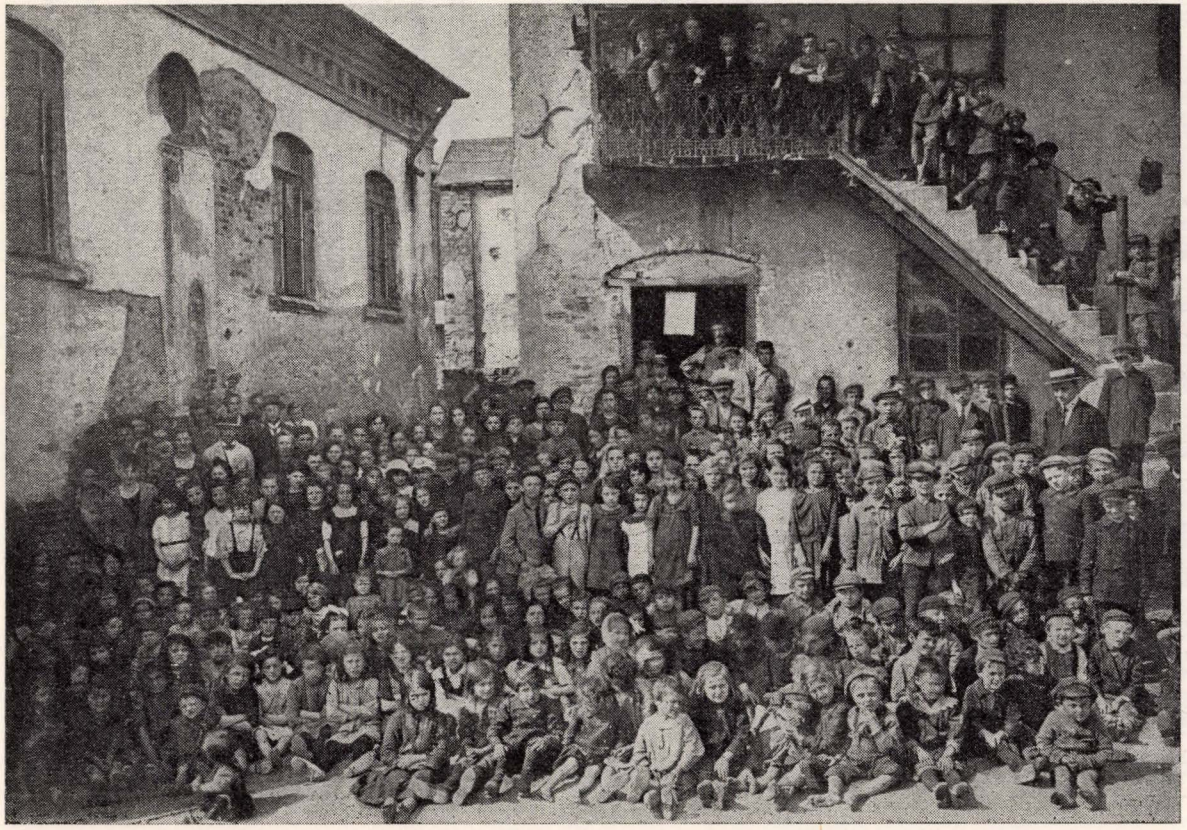

דזשוינט קוך שפייזט סאכאטשעווער קינדער נאך דער ערשטער וועלט מלחמה —
מטבח ג׳וינט בפעולתו לאחר מלחמת עולם הראשונה — חלוקת מזון לילדי העיר.

טורעלן לעבן, איז דער אויסגאנג פון די וואלן געווען א זיג סיי פאר די ציוניסטן און פאָלקס־פארטיי. טראָץ דעם וואָס די אגודה האָט זיך פארמאסטן אויף נישט וויניקער ווי אויף אלע 4 קאנדידאטן, האָט זי קוים דערגרייכט צוויי, איינער פון די ציוניסטן און א פאָרטרעטער פון דער פאָלקס־פארטיי.

מיט דעם רעזולטאט פון די וואלן האָט זיך אנגעהויבן א נייי בלאט אין דער געשיכטע פון דעם יידישן לעבן אין סאָכאָטשעווו. די נייי־דערווויילטע קהלה־פאָרוואלטונג איז, אונטער׳ן דרוק פון די צוויי פראָגרעסיווע פאָרשטייער, געווארן א ווירקנדיקער פאַקטאָר און א וויכטיקער כוח אינעם לעבן פון די סאָכאָטשעווער יידן, און האָט אויך אויסגעשפרייט אירע טעטיקייטן אויסער די ראמען פון ריין רעליגיעזע ענינים. די זיצונגען און פארהאנדלונגען זענען געווען אפענע, און האָבן שטענדיק צוגעצויגן א גרויסע באזוכערשאפט. די קהלה־שטוב איז פשוט געווארן אַן אָפענע פאָלקס־טריבונע וווּ ס׳זענען אויפגענומען און דיסקוסירט געווארן וויכטיקע פאָליטישע, נאציאָנאלע און וועלט ענינים. די קהלה פארוואלטונג איז געווארן דער אמת׳ער אויסדרוק פון דעם יידישן ישוב אין סאָכאָטשעווו, רעאגירט אויף א ווירדיקן אופן און זיך אפגערופן מיט איר גאנצן אויטאריטעט אויף יעדער קעגן יידן באגאנגענער עולה.

צום ערשטן מאָל האָבן סאָכאָטשעווער יידן דערפילט, אז זייער לעבן האָט אנגענומען נייע פארמען. די סאָציאלע און עקאָנאָמישע פארשיינדארטיקייט האָט זיך אנגעהויבן אפשפיגלען אויף די זיצונגען פון דער קהלה־פארוואלטונג.

ארום די יאָרן 25־1924 ווערט פוילן ארומגעכאפט פון א שווערן קריזיס. דער ארבעטער און דער קליינבירגער האָבן געליטן מער ווי דער איבעריקער טייל פון דער באפעלקערונג. די גראבסקי „עגלה" האָט אוועקגענומען דאָס ביסל אָרעמקייט פון די פארָארעמטע יידישע האנטווערקער און קרעמער. אונטער די שווערע באדינגונגען ווערן די פליכטן פון דער קהלה־פארוואלטונג נאָך מער ערנסטער. אין פיל פאלן קומט אויך אויס צו אונטערווענירן ביים שטייער־אמט לטובת א צאָל יידן, אַ סך מאָל מיט דערפאלג צו פארמיידן פון פולשטענדיק רואינירט ווערן.

און אזוי האָט די קהלה אין גאנג פון איר טעטיקייט שטענדיק געלייגט גרויס געווויכט אויף דעם עקאָנאָמישן מצב פון דעם בעל־מלאכה, קליינהענדלער און פון דער אָרעמקייט.

דער ארעמער טייל פון די סאָכאָטשעווער יידן, וועלכער האָט זיך צוליב דעם געשאפענעם קריזיס שטארק פארגרעסערט אין צאָל, און זיך ענווטיקט אין הילף, האָבן עס געקראָגן פון דער קהלה־פארוואלטונג אויף א שיינעם באשיידענעם אופן אין פארשידענע פאָרמען. ביים ארויפלייגן דעם שטייער „עטאַט" איז שטארק געמומען געווארן אין אכט דער עקאָנאָמישער מצב פון יעדן יחיד, וואָס איז אין פיל פאלן געווען די סיבה פון קאמף מיט די פאָרשטייער פון דער אגודה.

אזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן אין סאָכאַטשעוו ביז מיין אפּפאר פּעברואר 1926. אין 1949 האָב איך באזוכט סאָכאַטשעוו, און ווי שטאַרק האָט מיין הארץ געבלוטיקט, זעענדיק דעם גרויסן חורבן.

סאָכאַטשעוו איז געבליבן אַ ליכטיק ווינקל אין דער נשמה פון יעדן סאָכאַ־טשעווער. דער אָנהויב פון מיין דור איז נישט פארלוירן געגאנגען. די וועלכע דער גורל האָט פארוואָרפן אין אַלע וועלט־טיילן, האָבן אין גאַנג פון זייער לעבן פאַרגעזעצט די שיינע טראַדיציעס פון סאָכאַטשעוו, — א טייל האָט אָנטייל געזומען אין דער אנטשטייונג פון מדינת ישראל, און אנדערע אין די קאמפן פאר א שענערער און יושרדיקער וועלט.

ש. שוויאטלאווסקי

געזעלשאפטלעבע אינסטיטוציעס

סאכאטשעוו, ווי אלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט געהאט א גאנצע רייַ חברות, וואָס האָבן געטראָגן דעם כאַראַקטער פון א מין זעלבסטהילף. בראש פון די חברות זענען געשטאנען ארעמע האַרעפאַשניקעס—„עמך". איך וויל דאָ דערמאָנען די עלטסטע חברה „לינת־הצדק", וואָס איז געגרינדעט געווארן דורך אזעלכע יידן ווי דניאל שוסטער פון דער משפחה מאשענבערג, זיין ברודער יוסף יונה דער בדחן און הערש קלוסקע, ביידע שוסטערס, משה אהרן מאָשענבערג (צונאָמען פאַטאָם) פון פאָך א טרעגער, שלום זעלמאנאָ־ווישט אויך א שוסטער פון פאך און נאָך אנדערע ארבעטס־מענטשן, טרעגער און בעל־מלאכות.

דער ערשטער סיום־הספר, וואָס די חברה־לינת־הצדק האָט אייגנגעאָרדנט און די פייערלעכקייט, ווען מען האָט דאָס ספר געפירט איבער דער גאנצער שטאָט צו דער שול, איז לאָנג, לאָנג געבליבן אין זכרון פון די סאָכאָטשעווער יידן. זעליג קלוסקע, א יונג יד פון דער סאָכאָטשעווער ארעמקייט, האָט פון גרויס התלהבות געבלאָזן נאָפט פון מויל אויף א גרויסע בלעך, וואָס ער האָט געטראָגן ביי דער פייערלעכקייט. דער נאָפט האָט זיך אָנגעצונדן און פארכאָפט זיין, זעליגס, באָרד, עס האָט קיין סך נישט געפעלט, אז ער זאָל פאַרברענט ווערן...

א גרויסע הילף האָט די חברה לינת הצדק געטראָגן פאר דער סאָכאָטשעווער ארעמקייט. די מיטגלידער פון דער חברה זענען געגאנגען אויף „לינתן" — ד.ה. נעכטיקן צו די קראנקע און באָדינען זיי מיט אלעם נויטיקן, אָנהויבנדיק מיט א רעצעפט ביז פשוטע בעט־באָדינונג. מען דארף נישט פארגעסן אין וואָס פאָראָ ווונונגען די סאָכאָטשעווער ארעמקייט האָט דאן געלעבט — צומיינסט אין בוידעם־שטיבלעך, אָדער אין נאָסע קעלערס. דאָרט אהין זענען געגאנגען די „לינתניקעס", כדי צו טראָגן הילף פאר קראנקע.

א הילפס־טעטיקייט פון אן אָנדערן מין האָבן געפירט די חברות הכנסת אורחים, ביקור חולים, הכנסת כלה און אנד. וועמענס איינציקער ציל איז געווען — קעגן־זייטיקע הילף. זייערע ארגאָניזאָטארן זענען געווען די ארעמסטע מענטשן פון שטאָט.

נישט אומעטום האָבן די יידן געקאָנט באווייזן זייער איניציאטיוו. אויף א גאָר שלעכטע מדרגה איז געשטאנען די דערציונג פון די אָרעמע קינדער. פאר די אָרעמע קינדער איז צוגעטיילט געוואָרן דער לאָקאַל פון דער חברה קדישה, ווו עס איז געווען דער מלמד משה־איטשע קישקע. דעם געהאַלט זיינעם האָט דער מלמד פון דער תלמוד תורה געמוזט אליין צונויפנעמען. די תלמידים זענען געגאַנגען אָפגעריסן און באָרווען. דער עיקר זענען ביי זיי געווען אָפגעריסן די דאַשקעס פון די היטלען... דאָס האָט זיך געמוען דערפון, וואָס דער מלמד משה איטשע פלעגט בעתן לערנען אראָפציען דעם דאַשעק איבער די אויגן פון די תלמידים ווען זיי האָבן זיך פארזינדיקט נישט זשאלעווענדיק דערביי קיין מתנת יד...

דער ערשטער פראָפעסיאָנעלער פאַריין

די עָרשטע וועלט־מלחמה האָט געבראכט א גרויסן חורבן, און אמשטאַרקסטן האָט געליטן די אָרעמקייט פון שטעטל.

סוף יאָר 1914 דערנענטערט זיך דאָס דייטשע מיליטער צו די ברעגן פון דער בזורע, און דער פראָנט שטעלט זיך אָפּ אין סאמע מיטן שטעטל. עס ווערט דער־הרגעט נתן דוד מלמד, און די רוסן העגנגען אויף דריי יידן: יוסף מלמד (קאצאפ), שמחה יהודה און אריה לייב שניידער. די איבעריקע אַנטלויפן נאָקעט און באָרווען אין מיטן ווינטער קיין ווארשע. דאָס יידישע סאָמא־טשעוו האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

אכט חדשים האָבן אָנגעהאלטן די קאַמפן צווישן די רוסן און די דייטשן. דער גרעסטער טייל פון שטעטל איז פאַרניכטעט געוואָרן, און לסוף האָבן די דייטשן אין יוני 1915 פאַרנומען סאָכאַטשעוו. שפעטער איז דאָס דייטשע מיליטער אריין אין ווארשע. יידן קומען צוריק אין זייער געבורטס־שטעטל, צומיינסט אָרעמע און מיטל־שטאנד. דאָקעגן בלייבן ווינענ אין ווארשע און אין לאָדזש די אָנגעזעענסטע רייכסטע משפחות ווי די רעכטמאנס, גראָובארדס, ענגעלמאנס, וואָרשאָווסקיס און אנד. זיי קומען צוריק קיין סאָכאַטשעוו ערשט ביים סוף פון דער מלחמה. דעם רבינס משפחה פאַרבלייבט שוין ווינען אין לאָדזש. דאָס שטעטל הויבט אָן צוריק אויפלעבן. די חורבות ווערן אָפגעריימט, און עס בויען זיך נייע הייזער. אויך דער אויסזען פון סאָכאַטשעווער יידן ענדערט זיך. עס הייבן זיך אָן באַווייזן יידן איראָפעאיש געקליידעט. ס׳הויבט אויך אָן אויפלעבן דאָס געזעלשאפטלעכע לעבן, וואָס טראָגט אינגאנצן אָן אנדערן כאַראַקטער ווי פאר דער מלחמה. עס שאַפט זיך א ביבליאָטעק, די ערשטע קולטור־אינסטיטוציע ביי אונדז אין שטעטל. עס גרינדעט זיך דער ערשטער דראַמאַטישער קרייז. ס׳הויבט זיך אָן א קאַמף צווישן די פאַרטייען פאר דער העגעמאָניע.

פאַראַלעל צו דער קולטור־ארבעט פון דער געזעלשאפטלעכער ביבליאָטעק, אָנטוויקלט זיך אויך די פראָפעסיאָנעלע באַוועגונג. אין יאָר 1925 ווערט אָרגאָניזירט

אין לאָקאַל פון דער חברה לינת הצדק דער ערשטער פראָפעסיאָנעלער פאַריין. אלס פאָרזיצער ווערט אויסגעווײלט פייוול ג א ל ע ק, דער בעל קורא פון דער חברה, און אַלס סעקרעטאר א צווייטער פרומער יונגערמאן. די ערשטע אלגעמיינע פאַר־זאַמלונג קלויבט אויס אן איניציאטיוו־גרופע פון 10 חברים, צווישן זיי אויך מיך. נאָך דער „באגרינדונג" פון פאָרזיצער חבר פייוול ג א ל ע ק, אַז דער „בונד" לאָזט נישט דאוונענען, ווערט מיט א מערהייט שטימען באשלאָסן אָנצושליסן זיך אין דער צענטראלע פון די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען אין ווארשע אויף בראַצקע 11 (צענטראלע פון קאָמוניסטיש געשטימטע פראָפעסיאָנעלע פאריינען). נאָך א שטאַרקן קלאַפ אין בעלעמער פון בלינדן א י ט ש ע, וואָס האָט מודיע געווען, אז עס איז שוין צייט צו דאַוונענען מנחה, ווערט די גרינדונגס פאַרזאַמלונג געשלאָסן...

ד ע ר ע ר ש ט ע ר ש ט ר י י ק

צוליב דעם, וואָס אַן אַרבעטס־געבער מענדל פ ל א ג ס ק י, האָט זיך אָפּגע־זאָגט אַרויסצוגעבן ארבעט דעם חבר אדם קלוסקע, וואָס האָט געאַרבעט אלס „כאלופניק", באַשליסט די צענטראלע צו דערקלערן א שטרייק. מיר האָבן דעמאָלט געוואָרנט, אז דער שטרייק וועט דורכפאַלן, ווייל עס איז געווען נאָך דעם סעזאָן, אָבער די צענטראלע איז געווען פאַראינטערעסירט אין א פאָליטישן עפעקט און האָט באשלאָסן שטרייקן.

דער שטרייק איז געווען אימפאָזאַנט, אלע ווי איינער האָבן געשטרייקט, אָבער דער סוף איז געווען א טרויעריקער. צוליב א פראָוואָקאַציע האָט די מאכט דאן אויפגעלעזט די קאָמוניסטישע צענטראלע, אַרעסטירט דעם גרעסטן טייל פון די מיטגלידער, פארנומען דעם גאנצן ארכיוו, און גלייך האָט זיך די פאָליציי געוואָרפן אויף אלע אָפּטיילונגען אין לאַנד — און אויך אויף דער אָפּטיילונג אין סאָכאָטשעווו. עס האָבן זיך אָנגעהויבן ארעסטן און אויספאָרשונגען. דאָס האָט געווירקט, אז די אַרבעטס־געבער ביי אונדז אין שטעטל זאָלן ווערן חוצפהדיקער; זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט און דערקלערט א לאָקאָוט, קיינעם נישט צוריקצולאָזן צו דער ארבעט. ביי די ארבעטער אין שטעטל איז געווארן א געדריקטע שטימונג, און דער שטרייק איז מיאוס דרכגעפאַלן. דער פאַריין ווערט אויפגעלעזט דורך דער פאָליציי און די הויפט־אָרגאניזאטאָרן — צווישן זיי אויך איך — ווערן געשטעלט אונטער פאָלי־צייאישער אויפזיכט, וואָס האָט געצויגן נאָך זיך פארשידענע צרות.

אַ שטיקל צייט שפעטער, אומגעפער אין יאָר 1926, באווייזט זיך ביי אונדז אין סאָכאָטשעווו יחיאל מאיר ז אַ ל צ מ אַ ן (שקאָלעק), וואָס האָט נאך אנטייל געגומען אין דער רעוואָלוציאָנערער באוועגונג אין סאָכאָטשעווו אין יאָר 1905. בעת דער רעוואָלוציע אין יאָר 1917 איז ער געווען אין רוסלאַנד, און שפעטער געקומען קיין סאָכאָטשעווו, ווו ער האָט זיך געשטעלט בראש פון דער ארבעטער־באוועגונג. ער רופט א פארזאמלונג, און מיר באַשליסן באנייען די פראָפעסיאָנעלע טעטיקייט. ער לייגט פאָר, אז מיר זאָלן זיך אָנשליסן אין דער בונדישער צענטראלע. מיט א

מערהייט שטימען וועלט דער פאַרשלאג אַנגענומען, און באלד אויף דער ערשטער וועגדונג וועגן אויפסניי אַרגאַניזירן די פראָפעסיאָנעלע באוועגונג ביי אונדז אין שטאָט, שיקט די צענטראַלע איר פאַרשטייער, דעם חבר בערל א מ ב אַ ר אַ ס (בערל שטעפער) און ער אַרגאַניזירט אונדזער פאַריינס־טעטיקייט.

די באוועגונג האָט זיך זייער שיין אנטוויקלט. ביי די וואלן צום שטאָטראַט איז אונדז געלונגען, א דאַנק דעם חבר משה ש ו א ר ץ, וואָס האָט געהאט א גרויס אנזען, דורכצופירן אונדזערעס א חבר. אונדזער ראַטמאַן איז געווען טאקע דער חבר ז א ל צ מ א ן. דאָס האָט צוריק געהויבן דעם אָנזען פון דער פראָפעסיאנעלער באוועגונג. ביי די וואַלן צו דער קרייז־קראַנקן קאַסע האָבן די פראָפעסיאָנעלע פאריינען דורכגעפירט צוויי ראטמענער: יחיאל מאיר פ י ע ר נ י ק און דעם שרייבער פון די זכרונות. שפעטער וועט איך אויסגעווייזלט אין דער רעווידיר־קאָמיסיע, ווו איך ארבעט אינער פינף יאָר ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער זעלבסט־פאַרוואלטונג דורך דעם סאנאציע־רעזשים אין פוילן.

אונדזערע פאַרשטייער אין דער קראַנקן קאַסע האָבן פיל געהאָלפן דער אָרעמער יידישער באפעלקערונג אין שטעטל, און מיר האָבן אויך אויסגעקעמפט, אז עס זאָל אָנגענומען ווערן א יידישער דאָקטאָר און אַ פעלדשער.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָט סאָכאָטשעווו פאַרמאָגט פארשידענע חברות, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט קעגנזייטיקער הילף. די חברות האָבן געטראָגן א פילאַנטראָפישן כאַראַקטער. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין באַנייטן סאָכאָטשעווו, שאָפן זיך נייע אָרגאַניזאַציעס פון קעגנזייטיקער הילף און קאָאָפעראַטי־ווע טעטיקייט. צוזאמען מיט דער עקאָנאָמישער באָיקאָט־פאליטיק פון דעם פוילישן אַנטיסעמיטישן רעזשים, וואָס טוט אלץ כדי צו פארניכטן דעם יידישן קיום אין די שטעטלעך, שטאַרקט זיך אויך די קעגנזייטיקע הילף אין סאָכאָטשעווו. א דאנק דער מי און ענערגיע פון יעקב בענטשקאָווסקי (יענקל טרעפיאזש) גרינדעט זיך אין סאָכאָטשעווו א קאָאָפעראַטיווע פאַלקס־באַנק (באנק לודאווי), וואָס העלפט אַ פאָר הונדערט משפחות פון סאָכאָטשעווער מיטלשטאנד און אָרעמקייט זיך ראַטעווען פון אונטערגאַנג.

זאָל אויך דערמאָנט ווערן די גמילות־חסדים קאַסע, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט יחיאל מאיר ט י ל מ א ן. זיין ארבעט האָט ער געטאָן מיט איבער־געגעבנקייט. נישט איין אָרעמער האָנטווערקער אָדער אָרעמער סוחרל, האָט זיך געראַטעוועט מיט דעם געלט פון דער קאסע.

אזוי האָבן פשוטע „עמך" יידן פון סאָכאָטשעווו געפירט זייער געזעלשאַפטלעך לעבן, געהאָלפן זיך קעגנזייטיק, געווען טעטיק לטובת הכלל, ביז עס האָט זיך אויף זיי אַראָפגעלאָזט די היטלעריסטישע מערדער־האָנט.

ש. גרונדוואג

די חבלי לידה פון היגן ציוניזם

— פאַרוואַרט —

דער שרייבער פון די שורות וועט זיך באמיען, אין זיינע זכרונות וועגן דער אַנטשטייונג און וווקס פון ציוניזם אין אונדזער שטאָט ברייטער צו שילדערן צוו. אנד. די מעטאָדן און רדיפות מיט וועלכע די דעמאָלטדיקע חסידים אונטער דער השפעה פון „סאָכאטשעווער הויף", האָבן באנוצט אין זייער קאמף ביים וועלן דערשטיקן די נאציאָנאלע אויפלעבונגס־באוועגונג. זיי האָבן ארויסגעגעבן א קול קורא צו די יידן אין קאָנגרעס־פוילן געחתמעט דורך גער, אלעכסנדער, אמשינאוו א.אנד, וועלכער האָט אנטהאלטן א חרם און איסור קעגן די ארטיקע ציוניסטן.

אין פארלויף פון דער שילדערונג וועלן מיר זיך באגעגענען מיט פארשידענע אינטערעסאנטע טיפן, בילדער, כאַראָקטערן און אויטאָריטעטע פערזענלעכקייטן פון ביידע לאגערן, ווי אויך מיט פארשידענע אינטערעסאנטע מאָמענטן וועגן דער באציונג צו אונדז פון דער צאַרישער מאַכט.

ספּעציעל וועלן מיר זיך אָפּשטעלן אויף די מפלות און נצחונות בעת די פאַרבי־סענע קאַמפן ארום די קולטורעלע, נאציאָנאל־רעליגיעזע און נאציאָנאל־פאָליטישע געביטן.

א. דער משכילישער צענטער

מיט יאָרן צוריק האָט זיך ביי אונדז אין שטאָט, פונקט ווי אין אלע אנדערע שטעטלעך, געפונען א קליינער קרייז פון באוווסטזיניקע פאָרגעשריטענע יידן, צו וועלכן ס׳האָבן געהערט די ה״ה ש. געלמאן, ג. ליכטענשטיין, י. מ. גרונדוואג, ג. וואַרשאָווסקי, מ. פעסטמאן (לעהרער), א. ראזענפעלד, ק. וואלמאן און דער שרייבער פון די שורות. דער צענטער פון דעם קרייז האָט זיך געפונען אין דער ווינונג פון י. מ. גרונדוואג. דאָרט איז געווען א ביבליאָטעק, פארזען מיט טעגלעכע און פעריאָדישע צייטונגען און זשורנאַלן אין יידיש, העברעאיש, פויליש, צוו.אנד. האָבן זיך געפונען דער „המגיד", „המליץ", „הצפירה". די אקטועלע ארטיקלען זענען געווארן פאָרגעלעזן אין דעם קרייז און מיר האָבן וועגן זיי דיסקוטירט.

די צוזאמענקונפטן און דיסקוסיעס האָבן שטופנווייז אויפגעוועקט דאָס נאַציאָנאלע באַווּסטזיין ביי אלע אָנווועזנדע און ווען ס׳זענען דערשינען די בראשורן „אויטאָאמאַנסיפאַציע" פון ד״ר ל. פינסקער, „דער יודנשטאַדט" פון ד״ר הערצל א.אנד איז די דערמאנטע גרופע שוין געווען אומשטאנד אויפצופאסן דעם ציוניזם אלס די אייניציקע ראדיקאלע לעזונג פון צווייַ טויזנט יאָריקן יידישן גלות־פראָבלעם און אין רעזולטאַט דערפירט צו דער ערשטער אָפיציעלער קליינער ציוניסטישער פארזאמלונג.

צו דער זעלבער צייט האָט אין אונדזער שטאָט געלעבט א גרויסער תלמודיסט, בעל־תנ״ך און בעל דיקדוק ר׳ י ה ו ש ע ז״ל (דער אייניציקער זון פון רבי אלעזר׳ל ז״ל, אמאָליקער היגער רב), וועלכער האָט געהאט שטארקע סענטימענטן פאר יידישע נאציאָנאלע ענינים. לויט זיין וווּנטש איז באָשלאָסן געוואָרן, אַז די גאַנצע משכילישע גרופע זאָל זיך צוזאמענקומען ביי אים אין וואוינונג און קאָנספירא־טיוו אָפהאלטן די ערשטע ציוניסטישע פארזאמלונג, צו וועלכער ס׳איז אונדז אויך געלונגען צוציען אזעלכע אָנגעזעענע יידן ווי ר׳ לייב גרינבערג, ר׳ פרידמאן הערש (היגער מוהל), ר׳ מנשה ראבינאוויטש און ר׳ גאדל מלמד. דעם גרעסטן טייל פון די אויסגערעכנטע האָט מען אין היגן רבישן „הויף" געפונען די „געכאפטע".

שמחה גרונדוואג מיט זיין פרוי שרה־רבקה — שמחה ושרה־רבקה גרונדוואג

אין זעלבן אוונט, וועו ס׳האָט געזאָלט פאָרקומען די פאָרזאַמלונג, האָט דאָ געווויילט אלס גאסט אויף דער חתונה אין רבינ׳ס הויף דער דעמאָלט באוואוסטער נאציאָנאלער רעדנער ה׳ י. ווייניטראָב. אַ דאָנק דער באַמיונג פון ה׳ מ. פעסטמאן ע״ה. האָט ער באווילליקט זיך צו באטיילליקן אין אונדזער פאָרזאמלונג, וווּ ער האָט צוזאמען מיטן ה׳ ק. וואלמאן און דעם שרייבער פון די שורות אויס־פירלעך באַגרינדעט דעם טעארעטישן און פאָליטישן ציוניזם, און אין רעזולטאַט פון זיין געלונגענער רעדע איז אין אונדזער שטאָט געגרינדעט געווארן די ערשטע ציוניסטישע אָרגאניזאציע פון 15 חברים, מיט א פאָראנטוואָרטלעכן קאָמיטעט אין דער שפיץ.

ב. די ערשטע ציוניסטישע אָרגאניזאָציע

בכדי צו שאפן די מעגלעכקייטן, אז די ניי־געגרינדעטע ציוניסטישע אָרגאניזאציע זאָל קענען עקזיסטירן און פארשפרייטן דעם ציוניסטישן געדאנק צווישן ברייטערע קרייזן פון דער היגער באפעלקערונג, איז געווארן געשאפן א ציוניסטישער בית תפלה א. נ. „חברה בני ציון סאָכאַטשעוו״, וועלכע האָט זיך געפונען אין דער וואוינונג פון ה׳ מ. ק. גאָטסקינד (דרדקי מלמד), וועלכער האָט דעם לאָקאל פון זיין חדר אוועקגעגעבן צו דעם צווועק אומזיסט. דאָרט האָט מען יעדן שבת און יו״ט געדאוונט בצבור, געלערנט תנ״ך, „דברי ימי ישראל״ (פראָפ. גרעץ) און פאָרגעלעזן די וועכנטלעכע ציוניסטישע און אלגעמיין יידישע פרעסע. יעדן יומא דפגרא האָבן די חברים געהאַלטן רעפעראטן מעניני דיומא, אונטערשטרייכנדיק דעם נאציאָנאלן מאָמענט. א דאנק דער סיסטעמאטישער אויפקלערונגס־ארבעט האָט זיך די צאָל מיטגלידער אין דער אָרגאַניזאציע פארגרעסערט. עס זענען צוגעקומען די חברים: ר׳ חיים מישערוויצער, ר׳ ש. נ. וואָרשאווסקי, ר׳ מאיר נאשעלעוויטש, ר׳ א. ל. שעמיאנטעק, ר׳ מאיר קאָהן ר׳ בן־ציון קרוין. אויך דער קרייז פון סימפאטיקער איז געווואקסן. צו דער צייט האָט זיך די ציוניסטישע אָרגאניזאציע אויך אריבערגעטראָגן אין אַ גרעסערן לאָקאָל, אין הויז פון דעמאָלטדיקן יושב ראש ר׳ ש. גאלמאן.

אריבערגייענדיק צו א סטאַבילער ציוניסטישער טעטיקייט און אפשאצנדיק די גרויסע באַדייטונג וואָס ער האָט פאר דעם פאָליטישן ציוניזם, די צוזאמענשלי־סונג פון אלע ארטיקע ציוניסטישע גרופן אין איין אלוועלטלעכער ציוניסטישער ארגאניזאציע האָט דער קאָמיטעט דעלעגירט 3 חברים, מיט דעם שרייבער פון די שורות אלס סעקרעטאר, מיט דירעקטיוון אנצושליסן אונזדער אָרגאניזאציע ביים ציוניסטישן צענטראל־ביורא אויף טשעפלא 3 (א שטיבל ד׳ על ד׳), מיט וועלכער ס׳האָבן אנגעפירט די חברים: אדוו. יאסינאווסקי, ד״ר ט. הינדעס, נ. סאקאלאוו, א. פאדליש־עווסקי, לעוויטע (ל. לעוויטעס פאָטער), ד״ר ז. ביכאָווסקי. קיין צענטראַל־קאָמיטעט האָט דאָן נישט עקזיסטירט. נאר

תלמידי בית הספר העממי "תחכמוני" בתל אביב עם מנהלתם ומוריהם בחצר בית הספר ברחוב הירקון 1925 ת"ר 1925-ב

געזעגענונגס־באנקעט צום אפּפאר פון חיים טעמפל מיט זיין פרוי קיין ארץ ישראל
מסיבת פרידה לעליתו של ח. טמפל ואשתו לא"י

קאַנגרעס־פוילן איז געווען פאַרטיילט אין רעיאָנען, יעדער מיט א באזונדערן מורשה. פאר די אויבנדערמאַנטע מנהיגים האָבן מיר איבערגעבן א באַריכט וועגן דער אַנטשטייונג און טעטיקייט פון אונדזער אָרגאַניזאציע, און דערקלערט אונדזער גרייטקייט זיך אנצושליסן אין ציוניסטישן רעיאָנס־ביורא, וועלכע איז דורך זיי אויפגענומען געוואָרן מיט דער גרעסטער צופרידנקייט, פארזיכערנדיק אונדז זייער גייסטיקע און יורידישע הילף ביים פירן אונדזער ציוניסטישע טעטיקייט.

און ווירקלעך האָבן זיי זייער צוזאג דערפילט, און נאָכן אפּלויף פון א קורצער צייט האָט אונדז באַזוכט דער באַרימטער יידיש נאציאָנאלער מטיף ק א ר א ט ק י ן, וועלכער האָט ביי א פול געפּאַקטן בית המדרש געהאַלטן עטלעכע איבערצייגנדע ציוניסטישע רעפעראטן, און ארויסגערופן אזא ענטוזיאַזם ביי אלע צוהערער, אז גלייך אויפן אָרט זענען פארקויפט געוואָרן 400 שקלים. א באַזונדערן רעפעראַט האָט ער געגעבן אין אייגענעם לאָקאל ספעציעל פאר חברים, און דערפירט צו א רעאָרגאַניזאציע פון דער גאנצער גרופע, אויסוויילנדיק א סטאבילן קאָמיטעט מיט דעם שרייבער פון די שורות אלס פאָרזיצער, מ. פ ע ס ט מ א ן (סעקרעטאר) און א. ר א ז ע נ פ ע ל ד (קאסירער). באזונדער זענען געוויילט געוואָרן קאָמיסיעס פאר פראָפאַגאַנדע, פינאַנסן, קולטור און דערציונג.

דער נייַ־געוויילטער קאָמיטעט האָט גלייך ביים אָנהייב פון זיין טעטיקייט זיך איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון ד"ר הערצלס ווערטער, וועלכער זאָגט: „דער ציוניזם איז דער אומקעהר צום יודענטום, נאָך פארן אומקעהר אין יידישז

לאנד". און האָט פאר זיך נישט געזען קיין מעגלעכקייט פון פראָדוקטיוועך ציוניסטישער טעטיקייט אָן א שולע, וועלכע זאָל דערציען דעם יונגען יידישן דור אין דעם נאַציאָנאלן גייסט. באקענען אים מיט דער רייכער פאַרגאנגענהייט פון אונדזער פאָלק, און ארויסרופן ביי אים ליבע צו דער העברעאישער שפראך א.א.וו. דער קאמיטעט האָט נאָך לענגערע אנשטרענגונגען געעפנט א חדר מתוקן אונטער דער אנפירונג פון באקאַנטן בעל תנ"ך ג. וואַרשאווסקי ז"ל.

מיט וועלכע רדיפות ס'איז געווען פארבונדן דאָס עפענען פון אזא חדר צו יענער צייט איז זיך לייכט פאָרצושטעלן. דער ויצעקו פון די אלטע מלמדים אין שטעטל איז דערגאנגען עד לב השמים. און דער גרעסטער טייל פון דער באפעל־קערונג האָט אויך נישט וויניק געשטורעמט, ביז די ידיעה איז דערגאנגען צום סאָכאָטשעווער הויף און פון דאָרט איז געפאלן די ערשטע „באָמבע" אויף דעם ציוניזם בכלל און אויף די היגע ציוניסטן בפרט.

(אויסצוג פון „סאָכאָטשעווער צייטונג", נר 2)

יעקב פרידמאן

די פיאנערן פון העברעאישן שול־וועזן

דער חדר מתוקן אין סאַכאַטשעווו האָט זיך ווייניק וואָס אונטערשיידעט פון אמאַליקן חדר. דער זעלבער סדר, דער זעלבער טיש, און ביים טיש זענען געזעסן די תלמידים —מיט זייערע ספרים, בראש דער מלמד — רבי. אָדער ער האָט זיך געדרייט ארום טיש, געלערנט מיט די קינדער און אלע מאָל זיך אָפגעשטעלט ביי א צווייטן און אים געפרעגט עפעס, אָדער געפאָדערט ער זאָל אליין ווייטער זאָגן... דער אונטערשיד צווישן אלטן חדר און חדר־מתוקן איז באשטאנען דערין, וואָס אין חדר מתוקן האָט מען געלערנט „עברית־בעברית", אלץ אין לשון קודש און אויך מער תנ"ך א.א.וו..

דער מלמד, וועלכן מ'האָט שוין געפונען „לערער", האָט פון צייט צו צייט ווייטער געקניפט דעם תלמיד דאָרט ווו ס'איז אים געווען באקוועם... אָדער א ריס געטאָן ביים אויער, אזוי אז דער תלמיד האָט געמיינט אז דאָס אויער איז געבליבן ביים „לערער" אין האנט, און פון צייט צו צייט ארויסגעזאָגט א קללה פונקט ווי דער אלטער רבי. און פונקט ווי דער רבי־מלמד איז אויך דער „לערער" געשטאָרבן פאר א פרוטה, ביז ער האָט באקומען דעם שכר־לימוד, רבי־געלט. זיין מצב איז געווען פיל ערגער, ווייל די צאָל תלמידים זיינע איז געווען פיל וויניקער ווי ביים פשוטן מלמד. אין חדר מתוקן האָבן געלערנט קינדער פון עלטערן, וואָס זענען געווען ציוניסטן, און האָבן געוואָלט מקיים זיין מיטן גאנצן ווילן מצוות ציוניזם. און וויפל זענען געווען דאן אזעלכע משפחות אין שטאָט? און ווען ס'זאָל נישט זיין איינער משוגע־איבערגעגעבן צו דער זאך, וואָס זאָל דער ערשטער ברענגען אלס קרבן זיינע קינדער צוליב לשון־קודש, וואָלט אזא חדר מתוקן נישט געבוירן געווארן. אזעלכער איז געווען ביי אונדז אין שטאָט שמחה גרונדוואג. ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט מיט זיין אייזערנעם ווילן געשאפן דעם חדר מתוקן און שפעטער די העברעישע שולע, און אזוי ארום איז אין משך פון עטלעכע יאָר אויפגעקומען א יונגער דור פון העברעיש־רעדנדיקע קינדער — און יוגנט. אין די שפעטערע צייטן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך דאָס העברעישע שול־וועזן אויסגעברייטערט, און עס איז געשאַפן געווארן די „יבנה" שול.

ווען מיר דערמאָנען די אויפלעבונג פון דער העברעישער שפראך, איז אונדזער חוב אויך צו דערמאנען די לערער אידעאליסטן וואָס האָבן זיך מקריב געווען פאר דער שפראך, האָבן געהונגערט, געליטן, געקעמפט פאר דער עקזיסטענץ, אפשר נאָך שווערער ווי וועלכער ס׳איז מלמד אין שטאָט. מ׳האָט זיי געוואָלט אפיקורסים, שמד׳ניקעס, זיי זענען דאָך געווען פון אלע קעגנער. לאמיר דערמאָנען אָט די לערער אידעאַליסטן.

ג ד ל י ה ו ו א ר ש א ו ו ס ק י

געבוירן 1867 — געשטאָרן 1908.

א זון פון א תבואה־סוחר. ער איז געווען אן אויסנאם פון אלע זיינע ברידער. צו דער ציוניסטישער באוועגונג איז ער צוגעשטאנען נאָך אין הערצלס צייטן. מיט הארץ און נשמה האָט ער זיך איבערגעגעבן דער ציוניסטישער טעטיקייט. ער האָט פארשטאנען, אז ציוניזם באדייט אויך אויפלעבן די העברעישע שפראך, און ער האָט געגומען לערנען מיט א גרופע קינדער עברית בעברית. די נעמען פון די עלטערן, וועלכע זענען געווען די ערשטע מחנך צו זיין זייערע קינדער אין עברית, געדענק איך נאָך ביז היינט. עס זענען געווען די קינדער פון לערער גדליה ו ו א ר ש א ו ו ס ק י — ש ל מ ה און ע ו ז ר, די קינדער פון זיינע ברידער — ש ל מ ה און נ ח ו ם און די קינדער פון נחום ג ר ו נ ד ו א ג, הערצקע ג ר א ו ב א ר ד און יצחק ו ו א ר ש א ו ו ס ק י.

דערדאָזיקער העברעישער לימוד האָט אנגעהאלטן ביז דער רוסיש־יאפאנישער מלחמה. וואַרשאווסקי איז אווען קיין לאָנדאָן, און דאָרט האָט ער וויטער זיך פארנומען מיט פארשפרייטן די העברעישע שפראך. צוריקקומענדיק פון לאָנדאָן קיין סאָכאָטשעוו, האָט ער ווידער געעפנט זיין חדר, אָדער ווי מען האָט עס שוין גערופן — די שול עברית בעברית פון גדליה וואַרשאווסקי. ער איז קראנק געוואָרן, און נאָך א קורצער צייט געשטאָרבן אין עלטער פון 39 יאָר.

זיין טויט האָט גורם געווען אן איבערראַשונג אין העברעישן חינוך, ווייל ס׳זענען נישט געווען קיין נייע יונגע כוחות וואָס זאָלן ממשיך זיין דעם העברעישן חינוך. שפעטער איז געקומען דער פעריאָד פון חדר מתוקן.

ד ע ר ל ע ר ע ר פ א ט א ל א ו ו ס ק י

א הויכער, א דארער, מיט גרויסע אויגן, וואָס האָבן געקוקט דורך שטארק קורצזיכטיקע גלעזער מיט פיל גוטסקייט, א בעל משפחה מיט עטלעכע קינדער, געווויגן אין איין שטוב, וואָס האָט געדינט אי אלס ווויגונג, אי אלס חדר צום לערנען. נישט בחינם איז ער שטענדיק געווען אן אויפגערעגטער און זייער א בייזער — דוקא בשעת ער האָט געלערנט מיט די תלמידים. זיין שטענדיקע אויפ־גערעגטקייט איז געקומען צוליב פאָלגנדיקע סיבות: ער האָט געהאט א שווער לעבן,

נישט קיין געזיכערטע עקזיסטענץ, באגרענעצט מיט זיין הכנסה וואָס ער האָט באקומען נישט צו דער צייט און אפשר אויך דערפאר, וואָס ער האָט געוואָלט, אז די תלמידים זאָלן אין זיך איינזאפן וואָס שנעלער און וואָס מער דאָס העברעישע וואָרט, דעם העברעישן אויסדרוק, אז דאָס קינד זאָל וואָס מער טראכטן נאָר אין עברית. ער האָט געוואָלט, אז די שפראך זאָל גיין האנט ביי האנט מיט דער ציוניס־טישער באוועגונג, און דאָס איז נישט געווען קיין לייכטע זאך. צוליב דעם האָט ער אפשר זיך נישט געקאָנט אָפרייסן פון די אלטע מלמדישע מנהגים — א שטארקן קניפּ טאָן, אָדער א ריס טאָן אן אויער און אויך מכבד זיין מיט א קלאפּ איבער די פינגער, אז טרערן האָבן אנגעהויבן רינען פון די אויגן. עס קען זיין, אז ער האָט עס געמוזט טאָן, אז ס׳איז געווען ביי אים א נויטווענדיקייט. זיינע מחשבות, געפילן און איבערגעבנקייט האָבן נישט געקענט ביישטיין דעם ווייטיק, וואָס ער האָט געפילט זעענדיק, אז דער אָדער יענער תלמיד גייט נישט ווייטער — האָט ער געוואָלט, אז דאָס קינד זאָל פילן „אזא ווייטיק ווי ער" — — —

אזוי האָט דער לערער פאטאלאווסקי געשלעפט יאָרן דעם שווערן עול, ביז ר׳האָט באקומען א צווייטן פלאץ מיט מערער הכנסה א ין א צווייטער שטאָט.

נאָך זיין פארלאָזן סאָכאָטשעוו, איז געבוירן געווארן דער געדאנק וועגן עפענען א מאָדערנע שול מיט מאָדערנע אינריכטונגען, מיט א באשטימטן פּראָגראם. און ס׳איז געשאפן געווארן די שולע „התחיה", מיט א געוויסער צאָל קינדער וואָס האָבן שוין גערעדט עברית. בראש פון דער שולע האָט זיך געשטעלט דער בעהעלפער פון לערער פאטאלאווסקי.

פ ל ו צ ע ר

דער נייער לערער האָט א סך איבערגענומען פון זיין רבין: אויפגערעגטקייט אוז שלאָגן די תלמידים. ער האָט כלל נישט געטראכט, אז ער איז נאָך א יונגער בחור, אוז אז ער דארף זיך פירן גאָר אנדערש. און אפשר דערפאר, וואָס זיין געזונט צושטאנד איז געווען רואינירט, כסדר געהוסט, נישט געגעסן צו דער זאט, כמעט נישט געהאט צו עסן, אָבער ער איז געווען פול פלאם־פייער. זיינע ציוניסטישע רעדעס האָבן געצונדן באגייסטערונג, און די יוגנט האָט געטרונקען מיט דורשט זיין וואָרט. אויך די תלמידים האָבן אים זייער ליב געהאט, ווייל ער האָט זיך מקריב געווען פאר דער עקזיסטענץ פון דער שול.

אזוי האָט ער עטלעכע יאָר געפירט די למודים, ביז די שול האָט זיך פארגרע־סערט, און מ׳האָט געדאָרפן אנגאזשירן נאָך איינעם אָדער צוויי לערער. ער האט נישט געקענט זיך האלטן צווישן די נייע לערער, ווייל זיין הייסער טעמפּעראַ־מענט, האָט אים געשטערט אינצולעבן זיך מיט מענטשן, און ער האָט פארלאָזן די שטאָט.

ער האָט געהאט א סך שווערע יאָרן, געווינט אין א קליין בוידעם־שטיב,

לעבן דער שול, קוים פאר איין מענטש, נישט אײנמאָל געהונגערט, און דאָס האָט פאַרשאַרפט זיין קראַנקייט.

שפעטער האָבן מיר געהערט, אז ער ליגט אין א שווערן צושטאנד אין יידישן שפיטאָל אין וואַרשע. אײניקע חברים האָבן אים באזוכט. לסוף איז געקומען די ידיעה, אז ער גוססט. מיר זענען געקומען קיין וואַרשע און אים שוין געטראָפן א טויטן. אזוי איז געשטאָרבן דער יונגער טעמפעראַמענטפולער העברעישער לערער, וואָס האָט מקריב געווען זיין לעבן פאר לשון קודש.

אין דער צייט פון איבערריס, האָבן די אנגעזעענע רייכע משפחות ר ע כ ט - מ א ן און ג ר א ו ב א ר ד געבראכט צו זיך אין הויף א פריוואטן לערער, וואָס האָט מיט דער דערלויבעניש פון זיינע באלעבאטים צוגענומען נאָך אײניקע קינדער פון שטאָט און וויטער פארשפרייט די העברעישע שפראך. דאָס איז געווען דער לערער.

א ה ר ן ר ו מ י א נ ע ק

א ליטווישער ייד, גוט געקענט תנ"ך און עברית, און אויך אנדערע לימודים. די צוויי דערמאָנטע משפחות האָבן אים אויפגעהאלטן ביי זיך אין הויף. אלע קינדער פון הויף האָבן געלערנט און אויך אײניקע פון די שכנים, ווי ד א ו ו י - ד א ו ו י ט ש א. אנד. שפעטער האָט ר ו מ י א נ ע ק געשאפן א גרופע, מיט וועלכער ער האָט געלערנט עין יעקב אין בית המדרש און אויך געגרינדעט א גרופע ציוניסטן צו לערנען תנ"ך אין בית המדרש. צוליב אים איז אויסגעבראכן דער ערשטער סקאנדאל צווישן די פרומע יידן און ציוניסטן וואָס האָבן אויסגע-טייטשט זיינם א וואָרט, וועלכעס האָט פוגע געווען בכבוד פון די פרומע יידן.

מ ש ה ׳ ל ג ר א ד ז י ס ק ע ר

א פשוטער ייד, א מלמד ווי אלע אנדערע מלמדים, אָבער מיט אן אנדערן צוגאנג. ער האָט געוואָלט מהנה זיין זיינע תלמידים דוקא מיט דער העברעישער שפראך. משה׳ל גראדזיסקער האָט געהאט זיינע תלמידים. איך געדענק נאָך די נעמען פון אײניקע פון זיי: דוד וואלארט, שעיה ראזענפעלד, פינקע כהן, שמעלקע ..... כתריאלס, עזר וואר שאווסקי, מאטע ג ר א ו ב א ר ד און יעקב ש ו ס ט ע ר.

א חוץ דעם זענען געווען אין שטאָט אײניקע דרדקי מלמדים — ביז תלמוד און אויך מלמדים וואָס האָבן געלערנט די קינדער תנ"ך.

יעקב פרידמן

השומר הצעיר

נאָך די שווערע און גרויסע ליידן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט עפעס געצויגן נאָך א ניי, פריי לעבן. די פיר יאָר זענען אפגעמערקט געוואָרן מיט בלוט און חורבן, און די צוקונפט האָט מען געזען ווי דורך א נעפל. קיינער האָט אָבער נישט געוווסט ווי און מיט וואָס אנצוהויבן. ביז ס׳איז געקומען דער ציוניזם און געעפנט נייע פערספעקטיוון. די ציוניסטישע ארבעט האָט געדופן און געמאַנט. די יוגנט און די עלטערע מענטשן זענען געגאנגען נאכן רוף, א שטראָל פון א ניי לעבן האָט זיך באוויזן. ס׳זענען געדופן געוואָרן צוזאמענפאָרן, בארטונגען, דאָס וואָרט ארץ ישראל האָט אפגעקלונגען טיף אין יעדן האַרץ, און דאָס נייע וואָרט „חלוץ" האָט געצויגן צו אונדזער לאנד, צו אַ ניי לעכן און צוקונפט. די באוועגונג האָט מיטגעריסן, און באזונדערס האָט זיך די נאציאָנאלע יוגנט געוואָרפן מיט איר פייער־טעמפעראמענט אין די ארעמס פון ציוניזם.

דעם מצב פון די קינדער אין עלטער פון 12—16 יאָר, צומיינסט חדר יינגלעך, האָט מיך געבראכט צום געדאנק, אז מ׳מוז אויף דעם געביט עפעס טאָן. ס׳איז אָבער נישט געווען אזוי פשוט. די קינדער זענען דאָך נישט פון איין שטאנד, נאָר פארשידענע משפחות, פרומע און פרייע, און מען דארף געווינען זייער צוטרוי, ווי אויך פאראינטערעסירן די קינדער און געפינען דעם געהעריקן לאזונג און די פאסיקע באוועגונג.

האָב איך אָרגאניזירט א קליינע גרופע קינדער אונטערן נאָמען „פרחי ציון". אין משך פון א געוויסער צייט האָב איך געזען, אז דאָס איז נישט צוגעפאַסט, כדי צו קענען צוציען די קינדער, איבערהויפט די פרומע קינדער. אָבער איך האָב געמאכט א נייעם שריט, געגומען א צימער און אנגעהויבן צוזאמענרופן די קינדער, און סיסטעמאטיש זיי דערקלערן דעם צוועק. א טייל האָבן זיך באגנוגנט מיט אזא קליינער באוועגונג, און א טייל האָבן אנגעהויבן פאָדערן א תכלית, א פראָגראם, און דערצו איז דער פראָגראם פון „פרחי ציון" געווען צו שוואך. דאן האָב איך געפונען פאר נויטיק זיך צו פארבונדן מיט זעליג ווייצמאן ז״ל פון ווארשע, וועלכער איז דאן געווען דער אָנפירער פון

1937 ዓ.ም የንጉሠ ነገሥት ዘመድ የነበሩ መኳንንትና ሹማምንት ከአዲስ አበባ ወደ ጎጃም ሲሄዱ በደብረ ማርቆስ ከተማ ያነሡት ፎቶግራፍ።

השומר הצעיר, און ער האָט מיך געראַטן, אַננעמען דעם פּראָגראַם פון השומר הצעיר פאר די קינדער. די קליינע גרופּע האָט אויפגעלעבט, און ס׳האָט געווירקט אויף א זייער גרויסן טייל נייע קינדער, וועלכע זענען געקומען זיך אנשליסן מיטן הסכם פון זייערע עלטערן. דאָס איז געווען זייער א גרויסער שריט פארויס, צוזאמענצוברענגען יינגלעך מיט מיידלעך אין איין צימער, ווו זיי מאכן פארשיידענע ספּאָרט־איבונגען און שומרישע סקויטן פעולות, מיט א ספּעציעלן צייכן און קליידונג. אָבער די עלטערן האָבן מיט זייער גאנצער ערנסטקייט מיר פארטרויט זייערע קינדער. די באוועגונג האָט זיך גלייך אַרגאניזירט לויטן פּראָגראַם, אַלס גדוד פארטיילט אין צוועלף שבטים, יעדער שבט האָט געהאט זיין צייכן און זיין ראש השבט. מיר האָבן אנגעהויבן לערנען די געשיכטע פון ציוניזם און פון ארץ־ישראל.

פון צייט צו צייט זענען די עלטערן געוואָרן אין לאָקאל פון השומר הצעיר, זיי זאָלן זען און זיך איבערצייגן, מיט וואָס זייערע קינדער פארנעמען זיך און ווי ערנסט זיי באציען זיך צו דער נייער יוגנט באוועגונג. ס׳איז זיי געפעלן געוואָרן דער רעזשים וואָס אלע ווארפן זיך אונטער און די אַלע פאַראַרדנונגען, און אז ס׳האָט זיך געטראָפן און צווישן עלטערן און קינדער זענען אויסגעבראָכן קאָנפליקטן, האָבן זיך די עלטערן געוועגדעט צו מיר, — און אלץ איז אויסגעגלייכט געוואָרן.

פון צייט צו צייט זענען איינגעאָרדנט געוואָרן שומרישע אָוונטן, וועלכע האָבן געמאכט א גוטן איינדרוק. די הכנסות זענען געגאנגען אויפן נאציאָנאלן פאָנד.

דער ערשטער לג־בעומר אויספלוג האָט איבערגעלאָזט א שטארקן איינדרוק אויף דער יידישער באפעלקערונג אין שטאָט. זיי האָבן צום ערשטן מאָל געזען אין סאָכאָטשעווו ווי זייערע קינדער מארשירן אונטער דער נאציאָנאלער פאָן, ווי סקויטן מיט אלע פּיטשעווקעס, איבער די גאסן פון שטאָט און ארויס פון שטאָט, אין א יונג וועלדל אריין, צו פארברענגען דעם טאָג נישט בלויז מיט „פאלע־בויגנס", נאָר שטאָלצע און פריילעכע הנאה האָבן פון דער פרייער לופט אין פרייען פעלד. פארנאכט, ווען דער אויספלוג האָט זיך צוריקגעקערט אין שטאָט, האָבן אלע געוואָרט אויף זיי, און מיט נחת צוגעקוקט. און ווען מיר זענען דורכגעגאנגען דעם ציוניסטישן לאָקאָל פון וועלכן ס׳איז לכבוד דעם אויספלוג ארויסגעהאָנגען געוואָרן ד״ר הערצלס בילד, האָבן זיך אלע אָפּגעשטעלט, און די יונגע קעפלעך האָבן זיך געבויגן פארן גרויסן ציוניסטישן מנהיג. דאָס האָט געהאט א שטארקן אָפּקלאנג ביי דער יידישער באפעלקערונג, וואָס האָט אפשר דאָס ערשטע מאָל אזעלכעס געזען.

נאָך דעם אויספלוג האָבן זיך אנגעהויבן וועגן צו אונדז נאָך קינדער, יונגערע און עלטערע.

דאָס אָנטשטיין פון השומר הצעיר, די ערשטע קינדער־אָרגאָניזאַציע אין סאָכא־

„השומר הצעיר" — השמפאקם ו׳ א „השומר הצעיר" בוריסוב

טשעוו האָט געבראכט פיל נוצן דער נאציאָנאלער באוועגונג, און אריינגעטראָגן פיל לעבן אין יעדער שטוב. די עלטערן האָבן מיטגעהאָלפן, מיט דער האָפענונג, אז דאָס וועט זיי העלפן פארווירקלעכן זייערע פלענער פון פאָרן קיין ארץ ישראל. אָבער זייער א קליינע צאָל האָט זוכה געווען דערצו.

דער השומר הצעיר פון אונדזער שטאָט האָט פארשריבן א שיין קאפיטל היסטאָריע אין דער קורצער צייט וואָס ער האָט עקזיסטירט, ביז מיין אפפאָרן נאָך ארץ ישראל, סוף 1920. כדי צו דערמאָנען מיין אָפשייד מיט די קינדער דעם לעצטן טאָג פון אפפאָרן האָבן מיר זיך פאָטאָגראָפירט — און דאס בילד איז געבליבן אלס אייניציקער זכר פון אַלעמען. זיי האָבן מיר מיטגענעבן צום אנדענק און צו היטן, ביז זיי וועלן אליין קומען אין ארץ ישראל, דעם ערשטן שטעמפל פון גדוד, און אויך די פאָן, און מיר פריוואט א קליינע מתנה. מיר האָבן זיך נישט געקענט שיידן, און דער חבר ה ע ל ע ק, חיים ק ר א נ ג א ל ד וועלכער האָט איבערגענומען די הנהגה הראשית נאָכן אפפאר פון זעליג ווייצמאן קיין ארץ ישראל, האָט געפונען פאר נויטיק מיך מיט מיין פרוי באגלייטן ביז דער פוילישער גרענעץ, אלס אנער־קענונג פאר מיינע פארדינסטן פארן השומר הצעיר אין אונדזער שטאָט.

אזוי האָט זיך פארענדיקט א שיין קאפיטל אין לעבן פון אונדזערע יונגע קינ־דער, וועלכע זענען שפעטער אומגעקומען דורכן מערדערישן היטלעריזם.

א. שטשאפא / פאריז

די ארבעטער-באוועגונג

אין יאר 1926 בין איך אנגעקומען ארבעטן קיין סאָכאַטשעוו. אין א שטיקל צייט ארום האב איך צוזאמען מיט בצלאל יאקובאוויטש, דוד סקורניק, יהושע סקורניק, שאול דיאמענט, גרשון פעפערקאוויטש, חיים מאיר קאלאביעלסקי א. אַנד. געגרינדעט א קאמוניסטיש קרייזל.

שפעטער זענען געגרינדעט געוואָרן צוויי פראָפעסיאָנעלע פאריינען פון שוסטער און שניידער ארבעטער. פארזיצער פון די שוסטער איז געווען בערל בזשאזווסקי (שטיוועניאק), פון שניידער פאריין מרדכי קנאבל. אין אנפאנג זענען מיר געווען לאקירט ביי יחזקאל בארנשטיין אין דער ווארשעווער גאס, אין איין נישט איבעריק גרויס צימער, וואָס איז באַשטאַנען פון איין טיש און עטלעכע לאַנגע בענק. שפעטער ביי שמואל גיטיי אויפן וואַרשעווער וועג (לעבן דער קאָלייקע וואָס איז געגאנגען קיין ווישעגראד), נאָך שפעטער זענען מיר איבערגעגאנגען צו יידל לוקשטיק אויף טראיאנאווער גאס.

ביי די פראפעסיאנעלע פאריינען האבן מיר געשאפן א ביבליאטעק אונטערן נאָמען „ארבעטער ביבליאָטעק ביי די פראָפעסיאָנעלע פאריינען", ווו די ארבעטער־יוגנט האָט אויסגעבאָרגט און געלייענט יידישע ביכער.

פון צייט צו צייט זענען פארגעקומען שטרייק אקציעס. אין יאר 1928 איז פארגעקומען א גרויסער שטרייק פון אלע שניידער ארבעטער, וועלכער האָט זיך געענדיקט מיט א נצחון פון די ארבעטער. אין 1929, דעם 1־טן מאי, איז פאָרגעקומען א גרויסע ארבעטער־דעמאָנסטראַציע פון פוילישע און יידישע ארבעטער. ערב דעם 1־טן מאי זענען פארגעקומען עטלעכע ארעסטן פון יידישע און פוילישע ארבעטער. צווישן אנדערע בין איך ארעסטירט געוואָרן מיט מיין פרוי. מיר זענען ביינאכט אפגעשיקט געוואָרן אין א קוילן־וואגאָן קיין לוויוויטש. דאָרטן זענען מיר געזעסן איבערן טאג, און פארנאכט באפרייט געוואָרן.

ביי די דערמאָנטע אָרגאניזאציעס האָט עקזיסטירט א קאמוניסטישע פראקציע, וועלכע האט פאקטיש קאנטראלירט זייער קולטורעלע און פראפעסיאנעלע טעטיקייט. מיר האָבן אויך געהאט א קעמערל פון „מאָפר" (הילף פאַר פאָליטישע אַרעסטירטע).

אין די דערמאנטע ארגאניזאציעס זענען געווען אקטיוו אדם קלוסקי, בעניעק יאבלאנקי (דעם שינדל־מאכערס איידעם פון קאַלושין), שאול דיאַמענט א. א.

עס איז אויך געווען טעטיק א בונדישע גרופע אונטער דער אנפירערשאפט פון ש. שוויאטלאווסקי און יחיאל מאיר זאלצמאן (שקאלעק). ביי וואל־אקציעס זענען זיי געגאנגען צוזאמען מיט פ. פ. ס. שלמה שוויאטלאווסקי איז געווען אין דער פארוואלטונג פון דער קראנקן־קאסע, און זאלצמאן א מיטגליד פון שטאט־ראט.

די פראפעסיאנעלע פאריינען האבן זיך אויפגעלעזן אין יאר 1930, צוליב פאַליציישע פארפאלגונגען. אַבער א גרופע ענטוזיאסטן האָט זיך נישט אונטער־געגעבן, און געזוכט ווייטער אנצוגיין מיט דער ארבעט. אין די דרייסיקער יארן איז געגרינדעט געווארן א ספאָרט־געזעלשאפט אונטערן נאָמען „שטערן", וועלכער האָט זיך צוערשט געפונען אין הויז פון נחום ווארשאווסקי, נישט ווייט פון מאגיסטראט און שפעטער זיך איבערגעטראגן אין הויז פון זעליג איזראעלסקי אויף דער ווארשעווער גאס. אין דער פארוואלטונג בין איך געווען מיט יאסל גרונדוואג און אנדערע.

מיר האבן געפירט א קולטור־טעטיקייט. די דערמאנטע ארבעטער־ביבליאטעק איז איבערגעגאנגען צו אונדז. מיר האבן געהאט אפילו א גרופע וואס האט זיך געלערנט עספעראנטא. מיר האבן איינגעארדנט אפטע פארלעזונגען פון יידישע און פוילישע שרייבער און פרעלעגענטן, וועלכע זענען געווארן גוט באזוכט. זומער האָבן מיר געמאכט אויספלוגן אויסער דער שטאָט.

א באזונדער הערלעך קאפיטל פון דער סאָכאַטשעווער ארבעטער־באווענג איז דער דראמאטישער קריין, וועלכער האָט פארמאגט באגאַבטע אמאטאָרן־שפילער. איך דערמאן זיך פאלגנדיקע אנטיילנעמער: ליפמאן דיאמענט, אהרן קאהן, יאסל גרונדוואג, מחלה שווארץ, שאול דיאמענט, זלמן פערשטענבערג, פעסע פער־שטענבערג אהרן גראסמאן (פון ווישעגראד), פייגע בראדער. מ׳האָט אויפגעפירט גוטע פיעסן. א רושם האָבן געמאכט אויך די שיינע דעקראציעס.

אונדזער טעטיקייט האט שטארק מיטגעהאלפן אויפצוהייבן דעם קולטור־ניוואו פון דער סאָכאַטשעווער ארבעטער־יוגנט. אונדזערע פארלעזונגען זענען געווארן באזוכט נישט בלויז פון ארבעטער, שוין אפגערעדט פון אונדזערע פארשטעלונגען. אונדזערע אמאטארן שפילער זענען געווען באליבט ביי דער גאנצער פארגעשריטע־נער יידישער באפעלקערונג פון אונדזער שטאט.

אזוי האָבן מיר אנגעהאלטן אונדזער קולטור־טעטיקייט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה אין יאר 1939.

דוד וואלראט

דאס ערשטע אמאטארן-טעאטער

אין אנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט נאָך דער מכירת־יוסף פעריאָדע איז מיין פאָטער צוריקגעקומען אהיים פון אמעריקע. אוועקגעפאָרן איז ער אין א פּוילישׂ יידיש היטל מיט אַ דענקע — צוריק איז ער געקומען אין אַ קורצער מאַרי־נאַרקע און אין א שוואַרצן הארטן קאַפּעליוש און א צוגעשוירן בערדל...

פון די אלע נסים וואָס ער האָט דערציילט וואָס ער האָט אלץ געזען און געהערט אין אמעריקע האָט צום שטארקסטן אנגעריסן דאָס וואָס ער האָט געזען אין ניו־יאָרקער יידישן טעאטער. צום שטאַרקסטן האָבן די דערציילונגען געווירקט אויף מיין ברודער פסח. מיט יעדן אָוונט איז דער עולם צוהערער געוואָקסן אין צאָל, אַלץ מער און מער. עס איז געוואָרן א טעגלעכע דערשיינונג — יעדן אוונט נאָך דער ארבעט און וועטשערע איז אונדזער שטוב געווען פול — מיין טאטע איז געזעסן אויבן אָן אונטערן שיין פון בליץ־לאָמפּ און דערציילט און צומאָל איבערגעזונגען די לידלעך וואָס ער האָט זיך אָנגעהערט. ביי די צוהערער האָבן זיך צעפּלאקערט די פאנטאזיעס, ס׳האָט אנגעהויבן זשומען און טעאטער איז געוואָרן דער טעגלעכער צעהיצטער שמועס — ביז מען האָט זיך אנגענומען מיט מוט און ארויסגעזאָגט, אז עס זאָל זיך שאַפן אַן אמאטאָרן־טרופּע און שטעלן א פּיעסע. און נאָך הייסע און זידנדיקע דעבאַטן איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצופירן הערצ־עלע מיוחס פון משה ריכטער. מיין ברודער פסח האָט איבערגענומען די רעזשי און צוזאמענגעשטעלט א טרופּע. דאָס גרויסע פּראָבלעם איז אָבער געווען—מענער יאָס מענער — אָבער פרויען?... וועלכעס אנשטענדיק מיידל וועט עס וואָגן צו גיין שפּילן טרעיאַטער...

א גאָר אָפּטע אריינגייערין צו אונדז איז געווען אונדזער קרובה רבקה שוואר־צאר — נאָך גאָר יונג און צאַרט, א דין לענגלעך חנעוודיק פנים מיט שוואַרצע האָר און א קעקסל אויפן שפּיץ קאָפּ.

עס האָט לאנג נישט געמומען און אויך זי איז אָנגעגריפן געוואָרן פון באַגער צו שפּילן טעאַטער — זי האָט זיך אָנגעטאָן א כח און געמאָלדן איר גרייטקייט, אָפּ־געזעזן פון די סקאַנדאַלן וואָס זענען פאָרגעקומען אין איר היים וואָס האָבן אפילו געפירט צו פעטש...

די ראָלן זענען דאָן פֿארטיילט געוואָרן אזוי:

הערצעלע מיוחס:	מאטע פינדעק
אייזיקל זיין זון:	פסח וואהלראט
יעקל בעל עגלה:	פנחס ראזענפעלד
טייבעלע זיין טאכטער:	רבקה שווארצאר
חוה לאה:	לאזער ראזען
חיים יואל:	מרדכי היימאן

אויפגעפירט פון פסח וואָהלראָט

שמחה גרונדוואָג: סופליאָר

לאזער ראזענפעלד: דעקאָראַציעס און גרים

מוזיק: די ברידער ראָטשטיין

שבת נאָכן עסן, די שטאָט שלאָפט, די לעדן זענען פארהאקט, מיין טאטע האָט זיך צוגעלענט, די מאַמע איז אַוועקגעפאַלן א מידע, פאַרזונקען אין שלאָף, דער דרויסן איז זוניק וואָרעם ס׳יונגווּאַרג רייסט זיך צו גיין שפּאַצירן אין לוסטגאָרטן, די דאָזיקע שבתים האָבן פאר מיר געהאט אַ גאר באזונדערן רייץ — מיך האָט געצויגן מיטצוגיין מיט פסח׳ן — איז מיר דערפאר צוגעטיילט געוואָרן גאָר אַ וויכטיקע מיסיע, היות ווי פסח איז געווען דער אָפיציעלער „פאָטאָגראָפיסט" פון די סאָכאָטשעווער אינטעליגענץ איז מיין מיסיע באשטאנען אין אָטוואָס: וואָרטן אין שטוב ביז איך וועל זיין זיכער, אַז טאַטע־מאמע שלאָפן שוין גוט — האָט פסח פאָרזיכטיק שטיל געעפנט דעם לאָדן פון דרויסן און דערנאָך ס׳פענצטער, איך האב אים ארויסדערלאנגט דעם גאָר היפשן אָפּאָראט, איך האָב זיך אויף די שפּיץ נעגל ארויסגעשאָרט דורכ׳ן פענצטער, פאָרמאַכט דעם לאָדן און נאָכגעטראָגן דעם אפּאראט פסח׳ן.

געגאנגען זענען מיר אויפן שלאָסבאָרג, אַרויפגעקלעטערט העט העט אזש צום סאמע שפּיץ וווּ עס זענען נאָך געשטאַנען צעשאָסענע מויערן פון אַמאָליקן שלאָס.

דאָרט האָט שוין געוואָרט: יענקל און נחום באָמבאָס, די ברידער דאָווי־דאָוויטש, שמחה און נחום גרונדוואג, שמחה און וואוע ראָזענבערג, אברהם זיל־בערשטיין (בדחן), פנחס גראובאָרט, משה שניידער מיט זיין געליבטע יוסף וואל־קאוויטש׳ס טאָכטער, מאטע פינדעק, משה לערערס זון, רבקה שווארצאר, גוטשע זיידנדאָרף, לאזער און פנחס ראָזענפעלד, לאזער ראזען און א צאָל אַנדערע וועמעס נעמען איך קען זיך איצט נישט דעמאנען.

דא האבן זיך אנגעהויבן די ערשטע פראבן פון הערצעלע מיוחס. און אין צווישן איין סצענע און א צווייטע האָט פסח פאָטאָגראפירט די חברה. אויף א שכנותדיק בערגל זענען געשטאנען הערמאן און לוטעק סקאטניצקי און געשפילט פאליאנד מיט פיניע דעם שטריקמאכערס זין.

די דאָזיקע פּראָבעס האָבן אָנגעהאלטן ביז שפּעט נאָך מיטאָג — וועז די זון האָט זיך אנגעהויבן טיקן אוז שפּיגלען אין דער בזורע, וועלכע איז געלעגן האָרט ביים בארג — זענען חברה שוין א טייל געזעסן א טייל געלעגן אויפן וויכן גראָז אוז געחלומט פוז דער ערשטער פּאָרשטעלונג.

וועז די שטערן האָבן זיך אנגעהויבן באוויזן אין דעם טיף־בלויען הימל — האָט חברה זיך אנגעהויבן אראָפּשלייכן פוז בארג אוז זיך צונויפּגעמישט מיט די יידז וועלכע זענען געגאנגען פוז שול נאָך מעריב...

מיטאָמאָל האָבן זיך אנגעהויבן באוויזן אפּישן אין די גאָסן. נייגעריקע יונגעלייט אוז מיידלעך זענען געשטאנען אין גרופּקעלעך מיט פּאריסענע קעפּ — געלייענט...

גאנץ סאָכאָטשעוו איז געגאנגען אויף רעדלעך. מ׳האָט זיך קוים געקענט דערווארטן דעם שבת צונאכטס וועז די טרופּע וועט זיך באוויזן אין נייעם טעאטער אויף חיים לייזערס פּלאץ.

שבת פרי האָבן זיך גרופּירט קולקעס מענטשן אין פּראָנט פוז דער שול זיך געהיצט אוז פּארגעסן אָז אינעווייניק האָלט מען שוין ביים אויסשפּייען.. אין קהל־שטיבל האָט מען שוין פוז לאנג אָפּגעדאָוונט...

באלד נאָך הבדלה האָבן זיך אנגעהויבן ציען שרענגעס מענטשן פוז דער טראָנאָווער גאָס — פוז דער בארסאווער גאס פוז שול־געסל — אלץ האָט זיך געצויגן דורך דער וואַרשאווער גאס צום טעאָטער, וווּ מ׳האָט זיך געשטופּט איינער אויפן אנדערן צו קויפן בילעטן. אינעווייניק זענען געווען אויסגעשטעלט לאָנגע בענק — אויף דער וואָנט האָט געהאָנגען א פּאָרטרעט פוז קיסר מיט אן א צאל מעדאלן אויפן ברוסט, האָרט ביי דער בינע זענען געזעסן די כליזמרים, משה ראָטשטיין בראש מיט האָלב־פּאָכמאָכטע טרערנדיקע אויגן... זיין פּנים באצירט מיט א שווארץ פּארשוירן בערדל — ער האָט געשפּילט די ערשע פידל — זיין פידל האָט צום בעסטן געפידלט וועז ער האָט פּריער געמאכט קידוש איבער אביסל 96־ער...

חיים ראטשטיין האט אויך נישט פיינט געהאט דעם ביטערן טראפן — ער האט געשפילט די צווייטע פידל. ישראל ראטשטיין האָט געהאט א גלאט ראָזירט קיילעכיק פנים מיט שווארצע דיקע וואָנצעס אוז דיקע ליפּן אוז אָ קליין פישביינקעלע אויף דער אונטערשטער גאָמבע. ער האָט געשפילט אויף דער טראָמפּייט.

דער לאָנגער נח איז געשטאָנען אָריבערגעבויגן איבערן באס אוז געקרעצט.

מיטאמאָל האָט זיך ישראל ראָטשטיין געגעבן אָ שטעל־אויף אוז געגעבן א סיגנאל צום אָרקעסטער אוז אויפּגעשפּילט די אווערטורע. הערצער האָבן אנגעהויבן קלאָפּן שנעלער — עולם איז אויפּגעשפּרונגען. אָ טייל האָבן זיך אויפּגעשטעלט אויף די בענק.

אין די קעלערן וווּ עס האָבן זיך געפּונען די גאָרדעראָבע־צימערן האָט אלץ

געפיבערט — ס׳האָט געשמעקט מיט שמינקע, לאזער ראָזענפעלד איז געווען פארטאן מיט גרימירן די אקטיארן — די נעכטיקע יונגע־לייט זענען מיטאמאל פארעלטערט געוואָרן... פשוט נישט צו דערקענען. איך פלאָנטער זיך אונטער די פיס — דערלאנג דעם די שטיוול דעם די קאפאטע — דעם אנדערן די בייטש מיטן וואָטענעם קאָפּטן. לאזער ראָזען וואָס האָט געשפילט אלס דינסטמויד חוה לאה שטייט אין די האלקע — אָנגעטאָן אין דאָמסקע שיך מיט הויכע אָפּצאָסן, מיט רויט אנגעשמירטע באקן — אויפן קאָפּ א פּאָרוק לאנגע האָר מיט אַ צאָפּ, ער באמיט זיך אריינצוקריכן אין קליידל און מוז אנקומען נאָך הילף צו פרויען — ער פרובירט גיין ארויף די טרעפּן און פאלט — נישט געווויגט צו די שיך...

הינטער די קוליסן שטייט פסח און כאפט אַ לעצטן בליק צי אַלץ איז אויפן געהעריקן אָרט, ער קוקט ארויס דורכן ספעציעל־געמאכטן לעכל אין דער פאָרהאָנג.

דער זאל איז פול... שמחה גרונדוואג רופט דעם פערסאָנאל אויף דער בינע אלע פיבערן פון נערוועזיטעט. עס הערט זיך דאָס גלעקל — א סינגאל אז אָט אָט און דער פאָרהאנג גייט ארויף. עס ווערט פינצטער אין זאָל — ס׳ווערט שטיל אז מ׳קען הערן אַ שפילקע פאלן אויף דער ערד — הערצער שטעלן זיך אָפּ — — דער פאָרהאָנג הייבט זיך אויף — און עס דערהערן זיך די ערשטע ווערטער פון יענקל בעל עגלה הינטער די קוליסן.

„בררר איז היינט, א פררראָסט". פנחס ראָזענפעלד האָט געמאכט זיין דעביוט...

דער ערשטער אקט פאלט. דער עולם פאטשט בראווא. די כליזמרים שפילן, דער עולם הערט נישט — א געוויש א געפילדער — ס׳גלעקל קלינגט — ס׳ווערטווידער שטיל.

אין צווייטן אָקט זינגט לאזער ראָזען — „חוה לאה גוט שבת". ער האָט געביטן זיין שטימע, מיטאָמאָל געוואָרן א סאָפראָן. דער עולם קייכט פון געלעכטער...

דער לעצטער פאָרהאנג פאלט, פאלט און הויבט זיך. עולם וויל נישט אָפּ־טרעטן. רייסן זיך צום אויבן־אָן, ווילן פערזענלעך דאנקען די אקטיאָרן, וועלכע האלטן זיך אין איין פארנייגן...

נייע שטערן האָבן זיך באוויזן אויפן סאָכאָטשעווער הימל — ווו מ׳איז געגאנגען און ווו מ׳איז געשטאנען האָט מען נאָר גערעדט פון טעאטער און די אַקטיאָרן. סאָכאָטשעוו האָט זיך דערהויבן צו א נייער הויך און אָנגערעגט צו ווייטערדיקע פארשטעלונגען — וועלכע זענען באשטאנען פון:

דוד׳ס פידעלע: פון יוסף לאטיינער,

דער אלגעמיינער סטרייק: פון הערמאן שטיפט,

טאטע מאמעס צרות: פון באריס טאָמאָשעווסקי און מאקס געיבל.

אָבער די טרופע האָט פארלוירן איינעם פון אירע בעסטע קרעפטן און פעיקסטע טאלאנטן. פנחס ראזענפעלד איז דערטרונקען געוואָרן זיך באָדענדיק אין גאמבין. ער איז אלט געווען 14 יאָר.

די טרופע האט געמאכט א רושם נישט נאר אין סאָכאַטשעוו נאר אפילו אין די שכנותדיקע שטעט — ווו מ׳האָט זיי פארבעטן צו גאסטראָלירן. איך בין געווארן דאָס „קמאהלע" אין דער טרופע. געזונגען אין כאָר מיטגעוואנדערט קיין לויוויטש — גראָדזשיסק און געגאנגען אַ גאנג... ביסלעכווייז האָבן חברה אנגע־הויבן חתונה האָבן און די פעריאָדע איז פאראיבער און נאָר איבערגעלאזט נאך זיך א צאַפלדיקע אויפרעגונג וועלכע איז איבערגענומען געווארן מיט יאָרן שפעטער פון יונגערע חברה...

יוסף גרונדוואג / ירושלים

ייִדיש טעאטער

בּאלד נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה וועט דאָס שטעטל האָט אנגעהויבן צוריק ארויפגיין אויפן וועג פון א ניי לעבן, איז אין סאָכאַטשעוו געשאפן געוואָרן אן אמאטארן־קרייז צו שפילן טעאטער.

אין דעם קרייז האָט מיין פאָטער, נחום גרונדוואג, געשפילט די ערשטע ראָלע. ער איז געווען דער רעזשיסער, האָט אָנטייל גענומען אין די פאָרשטעלונגען, און זיין נאָמען האָט געצויגן עולם, נישט נאָר אין סאָכאַטשעוו, נאָר אויך אין די ארומיקע שטעטלעך.

איך וויל אָבער נישט, אז עס זאָל זיך באקומען דער איינדרוק, אז דאָס שפילן טעאטער אין סאָכאַטשעוו איז געווען דער אויסשליסלעכער פארדינסט פון מיין פאָטער. למען האמת מוז איך זאָגן, אז אין סאָכאַטשעוו האָט עקזיסטירט א ליב־האבער־קרייז פון טעאטער נאָך מיט 50 יאָר צוריק, פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער קרייז האָט שוין דעמאָלט אויסגעפירט פיעסן פון דעמאָלטיקן טעאטער־רעפערטואר, און מיין פאָטער, נאָך אלס יינגל, האָט זיך באטייליקט אין די פאָר־שטעלונגען. אין יענער צייט האָט ער דאָס ערשטע מאָל געשפילט די ראָל פון א פרוי גאר, און דעמאָלט ווי עס זעט אויס, איז אין אים אריין דער דראנג פון שפילן טעאטער.

חוץ מיין פאָטער האָבן זיך אין די פאָרשטעלונגען באטייליקט: הערשל כץ, משה שווארץ, יעקב פרידמאן, וואוע ראזענבערג, בלימע און רחל ווינבערג, לוטעק סקאטניצקי, חיה־רעשל פליישמאן, מחלה און דינה גרונדוואג, ווי אויך מיין מוטער רבקה ז״ל. גאנץ פארשטענדלעך, אז אין פארלויף פון קומענדיקע יאָרן האָבן זיך די מענטשן געטוישט, עס זענען צוגעקומען נייע קרעפטן, ווי: בינע פעסטמאן, אברהם נא־שעלעוויטש און אנדערע. מיין פאָטער האָט נישט געקארגט קיין מי און אריינ־געלייגט זיין גאנצע נשמה און מסירת־נפש צו דערהויבן זיי צום ניוואָ פון די אלטע אמאטאָרן, וועמענס נעמען און שפילן איז געוואָרן באוווסט אין די ארומיקע

שטעטלעך, וועלכע האָבן זיך געבעטן ביי די סאָכאַטשעווער, אז זיי זאָלן זיי מהנה זיין מיט א פאַרשטעלונג.

כמעט יעדע פאַרשטעלונג איז געווען פארבונדן מיט א געדענק־טאָג, אָדער יובילייַ. יעדע נייַע פאַרשטעלונג איז געווען א יום־טוב פאַר דעם עולם און פאר די שפילער. ערנסט און הייליק איז זייער באציונג צו זייער ארבעט. א סך מי

נחום און רבקה גרונדוואג

און כוחות האָבן זיי אריינגעלייגט אין די פאַרשטעלונגען, כדי זיי זאָלן שטיין אויף א געהעריקער הויך. מיין פאָטערס רום איז מיט יעדער פאַרשטעלונג גע־וואקסן. עס איז געווען ענוג ערגעץ וווּ צו אנאנסירן, אז נחום ג ר ו נ ד ו ו א ג באטייליקט זיך אין דער פאַרשטעלונג, אז די קאסע זאָל זיין פול.

דעם גרעסטן דערפאלג פון זיינע אויפפירונגען האָבן געהאט: פרץ הירשביינ׳ס „נבלה", „די גרינע פעלדער", שלום אשס „אונזער גלויבן", סטרינדבערגס „דער פאָטער" און שלום עליכמס „צוויי הונדערט טויזנט". עס איז אויך אויפגעפירט גע־ווארן גאָלדפאדענס „צוויי קוני לעמלס", גארדינס „גאט מענש און טייוול", „דער אומבאקאנטער" (אין מערץ 1918 — פון וועלכע מיר גיבן דאָ א בילד), „די קרייצער סאָנאַטע" (פסח 1922) אין דער אויפפירונג האָב אויך איך אָנטייל גענומען אין דער ראָל פון דעם 8־יעריגן אלבערט. ווי דאָס וואָלט ערשט היינט געווען, געדענק איך,

ווי די טרערן האָבן מיך געשטיקט ביי מיין אויפטריט, און ווי מיין טאטע האָט מיר געגעבן אנווייזונגען ווי איך זאל שטיין, וועלכע באוועגונגען מאכן און ווי אזוי רעדן. ווי מיר זענען פון דער אויטענטישער „פראָגראַמקע" פון דער אויפפירונג וואס מיר פארעפנטלעכן דא זענען נאָר אייניקע געבליבן לעבן.

אין די לאנגע ווינטער שבת־צונאכטסן זענען איינגעפירט געוואָרן טעאטראַלישע מלווה מלכה׳ס, אין וועלכע עס האָט זיך באַטייליקט מיט רעציטאציעס נישט נאָר מיין פאָטער, נאָר עס זענען אראָפגעקומען ליטעראטן פון ווארשע, וועלכע האָבן געהאַלטן רעפעראַטן אויף ליטעראַרישע און טעאטער טעמעס. עס זענען אויך פאָרגעקומען פאָרשטעלונגען פון ווארשעווער פראָפעסיאָנעלע ארטיסטן.

נאענט פאר דער צווייטער וועלט מלחמה, האָט מיין פאָטער אויפגעפירט מיט אמאטארן רעווי־פאָרשטעלונגען. ער פלעגט אליין שרייבן די קופלעטן, פאַראָדיעס, לידער און זיי גאבן א סצענישן תיקון. עס איז ווערט צו דערמאנען, אז אין אָט די רעווי־אויפפירונגען האָבן זיך אויסגעצייכנט פריידע כ מ י ע ל (היינט אין ארגענטינע), און אויך מאיר ה א ל צ מ א ן ז״ל.

מיין טאטע איז אויך געווען רעזישיסער און לייטער פון סאָאַטשעווער ארבעטער דראמאטישן קרייז די „יידישע בינע", און האָט מיט זיי געשטעלט דוד בערגעלסאנס „דער טויבער", וואָס האָט געהאט אן אויסערגעווייניעכן דערפאלג.

ווי דער שטייגער איז, האָבן אויך ביי אונדז אין שטאָט נישט געפעלט קיין קאָמישע עפיזאָדן, און איך וויל טאקע דא דערציילן אייניקע.

בעת אן אויפטריט פון דעם וואַרשעווער ארטיסט זשאק ל ע ו י, וועלכער איז מייסטנס אויפגעטרעטן אין קלאסישן רעפערטואר, האָט אונדזער עולם געזעסן א נס פון „תחית המתים". ומעשה שהיה כך היה...

ווען דער ארטיסט איז געווען אנגעטון אין א רוימישער טאגע אלס מארק אנטאניוס און געהאלטן שעקספירס באריטן הספד אויף צעזארן, איז דער „טויטער" צעזאר פלוצלינג אויפגעשטאנען תחית המתים, אראָפגעשפרונגען פון טיש און געמאכט א ויברח... אין זאל איז געווארן א מהומה. דער ארטיסט איז געבליבן שטיין א דערשראקענער.

ווי עס האָט זיך שפעטער ארויסגעוויזן, האָבן צוקאפנס פון טויטן געברענט צוויי ליכט, די ליכט האָבן אראָפגעטריפט אויפן „טויטן" און אים אפגעבריט, איז ער אויפגעשטאָנען און געמאַכט פליטה...

צ ו ו י י ט ע ר ע פ י ז א ד:

דער ציוניסטישער דראמאטישער קרייז האָט באשטימט אויפצופירן א פיעסע מוצאי שבת, אין איינעם פון די לעצטע יולי טעג, נישט אויפפאסנדיק (און דאָס בשגגה), אז גראד דער אוונט פאלט אויס אין די דריי וואָכן צווישן שבעה־עשר בתמוז און תשעה באב. האָט טאקע דער רב און דער פרומער טייל פון דער באפעלקערונג פון שטאָט נישט געוואָלט לאָזן שפילן קיין טעאטער אין די טרויער טעג.

בית הספר לאמנות בצלאל ירושלים

צו דער „מלחמת מצוה" האָט ער געפונען חסידים און שיינע בעלי בתים, און שבת צונאכטס האָבן זיי זיך מקדים געווען באצייטנס און גלייך נאָך מעריב זיך געלאָזט אין „טרעיאטער" און פארכאפט דעם זאל פון פייערלעשער, ווו די פאָרשטע־לונגען פלעגן פאָרקומען. עס האָט זיך אנגעהויבן צווישן ביידע צדדים א ויכוח, וואָס האָט געדויערט א לענגערע צייט, אזוי אז אַ גרויסער טייל פון די טעאטער־גייערס, קומענדיק קויפן אין קאַסע בילעטן, האָבן געטראָפן זייערע טאטעס זיצן אין זאל, אנגעטון נאָך די שבת׳דיקע זיידענע קאַפאָטעס... זיי האָבן שוין קיין בילעטן נישט געקויפט, נישט וואגנדיק אריינצוגיין אין זאל.

אפרופן די אויספירונג נאָך אזוי פיל צוגרייטונגען, איז שוין געווען אוממעגלעך. ווי תמיד איז פארן זאל געשטאנען א פאָליציסט, וועמענס אויפגאבע איז געווען צו היטן די עפנטלעכע רו. זעענדיק וואָס עס גייט אָן אין זאַל, האָט ער גלייך געמאָלדן וועגן אינצידענט דעם שטאָט קאָמענדאט, און דער איז אנגעקומען בכבודו ובעצמו. אונדזערע חסידים האָבן נישט געווואָלט פארלאָזן דעם זאל, און דערקלערט דעם קאָמענדאנט אויף לשון פויליש: „טען מיעשאנדז מא טזשי טיגאדניע" (דער חודש האָט דריי וואָכן). אָבער דער קאָמענדאַנטישער גויישער קאפּ האט בשום אופן נישט געקענט פארשטיין, וואָס זיי מיינען דערמיט...

— וואָס הייסט דער חודש האָט דריי וואָכן, א חודש האָט דאך פיר וואָכן און נישט דריי!

עס האָט זיך אנגעהויבן א דיסקוסיע צווישן רב און קאָמענדאנט: „דריי וואָכן", „פיר וואָכן", דער סוף איז געווען אז אייניער האָט דעם צווייטן נישט פארשטאנען. און דער רב מיט די באגלייטערס האָבן פארלאָזט דעם זאל. פארשטייט זיך, אז קיין הכנסה האָט שוין דער אוונט נישט געגעבן, ווייל דאָס רוב בילעטן זענען געבליבן נישט פאָרקויפט. און פון דאַן אָן, האָט שוין אונדזער דראַמאַטישער קרייז אויפ־געפאַסט נישט צו באשטימען טעאטער־שפילן אין די „דריי וואָכן".

ד ר י ט ע ר ע פ י ז א ד:

אין אייניער פון די אויספירונגען פון דראמאטישן קרייז פון דער ביבליאָטעק, נאָך אין יאָר 1920, האָט אויך אנטייל גענומען דער טאלאנטפולער אמאטאר ה ע ר־מ א ל י ן פון לוויוויטש. ווי תמיד, זענען אזעלכע געסט און זייערע באגלייטערס אייגעשטאנען ביי אונדז אין הויז. איבערגעלאָזט אין שטוב זייערע וואליזעס מיט זייערע זאכן און קליידער, זענען אַלע בני בית אווען אין זאַל צו דער פאָרשטע־לונג, וועלכע איז פאָרגעקומען אין זאַל פון דער ביבליאָטעק, אין לעווקאָוויטש׳ס הויז. די שטימונג איז געווען א געהויבענע, א יום־טוב׳דיקע.

דאָס גרויסע בילד פון דעם נביא ירמיהו „על נהרות בבל", געמאָלן אויף דעם פאָרהאנג פון דער בינע, דורך א סאָכאָטשעווער טאָלאנטפולן מאָלער, האָט צו־געגעבן ערנסטקייט און געשאָפן די פאַסיקע אַטמאָספערע (מיט יאָרן שפעטער נאָכן ליקווידירן דעם קליינעם זאל, האָט דער זעלבער פאָרהאנג געדינט פאר

א וואנט אין מיין זיידנ׳ס סוכה). אבער לאמיר צוריקגיין צו דער פאַרשטעלונג, בעסער געזאָגט, וואָס האָט פאסירט נאָך דער אויפפירונג, וועלכע איז, אגב, זייער גע־ לונגען.

צופרידענע זענען מיר געגאנגען אהיים, אָבער ווי אַנטוישט זענען מיר געווען, קומענדיק צוריק שפעט אין דער נאכט (ווייל אין סאָכאַטשעוו האָט זיך טעאטער געענדיקט ווייט נאָך האלבער נאַכט), טרעפנדיק אויפגעריסן די פענצטער פון אונדזער שטוב. עס האָבן געפעלט אלע מלבושים פון די פרעמדע געסט און א פּליושן טישטוך, אין וועלכן די „גנבים" האָבן זעט אויס, איינגעפאַקט די זאַכן. עס האָט זיך דערוועקט א חשד, או דאָס „שטיקל ארבעט" האָבן אָפּגעטאָן פּאליטישע קענגער, וועלכע האָבן אויף אזא אריגינעלן אופן זיך נוקם געווען אין דראמא־ טישן קרייז, וועלכער איז געווען אונטער דער ציוניסטישער השפעה. עס האָט נישט געהאָלפן דאָס זוכעניש און אונטערהאַנדלונגען — די מלבושים האָט מען נישט אָפּגעקריגן, און די געסט זענען אהיימגעפאָרן מיט גרויס נזק און עגמת נפש. לאַנגע וואָכן האָט נאָך אונדזער שטעטל „געקאָכט" מיט דער אַריגינעלער „גנבה". די, און אנדערע עפּיזאָדן, האָבן נישט אפּגעשטעלט די טעטיקייט פון די אַמאַטאָרן־ שפּילער און נישט אפּגעשראָקן דעם עולם טעאטער־באזוכער.

ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט מלחמה זענען אין סאָכאַטשעוו געווען אַמאַטאָרן־טרופּעס, וואָס האָבן אליין געשפּילט, און אויך איינגעלאדן פּראָפּע־ סיאָנעלע וואַרשעווער יידישע שוישפּילער.

ביז צום טראגישן סוף איז מיין פאָטער נחום גרונדוואג געשטאנען אין שפּיץ פון די טרופּעס, געלערנט מיט זיי דעם רעפּערטואר, רעזשיסירט און אריין־ געבראכט אין סאָכאַטשעווער לעבן קולטור און פרייד.

יצחק ווײַנשטאָק

דער בלאָז-ארקעסטער

ד י ערשטע פּיאָנערן וואָס האָבן געגרינדעט דעם יידישן בלאָז־ארקעסטער אין סאָכאַטשעוו, זענען געווען, א גרופּע יוגנטלעכע וואָס האָבן געהאט דעם שטאַרקן דראַנג און דרייסטקייט אונטערצונעמען אזא קאלאסאלן שריט ווי אויפצובויען אזא אַרקעסטער, נישט האָבנדיק קיין שום עלעמענטארע מיטלען דערצו. אין אָנפאנג האָבן זיי זיך אנגעשטויסן אויף גרויסע שוועריקייטן ביים דערוועלבן די ערשטע אינסטרומענטן, אָבער זיי האָבן זיך נישט אָפּגעשראָקן פאר קיין שוועריקייטן, ווייל זיי האָבן געהאַט א שטאַרקן ווילן און ליבע צו מוזיק. און דאַן האָט זיך אָנגעהויבן די פּיבערהאָפּטע אַרבעט פון זיך לערנען שפּילן.

עס איז אדורכגעגאנגען א געוויסע צייט, און עס האָבן זיך באַוויזן די רעזולטאטן פון דער אינטענסיווער ארבעט. אברהם נאשע לעווי טש און הערשל גראבארד האָבן שוין געשפּילט קאַרנעט, הערשל אקלייַנסקי און יאסל גרונדוואג — באַריטאָן, און דאַן זענען געקומען די נאָכפּאלגער, ווי: יוסף קעיזמאן, מאָטל גראמאן, סענדער בראט, איטשע סקוירניק, זאוואדזקי, וואָלף איטשע גאלעק און אנדערע.

אין די זומער חדשים האָט מען אנגאזשירט פון וואַרשע דעם באַגאַבטן דיריגענט ה' קומאָק, וואָס האט רעפּעטירט מיט דעם אָרקעסטער א פּאָר מאָנאט. א דאנק זיין אינטענסיוער און אנגעשטרענגטער ארבעט, האָט דער אָרקעסטער אָנגעהויבן דערשיינען עפּנטלעך. אָבער וווּ נעמט מען געלט אויף צו קויפן די נויטיקע אינסטרומענטן? זענען די מיטגלידער פון אָרקעסטער געקומען אויפן געדאנק איינצואַרדענען מיט אייגענע כוחות טעאַטער־פּאַרשטעלונגען, וואָס זאָלן אריינברענגען איינקונפטן אויף צו קויפן די נויטיקע אינסטרומענטן, דער פּלאַן האָט זיך איינגעגעבן. נאָך אַן אינטענסיוער ארבעט, האָט דער ארקעסטער זיך אנטוויקלט אזוי, אז ער האט שוין געקענט עפּנטלעך דערשיינען מיט אַ בריייטן פּאַרנעם.

אין טאָכאַטשעווער קולטורעלן לעבן האָט זיך געלאָזט פילן, אז עס עקזיסטירט אַן ארקעסטער. איבעראל האָט ער אנטיילגענומען ווי צווישן די אַנטראַקטן אויף טעאַטער פּאַרשטעלונגען, ביי טענץ בעלער א.ז.וו. די ציוניסטישע אַרגאַני־

תזמורת : נגנים

זאציע אין סאָכאָטשעווו האָט ער רעפּרעזענטירט מיט מארשירן און שפּילן אויף די ווארשעווער גאַסן ביי די פּייערונגען פון באַלפור־דעקלעראַציע אין ל״ג בעומר אויספלוגן.

און וועז נחום סאָקאָלאָוו האָט באזוכט זיין געבורט־שטעטל ווישעגראָד, אין 1924, האָט דער אָרקעסטער אנטייל גענומען אין פּייערלעכן צוג איבער די ווישע־גראדער גאסן. פּאר דער יידישער באפעלקערונג אין סאָכאָטשעווו איז דער אָרקעס־טער געווען א נחת־רוח און שטאָלץ.

ליידער אָבער האָט ער נישט געקענט צוליב פּארשידענע סיבות פּארזעצן אין די לעצטע יאָרן זיין זעלבסשטענדיקע עקזיסטענץ, און ער האָט זיך געמוזט נישט־ווילענדיק אויפלעזן. געצווילטע מיטגלידער פון אָרקעסטער האָבן זיך באטייליקט אין דעם שטאָטישן פּיירלעשער־אָרקעסטער ביז 1939, וועז ס׳האָט זיך געלאָזט פילן דער אנטיסעמיטישער גייסט.

יעקב פרידמאן

Nr. 2. פרייז 10 גראשן „Sochaczewer Caitung"

סאכאטשעווער צייטונג

צווי וועכענטליכע אויסגאבע

Sochaczew, 11-go grudnia 1936 r. 11 דעצעמבער 1936

סאכאטשעווער ציים כיון כללי הרציו

ס'אכאטשעוו איז נישט אפגעשטאנען פון אנדערע שטעט און שטעטלעך אין דער מדינה פוילן. סאכאטשעוו האט אויך געהאט א געוויסע צייט אן אייגענע צייטונג. עס זאגט זיך נאר א צייטונג, ווייל סך הכל איז עס געווען א קליין בלעטל פון 4 קליינע דרוק־זייטן, וואס האט געזען די ליכטיקע שיין איינמאל דורך צווי וואכן — „צווי וועכנטליכע אויסגאבע".

צו האבן טענות צו די סאכאטשעווער, הלמאי זייער „צייטונג" איז ארויס סך הכל איינמאל דורך צווי וואכן, קען מען באמת נישט. זיכער האבן זיי געזען געניג גרינע ווערים פאר די אויגן, אידער זיי האבן צוזאמענגעשטעלט איינמאל דורך צווי וואכן די ארימע גראשנס, וואס דאס ארויסגעבן די „צייטונג" דארף קאסטן. מען קאן זיך פארשטעלן, אז זיי האבן זיך גוט דעם קאפ געבראכן. פאר אונדז איז גיכער א שאלה, צו וואס האט סאכאטשעוו, וועלכע איז געווען אזוי נאענט צום וואַרשעווער צענטער מיט דער רייכער פרעסע, אינגאנצן באדארפט אן אייגענע צייטונג? האט זיי, חלילה, געפעלט קאפברעכעניש אן דער צייטונג? צו וואס פארשוועדן אזוי פיל כוח און ענערגיע, וואס דארף אין אזא אונטער־נעמונג אריינגעלייגט ווערן, אז וואַרשע שטייט אונטערן נאז?.

ווי עס זעט אויס האט אבער די סאכאטשעווער טעמפעראמענטפולע יוגנט אנדערש געהאלטן און אונדזער שטאט האט געמוזט האבן א צייטונג אין יידיש.

דער ערשטער נומער פון דער „סאכאטשעווער צייטונג" איז פון 20־טן נאוועמבער 1936 — פרייטיק כסלו. דארט איז פארצן א לייט־ארטיקל, אדער רעדאקציע־ארטיקל מיט דער אונטערשריפט בן י. און א טיטל־קאפ: „א נוצלעכע ארבעט". בן י. שרייבט: „א געלונגענער איינפאל איז עס געווען דאס ארויסגעבן די צייטונג, שוין צוליב דעם, וואס די געשעענישן אין אונדזער שטאט אין אלגעמיין און די יידישע באזונדערס, וועלן באקומען א געהעריקע אפשפיגלונג אין געדרוקטן וואַרט".

„מען דארף נעמען אין אַכט, אַז אויך אין די קלענערע שטעט קומען פאַר זאַכן, וועלכע דאַרפן אינפאָרמירט און באַהאַנדלט ווערן. מאַנכע מאָל ווערן ענינים פון ערשטקלאסיקער באַדייטונג דורך יידישע געזעלשאַפטן, אָדער עסקנים פאַר־נאַכלעסיקט, אָדער אפילו נישט באַהאַנדלט און דאָס פאַראורזאַכט נישט זעלטן גרויסן שאָדן, ווייל עס פעלט די פארינטערעסירונג פון דער יידישער באַפעל־קערונג מיט זייערע אייגענע ענינים. די גלייכגילטיקייט צו דעם, קומט פון דעם שוואַכן געזעלשאַפטלעכן לעבן אויך אין אונדזער שטאָט, און דעריבער גלויבן מיר ווען דאָס דערשיינען פון דער צייטונג זיין אַ דורכברוך פון דעם ביזאיצטיקן צושטאַנד".

בכלל האָט סאָכאַטשעוו מיט איר צייטונג אין יענער צייט אַרויסגעוויזן די געהעריקע פאַרינטערעסירונג פאַר יידישע פראָבלעמען. דאָס באַווייזן די ווייַ־טערדיקע אַרטיקלען. אַן אַרטיקל וואָס רופט זיך: „די געשיכטע חזרט זיך איבער", אונטערגעשריבן פון „הגלעדי", באַהאַנדלט די געשעענישן אין א"י, וועגן דעם „מפעל בא"י", וועגן דער פאָדערונג פון ועד לאומי און די „אגודה", וואָס וויל זיך נישט אונטערוואַרפן דער קאָנטראָל פון ביידע צדדים. דאָס אַרטיקל ענדיקט זיך מיטן אויסרוף: „זאָל עס די וועלט וויסן"! אין צווייטן אַרטיקל „געגנווארט און צוקונפט", אונטערגעשריבן יעקב ז—ן, רעדט זיך וועגן דער יידישער עקאָנאָמיק און די ספעציפישע עקאָנאָמישע באַדינגונגען, ציוניזם, א"י א. א. וו. ווייטער קומען „היימישע ענינים": סוחרים־פאַריין, קהילה, אַריינגעזאָגט דעם און יענעם, אונטערגעשריבן — מיכאל קאהן. אַן אַרטיקל פון איינעם אלף־בית — וועגן קאָאָפעראַטיוון, דערנאָך א הזכרה „ביים פרישן קבר פון ד"ר יהושע טהאָן ז"ל. דער טשוואָק אָבער פון דעם קליינעם צייטונגל, איז אַן ארטיקל פון ש. גרונדוואָג — „די חבלי לידה פון היגן ציוניזם". דאס איז אן אמת שטיק יידישע געשיכטע מיט איר צאָפלדיקייט. עס איז א גרויסער שאָדן פאַר אונדז סאָכאַטשעווער שארית הפליטה און פאַר דער יידישער געשיכטע, וואָס דאָס אַרטיקל איז נישט פאַרענדיקט. 40 יאָר ציוניסטישע געשיכטע אין סאָכאַטשעוו רעדט צו אונדז מיט די שפראַך פון נעמען, אַלטע, גוטבאַקאנטע נעמען און פאַקטן בולטע. עס ווערט דערציילט, ווי אזוי דאָס קליינע שטעטל סאָכאַטשעוו האָט זיך אויף זיין נאַיוון אופן אָפגערופן אויף דער גרויסער אַלוועלטלעכער ציוניסטישער באַוועגונג, און דער רושם וואָס אחד העם, קאַלישער, סאָקאָלאָוו האָבן דעמאָלט געמאַכט אין סאָכאַטשעוו.

גרונדוואָגס אַרטיקל באַרעכטיקט די גאַנצע צייטונג, און נאָכמער — זי וויזט בולט, ווער איז געווען דער פלאַנצער פון ציוניסטישן געדאַנק אין סאָכאַטשעוו, וואָס האָט גורם געווען נאָך פיל צענדליקער יאָרן ציוניזם, אַז די צייטונג זאָל ווייטער פלעגן דעם זעלביקן געדאַנק.

דער צווייטער נומער וואָס איז דאָכט זיך דער לעצטער, טראָגט די דאַטע

פון 11־טן דעצעמבער 1936, כ״ז כסלו, דאָס איז אַ נומער פון חנוכה תרצ״ז און די אַרטיקלען זענען ענלעך צו די פובליקאַציעס אין ערשטן נומער. דאָ איז אויך פאַראַן אַ ווייטערדיקער המשך פון ש. גרונדוואַגס אַרטיקל.

סאָאַטשעוו איז נישט אָפּגעשטאַנען פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין דער מדינה פוילן, הן אין פרומקייט, הן אין מאָדערנעם יידישן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן. די היטלעריש אויסראָטונג האָט דערשטיקט דאָס יידישע שפּרודלדיקע לעבן.

געזעלשאפטלעכער טוער — מנשה קנאט
מעסקני העיר — מנשה קנאט

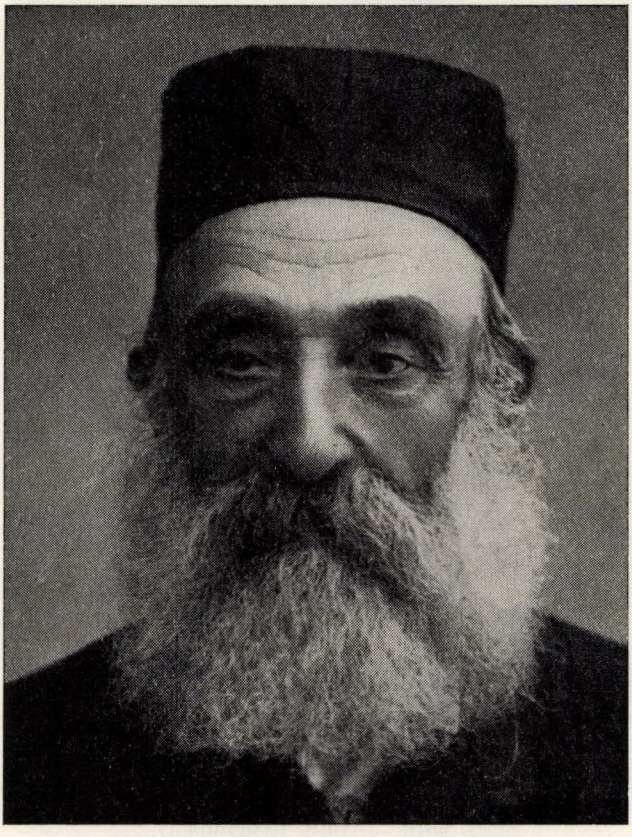

ר׳ יהושע (שיע) בזשעזשינסקי
פון די אנגעזענסטע בעלי־בתים אין סאַכאַטשעוו

אלחנן כץ

„חברה תהלים"

איך געדענק די „חברה תהלים" נאָך פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, אלס יינגל וועז כ'בין נאך געגאנגען אין חדר. מיין פאטער איז געווען גבאי אין דער חברה, האָט ער מיר יעדן פרייטיק געגעבן א רשימה פון די חברה־מיטגלידער, איך זאָל גיין צו זיי נאך וואָכן־געלט. דאס געלט (ביז אנדערט־האלבן רובל) האט מען געדארפט פארן רבין, וואס האט געלערנט אין דער חברה שבת אין דער פרי, פארן דאוונען, און אויך פאר מנחה; פאר די 2 שמשים פון דער חברה, יקיר שוסטער און ר' משה אהרן שולקלאפער און די רעשט אויף ליכט.

דער רבי איז געווען ר' מנשה צימריינסקי ז"ל. וועז ער האָט געלערנט, איז דאָרט תמיד געווען פול־געפאקט מיט מענטשן. אויך הינטער די פענצטער זענען געשטאנען מענטשן. ער איז אויך געווען א שטענדיקער מתפלל אין דער חברה, און ימים נוראים איז זיין חזקה געווען צו דאוונען כל נדרי, מוסף און נעילה. די „חברה תהלים" איז געווען די גרעסטע אין סאָכאָטשעוו, כמעט 60% איינווויינער פון שטאָט זענען געווען פארשריבן אין איר. ביי אונדז איז געווען דאס בוך פון אלע חברה־מיטגלידער, וואָס האָבן זיך אליין איינגעשריבן אין אים. איך פלעג יעדעס מאל לייענען די נעמען פון די פארשריבענע און שוין דעמאָלט פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען שוין געווען נעמען פון פאר קנאפע 200 יאָר.

די מתפללים וואס האבן געדאוונט יעדן שבת האבן געציילט בערך זעקס מניינים, אדער מער. זיי האָט מען געקענט זען איין מאָל אין יאָר אין שול, שבועות, וועז ס'איז דוד המלך'ס יאָר־צייט. די שול איז געווען פול־געפאקט מיט מענטשן, יעדן האט מען מכבד געווען מיט עטלעכע קאפיטלעך תהלים. און די בכבודיקע מענטשן האָט מען מכבד געווען מיט שיר היחוד. דאָס ערשטע קאפיטל פון שיר היחוד זאָגן איז געווען די חזקה פון ר' משה רעכטמאן, נאכער ר' לייביש גרובארד, ר' נח דייכעס, ר' בינעם פרומער, ר' דוד יצחק האמער, ר' מנשה צימריינסקי א.א.ווי. אנעים־זמירות האָט געזונגען דער חזן. מיר, חדר־יינגלעך, זענען געגאנגען יום־טוב פון שטוב צו שטוב מיט קעסטלעך זאמלען ליכט פאר דוד המלך'ס יאָר־צייט.

יעדן שבת האָבן די חברה לייט געזאָגט תהלים, זומער אין שול 3 אזייגער, נאך מיטאג, אוןווינטער, פרייטיק־צו־נאכט, 3 אזייגער ביינאכט אין בית המדרש; פינקטלעך צו דער שעה האָט ר׳ יקיר ש ו ס ט ע ר גערופן צו תהלים.

וועז כ׳בין געווען א קליין יינגל, האב איך זיך געבעטן, מען זאָל מיך אויך אויפוועקן, איך וויל מיטגיין צו תהלים. האָט מיך מיין פאָטער נישט געוואָלט אויפוועקן, אָבער מיינע עלטערע ברידער זענען מיטגעגאנגען צו תהלים. אז כ׳האָב

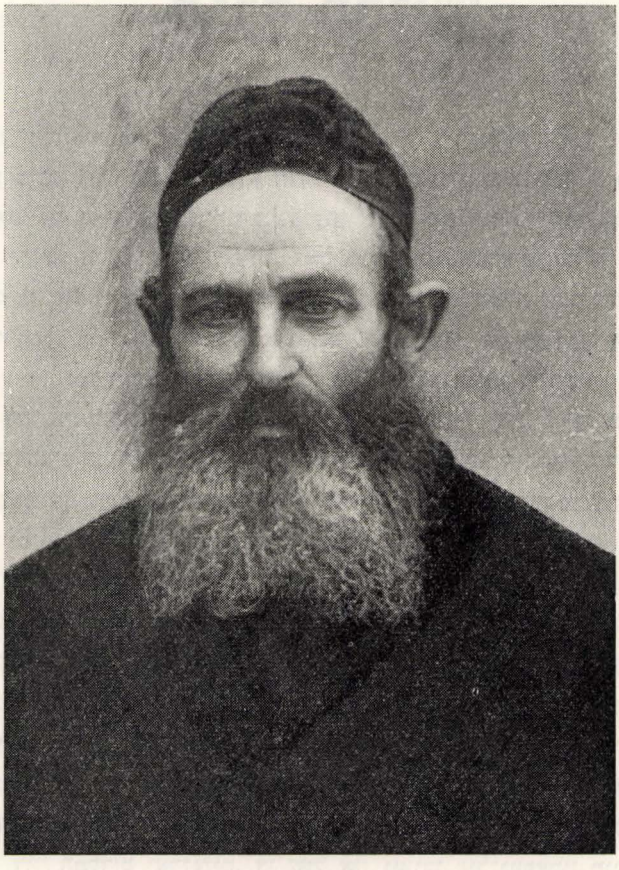

ר׳ מענדל פרידמאן
פון די אנגעזעענע כלל־טוער
מחשובי עסקני העיר

זיך אויפגעכאפט פון שלאָף שבת אין דער פרי, האָב איך געווויינט, וויל מען האָט מיך נישט אויפגעווועקט מיטצוגיין. שפעטער וועז כ׳בין עלטער געווארן, האב איך זיך נישט געדארפט מער בעטן, וויל מיין פאָטער פלעגט מיך אויפוועקן צום תהלים־זאָגן.

די גבאים פון די חברה תהלים זענען געווען: גבאי ראשון — ר' יחזקאל כ"ץ, גבאי שני — שאול פליישמאן, גבאי שלישי — שלום צבי סאפערמאן.

די מתפללים יעדן שבת, לויט ווי איך געדענק, זענען געווען: ר' אבא קלוסקא, ר' מנשה צימריינסקי, ר' משה בערמאן, ר' אהרן בערמאן, ר' שאול פליישמאן, ר' יחזקאל כ"ץ, ר' שלום צבי סאפערמאן, ר' שמואל הכהן זאלצמאן, ר' סענדער בזזינסקי, ר' מענדל היטלמאכער, ר' יחיאל פעפערקאוויטש, ר' יצחק ערליך, ר' צבי נעלסאן, ר' ליפא נעלסאן, ר' בנימין ראבינאוויטש, ר' נפתלי ראבינאוויטש, ר' משה לעווקאוויטש, ר' מענדל שטיגליץ, ר' בערל יאקובאוויטש, ר' נחשון קעפער, ר' לייבל פליישמאן, ר' לייבל טאבענפעלד, ר' מאיר בזשעזשאוסקי, ר' אברהם מאיר לייזערס, ר' זיסל קוימאן, ר' משה כ"ץ, ר' שמואל כ"ץ, ר' אלתר בערמאן

ר' שמואל הכהן זאלצמאן

ר׳ הערצקא בערמאן, ר׳ בעריש כ״ץ, ר׳ אברהם כ״ץ, ר׳ לייבוש קנאט, ר׳ (אליעזר) לייזער צוקערוויץ, ר׳ ישראל משה צוקערוויץ, ר׳ יצחק מאיר בראפמאן, ר׳ גרשון פרידמאן, ר׳ שעיה (שייקעלע) פרידמאן, ר׳ בעריל פאזנאַנסקי, ר׳ שעיה פאזנאַנסקי, ר׳ חיים פאזנאַנסקי, ר׳ (יעקב) יאקל בעקער, ר׳ שמואל סקורניק, ר׳ יצחק גרושקא, ר׳ ישראל שעיה רוטשטיין, ר׳ לייבל זאלצמאן, ר׳ יעקב דוד זאלצמאן, ר׳ פנחס זאלצמאן, ר׳ אליעזר זאלצמאן, ר׳ בצלאל זאלצמאן, ר׳ דוד בערמאן, ר׳ ברוך מרדכי קאהן, ר׳ חיים קאהן, ר׳ פנחס שיינוואלד, ר׳ משה נעלסון, ר׳ ברוך פליישמאן, ר׳ פנחס לעווין, ר׳ פייוויש האַלצמאן, ר׳ הערשל קלוסקא, ר׳ פנחס בעקער, ר׳ חיים יארזינעק, ר׳ חנן ליבערט, ר׳ אליהו מאריענפעלד, ר׳ ישראל וואלראט, ר׳ יחזקאל קעזמאן, ר׳ פנחס בלומענטאל, ר׳ מאיר בלומענטאל, ר׳ זליג געלבשטיין, ר׳ מרדכי סעגאל, ר׳ שלמה מאצנא, ר׳ מאיר נאשעלעוויטש, ר׳ יקיר שוסטער, ר׳ משה אהרן שולקלאַפער, ר׳ יוסף סאטענבערג — זכרונם לברכה.

אויף ימים נוראים פלעגן קומען נאָך מער מענטשן, אויך דאַרפס־לייט. די בעלי תפילות זענען געווען ר׳ הירשעל בזשעזשינסקי, ר׳ מנשה צימריינסקי. א שטענדיקער בעל תוקע איז געווען ר׳ הענעך בראפמאן, (היינט אין אמעריקע). פון די אַלע אויבנדערמאנטע זענען אַ טייל געשטאָרבן ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה, א טייל זענען אוועק קיין אמעריקע, און די איבעריקע זענען געווען אין סאָכאַטשעוו ביז צום חורבן פון דער קהילה.

די „חברה תהלים" איז געווען זייער גוט אוועקגעשטעלט אין אלע הינזיכטן. זי האָט אויך געהאט א גמילת־חסדים קאסע. יעדן פרייטיק איז געגאנגען א צווייטער גבאי איינקאסירן די הלוואות. 2 מאָל א יאָר איז געמאכט געווארן דער חשבון פון דער קאסע — חוה״מ פסח און חוה״מ סוכות. יעדער בעל־חוב האָט געמוזט באצאָלן דעם רעשט וואָס ער איז שולדיק געבליבן. געווען אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהאט צו דעקן דעם חוב. געדענק איך, אז מיין פאָטער האָט זיי געבראכט געלט, זיי האָבן געווארט ביז נאָך דער זיצונג, און באלד געגומען א פרישע הלוואה; האָבן זיי גלייך צוריק געגעבן דאָס געלט וואָס זיי האָבן געבאָרגט צו באלייגן, און ס׳איז זיי נאָך געבליבן א פאָר רובל פאר זיך.

א חוץ די גבאים זענען געווען אויך אזעלכע צווישן די מתפללים, וואָס האָבן זיך פאראינטערעסירט מיט די געקוועלטע אין פרנסה, געשאָפן געלט און זיי געהאָלפן. און ס׳זענען געווען בעלי משפחות מיט 6—8 קינדער, וואָס האָבן נישט פאַרמאָגט קיין פרוטה. די פרנסה זייערע איז געווען שווער און ביטער, געלעבט האָבן זיי פון א גמילות חסד, זונטיק געבאָרגט, דינסטיק צוריקגעגעבן, מיטוואָך

ווידער געבאָרגט און פרייטיק צוריקגעגעבן. און פונדעסטוועגן האָבן אויך גע־קוועלטע מענטשן געפירט א שיין פאמיליע־לעבן, חתונה געמאכט קינדער און געהאט נחת. די חברה לייט האָבן געזאָרגט אז קיינער זאָל נישט זיין געפאלן ביי זיך און אלעמען געהאָלפן. די קעגנזייטיקע באציונג איז געווען זייער פיין. דער אָרעמער האָט געלעבט מיט האָפענונג און בכבוד, נישט געהאט קיין טענות צו קיינעם. מען האט דערציילט, אז ס׳איז געווען אין סאָכאָטשעוו בלויז איין פאל פון

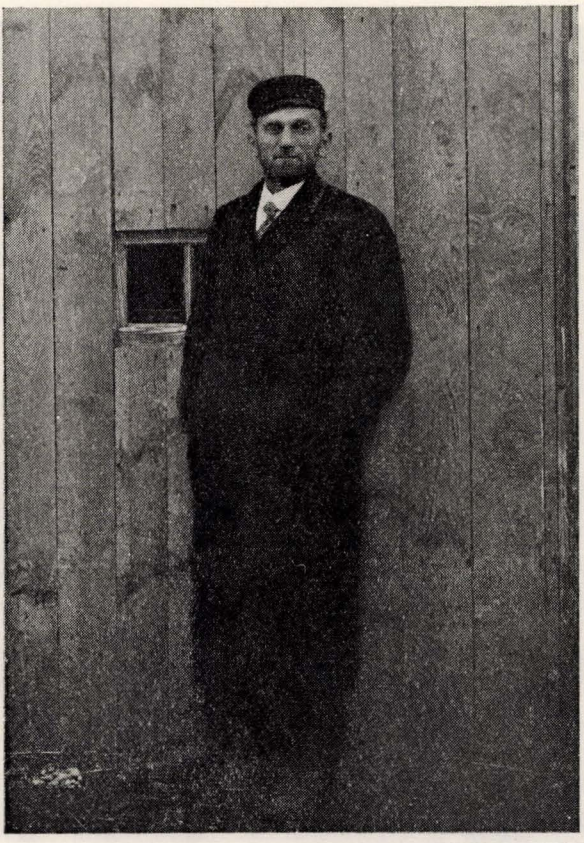

ישראל מאיר זילבערמאן

אומגליק צוליב נויט: אין יאָר 1880 האָט זיך אויפגעהאָנגען א שניידער, ר׳ נפתלי ה י ר ש, א פאָטער פון 8 קינדער, ווייל ער איז געווען א גרויסער בעל חוב. יאָרן־לאנג האָט מען וועגן דעם גערעדט.

אז ס׳איז ווער געשטאָרבן פון די מתפללים פון דער „חברה תהלים", זענען די חברה־לייט געקומען דאָוונען די גאנצע שלושים, אין דער פרי און פארנאכט. סאָכאָטשעוו האָט געהאט א גוטן שם מיט איר הילפסגרייטקייט פאָר נויטבאדערפ־טיקע.

פ"נ
הבחור
החשוב
אלחנן
בר' יצחק
פלט
נקטף
בעודו באיבו
י"ב ניסן
תרפ"ח
ת נ צ ב ה
פ"נ
איש זקן ושבע ימים
ועשה צדקה וחסד
מוה' נתן נטע
בר' עקיבא משה
זילבערמאן
מסאבאטשאוו
נפ' ז' מנחם אב תרפ
ת נ צ ב ה

י. פ.

חברה קדישא

דאָס איז דאָך געווען איינע פון די הויפט חברות אין יעדער יידישע קהילה. נישט יעדער איינער איז אָנגענומען געוואָרן אַלס חבר. מ׳האָט געדאַרפן האָבן גרויסע זכויות און אַ גוטן נאָמען. געציילטע חברים זענען זיי געווען. אין זייערע ענט איז געלעגן דער גורל פון יעדן מת. נישט איינמאָל האָט זיך געטראָפן, ווען פאַרמעגלעכע משפחות האָבן נישט געוואָלט געבן דער חברה קדישא די סומע וואָס זיי האָבן געבעטן פאר דער טרחה, כדי קובר צו זיין דעם מת — איז געקומען צו סקאַנדאַלן און קריגעריי־ען וואָס האָבן זיך געקענט ציען צוויי דריי טעג. מ׳האָט פשוט פאַר זיי געציטערט, און דאָס צוליב צוויי טעמים: ערשטנס, וויייל זיי פאַרנעמען זיך דאָך נאָר מיט טויטע, און ס׳איז כדאי לעבן מיט זיי בשלום. צווייטנס, האָט מען זיך תמיד געהיט פון פוגע בכבוד צו זיין די חברה קדישא לייט.

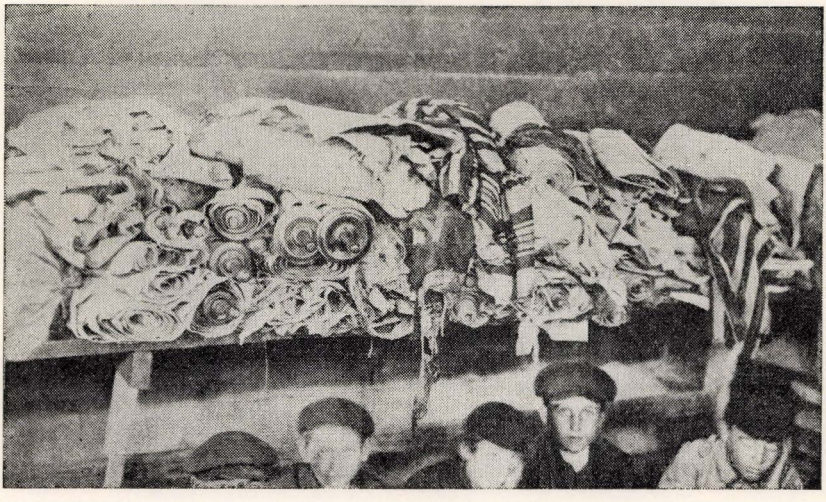

געשענדעטע ספרי־תורות ווערן געבראַכט צו קבורה אין 1916
ספרי־תורה מחוללים במלחמת עולם הראשונה מובאים לגניזה

דער בית הקברות איז געווען אין זייערע הענט, און דאָרט האָבן זיי געפירט זייער קברות־פּאָליטיק. זיי האָבן באַשטימט דעם אָרט פּאַרן קבר, לויטן כבוד פון פאַרשטאָרבענעם, אָדער פון זיין משפחה. זיי האָבן געטאָן זייער אַרבעט באמונה, בקדושה ובטהרה, מיטן גרעסטן כבוד און שלא על מנת לקבל פרס, נאָר נאָך אַזאַ שווערער אַרבעט, איבערהויפּט ווינטער, ווען זיי האָבן געמוזט שטיין אָפּט שעהן און ברענען האָלץ אויפן אָרט ווו דער קבר האָט געדארפט געגראָבן ווערן, כדי די ערד זאָל זיך דערוואַרעמען, און מען זאָל קאָנען אָנפאַנגען גראָבן, האָט מען נאָכדעם געמאַכט אַ גוטן י״ש־לחיים. צוויי מאָל אין יאָר האָבן זיי איינגעאָרדנט סעודות.

יעדן פרייטיק פלעגט א חברה־קדישא־מאַי באַזוכן אַלע אייגנווינער פון שטאָט, אויפמאָנען דעם וואָכן־געלט. זיי האָבן געמאַכט אַ רשימה פֿון די נצרכים, און אַהיימגעטראָגן צו יעדן אין שטוב מתן בסתר.

משה (טעמעס) שיינוואלד

מאיר גאלדפארב

פון געזעלשאפטלעכן לעבן

די „יבנה"־שול איז געשטאַנען אונטערן אויפזיכט פון „מזרחי" בעת די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס, האַנטווערקער, קליינהענדלער און סוחרים האָבן געהאַט אַ מערהייט אין דער קהלה, בראש מיט דעם פרעזעס בידערמאַן און דאָזאָרעס מאַנטשיק, מונער, גינגאָלד, לוקשטיק, האָבן זיי געגרינדעט די שול אין קהלה־בנין. אין דערזעלבער צייט איז אין א טייל פון דעמזעלבן בנין געגרינדעט געוואָרן די „בית יעקב" שול פאַר מיידלעך.

דער ערשטער מנהל פון יבנה־שול איז געווען יצחק שפירא, אין די וויטערדיקע יאָרן איז דער בנין געוואָרן ענג פאַר דער שול. האָט דער ועד ההורים בראש מיט ירחמיאל גערשט און דעם טעכנישן סעקרעטאר פון די שולע זיינווול גרוינעם געדונגען נאָך צימערן פאַר די העכערע קלאַסן, ביי הערצקע טילמאַן אויף סטאַשיצאַ גאַס. דאַן האָבן מיר תלמידים נישט געדאַרפט זיך אַרומרייסן מיט די פוילישע שילער ווי פריער אין די פוילישע שולן, ווייל אַלע פוילישע למודים זענען געווען אויפן אָרט אין „יבנה". דער לערער־פערסאָנאַל האָט זיך זייער אָפט געביטן, אַ טייל האָבן געלערנט נאָר אַ קורצע צייט, ווי די לערער אַראָנאָוויטש, באָרענשטיין, ביאַליסקענסקי, אָפאָטאָווסקאָ ד"ר שפירא, אַרענזאָן און אַנדערע. דאָקעגן די וועטעראַנען וואָס האָבן מיטגעמאַכט פאַרשידענע צייטן צווישן זיי דער העברעאיסט יצחק שפירא, דער פאָלאָניסט שטרייכער, און דער תלמודיסט צבי דריזשאָן, וועלכער איז פאַר דער מלחמה אַרויסגעפאָדערט געוואָרן קיין פינלאַנד אלס פעדאַגאָג.

נאָכן ענדיקן די „יבנה" שולע האָט די יוגנט געזוכט זיינע וועגן ווי וויטער זיך לערנען אָדער זיך אויסבילדן פאַכלעך, און דאָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ צווישן פארטייאישער קאמף ווי אַזוי אַריינצובאַקומען מער די יוגנט. מען האָט געשאפן אָרקעסטערס, פינג־פאָנג־פאַרמעסטונגען א.ז.ו.ו.

אַ טייל יוגנטלעכע האָבן פאַרברענגט אין דער זש.טג.ס. ביי פארשידענע ספארט־אימפרעזעס. דאָס איז דאָן געווען דער אייניציקער יידישע ספּאָרט־קלוב אונטער דער פירונג פון יולעק מילער, ישראל אייזמאן און לייבל זאַנד.

אין יענער צייט האָט מען זיך געגרייט פייערן דעם 15 יעריקן יובילי פון דעם ספאָרט־קלוב. מיר, יוגנט־לעכע האבן געגרינדעט אַ קוישבאל־סעקציע בכדי אנטייל צו נעמען אין דער פייערונג. די יוגנט איז אויך געווען טעטיק אין כלערליי פאליטישע יוגנט אָרגאַניזאציעס ווי אויך אנטיילגענומען אין די אַקטיוויטעטן (קעסטל־אָוונטן) אָרגאַניזירט דורך דער יידישער ביבליאָטעק. נאַטירלעך האָבן זיך יוגנטלעכע באַטייליקט אויך אין פאָליטישן קאַמף. מיר, יוגנטלעכע פון לינקן פליגל האָבן דאָן געהאַט ספעציעלע שוועריקייטן מצד די עלטערן.

הערצקע גאלדפארב מיט זיין משפחה
הערצקע גולדפרב ומשפחתו

פאַר אַלעמען איז דאָן געווען אין 1939 אַ נייעס אַז דער „בונד" איז אַרויס מיט אַן אייגענע ליסטע דאָס ערשטע מאָל צו די קהלה־וואַלן. נאָך אַ דערפאָלג־רייכע וואַל־קאַמפאַניע איז דעם „בונד" געלונגען אַדורכצופירן צוויי דאָזאָרעס

הערשל ווארשאווסקי און אהרן גרינבערג. ביי דער קאָנסטיטואירנדיקער זיצונג האָט דער „בונד" אַרויסגערוקט אלס פארזיצער די קאַנדידאַטור פון הערשל ווארשאַווסקי. האָט זיך געשאַפן אזא סיטואַציע: יוסף וואַלקאָוויטש וואס איז געגאנגען צו די וואַלן מיט אַ זעלבסשטענדיקע ליסטע, האָט בעתן וויילן דעם פארזיצער צו דער קהלה נישט געשטימט פארן קאנדידאט פון אגודת ישראל יצחק וויינער, נאָר פאַר דעם בונדישן קאַנדידאַט הערשל וואַרשאַווסקי.

יידל מאשמאן

דער רעזולטאט איז געווען 4 שטימען פארן בונד אין 4 פאר דער אגודה. דער רב פרעקאַל האָט נישט געוואָלט דעצידירן מיט זיין שטימע. איז באַשלאָסן געווארן צו וואַרפן א גורל. דער גורל איז אויסגעפאַלן פאר הערשל וואַרשאַווסקי, אבער דער סטאַראָסטע האָט דעם אויסוואַל נישט באשטעטיקט. דאַן איז געקומען קעגן ווילן פון „בונד" צו א פאַרשטענדיקונג צווישן די איבעריקע פראַקציעס און ס׳איז געוויילט געווארן יצחק ווינער. אים האָט דער סטאַראָסטע יא באַשטעטיקט. א צווייט קאַפיטל זענען געווען די שטאָט־ראַט־וואַלן, וועלכע זענען פאַרגעקומען דעם 21־טן מאי 1939. עס האָט דאַן געברויזט און געפלאַקערט דער אנטיסעמיטיזם אין פוילן. דער הויפט־קאַמף איז געווען צווישן דער הערשנדיקער און נישט לאַנג געשאַפענער פארטיי דורך פאָלקאָווניק אַדאַם קאָץ „אזאָן" און די אַרבעטער־פאַרטיי פ.פ.ס. אָבער די פאלאנגא מיט איר אַנטי־יידישן העצן און בויקאָט איז אויך נישט געשלאָפן.

דעם 17־טן מאי אין אָוונט, גייענדיק שפאצירן צו דער בריק מיט פרימעט דעגענשיין, רויזע און ברכה מאָשנבערג, יוסף נאדעלהאפט, חיים שיינוואַלד און

אנדערע, האָבן מיר באַמערקט ווי אויף דעם הויז פון שמעון קראַקאָוו שטייען עטלעכע מענטשן מיט שטעקנס און עמערס און מאָלן אויף דער מויער ווי אַ ייד פירט אַ חזיר אויף אַ שטריק. אויפן חזיר איז אויפגעשריבן פ.פ.ס. און אונטערגעשריבן פ.פ.ס. — זשידווו פיעס. שפעטער האָבן מיר באַגעגנט עטלעכע מיטגלידער פון פ.פ.ס. און „טור" מיט וועלכע מיר האָבן זיך פאַרשטענדיקט אויסצומעקן די אויפשריפטן. דאָן איז אויסגעבראָכן דער ערשטער אינצידענט צווישן אונדז און די אנטיסעמיטן וואָס האבן געהיטן די אויפשריפטן. מיר האָבן געהאט די איבערוואָג אבער זיי האָבן ווייטער ממשיך געווען זייער ארבעט. די באַוואָקעס פון פ.פ.ס. האָבן ווי געהעריק רעאַגירט.

חיים שיינוואלד — זון פון ר׳ זלמן

דעם 18־טן מאַי האט מען אַרעסטירט משה גייער און דעם 19־טן מאַי נאך פיל מענטשן. די פאָליציי האט מיך אויך געזוכט.

דעם 20טן מאַי אין דער פרי בין איך מיט קלמן ראָזנקאָפֿ געגאַנגען צו דער באַן אפּוואַרטן דעם פאַרשטייער פון ווארשע, וואס האט געזאָלט א דורכפירן א וואַל־מיטינג.

מיטן צוג פון וואַרשע איז אנגעקומען אויך דער קאַסירער פון „צוקונפט" אברהם איזראעלעוויטש. נאָכן פאַרשטענדיקן זיך מיט די פארשטייער פון וואַרשע האָבן מיר באַשלאָסן אז איך דאַרף זיך צושטעלן אויף דער פאָליציי.

וועז כ׳בין געקומען אויף דער פאליציי האב איך באַגעגנט 12 פאַרהאַלטענע חברים מיט די קאַנדידאַטן צום שטאָט־ראָט בראש, חיים פינטשעווסקי און ווינשטיין. נאך אַ גאַנצן טאָג אויספאַרשונגען האט מען געברענגט די גרופע

צעשלאָגענע אַנטיסעמיטן בכדי זיי זאָלן דערקענען די שלעגערס. און אינטערע־סאַנט: זיי האָבן טאַקע פעסטגעשטעלט אז דאס זענען די שלעגערס, אויסער מיר און נאך צוויי חברים.

דעם זעלבן פאַרנאַכט נאָכן אדורכפירן דעם וואַל־מיטינג איז געקומען אויף דער פאָליציי דער פרעזעס פון „קולטור ליגע" צבי וואַרשאַווסקי מיט דעם פארשטייער פון וואַרשע יוסף גוטגאָלד און אויף זייער אינטערוועניע האט מען אונדז אלעמען באַפרייט. זונטיק, דעם 21טן מאי אין טאג וועז ס׳זענען פארגעקומען די שטאָט וואַלן איז געווען יום־טוב אין שטעטל.

פארשטייט זיך אז ס׳איז נישט אַדורך אָן פראָוואָקאַציעס, וועז אַ גרופע, „פאַלאַנגיסטן" מיטן פוילישן סוחר׳ס זון, גורסקי בראש, האָבן זיך געווארפן מיט

יוסף נאדעלהאפט — זון פון ר׳ נפתלי

רעווָאָלווערן אויף די יידישע וויילערס. אבער ס׳איז אַדורך אָן קרבנות. דער ענדגילטיקער רעזולטאט פון די וואַלן איז געווען, אז די פ.פ.ס. מיט דעם פאַרשטייער פון „בונד" האבן געהאַט אָן אַבסאָלוטע מערהייט. נאָכן פאַרענדיקן די וואַל קאמפאניעס אין שטעטל איז וויידער געווארן רואיק. פיל פון די יוגנטלעכע זענען ארויסגעפאָרן אין יוגנט־לאגערן און אַ טייל האבן זיך געגרייט צו די עקזאַמענס ביים פאַרענדיקן דעם שול־יאָר. אין יולי זייענדיק צו גאַסט ביי דער „צוקונפט" אין זגיערש האָט די לופט שוין געשמעקט מיט פולווער, און טאַקע דאן איז פארגעקומען די ערשטע מאָביליזאַציע. ס׳איז שוין געווען שווער צו פאָרן קיין סאָכאַטשעווו.

זונטיק, דעם 3טן סעפטעמבער, דעם דריטן טאָג נאכדעם ווי די היטלעריסטן זענען באפאלן פוילן, בין איך אריין אין סעקרעטאַריאַט פון „צוקונפט" און פאַרברענט

אלע רשימות ווי אויך די סטעמפלען מיטן גאַנצן אַרכיוו פון „קולטור־ליגע".

דריי טעג שפעטער אין די מערהייט פון דער יידישער באפעלקערונג אַוועק קיין וואַרשע. פיל האָבן שוין נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו קומען קיין וואַרשע און זענען געבליבן אין בלויגע, איך צווישן זיי. ראש השנה זענען די ערשטע דייטשן אריין קיין בלויגע און פאַרנומען דאָס שטעטל. פאַר יום־כפור בין איך מיט נאך עטלעכע יוגנטלעכע צוריק געגאנגען קיין סאכאטשעוו. דער יידישער קוואַרטל איז געווען פאַרברענט, די געשעפטן אויסראַבירט, און א ייד צו טרעפן איז געווען אוממעגלעך. די ערשטע נאַכט ביי די דייטשן אין סאכאטשעוו האבן מיר פאַרברענגט ביי בערל (דב) שלאַדאָוו אין שטוב, ווו אפילו די מאַטראַצן פון די בעטן זענען געווען אויסגעראַבירט. נאָך אַ פאָר טעג האָבן אָנגעהויבן צוריק קומען יידן פון וואַרשע און דאָן האָט מען דערציילט וועגן אומקום פון די פאַמיליעס גאָטהעלף און בערג אין וואַרשע.

צו יענער צייט האבן מיר אַ טייל יוגנטלעכע זיך אָפט באגעגנט ביי זילפה קאָן אין הויז פון נח דייכוס און באַשלאָסן צו שווּאַרצן די גרענעץ און אַוועק קיין ביאַליסטאָק און אזוי האָבן מיר טאַקע געטאָן.

דער מאַגיסטראַט — בנין העיריה

שלמה שוויאטלאווסקי

די קאאפעראטיוו פאלקס־באנק

ד י אנטשטייונג פון די עקאָנאָמישע און ווירטשאפטלעכע אינסטיטוציעס פון די יידן אין סאָכאָטשעווּ, דארף מען איינטיילן אין צוויי באזונדערע פאַזן ; 1) די יידישע ווירטשאפטלעכע אינסטיטוציעס ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה, וואָס האָט רואיניירט די שטאָט און די גאנצע יידישע באפעלקערונג האָט געמוזט אויסוואנדערן, זיך ראטעווען און איבערלאָזן אויף גאָטס בארעט דאָס האָב און גוטס. 2 די נאך־

ס׳זיצן פון רעכטס צו לינקס : נפתלי ראַבינאָוויטש, יאַנקל ביענטשקאָווסקי, הערש גוטגעשטאַלט (רעוויזאָר פון וואַרשע), אברהם ראָזנפערל, שמואל כץ.
ס׳שטיין פון רעכטס צו לינקס : הערשל גאָטהעלף, אבא רייטמאָן, שלמה שוויאָטלאָווסקי, מאָטל ביעזשאָנסקי, מאנטשיק, מענדל פלאָנסקי און יהושע ליבערמאָן

מלחמה־צייט, ווען א גרויסער טייל פון די סאָכאַטשעווער יידישע איינווינער האָבן זיך צוריקגעקערט אין זייער חרוב־ער היים, און צוזאמען מיט דער פוילישער באפעל־קערונג אנגעהויבן אויפבויען די שטאָט.

אויף וויפל מיין זכרון נאָרט מיך נישט, זענען בין 1914 קיין יידישע ווירט־שאפטלעכע אינסטיטוציעס אין סאָכאַטשעוו נישט געווען. א חוץ אייניקע, פילאנטראָ־פישע, וווילטעטיקע חברות ווי צ.ב. „לינת הצדק", „הכנסת אורחים", וועלכע האָבן געפירט א טעטיקייט, וואָס האָט כמעט קיין השפעה נישט געהאט אויפן עקאָנאמישן לעבן אין דער שטאָט, און א חוץ דעם אויך א קליין פריוואָט בענקל פון יחיאל מאיר ט י ל מ א ן.

דאקעגן איז עס גאנץ אנדערש געווען אין 1918, נאָך דער אנטשטייונג פון דער פוילישער זעלבסשטענדיקער מלוכה, וועו די סאָכאַטשעווער יידישע באפעלקערונג האָט אנגעהויבן צוריק קומען ק ין סאָכאַטשעוו, אויפבויען די שטאָט און דערמאָבערן די חרוב־געווארענע עקאָנאָמישע פאָזיציעס.

אין וואַרשע האָט זיך אנגעהויבן אָרגאניזירן דער יידישער האנטווערקער און קליינהענדלער און אונטער דער השפעה פון וואַרשע איז אין סאָכאַטשעוו געגרינ־דעט געווארן א „האנטווערקער פארבאנד", וואָס האָט זיך אנגעשלאָסן אין דער וואַרשעווער צענטראלע, אין וועלענס שפיץ עס איז געשטאנען דער האנטווערקער־טוער חיים ר א ט נ ע ר. בייט „האנטווערקער־פארבאנד" איז אויך געגרינדעט געווארן א האנטווערקער־באנק.

שפעטער א ביסל האָבן די סאָציאליסטישע אַרבעטער־פארטייען געשאַפן אין סאָכאַטשעוו אַ סאָציאַליסטישן האַנטווערקער פאַרבאַנד און אריינגענומען אין זיינע רייען קליינע האנטווערקער און כאלופניקעס. די ביידע האנטווערקער פארייניקונגען וואָס האָבן געפירט צווישן זיך א אידעאלאגישן קאמף און ביידע זענען געשטאנען אונטער קעגנערישע השפעות — ביידע האָבן אָבער געהאָלפן צוריק אויפבויען דאָס יידישע האנטווערקער לעבן אין סאָכאַטשעוו און עקאָנאָמיש פארפעסטיקט נאָכן חורבן דאָס, וואָס די מלחמה האָט פאראורזאכט.

דער פוילישער שאוויניזם און אנטיסעמיטיזם האָבן אין נייעס פוילן אנגעהויבן א דיסקרימינאציע פאָליטיק קעגן יידן בכלל און קעגן יידישן קליין־האנדל און האַנט־ווערקער בפרט. א גרויסע גע פא ־ איז אנטשטאנען פאר די יידישע, נאָכן קריג דערער־בערטע עקאָנאָמישע פאָזיציעס, אויך די יידישע האנטווערקער אָרגאניזאציעס, די סאָציאליסטישע און נישט סאָציאליסטישע, האָבן דערפילט די געפאר, און אין סאָכאַטשעוו איז געשען דאָס גרויסע וווּנדער — די פארייניקונג פון ביידע האנט־ווערקער גרופירונגען, און עס איז געגרינדעט געוואָרן די „יידישע קאָאפעראטיוו פאָלקס־באנק", וואָס האָט פאקטיש פאראיניקט אלע יידישע אָרגאניזיציעס, וואס זענען געווען טעטיק אין יידישן סאָכאַטשעווער לעבן — פון „אגודת ישראל", ציוניסטישער אָרגאניזאציע ביז צום „בונד" און קאָמוניסטן.

דער איניציאַטאָר פון דער „יידישער קאָאפּעראַטיווער פּאָלקס־באנק", וואָס האט אריינגעלייגט אזויפיל מי כדי צוזאמצוברענגען די קעגנערישע פּארטייען צו איין טיש און שאפן א בשותפותדיקע פּאָלקס־באנק — איז געווען יעקב בענטשקאָווסקי, אַ מיטגליד פון דער „אגודה" אין סאָאַטשעוו.

יעקב בענטשקאָווסקי, אליין אַ האנטווערקער, האָט געהאט מיט זיין ברודער און קינדער בשותפות א ווארשטאט פון שיך מיט הילצערנע זוילן, די אזוי גערופענע „טרעפּעס". בעת דער מלחמה און באלד נאָך דער מלחמה, ווען ס׳איז געווען א מאנגל אין לעדער, זענען „טרעפּעס" געווען א גאַנגבאַר ארטיקל, און א סך יידישע פאמיליעס האָבן זיך פון דעם מפרנס געווען. יעקב בענטשקאָווסקי האָט אַבער געקוקט א ביסל ווייטער: די צייטן ווערן נאָרמאל, „טרעפּעס" ווערן ווינציקער געברויכט ווערן, ס׳וועט אנטשטיין א גרויסע קאָנקורענץ, די פּוילישע קאָאפּעראַטיוון ווערן נענטער זיין צו דער מלוכה־שיסל און מען מוז עפּעס אנהויבן טאָן, כדי די יידישע קאָאפּעראַטיוון זאָלן זיין קאָנקורענץ־פּעיק. ער האט אויסגענוצט זיין אנזען, דעם צוטרוי פון אלע פּארטייען, כדי זיי צו באוועגן זיך פאַרייניקן לטובת דעם יידישן האנטווערקער און קליינהענדלער, און פון אלע קליינע פּאַרטיי בענקעלעך, זאָל געשאפן ווערן איין גרויסע, געמיינזאמע באנק — די „קאָאפּעראַטיווע יידישע פּאָלקס־באנק".

גרויס איז געווען יעקב בענטשקאָווסקיס דערפאלג. זיין פלאן האָט געפונען פארשטענדניש. מען האָט זיך צו אים צוגעהערט, און אונטער דער אויפזיכט פון דער צענטראַלער באנק פאר קאָאפּעראַטיוון אין ווארשע און מיט א פאיען־אָפּצאָל פון די סאָאַטשעווער האנטווערקער פון אַלע ריכטונגען — איז געעפנט געווארן די יידישע קאָאפּעראַטיווע פּאָלקס־באנק. עס איז געשאפן געווארן אן אויפזיכטראט פון 5 האנטווערקער: 2 סאָציאליסטישע האנטווערקער, 3 פון די „אגודה" קרייזן, און די באנק האָט אָנגעהויבן ארבעטן. באלד האָט זיך באויזן דער דערפאָלג.

אין אָנהויב האָט די באנק נאָר אַרויסגעגעבן הלוואות אין דער הויך פון 250 זלאָטעס, וואָס איז געדעקט געווארן פון פאיען־אָפּצאָל, אין דער הויך פון 10 פּראָצענט פון קרעדיט, ד.ה. 25 זלאָטעס. מיט דער צייט אָבער, אז די באנק האָט אנגעהויבן געווינען דעם צוטרוי פון דער סאָאַטשעווער יידישער באפעלקערונג און זיי האָבן אנפאַרטרויט דער באנק זייערע אָפּשפּארונגען, זענען די הלוואות געשטיגן ביז צו דער סומע פון 300 זלאָטעס, און 200 זלאָטעס אויף דיסקאָנטע און וועקסלען וואָס האָט צוזאמען אויסגעמאכט ביז 500 זלאָטעס — א בכבודיקע סומע פאר א האנטווערקער, וואָס האָט אים געהאָלפן ארויסקריגן זיך פון די פינאנסיעלע שווערקייטן און עס זאָל אים אויך איבערבלייבן א געוויסע סומע באַטריבס־קאַפּיטאַל, ער זאָל נישט זיין אזוי אָפּהענגיק פון די פּוילישע אנטיסעמיטישע בענק, וואָס זענען נאָר אויסן געווען צו פארשווערן דעם יידישן בעל־

מלאכה זיין עקזיסטענץ. דער יידישער האנטווערקער און קליינהענדלער האָבן געקענט פרייער „אפעטעמען". זיי האָבן געפילט אונטער זייערע פלייצעס אן אינסטיטוציע וואָס זאָרגט פאר זיי, און וועט זיי שטיצן אין אַ עת צרה.

די קאָאפעראטיווע יידישע „פאָלקס־באנק" האָט זיך אנטוויקלט, און די פארוואלטונג פון דער באנק האָט אויך איינגעפירט פרעמירטע אפשפארונגס־ביכלעך, אויף וועלכע מען האָט געקענט 2 מאָל אין יאָר געווינען א סומע פון 500 זלאָטעס. אזויארום זענען די אָפשפאָרונגען אין דער באַנק שטאַרק געשטיגן, און עס האָט דער פאָרוואָלטונג געגעבן די מעגלעכקייט צו פארגרעסערן די קרעדיטן ביז צו דער סומע פון 1000 זלאָטעס — 500 הלוואה און 500 דיסקאָנטא.

די פארוואלטונג פון דער באנק האָט זיך אָבער אויך מיט דעם נישט באגנוגנט. דער קרעדיט איז אלץ געווען צו קליין, דער יידישער האנטווערקער זאָל זיך קענען אַנטוויקלען. די דיסקרימינאַציע קעגן יידישן האַנטווערקער און קליינהענדלער איז פארשארפט געוואָרן. מען האָט דעם יידישן האנטווערקער נישט צוגעלאָזט צו קיין שום עפנטלעכע ארבעטן, און די פארוואלטונג פון דער „יידישער קאָאפעראטיווער באנק" האָט זיך געפילט פארפליכטעט צו וועגן קיין ווארשע צום אויפזיכטס־ראט פון צענטראַלן רעוויזיאָנס־פאַרבאַנד, זי זאָל איר אויך דערלויבן פארגרעסערן די קרעדיטן אין דער פאָרם פון ווינקולאציע.

ווינקולאציע, דאָס מיינט, אז דער האנטווערקער זאָל אין דער פאבריק אָדער ביים הורטאָוניק קענען איינקויפן סחורה אויף קרעדיט פאר זיין געברויך אויפן גאנצן סעזאָן. כדי ער זאָל קענען רויק ארבעטן און נישט דארפן לויפן זוכן דאָס ביסל סחורה וואָס ער האָט נויטיק פאר זיין ארבעט. די סחורה זאָל געשיקט ווערן אויפן חשבון פון דער באנק, און זי זאָל ארויסגעבן דעם האנטווערקער איינציקווייז, לויטן באַדאַרף פון זיין אַרבעט. די ווינקולאַציע־פאָרם פון קרעדיט, האָט אָבער דער אויפזיכטס־ראט בין דאן נישט דערלאָזט, מורא האָבנדיק פאר דער גרויסער ריזיקע, וואָס די באנק נעמט אויף זיך.

פאר דעם יידישן האנטווערקער איז אָבער די ווינקולאציע געווען ממש א ישועה. עס האָט דערמעגלעכט אים איינקויפן ביליק גרעסערע קוואנטומס סחורה, און דער סוחר אָדער פאבריקאנט זאָל זיין זיכער מיטן געלט וואָס זיי באָרגן אויס דעם האנטווערקער. מיט דער צושטימונג פון צענטראלן רעוויזיאָנס־פאַרבאַנד, האָט די סאָכאָטשעווער קאָאפעראטיווע פאָלקס־באנק געקומען מאכן ווינקולאציע־אָפעראציעס.

דער יידישער שניידער, שוסטער, היטל־מאכער האָבן אויפגעלעבט. די פאבריקאנטן און הורט־סוחרים האָבן זיי אַקעגנגעטראָגן סחורה אויפן גאנצן סעזאָן. פארן גאנצן באטרעף איז ערוב געווען די סאָכאָטשעווער פאָלקס־באנק. ארויסגענומען פון לאגער פון דער סאָכאטשעווער פאָלקס־באנק האָבן זיי איינציקווייז, רעגולירנדיק יעדן קליינעם פאָסטן סחורה באזונדער. דער האנטווערקער האָט אזויארום

געהאט לעבן זיך סחורה און צו א ביליקן הורט־פרייז. ער האָט געקאָנט אויס־שטיין די קאָנקורענץ.

די יידישע קאָאפעראטיוו פאָלקס־באנק האָט עקזיסטירט און געפירט איר טעטיקייט לטובת דעם יידישן האַנטווערקער און קליינהענדלער ביז צו דער היטלער מגיפה. די באנק האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן צוזאמען מיטן לעצטן שפור פון יידישן עקאָנאָמישן לעבן אין פוילן.

פון רעכטס צו לינקס: האַלצמאַן, אהרן פרידמאַן, אברהם יצחק ווינבערג, אברהם יעקב בזשעזשאָווסקי אלעזר דוד כץ און פּינע ווינבערג אַלס קינד.

יידישע כלל־טוער אין יאַר 1918 — עסקני העיר ע״י בנין העיריה.

לייב פערשטענבערג

דער לערער פון דער יוגנט

אויפן שול־הויף פון דער פאושעכנער שול. די גרויסע הפסקה. דער פלאץ איז פארפולט מיט עטלעכע הונדערט קינדער. פריילעכע הילכיקע קולות, מען שפילט זיך, מען טאנצט און זינגט, מען שטיפט, און מען באווייזט פארשידענע קונדסים־שטיק.

אין איינעם אַ טייל פון הויף קעגנאיבער דעם קאנצעלאריע־פענצטער, ווו די לערערס רוען און גרייטן זיך צו דער צווייטער לעקציע, האט זיך פארזאמלט אַ געזעמל קינדער און געשאפן אַ מין גרויס ראָד. אינדערמיט שלאָגן זיך צווי יינגלעך, אַ פוילישער און אַ י׳דישער. כאָטש דאָס יידישע יינגל איז איינער פון די וואס לאָזן זיך נישט, פונדעסטוועגן... כאַפט ער קלעפ, ווייל אלע פוילישע חברים העצן אונטער און מוטיקן דעם שייגעץ מיט אויסגעשרייען: „גיב אים, דעם „זשיד"!, „דערהרגע אים"!, „האק אים אויס די ציין" א.א.וו. מיר, יידן, שטייען און שווייגן, אַ ביסל פון שרעק און אַ ביסל פון נישט־דרייסטקייט, און קענען מיט גארנישט העלפן אונדזער גע־שלאָגענעם חבר, ווייל אַ געזעץ עקזיסטירט אויפן סאָכאַטשעווער שול־הויף, אויב איין שילער שלאגט זיך מיטן צווייטן, טאָר זיך קיינער נישט אריינמישן. דער שייגעץ ווערט וואס ווייטער מער צעווילדעוועט, די גרעשרייען פון די אַרומיקע גיבן אים צו מער חוצפה. וואס אַמאָל גיט ער דעם יידישן יינגל שטארקערע קלעפ, און דאס יידישע יינגל בלוטיקט שוין.

אין דעם מאָמענט לויפט ארויס פון לערער־צימער עפעס אַ נייער לערער, נישט קיין גאָר הויכער, אַ דיקלעכער. אויפן גרויסן קאפ, נישט פראָפאָר־ציאָנעל צום גוף, אַ ביסל בלאָנדע האָר. ענלעך צו אַ קריסט, אָבער מיט אַ פאָר ברוינע סאמעטענע גוטע אויגן. לויפט ער שנעל צו צו די קינדער, צעריייסט זיי, כאפט זיי ביידע אָן פאר די אויערן און נעמט זיי מיט אין קאנצעלאריע. דאס יידישע יינגל איז אָפגעראטעוועט פון ווייטערדיקע קלעפ און שפאָט פון די חברים. מיר, יידישע קינדער, באַגלייטן מיט דאנקבארע בליקן דעם אַוועקגייענדיקן לערער. דאס איז געווען דער לערער קאַמפּעלמאַכער.

געקומען איז ער פון אַ גאליציאנער שטאָט. אַן אויסגעדינטער אָפיציר אין דער עסטרייכישער ארמיי. אלט געווען דאן פאר די 40 יאָר. שטארק אַסימילירט. נישט געקענט יידיש און נישט העברעאיש. געשיקט געווארן דורכן קוראטאריום אלס לערער אין דער סאָכאטשעווער פּאָלקס־שול.

געקומען איז ער אין אַ צייט פון תוהו ובוהו אין לעבן פון דער סאָכאַ־טשעווער יוגנט. די העברעאישע שול „התחיה" איז געווען ליקווידירט, דער השומר הצעיר פונאנדערגעלאָזט, דער בלאָז־ארקעסטער אין סטאדיום פון צעפאלן זיך. אויך די ארבעטערשאפט איז געווען ערב אָרגאַניזירן זיך. די אינציקע אָרגאַניזאציע, וועלכע האט שוואך פונקציאָנירט, איז געווען די ביבליאטעק, אויך זי — נאך אַ קריזיס פון קאמף צווישן ציוניסטן און פאלקיסטן.

קאַמפּעלמאַכער האָט עס גלייך באַנומען מיט זיין חוש. אַלס מענטש מיט ברויזנדיקן טעמפּעראַמענט, מיט פיל איניציאטיוו, האט ער דערזען, אז מען מוז אין סאָכאַטשעווו עפעס טון פאר דער יידישער יוגנט. דאס איז ער גע־קומען צו דער יוגנט, אַנגעקניפט מיט זיי קאָנטאַקט און באַשלאָסן צו שאַפן אַן אומפארטייאישן ספארט־קלוב. אַ נייעס אין סאָכאַטשעווו.

אָבער ווו נעמט מען געלט־מיטלען, אז די שטאט איז פאראָרעמט? עס איז פשוט נישטאָ קיין געלט צו קויפן דעם ערשטן פוטבאָל.

קלויבט אויס דער „לערער" די מער פעאיקע קינדער צווישן די שילער פון דער פאוושעכנער שול, און אָרגאַניזירט אין זיין איינצל צימער (ביי וועלוול פינטשעווסקי) אַ כאָר. ער לערנט אונדז אויס עטלעכע דעקלאמאציעס און עפעס אן אינאקטער אין דער פוילישער שפראך (ווייל יידיש קען ער נישט), און חול־המועד פסח קומט פאָר אַ פאָרשטעלונג אין דער געווענענער שול „התחיה". דער ציל איז דערגרייכט. די צווייטע וואָך, ווען דער „לערער" איז געווען אין ווארשע, האט ער געבראכט דעם ערשטן פוטבאָל.

דאס איז געווען דער אָנהויב. מיר פלעגן זיך טרעפן 3 מאָל אַ וואָך אויפן פערדס־מארק, ביי מיכאַלסקיס מיל, און שפילן פוטבאל, הגם קיינער פון אונדז האט נישט געוווסט די כללים פון שפיל, אפילו דער לערער אליין, וועלכער האט נישט דורכגעלאָזט קיין איין טרעניגג, האט געהאט זייער וויניק ידיעות. האט ער מיט זיך מיטגעבראכט קובא גוטיין, וועלכער האט שטודירט אין ווארשע און געווען אייגער פון די בעסטע שפילער אין אַ ווארשעווער קלוב. און עס איז אַוועק אַ קאמף פארן קיום פון קלוב.

די סאָכאַטשעווער יוגנט טרעט אריין מאסנווייז אין ספאָרט־קלוב. די אויסגעבאָרגטע שטובן ווערן צו ענג, און עס פאסט נישט פשוט צו פירן אַ קלוב אויף אַ בוידעם. מען דארף האבן אַ לאקאל. אבער וווּ נעמט מען געלט? דער לערער קאמפעלמאכער וואַרפט אַ נייעם געדאנק: איינאָרדענען טאנץ־

אָוונטן מיט אַ לייכטן פּאַרווייַלונגס־פּראָגראַם ווי כאָר־געזאנג, רעציטאציעס, גימנאסטישע איבונגען, מוזיק־נומערן, מיט אימפּאזאנטע נעמען ווי: „אַ גראָנ־דיעזער פּורים באַל", „אַ חנוכה־ראוט", „אַ טאַנץ־אָוונט מיט אַ דזשאַז־אָר־קעסטער פון ווארשע". און דאס איז געווען אַ נייעס אין סאָאַטשעוו. יוגנט

פּרויען־סעקציע ביים זש.ט.ג.ס.

האט ביז דאן אויך געטאנצט אבער בלויז אויף טרעפונגען אין פּריוואטע שטובן, אויף חתונות. נאך יעדער פּאַרשטעלונג פון דראַם־קרייז פלעגט מען אוועקנעמען די בענק און טאַנצן.

קאמפּעלמאכער האט געבראכט לגמרי עפּעס נייעס. אין די שענסטע זאלן פון שטאט, וועלכע מען האט שיין דעקאָרירט, האט מען ארומגעשטעלט טישלעך פאר געסט, איינגעאָרדנט אַ בופעט מיט גוטע מאכלים, אַ גוטן טאנץ־ארקעסטער, די געסט זענען געווען אָנגעטאָן אין אָוונט־קליידער, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן.

דער קלוב האָט מיט דער צייט דערוואָרבן אַן אייגענעם לאָקאַל. די פוט־באָליסטן שפילן שוין אויף מעטשן מיט אנדערע שטעט און מיט פּוילישע שטאטישע קלובן, וועלכע האבן שנעל אָנגעהויבן נאכמאכן דעם ייִד קאמ־פּעלמאכער. די ערשטע דרוזשינע שפילט שוין אין נייע פוטבאל־שיך, אין אַ ספּעציעלן קלוב־אוניפּארם — שוואַרצע הייזלעך און העמדלעך מיט שוואַרץ־

וויסע פֿאַסן מיט אַן עמבלעם: יידישער ספֿאָרט און טורן־פֿאַריין סאָכאַטשעווו אין יידיש און Z. T. G אין פוילישן. עס אַרגאַניזירט זיך אַ גרויסער מאנדאלין־ארקעסטער פון 60 מאן, אַנגעפירט דורכן לערער, וועלכער שפילט שיין פידל.

דער ערשטער קאָנצערט קומט פֿאָר אין שרה אייזמאנס נישט־אויסגע־פֿאַרטיקט הויז, אין שטובן אַן פענצטער און אַן טירן, פֿאַרהאָנגען מיט קאָצן. און אזוי ווי עס פֿאלט אויס פונקט חנוכה, איז געווען אַ שפֿאָר ביסל קאלט אויך, האָט מען זיך דערוואַרעמט מיט חנוכה־פֿאָנטשקעס און מיט הייסן טיי. דער קאנצערט האט געהאט דערפֿאָלג און גוטע אָפּקלאנגען צומארגנס אין שטאט.

צום זומער ווערן אָרגאניזירט פארשידענע אונטערנעמונגען ווי: לייכטאַט־לעטיק, האנטבאָל, פינג־פאָנג, גימנאסטיק, באָקס, שאַך, אמאטארן־פאטאגראפֿיע, טוריסטיק.

אַ שם דבר אין שטאט אויף אלע קאָנצערטן און פארוויילונגס־בעלער איז געווען די ערשטע אָרגאניזירטע סעקציע — דער כאָר, וועלכער האט אויס־געפירט לידער אין יידיש, העברעאיש און פויליש. דער לערער, וועלכער האט אליין נישט געקענט קיין יידיש און געווען ווייט פון העברעאיש, האט זיך זייער געמוטשעט ביים אויסלערנען אונדז דעם יידישן אדער העברעאישן טעקסט, און צוגעפאסט די לידער צו יידישע יום טובים און פייערונגען.

מיט שנעלע טריט צעוואקסט זיך דער קלוב, כאפט ארום און פאראינ־טערעסירט כמעט די גאנצע יוגנט. זש. ט. ג. ס. ווערט אַן אָרט פאר די סאָכאַ־טשעווער יוגנט, ווו זיי געפינען אַן אינטערעס. דער לערער שעפט נחת פון זיין מי און ארבעט, און קומט יעדעס מאָל מיט נייע פלענער. ער לייגט פֿאָר בויען אַן אייגענעם טעניס־פלאַץ. צו דעם צווינק באקומט ער פון מאגיסטראט אַ שטח ערד הינטער דער שטאט, ווו מיר, מיט אייגענע כוחות, גייען ארויס מיט לאָפּאַטעס און העק און גלייכן־אויס דעם שטח. אייניקע פון די טיכ־טיקסטע מיטגלידער בויען אויס אַן אספאלטירטן טעניס־קאָרט. מען קויפט טעניס־ראקעטן מיט פילקעלעך, און דעם לערער איז מען מכבד מיט דעם ערשטן שפיל אין סאָכאַטשעווו אויף דעם ערשטן אין סאָכאַטשעווער געשיכטע — טעניס פלאץ.

און צו נאך אַ גרעסערן פארמעסט האט זיך פארנומען דער לערער. געקומען מיט אַ פלאַן וועגן בויען אַן אייגן הויז מיט אַ ספארט־האלע פאר גימנאסטיק און פארוויילונגס־אוונטן. אַ פלאץ האט מען געזאָלט באקומען פון מאגיסטראט. עטלעכע טויזנט זלאטעס האבן מיר פארמאָגט, און די רעשט געלט האט מען געזאָלט צונויפנעמען ביי דער סאכאטשעווער באפעלקערונג.

צוליב די גרויסע געלט־סומעס וואס דאס הויז האט געדאַרפט קאָסטן, האבן מיר פארגעלייגט דער יידישער ביבליאטעק צו בויען בשותפות אַ מין יידיש קולטור־הויז. אבער צוליב פארשידענע פריוואטע געשעענישן אין לעבן פון לערער איז געשען, דאָס ערשטע מאָל, אז זיינס אַ פלאַן איז נישט אויס־געפירט געווארן.

די סאכאטשעווער יוגנט איז געווען מוזיקאליש. אין סאכאטשעוו האט מען ליב געהאט זינגען. עס זענען געווען שיינע בעלי־תפילות, שיינע מקהלות (משוררים) בײם חזן שמואל יחיאל ליבערמאן און בײם לעצטן חזן הערש העלמער. עס איז געווען אַ נחת־רוח ווען מאיר נאשעלעוויטש האט זיך צעזונגען. עס זענען געווען אין סאכאטשעוו צווישן ביידע וועלט־מלחמות אזש 3 בלאז־ארקעסטערס: דער ערשטער סתם פון חובבי מוזיק. דער צווייטער בײם „הפועל" און אַ דריטער בײם „ביתר", אַ חוץ אַ מאנדאלין־ארקעסטער און אַ כאָר בײם ספארט־קלוב. סאכאטשעווער האבן געהאט פעאיקייטן, גוטע געהערן, גוטע שטימען צום זינגען, אבער זייער ווינציק אנונג ווען וועלט־מוזיק, ווען באווסטע קאמפאזיטארן, מוזיקאלישע ווערק און געשיכטע פון מוזיק.

מען דערציילט, אז אויסלענדישע טוריסטן זענען געקומען באזוכן פרידעריק שאָפענס געבורט־אָרט וואס געפינט זיך ווי באווסט, אין זשעלאזאָווע־וואָליע, (6 קילאמעטער הינטער סאָכאַטשעוו), און געטראָפן אַן אָנגעזעענע סאָכאַטשעווער באַלעבאָסטע, האָבן זיי זי אָפּגעשטעלט און געפרעגט, צי זי ווייסט נישט, ווו מען גייט צום שאָפען־דענקמאָל. „די שאָפּעס — האט זי געענטפערט — די שאָפּעס זענען דאָ נישט ווייט, ביי דער טראָיאַנאָווער־גאַס", — אַנטוויזנדיק אויף דעם פייער־לעשער־זאַל, וועלכן מען האָט געפרופן „די סטראַזשאַצקע־שאָפּעס"...

קאמפעלמאכער האט אונדז געלערנט, ווער ס'איז געווען שאָפען, אונדז אריינגעפירט אין דער מוזיק־וועלט און איינגעפלאַנצט אין אונדז ליבשאפט פאַר מוזיק, קונסט און נאַטור. זייער אָפּט האט ער אונדז געפירט צום הייזל, ווו עס איז געבוירן געווארן דער גרויסער קאמפאזיטאר, און וואס איז פאר־וואנדלט געווארן אין אַ קליינעם מוזאום. ביזן אָוונט פארבראכט אויף דער פרישער לופט, בײם טייכל, וואס שניידט דורך דעם הויף, און אין רעפעראטן און לייכטע שמועסן אונדז דערציילט די געשיכטע פון מוזיק. און כאָטש עס האט זיך פיל נישט געענדערט אין הייפל און אין הייזל פון שאָפען, איז פאר אונדז געווען אַ תענוג צו באַזוכן דאס אָרט פיל מאָל, זיך אָוועקזעצן אין אַ ראָד בײם ווערבע־בוים, ווו אויך שאָפען פלעגט זיצן שעהן־לאנג, איינהארכן זיך אין זיין געדויש און שאפן זיינע ווונדערבארע פאלאנעזן און מאזורקעס, און הערן דעם לערער קאמפעלמאכער דערציילן זיינע אינטערעסאנטע שמועסן.

עס איז געווען אַ יום־טוב פון P. W. (יוגנט ארגאניזאציע פון מיליטע־רישער צוגרייטונג), וואס פלעגט יעדעס יאר פארקומען זייער פייערלעך מיט פאראדן און דעפילאדעס. אבער דער הויפט־פונקט פון פראגראם איז דאס מאל געווען אַ פוטבאָל־פארמעסט צווישן דער רעפרעזענטאנץ פון די קריסטלעכע קלובן מיט אַ קלוב פון אַ צווייטער שטאט. מאכט זיך אַ מעשה, אַז אַ טאָג פריער מעלדעט די פרעמדע מאַנשאַפט, אַז זי קומט נישט. איז ווי זאגט דאס שפריכווארט: „יאק בידא, טא דא זשידא". וועגדעט מען זיך צום יידישן קלוב, מיר זאלן זיין די קעגנער. אין ערשטן מאָמענט האבן מיר זיך געשראקן, ערשטנס, דאַרפן מיר דאָך שפילן קעגן אן אויסוואל פון די בעסטע פוילישע פוטבאליסטן, וועלכע האבן זיך געגרייט און טרענירט צום פארמעסט עטלעכע וואכן פריער, און מיר זענען בכלל נישט געווען צוגע־

די פוטבאל־סעקציע

גרייט. צווייטנס, האבן מיר מורא געהאט פאר אַ קאמפראמיטאציע פאר דער סאכאטשעווער באפעלקערונג. אבער דער לערער האט אנגענומען די אייגלאדונג, און געגלויבט אין אונדזער אַמביציע.

אויפן נייעם ספארט־פלאץ ביי דער קאלייקע, האבן זיך דעם דערמאָנטן זונטיק פארזאמלט עטלעכע טויזנט מאן, יידן און קריסטן און פיל פרעמדע געסט. די יידן זענען געווען דענערווירט און מיט שרעק געווארט אויפן ענד־רעזולטאט, וועלכער קען זיך ענדיקן מיט אַ קאמפראמיטאציע, די גויים זענען געווען אין אַ גוטער שטימונג און געווארט צו זען, ווי אזוי זייערע „כלאָפצעס" וועלן דאס חוזק מאכן פון די „זשידקעס"...

מיט הארצקלאפענישׂ, מען זאל נאָר פארשפילן מיט כבוד, לויפן ארויס אונדזערע 11 שפילער, וועלכע מען נעמט אויף קאָלט. דערפאַר אָבער נעמט מען אויף מיט שטורמישע אַפלאָדיסמענטן די פוילישע מאנשאפט. דער פוילישער שופט, אַ קאפיטאן פון דער ארמיי, גיט אַ פייף — און די שפיל הויבט זיך אָן. און עס געשעט אַ נס, אז אנשטאט מען זאל אונדז אָנגרייפן און מיר זאָלן באקומען איין גאָל נאכן צווייטן, ווערן מיר די אָנגרייפער און ס׳גיט אונדזערע נישט לאנג, ווי מיר פירן שוין מיט 1 גאָל. דאס גיט צו מוט אונדזערע שפילער, און זיי גייען איבער אין אַ שטורעם — און ביז צו דער פויזע פירט דער יידישער ספארט־קלוב מיט 4 גאָלן אנטקעגן 0. די גויים איז נישט געלונגען אַריינצוקלאַפן אין אונדזער טויער אפילו איין גאָל. דאס קריסטלעכע פובליקום שטייט מיט אַראָפגעלאָזטע קעפ, פאַרשעמט, אויף אַזאַ מיאוסן דורכפאַל האָבן זיי זיך נישט געריכט, און פון וועמען, — פון עפעס אַ פאָר יידישע יינגלעך ?

אבער נאָך דער הפסקה קומט אַן ענדערונג אין גאנג פון שפיל צוליב 2 געשעענישן 1) ישראל איזמאן, דער בעסטער שפילער פון דער מאנשאפט, מוז צוליב פערזענלעכע ענינים פארלאזן דעם פלאץ און אָפּפארן. זיין אָפּוועזנהייט שוואכט אָפּ די דרוחשינע, שפילעריש און מאָראליש. און 2) דער שופט האט באקומען אַנווייזונגען, ווי אזוי מען דארף פירן דעם מעטש, אז די יידן זאלן חס וחלילה נישט זיגן און באקומען דעם בעכער.

און אזוי איז געשעען. דער שופט האט געטון אלץ, אז מיר זאלן שוין נישט שיסן קיין גאָלן און די שקצים זאָלן אריינקלאפן 5 גאָלן, געזעצלעך אדער נישט־געזעצלעך. מיר האבן טאקע פארשפילט, אבער אראפגעגאנגען פון שפיל־פעלד אלס די מאראלישע זיגער.

לאַנג, נאָך לאַנגע חדשים האָט מען אין סאָכאַטשעוו געוועדט וועגן דעם פוטבאָל־מעטש.

די ידיעה, אז דער לערער פארלאָזט סאכאטשעוו און פאָרט אריבער קיין גראָדזשיסק, איז פאר אונדז געווען אַ שווערער קלאַפּ. סיבות זענען געווען עטלעכע : קאמפעלמאכערס גרויסער טרוים איז געווען צו זיין אַ פארוואלטער פון אַ יידישער פאושעכנער שול, ווו עס זאָלן לערנען נאָר יידישע קינדער און דאן וועט ער האבן די מעגלעכקייט צו באווייזן זיינע פעאיקייטן און מעג־לעכקייטן פארן יידישן קינד.

די צווייטע סיבה איז געווען דאס נישט אריינגעמען אים אין יידישן בלאָק צו די שטאט־ראט וואלן, ווו ער איז תמיד געווען ראטמאן און מיט זיין שיינעם פוליש פארטיידיקט די יידישע באפעלקערונג. דער לערער וויל נישט זיין קיין פארשפילטער, און שעמט זיך פאר די פוילישע שול־קאלעגן, און מיט אונדזער מיטהילף, מיטן קלוב, שטעלט ער אויס אַ סעפאראטע ליסטע.

ליידער ליידט די ליסטע אַ דורכפאל, ווייל מיר אלע האבן נאך דאן נישט געהאט קיין שטים־רעכט...

די דריטע סיבה, גלויב איך, איז געווען די וויכטיקסטע: צוויי קינדער האָבן זיי געהאַט, צוויי זין. דער עלטערער, עדעק און אַ יינגערער, לונדעק. געראטענע, שיינע, אינטעליגענטע קינדער, וועלכע זענען דערצויגן געווארן מיט גרויס ליבשאפט. ספעציעל דורך דער איידעלער פרוי בערטא קאמפעלמאכער.

און ס׳איז געשען, אז דער יינגערער לונדעק איז קראנק געווארן און ס׳האט נישט געהאלפן קיין שום רעטונג פון באווסטע דאקטוירים, פראפעסארן פון ווארשע, און אונדזער באַליבטער חבר האָט אויסגעהויכט זיין יונגע נשמה.

פוטבאַל־סעקציע מיטן לערער קאַמפעל מאַיער און שמואל ליבערט

דעם ווייטיק און צער פון דער פאמיליע איז שווער צו באשרייבן. אין זיין לוייה האט אנטיילגענומען אַ האלבע שטאט, יידן און קריסטן.

קאמפעלמאכער האט איבערגעלאזט דעם ספארט־קלוב אין זיין גאנצן פונאנ־דערבלי, אין זיין שענסטן פעריאד. דער גרעסטער טייל פון דער יוגנט, פון אַלע שיכטן, איז געווען אנגעשלאסן אין קלוב. אפילו קריסטן ווערן מיטגלידער. דער לערער איז זיכער, אז ר׳האט איבערגעלאזט גוטע, פעאיקע פארטרעטער. עס שאפט זיך אַ נייע פארוואלטונג מיט די ברידער וואלקאוויטש, די ברידער מילער, די ברידער באלאס, שמואל רעכטמאן, רייזל

בראט, חוה פרידמאן, לייבל זאנד און איבער אלע דער פעאיקער און באגאבטער פיניע ווייזבערג, וועלכער ווייזט ארויס פיל איניציא־טיוו און איינפאלן. ער ארגאניזירט פרייטיק־צונאכט־רעפעראטן, שמועסן און קעסטל־אוונטן מיט דיסקוסיעס. יעדן פרייטיק אוונט איז דער קלוב איבער־פולט מיט יוגנט־חברים און פרעמדע. עס פירן זיך הייסע דיסקוסיעס אויף פארשידענע טעמעס.

ווייזבערג ארגאניזירט אַ שאָך און פינג־פאָנג טורניר, אין וועלכע ס׳־ווערן אריינגעצויגן פיל יוגנטלעכע. עס שאפן זיך נייע סעקציעס, ווי אַ דראמ־קרייז, P. W. (מיליטערישע צוגרייטונג). דעם כאָר און מאנדאלין־ארקעסטער פירט וויטער ל. פערשטענבערג. עס קומען פאָר עטלעכע גרויסע אויס־פלוגן לויטן מוסטער פון לערערס אויספלוג קיין פויזן אויף דער לענדער־אויסשטעלונג, קיין גדיניע, קוזמיר און ארומיקע שטעט, ווי: פלאָצק ווישעגראָד, בלוינע, גראדזשיסק. די פוטבאל־סעקציע באקומט נייע יונגע כוחות און איז וויטער די שטארקסטע פוטבאל־דרוזשינע אין שטאט.

אַ גרויסן דערפאלג האבן מיר אויף דער „קליינער מכביה׳דע" אין לוי־ווישט. דער לויווישטשער „מכבי" ארגאניזירט אין יאר 1932 אַ צוזאמענקום פון יידישע ספארטלער פון עטלעכע שטעט: קוטנע, סאכאטשעוו, סקערניעוויץ, זשיראַרדאוו, גאסטינין און לויווישט.

אונדזער זש.ט.ג.ס. פון סאכאטשעוו רעפרעזענטירט זיך אמשענסטן. קודם כל קומען מיר אַלע אין אַן אינהייטלעכער אוניפאָרם און מיט דער קלוב־פאָן. און ביי דער דעפילאדע איבער דער שטאט באקומען מיר דאס ערשטע אָרט.

אבער דאס זענען גענוג די לעצטע שיינע טעטיקייטס יארן פון ספארט־קלוב, ווייל פון יאר 1933 הויבט זיך אן אַ ירידה. אין שטאט ארגאניזירן זיך שטארקע פאליטישע ארגאניזאציעס. פנחס ווייזבערג טרעט ארויס פון קלוב און שאפט דעם החלוץ, וואס זיין ציל איז — הכשרה און עליה קיין ארץ ישראל, און די יוגנט טרעט מאסנוויז אריין אין דער נייער ארגאניזאציע. גלייכצייטיק שאפט זיך אַ בירגערלעכע באוועגונג — דער בית׳ר, און אויך זי ציט אָפּ אַ גרעסערן טייל יוגנט פון קלוב. די ארבעטער שאפן אויך צווי ספארט־קלובן: דער בונד — דעם „מארגנשטערן" און די קאמוניסטישע יוגנט די „גוויאזדא".

דער לערער קאמפעלמאכער באוצט זיך אין גראדזשיסק. ער שאפט דארט אַ מוסטער־שול פאר בלויז יידישע קינדער. כדי צו פארגעסן זיך אן טויט פון זיין זון, גיט ער אוועק די גאנצע ענערגיע, מי און פעאיקייטן פאר זיין שול. ער באווייזט ממש ווונדער אין ארגאניזאציע. ער בויט אויף אן אייגענעם שול־בנין, אַ ספארט־קלוב, און אַ בלאז־ארקעסטער ביי דער שול. אזוי ווי אין סאכאטשעוו, איז ער אויך באליבט און געאכטעט ביי דער גראדזשיסקער יוגנט.

אבער אונדז, זיינע סאַכאַטשעווער תלמידים, קען ער נישט פארגעסן. און מיר שטייען מיט אים אין שטענדיקן קאָנטאקט. זייער אָפט, ביי פארשידענע פייערונגען פון דער גראדזשיסקער שול קומען מיר אלס געסט, מיר האבן אויך ספארט־פארמעסטן מיט דער גראדזשיסקער יוגנט. אויך ביי אונדזערע יום־טובים און פארווייילונגען קומען דער לערער, זיין פרוי און זון צו אונדז צו גאסט.

איך גלויב, אַז אין די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן, ווען זיין איידעלע נשמה איז אויסגעגאנגען ערגעץ אין אַ גאז־קאמער פון אוישוויץ צי מאידאַנעק,

אויפן קבר פון לערער קאַמפעלמאַכערס זון, לונדעק
על קברו של לונדק, בנו של קאמפלמכר

זענען זיינע לעצטע געדאנקען געווען געריכט צו סאכאטשעווי, צו זיין סאכא־
טשעווער יוגנט... זיינע לעצטע געדאנקען האבן אים געמוזט פירן קיין
סאכאטשעווי, ווייל אויפן סאכאטשעווער בית־עלמין איז אויך געווען אַ קבר
מיט אַ מצבה אין פארם פון אַ צעבראכענעם בוים און אויפן בוים אַ גרויסער
פויגל, וועלכער פרעסט און צעררייסט אויף שטיקער אַ הארץ, און נידעריקער
פון שרעקלעכן בילד אַ מארמאר־שטיין מיט אן אויפשריפט אין דער פוי־
לישער שפראך:

דא ליגט אונדזער פארגעטערטער זון
לונדעק
און מיט העברעאישע אותיות אַ צושריפט:
בן דב קמפלמכר

ה.

סאבאטשעווער רבנים

כי שמרו אמרתך
וברית ינצרו
יורו משפטיך ליעקב
ותורתך לישראל

משה לבנון

סאכאטשעווער רבנים

לויט דער געשיכטע פון די יידן אין סאָכאַטשעוו קומט אויס, אַז דער ערשטער רב וואָס האָט פאַרנומען דעם כסא הרבנות איז געווען ר׳ יונה נחום הכהן בן ר׳ מאיר כץ, א ברודער פון ש״ך (שפתי כהן) אַן איידעם פון ר׳ אהרן שמואל קוידאנאווער א תלמיד פון גאון ר׳ יעקב טאמאשאווער. אין יאר תכ״ג (1669) האָט ער אַרויסגעגעבן דעם ספר „ברכת הזבח״ פון זיין שווער.

וועגן דעם רב איז אין אלטן פנקס פון דער חברה קדישא געווען פארשריבן. אַז פאר זיין פטירה האָט ער צוגעזאָגט די שטאָט — טאָמער חלילה, ס׳וועט זיין אן עת־צרה, זאל מען קומען מתפלל זיין אויף זיין קבר וועט די שטאָט ניצול ווערן, אויך יחידים וועלן געהאָלפן ווערן.

נאך דער פטירה האט קהל געוואָרט איבער שלושים און באשלאסן צו שטעלן אַן אוהל אויפן קבר. ווען מ׳איז אַבער אַרויס אויפן בית־עולם דאָס אויספירן האט מען דעם קבר נישט געפונען, און דעריבער קיין אוהל נישט געשטעלט. אַנדערע האָבן דערציילט, אז יחידים האָבן זוכה געווען צו זען דעם קבר און תפילה טאָן און זענען אויך געהאָלפן געוואָרן.

(זע: „שם הגדולים החדש״, אות נ. ח.)

ר׳ משה׳לע חריף

אויפן אלטן בית־עולם האט זיך געפונען צווישן א סך קברים א קבר מיט א גאר נידריקן דריי־קאנטיקן שטיין, אויף וועלכן מ׳האט כמעט נישט געזען די אותיות אבער מ׳האט געוווסט, אז דאס איז דער קבר פון ר׳ משה׳לע חריף, א רב פון דער שטאט.

אַ גדול בתורה און אין מדות. יידן פלעגן מתפלל זיין אויף זיין קבר.

(לויט א מסורה).

ר׳ מאיר בן ר׳ יצחק אייזענשטאט

דעם שכ״ס (שפתי כהן) א שוועסטערן אייניק׳ל, דער מחבר פון ספר „פנים מאירות״. אין סאכאטשעוו איז ער געווען א מורה־הוראה. פון סאכאטשעוו

איז ער אוועק קיין ווערמייזא און געווארן דארט רב, און פון דארט איז אנדערע קהלות. זיין ווייב איז געווען א טאכטער פון ר' משה פון סאכאטשעוו, — א סברה דעם אויבנדערמאנטן ר' משה'לע חריפ'ס א טאכטער. נפטר געווארן אין יאר תק"ד (1744). („שם הגדולים לארץ הגר", אות מ', י"ד).

ר' אריה לייב חריף

וועז ר' ישע'ה'לע פשעדבאזשער און דער ייד הקדוש האבן פארלאזן די ישיבה פון ר' לייביש חריף, דער אב"ד פון אפט — האט ער זיך מער נישט געקענט דערהאלטן אין אפט און איבערגענומען דעם כסא רבנות אין סאכאטשעוו. דא האט ער געגרינדעט א גרויסע ישיבה אין וועלכער ס'האט צווישן אנדערע אויך געלערנט דער רבי ר' בונים פון פשיסכע.

געווען באוווסט אונטערן נאמען ר' לייביש חריף. געלעבט אין דער צייט פון די באוווסטע גאונים ר' פנחס הורוויץ פון פראנקפורט און ר' מאיר פאזנער, בערך אין יאר תק"נ (1790). מחבר פון ספר חדושי מוהר"א אויף מסכת גטין. („שם הגדולים החדש" ל, י"ז; זע אין „שיח שרפי קודש").

ר' מיכעלע מגיד

אב"ד, א גאון און מקובל. זיין איידעם איז געווען דער ראש בית־דין פון סעראצק (ר' אריה לייב). א קדוש וטהור. אפגעהיטן ביז גאר. זומערצייט האט ער זיך באזונדערס געהיטן מיטן עסן מחשש מילבן. ר' לייביש חריף האט אויף אים געזאגט, וועז ער וואלט געווען בכוח צו מאכן אזעלכע סגופים ווי ר' מיכעלע, וואלטן מלאכים געשטאנען ביי זיין טיר. ער איז נפטר געווארן אין יאר תקצ"ח (1838). („דור דור ודורשיו", אויך „שיח שרפי קודש").

דער רב ר' שלמה יששכר דוב בער

א זון פון ר' נתן ארי', דיין ומורה־צדק בכרובעשאוו. אן אור־א־יניקל פון פני־יהושע. מ'האט אים גערופן דער קאריווער רב. ער האט געהאט א שטארקע מחלוקת אין שטאט. ס'ווערט דערציילט אין ספר „שיח שרפי קודש", אז די קעגנער זיינע האבן געבראכט א דיין אין שטאט. פרייטיק, וועז דער דיין איז געגאנגען אין מקוה, האט אים באגלייט א גרויסער עולם מיט פיל כבוד. אז מ'האט דאס דערציילט דעם רב, האט ער געזאגט: ס'איז דאך געשריבן לפני שבר גאון. וכך היה. דער דיין איז געקומען אין מקוה, ארײן אין דער וואנע, געפאלן חלשות און געשטארבן.

ר' אלעזר'ל, דער שפעטערדיקער סאכאטשעווער רב האט דערציילט, אז ער האט געלערנט מיטן חדושי הרי"מ אין ווארשע. איז צו זיי צוגעקומען

אַ ייד אָנגעטאָן אין צעריסענע קליידער און געזאָגט: דאָרט וווּ מ׳קען מיך נישט איז מיר דערלויבט צו זאגן, אז כ׳בין א צורבא דרבנן, כ׳בין א בקי און כ׳קען דעם אבן עזר אויסווייניק. האָט דער חדושי הרי״מ אָנגעהויבן מיט אים שמועסן און געזען, אז ער איז טאקע א בקי. דער רב האט זיי דערציילט, אַז די שטאָט סאָכאַטשעוו האָט אים אַרויסגעטריבן...

דער חדושי הרי״מ מיטן רב ר׳ אלעזר׳ל האָבן צוזאַמענגעשאַפט 50 טאָלער ער זאָל זיך באַקליידן. שפּעטער איז ער געווען רב אין פּלאנסק־נאשעלסק און מורה־צדק אין ווארשע.

הרב ר׳ נתן פרענקל

רב אין סאכאטשעוו. פּאראן תשובות פון אים אין ספר דברי חיים און אויך אין ספר קנאת סופרים. געווען אויך רב און סטאַשעוו. דער יחוס זיינער איז פארשריבן אין ספר „צבי לצדיק מורה״ פון זיין אייניקל ר׳ אברהם נתן אייזענבערג (קפ״ט).

הרב ר׳ יעקב

געווען רב אין סאכאטשעוו און אין סאקאלאוו. דער שווער פון הרב ר׳ יהודה לייב בן ר׳ אשר גינזבורג פון ווילנע. („אנשי שם״, חלק ב׳ אות י׳).

ר׳ טרייטל מורה־הוראה

דעם מורה־הוראה האָט די שטאָט זייער מכבד געווען. קיין באשטימטע פּענסיע האָט ער נישט געוואָלט נעמען פון קהל. געווען אַ מסתפק במיעוט. מ׳האט אים געוואלט מאכן פאר א רב, אבער ער האט קיין כסא רבנות נישט געוואָלט אָננעמען. (לויט אַ מסורה).

הרב ר׳ אלעזר׳ל הכהן בן ר׳ זאב וואלף

דער מחבר פון חדושי מהרא״ך, דער איידעם פון באַקאַנטן ליסער רב ר׳ יעקב בעל חוות־דעת. אין סאָכאַטשעוו האָט מען אים גערופן ר׳ אלעזר׳ל. די שטאָט האָט זיך צו אים באַצויגן מיט יראת־הכבוד. א גדול בתורה און חסידות. פון די חשובע קאָצקער חסידים. ער האָט זוכה געווען צו טראָגן דעם קאָצקער אויף זיינע הענט.

צו ערשט איז ער געווען רב אין פולטוסק, דאָן אין סאָכאַטשעוו, און שפּעטער אין פּלאָצק — און צוריק אין סאָכאַטשעוו, וועגן אים האָט מען אין שטאָט דערציילט אלערליי מעשיות.

ווי גרויס ער איז געווען אין תורה און אין צדקות, האבן זיך דאך געפונען מענטשן וועלכע האבן אים פוגע בכבוד געווען. צווישן זיי איינער א ייד, א בן־תורה, אפילו א בעל־הוראה, מיר געדענקען נאך דעם מענטש — א שטארק געליטענע משפחה, שטאט האט געזאגט אז דאס איז א פועל יוצא פון דער פגיעה.

נפטר געווארן כ״א חשון תרמ״ג אין סאכאטשעוו, קהל האט אויף זיין קבר געשטעלט אן אוהל און א גרויסער כבוד איז געווען פאר א נפטר צו באקומען א קרקע נעבן דעם אוהל.

דער רבי ר׳ אברהמ׳עלע סאכאטשעווער

אלטע חסידים האבן דערציילט, אז ווען ס׳איז אנגעקומען צו ר׳ אברהמ׳עלען, דעם דעמאלטדיקן נאשעלסקער רב און רבי פון חסידים די ידיעה, אז ר׳ אלעזר׳ל הכהן, דער סאכאטשעווער רב איז נפטר געווארן, איז זיין צער געווען זייער גרויס און ער האט זיך נישט געקענט געפינען קיין ארט.

שטייענדיק אזוי זיך ביים פענצטער און קוקענדיק אין חלל העולם, האט ער ווי געערעדט צו זיך — יעצט רופט מען מיך קיין סאכאטשעוו!... האט טאקע נישט לאנג געדויערט, ווי דער ראש הקהל ר׳ מענדל פראמער (אויך א נאשעלסקער חסיד) מיט נאך חשובע בעלי־בתים האבן זיך גיאיילט קיין נאשעלסק מיט א פארטיקן כתב רבנות פאר ר׳ אברהמ׳עלען, ער האט אבער געשטעלט באדינגונגען: נישט צו ווינען אין דער קהלשער דירה וואס איבער דער מקוה, נישט דארפן זיין ביי יעדער חתונה דער מסדר־קדושין, דאקעגן אבער מוזן די שוחטים זיין אונטער זיין אויפזיכט. און נאך פיל אנדערע תנאים האט ער געשטעלט, וואס די שלוחים האבן אלץ נאכגעגעבן. נאשעלסק האט זיך קעגנגעשטעלט, נישט געוואלט ארויסלאזן דעם רב, אבער נישט געקענט אים אפהאלטן איבערצונעמען דעם עול פ׳ן רבנות אין סאכאטשעוו.

דער טאג פון זיין אנקומען קיין סאכאטשעוו איז געווען א יום־טוב, גרויס איז געווען דער כבוד ביים קבלת פנים. מ׳האט אויסגעשפאנט די פערד פון דער קאטש און מענטשן האבן זי אריינגעפירט אין שטאט. דער נייער רב האט געפרעגט: היתכן — א בשר ודם און אזא כבוד? מ׳איז געקומען צו דער הסכמה אז דער כבוד איז כבוד התורה.

דער נייער רב האט זיך באזעצט אין זיין פריוואט הויז אין דער טראנאווער גאס, וואס זיינע חסידים האבן פאר אים געקויפט. וועגן דעם הויז האבן חסידים דערציילט: דער קאצקער רבי איז אדורך סאכאטשעוו, ווען ער איז געקומען פון די שטעטלעך סנצעמיען לואנטשין. ווען ער איז צוגעקומען צום הויז ווו ס׳האט דעמאלט געווינט א רוסישער נאטשאלניק פון פאסט, איז ער געבליבן שטיין און אויסגערופן: א אור תורה שיינט ארויס פון דעם הויז. און עפעס א ריח פון קידוש

השם. (א רמז אויף די 4 קדושים). און דאָס הויז, צוזאַמען מיט דער שטאָט, איז טאַקע באַרימט געוואָרן אלס מקום תורה.

די שטאָט האָט זיך געפרייט מיטן נייעם רב און אים שטאַרק מכבד געווען. יאַשינאָווסקי דער וואַלד־סוחר, האָט יעדן טאָג געשיקט די בריטשקע צו ברענגען דעם רב אין שול דאוונענען. ס׳ערשטע מאָל וועז דער נייער רב איז געקומען אין שול צום דאוונענען האט ער זיך געוונדערט צו די מתפללים מיט אַ בקשה און אַזוי געזאָגט: כ׳בעט אייך, יידן, נעמט מיר נישט פאר קיין עולה, כ׳בין געווינט פון מיין קינדהייט צו דאַוונענען נוסח ספרד; און אַזוי ווי אין שול דאַוונענט מען נוסח אשכנז, בעט איך אייך יידן זייט מיר מתיר צו דאַוונענען מיטן נוסח ספרד. נאַטירלעך, קיינער האָט זיך אים נישט אַנטקעגנגעשטעלט. זיין וואַרט איז געווען הייליק.

ער האט אנגעהויבן פירן די שטאט מיט אהבה און גלייכצייטיק אויך מיט מוסר. געשיקט פון צייט צו צייט דעם משמש בודק זיין די וואָגן אין די געוועלבער; און אפילו די סטראַגאַנעס מיט אויבס אויפן מאַרק, זיי זאָלן נישט ארויפלייגן פון אויבן די שיינע פירות און אונטן די פאַרפוילטע. ער איז אריינגע־דרונגען אין אלע געביטן פון יידישן לעבן פון דער שטאָט.

צוליב געוויסע טעמים האָט ער מתקן געווען דאָס השכמה־מנין שבת (יידן האָבן געזאָגט: „געדאַוונט ביי שכמה").

מיט דער צייט האָט ער אויך געגרינדעט אַ ישיבה אין וועלכער ס׳האָבן געלערנט בחורים פון גאַנץ פוילן. אַז מ׳האָט געזאָגט אַ תלמיד, האָט מען פאַרשטאַנען, אַז ער איז אַ סאַכאַטשעווער תלמיד פון אבני־נזר. גלייכצייטיק האט זיך אויך פאַרשטארקט דאס סאכאטשעווער חסידות. ס׳האבן אנגעהויבן קומען וואָס מער חסידים, און די שטאָט איז פול געוואָרן מיטן גייסט פון יידישקייט און חסידות. אַלטע סאַכאַטשעווער יידן האָבן דערציילט וועגן דער תקופה מיט יראת הכבוד, און זי באַצייכנט אַלס אַ „גאָלדענע צייט". מ׳דאַרף אבער צוגעבן, אז א געוויסער טייל פון דער באפעלקערונג איז נישט געווען צופרידן מיט די שטרענגקייט אין יידישקייט.

מ׳האט איינמאל דערציילט דעם רב, אז ס׳דארף זיין א חתונה אין שטאט אויף וועלכער בחורים מיט מיידלעך גרייטן זיך נאכ׳ן חתונה־מאַלצייט צו טאַנצן. האָט דער רב גערופן צו זיך דעם גוטן ישיבה־בחור פייוויש (ר׳ שמואל יחיאלס דעם שוחטס שוואָגער) ער זאָל מיטגיין מיט אים צו דער חופה. ביי די מחותנים איז געווען אַ גרויסע שמחה — אַ קלייניקייט, דער רבי איז געקומען צו זייערע קינדערס שמחה. ווי איבערראַשט אָבער זענען די מחותנים געוואָרן, וועז נאָך דער חופה האָט זיך דער רב אַוועקגעזעצט מיט פייוויש׳ן שמועסן אין לערנען. מיטהאַלטן

מיטן מאַלצייט האָט ער נישט געוואָלט, נאָר געזעסן און געשמועסט ביז דער לעצטער פון די געסט, צוזאַמען מיט די כלי־זמר׳ס, האָבן פאַרלאָזן די חתונה־שטוב.

נאַטירלעך, אוועלכע פאסירונגען האָבן אַרויסגערופן ביי אַ טייל יידן אומ־צופרידנקייט. מיט דער אַנטשטייונג פון דער ציוניסטישער באוועגונג האָט ער זיך אין אָנהויב באַצויגן צום ציוניזם ווי צו אַ התעוררות פאַרן ישוב אין ארץ־ישראל, וואס ס׳איז ביי אים געווען א גרויסע מצוה. מיר געדענקען נאך די שקלים ביי אַ חסידישן ייד (אַ סאָכאַטשעווער חסיד) וואָס ר׳האָט געקויפט, און דער רבי האָט געוווסט דערפון. נאָר אַזוי ווי מ׳האָט אָנגעהויבן צו דערציילן פאַרשידענע מעשיות פון אַ געוויסן שטייגער, און דערצו האָבן סאכאטשעווער ציוניסטן געגרינדעט א חדר מתוקן (חסידים האבן עס גערופן „חדר מסוכן"), — האָט ער דעמאָלט אויסגערופן מיט פאַרוווונדערונג: „אזוי! מיינען זיי דאָך עפּעס אַנדערש אויך, נישט בלויז ארץ־ישראל." און ס׳איז אַרויס אַ באַפעל נישט צו קויפן קיין שקלים.

אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן שאַפן מיינונגס־פאַרשידנהייטן צווישן צוויי טיילן; בראש פון אײַן טייל איז געשטאַנען ר׳ חיים מרדכי וואָלקאָוויטש (יוסף וואָלקאָוויטשעס פאָטער), מנשה צימריינסקי און זלמן אַלבערט. בראש פון צווייטן טייל זענען געשטאנען גדליה וואַרשאַווסקי, שמחה גרונדוואַג אהרן רומיאַנעק — אלע ציוניסטן. ס׳איז געקומען צו קריגעריין, אפילו צו געש־לעגן. דער שלום איז צעשטערט געוואָרן.

נישט גרינג איז אויך געווען צו האַלטן ביים רב אַ דין־תורה. קוים האָט א בעל־דין געזאָגט אַ הויכן: „גוט מאָרגן, רבי", — האָט עס שוין געהייסן אבק שוחד און ער האָט נישט אָנגענומען די דין־תורה. און אויב ס׳איז שוין יא אדורכגעפירט געווארן א דין־תורה, האט ער ביים ארויסגעבן דעם פסק זיך איינגעהילט אין טלית, זיך געשאָקלט אַ פאָר מינוט אַז אויף די בעלי־דין איז געפאַלן אַ אימה־ופחד — אַז זיי האָבן שוין פאַרזאָגט אַלעמען נישט צו האַלטן ביי אים אַ דין־תורה. ס׳איז אויך נישט גרינג געווען צוצוקומען צום רב אין שטוב. אן אויסנאַם איז געווען: מזכיר זיין אַ חולה. דער שמש האט געהאַט אַן אָנזאָג — אפילו אין מיטן נאַכט. אויך די דרשות אין שול זענען געווען שארפע. ס׳האט פאַסירט, אז דער רב איז ארויף צום ארון קודש האַלטן א דרשה, האָט ער זיך איינגעהילט אין טלית, געשאָקלט אַ פאָר מינוט און געזאָגט: — ובא לציון גואל ונאמר אמן, — און דערמיט פאַרענדיקט די דרשה, ביים חסידישן עולם האָט עס אַרויסגערופן התפעלות, ביים בעל־בתישן פאַרוווונדערונג.

די ערשטע רדיפה

צוליב וועלכע סיבות די אַרטיקע מאַכט האָט פארחתמ׳ט דעם רבינ׳ס פריוואַט־מקוה אויף זיין הויף, ווייסן מיר נישט. אַ פאַקט איז: וועז ר׳ אברהמ׳עלע האָט באַדאַרפט גיין אין מקוה האָט מען אָפגעריסן די חתימה און ער איז אַריין זיך טובל זיין. ס׳האָט אָבער נישט לאנג געדויערט, און ער איז אַרויסגעפאָדערט געוואָרן צו דער מאַכט קיין ווארשע. אַלס איבערזעצער איז מיטגעגאַנגען מיט אים ר׳ יצחק ענגעלמאן, דער קענער פון רוסיש, און רייכער וואלד־סוחר. דער גובערנאַטאָר האט געפרעגט צווישן אנדערן, אז ס׳איז דאָך געשריבן דינא דמלכותא דינא, דערויף האט דער רב געענטפערט, אַז דער דין גייט אָן, וועז די געזעצן פאַר אַלע בירגער זענען גלייכע... נאָר אַזוי ווי פאַר יידן זענען פאַרהאַנען אויסנאַם־געזעצן, איז דעריבער דער דין אויף זיי נישט חל (צי ר׳ יצחק האָט דאָס איבערגעזעצט דעם גובערנאַטאָר — ווייסן מיר נישט). ס׳איז געלונגען ר׳ יצחק ענגעלמאַן איבערצייגן דעם גובערנאַטאָר, אַז ר׳האָט נישט פאַר זיך קיין מורד במלכות... (אין דער אמתן איז עס אנדערש געווען) — און ער איז געבליבן רב, נאָר מיט אַ האַרבע וואָרענונג.

צווּוי יידן האָבן געפירט צווישן זיך אַ פאַרביסענעם געלט־משפט. דער סכום איז אפילו נישט געווען קיין גרויסער, עפעס מער ווי הונדערט רובל. דער מלווה, זעענדיק ווי דער לווה האַלט אין איין לייקענען די הלוואה, האָט ער זיך באַנוצט מיטן דעמאָלטדיקן געזעץ, אַז ס׳גאריכט מוז צופסקענען אַ געפאָדערטע שבועה. האט דער מלווה געפאָדערט אַ שבועה דאוריתא ד. ה., ביי א ספר־תורה און מיט שוואַרצע ליכט, און דער אָפנעמער פון דער שבועה זאָל זיין נישט דער מורה־הוראה נאָר דוקא דער צדיק, (אַזוי האָט אים דעמאָלט גערופן אויך די קריסטלעכע באַפעלקערונג). נאַטירלעך, אַז דאָס גאריכט האָט די שבועה צוגעפסקנט. מ׳האָט דאס באַלד מודיע געווען אין הויף, אבער ר׳ אברהמ׳עלע האָט דערפון נישט געוואָלט הערן. די מקורבים האָבן אָנגעהויבן אונטערהאנדלען מיטן מלווה און געוואָלט אים געבן אַ פיל פאַכיקע סומע ווי די תביעה איז געווען, אָבער ס׳האָט נישט געהאָלפן. נאָר אַ שבועה האָט ער געפאָדערט. גלויבנדיק אַז אַזוי ווי דער בעל דין זיינער וועט שווערן — שטאַרבט ער אויפן אָרט...

צום באַשטימטן טאָג פון דער שבועה, זענען דער רוסישער ריכטער מיטן סעקרעטאָר אויך אַ זשאַנדאַר אין אוניפאָרם, געקומען אין שול אָפנעמען די שבועה, אבער דער רב איז נישט געקומען. אויפן אָרט האט מען אָנגעשריבן א ראַפאָרט אין דער גובערניע, און נאָך אַ פאָר טעג איז געקומען אַ באַפעל וועגן אַ באַלדיקע דעמיסיע פון רב. דערהאלטנדיק די ידיעה האָט ר׳ אברהמ׳עלע אויסגערופן: — וועז כ׳וואָלט געווויינט אין אַ וואַלד, וואָלטן זיך די ביימער מיט מיר געקריגט... די מקורבים האָבן זיך שטאַרק באַמיט אָפצורופן דעם גרוש. נאָר די דעמיסיע איז געבליבן — ער אונגעזן איז געלונגען אָפצורופן דעם גרוש. נאָר די דעמיסיע איז געבליבן — ער

איז געווארן אויס רב. ער איז געווען רב אין סאכאטשעוו פון תרמ״ג ביז תרנ״א. ער איז געבליבן באווסט אלס סאכאטשעווער רבי אונטערן נאמען „אגלי־טל״ אדער „אבני־נזר״ — די חבורים וואס אויף זיי האט ער געארבעט עטלעכע צענדליקע יאר. אפילו איצט, אין יאר תשכ״א, געפינט זיך אין דרוק אַ נייע אויסגאבע פון משניות מיט די הגהות פון אבני־נזר וואס האט ארויסגערופן גרויס אינטערעס אין די לומדישע קרייזן.

ער איז נפטר געווארן י״א אדר תר״ע. פון דער קבורה ביז ס׳איז פארענדיקט געווארן דער אוהל זענען צוויי חסידים געשטאנען ביים קבר אפילו שבת. דאס איז געטאן געווארן אין צוזאמענהאנג מיט דער פאסירונג מיטן קבר פון ערשטן סאכאטשעווער רב, ר׳ יונה נחום הכהן.

מיט דעם באזייטיקן פון ר׳ אברהמ׳עלעז האט די שטאט נישט געוואלט משלים זיין, און מ׳האט ווייטער געגעבן רח״ש. ס׳שעכט־הויז איז געשטאנען ווייטער אונטער דער אויפזיכט פון רבי, און אלץ איז ווייטער געטאן געווארן מיט דער הסכמה פון הויף. דאס האט געדויערט אַ לענגערע צייט, און קהל האט נישט געוואלט אויפנעמען קיין צווייטן רב, און קיין רב האט אויך נישט געוואלט אננעמען ס׳רבנות אין סאכאטשעוו. ביז ס׳איז געקומען פון דער גובערניע אַן אנזאג: אויב די שטאט וועט נישט אויפנעמען אַ רב, וועלן זיי ארויסשיקן אַ „קאזיאנעם״ רב. וכך הוה.

דער קאזיאנער רב

סאכאטשעוו האט זיך דערוואַרט, נאך אַ לאנגער קייט פון רומפולע רבנים, צו אַ „קאזיאנעם״ רב. דער רב מטעם איז קודם כל געווען אַ ליטוואק, אים איז שווער געווען צו פארשטיין ס׳ריידן פון סאכאטשעווער יידן, און אים צו פארשטיין איז אויך נישט גרינג געווען. דערצו האט ער געהאלטן ביי זיך אַ הינטעלע. ס׳האט נישט איינמאל פאסירט, אז ס׳הינטעלע איז אים נאכגעלאפן שבת אין שול ארײַן. ביי יעדער חופה איז ער געווען אנווענדנד. דער מורה הוראה האט מסדר קדושין געווען, און ער האט געמאכט די ציווילע אקטן. מיט קיין שאלות וועגן כשר־טרפה איז מען צו אים נישט געגאנגען. ס׳האט אַ מאל געטראפן, אז אַ יידענע איז צו אים ארײַן מיט אַ שאלה וועגן אביסל מילך וואס האט זיך אויסגעגאסן אונטער אַ פליישיק טעפל. דער רב מטעם האט נישט פארשטאנען וועגן וואס ס׳האנדלט זיך, פרעגט ער זי: וויפל קאסט ס׳טעפל? ענטפערט זי: פינף גראשן. זאגט ער צו איר: נעמט זיך פינף גראשן, מאדאם, און דרייט מיר נישט אין קאפ...

ער פלעגט אויך קומען צום רבינ׳ס טיש און אפילו באקומען שיריים און ווין. לאנג האט ער זיך אבער נישט געקענט האלטן אין שטאט, און נאך עטלעכע חדשים איז ער אוועק.

ר׳ ירוחם מורה הוראה

א שטילער ייד, נישט געקענט הויך ריידן. ער האָט אין דער צייט פארנומען דעם אָרט פון אַ רב אין שטאָט. אים איז געקומען צו הילף ר׳ בונם מלמד, דער קאצקער חסיד, א גרויסער למדן. זיי ביידע האבן זיך פארנומען מיט פסקענען שאלות, סדור קדושין א. ד. גל.

אַ שטאָט דאַרף אָבער אַ רב, האָבן זיך די דאָזאָרעס געוואָנדן צום רבין ר׳זאָל ברענגען אַ רב. און דער רבי האָט זיך געוואָנדן צו ר׳ שמואל טאָראָווער, אַ למדן, אַ חשבוער פּולאָווער חסיד, אַ מלמד פון בחורים נבחרים. דער רב טאָראָווער איז געווען פאַרבונדן מיט אַ שטאַרקער מחלוקה. באַלד האָט ער זיך צעקריגט מיט שמואל יחיאל שוחט, דער הויף שוחט, אויף אזוי ווייט, אז באקומענדיק שיריים ביים רבינ׳ס טיש, האט ער נישט געגעסן ס׳פלייש פון זיין שחיטה. די מקורבים פון רבין האָט דאָס פארדראָסן. דערצו האָט מען אים גערופן דער „וויערניק" (באגלייבטער), ווייל ווען ס׳איז געווען א רוסישער יומא דפגרא, האט ער ארויס־געשטעלט ליכט אין פענצטער. אין סאָכאַטשעווו האָט מען מער נישט באַדאַרפט, אַז ס׳זאָל זיך צעפלאַקערן אַ שטאַרקע מחלוקה. דער פארגעשריטענער טייל האָט געהאַלטן מיטן רב טאָראָווער, דאַקעגן דער חסידיש־בעל־בתיש־פרומערער (און ווער אין סאָכאַטשעווו איז דעמאָלט נישט געווען פרום?) זענען געווען קעגן אים. אין דער צייט האט פאַסירט, אז יונגע פרויען, מאַמעס פון קליינע קינדער פון שענסטן יחוס, זענען אוועק פון דער וועלט. האָבן סאָכאַטשעווער יידן דאָס פאַרבונדן מיטן חטא פון דער מחלוקה. דער רב טאָראָווער אַליין איז אַוועק פון סאָכאַטשעווו קיין לאָנדאן, און דאָרט נפטר געווארן.

הרב ר׳ שמואל יצחק לאנדא

אַן אייניקל פון ר׳ וואָלף סטריקאָווער, אַן אור־אייניקל פון באווסטן טשע־כאַנאָווער רב ר׳ אברהם. נאָכדעם, ווי די שטאָט איז ווידער געבליבן אָן אַ רב, האָט דער „אגלי־טל" געשיקט שמואל יחיאל שוחט מיט נאָך עטלעכע חשובע בעלי בתים (מיט א כתב־רבנות) קיין סאָבאָטע, ווו ר׳ שמואל יצחק איז געווען, און אים באַפוילן בפקודת הרב, ר׳זאָל אננעמען דעם עול הרבנות אין סאָכאַטשעווו.

הרב לאנדא, האָט פאַרלאָזט די שטאָט סאָבאָטע, געהאָרכט דעם געבאָט פון זיין רבין דער „אגלי־טל" און געקומען קיין סאָכאַטשעווו אין יאָר תרס״א. ער איז דאן אלט געווען 26 יאָר; מיר געדענקען נאך גוט דעם רב.

אין זיין 12־יאָריקע רבנות אין סאָכאַטשעווו איז קיין שום מחלוקת נישט געווען, טראָצדעם וואָס ער איז געווען שטרענג וואָס אָנבאַלאַנגט יידישקייט. די שטאט האט אים מכבד געווען. ער איז געווען א גרויסער אוהב הבריות. אין זיין צייט האבן זיך געגרינדעט אונטער זיין אויפזיכט דער „לינת הצדק", „הכנסת־אורחים", „בקור חולים" א אנד. ער האָט געשטיצט מענטשן מיט וואָכן־געלט,

אַרעמע קראַנקע מיט אומזיסטע רפואות. ס׳האָט פּאַסירט ביי אים אַ גנבה, מ׳האָט ארויסגעגנבט די קישנס, האט ער נישט געלאזט מעלדן דער פאליציי, ווייל ס׳קען זיין אַז דער גנב איז אַ ייד דאַרף ער דאָך די קישנס צום שלאָפן. אין דער צייט האָט מען אים מכבד געווען מיט סנדקאות אויף אַ ברית, (אַזוי איז געווען דער מנהג אין שטאָט). ווען מ׳האָט אַריינגעבראַכט ס׳קינד צום מל זיין, האָט דער רב דערקענט זיין קישן אויף וועלכן ס׳קינד איז געלעגן. אָבער ער האָט זיך נישט וויסן געמאַכט. אויף אַן אָרעמען ברית פלעגט ער זיך נוהג זיין צו שיקן משקה און ברויט מיט הערינג, און געזען דער עולם זאל זיך וואַשן. מיט א צייט שפּעטער האָט מען די קישנס אונטערגעווואָרפן דעם רב אין שטוב. האָט ער געשיקט נאָך דעם בעל ברית און אים געהייסן זיי צוריקנעמען, נאָר געפאָדערט פון אים ער זאָל מער נישט גנבענען. יעדן דאָנערשטיק פלעגט ער אים שיקן מתן בסתר א רובל מיט צוואַנציק קאָפּיקעס. זיינע דרשות האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט הלכה, דרוש און פלפול, פון וועלכע סאכאטשעווער בעל בתים און לומדים האָבן א הנאה געהאַט. ביי דער קבורה פון „אבני־נזר"׳ס רעביצין, האָט דער „אבני־נזר" געזאגט צום הרב לאנדא, ער זאל עפעס זאגן. האט דער הרב לאנדא געהאלטן אַ הספד. ביים ענדיקן האָט דער „אבני־נזר" זיך אָנגערופן צו אים: דער היגער רב האט וויל געזאגט! וויל געזאגט! אַ טייל פון זיינע דרשות, אויך דער הספד איבער פרידעם הירש פרידמאַן, איז געדרוקט אין זיין ספר חדושי ש״י (שמואל יצחק) ארויסגעגעבן דורך זיין זון הרב וואָלף לאנדא אין תל־אביב אין יאָר תש״כ.

ער האט פארלאזט סאכאטשעוו אין יאָר תרע״א, אדער תרע״ב און איבערגענומען דאָס הרבנות אין טשעכאַנאָוו, ווו ס׳איז אַמאָל געווען רב זיין סבא קדישא, הרב ר׳ אברהם פון טשעכאַנאָוו. נפטר געווארן כ״ד תמוז תרע״ה, אין עלטער פון 40 יאָר. וועגן זיין פטירה איז כדאי צו לייענען אין אויבנדערמאנטן ספר חדושי ש״י. אין זיין צייט איז געווען מורה הוראה דער שפּעטערדיקער רב הרב פערקאל.

דער לעצטער סאכאטשעווער רב

נאָכדעם ווי הרב לאנדא האָט פארלאָזן סאָכאַטשעוו, האָט זיך אָנגעהויבן אַ קליינע מחלוקה, נישט אַזוי ווייט צווישן די שטאָט בעל־בתים, ווי צווישן דער משפחה פון הויף. אין פרינציפ האָט די שטאָט מסכים געווען אַז ס׳רבנות קומט בירושה דעם הויף, נאָר ווער זאל ווערן רב: דער זון פון רבי ר׳ שמואל, („שם משמואל"), דער דעמאָלטדיקער ווישעגראָדער רב און לעצטער סאָכאַטשעווער רבי אין פוילן ר׳ דוד׳ל, אָדער דער איידעם פון ר׳ מאירל בארנשטיין ר׳ אברהמ׳לעס ברודער, דער מאַן פון דער רביצין האָדעל, אַן אייניקל פון „אבני־נזר" דער „שם משמואל" האָט פאַרלאַנגט, אַז זיין זון ר׳ דוד׳ל זאָל ווערן רב, נאָר בהסכם כולם. גאַנץ מעגלעך, ווען ר׳ מאיר׳ל טענה׳ט נישט אַז די ירושה פון רבנות קומט זיין איידעם, איז מער ווי זיכער, אַז ר׳ דוד׳ל וואָלט געווארן רב. נאָר אַזוי ווי ס׳איז

געקומען צו אַ ווידערשטאַנד, פון דער אייגענער משפחה, האָט דער „שם משמואל" באַלד מותר געווען. און די סאָכאַטשעווער חסידים האָבן זיך אפילו געוואָלט פאַרמעסטן אין אַ קאַמף, אָבער דער „שם־משמואל" האָט עס שטרענג פאַרווערט. אינטערעסאַנט, אז ר׳ מאיר׳לען איז געלונגען צוצוציען דעם גאַנצן ציוניסטישן טייל פון דער שטאָט מיט ר׳ שמחה גרונדוואג בראש. אזויארום איז געווייזלט געוואָרן דער אייניציקער קאַנדידאַט, הרב ר׳ צבי פערקאל. די סאָכאַטשעווער חסידים, און בכלל דער חסידישער טייל, האָבן זיך אין די וואַלן נישט באַטייליקט.

הרב פערקאַל איז געווען א גרויסער למדן און בקי, בכל חדרי התורה. יומם ולילה האָט ער עוסק געווען בתורה. אין זיין יוגנט האָט ער געלערנט צוזאמען מיטן שרייבער ה. ד. נאָמבערג, און זיי זענען געווען גוטע חברים. פון זיין לומדישקייט און בקיאות האט אבער ליידער די שטאט קיין שטארקע הנאה נישט געהאַט. ער איז געווען א כבד־פה, און נישט געקענט מהנה זיין דעם עולם מיט דרשות. דערפאר אבער האט ער ארויסגעוויזן אויפמערקזאמקייט צו יעדער פאסירונג אין שטאט וואס האט, לויט זיין מיינונג, געהאט א שייכות צו יידישקייט.

און זאל דא געזאגט ווערן צום לויב אזן שבח פון די סאכאטשעווער יידן, טראָץ דעם אלעם האט די שטאט אים געהאלטן בכבוד. שבת־הגדול אדער שבת־תשובה, ווען דער רב האָט געזאָגט אַ דרשה, איז די שול געווען געפאָקט מיט בעל־בתים און חסידים, נישט צוליב דער דרשה ווי צוליב אפגעבן כבוד דעם רב. אפילו די פאַרגעשריטענע האָבן זיך באַצויגן צו אים מיט כבוד. איינער אַ יוגנטלעכער האָט אים ארויסגעטראָגן אַ קראַנקען און שוואָכן אויף די הענט פון זיין שטוב, אריינגעלייגט אין אן אויטאָ און אָפגעפירט קיין ווארשע, ווו ער איז נפטר געוואָרן אין געטא, בשנות הפורענויות של הנאצים.

דער לעצטער מורה הוראה

ר׳ לייבל וואָלמאַן, דער זון פון חנה בענטשקאווסקי (פון צווייטן מאן), איז געווען אן אייניקל פון ר׳ אהרן גרינשפאַן. געבוירן און דערצויגן אין סאָכאַטשעוו. געווען אַ חבר פון ר׳ אלכסנדר זישע פרידמאַן. דעם יסוד אין לערנען האָט ער געקראָגן ביים מלמד „דער קליינער משה דוד׳ל", ביי וועמען ס׳האָבן געלערנט נישט מער ווי 4 בחורים. ער האט זיך אויך אנגעפאפט מיט תורה פון ראש־ישיבה ר׳ אריה לייב פראָמער, וואס איז געשטאנען בראש פון דער לעצטער ישיבה ביים „שם־משמואל" אין יאָר תרע״ד און שפעטער בראש ישיבת חכמי לובלין. דער מורה הוראה ר׳ לייבל וואָלמאַן האָט נאָר געלערנט אין סאָכאַטשעוו, און איז אויפ־געמומען געוואָרן אלס מורה הוראה איינשטימינג דורך אַלע שיכטן. סאָכאַטשעווער יידן האָבן געזאָגט אַז ס׳איז אייגן בלוט און פלייש, ס׳קומט אים, ער האָט זיך אַליין אויסגעארבעט. ער איז טאָקע געווען אַ מופלג בתורה. אומגעקומען צוזאַמען מיט די יידן אין געטא וואַרשע.

מ. ב. שטיין

דער רב ר' אלעזר הכהן

ר' יהושע, דעם רבס ר' אלעזרלס זון, וואָס האָט געווינט אין סאַכאַטשעוו ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, דערציילט אין קונטרס „עץ עבות", געדרוקט אין סוף פון ר' אלעזרל'ס ספר „חדוש מהראך" פאַלגנדיקע מעשה:

ר' אלעזרל איז ביים לעבן פון קאָצקער רבין ר' מענדל, געווען א בעל־תוקע אין קאָצק. איין מאָל ראש השנה, האָט ר' אלעזרלען אָנגעהויבן וויי טאָן דער האלדז, און ער איז געווען אין ספק צי וועט ער זיין בכוח שופר בלאָזן. איז ער אריינגעגאַנגען צום קאָצקער רבין ר' מענדל און זיך פאר אים באקלאָגט.

— נאָר דו און נישט קיין אנדערער וועט שופר בלאָזן — האָט דער קאָצקער אים שטרענג געענטפֿערט.

— איך ווייס דאָך אָבער נישט צי איך וועל קענען — האָט ר' אלעזרל באמערקט.

— הירש! האט דער קאָצקער א געשריי געטאָן אויף זיין משמש ר' הירש פארצעווער — נעם אפער פון אונטערן בעט מיינע פוטער־שטיוול, און גיב זיי דעם בעל־תוקע אנצוטאָן! — און צו ר' אלעזרלען האָט ער געזאָגט:

— טו אָן מיינע פוטער־שטיוול און גיי בלאָזן שופר.

ר' אלעזרל איז געבליבן שטיין פארחידושט. דער רבי איז א נידעריק געוויקסיקער און ער א הויכער, א בריטבייניקער. דעם רבינס פוטער־שטיוול וועלן אים נישט ארויפגיין אויף די פיס.

אָבער אז דער רבי האָט באפוילן, איז פארפאלן. ר' אלעזרל איז ארויס פון רבין, און קוים מיט צרות ארויפגעצויגן דעם רבינס קליינע שטיוול אויף זיינע גרויסע פיס. דעם רבינס פוטער־שטיוול האָבן אים געקוועטשט די פיס, ביז אונטערן הארץ אים פארצויגן. ביי יעדן טריט האט ער געהינקט. אָבער פארפאלן, דער רבי האָט געהייסן, און א הינקענדיקער איז ער אריין אין רבינס בית־המדרש, געבלאָזן שופר ווי דער רבי האָט געהייסן, און דער האלדז האָט אים מער נישט וויי געטאָן. אזוי האָט דערציילט ר' יהושע דעם רבינס.

רב אלעזר׳לס אוהל צוישן אנדערע מצבות
אויפן סאָכאָטשעווער בית־הקברות

ווי מען זאָל נישט קוקן אויף דער מעשה, איז זי זייער כאראקטעריסטיש פאר רב אלעזרלס גאנצע לעבן.

געבוירן אין ווארשע, ביי א טאטן א מאנופאקטור־סוחר — ר׳ וואלף לייפסקער, וואָס האָט געהאט די זכיה צו זיין אין ווארשע פרנס. אין פאָטערס שטוב איז ר׳ אלעזרל דערצויגן געוואָרן אין א ברייט־סוחרישער, גבירישער רחבות, און קיין שום זאך איז פאר אים, ר׳ אלעזרל׳ען נישט געווען צו טייער. דער פאָטער האָט פאר זייז זון געגומען די בעסטע מלמדים פון אויסער ווארשע.

וועז ר׳ אלעזרל איז אונטערגעוואקסן, האָט ער געטאָן א שידוך מיטן גרויסן גאון, דער פוסק פון יענער צייט, דער ליסער רב ר׳ יעקב, מחבר פון א סך גאונישע הלכה ספרים און ליסער רב.

כדי ער זאָל נאָך אלס חתן קענען לערנען ביים ליסער רב, האָט דער גביר וואָלף לייפסקער פארבעטן צו זיך קיין ווארשע די כלה, דעם ליסער רבס טאָכטער בריינדל און אים, ר׳ אלעזרל׳ען געשיקט קיין ליסע לערנען אין דער ישיבה פון ליסער רב.

ווי פריער אין ווארשע, איז ער אויך דאָ ביים ליסער רב געזעסן טאָג און נאָכט אין דער ישיבה און געלערנט; געלערנט און מצליח געווען. ער איז געוואָרן א בקי אין ש״ס און אין פוסקים און אלע וואָס זענען געקומען אין ליסער רבס שטוב אריין, האָבן זיך נישט געקענט גענוג אפוווונדערן פון אים. אזוי האָט ער ממשיך געווען זיין לערנען נאָך דער חתונה מיטן ליסער רבס טאכטער אלס קעסט־יונגערמאן. שוין דעמאָלט האָט ער זוכה געווען אויפגענומען צו ווערן אלס ליסער דיין. די מעשה איז אזוי געווען:

א מאָל האָט דער ליסער רב געפסקנט א שאלה און אליין איינגעזען דערנאָך, אז ער איז נכשל געווארן, זיין פסק איז נישט געווען אויסגעהאלטן לויטן דין. האָט דער ליסער דערין געזען אן אות פון הימל; פון הימל האָט מען אים מכשיל געווען און מען וויל נישט, אז ער זאָל ווייטער פסקענען שאלות. האָט ער צונויפגערופן די ראשי הקהל פון ליסע און צו זיי אזוי געזאָגט:

— זוכט אייך אן אנדערן רב, איך קען מער קיין רב נישט זיין.

— וואס הייסט דאָס? פאר וועלכן חטא? אויב דער רב האָט וויניציק איינקונפט פון רבנות, זענען מיר גרייט מוסיף צו זיין — האבן זיי געטענה׳ט.

האָט דער ליסער רב די ראשי הקהל געענטפערט:

— איך האָב מיך טועה געווען אין פסק, און האָב אויף מיר מקבל געווען מער קיין שאלות נישט פסקענען, און ווי קען איך זיין רב אין ליסע? זוכט אייך אן אנדערן רב וואָס וועט קענען פסקענען שאלות.

— צו פסקענען שאלות — האָבן די ליסער ראשי הקהל געענטפערט — וועלן מיר אויפנעמען א דיין, וואָס וועט פסקענען שאלות, און דער רב וועט קענען ווייטער זיין רב.

דער ליסער האָט מסכים געווען. די שטאָט האט אויפגענומען א דיין אויף צו פסקענען שאלות, און דער דיין איז געווען דעם רבס איידעם ר׳ אלעזר׳ל.

לאנג איז ר׳ אלעזר׳ל נישט געבליבן אין ליסע. די צייט פון קעסט ביים ליסער רב האָט זיך געענדיקט און צו בלייבן אין ליסע, לעבן אין דחקות און זיין אָן אָנגעווויזענער אויף דער טובה פון קהל — דאָס האָט ער, ר׳ אלעזר׳ל, נישט געוואָלט. ער האָט עס אויך נישט געמוזט. אין ווארשע האָט אויף אים געווארט דעם פאטערס פארמעגן, און אים איז ליבער געווען זיין א רייכער בעל־הבית אין ווארשע און קענען געבן מיט דער ברייטער האנט, ווי צו זיין דיין אין ליסע.

ר׳ וואָלף לייפסקער, דער רייכער מאנופאקטור־סוחר, ווי נאָר ער האָט זיך דערוווסט, אז זיין זון קלערט וועגן קומען צוריק קיין ווארשע — האָט ער פאר אים געדונגען א דירה כיד המלך, און געעפנט אויף זיין נאָמען א סקלאד פון זיידנצייג, כדי ער זאָל קאָנען זיין אַ בעל־הבית פאר זיך ; ער זאָל נישט דארפן אנקומען אויף זיין געברויך צום אייגענעם פאטער.

מיט גרויס כבוד איז ר׳ אלעזר׳ל צוריק געקומען קיין ווארשע. זייענדיק א גרויסער למדן און דער זון פון גביר ר׳ וואָלף לייפסקער, האָט אים קיין כבוד אין ווארשע נישט געפעלט. סיי די ווארשעווער חסידים און סיי די מתנגדים, האָבן פאַרן ליסער רב׳ס איידעם דרך־ארץ געהאַט, און ר׳ אלעזר׳ס רייכע שטוב איז געוואָרן א ווארעמע היים פאר לומדים און חסידים.

רבנים, גאונים וואָס זענען געקומען קיין ווארשע, האָבן געפונען פאר זייער חוב צו זיין ביי ר׳ אלעזר׳לען, און זיין נאָמען איז געוואָרן אָנגעזען צווישן רבנים און לומדים. ער איז געוואָרן א חשוב אין פשיסכע, ביים רבין ר׳ בינעם, און נאָכן רבינס פטירה איז ער געווען א בן־בית אין קאָצק, ביי ר׳ מענדל קאָצקער. איין מאל, ווען ר׳ מענדל קאָצקער איז נישט גוט געוואָרן שבת ביים טיש, האָט ר׳ א ל ע ז ר ׳ ל געזאגט דעם רבין אויף די הענט און אים אריינגעטראָגן אין זיין חדר מיוחד.

אויך אין ווארשע איז ר׳ א ל ע ז ר ׳ ל געוואָרן א צענטראלע פיגור. די ווארשעווער ראשי קהילה האָבן אים פאַרגעלייגט ער זאָל ווערן פרנס אויפן אָרט פון זיין פאָטער ר׳ וואלף לייפסקער, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען אויף דער עלטער. ר׳ אלעזר׳ל אָבער האָט נישט געוואָלט ווערן קיין כלל־טוער, וואָס וועט אים מבטל זיין פון לערנען. אזוי האָט ער אויך נישט געוואָלט ארויסשטעלן זיין קאנדידאטור אויף רב אין ווארשע, בעת דער גרויסער מחלוקה צווישן חסידים און מתנגדים איבער דעם כסא הרבנות פון ווארשע. דער חסידישער קאנדידאט איז געווען דעם קאָצקער רבינס שוואגער, דער גאון און שפעטערדיקער געראָר רבי ר׳ א י ט ש ע מ א י ר, און דער מתנגדישער רב ר׳ יעקעלע ג ע ז ו נ ט ה י י ט, דער שפעטערדיקער ווארשעווער רב. ר׳ אלעזרל׳ס קאנדידאטור אלס קאָצקער חסיד, א זון פון ווארשעווער פרנס, האָט געהאט אלע שאנסן אָנגענומען צו ווערן ביי די חסידים און ביי די מתנגדים.

האָט ער אָבער נישט געוואָלט זיך אָנטאָן די „ענגע שטיוול" און אריינקריכן אין א מחלוקת, אזוי, אז ער האָט זיך אפגעזאָגט ארויסצושטעלן זיין קאנדידאטור אויף ווארשעווער רב.

ער האט אָבער „די ענגע שטיוול" שפעטער געמוזט אָנטאָן ביי א סך ערגערע באדינגונגען. די ברירה איז שוין נישט געווען אין זיינע הענט, און ער איז געווען געצוווונגען זיי אָנטאָן.

זיין פאטער, ר' וואלף לייפסקער, איז געגאנגען אין וועג פון אלע לעבעדיקע און איבערגעלאָזט זיין זון ר' אלעזרלען א ירושה פון 150.000 רובל (א גרויסע סומע צו יענער צייט).די ירושה האָט ר' אלעזרל'ען געגעבן די מעגלעכקייט צו ווערן א גרויסער בויי־אונטערנעמער, און ער האָט אָנגענומען דורך א קאנקורס צו בויען פאָר דער רוסישער רעגירונג דעם וואָרשעווער ציטאָדעל.

דאָס אָננעמען אזא גרויסן פּאָדראָט ביי דער רוסישער רעגירונג, האָט ביי אלע אויסגעזען ווי א גליק־געשעפט. די רוסישע רעגירונג האָט אָבער איר צוזאָג צו שיקן בחינמדיקע ארבעטער פון רוסלאנד נישט געהאלטן. ר' אלעזרל האָט געמוזט דינגען ארבעטער אין ווארשע, זיי באצאָלן פון זיין טאָש און דער סוף איז געווען, אז פון „גרויסן געשעפט" איז ער ארויס א גרויסער אָרימאן. די ירושה פון פאָטער איז אים פארלוירן געגאנגען, און ער איז נאָך געבליבן א בעל־חוב דערצו.

כדי צו קענען מפרנס זיין די שטוב זיינע, האָט ער געמוזט אננעמען א רבנות, שוין נישט אין ווארשע, נאר ווו עס האָט זיך אים נאר געמאכט. אזוי ארום איז ער געווָארן רב אין מאקאווע, דערנאך אין פולטוסק, און אין יאר תר"י איז ער געווָארן רב אין סאָכאָטשעווו.

דאס גיין אין „ענגע שטיוול" איז וויטיקלעך, און אפילו פארבונדן מיט גרויס צער פאר דעם וואָס איז דערצו נישט געווויינט. און ווער האָט זיך אזוי געהיטן דערפאָר ווי ר' אלעזרל ? זיין רב אין אַ שטאָט האָט ביי אים געהייסן : זיין דער דעה־זאָגער אין דער שטאָט. די שטאָט זאָל אים פאָלגן אין אַלעם, און זיין ווארט זאל זיין א פסק אויף וועלכן מען טאָר אפילו נישט נאָכטראכטן. אין וועלכער שטאָט האָט א רב אין יענער צייט נישט געהאט קיין קעגנער ? און וועלכער רב האָט אין יענע צייטן נישט געהאט אויסצושטיין אפילו בזיונות און רייבונגען מיט די ראשי הקהל ?

האָט ר' אלעזרל, ווי ווייט עס איז נאָר מעגלעך געווען, געטוישט די „ענגע שטיוול" און זיך אויסגעזוכט מיינסטנס נאָך ענגערע. פון סאָכאָטשעווו איז ער אוועק קיין פלאָצק, פון פלאָצק ווידער קיין מאקאָווע, פון מאקאָווע נאָך א מאל קיין פולטוסק, און פון פולטוסק איז ער געקומען אין יאר תר"ל צום צווייטן מאל קיין סאָכאָטשעווו.

כסדרדיקע וואנדערונגען. דער גורל זיינער, וואָס דער קאָצקער רבי ר' מענדל האָט אים אין יענעם ראש השנה געהייסן אנטאן דווקא די ענגע שטיוול און בלאָזן שופר, איז אים נאכגעגאנגען דאס גאנצע לעבן...

די לעצטע רבנות ר׳ אלעזרל׳ס איז געווען אין סאַכאַטשעוו. אויפן סאַכאַטשעווער גוטן־אַרט האָט ער ביים ערשטן מאָל זיין רב, אין תרי״ב, וועז עס האָט געהערשט די מגיפה פון כאלערע, באגראָבן זיין 12 יעריקן עלוי אפרימל.

די רביצין בריינדעלע האָט ביי ר׳ אלעזרל׳ס אלע רבנותן נישט געקענט פארגעסן סאַכאַטשעוו, ווו איר אפרימ׳ל איז באגראָבן געוואָרן, און זי איז געקומען אין די לעצטע יארן פון איר לעבן באגראָבן צו ווערן נאָענט צו איר זון, אויפן סאַכאַטשעווער בית־עולם.

אין חשון תרמ״ב איז ר׳ אלעזר׳ל נפטר געווארן אין סאַכאַטשעוו. דאס סאַכאַטשעווער קהל האָט אויפגעשטעלט אן „אוהל״ אויף זיין קבר, נישט ווייט פון דער בזורע.

ביי אן עת צרה פלעגן סאַכאַטשעווער יידן מתפלל זיין אויף זיין קבר, און די רואיקע בזורע האט נישט איין מאל געהערט הארץ־רייסנדיקע געווייגען ביי זיין אוהל.

זאב וואלף יחיאל לאנדא

המו"ל ספר חידושי ש"י

מיין טאטע ז"ל

דער שרייבער פון די שורות, איז דער זון פון הרב שמואל יצחק לאנדא ז"ל, וואָס איז געווען רב אין סאָכאָטשעוו אין די יאָרן תרס"א—תרע"ב.

אין דער צייט פון זיין רבנות האָט געהערשט שלום אין שטאָט, און גלע טיילן פון דער באפעלקערונג האָבן זיך באצויגן צו אים מיט טיפן דרך ארץ. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע פיינע מעלות, מיט זיין אמת און פשטות אין באצוג צו יעדן איינעם, גרויס צו קליין.

אויך האָט ער זיך אויסגעצייכנט אויפן פילאנטראָפישן געביט, אויסער זיין טעטיקייט אויפן געביט פון דער ישיבה ווו ער האָט געגעבן א שיעור, דאָס האָט ער געגרינדעט דעם „הכנסת אורחים" אונטער דעם אויפזיכט פון אברהם חיים קופער, לייבוש קעלער, מאיר דייכוס און דוד ליכטנשטיין. ער האָט אויך געגרינדעט די „חברת לינת הצדק", וואָס פלעגט שיקן פרייווילליקע צו באָוואָכן און העלפן אָרעמע קראנקע. אויך פלעגט דער טאַטע ע"ה ארויסגעבן די צעטלען אויף צו באקומען רפואות אין דער אַפטייק און געשיקט קראנקע צו דאָקטוירים אָן געלט. אויך די פעלדשערס סקאָטניצקי און לייבוש פעלד־שער, פלעגן באזוכן קראַנקע אָן געלט. כ'געדענק, אז משה ענגעלמאן, הענעך זאַינאָן און שלמה גראדזשיסקער — אלע אויפן עולם האמת — פלעגן צוזאמען מיטן טאטן זאמלען געלט אויף די נויטיקע הוצאות.

ביי אלעמען איז דער טאטע ז"ל געווען באליבט, אויך ביי דער חברת משניות און חברת תהלים. כדאי צו דעמאָנען די געשטאַלט פונעם שמש פון דער חברת תהלים, ה' יקיר, א שוסטער, וועלכער פלעגט וועקן די יידן צו זאָגן תהלים. — „מיינע ליבע לייטן איך וועל אייך עפעס זאָגן: דער זייגער האָט שוין דריי געשלאָגן, און מען דארף שוין תהלים צו זאָגן". די וועכטער זענען געווען זיס און האַרציק, און די יידן פלעגן אויפשטיין און גיין זאָגן תהלים.

איינמאָל אין אַווינטער נאכט, איז ר' יקיר אומגעפאלן אין טיפן שניי, און זיך נישט געקענט רירן פון אָרט. ער איז שוין דאָן געווען א זקן. פלוצים באווייזט זיך לעבן אים אַ הדרת־פנימדיקער ייד, הייסט אים אויפשטיין און וויטער רופן צום

תהלים־זאָגן. ער איז אָבער באלד פארשוווּנדן, און ר׳ יקיר, פלעגט זאָגן, אז דאָס איז געווען דוד המלך...

דער קול תורה און קול תהלים פלעגט זיך הערן אין סאָכאָטשעווו ביז אינדערפרי.

און זאָל דאָ דערמאָנט ווערן די תלמוד תורה מיטן גבאי ר׳ ברוך נ י י מ א ן און דער מלמד ר׳ משה א י ט ש ע. פון אָנהויב חודש אלול פלעגן זיי קומען מיט די תלמידים זאָגן תהלים אין בית מדרש יעדן אינדערפרי; און דאָן פלעגט מען

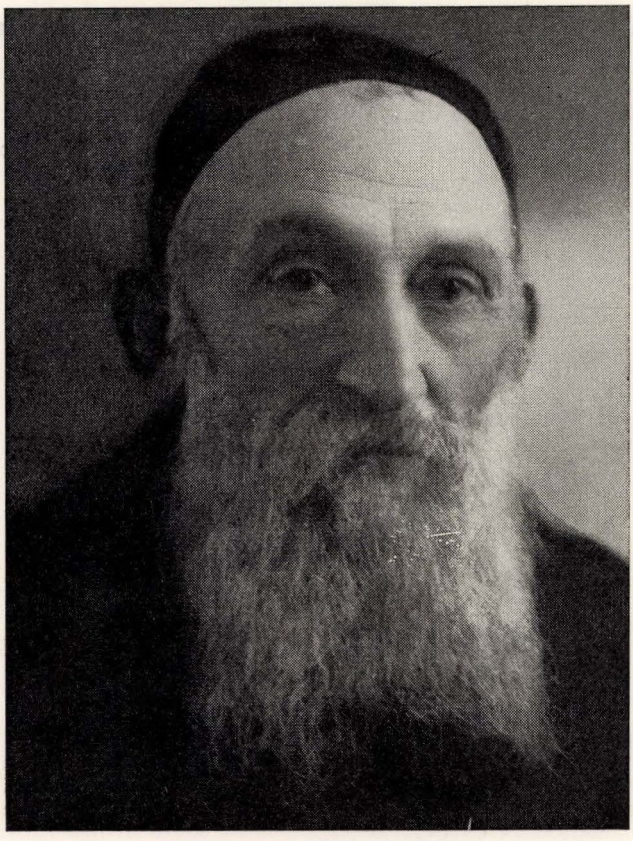

ר׳ הערשל בזשעזשינסקי

זיי טיילן קיכלעך און צוקערלעך. דער טאטע ז״ל איז געווען דער בוחן, וואָס האָט עקזאמינירט די תלמידים. ער פלעגט זיך אינטערעסירן מיט יעדן קינד באַזונדער, און זאָרגן פון אָנפאנג ווינטער פאר שטיוועלעך און ווארעמע מלבושים. אויך דער מלמד האָט געלערנט מיט זיינע תלמידים מיט גרויסע ליבע און מסירות נפש צו יעדן קינד, און אזוי אויך די אנדערע מלמדים ר׳ י ע נ ק ל מ ל מ ד און ר׳ י ש ע י ה ו י ו נ ה.

און ווער געדענקט נישט דעם אלטן ר׳ ב י נ ם מ ל מ ד, וואָס פלעגט זיך עוסק זיין מיט שאפן געלט פאר ארץ־ישראל? ער האָט תמיד געלערנט, און זיין פרוי האָט געהאט א שטעל אויפן מאַרק, געהאנדלט מיט זאָקן און מפרנס געווען די שטוב.

און זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן דער שטאָט־מוהל ה י ר ש פ ר י ד מ א ן, וואָס פלעגט אן וועלכן ס׳איז לויז ארומפאָרן איבער די דערפער און מל׳ן קינדער, און אפילו פאר הוצאות נישט נעמען.

אונדזער גבאי ר׳ הערשל ב ז ש ע ז ש י נ ס ק י האָט מיט מסירות נפש אויפ־געפאסט אויפן עירוב, ער זאָל זיין בסדר.

און די אלע געשטאלטן זענען בלויז יחידים אין דער טייערער מענטשלעכער מאַזאַיק פונעם אַלטן סאַכאַטשעוו.

ה.

סאבאטשעווער־זייער ראל אינעם יידישן קולטור־געזעלשאפטלעבן

לעבן אין פוילן

אלכסנדר זישא פרידמאַן

מ. ב. שטיין

אלכסנדר זישא פרידמאן

אלכסנדר זישע פרידמאן האָט שוין אין די לעצטע יאָרן פאר דער היטלער־מלחמה נישט געהערט צו סאָכאַטשעווו אליין. אלס געוועראל־סעקרעטאר פון אגודת ישראל אין פוילן, האָט ער געהערט צום כלל פון פוילישן יידנטום.

זיין זיידע פרימאן הירש פרידמאן, איז געווען פון די אנגעזעענסטע סאָכאַטשעווער עסקנים. אלכסנדר זישעס יוגנט און בחור יאָרן זענען אדורך אין סאָכאַטשעווו, און ער איז געווען א תלמיד אין דער סאָכאַטשעווער ישיבה אויפן נאָמען פון רב ר׳ אברהמעלע סאָכאַטשעווער.

שוין אלס בחור האָט זישע פרידמאן (אזוי האָט מען אים דעמאָלט גערופן) זיך ארויסגעוויזן אלס פעיק צו לערנען, און נישט איין סאָכאַטשעווער געדענקט נאָך היינט זיין קלינגענדיק קול, וואָס האָט אפגעהילכט אין סאָכאַטשעווער רבינס גרויסן בית־המדרש פון פארטאָג ביז שפעט אין דער נאכט. פון יענעם פעריאָד אין זישע פרידמאנס לעבן דערציילט ד״ר הלל זיידמאן אין „מאָרגן זשורנאל״ פאָלגנדיקן עפיזאָד:

„איז געווען אין ווארשע א ייד א גביר, א הויז־באזיצער און א סוחר, וואָס האָט אימפאָרטירט זייגערלעך פון דער שווייץ. מאיר יואל ש ו א ר צ ש ט י י ן האָט ער געהייסן. איז דער געפאלן אויף א המצאה, ווי אזוי אריינצוגעבן אין יונגע בחורים חשק צו לערנען: ער האָט פארהערט און, אז מ׳איז בייגעשטאנען גוט דעם פארהער — דער דאָזיקער ייד איז געווען אויך אליין א תלמיד חכם — האָט מען באקומען „א פרעמיע״: אן עכט שווייצאריש זייגערל. די בעסטע עילויים האָבן באקומען די בעסטע זייגערלעך.

זישע פרידמאנס זייגערל, וואָס ער האָט באקומען ביי בר־מצוה, איז נאָך „געגאנגען״ — האָט ער מיר געוויזן — ווען ער איז אלט געווען עטלעכע און פערציק יאָר״.

די סאָכאַטשעווער פרעמירטע בחור־יאָרן זענען אלכסנדר זישע פרידמאן

נאַכגעגאנגען און אריינגעלויכטן אין זיין ווארשעווער פאַליטישער טעטיקייט; דערציילט ווייטער ד״ר הלל זיידמאן:

„און כל ימיו, ווען ער איז געווען טרוד ביז גאָר, האָט ער נישט נאָר געקענט לערנען, נאָר אויך ג ע ל ע ר נ ט. און נישט נאָר ש״ס' נאָר אויך תנ״ך. ער האָט געהאט סמיכה, אָבער נישט געוואָלט זיין קיין רב. הגם ער האָט געהאט אלע מעגלעכקייטן דערצו.

זיינע חדושי תורה, פארעפנטלעכט אין „דגל התורה" ארויס־געגעבן אין ווארשע אין די צוואנציקער יאָרן, פון הרב מנחם כשר, (דער מחבר פון „תורה שלימה") האָבן ארויסגערופן אנערקענונג ביי לומדים. זיין ספר „כסף מזוקק" — וועלכן דער באַווסטער ווארשעווער באנקיר און נדבן רפאל שערעשעווסקי האָט אים א נאָמען געגעבן — איז געווען אי פעדאגאגיש, אי לומדיש. זיינע זאמלונגען אויפן נאָמען „דער תורה קוואל" זענען געווען נישט נאָר בלויז פרעמדע „זאַכן" נאָך אויך אייגענע און פול מיט בקיאות און שארפזין.

ער האָט ליב געהאט העברעאיש. געווען דער פיאָנער פון דער העברעאישער פרעסע פון אגודת ישראל אין פוילן. געווען דער גרינדער און רעדאקטאָר פון דער צייטונג „דגלנו" און שפעטער פון „דרכנו", וועלכע זענען דערשינען אין ווארשע.

זיינע ארטיקלען אין „יוד" און אין „יידישן טאגעבלאט" אין ווארשע זענען געווען פול מיט טעמפעראמענט און לאָגיק. זיין סטיל איז געווען שיין און קלאָר.

זישע פרידמאן איז געווען דער גרויסער אָרגאניזאטאָר. אלס גענעראל־סעקרעטאר פון אגודת ישראל אין פוילן, האָט ער א סך בייגעטראָגן צום אומגעהיירן וווקס פון דער אָרגאניזאציע אין די לעצטע יאָרן. א סך כוחות אריינגעלייגט".

אלכסנדר זישע פרידמאן דער גרויסער אָרגאניזאטאָר, וואָס האָט א סך בייגעטראָגן צום וווקס פון דער „אגודת ישראל" אין פוילן, דער גענעראל סעקרעטאר פון „אגודת ישראל", איז אָבער געווען מער כלל טוער ווי פאָליטישער־טוער. „די פאָליטיק", האָט ער איבערגעלאָזט פאר אנדערע, און דער עיקר זיך פארנומען מיט דערציאונג. ער איז געווען עקזעקוטיוו־דירעקטאָר פון דער רעליגיעזער חנוך־אָרגאניזאַציע „חורב", דער המשך פון די סאָכאָטשעווער ישיבה־יאָרן, וועלכע האָט געלערנט מיט בחורים, געווען ממונה איבער דער ישיבהשער בחורישער „מלביש־ערומים", און אזוי האָט אים געטראָפן דער אומגליק פון יידנטום, די נאַצישע אינוואזיע קיין פוילן. און ד״ר הלל זיידמאן דערציילט:

„ס׳איז געקומען די מלחמה, און דעמאָלט האָט זיך אנטפלעקט דער אמתער זישע פרידמאן. שוין פון סאמע אָנהויב איז דער גרעסטער

קרבן געווען דער אַרטאַקסישער ייד, און ספּעציעל די רבנים, מחנכים, תלמידי חכמים, ישיבה־בחורים (פארוואָס — א צווייט מאָל — ז.) איז ר׳ זישע פרידמאן געווען דער וואָס האָט געלאזט הערן דאָס בת קול: „אוי להם לבריות מעלבונה של תורה". ער איז געווען דער שטענדיקער מאָנער פאַר דער דאָזיקער קאַטעגאָריע באַגאַטעליזירטע, גרינגגעשעצטע, באַוולטע. ער האָט נישט אויפגעהערט איבערחזרן אין די אלע קאָמיטעטן, הילפס־אָרגאניזאציעס, קהילה־אינסטיטוציעס, „דזשאינט", א.ד.גל.: „הוי לדור שאתה פרנסו שאי אתה מפרנסו, שאי אתה יודע בצערן של תלמידי חכמים". און מען האָט זיך מיט אים געראַטנט. הן צוליב זיין ערלעכקייט, הן צוליב דעם, וויל מ׳האָט געווּוסט, אז ער, דער אגודה־פירער, איז דער רעפּרעזענטאַנט פונעם רעליגיזען יידנטום. וואָס וויטער האָבן אים אלע אָנערקענט פאר דעם מנהיג פונעם רעליגיעזן יידנטום. הגם ער האָט נישט געוואָלט פאַרנעמען קיין שום אָפּיציעלע שטעלע.

ער איז איינגעלאדן געוואָרן נאָך אין יאָר 1940, אלס מיטגליד צו דער קהילה: ער האָט אָפּגעזאָגט. שפּעטער האָט דער קהילה־פּרעזעס אדאם טשערניקאוו, פיל מאָל זיך צו אים געווענדעט מיט דער בקשה אָנצונעמען די מיטגלידערשאפט פון דעם קהילה־ראט. מ׳דארף געדענקען, אז דערמיט איז געווען פארבונדן, אַ חוץ 1.000 זלאָטעס פענסיע א חודש, א גאנצע ריי פון נוצן, און אויך א געוויסע זיכערקייט. ער האָט קיינמאָל נישט מסכים געווען. ער האָט זיך געווידמעט אויסשליסלעך דער ארבעט.

די דאָזיקע טעטיקייט, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן גאנץ באשיידן פון עטלעכע זלאָטעס שטיצע פאר נויטבאַדערפטיקע, איז אויסגעוואקסן צו א גראנדיעזן־פארצווייגטן הילפס־אפּאראט, מיט פיל פאַלקסקיכן, שולן געהיימע תלמוד־תורה׳ס, ישיבות, בית־יעקב קורסן, שיעורים, ביבליאָטעקן".

ער איז שוין געווען אין זיין פולער רייפקייט, ווען די נאצישע מערדער זענען אריין קיין פוילן. פון די איינצלנע פאַליטישע יידישע טוער, וואָס זענען נישט געלאָפן ראטעווען די אייגענע הויט און איבערגעלאָזט דעם יידישן כלל הפקר. אלכסנדר זישע פרידמאן איז געבליבן אין דער אומגליקלעכער צייט פון זיין פאַזיציע, און צוזאמען מיט אנדערע איבערגעבליבענע געטראָגן דעם יידישן גורל אין געטאָ.

„אלכסנדר זישע פרידמאן האָט זיך איינגעגעבן אריינצובאקומען אלס שוסטער אין דער „שאפ" פון דער דייטשער פירמע „שולץ" אויף נאוואליפיע 46—44, ווו דער לייטער איז געווען ה׳ אברהם ה ע נ ד ע ל,

און וווּ עס האָבן זיך געשיצט א סך רבנים, רביים און תלמידי חכמים. ער ציט זיך איבער אין דער ווינונג פון ה' יוסף ק ר ע ל (יוניאר) אויף נאוואליפיע 59. א גאנצן טאָג אָדער א גאנצע נאכט, 12 שעה אין מעת לעת ארבעט ער ביים ווארשטאט. איך האָב אים דאָרט באזוכט. ער זיצט אין א גאנץ פיינער געזעלשאפט: משה בצלאל, (אלטער דעם גערער רבינס ברודער), דער פיאסעטשנער רבי ר' קלונימוס ש פ י ר א דער סאסנאוויצער רבי ר' דוד ה א ל ב ע ר ש ט א ט רב ר' א ל ט ע ר די ברידער ראפאָפּאָרט מענדעלע, שמחה, אהרן און יעקב פון ביליץ. מען ציט ארויס טשוועקעס פון אלטע שטיוול, און מען לערנט אויסנוויניניק משניות, וואָס ליגט אויף די קניען אונטערן טיש־ברעט. ר' זישע פרידמאן לערנט פארן עולם. מען האלט פונקט ביים משניות סדר מועד. אָוונט, ווען מען קומט א היים פון דער ארבעט, לערנט ער א שיעור גמרא בעיון, מיט שטילע יונגעלייט, און א קאפיטל תנ"ך: ירמיהו. אזוי לעבט מען צווישן פחד און האפענונג, און מען שעפט קראפט פון דער תורה, „פונעם אייביקן קוואל". זישע פרידמאן פארענדיקט אויך זיין ספר פון פירושים אויף תורה און נ"ך א. נ. „אבן האזל". ער ווייזט מיר עטלעכע געדאנקען, וואָס זענען אים אויפגעקומען טאקע ביים „ווארשטאט". איך פאָרשטיי ווי רבי יוחנן הסנדלר האָט געקענט זיין א שוסטער און א תנא אין איין צייט..."

ער טרינקט פונעם גאליקן בעכער ביזן סוף. איינער אליין געבליבן פון זיין פאמיליע. אין דער פארצווייפלונג דערהויבט ער זיך און שרייבט א ליד.

„דערביי איז ער שטארק פארווייטיקט. ער איז געבליבן איינער אליין. פארלוירן די גאנצע משפחה: זיין פרוי און זיין געראטן טעכטערל, ווועלכע ער האָט געהאָט 11 יאָר נאָך דער חתונה, און ווועלכע איז אלט געווען 13 יאָר. א פראכטפול קינד, דערצויגן ווי אזא מחנך ווי זישע פרידמאן קען דערציען. ער האָט אָנגעשריבן א העברעאישן שיר, אין ווועלכן ער האָט באקלאָגט זיין געליבט קינד. ער ווייזט אים מיר: ער שרייבט דאָרט, ער ווייסט נישט אויף וואָס צו בעטן, צי אויף איר צוריקקומען, צי זי זאָל שוין ניט זיין: זי זאָל האָבן א לייכטן טויט, און נישט ליידן קיין טאָרטורן".

די נאצישע מערדער האָבן אים נישט געקענט צעברעכן. פעסט ווי א דעמב שטייט ער אין אלע נסיונות, דערפילט ווייטער זיין אויפגאבע, וואָס איז געווארן א חלק פון זיין איך — העלפן יידן. אָבער ווי אזוי העלפן, אז עס איז שוין באלד נישטאָ ווועמען צו העלפן, און די וואָס לעבן נאָך מוזן לעבן אונטערערדיש אויסצומיידן די געפאר וואָס הענגט ווי א שווערד איבער די קעפ און די שווערד קען זיך יעדע

מינוט אראָפלאָזן? פארגראָבן אין בונקערס אויפן מאָדערנעם לשון לערנען זיי תורה און ד"ר הלל זיידמאן דערציילט:

„אין געטאָ ווארשע איז דערפינדן געווארן א קאָמבינאַציע: י ש י ב ה - ב ו נ ק ע ר.

„בונקער" וואָס ביי די דייטשן האָט עס באדייט א נעסט מיט א מאשינען־געווער, פון וואנען מען האָט ארויסגעשאָסן האָט אין געטאָ געמיינט — אן אונטערערדישע הייל, ווו יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן פאר די נאצישע שחיטות. אָפטמאָל זענען די בונקערס געווען פארזען מיט פארשידענע באקוועמלעכקייטן: וואסער־לייטונג, עלעקטרישע ליכט, גאז, און ווען אין אזא „בונקער" זענען געזעסן בחורים מיט גרויסע רבנים און האָבן געלערנט, איז עס געווען — ישיבה־בונקער. א סך אזלעכע געווען אין ווארשעווער געטאָ.

ווער האט זיי באזארגט מיט שפייז? מיט סטאקס צו קענען איבערהאלטן?

און דא קום איך צו א ניי קאפיטל „זישע פרידמאן". צום לעצטן און זיכער איינס פון די שענסטע דערהויבנסטע, נישט בלויז אין זיין לעבנס־געשיכטע נאר אין דער געשיכטע פון ווארשעווער יידנטום בכלל.

זישע פרידמאן, שוין אן זיין פאמיליע, ארבעטנדיק אלס „שוסטער" אין שולצס „שאפ", לויפט ארום גאנצע טעג — און א סכנה געווען דעמאָלט ארויסגיין אין גאס — קלאפט אן אין אלע טירן און זאמלט שפייז פאר די אונטערערדישע (דאס מאל שוין נישט אין איבער־טראגנדיקן זין פונעם ווארט, נאר טאקע אין ווערטערלעכן, פשוטו כמשמעו) ישיבות.

די אויפגאבע איז א שווערע, ווייל אין דעם מאל האנדלט זיך נישט, ווי ביז איצט, בלויז דעם טאג איבערצוקומען, ניין, דאס איז נישט געגנוג. מען מוז אנגרייטן „סטאקס", ווער ווייסט אויף ווי לאנג? אויף וואס לענגער איז בעסער. ווייל דארף מען דאך איבערהאלטן, איבער־לעבן ביזן סוף. ד. ה. ביז צום טאג פון באפרייאונג (אז מ'וועט אונטערצינדן און אריינווארפן באמבעס אין די קעלערן — האט מען דעמאָלט נישט געקענט וויסן).

— זישע פרידמאן געפינט פאר דער זאך מענטשן מיט פארשטענ־דעניש פאר תורה, פאר קידוש השם. אין איינער פון זיין שענסטע אנטפלעקונג. אברהם געפנער, דער פרעזידענט פון צענטראלן יידישן סוחרים־פארבאנד פון פאר דער מלחמה איז איצט דער אנפירער פון דער שפייז־אפטיילונג פונעם יידן־ראט: יצחק גיטערמאן און דוד

גוזשיק, די מסירות־נפשדיקע „דזשאינט"־דירעקטאָרן (נישט קיין לייכטע זאך דעמאלט געווען צו זיין דזשאינט־דירעקטארן... היינט איז עס לייכטער...) האבן זיך ווארעם אפגערופן, צוגעשטעלט די נויטיקע סומען און גרויסע רעזערוון פון שפייז.

פרידמאן באזארגט אויך די רבנים מיט שפייז, וואס לערנען מיט די תלמידים אין די ישיבות. די גדולי התורה רבי מנחם זעמבא, רבי אדי פראמער, דער געוועזענער קאזשעגלאווער רב און שפעטער ראש ישיבה פון לובלין, ר׳ אדי לייב לאנדוי, דער קאליביעלער רב און אויך ראש ישיבה אין לובלין, וואס זענען דעמאלט געווען אין וואַרשע.

ר׳ יהושוע (שיע) פרידמאַן מיט זיין פרוי
די עלטערן פון אלכסנדר זישא פרידמאַן

און אזוי זיצן הונדערטער ישיבה־בחורים אין בונקערס און לערנען טאג און נאכט בעיון, זענען מחדש חדושים, און די רבנים זאגן שיעורים ,שמועסן און לערנען...

אויבן, אין דער „לעגאלער" וועלט בושעווען די נאצישע מערדער, באגייען די שוידערלעכסטע אכזריותן און אונטן, אונטער דער ערד זיצן יידן אין טיפן זיך אין תורה, זינקענדיק אין שאול

תחתיות פון פיין, דערהויבט מען זיך צו די העכסטע הויכקייטן פון גייסטיקער גבורה.

די מאכט פון שווארצסטע פינסטערקייט הערשט אויבן, און דאס ליכט פון קדוש השם — אין לעבן — גייט אויף פון אונטער דער ערד. פון די טיפסטע מעמקים דערהויבט זיך דאס קול תורה.

איך בין נישט איינמאָל געווען אין אַט די ישיבה־בונקערס. ס׳ערשטע מאל, ווען איך בין אהין אריינגעקומען, פון דער גאס ווו די נאצישע בעסטיע האט געלויערט אויף יעדן טריט, האבן פאר מיר אויפגעטויכט בילדער פון אוראלטע צייטן: פון רבי שמעון בר יוחאי, וואס האט געלערנט תורה אין דער מערה, אויך אין א ישיבה־בונקער: פון די אנוסים פון שפאניע, וואָס האָבן געדינט גאָט אויך אין די מעמקים, און וואָס זייער ליכט שיינט ביז היינט.

אזוי דארף אויך שיינען דאס ליכט פון די ישיבה־בונקערס פון ווארשעווער געטא.

הימלען און אפגרונטן האבן זיך דעמאָלט צונופגעפראָלט. און צווישן זיי האט געפלאטערט די נשמה פונעם פאלק. און דאס ליכט פון „דארטן" — דאס איז זייער צוואה.

אין אונדזער קאָסטבאַרסטע ירושה זאלן מיר דערזען דאס ליכט און אפהיטן די ירושה".

ביז אפריל 1943 איז זישע פרידמאן געווען טעטיק אין ווארשעווער געטא. ער איז געווען מיטגליד פון דעם ווידערשטאנדס־קאמיטעט, און אין דער צייט האבן אים די מערדער אוועקגעשיקט פון ווארשע אין דעם ארבעטער־לאגער „טראווניק" לעבן לובלין. ביי איינער פון די „סעלעקציעס" איז ער פון דארט אוועקגעפירט געווארן אין אן אומבאקאנטער ריכטונג.

כבוד זיין אנדענק!

ת. נ. צ. ב. ה.

עוזר ווארשאווסקי

געבוירן 1898 אין סאַכאַטשעוו. בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און שפּעטער אין ווארשע, פון 1923 אין מערב־אייראָפּע, בערלין, לאָנדאָן און צענדליקער יאָרן אין פּאריז. 1941 געבליבן — בייַם דייטשן אָקופּאַנט.

לעא קעניג

עוזר ווארשאווסקי

א.

...ווען מיר גייען רייַדן וועגן עוזר ווארשאַווסקי דעם קינסטלער, דאַרפן מיר זיך אָנטאָן אַ כוח און פאַרגעסן אָן זיין טראַגישן סוף: מיר האָבן נאָך געגנוג

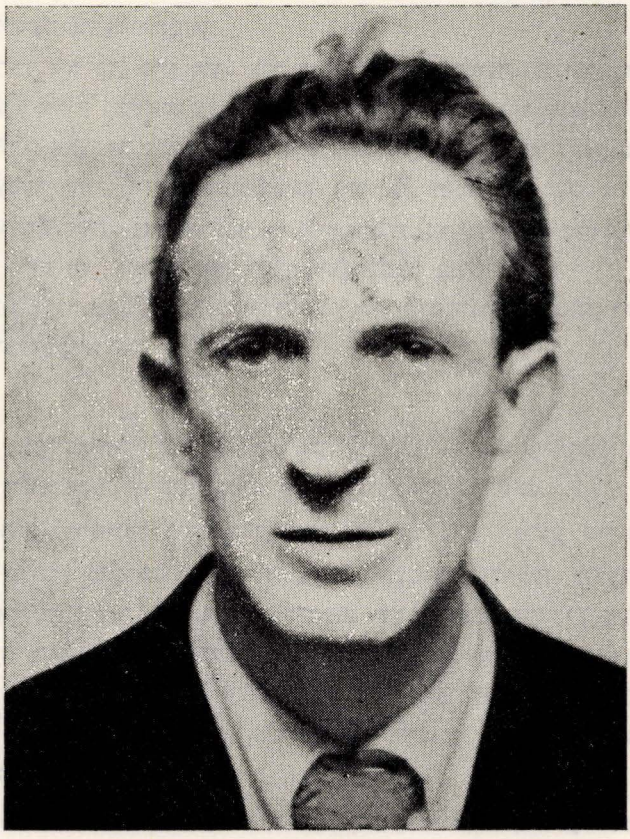

עוזר ווארשאווסקי

זעלבסטווירדע — און מיר זענען עס שולדיק אונדזער ליטעראַטור — ניט נושא פנים זיין אונדזערע קינסטלער, ווייל זיי זענען געפאַלן ווי מאַרטירערס.

און איך בין אַזוי זיכער, אַז עוזר וואַרשאַווסקי וואָלט אַליין אויך דאָס געוואָלט.

איך זע וואַרשאַווסקיס שלאַנקע עלאַסטישע פיגור. זיין בלייך, געשפּיצט, האלביניש געצייכנט פנים, ווי ער זאָגט, שטייענדיק ביי אַפּעריטיף אין אַ קאַפע אויפן מאָנפּאַרנאַס:

— גיי, פאַרגעס עס... דערמאָן עס אפילו ניט... ווילסט מיך צייכענען — צייכן; ווילסט מאָלן מיין פּאָרטרעט — מאָל... מאַך אַ גוטע זאַך, אָבער אַן די שמן־זית־מליצות וועגן קדושים־מאַרטירער. איך האָב אַ גוט פנים פאַר אַ הייליקן אַנטאָני, אָדער ר׳ נחמן... אָבער היט זיך ניט אַריינצופאַלן אין קינסטלערישער פאַלשקייט, אין פּאָזע... אין „קאָמפּאָזיציע“... מאַך אַ גוטן פּאָרטרעט, אויב דו קענסט. אַ מענטשלעך פנים איז דאָך אַ וועלט מיט פּאַרמען, ליניעס. און אַ מאַרטירער־קראַנץ אויפן שׂערבן ווירקט דאָך טעאַטראַל און קאָן קאַליע מאַכן אַ גוטן פּאָרטרעט פון אַ מענטשן.

...רייד ניט פון מיין סוף. איך בין גלאַט פאַרשוווונדן געוואָרן, ווי איינער פאַרשווינדט אין אַ געדיכטן ענגלישן נעפּל, איך בין ווי איינער וואָס איז פאַרלוירן געוואָרן וויבט אין דער פרעמד, מען וויס נישט ווו, וויבט פון אייגענע און פריינד. ס׳איז בעסער אַזוי, ווייל עס שטאַרבן נאָר די, וואָס מען זעט זיי שטאַרבן, אָבער פאַרשווונדענע, פאַרלוירענע — גלייבט מען, זיי וועלן זיך נאָך אומקערן... דערפאַר, וויס מען ניט צי מען דאַרף זיצן שבעה נאָך זיי.

די אומשטערבלעכקייט פון פאַרלוירענע און פאַרשווונדענע. אפשר די איינציקע אומשטערבלעכקייט...

ב.

עוזר וואַרשאַווסקי איז — און וועט בלייבן — אַן איינזאַמע פיגור אין אונדזער ליטעראַטור. אַ יחיד במינו אין פיל וויכטיקע פרטים:

ער איז דערשינען ביי אונדז נישט ווי דער רוב יידישע שרייבער, מיט „ערשטע טריט“, מיט סקיצן, קורצע, צוזאַגנדיקע דערציילונגען, לידער; ער איז מיט־א־מאָל דערשינען און גלייך אַנערקענט און באַרימט געוואָרן אין אונדזער ליטעראַטור מיט אַ גרויס ווערק, מיט אַ גרויסן ראָמאַן. און דאָס איז אַ זעלטנקייט. איך קאָן זיך ניט דערמאָנען, ווער פון אונדזערע עלטערע און יינגערע יידישע שרייבער און דיכטער זאָל האָבן געמאַכט אַזאַ צייטיקן, אַזאַ פאַרטיקן אַרייַנטריט אין אונדזער ליטעראַטור.

מסתמא האָט ער אויך געשריבן פּאַרן דערשיינען פון זיינע „שמוגלאַרס“; אפשר האָט ער אויך עפּעס אָפּגעדרוקט, אָבער קיינער האָט זיינע ערשטע טריט נישט געהערט. פּלוצים דערשיינט אין וואַרשע אַ יידישער ראָמאַן — אַ גרויסער, אַ

קרעפטיקער, אַ נייער ראָמאַן — און עוזר וואַרשאַווסקי ווערט באַרימט, עוזר וואַרשאַווסקי ווערט אַ פּיגור אין אונדזער ליטעראַטור. (שוין דער קלאַנג אַליין פון זיין נאָמען עוזר וואַרשאַווסקי דערמאָנט עפּעס פאַרטיקס, צייטיקס. כאָטש ער איז מסתמא געווען אין די ערשטע צוואַנציקער, וועלן מיר אָנגעשריבן דעם ראָמאַן). נאָטירלעך וועלן מיר זיך אַלע שטאַרק פרייען, וועלן ס׳וועלן זיך נאָך געפינען נישט־פאַרעפנטלעכט, וויכטיקע כתבים זיינע. אין זיינע לעצטע יאָרן פלעגט ער שטענדיק עקספערימענטירן אין זיין שרייבן, אָבער פון ניינצן צוואַנציק אָן ביז איצט קענען מיר אים דערהויפּט ווי דער מחבר פון „שמוגלאַרס".

אָוודאי ווייסן מיר, אַז ער האָט אויך נאָך דעם ראָמאַן געשריבן פיינע דער ציילונגען. אַ גרעסער ווערק „שניטצייט", אַ פּאָר עסייען; מיר געדינקען אויך דעם קורצן פעריאָד, וועלן ער איז געווען פאַרבונדן מיט דער אימאזשיניסטיש־עקס־פרעסיאָניסטישער גרופּע „כאַליאַסטרע"; מיר קענען און האָבן ליב דעם „פּאַ־ריזער" עסטעטיזירנדיקן נאַטוראַליסט עוזר וואַרשאַווסקי; אָבער זיין לעבנס־ווערק, זיין אינציק ווערק איז, ווי ווייט מיר קענען עס איצט זען, זיין ראָמאַן, אָדער ריכטיקער, גרויסע נאָוועלע — „שמוגלאַרס".

ג.

אַ יחיד במינו.

אַ שרייבער, וואָס איז פלוצים נתגלה געוואָרן מיט אַ גרויס ק־נסטלעריש ווערק, און האָט פונקט אַזוי פלוצים אויפגעהערט שרייבן.

„אָ, עוזר וואַרשאַווסקי, האָבן שרייבער־קאָלעגן צווישן זיך געדעדט, איז אַ גרויסער טאַלאַנט, אָבער ער האָט דאָך אויפגעהערט צו שרייבן, ער שאַפט דאָך איצט גאָרנישט"...

גלייך ווי ס׳וואָלט געווען אין גאָנצן און גאָר די שולד פון דעם דער־פאָלגיקן שרייבער וועלן ער הערט מיט־אַ־מאָל אויף שרייבן, גלייך ווי מען וואָלט נישט געדאַרפט זוכן די אמתע סיבות פון דעם אַנטשוויגן וועלן אין דעם אַלגע־מיינעם סאָציאַלן און נאַציאָנאַלן הינטערגרונט.

און — דאָס ווילט זיך מיר איצט באַטאָנען — גלייך ווי ס׳וואָלט גאָר געווען אַ גרויסער מעלה וואָס אַ סך שרייבער הערן נישט אויף צו שרייבן און האַלטן אין איין איבערחזרן זייער ערשטן דערפאָלג, כדי צו מאַכן אַ בכבודיק לעבן. עס קאָן גריילעך זיין, אַז אַ סך שרייבער — אין אַלע ליטעראַטורן — וואָלטן גאָר אַ סך געווונען, וועלן זיי הערן אויף שרייבן, אויב זיי האָבן אין דער אמתן שוין מער נישט וואָס צו זאָגן. אמתע שרייבערישע גבורה באַשטייט אפשר אין גובר זיין דעם „יצר" צו „שאַפן" נאָך און נאָך.

פאַרשטייט זיך, אַז „אַרבעטן" איז אַ גרויסע זאַך, אָבער מער אויפן איכות ווי אויפן כמות... און איך מוז מודה זיין אויף אַ שוואַכקייט: מיין ליבשאַפט און אַכטונג צו ווארשאַווסקין זענען געשטיגן, כאָטש — אָדער ווייל — איך האָב געוווסט, אַז ער האָט אויפגעהערט שרייבן. אין „זיין אויפהערן שרייבן" האָט זיך געלאָזט הערן די קינסטלערישע ערלעכקייט, וואָס זאָגט: נאָך וואָס האַלטן אין איין איבערחזרן זיך, אָבי נאָר אויפצוהאַלטן די געוווינענע בכבודיקע פאָזיציע, אַ שטאָט אין מזרח.

איך בין שוין לאַנג געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז אַן אמת גוטן שרייבער דערקענט מען אפשר מער פון דעם, וואָס ער שרייבט נישט, ווי פון דעם, וואָס ער שרייבט. ס'וויל זיך אָפט באַדויערן די בארימטע נאַציאָנאַלע אויבנאָן־פאָעטן און שריפטשטעלער: אין זייער יוגנט זענען זיי געווען אַזוי סימפאַטיש, ספאָנטאַן־שעפעריש.

ד.

אין אונדזער ליטעראַטור איז עוזר וואַרשאַווסקי דער איינציקער, דאָכט זיך, וואָס איז אַרויסגעקומען מיט אַ בוך, וואָס האָט אים גלייך אַוועקגעשטעלט צווישן די ערשטראַנגיקע דערציילער פון יענער צייט. און דאָס בוך — „שמוגלאַרס" — איז געבליבן זיין אייגנציקער בוך.

פאַרוואָס?

איז דאָס, וואָס מען רופט „טאַלאַנט", אַזאַ זאַך וואָס קאָן פלוצים אויפבליצן און פונקט אַזוי זיך אויסלעשן?

איז עס געווען וואַרשאַווסקיס קראַנקייט וואָס האָט אים געשטערט וויטער צו שרייבן? האָט דאָך גאָרקיס שווינדזוכט אים גאָרנישט געשטערט לאַנג צו שאַפן. (אגב האָט ער, גאָרקי, זיין בעסט בוך „זכרונות", אָנגעשריבן אין שפעטע, צייטיקע יאָרן פון זיין לעבן).

איז דען ניט אַ קראַנקייט אָפט אַ סטימול צו קאָנצענטרירטער אַרבעט? וואָלט, למשל, מארסעל פראָסט געשריבן זיין גרויסן ווערק ווען נישט זיין אַסטמע?

פאַרוואָס זשע האָט וואַרשאַווסקי אויפגעהערט צו שרייבן? פאַרוואָס קענען מיר אים נאָר פון זיינע „שמוגלאַרס"?

איז י. מ. וויסענבערג, וועלכער האָט „אַנטדעקט" וואַרשאַווסקין, געווען געראַטן, ווען ער פלעגט ברוגז טענהן, אז עוזר האָט אויפגעהערט שרייבן, ווייל ער איז אַוועק פון פוילן, זיין באַדן, און האָט זיך באַזעצט איז פאַריז? אָט זענען דאָך אַנדערע בארימטע יידישע שרייבער אַוועק פון פוילן און דאָך (אָדער, דאָכט זיך עס טאָקע נאָר?...) זיך אַנטוויקלט און אויסגעוואַקסן קינסטלעריש אויף פרעמדע באָדנס. מען קאָן אפשר זאָגן, אַז דער רוב דיכטער און קינסטלער אונד־

זערע וואַנדערן פון לאַנד צו לאַנד צוזאַמען מיט זייערע מאַסן־לייענער, דאָס הייסט, אַז זייער באָדן וואַנדערט מיט זיי. און וועט פון אונדז דאַנקט עס נישט גאָט אַצינד, וואָס אַזאַ גרויסע צאָל פּוילישע יידן מיט זייערע דיכטער האָבן פאַלאָזט זייער פּוילישער היים אין די יאָרן צווישן די צוויי וועלט־מלחמות?

„פּאַריז האָט וואַרשאַווסקין געשאדט" — וועט איך האָב דאָס געהערט פון וועיסענבערגן, האָב איך אַ טראַכט געטאָן, אַז ס׳וואָלט אים, דעם קינסטלער, וועיסענבערגן, גאָר ניט געשאַדט, וועט אויך ער לעבט אַ פּאָר יאָר אין פּאַריז, וועט ער זעט זיין יידיש פּובלע אַ געוויסע צייט פון דער וועלט...

ה.

עוזר וואַרשאַווסקיס ראָמאַן אין דריי טיילן „שמוגלארס" איז דערשינען אין נייַנצן צוואַנציק — דאָס הייסט אין דער צייט, וועט אין איראָפּע האָט זיך שוין אַנגעהויבן וועיזן דער קריזיס, וואָס האָט געפירט צו דער צווייטער וועלט־מלחמה; וועט אין אונדזער יידישער ליטעראַטור, וועי אין אונדזער וועלטלעכן נאַציאָנאַליזם בכלל, האָט זיך שוין אַנגעהויבן שטאַרק פּובלע אָט דער אינעווייניקסטער וועט געפערלעכער קריזיס, פון וועלכן מיר זענען נאָך עד היום נישט אַרויס. דער נאַיווער פּלאַטאָנישער אידעאַליזם פון דער אייראָפּעישער אינטעליגענץ נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אַנגעהויבן אויסוועפּן, וועט ס׳האָבן זיך געמומען וועיזן אָט די עקאָנאָמישע, נאַציאָנאַלע וועט אידעאָלאָגישע וועידעראַנאַנדן וועט קאָנפליקטן, וועלכע האָבן כמעט חרוב געמאַכט אייראָפּע וועט דאָס אייראָפּעישע יידנטום אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מיט פּרצס טויט האָט זיך אָפּגעטאָן דער גלאַנץ פון דעם צענטער וואַרשע. דער גרויסער ליטעראַרישער צענטער האָט זיך ביסלעכווייַז אויסגעלידיקט וועט איז פאַראַרעמט געוואָרן, כמעט אַלע זענען זיך צעפאָרן וועט ס׳איז געבליבן נאָר דער שטיק פּרימיטיוו וועט גרויסער קינסטלער וועיסענבערג (די אנדערע, אפילו נאָמבערג האָבן שוין זייענדיק אין וואַרשע געלעבט מער מחוץ פּוילן). וואַרשאַווסקי איז צו יונג וועט צו פּיין אַלס קינסטלער צו קענען בלייבן נאָר מיט וועיסענבערגן; וועט וועט ס׳קומט די שפּאַלטונג אין דער „כאַליאַסטרע" — אורי צבי גרינבערג פּאָרט קיין ארץ־ישראל וועט מאַרקיש קיין רוסלאַנד, — בלייבט וואַרשאַווסקי אַלייַן אין פּאַריז, ער איז אפשר אויך צו פּיין אָן צו קינסטלער־באהעם געווען, ס׳זאָל אים לאָקן די דעמאָלטיקע אַמעריקע.

ו.

וועט דער עיקר: וועט וואַרשאַווסקיס רעאַליסטיש־אַנימאַליסטישער ראָמאַן איז דערשינען, האָט זיך שוין אַנגעהויבן זען דער סוף פון דער רעאַליסטישער —

פריער משכיליש־סאַטירישער און דערנאָך קינסטלערישער — תקופה אין אונדזער ליטעראַטור. אמת, אין יענער צייט בערך האָבן זיך באַוויזן אויך די קרעפטיקע רעאַליסטישע דערציילער י. י. זינגער און א. מ. פוקס, אָבער דעם טאָן האָבן געגעבן שלום אש און יידישע ראָמאַנטישע קידוש השם־טעמעס און אָפּאַטאָשוס פּולישע וועלדער (נישט אומזיסט האָט זיך דער רעאַליסט ווייסענבערג אָנגעהויבן דעמאָלט בונטעווען קעגן אש און אָפּאַטאָשון). די קורצע תקופה, ווען מיר האָבן זיך אָנגעהויבן קוויקן מיט די „געזונטע יידן" אין דער יידישער ליטעראַטור (און מיטן „ריח־השדה" אין דער העברעישער), האָט זיך ווי אומבאַמערקטערהייט גענומען ענדיקן. די טענדענץ צו וויזן אונדזער לעבן — פּאַר זיך און פּאַר לייטן — אַזוי ווי ס׳איז, אָן דעם שמן־המשחה און דער אָפּאָלאָגעטיק, האָט זיך פּאַרביטן מיט אַ טענדענץ צו זוכן און וויזן פּאָזיטיווע ווערטן. און נישט נאָר ווייל שלעכטע צייטן האָבן זיך געמומען וויזן, נאָר ווייל מיר האָבן אָנגעהויבן אידעאַליזירן און זיך באַרימען מיט אונדזערע דערגרייכונגען: מיר האָבן דאָך שוין עפּעס אַ ליטעראַטור, אַ ניי רוסלאַנד, אַ באַלפור־דעקלאַראַציע...

מיר האָבן זיך שטאַרק אָנגעהויבן פרייען מיט שלום עליכמען, אָבער דער־הויפּט צוליב זיין אָפּטימיזם. מען האָט אידעאַליזירט אין אים דעם „עמך". נישט אומזיסט האָט מען שלום עליכמען אַזוי „אידעאַליזירט" אין רוסלאַנד, ווו ס׳האָט געמומען הערשן — און ס׳הערשט נאָך עד היום — אַ פּראָלעטאַריש־סאָציאַליס־טישער,דאָס הייסט אַ ראָמאַנטישער רעאַליזם. און דער יונגער ווארשאַווסקי איז געווען דורכויס אַ רעאַליסט. און ער האָט געהאַט דאָס „אומגליק" פּאַרכאָפּט צו ווערן ווי אַ שרייבער און קינסטלער אינעם קלעם פון צוויי צייטשטימונגען, ווען אונדזער ליטעראַטור האָט זיך ווי פלוצלינג דערזען על פּרשת־דרכים.

ער האָט זיך נאָך די „שמוגלארס" געפּרווט קינסטלעריש ראַטעווען אינעם עקספּרעסיאָניסטישן רעאַליזם, וועלכער איז דעמאָלט רעוואָלוציאָנער, אָבער אויך דער לעצטער האָט זיך באַלד געשפּאָלטן אויף פּראָלעטאַרישע קונסט פון איין זייט און אויף פּאַרשידענע ראָמאַנטישע און אידעאָלאָגישע בלאָנדזשענישן און זוכונגען פון דער אַנדער זייט. וואַרשאַווסקי איז אפשר געווען קינסטלעריש צו ערלעך (אַנדערע מיינען, אַז אויפּריכטיקייט איז שוואַכקייט) — און ער איז געבליבן אַליין און „פּאַרלוירן" אין פּאַריז.

ז.

אָבער אויב עוזר וואַרשאַווסקי איז אַן אייגנאַמע און טראַגישע פיגור אין אונדזער ליטעראַטור, איז אָבער זיין „אייניציק" ווערק „שמוגלאַרס" נישט פון די זעלטענע ווערק וואָס מאַכן דעם אייndרוק ווי זיי וואָלטן געווען אַן איבערבלייבעניש פון אַ פריערדיקער עפּאָכע, אָדער אַן ערשטע שפּראָצונג פון אַן עפּאָכע, וואָס דאַרף ערשט קומען. וואַרשאַווסקיס נאָוועלע איז נישט קיין ווערק פון אַן איזאָלירטן

עקסצענטרישן קינסטלער. פֿאַרקערט: דער ראָמאַן „שמוגלאַרס" האָט אַזוי צו זאָגן טאַטע־מאַמע אין אונדזער ליטעראַטור: די פֿאַרשוינען און טיפּן — אָפּטמאָל אַ ביסל צו סילועטיש — וואָס מיר טרעפֿן אין וואַרשאַווסקיס בוך, זענען אונדז גאָרניט פרעמד. מיר האָבן זיך שוין געטראָפֿן מיט זייערע לייבלעכע, פלייש־און־בלוט־קרובים, בריידער און שוועסטער, אין די ערשטע דערציילונגען פון שלום אש און ווייסענבערג.

...וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס" איז אַ המשך אין אונדזער ליטעראַטור, נישט קיין איזאָלירטע קינסטלערישע דערשיינונג. וואַרשאַווסקי שטאַמט גיכער פון וויי־סענבערגס ווי פון אַשס „שטעטל". און אפילו אַ הויך פון מענדעלעס השפּעה — וואָס איז נאַטירלעך און געזונט — מערקט זיך אין וואַרשאַווסקיס נאָוועלע.

וואַרשאַווסקי איז געווען אַ פֿאָעט, לירישׂ ערטערווייז ווי אַש; נישט אַזוי פּלאַסטיש ווי ווייסענבערג, אָבער דערפֿאַר מאָלעריש־ער. ער איז געווען מער קאָלאָריסט ווי פּלאַסטיקער.

וואָס עס אונטערשיידט אים אָבער אַממייסטן פון דעם פּריערדיקן אַש און ווייסענבערג איז זיין שטאַרקע נייגונג צום גראָטעסק, וואָס האָט אים געטריבן גע־מאַכט צו די עקספּריסיאָניסטן, וועלכע זענען געווען דעמאָלט מאָדערן.

אין פֿאַרגלייך מיט אים איז ווייסענבערג קלאַסיש און אַקאַדעמיש, און אַש — אידיליש. וואַרשאַווסקי האָט אַ שטאַרקע נייגונג געהאָט צו מאָלעריש־ן גראָטעסק, און זייע העלדן זענען אַ סך אַנימאַלישער און סעקסועלער ווי ביי וועלכן ניט איז אַנדערן יידישן שרייבער.

אש חנדלט זיך מיט זיין סעקסואַליזם; ווייסענבערג וויזט די פרוי ניכטער און האַרט. אין וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס" ווילדעווט דער סעקסואַליזם. אָפּטמאָל באַקומט איר דעם איינדרוק פון אַ וואַקאַנאַליע פון ליידנשאַפטלעך־צערייצטע גופים; מענטשן זענען ביי אים דער עיקר חיות וואָס רייסן און שלאָגן זיך פאַר וויב און ברויט, כאָטש זיי קאָנען אויך זיין אַזוי פיין און ראָמאַנטיש ווי ווען ער שילדערט, למשל, דאָס אויפֿוואַכן פון אמתער ליבע צווישן פּאָנטלס זון, מענדל, און דער פּראָסטיטוטקע נאַטשע.

אָפּטמאָל פילט מען אין די צעיושעטע רויע שילדערונגען אַן אָנזאָג פונעם שפּעטערדיקן, פאַרבלאָנדזשעטן ראָפּינירטן קינסטלער וואַרשאַווסקי.

ח.

אָבער דאָס נייסטע, וואָס האָט איבערראַשט און דערפרייט ווען דאָס בוך איז דערשינען איז געווען דאָס, וואָס ס'איז געווען אַ נאָוועלע נישט פונעם ווייטן אָדער נאָענטן יידישן עבר, נאָר אַ גרויסער און בריייטער ליוונט פון דעם דעמאָלטיקן יידישן, יידיש־פּוילישן הווה.

די היינטצייטקייט פון דעם נייעם ראָמאַן „שמוגלאַרס" איז געווען די געוואַלדיקע איבערראַשנדיקע נייעס; ווארשאַווסקי האָט ווילד, אימפעטיק אַן עפּן געטאַן די טיר פון אונדזער ליטעראַטור צו דער ווירקלעכקייט, וועלכע האָט זיך גענומען פאַרמאַכן נאָכן טויט פון מענדעלע און שלום עליכם. ס׳רוב דעמאָלטיקע יונגע קינסטלער — און ניט נאָר אין אונדזער ליטעראַטור — דערשיינען מיט בילדער, סקיצן, דערציילונגען און אפילו ראָמאַנען פון זייערע קינדהייט־זכרונות און איבער־לעבונגען פון דעם נאָענטן עבר. כמעט אַלע בעסטע דערציילער אונדזערע האָבן אין זייערע ערשטע ווערק נישט אָנגעריכט דאָס הווהדיקע און אַרומיקע. עס קאָן זיין, ס׳איז נאַטירלעך אַזוי, און אפשר אויך קינסטלעריש ריכטיק צו שרייבן מיט דער נייטיקער פערספּעקטיוו. אַזוי אַרום מאַכט שוין אונדזער ליטעראַטור אָפּט דעם איינ־דרוק פון אַ ליטעראַטור אויף היסטאָרישע טעמעס, אַ זכרונות־ליטעראַטור, באַזונ־דערס לעצטנס. עפּעס ווי אונדזערע קינסטלער און דיכטער, מיט אַ פּאָר אויסנאמען, וואָלטן זיך מורא געהאַט צוצורירן צו אונדזער טראָגישער און אָפּטמאָל מיאוסער ווירקלעכקייט. און מיט־אַ־מאָל האָט זיך געיאַוועט אַ נייער שרייבער און מיט אומגעהויערער דרייסטקייט זיך געמומען שילדערן אויף אַ גרויסן לייוונט דאָס לעבן אין אַ פּויליש־יידיש שטעטל, אפשר דאָס גאַנצע יידישע לעבן אין פּוילן בשעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אַ יונגער, נאָך גאָר אומבאַקאַנטער שרייבער זאָל קומען מיט אַזאַ גרויס בילד פונעם איצטיקן לעבן, וואָס ער האָט ערשט אַליין דורכגעלעבט!

דאָס איז געווען דאָס נייע און דערפרייענדיקע אין דעם ראָמאַן: נישט נאָענטער צי ווייטער עבר, נאָר אַ גרויסע קינסטלערישע און סאָציאַלע קאָנווע פון דער ערשט־אויבערגעלעבטער ווירקלעכקייט אינעם יידישן פּוילן בשעת דער דייטשער אָקופּאַציע. און קיין רעפּאַרטאַזשן־ראָמאַן — אין ניינצן־צוואַנציק האָט מען נאָך דערפון, דאָכט זיך, נישט געוווסט.

געוויס זענען שוין דעמאָלט געווען אין אונדזער ליטעראַטור שילדערונגען פון גרעסערע נאָוועלן פון דער דעמאָלטיקער ווירקלעכקייט, אויך לעבעדיקע פּאָר־טרעטן און טיפּן פון דער סביבה: נאמבערג האָט אונדז שוין געהאָט געגעבן „פליגלמאַן", בערגלסאָן — „אַרום וואָקזאַל" און „נאָך אַלעמען", אַש — זיין ראָמאַן „מערי", וויסענבערג זיין „שטעטל", רייזען און אַנדערע האָבן שוין סקיצירט די פאַרשידענע מאָדערנע עקסטערניקעס, לערער און פאַרשידענע לעבעדיקע גע־שטאַלטן. אָבער אַ גרויסע נאָוועלע פון אַן ערשט אויבערגעלעבטער נאָציאָנאַלער און סאָציאַלער דראַמע — פון אַ יונגן, נאָך אומבאַקאַנטן שרייבער, און אַן ערשט בוך — דאָס איז געווען דאָס פריילעך־איבערראַשנדיקע. און אַ בוך איז דאָס געווען וואָס האָט נישט מורא געהאַט צו ווייזן דאָס אמתע פנים פונעם יידיש־פּוילישן שטעטל בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ס׳איז געווען די צייט, ווען מיר האָבן נאָך מורא געהאַט צו ווייזן אמתע

רעאַליסטישע בילדער פונעם יידישן לעבן, ס׳איז געווען די צייט וועז מיר זענען נאָך געזונט געווען אָדער געהאַלטן ביים געזונט ווערן ווי אַ פאַלק, מען מעג זאָגן, ס׳איז געווען די צייט, וועז אונדזערע אויגן זענען נאָך נישט געווען פאַרבלענדעט פון אמתע און פאַלשע טערען פון חורבן ווי אַצינד.

ט.

איבערלייענעדיק איצט נאָך אַמאָל עוזר וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס" האָב איך באַקומען דעם איינדרוק, אַז דאָס בוך איז נאָך צייטיקער געווארן. ס׳רוב ביכער ווערן פאַרוואַסערט און אָפּגעבליקאָוועט מיט דער צייט. אַזוי אַז ס׳איז זיי שוין שווער צו לייענען, הגם זיי זענען אַזוי אינטערעסאַנט וועז זיי זענען דער־ שינען. און וואַרשאַווסקיס בוך איז, ווי געזאָגט, נאָך צייטיקער געווארן, כאָטש ס׳איז דערשינען מער ווי מיט דרייסיק יאָר צוריק. און וואָס פאַר אַ דריי צענדליק יאָר זענען דאָס געווען פאַר אַלע פעלקער, פאַרן יידישן פאַלק און... פאַרן צע־ פּייניקטן פוילישן יידנטום.

וועז איר לייענט אַצינד וואַרשאַווסקיס בוך, דערשפּירט איר גלייך ווי עס האָט געקראָגן אַ נייע אומגעהויער טראַגישע און מוראדיקע פרישקייט. כמעט ווי אַקטועלקייט. דערפאַר גלייב איך, אַז וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס" וועט בלייבן אַ ראָמאַן אין דער יידישער ליטעראַטור־געשיכטע.

דער קומענדיקער היסטאָריקער פונעם אַמאָל גרויסן, געזונטן און שאַפערישן פוילישן יידנטום („וואָס פאַר אַ מין געזונטעניש" — ווי עס דריקט זיך אויס וואַרשאַווסקי) וועט מוזן לייענען און איבערלייענען וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס". און אויך דער ירמיהו פונעם חורבן פון פוילישן יידנטום בשעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועט מוזן לייענען וואַרשאַווסקיס איינציק בוך.

אין אונדזער ליטעראַטור איז, דאָכט זיך, ניטאָ נאָך אַזאַ קינסטלעריש און פולע אָפּשפּיגלונג פונעם יידישן־פוילישן לעבן בשעת דער ערשטער וועלט־ מלחמה אונטערן דייטש. (און מיר דאָכט זיך, אַז אין דער מלחמה־ליטעראַטור בכלל דאַרף וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס" פאַרנעמען אַ וויכטיקן אוז אייגנאַרטיקן פּלאַץ, ס׳האָט געדאַרפט אין מער שפּראַכן איבערגעזעצט ווערן).

אין דעם בוך זענען מיר די דעגראַדאַציע און דעמאָרליזאַציע, וואָס מלחמה מוז אַריינברענגען אינעם לעבן פון דער ציווילער באַפעלקערונג. מיר זענען דאָ אַ בילד פון ירידה און דעגראַדאַציע פונעם פּוילישׁ־יידישן שטעטל בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועז אפילו באַלעבאַטישע מענטשן האָבן זיך געמוזט נעמען צום שמוגל אוז צו בראָנפן־מאַכעריי, כדי צו ראַטעווען זיך אוז זייערע קינדער פון הונגער, אוז וועז צווישן אונדזערע פּרימיטיווע געזונטע פאַלקס־ כוחות, מיט וועלכע דאָס פּוילישע יידנטום איז געווען אַזוי רייך, האָט זיך געשאַפן אַזאַ מין לעבנס־חכמה „אַ כפרה דער כשרער גראָשן פאַרן טרייפענעם רובל"!

„וואָס פאַר אַ מין געזונטעניש" — און אין די פולבלוטיקע קללות, אנימאלישער גראָבקייט פון ווארשאַווסקיס באַלעגאַלעס און שמוגלאַרס, פילט איר אַזוי פיינלעך די אָפּהענגיקייט און דערשלאָגנקייט פונעם גלות.

עוזר ווארשאַווסקיס „שמוגלאַרס" איז נישט נאָר אַ גראָטעסק רובענסאַרטיקע וואַקאַנאַליע פון געשלעגן, צעיושעטע סעקסועלע ליידנשאַפטן פון האַלב פרי־מיטיווע יונגען און זייער קאַמף פאַר טויט און לעבן. אַ ווייטער אָפּשיין פון „מענטשלעכקייט" און „יידישקייט" שימערט ווי אַ לייכטער נעפּל איבער די שמוגלאַרס, זייערע ווייבער און „כלות־שיקסעס".

דער נאַטוראַליסט־אַנימאַליסט וואַרשאַווסקי איז אויך אַ פיינער ראַפינירטער פּאָעט און ער וויס צו דערציילן פון אהרעלע קוואַרטירמייסטער, וועלכער האָט געראַטעוועט זיבעצן יידן פון געשאָסן ווערן, לייגנדיק אַ לאַטע אויפן שינעל פונעם „קאַמידאַנט". פון אַזאַ טערפּקע ביטערקייט פילט זיך אין דעם ווערק, די ביטערקייט פון אַ יונגן מאָלער און דיכטער, וועלכער האָט געזען און איבערגעלעבט אַ רוי, נאַקעט לעבן פון מענטשן־האַלבע־חיות.

אַ ייאוש־ביטערקייט פון וועלכער ער האָט זיך אַוודאי נית געקאָנט באַפרייען אין זיינע אייניאָמע פּאַריזער יאָרן, און וועלכע האָט אים אפשר אונטערגעזאָגט: נאָך וואָס שרייבן? איז דען דאָ האָפענונג פאַר דעם מין מענטש?

•

פאַנטל — אייגער פון די הויפּטהעלדן אין וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס", וועל־כער איז, אגב, אַ ביסל צעשוועמען און אין טייל ערטער פאַרעמלאָז — אַ מין יידישער טאַראַס בולבאַ, זאָגט „נביאות" וועז די מלחמה (פאַרגעסט ניט, די ערשטע וועלט־מלחמה) וועט זיך ענדיקן און זיינע „פשיאַטשעלעס" שמוגלאַרס הויבן אָן מורא האָבן, אַז זיי וועלן זיך מוזן נעמען צו זייערע פרידלעכע „כשרע" גראָשנס: — „איך, פאַנטל, זאָג ענק: איצט וועט זיך אַנהויבן דער אמתער שמוגל... דער כשרער".

פאַנטלס נבואה איז מקוים געוואָרן. און נאָך ווי...

איך האָב געזאָגט, אַז וואַרשאַווסקיס „שמוגלאַרס" האָבן איצט געקראָגן אַ נייע פרישקייט; און באַטייט — וואָלט איך צוגעגעבן.

עפּעס, ווי די צייט, די איבער דרייסיק יאָר וואָס זענען פאַרלאָפן זינט די נאָוועלע איז אָפּגעדרוקט געוואָרן, וואָלט פון דאָס ניי אונדז אַ נייע אויפלאָגע פון דעם בוך געגעבן.

און דאָס ביטער טראַגישע איז: וועז מיר לייענען אַצינד די „שמוגלאַרס" ווירקט עס אויף אונדז כמעט ווי אַן אידיליע פונעם פּויליש־יידישן לעבן בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דִי דייטשישע אָקופאַציע פונעם יידישן פוילן איז דעמאָלט געווען אַזאַ מענטשלעכע, אַזאַ אידילישע אין פאַרגלייך מיט דער דייטשישער אָקופאַציע אין דער איצטיקער צווייטער וועלט־מלחמה.

היינט דער גורל פונעם פוילישן יידנטום בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה — און דער גורל אין דער לעצטער צווייטער וועלט־מלחמה!...

דער לעצטער פערטל יאָרהונדערט האָט פון־דאָס־ניי אַרויסגעגעבן וואַר־שאַווסקיס „שמוגלאַרס": אַ ברוטאַל רעאַליסטישע נאָוועלע איז פאַרוואַנדלט גע־ווארן אין אַ אידיליע. און עוזר וואַרשאַווסקי, דער פיינער דיכטער און מאָלער פון די „שמוגלאַרס", וועלכער איז אַוועק פון זיין פוילן און געפראַווען גלות אין פאַריז, האָט דאָס נישט אויסגעמיטן דעם גורל פונעם פוילישן יידנטום און איז אומגעקומען אַזוי ווי זיי און מיט זיי.

„רייד ניט פון דעם, גוטער ברודער... שווייג וועגן דעם, שטום און פרעג אפילו ניט צי איך האָב נאָך אַ ליד געהאַט"...

(„די גאָלדענע קייט" נום. 14)

גדליה וואַרשאַווסקי — פאָטער פון עוזר וואַרשאַווסקי

מלך ראוויטש

ביאגראפישע נאטיצן

ד ער ערשטער נאָמען, וואָס האָט אַ קלונג געטון איבער אַלע אויפלעבנדיקע קאָנטינענטן און אינזלען פון דער יידישער וועלט־ליטעראטור נאָך דעם שטיל־שטאַנד פון די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — איז געווען דער נאָמען עוזר וואַרשאַווסקי און דאָס ערשטע גרעסערע ווערק — דאָס ווערק זיינס „שמוג־לארס". עס איז געווען אינגאַנצן אַ נייער נאָמען דעמאָלט, און דער טרעגער זיינער קוים עטלעכע און צוואַנציק יאָרן אַלט. די רעאַליסטן האָבן געגומען די זאַך ווי זי איז — געווען אַ צייט פון שמוגל אין דער דייטשער אָקופאַציע פון פוילן און מערב־רוסלאַנד, איז דאָס געקומען צום אויסדרוק אין דער ליטעראטור. אַזוי איז עס נאַטירלעך. די אידעאַליסטן האָבן געדרייט מיט די אייִדעלע נעזער. עס איז נישט נאָר געווען אַ צייט פון שמוגל, עס איז געווען אַ פאַטעטישע צייט, עס איז אויך געווען אַ צייט פון גרויסע איבערקערעניש אין אייראָפּע, אַ צייט פון צוגרייטונג פון גרויסע רעוואָלוציעס, אַ צייט פון גרויסע איבערגאַנגען און גרויסע אַנונגען, און אָט קומט אַרויס דאָס יידישע פּאָלק, דאָס פּאָלק מיט די זיבן פנימער — און אַלערליי אידעאַלן איינגעשטעלטע — און אַנטפלעקט זיך מיט דעם אַכטן פנים, וואָס איז נישט דאָס אייגנטלעכע פנים זיינס, אַנטפלעקט זיך אַלס פּאָלק פון שמוגלאַרס. אָבער דאָס איז נישט געווען די שולד וואַרשאַווסקיס, דאָס איז גיכער געווען די שולד פון די, וואָס האָבן די זיבן פנימער פאַרשוויגן, און נישט די שולד זיינע, די שולד פון דעם איינעם, וואָס האָט דאָס אַכטע פנים אַנטפלעקט. ער איז אַ נאַטוראַליסטישער קינסטלער און ער האָט געטון זיין פליכט. ער קען דאָך נישט טון די פליכט פון אַנדערע.

איטשע מאיר ווייסענבערג האָט וואַרשאַווסקי'ן אַריינגעפירט אין דער ליטעראַטור. און ער איז אייביק מיט אים אַזוי שטאַלץ געווען, אַזוי ווי וואַרשאַווסקי וואָלט נישט געווען זיין צופעליקע אַנטדעקונג, נאָר בלויז דער שליח, דער סעקרעטאַר, וואָס האָט זיין — ווייסענבערגס—ווערק אויפגעשריבן. ווייסענבערג האָט ליב געהאַט צו אַנטדעקן טאַלענטן, און ער האָט אויך געהאַט אַ טאַלענט צו אַנטדעקן טאַלענטן

— און דער עיקר פראָבלעם־טאָלענטן — (אויך שמעון האָראָנטשיק איז געווען זיין אַנטדעקונג), אָבער ער האָט אויך ליב געהאַט צו געדענקען דער וועלט, אַז ער האָט פאַר איר דעם, אָדער יענעם טאָלענט אַנטדעקט. ער האָט געהאָלטן כסדר פאָר די אויגן פון דער יידישער ליטעראַטור די חשבונות פאַר זיינע אַנטדעקטע טאָלענטן. און נישט ער האָט זיך איינמאָל פאַר אַלעמאָל געלאָזט באַצאָלן די חשבונות, און נישט ער האָט זיי צוריק — ווי אַ דזשענטלמען — אַרײַנגעלייגט אין קעשענע. נאָר כסדר לויב און דערמאָן אים און פאָל אויף די קני פאַר אים אַלס דער אַנטדעקער פון דעם און דעם אַנטדעקער פון יענעם, וועמען אפילו קאָלומבוס וואָלט כסדר אַזוי געהאָלטן פאַר דער וועלט זיינע חשבונות פאַר דער אַנטדעקונג פון אַמעריקע, וואָלט מען אים אויך אין איין שיינעם טאָג געזאָגט: נאָ דיר צוריק אַמעריקע און נעם דיר צוריק דיין חשבון! — און אַזוי ווי ער האָט זיינע חשבונות געהאָלטן פאַר דער יידישער ליטעראַטור כסדר אַזוי האָט ער זיי נאָך מער געהאָלטן פאַר די אַנטדעקטע גופא, צו זיי איז ער ממש געווען דעספּאָטיש. ער פלעגט קאָריגירן זייערע ווערק, קאָנטראָלירן זייערע פריינטשאַפטן, ארויפצווינגען זיינע פריינטשאַפטן, זיינע סימפּאַטיעס, זיינע איבערצייגונגען, זיין מאָדנע אָרטאָגראַפיע פון זיין געבורט־שטאָט זשעליכאָוו. נאָך זיין גרויסן דערפאָלג איז וואָר־שאָווסקי נאָך אַ קורצע צייט געבליבן אין ווארשע און אַוועק קיין מערב־אייראָפּע. אַ ראָלע האָט דאָ אויך געשפּילט עפּעס אַ דאָקומענטן־פּלאָנטער, צי אפשר אַ פּלאָנטער מיט מיליטער־צייגנישן, אָבער די הויפּט־ראָלע האָט געשפּילט ווייסענ־בערג. אָפּטמאָל פלעגן איך אָבסערווירן באַגעגענישן פון ווייסענבערג מיט וואָר־שאָווסקין. וואָרשאָווסקי איז געווען אַ מאָגערער, אַ צאָרטער, אַ בלאָנדער, אַ ווייס־הויטיקער, אַ שטיל־רעדער און האָט פיינט געהאַט צו רעדן וועגן הויכע זאַכן. פונקט דער היפּך ווייסענבערג. אַז עוזר האָט דערזען ווייסענבערג'ן, פלעגט ער נאָך מאָגע־רער, צאָרטער, בלאָנדער, ווייסהויטיקער און נאָך שטילער ווערן. ער האָט זיך אַזש געמוסן מיניען אין פנים. עפּעס אַזוי ווי אַ צאָרטער עילוי פאַר זיין גראָב־יונגישן טאָטן, וואָס מיינט, אַז דער עילוי זיינער מוז כסדר זיצן איבער ספרים און דאָס בחור'ל ווייסט, אַז מען קען קענען אָן דעם אויך. אַז דער אַנטדעקער פלעגט אַרײַנקומען אין קלוב, פלעגט זיך דער אַנטדעקער אומקוקן אויף אַלע זייטן צי איז נישטאָ קיין מעגלעכקייט צו אַנטלויפן. אָבער אין געשפּרעכן מיט אַנדערע פלעגט וואָרשאָווסקי רימען זיין רבי'ן אין הימל אַריין.

נאָך זיין ריזן־דערפאָלג מיט די „שמוגלאָרס" האָט זיך וואָרשאָווסקי ליטע־ראָריש קיינמאָל מער נישט ריכטיק דערכאַפּט. מען האָט דאָך דעמאָלט שיר די גאַנצע יידישע ליטעראַטור נישט אַרויפגעלייגט אויף זיינע שמאָלע פלייצעס. איינער האָט געצויגן קיין רעכטס, דער אַנדערער קיין לינקס, און אַ פעסטער אייגענער וועג איז נישט געווען — און דאָס איז־אָפּגעישע באַהעמישע לעבן האָט געמאַניעט און געצויגן — און ווער עס פלעגט קומען פון פּאַריז קיין וואָרשע — נאָך דעם

יאָר 1924 — האָט געהאַלטן פאַר זיין חוב יעדן איינעם אויפן אויער צו דערציילן, אַז מיט ווארשאַווסקי איז עס נישט גאַנץ גלאַטיק; איינער האָט דערציילט וועגן זיינע איבערמעסיקע ראָמאַנטישע איבערלעבונגען מיט פראַנצויזישע מיידלעך, אַן אַנדערער האָט פאַרזיכערט, אַז דאָס איז דער ביטערער טראָפן, אַ דריטער האָט געזאָגט, אַז ער האָלט זיך בוכשטעבלעך ביים באָהעמישן פּרינציפּ פון גאָרנישט טון — און וועלן פון ווארשאַווסקין זענען געקומען זייער זעלטן, ביז זיי האָבן זיך אינגאַנצן אָפּגעשטעלט. — עטלעכע מאָל האָב איך אים אין פאַריז געטראָפן, ער איז נאָך צאַרטער, בלייכער, שטיללער געוואָרן — און אין דעם אָפּטן פאַרצוויי־פלטן מאַך מיט די דינע הענט איז שוין געווען אַן אָנזאָג פון שטילן ציניזם. קיינמאָל אָבער נישט — אויסגעלאָשנקייט. איך פלעג מיך אַלעמאָל געזעגענען מיט אים מיט דער איבערצייגונג, אַז גוטע רעזשי קען אים אויפלעבן און גרויסע וועלט פון אים אַרויסברענגען. דאָס מאַטעריאַל איז דאָ אין אים, ער האָט אַלע די יאָרן פון שווייגן אַ סך געלעזן, אַ סך געלערנט, אַ סך אָבסערווירט, נאָר אינערלעכע אָרגאַניזאַציע האָט געפעלט און אויסערלעכער סטימולאַנט.

1938

ישעיה טרונק

שמואל לעהמאן ז"ל
דער לאמעד־וואוניק
פון יידישן פאלקלאר

שמואל לעהמאן געהערט צו דעם מין גאַט־געבענטשע „משוגעים לדבר אחד", וואָס א דאנק זיי ווערן צונויפגעזאמלט פאר דורות און אויפגעהיט אוצרות, וואָס קיינער קוקט זיך אויף זיי נישט ארום און וואָס וואלגערן זיך אויף דער גאס „כאבן שאין לו הופכים".

א גאנץ לעבן, וואָס איז געווען אויסגעפילט מיט נויט און מאטערניש, מיט ממש אן אסקעטישן אָפזאָגן זיך פון תענוגי עולם הזה, איז דער דאָזיקער וווּנדער־לעכער פאנאטיקער פון יידישן פאָלקלאָר ארומגעפאָרן איבער יידישע שטעט און שטעטלעך, ארומגעקלעטערט אויף בוידעם־שטיבלעך, קעלערן און מעלינעס אויף סטאווקי, דזשיקע און סמאָטשע אין וואַרשע און נישט מיד געווארן צו פארציי־כענען אין הונדערטער העפטן מיט זיין פארצוקטן, כמעט אומלעזבארן כתב יידישע פאָלקס־מעשיות, פאָלקס־לידער (בעיקר גנבים־לידער), שפריכווערטער, אנעק־דאָטן א. אז. וו.

דאָס, וואָס ביי אומות־העולם טוען מלוכהשע וויסנשאפטלעכע אינסטיטוציעס מיט קאָסטבאַרע עקספעדיציעס האָבן ביי אונדז געטאָן יחידים, ווי שמואל לעהמאן. ארויסגעלאָזט זיך פון אלע זיינע געשעפטן און פטרנדיק אויף זיינע רייזעס איבער דער פוילישער פראָווינץ זיין גאנץ פארמעגן מיט דעם וווּיבס נדן אלס צוגאָב (ער און זיין פרוי האָבן געשטאמט פון פארמעגלעכע באלעבאטישע יידישע פאמיליעס) — ווייל אָפט האָט שמואל לעהמאן געמוזט נאָך באצאָלן א רובל און מער פאר לאזן זיך אויפזינגען א לידל, אָדער איבערדערציילן א מעשה און פאר יאטן — „גוטע ברידער" פון סטאווקי־געסל שטעלן א פלעשל י"ש מיט צובייסעכץ — האָט דיך דער דאָזיקער דאָן־קיכאָט פון יידישן פאָלקאָר (ער האט אויסערלעך אויסגעזעען, ווי דער לייבלעכער דאָן־קיכאָט) במשך פון יאָר צענדליקער געטאָן שטיל און באשיידן זיין הייליקע ארבעט.

דער דאָזיקער טשודאַק, וואָס צאָלט רובלס פאר לידלעך און מעשיות איז געווען זייער פאָפולער ביי דער יידישער אָרעמקייט אויף סטאווקי און סמאָטשע. „דער יאָלד אין קאפעליוש", האָט מען אים דאָרטן גערופן.

שפּעטער, ווען שמואל לעהמאן איז שוין געווען א קבצן און נישט געקאָנט צאָלן קיין רובלס פאר לידלעך האָט מען אים נישט איין מאָל מיט א ביסל שפּאָטיש געלעכטערל געהייסן מוחל זיין און נישט דולן קיין קאָפּ מיט יאָלדישע שטיק און אפילו גוט־ברודעריש איס אראָפּגערוקט דעם יאָלדישן קאפּעליוש איבערן שטערן.

שמואל לעהמאן האָט נישט געהאט קיין פאך־בילדונג אויפן געביט פון פּאָל־קלאָר. ער האָט אָבער פארמאָגט אַן אויסערגעווייניעכן חוש פארן יידישן פאל־קלאָר. מיט זיין שארף־שפּיציקער נאָז האָט ער תמיד אין די בוידעם־שטיבער און קעלערן דערשפירט עפעס א ניי לידל אָדער א נייעם, אפשר א צענטן ווּאריאנט פון דעם, אים שוין באקאנטן פאָלקס־לידל און פאָלקס־מעשה. נישט האָבנדיק קיין פאכמענישע אויסבילדונג אין מוזיק, האָט ער זיך געהאט זיין אייגן נאָטן־סיסטעם פון פארשרייבן מעלאָדיעס. שמואל לעהמאן האָט זיין ארבעט געטאָן ביחידות, אָן עפּנטלעכן פרסום, נישט האָבנדיק די מינדעסטע אונטערשטיצונג מצד דער אָפּיציעלער יידישער געזעלשאפט אין ווארשע. זאָל דאָ אויסגעזאָגט ווערן דער סוד, אז דער 30־ער יובילי פון זיין טעטיקייט אין 1932 איז אָפּגעמערקט געוואָרן אין פוילן א דאנק דער פריוואטער איניציאטיוו פון א קליינער גרופּע פון זיינע פריינט און פארערער.

אין רעזולטאט האָט שמואל לעהמאן באוויזן צונויפצוזאמלען ריזיקע אוצרות (צענדליקער קאסטנס) פון פארשריבענעם יידישן פאָלקלאָר, פון וועלכן נאָר א מקצת מן המקצת האָט דערלעבט צו זעהן די ליכטיקע שיין: „ארבעט און פרייהייט", 1921, „גנבים לידער", 1928, „ביי אונדז יידן", (צוזאמען מיט פּ׳ גראָובארד), „יידישע שפּריכווערטער, גלייכווערטלעך, רעדנסאָרטן און צונעמענישן, וועגן לענ־דער, געגנטן, שטעט און שטעטלעך", (צוזאמען מיט נ. פּרילוצקי) — אין פּרילוצקיס זאמל־ביכער „פון דער אייראָפּעאישער מלחמה", זאמלבוך „לעבן" א״א.

עס גיהערט צו די טראגישע פּראדאָקסן פון אונדזער יידישן לעבן, אז ערשט אין ווארשעווער געטאָ האָט די זאמל־ארבעט פון שמואל לעהמאן באקומען א מא־טעריעלן געזעלשאפטלעכן אָנשפּאר אין די ראמען פון דער אלגעמיינער אקציע צו ראטעווען די יידישע שעפּערישע אינטעליגענץ. א ספּעציעלן אינטערעס צו זיין ארבעט האָבן ארויסגעוויזן ד״ר עמנואל רינגלבלום און יצחק גוטערמאן ז״ל. אין דער תקופה פון אומקום און אונטערגאנג האָט מען פארשטאנען די נויטוועندיקייט צו ראטעווען — אויב עס לאָזט זיך נישט ראטעווען די לעבעדיקע טרעגער פון יידישן פאָלקלאָר — איז כאָטש א טייל פון זייערע אוצרות.

חוץ דעם האָבן זיך דא פאר שמואל לעהמאן געעפנט ממש נישט געאנטע מעגלעכקייטן פון ארבעט: אין ווארשעווער געטאָ איז אָנטשטאָנען אן אמתער קיבוץ־גלויות פון דער גאנצער פוילישער פּראָווינץ — אנטלאָפענע אָדער פאר־טריבענע פון הונדערטער שטעט און שטעטלעך. די פּליטים־פונקטן זענען געוואָרן א קוואל, פון וועלכן שמואל לעהמאן האָט געקאָנט שעפּן בשפע.

איך שטעל מיר פאָר ווי לעהמאן דרייט זיך ארום מיט זיין נאַטיץ־ביכל צווישן די פארהונגערטע פליטים און זוכט דאָרט — אין דעם ים פון מענטשלעכן עלנד און נויט — דעם נייעם טראגישן פאָלקלאָר, די ניי־אנטשטאנענע געטאָ־לידער, מעשיות און געטאָ־אנעקדאָטן. די ראָל פון „דעם יאָלד אין קאָפעליוש" אין א נייער און ווי טראגישער אויפלאגע איז זיכער נישט געווען, וואָס מקנא צו זיין. די דאָזיקע מענטשן, וואָס דער גורל האָט זיי פארמשפט אויף אן אומפארמיידלעכן אויסגיין אין שרעקלעכער נויט און פיין, איז זיכער נישט געלעגן אין קאָפּ צו זינגען פאר דעם דאָזיקן טשודאק געטאָ־לידלעך, און ווי האָט זיך זיין פילבאר הארץ געמוזט קאָרטשען אין ווייען אין אָנבליק פון דעם דאָזיקן מענטשלעכן יאָמער. אלע האָבן זיי זיך דאָ, אין דעם ווארשעווער גיהנום, צונויפגעזאַמלט, אלע זיינע געווען „קליענטן" פון די יידישע שטעט און שטעטלעך — די מיידלעך מיט זייערע ליבע־לידער, די זקנים — פון וועמענס מויל ער האָט פארשריבן די ווונדערלעכע מעשיות וועגן אליהו הנביא און דעם פארכשופטן פריץ... אָבער אין באוווסטזיין פון זיין היסטאָרישער שליחות איז דער דאָזיקער גאָט־געבענטשטער פאנאטיקער געשטאנען מיט א פארקלעמט הארץ און פארביסענע ליפן און נאָטירט דאָס געזאנג פון תהום.

צוזאמען מיט שמואל לעהמאן (ער האָט געהאט די זכיה צו שטארבן מיט א נאטירלעכן טויט אין ווארשעווער געטאָ אין יאָר 1941 — דעם 23 אָקטאָבער) איז אומגעקומען אפשר איינע פון די רייכסטע זאמלונגען פון יידישן פאָלקלאָר, וואָס זייער אבידה איז גאָרנישט אָפצושאצן — די פרוכט פון איבער 40־יאָריקער אומדערמידלעכער, איבערמענטשלעכער ארבעט.

וועגן זיין טויט אין ווארשעווער געטאָ שרייבט עמנואל רינגעלבלום אין זיינע נאָטיצן פון אָקטאָבער 1941:

„...דעם 23־טן אָקטאָבער איז געשטאָרבן שמואל לעהמאן, געארבעט ביזן לעצטן מאָמענט. געזאמלט א סך מלחמה־פאָלקלאָר. אויף דער לוויה האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן די פארשטייער פון יידישן ווארשע. כאראקטעריסטיש, אז זיין לוויה האָט זיך צוזאמענגעטראָפן מיט דער לוויה פון איינעם פון זיינע העלדן: בערל חזיר, וואָס האָט אים דערציילט א סך מעשיות. בערלס לוויה איז אָבער געווען א סך א גרעסערע, ווי לעהמאנס. דער פּרעזעס טשערניאקאָוו, צו וועמען מען האָט זיך געווענדעט וועגן אַן אומזיסטער קרקע, האָט נעבעך נישט געוווסט, ווער לעהמאן איז. ער ליגט אין דער ליטעראַרישער אלייע, לעבן י. מ. וויסנבערגן".

י. פרידמאן

פנחס גראובארד

דער פון לייבוש גראובארד, א רייכער סאָכאַטשעווער בעל הבית. אין די יונגע יאָרן בעת דער רעוואָלוציע פון 1905 געווארן א פועלי־ציוניסט, און אָרגאניזירט אין סאָכאַטשעווי א שטרייק פון אלע יידישע דינסט־מיידלעך. די רוסישע זשאַנדארמעריע האָט אים אנגעהויבן פארפאלגן, און ער האָט געמוזט אנטלויפן קיין בעלגיע. נאָך צרות אין אויסלאנד, איז ער אין א צייט ארום צוריקגעקומען.

אין יאָר 1910 איז ער געפאָרן קיין ארץ ישראל און צוריקומענדיק פון דאָרט, האָט ער ארויסגעגעבן א בוך: „אויף די וועגן פון א״י״. ער האָט זיך דערנענטערט צו נח פרילוצקי און ש. אנסקי, און אָנגעהויבן זאמלען יידישן פאָלקלאָר.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז ער געווארן א מעצענאט אין וואַרשע, געשטיצט יידישע שרייבער און א סך פון זיי געהאָלפן ארויסגעבן זייערע ביכער. א דאנק אים האָבן יידישע שרייבער ארויסגעגעבן ביכער, וואָס וואָלטן זיכער פארלוירן געגאנגען.

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז ער אנטלאָפן פון וואַרשע קיין ווילנע און פון דאָרט קיין אמעריקע.

אין זיינע בריוו פון ניו־יאָרק, רעדט ער ווי אַנטוישט ער איז פון לעבן. ער זעט דאָרט נישט דאָס שיינע רייכע יידישע לעבן, וואָס ער האָט געזעען אין פוילן. ער זעט ווי מען נעמט אראָפ פון די וועגנט בילדער פון עלטערן מיט בארד און פיאות, און מ׳לייגט זיי ארויף אויפן בוידעם. ער זעט: יידישע ביכער וואלגערן זיך אויפן מיסט א.אז.וו.

דאָס לעבן אין אמעריקע האָט אים צעבראָכן, און נאָך א קורצער קראנקייט איז ער אין עלטער פון 58 יאָר געשטאָרבן אין ניו־יאָרק, דעם 23 דעצעמבער 1953.

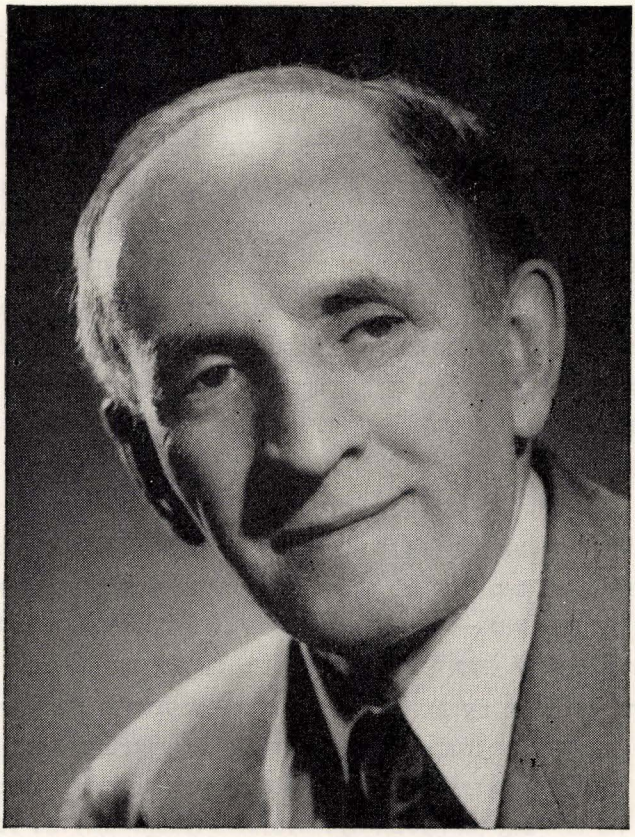

פנחס גראובארד

א. אלמי

פנחס גראובארד

ד ער טויט פון אַ נאָענטען מענש, א קרוב, אַדער אַ חבר, רופט אין אונז ארויס ניט נאָר טרויעריגע געפילען, נאָר אויך — ווי מאָדנע דאָס זאל ניט קלינגען — פריידיגע מחשבות. ניט נאָר דערמאָנט ער אונז אָן דעם אומפאַרמיידליכען סוף, נאָר וועקט אויך אויף ליכטיגע זכרונות פון אַמאָל־אַמאָל, פון יוגענט, האָפענונגען, פלענער, איבערלעבענישען, חלומות.

אַזאַ שטראָם פון ליכטיקע יוגענט־חלומות האָט אין מיר אַרויסגערופען דער טויט פון מיין יוגענט־חבר פנחס גראָובאַרד, דער פאָלקלאָריסט, נאָענטער מיט־אַרבייטער פון ש. אַנסקין, געוועזענער ביכער־פאַרלעגער און ליטעראַרישער מע־צענאַט — אין די „גרינע" יאָרען פון אונזער יוגענט און פון דער מאָדערנער אידי־שער ליטעראַטור.

פנחס גראָובאַרד איז נאָך געווען אַ יונג בחור׳ל, ווען ער איז געקומען קיין וואַרשע פון נאָענטען סאָכאַטשעוו — און געקומען איז ער ניט בלויז מיט באַגייסטערונג פאַר דער אידישער ליטעראַטור און אירע שעפער, נאָר אויך — מיט געלט... ער האָט געשלעפט געלט פון זיין פאָטער, דעם רייכען גוטבאַזיצער און וואַלד־סוחר, און דערמיט געהאָלפען ארויסגעבען זשורנאַלען, יום־טוב־בלעטער, ביכער אָדער גאַר אונטערשטיצען אַ נויטבאַדערפטיגען יונגען אידישען דיכטער...

גראָובאַרד פאראינטערעסירט זיך אין אידישען פאָלקלאָר און עס אַרגאַניזירט זיך אַ גרופּע פאָלקלאָר־זאַמלערס, אונטער דער השפעה און אָנפירונג פון נח פרי־לוצקין. אין דער גרופּע געפינען זיך, אַ חוץ גראָובאַרד׳ן: שמואל לעהמאַן, מרים כמעלניצקי, יהושע פערלע, שרה קאַרנבייסער (שפעטער פערלע׳ס ווייב) און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

מיר לאָזען זיך אַרויס איבער אידישע שטעט און שטעטלעך און איבער די גאַסען און געסלעך פון וואַרשע גופא, זאַמלען פאַרשרייבען ווו נאָר עס לאָזט זיך — פון פאָלקס מויל. דאָס פאָלק קוקט אויף אונז ווי אויף משוגעים: מיט וואָס דער־וואַקסענע בחורים פאַרנעמען זיך דאָס!... אידען און אידינעס, חסידים און מתנגדים, זקנים און זקנות, און, להבדיל, אונטערוועלט־פאַרשוינען און פאַרשוינ־

טעס, קעשענע־גנבים, מעסער־שטעכערס, מאַרעוויכערס, זונות, אַלפאַנסען קווע־טשען מיט די פּלייצעס, אָבער זיי לאָזען זיך פון די יאָלדען „מעלקען", ווי פּרילוצקי רופט דאָס, טיילּ־מאָל פּאָר'ן פּריז פון עטליכע רובל...

דאָס פּאָלק זינגט פּאָר אונז, דערציילט אונז מעשה'ס, וויצען, פּאָרוואָרפט אונז מיט שפּריכווערטער, אָפשפּרעכענישען, „זאָבאָבאָנעס"; אָלטע אידענעס — צווישען זיי מיין באָבע חיה, דעם טאַטענ'ס מאַמע — זאָגען פּאָר אונז תחינות, „גאָט פון אברהם" — און מיר פּאָרשרייבען.

אידישער פּאָלקלאָר — דאָס אויפקלייבען די פּאָלקס־אוצרות — איז דעמאָלט נאָך אַ פּריש געביט, וואָס לאָקט. ס'ווערט שנעל די פּאָפולערסטע אַקטיוויטעט אין דער אידישער קולטור־וועלט ניט נאָר אין תחום המושב פון דער צאָרישער אימפּעריע, נאָך אויך אין מאָסקווע און פּעטערבורג. מאָרעק און גינזבערג האָבען שוין אויפגעזאַמעלט אַ שלל מיט אידישען פּאָלקלאָר. איגנאַץ בערנשטיין אין וואַרשע — אויך. איצט נעמען זיך דערצו מיט התפּעלות נח פּרילוצקי און ש. אנסקי. טיילווייז אויך פּרץ און ה. ד. נאָמבערג. פּרילוצקי מאַכט דערפון אַן אַרגאַניזירטע באַוועגונג. ער האָלט לעקציעס פּאר אונז וועגען פּאָלקלאָר ביי אידען און ביי אנ־דערע פּעלקער, וועגען דער וויכטיגקייט צו זאַמלען און — ווי אזוי צו זאַמלען.

אָבער עס קומט צו אַ ריס צווישען דעם מדריך און דער זאַמעל־גרופּע — צוליב'ן הימל... פּרילוצקי זאָגט אונז אָן צו פּאַרשרייבען גענוי „ווי דאָס פּאָלק רעדט". ניט, למשל: „דאָס, וואָס ווער", נאָר: „וואוע, דועס, וועיאָ" א. אַז. וו. די צרה איז, וואָס נח איז אַ וואָלינער און אין זיין געגענט זאָגט מען „אימל און הערט", אַנשטאָט הימעל און ערד, הערט ער אויך אין פּוילען — אימעל... פּאַרריכט ער אונזער מאַטעריאַל און ווו נאָר הימעל, מעקט ער אים אויס און שטעלט אַוועק אימעל... אין אמת'ן זאָגן פּוילישע אידען, דער עיקר וואַרשעווער, ניט הימעל און ניט אימעל, נאָר — הימו...

פּראָפעסטירען מיר קעגען פּרילוצקי'ס „אימעל". מיר ווילען דווקא דעם הימעל, אָבער פּרילוצקי איז אָן עקשן און וויל ניט נאָכגעבען. שפּעטער קומט צו אַנדערע קאָנפליקטן. דער סוף איז, אַז די גרופּע צעפּאַלט זיך. שמואל לעהמאַן מאכט שבת פּאָר זיך. גראָובאַרד רייסט זיך אויך אַפּ און ספּעציאַליזירט זיך אויף גנבים־לידער. אין אַ צייט אַרום פּאַרבינדט ער זיך מיט ש. אַנסקין און ווערט זיין געטרייער מיטאַרבייטער, באַגלייטער און טיילווייזער מעצענאַט. פּערלע און איך בלייבען מיט נח'ן.

אין זומער 1911 האָט פּנחס גראָובאַרד אַ נייעם פּלאַן: גרינדען א פּיאָנערען־גרופּע און פּאָרען קיין ארץ־ישראל אַקערען און זייען... מיר איז אפילו אַ שאָד איבערצולאָזען דעם „מאָמענט". ווו איך האָב געמאַכט מיינע ערשטע זשורנאַליסטישע טריט — און דאָס איז דאָך אַ מעשה פון בלויז געציילטע חדשים, זינט דעם 10־טן נאָוועמבער 1910, וועז דער ערשטער נומער „מאָמענט" איז אַרויס.

אָבער דער געדאַנק פון פאַרען, דערצו קיין ארץ־ישראל, לאָזט מיך ניט אָפּ. איך העלף גראובאַרדן צונויפשטעלן די גרופּע. ס׳שטייען־צו דער יונגער זשורנאַליסט י. י. טרויו אַקס, דער יונגער פּאָעט א. י. קריזאָווסקי, דער יונגער דערציילער יוסף ראַזענפעלד (פון ראַדאָם) און נאָך עטליכע, וועמענס נעמען איך קאָן זיך איצט ניט דערמאָנען. דער „מאָמענט" איז מודיע זיינע לעזער, אַז זיין מיטאַרבייטער — איך, הייסט עס — פאָר קיין ארץ־ישראל און וועל פון דאָרט באַשרייבען דאָס היליגע לאַנד.

מיר פאָרען — מיט ליידיקע קעשענעס, אָן דאָקומענטען, אָן אַ פּלאַן, אבער מיר פאַרלאָזען זיך אויף אונזער גביר און מצענאַט גראובאַרד... ס׳איז אָוועקט. אויף יעדער סטאַנציע, וווּ די באן שטעלט זיך אָפּ, זענען אונז מקבל־פנים דעלעגאַציעס פון יונגוואַרג, איבערהויפט מיידלעך, מיט בלומען, מען זינגט די „התקוה", מען שרייט, מען טומעלט. אויף איין סטאנציע, דאָכט זיך, אַז אין גראָדזיסק, רוקען זיך אַרויס צווייי פּרעכטיג־שיינע מיידלעך, שוועסטער, מיט בלומען. טריוואָקס (וועלכער איז שפּעטער געוואָרן אָן ארץ־ישראל׳דיגער תושב און דער אָרויסגעבער פון דער גרויסער העברעאישער ענציקלאָפּעדיע שלעפט מיך ביי דער פּעלערינע:

— קום, לאָמיר אַראָפּגיין, זיך נעטער באַקענען מיט דער דעלעגאַציע!...

מיר שפּרינגען אַראָפּ פון דער באַן, באַגריסען זיך מיטן יונגוואַרג, אָבער די צוויי שוועסטער לאָזען מיר ניט אָפּ פון אויג... חברה זינגט. מיר פילען זיך ווי העלדען. מיר פאַרגעסען די באַן, גראָובאַרד׳ן, ארץ־ישראל... דער פייף פון דער באן ברענגט אונז צוריק די באַלדיגע רעאַליטעט... אָבער מער ווי דער געדיכטער רויך פון דער באַן אין שוין ניטאָ... מילא, וועלען מיר ווארטען אויף דעם נאָנטען צוג, אָבער די נאָענטסטע באַן גייט אויף צוריק, קיין וואַרשע, הייסט עס — פאָרען מיר צוריק קיין וואַרשע...

איך טראַכט־צו עפּעס אַ תירוץ. צבי פּרילוצקי, דער רעדאַקטאָר פון „מאָמענט" איז אויסער זיך: ס׳איז דאָך פּשוט אָפּגענאַרט די לעזער!... „גאָניץ", די אַנטי־סעמיטישע פּוילישע צייטונג, קומט אַרויס מיט אַ סענסאַציע: דער ציוניזם איז באַנקראָט, אַ סימן — דער מיטאַרבייטער פון „מאָמענט", וואָס איז געפאָרען מיט אַ גרופּע קיין ארץ־ישראל, האָט חרטה באַקומען אין מיטען וועג און צוריק־געקומען קיין וואַרשע...

אַך, די לייכטזיניגע יוגענט!—און סך־הכל זענען מיר דעמאָלט געווען אינגלעך צווישען 16 און 18...

***

אין אַ יאָר אַרום קומט פנחס גראָובארד צוריק פון ארץ־ישראל — מיט גרויסע פּלענער, אָבער איך האַלט שוין ערב אַמעריקע און די וועלט האַלט שוין ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה. צווישען די צוויי וועלט מלחמות וועלט פנחס גראָובאַרד א

גאָר גרויסער גביר, אַן אדיר. ער גרינדעט אַ ביכערפאַרלאַג, גיט אַרויס דאָס גרויסע פאָלקלאָריסטישע זאַמלבוך „ביי אונז אידען", אונטער דער רעדאַקציע פון מ. וואַנווילד (ש. ל. קאַווע), א בוך פון זיינע ארץ־ישראל רעפּאָרטאַזשען און א ריי ווערק פון עלטערע און אינגערע שרייבערס. אָבער פאָלקלאָר איז נאָך אַלץ זיין שטאַרקסטע שוואַכקייט און ער האָט גאָר־גאָר גרויסע פּלענער וועגען א גרויסען פאַרלאַג, וואָס זאָל זיין א ליטעראַרישע בריק צווישען ווארשע—ניו־יאָרק—בועאַנאָס־איירעס...

מיין לעצטע באגעגעניש מיט פנחס גראָובאַרד'ן איז ביי מרדכי דאַנציס'עס לוויה. זכרונות פון אַמאָל. עס קומט צורייד וועגען אונזער יוגענט־חבר י. י. טריוואַקס, וואָס ער איז געקומען פון ישראל קיין אַמעריקע פאַר זיין העברעאישער ענציקלאָפּעדיע און איז געפאַלען טויט אין מאָנטרעאָל. אין שאטען פון טויט שוויבט אַרויס דאָס אמאָליגע ווארשע, די ווייט־נאָענטע יונגע יאָרן, די עטליכע אינגעלעך, וואס האָבען זיך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געלאזט קיין ארץ ישראל אַקערן און זייען... גראובאַרד האָט נאָך אַלץ פּלענער, גרויסע פּלענער, פּלענער, פּלענער. („טאָג מאָרגנשורנאַל", 11־טער יאַנואר, 1953)

משה שוואַרץ (שיקאגא)

וואלף (וואווע) ראזענבערג

אַ וממעגלעך צו דערמאָנען סאָכאַטשעווס, הויפטזעכלעך צווישן די יאָרן 1915 ביז צום אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן, און אַרויסלאָזן פון אויג די ליכטיקע פּערזענלעכקייט וואָס עס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט וואָווע ראָזענבערג, וועלכער האָט מיט זיך פאַרקערפּערט דעם פּוילישׂ־יידישן פאָלקס־אינטעליגענט. כאַראַק־טעריסטיש פאַרן דעמאָלטדיקן קאָליר־פולן פּוילישן יידנטום.

ער איז נישט מיטגעריסן געוואָרן פון דעם שטראָם פון אסימילאַציע, נאָר געבליבן ענג פאַרבונדן מיט דעם יידישן פאָלקס־מענטש, מיט דער יידישער ליטע־ראַטור, יידיש געזאָגט און יידישער קולטור ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

אַלס אַ נאָענטער פריינט און חבר פון וואָווע ראָזענבערג, און אגב פון די כּמעט גאָנצע פאַרבליבענע פון אונדזער דור, איז מיר באַוווסט, אַז וואָווע האָט פאַר אַ צאָל יאָרן געחלומט און זיך אַרומגעטראָגן מיט גרויסע פּלענער וועגן פאַראייביקן סאָכאַטשעווס אין דער פּאַרם פון אַ יזכור־בוך.

געבוירן געוואָרן אין יאָר 1892, אין סאָכאַטשעווס, אין אַ פרום חסידיש הויז, וועמענס פאָטער ס׳איז געווען דער אָנגעזעענער גערער חסיד ר׳ הערשל שוחט. פאַרבראַכט זיינע קינדער יאָרן אין דער חסידיש־טראַדיציאָנעלער היים, און אָלס אַ דערוואַקסן יינגל געלערנט אין דער ישיבה און אָנגעזאַפּט זיך מיט דער קולטור פון די תלמודישע און אַלט־העברעאישע קוואַלן. שוין אין די יוגנט־יאָרן רייסט ער זיך אַרויס פון דער היים, לעבט אין וואַרשע ווו ער האָט די מעגלעכקייט זיך צו באַ־קענען מיט דער יידישער קלאַסישער ליטעראַטור, און מיט דער וועלט־ליטעראַטור, קומט אַריין אין די קרייזן פון יידישע קינסטלער, שרייבער און אינטעליגענץ. אין יענער צייט הויבט ער אויך אָן שרייבן יידישע לידער, און ווערט אַ בן־בית ביי י.ל. פרץ און אַ נאָענטער פריינט פון נח פּרילוצקי, און איז אָנגעזעען אין דעם יידישן קולטור־געזעלשאַפּטלעכן לעבן אין וואַרשע.

אין יאָר 1915, ווען וואַרשע ווערט פאַרנומען פון דעם דייטשן מיליטער, הויבן אָן די אַרויסגעטריבענע יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך זיך אומקערן אַ היים. אויך די סאָכאַטשעווער יידן קומען צוריק, און צוזאַמען מיט דעם ווידער־אויפשטעלן

דאָס עקאָנאָמישע לעבן, הויבט מען אָן בויען אויך דאָס קולטורעלע, געזעלשאַפט־לעכע לעבן.

צו יענער צייט האָט זיך אויך וואָווע ראָזענבערג צוריק־געקערט, אויף אַ צייט, קיין סאָכאָטשעוו וווּ ער פאַרנעמט זיך מיט אַדוואָקאַטור, כאָטש ער איז נישט געווען קיין געענדיקטער אַדוואָקאַט, און איז געווארן איינער פון די זיילן און פירער פון דעם פאָליטישן און קולטור־געזעלשאַפטלעך לעבן. זיין גייסטיקער השפּעה האָט זיך אויסגעשפרייט אויף די, וועלכע זענען געווען ארום אים און געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין עטלעכע דורות.

נאָך עטלעכע יאָר פאָרט ער צוריק קיין וואַרשע, וווּ ער איז צוזאַמען מיט די יידישע שרייבער און טוער ווי ש. סטופניצקי, ה. ד. נאָמבערג, נח פרילוצקי, שלמה מענדעלסאָן א.א. אין דער נאַציאָנאַלער פירערשאַפט פון דער דאָן נייַ־געשאַפענער „פאָלקס־פאַרטיי", און האָט אין אירע אינטערעסן באַזוכט אַ צאָל יידישע ישובים אין פוילן.

אין יענער צייט האָלט ער אָן אַ פאַראַנטוואָרטלעכע שטעלע אין „דזשאָינט", וועלכער האָט דאָן אָנגעפירט אַ גרויסע הילפס־אַקציע אין פוילן.

אין דעם יאָר 1924, פאָרלאָזט ער פוילן און פאָרט קיין אמעריקע — שוין צום צווייטן מאָל וווּ ער האָט פאַרבראַכט אַ קורצע צייט אין יאָר 1910 — דאָסמאָל מיט זיין פרוי ברוֹנקע, שוין צוּ ווערן אַנ'אייביקער תושב, און באַזעצט זיך אין ניו־יאָרק. אָבער דאָ הויבט זיך אָן פאָר אים אַ שווערער וועג פון צופאַסן־זיך צו אַ נייַעם לעבנס־שטייגער און באַדינגונגען. זיך שווער אָנטוישט. שטענדיק געפילט דעם פיינלעכן ווייטאָק פון בענקשאַפט נאָך דעם אָמאָליקן לעבן, האָט ער זיך אויך אָנגעשטויסן אָן שוועריקייטן צו דערשלאָגן זיך צו אָן עקאָנאָמישער סטאַביליטעט.

אָבער ער איז קיינמאָל נישט געווען פאַסיוו צו די לויפנדיקע פראָבלעמען, און איז געווען ענג פאַרבונדן מיט דעם יידישן און אַלגעמיינעם לעבן, און דורכגעלעבט מיט לייב און לעבן דעם פראָצעס און דעם ראַשיקן גאַנג פון וועלט־געשעענישן. כאָטש זיין אידעאישער וועלט־באַגעם איז געווען אין אַ געוויסער מאָס אַ קאָנסערוואַטיווער, אַ צוריקגעהאַלטענער און נישט רעאַליסטיש גענוג צו זען די געוואַלדיקע, היסטאָרישע געשעענישן און ענדערונגען אין גרויסע וועלט־טיילן, האָט ער פאָר די יאָרן פון זיין לעבן אין אָמעריקע זיך נישט אידענטיפיצירט מיט כמעט קיין שום פאָליטישער פאַרטיי אָדער גרופּע, אַ חוץ מיט בלויז קולטור אַרבעט, — איז ער אָבער שטענדיק געשטאַנען אויף דער זייט פון דעם אונטערדריקטן און ליידנדיקן מענטש.

געווען אַ האַרציקער און פילבאַרער מענטש. דער חורבן היטלער, וועלכער האָט אויך אומגעבראַכט זיינע קרובים אין פוילן, האָט געמאַכט אויף אים אַ שרעקלעכע ווירקונג און איבערגעלאָזט טיפע וווּנדן אין זיין האַרץ און נשמה, ביז דער גרויזאַמער טויט האָט אים אַוועקגעריסן אין עלטער פון 61 יאָר.

וואָוע איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין יאָר 1953, נאָך אַ לאַנגער און שוועראָר קראַנקהייט, און דריי יאָר שפעטער איז אויך זיין פרוי אַוועק אין דער אייביקייט, איבערלאָזנדיק נאָך זיך זייער אייניציקע טאָכטער נינאַ.

אלחנן (חונע) ליבערט מיט זיין פרוי

ו.

געשטאלטן און טיפן

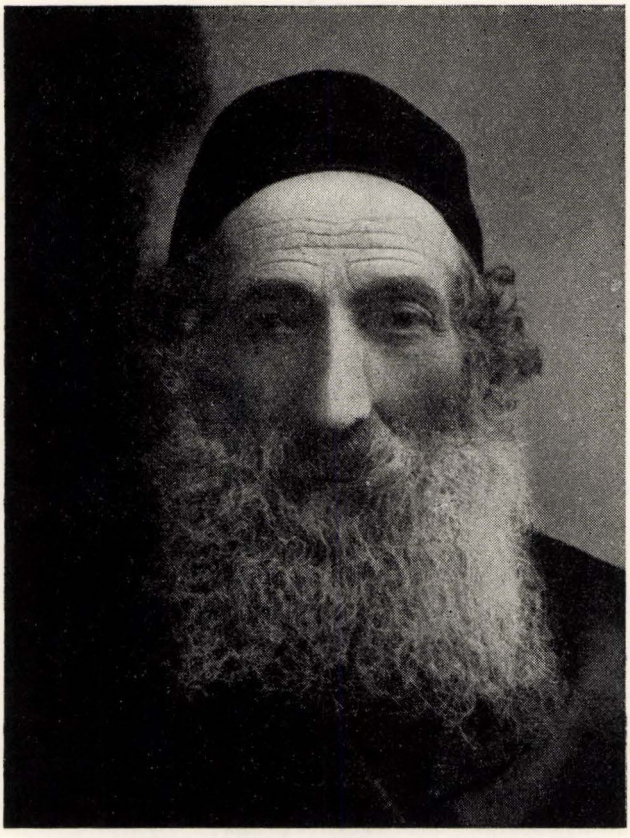

ר׳ פרימאן הירש (שלום צבי פרידמאן)

יעקב פרידמאן

פרימאן הירש (שלום צבי פרידמאן)

א

ד ער נאָמען פרימאן הירש, ווי מען האָט אים אין סאָכאָטשעווו גערופן, האָט מאדנע געקלונגען. א נאָמען, וואָס איז ענלעך צום פאמיליע נאָמען (מען האָט אים טאקע גערופן פרידמאן הירש), און אזוי זעלטן איז אויך פרימאן הירש אליין געווען.

אויסערלעך פשטות שבפשטות. א מיטלוווקסיקער, מיט א דאר פרום פנים און אַ קליינער אויסגעשפיצטער נאָז, מיט אַ ווייסער גראָער באָרד, אַן אמשינאַ־וועד תסיד.

אין שפייז־געווועלב וואָס האָט געהאט א מאָדנעם אויסערלעכן אויסזען, האָט פרימאן הירש געהאט צו פארקויפן חוץ שפייז אויך אַפטייק־זאכן און פארשידענע „באבסקע" רפואות, גראזן צו פארשידענע מיחושים און קרענק, וואָס גויים האָבן פאר אים געקליבן אויף די פעלדער און ער האָט זיי אליין כסדר געטריקנט. איינמאָל האָט מען געזען לויפן א פארווייגטע פרוי, מיט געבראָכענע הענט צו פרימאן הירשן אין געווועלב אריין, ער זאָל זיך אויף איר דערבאַרעמען און געבן א רפואה. און פרימאן הירש האָט אָנגעהויבן זוכן אין זיינע אנגעפילטע פושקעס און מישן רפואות מיט רפואות.

און וואָס איז פרימאן הירש נישט געווען? בעל תפילה, מוהל, גבאי פון דער חברה קדישא ראש בעל מתעסק, בעל תוקע — און די אלע „אמטן" זענען נישט געווען קיין אויסערלעכע זאכן און סתם אמטן, נאָר ווי ער וואָלט אין זיי געבוירן געווארן...

עטלעכע און פערציק יאָר איז ער געווען מוהל אין שטאָט, ביי ארעם און רייך. קיין שום זאך האָט אים נישט אָפגעהאלטן פון צו גיין מלן א קינד. ער האָט פאַרלאָזט זיין האנדל, און עס האָט געמעגט זיין א שניי, א פראסט, א שטורעם און א רעגן — דער שטאָט־מוהל איז געגאנגען מקיים זיין א מצוה.

קיין ספּעציעלער חזן איז פרימאן הירש נישט געווען, און דאָך צענדליקער יאָרן נישט אויפגעהערט צו זיין דער בעל תפילה פון שחרית אין שול און אין בית מדרש. ער האָט געוואָלט ביידע צופרידן שטעלן, איבערהויפט אין די ימים נוראים אוּן ער האָט איינגעטיילט אזוי: דעם ערשטן טאָג שחרית און שופר־

בלאָזן אין שול — מוסף אין בית מדרש. דעם צווייטן טאָג פארקערט. ער איז אויך געווען דער שטאָט מ ב ק ר. זומער,ווינטער, ביי טאָג, ביי נאכט, מ׳האָט אים געדופן און ער איז געגאנגען.

פארנומען שטארק אָבער איז ער געווען ווען ס׳איז ווער געשטאָרבן אין שטאָט. ווען משה אהרן שולקלאפער האָט געגעבן מיטן הילצערנעם האמער צוויי קלעפ אין די טירן, א סימן, אז ס׳איז דאָ אַ בר־מינן אין שטאָט, האָט זיך אנגעהויבן פרימאן הירש׳ס ארבעט. אלס גבאי פון חברה קדישא איז ער געגאנגען אויפן בית עולם, אויסגעקליבן א קרקע און באלד נאָך דעם איז ער אלס ראש מתעסק געווען ביים נפטר. ווען אלץ איז שוין געווען גרייט האָט ער מיט די איבעריקע חברה קדישא געמאכט די טהרה, און דערנאָך דעם נפטר אריינגעלייגט אין קבר, און ווער שמועסט נאָך, ווען א דאָרפסמאן איז געקומען צו פאָרן מיט א מת אין שטאָט אריין אָדער גאָר א מת־מצוה?

ווי מ׳האָט אמאָל דערציילט, האָט ער אין א פינצטערער נאכט ווי אין חלום געהערט, אז מען קלאפט אין זיין פענצטער און מען זאָגט אים, אז א מת־מצוה ליגט אויפן באָריסאָווער וועג. איז ער אויפגעשטאנען, אַרויס פון בעט, זיך אָנגעטאָן, אָנגעצונדן די לאמטערן און זיך געלאָזט גיין זוכן אין דער ריכטונג פון באריסא־ווער וועג. פלוצלונג האָט ער דערזען, ווי קעגנאיבער גייט אויך ווער מיט א לאמטערן, וואָס איז אויך געווען א צווייטער חברה קדישא מאן און וואָס אים האָט זיך אויך דאָס זעלבע געחלומט. זיי האָבן זיך איינגעטיילט ווי אזוי צו גיין אויסזוכן, און זיך געטראָפן ביי דער בריק פון באריסאווער וועג. פרימאן הירש איז דער ערשטער צוגעגאנגען צום בריק און געפונען דעם מת. געווארט אז דער צווייטער זאָל אויך אנקומען, און ביידע האָבן געגומען דעם בר־מינן אויף זייערע פלייצעס און געבראכט אין טהרה־שטיבל אויפן בית־עולם...

פרימאן הירש איז געווען אַן אויסנאָם פון אלע חברה־קדישא לייט מיט דעם, וואָס ער האָט נישט ליב געהאָט קיין כוס. ער איז געווען א„טרוקענער" גבאי פון דער חברה קדישא. אפילו ביים יום־טוב פון דער חברה קדישא ז׳ אדר האָט ער נישט געטרונקען קיין סך און נישט קיין שאַרפע משקאות, חוץ שבת און יום־טוב נאָך די פיש. דעם גרעסטן נחת האָט ער געהאט שמחת תורה, ווען ער האָט אלס גבאי פון דער חברה קדישא געטיילט אלע קינדער פון דער שטאָט רויטע עפעלעך צו זייערע פענער מיט הבדלות. הונדערטער קינדער זענען צו אים דעמאָלט געקומען, און ער איז נישט מיד געווארן טיילנדיק, און אליין מיטגעריסן געווארן פון דער קינדערישער פרייד. דאָס איז ביי אים געווען דער שכר מצוה פאר זיין איבערגע־געבענער ארבעט...

די פאָלקסטימלעכקייט איז געווען דער גרונט־שטריך פון פרימאן הירש׳ס טעטיקייט. און דאָך, אָט דער איידעלער פאָלקסטימלעכער עסקן, וואס האט זיך קיינ־

ר׳ מענדל פרידמאן מיט זיינע קינדער

מאל נישט געמישט אין מחלוקת'ן, איז דאָך אריינגעצויגן געוואָרן אין א מחלוקת און דווקא מיטן סאָכאָטשעווער הויף, און געווען איז עס אזוי:

דער ציוניסטישער מנין ביי שמואל נ ע ל ס א ן אין הויז, האָט געשריבן א ספר תורה. האָט מען פרימאן הירשן אויך איינגעלאדן ער זאָל קומען צום סיום־הספר. פרימאן הירש מיט זיין זון מענדל האָבן זיך נישט אָפגעזאָגט פון גיין און קויפן אן אות, און צוזאמען מיט אלע שטאָטישע ציוניסטן און אנדערע יידן פון שטאָט זיך משמח געווען מיט דער תורה. וועָן זיי זענען אהיימגעקומען האָבן זיי געפונען ביי זיך אין טאש א שקל...

די מעשה פון שקל איז דערגאנגען צום רבינס הויף, און מען האָט פרימאן הירשן נישט געקאָנט מוחל זיין די עבירה פון „שקל". וועָן ער האָט אלס גבאי פון חברה קדישא ,ווי דער מנהג איז געווען יעדעם יאָר שמחת תורה, געבראכט צום רבינס טיש פארן רבין לעקעך, רויטע עפל און גאָר גרויסע געפלאָכטענע הבדלות, וואָס מ'האָט ספעציעל באשטעלט אין וואַרשע, האָבן די הויף־לייט פרימאן הירשן מיט זיין פמליא נישט אריינגעלאָזט צום טיש; און נאָר א דאנק זיין רואיקייט און כבוד צום אלטן ר' אברהמעלע, האָט ער אויסגעמיטן א גרויס געשלעג אין הויף.

די שטילע מחלוקת צווישן הויף און פרימאן הירשן האָט זיך געצויגן יאָרן. איבערגעבעטן האָט זיך דער הויף מיט אים דעמאָלט, וועָן א מקורב פון הויף איז געשטאָרבן און זיי האָבן געמוזט אנקומען צו חברה קדישא זיי זאָלן אים מקבר זיין. און דער משא ומתן האָט זיך געצויגן דריי טעג, און א דאנק דעם יום־טוב וואָס איז געווען אינמיטן, האָט זיך דער ענין געענדיקט.

א צוואה האָט ער איבערגעלאָזט, מ'זאָל דאָס זעקל וואס מ'לייגט אונטערן קאָפ אין קבר, אָנפילן אנשטאָט מיט ערד מיט אלע קבלות וואָס ער האָט געזאמלט אלע יאָרן פון פארשידענע ישיבות, און תרומות פון סתם צדקה באזונדער פון די ארץ־ישראל ישיבות, און אויך דאָס מוהל מעסער און דאָס קליינע שופרל וואָס ער האָט געבלאָזן אלע יאָר שופר, זאָל אוועקגעלייגט ווערן צו קאפנס. די צוואה איז מקיים געוואָרן. אין זיין לוויה האָט זיך באטיילט די גאנצע יידישע באפעל־קערונג אלט און יונג, אפילו קינדער. דעם ארון האָט מען אוועקגעשטעלט פארן ארון הקודש, און דער רב דמתא, ר' ל נ ד ו י, האָט אים מספיד געווען.

אזעלכע זענען געווען די אמאָליקע פאָלקס־עסקנים, איבערגעבן מיט לייב און לעבן.

שמחה גרונדוואג

ב.

די לעצטע ידיעה, וואָס מיר אין ארץ ישראל האָבן באקומען פון געטאָ ווארשע איז געווען א קורצע:

— „דער טאטע לעבט שוין נישט מער"...

יא, דאָס איז געווען דער סוף פון א משפחה, וואָס האָט אלץ מקריב געווען פאר דער געזעלשאפט און פארן ציוניזם, און נישט זוכה געווען צו קומען קיין ארץ ישראל.

שמחה גרונדוואָג מיט 40—45 יאָר צוריק.

טובת הכלל איז ביי אים געווען פאר אלעם; פרנסה אן א זייט, ביי דער משפחה — אן אורח, „קהלשע געשעפטן" האָבן אים פארשלונגען פון פרימארגן ביז שפעט ביינאכט, די משפחה האָט טאקע געליטן אין אלע הינזיכטן, אָבער ער האָט זיך פאר קיין זאך נישט אָפגעשטעלט. געזען נאָר איין איינציקן, ליכטיקן, שיינעם, מיט בלומען באָצירטן וועג, וואָס פירט קיין ציון — ארץ־ישראל. פון דעם וועג האָט ער פונעם ערשטן טאָג פון הערצלס רוף ביזן געטאָ נישט געוואָלט אפטרעטן.

דאָס איז געווען שמחה גרונדוואג.

ווו האָט ער זיך נישט באטייליקט אלס אקטיוויסט כלל־טוער? אומעטום, וו׳ו מ׳האָט געדאַרפן ארבעטן לטובת הכלל — איז ער דערשינען, נישט פרעגנדיק אפילו זיינע חברים, וואָס אין זייער נאָמען אין ער ארויסגעטרעטן.

פאָרגעשטעלט האָט ער זיך אלס דעמאָקראט, אָבער א סך יארן איז ער געווען א מושל בכיפה — אָבער אַלץ געטאָן באמונה שלמה. צענדליקער יאָרן געווען יושב ראש פון דער אגודת הציונים און קרן־קימת לישראל, און אין די שפעטערדיקע יאָרן — יושב ראש פון די „בנות־ציון". מיט דער אנטשטייונג פון ציוניזם האָט ער געגרינדעט א ביבליאָטעק און געשטאנען אין איר שפיץ, ביז די ביבליאָטעק האָט זיך פארוואנדלט אין א „יידישע געזעלשאפט־ביבליאָטעק אין סאָכאָטשעווו". געווען פארשטייער אין דער קהילה. געגרינדעט א חדר מתוקן „עברית בעברית", וואָס איז שפעטער געוואָרן א „בית ספר עברי" און האָט די גאנצע יאָרן געדעקט זיינע דעפיציטן. ווו נאָר א געזעלשאפטלעכע אקציע — איז ער געווען.

די עלטערע ציוניסטן, די וואָס זענען צוגעשטאנען צום ציוניזם מיט אים צו־זאמען, האָבן אים שפעטער כמעט פארלאָזט. ער האָט זיי ווי ארויסגעשטופט מיט

די העברעאישע שול „התחיה" — בית הספר „התחיה"

זיין אקטיוויזם. „אומעטום — איך". אויך די יוגנט איז געווען אונטער זיין אייג־ פלוס. פלעגט יעדן שבת געבן א לעקציע פון יידישער געשיכטע אדער ציוניזם, און האט דערצויגן א יונגן דור, א יונגן ציוניסטישן דור. אין די שפעטערדיקע יאָרן האבן זיי אנגעהויבן נעמען אין זייערע הענט די ציוניסטישע ארבעט, נישט זייענדיק מסכים מיט די אנשויאונגען און איינשטעלונגען פון זייער לערער. נישט איינמאל איז ער ברוגז געוואָרן, אבער וען מ׳האט אים פארזיכערט אז דאס איז לטובת ארץ־ ישראל — דעמאלט איז ער צוריק געקומען. ער האט נישט געקאנט זיין פאסיוו, און זען ווי יונגע „שנעקעס" פירן אן מיט אלעם און דארפן נישט זיין מיטהילף...

צענדליקער יאָרן זענען דורכגעלאָפן, און שמחה גרונדוואג איז געבליבן דער זעלבער כלל־טוער, א ציוניסט מיט יונגן טעמפעראמענט, מיט א פייערדיקן ווילן צו כלל־ארבעט. — ער האט געמונטערט, גערופן די יוגנט ביי יעדער געלעגנהייט, געלייענט רעפעראטן, פארשפרייט ציוניסטישן וויסן און ליטעראטור, כדי באוווסט־ זיניק צו מאכן די יוגנט, דערציען א ציוניסטישן דור וואס זאל ראוי זיין פאר ארץ־ ישראל. ער האט אנגעפירט אלע קאמפן מיטן רבינס הויף, וואס האט געקעמפט מיטן ציוניזם.

ער האט אלץ געטאן פאר ארץ־ישראל און, ווי געזאגט, נישט געהאט די זכיה צו זען דאס צוגעזאגטע לאנד. ער איז געפאלן א קרבן אין געטא ווארשע, מיט אן אוממענטשלעכן טויט, דורך די נאצישע הענט.

און זאל דאָ דערמאָנט ווערן זיין זון, נחום, אומגעבראכט דורך די נאַציס. ער איז געגאנגען א צווייטן וועג, קהלשע געשעפטן געלאזט דעם פאטער — און אליין זיך געווידמעט דעם טעאטער. ער האט אויך געהאט א סך פרנסה׳ס: געארבעט ביים טאטן אין געוועלב, געווען א בעל־עגלה, אבי נישט צו זיין אפהענגיק אין וועמען, אבער פון די בינע־ברעטער איז ער נישט אפגעטרעטן. א דאנק אים איז אנטשטאנען אין שטאט א דראמאטישע סעקציע, וואס האט אויסגעפירט גארדין—און גאלדפאדן־ פיעסעס, אפערעטקעס און דראמעס און אלץ פאר ווויילטעטיקע צוועקן — פארן כלל.

נישט איינמאל האט מען אים געבעטן: — נחום, קום קיין ארץ ישראל. מיט דיינע פעיקייטן און הומאר וועסטו קאנען פארנעמען א בכבודיקן אָרט אין ארץ־ ישראלדיקן טעאטער. און אויך ער האט נישט זוכה געווען נאָר זיין זון געשיקט קיין ארץ ישראל מיט דער האפענונג, אז ווען דער זון וועט זיך איינאָרדענען, וועט ער אויך קומען אין לאנד.

שמחה גרונדוואג האט זיך מקריב געווען פאר ארץ־ישראל און אומגעקומען אין געטא, אפילו זיינס א קינד האט נישט געהאט די זכיה צו קומען אין לאנד, נאָר זיין אייניקל.

זיינע בריוו צום אייניקל, צום אור־אייניקל און אויך צו מיר, זענען געווען פול מיט באגייסטערונג פאר אונדזער לאנד. יעדן בריוו האט ער געענדיקט: „איך זאל נאָך האבן די זכיה מיט אייך זיך צו זען אין ארץ־ישראל"...

אלחנן כץ

ר' מנשה צימריינסקי

דער רבי פון דער „חברה תהלים", ר' מנשה צימריינסקי ז"ל, איז געווען א ייד א תלמיד חכם, א בעל יועץ, גבאי פון דער חברה קדישא און א „מבקר", אָבער נישט פאר קיין געלט נאָר לשם מצווה. האָט ווער געברויכט שטיין צום פריזיוו, איז מען געקומען צו אים פרעגן אַן עצה, וואָס צו טון. איז ווער קראנק געוואָרן, איז מען געקומען בעטן ר' מנשהן, ער זאָל קומען מבקר חולה זיין. אויף צומאָרגנס איז מען געקומען זאָגן, ווי דער קראנקער פילט זיך, און געפרעגט, וואָס מען מעג דעם קראנקן געבן עסן. וואָס ר' מנשה האָט געזאָגט האָט מען געטון.

איך האָב געלערנט ביי ר' מנשה צימריינסקי פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. געדענק איך, ווי ס'פלעגן קומען פרויען מיט א געוויין, אז דער מאן אָדער ווער פון די פאמיליע איז געפערלעך קראנק געוואָרן און אים געבעטן: ר' מנשה'לע קומט שנעל, האָט ער זיך געבייזערט אויף זיי: איר זאָלט מיך נישט רופן ר' מנשה'לע, איך הייס ר' מנשה. גייט זאָגט, אז איך קום שוין צו. אַז ר' מנשה איז געקומען, האָט ער דעם קראנקן באהארכט, געשטעלט באנקעס, אויסגעשמירט, און געזאָגט וואָס מען זאָל דעם קראנקן געבן עסן. אז ס'איז ווער געקומען אים רופן צו א קראנקן, און ער האָט פונקט געהאלטן אין מיטן עסן, האָט ער געלאָזט שטיין דאָס עסן — און געגאנגען צום קראנקן. אז מען האָט אים גערופן צו א קראנקן אין מיטן דער נאכט, און יענער האָט געווויינט אויפן בוידעם שטוב, צי אין א קעלער, איז ער גלייך געגאנגען, קיינמאָל נישט אָפגעזאָגט, ער איז געווען דאן דער אנפירער פון דער שטאָט, אויך פון דער חברה קדישא, די שמשים פלעגן קומען אים פרעגן וואס צו טון. און מען פלעגט זיך מיט אים בארָטן וועגן א דין תורה, אָדער א בוררות. ווי ר' מנשה האָט געפסקנט, אזוי זענען ביידע צדדים מסכים געווען. פאר בלויז דרך ארץ צו אים האָט מען געפאלגט וואס ער האָט געזאָגט.

נישט געווען א מענטש, וואָס האָט געהאלטן ביים שטארבן, אז ר' מנשה זאָל נישט זיין ביי יציאת־נשמה און וידוי זאָגן. אז ס'איז ווער געשטאָרבן אפילו אין מיטן דער נאכט, האָט ר' מנשה גלייך געשיקט א שמש פון דער חברא קדישא, ער זאָל זאגן ר' משה־אהרן שולקלאפער, אז מאָרגן (פאר טאָג) אין דער פרי

דארף מען געבן נאר 2 קלעפ (געווען א מנהג ביי אונדז אין שטאָט, אז דער שמש, דער שולקלאַפער, האָט געקלאַפט אין די טירן פון די געווען מיט א הילצערנעם האמער, יעדן טאָג 5 א זייגער אין דער פרי, צו דריי קלעפ. פרייטיק — 2 מאָל: אין דער פרי און פאַרנאַכט פאַר ליכט־צינדן. און אז ס׳איז געווען א בר־מינן אין שטאָט, האָט ער נאָר געגעבן 2 קלעפ. אז מען האט געהערט אין דער פרי 2 קלעפ, פלעגט מען פרעגן דעם שולקלאפער: ר׳ משה אהרן, ווער איז געשטארבן?).

ווו זעט מען היינט אזעלכע מענטשן, וואָס זאָלן טון אלץ לשם מצוה?

פרוי טשיפע כץ מיט אירע קינדער

די משפחה טעמפל

שלמה שוויאטלאווסקי, תל־אביב

סאנאטשעווער עסקנים

ר׳ זלמן דער „מבקר״

א

זלמן א ל ב ע ר ט (זלמן אייזענהענדלער) האָט געהאט אן אייזן־געוועלב אויף דער וואַרשעווער גאס, אין הויז פון חנה צירל פליישמאן. אין זיין קרעמל

ר׳ זלמן אלבערט (דער „מבקר״)

איז געווען א קליינער שלאָסער־וואַרשטאט. אין די פרייע מינוטן, וועַן עס זענען קיין קונים נישט געווען, פלעגט ר׳ זלמן צורעכט מאכן שלעסער און צופאסן שליסלען, אָדער אריינקוקן אין א ספר פון רפואות.

זלמן אלבערט איז געווען א „מבקר", האָט זיך געהאלטן פאר א קענער אין הלכות דאָקטעריי און געווען טעטיק אין דער חברה „ביקור חולים". מיטן אנטשטיין פון דער חברה „לינת הצדק", ווערט ר' זלמן דאָס הארץ און דער מוח פון דער אינסטיטוציע.

מיר האָבן געווויינט מיט אים אין איין הויף. מיין פאָטער איז לאנגע צייטן געלעגן צו בעט, און ר' זלמן פלעגט אונדז באזוכן; דער דאָזיקער טייערער ייד האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון. שפעטער בין איך געווען אן אָפטער אייניגייער ביי אים אין שטוב, און נענטער צוגעזען זיין טעטיקייט.

איך ווייס נישט אויף וויפל ער איז טאקע געווען א בקי אין דאָקטעריי... אָבער אז ער האָט מיט הארץ און נשמה געווואָלט העלפן מענטשן, איז ביי מיר אויסער יעדן ספק. איך דערמאָן זיך: עס איז א ירידטאָג אין שטעטל, ר' זלמן שטייט אין זיין וואַרשטאַט און פיילט די שליסלען. אין קרעמל געפינען זיך אויך אייניקע קונים. פלוצלינג פאלט אריין א פרוי מיט א געוויין: „רב זלמן ראטעוועט! מיין שווער איז אוועקגעפאלן אויף א הארץ־אטאק"!

— ווו ווויינט איר — פרעגט ר' זלמן.

— ביי שמחה פעלצן־מאכער אויפן בוידעם אין דער „פאצעיאטקע" (דאך־שטיבל), וואָס געפינט זיך אין דער שול־גאס — ענטפערט די פארצווייפלטע פרוי.

ר' זלמן פארשרייבט שנעל דעם אדרעס, און וועגדעט זיך צו דער פרוי: „לויפט גיך אהיים, און איך קום גלייך מיט סקאטניצקין".

פאר ר' זלמנען עקזיסטירט שוין נישט קיין געוועלב, קיין שלעסלעך און קיין שליסלען. זיין פרוי טויבע־לאה געפינט זיך שוין אין געוועלב, און ר' זלמן לויפט צו משה סקאטניצקין. אָבער סקאטניצקי איז נאָר וואָס אוועקגעפאָרן אין א דאָרף אריין צו א קראנקן. ווערט ר' זלמן נישט נתפעל, און אין איין אָטעם איז ער שוין אין דער חברהַ לינת־הצדק, ווו ער נעמט אייניקע מעדיקאַמענטן מיט א טערמאָמעטער און שוין איז ער ביים קראנקן. זיין סוגעסטיוועך און פסיכאָלאגישער צוגאנג צום קראנקן ווירקט אָפט פיל מער ווי די בעסטע מעדיצינען, ער פרעגט נישט גלייך דעם קראנקן וועגן דעם עצם הארץ־אטאק, וואָס ער האָט באקומען, כדי נישט צו שרעקן אים נאָך מער. ווי א געניטער און לאנגיעריקער דערפארענער ביי חולים, וועגדעט ער זיך מיט זיינע גוטמוטיקע בליקן צום קראנקן: — „א גוט מאָרגן אייך ר' ישראל, זיכער עפעס געגעסן וואָס עס טויג נישט פאר אייך. מיר וועלן באלד זען, ווייזט נאָר די צונג"!

ער שטעלט צו דעם טערמאמעטער און נעמט גלייך דעם פולס אין האנט: „גאָרנישט, מיט גאָטס הילף וועט אלץ זיין אין אָרדענונג, אביסל פארדאָרבן און דאָס האָט געשטויסן צום האָרץ. איך פארשרייב אייך א רעצעפט". דאן וועגדעט ער זיך צו דער פרוי פון קראנקן: — „גייט גלייך נאָך דער מעדיצין צו ר' הערש פרידמאן".

מיט א נישט דרייסטן טאן זאָגט די פרוי צו ר׳ זלמנען: „האָט נישט קיין פאריבל, איך וועל זיך נישט שעמען פאר אייך, עס איז נעבעך נישטאָ פאַרוואָס צו קויפן די רפואה״.

— „קומט גלייך מיט מיר — וועגדעט זיך ר׳ זלמן מיט א ליבלעכן טאָן צו דער פרוי. — זאָגט, שעמט אייך נישט מען מוז ראטעווען דעם קראנקן און אויך אים געבן גוט צו עסן״. און ר׳ זלמן גייט נישט פריער אהיים ביז דער קראַנקער ווערט נישט מיט אלעם באזאָרגט.

אין שטעטל בושעווען עפּידעמיעס: פּאָקן און שקאַרלאַטין. מ׳מיידט אויס צו גיין צו שכנים. ר׳ זלמן שטעלט זיך נישט אָפּ פאר קיין שום געפאר, הגם ער האָט א גרויסע פאמיליע מיט קליינע קינדער, און טראכט נישט אז ער קען פארשלעפן די אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן צו זיך אין שטוב. בייטאָג און ביינאַכט איז ער אויף די פיס צו ראטעווען מענטשן. ער נעמט אנטייל אין פארשידענע קאַנסוליומס. לערנט אפילו לאטיין, און מיט דער צייט הויבט ער אן אין א סך פאלן אליין צו פארשרייבן פארשידענע מעדיצינען. די אפטייקן האָבן צוטרוי צו דעם „מבקר״, און ווער עס האָט געבראכט א רעצעפט מיט ר׳ זלמנס אונטערשריפט, האָט אין דעם אפטייק באקומען די מעדיצין. ביי דעם דעמאָלטיקן דוחק אין דאקטוירים, האָט ר׳ זלמנס מעדיצינישע פראקטיק נישט איין מענטש אפגעראטעווט פון טויט.

ר׳ יאנקל קאוואל, (דער בעל דקדוק) מיט זיין משפחה

ר' הערשל קלוסקא ז"ל

ב

צו די סאָכאָטשעווער געשטאַלטן, טיפן און כלל־טוער, וועלכע זענען געווען טעטיק אין די פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין שטאָט, דאַרף ווערן צוגעראכנט די אייגנאַרטיקע געשטאַלט פון ר' הערשל קלוסקא.

אויף ווי ווייט מיין זכרון גרייכט, געדענק איך ר' הערשלען ווי איינעם פון די הויפט־טוער — מסתמא אויך מיטגרינדער — פון „לינת הצדק".

די סאָכאָטשעווער אָרעמע מאַסן האָבן, ווי אין אַלע יידישע שטעטלעך אין פוילן, געלעבט אין דאמע ענגע געסעלעך און אין אנטי־סאַניטאַרע באַדינגונ־גען אַזוי, אַז אויב ס׳פלעגט — נישט־זעלטן — אויסברעכן אַן עפידעמיע אין שטאָט, פלעגט זי דוקא דאס ערשטע אָנגרייפן די מענטשן פון אָט־די געדיכט־באוווינטע ערטער. אין אַזאַ־אָ צייט האָט די יידישע אָרעמקייט געזעען אין „לינת הצדק" אַ רעטונג־ברעט. און נישט בלויז אין צייטן פון עפידעמיעס, נאָר אויך אין „שטילע" צייטן, זענען די דאָזיקע חושכדיקע געסעלעך געווען נעסטן פון פארשידענע קראַנ־קייטן און — „לינת־הצדק" האָט תמיד געהאַט וואָס צו טאָן. די הויפט־אַרבעט פון דער געזעלפשאַפט „לינת הצדק" איז באַשטאַנען אין געבן אומזיסטע מעדיצינישע הילף צו די וועלכע האָבן נישט פאַרמאָגט קיין געלט אויף אויסצוקויפן די רעצעפט אין אַפטייק. אָבער ביז גאָר וויכטיק איז אויך געווען דאָס גיין נעכטיקן צו שווערע קראַנקע. און דאָ האָט ר' הערשל קלוסקאָ ממש זיך מוסר־נפש געווען, גייענדיק נעכטיקן אין די סכנתדיקע ערטער, טראָגנדיק הילף און אַ גוט, וואַרעם וואָרט פאַר די קראַנקע.

העלפן נויטבאַדערפטיקע איז געווען זיין אידעאַל. נישט קיין חידוש וואָס ער האָט דערוועקט צו זיך צוטרוי און דרך ארץ.

אין יאָרן שפעטער, ווערט אין וואַרשע געשאַפן די צענטראַלע פון „לינת־הצדק", וועלכע הייבט־אָן פינאנסיעל צו שטיצן אירע אָפטיילונגען איבער גאַנץ פוילן, צווישן זיי — די אָפטיילונג אין סאָכאָטשעוו. ערשט דעמאָלט באַווייזן זיך די „שיינע יידן" פון שטאָט, וועלכע שטעלן אין אַ זייט די פריערדיקע אידעאַליסטן, די גרינדער. אָבער ר' הערשל נעמט זיך נישט איבער מיט דעם. פאַרקערט: ער

איז צופרידן וואָס די אינסטיטוציע איז געוואָרן אַ צענטער צו העלפן ארעמע קראנקע. אָבער בלויז מעדיצין — האלט ר׳ הערשל — איז ווינציק. מען דאַרף שטעלן דעם קראנקען אויף די פיס. און אז ר׳ הערשל זאָגט מען דאַרף איז נישט בלויז געזאָגט, נאר ער נעמט פאַרווירקלעכן דאָס, וואס ער האַלט פאר נויטיק. ער גרינ־דעט דאָן אַ פילאַנטראָפישע געזעלשאַפט אונטערן נאמען „עזרת חולים לעניים", אין וועלכער ער לייגט אַריין אַ שטיק פון זיין וואַרעם יידיש האַרץ און איידעלער נשמה. אין דער דאָזיקער געזעלשאַפט האָט ער געאַרבעט ביז זיין לעצטן אָטעם־צוג, ד. ה. — ביז זיין אומקום דורך די נאַצים, ימח שמם.

ר׳ הערשל קלוסקא, איינער פון די אייגנאַרטיקע מענטשן, האט כשר פאַרדינט, אַז די לעבנגעבליבענע סאָכאַטשעווער יידן זאָלן אים נישט פאַרגעסן.

***

זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן די נעמען פון ג א ל ע ק, ברוך ג א ל ד ש ט י י ן, בערל ב ש א ז א ו ו ס ק י, הערצקע ב ר ו י ט מ א ן און אַנדערע, וועלכע האָבן געשאַפן א לאָקאל און איינגעקויפט א נייעם אינווענטאַר פון בעטן, בעט־געוואַנט און בכלל געהאָלפן די פליטים מיט וואָס זיי האָבן געקענט.

צווישן די אומגעקומענע סאָכאַטשעווער עסקנים דארף אויך דערמאָנט ווערן ר׳ מאָטל ב י ע ז ש ו נ ס ק י, דער זון פון ״ אליהו משה ביעזשונסקי, וועלכער האָט זיינערצייט, זייענדיק פרעזעס פון דער קאָאָפעראַטיווער פאָלקס־באנק אין סאָכאַטשעוו אין די יאָרן פון 36—35—1934 ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, פינאנסירט כמעט אליין און געשטיצט מיט אלע כוחות די באנק, וואָס איז געווען א הילף פאר הונדערטער אָרעמע יידישע פאמיליעס, וואָס האָבן זיך ביטער געראנגלט מיטן עקאָנאָמישן טעראָר פון דער אנטיסעמיטישער רעגי־רונג.

יעקב פרידמאן

דערינערונגען

אין סאָכאַטשעווו בין איך געבוירן און דערצויגן געוואָרן, און אין עלטער פון 26 יאָר האָב איך אויף שטענדיק פאַרלאָזן די שטאָט.

אויפן טראַקט וואָרשע־פּוזן, 48 וויאָרסט פון וואָרשע, איז געלעגן די אַלטע יידישע קהילה — סאָכאַטשעווו. דאָס שטעטל האָט געציילט 1,200 יידישע משפחות, בערך 5000 נפשות. צוזאַמען מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען קלענער פון דער יידישער — ביי 7—8 טויזנט נפשות.

ווי יעדעס יידישע שטעטל, האָט סאָכאַטשעווו געהאַט אירע בעלי־בתים, אַרבעטס־מענטשן, סוחרים, קרעמער, בעלי־מלאכות און כלי־קודש, עסקנים, פּאַרטייאישע און אומפּאַרטייאישע יוגנט, סאָציאַליסטישע און ציוניסטישע פּאַרטייען און ווילטעטיקע אינסטיטוציעס. דערצו האָט אויך סאָכאַטשעווו געהאַט איר באַרימטן „הויף", וואָס האָט געשמט אין גאַנץ פוילן.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז סאָכאַטשעווו אינגאַנצן חרוב געוואָרן. 9 חדשים איז דאָס שטעטל געלעגן צווישן דער פראָנט־ליניע ביי דער בזורע, און פון דער באָמבאַדירונג איז סאָכאַטשעווו צעשטערט געוואָרן און געברענגט אַ סך קרבנות.

איך און נאָך אַנדערע יונגעלייט, האָבן נאָך דער מלחמה מער נישט געזען פאַר זיך קיין צוקונפט אין סאָכאַטשעווו, און מיר זענען געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז די צוקונפט פון אונדזער פאָלק איז נאָר אין ארץ־ישראל. מיר, יונגע, געזונטע בחורים מוזן זיך שיידן מיטן גלות, און גיין אויפלעבן אונדזער אייגן פאָטערלאַנד, און מיר האָבן סאָכאַטשעווו פאַרלאָזט.

שווער איז אונדז אָנגעקומען דאָס שיידן זיך מיט דעם שטעטל, ווו יעדער איבערגעבליבענער שטיין איז אונדז געווען נאָענט. אפילו די קאַלטע קברים האָבן צו אונדז גערעדט. די סאָכאַטשעווער חורבות האָבן אונדז דערציילט מעשיות פון אַמאָליקן לעבן, פון זיינע ליבע מענטשן, פון זייער אָרט לעבן. מיט אַ שווער האַרץ זענען מיר אַוועק.

איוב׳ס בשורות פון סאָכאַטשעוו האָבן אונדז דערגרייכט אין ארץ־ישראל, בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה. צוזאַמען מיט אַנדערע שטעט און שטעטלעך, איז אויך דאָס יידישע סאָכאַטשעוו, וואָס האָט זיך געהאַט אינצווישן אויפגעבויט, גרויזאַם פאַרניכטעט געוואָרן דורך די נאצישׂ. און עס שווימען אויף אין מיין זכרון פאַרשידענע בילדער און געשטאַלטן פון אַמאָל.

משה אהרן שול־קלאפער

א

שוין פאַרטאָג האָבן זיך געהערט פון שול־געסל די שווער־באַשטיוולטע טריט פון משה אהרן שול־קלאַפער, וואָס האָט מיטן קהל׳שן הילצער־נעם האַמער אין דער האַנט, זיך געלאָזט וועקן דעם סאָכאַטשעווער קהל צו עבודת הבורא.

משה אהרן שול־קלאַפער האָט געגעבן אײַן קלאַפ אין אַ פאַרמאַכטן לאָדן, דעם צווייטן און דריטן קלאַפ, און דער זיסער שלאָף האָט זיך פון די אויגן אָפּגעטאָן, און אין סאָכאַטשעוו האָט זיך אָנגעהויבן דער פרישׂ־אויפ־געגאַנגענער טאָג.

אַ מנהג איז געווען אין שטעטל (כ׳גלויב אויך אין אַנדערע שטעטלעך), אַז יעדן נאָרמאַלן טאָג האָט דער שול־קלאַפער אויסגעקלאַפט דריי קלעפ מיטן הילצערנעם, קהל׳שן האַמער: איינס, צוויי, דריי. איז אָבער אין דער נאַכט, חלילה, עמיץ געשטאָרבן, איז געשען אין שטעטל אַ „מאַלעער" — האָט דער שול־קלאַפער אויסגעקלאַפט נאָר צוויי קלעפ, און דער דריטער נישט־אויסגעקלאַפטער, איז מיט ציטער און שרעק געבליבן הענגען און זיך געלייגט אויפן געמיט, ווי אַ שוואַרצער שאָטן, וואָס האָט געשמעקט מיט טויט, מיטן „גוטן אָרט", מיט טהרה־וואַסער און לוויה. אַ קרעכץ האָט גענומען זיך רייסן, און טערערן רינען פון די אויגן...

אין משה אהרן שול־קלאַפערס האַנט מיטן הילצערנעם האַמער, איז געלעגן דער גורל פון יעדן פרישׂ־אויפגעוואַכטן טאָג. זיין פרייד און זיין טרויער, זיין פריילעך אַקעגנלויפן דעם טאָג און דאָס פאַרשעלטן זיין געבוירן ווערן. דער אָנזאָגער פון גליק און אומגליק איז ער געווען, און אויף זיין דריטן קלאַפ מיטן קהלשן הילצערנעם האַמער אין לאָדן, האָט יעדער ציטערדיק געוואַרט...

מיטן זיין דער אָנזאָגער פון גוטן אָדער שלעכטן טאָג, האָט זיך אָבער משה אהרן שול־קלאַפערס מיסיע נישט פאַרענדיקט. ער האָט געהאַט נאָך איין וויכטיקע מיסיע — צו זיין דער אָנזאָגער פון שבת.

געקאָכט און געברויזט האָט אין סאָכאָטשעוו דער פרייטיקדיקער מאַרק. פון גאָר פרי אָן, האָט דער קרעמער געאיילט אין געוועלב אַריין. דער הענדלער ביים סטראַגאַן — צום סטראַגאַן מיט אויבסט, און דער טאַנ־דייטער — צוזאַמענצושטעלן זיין געשטעל מיט פאַרטיקע מלבושים, פאַלטנס, שובעס, אָנצוגן פאַר די פויערים פון דער אומגעגנט, וואָס קומען מיט זייערע וועגענער אין שטאָט אַריין. באַלד האָט דער מאַרק געגומען שימערירן מיט די פאַרשידן־פאַרביקע פויערישע געוואַנטן, פערד האָבן געהירזשעט, קי, ציגן האָבן געמעקעט, הינער געקוואַקעט, הענער געקרייעט, און צווישן דעם הו־האָ האָבן יידן און יידענעס געטאַפּט די בייכער פון די עופות אויף שבת, געקויפט פוטער, קעז, אייער און סוחרים — קערצלעך תבואה, אָ טינדל פלוימען, אָ זעקל עפּל, באַרן. דער רויש, דער געטומל האָט זיך געטראָגן פון מאַרק צו די געוועלבער, פון מאַרק צו די סטראַגאַנעס און צו די שענקן און פון די שענקן צום מאַרק, אַזוי, אַז איין קול האָט פאַרהילכט דאָס צווייטע קול. יידישע קולות האָבן זיך אויסגעמישט מיט גוישע. מען האָט זיך געדונגען, געקלאַפּט אין די הענט „נאָ זגאָדע" — אָ טאַרג...

ווי אָ שלאָקס־רעגן אין מיטן העלן טאָג, האָט זיך פלוצלונג משה אהרן שול־קלאַפּער, וועמען די זון האָט זיך אָנגעהויבן נייגן צו מערב, אַריינגעריסן אין געמומען קלאַפּן מיטן הילצערנעם האַמער אין די טירן פון די אָפּענע געוועלבער און דער מאַרק האָט אויפגעציטערט. אָלץ האָט אויפגעהערט ברויזן. די וועדטער אין די מיילער — ווי זיי וואָלטן פאַרשטומט געוואָרן. דאָס געזשום, די קולות האָבן זיך פאַרשעמט — און דער האַנדל האָט אויפגע־הערט. פאַמעלעכער זענען געוואָרן די באַוועגונגען פון די הענט פון די קויפער און פאַרקויפער. דער קרעמער האָט געגומען קוקן דער קונה זאָל וואָס־שנעלער אַרויס פון געוועלב; ער זאָל וואָס־שנעלער זיין געלט אָפּ־ציילן, נעמען וואָס ער דאַרף און גיין פונוואַנען ער איז געקומען. אָ גע־אייליניש האָט זיך אָנגעהויבן ביי די געשטעלן און סטראַגאַנעס. מען האָט געריסן סחורות פון פויערישע הענט. מען האָט געכאַפּט פאַרפאַקן, אַוועק־טראָגן און די פויערים וועלכע האָבן פריער געהאַנדלט, זענען געבליבן שטיין ווי פאַרחלומט. זיי האָבן נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָ איז פלוצלונג פאָרגע־קומען, פאַרוואָס איז דער פאַרקויפער געוואָרן אָזוי אָנגעבלאָזן — ער לאָכט נישט מער, שמייכלט נישט מער, געבליבן אייז־קאַלט אין מיטן האַנדלען.

דערווייטערט האָט זיך משה אהרן שול־קלאַפּערס קלאַפּן מיטן קהל'שן האַמער, און מענטשן האָבן אָנגעהויבן פאַרמאַכן די אויבערשטע טירן פון די געוועלבער, פאַרקייטלען די קייטלען, פאַרריטשן די ריגלען אין פאַרלייגן די שלעסער. ביי די געשטעלן האָבן האַמערס געגומען מאַכן אָ תל פון דעם, וואָס מען האָט אין דער פרי אויפגעשטעלט. ווי מיט אָ כישוף איז דער

מאַרק געווארן אויס מאַרק. ווי פון אונטער דער ערד אַרויס איז אויסגע־וואַקסן דער שטאָט־קערער מיטן גרויסן בעזעם, געקערט דעם גרויסן, אויס־געליידיקטן מאַרק. מיט שטילע מלאכים־טריט קומט אַן דער שבת. משה

אליהו (עליע) פאזנאנסקי מיט זיין פרוי (פון באלימאוו)

אהרן שול־קלאַפער האָט אַנגעזאָגט זיין אַנקום, ווי אינדערוואַכן דעם אַנקום פון טאָג, און דער סאָכאַטשעווער מאַרק האָט געקריגן אַן אַנדער פנים... באַלד וועלן די שבת־ליכט גאָלדיק שימערירן פון די יידישע פענצטער אין מאַרק אַריין. די שבתדיקע זמירות וועלן זיך הערן פון די שטובן און דריי אַ זייגער ביינאַכט, ווען די שטאָט שלאָפט נאָך איר מנוחהדיקן פרייטיק־צו־נאַכטס־שלאָף, וועט אויפשטיין יקיר שוסטער, גיין אין דער שטעטל־שער פינצטערניש און רופן מיט זיין הויך גלעטנדיק קול:

הערט נאָר צו מיינע ליבע ליט,
וואָס איך וועל אייך זאָגן:
דער זייגער האָט שוין דריי געשלאָגן
עס איז שוין צייט תהלים זאָגן.

ר׳ מאיר בנימין

ב

מאיר בנימין איז געווען אין סאַכאַטשעווו אַ שם דבר, און אַז מאיר בנימין האָט שפּאַצירט איבער די גאַסן אין זיין שוואַרצער קאַפּאָטע, מיטן גאַרטל אַרום־געוויקלט, האָבן אַלע געווווסט: עס איז דאָ אַ בר־מינן.

אין אַזאַ פאַל האָט ער קודם געמאַכט אַ גרויסן „לחיים", נישט מורא צו האָבן פאַר די טויטע. דערנאָך איז ער גלייך אַוועק צו אַלע חברה־קדישא־לייט, בכדי צו באַשטימען דאָס אָרט פון קבר. און מאיר בנימין האָט שוין נישט געהרט. ער האָט געמאָסטן דאָס האַלץ פאַרן־ארון פון „מת מצוה", געשניטן די קרשים. געמאַכט אַ שפּאַציר אין די הויפּט־גאַסן און אין געוויסע פלעצער זיך אָפּגעשטעלט, געגומען דאָס קליינע בערדעלע צוזאַמען מיט דער גאמבע אין דער רעכטער האַנט און מיט דער לינקער אונטערגעהאַלטן דעם עלנבויגן און מיט אַ געזונטן סאפּראַן־קול אויסגערופן: „מת מצוה"! מיט דעם האָט ער איבערגעצייגט אַלעמען, אַז ער האָט שוין אַלץ דערלויבידיקט, אַלץ איז פאַרטיק און איצט קומט אָפּגעבן דעם לעצטן כבוד דעם מת. ביי דער לויה האט ער געגומען די בלעכערנע, קיילעכדיקע צדקה־פּושקע, מיט אַ קליין שלעסלאָסן, וווּ ס׳איז געווען אויפגעקלעפּט אַ צעטל „צדקה תציל ממות", וואָס איז געווען איינע פון די הויפּט־הכנסות פון דער חברה קדישא.

נאָך דער לויה זענען זיך צוזאַמענגעקומען די הויפּט־חברים פון דער חברה־קדישא און געמאַכט ערשט דעם רעכטן לחיים. און אַז מאיר בנימין האָט פאַרגעסן דעם חשבון פון די כוסות, זיינע באַקן זענען געווארן אַביסל רויטלעך האָט ער אָנגעהויבן דערציילן פון גרעסערע לויות, און אין זיין וואָרט איז געווען: „אַלץ מאיר בנימין"! „ווען נישט איך, וואָלט נאָך היינט די לויה נישט געווען", און האָט זיך בגלופּנדיק צעלאַכט... אין שטאָט האָט מען אים טאַקע דעריבער גערופן: „אַלץ מאיר בנימין".

ביי אונדז קינדער זענען אַלע חברה־קדישא־לייט געווען גרויסע העלדן, זיי האָבן נישט קיין מורא געהאַט פאַר מתים. אָבער מאיר בנימין האָט אין אונדזערע

אויגן אַלעמען איבערגעשטיגן, אַ קלייניקייט: „ער גייט אַליין ביינאַכט אויפן בית־עולם און האָט נישט קיין מורא".

אַ פּאַקט, וואָס איך האָב אים בייגעווינט און ביי מיר געפינען זיך נאָך היינט עטלעכע זילבערנע מטבעות, רוסישע 5 קאָפּיקעס און 10 קאָפּיקעס, אַלס אָנדענק פון אים, טאַקע פון מאיר בנימינען, וואָס איז בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה ניצול געווארן פון אַ שראפנעל.

אין יענער צייט האָבן אַ סך משפחות נישט געקוקט אויף דער געפאַר, וואָס האָט געדראָט צוליבן דערנענטערן זיך פונעם פראָנט קיין סאָכאַטשעוו, דאָך געבליבן אין שטאָט. דערווייל איז סאָכאַטשעוו מיט יעדן טאָג אַלץ מער חרוב געווארן. געווען לבער האָבן זיך געשלאָסן, קיין מענטשן אין די גאַסן האָט מען חדשים נישט געזען. מתים זענען געלעגן און קובר זיין אויף דעם בית־עלמין איז געווען אוממעגלעך. דאָרט האָבן זיך געפונען די אקאפעס. האָט מען באשלאָסן צו באַגראָבן מתים הינטער דער שול און בית־המדרש, ווו מ'האָט זיך געקאָנט שיצן פון די קוילן. איין טאָג זענען געווען עטלעכע מתים, אויך 2 קריסטן. וועז מען האָט פאַרענדיקט דאָס קובר זיין, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעקלעכע שיסעריי. מיר זענען געלאָפן זיך אויסבאַהאַלטן. אַ שראפנעל איז אונדז פאַרביי און אָנגעירט די מלבושים פון מאיר־בנימין, אפגעזענקט זיי, און דאָס געלט אין קעשענע איז צעשמאָלצן געווארן, נאָר ער איז ניצול געווארן.

יאָ, „אַלץ מאיר בנימין".

אברהם מאיר לייזערס

ג

ער איז געווען דער שותף פון מאיר בנימין. אויך זיין הויפט פרנסה איז געווען... דער טויט. ער איז געווען דער קעגנזאץ פון זיין שותף. שטיל, אַן רעש, מיט פאמעלעכע טריט איז ער געגאנגען צו זיין ארבעט. יי״ש האָט ער פיל מער געטרונקען פון זיין שותף, אָבער ער האָט געהאלטן גלייכגעוויכט, געוווסט, וואָס ער טוט און דאָס — אן געפילדער.

א גרייז־גרויער, פון מיטעלן וווקס, כל ימיו געווען א שניידער, בעיקר ענגייט תכריכים...

ווי נאָר מאיר בנימין האָט אים געמאָלדן, אז פלוני בן פלוני איז געשטאָרבן, איז ער גלייך אוועק און קודם כל געגומען די מאָס פונעם טויטן גוף, כדי צו וויסן וויפל וווייסע לייוונט מ׳דארף האָבן. ביז ער האָט די בגדים נישט געענדיקט, האָט מען אים נישט געזען אין די גאסן. פארטיק געוואָרן, גלייך זיי אָפגעטראָגן, האָט ער ערשט דעמאָלט אנגעהויבן זיך באווייזן אין גאס. ער האָט דערפילט אלע שלַיחותן פון די חברה־לייט וואָס האָבן דורכגעפירט די קבורה.

אין פאליש פון דער שול האָט ער אנגעצייכנט די מאָס פונעם ארון, און געווארט ביז די חברה־לייט זענען געקומען, כדי צוזאמען צושניידן די קרשים. שפעטער האָט ער זיי אוועקגעטראָגן אויפן בית־עלמין, און זיי ארײַנגעפאסט אינעם קבר. דאָן געקומען צוריק אין שטאָט און געמאָלדן, אז דער קבר איז פארטיק. נאָכדעם האָט זיך שוין אנגעהויבן די ארבעט פון מאיר בנימין, וואָס איז אוועק לופן די יידן צו אַ מת־מצוה.

חייקל בעל־עגלה

ד

אין סאָכאַטשעוו זענען געווען א סך יידישע פרויען, וואָס האָבן ערלעך פארדינט דעם נאמען „אשת חיל". זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף פארשידענע געביטן. מען האט זיי געקענט טרעפן צווישן אלע פאלקס־שיכטן. נישט אלע האבן געקענט און געוווסט זיי אפצושאצן ווי געהעריק. געמיינט האָט מען, אזוי דארף זיין. ערשט איצט, ווען מיר ווארפן א בליק אויף יענעם פארגאנגענעם לעבן, זעען מיר ווי גרויס עס איז געווען די ראל פון דער יידישער פרוי אין אויפהאלטן דעם קיום פון אונדזער פאָלק און די ריינקייט פון יידישן משפחה־לעבן.

די סאָכאַטשעווער אשת חיל וועגן וועלכער מיר ווילן דא דערמאנען, האט געשטאמט פון א בעל־עגלה'שע משפחה. מ'האט זי געוווסט „חייקל בעל־עגלה", חיים ניסן בעל־עגלה'ס טאכטער. חיים ניסן, א יידּ, א פשוטער, האט זיך געהאט זיינע מצוות וואס ער האט אפגעהיטן מיט דער גרעסטער פינקטלעכקייט. איינע פון זיי איז געווען — באזארגן יידישע זעלנער מיט א כשרן פסח.

אין דער רוסישער צייט, זענען אין סאָכאַטשעוו איינגעשטאַנען צוויי ראָטעס זעלנער, צווישן זיי אויך יידן פון רוסלאנד; איז חיים ניסן'ס מצוה געווען — זיך משתדל זיין, איבעהויפט פאר פסח, צו באפרייען די יידישע זעלנער אויף יום־טוב. ער האט זיי אפגעגעבן א שטוב אין זיין הייזל אויף גאנץ יום־טוב, און פאר זיי אנגעגרייט כשר עסן.

חייקל, זיין טאָכטער, האָט אין איר נשמה פארמאָגט עפעס פון איר פאָטער. זי האט דעם טאטן צוגעהאלפן, און פלעגט פארן צוויי־דריי מאל א וואך מיטן וואגן קיין ווארשע ברענגען סחורה. ווען דער פאטער האט זיך געפילט שוואך, איז זי אליין געפארן קיין ווארשע. דערפאר האט מען זי גערופן „חייקל בעל־עגלה". זי האָט זיך נישט געשעמט מיטן נאָמען. אלע בעלי־עגלות האָבן איר צוליב דעם אפגעגעבן כבוד,וען זי האט זיך געזומען אויף היילן פערד — ממש ווי א דאקטער...

זי האט חתונה געהאט מיט א מאן וואס איז שפעטער געווארן א קאָוואַל, און אויך אים האט זי געהאלפן אין דער ארבעט. ווען זי האט געקלאפט די פאדקאוועס

אויף די פערדישע פיס, האט די גאס געהילכט, און דאס פערד איז געשטאנען ווי עס וואלט דרך־ארץ געהאט פאר איר...

איז ביי וועמען קראנק געווארן א פערד, ביי יידן אדער קריסטן, האט מען געפרופן חייקלען. פאר איר ארבעט האט זי קיין געצאלט נישט גענומען, זי האט עס געטאן אלס מצוה. און ווי זי וואלט געבוירן געווארן דערצו. חייקל בעל־עגלה איז געווען א פעסטע, הויכע פרוי. אירע טריט און אויך איר רעדן האט מען געהערט פון ווייטן. ס׳איז אינטערעסאנט געווען צו זען איר צוגאנג צום אונטערזוכן, אדער היילן א פערד. פארקאטשעט די ארבל, אריינגעשטעקט איר האנט אין גוף פון פערד, ארויסגענומען פון דאָרט וואס זי האָט פארשטאנען אז עס איז איבעריק, און געגעבן א רפואה. זי האט זיך אויך פארנומען מיט מאכן אפעראציעס אויף פערד. מיט איר קליין שארף מעסערל האט זי אויסגעשניטן ווילד־פלייש — און אריינגעשיט זאלץ אין דעם וווּנד. אדער אפגעלאָזן בלוט. זי האָט אלץ געטאָן מיט א פינקטלעכקייט, ווי זי וואלט געווען א וועטערינאַר. די שטאָטישע בעלי־עגלות האָבן איר צוגעטיילט כבוד. איר נאָמען איז באוווּסט געווארן אויך צווישן די וואַרשעווער פורמאנעס.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט מלחמה זענען די סאָכאָטשעווער געלאָפן קיין וואַרשע. צווישן זיי אויך חייקל. סאָכאָטשעווער פליטים זענען פארטיילט געוואָרן צווישן וואַרשעווער איינווינער, און דווקא חייקל מיט איר משפחה זענען אריינגעשיקט געוואָרן צום גראָכאָווער רבין אין שטוב. דער כבוד האָט אויף איר שטאַרק משפיע געווען. זי איז געוואָרן אַ פיאסעטשנער חסידה. די וואַרשעווער בעלי־עגלות האָבן איר אָפגעגעבן כבוד אויך צוליב דעם, וואָס זי געפינט זיך אין אזא הויז און פאר אירע ידיעות אין היילן פערד. ווען ס׳איז ביי וועמען קראנק געווארן א פערד, האָט מען עם נישט געבראַנגט צו חייקלען, נאָר מ׳האָט געשיקט נאָך איר אַ דראָשקע מיט צוויי שליחים, און געבראכט צום שטאל ווו דאָס פערד געפינט זיך. מיט גרויס נייגעריקייט האָבן בעלי עגלות זיך צוגעקוקט, ווי די פרוי היילט אַ פערד. אלע זענען גרייט געווען איר קומען צו הילף. קיין געלט פאר איר ארבעט האָט זי נישט געוואָלט נעמען.

נאָך דער מלחמה איז זי צוריקגעקומען מיט איר משפחה קיין סאָכאָטשעוו, און ווייטער פאָרגעזעצט איר פרנסה ווי פאר דער מלחמה. יעדע וואָך, פאר שבת, איז זי געפאָרן קיין וואַרשע און מיטגעפירט פארן גראָכאָווער רבין אויף שבת פון אלעם גוטן...

לייב פערשטנבערג

חייקל בעל־עגלה

אויפן ווארשעווער שאָסיי, ווו עס ענדיקט זיך די שטאט מיט אירע לעצטע, קליינע האלב־איינגעפאלענע הייזקעס, און עס הייבן זיך אָן די רחבותדיקע גרינע פעלדער און דער הויפט־טראַקט קיין ווארשע, איז אַ געפילדער און רעש פון הינער, גענדז, קאטשקעס און אינדיקעס, וואס מישן זיך צוזויף מיט מענטשלעכע קולות און געשרייען. דאס גרייטן זיך די סאָכאָטשעווער בעלי־עגלות צו זייער וואכיקער רייזע קיין ווארשע, כדי צוצושטעלן פארן ווארשעווער מארק: עופות, קיישלעך אויבסט, קארטאפל, אייער, פוטער, קעז און אנדערע פראָדוקטן, וואס די פראָווינץ פלעגט צו־שטעלן פאר דער מיליאניקער ווארשע. מען מאכט די לעצטע צוגרייטונגען, ווער עס שמירט די רעדער מיט סמאראוויידלע, ווער עס שטעלט איבער די גרויסע קלאטקעס מיט עופות און ווער עס קלאָפט צו אַ ברעטל און שטעלט איין די סחורה אויף אירע ערטער, אז עס זאל אויפן וועג וואס דויערט אַ גאנצע נאכט עפעס נישט פארלוירן ווערן.

די נאכט פאלט צו. די זון אַ רויט־פלאמיקע, לאזט זיך פאוואליע אראפ אויף דער צווייטער זייט בריק און פארשווינדט. פונדעסטוועגן ווארט מען. מען ווארט נאך. חייקל איז נאך נישטא מיט אירע 2 גרויסע, די גרעסטע וועגענער, מיט די 2 פאָר שטארקסטע און שענסטע פערד צווישן אלע בעלי עגלות.

חייקל איז געווען די איינציקע אין פוילן בעל־עגלה פרוי. נישט קיין גאר הויכע, אויפן ערשטן בליק אפילו נישט קיין שטארקע, מיט אַ מענערישן זיכערן גאנג. אַ ברוין אָפגעברענט פנים, מיט אַ פאָר בלויע אויגן, און אַ בליק פֿן אַ הארציקע, גוטע יידישע מאמע. געווען דער אָנגע־זעענסטער בעל עגלה אין שטאָט. יידן הויכע, ווי די דעמבעס, בעלי עגלות פון דורות, געזונטע פערדס־יינגען, אלע האבן געהאט דרך ארץ פאר חייקלען.

חייקל האט נישט נאר געקענט אנטרייבן מיט די פערד „נאשפיץ" און געפירט דעם גאנצן קאראוואן וועגענער, פלאטפארמעס, יעדעס מאל מיט הצלחה אָן שטרויכלונגען קיין ווארשע, נאָר געקענט אויך אונטערשטעלן אָן

אקסל וועז מען האט געדארפט טוישן אַ צעבראָכן ראָד פון אַ פול אַנגע־
לאָדענעם וואגן. און ס׳האט געטראָפן, אַז אַ פערד איז געפאַלן און קראַנק
געוואָרן, האָבן אַלע דאָראָזשקאָזשעס און בעלי עגלות נישט געווועסט קיין
אנדערן וועג, ווי נאר צו חייקלען. ביי אזא פאל האט זי אלץ איבערגעלאזט
און גלייך געלאָפן העלפן. פאַרשאַרצט ביידע ארבל פון דער מענער־
מארינארקע וועלכע זי האָט שטענדיק געטראָגן, אַ קוק געטאָן וווּ מען האָט
געדארפט, געטאָן וואס מען האט געדארפט — און עס איז אַדורך בסדר.
צו קיין וועטערינאר־דאקטוירים האט זי קיין שטארקן צוטרוי נישט געהאט.
וועז עמעצער האט געדארפט קויפן, אדער טוישן אַ פערד, קען עס געמאלט
זיין אָן חייקלס מבינות? חס ושלום נישט לשם מעקלעריי, פארקערט, אז מען
האט געדארפט ארויסהעלפן אַ געפאלענעם פורמאן ביים קויפן אַ פערדל,
איז איר טאש שטענדיק געווען אָפן פון די ערשטע, און דעם רעשט געלט
צונויפגענומען דורך אַ נדבה און ביי אייגענע חברה.

עס וועט אפשר זיין שווער תופס צו זיין, אז אָט די יידענע, וועלכע איז
אַ גאנץ לעבן אומגעגאנגען צווישן פערד און שטאלן, האט געקענט אויך
אומגיין ביי אַ קראנקן מענטש נישט ערגער, ווי דער שטאָטישער פעלדשער.
עס איז נישט געווען קיין אָרעמע שטוב, וועז עמעצער איז שלאָף געווארן
און פארן דאקטאר איז נישט געווען קיין געלט, מען זאל נישט רופן חייקלען
אריינפאַסן אויפן אָרט אַן אויסגעלענקטע האנט אָדער פוס, שטעלן באנקעס
און געבן פארשידענע רפואות — דאס אלץ איז ביי איר געווען אזוי נאָר־
מאל, ווי להבדיל, איינשפאנען אַ פאָר פערד. זייער אָפט, וועז אַ קינד אַ
זויגלינג האט עפעס נישט געקענט שלאפן און געווויינט אַ גאנצע נאכט, איז
די מאמע צומאָרגנס שוין געווען ביי חייקלען: „חייקל־שי קרוין, מיין בערעלע
איז עפעס נישט מיט אלעמען — אַ גאנצע נאכט קיין אויג נישט צוגעטאן“...
— „נו, האָסט אים שוין אוודאי צעבראָכן“ — באראויקט חייקל די מאמע,
מיט איר מענערישער באַסאָווער שטים „גיי אַהיים, היינט אַיין, ס׳זאָל זיין
ווארעם אין שטוב. איך קום באלד ארויף צו דיר, גרייט צו אַ ביסל אָלעיעק“.
און ס׳איז געווען צו באוווּנדערן, ווי חייקל מיט אירע צוויי גרויסע, אויס־
געהאָרעווטע הענט, האט מיט וואס־פארא לייכטקייט, מיט וואס־פארא פאָר־
זיכטיקייט, צערטלעכקייט און גלייכצייטיק זיכערקייט, אַ לייג אויס געטאן
דאס קינדעלע אויפן טיש און אַ שלעפ געטאן דאס רעכטע פיסל צום לינקן
הענטל און דאס לינקע פיסל צום רעכטן הענטל (דאס האט זיך געווען ביי
איר אויסמעסטן) — און אזוי עטלעכע מאָל. אַ דריי איבער געטאן דאס
נפש׳ל מיט די פלייצעס ארויף, אויסגעשמירט מיט בוימל, אַ קלאפ געטאָן
אין הינטערשטן, איינגעוויקלט דאס שרייענדיקע קינד, וועמענס געוואלדן זענען
דערגאנגען עד לב השמים, איבערגעגעבן עס דער מאמען אָנצוזויגן. —

„גיב אַכטונג זאלסט עס נאכאמאל נישט צעברעכן. היינטיקע מאמעס". האט זי גוטמוטיק אַ ברום געטאָן און איז שנעל אוועק. נישט געהאט קיין צייט אויף ווייבערישע מעשיות און גערעדעריי. שטענדיק געווען פארנומען מיט עפעס.

איר מאַן, מאָשקאָ, איז געווען אַ שמיד. אַ סך נידעריקער פון איר. אַ קרעמפער, אַ געזונטער, מיט אַ פאָר שטארקע ידיים. קיין גרויסע דעה אין שטוב האט ער נישט געהאט. אפילו אין באלעגאלעשאפט זיך נישט גע־מישט. ער איז געווען פארנומען אין זיין קאוואלסקע ארבעט. און אזוי ווי ער האט געקענט צוגיין צום גרעסטן, ריזיקסטן פערד אָן פחד, און דאס פערד האט געמוזט געהאָרכזאָם, רואיק זיך לאזן אָנקלאפן די פאָדקאָוועס, ווייל ער האט געקענט די קונסט פון באַהערשן די פערד, אזוי קליין און נעבעכדיק איז ער געווען שטענדיק אין דער היים קעגנאיבער חייקלען, וועלכע איז געווען די גאנצע דעה־זאָגערין און פירערין פונעם הויז. אפילו גויים האבן אים ליב געהאט. ווייל אז ער האט אָנגעקאָוועט אַ פערד איז עס געווען אָן אויפטו. מאָשקאָ האט געמאכט די בעסטע רייפן צו אַ וואָגן. זיינס אַ פאָדקאָוועט האט אַ פערד געטראגן חדשים־לאנג.

דאס האבן טאקע די גויים אים אזוי געפרופן „פאַניע מאָשקאָ". די יידן אין שטאט האבן עס שנעל איבערגענומען און אנדערש האט מען נישט גע־וווסט. אבער אין שטיבל ווו ער האט געדאוונט, צווישן קצבים און קא־וואליעס אין מאָטע גראדזיסקיס הייזל אויף דער פארנע גאס, האט מען אים אויפגערופן צום ספר: ר׳ משה בן שמואל הכהן. דארטן האט ער טאַקע געווארפן אָן אויג אויף דעם בחור וועלכער האט געלייענט יעדן שבת אין ספר־תורה. און נאָר ער, פייוול, דער בעל־קורא, מוז זיין זיין עלטסטער טאָכטערס איידעם. אויב אליין איז ער נישט געווען קיין קענער אין די קליינע אותיותלעך, זאל כאָטש דער איידעם זיין אַ קענער. און אז ער האט חייקלען דערציילט וועגן דעם, איז ביי חייקלען נישט געווען אַ זאך, וואס זי זאל נישט קענען דורכפירן און בפרט — פאָר אָן אייגן קינד. מען האט פארקויפט אַ געשפאָן, צונויפגענומען אלץ וואס מען האט פאָר־מאָגט, צוגעבאָרגט און געסילוקט דעם נדן, וויפל מען האט געפאָדערט. נאך געדונגען אַ דירה, שיין אויסמעבלירט און געשטעלט זיך מיט לייטן גלייך, און געפראוועט אַ חתונה. און, אז חייקל האט געמאכט אַ שמחה, האט זי איינגעלאדן, בוכשטעבלעך די גאנצע שטאט. וואס הייסט איינגעלאדן? אָפ־געהיט האט מען געדארפט זיין, אז מען זאל נישט קומען צו חייקל׳ס אַ שמחה. קליינע שמחות — ווי: ברית־מילה, תנאים און שול־פירעכץ, האט זי געפראוועט ביי זיך אין דער קליינער ווינונג, אין אַ שטוב מיט אַ קיך, וואס איין וואנט האט זיך געגרענעצט מיט דער קוזשניע און די צווייטע וואנט מיט די שטאלן פאר פערד. אז עס איז נישט געווען קיין אָרט פאר אזא

גרויסן עולם, האט מען געגעסן פאַרטיעסוויין. וועט עס האט אָפּגעגעסן האט שנעל פריי געמאכט דעם פלאץ פאר אַ שטייענדיקן אין דרויסן אויפן הויף. אבער, אז חייקל האט חתונה געמאכט אַ טאָכטער, האט זי געדונגען דעם גרעסטן זאַל אין שטאט — די סטראַזשאַצקע שאָפע, און אָנהייבנדיק פון דער פוילישער אינטעליגענץ מיטן בורמיסטזש בראש, אלע יידישע פני־העיר ביז אירע „גוטע ברידער" קאָוואַליעס, בעלי עגלות, דאַראַזשקאָזשעס, אלע האבן געמוזט זיין אויף דער חתונה און געגעסן, געהוליעט, געטאנצט די גאנצע צייט, ביזן פרימאָרגן אריין.

פאר אירע קינדער איז זי גרייט געווען זיך מקריב צו זיין. אלע טעכטער אויסגעגעבן מיט גרויס כבוד. וועז אַ קינד איז נישט געגאנגען מיט פרנסה — געקויפט נאך אַ געשפאן און אריינגענומען צו זיך. וועז עס איז נאר געשאפן געווארן אַ גימנאזיע אין סאכאטשעוו, איז די יינגסטע טאכטער געווען אינע פון די ערשטע תלמידים. קיין סך האט זי זיך נישט אויסגעלערנט, אבער חייקל האט געטון אלץ וואס נאר זי האט געקענט. „וואס הייסט, אין סאָכאָטשעוו וועט זיין אַ גימנאזיע און מיין רחל׳ע וועט דאָרט נישט גיין?"

דאס יונגסטע — חיים ניסן, איז געווען דער אייניציקער זון, אַ בן־יחיד. פאר אים איז זי געווען פול מיט פלענער. פון אים וועט מען מאכן עפעס אזוינס און אַזעלכעס.

נאך אַ פאקט, אפשר אייגער אין פוילן: חייקל איז געווען אַ חסיד פון אַ רבין. יא, חייקל און נישט מאָשקאָ. אויסגעקליבן זיך אַ רבי, נישט פון די באַווסטע, די גרויסע צדיקים, צו וועלכע עס זענען געפאָרן אַלע. זי האט זיך אויסגעפונען אַן אָרעם, נישט באַווסט רבי׳לע, אַ באַלעמעלאָכעשן רבי, פון אַ וואַרשעווער פאָרשטאָט — דעם גראָאָווער רבין. נישט קיין קלענערן כבוד וואס מען האט דערלאנגט די גרויסע רביים, האט זי אָפּגעגעבן איר אריבער רבין. מיט יעדער „יאזדע" קיין וואַרשע, האט זי נישט פארגעסן עפעס אַ מתנה פארן רבין. יעדן זומער איז דער רבי פון גראָאָווו געקומען אויף אָפרו צו חייקלען, אין איר ווינונג פון אַ שטוב מיט אַ קיך, צווישן שטאַל און קוזשניע. אז זי האט נישט געהאט קיין שענערס, און וועז זי וואלט געהאט אַ פאלאץ, וואָלט זי דערמיט נישט מהנה געווען דעם רבין? — „פאַר מיין רבין — פלעגט זי זאָגן — דאָס שענסטע און דאס בעסטע". זי האט געשטראלט פון פרייד און געווען גליקלעך, וועז פרייטיק־צונאכט האט מען געפראָוועט אַ טיש. מאָשקאָ, אַן איבערגעטוענער אין אַ זיידענער קאַפאָטע איז געזעסן אויבן־אָן, לעבן דעם רבין. ס׳זענען זיך צונויפגעקומען באלעמעלאָכעס און סתם יידן ביי איר אין שטוב, און דער רבי האָט געזאָגט תורה. נאָכדעם האָט מען געזונגען חסידישע נגונים ביז שפעט אין דער נאכט אריין. אַן איבערגעטוענע אין

אַ ריין קליידל, אַן אויסגעצוואָגענע, איז זי געשטאנען אביסל אָפּגערוקט פון טיש און געווען צופרידן, איבערגליקלעך, אז זי לעבט נישט נאָר פאַר זיך, אז מיט איר האָרעווען קען זי עפּעס גוטס טאָן; אז זי קויפט זיך איין מצוות אויף יענער וועלט איבער הונדערט און צוואנציק יאר. דערמיט וועט זי און איר בני־בית האָבן הצלחה, ס׳וועט זיין פרנסה אין שטוב און... די פערד וועלן זיין געזונט און שטארק.

חייקל איז געווען פול מיט ענערגיע. נישט באַגנוגענט זיך בלויז מיט דער באלעגאלעשאפט און מיט דער קושניע. דערצו האט זי נאך געהאט אַ סקלאַד פון ברענ־קוילן און האָלץ. די לעצטע יארן, פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה, האט זי געלאָזט אויפמויערן אַ גרויס הויז אויף דער וואַרשע־ווער גאס. עס זאגט זיך אזוי, אויפמויערן. מיט וויפל מי, צרות, קריגערייען און פראָצעסן מיט די שכנים, וואס האבן זיך געגרענעצט מיט איר שטיקל פלאץ, איז איר אָנגעקומען צו דערגרייכן דעם ציל. און אלץ חייקל! צו אלע אדוואָקאטן, שופטים, אין געריכט, אפילו צום סטאראסטע איז חייקל אָנגעקומען מיט איר צעבראָכענעם פוילישׁ. אין אַ באהאלטענער, גרויסער טאַש, צווישן די פאַלדן פון איר ספּודניצע, האט זי זיך ארומגעטראָגן מיט אירע אלע דאָקומענטן פון די פלעצער און הייזער און ספּראָווען. געווען פול מיט פלענער און אויפטוכצן. וועלן... וועלן עס וואלט נישט געקומען דער טראַגישער סעפּטעמבער 1939.

***

אויפן פינפטן טאָג מלחמה איז שוין סאכאטשעוו געווען יידן־ריין. אַ גאנצן טאג האבן די דייטשישע וואַנדאַלן מיט זייערע מערדערישע „מעסער־שמידן" באַמבאַדירט די שטאט, כאָטש אין שטאט איז נישט געווען קיין איין זעלנער. אבער געווען האבן די מערדער פון זייער שפּיאָנאַזש, אז יידן זענען יאָ פאראן אין שטעטל און יידן מעג מען פאַרניכטן. אויפן פינפטן טאג פון דער מלחמה זענען שוין אין סאכאטשעוו געווען פאַרוווונדעטע, טויטע, באַמבאַדירטע הייזער. איינע פון די ערשטע באַמבעס איז געפאלן אויפן בית־המדרש, אויף ווינערס, דייכוסעס און זאלצמאַנס הייזער. פון די עקספלאָזיעס זענען אלע יידישע שטובן געשטאנען אָפן, טראָץ אלע שלעסער און פאַרמאַכונגען. עס איז נישט באווסט עד היום, ווער עס האט דער ערשטער געווארפן אַ גענאנק, אז מען דארף פאַרלאָזן די שטאט און איבער־פעקלען זיך קיין וואַרשע, ווי וואַרשע וואלט געווען אַן אייזן־שטאָליקער, הערמעטיש פארמאכטער בונקער און דארט וועט קיינעם קיין שלעכטס נישט געשען. גענוג, עס איז געשען! מיט געשווינדקייט פון אַ בליץ האָט עס אַרומגעכאַפּט דער גאַנצער יידישע באַפעלקערונג. קליין און גרויס, יונג און

אַלט, קראַנקע און אַלטע לייט, אלע האבן דעמזעלבן טאג זיך ארויסגעלאזט צופוס קיין ווארשע, ווייל פאַרן מיט וואס איז נישט געווען. באַנעז און אויטאבוסן האבן שוין נישט קורסירט. פאר אַ ליטער בענזין האט מען גע־ צאָלט די גרעסטע פרייזן. און עס איז נישט געווען ווו צו קויפן אפילו פאר דאָלארן און גאָלד. דער וועג ביז ווארשע איז געווען פול מיט שיינע לוקסוס אויטאס, אָן בענזין. געבליבן איז נאָר דער אינציקער לאקאמאציע מיטל — פערד און וואגן. אבער נישט פאר מענטשן, ווייל יעדער האט געוואלט אָפ־ ראטעווען אַ ביסל סחורה, מלבושים, וועש, בעטגעוואנט. פאַר אַ וועגעלע מיט אַ פערדל האט מען געצאָלט אסטראנאמישע סומעס. די פרייזן זענען געשטיגן פון שעה צו שעה. פון מינוט צו מינוט. און אויך דאס האט אויס־ געפעלט. פארנאכט־צו איז די שטאט שוין געווען אויסגעלייידיקט פון יידן. מען האט מורא געהאט איבערבלייבן אין שטאט די נאכט.

דער לעצטער וואָגן וואס האט זיך געגרייט פארלאזן די שטאט איז גע־ ווען חייקלס. זי איין איז געשטאנען אויפן גרויסן וואגן און איינגעלייגט די פּעק, זעק מיט זאַכן, דעקן, קישנס, דאָס לעצטע ביסל אָרעמקייט פון די סאכאטשעווער יידן. אויפן וואגן, וועלכער איז געווארן פולער פון מינוט צו מינוט, איז זי אויסגעוואקסן ווי אַ ריז. מיט אירע אויסגעארבעטע פארמאזא־ ליעטע הענט געווארפן און איינגעלייגט די פּעק עס זאל וואס מער אריין אין וואָגן. מיט די צווייי שטיוואַלעס געטאָפּטשעט און צוזויפגעקוועטשט וואס מער, נישט געריידט וועגן באַצאָלן. געגומען וויפל מען האט אריינגעשטופט אין האנט אריין און זיך נישט געדונגען. און עס איז געווען צו באוווּנדערן מיט וויפל באלעגאָלעשע קונסט זי האט אַ נעם געטאָן די לייצעס און בייטש אין האנט, און באצוונגען די צווייי פערד ארויסצושלעפן דעם וואגן, גרויס ווי אַ שטאָקיק הויז און שווער ווי דאס יידישע גלות — אויפן וואַרשעווער שאָסיי ארויס.

וואס עס האט זיך געטאן אויפן וואַרשעווער שאָסיי איז זיך שווער פאַרצושטעלן. אַ מענטשן מאַסע, טויזנטער. נישט נאר פון סאכאטשעוו, אויך פון אנדערע שטעט, דעזערטירטע זעלנער פון פראָנט, וועגענער, האנט־וועג־ געלעך, קינדער־וועגעלעך האבן געשטראָמט אין איין ריכטונג קיין וואַרשע. ווער מיט אַ פעקל אויף די פלייצעס און ווער מיט אַ פיצל קינד, ווער מיט אַלטע טאטע־מאמע ביי דער האנט, וועלכע קענען קוים גיין. די גע־ וואלדן און געשרייען פארהילכן דעם ארום. אויף אַ שטיין ביים ראנד פון שאָסיי, הינטער אַ בוים זיצט אַ פאראליזירטע אָנגעזעענע סאכאטשעווער באלעבאסטע און שרייט מיט נישט־מענטשלעכע קולות, פארוואס מען לאזט זי איבער. אַ סאכאטשעווער גבירישער ייד האט זיך איינגעהאנדלט אַ קליין וועגעלע, זיך איינגעשפאנט פאר אַ פערד און פון ביידע זייטן שטופן אים

אונטער, דער זון, אַן איידעלער יונגערמאנטשיק, מיטן יונגן ווייבל אַ לערערין פון דער יבנה־שול. פון דער צווייטער זייט — די טאָכטער מיטן איידעם, ווילן אפראטעווען כאָטש עפעס פון די שווער אָפגעהאָרעווטע יארן. טריט ביי טריט, אָנגענומען איינע אין דער צווייטע, גייען דריי אלטיטשקע יידענעס, וואס זייער עלטער צוזאמען דערגרייכט פיל איבער 200 יאר. אבער שוין איין קילאָמעטער איז פאר זיי געווען צופיל. זיי זעצן זיך אוועק אין ראָוו, ווייגען און בעטן צו גאט אויף עפעס אַ לייכטן טויט...

חייקל פאָרט אָן מיט איר שווערן וואגן און מיט איין בליק האט זי שוין דערזען די דריי זקנות. גיט אַ שפרונג אַראָפּ פון וואגן מיט אַ לייכט־קייט פון אַ יונגנמאן, שטעלט אָפּ די פערד און אויף דעם פול אָנגעפאקטן וואגן זעצט זי ארויף די דריי פאָרלאָזטע, אומגליקלעכע פרויען. זי אליין וועט גיין צו פוס בין וואַרשע.

אבער ביז וואַרשע איז דער וואגן נישט דערגאנגען.

מיטן קאיאר איז די גאנצע מענטשן־מאסע, אָן אויסגעמאטערטע פון שלעפן זיך אַ גאנצע נאכט אָנגעקומען קיין בלוינע. דא איז דער הויפט־טראקט קיין וואַרשע געווען פארמאכט. אָפּגעצוימט מיט שטארקע זעלנער־פאטרולן. דער וועג איז געווען אָפּן נאר פאר דער אָפּטרעטנדיקער ארמיי, וועלכע האט זיך קאנצענטרירט אין וואַרשע, פארן לעצטן שלאכט. די גאנצע ציווילע באפעלקערונג האט מען געקערעווט אויף בלוינע, און מיט הינטער־וועגן צוריק נאך וויסקיט (אַ קליין שטעטעלע לעבן זשיראַרדאָוו). עס האט זיך געשאפן אַ שרעקלעכע בהלה און צעמישונג. מענטשן האבן נישט געהאט קיין צייט און כוח צו קלערן וואס וווייטער צו טון. אבער דאס אמתע האט זיך אָנגעהויבן מיטן אָנקום פון טאג.

די דייטשן האבן באנייט זייער מערדערישע ארבעט און פליענדיק ני־דעריק, כמעט איבער די קעפ פון די מענטשן, האבן זיי אָנגעהויבן פון מאשין־געווער זייען טויט צווישן דער מאסע מענטשן, וועלכע האבן ווי מוראשקעס באלייגט דעם וואַרשעווער שאָסיי. מען האט אָנגעהויבן ראטעווען דאס טייערסטע — דאס לעבן — איבערלאזנדיק אויפן וועג די פעק, זעק, וועגעלעך, וועלכע מען האט דערשלעפט מיט די לעצטע כוחות ביז בלוינע. דאס וועגעלע פון סאכאטשעווער גביר איז געבליבן הפקר שטיין איז אַ זייט פון שאָסיי, און עס איז אפילו נישט געווען ווער ס׳זאל עס בארויבן. גויים, וועלכע האבן זיך פארדונגען מיט זייער פורמאנקע פאר טייער געלט, צו יידן, כדי איבערצופירן אַ ביסל אָפּגעראטעווטע זאכן, האבן אויסגעשפאנט די פערד און אנטלאפן איבערלאזנדיק די וועגעלעך מיט דעם לעצטן וואס איז געבליבן אויפן שאָסיי. אין עטלעכע מינוטן איז זיך אלץ צעלאָפן. וווער עס האט נאר געפונען אַ לאָך, אַ כאטע, אַ וועלדל זיך דארט צו באהאלטן.

קינדער מיט עלטערן האבן זיך פארלוירן. פרויען מיט מענער האבן זיך געוראפן, אלטע עלטערן זענען נאכגעלאפן די קינדער, וועלכע האבן אין גרויס שרעק געשריגן אויף די אלטע, וועלכע האבן נישט געקאָנט אָניאָגן די קינדער — און די דייטשן האבן אָן רחמנות געשניטן, ווי אַ פויער אין פעלד שניידט אונטער די זאנגען מיט זיין קאסע. אלע זענען זיך צעלאפן, אבער... נישט חייקל.

חייקל האט נישט פארלאזט דאס געפעק פון די געוודפטע סאכאטשעווער יידן, וואס מען האט איר איבערגעגעבן. מיט איר געזונטן, פשוטן חוש פאר־שטייט זי, אז ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט יעדער קענען מיט אָט די פעק זיך ראטעווען. חייקלען האבן נישט אַפגעשראקן די זעלנער, וועלכע האבן זי נישט געלאָזט דורכפאָרן מיטן הויפט־שאָסיי קיין ווארשע. חייקל קען אלע אונטערווועגן וואס פירן קיין ווארשע. זי גיט אַ צי די לייצעס אויף רעכטס, אַ שמיץ מיט דער בייטש און דורך פארשידענע האלב־שאָ־סייען און שמאָלע וועגן, קומט זי אָן קיין פרושקאוו. דאָ באגעגנט זי אַ שרעקלעכע דייטשע באָמבאַדירונג, אין וועלכער עס פאלן איר די צוויי פערד — און חייקל אָן די פערד איז ווי אַ מענטש אָן אַ נשמה. און אויך דאָן לאָזט זי נישט איבער די איר איבערגעגעבענע זאכן. מיט איבער־מענטשלעכע כוחות, מיט מיטהילף פון די פרושקאווער יידן, שלעפט זי איבער די אלע פעק, זעק, קוישן אין דער פרושקאווער מקווה אריין. וואס הייסט? אַזויפיל יידישע פּראַצע וועט זי לאָזן פאַרפאַלן, ווען מען האט עס איר אָנפארטרויט?

אָן אויסגעמאטערטע, אַ פיזיש און פסיכיש צעבראָכענע, קומט זי פרייטיק צופוס קיין ווארשע מיט איר בייטש אין דער האנט — דאס איינציקע וואס איז איר געבליבן.

און ווען עס פארענדיקט זיך די מלחמה, לויפן טאקע סאכאטשעווער קיין פרושקאוו און נעמען דארט אָפ זאכן אין דער דאָרטיקער מקווה, וואס איז על פי נס געבליבן גאנץ.

ווו, אין וועלכע אויוונס זענען די הארציקע, גוטע סאכאטשעווער יידן, די גאנצע משפחה חייקלס אוועק — איז נישט באווסט. אין גרויסן קעסל פון ווארשעווער געטאָ זענען זיי געווארן אויסגעמישט און צעריבן אויף שטויב.

די קוזשניע, די שטעלער, דאס הייזל זייערס איז געווארן אָפּגעווישט פון אויבערפלאך פון דער סאכאטשעווער ערד. דארט וווּ זיי האבן געלעבט, געקעמפט, מיטגעמאַכט אזויפיל ליידן און פרייד איז אלץ אַפּגעמעקט גע־ווארן נישט צו דערקענען, אז דארט איז געווען אזויפיל לעבן. אויף דעם אָרט איז איצט אַ מארק. ריין, פארקערט, ווי ס׳וואלט דארט קיינמאל קיין הויז נישט געשטאנען, קיין לעבן נישט געווען...

געבליבן איז נאר איין זכר פון חייקלס זיין. אויף דער ווארשעווער גאס איז געבליבן דאס נייע צוויי שטאָקיקע הויז, באַזעצט מיט בלויז גויים. דארט איז פאראן נאך אַ בלוי בלעכן שילדל מיט ווייסע לאטיינישע אותיות אין דער פוילישער שפראך:

Ulica Warszawska 33, dom Malzonkow Moszka i Chajki Karo

און מען דארף צוגעבן זכרונם לברכה, און ווי אויף יעדער מצבה ת. נ. צ. ב. ה. און סאכאטשעווער יידן אָפּגעראטעווענט פון שרעקלעכן קאטאקליזם, וועלכע האבן נאך איינמאל, צום לעצטן מאל געוואלט זען זייער געבורט־שטאט סאכאטשעווו, האבן געמוזט זיך אָפּשטעלן כאָטש עטלעכע מינוט, אויף דער ווארשעווער גאס ביי חייקלס הויז, אַ טראכט טאָן וועגן דער גוטער, פשוטער, הארציקער חייקל און איר משפחה און געמוזט צוגעבן:

— אָט אזעלכע זענען זיי געווען די סאכאטשעווער.

די משפחה קנאַט

ז.

שטייגער און זברונות

יעקב פרידמאן

אנסקי־אנקעטע

אין יאָר 1913, תר״ג, האט ש. אנסקי געשיקט צו אלע יידישע קהילות אַן אַנקעטע אונטערן נאָמען: אַן אָרטיקע היסטאריש פראגראם, פארפאסט פון ש. אנסקי, מיט דער מיטהילף פון א. יודיקי, דורך דער יידישער עטנאָגראַפישער עקספעדיציע אויפן נאָמען פון דעם באַראָן נפתלי הערץ גינצבורג. (זעלבס־שטענדיקע אפטיילונג פון דער „יידישער היסטאריש־עטנאגראפישער געזעל־שאפט") כדי צוגויפזאמלען מאטעריאל פון די יידישע קהילות און זייער לעבן, כדי צו פארעפנטלעכן דערנאך דעם באארבעטן מאטעריאל פאר די שפעטערדיקע היסטאָריקער.

אבער דער גורל האט אנדערש געוואלט. ער האט נישט איינגעשטימט מיט דעם גוטן ווילן פון ש. אנסקי, און מיט דער מאטריעלער מיטהילף פון באַראָן גינצבורג. — די ערשטע וועלט־מלחמה האט אויסגעבראכן און האט חרוב געמאַכט די דורך יאָרהונדערטער צוגויפגעזאַמלטע גייסטיקע, (און פיזישע) מאַטעריעלע אוצרות. און די גרויסע אונטערנעמונג, איז צוליב די מלחמה־באַדינגונגען און מיט אנסקי׳ס טויט צו גרונט געגאנגען.

און אזוי איז פאַרלוירן געגאַנגען א זייער ווערטפולער מאַטעריאַל, וואס איז זיכער צוגויפגעזאמלט געווארן אויך דורך אלע יידישע קהילות און ווער ווייסט אויב דאָס איז נישט דער אייניציקער מאַטעריאַל וואס איז אָפגעהיטן געווארן. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האב איך געהיטן דעם געזאמלטן מאטעריאל אין אלע וואנדער־פלעצער ער זאל נישט פאר־לוירן גיין. (נאך 35 יאר געהיטן דאס אין א״י, ביז דער ביטערער שיקזאל האט יעצט יא געוואלט, צוליב דער צווייטער וועלט־מלחמה — נאך די נאצישע־היטלער מערדערישע יידן אויסראטונג, אז עס זאל אַ קאפיטל היסטאריע פון אַ קליין שטעטל אין פוילן פארעפנטלעכט ווערן, כדי צו פאראייביקן דעם נאמען און דאס לעבן, דאס יידישע לעבן פון אונדזער שטאט סאכאטשעוו).

166 שאלות איז פאַראַן אין דער אַנקעטע. תשובות זענען פאַראַן אויף 70 שאלות. ביי יעדע שאלה איז באַצייכנט דער נומער ווי אין דער אַנקעטע.

עס ווערט דא איבערגעגעבן צום דרוק, אזוי ווי עס איז דעמאָלט מיט יאר צוריק פאַרשריבן געווארן, מיט קלייניע אויסבעסערונגען.

שאלה: וואָסערע גלייכווערטלעך זענען פאַראַן וועגן אייער שטאט?

תשובה: סאָכאָטשעווער פערסיאַנער, סאָכאָטשעווער טאָטערן, טשאכמעלאָך. רע־סאָכאָטשעוו.

שאלה: ווי לאנג איז דא אין סאָכאָטשעוו אַ ישוב בכלל?

תשובה: צווישן 500־800 יאר.

שאלה: וויפל איז דא אין אייער שטאט שילן?

תשובה: איין שיל, קהל׳ס בית־מדרש, דעם רבי׳נס בית־המדרש.

שאלה: ווען איז יעדע פון זיי געבויט געווארן און ווער האט זי געבויט?

תשובה: די שיל איז געבויט געווארן אין יאר תר״ך, 1860. געבויט האט זי קהל. די אנדערע בתי מדרשים — שפעטער.

שאלה: וואָסערע זענען קהלשע, וואָסערע חסידישע און פון וואָסערע חסידים?

תשובה: די שיל איז פון קהל, דעם גרעסטן טייל מתנגדים, אזוי אויך קהל׳ס בית־המדרש. חסידים האבן זיך זייערע באזונדערע שטיב־לעך און מנינים. דעם רבי׳נס בית־המדרש געהערט דעם סאכא־טשעווער רבין און זיינע חסידים.

שאלה: וואסערע מעשיות און לעגענדעס גייען ביי אייך ארום וועגן די אלטע שילן?

תשובה: אין שיל ביינאכט קומען די מתים דאוונען. ווען דער שמש גייט פרימארגן עפענען די שיל, טוט ער צוויי קלעפ אין טיר — אַ סיגנאל די מתים זאלן זיך אָפטראָגן...

שאלה: רעכנט אויס די שילן, וועלכע זענען געווארן אָפגעברענט?

תשובה: אינעם יאר תרי״ט, 1859, איז אָפגעברענט געווארן די אלטע שטאטישע שיל.

שאלה: ווי האט אויסגעזען די אָפגעברענטע שיל און וואס פאַראַ ציורים און הייליקע חפצים זענען דארט אָפגעברענט געווארן?

תשובה: עס זענען פאַרברענט געווארן פיר ספרי־תורות, דער ארון־קודש און אלע איבריקע הייליקע חפצים וואס האבן זיך דארט געפונען.

שאלה: זענען ביי אייך דא אלטע שלעסער, טורעמס און פאלאצן, גאנצע אדער חרובע?

תשובה: עס אין פאראן אן אלטער, חרובער שלאָס, וואס שטייט אויף אַ בארג. מ׳רופט אים אין דער שטאט אוז אין דער גאנצער אומגעגנט דער „שלאס־בארג״. היינט זענען נאך פאַראַן דער בארג, און די רואינירטע וועגט חורבות.

ש א ל ה : וועך ווויינט, אדער האט אמאל געווויט אין שלאָס?

ת ש ו ב ה : מ׳זאגט, אז ס׳האט אמאל געווויינט אינעם חרוב׳דיקן שלאס אַ פוילישער העלד. טייל זאגן, אז ס׳האט דארט געווויינט אַ פוילישער קייסער. געהערט האב איך פון ר׳ ישראל סופר, אַ היגער, אז ער האט געהערט דערציילן, וועך ער איז נאך אַ קינד געווען, אז אין דער היגער שטאט האט געווויינט אַ גרויסער גלח, אַן ארציביסקופ, איז ער אמאל ארויסגעגאנגען אויפן שלאס־בארג און האט געזאגט, אז זיין זיידעס זיידעס אן עלטער־זיידע האט אמאל אין שלאס געווויינט. מ׳דערציילט אויך, אז אַ קייסערין האט דא געווויינט. אויך — איינער פון די מאזאוויישע פירשטן.

ש א ל ה : וואסערע היסטאָרישע זכרונות און לעגענדעס זענען פאַרבונדן מיט די דאזיקע בנינים?

ת ש ו ב ה : מ׳שמועסט נאך היינט, אז עס זענען פאַראַן אין דעם בארג, ווו דער חרוב׳דיקער שלאס שטייט, פארשיטע פאלאצן און דארט געפינען זיך אַ סך אוצרות מיט גאלד. מ׳דערציילט, אז מיט יארן צוריק האבן אַ סך מענטשן געגראבן אין דעם בארג און זיי האבן געפונען גענלט.

ש א ל ה : וויפל בית־עלמינס זענען דא ביי אייך?

ת ש ו ב ה : דריי בית־עלמינס, וואס ליגן איינס לעבן צווייטן.

ש א ל ה : ווי לאנג האט מען אויפגעהערט מקבר זיין אויפן אלטן בית־עלמין?

ת ש ו ב ה : אינעם ערשטן איז נישט באווסט, אינעם צווייטן האט מען אויפ־געהערט מקבר זיין מיט אַ יאר 40 צוריק.

ש א ל ה : באשרייבט ריכטיק ווי אזוי מען האט צוגענומען דעם נייעם בית־עלמין?

ת ש ו ב ה : דעם דריטן גוטן־אָרט, ס׳הייסט דעם לעצטן, (פון די פאָריקע איז אומבאַוווסט) האט דער דעמאָלטדיקער היגער רב געפירט אונטער־האנדלונגען מיטן פריץ, דעם אייגנטימער פונעם באדן. דער פריץ האט מיטן גוטן ווילן דעם פלאץ פארקויפט צו דער קהילה. נאך דעם קנין האט דער רב מיט די שטאט־יידן געמאכט 7 מאל הקפות מיט ספרי־תורות ארום דעם חלק באדן, וואס איז געקויפט געווארן און אים מקדש געווען פאר אַ בית־הקברות.

ש א ל ה : זענען נישטא אזעלכע קברים וואס גייען ארום וועגן זיי לעגענדעס?

ת ש ו ב ה : דעם שכ׳ס ברודער (געווען היגער רב) האט צוגעזאגט ביים לעבן, אז „וועך עס וועט קומען אויף זיין קבר — דער וועט געהאלפן ווערן". נאָך זיין פטירה האט זיך נישט איינעם געגלוסט גיין אויף זיין קבר שטילערהייט, דער צווייטער זאל נישט וויסן...

ווי נאר דער ערשטער האט זיך בגנבה אריינגעכאפט אויפן בית־עלמין און איז צו צום קבר זיין האַרץ אַראָפרעדן — האט ער מער דאס קבר נישט געפונען. עס איז נעלם געווארן. עס איז אויך פאראן וועגן דעם אַ צווייטע וועלט.

ש א ל ה: שרייבט איבער אלע אלטע מצבות פון באווסטע אלטע לייט.

ת ש ו ב ה: אין די ערשטע צוויי בית־עלמינס, איז נישט מעגלעך געווען איבערצולעזן די מצבות. דער גרעסטער טייל מצבות איז קליינע, נידריקע שטיינער וואס זענען כמעט אין דער ערד איינגעזונקען. די שריפט איז כמעט ווי אָפגעמעקט געווארן.

ש א ל ה: זענען נישטא אדער געווען ביי אייך ספעציעלע יידישע געווערק־שאפטן (דהיינו, טליתניקעס, העברעיכטער־גיסער?)

ת ש ו ב ה: ס׳איז געווען מיט יארן צוריק, היינט איז נישטא.

ש א ל ה? זענען ביי אייך נישט פארבליבן קיין אלטע פנקסים פון קהילות, ח״ק פועלי־צדק, חברה משניות׳ן, חברה ש״ס׳ן, חברה תהלים א.א.וו.?

ת ש ו ב ה: פארבליבן איז דער פנקס פון חברה קדישא.

ש א ל ה? זענען נישט פארבליבן ביי אייך פארצייטיקע זאכן אין די שילן און ביי בעלי־בתים (דהיינו, פרוכת׳ן, כתר׳ס, יד׳ן, בשמים־פושקעס, זאכן מיט יידישע אויפשריפטן א.א.וו.?)

ת ש ו ב ה: ביי איין בעל־הבית איז פארבליבן איין יד מיט אַ טאס. נאך אַ יד געפינט זיך אין אַ חברה. אין דער היגער שיל געפינט זיך היינט איין אלטער כסא של אליהו, אלט איבער הונדערט יאר, פון דער צייט וואס מ׳האט געפלעגט מל זיין די קינדער אין שיל.

ש א ל ה? איז ביי אייך אין שטאט אמאל נישט געווען אַ גרויסער רב, אַ גאון, אַ גרויסער ראש ישיבה?

ת ש ו ב ה: עס זענען געווען עטלעכע רבנים־גאונים (ר׳ אליעזר צבי חרלפ ז״ל, ר׳ משה׳לע חריף ז״ל, ר׳ לייביש ז״ל, אב״ד דאפטא — סאָכאַטשעווע, ר׳ נחום רפופורט, דעם שכ׳ס אַ ברודער, ר׳ נחום גינזבורג, ר׳ אלעזר׳ל כהן ז״ל, ר׳ אברהמ׳עלע בארנשטיין).

ש א ל ה: איז ביי אייך אין שטעטל נישט געווען אמאל אַ גרויסער צדיק, אַ גוטער ייד? זיין נאמען יחוס און וועמענס תלמיד איז ער געווען?

ת ש ו ב ה: עס איז געווען דער צדיק און גוטער ייד אדמו״ר ר׳ אברהמ׳עלע בארנשטיין. אן איידעם און תלמיד פון קאָצקער רבי ר׳ מנחם מענדל מקאָצק. היינט לעבט אין סאָכאַטשעווו זיין זון רב שמואל (ז״ל).

ש א ל ה: איז נישט פארבליבן זיין בילד?

ת ש ו ב ה : עס איז פארבליבן דאס בילד פון ר׳ אברהמ׳עלע בארנשטיין, געמאלט פון היגן מאלער לאזער מאלאוש. (ראזנפעלד)

ש א ל ה : קען נישט וועד באשרייבן זיין אויסזען, כאַראַקטער און לעבנס־פירונג?

ת ש ו ב ה : ר׳ אברהמ׳עלע בארנשטיין, אַ נידריקער און הדרת פנימ׳דיקער. די אויגן כמעט שטענדיק פארמאכט. געזעדט האט ער זייער שנעל, אזוי, אז מען האט אים זייער ווינציק פארשטאנען. ער האט זיך שטארק משמח געווען מיט אַ ייד. קיינמאל נישט געמאכט קיין אונטערשיד צווישן אַ רייכן און אַ אָרימען. צדקה האט ער געגעבן מיט אַ פולער האנט. טעג און נעכט געזעסן און געלערנט, געשריבן תשובות און געפירט אַ ישיבה. עסן און שלאָפן איז ביי אים געווען איינס פון די נעבן־זאַכן. מען דערציילט פון אים פארשידענע מעשיות און צווישן אנדערע אויך די כאראקטעריסטישע צוויי עפיזאדן: וועז ער איז נאך אלס בחור אהיימגעקומען פון דער ישיבה, האט אים די מוטער זיינע צוגעגרייט עסן — זעמל און פוטער, ער זאל זיך אַנשמירן די זעמל מיט פוטער. ער אבער האט געגעסן די זעמל און די פוטער געלאזט שטיין. האט אים די מוטער געפרעגט: היתכן? פארוואס שמירסטו נישט אַן די זעמל מיט די פוטער? האט ער ענטפערט: איך זאל זיך נעמען צייט איבערצושניידן די זעמל און אויך אַנצושמירן מיט פוטער? צופיל ביטול תורה.

אויף דער עלטער אפילו, שוין זייענדיק אַ רבי, איז ער זייער ווינציק געשלאפן און אז ער האט זיך צוגעלענט אויף אַ פאַר מינוט, האט ער זיך גלייך אויפגעכאפט, זיך געוואשן די הענט און צו זיך געזאגט: „מנע... מנע... אזוי לאנג צו שלאפן״... באמת אבער איז ער מער נישט געשלאפן ווי אייניקע מינוט.

ער האט געדאוונט פרי און נישט געמאכט קיין לאנגע שהיות ביים דאַוונען — אַן עכטער רבישער טיפ פון דער פאַרצייטישער וועלט.

ש א ל ה : איז ביי אייך נישט פארבליבן עמיץ פון זיינע אייניקלעך? זייערע נעמען.

ת ש ו ב ה : זיין זון און אייניקל — באוווסטע רביס.

ש א ל ה : האט ער איבערגעלאזט נאך זיך געדרוקטע ספרים?

ת ש ו ב ה : יאָ. פון ר׳ אלעזר׳ל „חדושי מהרא״ך״ (חדושים פון רב אלעזר הכהן) און פון ר׳ אברהמ׳עלען — „אגלי טל״ ו„אבני נזר״.

ש א ל ה: איז נישט פארבליבן קיין כתב־יד'ן?

ת ש ו ב ה: יא, פון ר' אלעזר'ל'ן און פון ר' אברהמ'עלן זענען פארבליבן אַ סך כתבי יד'ן.

ש א ל ה: איז ביי אייך איצט נישטא קיין צדיק? זיין יחוס?

ת ש ו ב ה: ר' שמואל בארנשטיין שליט"א אַ זון פון ר' אברהמ'עלע, אַן אייניקל פון קאצקער רבי.

ש א ל ה: זענען ביי אייך נישט געווען, אדער זענען איצט דא באווווסטע יידישע גבירים?

ת ש ו ב ה: יא, ס'איז געווען און ס'איז אויך דא.

ש א ל ה: האבן זיי געשפילט אדער שפילן נאך איצט אַ יידישע ראלע?

ת ש ו ב ה: יא.

ש א ל ה: איז ביי אייך נישט געווען אַ באווווסטער חזן, כלי זמר, מארשאלעק, בדחן וכו'?

ת ש ו ב ה: אברהמ'עלע מארשאלעק.

ש א ל ה: איז ביי אייך אין שטאט געווען אַ מסור (אַ שטאט־מסור)? וואס דערציילט מען וועגן אים?

ת ש ו ב ה: יאָ, איינער, מנשה פריינד. אין די יינגע יאָרן איז ער געווען אינספעקטאר, דעמאָלט האט ער יידן בדלות געשטעלט. ער האט ביי זיי צוגענומען וואס ר'האט נאר געקענט. ר'האט זיי געמסרט, און די וואס זענען ארעסטירט געווארן דורך אים, האט ער געלאזט זייער שטארק פּיניקן און פיל זענען דורך אים געשטאָרבן. נאָכדעם האט ער זיך דערווארבן אַ קאָפּיטאל און האט אָנגעהויבן טובות טאָן די שטאָטישע יידן, ער האט זיך געלאזט פיל קאסטן פאר דער שטאט. מ'דערציילט אויך, אז אין די עלטערע יארן, האט ער זיך אָפּגעזונדערט יעדן טאג באזונדער אין אַ צימער, ווו ער האָט אויך געדאָווונט... באַגראָבן האָט מען אים לעבן פּלויט פון גוטן ארט.

ש א ל ה: ווייסט איר נישט די סיבות פון איינצלנע שמד־פאלן?

ת ש ו ב ה: איין פאל — צוליב פאמיליען־אנגעלעגנהייטן. מ'האט זיך צו אים זייער שלעכט באצויגן, ניט געוואלט אים געבן עסן, קליידונג, האט ער עס אָפּגעטאן דער משפחה און להכעיס איז ער אוועק צום קאַטוילישן גלויבן. איינער איז אַוועק, צום פּראָוואסלאַווונעם גלויבן. אַ דריטער מיט אַ פאמיליע אויך צום קאטוילישן גלויבן.

ש א ל ה: קומען איצט פאר פאלן פון שמד? וויפל אין די לעצטע יארן?

ת ש ו ב ה: אין די לעצטע צען יאר איז קיין שמד־פארפאל נישט געווען.

ש א ל ה : וויסט איר נישט פאלן וועז משומדים זענען צוריק יידן געווארן ?

ת ש ו ב ה : פון די לעצטע צוויי, איז איינער אוועק ווינען אין קראקע, איז ער צוריק געווארן אַ יידּ. פון איינעם פון די דערמאנטע איז פאר־בליבן אַ גרויסע משפחה. די מוטער לעבט נאך יעצט. מען דער־ציילט, אז יעדן פרייטיק טוט זי זיך אָן אַ ריין פארטוך צוליב שבת...

ש א ל ה : האט נישט געטראפן ביי אייך, אז מען זאל שלאגן אדער הרגענען אַ משומד ?

ת ש ו ב ה : דער וואס האט זיך געשמדט אויפן פראוואסלאוונעם גלויבן, האט מען געפונען אַ געשאָכטענעם. ווער ס׳האט עס געטאן, איז נישט באוווסט.

ש א ל ה : געפינט מען אפשר ביינער, וועז מען גראָבט ביי אייך די ערד ?

ת ש ו ב ה : מען געפינט אויף אַ סך ערטער. מיט עטלעכע יאר צוריק האט מען געפונען אַ גאנצן סקעלעט פון אַ מענטשן שטייענדיק אין דער ערד.

ש א ל ה : זענען נישט פארבליבן קיין סליחות אוו תענית׳ם פון יענער צייט, ווי כ׳ סיון וכו׳ ?

ת ש ו ב ה : בשעת אַ שלאפקייט האט מען געמאכט אַ תענית — אבער מ׳האט אים שוין אונטערגעברענגט.

ש א ל ה : האט אייער שטאט עפעס געהאט אַ שייכות צום פוילישן אויפשטאנד ?

ת ש ו ב ה : יא.

ש א ל ה : זענען געווען יידן מיאטעזשניקעס, וואס האבן אנטייל גענומען אינעם אויפשטאנד ? וואס פארא פסק האבן זיי געהאט ?

ת ש ו ב ה : צוויי מאן. איינעם האט מען געכאפט אוו געפסקנט הענגען. האט אים דער פאטער ביינאכט ארויסגענבעט פון טורמע אוו משלח געווען נאך חוץ־לארץ. דער צווייטער לעבט נאך. מען רופט אים בײמעלע „קרייער". זיין סיגנאל לטובת די פוילישע אויפשטענד־לער איז געווען „קרייען ווי אַ האָן". דער צווייטער וואס איז ניצול געווארן פון טויט, האט געגעבן אַ סימן: „אויף דער ערד אַ פאָר הויזן".

ש א ל ה : וויסט איר נישט פון מעשיות וואס זענען געווען פאַרשפרייט וועגן נאַפאָלעאָנס מלחמה ?

ת ש ו ב ה : נאפאלעאן איז געווען אין שטאט, האט דער שמש פון רב גע־וואלט ארויסקוקן פונעם פענצטער כדי אים צו זען אוו דאס איז נישט דערלויבט געווען. האט דער רבי אַ געשריי געטאן: ברוך, ווו

ביזטו? אין דעם זעלבן מאָמענט האט נאפאלעאן געהייסן אויס־
שיסן פון אַ הארמאט, וואס די קויל איז גלייך אַדורך דעם
אָפענעם פענצטער. אַ הונגעריקער פראַנצויזישער זעלנער איז אריין
אין שטוב צו אַ ייד און איז צוגעפאלן צו אַ פאס מיט זויער־
קרויט, וועלנדיק עסן מיטן מויל גלייך פונעם פאס — איז ער
פלוצלונג געשטארבן. זיי האבן ביי אים געפונען פיל געלט און
די משפחה איז געווארן גבירים ביז צום ענדע פון זייערע יארן.

ש א ל ה: איז ביי אייך נישט געווען אַן עלילת־דם?

ת ש ו ב ה: אינעם היגן קאשציאל האט מען געפונען אַ קעסטל מיט אַן אויפ־
שריפט: „בלוט פאר יידן אויף פסח" און באלד האט זיך פאר־
שפרייט אַ קלאנג, אז יידן האבן דערמארדעט אַ קריסטלעך קינד.

ש א ל ה: איז עס באלד געשטילט געווארן, אדער ס׳איז געווען אַ פראָצעס?

ת ש ו ב ה: די יידן האבן זיך גלייך געווענדעט צום גובערנאטאר און גע־
פועלט ר׳זאל מאכן אַן אויספאָרשונג. נאָך דער געהעריקער אויס־
פאָרשונג, האט ער דאס קעסטל געלאזט פארניכטן און צו קיין
פראָצעס איז נישט געקומען. דאס איז געשען מיט פיל יארן צוריק.

ש א ל ה: זענען ביי אייך געווען עפידעמיעס? זענען דא מענטשן וועלכע
געדענקען זיי?

ת ש ו ב ה: מיט אַ 60 יאר צוריק איז געווען אַן עפידעמיע. די עפידעמיע
וועלכע איז געווען מיט 20 יאר צוריק, געדענקען פיל מענטשן.

ש א ל ה: וואר איז זיך ביי אייך איצט מתעסק מיט קהלשע ענינים (וואר
בויט בעדער, מקוואות, זארגט וועגן אַן אפטייק, אַ דאקטאר
פארן שטעטל)?

ת ש ו ב ה: די דאזארעס פון שטאט. אויך פריוואטע כלל־טואר.

ש א ל ה: צו וועלכע רביים געהערן די חסידים פון אייער שטאט?

ת ש ו ב ה: אמשינאווער, גערער, גראדזיסקער, אלעקסאנדראווער, און היגע
(סאָכאַטשעווער).

ש א ל ה: זענען ביי אייך אין שטאט פארגעקומען מחלוקתן צווישן חסידים
און מתנגדים?

ת ש ו ב ה: יא.

ש א ל ה: האבן ביי אייך די מתנגדים נישט מחרים געווען די חסידים?

ת ש ו ב ה: ניין.

ש א ל ה: זענען נישט געווען קיין געשלעגן און משפטים צווישן חסידים
און מתנגדים?

ת ש ו ב ה: יא. געשלעגן און משפטים. מיט אַ 12 יאר און מיט אַ צוויי יאר צוריק.

ש א ל ה: זענען נישט פארבליבן קיין דאקומענטן און כתב־יד׳ן וועגן דעם?

ת ש ו ב ה: אומבאוווסט.

ש א ל ה: ווייסט איר נישט פון מחלוקתן צווישן פרומע און אפיקורסים?

ת ש ו ב ה: צווישן פרומע יידן און ציוניסטן.

ש א ל ה: וואסערע יידישע חברות געפינען זיך ביי אייך איצט? ווי אלט זענען זיי?

ת ש ו ב ה: חברה „חברה קדישא", חברה „תלמוד תורה", „ביקור חולים", „הכנסת כלה", „לינת הצדק", חברה „תהלים". חברה „בחורים", „הכנסת אורחים" ו„חייטים".

ש א ל ה: וואסערע פארטייען זענען ביי אייך געווען אין יאר 1905?

ת ש ו ב ה: פ.פ.ס. און פועלי ציון.

ש א ל ה: זענען ביי אייך געווען שטרייקן? ביי וועלכע ארבעטער?

ת ש ו ב ה: ניין.

ש א ל ה: וויפל זענען ביי אייך דא בעלי־מלאכות? וועלכע פאַכן, וויפל פון יעדן פאַך?

ת ש ו ב ה: וועבערס, קאַוואַלעס, איינבינדערס, זייגערמאַכערס, מאַשענזשניקעס, שניידערס, שוסטערס און סטאלארעס, שטעפערס, מאלאזשעס, היטלמאַכערס. וועבערס 3, קאַוואַלעס 2, איינבינדערס 3, זייגער־מאכערס 6, און שטריקמאכערס. (די איבעריקע פאַכן שוין נישט באַוויזן צו ווייסן די צאָל).

ש א ל ה: זענען דא ביי אייך פאבריקן? וועלכע?

ת ש ו ב ה: פון קינסטלעכע זייד.

ש א ל ה: ארבעטן אין זיי יידישע ארבעטער? וויפל?

ת ש ו ב ה: קיין איינציקער יידישער ארבעטער.

ש א ל ה: זענען פאראַן ביי אייך זייער אַלטע לייט? זייערע נעמען.

ת ש ו ב ה: שמאי יאקובאוויטש 102 יאר אלט, זילפע נאשעלעוויטש 105.

ש א ל ה: זענען פאַראַן ביי אייך פאַרשפרעכערינס, טוקערינס, קלאגערינס?

ת ש ו ב ה: יא, בלויז טוקערינס און קלאגערינס.

ש א ל ה: זייערע נעמען?

ת ש ו ב ה: איידל פעסע, בינע גיטל שמייסער, מרים סאכאטשעווסקי.

ש א ל ה: וואס איז דער הויפט־האנדל אין אייער שטאט?

ת ש ו ב ה: קאַלאַניאַל־געווועלבער, מאַנופאַקטור, לעדער און תבואה.

ש א ל ה : ווערט די יידישע קהילה אין אייער שטאט רייכער אדער ארימער ?

ת ש ו ב ה : ארימער.

ש א ל ה : איז ביי אייך שטארק די עמיגראציע קיין אַמעריקע ? די סיבות. וויפל זענען אפגעפארן ? ווהין ?

ת ש ו ב ה : זייער שטארק. צוליב פאמיליע ארימקייט — נישט געגונגדע מקורות פון פרנסה, פריזיוו, א.א.וו.

מ׳רעכנט פון 200 — ביז 300 פאמיליעס. שיקאגא, באלטימאר, קאליפארניע, קאָלאָראַדאָ, טאָראָנטע (קאַנאַדע) אויך נאך בעלגיען און לאָנדאָן.

פנחס גראובארד

„אין יענע טעג"

ק ליינע זאכן, דראבנע זאכן. אָבער זיי שאפן דעם טאן פון אונדזער לעבן, זיי זענען די לופט, מיט וועלכער מיר אטעמען, און פון זיי וועל איך רעדן.

מיר האבן געפירט א שטרייק פון די דינסט־מיידלעך אין אונדזער קליינעם ליבן סאָבאָטשעוו. אין די גרויסע שטעט האט מען דעם תענוג אויפצורוּדערן די פאַבריקן און זאַוָדן, וען פראלעטאריער אין די טויזנטער ווארפן אוועק די ארבעט און שטעלן ארויס פאליטישע אדער עקאָנאמישע פאדערונגען. וואָס פאַרַא פראָלע־טאריער האָבן מיר געהאט אין אונדזער שטעטל? צו ביסלעך, צו קאפעלעך שניידער, שוסטער, סטאליארעס, קירזשנער, שינדל־מאכערס. מיר האָבן זיי אַגיטירט מיט גרויס אימה און פחד, זיי זאלן זיך נישט ארויסגליטשן פון אונדזערע הענט...

בכלל האבן מיר אין שטעטל אגיטירט און סאציאליסטיש צוגעגרייט יעדן איינעם, וואס האט נאר געהאט די מינדעסטע ענלעכקייט צו א פראלעטאריער. מיר זענען טיילמאל אויך איבער־געגאנגען די גרענעץ און אריינגעשלעפט אין דער פועלי־ציוניסטישער ארבעט יוגנט, באלע־באטישע קינדער, וואס האבן אינגאנצן נישט געהאט קיין שייכות צו פראלעטאריער.

מיט די דינסט־מיידלעך איז אפילו צוגעגא־נגען אביסל שווערלעך. ערשטנס האט מען זיי געדארפט לאנג אריינקלאפן אין קאפ אריין, אז זיי זענען מענטשן גלייך מיט אלעמען און דארפן זיך אומבאדינגט אויסקעמפן א בעסער לעבן, וואס דאס איז פאר זיי געווען נישט אינגאנצן פארשטענדלעך. צווייטנס — האבן די באלע־באטים געמאכט קולות און געואלדן איבערן גאנצן שטעטל, אריינגעטאן פינגער אין די לאנגע בערד און געשריגן: צו די דינסט־מיידלעך קריכט איר שוין, נישט געדאכט זאָלט איר וערן! דוקא פאר־סאָציאליסטקעס ווילט איר זיי מאכן! אנדערש לוינט אייך נישט. מיר וועלן אייך ווייזן, יונגאטשעס, ווער איר זענט. גאט צו דאנקען פאראן נאָך פאַליציי אין שטעטל!

יא, אין שטעטל איז טאקע געווען פאליציי, אבער אונדזער חוב איז געווען צו קעמפן מיט איר. דעריבער האבן מיר זיך נישט איבער־געשראקן און ווייטער געפירט דעם שטרייק. די שטעטלשע באַלעבאָטים זענען געשפרונגען פון דער הויט, איינער פון זיי האט אפילו געקראגן א פאר פייערדיקע פעטש. פאר דעם געפאטשטן האט זיך אפילו איינגעשטעלט מיינער א קרוב — א בייז פרום יידל, וואס האט זיך אמאל געריסן די האר פון קאפ, וועו ער האט דערזען מיט זיינע שארפע אייגעלעך, ווי גדליה וואַרשאווסקי, דער פאטער פונעם שריפטשטע־לער עוזר וואַרשאווסקי, האט דערלאנגט א מיידל די האנט...

דערדאזיקער קרוב האט אונדז אנגעהויבן שטארק צו דערקוטשען, קריכן אין די ביינער מיט סטראשונקעס און מסירות... האבן מיר זיך פארזאמלט און אים געמשפט. כמעט איינשטימיק איז ארויסגעטראגן געוואָרן דער פסק־דין, מען זאל אים גוט אנברענן די ביינער.

דער פירער פון אונדזער קליינטשיקער „באיוווקע" האט געהייסן „אמניבוס" — מיט

דעם דאזיקן אויסטערלישן נאמען איז ער געק־
רוינט געווארן דערפאר, ווייל ער, א ברייטער,
א געזונטער, האט זיך תמיד שווער באוועגט
און בעת מעשה זיך געוויגט מיטן גאנצן גוף
אויף רעכטס און אויף לינקס, וי אן אמתער
אמניבוס. איצט האט ער געדארפט אויספירן
דעם פסק־דין. א קאלטער און א רויקער האט
ער שווער אראפגעלאזט דעם קאפ און ארויס־
געמורמלט :

— נו, איר קאנט אייך שוין פארלאזן, עס
וועט שוין זיין גוט...

אין א פינצטערן פארנאכט האט ער מיט
נאך א פאר באיוווקע־חברים ארויסגענארט דעם
קרוב פון שטוב, אוועק מיט אים אינעם טויט־
שטילן קאזע־געסל און דארט אים טאקע, ווי
געהעריק, מקיים־פסק־געווען. דער קרוב האט
געמאכט א געוואלד—און חברה איז זיך צעלאָפן.

מיר האָבן געמיינט, אז איצט וועט נעמען א
סוף צו די סטראשונקעס און מסירות, און האבן
זיך טועה געווען. ווי נאר דער קרוב איז געקו־
מען צו זיך נאָך די קלעפ אין קאזע־געסל, האָט
ער צענויפגענומען א חברה יידן און באפאלן
אונדזערע צוויי חברים און זיי געשלאָגן ביז
חלשות. איינער פון די צוויי איז טאקע שפעטער
פון די קלעפ געשטארבן.

האבן מיר זיך ווידער פארזאמלט און
ווידער געמאכט א משפט. אזוי ווי איינער פון די
שלעגער, אהרן ב., האט זיך באזונדערס אויסגע־
צייכנט מיט זיין אכזריות, האבן מיר אים
צוגעמשפט די העכסטע שטראף : דערשיסן.

אונדזער „טריבונאל" האט געפירט די
זיצונג אין אוונט, אין א קליינעם בוידעם־שטיבל,
ביי א חבר א זאָקן־מאכער, וואָס האָט פארמאָגט
א קליינעם, אייגענעם וואַרשטאט און איז צען
מאל אין טאג געשטארבן פאר הונגער. אינעם
בוידעם־שטיבל איז געווען שמוציק, ברודיק, צום
טיש איז געווען צוגעטשעפעט א זאקן־מאשין
און נישט ווייט איז געשטאנען א שפין־ראד מיט
אנגעצויגענע פעדעם. אין די שמוציקע בעטן
זענען געשלאפן די קינדער : בלאסע, שמוציקע
פנימלעך מיט צוגעמאכטע אויגן, סאפענדיקע
נעזלעך און צעשוויבערטע האר. זיי זענען געלעגן
אין קופקעלעך, האלב צוגעדעקט מיט שמאַטעס,
ווי ביי רייזענען אין ליד : „העכטלעך און
פיסלעך געפלאכטן צוזאמען".

די מאמע האט זיך צוגעשפארט אויף א
קאסטן און געדרעמלט... די פענצטער פון
בוידעם־שטיבל זענען געווען פארשטעקט מיט
קישנס און פארקלעפט מיט צייטונגס פאפיר.
אויפן טיש האט געברענט א קליין נאפט־לעמפל
מיט צוויי רויכערדיקע שפיצן אין קנויט און
צעשפרייט א גרעל, מוטנע ליכט, געמישט מיט
רויך און טשאד. מיר זענען געזעסן צוזאמען
ביים טיש מיטן זאָקנמאכער און באטראכט די
מיטלען, ווי אזוי אויסצופירן דעם הארבן פסק־
דין איבער דעם אהרן ב.

פלוצלונג האָט זיך דעם זאָקנמאכערס חייב
איבערגעווקט. זי האט אויפגעפנט די אויגן
און דערזעען אונדזערע פנימער פון פארשווערער
ביים מוטנעם ליכט פון רויכערדיקן לעמפל.

— וואָס איז דאס? האָט זי זיך אויפגעהויבן
און זיך אוועקגעשטעלט אין מיטן צימער, וואס
זענען דאס פארא פארזאמלונגען, פרעג איך
אייך ? זי איז צוגעלאפן צום מאן און אים
געזומען שאקלען ביים אקסל :

— שלימזל, א בראך און א מכה דיר אין
דיינע ביינער ארײַן, וי קומען זיי אהער? וואָס
פארא געשעפטן האָסטו מיט זיי ? ביזט דאָך כלו־
מרשט א באלעבאס, א פאבריקאנט, א זאקנמאכער
וואס ארבעט פאר זיך משטיינס געזאגט. און
זיי זענען שטרייקערס, סיבירניקעס, סאציא־
ליסטן, זיי וועלן פאר דיר א פינגער אין קאלטן
וואסער נישט אריינטאן, זיי וועלן פאר דיר
נישט שטרייקן, און וועלן דיר נישט העלפן, אז
דו זאלסט אפילו פגרן פון הונגער זיי אין די
אויגן.

זי האט אפגעצויגן דעם אטעם מיט א
שווער כריפען און זיך נאכמער צעקאכט —
חילסט מיט זיי צעפוילט וערן אין טורמע אין
אסטראג ? פאר ווייב און קינדער ארט דיר
נישט? א פייער זאָל אייך אלעמען פארברענען!
ארויס פון דאנען! שוין זאָלט איר ארויס פון
דאנען ! ארויס ! ארויס !.

פלוצלונג האט זי אויפגעהויבן ביידע הענט אין דער הויך, פארווארפן דעם קאפ אהינטער און געזומען שרייען נישט מיט איר קול :

— געוואלד! געוואלד! געוואלד!

די קינדער שטארק איבערגעשראקענע האבן זיך אויפגעכאפט פון שלאף און זיך פונאנדער־געווייגט. אין גרויס רציחה האט דעם זאקנמאכ־ערס ווייב געכאפט דאס פעסל מיט וואסער, און מיט דער גאנצער קראפט א גאס געגעבן אויף דער שטוב. דער „טריבונאל" האט כהרף עין געמאכט פליטה...

2

די פאליציי האט זיך געזומען צו אונדז מיט א באזונדערער התמדה. זי האָט אונדז נישט געלאָזט לעבן. מיר האָבן זי נישט געלאָזט לעבן, איר פארשאפט א סך ארבעט און זאָרגן. כמעט יעדן טאג האט עפעס פאסירט. דא א שטרייק, דארט א געהיימע פארזאמלונג, אמאל האט מען גוט אנגעבראכן די ביינער עפעס א מ׳סר, אמאל האט מען אנטוואפנט א פאליציאנט, און אמאל, ווידער, האט זיך פלוצלונג דערהערט א קנאל פון אונדזערס א רעוואלווער... ועל כולם האבן מיר עפטער פארשאטן דאס שטעטל מיט פריש־צאפלדיקע פראקלאמאציעס.

די פאליציי האט זיך צו אונדז געזומען, צוזאמען מיט דער ארטיקער זשאנדאמעריע : פריער האט מען ארעסטירט עטלעכע קריסטן, וואָס האָבן געהערט צו דער סאָציאל־דעמאקראטישער ארגאניזאציע און נאכדעם האט מען זיך געזומען צו אונדז. מען מוז מודה זיין, אז סיי די פּאָליציי און סיי די זשאָנדאָמעריע האט מיט גרויס ענערגיע געארבעט. צווישן די זשאנדארמען איז געווען איינער א קליינטשיקער זשאָנדאָרל מיט פארזשמורעטע אייגלעך און מיט א שארף נעזל, וואס האט געהאלטן אין איין שמעקן. דער מענטש האט געהאט א גוואל־טיקע תאווה נאכצוגיין יענעם, ווי א הונט און נאכצושמעקן. אומעטום האט ער אריינגעשטעקט דאס שארפע נעזל און געניטשטערט מיט די אויגלעך. ער איז נאכגעגאנגען ווי א שטן. טיילמאל גייסטו זיך אזוי פארטראכט אין א זייטיק געסל, די ברייטע פעלדער, וואָס גרענעצן זיך מיטן געסל, פילן דיך אן מיט מנוחה, די ווייסע וואלקנדלעך אויפן רויקן בלויען הימל דערציילן פון אייביקן פרידן, דאָס וויינטל גיט א גלעט די באק, ווי א ווייכע וואַרימע האנט, דערוועקט זיסע פארגעסענע מינוטן פון די קינדער־יארן — פלוצים אינסטינקטיוו דרייסטו אויס דעם קאפ, און ער איז דא ! דאס זשאנדארל מיטן שארפן נעזל און שפיזיקע אויגלעך...

מען האט זיך געדארפט אויסהיטן פון אים. אז מען איז ארויס פון שטוב האט מען זיך גוט ארומגעקוקט אין אלע זייטן, געזוכט דאס קליינע זשאנדארל. נישט אלע מאל קאן מען זיך אבער אויסהיטן. און אט האב איך זיך מיט אים געטראפן פנים אל פנים, די אייגעלעך ביי אים האבן א טאנץ געטאן פון איבעראשונג. ער איז אויף א רגע געבליבן שטיין, ווי א צוגעשמידטער צו דער ערד, און איך האב מיר דערוויילע אריינגעכאפט אין א הויפל און זיך פארשטעקט אין א אפיצינע. דורך א שפארע, א לאך, האב איך דערזען מיין זשאנדארל, ווי ער איז ארומגעלאפן, ווי א פארסמטער און נישט געוווסט, וו׳ מיך צו זוכן. איך האָב געוווסט, אז דאס שפיל ווערט געפערלעך און האב זיך באצייטנס אפגעטראגן. אין א פאר שעה ארום האב איך מיך שוין געפונען אין א זיכערן ווינקעלע אונטער דער שטאט און ביינאכט האט מיך ברוך־בער, א געזונטער יונג מיט ברייטע פלייצעס, אפגעפירט דורך בלוינע קיין גראד־זשיסק.

דאס איז אייגנטלעך געווען דער אנהויב פון א נסיעה צו דער גרענעץ. האט מיר זייער באנג געטאן מיין היימיש שטיקל ערד און איך האב מיך געפילט, ווי עמיץ וואלט מיט א שארפער האק אפגעהאקט מיך פון מיין עבר מיט די אלע ליבע געשטאלטן, וואס באווען זיך אין אים.

ברוך־בער האָט געטריבן דאס פערד, מיר זענען שנעל געפארן, אבער קיין בלוינע זענען מיר אנגעקומען אקוראט אין דעם גליקלעכן מאמענט, ווען די פ. פ. ס. האט געמאכט אן אנפאל אויף דער פאסט — —

— מיר ליגן, דאכט זיך, אין פעקל, ווי מיינסטו, הא ? — האט ברוך־בער גיך א זאג

געטאן און מכבד געווען דאס פערדל מיט א הייסן שמיץ. אין א פאר מינוט ארום האבן מיר זיך שוין געפונען ווייט און אויסגעמיטן די געפאר.

צומארגנס האב איך מיך הארציק געזעגנט מיט דעם ברייט־בייניקן ברוך־בערן און אוועק־געפארן אין א וואלד. דא איז אוודאי געווען גוט און רואיק צו זיצן. ס׳איז געווען אן אויסגע־צייכנט באהעלטענים.

די שטילקייט האט מיך אבער דענערווירט, די הויכע שווייגנדיקע סאסנעס האבן מיר ווי פארגעווארפן, הלמאי איך באהאלט מיך אויס. אין דמיון האב איך געזען מיינע חברים, דאס קליינע זשאנדארל, דאָס בוידעם־שטיבל אָמני־בוסן, מיין קרוב, ואס האט געכאפט גוט אנגעב ראכן די ביינער, און דאס הארץ האט מיר שטארק פארדריקט. איך האב געבענקט נאך מיינע חברים, נאך די ווויילע יאטן און צו אונדזער געמיינזאמער ארבעט.

איך האב נישט אויסגעהאלטן און זיך אריבערגעכאפט קיין טשענסטאָכאוו. דארט האב איך געהאט חברים. דארט האב איך מיך צום ערשטן מאָל באקענט מיט אברהם וועחיורקען, וועלכער איז צו יענער צייט געשטאנען אין אונדזערע ריייען.

אין טשענסטאכאוו האָב איך אויך נישט געקאנט פארבלייבן. אונדזערע א פארזאמלונג, אין וועלכער איך האב זיך אויך באטייליקט, איז ארומגערינגלט געוואָרן פון פּאָליציי. מיר און נאך א פאר חברים איז געלונגען צו מאכן פליטה. אבער לענגער זיין אין טשענסטאכאוו האב איך נישט געטארט און בין צוריק ארויסגעפארן אין וואלד.

כ׳האב באשלאסן צו זיצן א לענגערע צייט אין וואלד, ביז עס וועלן אויפהערן די ארעסטן און דער יאגד אויף אונדזערע חברים. אין פלוג איז דער וואלד אויך געווען א תפיסה פאר מיר, נישט מער, מען האט דא נישט געזען קיין תפיסה־וועכטער.

דאס ליידיק גיין האט מיך געפייניקט. ביז ס׳איז אראפגעקומען מיינען א פעטער אפצופירן מיך צו דער גרענעץ.

מיר זענען געקומען אין לאדזש, די שטאט איז געווען פארפלייצט פון קאזאקן, פאליציי־פאטרולן, שפיאנען. די באפעלקרונג איז גע־גאנגען מיט איינגעגראבענע קעפ אין די אקסלען און זיך אומרואיק ארומגעקוקט. עס האט אויסגעזען, ווי די שטאט וואלט באלאגערט געווען פון שונא.

מיין פעטער האט זיך איבערגעשראקן :

— דו גייי פארויס, האט ער זיך אנגערופן צו מיר א בלאסער, עס איז נישט גוט, ווען מען גייט צוזאמען. זע נאר, אזוי פיל קאזאקן...

אַ שרעקעדיקער האָט ער זיך אפגערוקט פון מיר און געגאנגען א שטיק וועג פון הינטן, געגאנגען און געציטערט.

3

אין לאדזש האב איך מיך געטראפן מיט א באקאנטן ייד יואל וו־סקי און האב מיך געזעגנט מיט מיין פעטער. יואל וו־סקי איז געווען א באוועגלעכער פריילעכער ייד, ליב געהאט א ווינ, א שפאס, וועג נויטיק — א שטיף־טאָן וו׳ א יונג צעלאזן ייגל.

מיט אט דעם יואל וו־סקי בין איך ארויס־געפארן קיין ולאצלאווק, פון דארטן מיט פערד קיין ליפנע ביז דאבזשין. מיר האבן זיך געש־לעפט א גאנצע נאכט. די פערד האָבן זיך געפוילט צו גיין, יואל האט זיך אבער גארנישט געמאכט דערפון, געזעסן אין וואגן און געזונגען אין דער נאכט אריין צונזערס א פאפולער לידל.

צו מיר האט ער געהאט א שוואכקייט, מסתמא דערפאר, וויייל איך האָב אים טיילמאל צוגעהאלפן אין זיינע שטיפערייען און שפיצלעך. אין דאבזשין האב איך מיר באשטעלט אן אנצוג, געקויפט א קאפעליוש, און צום ערשטן מאל אראפגעווארפן פון זיך די לאנגע קאפאטע מיטן קליינעם חסידישן היטעלע.

יואל האט אריסגעקריגן פאר מיר א „פול־פאסיק", א מין צייטווייליקן גרענעץ־שיין, כ׳האָב זיך געזעגנט מיט אים און איבערגעפעקלט פון דאָבזשין קיין גאלוב, דעמאלט א דייטשיש שטעטל, וואס האט מיך גוואלדיק איבעראשט מיט זיין ריינקייט און ארדענונג. דאבזשין און גאלוב, צוויי שכנישע שטעטלעך, צוויי סימבאלן

— איינע פון אנשטענדיקייט און אפגעלאזנקייט, דאס צווייטע—פון קולטור. די קולטור האט מיך אנטציקט, אָבער דאָס הארץ האָט געצויגן צו יענער זייט... מיט דעם „פול פאסיק" אין קעשענע האָב איך מיר אַריבערגעפעלקט קיין בערלין און פון דאָרט קיין אנטוארפן.

געגומען טראכטן וועגן א תכלית און געווארן א בריליאנטן־שלייפער. אפגעזען א שטיקל צייט אין בעלגיע, איז קיין אנטוועךפן פלוצלונג אראפגעקומען פון מיין שטעטל דער זאקנמאכער, וואָס זיין חייב האָט מיט אירע היסטערישע געוואָלדן צעטריבן אונדזער „טריבונאל". דער זאקנמאכער איז געפארן קיין אמעריקע. דאס היסטערישע ווייב און די הונגעריקע קינדער האבן עטוואס פארנעפלט זיינע פועלי־ציוני־סטישע אידעאלן, און ער איז געפארן זוכן פרנסה אין לאנד פון דאלארן.

נו, וואס הערט מען אין דער היים ?

— וואס קען מען הערן ? עס איז שטיל.

— שטיל ?

— נו, יא, דאס קליינע זשאנדארל שמעקט שוין נישט אזוי אין די גאסן, די פאליציי מאכט נישט קיין רעוויזיעס, ד' באלעבאטים האבן אויפגעהערט צו מסרן... עס האט זיך געטומלט און עס האט זיך אפגעטומלט.

אפשר גאר פארן א היים... דערדאזיקער געדאנק האט מיך פלוצלונג א כאפ געטאן, ווי מיט צוואנגען... געטראכט, געטראכט און ארויס־געפארן פון בעלגיע, פון יענעם לאנד, ווו איך בין געווען קינדיש לייכטזיניק און גלייכצייטיק ערנסט, ווי אן אלטער טרייער רעוואלוציאנער, ווו איך האב מיך געשיפט אויף דער שעלדע, געריטן אויף פערד, ארומגעלאפן איבער מוזייען געהערט הייסע רעוואלוציאנערע רעדעס און זיך געפרווט פראלעטאריזירן.

וועג איך האב ווידער אמאל דערזען דאס שטעטל, האט עס מיר אויסגעוויזן משונה ארעם און דערשלאָגן. ארעמע הייזער, ארעמע מענטשן, אן אָרעמער הימל און ארעמע זון. אלץ איז דא אזוי קליין, וואָכעדיק, עלנט...

אונדזער ארגאניזאציע איז געווען א צעק־לאפטע, אין די גאסן האבן באדיונגן געזונגען אונטער די העצעדיקע געלעכטערלעך פון די באלעבאטים :

מען האט שוין אויסגעהרגט אלע שטרייקערס.

מען האט שוין פאר די שטרייקערס נישט קיין מורא,

מען קען שוין לערנען פריי די תורה...

מיט די מאגערע רעשטלעך פון דער ארגאניזאציע האט אנגעפירט איינער פון די גשלאגענע חברים, א קראנקער און א צעבראכענער.

כ׳האָב דערכגעמאכט א טיפן קריזיס, די הענט האבן זיך אראפגעלאזט און כ׳בין ארומגעגאנגען ווי נישט אויף מיין וועלט...

דער קריזיס האט עטוואס נאכגעלאזן, ווען מען האָט אין שטעטל געגומען פלוצים שמועסן פון פינצטערע מהומות, א חברה געדונגענע שיכורים, וואָס דארפן אראפקומען מאכן א פאגראם.

מיר האבן געגומען ארגאניזירן א זעלבסט־שוץ. די ארטיקע ס. ד. האבן אונדז צוגעזאגט הילף. די ווארשעווער ארגאניזאציע פועלי־ציון האָט אונדז אראָפגעשיקט חבר נמרן מיט נאָך עטלעכע חברים. זיי האָבן געבראכט געווער. אין טאָג, וען דער עולם אין געהען באזונדערס אומרויאיק און געווארט מיט שרעק אויף די פאָגראָמשטשיקעס, האָבן מיר צונויפגערופן א מאסן־פאראזאמלונג דוקא ביים רבין אין בית המדרש. עס זענען געקומען א סך באלעבאטים, נמרן האָט געהאלטן א שארפע רעדע, גערעדט וועגן די סיבות, וואס רופן ארויס די פאגראמען, גערעדט וועגן פועלי־ציון, וואס דערציען די יידישע ארבעטער און דערוועקן מוט און מסירת־נפש. עס זענען שוין אוועק די צייטן, האט ער אויסגערופן וען א יידישער ארבעטער איז ארומגעגאנגן מיט א געבויגענעם רוקן און אראפגעלאזטן קאפ און זיך געשראקן פאר א פאל־צייאיש קנעפל און פאר דער שטעכעדיקער הארטער וואנס פון א זשאנדאר... דער יידישער ארבעטער איז אויסגעוואקסן און ווייס צו שטעלן א ווידערשטאנד די אלע פאגראמשטשיקעס און

זייערע הויכגעשטעלטע באשיצער. אויס מורא. אויס פחד, נאר גלויבן אין די כוחות פון יידישן ארבעטער !.

די באלעבאטים, וועלכע זענען געשטאנען אין בית־המדרש און זיך צוגעהערט צו די־ דאזיקע ווערטער האבן שוין איצט נישט געשמייכלט פון חוזק, ווי דאס איז אמאל געווען זייער טבע. זיי זענען געשטאנען מיט אראפגע־ לאזטע קעפ, דערשראקענע און פארלארענע, געזוכט שוץ ביי די ארבעטער, ביי די טרייפענע שטרייקער, ביי די פארשאלטענע פועלי־ציון...

די פאגראמשטשיקעס זענען נישט געקומען און קיין פאגראם איז נישט געווען. דאס צוגעגרייטע געווער האט מען באהאלטן און דאס שטעטל האט זיך בארואיקט.

אברהם לעווקאוויטש (קייסער) מיט זיין פרוי, אסתר

מ. ב. שטיין

דער למד־וויניק

(א מעשה שהיה)

דער טויט פון א למד־וויניק לערנט מיר זיין לעבן האָט אויסגעזוכן. איז אין סאָכאַטשעוו חוץ דעם רב געווען אויך א למד־וויניק, וואָס האָט באשיצט די שטאָט...

דעם שליסל צו די נסתרים, וואָס אין זייער זכות שטייט די וועלט, ליגט אונטערן כסא הכבוד און זייער סוד וויים נאָר גאָט ברוך הוא אליין. זייער כוח — על אחת כמה וכמה. רעדן וועגן זיי ביים לעבן איז נישט שייך. וואָס מער דער נסתר קאָן זיין באהאלטן, אלץ גרעסער איז ער. דורך זיין טויט וועלט ער ערשט נתגלה, און אזוי איז טאקע געווען מיט יקיר ש ו ס ט ע ר.

יקיר שוסטער האט געהאט א פנים, וואס דער צלם אלקים האָט דערפון אראָפגעשיינט. בלאס און דורכזיכטיק וי אן אבן טוב און ערשט די לאנגע, ברייטע, זילבער בארד! א זכיה האָט ער, יקיר שוסטער, אָבער געהאט, אז אין שטאָט האָט מען זיך אויף אים נישט דערקענט. א לאטוניק, א סמאלע־קאפ... מער נישט פרייטיק־צונאכטס, וען די ליכט וואָס באשיינען דעם שבת אין די יידישע שטובן, איז שוין געהאט אויסגעגאנגען און די שטאָט איז געווען פארזונקען אין הייליקן שבתדיקן שלאָף — דעמאָלט האָט יקיר מיט זיין אטלאס, תחנונימדיק קול אויפגעלויכטן און האָט געוועקט די סאָכאַטשעוער יידן צו תהלים.

געוועקט? חס ושלום, יקיר האָט קיין ייד פון שלאָף נישט געוועקט און פון הייליקן שבת־שלאָף אחדאי נישט. יקיר האָט קיין פליג אויף דער וואנט נישט געירט. יקיר האָט זיי נאר געבעטן מען זאָל אויפשטיין צו תהלים. זיין קויל האָט געגלעט:

הערט נאָר צו מיינע ליבע לייט,
וואָס איך וועל אייך זאָגן:
דער זייגער האָט שוין דריי געשלאָגן,
שוין צייט תהלים זאָגן.

יקיר׳ס קול האָט זיך געהערט פון איין עק שטאָט צום צוויייטן. ער האָט נישט געוועקט בלויז יידן, נאָר אפילו גויים. ער האָט די פעלדער און ביימער געוועקט און קיין גוי האָט נישט געהאט די חוצפה, אפילו נישט דער גלח און נישט דער נאטשאלניק אנצושרייען אויף יקירן פארוואָס ער וועקט אויף די שטאָט אין מיטן דער נאכט. קיינער יקירס אטלאסענע קול זענען אלע גויים פארשטומט געוואָרן. נישט אנדערש וי דוד המלך אליין איז מיט יקירן מיטגעגאנגען און אים געהיטן...

און אזוי האָט יקיר יאָר־איין, יאָר־אויס, זומער און וינטער אין די טיפסטע שנייען און וילדסטע זאמיערוכעס, אין די מוראדיקסטע פרעסט, גערופן פרייטיק־צונאכטס צו תהלים און פון זיין קול איז פול געוואָרן דאָס בית המדרש. ביז די ישול האָט זיך געעפנט שבת אינדערפרי צום דאוונען, האָבן בעלי־בתים, שוסטער און שניידער מיט יקירן תהלים געזאָגט, פסוקים אויסגעזונגען פון נעים זמירות ישראל, און דאָס קול פון זייער תהלים האָט געעפנט די שערי רחמים...

קעגן הקול קול יעקב, האָבן זיך געשטארקט די ידיים ידי עשו און נשעה באב אין טאג פון אלע פורענויותן, האָט די סטרא אחרא אנגערייצט

פון די אמאליקע סאכאטשעווער באבעס

חנה פליישמאַן

די מלחמה, וואָס האָט פארפינצטערט די וועלט. אין שטאָט איז געוואָרן א מהומה. ביים ראָטהויז, וו עס איז געוועזן א מעלדונג וועלכע יידן די גר ם רופן אין מלחמ ה אויין, זענען יידן, מענער און פרויען געשטאנען און געחיינט די גזירה אפצ ורייען. איינער נאָר — יקיר שוסטער האָט זיך פון שוס זער־בענקעלע נישט געירט. די יכטיקע אויגן נישט אויפגעהויבן און געקלאפט איין טשוועקל נאָכן אנדערן אין דער הארטער זויל. מענטשן זענען פארבייגעגאנגען און יקיר'ן מיט די פארווייגטע אויגן געשטאכן : — אוודאי, וואס ארט עס אים ? קיין קינדער האָט ער נישט, זיי זאָלן דארפן גיין אין א מלחמה און ער איז שוין צו אלט.

יקיר שוסטער האָט זיך נישט אנגערופן. וי פריער פארשטומט געזעסן און געקלאפט די טשוועקעס אין דער הארטער זויל און זיינע ליכטיקע אויגן, וואָס האָבן געפינקלט וי שטערן, נישט אויפגעהויבן. וואָס פארא טרייסט, האָט ער, יקיר שוסטער, דער ארעמער לאטוטניק, דער סמאלע־קאָפּ געקענט האָבן פאר די אומגליק־לעכע, וואָס מען שיקט זייער אייגן בלוט און פלייש צו הילף די יידים — ידי עשו ?

נישט געוועדט האָט יקיר, נאָר פרייטיק־צונאכטס, נאָך האלבער נאכט, וען די אומגליק־לעכע האָבן פון זייער שלאָף זייער אומעטיק אויסגעקרעכצט און אין שטאָט זענען געגאנגען זעלנערישע שומרים און זייערע באטשוועקטע טריט האָבן געהילכט מיילן פון דער וויט — איז יקיר ארויס פון זיין שטוב. געגאנגען מיטן שליסל עפענען דעם בית־המדרש און ארויס ווי יעדן פרייטיק־צונאכטס רופן צו תהלים.

— יקיר, וואָס טוסטו, געדענק אין גאָט ! — האָבן בעלי־בתים אים געזרופן. ס׳איז דאך מלחמה. די שטאָט איז פול מיט גוויישע זעלנער.

— אין א סכנה קען נאָר העלפן תהלים.

— די גויים וועלן זאָגן, אז דו רופסט דעם שונא.

— אין אלע זיבן הימלען, הערט מען מיין רופן צו תהלים. זאָלן זיך די הימלען עפענען.

— ווער האָט עס דיר געזאגט ?

— דוד המלך אליין — האָט יקיר שטיל און פארשעמט געענטפערט און באלד דערנאָך דעם בית־המדרש אויפגעשלאָסן, דערנאָך זיך געלאָזט מיט שבתדיק'ן גאנג דורך דער שטאָט און בעטנדיק, וי ער וואָלט געזאָגט א קאפיטל תהלים געזרופן :

הערט נאָר צו מיינע ליבע לייט,
וואָס איך וועל אייך זאָגן :
דער זייגער האָט שוין דריי געשלאָגן,
שוין צייט תהלים זאָגן.

די יידיים ידי עשו זענען אָבער געוועזן אזוי חוצפהדיק, אז זיי האָבן דעם קול הקול יעקב נישט געקענט הערן, און אין דער פרי האָט מען יקיר'ן געפונען א טויטן אויף דער שוועל פון געעפנטן בית־המדרש...

משה לבנון

ער האט דאך דיר צוגעזאגט...

אנומלט, מיט יאָרן צוריק, איז אין סאָכאַטשעווע געווען א וואסער־טרעגער, וואָס מען האָט אים גערופן קלמן־יענקל.

אין סאָכאַטשעוו זענען געווען עטלעכע וואסער־טרעגער, וואָס האָבן געטראָגן און געפירט וואָסער פון טייך. אין זומער האָט זיך געפילט פון זיי מיט טוכלעקייט. וינטער זענען זיי געווען איינגעהילט אין פעלצן פארפרוירן ווי אייז.

פארגלייכן אָבער זייערע קובלעס מיט קלמן־יענקל׳ס גרויסע קובלעס — האט מען נישט געקאָנט. קלמן־יענקל׳ס קובלעס האָבן געהאָנגען אויף זיינע שוערע סאָנדעס [1]) ווי גאנצע פעסער, און געטראָגן האָט ער זיי א שטייף־אויסגעגליי־כטער און פאר זיך געקוקט מיט די אונטערגע־הויבענע ווינקלעכער פון האָט ארויסגעשש־טאָרצט רויטקייט ווי פון רוי־פלייש. גלייך ווי ער וואָלט אויף זיך מקבל געווען דאָס וואסער־טראָגן אָפצוקומען פאר עפעס א חטא און, ער האָט נישט אין זינען דאָס וואסער, נאָר אן אנ־דערן, פרעמדן ענין...

קלמן־יענקל האָט קיינמאָל נישט געוווסט וויפל מאָל וואסער ער האָט געטראָגן, און אויך נישט צו וועמען ער האָט אריינגעטראָגן דאָס וואסער. אז מען האָט אים געפרעגט וויפל מאָל וואסער ער האָט געבראכט, איז ער געבליבן שטיין אין א פארלעגנהייט און קוים ארויס־געשטאמלט:

— „מער פון פינף".

עס האָט אבער געקאָנט זיין צען און צוואנציק מאָל מער אויך.

קיין געלט פארן טראָגן דאָס וואסער האָט קלמן־יענקל אויך נישט פארלאנגט. דאָס איז נישט געווען זיין עסק. דאָס האָט געהערט צו זיין חייב פריידע. זי האָט זיך אָפגערעכנט און וי איר שטייגער — אויסגערעדט אויף קלמן־יענקלען וואָס אין דער קארט שטייט נישט. דערציילט פון איר לעבן וואָס זי פינצטערט אָפ ביי אים, און דערביי אָפגענומען דאָס געלט וואָס איר קומט.

זומער און וינטער פארטאָגט, האָט פריידע מיט קלמן־יענקלען געזאָגט קריאת־שמע, און דערנאָך האָט קלמן־יענקל געזומען די גרויסע קובלעס, אויפגעהאָנגען אויף די סאָנדעס, א קוש געגעבן די מזוזה און אראָפּ צום טייך. ביים טייך האָט ער אָנגעשעפט די קובלעס מיט וואסער, און זיך געלאָזט אין שטאָט אריין.

אזוי איז ער געגאנגען נישט מיד וועריק הין און צוריק צום וואסער, און מיט קיינעם נישט אויסגערעדט קיין וואָרט, זיך קיין רגע נישט אָפגערוט, נאָר געגאנגען הין און צוריק א פאָרטראָכטער. מען האָט געקענט מיינען, אז ער וועט אזוי אייביק גיין פון טייך און צום טייך... אָבער פלוצלונג, וען קיינער האָט זיך נישט געריכט דערויף, פלעגט קלמן־יענקל זיך אייג־בויגן, אָפטשעפען די קובלעס, אראפּוואַרפן פון זיך די סאָנדעס און גיין אויפסניי צום טייך. און דאָרט זיך אנידערשטעלן מיט א קליין וועגדקעלע אין דער האנט כאפן פיש, שטיין אן

[1]) שאָנדרעס

אויסגעגלייכטער און קוקן שטום אין וואסער אריין...

צי קלמן־יענקל האָט אמאָל געכאפט א פישל מיט זיין וועגדקעלע — דאָס האָט קיינער נישט געוווסט. פריידע? אפשר יא און אפשר נישט. זיכער איז אבער, אז קלמן־יענקל האָט קיין פיש נישט פארקויפט. ביז פארנאכט איז ער אזוי געשטאנען מיטן וועגדקעלע ביים טייך און געקוקט אין וואסער אריין, ערשט בין השמשות האָט ער זיך געלאָזט גיין אין שטאָטישן בית־המדרש אריין צו מנחה מעריב.

קיינמאָל איז ער אין בית־המדרש וויייטער נישט געגאנגען וויי ביז צום עק טיש, וואָס איז געשטאנען נאָענט צו דער טיר, לעבן די צוויי גרויסע קאכל־אויוונס. אזוי, די הענט אראפ־געלאזט, האָט ער געקוקט צום ארון־קודש, און קיין ריר זיך נישט געגעבן. ער האָט נאָר א שאָקל געגעבן מיטן קאָפּ, וויי ער וואָלט מסכים געווען מיט עמיצנס רייד און מער נישט. נישט קיין „אמן", נישט קיין "ברכו" — ער איז געשטאנען און געקוקט צום ארון־קודש. ביים זעלבן עק טיש איז קלמן־יענקל אויך געשטאנען שבת און יום־טוב ביים דאוונען. זיין טלית וואָס איז שטענדיק געווען א פריש אויסגע־וואשענער, וויי ניי — איז אויך אים וויי געהאנגען. זייַנע הענט זענען געווען ארַאָפגעלאָזן אונטערן טלית, וויי ביים טראָגן וואסער און ער האָט זיך, וויי אין דערוואָכנס ביי מנחה, קיין ריר נישט געגעבן, נאָר געשטאנען און געקוקט.

צו קיין עליה ביים ספר־תורה האָט מען קלמן־יענקלען קיינמאָל נישט אויפגערופן. מען האָט נישט געווווסט צי ער קען א ברכה מאכן איבערן ספר, און פארשעמען קלמן־יענקלען האָט דער בית־המדרש־שמש נישט געוואָלט. נאָר איינמאָל אין יאָר — שמחת תורה, האָט מען קלמן־יענקלען אויפגערופן צו א הקפה. אפילו מיטן ספר אין די הענט, איז ער שטיל געגאנגען און קיין וואָרט נישט געזאגט, וויי ער וואָלט געווען פארטראכט. ער האָט נישט געזונגען, נישט געטאנצט, נישט געפרייט זיך מיט דער ספר תורה, ער האָט נאָר געקוקט פאר זיך...

אין שטאָט האָט מען קלמן־יענקלען וואסער־טרעגער גוט געקענט. „דו וואקסט א קלמן־יענקל" — האָבן מוטערס געוואָרנט זייער קינדער, וואָס האָבן זיך אמאל פארגאפיעט. „דו ביזט א קלמן־יענקל" — האָבן קרעמערס איינער דעם צוויי־טן באליידיקט. און אזוי וואָלט זיכער קלמן־יענקל אויסגעלעבט זיין גאנץ לעבן וויי א „קלמן־יענקל", און קיינער וואָלט פון אים נישט געוואָרעט. נאָר רעדן האָט מען אָנגעהויבן פון אים צוליב א מעשה וואָס עס איז מיט אים געשען :

אין א הייסן תמוז־טאג, מיטאג־צייט, איז ער, וויי זיין שטייגער, געשטאנען ביים טייך מיטן וועגדקעלע און פאר זיך געקוקט. איז צום וואסער צוגעפארן א בריטשקעלע און פון ברי־טשקעלע איז ארויסגעשפרונגען א סוחר, זיך אויסגעטאן און אריין אין וואסער זיך באדן. קלמן־יענקל איז דאָס נישט אָנגעגאנגען. געוואָרט צום פרעמדן האָט ער אוודאי נישט. אפשר האָט ער אים גאָר איינגאנצן נישט געזען. דער פרעמדער אָבער האָט זיך אָפּגעבאָדן, איז ארויס פון וואסער, זיך אָנגעטאָן און אזוי וויי ער איז געקומען — צוריק אוועקגעפארן. געוואָרן איז ביים וואסער שטיל וויי פריער, און קלמן־יענקל האָט וויייטער פאר זיך געקוקט.

מיטאמאָל האָט זיך דאָס וועגדקעלע ביי אים אין האנט געגומען בויגן צום וואסער. די פעדער וואס איז געווען אָנגעבונדן אין שטריקל און איז געשוומען אויפן וואסער, האָט זיך געגומען טוקן. קלמן־יענקל איז נישט נתפעל געווארן. ער האָט דערין געזען א סימן, אז גאָט האָט אים צוגעשיקט א פישל, האָט ער די וועגדקע אויפגעהויבן העכער, א זילבערן, צאפלדיק פישל אראָפגענומען פון האטשעק, זיך אייגנעבויגן און אריינגעלייגט דאָס פישל אין קיישל, וואָס איז געשטאנען לעבן אים. נישט וויייט פון קיישל האָט ער געזען ליגן א טאָרבעלע. ער האָט געקלערט צי אויפהייבן דאָס טאָרבעלע, אָדער נישט, קיין גרויסער חילוק איז דאָס אים נישט געווען. עס האָט אים עפעס געגעבן א צי, און ער האָט דאָס טאָרבעלע יא אויפגעהויבן. עס איז נישט געווען קיין קליין טאָרבעלע, נאר א גרויסע טארבע און פון איר בלישטשען ארויס זילבערנע און גילדענע קעפ...

— טויטע קעפ — האָט יענקל געטראכט. מען דארף זיי באגראבן. און ער האָט איסגעג־ראבן א גריבל, אריינגעלייגט די טאָרבע מיט די קעפ און אריינגעשטעלט א צוזייגל, וי א מצבה.

עס גייט נישט אויס קיין סך צייט, די בריטשקע איז וידער דאָ און דער סוחר גייט פון איר ארויס א פארצוויפלטער. ער האָט זיך דאָ געבאָדן און פארלוירן א פארמעגן מיט געלט. ער זוכט אהין, זוכט אהער און ער קוקט צו קלמן־יענקלען:

— איך האָב דאָ פארלוירן א טאָרבע מיט געלט, גאָלד־שטיקלעך, זילבערנע מטבעות, איך בין אומגליקלעך.

— געלט? ניין. קיין געלט האָט קלמן־יענקל נישט געזען, נאָר קעפ. טויטע קעפ האָט ער דאָ געפונען און האָט זיי באגראבן.

— וו האָט ער זיי באגראבן? — קלמן־יענקל וייזט אים אָן אויפן צוזייגל.

דער סוחר קלערט נישט קיין רגע, לאָזט זיך אהין אונטערן צוזייגל זעט ער באגראָבן זיין געלט. מלא שמחה שפרינגט ער צו צו קלמן־יענקלען:

— „רב ייד, איר האָט מיך געראטעוועט — און נעמט א זשמעניע מיט גאָלד־שטיקלעך און גיט קלמן־יענקלען — נעמט! נעמט! איר האָט אָפגעראטעוועט א גאנצע יידישע משפחה! נעמט פאר אייער טרחה!"

— קעפ? טויטע קעפ? וואָס טויגן מיר קעפ? — ענטפערט קלמן־יענקל.

דער ייד שטעלט אויס אויף קלמן־יענקלען מויל און אויערן און שטיפט אים די זשמעניע גאָלד־שטיקלעך אין דער האנט אריין:

— נעמט, עס איז נישט קיין גניבה חלילה. די מצוה פון השבת אבידה געהערט צו אייך אויך.

— נישט קיין טויטע קעפ.

דער סוחר האָט געקוקט אויף קלמן־יענקלען וי אויף א משוגענעם. ער איז געפאָרן צום רבי ר׳ אלעזרל און אים דערציילט די מעשה, און איבערגעלאָזט ביים רבין געלט אויף צדקה.

רבי אלעזרל האָט דאָס געלט צוגענומען אויף א דבר שבצדקה. עס פעלן נישט קיין אָרימעלייט אין שטאָט. די מעשה אליין איז אים געווען א פלא. ער האָט אבער נישט געוואלט רעדן וועגן דעם.

אין אוונט, נאָך מנחה מעריב, איז קלמן־יענקל געקומען צולויפן צום רבין:

— אזוי וי ער איז אהיימגעקומען נאָך מנחה מעריב איז פריידע, זיין וייב אים אקעגנגעקומען מיט א האק, זי מוז אים הרגענען. איז ער קוים אנטלאָפן...

דער רבי האָט געשיקט דעם שמש נאָך פריידען.

— היתכן? האָסט זיך אנידערגעשטעלט מיט א האק? האָסט געוואָלט דעם מאן דיינעם הרגענען? א יידישע טאכטער?

— רבי, איך קען שוין נישט מער. דאָס גאנצע לעבן האָב איך אפגעפינצטערט צוליב אים. איך קען שוין נישט מער. אז גאָט האָט אים צוגעשיקט אן אוצר, פאסט עס אים נישט, ער וויל נישט קיין זשמעניע גאלד־שטיקלעך וואָס דער סוחר האָט אים געוואָלט געבן... ניין, אזא מאן, א הארצגעשפאן, וויל איך נישט...

דער רבי האָט געגעבן פריידען צו פארשטיין די גרויסקייט פון דער מצווה פון אפצוגעבן אן אבידה. קלמן־יענקל האָט אויסגעהאלטן א נסיון. קיין גאָלד־שטיקלעך נישט געוואָלט נעמען פאר דער מצווה. אויף יענער וועלט, נאָך הונדערט און צוואנציק יאר, וועט ער האָבן א גרויסן שכר.

— אבער וואס וועל איך האָבן פון זיינע מצוות? פארוואָס פינצטער איך אפ א לעבן?

— דאס זעסטו, פריידע, ביזטו געראטן. איך פסקן: דו קלמן־יענקל, זאָלסט פריידען צוזאָגן א העלפט פון דיין עולם הבא. זי ליידט צוזאמען מיט דיר.

— „אוי רבי!" האט קלמן־יענקל געגעבן א ציטער. רבי אלעזרל איז געבליבן זיצן. ער, קלמן־יענקל איז נישט אזא תם. ער וייסט די גרויס פון זיין עולם הבא. ער האָט זיך אויפגעשטעלט, און צוגעגאנגען צו קלמן־יענקלען:

— קלמן־יענקל, זאָג ווער דו ביזט?

קלמן־יענקל האָט אנגעהויבן שטאמלען, חי מען וואָלט ביי אים וועלן אויסנארן עפעס און האָט געענפערט :

— רבי, זאָל זיין חי דער רבי האָט געפסקנט, א האלב חלק פון מיין עולם הבא שענק איך אויעק פריידען — און איז שנעל ארויס פון רבינס שטוב.

רבי אלעזרל האָט זיך פארטראכט. אויב ער קלמן־יענקל וויל זיין א נסתר, דארף מען אים נישט נויטן.

די שטאָט אָבער, האָט שוין אויף קלמן־יענקלען אנדערש געזומען קוקן. פון קלמן־יענקל וואסער־טרעגער האָט מען שוין מער נישט אָפגעלאכט, און שטאטישע וייבער האָבן פריידען געטרייסט מיט קנאה וען זי האָט געקלאגט אויף איר ביטער לעבן „ער האָט דאָך דיר צוגעזאָגט, נאָך הונדערט און צוואנציק יאָר"...

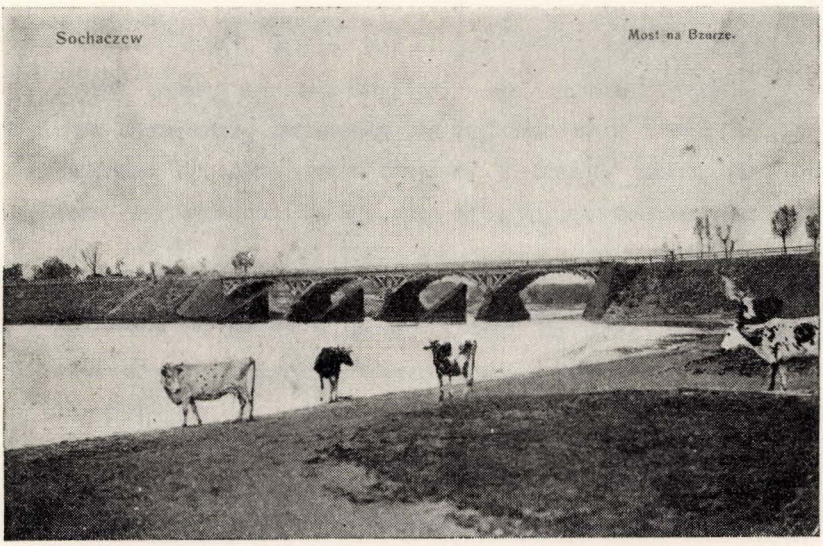

די בריק איבער דער בזורע
הגשר על נהר „בזורה"

י. י. טרונק

פון בוך: פוילן"

די צוויי גרעסטע תורה־משפחות אין פוילן זענען זיך משדך. צדיקים אין גן־עדן טרינקען לחיים. פאַטשט־קאַטשן אין די בלאַטעס צווישן לויוויטש און סאַכאַטשעוו. דעם פעטער יעקלס נצחון. אין אַ לויוויטשער אכסניה. דער פעטער יעקל מאכט קולות אז אלע זענען שלימזלען. יידן שטופן ירחמיאלן אריין אין דער קאטש. דער פעטער יעקל ווערט שטיל ווי א לעמעלע. די פעלדער פורים־צייט. פאַטשטאליאַנען טראַמפייטערן אין דעם סוף־ווינטער־דיקן רחבות. גיי, פאַר מיט א נאר אויף א חתונה. דער פעטער יעקל ווערט ווידער שטיל ווי אַ לעמעלע. סאַכאַטשעווער בלאַטעס און סאַכאַטשעווער מאַרק. ס׳פאַרן מחותנים!

דעם צווייטן ווינטער זענען מיר ווידער געווען אין לאַדזש. איך בין נאָך אַלץ געגאַנגען צו ר׳ אהרנען אין חדר. אין די ווינטערדיקע אָוונטן בין איך אַהיימגעפאָרן מיט דער גרויסער סחורה־פור פון די ווישליצקיס. מ׳האָט געשמועסט: אויפן קומענדיקן ווינטער וועט מען מיך אָפגעבן צו אַ גמרא־מלמד. דאָס האָט מיך אָנגעפילט מיט שטאָלץ. אין קוטנע האט זיך די מומע איטקע געהאלטן ביים גטן מיט בעריש.

פורים־צייט זענען מיר אַלע געפאָרן אויף אַ חתונה. דער פעטער יצחק, דעם טאַטנס ברודער — דער וואס האט זיך האָפערדיק געשניטן אויף אַן עלוי — האט געהאַלטן ביים חתונה האָבן פון סאָכאַטשעוו. די כלה איז געווען אַן אייניקל פון באַרימטן סאָכאַטשעווער גאון ר׳ אמרהמעלע. ס׳האָט געהייסן: אין דעם דאָזיקן שידוך האָבן זיך צונויפגעגאָסן צוויי פון די גרעסטע און באַרימטסטע תורה־משפחות פון פוילן. ר׳ יהושיעלע און ר׳ אברהמעלע סאָכאַטשעווער. דערצו איז דער חתן געווען אַן אייניקל פון ר׳ יצחק וואורקער און די כלה אַן אייניקל פון קאָצקער. אַלטע חסידים האָבן געזאגט, אז צוליב דעם דאָזיקן שידוך איז אַ שמחה אין דער פמליא של

מעלה. די צדיקים אין גן־עדן הייסן זיך געבן בעכערס מיט יין־המשומר כדי צו טרינקען לחיים.

מען האָט זיך טאַקע געגרייט אויף אָט־אָ דער חשובער חתונה. אין אַלע רבישע הייף איז פוילן האָט מען זיך מכין געווען צו פֿאָרן אויף דער „סאָכאַטשעווער חתונה". ר׳ אברהמעלע איז דאָן געווען דער גרעסטער שר־התורה אין פוילן, דעם קאָצקערס אַן אייִדעם און אַ רבי פון חסידים.

פון לאָדזש זענען מיר געפֿאָרן מיט דער באָן ביז לוויוויטש. סאָכאַטשעוו איז געווען אַ קליין אָפּגעלעגן שטעטעלע. אַ העק צווישן בלאָטעס. קיין באָן איז אַהין נישט דערגאַנגען. מ׳האָט געמוזט פֿאָרן מיט באַלעגאָלישע בוידן. אין יענע בלאָטעס צווישן לוויוויטש און סאָכאַטשעוו האָט אויך קורסירט די „עקסטראַ־פּאָטשט". אַ גרויסער גלעזער קאָסטן מיט אַן אויפגעמאָלטן רוסישן אָדלער און מיט משונהדיק הויכע רעדער, וואס האבן פֿאָרנדיק געקלאַפּט און געאָכצט. מ׳האָט אַזש פון דער וויטן געהערט, אַז דאָ גייט די „עקסטראַ־פּאָטשט" די באַלעגאָלעס פון דער „פּאָטשט" זענען געגאַנגען אָנגעטון אויסטערלישע קיילעכדיקע קאַפּעלושן און האָבן אויף זיך געטראָגן רויטע פּאַלדיקע שנורן, אויף וועלכע ס׳זענען געהאַנגען גלעדרייטע מעשענע טראָמפּייטן. אין מיטן וועג אָדער אַריינפֿאָרנדיק קיין סאָכאַטשעוו, האָבן זיך די פּאָטשטאַליאָנען צעבלאָזן אויף די דאָזיקע טראָמפּייטן. זיי האָבן געבלאָזן מאָדנע פֿאַרצייטישע ניגונים, וואס האָבן שארף און אויסטערליש אָפּגעקלונגען אויף מרחקים. וועז די „עקסטראַ־פּאָטשטן" זענען גראָד אַדורכגעפֿאָרן אַ וואַלד און די פּאָטשטאַליאָנען האָבן געבלאָזן, האָט דער וואַלד זיך אָפּגערופן פון שאַרפע און שאַליקע וווידער־קולות. סאָכאַטשעוו איז געווען אַזאַ פֿאַרוואָרפענער העק, אַז וועז מ׳האָט אָפּגעשאָפּט די פּאָטשט־קאָטשן אין פוילן, האָט מען אינגאַנצן פֿאַרגעסן די אַלטע גלעלע קאָטשן, וואָס זיי האָבן זיך געשלעפּט אין די בלאָטעס צווישן לוויוויטש און סאָכאַטשעוו. זיי האָבן וווייטער קורסירט ווי אין קדמונים. איך וויים נישט ווי אַזוי עס איז דעם פּעטער יעקל אין קוטנע געגראָטן איבערצורעדן אַלעמען און אויסצופֿועלן, אַז מ׳זאָל פֿאָרן קיין סאָכאַטשעוו נישט אויף קיין פּשוטע יידישע באַלעגאָלישע בוידן, נאָר אויף אָט די אויסטערלישע פֿאַרצייטישע קאָטשן. געגוג — דער פּעטער יעקל האָט אויסגעפּועלט. וועז מיר זענען געקומען צו פֿאָרן קיין לוויוויטש מיט דער באָן און אַוועק ערגעץ אין אַן אכסניה הינטער דער שטאָט, איז שוין דאָרט געווען די גאַנצע קוטנער משפּחה. דער פּעטער יעקל האָט זיך שטארק געפֿאָרעט און כסדר געקריגט מיט זיין אייִדעם ירחמיאל. אין אַ באַזונדער חדר פֿאַר מאנסבילן איז אויבנאָן ביים טיש געזעסן דער זיידע ר׳ משהל אָנגעטאָן אין אַ רבנישן שאָפּענעם פּעלץ און מיטן סויבלענעם קאָלפּאָק אויפן קאָפּ. ער האָט געהאַלטן דעם רבנישן שטעקן

אין דער האַנט און ער האָט געוואַרט מיט אַ מינע, ווי ער וואָלט זיצנדיק אין דער לויוויטשער אכסניה שוין געווען אין סאָכאַטשעוו אויף דער חתונה. לעבן אים איז געזעסן דער חתן יצחק מיט די צעשויבערטע פאות פון אַן עלוי, אין אַ גרויסן סאַמעטענעם קאַשקעט און אין אַ נייעם שאָפן־פעלץ, וואס האט אים צוגעגעבן די בריטע האָפערדיקייט פון רבנישער עלוישקייט. אַלערליי לויוויטשער יידן — וואס האבן גאָרניט געהערט צו די מחותנים — האָבן זיך אין וואָכעדיקע קאַפאָטעס געשטופט צווישן די קוטנער מחותנים. די יידן זענען צוגעגאַנגען צום זיידן ר׳ משה׳ל און אים געגעבן שלום עליכם. די קוטנער ווייבער זענען געזעסן אין אַן אַנדער חדר און געטרונקען טיי. צווישן זיי האָט זיך געפֿאָרעט און הייזעריק געשריגן דער נייער משמש פון זיידן ר׳ משהל, הירשל נאמנס איידעם יעקב צאָמבער. ער איז געווען אַ קליין לעבעדיק שוואַרץ יידל מיט אַ פּאָר ברענענדיקע און ליידנשאַפט־לעכע אויגן.

דערווייל האָט מען געהערט פון דרויסן דאָס פאַרצייטישע געשאַל פון טראָמפּייטן און אַ קרעכצעניש פון רעדער. דער פּעטער יעקל איז אויפ־געשפרונגען פון זיין אָרט און אַריינגעלאָפן צו די ווייבער, און מיט גע־וואַלדיקער און טריאומפירנדיקער שמחה אַ געשריי געטאָן:

— די פּאָטשט!

אינדרויסן זענען טאַקע געשטאַנען די צווויי געלע גרויסע פאַרצייטישע קאַסטנס. אויפן הויכן באק זענען געזעסן באַוואָנצטע גויים אָנגעטוענע אין אויסטערלישע לעדערנע קאַפּעלושן, די טראָמפּייטן אַרומגעבונדן אויף די סוק־מאָנעס, לאַנגע בייטשן אין די הענט. די גויים האָבן געקנאַלט מיט די בייטשן און אזוי אַרום אַרויסגערופן די פּאַסאַזשירן פון דער אכסניה. מיר זענען אַלע אַרויסגעקומען. דער פּעטער יעקל האָט זיך אַ בשמחהטער גע־פֿאָרעט, גלייך ווי די קאָטשן וואָלטן געווען זיין אייגנטום. ער האָט זיך אפילו אין דרויסן פאר די קאָטשן געקריגט מיט ירחמיאלן. די טרעפלעך צו די קאָטשן זענען געווען הויכע, און דאָס אַרויפגיין אויף זיי איז בישט געווען זייער לייכט. פאַר דער קאָטש, אין וועלכער עס האָבן געזאָלט פאָרן די ווייבער, האָבן זיך טאַקע געהערט געשרייען און געלעכטערס. די שלימ־מזלדיקערע ווייבער האָבן בשום אופן זיך נישט געקאָנט אַרויפדראַפּען אויף דער קאָטש. דער משמש יעקב צאָמבער — הגם ער איז געגאַנגען אָנגעטון אין אַ סאַמעטענעם קאַשקעט מיט אַ יאַרמלקע און אין אַ צעדריפּעטן חסידישן גאַרטל — איז געשטאַנען לעבן די ווייבער און אויף זיין הויך הייזעריק קול געמאַכט אלערליי צוויידייטיקע וויצן אויפן חשבון פון די ווייבער, וואָס באַווייזן נישט אַזוי לייכט אַרויפצוקומען אויף דער געלער קאָטש. אויך ביי די מאנסבילן האָט זיך געטון דאס נעמליכע. פאַר די עלטערע יידן איז עס

אויסגעקומען גאָר שוועריקייט, הגם דער פעטער יעקל איז געשטאַנען לעבן די טרעפלעך געשריגן און אַלעמען אָנגערופן שלימזל. וועמען עס איז גע־קומען צו ירחמיאלן, האָט ער, ירחמיאל נעבעך, שטאַרק אָנגעהויבן צו קרעכצן, האָט זיך צוגעהאַלטן מיט די הענט ביים בויך און האָט קיין פוס אפילו נישט באַוויזן אַרויפצושטעלן אויפן טרעפל. פון דער ווייבערישער קאָטש האט אים געזידלט זיין ווייב ראַצע. דער פעטער יעקל האָט זיך גע־קאָכט און דעם אומגליקלעכן ירחמיאלן אָנגערופן מיט כלערליי צונעמענישן. ס׳איז נישט געגאַנגען. ערשט עטלעכע פרעמדע לויווי־טשער יידן האָבן ירח־מיאלן געמומען אויף די הענט און אים אַרייַנגעטראָגן אין דער קאָטש. ירחמיאל האָט שווער אָפגעזיפצט, און דער פעטער יעקל ביי די טרעפלעך האָט געליאַרעמט און געזידלט. וועמען עס איז געקומען דערצו, אז דער פעטער יעקל אַליין דאַרף ענדלעך אַרויפצושטייגן אויף די טרעפלעך, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער קאָן דעם ערשטן טריט נישט אַרויפשטעלן. דער פעטער יעקל איז מיטאַמאָל שטיל געוואָרן און זיך שטאַרק פונאַנדערגעהוסט. עס האָט אים גאָרנישט געהאָלפן. די אייגענע פרעמדע לויווי־טשער יידן האָבן אים, דעם פעטער יעקל, געמוזט נעמען אויף די הענט און אים אַרייַנשטופן אין די קאָטש.

וועמען אַלע מחותנים און מחותנתטעס זענען שוין געווען פונאַנדערגע־זעצט, האָבן זיך די אַלטע געלע קאָטשן שווער אַ ריר געטון פון אָרט. עס האָט געגעבן אַ טרייסל, אַז אַלע פּאַסאַזשירן זענען אַרויפגעפאַלן אייַנער אויפן אַנדערן. דער פעטער יעקל האָט שוין מער נישט געשריגן. די קאָטשן האָבן זיך קרעכצנדיקע צעשאָקלט און עס האָט אויסגעקוקט, אַז מיט זיי שאָקלט זיך מיט גאַנץ לויוויטש. די פורמאַנעס אויפן באק האָבן געשריגן „נאַ באָק!" און געקנאַלט מיט די בייטשן. ענדלעך זענען די קאָטשן פאַר־בייגעפאָרן די לעצטע לויווי־טשער הייזלעך און ארויף אויף די פעלדער.

ס׳איז געווען פורים־צייט. אויף די פעלדער איז נאָך געלעגן טיפער שניי. דער וועג אָבער, וואָס פירט קיין סאַכאַטשעוו, האָט נישט ליב קיין שניי. ער איז געווען איין לאַנגע געוואַלטיקע בלאָטע פול מיט גריבער און גריבלעך. די בלאָטעס האָבן זיך ווי אויפגעקאָכט און צעשפּריצט אונטער די הויכע קרעכצנדיקע רעדער פון די צווייַ קאָטשן. אויף די ווייסע פעלדער אַרום זענען געפלויגן שוואַרצע קראָען און געשריגן. פון די מחותנים אינע־ווייניק איז די קאָטשן איז געוואָרן אַ קנויל, און זיי האָבן זיך פעסט גע־מוזט אָנהאַלטן אָן וואָס עס האָט זיך געלאָזט, וואָרעם עס איז געווען דאס חיות נישט זיכער. דער זיידע ר׳ משהל האָט אפילו געהאָט בדעה אַ שמועס צו טון מיטן חתן אין לערנען, נאָר עס איז ממש נישט מעגלעך געווען צו טון די מינדערסטע זאַך — אויך רעדן איז נישט געווען מעגלעך, סיידן צו

שרייען הויך אויפן קול. פלוצים — קיינער האט זיך אויף דערויף נישט גע־ריכט — האָט זיך דערהערט אַ שניידיקער שאַל פון טראַמפייטן. די ביידע גויים אויפן באק האָבן זיך מיט אַמאָל שארף און הויך צעבלאָזן אינמיטן די לייזיקע שנייאיקע פעלדער.

ירחמיאל נעבעך, איז געזעסן אריינגעשטופט צווישן די מחותנים און זיך פעסט אָנגעהאלטן ביים אייגענעם בויך. אלע מיחושים זיינע, אינעווייניק אין אים, האָבן אָנגעהויבן צו רעדן דיבורים. ירחמיאל האָט זיך מיטאַמאָל שטאַרק דערשראָקן פון דעם פלוצימדיקן שאַרפן געשאַל און האָט זיך געוואָנדן צום פעטער יעקל און אים אריינגעשריגן אין די אויערן אריין, אז מ׳זאָל — נישט מער און נישט ווייניקער! — אָפּשטעלן די קאָטש אינמיטן די בלאָטעס, מחמת ער באַדאַרף משתין זיין...

דער פעטער יעקל איז אזש רויט געוואָרן פון גרויס כעס.

— גיי פאָר מיט אַ נאַר אויף אַ חתונה, — האָט ער אַ געשריי געטאָן אין מיטן דעם צעשאָקלטן קנויל פון די מחותנים.

דער זיידע ר׳ משהל האט געפסקנט: פאַרפאַלן. מ׳קאָן נישט קיין ייד לאָזן עובר זיין אויף אַזאַ שוועכע עבירה, ווי „בל תשקצו״

מיט גרויס מי און מאַטערניש איז עס קוים געראָטן אַרויסצוקלאָפּן צום גוי אויפן באק, אַז ער זאָל אָפּשטעלן די קאָטש. די קאָטש האָט זיך ענד־לעך אָפּגעשטעלט. אויך די קאָטש מיט די ווייבער האָט זיך אָפּגעשטעלט. עס האט זיך אויסגעדוכט: די טיפע בלאָטעס אין וועלכע די געלע באַשפריצטע קאָטשן האָבן שווער געטאָפּטשעט, — האָבן זיך אויך באַרואיקט. בלויז אויף די שנייאיקע פעלדער האָבן הפקרדיק געקראָקעט די קראָען. אַז מ׳האָט אויפ־געעפנט די טירן פון דער קאָטש, האָט זיך אַריינגעריסן דער פרישער סוף־ווינטערדיקער דרויסן. אַלע יידן אין דער קאָטש האָבן געמוזט העלפן ירח־מיאלן זיך אַרויסבאַקומען. ירחמיאל איז אַראָפּגעשטיגן טיף אינמיטן פון די בלאָטעס. ענדלעך האָט מען מיט גרויס מי און מאַטערניש צוריק אַרויפ־געקראָגן ירחמיאלן אין קאָטש אַריין. ווען דער גוי האט געטון אַ קנאַל מיט דער בייטש און געוואָלט אַ יאָג טון די פערד, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז איצט איז דער פעטער יעקל אַ קאַנדידאַט אויף משתין זיין. מ׳האָט צוריק ארויסגעקלאַפּט צום גוי, אז ער זאָל וואַרטן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאס שוועכע שטיקל ארבעט, דעם פעטער יעקל ארויסצוקריגן און צוריק אַריינצוקריגן אין דער קאָטש.

אַזוי זענען מיר מידע און צעבראָכענע ווידער ענדלעך אָנדערלאָנגט צו די ערשטע הייזלעך פון סאָכאַטשעוו. דאָ האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן די ריכטיקע בלאָטעס. דאָס שטעטל איז ממש געשוואומען אין בלאָטע. ווען אונדזערע קאָטשן זענען מיט רעש און געקרעכצעניש אריינגעפאָרן צווישן

די קליינע הילצערנע הייזלעך, האָט זיך אויסגעדוכט, ווי סאָכאַטשעוו וועקט זיך פון הינערפלעט. אַלע פענצטער האָבן זיך געעפנט. כלערליי קעפ פון יידענעס אין שלאָף־הויבן און יידן אין יאַרמלקעס האָבן זיך אַרויסגעבויגן פון די פענצטער צו קוקן. פון טייל פענצטער האָבן זיך ווייבער איבער־געשריגן, אַז דאָ פאָרן די קוטנער מחותנים. די גויים אויפן באק האבן זיך פונאַנדערגעבלאָזן מיט די טראָמפייטן. אַזוי זענען מיר מיט גע־שאַל און געפילדער אַרויפגעפאָרן אויפן סאָכאַטשעווער מאַרק.

דער מאַרק־פלאַץ איז געווען איין גרויסע בלאָטע, אין וועלכער עס האָבן אַרומגעטאָפטשעט יידן און גויים. פאַר די קרעמלעך זענען געשטאַנען יידן צוזאַמען מיט פויערים און געשמועסט. אַלע האָבן געקוקט אויף די קוטנער מחותנים. אונדזערע קאָטשן זענען דערווייל אריינגעפאָרן צווישן אויס־געשפאַנטע פויערישע פורלעך, וואָס זענען געשטאַנען כמעט ווי פאַרטרונקען אין דער סאָכאַטשעווער בלאָטע. אָנגעבונדענע ביי די פורלעך האָבן פויערישע פערדלעך געשמאַק געקייעט היי און שעטשקע. קי זענען געשטאַנען אין מיטן די בלאָטעס, נאַריש געקוקט אויף די אָנפאָרנדיקע קאָטשן און גע־מעלה־גרהט. איינצלנע ציגן האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די בלאָטעס פון סאָכאַטשעווער מאַרק, אַלעמאָל אַריינגעשטעקט די באַבערדלטע קעפ אין דער טיר פון אַ יידיש קרעמל, ווי זיי וואָלטן דאָרט עמעצן געזוכט. ענדלעך האָבן זיך אונדזערע קאָטשן אָפגעשטעלט. פרעמדע סאָכאַטשעווער יידן האָבן אונדז געהאָלפן ביים אויסשטייגן. מ׳האָט אונדז אַלעמאָל ביסלעכווייז „אריינ־געשטעלט" ביי פאַרשידענע יידן. מיד און מאַט פון דער גרויסער און שווערער נסיעה פון לויוויטש קיין סאָכאַטשעוו, בין איך ערגעץ אריינגעפאַלן אין אַ בעט און איינגעשלאָפן ווי אַ טויטער.

אַ חופה אין סאָכאַטשעוו. יוצא ! אַ מדבר פאַרן זינדיקן גוף. מע נעמט זיך צוריק צו די גמרות. יעקב צאַמבער באַקומט אַן אָפשניט פון דער רביצין צינה.

ווי ווייט ס׳איז נאָר געווען מעגלעך האָט מען אין סאָכאַטשעוו אייג־געפירט קאָצקער התנהגותן. אין קאָצקער „הויף" האָט מען קיינמאָל נישט געשטעלט קיין חופה ביינאַכט ווי ביי אלע יידן, נייערט אין מיטן העלן טאָג. דעם קאָצקערס קינדער, וואָס האָבן חתונה געהאַט, האָבן טייל מאָל שהן לאַנג געמוזט וואַרטן אונטער דער חופה. די הבדלות האָבן שוין געהאַט אויסגעברענט ביז דער קאָצקער האָט באַוויזן ארויסצוקומען פון זיין חדר׳ל צו דער חופה. אין סאָכאַטשעוו איז עס נישט געווען אזוי שארף, אבער דער קאָצקער מנהג צו שטעלן אַ חופה בייטאָג איז אין סאָכאַטשעוו געווען אָפגעהיט מיט דער גאַנצער שטרענגקייט. דערפאַר האָט מען נישט געהאַלטן אין סאָכאַטשעוו פון קלעזמאָרים. הגם — פאַרפאַלן — קלעזמאָרים

אויף אַ חתונה מוז מען נעמען. נאָר די קלעזמאָרים האָבן זיך פאַרשאָלטן די יאָרן. חסידים האָבן זיי געשטופט ווי האַנטשערקעס, און קוים האָבן זיי אָנגעהויבן צו שפילן, האָט ר׳ שמואל בריים אַ שריי געטאָן: „יוצא״ און ר׳ אברהמעלע האָט מיט עמעצן ביים טיש אָנגעהויבן צו שמועסן אין לערנען. דער בדחן — ווען מ׳האָט געמוזט נעמען אויף אַ סאָכאַטשעווער חתונה ווי אַן אומפאַרמיידלעך בייז, — קוים האָט ער געעפנט דאָס מויל, האָבן חסידים אָנגעהויבן צו מאַכן אַ טומל, ר׳ אברהמעלע האָט עס געהאַלטן פאַר ביטול־תורה, און ר׳ שמואל האָט אַ געשריי געטאָן: „גענוג!״ די גראַמען זענען ממש געבליבן אויסגעטריקנטע אויף דער צונג פון אומגליקלעכן מאַר־שאַליק. מ׳האָט אים געגעבן אַ שטופּ אַראָפּ פון בענקל און ער איז כמעט ווי צעקוועטשט געוואָרן צווישן עולם חסידים, וואָס האָבן זיך אַ לאָז געטון צום טיש הערן ר׳ אברהמעלעס תורה.

אזוי איז אויך די חופה פון פעטער יעקל געווען אין מיטן העלן טאָג. זי איז געווען אויפן הויף פון ר׳ אברהמעלעס בית־המדרש. אין מיטן דער ריכטיקער סאָכאַטשעווער בלאָטע. ר׳ שמואלס טעכטער זענען געווען דראָבנע און שוואַרץ־חנעוודיקע. פרומעט, דעם פעטער יצחק׳ס כלה, גלויב איך, איז געווען די שענסטע. אַ קליינע, אַ פולע, מיט לעבעדיקע לאַכנדיקע אויגן. זי האָט צו דער חופה ניט געטראָגן קיין ווייס חופה־קלייד. אין קאָצק האָט מען נישט געהאַלטן, אַז ווייבער זאָלן זיך קליידן אין ווייסן ווי מלאכי־השרת. דאָס מעגן טון סיידן גרויסע צדיקים. דערפאַר, געדענק איך, ווי די כלה פרומעט איז געגאַנגען אָנגעטון עפעס ווי אַ גרעל קלייד מיט אַ טשיפּיקל אויפן קאָפּ און אין אַ גרעל דעק־טוך. אלע מחותנים און אַ גרוואַלטיקער עולם חסידים זענען געשטאַנען אין דער בלאָטע אַרום דער חופה. די ווייבער זענען געשטאַנען ערגעץ ווייט אַוועקגערוקט אין הויף, וואָרעם אין ר׳ אברהמ־עלעס נאָענטקייט האָט זיך נישט געטאָרט ווייזן קיין אשה. אין מיטן פון די בלאָטעס — ווען מען האָט געפירט חתן־כלה צו דער חופה — האָבן די קלעזמאָרים מכלומרשט עפעס געטון אַ גרימפל, אָבער ר׳ שמואל האָט פון אונטער דער חופה אַפּער אַ געשריי געגעבן: גענוג. די קלעזמאָרים האָבן דערשראָקענע אויפגעהערט. אונטער דער חופה האָט זיך אָנגעהויבן דער סידור־קידושין. שנעל און פלינק אַן לאַנגע ברייענישן און זמירות, אַלץ אויפן קאָצקער אופן.

אַזוי ווי דאס גרויסע חתונה־מאַלצייט האָט זיך ערשט אָנגעהויבן אויפ־דערנאָכט, איז זיך דער עולם באַלד נאָך דער חופה פונאַנדערגעגאַנגען אויף די אכסניות, אַדער אין בית־המדרש. ר׳ אברהמעלע איז געגאַנגען צו זיין געווײַנטלעכן שיעור. ר׳ שמואל האָט זיך געזעצט לערנען. סאָכאַטשעווער לומדים האָבן זיך געמומען צו די גמרות, אַדער זיך מפלפל געווען אין

לערנען. מ׳האָט פֿאַרגעסן אַז אָקערשט איז געווען אַ חופה. דער טאָג אַרום ר׳ אברהמעלעס בית־מדרש האָט אָנגענומען זיין וואָכעדיקן לומדישן אויסזען. אין סאָכאַטשעווו האָט מען ניט ליב געהאַט זיך צו באַלעווען מיט חתונה־צערעמאָניעס. אַלע האָבן זיך צוריק געזעצט צו דער גמרא. מאיר בארנשטיין האָט געשמועסט מסחר־זאַכן מיט אַ רייכן סאָכאַטשעווער חסיד. אויך דער זיידע ר׳ משהל האָט זיך אַוועקגעזעצט לערנען מיטן חתן. די אויסגעפוצטע מחותנתעס האָבן זיך אַרומגעדרייט ווי איבעריקע נפשות, מיר אַלע זענען געווען הונגעריק. ר׳ אברהמעלעס סאָכאַטשעווו איז געווען אַ מדבר פֿאַרן זינדיקן גוף. ר׳ אברהמעלעס ווייב, צינע, דעם קאָצקערס טאָכטער, האָט מיט חסידישער שאַרפקייט געיאָגט די וויבער זיך נישט אַרומצודרייען צווישן די מאַנסבילן און נישט שטערן יידן צו לערנען תורה. קוטנער מאַנסבילן האָט זי געטריבן צו דער גמרא. דער משמש יעקב צאמבער וואס איז אַ הונגעריקער אַריינגעקומען צו די מחותנתעס און געבעטן אַ שטיקל לעקעך, און דערבייַ געפרואווט זאָגן וויבערישע גלייכווערטלעך, האָט פון דער רביצין צינע באַקומען אַ וויסטן אָפּשניט. הויך אויפן קול צווישן אַלע מחותנתעס האָט זי אויף אים אַ געשריי געטאָן: „פושע עוכר ישראל, ארויס פון דאַנען, זעץ זיך צו דער גמרא". יעקב צאָמבער האָט אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ, גע־שלונגען שפייעכץ, אַ טויט־הונגעריקער אַוועק אין בית־המדרש, קוים זיך אַריינגעשטופט צווישן לערנענדיקע יידן און הויך, אויף אַ בייז זינגענדיק קול געזומען לערנען די מסכתא „עירובין".

סאָכאַטשעווער חתונה־מאַלצייט. מען איז זיך מפלפל. דער בדחן נעביך! די רביצין צינע פֿראַווען תרבות ביי די וויבער.

אַ סאָכאַטשעווער חתונה־סעודה האָט גאָר קנאַפּ געהאַט ענלעכקייט מיט אַ געווײַנלעכער חתונה. עס איז פשוט געווען אַ רבישער „טיש". נישט מער וואָס אויבנאָן ביי ר׳ אברהמעלען איז געזעסן דער חתן, דער פעטער יצחק. טאָמער האָט ר׳ אברהמעלע געעפנט דאָס מויל, איז געווארן אַ געשטופּערייַ פון חסידים אויפן אויבנאָן. מ׳האָט דעם חתן כמעט אראָפּגעווארפן פון בענקל. די עסנס זענען געווען קנאַפּ. און אויך דאָס האָט מען געגעסן אויף אינדער־שווינד. נישט געשפּילט זיך מיט דער אכילה. דער עיקר האָט מען גע־שמועסט אין לערנען. און געדעדט האָט ר׳ אברהמעלע, שטיל און זייער פּלינק אַז מ׳האָט קוים געקענט כאַפּן מיטן אויער. דערצו האט ר׳ שמואל צוגעאיילט די חסידישע סאָרווערס נישט צו באַלאַמוטשען, צו דערלאַנגען וואס ס׳איז דאָ. איידער מ׳האָט זיך נאָך צו עפּעס צוגעריכט האָבן די סאָרווערס שוין אַוועקגעכאַפּט די טעלער, און ס׳איז וויטער אָנגעגאַנגען דער שאָר־פער פֿלפּול־שמועס. אָבער אפילו ביי דער גאַנצער יאָגעניש איז ר׳ אברהמעלע

נישט אויסגעזעסן ביים טיש. מחמת ער איז געווען אַ חלוש האָט אים ר׳ שמואל אריינגעפירט צוריק אין זיין חדרל. ר׳ אברהמעלע האט זיך ביחידות אַוועקגעזעצט ביי דער גמרא. ביים חתונה־טיש איז ווייטער אָנגעגאַנגען דער פלפול צווישן די איבערגעבליבענע גרויסע לומדים.

ביי די ווייבער איז גאָר צוגעגאַנגען ווי אין אַ מדבר. ס׳איז געווען דאָרט אַן אומהיימלעך שווייגעניש. אויבנאָן איז אין איר שאַרפן קאָצקער ביטול געזעסן די רביצין צינע און געוואָרפן אויף אלעמען אַן אימה. וועד פון די יידענעס עס האָט געפֿרואווט צו עפענען דאָס מויל, האָט פון דעם קאָצקערס טאָכטער אויפן אָרט באַקומען אַן אָפשניט, נישט צו האָבן קיין ניין מאָס רייד און צו געדענקען, אַז דאָ נישט וויט זיצט ר׳ אברהמעלע ביי דער תורה און מע דאַרף זיך אויסהיטן ווי פון פייער אים נישט מבטל צו זיין, און בכלל איז בעסער אַז מע רעדט נישט קיין נאַרישקייטן. אפֿענסן, און אָפּבענטשן און גיין אויף דער אכסניה שלאָפן. מער האָבן ווייבער נישט צו טון. דאָס איז געווען דער טאָן, מיט וועלכן די רביצין צינע האָט געפירט די חתונה־סעודה.

איין פרוי איז אָבער געווען צווישן די קוטנער מחותנתטעס, וואָס בעת די רביצין צינע האָט זי געזען, האָט זי מיטאַמאָל נאָכגעלאָזן פון איר קאָצקער שאַרפקייט, האָט אפילו אַרויסגעוויזן ענווות און סענטימענטן. פאַרשטייט זיך אויף אַזוי פיל, וויפל די דאָזיקע קאָצקער טאָכטער איז בכלל פעאיק געוועז צו ווייכהאַרציקייט און סענטימענטן.

דאָס איז געווען ר׳ יצחק וואורקערס טאָכטער, די באָבע בלימעלע.

עוזר ווארשאווסקי

שמוגלארס

קאַפּיטלען פונעם ראָמאַן

1.

פֿאַנטל פורמאַן שטעקט אַרויס אַ האַנט, ציט זיך אויס אונטער דער דעק, דרייט זיך איבער פון איין זייט אויף דער צווייטער, זעצט זיך אויף און געגעצט. אין שטוב איז פינצטער, בלויז דורך די צווויי אויגנלעכער פון לאָדן רייסט זיך אַריין אַ שוואַכע באַגינענליכט.

— ס׳אי נאָך זייער פרי, — שטאַמלט ער רייבנדיק זיך די אויגן און אַרומ־קוקנדיק זיך איבער דער שטוב, וועלכע איז אינגאַנצן אין אַ קאַלטקייט און אַ פינצטערניש פאַרהילט, און דערזעענדיק די פראָסטבלומען אויף דער שויב, דער־פילט ער אַן אומהיימלעכקייט און ער רופט אַריבער צום צווייטן בעט:

— גליקע, גליקע!

— הע, וואָס? — כאַפּט זיך אויף זיין וויב מיט אַ געוואַלדיקן אימפּעט און בלייבט זיצן מיט פאַרקלעפּטע אויגן און מיט אַ בריט געעפנט מויל.

— זעסט, אס׳י שוין וויידער אַ פראָסט! — וווייזט ער אַן צום פענצטער און שטעקט אַרונטער ביידע הענט אונטער דעם וואַטענעם לייבל, אין וועלכן ער שלאָפט וויינטערצייט, און מיט אַ חשק נעמט ער זיך קראַצן מיט דער רעכטער די ברוסט און מיט דער לינקער אויבן אַרום דער פלייצע.

— וואָס זאָגסטו? — פרעגט זי איבער. זי זיצט און מיט די פייכטע פינגער רייסט זי זיך פונאַנדער די פאַרקלעפּטע אויגנלעפלעך.

— ס׳אי נישטאָ קאַ גלעלט, — ענטפערט ער.

זי וועדט מיטאַמאָל וואָך הערנדיק דאָס.

— מ׳דאַרף דאָך כאָטש אַ שטיקל קויל צו קויפן און אַ שטיקל ראָזאָווע ברייטל...

— ס׳אַ פראָסט! — כאַפּט ער זיך פלוצלונג נאָכאַמאָל, ווי וועלנדיק עפּעס פאַרטרייבן פון זיך.

ער נעמט אייליק די הענט פון לייבל אַרויס, לייגט זיך צוריק און ציט זיך די דעק ביז איבער דער נאָז. פון אַנדערן בעט קוקט צו אים זיין ווייב, און פון אירפּנים און לייב גייט אַ פּאַרע.

— נו, וואָס ׳עט זיין? האַ? — פרעגט זי. נאָר זי וויסט, אַז ער קען דערויף קיין ענטפער נישט געבן.

פון דער ערשטער שטוב, דער קיך, דערטראָגט זיך אַ יינגלש קול:

— רוק זיך אַהין! זע נאָר, ווי ר׳האָט זיך דאָס צעלייגט. אַנדערש געפעלט דיר נישט, נאָר אויף די פּלייצעס...

— פּאַרמאַך דעם „זוראטניק", פוף! ענטפערט אָפּ אַ גראָבער קול.

— אַ כאָלערע... — הערט זיך נאָך דאָס ערשטע, יינגלשע.

— אַ כאָלערע אין זייערע ביינער אַריין! רופט זיך אָן פּאַנטלס קול, — אין שלאָף האָט עס קיין רו נישט.

— אָבער וואָס ׳עט זיין, וואָס ׳עט זיין? — הזרט גליקע דאָס איריקע שטי־לערהייט, — די בעקערין וויל שוין קיין קריש ברויט נישט געבן. אַ שטיקל קויל זאָל כאָטשביק ברענען אין קיך... — און חזרנדיק אַזוי, נעמט זי זיך צו קראַצן סיי דאָס לייב, סיי דעם קאָפּ, רייבנדיק אַזוי הין און צוריק די שלאָפקופּקע איבער אים, ווי מ׳רייבט כריין.

פּאַנטלען וועלט הייס פון ליגן צוגעדעקט ביז איבער דער נאָז, הייבט ער אונטער אַ קליין שטיקעלע דעק, און די קאַלטע לופט טריקנט אים איבער דער הויט. אויפן גאַנצן קרעפּטיקן קערפּער זיינעם גייט עפּעס אַ מחיהדיק ווינטעלע אַרום. נאָר באַלד גיט ער אַ קוק אויף דער געפּרוירענער שטוב, כאַפּט צוריק אַרונטער די אויסגעקילטע האַנט, דעקט זיך גוט אין און דערפילט די מחיהדיקע וואַרעמקייט.

באַלד שוויצט שוין בּאַ אים אין האַנט, דערנאָך די צווייטע, דערנאָך דער גאַנצער קערפּער. די עקן פון די קורצע, האַרטע און שוואַרצלעכע הערעלעך אויפן קאָפּ און אויפן פּנים גלאַנצן, ווי די טוי וואָלט אויף זיי געלעגן. ער הויבט אָן באַוועגן מיט די קורצע קרעפּטיקע פיס, גיט זיי אַ קורטשע איין און אַ צי אויס, פונקט ווי ער וואָלט געוואָלט זיך אַ לאָז געבן ווי אַ פּערדל אויף דער לאָנקע, און נאָכאַמאָל זיי אַ קורטשע איין און נאָכאַמאָל אַ צי אויס.

— לייג זיך אין דר׳ערד אַריין, פּאַנטל גנב! שרייט צו אים דאָס ווייב, — צעפּליק ס׳שטיקל אַיינשיט, וואָס האַלט זיך נאָך קוים...

אָבער „פּאַנטל גנב" הערט איצט גאָרנישט. ער קאָפּעט כסדר אין בעטגעוואַנט, ער פילט זיך ווי אַ פישל אין וואַסער, און אפשר איז ער פּאַרטון אין עפּעס אַ רעיון אויך... אפשר וועגן פרנסה...

— וואָלסט געברויכט צו האָבן אַ נייעם שפּאַנצער, — רופט ער זיך פלוצלונג אָן, און זיין קול איז אויך ווייך, אויף וויפל פּאַנטלס קול קאָן נאָר, — דער איז שוין אינגאַנצן צעריסן...

און אַז זי רעדט גאַרנישט, ווערט ער אויך אַנטשוויגן און לאָזט זיך אַריין אין די רעיונות וועגן אַ סך גוטע זאַכן: וועגן אַ בעסער לעבן און וועגן אַ גרויסער ברייטער פרנסה.

אויך זי דערמאָנט זיך טאַקע, אַז ס׳איז שוין די העכסטע צייט, וואָס מען דאַרף זיך נעמען פאַר עפּעס, נישט אַזוי צו זיצן... די קאָליע*) גיט דאָך היינט גאָרנישט... וואָסער אויף קאַשע... און דאָ איז שוין אַלצדינג צעפּליקט, צעריסן... מ׳דאַרף האָבן וועש, שוכוואַרג, קוילן און האָלץ... און מ׳ דאַרף און מ׳ דאַרף...

און ביי פּאַנטלען וועלט פּאַרטיק אַ גאַנצער פּלאַן... „נישקשה, גאָט וועט העלפן“... און ער שפּרינגט אַרויס פון בעט און עס אַרט אים נישט אויף אַ האָר צומאָל די קעלט.

ער ווילקלט אַרום די פּיס מיט לאַנגע אָניצעס, ווי די האַנטיכער, ציט אַרויף די שטיוול און מיטן טאָג צוגלייך איז ער שוין אין שטאָל, ווו ער פּאָיעט די פערד.

2.

אינדערפרי קומט אַריין קאָפּל. אין שטוב איז קאַלט. די שויבן פון די פענצטער זענען אינגאַנצן פאַרצויגן מיט בליעכץ, און גליקע, קוקנדיג אויף זיי, טראַכט: „אַ פינצטערער גאָרטן אַ ביסל“... אויף דער הילצערנער שלאָף־באַנק ליגן נאָך פּאַנטלס ביידע זין. נעבן דער קיך זענען אָנגעוואָרפן עטלעכע פייערקעס און אַן אייזערנער טאָפּ שטייט פול מיט וואַסער. קאָפּל קלאַפּט אַ שטיוול אָן אַ שטיוול, רייבט זיך די הענט און בלאָזט אין די פויסטן אַריין.

— גוט מאָרגן, — זאָגט ער, און זיין קול אין דער קאַלטער שטוב איז ווי פון אַ פאַס אַרויס. — אָ האָ, איז דאָס אַ ביסל קאַלט. — ער גייט צו נענטער צום טישל, וואָס שטייט נעבן אײַן פענצטער און, אַפּערמאַכנדיק זיך די אויערן פון אונטער דעם גרויסן פלושענעם הוט, זעצט ער זיך צו אויף אַ בענקל.

— נישׂ׳ געפּאָרן צו דער קאָליע? — קאָן זיך פּאַנטל נישט איינהאַלטן פון אויסרעדן אין מיטן דאָוועגן.

פּאַנטל גייט אום איבער דער שטוב, איינגעהילט אין אַ געל ברודיקן טלית און דורך דער פּאָליעדיקייט שפּירט זיך ווי פּאַנטלס קליינער קרעמפּער קערפּער שפּראָצט מיט געזונטקייט.

— אַז ס׳אי׳ נישטאָ מיט וועמען, — ענטפערט קאָפּל און הוסט זיך אויס, ווייזט אויס שוין אַ שנעפּסל געמאַכט. — ווער עט גאָר פּאָרן אויף אַזאַ פראָסט?!

פּאַנטל איילט זיך שוין איצט אונטער מיטן דאָוועגן. ער בוקט זיך, שפּייט אויס אינדערגיך אין ביידע זייטן, וואַרפט אַראָפּ דעם טלית און תפילין, מאַכט

*) די באַן.

זיך גלייך דעם אַרבל, פֿאַרציט דעם שפּיציקן באַראַנקאָוון הוט ביז איבער די ברעמען אַריין און נעמט אַן קאָפּלען פֿאַר אַ קלאַפּע פון זיין פוטערנער סערמענגע.

— ווייסט — זאָגט ער, און די נאָזלעכער ציען זיך אים אויס אין דער בריט, די אויגן ווערן אַרומגעצויגן מיט אַן אַ שיעור פעלדעלעך, צווישן וועלכע זיי ווערן ווי פֿאַרזונקען פון צוזאַמענקוועטשן דאָס לאַבנדיקע פנים, — הע, הע, כ׳האָב די נאַכט עפּעס איבערגעאַרבעט... קום, מ׳וועט אויפֿזוכן יענקעלען און מ׳וועט אַריינגיין צום גענלן עליע.

אַרויסגעקומען אויף דער ווייסער וועלט, איז קאָפּל געווען רויט ווי אַ טשוויק.

— האָסט עפּעס דערשנאַפּט?... — וועגדעט ער זיך שטיל צו זיין באַגלייטער, אָבער פון גערירטקייט, קען מען עס הערן אין צווייטן עק מאַרק.

— מ׳וועט זיין ביי עליען, וועט מען שוין רעדן, האַלט פאַנטל דערווייל נאָך סוד.

— זעסט, ס׳איז היינט אַ ווייסער פראָסט, — נעמט יענער מיטאַמאָל גאָר פון וועטער רעדן. — זאָל ער נאָר ניט מיינען, אַז ער, קאָפּל, איז אַזוי טשעקאָווע... און ווייזט אים מיט דער האַנט אויף אַ פּאָר ביימער, פאַרבייגייענדיק פאַרבי אַ הויז, ווו זיי שטייען און פאַרבלענדן אַזש די גאַס מיט זייער ווייסקייט. זאָגט פאַנטל נביאות, אַז ס׳וועט זיין דעם זומער אַ גרויסע „זאַראַזע" אויף אויבסט, און קאָפּל שאָקלט צו מיט זיין גרויסן קאָפּ, אָבער זיין מוח איז איצט פאַרנומען גאָר פון אַנדערע מחשבות: „אפשר האָט ער פון ערגעץ אַן אוצר דערטאַפּט... אפשר אַ פערדל?... ווער ווייס?..." און ער רייסט אויף די צווויי אויגן, לופּעט זיי אויס און ווארפט אַ בליק פון דער זייט צום קליינעם יידל, וואָס גייט ביי זיין לינקער האַנט, שמייכלענדיק אונטער די וואָנסעס און בימבלענדיק מיט די בריטע הויפנס, בשעתן שטעלן אַ טריט.

די גלעזלעך בראָנפן שטייען אויפן טיש און אַ פּאָר געוויירענע קיכלעך, וואָס קיינער קאָן זיי אַזוי גוט נישט מאַכן, ווי דער געלער עליע, ליגן אויף אַ גע־בלימטן טעלער. זיי נעמען די גלעזלעך אין די רעכטע הענט, און מיט די לינקע האַלטן זיי אונטער הינטערווייליעכטס די קעפּ, אַ טראָג צו די גלעזלעך צו די ליפּן, אַן עפּן די מיילער, אַ פאַרוואַרף די קעפּ און די גלעזלעך שטייען שוין צוריק לייִדיק אויפן טיש. איצט פאַרבייסט מען מיט די קיכלעך און מ׳זעצט זיך אויף די שטולן.

„אַקיצע אַדוואוע[1], די זאַך איז אַזוי", פאָרט פאַנטל אַרויס מיט זיין פּלאָן און קאָפּל מיט יענקלען עפענען די מיילער און די הענט לאָזן זיך אַראָפּ אויף די קני. — „וואָס ׳עבן מיר דערלעבן פון פּאָרן צו דער קאָליע? קוקסט אויס דעם פאַרשוין און איידער מ׳דערזעט׳ן, קריכט די גרינע גאַל אַרויס. גיי ביינאַכט אַרום און קלאַפּ

---

1) הקיצור הדבר.

אין די לאָדנס, וועק זיי, און זיי ענטפערן דיר ערשט אין אַ גוטער שעה אַרום: „וואָר אי׳ דעס?" הערסטו, ס׳זאָל אַ רוח אין זייערע מאָמעס לייבער אַריין!... אויף „טישענצע" כפרות דאַרף מען זיי... מ׳האָט דריי וועגן מיט פּלאַנדעקעס? יאָ? ט׳מאַכט מען אַ שותפות, און מ׳הויבט אָן צו פּאָרן גלייך קיי׳ וואָרשע, אויף „יאוזעס", איז זאָל מען אַלע דריי אַזוי לעבן, ווי מ׳שטא מארדאָ[2], אַז מ׳וועט נאָר פּירן, עט זיין אַ ריוח. איין חודש ס׳זאָל גיין, שטעלט מע׳ זיך אויף די פּיס! הע?! און פּאַנטל וועט אַנטשוויגן און ער קוקט אויף די צוויי „פּשיאַטשעלעס"[3], זען וואָס פּאָר אַן אייגדרוק זיין רעדן האָט אויף זיי געמאַכט. און צומיינסט קוקט ער אויף קאָפּלען, וועלכער שפּרינגט אויף פון זיין שטול, אַזוי ווי פּאַנטל איז נאָר שטיל געבליבן, און ער לאָזט אים אַראָפּ אַ האַנט אויף זיין אַקסל, אזש די פּאָדלאָגע טוט אַ ציטער.

— אַ כאָלערע אין דיין קאָפּ אַריין! — דונערט ער אויס — אויף מיינע „מונעס"[4] ביסט געראָטן.

— ס׳אי גאַנץ גלייך, רעדט אויך אַרויס יענקל, וואָס איז בטבע אַ קנאַפּער רעדנער, כאָטש צו אַ קלאַפּ געבן איז ער נישט פון די לעצטע.

— און די קאָליע דאַרף מען אויך ניט אָפּלאָזן, — קומט פּאַנטל אַריין אין באַגייסטערונג, אי פון זיין אייגענעם פּלאַן, אי פון קאָפּלס אַנערקענונג... דער עיקר פון צווייטן, וויל ער רעכנט טאַקע אויף אים... „מ׳עט דאַרפן צוקויפן מעל און ברויט... און יענקל איז פונקט אַזאַ עושר ווי ער"... — מ׳קאן זיך איינטיילן, — רעדט ער וויטער, — אייגער ׳עט בלייבן דאָ און צוויי ׳עלן פּאָרן. ווען די צוויי ׳עלן צוריקקומען, ׳עט מען זיך טוישן.

— ס׳אי גאַנץ גלייך, — חזרט איבער יענקל און וואַרפט אַריין אַ צווייט גלעזל, וואָס קאָפּל האָט דערווייל אָנגעגאָסן.

— לאָ׳ זיין מיט מזל און מיט ברכה, — ווינטשט צו קאָפּל און לאָזט אין זיך אויך אַריין נאָך אייגס.

און אַזוי טרינקט מען אַ צווייטס און אַ דריטס, און די וואַרעמקייט צעגייט זיך פון די קישקעס איבער דעם גאַנצן לייב. די בעלי־עגלות רוקן זיך איצט צו נעענטער אַזוי אַז אַלע דריי פּלושענע היטן רירן זיך אָן און מ׳שטעלט זיך אויף צום אַוועקגיין, נעמט מען נאָך צו גלעזלעך און מ׳ווינטשט זיך צו צום צווייטן מאָל, אַז ס׳זאָל זיין אין אַ מזלדיקער שעה.

3

שפּעטער אַ ביסל געפּינען זיך שוין ביי פּאַנטלען אין שטוב אַ פּאָר זעקלעך מעל און אַ קופּע ראַזאָוע ברויטן ליגט אויף דער שלאָף־באַנק. גליקע לויפּט אַרום

---

2) ווי מיר שטייען דאָ. 3) פּרייַנט, גוטע ברידער. 4) נאַמנות.

אין דער ברודיקער שלאָף־קופקע מיט די שפּיצעלעך. זי פֿאַרנייט און מאַכט צורעכט טאָרבעלעך און זי רעדט מיט דער קאָפּעלעכע און מיט דער יענקעלעכע און מ׳רעכנט איבער, וויפל עס וועט זיין ריוח.

דער קליינער אורקע שפּרינגט נאָך דער מאַמען, כאַפּט איטלעכס מאָל אַ שוואַרץ שטיק ברויט, צעפליקט עס מיט די ציין און די באַקן אַרבעטן ביי אים גאַנץ רירעוודיק. ער קוקט זיך צו צו דעם, וואָס דאָ טוט זיך און ער קוועלט גאָר אָן. ס׳אי דאָך אַ לעבן! זעקלעך מעל און ברויטן. און מ׳לויפט, און מ׳האָוועט און מ׳שמאַיעט! ס׳גלוסט זיך אים היינט גאָרנישט צו גיין אויף דער גליטש... לויפט ער אַרום צוזאַמען מיט דער מוטער און ס׳דוכט זיך אים, אַז ער איז עפּעס גאָר שטאַרק פֿאַרנומען, אַז ר׳האָט אַפילו קיין מינוט קיין צייט נישט... ער מעלט זיך איין ווי גרויס ער איז און אויף דער אויבערשטער ליפּ גלאַנצן אים צו צוויי לעכטלעך...

דער עלטערער זון פֿאַנטלס, מענדל, איז אין שטאַל. ער מישט מיט די הענט אין אָבראָק און פּירט זיי אַלעמאָל צו צו די פּערדישע פּיסקעס. יעדע מינוט לויפט ער אַרויס, כאַפּט אַ בליק צו דער פּור, אַ ברייטע, אַ לאַנגע, אַן איבערגעדעקטע מיט אַ פּלאַנדעקע, צי דאַרף מען שוין אַרויספירן די פּערד צום שפּאַנען. און אַז ער דערזעט יושקען, די סטרוזשקעס שיקסע, אַרויסקומען אויפן הויף מיט אַ שיסל אין די נאַקעטע רויטע נאַסע הענט, און ווי זי בויגט זיך אַיין צום רינשטאָק די „מידלינעס" אויסצוגיסן, גנבעט ער זיך אונטער און גיט איר אַ ציפּ אין דער נאַסער האַנט, וואָס ווערט מאַמענטאַל בלאַס, לויפט אָבער צוריק אויף און ווערט נאָך רויטער. בייזערט זי זיך אָן אויף אים און, אַרויסשטעקנדיג די צונג, דרייט זי זיך אויס מיט דער אַנדערער העלפט אין זיין זייט און בויגט זיך נאָך טיפער אין... מענדל ווידער באליידיקט זיך גאָרנישט און לאָזט איר אַראָפּ דאָרט אָהין אַ פּאַטש און, איבערבויגנדיק איבער איר, טוט ער איר אַ זאָג גלייך אין אויער אַריין:

— איך פּאָר היינט קיי׳ וואַרשע...

אַז עס ווערט פּינצטערלעך, קריכן די בעלי־עגלות אַרויף אויף זייערע וועגנס, וואו אַלץ איז שוין פֿאַרפּאַקט און איבערגעדעקט מיט שטרוי, מ׳זאָל נישט דער־קענען. פון ביידע זייטן וואָגן, אויף די בוכטעס, זענען מיט אייזערנע קייטן אָנגע־שלאָסן שטייגן מיט עופות, וואָס שטעקן אַרויס די שנאָבל־קעפּ דורך די הילצערנע שטאַכעטלעך און זיי שרייען און פּילדערן גלאַט אין דער וועלט אַריין.

די פּערד זענען שוין געשפּאַנט, בלויז איין לייטש דערענדיקט נאָך מענדל צו פֿאַרלייגן אויף אַ שלייף אויף דעם אַרטשיק אַרויף, איצט נעמט ער די בייטש, גיט אַ שמיץ די פּערד איבער די נאַקעטע פּלייצעס און — היידאַ, קיין וואַרשע!

פּאָר דער טיר שטייט גליקע. זי קוקט לאַנג נאָך דער פּור און טראַכט אין זיך: „האַלעוואי ס׳זאָל זיין מיטן רעכטן פּוס" נאָר אַז די פּור איז שוין פֿאַרשוווונדן אין

דער פינצטערניש, און ס׳איז שוין נישט צו הערן דאָס סקריפּן פון די רעדער איבערן פראָסטיקן שניי, רופט זי אורקען, וועלכער וואַרפט זיך מיט נאָך יינגלעך שניי אין קאָפּ אַריין, און זיי גייען אין שטוב אַריין זיך לייגן שלאָפן.

איצט גייען ערשט אָרעמע יידענעס, העגדלערינס, אויך אַוועק פון פאַר דער טיר, און זיי רעכענען איבער, וויפל ס׳וועט זיין ריוח אויף יעדן שותף באַזונדער. נאָר אַז זיי קומען אַריין אין זייערע שטובן, שטעלן זיי זיך אַוועק פאַר זייערע מענער, האַלטנדיק אַ פינגער ביי די ליפּן, און זיי זאָגן:

— זעסט, די בעלי־עגלות זענען שוין געפאָרן מיטן „שמוגל".

4

אַ גאַנצע איבערקערעניש האָט די ערשטע „יאָזדע"*) אָנגעמאַכט אין שטעטל. אומעטום, אין בית־מדרש און אין אַלע שטובן, ווער ס׳האָט נאָר געהאַט אַ מויל, דער האָט דערפון געראַדט. אין די רייכע שטובן האָט מען עס נאָר דערמאָנט גלאַט אַזוי זיך, „עלהיי עפּעס אַ נייעס". אין די אָרעמע האָט מען זיך פאַראינטערעסירט גאָר שטאַרק. מ׳איז דאָרט געזעסן טשעקאַווע צו וויסן, ווער ס׳איז אַלץ מיטגעפאָרן, און וואָס פאַר אַ סחורה און וויפל מ׳האָט מיטגענומען, צי גייט עס אַדורך בשלום און, אחרון אחרון חביב, וויפל ס׳וועט זיי בלייבן פאַרדינסט.

די אַלע האָבן געוואַרט מיט גרויס אומגעדולד און זיי האָבן אויסגעקוקט די פורן, ווי משיחן. און אַז ס׳איז געקומען צומאָרגנס בייטאָג, האָבן זיך אַ פאָר נישט געפוילט און געלאָזט צום שאָסיי אַקעגן גיין.

זעט מען, ס׳גייען יידן, קלעפּט זיך צו איבערן וועג איינער, אַ צווייטער, אַ דריטער, ווי צו אַ לוויה אַ שטייגער. גייען יידענעס פאָרנט אין די לאַנגע פאַטשיילעס, און יידן און יינגלעך אינגעהויקערט פון קעלט, די קעפּ איינגעקורטשעט אין די אויפגעשטעלטע קעלנער אַריין.

ס׳האָבן אויך נישט אויסגעפעלט קיין ווייסע חברהניקעס, וועלכע האָבן זיך אויפן וועג געלאָזט וואויליגיין מיט קוילן שניי, אי צווישן זיך, אי טאַקע אויך מכבד געווען וועמען פון די יידן אָדער יידענעס, וועלכע האָבן זיי פאַרשאָלטן דאָס געביין מיט די יאָרן זייערע... נאָר חנה גימפלס גייט מיט איין טריט פאָרויס פון די אַלע יידן און יידענעס, און שנייצט זיך כסדר די נאָז און שרייט אויף איר אויבערקולכל:

— אָבער ווער ס׳איז שיין, איך בין קלוג! כ׳האָב נישט, נאָך אייערנעכטן געזאָגט דען, אַז די בעלי־עגלות מיינען עפּעס צו טאָן? אַגיש׳, וואָס האָבן זיי געדאַרפט ביי יענקל מעלער?

גייט אויך אויף דער סטעזשקע, האָרט נעבן ראָוו, דער זיבעציקיעריקער שיעה׳קעלע, סאָפּעט ער, ווי אַ גאַנדז און פרעגט איבער:

*) נסיעה.

— ביי יענקל מעלער ? . . .

— יאָ, — ענטפערט חנה גימפלס, — אַ גאַנצן זאַק מעל האָבן זיי אַהיימגעפירט, דערנאָך זענען זיי אַריין צו איטשע בעקער . . .

— צו איטשע בעקער ? — פרעגט ווידער דער אַלטער שיהקע.

— יאָ, ביי איטשען האָבן זיי געזומען דריי פוד ברויט — זאָגט זי און שנייצט זיך די נאָז.

נעמט אורקע, וואָס לויפט צווישן די איבעריקע וועיסע חברהניקעס, אַ שטיקל שניי, גייט געלאַסן צו צו חנהן און טוט עס איר אַ וואַרף גלייך אין דער נאָז אַריין. הויבט זי אָן צו שעלטן, אַנטלויפט ער און זאָגט :

— חנה גימפלס האָט די ברכה אין דער נאָז ! . . . חנה גימפלס האָט די ברכה אין דער נאָז ! . . .

וועלט אַ געלעכטער צווישן די לאָבוסעס און זיי נעמען זיך יאָגן איינער נאָך דעם אַנדערן. גליטש זיך איינער אויס, שטעלט ער זיך באַלד אויף און לויפט וועיטער. באָרן זיי זיך, וועלט זיי וואַרעמער, אַזוי אַז דער צוועלף־גראַדיקער פראָסט פאַרלירט אַ סך אין זייערע אויגן. לויפן זיי אַרום מיט די רויטע פענימער, אויערן און נעז, וויי די בארקלעך *) און ווישן זיך כסדר איבער די אויבערשטע ליפּן מיט די אַרבל פון די פאַלטנדלעך.

אויך דער אַלטער שיהקע שפירט כמעט נישט דעם פראָסט, וועלכער זוכט ביי אים אויס יעדעס שפעלטעלע אַריינצובלאָזן, אפילו אויך אין די שטעקלאַטשן, וועלכע עפענען ביי יעדן טריט מיילער, פונקט ווי די וואַלפישן, אין די צעריסענע וואַטענע הויזן, און דער עיקר, שפילט ער אים אויף דער לאַנגער ציבעק־נאָז.

— אָ וואָ, אָ וואָ, — מאַכט ער מיט די ליפּן, און דער געדאַנק פאַרטראָגט אים צווישן מעלן און צווישן ברויט מיט קאפער און טשאַרנעכע, אַז ס׳שמעקט אַזש, און נאָך אַ סך גוטע זאַכן. ער דרייט זיך אַרום דער באַלעבאָס. — עך, עך, וואָס מע׳ האָט אַלץ דערלעבט, טראַכט ער זיך, אַמאָל איז געווען אַנדערש.

און ביים דערמאָנען זיך פון דעם אַמאָל, ווייזט זיך נאָך אַ בליצל אין זיינע אויסגעבלאָקירטע זיבעציק־יעריקע אויגן.

— אַמאָל, אַמאָל איז אַלץ געווען פאַדאָסטאַטקאָם . . . **)

די שנור זיינע מיטן פיצל קינד קומט אים פאָר די אויגן, און ער זעט די דאָרע בריסטן אירע, וואָס דאָס קינד ציט און ציט, נאָר ציט גאָרנישט אַריין אין זיך און פון איר ציט עס אַרויס דאָס חיות. אָבער באַלד פאַרשווינדט עס צוליב די גרויסע ראַזאָוע קיילעכדיקע ברויטן, וועלכע קומען צו אים צופליען פון אַלע זייטן.

— וואָס, ניכיי זאָל איך שוין גאָרנישט קענען אויפטאָן ? הע, הע, הע, נישקשה,

---

*) בוראַקלעך. **) גענוג ; בשפע.

דער אלטער גאָט לעבט נאָך, און דער אלטער שיעהקעלע איז נאָך אויך נישט עובר בטל... מ׳עט אויך קאָנען קויפן אַביסל סחורה און פירן קיי׳ וואַרשע... עט זעך אָפשטעלן אַ קערבל, אַ האַלב קערבל — איז אויך געלט! אַלץ בעסער ווי גאָרנישט...

***

אין דער היים איז נאָר איין זלפה געבליבן. איין גאָט ווייס, אַז ווען חנה גימפלס איז איר אַריינגעקומען זאָגן, אַז זי גייט אַנטקעגן די פורן, האָט עס זי געהויבן, ס׳האָט זי פשוט געריסן פון בעט אַרויס, אָבער דער אין הימל איז אויך אַ יודע, אַז זי האָט זיך נישט געקאָנט אונטערהויבן צומאָל... זיצט אַצינד נעבן איר איר אייניציקער זון, דודל, קוקט אויף דער מאַמען, און אין די שוואַרצע אויגן קומען אים אָן טרערן, שטילערהייט, אין זיך, זאָגט ער אַ תפילה צום אויבערשטן און ער פרעגט ביי גאָט, מיט וואָס האָבן זיי זיך דאָס פאַרזינדיקט מער פון אַלע אַנדערע, וואָס ער שטראָפט זיי אַזוי האַרב...

זלפה שלאָפט נישט, זי האַלט צוגעמאַכט די אויגן און זי זעט, ווי איר אייניציק קינד וויינט. אַ מאַמע, ווינד און ווייַ, זעט אַפילו מיט פאַרמאַכטע אויגן... און זלפה וויינט, אַז די טרערן, וואָס איר קינד פאַרגיסט, זענען צוליב איר... און זי וויינט אויך, אַז דאָס וואָס זיינע ליפן שאָקלען זיך, דאָס בעט ער צו גאָט פאַר איר, פאַר זיין אַרעמער מאַמעס געזונט... גייט איר דערפון אַזאַ ליכטיקייט אַדורך איבער די שוואַכע קראַנקע אברים אירע, און ס׳דאַכט זיך איר, אַז זי איז געזונט. באַלד אָבער שפירט זי אַ שטעכונג אין דער לינקער זייט, אין די פלייצעס, און אויך די פיס שטעכן... „רבונו של עולם! רבונו של עולם!״ — הייבט זי אָן שטיל צו בעטן, נאָר צום קינד זאָגט זי:

— וואָס וויינסטו, נאַרעלע? נישקשה, ס׳איז מיר טאַקע אַ סך בעסער ווי נעכטן... כ׳מיין, אַז אַרום מיטוואָך, דאָנערשטיק, מ׳זאָל דערלעבן מיט געזונט, על׳ך שוין קענען אויפשטיין פון בעט.

זי זאָגט דאָס און אויף איר, פאַר דער צייט געעלטערט פנים, לייגט זיך אַ מוטערלעכע גוטסקייט אויס. קוקט זי אים אָן און דערזעט זיין בלייך פנימל: קא׳ בלוטסטראָפּ אי׳ דעך נישטאָ אין זיין פנים; אַ קלאָג און אַ בראָך איז צו דער מאַמען! נאָך קא׳ אָנבייסן נישט געגעסן...

— נעם דיר, נעם דיר, דודשי, אַ שטיקל ברויט און עס!

שאָקלט ער מיטן קאָפּ, אַז ער וועט נעמען, גלויבט זי נישט, הייסט זיך דערלאַנגען ס׳ברויט פון טיש. גיט ער איר ס׳רעפטל, דערקענט זי, אַז ס׳איז גאָרנישט געריבט דערפון.

— האָסט׳עך גאָרנישט געגעסן! האָ? מעג מען אָפנאָרן אַ מאַמע, מעג מען?...

— ניין, מ׳טאָר נישט — ענטפערט דוד ערנסט — אָבער דו, מאַמע, ביסטעך שוואַך ... מיך הונגערט נישט ...

—שוין זאָלסטו עסן, דו פושע, עוכר! ... דו הערסט! — און זי וויל זיך אויפזעצן און אָפּברעכן אַ שטיקל ברויט, אָבער זי קען נישט אַפילו דעם קאָפּ אונטערהויבן ... און פון אָנשטרענגונג ווערט איר פינצטער אין די אויגן, שטאַרקט זי זיך, אַבי נאָר נישט צו חלשן.

ווען ס׳ווערט איר אַ ביסל לייכטער, זיפצט זי אָפּ און דערכאָפּט דעם קינדס בליק, וועלכער קוקט ווי אַן אַלטער ... — „אוי, אוי, אַ בראָך איז צו דער מאַמען“ ... וויל זי אים איינרעדן עפּעס אַ גוטע זאַך, אַז ס׳זאָל אים הייטערער מאַכן, זאָגט זי:

— הערסט, דודל, חנה גימפלס איז דאָ פריער געווען, האָט זי געזאָגט, אַז די בעלי־עגלות זענען שוין געפאָרן מיט שמוגל. נו, טראַכט איך, מיט גאָט זיינער הילף, כ׳על נאָר אַראָפּ פון בעט, באַלד נאָך שבת מיערצעשעם, וועל׳ער אויך אָנהויבן צו פאָרן. באַ יענקלען ׳על׳ער קענען כאָפּן אַ האַלבן פוד מעל אויף באָרג. נו, ׳עט מען אָנהויבן, מיטן אויבערשטנס רצון, צו פאָרדינען, און ס׳עט ווערן גאָר אַנדערש.

הערט אויס דער זון, וואָס די מאַמע רעדט צו אים און ער ווייסט דאָך, אַז זי איז גוט קראַנק; און הלוואי אויף איבער אַכטאָג שבת, אין צוויי וואָכן אַרום, זי זאָל קענען אויפשטיין פון בעט ... האָרכט ער זיך צו און קוקט דערביי אַזוי אומעטיק ... נאָר מיטאַמאָל פאַלט אים אַיין גאָר עפּעס אַ פיינער געדאַנק און ער טוט אַ זאָג דער מוטער מיט שמחה:

— מאַמע, ווייסט, וואָס ס׳איז מיר אַיינגעפאַלן?

און אַז זי מאַכט אַ פרעגנדיקע מינע, הויבט ער אָן נאָכאַמאָל:

— איך ׳על פאָרן קיין וואַרשע מיט שמוגל! ...

און אַז זי ווערט איבערראַשט, רעדט ער שנעל און מיט היץ ווייטער:

— וואָס אי׳? כ׳על נישט קאָנען? אויך מיר אַ גרויסע זאַך: נעמען אַ ביסל סחורה, אויפזעצן זיך אויף דער פור, איבערן גאַנצן וועג האַלטן אין האַנט ס׳קיישל, אין וואַרשע פאַרקויפן און צוריקקומען מיט געלט ... הערסט, מאַמע, בענעמאָנעס, כ׳זאָל אַזוי לעבן, ווי ס׳עט אַזוי זיין. כ׳על גוט אַכטונג טון און כ׳על פאַרדינען ...

אַזוי רעדט דודל צו דער מוטער און די אייגעלעך בלישטשען ביי אים, ווי די שטערנדלעך. ער שטעלט זיך שוין פאָר ווי ער קומט צופאָרן אַ דורכגעפראָרענער, אַ הונגעריקער; קומט אַריין אין אַ וואַרעמער שטוב; די מאַמע שטעלט פאַר אים אַ טעלער הייס געקעכטס און ער לייגט אַרויס דאָס געלט אויפן טיש, און מ׳ציילט דעם ריוח אַזוי לאַנג ... ביז ס׳עסן ווערט קאַלט ... און ער שפּרינגט אויף פון

בעט, וואו ער איז געהאַט געזעסן, כאַפט דאָס רעפּטל ברויט, שניידט אָפּ אַ שטיקל און דערלאַנגט דער מאַמען:

— נאָ, זאָגט ער, עס אַ שטיקל ברויט, מאַמע...

קוקט די מוטער אויף דעם זון. קוקט מיט די קראַנקע מוטער־אויגן און אויפן האַרצן ווערט איר מיטאַמאָל אי פריילעכדיק, אי טרויעריק...

נעמט זי צו שטומערהייט פון אים דאָס שטיקל ברויט, באַנעצט עס מיט שפּייכץ, בייסט אָפּ מיט די נאַקעטע דזשאָנסלעס צו קרישקעלעכווייז און שלינגט זיי שוועלעך אַראָפּ.

די זון איז גראָד צוגעקומען צום פענצטער, האָט זי געשפּילט מיט די שטראַלן אירע איבער די צווייגלדיקע פראָסט־בלומען פון די שויבן. האָבן זיי אָנגעהויבן צו גלאַנצן און ביסלעכווייז צו טריפן, און די טרערן זענען געלונען פון זיי אויף די לייסטן פון די פענצטער.

5

דער שווארצער בערל האָט זייער אַ שוואַך האַרץ. אַ ליאַדע וואָס, לא עליכם, לייגט מען אים צו שטאַרצן און טיילמאָל העלפט דאָס אויך נישט. דעמאָלט מוז מען אים אַרומלייגן מיט הייסע גאָרטשיצעס... דעריבער האָט ער געזאָגט צום ווייב:

— ״ייטע, איך ׳על נאָך פּאָרן מיט דער קאָליע, ס׳עט טאַקע אָנקומען אַ ביסל שוועלעכער: דאָס פּאָרן ביז צום וואָקזאַל, דאָס נעמען אַ בילעט, און טאַקע פריער נאָך פּאָר דעם אַלעמען אַרויסנעמען אַ שיין, אַ רייזעשיין. מ׳מוז גיין צום ״קאָמע־דאָנט״ אויסדערציילן וואו איך פּאָר, נאָך וואָס איך פּאָר און אויף ווי לאַנג איך פּאָר. און טאָמער פּאַרלירסטו די שיין אין דער פרעמד, ביסטו דאָך אַיינגעשטעלט מיטן לעבן. נאָר דערפּאָר ביסטו אין אַ צוויי דריי שעה אין וואַרשע, און דו זיצסט דאָך עפּעס אויף אַ באַנק, אַ מענטש! הכלל, איך פּאָר מיט דער קאָליע.

אַזוי טייטשט איר אויס בערל, וואָס נישט קוקנדיק אויפן שוואַכן האַרץ, רעדט ער אַלץ אין איין אָטעם, אַזוי אַז מען קען די ווערטער קוים מיטן אויער דערכאַפּן. ייטע אָבער פאַרשטייט זיי שוין. אוודאי, איז געווען אַנדערש אַמאָל, באַלד נאָך דער חתונה. דעמאָלט פלעגט זי אים נישט פאַרשטיין איין וואָרט און ס׳פלעגן זיך טאָן ״ריסעס״...*) היינט, אַז זי קוקט אים נאָר אָן בלויז מיט די צוויי אויגן זיינע, פאַרשטייט זי שוין, וואָס ער מיינט. און די אויגן לויפן טאַקע ביי אים הין און צוריק און זיי ווייזן אויס ווי פרעמד, ווי נישט אָנגעקניפּט מיט זיין מענטש, נאָר על־פי טעות פאַרבלאָנדזשעט געוואָרן צו אים.

— אוודאי איז גלייכער מיט דער קאָליע, — זאָגט ייטע, — ׳עסט דאָך ניט

*) הריסות.

צעברעכן אַזוי די ביינער, נישט שלעפּן זיך אַ גאַנצע נאַכט, ווי מיט דער פּור, אויסצומאַטערן זעך.

און ביים שוואַרצן בערל, ווי קראַנק ער איז, איז נעשה ונשמע — געראַדט און געטאָן. פּונקט ווי ביים רעדן, אַזוי אויך ביים טאָן — אַלץ נאָר אין דער געשווינד. „וואַרעם, וואָס פריער ד׳עסט האָבן אָפּגעטאָן, אַלץ געכער עסטו ווידער עפּעס טון“... דאָס איז זיין ווערטל. און טאַקע, ווען דער שרייבער אין די ברילן האָט אים אויסגעשריבן די שיין „געשעפּטלעך“, און דער קאָמענדאַנט האָט אונטערגעחתמעט, איז ער באַלד געלאָפּן, געקויפט אַ ביסל סחורה, איינגעפּאַקט אין אַ קיישל, וואָס מע האַלט דערין וועש, פּאַרשלאָסן אויף צוויי שלעסער, אַרום־געבונדן נאָך מיט פּעסטן שפּאַגאַט צו עטלעכע מאָל, און דער שוואַרצער בערל גייט שוין אָנגעטאָן דעם ברוינעם באַראַנקאָווע פּאַלטאָ; ייטע, ווידער, בינדט אים נאָך אַרום דעם האַלדז מיטן וואָלענעם שאַל, און ער זיצט שוין אויף דער בריטשקע ווי אַ פּריץ.

אינמיטן וועג, דורך דעם וואַלד, נעמט אים שוין אָבער אָפּלאָזן דער מוט זיינער, מיט וועלכן ער האָט זיך אָנגעגורט פּאַרן אַרויספּאָרן. „כ׳ווייס, ע, בע, ביי זיי... ביי די דייטשן...“

— בים, בים, בים, — סטאַרעט ער זיך אויסצובימבלען עפּעס אַ ניגון און ער טוט אַ פּרעג ביים בעל־עגלה מיט אַ קאָלט קול, ווי אַ רוצח:

— זאָג נאָר, יענקל, הם... הם...

— וואָס? — דרייט דער פּורמאַן אויס דעם קאָפּ.

— ה... ניין. כ׳מיין, ס׳קיישל שטייט פּעסט?...

— יאָ, — ענטפּערט יענקל און טוט אַ שמיץ דאָס פּערד.

— בים, בים, בים... — בימקעט ווייטער דער שוואַרצער בערל. נאָר מיט־אַמאָל רופט ער אויס מיט גאָר עפּעס אַ פּרעמד קול, וואָס האָט אויסגעוויזן ווי ערגעץ פון דער זייט, פון פּעלד אַראָפּ אַהערצוקומען, אַזש דער פּורמאַן האָט געגעבן אַ האַלט אין די בריטשקע:

— יענקל, ס׳שטייט עמעצער ביים וואָקזאַל...

— צוויי שטייען, — ענטפּערט יענער, — וואו מ׳גייט דורך מיט די בילעטן.

— צוויי?... — און ער שפּירט, ווי עפּעס רייסט זיך שוין אָפּ אין האַרץ...

— אָבער זיי טשעפּען נישט, — טרייסט אים יענער, זעענדיק ווי ער נעמט זיך אַזוי צום האַרצן איבער די צוויי...

בערל באַראיקט זיך טאַקע באַלד. אָבער דער מוט זיינער איז שוין אויס... ס׳איז שוין גאָרנישט דער זעלביקער בערל, אַן אַנדערער... יענעם האָט ער געלאָזט אינדערהיים...

דורכן פּערשן איז ער געגאַנגען אין איין ציטערניש, וואַרפּנדיק מיט די „פּרעמדע“ אויגן זיינע אין אַלע זייטן, ווי איינער, וואָס האָט די נאַכט באַגנבעט

אַ קלויסטער און פירט זיי, די גנבה, דאָ מיט זיך... אינעווייניק, אין וואַגאַן ערשט, האָט ער זיך אָפגעווישט דעם שווייס פון פנים.

בערל האָט אַרויפגעשטעלט זיין קיישל אויף דער פּאָליצע. ער האָט אַפילו געזוכט דאָס צו פאַררוקן אין אַ שפּאַרע ערגעץ... אָבער בלויז גלאַטיקע וועגט... און די בענק זענען ביי זיי געמאַכט אנדערש ווי ביי די רוסן...

שטייענדיק אויף דער באַנק און מייסטערנדיק מיטן קיישל, — אפשר איז גוט אַזוי און אפשר איז נאָך בעסער אַזוי, — האָט ער געזען ליגן פיל אַזעלכע קיישלעך און וואַליזקעס און גלאַט אַזוי פּעקלעך... און וועג ער איז אַראָפגע־קראָכן און זיך אַנידערגעזעצט, האָט ער געזען אויף דער אייגענער באַנק, וואו ער איז געזעסן, און אויף דער קעגנאיבערדיקער באַנק אַ סך יידן, אויך אַזוי ווי ער אַרומגעבונדן די העלדזער מיט וואַרעמע פאַטשיילעס, און די יידן קוקן אויך אַזוי ווי ער, אין די זייטן, ווי גנבים... אָבער וועג ער האָט שוין אינגאַנצן געהאַט אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם, האָט ער ערשט דערזען אַ געל יידל, אַ נידעריקס מיט אַ האַרב אויף די פּלייצעס און מיט אַ הויכן, זייער אַ הויכן אָפּשטייענדיקן שטערן. דאָס יידל איז זיך געגאַנגען הין און צוריק איבערן וואַגאַן און געזאָגט תהילים מיט אַזאַ ווייענדיק קול, אַז ס׳האָט געקאָנט אָננעמען ביים האַרץ. בערל האָט טאַקע דערשפּירט דאָס דאָזיקע האַרץ און האָט זיך אַן אָטעם פאַרהוסט.

— וואָס אי׳דען אייך? — איז צו אים צוגעלאָפן דאָס געלע יידל.

— גאָרנישׂ, גאָרנישׂ, דאָס האַרץ... — ענטפערט בערל.

נאָר אַז יענער הויבט אָן ווידער צו ציען דעם אומעטיקן תהילים־ניגון, ווערט בערלען אַזוי ענג, אַז ער מיינט, נאָך אַ רגע, און ס׳גייט אים שוין דאָס חיות אויס... טוט ער זיך אַ שטעל אויף און מיטן אייגענעם קול, ווי פריער צום פורמאַן, טוט ער אַ רוף אויס:

— זאָגט מיר, כ׳בעט אייך, וואָס פירט איר דאָס?

— נאָפּט, — ענטפערט יענער און ס׳קול ציטערט אים ווי ביי אַ גזלן.

— און מעל? — באַרואיקט זיך ווידער אַמאָל בערל.

— מעל — נישט, ס׳איז אַ קליין פּאַרדינסט, נאָפּט גייט מער. אָבער מ׳האָט מיך זונטיק אָפּגעשאָכטן: אַ האַלבן פוד נאָפּט צוגענומען...

און ס׳געלע יידל צעווויינט זיך שיעור נישט.

— וועג נעמט עס צו, פעטער? כ׳מיין, וועג איז ביי זיי ממונה דערויף?

— ס׳אי נישט קא׳ חילוק, — כאָפּט זיך אָן אַ שמאָל יידל מיט אַ שיטער בערדל און מיט שפּיציקע אייגעלעך, ווי די שפּילקעלעך. — וועג סע וויל פון זיי, דער נעמט צו. אָט ביי מיר האָט מען פאַראַכטאָגן צוגענומען אַ פוד מעל...

— אַ פוד מעל? — ציטערט שוין ווידער אויף דער שוואַרצער בערל, און ס׳געלע יידל קוקט אַרויף צו אַ שוואַרצער וואַליזקע און וועגט פלוצלונג דער־שראָקן אויף טויט.

— געוואַלד, יידן, וואָס טוט מען, ס׳נעצט מיר אַדורך...

און ער שפּרינגט אַרויף אויף דער באַנק, און דאָס יידל מיטן שיטערן בערדל מיט די שפּיציקע אויגן כאַפּט זיך אויך אַרויף און זיי נעמען פאַרשטאָפּן די בלעכענע נאַפּט־באַנקעס, וועלכע לייטן זיך אויף נאָך יעדער „יאָזדע" — מיט שמאָטעס און מיט פּאַפּירן, מ׳פאַרוויקלט און מ׳פאַרבינדט — מ׳זאָל נישט דער־קענען.

דערווייל קומען צו אָדער רוקן זיך צו די איבעריקע יידן און, שטייענדיק אַזוי אין אַ קופּע, נעמען זיי דערציילן פאַרשיידענע אומגליקן, וואָס ס׳האָט זיי שוין געטראָפן בעתן „פּירן". און יעדער האָט צו דערציילן עפּעס אַ מוראדיקע מעשה מיט צונעמען, מיט האַרצווייטיקן און מיט שרעקלעכע עגמת־נפשן...

פון די אַלע מעשיות וועלט ביים שוואַרצן בערל אין האַרץ וואָס אַ מינוט אַלץ ענגער. די אויגן זיינע שפּרינגען אים שוין אַרום ווי פּרעמדע, זיי ווערן רונדיק און שטייף, מיט אַ מאָדנעם גלאַנץ, ווי פון שטאָל.

ווען דער לעצטער האָט שוין זיין מעשה געענדיקט, זעצט זיך דאָן יעדער אַוועק שטיל, פאַר זיך, נעבן זיין פּעקל, און זאָגט עפּעס אַ תפילה, אַ געבעט, וואָס זאָל ברענגען זיין האַרץ, זיין וויסט מזל, זיין ביטערע פּרנסה, פאַר גאָט ברוך הוא, דעם האַר פון דער וועלט. און ער זאָל טאָן פאַרבלענדן די אויגן פון די אַלע מלאכי חבלה פון די קאָליעם און פון וואָקזאָלס, און די פּעל זאָל ביי זיי אין די אויגן קליין ווערן, ווי די פּינטעלעך, ווי די שפּרינקעלעך...

דער שוואַרצער בערל זאָגט אין קאַפּיטל תהילים נאָכן אַנדערן. און וואו ער דערזעט אויף אַ סטאַציע אַ קופּע דייטשן, וואָס ס׳האָבט זיך אים נאָר בלויז אויס, אַז זיי קוקן צו זיין פּענצטערל, קריכט אים ס׳האַרץ ווי אַ וואָרעם אין גוף אַרום און ס׳ווערט׳ן שיעור ניש׳ פּינצטער פאַר ד׳אויגן... אין אַזאַ מינוט רייסט ער איבער דאָס תהילים־זאָגן, און אַז ער האָט שוין די „פּינצטערע" סטאַציע הינטער זיך, טוט ער אַ נדר, אם ירצה השם, ער וועט נאָר איבערקומען, מער נישט צו פאָרן מיט דער קאָליע...

פנחס גראובארד

טרפה'נע סחורה

פורים שפיל

1

(אין שטוב קומט אַריינצולויפן א ייד, אַ קאנטראַבאַנדיסט מיט
א זעקל אויף די פלייצעס).

יידן, בני־רחמנים, לאָזט מיר באַהאַלטן א פעקל טרפה'נע
סחורה! איך בין א טאַטע פון קליינע קינדער, עטץ זאָלט נישט
אויסזאָגן וואו איך בין.

(ער באַהאַלט זיך)

(עס קומט אריין א „סטאַרשי" מיט אַ סטראַשניק)

כאַזיאַאין, גדיע זדיעס יעוורעיסקי קאָנטראַבאַנדיסט? ניעטו
יעוואָ?

(אדער בעל־הבית'טע): ניעטו.

(צום סטראַשניק): שוקאַט יעוואָ.

(זיי זוכן דעם ייד און געפינען אים נישט, גייען זיי אַוועק און
קומען צוריק אַריין און פרעגן זיך ווידער דאָזעלבע און דער
בעל־הבית (אדער די בעל־הבית'טע) ענטפערן זיי, אז ער
איז נישטא. דאס איבערחזרט זיך עטלעכע מאָל. צום סוף גיט
דער ייד אַ הוסט און דער סטראַשניק געפינט אים, שלעפט ער
אים אַפער פון באַהעלטעניש און דער „סטאַרשי" טוט אַ פייף,
קומען אריין נאָך סטראַשניקעס. דאָן קומט אויך אַריין דער
נאַטשאַלניק, מאַכט מען אים א וואַרע און דער „סטאַרשי" גיט
א געשריי):

— דאַיטיע דאַראָגו! גאָספאָדין נאַטשאַלניק ידיאט!

(צום קאָנטראַבאַנדיסט): פאַשפאָרט מאַיעש?

וואָס ווילסטו אַ פאַסיקל? איך האָב נישט קיין פאַסיקל. וואָס
פאַר א פאַסיקל? כ'ווייס גאָרנישט. וואָס?

דאַוואַי פאַשפאָרט!

ייד: גייסט מיר געבן אַ פּאַטש? איך קען דיר געבן צוויי פּעטש
(און ער גיט אים אַ פּאַטש)
(דער סטראַזשניק נעמט דאָס זעקל מיט די סחורה און ער גיט
דאָס דעם „סטאַרשי" צו באַקוקן)

די אויספירער פון „טרפה'נע סחורה"

סטארשי: (צום ייד): שווידעסטוואָ נאַ טאָוואַר מאַיעש?
ייד: וואָס ווילסטו פון מיר, א פּאָר פּאָדעשוועלעך? איך האָב מיר אַ צינד געלאָזט לייגן פּאָדעשוועס, ווילסטו זיי אַראָפּרייסן?
סטארשי: שווידעסטוואָ נאַ טאָוואַר.
ייד: וואָס ווילסטו פון מיר, ס'איז אין דרויסן א רעגן, ווילסטו מיר אַראָפּרייסן די פּאָדעשוועלעך. יידן, בני־רחמנים, דעם טלית און תפילין נעמט ער מיר צו.
נאטשאלניק: ביעריטיע יעווא!
(די סטראַזשניקעס נעמען אים אָן)
ייד: (זינגט): כ'בין אַמאָל געווען אַ בראַוער מאן, א בראַוער מאן בין איך געקומען מיט סחורה קיין דיזער לאנד.
אלע: (צוזינג):
ייד: קיין דיזער לאַנד בין איך געקומען, בין איך געקומען, די רעכטע פּאָליציע האָט מיר צוגענומען.
אלע: (צוזינג)

יידל: אַזוי ווי ס׳איז נישטאָ קיין נייעם צו דערציילן, קיין נייעס צו דערציילן,

איך זינג מיר אַליין פון צרות און פון ליידן.

אלע: (צוזינג)

יידל: איך האָב ארומגעריזט די גאַנצע וועלט,
כ׳האָב געקענט האָבן דאָס רעכטע גליק,
קיין פאַרגעניגן איז פאַר מיר קיין געלט,
צו דער תפיסה ציט מיך צוריק.

סטארשי: קאַק טעביע זאַוואוט?

יידל: שינדרע־מינדרע שאט.

סטארשי: קאַקאַי שינדרע־מינדרע שאט?

יידל: משה־מרדכי, יאנקעל־מלמד, משה זוך מיך.

סטארשי: אָטקודעווא?

יידל: וואַרשאווסקא גמינא־כאַדאַקאַווסקא.

נאטשאלניק: פיסאַט יעמו פיאַט ליעט קאַטאַרזשנאַ ראבאַטא.
(דער שרייבער זיצט ביים טיש און שרייבט)

יידל: (זינגט) מיטן פריערדיקן מאַטיוו.
איך בין אַפגעפאַלן מיט צען פראַצענט,
כ׳האב עס געטון גוט הערן,
אוי, דאָס פייער האט מיין האַרץ פאַרברענט,
איך טו עס לעשן מיט מיינע הייסע טרערן.
יידן, בני־רחמנים.
נעמטס מיך אַרויס פון זייערע הענט,
גיט שוין דאָ אַ קוק,
מ׳שרייבט שוין פינף יאָר אַרעסטאַנט,
אַרעסטאַנט בין איך שוין,
כ׳האָב אינדערהיים אַ ווייב און קינדער,
שענקטס, ליבע יידעלעך,
איין נדבה יעדערן באַזונדער!
(דער שרייבער שטעלט זיך אויף)

אלע: (זינגען): בלייבט שוין מיר געזונט אלע ביינאַנד,
מ׳גייט שוין פון אייך אַוועק, אַוועק, אַוועק;
גאָט זאָל אייך געבן
איר זאָלט פרייד און נחת דערלעבן
און אונדז דאָס ביסעלע געלט

בלייבט שוין מיר געזונט אַלע ביינאַנד,
מ׳גייט שוין פון אייך אַוועק, אַוועק, אַוועק;
גאָט זאָל אייך געבן
טוי און רעגן (אדער: געזונט און לעבן).
און אונדז דעם גליקלעכן וועג.
(סאָכאַטשעוו. וואַרש. וואיעוו.)

2

יידל: אַ גוטער פורים, בעל־הבית לעבן,
היינט איבער אַ יאָר זאָלט עטץ נחת דערלעבן,
גאָט זאָל אייך מכל טוב געבן
און ישיעות ונחמות זאָל מען איבער א יאָר דערלעבן.
(עס קומט אריין דער רעוויזאָר און דער קאָנטראבאנדיסט באַהאַלט זיך אונטערן טיש).

רעוויזאר: טו ניט פרישאָל אדין טשעלאָוויעק צאָ מאַ זאָגראניטשני טאָוואָר?

בעל־הבית: ניעטו.

יידל: קוקורעקו,
דאָ בין איך דאָ.
(דער סטראָזשניק נעמט אים זוכן און געפינט אים אונטערן טיש).

רעוויזאר: פּאַשפּאָרט מאַטיע?

יידל: בעל־הבית לעבן,
איר זאָלט מיר נחת דערלעבן,
איר האָט אַ פּאַסעק, כ׳האָב אַליין אַ שטריקל,
אפשר האָט איר — באָרגט מיר, וועלעך אים געבן

רעוויזאר: פּאַשפּאָרט מאַטיע?

יידל: כ׳האָב אַ שטריקל, וויל ער נאָך אַ פּאַסעק.

רעוויזאר: קאַק ווי נאזיוואַטיע?

יידל: קאַק מיט בלוט און מיט אייטער.

רעוויזאר: קאַק טוואיא פאַמיליאַ?

יידל: קאַק בעזפלאַט.

רעוויזאר: טשטאָ מאַטיע טו טאָוואָר?

יידל: כ׳האָב אַ פּאָר שאָק אייער מיט שמאַטעס,
גראַטעס,
און לייג אַריין דיין קאָפּ מיט די פיס,

וועט זיין נאָך שוועריער.

ר ע ו ו י ז א ר: (צום סטראַזשניק) פיסאַט!

(דער סטראַזשניק זעצט זיך אוועק שרייבן).

ס ט ר א ז ש נ י ק: (צום ייד) קאַק טוואָיאַ פאַמיליאַ?

י י ד: קאַק מיט בלוט און לייג אַריין די הענט מיט די פיס.

ר ע ו ו י ז א ר: (צום סטראַזשניק) וואָזמי יעווא!

די אויספירער פון „טרפהנע סחורה"

י י ד: בעל־הבית לעבן, לייזט מיך אויס, מען גייט מיך אייזעצן.

(דער קאָנטראַבאַנדיסט נעמט פון בעל־הבית געלט און טראָגט עס צו דעם רעוויזאָר).

ר ע ו ו י ז א ר: פאַשאָל! סטראַזשניק, וואָזמי יעווא!

י י ד: בעל־הבית לעבן, גיט מיר נאָך געלט, מען גייט מיך אייזעצן.

ר ע ו ו י ז א ר: (שטופט אים) אידי!

א ל ע: א גוטן פורים!

(לויוויטש, וואַרש. וואָיעוו.)

צבי כהן (ניו־יארק)

ביי דער בזורע

די שיינע בזורע־געגנט, דער ווינקל פון פאַרבן און טענער, איז איצט חרוב; אָבער פון אמאָליקן פירשטנטום לויוויטש ביז ווייט איבער דער לעגענדן־שטאָט סאָכאָטשעוו, דאָרט ווו די בזורע שטייגט פון טאל־לאַנד איבער באַרג־משופעדיקייט און שלענגלט זיך ווייטער, כדי זיך אריינצוגיסן אין ווייסל — זעט מען נאָך אַלץ די שפורן פון די שווערע קאַמפן וועלכע האָבן זיך דאָ אפגעשפילט, און וועלכע האָבן איבערגעלאזט חורבות און וויסטענישן; דאָס פירשטנטום איז נאָר האַלב צעשטערט, אבער די לעבעדיקע שטאָט סאָכאָטשעוו איז שוין מער נישטאָ, פון דעם מקום־תורה איז א באַרג אַש געבליבן, אָפגעמעקט געוואָרן פון דער ערד...

נאָר ביי דער בזורע איז געבליבן א הילצערן הייזל, וואָס איז אויך האַלב־חרוב, אָבער אין זיינע וועגט שטעקט עפעס א סוד, ווי זיי וואָלט דערציילט א שטילן, הייליקן סוד...

אין דעם הייזל האָט געלעבט, א יידישע פישער־פאַמיליע, פראָסטע מענטשן, נאָר גוטע, ערלעכע און גאטספאַרכטיקע. נישט גרויס איז געווען די פאַמיליע, אין גאַנצן פיר פערזאָן: פאָטער און מוטער און צוויי טעכטער, כלה־מיידלעך. די עלטערע האָט געהייסן חנה'לע און די יונגערע רחל'ע; און שיין זענען די מיידלעך געווען ווי רויזן. נאָר פארשידן איז זייער שיינהייט. חנה'לע די עלטערע איז געווען ווי א רויז,וואָס האָט ערשט געעפנט איר בעכער, און אירע בלוט־רויטע רויז־בלעטלעך פאַנאַנדערגעשפרייט... אַ שלאַנקע בלאָנדינקע, פון א יאָר צוויי און צוואַנציק, פעסט געבויט, מיט אַן איידל חן־פנימל און מיט א שטענדיקן שמייכל אויף די דינע ליפעלעך; רחל'ע, דאָקעגן איז געווען ווי א רויז, וואָס האַלט נאָך פארמאַכט אירע קנאָספן און די בלעטלעך זענען איינס אויף ס'אַנדערע געוויקלט, גלייך זיי וואָלטן אינעוויניק אָפגעהיטן עפעס א סוד. אויך זי איז געווען שלאַנק און פעסט געבויט, מיט אַ צאַרט פנימ'ל פון אַ יאָר זיבעצן, און אַ קונדס, א שטיפערקע...

שטיל און רואיק האָט זיך די פאַמיליע געלעבט ביז דער מלחמה. דער פאָטער האָט יעדן פרייטיק פרי־מאָרגן געכאפט פיש אין דער בזורע — און זיי געטראָגן

אין שטאט צו פארקויפן יידן לכבוד שבת; אין די איבעריקע טעג פון דער וואך האָט ער געהאַנדלט אויפן דאַרף און אַזוי אַרום דערנערט זיין פאַמיליע.

אזוי האָט די פאמיליע געלעבט שטיל, אידיליש.

נאָר מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, האָט דער פאמיליע געטראָפן אַן אומגליק. איינמאל, פרייטיק פרי, ווען דער פאָטער איז געגאנגען מיטן קאָרב פיש אין שטאָט אַריין, האָט אים אַ קאָזאַקן־פאטרול באגעגנט. דריי זענען זיי געווען. האָט איינער דעם קאָרב פיש פון אים אַרויסגעריסן, אַ צווייטער האָט זיין פיקע אין אים אריינגעשטאָכן און דער דריטער האָט אים באזוכט, דאָס געלט צוגענומען, דעם זייגער אַראָפגעריסן, די שטיוול אַראָפגעצויגן, און דאַן אים אריינגעוואָרפן אין ראָוו, זיך אויסגעלאַכט און ווייטער געריטן...

פאַרנאַכט־צו האָבן יידן אַהיים געטראָגן דעם הרוג אין זיין הייזל, האָט דארט א יאמער אויסגעבראכן, און די מוטער מיט די קינדער זענען געזעסן און געווויינט א גאנצן שבת ארום דעם טויטן. און אַז עס איז געווָארן נאַכט, האָט מען אים צו קבורה געבראַכט, אַ גאנצע וואָך דערנאָך שבעה געזעסן, און אז די טרויער־וואָך האָט זיך געענדיקט, האט די מוטער געזאָגט צו אירע קינדער:

— קינדערלעך, עס האָט אַן אומגליק געטראָפן, אַזוי האָט גאָט געוואלט, מען טאָר נישט מורמלען. העלפט מיר צו, וועל איך ווייטער האַנדלען, פיש־פאַנגען און מיר וועלן זיך דערנערן...

האָט די מוטער געפאַנגען פיש יעדן פרייטיק פרי, און די קינדער האָבן איר צוגעהאָלפן. נאָר אַ טרויער האָט זינט דעמאָלט איינגעהילט דאס הייזל.

... און געשען איז איינמאָל אויך אין א פרייטיק־פארנאַכט, די מוטער איז פון דער שטאָט געקומען און דערציילט, וואָס דאָרט קומט אלץ פאָר; קיין פרוי זעט מען נישט אין דער גאַנצער שטאָט, זי איז איינע אויפן מאַרק געשטאַנען פול מיט שרעק, אַלע פרויען האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, טאַטעס־מאמעס האלטן זייערע קינדער פארשלאָסן אין די שענק, פארמויערט אין די קעלערס, אַפילו פרויען־קליידער האָט מען פון די ווינונגען אַרויסגערוימט. די פאַריקע נאָכט האָבן זיי די טויערן געריסן, פענצטער אַרויסגענומען און דריי יידישע מיידלעך אומגליקלעך געמאַכט...

האָבן דאָס אויסגעהערט ביידע שוועסטערס, און אַ ציטערניש איז אַ דורך זייערע לייבער, ביי דער עלטערער מער ווי ביי דער יונגערער.

און אַז די נאַכט איז צוגעפאַלן, האָט די עלטערע זיך נישט אויסגעטאן און אויף איר געלעגער געוואָכט, צו יעדן שאָרך פון דרויסן זיך צוגעהערט, עטלעכע מאָל פון איר בעט אראָפּ, און שלאָס און ריגל געפרווט, און פארנומען די קולות פון ווייטנס...

האָט זי אַ גאַנצע נאַכט געהערט, ווי מען האָט טירן און פענצטער געריסן

און פֿאַרנומען האָט זי פֿארשטיקטע וויי־געשרייען פון פרויען, און זי האָט איר שוועסטער געוועקט און געציטערט.

און אַז דער מאָרגנשטערן איז אויפגעגאַנגען, איז זי מיט איר שוועסטער צום טייך אַרויס.

האָבן זיי זיך ביים ברעג אַנידערגעזעצט, און די עלטערע האָט דער יינגערער קאָפּ אין איר שויס געגומען, איר געקושט, און געזאָגט האָט זי:

— שוועסטער־לעב, דו האָסט געהערט וואָס די מוטער האָט נעכטן דערציילט, וועגן דעם, וואָס עס קומט פֿאָר אין שטאָט, וואָס וואלסטו געטאן וועז...

— שוועסטער — האָט רחל׳ע געענטפערט — פרעג מיך נישט, עס ווערט מיר אַזוי קאַלט, אזא קעלט לויפט מיר דורכן לייב דורך.

— און ביי נאַכט, שוועסטער, האָסטו געהערט?

— אוי, דערמאָן נישט, דערמאָן נישט...

— און דאָך, שוועסטער־לעב — האָט די עלטערע אלץ ווייטער גערעדט — א ים מיט שאַנדע וואָלט דאך אויף אונדזערע פנימער געלעגן, מען וואָלט זיך אין דער בזורע מער נישט געקענט אָפּשפּיגלען...

— שווייג, שוועסטער!...

— אָבער וואָס וואָלסטו געטאָן וועז קאזאַקן ברעכן איין די פענצטער...

— רעד נישט!...

— אָבער די קאָזאַקן וועלן דאך קומען... זיי האָבן אונדזער פאָטער דערמארדעט און זיי וועלן אויך אונדז באָפֿאַלן... און דאַן... און דאַן...

— שוועס—טער! — האָט די יינגערע ציטערנדיק געזאָגט, און איר קאָפּ נאָך טיפער אין דער שוועסטערס שויס איינגעגראָבן.

— רחל׳ע!

— וואָס?

— לאָמיר... לאָמיר אריינשפרינגען אין טייך אַריין, איידער...

— שוועסטער?!!

— זיי קומען... זיי וועלן קומען... און די שאַנדע וועט זיין אַזוי גרויס...

אָבער, שוועסטער זעסט, ווי די בזורע לויפט אַזוי שיין באַרג־אַרויף און באַרג־אַראָפּ און פאַלט דאָרט ווייט, ווייט אין דער וויסל אַריין, און די וויסל איז אזוי שיין, און גרויס, און זי לויפט אַרום וואַרשע, און וואַרשע איז א שיינע שטאָט מיט אזוי פיל געטנער, טעאַטערן און מיט אַזוי פיל יונגע לייט... עס איז אַלץ אזוי שיין און די זאָגסט... בררר...

— אָבער זיי וועלן קומען... געדענק, דו וועסט דיר דערנאָך קיין אָרט מער נישט געפינען... דו וועסט מער אין דער בזורע נישט קוקן, דיך נישט מער שפּיגלען אין דער וויסל און קיין וואַרשע נישט קומען... אַ וועלט מיט שאַנדע וועט דיך ארומרינגלען, געדענק! — —

— איי גאָט!

— זיי געזונט, שוועסטער!

— גייסט?

— יאָ!

— איך אויך, נאָר דער מוטער?

—לאמיר זיך מיט איר געזעגענען, אָבער איר גאָרנישט זאגן.

זיי האָבן די מוטער געפֿירט, אויף איר האַלדז געפֿאַלן, און זי געקושט:

— זיי געזונט, מוטער... מיר גייען אַוועק... מיר גייען, איידער זיי קומען אַהער, אונדזער ערע גייען מיר ראַטעווען... די וועלט וואָלט דאָך דערנאָך געווען פול מיט שאָנדע!

די מוטער האָט שטיל געגאָסן טרערן און געזאָגט:

— וווּ גייט איר, קינדער?

איינע נאָך דער אנדערער האָבן זיי זיך פון אירע הענט אַרויסגעגליטשט, צום טייך אוועק — און אַריינגעשפרונגען.

וועז די מוטער האָט זיך דערפון דערוווסט, איז זי שטיין געבליבן, זיך ארומגעקוקט און געזאָגט:

— און איך? וווּ בלייב איך?... קינדער!...

און איז אויך אריינגעשפרונגען...

באַלד איז אַרויס א בת־קול פון הימל:

— אם הבנים שמחה, הללויה!

מחלה לעווין־בוטלער

פון מיינע איבערלעבונגען

ד י זיצונג אין דער שולע „התחיה" האָט זיך פארצויגן ביז 2 אזייגער נאָכמיטאָג. איך מיט מחלה גרינבערג זענען געזעסן צוגעטוליעט איינע צו דער צווייטער. מיר זענען געווען הונגעריק, אז מיר האָבן נישט געוווסט וואָס עס טוט זיך מיט אונדז. וועז די זיצונג האָט געהאט באַשטימט דעם שול־בודזשעט און דער פאַרזיצער האָט געמאַלדן, אז די זיצונג איז געענדיקט, זענען מיר צוזאמען געגאנגען אהיים. אויפן וועג זאָגט זי צו מיר, אז אין שטוב איז נישטאָ וואָס צו עסן. „קום צו מיר, זאָג איך, וואָס עס וועט זיין וועלן מיר בײדע עסן".

דערזעענדיק אונדז בײדן, האָט מיין מוטער א בייזן קוק געווארפן אויף מיר, נאָר זעענדיק מחלה'ן, האָט זי זיך אביסל צוריקגעהאלטן. מיין מוטער האָט אוועק־געשטעלט דאָס ביסל עסן, וואָס מיר האָבן זשעדנע אויפגעגעסן, און זענען דאָך געבליבן הונגעריק. עס האָט זיך אונדז געוואָלט שטארק עסן נאָך און נאָך, עפעס טרינקען ווארעמעס, נאָר עס איז מער גאָרנישט געווען...

מיר זענען בײדע געגאנגען צו שמחה גרונדוואג, זען וואָס זיין קינד מאכט (מאניע נחומס איז דאן קראנק געווען אויף טיפוס).

אויף דער גאַס איז פינצטער און קאַלט. א זאַוויערוכע. ביי שמחה גרונדוואג איז די שטימונג געווען זייער א געדריקטע. ס'קינד איז געלעגן געפערלעך קראנק. מיך מיט מחלהן האָט קיינער נישט באמערקט. מיר האָבן זיך אוועקגעזעצט אין א ווינקעלע און געשוויגן.

עס איז אריינגעקומען דער אלטער סקאטניצקי און באטראכט דאָס קינד. ער האָט געזאָגט צו אונדז און צו משה ש ו א ר צ א ר, אז עס איז נישטא קיין שום ענדערונג אין דער קראַנקייט פון קינד.

איך מיט מחלהן האָבן זיך אויפגעהויבן און אוועקגעגאנגען. קיינער האָט נישט באמערקט אונדזער אוועקגיין.

לעבן אונדזער שטוב האָב איך געהערט דאָס הויכע רעדן פון ברכה ו ו א ל־ק א ו י ט ש. איך האָב זיך געזעגנט מיט מחלהן, נישט אויסרעדנדיק קיין וואָרט און געפילט ווי די טרערן שטיקן איר האלדז.

ביי אונדז אין שטוב איז געווען וואַרעם. אינמיטן צימער איז געשטאנען אן אייזערנער אויוון און ארום זענען געזיצן ברכה וואלקאָוויטש, פערל וואל־קאוויטש, יאסל מונע און מנשה קנאַט. אלע האָבן געוואַרט צו הערן פון מיר א וואָרט וועגן מצב פון קינד.

מיין מוטער האָט דערלאנגט די קארטאָפל, וואָס זי האָט געבראטן אויפן אייזער־נעם אויוון, און מיר האָבן פארטרינקען מיט אביסל ציקאָריע־וואסער. מיין אַרעמע מאַמע האָט מער נישט געקוקט אויף מיר בייז. זי איז געווען גליקלעך וואָס אין שטוב איז וואַרעם, און וואָס זי האָט מיט וואָס מכבד צו זיין די געסט...

פון רעכטס צו לינקס: אהרן פרידמאַן, אלעזר־מאיר ליבערט און נחום גרודזואג

יעקב פרידמאן

משה פעסטמאן

א

משה פעסטמאן איז אין סאָכאַטשעוו געווען אַ יידישער לערער, וואָס האָט אויף זיך גענומען די עובדה צו לערנען יידישע קינדער — יידיש פון אַ בריוונשטעלער. דער פרומער טייל פון שטאָט האָט גלייך געפסקנט, אַז פעסטמאן וויל אַלע קינדער ברענגען צו שמד און מ׳האָט מיט אים מלחמה־געהאַלטן. די, וועלכע האָבן אים יאָ פאַרשטאַנען, האָבן זיך מיט גאָרנישט געריכט און האָבן געשיקט זייערע קינדער צום לערער אין שטוב.

משה פעסטמאַן איז שטענדיק געווען אנגעטאן ציכטיק, ריין ווי ס׳פאַסט פאַר אַ קולטור־מענטש. ער האָט געהאַלטן, אַז די תלמידים זיינע דאַרפן אויך לערנען פון אים דאָס עסטעטישע. אַזוי האָט ער געלערנט שרייבן און לייענען הונדערטער יידישע קינדער.

משה פעסטמאַן

אַ חוץ טראָגן דאָס יידישע וואָרט צו יידישע קינדער, האָט פעסטמאן געהאַט נאך אַן אידעאל — ארץ־ישראל. ער איז געווען א ציוניסט מיט האַרץ און נשמה, און געהאַט אַ השפעה אויפן יינגן דור.

זיין שווער מאַטעריעל לעבן האָט אים לסוף אייגנגעבראַכן. נאָך אַ שווערן איבערפאַל אויף אים פון חסידים, קעגנער פון ציוניזם, איז ער קראַנק געוואָרן. כמעט 15 יאָר נישט אַראָפּ פון בעט. די משפחה איז שרעקלעך פאַראָרימט געוואָרן, און דאס האָט זיך אפגערופן אויך אויפן לעבן פון זיינע קינדער.

דער עלטסטער זון נפתלי, א גוטער תלמיד, איז אוועק קיין וואַרשע כדי צו לערנען אין אַ העכערער שול, אָבער דאָ האָט זיך ביי אים אָפּגערופן דאס שווערע לעבן פון די קינדער־יארן. די טראַגישע השפעה פון דער אומגליקלעכער שטוב און דער באַגאַבטער שילער איז אראָפּ פון זינען און געשטאַרבן אַלס משוגענער. די איבעריקע קינדער האָבן געמוזט מפרנס זיין די משפחה . . .

זיין זון, נפתלי פעסטמאַן

די יונגע סאָבאַטשעווער חלוצים, וואָס האָבן זייער דערציאונג געהאַט צו פאַרדאַנקען משה פעסטמאַן, האָבן זייער לערער נישט פאַרגעסן, און ווען זיי האָבן באַשלאָסן פאָרן קיין ארץ־ישראל, זענען זיי אַוועק זיך געזעגענען מיט זייער רבי.

דאָס איז געווען א ווינטער־פרימאָרגן.

שטיל, מרה־שחורהדיק איז פעסטמאן געלעגן אין קראַנקן־בעט. אין שטוב זענען אַריין די חלוצים. זיי זענען צו צום בעט, געמומען זיין אייז־קאַלטע האַנט אין זייערע יונגע הענט און געווונטשן: „בלייבט געזונט, חבר, איר זאלט נאך שטארקער ווערן און באקומען נייע כוחות. להתראות מיט אונדז דארט אין ארץ־ישראל".

דער קראַנקער איז געלעגן אויף אַ זייט, געאַטעמט שווער, זיך אָנגעשטרענגט און געזאגט:

—„פארט געזונט! געדענקט אייער אויפגאבע! ברענגט אריין לעבן אין א״י! מיט אייער יונג בלוט און יונגע לעבנס, לעבט אויף דאס לאנד — אונדזער לאנד — ארץ־ישראל. מיט אייער שווייס זאלט איר באנעצן דעם טרוקענעם באדן — ר׳זאל פרוכטבאר זיין... דערמאָנט זיך אַמאָל, ביי אייער הייליקער אַרבעט, אין אייער עלטסטן חבר, וועלכער האָט אין גלות געקעמפט און געליטן פאַר אייך...

ער שטרענגט זיך אָן אויפצוזעצן און דריקנדיק פעסט זייערע הענט רעדט ער ווייטער: — חברים... גריסט ארץ־ישראל, גריסט אונדזערע ברידער אין ארץ־ישראל, איך וויל נאָך דערלעבן... זיך צו זען מיט אייך און מיט ארץ־ישראל...

בערל לייפער

עוד... לא... אבדה... תקותנו...

ער איז צוריקגעפאלן אויפן קישן, און טרערן ווי פערל זענען גערונען פון זיינע אויגן.

אין מיין אָנווועזנהייט איז פאַרגעקומען די טראַגישע געזעגענונג, וואָס איז מיר ביז היינט פארבליבן אין מיין זכרון.

דער ציוניסטישער מנין
ביי ר׳ שמואל נעלסאן

ב

גלייך ווי ד״ר הערצל האָט פראָקלאַמירט זיין פאָליטישן ציוניזם, האָט זיך באַלד אַ קליינע גרופּע מענטשן פון אונדזער שטעטל סאָכאַטשעוו אויך אָנגעשלאָסן אין דער נייער באַוועגונג.

אויף וויפל איך געדענק זענען עס געווען: יחיאל מאיר גרונדוואַג און זיין זון שמחה גרונדוואַג, משה פעסטמאן דער לערער, מאיר נאַשעלעוויטש דער קוילן הענדלער, שמחה וויסלאָווסקי דער שניידער, לוזער ראָזענפעלד דער מאָלער, כתריאל דער זאָקן־מאַכער און ר׳ שמואל נעלסאָן.

מיט זייער גאַנצן פייער און גרויס כבוד צו ד״ר הערצל, האָבן זיי זיך איבערגעגעבן צו דער נייער, ציוניסטישער באַוועגונג. זיי האָבן באַלד אָנגעטראָפן שטאַרקע קעגנערשאַפט אויף יעדן טריט און שריט און זיי האָבן מלחמה געהאַלטן פאַרן ציוניסטישן געדאַנק. יעדער איינער פון די אויבן־דערמאָנטע האָט געטאָן אלץ לויט זיינע כוחות כדי צו קענען אַרייַנברענגען דעם ציוניזם אין יעדער יידישער שטוב און אין יעדן יידישן האַרץ. נישט קיין לייכטע אַרבעט האָבן די ציוניסטישע קעמפער געהאַט אויף זיך.

עס איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק צו שאַפן אַ ציוניסטישן מנין, ווו יעדן שבת ביים דאַוונען, זאָל מען קענען אומגעשטערט רעדן וועגן ציוניזם, און אזוי ארום געווינען אָנהענגער. דער געדאַנק איז אַלעמען געפעלן און מ׳האָט אָנגעהויבן זוכן אַ שטוב פארן מנין. ס׳האט זיך אָבער נישט געפונען קיין איין הויז אין שטאָט, וואָס זאָל וועלן פאַרדינגען אַ שטוב דעם „טריפהנעם מנין״, מ׳האָט זיי אויך אָפגעזאָגט צו געבן אַ ספר־תורה צום לייענען, פאַר פחד, ס׳זאָל ח״ו נישט פסול ווערן...

וועג אַלע האָבן זיך שוין כמעט ווי מתיאש געווען פון קענען אַדורכפירן דעם שיינעם געדאַנק, האָט פלוצלינג ר׳ שמואל נעלסאָן ביי אַ זיצונג פאַרגעלייגט, אז ער וועט דערלויבן מאַכן א מנין ביי זיך אין הויז אוו ער וויל זען וער עס וועט קומען שטערן. די פראָגע וועגן אַ ספר־תורה איז אויך געלייזט געוואָרן. די ציוניסטן האָבן

ר׳ שמואל נעלסאן

באַשלאָסן צו שרייבן א ספר. דער מנין איז אזוי אַרום געבוירן געוואָרן און אַ ספר האָבן זיי אויך באקומען.

עס געדענקט זיך זייער גוט די יום־טובדיקע שטימונג וואָס דער ציוניסטישער מנין האָט געשאַפן מיט דעם סיום־הספר. צום סיום־הספר זענען געקומען אפילו פון די גרעסטע קעגנער, וואָס האָבן נישט געקענט ביישטיין דעם נסיון נישט צו קויפן אן אות ביים סיום, זאָל עס זיין פאַר א ציוניסטיש מנין.

אַ סך פרומע יידן און אויך חסידים זענען געגאנגען אין הויז פון ר׳ שמואל נעלסאָן, ווו ס׳איז פאָרגעקומען דער סיום־הספר, און האָבן מיט ציטערעריקע הענט געשריבן דאָס געקויפטע אות, און אויך געטרונקען אַ גוטן לחיים, פאַרביסן מיט לעקעך און שנעל אָפגעטראָגן זיך אַ היים ס׳זאָל זיי ווער ח״ו נישט אָנטרעפן.

איך געדענק נאך ווי איצט, ווען מיין טאַטע איז אַהיים געקומען ביינאַכט בין איך נאָך נישט געשלאָפן, נעמט ער אַרויס אַ פאפירל פון קעשענע און פרעגט מיך, וואָס דאָס איז? איך זאג אים, אַז דאס איז אַ ציוניסטישער שקל. ער האט מיר דערציילט, אַז ער איז מיטן זיידן הערש פרידמאן געגאַנגען קויפן אַן אות אין ספר־תורה וואס די ציוניסטן שרייבן, זענען געווען נאָך אָנגעזעענע יידן, און ווייזט אויס, ווען זיי האָבן געשריבן דאָס אות האט מען זיי אַרײַנגעלייגט דעם שקל אין קעשענע.

מיט אַזעלכע מיטלען האָט דער ציוניסטישער געדאַנק געמוטן אַרײַנדרינגען אין די באַלעבאטישע הייזער פון אונדזער שטעטל. ר׳ שמואל נעלסאָן האָט זיך מיט קיין אנדערע געזעלשאַפטלעכע ענינים נישט פאַרנומען. ער האָט אָנגעצונדן דאָס ציוניסטישע פייערל און געלאָזט עס טליען און אַז ער האָט געזען ס׳איז דאָ ווער ס׳זאָל עס היטן, האָט ער זיך אָפגעגעבן מיט זיין פרנסה אין געוועלב.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געקומען זיינס אַ זון פון אַמעריקע אויף א באַזוך צו די עלטערן. דאָס איז געווען חנוכה־צייט. אין סאָכאַטשעוו איז שוין געווען אַ בריט־פאַרצווייגטע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אונטערן נאָמען „השומר הצעיר״. איך האָב אים פאַרבעטן אויף אַ באַזוך אין לאָקאל פון דער שולע „התחיה״, ווו איך האָב אים דערקלערט די אויפגאַבע פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע. ער האָט געדאַנקט פאַר דעם כבוד, און ר׳ שמואל נעלסאָן האָט אין זיין נאָמען מיך פאַרבעטן צו זיך אין שטוב. ביי א גוט גלעזל טיי האָט דער גאַסט געגעבן אַ געוויסע סומע געלט פאר קולטור־צוועקן, און פאַר דעם געלט איז געשאָפן געוואָרן אַ קליינע ביבליאָטעק.

אין אַ צייט אַרום האָט די גאַנצע משפחה נעלסאָן עמיגרירט קיין אמעריקע. צו אונדז זענען דערגאנגען ידיעות, אַז זיינס אַ צווייטער זון, הערמאַן נעלסאָן, פאַרנעמט זיך מיט הילפס־ארבעט פאַר זיינע לאַנדסלייט אין אמעריקע און גאנץ באזונדער פאר די נייע עולים אין ישראל. ער איז דער דופק פון סאָכאַטשעווער „רעליעף״ אין ניו־יארק. ווען נישט ער וואָלט שוין לאנג דער רעליעף נישט עקזיסטירט. נאָר דורך זיין ווארעמער איבערגעגעבנקייט און איניציא־

טיוו האָט ער דערמעגלעכט די גרויסע הילף פאר אונדזער ארגון יוצאי סוכצ׳וב אין ישראל.

אין אמעריקע זענען זיי אזוי ארום ממשיך די ציוניסטישע ארבעט פון די עלטערן יעדער אויף זיין וועג. פון פאָטערס ארבעט ביז דער אנשטייונג פון מדינת ישראל. און דער זון אין אמעריקע העלפט ראטעווען זיינע לאנדסלייט, די שארית הפליטה פון היטלער גהינום. דורך זיין מיטהילף פאר ישראל, האָט דער טאטע מיט אַ סך צענדליקער יאָרן צוריק דערמעגלעכט אַ ציוניסטישן מנין כדי צו פאָרשטארקן דעם ציוניזם, דער זון העלפט מדינת ישראל צו באַזעצן די נייע עולים פליטים וואָס זענען געקומען פון די לאַגערן.

ר׳ שמואל נעלסאָן איז געשטארבן אין אמעריקע.

א זכר פון בית־הקברות

יוסף וואלקאוויטש

ג

יוסף וואָלקאָוויטש האָט געשטאמט פון אַן אַלט־חסידישער משפחה. געווען אַ פרנס בן פרנס. זיין פאָטער, ר׳ חיים מרדכי וואָלקאָוויטש, איז געווען פון די ערשטע געראָר חסידים ביים שפת־אמת און טיש־זיצער ביים אַלטן סאָכאָטשעווער, ר׳ אברהם׳לע.

געווען אַ וואַלד־סוחר און ראש־הקהל אין סאַכאַטשעוו. געפירט א שטארקן קאַמף קעגן די ציוניסטן און געפירט די שטאַט מיט תקיפות.

זיין זון, יוסף וואַלקאָוויטש איז געוויילט געוואָרן אַלס פרנס דורך דער אגודה. טראָץ דעם וואָס די שטאַט האָט נישט שטארק געהאַלטן פון אים, איז ער דאך יעדעס מאָל אויפסניי געוויילט געוואָרן.

צו די קהלה־ענינים האָט ער זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן. אָבער ער האָט אַלץ געטאָן לויט זיין אייגענעם ווילן און פֿאַרשטאַנד. אינטערעסאַנט, אז דעם קאַמף קעגן אים האָבן אָנגעהויבן די צעירים פון זיי פֿאַרטיי, די אגודה. און ס׳איז זיי אויך געלונגען צו מאכן אים אויס דאָזאָר און ממילא — אויס ראש־הקהל.

אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ דורך די נאַצים.

יחיאל מאיר טילמאן

ד.

געשטאַמט פון די עלטסטע משפחות אין שטאָט, גאנץ מעגלעך פון די ערשטע יידישע משפחות אין סאַכאַטשעוו. געשמ׳ט פֿאַר זייער אַ קארגן. ער אליין האָט אויך געהאלטן, אז זיין רייכקייט האָט זיך געגומען פון שפֿאַרזאמקייט. געווען איז ער אַ ייד, אַ תקיף, וואָס האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט פון זאָגן יעדן איינעם, לויט זיין מיינונג, דעם אמת — אזוי צו יידן און אויך נישט מורא געהאט אַרייצוזאָגן די גויים. אַ געוויסע צייט איז ער געווען ראַטמאַן און שטאָט־ראט. אז ס׳פלעגט פֿאַרקומען שבת־צונאַכטס אַ זיצונג, איז ער געקומען אָנגעטאָן אין שבתדיקן שלאָף־ראָק. די גויים האָט עס פֿאַרדראָסן אַזאַ חוצפה פון א ייד.

טראָץ דעם וואָס ר׳האָט געהאט אַ נאָמען פאר אַ קארגן פונדעסטוועגן אז מ׳האט חתונה געמאכט אַן אָרימע כלה, האָט ר׳ יחיאל־מאיר געהאט א חזקה, אויסער די געלט־שפענדונג, אויך צו קויפן דעם טלית פארן חתן, און שלעכט איז געווען אז ס׳האָט אים ווער די חזקה צוגענומען.

מיט זיין קאפיטאל האָט ער געשאפן אַ באַנק לטובת דעם מיטעלן קלאס פון שטאָט, און זיך איבערגעגעבן צו דעם מיט אלע זיינע כוחות. און ווער ס׳האָט זיך נאָר געניטיקט אין אַ הלוואה, האָט ביי אים באקומען, איבערהויפט — די קליין־העגדלער.

עטלעכע מאָל אין יאָר איז ער געפֿאָרן צום אלעכסאַנדער רבין אלס זיין חסיד.

אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ דורך די נאַצים.

דער מארד איבערן פאוויאטאווע נאטשאלניק באראגאוו

ה

אַ שווערער הייסער תשעה־באב־טאָג איז דאָס געווען אין יאָר 1905. מ׳האָט געזען פאַרשמאַכטע פנימער פון פאַסטן. וועט ס׳גייט אין די זאָקן, וועט אין לייכטע שיך. וועט ס׳גייט דאַוונען, וועט פון דאַוונען און טוט אַלע מאָל אַ שפּיי אין דער זייט פון ניכטערן מאָגן, האָפּנדיק, אַז דער טאָג וועט שנעל אַדורכגיין.

האָט זיך פאַרגלוסט מיין פאָטער מענדל פרידמאַן מאַכן אַ שפּאַציר אין דאָרף כאָדאַקאָוו צום וואָיט, מיט אים רעדן וועגן אַן ענין. און אַזוי ווי ס׳איז פונקט געווען ביי אים דער שכן און פאַרטרעטער פון וואָיט מיטן וועגעלע, האָט ער באַשלאָסן מיטפאָרן בכדי ער זאָל קאָנען באַלד נאָך מיטאָגצייט צוריקזיין.

זיך דערווייטערנדיק פון שטאָט עטלעכע קילאָמעטער, האָבן זיי פלוצלינג דערהערט שיסן אין ראָוו ביים וועג, פון גרויס שרעק זענען זיי ביידע אַראָפּגע־שפרונגען פון וועגעלע און זיך אָנגעקוקט איינער דעם צווייטן. אין דעם מאָמענט קומט אַרויף אַ יונגער מענטש פון ראָוו מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט, שפּרינגט אַריין אין וועגעלע און רופט ביידע צו זיך און נעמט די לייצעס און טרייבט דאָס פערד זייער שנעל. מיין פאָטער פון גרויס שרעק איז געבליבן שטיין ווי פאַר־שטיינערט אויפן אָרט און דערזען ווי עס שטייט ביים זייט וועג, ווו מען האָט געשאָסן, דעם נאַטשאַלניקס בריטשקעלע. ווי ער שטייט נאָך אַזוי און טראַכט, קומט אַרויף אַ צווייטער פון ראָוו אויך מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט, לויפט גלייך צו אים, שטעלט צו דעם רעוואָלווער צו זיין מויל און פרעגט אים: דאָקאָנד מאי ספולניק אוטשיעקאַל? — וווהין איז מיין שותף אַנטלאָפן? פאַר גרויס שרעק האָט ער נישט געקענט רעדן און האָט אים נאָר געוויזן מיטן האַנט ווי דאָס וועגעלע איז אָפּגעפאָרן. דער צווייטער האָט אָנגעהויבן לויפן אין דער ריכטונג.

נאָך אייניקע מינוטן האָט ער זיך באַרואיקט, איז ער צוגעגאַנגען צום בריטש־קעלע, האָט ער געזען דעם קאָפּ פון דעם סטראַזשניק־דענשטשיק טויט ווי די וואַנט און פרעגט אים מיט שרעק, וועט ס׳האָט געשאָסן און צי זענען זיי אַנטלאָפן. אַז ער האָט אים באַרואיקט, זענען ביידע צוגעגאַנגען צום ראָוו ביים וועג און האָבן געזען ווי דער נאַטשאַלניק באַראַגאָוו ליגט דערשאָסן און זיין הונט לעקט אים אָרום

זיין בלוט און בילט זייער שטאַרק. דער סטראַשניק איז גלייך אַריינגעשפרונגען אין בריטשקעלע צוזאַמען מיטן טאַטן און הענדום־פענדום אַוועק אין שטאָט.

חדשים צייט האָט מען דעם טאַטן געראפן צו אויספאָרשונגען. ס׳האָט שוין געהאַלטן דערביי מ׳זאָל אים חושד זיין, אז ער האָט אָנטיילגענומען אינעם מאָרד.

אַ דאַנק דעם סטראַשניק, וואָס האָט געטענהעט, אַז ער האָט אים בעת מעשה דאָרט ניט געזעען, נאָר ערשט נאָך דער שיסעריי, אויך דער גוי, וואָס איז מיט־געפאָרן, האָט געשווירן, אַז ביידע זענען אָנגעקומען, וועז מען האָט שוין געשאָסן, און די צווי טעראָריסטן האָבן פאַרעפנטלעכט זייער מעלדונג, און געמיינט דער־מיט ראַטעוועז דעם טאַטן, האָבן באַשטעטיקט, אַז וועז ס׳וואָלט געוועזן נאָך אַ קויל אין רעוואָלווער, וואָלטן זיי דעם ייד אויך דערשאָסן, בכדי ס׳זאָל ניט בלייבן קיין עדות קעגן זיי...

אַזויערנאָך איז דער טאַטע ניצול געוואָרן פון טויט.

די יידישע באַפעלקערונג האָט באמת געטרויערט נאָכן נאַטשאַלניק פאַר זיינע גוטע באַציאונגען אין שטאָט, און די פּאָליאַקן האָבן זיך געפרייט און מיט שמחה געזאָגט: מ׳האָט דערמאָרדעט דעם זשידאָווסקי אוטשיטשעל...

POLACY!

Po znojnym roku trudów i pracy, orki i siewu, wchodzimy w okres jesiennych plonów.

Zaczyna się nowy rok gospodarczy wsi polskiej. Rok ten wypełni dalsza walka z zalewem żydowskim.

Wypędzamy żyda z polskich wsi nie poto, by wrogi okupant miast naszych zgarniał zyski z pracy Narodu.

Hasłem na dziś — skierowanie wsi polskiej do zażydzonych miast dla stworzenia polskiego handlu i rzemiosła.

Polak bezrolny i bezrobotny zdobywa pracę i chleb tylko w zmaganiach z żydostwem.

W walce gospodarczej z żydami w latach ubiegłych daliśmy pracę setkom tysięcy Polaków, w latach najbliższych musimy dać pracę — milionom.

POLACY WSI I MIAST!

Chłopi, Rzemieślnicy i Kupcy!

Ani grosz w ręce żydowskie!

Zboże polskie do polskich młynów!

Produkty rolne do sklepów i hurtowni polskich!

Towary dla wsi z fabryk, sklepów i straganów polskich!

ZDRAJCĄ NARODU KTO ZŁAMIE TEN NAKAZ!

PRECZ Z BIERNOŚCIĄ —

— DO WALKI!

O POLSKĘ BEZ ŻYDÓW!

O POLSKĘ POLAKÓW!

O POLSKĘ NARODOWĄ!

STRONNICTWO NARODOWE

Druk Państwowy Warszawa Tel 9-10-03

Polacy!

Cztery miliony żydów pasożytuje na ciele Narodu Polskiego

Żydzi opanowali nam przemysł, handel, wolne zawody i rzemiosło

Cztery miliony żydów czycha na ciężko zapracowane pieniądze polskiego chłopa i robotnika.

Gdy dzieci Wasze często głodne — Wy pozwalacie wyzyskiwać się żydowi!

Ten stan rzeczy musi się zmienić.

Nie wolno Wam wejść do sklepu żydowskiego. Nie wolno za grosz kupić u żyda.

Polak kupujący u żyda jest zdrajcą sprawy narodowej!

Zwycięstwo pod sztandarami Młodej Polski.

Z. M. P.

NAKŁAD. SOCHACZEW.

Rolniku Polski!

Pamiętaj, że kupując u swoich, dopomagasz do stworzenia warsztatów pracy dla własnych dzieci, które z przeludnionej wsi pójdą do handlu i rzemiosła w mieście.

Pamiętaj, że kupując u Polaka i sprzedając Polakowi pomagasz wzrastaniu polskiego handlu i budujesz siłę gospodarczą Narodu Polskiego.

Jeżeli pragniesz dobra własnych [dzieci,

Jeżeli pragniesz silnej i wielkiej [Polski—

Pamiętaj o haśle **„SWÓJ DO SWEGO PO SWOJE".**

Kupuj tylko u Polaków!

ZARZĄD
Stowarzyszenia Kupców Polskich
w Sochaczewie.

אַזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן...
ככה זה התחיל...
כרזה הסתה אנטי־יהודיים בפולין לפני השואה

ח.

חורבן

מ. ראיאק

די פארניכטונג

(גבית עדות פון הערצקע טילמאן, הירשל גאטהעלף, און שלמה יאקובאוויטש)

מיט גרויס פחד האָבן די יידן אין סאָכאָטשעוו אויפגענומען די ידיעות וועגן די נצחונות פון די דייטשן. וועָן מען האט זיך אין סאָכאָטשעוו דערוווסט, אז דער פוילישער חיל אונטער דער פירונג פון געניראל בארטנאווסקי ליידט מפלות איינע נאך דער צווייטער; וועָן עס זענען געקומען די ידיעות, אז עס זענען געפאלן וולאצלאוועק און אנדערע שכנותדיקע שטעט און אז די דייטשן דערנענטערן זיך צו סאָכאָטשעוו, איז אין שטאט געווארן חושך. וועגן דער אכזריות פון די דייטשן אין די פארנומענע ארומיקע שטעט האט מען שוין געווווסט פון די פליטים, וואס זענען אנגעלאָפן קיין סאָכאָטשעוו, און די סאָכאָטשעווער יידן זענען ארומגעגאנגען ווי צעמישטע, נישט וויסנדיק ווו זיך אהינצוטאן און ווי אזוי זיך צו שיצן פון דער ווילדער חיה, וואס רוקט זיך אָן. א טייל יוגנטלעכע — ביי א 200 פערזאן — האבן זיך געלאזן לויפן אין דער ריכטונג פון ראטנפארבאנד, נישט קוקנדיק אויף די גרויסע שווערקייטן און געפאָרן מיט וועלכע דאָס איז געווען פארבונדן. די איבערקע יידן זענען אנטלאפן אין די שכנותדיקע שטעט. מען איז געלאפן קיין וואו־שע, וויסקיט, זשירארדאוו א. א. וו. אין סאָכאָטשעוו זענען פארבליבן בלויז עטלעכע צענדליק אלטע און קראנקע, וואס האבן קיין כוח נישט געהאט צו אנטלויפן.

בלוט און פייער

די דייטשן האבן פארנומען סאָכאָטשעוו ארום דעם 15־טן סעפטעמבער 1939. זיי האבן אין שטאט קיין יידן כמעט נישט געפונען. אויך די ארטיקע פאליאקן האבן געווווסט, וואס די דייטשן האבן אפגעטאן מיט די יידן אין די ארומיקע שטעט און זיי האבן אויף זייערע הייזער אויסגעהאנגען הייליקע בילדער און צלמים, כדי אויסצומיידן דעם מלאך־המות. די דייטשן האבן דעריבער אויסגעגאסן זייער צאָרן אויף די פארבליבענע זקנים און קראנקע. זיי האבן זיי אויפגעזוכט, א טייל פון די אומגליקלעכע דערשאסן אויף זייערע בעטלעך און אין פארשידענע לעכער, ווו זיי האָבן זיך געפרווט אויסבאהאלטן, און א טייל פון זיי זענען געפייניקט געווארן ביז זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות. די מערדער האָבן זיך לעבעדיקערהייט

און שוין נאָכן טויט איזדעקאוועט איבער זייערע קרבנות, ווי זיי וואלטן געוואָלט זיך נוקם זיין פארוואָס זיי האָבן אין סאָכאַטשעוו נישט געפונען אלע יידן. צווישן די אומגעבראכטע זקנים און קראנקע זענען געווען ישראל גאָלדפאָרב, דער שדכן הלל טרעגער, שרה־יענטל — די מוטער פון הערצקע בערמאן, א. א. וו.

פארענדיקנדיק מיט די אלטע און קראנקע, האָבן זיי זיך געזומען צו די הייזער. זיי האָבן אונטערגעצונדן די הייזער פון די אנטלאָפענע יידן און זיי כמעט אלע פארברענט. עס זענען פארבליבן גאנץ בלויז די יידישע הייזער, וואָס זענען געשטאנען בשכנות מיט קריסטלעכע, און די קריסטן האָבן זיי אפגעבעטן כדי אויסצוהיטן זייערע אייגענע הייזער פון דעם פייער. עס זענען דעמאָלט פארברענט געוואָרן איבער הונדערט יידישע הייזער.

די פליטים

די פליטים פון סאָכאַטשעוו האָבן אין ערגעץ קיין מנוחה נישט געפונען. סיי אין וואַרשע און סיי אין זשיראַרדאָוו און אין וויסקיט אומעטום וווּ די דייטשן האָבן פארשפרייט זייער הערשאפט האָבן זיי כמעט אויף דעם זעלבן שטייגער אכזריותדיק געפייניקט די יידן. נאָכן ארומוואַנדערן א פאר וואכן, האָבן זיך די סאָכאַטשעווער ביסלעכווייז אנגעהויבן אומצוקערן אין זייער שטאָט אריין. צום סוף סעפטעמבער 1939 זענען שוין אין סאָכאַטשעוו געווען ביי 2000 יידן, אבער א גרויסער טייל פון די סאָכאַטשעווער יידן זענען פארבליבן אין דער פרעמד. נישט אומגעקערט האָבן זיך איבערהויפט די, וואָס האָבן זיך דערוווסט, אז זייערע הייזער זענען פארברענט געוואָרן און זיי האָבן דערשפירט, אז קיין היים וועלן זיי אין סאָכאַטשעוו מער נישט קענען האָבן.

די צוריקגעקומענע סאָכאַטשעווער, וועמענס הייזער זענען אפילו גאנץ געבליבן, האָבן אויך קיין ארט נישט געפונען ווו צו זיין. זייערע הייזער זענען געווארן פארנומען דורך די ארטיקע קריסטן, און זיי האָבן זיך געמוזט באזעצן אין קעלערס און אין פוסטע באראקן, וועלכע דער מאגיסטראט האט געהאט אויפגעשטעלט פאר דער אריימער באפעלקערונג. זיי האָבן זיך אריינגעפרעסט צו 2־3 משפחות אין איין צימער און האָבן אנגעהויבן טרינקען פון בלוטיקן כוס.

אזוי ווי א חולה מסוכן וואַרפט זיך פון איין אָרט אויפן צווייטן, מיינענדיק אז אויף דער צווייטער זייט וועט אים זיין לייכטער צו ליגן, אזוי האָבן זיך אויך די יידן אין יענער געגנט, נאָכן אריינקומען פון די דייטשן, געוואָרפן פון איין שטאט אין דער אנדערער. און פונקט אזוי ווי די סאָכאַטשעווער יידן זענען געלאָפן קיין וואַרשע, וויסקיט, זשיראַרדאָוו א. א., אזוי זענען אנגעקומען קיין סאָכאַטשעוו פליטים פון דער ארומיקער געגנט, ווי אילעווע, קאטשינגאט, מלאדיעשין, א. א. אזוי זענען אין יאנואר 1940 אנגעקומען קיין סאָכאַטשעוו ביז 400 פליטים. די

סאָכאַטשעווער יידן האָבן זיי אריינגענומען אין זייערע „ווויונונגען", האָבן זיך מיט זיי געטיילט זייער ארעם עסן, און האָבן זיי געהאלפן מיט וואס זיי האָבן נאר געקענט.

די נייַ־געקומענע יידן האָבן אבער באלד דערשפירט, אז די לאגע אין סאָכאַטשעוו איז ווייט נישט בעסער ווי אנדערשוו. פארקערט, דא איז די לאגע געווען פיל ערגער צוליב דעם, וואס ליגנדיק אויפן וועג צווישן ווארשע — בערלין, ווארשע — פויזן, איז סאָכאַטשעוו שטענדיק געווען איבערפולט מיט כל המינים דייטשן, וועלכע האָבן די יידן אומאויפהערלעך געפייניקט. די יידן האָבן זיך נישט געטאָרט באוויזן אויפן גאס, זיי האָבן אויך נישט געקאנט איינזיצן אין זייערע הייזער, ווו די דייטשן האָבן זיי געזוכט. זיי האָבן געמוזט זיצן באהאלטן אויף בוידעמער און אין פארשידענע לעכער, ביי באקאנטע קריסטן. די יידישע ווויונונגען, דאס יידישע פארמעגן האָבן די דייטשן צערויבט, זייערע געשעפטן האָבן זיי איבערגעגעבן ארטיקע פאליאקן. די לאגע פון די יידן אין סאָכאַטשעוו איז געווען זייער שלעכט, און פיל סאָכאַטשעווער יידן האָבן ווידער פארלאזן זייער שטאט און זענען געלאָפן אין אנדערע מקומות. זיי זענען געלאָפן קיין לאדזש, לוויוויטש, ווארשע, זשיראַרדאָוו, וויסקיט א. א. וו.

די קריסטלעכע באָפעלקערונג

ווי אומעטום האָבן די דייטשן געפונען צווישן דער ארטיקער באפעלקערונג מענטשן, וואס האָבן זיך געשטעלט צו זייער דינסט. דער פאלקס־דייטש יוליאן פראוזע, געווען סעקרעטאַר פון סאָכאַטשעווער מאָגיסטראַט, איז דורך די דייטשן נאָמינירט געווארן אלס בירגערמייסטער פון שטאָט. פראוזע, וואָס איז געבוירן געווארן אין סאָכאַטשעוו און האָט כל ימיו געלעבט צווישן יידן, האָט אין זיין נייער פעל אלץ פלוצלונג פארגעסן, און פונקט ווי זיינע בעלי־בתים אָן רחמנות געפייניקט די יידן. צו זייער דינסט האָבן די דייטשן אויך ארגאניזירט אין סאָכאַטשעוו א פוילישע פאליציי, וועלכע האָט זיי געהאלפן אין אלע זייערע אונטערנעמונגען און באזונדערס — אין פיניקן און אומברענגען יידן.

אויך פיל פון דער ארטיקער ציווילער באפעלקערונג האָבן געהאלפן די דייטשן אין זייער בלוטיקער ארבעט. זיי האָבן געפייניקט די יידן מיטן זעלבן סאדיזם, ווי די דייטשע הערשער. די ארבעט פון די דייטשע משרתים אין סאָכאַטשעוו קאן כאַראַקטעריזירן פאלגנדיקער עפיזאָד פון די לעצטע טעג פון סעפטעמבער 1939. אין איינעם א זונטיק, האָט דער דייטשער קאמענדאנט בליאסטשיק צונויפגעטריבן אויפן מארק־פלאץ עטלעכע הונדערט חסידישע יידן, האָט זיי געצוווונגען זיך אנצוטאן אין די שבתדיקע קאפאטעס מיט טלית־קטנס, פון אויבן מיט קאפעלעך, מיצקעלעך אויף די קעפ, און אונטער די קלאנגען פון א דארפישן ארקעסטער טאנצן „מה יפית", כדי צו פארווויילן די קריסטן וואָס האָבן זיך דאָרט צונויפגעקליבן אויפן פלאץ נאכן ארויסגיין פון קאשטשאל... די אנגעזעענע באקאנטע יידן, ווי מרדכי

ביעזשאנסקי, מרדכי קאן, משה טילמאן, דוד איינינס א. אַנד. האָבן געטאנצט. די דייטשן האָבן זיי געשמיסן און זיי געשוירן די בערד. די אנוועזנדיקע קריסטן האָבן מיט פארגעניגן צוגעקוקט, ווי די יידן זענען דערנידעריקט געווארן ווען דער ארקעסטער האָט געוואלט אויפהערן שפילן, האָט דער בעקער יאן זשוקאווסקי געצאלט דעם ארקעסטער פון זיין אייגן געלט, אז זיי זאלן לענגער שפילן כדי די יידן זאָלן מוזן לענגער טאנצן און פאַרווייַלן די פוילישע צוקוקער...

עס זענען אָבער אויך געווען אזעלכע קריסטן, איינצלנע צדיקים אין סדום, ווועלכע האָבן מיטגעפילט די יידן אין זייער עת־צרה און זיי געהאָלפן. אזוי האָט דער פאליאק יאן סליווא, דער אינהאבער פון אפטייק־סקלאד אין סאָכאַטשעוו, זייער אפט זיך משתדל געווען פאר די יידן און האָט געזוכט פארשידענע ווועגן זיי צו העלפן. די צופעליק לעבנגעבליבענע סאָכאַטשעווער יידן דערמאנען דעם נאָמען פון יאן סליווא מיט יראת הכבוד און דאנקבארקייט און מיט צער דערויף, וואס ער איז געשטארבן אין דער צייט פון דער דייטשער הערשאפט און האט נישט דערלעבט די באפרייונג. די סאָכאַטשעווער דערמאנען אויך צום גוטן די טאכטער פון קריסטלעכן קצב באלצערסקא, ווועלכע האָט געהאט א השפעה אויפן דייטשן אָפיציר בליאסטשיק און האָט — אמת פאר מתנות — זיך באמיט צו לינדערן די יסורים פון די יידן אין סאָכאַטשעוו. צום באדויערן, זענען זיי אָבער געווען זייער ווייניק אין צאָל און די בלוטדורשטיקע חיות האָבן אומגעשטערט געקאנט פירן זייער ארבעט.

דער יודענראט

אין איין טאג אין יאנואר 1940, האָט דער בירגערמייסטער פראוזע, מיט א גרעגער צונויפגערופן די יידן פון סאָכאַטשעוו אויפן פלאַץ ביים מאָגיסטראט, און האָט פאר זיי איבערגעלייענט א באפעל פון סטאראסטע פון סאָכאַטשעווער קרייז פאר /רייכסדייטשן/ אויסצוווייַלן א יודענראט פון 18 מאן, וועלכער וועט זיך דארפן פארנעמען מיט אלע יידישע פראגן אין שטאט, ווי אויך שיקן יעדן טאג יידן אויף ארבעט צו די דייטשן, כדי זיי זאלן נישט דארפן כאפן קיין יידן אין גאס און פון די הייזער, צושטעלן די דייטשן מעבל, שוכווארג, קליידער, בעטצייג א אז. וו. און בכלל דערפילן אלע זייערע פאדערונגען.

די סאָכאַטשעווער יידן האָבן זיך אן דעם אנגעכאפט, ווי א טרינקענדיקער כאפט זיך אן אין א שטרויעלע, האפענדיק, אז ביים יודענראט וועט זיי אפשר זייער לעבן נישט זיין אזוי הפקר ווי פריער. עס איז אויסגעווייַלט געווארן א יודענראט פון די פאָלגנדיקע סאָכאַטשעווער יידן: בידערמאן יעקב — סוחר, אלס יודענעלסטער, און מיטגלידער: נחום קראָנצווייג — געווועזענער סעקרעטאר פון סאָכאַטשעווער קהילה, יאסל לוקשטיק — געווועזענער פאָרזיצער פון האנט־

וועקער פאריין, שמואל ליבערט — שניידער, זיין זון — סטודענט, אידל באליאס — בוימייסטער, איטשע גלעלבשטיין — שניידער, יאסל מונע — געוועזענער סעקרעטאר פון פאלקס־באנק און לאוניק פון מאגיסטראט, ש. לעווין, וועלוול פינטשעווסקי, פנחס ראזענקאפ, דוד איזראעלסקי, חאסקל בארגנשטיין, — געוועזענער סוחר, מענדל איזענשטיין — געוועזענער קרעטשמער.

נאָך דער אנטשטייונג פון יודענראט איז די לאגע פון די יידן אין סאָכאָטשעוו געווארן עטוואס לייכטער. די יידן האָבן געקאנט פרייער זיך באוועגן אין גאס, ווייל דער יודענראט פלעגט יעדן טאג צושטעלן אַרבעטער, און די דייטשן האָבן נישט געכאפט קיין יידן אין די גאסן. די יידן האָבן געזוכט אין יודענראט א שטיצע, וואס זאָל זיי וויפל־נישט־איז שיצן פון דער דייטשער ווילדקייט. נאַטירלעך אז דאָס איז געווען בלויז אַן אילוזיע, וועלכע איז גאָר גיך פארשוווונדן.

צוואנגס־ארבעט

די יידן אין סאָכאָטשעוו האָבן די גאנצע צייט געארבעט ביים לייגן א בריק איבער דעם טייך בזורע אין סאָכאָטשעוו, געגראָבן קאָנאַלן און געטריקנט זומפן ביי די קאָמפינאָסער וועלדער, 12 קלמ. פון שטאָט, פאָנאנדערגענומען די דורך באָמבעס רואינירטע הייזער און אויך פאנאנדערגענומען דעם צעשטערטן קאָשטשאָל. דער צעשטערטער קאָשטשאָל איז אגב, אלט געווען איבער 700 יאָר, און איז געווען איינער פון די וויכטיקסטע היסטאָרישע מאנומענטן פון פוילן.

די יידן האָבן אויך געארבעט אויפן אראדראם אין ביעליצע, 6 קלמ. פון שטאָט. כדי אויסצוגלייכן דעם פלי־פלאץ, האָבן זיי די דייטשן געצוווונגען נעמען די מצבות פון בית־עולם און צעשטויסן זיי. כמעט אלע מצבות זענען צעשטערט געווארן, דערונטער דער אוהל פון רבי ר׳ אברהם בארנשטיין, דעם קאָצקער רבינס איידעם זצ״ל, וואָס איז געשטאנען ביים אריינגאנג, נאענט צום טויער פון בית עולם און דער אוהל פון רב ר׳ אליעזרל, וואָס איז געשטאנען ביים בארג קעגנאיבער דעם טייך בזורע. מיטן צעשטערן דעם אוהל איז אויך אוועק אין פארגעסנהייט די לעגענדע, וועלכע איז פארבונדן מיטן נאָמען פון אליעזרל, וואָס דערציילט, אז אין זיינע צייטן האָט אין פוילן געהערשט א כאָלערע, פון וועלכער עס זענען אויסגעשטאָרבן פיל מענטשן. די כאלערע האָט מען בשום אופן נישט געקאנט איינשטילן, ביז דער רבי האָט איינמאָל נאך חצות געזופן צו זיך זיין אלטן שמש, האָט זיך אָנגעטאן אין קיטל און טלית און מיט א לאָמטערן אין האנט אייניקע מאָל מקיף געווען די שטאָט און די מגפה האט אויפגעהערט...

דער גאנצער בית־עולם אין סאָכאָטשעוו איז פארניכטעט געווארן. עס איז פארבליבן א פריי פעלד און רעשטלעך פון צעבראָכענע מצבות.

ווי אויבנדערמאנט, האָבן די דייטשן אין דער ערשטער צייט געכאפט די יידן

אויף ארבעט אין גאס אדער אין די הייזער און שפעטער, נאכן אנטשטיין פון יודענראט, פלעגן די יידן אליין זיך שטעלן צו דער ארבעט און פלעגן טאן זייער עבודת־פרך פון גאנץ פרי ביז שפעט ביינאכט אן אפרו.

בעת דער ארבעט האבן זייערע אויפזעער־דייטשן און פאליאקן געשלאגן און געפיניקט די יידן. די יידן האבן אין זייערע ליידן געקרעכצט און געווארט אויף הילף, וועלכע איז ליידער נישט געקומען.

דער געטא אין סאכאטשעוו

אזוי ווי אומעטום האבן די דייטשן אויך אין סאכאטשעוו פארשפארט די יידן אין א געטא. אין די ערשטע טעג פון יאנואר 1941, איז אנגעקומען א באפעל, אז די יידן מוזן זיך אריבערקלייבן מיט זייערע נאך־נישט צוגעריבטע ביסל זאכן אין א ספעציעל אויסגעטיילטן עק פון שטאט. דאס צונויפנעמען זיי צוזאמען, האט די יידן צעטומלט, און זיי האבן זיך נישט געאיילט מיטן אריבערקלייבן זיך. זיי האבן אבער טייער באצאלט פאר זייער „נישט געהארכזאמקייט", ווייל שפעטער איז אנגעקומען א פארארדענונג, אז יעדער ייד קאן מיט זיך אריינעמען אין געטא בלויז 3 קלג. זאכן, איבערלאזנדיק דאס איבעריקע אין די אלטע ווינונגען. און די „פארשפעטיקטע" זענען אריין אין געטא בעירום ובחוסר כל.

דער געטא, ארומגעצוימט מיט א הויכן פארקאן פון שטעכלדראט, איז באשטאנען פון פאלגנדיקע גאסן: סארנא מיט אירע ביי־געסלעך, א טייל סטאשיצע (געווטראנאווער), א טייל באזשניטשנא און די געסלעך ביים גארבער טייכל. דאס לעבן פון די יידן איז אין געטא געווארן נאך טרויעריקער ווי פריער. די ענגשאפט איז געווען אין לשער — 4־5 משפחות האבן געווויינט צוזאמען אין איין צימער. מען איז געזעסן ווי אין א פאס, פון וואנען מען האט אויסער אויף ארבעט נישט געקענט ארויסגיין.

די דייטשן האבן ווי עס ווייזט אויס, געהאט זייערע פון פאראויס אויסגעארבעטע פלענער פאר די יידן פון סאכאטשעוו, און לויט די פלענער האבן זיי די יידן געפיניקט. אין געטא איז זעלטן ווען דורכגעגאנגען אן א געשעעניש. און אויב אזא טאג פלעגט זיך ווען נישט איז יא מאכן, פלעגן די יידן פאר אים שפעטער באצאלן מיט פראצענט, אזוי איז אויך געווען נאך דער חתונה פון ניסן קארא.

די חתונות אין געטא

בכלל זענען אין געטא פארגעקומען בלויז צוויי חתונות — ביי הערש גאט־העלף מיט בראניע בזשאקאווסקא און ביי חיים־ניסן קארא מיט א וואַרשעווער פריילין. דער לעצטער האט אויף זיין חתונה איינגעלאדן געסט, און דער אלטער כלי־זמר ישראל ראטשטיין האט זיי משמח געווען מיט זיין פידל. אויף מארגן נאך דער חתונה האבן די דייטשן געבראכט אויפן הויף פון זשאנדא־

מעריע דעם אלטן כלי זמר ישראל ראטשטיין, געצוונגען אים אַן אויסגעטוענעם אין איין העמד אין א ווינטערדיקן טאָג אין יאנואר 1941 ארויפגיין אויף א וואָגן און שפילן אויף זיין פידל. דער כלי זמר האָט געמוזט א געפרוירענער שפילן און פאר־וויילן די וויילדע ברואים...

אין דערזעלבער צייט האָבן די דייטשן צונויפגעטריבן יידן אויפן הויף, האָבן זיי געצוונגען אויסצוטאַן זיך, און זיי האָבן אויסגעטוענערהייט געדארפט האקן האַלץ. דאָרט זענען געווען אברהם־יעקב קאגנס זון, יצחק זשעלאסקא. אזוי האָט פון איין זייט ראָטשטיין געשפילט אויף זיין פידל, און פון דער צווייטער זייט האָבן די אויסגעטוענע יידן געהאַקט האַלץ.

כדי ווי נישט איז זיך צו שפייזן, האָבן די סאָכאָטשעווער יידן פארקויפט זייערע זאכן וואָס זיי האָבן געהאט אויסבאַהאלטן און געביטן אויף פראדוקטן. מיט די טראנ־זאקציעס האָט מען אָבער געדארפט זיין זייער פאָרזיכטיק, ווייל די דייטשן האָבן געהיט, אז די יידן זאָלן זיך נישט באגעגענען מיט די קריסטן און נישט האָבן מיט זיי קיין מגע ומשא.

אין דער טרויעריקער צייט איז די סאָכאָטשעווער יידן געקומען צוהילף דער דזשאינט פון וואַרשע. ער האָט אין סאָכאָטשעוו אָרגאניזירט א קאָמיטעט, בראש פון וועלכן ס׳איז געשטאנען יחיאל שטערן, דעם לויוויטשער שוחטס זון וואָס האָט חתונה געהאט אין סאָכאָטשעוו מיט איטשע־מאיר ווייסמאנס טאָכטער.

דער דזשאינט פלעגט צושיקן קיין סאָכאָטשעוו קליידער, שפייז און געלט, וואָס איז פארטיילט געוואָרן צווישן די אָרימע יידן. עס איז אויך געשאפן געוואָרן אין סאָכאָטשעוו א קיך, וועלכע האָט ארויסגעגעבן מיטאגן אָן אפצאָל.

די יידישע פאָליציי אין „ווייסן הויז"

כדי צו אָרדענען דאָס לעבן פון די יידן אין געטאָ, האָט דער יודענראט ארגאני־זירט א יידישע פאָליציי (אָרדנונגס־דינסט) די פאָליציי האָט ווירקלעך געהיטן די „ארדנונג". זי האָט אכטונג געגעבן, אז די יידן זאָלן זיך נישט פארשפעטיקן צו דער ארבעט, זיי זאָלן געגנוי דערפילן די פאָראָרדענונגען פון די דייטשן און נישט ארויסגיין פון געטאָ חוץ אויף ארבעט. פון דרויסן, ביים געטאָ־פארקאן, האָט געהיטן די דייטשע הילפס־זשאנדאמעריע און פון אינעווייניק — די יידישע פאָליציי. זיי האָבן אכטונג געגעבן און געהיטן די „אָרדנונג" צוזאמען מיטן יודענראט. די יידישע פאָליציי איז באשטאנען פון פאָלגנדיקע סאָכאָטשעווער איינווינער: בנימין שוואַרץ, גוטמאן דיאמאנט, משה כאבארניק, לייזער באליאס, נחמן טילמאן א. א. מנחם קנאט, דעם פעלדשערס זון, איז נאָמינירט געוואָרן אלס קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי. די יידן האָבן נישט וויניק געליטן פון אייניקע פון זיי, אָבער אויך זייער סוף איז געווען א פאטאלער. אזוי ווי זיי זענען געווען נאָענט צו די דייטשן, און האָבן

צופיל געווסט וועגן זייערע מעשים, האָבן די דייטשן באשלאָסן, פונקט ווי אין אנדערע ערטער, פטור ווערן פון זיי. איינמאָל, ווען שמעלץ און מאריענ־פעלד זענען געווען ביי אהרן גראָסמאַנען, זענען געקומען ס.ס.־לייט און האָבן זיי פון דאָרט צוגענומען. זיי האָבן זיי אוועקגעטריבן אין דער ריכטונג פון שפיטאָל, און אויפן וועג זיי געשלאָגן אזוי שטארק ביז זיי האָבן פאַרלוירן דאָס באוווסטזיין. גוסדיקע האָבן זיי די דייטשן אריינגעווארפן אין שפיטאָל־קעלער און זיי זענען דאָרטן אויסגעגאנגען.

אין א פאָר וואָכן ארום נאָכן אריינווארפן פון די יידן אין געטאָ, איז געקומען א באפעל פון די דייטשן, אז א העלפט יידן פון סאָכאַטשעווער געטאָ דארפן אין משך פון דריי טעג פארלאָזן סאָכאַטשעוו און אריבערקלייבן זיך קיין זשיראַרדאוו, 21 קלמ. פון סאָכאַטשעוו. אין געטאָ איז, פארשטייט זיך, געווארן א בהלה. דער יודענראט האָט געמוען צונויפשטעלן רשימות פון די יידן אויף ארויסצופאָרן. די מערווייניקער פארמעגלעכע יידן האָבן צום יודענראט געטראָגן באשטימטע סכומים געלט און צירונג, כדי זיך אויסצוקויפן פון גרוש, און זיי האָבן זיך דאָסמאל טאקע אויסגעקויפט. מען האָט צונויפגעקליבן די אריימע יידן, און אויף פורן פון מאגיסטראט זיי ארויסגעפירט קיין זשיראַרדאוו. אָבער אויך די אויסגעקויפטע יידן זענען נישט אויף לאנג פארבליבן אויף זייערע „ערטער" — אויך זיי האָבן באלד געדארפט פארלאָזן סאָכאַטשעוו.

ליקווידאציע פון געטאָ

אין צוזאמענהאנג מיט דער גזירה, אז אלע יידן פון ווארשעווער דיסטריקט (וואיעוואדשאפט) דארפן זיך אריינקלויבן אין ווארשעווער געטאָ, אין דעם אזוי גערופענעם „טויטנקאסטן", איז סוף יאנואר 1941 אנגעקומען א באפעל, אז די יידן פון סאָכאַטשעווער געטאָ מוזן אין משך פון דריי טעג פארלאָזן סאָכאַטשעוו און זיך אריבערקלייבן קיין ווארשע. אין געטאָ איז אנטשטאנען א מהומה. די יידן האָבן אָנגעהויבן טראכטן, זוכן עצות ווי אפצושרייען די גזירה, עס זענען אָבער קיין עצות נישט געווען. כדי דורכצופירן די אויסזידלונג ענערגישער, כדי די יידן א ריר צו טאָן פון זייער אָרט, האָבן די דייטשן אנגעווארפן א שרעק אויף די סאָכאַטשעווער יידן. זיי האָבן דערשאָסן דעם קאָמענדאנט פון דער יידישער פאליציי, מנשה קנאט. די מערדער האָבן אים אין אוונט אָפגעהיט ביי זיין שטוב, און ווי נאָר ער איז ארויס אויפן גאס האָט מען אים דערשאָסן. און דאָס האָט ווירקלעך געווירקט. די דייטשן האָבן ווידער דערמאָנט די יידן, אז זיי זענען הפקר, אז זייער לעבן האָט קיין ווערט נישט. אז זייער באפעל איז שטרענג און די יידן זאָלן נישט וואגן צו זוכן קיין וועגן ארויסצודרייען זיך אָדער אָפצוציען זייער איבערזידלונג.

אין א פראסטיקן טאָג, אָנהויב פעברואר 1941, האָבן די יידן פון סאָכאַטשעוו פארלאָזן זייער שטאָט און זענען אוועק קיין ווארשע — ווער צו־פוס און ווער אויף

פון רעכטס צו לינקס: יאנקל נאשעלעוויטש מיט זיין קינד, ליפע נעלסאָן, מאָניע בזשעזשינסקאָ, נחמן בזשעזשינסקי; קיילה רינגעלבלום און גאלדבערג.

א פור. אייניקע יידן האָבן אונטערגעקויפט דייטשע שאָפערן, וועלכע האָבן זיי אוועקגעפירט קיין ווארשע אויף אויטאָס. מען האָט אויך געקאָנט פאָרן מיט א טראנספאָרט מיט דער באן, די יידן האָבן אָבער מורא געהאט צו פאָרן מיט דער באן, ווייל די דייטשן האָבן זיי דאָרט מערדערלעך געשלאָגן. זייער ווייניק יידן זענען בכלל געפאָרן מיטן באן. אויף דעם אָדער אַנדערן אופן, האָבן די יידן פארלאָזן סאָכאַטשעוו מיט זייער האָב און גוטס, מיט זכרונות וועגן זייער געבורט־שטאָט — און זענען אוועק קיין ווארשע. ארויס זענען זיי פון סאָכאַטשעוו אינגאנצן ליידיק, ווייל די דייטשן האָבן דערלויבט יעדן איינעם מיטצונעמען בלויז ביז 15 קלג. זאכן.

די יידישע פארמעגנס האָבן די מערדער צוגענומען פאר זיך. זיי האָבן אויך צוגענומען די שענערע מעבל, די ערגערע האָבן זיי פארקויפט זייער ביליק דער קריסטלעכער באפעלקערונג פון סאָכאַטשעוו און אומגעגנט.

די סאָכאַטשעווער אין ווארשע

אין ווארשע, אין געטאָ, זענען אריין בערך ביי 1800 יידן פון סאָכאַטשעווער געטאָ. צוערשט זענען זיי דורכגעגאנגען א קאראנטין. דערנאָך האָבן זיי אנגעהויבן זיך „איינצוארדנען": וועמען עס האָט זיך איינגעגעבן בגניבה אריינצוטראָגן מיט זיך

געלט אַדער צירונג, האָט באקומען א ווויננונג. דער גרעסטער טייל אָבער האָבן זיך אליין קיין עצה נישט געקאנט געבן. דער ווארשעווער יודענראט האָט זיי איינגעאָרדנט אין א „פשיטולעק".

אין דעם נייעם גיהנום איז געווען פיל ערגער ווי אין סאָכאַטשעווער געטאָ. די נויט איז דאָ געווען א שרעקלעכע. אין די „פשיטולקעס" האָט זיך אריינגעכאַפט די טיפוס־קראנקייט, וועלכע האָט זיך אנגעהויבן גיך צו פאַרשפרייטן און האָט אָנגענומען אן עפידעמישן כאראקטער. שוין אין 5 טעג ארום נאָכן אריינקומען אין געטאָ, איז דאָרט פון טיפוס געשטאָרבן מענדל דעם שוחטס זון, הירש־יוסף ווארשאווסקי. שפעטער א ביסל איז אין געטאָ נאָך א קורצער קראנקייט געשטאָרבן דער סאָכאַטשעווער רב הרב פרענקעל ז"ל.

זוכנדיק זיך ווי נישט איז צו העלפן אין דער שרעקלעכער נויט, האָבן זיך אייניקע יידן געלאָזט ארויסגיין פון געטאָ. די דייטשן און זייערע מיטהעלפער האָבן זיך פון דעם דערוווסט, און האָבן געכאפט די ארויסגייענדיקע פון געטאָ. און יעדן טאָג פלעגן זיין קרבנות. אזוי איז צווישן אנדערע דערשאָסן געווארן אויך דער אריש־שער זייט יחיאל (בילקעלע) פרידמאַן. אלס ווארענונג, אז די יידן זאָלן זיך נישט וואגן ארויסצוגיין פון געטאָ, פלעגן די דייטשן אויסהענגען אין געטאָ מודעות, אז די און די (דא פלעגט קומען א רשימה פון די יידן) זענען דערשאָסן געווארן פאַרן ארויסגיין פון געטאָ.

די ליידן פון די סאָכאַטשעווער איז געווען אין לשער. דער בוי־מייסטער אידל באליאס האָט זיך געוענדעט מיט א בריוו צום בירגערמייסטער פון סאָכאַטשעווו יוליאן פראוזע, אז ער זאָל כאָטש א קליינעם טייל יידן דערלויבן צו קומען קיין סאָכאַטשעווו אויף שטאָטישער ארבעט. פראוזע האָט מסכים געווען אריינצולאָזן 30 פאכמענער. דערוויסנדיק זיך פון דעם, האָבן די סאָכאַטשעווער אין ווארשע באַלאַגערט באליאָסן, אז ער זאָל זיי פארשרייבן צו פאַרן קיין סאָכאַטשעווו אויף ארבעט. באליאס האָט אָבער נישט געקאָנט העלפן אלע זיינע לאנדסלייט, ווייל די צאָל יידן צו פאַרן קיין סאָכאַטשעווו האָט נישט געקאנט זיין העכער פון 30. פראוזע האָט געשיקט א מאשין, און דרייסיק סאָכאַטשעווער מיט אידל באליאס בראש, האָבן איבערגעלאָזן זייערע משפחות אין ווארשעווער געטאָ און זענען אוועקגעפאָרן קיין סאָכאַטשעווו. דאָס איז געשען אייניקע חדשים נאָכן גירוש פון סאָכאַטשעווו.

ווידער אין סאָכאַטשעווו

די געקומענע קיין סאָכאַטשעווו האָט דער בירגערמייסטער פראוזע באזעצט אין א באראק אויפן פעלד, קעגנאיבער סטאדאלנע גאס. מען האָט זיי אהין געבראכט שפייז פראָדוקטן, און זיי האָבן דאָרטן געווויינט צוזאמען. דאָרט זענען געווען ארבעטער, וועלכע האָבן געדארפט בויען באראקן און אויפשטעלן ווי אויך רעמאָנטירן שטאָטישע בנינים. צווישן די געקומענע זענען געווען די מוליארעס אידל, און לייזער

באליאס, די מאלערס אלי פאזנאנסקי מיט זיין זון, משה שפיזי־
הענדלער מיט זיין זון, יוסף־מוניע — געווען לאוניק אין סאָכאַטשעווער
מאגיסטראט (בעת די דייטשן איז ער געווען א גרופנפירער), דער בלעכער הערש
ריטמאן, דער טאָפּעצירער משה זעליאנקא, די שוסטער — די
ברידער קלוסקי, דער בלעכער חיים גאָלדבערג, יעקל מאַריע־
פעלד, יואל גאלבשטיין א. אנד.

און די יידן זענען ווידער געווען אין סאָכאַטשעווי, זיי האָבן אָבער סאָכאַטשעווי
כמעט נישט געזען, זיי פלעגן בלויז אינדערפרי דורכגיין אייניקע גאסן אין שטאָט
צו דער ארבעט, און פארנאכט — —פון דער ארבעט. אויסער דעם האָבן זיי נישט
געטאָרט ארויסגיין פון זייער „היים" און האָבן נישט געטאָרט אנזען די ליכטיקע שיין.

אין ווארשע האָבן די סאָכאַטשעווער געקוקט מיט קנאה אויף די וואָס האָבן גע־
האט דאָס גליק צו זיין צווישן די דרייסיק און זיי האָבן געטרוימט ארויסצוגיין
פון ווארשעווער געטאָ און זיך אריינכאפן קיין סאָכאַטשעווי. די שטארקערע און אויך
קינדער, פלעגן זיך ארויסגנבענען פון ווארשע און קומען אין די דערפער ארום
סאָכאַטשעווי. זיי פלעגן ארבעטן ביי זייערע באקאנטע פויערים, און יענע פלעגן זיי
געבן עסן. אייניקע פון זיי פלעגן זיך אפילו אריינגנבענען אין ארבעטס־לאגער פון
די דרייסיק און פלעגן ביי זיי זיך אויסהעלפן מיט שפייז.

אָבער אויך דער סאָכאַטשעווער לאגער פון די 30 האָט נישט געדויערט לאנג.
אין א פאָר חדשים ארום איז געקומען א באפעל, צוריק אומצוקערן זיי אלע אין
ווארשעווער געטאָ. עס האָט נישט געהאָלפן קיין מי און קיין בעטן. דער לאגער אין
סאָכאַטשעווי האָט זיך געמוזט ליקווידירן. פראָוזע האָט די יידן אויף א מאשין צוריק
אפגעשיקט אין ווארשעווער געטאָ. אייניקע ארבעטער האָבן זיך ארויסגעגנבעט,
און אויסבאָהאַלטן אין סאָכאַטשעווי. זייער גורל איז אָבער געווען א שרעקלעכער.
די מערדער האָבן זיך פון זיי דערוווסט, זיי זענען ביינאכט צוגעפאָרן מיט א מאשין
צו זייער באהעלטעניש, האָבן זיי אוועקגעפירט אין נאָענטן וועלדעל און דאָרטן
דערשאָסן. צווישן די אומגעקומענע דאָרט איז געווען דער טאָפּעצירער משה זיעלי־
אנקא. דער ארבעטס־לאגער אין סאָכאַטשעווי איז אויף אזא אופן ליקווידירט
געווארן. סאָכאַטשעווי איז צוגלייך מיט אלע ארומיקע יידישע ישובים געווארן
אינגאנצן יידנריין.

דער וויטערדיקער גורל
פון די סאָכאַטשעווער יידן

ווי באקאנט, איז די לאגע פון די יידן אין ווארשעווער געטאָ מיט יעדן טאָג
געווארן אלץ ערגער. נישט געקוקט אויף די געשעענישן אין סאָכאַטשעווי, נישט
געקוקט דערויף, וואָס מען האָט דאָרטן אויף יידן געלויערט ווי בלוטדורשטיקע
חיות אויף זייערע קרבנות, האָבן זיך דאָך סאָכאַטשעווער יידן ארויסגעגנבעט פון

וואַרשעווער געטאָ און געוואלגערט אין די וועלדער און דערפער ארום סאָכאַטשעווו. צווישן די לעצטע זענען געווען הערש גאָטהעלף מיט זיין פרוי, גאָלד־בערג דער רימער א.אנד.

באזונדערס האָבן די באהעלטענישן אין די סאָכאַטשעווער פעלדער און וועלדער אָנגעפילט די קינדער, וועמענס עלטערן זענען שוין געווען טויט, אָדער זיי האָבן איבערגעלאָזן אין געטאָ זייערע פארהונגערטע, פארפיניקטע שוין האלב־טויטע טאטעס און מאמעס און האָבן זיך אליין געלאָזן צו זייער היים, צו דער היים פון זייערע טאטעס און זיידעס, צו דער היים וווּ זיי זענען געבוירן געווארן און פאר־בראכט זייערע קינדער־יאָרן. די „היים" האָט אָבער זיי נישט געקאָנט אויפנעמען, און האָט זיי צו זיך נישט צוגעלאָזט. די סאָכאַטשעווער קינדער האָבן זיך דעריבער געוואלגערט ארום זייער געבורט־שטאָט, אין פארשידענע לעכער, און האָבן געזוכט ווי זיך אויסצוהיטן פון די ווילדע מערדער וואָס האָבן אומאויפהערלעך געלויערט אויף זיי. עס זענען דאָרט געווען לייזער דעם קצבס — יאקובאָוויטש׳ס 2 יינגלעך, יחיאל הערש ריטמאנס איינגל, האלענדערס איינגל, בעקער, יאשינסקיס אָ. אָנד.

זייער וויניק פון די באהאלטענע האָט זיך אָבער איינגעגעבן אויסצוהיטן פון די מערדער. דער גרעסטער טייל פון זיי זענען אריינגעפאלן אין זייערע הענט. די וואָס האָבן זיך אויסגעהיט ביזן סוף, האָבן זיך געראטעוועט ווי על פי נס. למשל, גאָטהעלף מיט זיין פרוי האָבן זיך אויסבאהאלטן ביי באַקאָנטע קריסטן — וווּ געטאָגט נישט געענטפערט. ער איז א שניידער און די פויערים פון דער געגנט האָבן אים געקאָנט. ער האָט פאר זיי געגייט, און האָט זיך ארומגעשלעפט פון איין אָרט אין צווייטן. וואָגלענדיק, זענען זיי נישט איינמאָל באפאלן געוואָרן דורך דייטשן, נישט איינמאָל האָבן די דייטשן אויף זיי געשאָסן. זיין פרוי בראניע גאטהעלף איז איינ־מאָל פארוונדעט געוואָרן אין ארעם און זי איז געבליבן א קאליקע. מיט זיי איז אויך געווען איר שוועסטער אסתר, און זי איז בעת די אָבלאָווע פון די דייטשן אומגעקומען. עס איז מיט זיי אויך געווען אין די פעלדער פון סאָכאַטשעווו זייער פרויס יונגערער ברודער יצחק. איינמאָל בעת אן אבלאווע פון די דייטשן, איז ער גלאָפן און האָט זיך פון זיין משפחה אפגעשיידט. זיי זענען געווען זיכער, אז ער איז דאָרטן געפאלן פון א דייטשער קויל און זיי האָבן אין די פעלדער פון סאָכאַטשעווו געזוכט זיין טויטן קערפער. ערשט שפעטער נאָך דער באפרייונג האָבן זיי זיך צופעליק דערווויסט, אז ער האָט זיך דעמאָלט גערַאַטעוועט, און אז אים האָט זיך איינגעגעבן אויסצוהאלטן ביז דער באפרייונג. ער איז, נישט וויסנדיק, אז זיי זענען ארויס לעבדיקע און מיינענדיק, אז ער איז פארבליבן איינער אליין פון זיין גאנצער משפחה, אוועק קיין אמעריקע.

ווי געזאָגט, זענען אָבער אזעלכע גערַאַטעוועטע געווען זייער וויניק. דער גרעסטער טייל פון די באהאלטענע זענען אין דער צייט פון זייער וואָגלען אריינ־

געפאלן אין די הענט פון די מערדער. די לעצטע האָבן זיך איבער זייערע קרבנות אזוי אכזריותדיק נוקם געווען, אז די יידן האָבן זיך געשראָקן פאַרן אריינפאלן לעבעדיקערהייט אין די חיהשע הענט מער ווי פאַרן טויט.

נאָכן ליקווידירן דעם גיטאָ, האָט דער מאגיסטראט אויסגעגראָבן עטלעכע גריבער אויפן יידישן בית עולם, און די געכאפטע יידן פלעגט מען אין די אוונטן פארטיעסווייז טרייבן צו די גריבער און זיי שיסן דאָרט. דער טויט האָט שוין דאָן, ווי געזאָגט, נישט געשראָקן, נאָר גרויס איז געווען די שרעק פאר די יסורים און פיין וועלכע די דייטשן און זייערע מקורבים האָבן פארשאפט בעתן אומברענגען. אזוי, אז בעת די מערדער פלעגן די געכאַפטע יידן טרייבן צו די גריבער און דאָרט זיי שיסן; אָדער שיסן די יידישע קינדערלעך, אלס „רחמנות", אויפן ראנד פון גרוב אין זייערע קעפלעך אריין — האָט מען עס געהאלטן פאר א גרינגן טויט... די יידן האָבן זייער גוט געוווסט, ווי אזוי די דייטשן האָבן אומגעבראכט אנדערע אויף א גאנץ אנדער אופן, און זיי האָבן אין זייערע באהעלטענישן געציטערט פאר אזא טויט, ווי עס האָט געהאט אונדזער בן עיר משה ב ע ז ש נ י צ ק י, וועלכן די דייטשן האָבן צוגעבונדן צו א בוים, מיט אנגעגליטע אייזנס אים אויסגעשטאָכן די אויגן, אים אָפגעשניטן די צונג, און ווען ער איז אין שרעקלעכע יסורים אויסגעגאנגען האָבן זיי זיין קערפער איבערגעלאָזט אויפן פרייען פעלד און הינט האָבן פון זיין פלייש געריסן שטיקערווייז.

נישט בעסער איז געווען מיט די חללי רעב — די אומגעקומענע פון הונגער, ווי עס איז געשען מיטן שוסטער — דעם זון פון י ע ק ב ד ו ד דעם וואסער־טרעגער. נאָכדעם ווי די מערדער האָבן אים אויסגעטאָן נאקעט און ער איז א הוילער, א צעדולטער, געקומען צו לויפן אין מאָגיסטראָט, געבעטן א שטיקל ברויט, איז צו אים ארויסגעגאנגען דער בירגערמייסטער פראווע מיט א גאנצער רעדע, און האָט אים דערקלערט, אז יידן טאָרן זיך אין סאָכאָטשעווו נישט געפינען, און „על פי פריינטשאפט" געהייסן אים וואָס גיכער זיך אָפטראָגן פון דאָרט, ווייל מען וועט אים דערשיסן. דער שוסטער האָט שוין אָבער פארן טויט קיין מורא נישט געהאט, און איז פון מאגיסטראט נישט אוועק. פראווע האָט טעלעפאָנירט אין זשאנדאמעריע, זיי האָבן דעם שוסטער אוועקגעטריבן צום בערגל לעבן דער גארבעריי, ביים יודענראט, און אים דערשאָסן. אזעלכע און ענלעכע פאלן פון אומקום זענען געווען אין די פיל צ ע נ ד ל י ק ע ר, און דאָס האָט געשראָקן סאָכאָטשעווער יידן מער פון טויט.

ד ע ר פ י י ן פ ו ן ד י י י ד י ש ע ק י נ ד ע ר

א גאנץ באזונדער קאפיטל האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט די סאָכאָטשעווער קינדער, וואָס האָבן זיך דאָ אויסבאהאלטן אין די פעלדער און וועלדער ארום די דערפער און הויפן. די יידישע יינגלעך פלעגן זיך באזונדער דאָרפן היטן פאר די

דאַרפישע יינגלעך, וועלכע האָבן געארבעט אויף די פעלדער און געפּיטערט פּי אויף די לאנקעס. וועז די דאַרפישע יינגלעך פלעגן באמערקן א יידיש יינגל, פלעגן זיי אים באַפּאַלן, נאָכלויפן נאָך אים, פּאַרוואַרפן אים מיט שטיינער, שרייענדיק: „פּארשיווער ייד" א.א. עס זענען געווען פּאַלן וועז יידישע יינגלעך, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאלטן ביי די באקאנטע קריסטן האָבן, כדי צו באהאלטן אז זיי זענען יידן, געהאָלפּן זייערע קריסטלעכע חברים און צוזאמען מיט זיי נאָכגעלאָפּן און געטריבן די פארוואָגלטע יידישע קינדער, פארוואַרפּנדיק זיי מיט שטיינער און נאָכשרייענדיק „קליינע שנאָרערס", „פּארפלוכטע יידן" א.א. ווי דער גראַטעווטער זון פון הערצקע טילמאן, נחמן דערציילט, אז זייענדיק א פּאַסטעך ביי

אברהם בזשעזשינסקי און די קינדער פון שמואל כ"ץ
(אומגעקומען אין ווילנע)

טילמאנס באקאנטן פויער יאן פליכטע האָט ער געמוזט צוזאמען מיט אָרטיקע פּאַסטעכער נאָכלויפן פארבלאָנדזשעטע יידישע קינדער, כדי אראָפּצונעמען פון זיך יעדן חשד, אז ער איז א יידיש יינגל. זיין קינדיש הערצל איז בעת מעשה אפּגעגאנגען מיט בלוט. ער האָט אָבער דאס געמוזט טאָן, כדי אָפּצוהיטן זיין לעבן, וואָס איז געהאָנגען אויף א האָר.

א יידיש יינגל בייסט־אָפּ א פּינגער פון א פּאָליציאנט

זייער אָפּט פלעגן די יידישע קינדערלעך זיך האלטן צוזאמען, און פלעגן אויך צוזאמען אריינפאלן צו דער ווילדער חיה. אזוי איז געשען אין די פעלדער פון דאָרף ריבנע, וועז די קינדער האָבן אין זייער הונגער געגנבעט קארטאָפּל פון די פעלדער, און די בעלי בתים, וועלנדיק פּטור ווערן פון די „שנאָרער", האָבן געמסרט דער

פֿאַליציי. די פֿאַליציי איז געקומען, האָט זיי אלעמען געכאפט און אוועקגעפירט. ביי דעם האָט איינער א יינגל א פ ג ע ב י ס ן א פ א ל י צ י א נ ט א פ י נ ג ע ר.

נישט גרינג איז אויך געווען די קינדערלעך אויסצובאהאלטן זיך אין די דערפער פארשטעלט אלס קריסטלעכע קינדער. זיי פלעגן אָנקומען צו די פוערים אין דאָרף אויף ארבעט. די לעצטע האָבן געוווסט, אז פיל יידישע יינגלעך וואלגערן זיך ארום און פארשטעלן זיך פאר קריסטלעכע. און זיי האָבן מורא געהאט צו האלטן ביי זיך יינגלעך אָן א מעטריקע. צו באקומען א פאלשע מעטריקע איז געווען זייער שווער. עס איז געווען א גליק, ווען דער עלפיאריקער שלמה י א ק ו ב א ו ו י ט ש, לייזער דעם קצב׳ס זון, האָט זיך איינגעגעבן אָפצונארן דעם גלח פון סוכי און באקומען ביי אים א מעטריקע. שפעטער אביסל האָבן די דייטשן און זייערע מיטהעלפער, וועלכע האָבן געלויערט אויף די א ו מ ג ל י ק ל ע כ ע יידישע קינדער, דערגאנגען דאָס געהיימניש, ווי אזוי יינגלעך באזאָרגן זיך מיט פאלשע מעטריקעס, און די פויערים האָבן שוין נישט געוואָלט האלטן ביי זיך קיין פרעמדע פאסטעכער, אפילו מיט מעטריקעס. די בעסערע קריסטן האָבן מורא געהאט פאר זייערע שכנים, פאר זייערע באקאנטע, אז זיי זאָלן ביי זיך נישט באמערקן קיין יידישע קינדער און פלעגן זיי אוועקשיקן, אז זיי זאָלן גיין זוכן ארבעט אין אנדערע דערפער ווו מען גיט נישט אכטונג אזוי שטרענג, ווו עס וווינען בעסערע פּאַליאקן. און די קינדערלעך פלעגן אין גרויס פחד אוועקגיין, ארומגייענדיק פון דאָרף צו דאָרף, פון פויער צו פויער, נישט וויסנדיק וואָס צו טאָן מיט זיך. די ברייטע, ליכטיקע וועלט איז פאר די סאָכאָטשעווער קינדער געווען ע נ ג א ו ן פ י נ ס ט ע ר...

ע ר ו ו י ל ז י ך נ י ש ט ד ע ר ו ו י י ט ע ר ן פ ו ן ב ר ו ד ע ר ס ק ב ר

ביי יעדן שטעלן זיך די האָר קאָפויער, ווען מען דערמאָנט זיך, ווי אזוי דער אויבנדערמאנטער צופעליק געראטעוועטער שלמה יאקובאוויטש דערציילט וועגן די יסורים פון אים און פון זיין ברודער ה ע ר ש - ל י י ב, וועלכער אין אומגעבראכט געוואָרן דעם 18־טן מאי 1943 יאָר. נישט געקוקט אויף דעם, וואָס ער האָט זיך זייער גוט מאסקירט, געראַדט אן אמתן פּויליש ווי אלע דאָרפישע יינגלעך, האָבן דאָך די שכנים פון זיין בעל הבית באמערקט, אז ער איז א יידיש יינגל און האָבן עס דערטראָגן די דייטשן. זיי זענען אריינגעקומען צום בעל הבית, האָבן אן וועלכע נישט איז ווערטער ארויסגעפירט הערש־לייב יאקובאוויטשן הינטער א סטאדאָלע, און אים ד ע ר ש א ָ ס ן. שלמה האָט g e h e r t דעם ש א ָ ס און איז g e f a l l e n h l s h u t... לאנג באקלאָגן זיין ברודער האָט ער נישט געקענט, ווייל זיין בעל הבית, מורא האָבנדיק פאר זיך, האָט אים געהייסן זוכן באלד אן אנדער „שטעלע" און ער האָט געמוזט אוועקגיין. שלמהלען האָט זיך אָבער נישט

געוואָלט געזעגענען מיטן פרישן קבר פון זיין ברודער, ארום וועלכן עס איז געווען זייַן פּאַרטרונקנט בלוט. פּאַרן אוועקגיין האָט ער צונויפגענומען דאָס פּאַרגאַסענע בלוט פון זיין ברודער צוזאַמען מיט דער ערד, אין וועלכער דאָס בלוט אין געווען איינגעזאפּט, און האָט עם מקבר געווען אין זעלבן קבר... ער איז אוועקגעגאַנגען, נישט וויסנדיק וווהין צו שטעלן זיינע ערשטע טריט. נאָר טייער און נאענט איז אים געווען דאָס אָרט, דער דאָרף קאַזלאָוו־ביסקופּי, ווו עס איז געווען זיין ברודערס קבר, פון וועלכן אים האָט זיך נישט געוואָלט פּאַר קיין פּאַל זיך דערוויטערן... און אזוי גייענדיק פון דאָרף צו דאָרף און זוכנדיק נייע ארבעט, האָט ער שטענדיק געקלעמט זיך, וואָס ער מוז זיך דערווייטערן פון דעם אָרט, וואָס איז פּאַר אים געוואָרן הייליק און טייער. אָפּגייענדיק שוין 45 קלמ. פון דעם אָרט, האָט ער זיך צוריק אומגעקערט צו זיין ברודערס קבר... ער האָט אָבער דאָ נישט געקענט פּאַרבלייבן. מען האָט שוין געוווסט, אז ער איז א יידיש יינגל און ער האָט געמוזט פון דאָרט אוועקגיין.

שווער איז אויך צו באַנעמען דעם פּיין און שרעק וואָס עס האָט איבערגעלעבט הערצקע טילמאַנס יינגל. זייענדיק באַהאַלטן אין א דאָרף ארום סאָכאַטשעוו ביי איינעם א פּאָליאק דזיוויצקי, האָט ער צוגעהערט ווי זיין פּרוי זוכט פּטור צו ווערן פון דעם יידישן יינגל. ווער איז בכוח צו באַגרייפן, ווי אזוי דעם קינדס הארץ האָט זיך געקאָרטשעט פון שמערצן, ווען ער האָט זיך צוגעהערט ווי זשיוויצקיס פרוי האָט זיך געבעטן ביי איר מאַן, אז ער זאָל אים אוועקפירן אין וואלד אריין און דאָרט אים שעכטן מיט זיין ראזיר־מעסער! אזעלכע און ענלעכע פּאָלן זענען געווען נישט קיין איינצלנע, און א גאַנץ קליינער פּראָצענט פון די ליידנדיקע האָט דערלעבט דעם מאַמענט, ווען עס איז מעגלעך געוואָרן צו קומען און פּארעפּנטלעכן די שוידערלעכע איבערלעבענישן פּאר דער וועלט.

זיי זענען אומגעבראַכט געוואָרן אייַנער נאָכן צווייטן אין פּארשידענע ערטער ארום סאָכאַטשעוו און אויף פּארשידענע אופנים. שוין אין 1944 יאָר, איז אין סאָכאַטשעוו גופא אומגעקומען ראובן איזראלעוויטשעס א יינגל. אים האָט די גאנצע צייט אויסבאהאלטן די קריסטלעכע פרוי שעפּיאטאווסקא, וואָס האָט געווויינט אויפן פּוילישן „צמענטאש". זי האָט אים אויך די גאנצע צייט געשפּייזט. ער פלעגט ביינאכט קומען צו איר אויפן הויף און צונעמען די עסנזאַכן, וואָס זי פלעגט אים צוגרייטן. אזוי האָט זיך עס געצויגן די גאנצע צייט ביז... איינמאָל אין 1944 האָט זי באמערקט, ווי דער יינגל האָט זיך געוואָלט דערנענטערן צו איר און די דייטשן האָבן אים פון ווע צוגענומען. מן הסתם האָבן אים באמערקט קריסטלעכע קינדער און איבערגעגעבן די דייטשן. (דעם פאקט האָט דערציילט שעפּיאטאווסקא דער פרוי שצאפא, נאָך דער באפרייונג).

אזוי איז געשען מיט די סאָכאַטשעווער קינדער און דערוואקסענע, וואָס האָבן געהאט דאָס „גליק" זיך אַרויסצוכאפן פון ווארשעווער געטא.

דער הונגער אין ווארשעווער געטא

אָבער אויך אין געטאָ איז די לאגע געווען נישט בעסער. דער הונגער האָט דאָרט געהערשט אין אזעלכע פארמען, וואָס איז זיך שווער פאָרצושטעלן. דער הונגער האָט אין ווארשעווער געטאָ אויסגעבילדעט די אזוי גערופענע „כאפערס", דאָס זענען געווען פארצווייפלטע פון הונגער וועלכע פלעגן אינמיטן גאס אַרויס־כאפן ביי וועמען א שטיקל ברויט, ביי וועמען א קארטאָפל אָדער אן אנדער עסנזאך און גיריק עס אריינכאפן אין מויל. די „כאפערס" פלעגן אויך אינמיטן גאס אראָפ־נעמען פון מענטשן בגדים און אנטלויפן מיט זיי. ח. טילמאן דערציילט, ווי איינ־מאָל איז צו אים אין געטאָ צוגעלאָפן שטערנס א יינגל פון סאָכאַטשעוו און זיך געבעטן ביי אים, ער זאָל אים באשיצן פון „כאפערס", וואָס יאָגן אים נאָך און ווילן ביי אים אויסטאָן זיין מאנטל, און טילמאן האָט טאקע נישט דערלאָזן מען זאָל ביי אים צונעמען זיין בגד. די „כאפערס" פלעגן פאר זייער ארבעט ווערן מערדערלעך געשלאָגן, דאָס האָט אָבער נישט געהאָלפן — דער הונגער איז געווען שטארקער פאר אלעם. דעם הונגער וואָס האָט געהערשט אין ווארשעווער געטאָ ביים גרעסטן טייל פון יידן, קען אילוסטרירן דאָס פאָלגנדיקע בילד, וואָס א. טילמאן האָט אליין געזען. ביים הויז אויף ראג קראכמאלנע און זשעלאזנע, האָט זיך איינמאָל אן וואנט אנגעשפארט דער סאָכאַטשעווער שוסטער מאיר בזשאָזאוואסקי, ווען עס איז שלעכט געווארן און ער האָט געבראָכן. באלד איז צו אים צוגעגאנגען א יינגעלע פון א יאָר 5—6 מיט אויסגעדארטע הענטלעך, און איינגעבראָכענע אייגלעך, און האָט מיט זיין צינגל געלעקט פון ברוק דאָס וואָס בזשאזאוואסקי האָט אויס־געבראָכן...

די טיפוס עפידעמיע

דעם שרעקלעכן הונגער האָט באגלייט די טיפוס עפידעמיע, און צוזאמען געקערט די געטאָס ווי מיט א פארניכטונגס־בעזעם. צווישן די סאָכאַטשעווער זענען דאָרט שפעטער אויסגעשטאָרבן ירחמיאל גערשטס פרוי — נפתלי דעם זיידגערמאכערס טאָכטער, יצחק בערגאזין, בערל אָקלאנסקי, אברהם טילמאן, יוסף מונע, יואל מיללער (פאָליציאנט) א. אָנד.

זוכנדיק א רעטונג פון הונגער־טויט, האָבן אייניקע סאָכאַטשעווער אויס־געוואנדערט אין די געטאָס פון אזשעראוו, אסטראוויעץ, ביי ראדאָם א.א. צווישן זיי האָבן זיך געפונען נח לעווין, שמחה קאן, יצחק טילמאן, פליישמאן, שלמה לעווין, שמעון קראקאוו.

אויף דער אַרישער זייט

איניקע סאָאַטשעווער האָט זיך איינגעגעבן אייַנצוואַרדענען אויף דער אַרישער זייט. אַרויסגייענדיק לעגאל פון גענט, האָבן זיי געזוכט ווי זיך צו פאַרבינדן אין שטאָט מיט קריסטן, ווען מען זיי פלעגן אָפּגעבן זייערע רעשטלעך גערעטעוועט זאכן פאַר פּראָדוקטן.

די ארבעט אויף דער אַרישער זייט האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט א באזונדערן פרק פון ליידן און פיין. די דייטשן פלעגן די יידן שרעקלעך פייניקן, שלאָגן און נאָכדעם פון זיי אַראָפּנעמען דאס בעסערע שוכווארג, קליידער, צונעמען דאָס ביסל פּראָדוקטן, ווען זיי האָט זיך איינגעגעבן איינשאפן, כדי אריינצוטראָגן אין גענט פאר די פארהונגערטע משפחות זייערע.

אויף די „דינאסן"

גאנץ אָפט פלעגן די דייטשן אריינפאָרן אין גענט אויף אויטאָס, כאפן דאָרטן יידן און אוועקפירן זיי. אין גענט איז געווען גוט באקאנט דאָס כאפן די יידן אויף די „דינאסן". דאָס זענען געווען פעלדער ווו עס זענען אויפגעשטעלט געווארן אויטאָ־גאראזשן פון די ס.ס. און געסטאפּאָ־לייט. אהינצו פלעגט מען כאפן יידן מיטן ציל זיי צו בארויבן. דעריבער פלעגן זיי אויסקוקן יידן בעסער און רייכער אָנגעטאָן.

אָט וואָס עס גיט איבער טילמאָן וועלכן מען האָט, צווישן אנדערע, איינמאָל געכאפט אהינצו אויף ארבעט: וועז מען האָט זיי געבראכט צו פירן אויף די „דינאסן" האָט מען זיי אלעמען געשלאָגן מיט גומענע שטעקנס, דערנאָך האָט מען זיי אוועקגעשטעלט פוצן מאשינעס. זיי האָבן באלד דערשפירט, אז דער הויפטציל איז דאָ נישט געווען די ארבעט אלס אזעלכע, נאָר זיי צו פייניקן און בארויבן. מען האָט זיי קודם באפוילן אויסצולייידיקן די קעשענעס, אויב נישט וועלן די דייטשן זיי שיסן. בעתן פוצן די מאשינעס האָט מען יעדע 15 מינוט יעדן איינעם ארויס־געוואָרפן פון דער ארבעט און געשמיסן. פונקט 12 אזייגער האָט מען אָפּגעשטעלט די ארבעט און געהייסן גיין אויף מיטאָג, איבערלאָזנדיק די מאנטלען, פעלצן אלס משכון, אז זיי וועלן זיך צוריקקערן. פיל יידן האָבן איבערגעלאָזן זייערע אויבערשטע מלבושים און האָבן זיך צו דער ארבעט מער נישט אומגעקערט. טילמאָן האָט געזשא־לעוועט זיין מאנטל און איז געקומען צוריק אין גאראזש און האָט ווידער „געאר־בעט". פונקט אזוי ווי פאָרמיטאג האָט מען אים יעדע 15 מינוט געשמיסן. אויפן גאָראָזש האָט זיך צופעליק געפונען א דייטשער אָפּיציר פון ס.ס., און טילמאן האָט זיך פאר אים גענומען קלאָגן, אז ער איז געפאָרן אין גאס אויף א פור און מען האָט אים פון דאָרט אוועקגענומען אויף ארבעט, איבערלאָזנדיק די פור אויף הפקר. דער אָפּיציר האָט געבעטן די דייטשן פון גאראזש, אז זיי זאָלן טילמאנען באפרייען, און זיי האָבן מסכים געווען. און עס האָט זיך אנגעהויבן דער פראָצעס פון באפרייען.

דער פראָצעס פון באפרייען

צו ערשט האָט אים אַן ס.ס. מאן מיט זיין גאנצן כח גוט אויסגעפאטשט. נאָכדעם, האָט א צווייטער פון זיי געזומען א „טאקאטש" האָט אים אויפגעהויבן אויף טיל־מאנס קאָפּ און אים געוואָרנט אז אויב ער וועט א קער טאָן מיטן קאָפּ, וועט ער אים פּלעטן דעם קאָפּ. ער האָט אזוי עטלעכע מאָל אויפגעהויבן איבער טילמאנס קאָפּ דעם „טאקאטש" און מיטן גאנצן אימפעט אראָפּגעלאָזן איבער אים, ווי ער וואָלט אים געוואָלט דעם קאָפּ פּלעטן. טילמאן האָט אויסגעהאלטן מיט די לעצטע כוחות און זיין קאָפּ נישט א קער געטאָן. נאָכדעם האָט דער דייטש ארויסגענומען א נאָטיץ־ביכל, דאָרט עפּעס געשריבן מיט א בלייפעדער און דעם בלייפעדער אראָפּ־געוואָרפן אויף ד׳ערד. טילמאן האָט זיך איינגעבויגן אויפצוהייבן דעם בלייפעדער אָן א דערלויבעניש. דער דייטש האָט נאכאמאָל אראָפּגעוואָרפן זיין בלייפעדער, טילמאן האָט פארשטייט זיך דאסמאל דעם בלייפעדער נישט אויפגעהויבן — און דער דייטש האָט אים איצט געשלאָגן פארוואָס ער האָט דעם בלייפעדער נישט אויפ־געהויבן. צום סוף האָט ער אים דערלאנגט א קאפּע מיטן פוס און געהייסן גיין. טילמאן האָט געכאפּט זיין מאנטל און אונטער א האָגל פון קלעפּ, קוים א לעבע־דיקער, ארויסגעלאָפּן אין גאס. קומענדיק אהיים האָט ער זיך נישט געקאנט צורירן צו קיין איבר — ער איז געווען איינגאנצן צעמזיקט. ליגן אויף די פלייצעס האָט ער נישט געקאנט א לענגערע צייט. האָט ער געמוזט ליגן אויפן בויך. ווי מען האָט זיך דערוווסט, האָבן די דייטשן נאָך טילמאנס אוועקגיין איינעם א יידן אריינ־געוואָרפן אין אויוון פון דער צענטראל־באהייצונג, און ער איז דאָרט פארברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט.

משוגע פאר צרות

דער פסיכישער צושטאנד פון די יידן אין ווארשעווער געטאָ איז געווען א שרעקלעכער. פיל זענען פון צרות משוגע געוואָרן. צווישן די לעצטע זענען אויך געווען די סאָכאָטשעווער הערצקע בערמאן און יאנטשע דער טרעגער.

יאנטשע דער טרעגער (דער ווישעגראדער) פלעגט איבערן געטאָ ארומגיין מיט א שיסל אויפן קאָפּ און מיט א צווייטער שיסל אין האנט, און פלעגט בעטן נדבות, און הערצקע בערמאן פלעגט אויך ארומגיין איבערן געטאָ, געפירט אונטערן ארעם דורך ישראל „שטעכער" און פלעגט אויך קלייבן נדבות.

דאָס לעבן פון מענטש איז געוואָרן אזוי ביליק אז ווען מען פלעגט הערן, אז עמיצער איז דערשאָסן געוואָרן אָדער געשטאָרבן אין יסורים, האט עס מער נישט געמאכט קיין רושם. א סך האָבן געזוכט דעם טויט ווי אַ דערלייזונג פון זייערע צרות.

עס לאָזט זיך בשום אופן נישט איבערגעבן מיט ווערטער דעם ווירקלעכן גייסטיקן צושטאנד פון די יידן אין געטאָ אין יענער צייט. די וועלכע האָבן עס אליין נישט איבערגעלעבט, קענען עס מיטן נאָרמאָלן פאַרשטאַנד נישט באַגרייפן. עס

אברהם כאַזאַן

לאָזט זיך נישט באגרייפן, ווי אזוי מענטשן האָבן געקאָנט דערפירט ווערן צו א מדרגה, אין וועלכער פעסטע מאָראַלישע געזעצן און פאָרמען האָבן אָנגעווירן זייער ווערט און זין. עס איז דעריבער שווער און אפט אוממעגלעך צו פארשטיין א סך געשעענישן אין געטאָ, ווי די אויפפירונג פון מענטשן, די באציונג פון איין מענטש צום צווייטן, פון מענטשן צו זייערע נאָענטסטע, בין אדם לחברו. און דעריבער איז נישט קיין וווּנדער, וואָס לייענדיק אָדער הערנדיק פארשידענע דערציילונגען וועגן מעשים פון באקאנטע בלייבט מען שטיין פארוווּנדערט, מיט פרעגנדיקע אומגלויביקע אויגן — צי האָט עס געקאנט געשען? צי האָט עס געקענט זיין? און דער ענטפער פון די מענטשן, וואָס האָבן אליין איבערגעלעבט די פינצטערע צייט און וואָס שטודירן די געשעענישן פון יענער צייט איז, אז אלץ האָט געקאָנט געשען, אלץ האָט געקאנט פאסירן, כאָטש היינט איז עס נישט פארשטענדלעך, כאָטש מיט א נאָרמאלן שכל, מיטן שכל הישר, לאָזט זיך עס נישט באגרייפן. מען קאן למשל, נישט פארשטיין, ווי אזוי מענטשן, וועלכע האָבן ביז דער מלחמה נישט געקאנט אנרירן א פליג אויפן וואנט, זענען אין געטאָ געווען פעאיק אויף פארשידענע אוממעגלעכע טאטן.

בעסטיאלישער מארד פון אַיידן

שווער וועט זיין די סאָכאָטשעווער יידן צו באגרייפן דעם טאט פון זייער בן עיר ליבל גאלדבערג, וועלכער איז ווי זיין פאטער חיים גאלדבערג, כל ימיו ביז דער מלחמה געווען אין סאָכאָטשעווו א שטילער און העכסט ארנטלעכער מאן, און אין געטא איז מיט אים געשען פאלגנדעס: גאלדבערג האט געארבעט

אויסערן געטאָ און האָט זיך דאָרטן צונויפגערעדט מיט א יידן וועמען ער האָט פארקויפט 12 קגר. זילבער. דאס זילבער האט זיך געפונען ביי גאלדבערגן אין געטא און דער ייד האט, לויטן אפרייד, אין אוונט געבראכט אים דאס געלט און האט געדארפט צונעמען דאס זילבער. אזוי ווי דאס זילבער איז געווען באהאלטן ביי גאלדבערגן אויפן בוידעם, האט ער אהין ארויפגעפירט דעם יידן. גאלדבערג האט ביים יידן צוגענומען דאס געלט און ווי מען האט חושד געווען, אז ער האט דעם יידן געהרגעט און אים באהאלטן אונטער פעדערן. דער בוידעם אין געווען פול מיט פעדערן, ווייל די איינווינער פלעגן אויסשיטן זייער בעטגעוואנט און די ציכלעך אוועקטראגן אין שטאט, גייענדיק צו דער ארבעט, און דארט בייטן עם אויף פראדוקטן. שפעטער האט מען דעם דערהרגעטן געפונען אונטער די פעדערן. דער ווארשעווער יודענראַט האָט גאלדבערגן איבערגעגעבן די דייטשן און זיי האָבן אים דערשאסן.

נאכן זעלבסטמארד פון טשערניאקאוון, דעם יודענעלטסטן פון ווארשעווער געטא, ווען די דייטשן האבן געוראפן פרייוויליק צו מעלדן זיך צום „אריוספארן" פון ווארשע פארן פרייז פון 3 קלג. ברויט און מארמעלאד, האבן זיך פיל יידן, אויסגעמאטערטע פון הונגער, פריי געשטעלט און זענען אויסגעזידלט געווארן אין דער באקאנטער „אקציע" פון די 35.000 יידן. צווישן די פרייוויליק געמאלדענע אריוסגעשיקט צו ווארן פאר א שטיקל ברויט זענען געווען אויך די סאַכאַטשעווער: דער ארטיסט אהרן קאן, מאיר קאנס זון, דער ארטיסט און אמאטאר ליפמאן דיאמענט, דער זון פון איטשע דיאמענט א. אַנד. וועלכע זענען אויסגעזידלט געווארן.

די פארניכטונג אין די גאז־קאמערן

די סאַכאַטשעווער יידן זענען צוגלייך מיט אנדערע אריוסגעפירט געווארן אין פארניכטונגס־לאגערן, און צוזאמען מיט אנדערע דארט אומגעבראכט געווארן אין גאז־קאמערן, אין קרעמאטאריעס. אין טויטן־לאגער טרעבלינקע אין געווען איינער א משה פון סאַכאַטשעוו, וועלכן די יידן האבן דארט געהאלטן פאר א מוסר און גרייטנדיק דעם אויפשטאנד, האבן זיי מורא געהאט, אז ער זאל נישט דערטראגן וועגן דעם די דייטשן און זיי האבן זיך פאר אים שטארק געהיטן (זע „טרעבלינקע" פון י. וויערניק.) עס האט זיך אבער נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן געוויס, ווער דאס איז געווען, ווייל אין טרעבלינקע זענען געווען צוויי משה'ס פון סאַכאַטשעוו — איינער משה שוויאטלאוואסקי, וואס האט פאר דער מלחמה געווינט אין ראזליאזלאוו ביי סאַכאַטשעוו, וועלכער האט איבערגעלעבט די אקופאציע אן דער צווייטער משה, וואס האט זיך דערצויגן ביים גרעבער פון בית־חיים, און ער איז אין טרעבלינקע אומגעקומען.

דער בלוטיקער שבת

אויך דעם „בלוטיקן שבת", אין מערץ 1943, זענען געווען קרבנות פון סאָכאָטשעווער יידן. געשען אין דאס נאכדעם, ווען אין געטא האט מען געהרגעט א פאלקס־דייטש וואס איז געקומען אינדערפרי אין געטא נעמען יידן אויף ארבעט. דער דייטש פלעגט די יידן ביי דער ארבעט פיניקן, און די יידן האבן אים אין געטא געהרגעט און צוגענומען ביי אים זיין געווער. דעם זעלבן טאג, ארום 4 אזייגער, זענען אין געטא אריינגעפארן ביי 50 באוואפנטע דייטשן אויף מאשינעס, און האבן זיך אפגעשטעלט אויפן ראג מילע און זאמענהאף. דערזעענדיק די דייטשן זענען זיך די יידן פון דארט צעלאפן, און האבן זיך באהאלטן אין בונקערס, אויף בוידעמס. די דייטשן האבן אונטערגעצונדן אויף מילע גאס די הייזער נומער 14, 16, און וועמען זיי האבן געכאפט האבן זיי געשאסן. אויף מילע גאס 4 (7) האבן זיך די משחיתים אנגעשטויסן אויף א בונקער, ווו עס זענען געווען באהאלטענע יידן, זיי האבן זיי אלעמען ארויסגענומען פון דארט און אויסגעזעצט ארום הויף אין א קרייז אויף די קני, און אלעמען אויסגעשאסן. עס זענען דארטן אומגעבראכט געוואָרן ביי 89 מאן, און צווישן זיי י א ש י נ ס ק י ס אייניקל, משה אהרן א ל ד ש ל א ק ס יינגערער זון א. אַנד. די סאָכאָטשעווער זענען אומגעקומען איינער נאכן צווייטן.

אין אפריל 1943, צו דער צייט פון אויפשטאנד פון ווארשעווער געטא, זענען דארט פארבליבן פון אלע סאָכאָטשעווער ביי 40 מאן לערך, צווישן זיי משה ג ר א ָ ב א ָ ר ד, זיין שוועסטער רחל מ י ל ע ר, יחיאל ז א נ ד, אידל און לייזער ב א ל י א ס, דער לערער פון סאָכאָטשעווער „תרבות" שולע יצחק ש פ י ר א מיט זיין משפחה, אברהם ד י י כ ו ס, העליע פ י י ן א. אנד.

עס איז געווען קלאָר, אז די איינציקע מעגלעכקייט נישט אומצוקומען צוזאמען מיט דער גאנצאָ איז ארויסצובאקומען זיך אויף דער ארישער זייט. און צו דעם האָט געשטרעבט יעדער איינציקער ווער ס׳האָט נאָך געהאט כוחות. דערצו האָט מען אָבער געמוזט האָבן אויסערגעווייניגלעכע ענערגיע, אָנוועגדן כלערליי אָנשטרענגונגען, ווייל אלע ווגען, אלע דורכגאנגען, זענען געווען פארשטעלט דורך די דייטשן—אלץ איז גע־ווען בלאקירט. און וויניק, זייער וויייניק פון די וואָס האָבן נישט געהערט צו דער קאמפס־אָרגאניזאציע, האָבן געהאט כוחות און מוט צו לאָזן זיך אין ווגע, אין דעם ווגע, וועלכער איז געווען פול מיט געפערלעכע שטערונגען אין סכנות אויף יעדן שריט.

איינער פון די לעצטע איז געווען דער סאָכאָטשעווער הערצקע ט י ל מ א ן. ער האָט שוין געהאט זיין זון נאָך פון פריער איינגעאָרדנט אויף דער ארישער זייט, אליין האָט ער זיך איינגעאָרדנט אויף ארבעט אויסערן געטאָ, און פלעגט יעדן טאָג גיין אין שטאָט. ער האָט זיך געהאט אָפגערעדט מיט א באקאנטן פאליאק, וועלכער האָט אים מיט זיין פרוי געדארפט אויסבאהאלטן ביי זיך. טילמאן האָט נאָר געוואָלט פארבלייבן אין געטאָ איבער פסח. אויף פסח זענען אין געטאָ

געקומען יידן, וועלכע זענען שוין געווען איינגעאָרדנט אויסערן געטאָ ביי קריסטן אויף אַרישע פאפירן. דאָ אָבער האָבן די דייטשן אנגעהויבן צו ליקווידירן די געטאָ. עס איז געקומען דער העלדישער אויפשטאנד און די וועגן דורך וועלכע מען האָט פריער געקענט ווי־נישט־איז ארויסגיין פון געטאָ, זענען אינגאנצן אפגע־שלאָסן געווארן.

טילמאן מיט זיין פרוי און דער לייטער פון דער סאָכאָטשעווער „תרבות"־שול יצחק שפירא מיט זיין משפחה, זענען אריינגעקראָכן אין א בונקער אויף פראנ־צישקאנער 24, ביים צוים פון געטאָ. וועז די דייטשן האָבן, ברענענדיק די געטאָ, אונטערגעצונדן דאָס הויז אויף פראנצישקאנער 24, איז אוממעגלעך געווארן צו פארבלייבן דאָרט אין בונקער, און זיי זענען ארויסגעקראָכן און זיך באהאלטן אין אן אנדער לאָך. דאָרט האָבן זיי אנגעטראָפן יוגנטלעכע פון דער קאמפס־אַרגא־ניזאציע. טילמאן מיט זיין פרוי האָבן געזוכט אן אָרט, ווי אזוי זיי זאָלן דורכן קאָנאַל קענען ארויסגיין אויף דער אַרישער זייט. זיי זענען אריינגעקראָכן אין א נייעם בונקער אונטערן הויז פון פראנצישקאנער 22, ווו עס איז געווען אן אונטער־ערדישער דורכגאנג צום קאָנאַל. ער האָט געהאלטן ביי א 20 מעטער די לענג און איז געווען אזוי נידעריק, אז מען האָט געמוזט דורך אים פויזן אויף אלע פיר...

דורך אונטערערדישע קאנאלן

ווען די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן די הייזער פון געטאָ, האָבן זיך די באהאלטענע פון די בונקערס געלאָזן דורך די קאנאלן אויף דער אַרישער זייט. די דייטשן האָבן אָבער באלד אַנטדעקט אויך די וועגן דורך די קאנאלן און האָבן ביי זייערע עפענונגען אוועקגעשטעלט באַוואָפנטע זעלנער, וועלכע האָבן געשאָסן אין די יידן ווי נאָר זיי האָבן אויפגעהויבן דאָס טירל ארויסצוגיין פון קאנאל. אויסער דעם האָבן זיי געווארפן אין די קאנאלן גאז־באָמבעס און אויפרייס־באָמבעס, וואָס האָבן אין אייניקע ערטער די קאָנאַלן פאַרשאָטן מיט גרוז און האָבן אויך די קאנאלן פארפלייצט מיט וואסער.

פון דעם בונקער פון פראנצישקאנער 27 האָט מען געשיקט עטלעכע „ראז־וויעדקעס" דורכן קאנאל און זיי האָבן זיך אומגעקערט מיט ידיעות, אז מען קאָן דורך די קאנאלן נישט דורכגיין. פארבלייבן אָבער לענגער אין בונקער איז אויך געווארן אוממעגלעך. טילמאן מיט זיין פרוי האָבן זיך אייניקע מאָל געלאָזן גיין דורכן קאנאל, און האָבן נישט געקאנט דורכגיין. דער וועג איז געווען דאָרט פאַר־שטעלט, פארשאטן. באָמבעס האָבן זיך געריסן און זיי האָבן געטראטן איבער טויטע קערפערס. זיי האָבן זיך געמוזט אומקערן אין זייער בונקער. איינמאָל איז טילמאן מיט זיין פרוי אוועק דורכן קאנאל מיט א גרופע יידן. אויפן וועג האָט מען זיי אריינגעווארפן א גאז־באמבע, און טילמאנס פרוי איז דאָרטן געבליבן א פאַרגאָזטע. דאָרט איז אויך דערמאָלט דערשטיקט געווארן איינער לעווין, א העברעאישער לערער

פון לאָדזש. טילמאן אליין איז געווען וויניק פארגאזט און האָט זיך געלאָזן גיין וויטער, ער האָט אָבער פון קאנאל נישט געקאנט ארויסגיין און האָט זיך געמוזט אומקערן צוריק אין בונקער.

שפעטער זענען אין בונקער פון פראנצישקאנער 22 אריין טיילן פון דער קאמפּס־אַרגאניזאציע ביי א 40—50 מאן. צווישן זיי זענען געווען טוביה ב א ז ש י ק א ו ו ס־ק י, צביה ל ו ב ע ט ק י ן, מארק ע ד ע ל מ א ן א.אנד. דעם 2־טן מאי האָבן זיי ארויסגעשיקט א גרופע פון 15 מאן דורכן קאנאל אויף דער אַרישער זייט כדי אנצובינדן א קאָנטאקט. אין דער ארויסגעשיקטער גרופע איז געווען אויך טילמאן. מיט איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונגען און מיט דער הילף פון דער קאָמפּס־אַרגאניזאַציע, האָט זיך זיי איינגעגעבן ארויסצובאקומען פון קאָנאַל און זיך צו ראטעוועז אויף דער אַרישער זייט. איצט געפינט זיך א. טילמאן מיט זיין געראטע־וועטן זון אין פאריז.

בכלל האָבן זיך פון די סאָכאַטשעווער יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם שרעקלעכן גיהנום, זייער וויניק געראטעוועט. דער גרעסטער טייל פון זיי איז אומ־געקומען אין שרעקלעכע ליידן, אין יסורים און פיין, וועלכע קיין מענטש מיט נאָר־מאלע געדאנקען מיט נאָרמאלע באגריפן קען זיך נישט פאָרשטעלן.

הייליק איז דער אנדענק פון די סאָכאַטשעווער קדושים פאר זייערע נאענטע וווּ זיי זאָלן זיך נישט געפינען, און טייער און הייליק דער זכרון פון דער סאָכאַ־טשעווער קהילה פאר די שארית הפליטה פון סאָכאַטשעוו און פאַרן גאַנצן יידישן פאָלק.

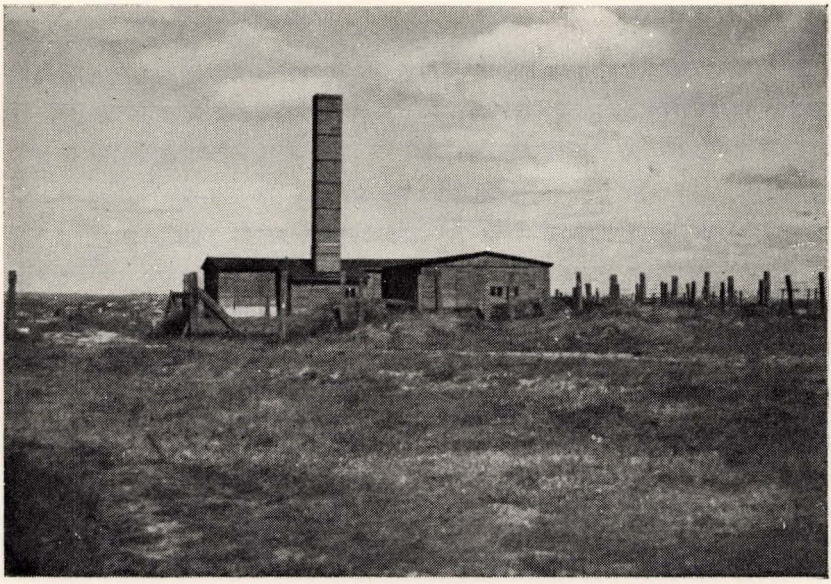

מיידאַנעק

לעווקאוויטש

דייטשע מארדן

אין יאָר 1941, אין אַ נאַכט פון חודש יאַנואַר האָט די דייטשע „זאָנדער־דינסט", וועלכע מען האָט אין סאָכאַטשעוו געפרופן „שוואַרצע", דורכגעפירט רע־וויזיעס אין אַלע יידישע ווינונגען. זיי האָבן צוגענומען ביי די יידן, וואָס עס איז זיי נאָר געפעלן געווען און צו דעם גוט געשלאָגן.

צוויי יידן, אהרן זעליג מאַריענפעלד און אריה שמעלק זענען אַרויסגענומען געווען פון גראָסמאַנס ווינונג און אין דער זעלבער נאַכט האָבן די דייטשן זיי דערמאָרדעט מיט אַ שרעקלעכן טויט. זייערע געוואַלדן און געשרייען האָבן זיך געטראָגן איבערן שטעטל און אַ שרעקלעכער פחד איז געפאַלן אויף די יידן. לייַדער האָט קיינער נישט געקענט העלפן די אומגליקלעכע קרבנות. ערשט באַגינען האָבן די דייטשן צוגעשיקט צום יודענראַט אַ באַפעל צו קומען קובר זיין די צוויי הרוגים. ביי דער קבורה האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די צוויי קרבנות זענען שרעקלעך געפייניקט געווארן פאַרן טויט. זיי האָבן געהאַט פיל לעכער אין קאָפּ און וווּנדן אויף די העלדזער. ביי מאַריענפעלדן איז איין האַנט געווען אַרויסגענומען פון גליד.

די לויה פון די צוויי פאַרפייניקטע איז פאָרגעקומען ביינאַכט. די דייטשן האָבן נישט געלאָזט, אז עס זאָלן זיך אין איר באַטייליקן אַ גרויסער עולם.

דעם 1־טן פעברואַר איז פאָרגעקומען אַן „אויסזידלונג" פון אַ העלפט יידן און פאַר דער צווייטער העלפט איז געשאַפן געווארן אַ געטאָ. די ווינונגס־באַדינגונגען אין געטאָ זענען געווען זייער שלעכטע. עס האָבן געווינט אין איין שטוב פון 10 ביז 15 פערזאָן. איך מיט מיין משפחה זענען פאַרבליבן אין סאָכאַטשעווער געטאָ.

דאָס געטאָ האָט נישט לאַנג עקזיסטירט. סך־הכל צוויי וואָכן. די דייטשן האָבן אַרויסגעהאָנגען פלאַקאַטן, אַז ביזן 15־טן פעברואַר 1941 מוזן די יידן פאַרלאָזן סאָכאַטשעוו. דער אינציקער וועג איז געווען קיין וואַרשע — אין וואַרשעווער געטאָ.

דאָ הויבט זיך אָן אַ פריש גיהנום. אין געטאָ איז אַ מהומה. איינער לויפט

צום צווייטן מען באַראָט זיך וואָס צו טאָן. מען מאַכט פאַרשידענע השערות — אפשר איז דאָס אַ ליגן, אפשר מיינט מען ווידער אַ העלפט יידן. אָבער עס דויערט גאָרנישט לאַנג און יידן נעמען אַליין אַרויספאָרן קיין ווַארשע אין געטאָ אַריין. איינער האָט זיך פאַרקוקט אויפן צווייטן און דאָס ביסל יידן האָבן זיך געזעגנט מיט זייער געבורט־שטאָט.

איך האָב אויך געטאָן דאָס אייגענע וואָס אַנדערע. איך האָב אַוועקגעשיקט מיין פרוי און קינד, ווייל איך האָב נישט געקענט פאָרן מיט דעם זעלבן אויטאָ. עס זענען געפאָרן נאָך צווויי פרויען מיט צוויי קליינע קינדער. מער קיין אָרט איז אין דעם אויטאָ נישט געווען.

מיט צווויי טעג שפּעטער, דעם 12־טן פעברואַר האָב איך פאַרלאָזט סאָכאַטשעווו. ביים ארויספאָרן האָבן מיך געטראָפן די מונדירטע דייטשן. די אַזוי גערופענע „שוואַרצע". זיי האָבן מיך גוט צעשלאָגן און אין אַזאַ מצב בין איך אריינגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

דער יודענראַט איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן פאַלאָזט דאָס געטאָ און אונדז אַלעמען איבערגעלאָזט אויף הפקר.

דער פרעזעס פון יודענראַט איז געווען איצעק גענלבשטיין. די לעצטע פאָר טעג פאַרן פאַרעגדיקן די אויסזידלונג איז ער אַוועק צוזאַמען מיט זיינע מיטאַר־בעטער. עס איז געבליבן דער קאָמענדאַנט פון די יידישע אָרדענונגס־דינסט — מנשה קנאַט.

די „שוואַרצע" זענען געווען שרעקלעך צעווילדעוועט. זיי האָבן געשלאָגן יעדן ייד און געפרעגט: ווו האָט איר אייערע פאַרשטייער, פאַרוואָס זענען זיי פלוצלונג אַוועק. זיי האָבן זיך נישט געקענט מוחל זיין, וואָס דער יודענראַט איז נישט אַריינ־געפאַלן צו זיי אין די הענט און וועלכער ייד עס איז זיי אונטערגעקומען האָבן זיי גוט צעשלאָגן.

די דייטשן האָבן זיך מיט דעם בלויזן שלאָגן נישט באַגנוגנט און געכאַפט מנשה קנאַט אים אַוועקגעפירט אויף דער סטאַשיץ־גאַס אין דער ווויגנונג פון פנחס גראובאַרדס איידעם און דערקלערט: אין דער ווויגנונג האָט אונדז דער פרעזעס פון יודענראַט באַשטעלט עטלעכע פאָר שטיוול. ווען מיר זענען געקומען אָפּנעמען אונדזערע שטיוול, האָבן מיר געטראָפן אַ לייִדיקע ווויגנונג. די דייטשן האָבן גע־פאַדערט פון קנאַטן, ער זאָל זיי צושטעלן די שטיוול. דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פאָליציי האָט דאָס נישט געוואָלט דערפילן און איז אויפן זעלבן הויף דערמאָרדעט געוואָרן.

אַנקומענדיק קיין וואַרשע, האָב איך זיך צופעליק באַגעגנט מיט זיין פאַטער לייבוש קנאַט. איך האָב אים נישט געוואָלט אָנזאָגן די שלעכטע בשורה. אין אַ פאָר טעג שפּעטער האָט ער זיך דערוווסט וועגן טויט פון זיין זון.

***

אין וואַרשעווער געטאָ האָב איך זיך צוגעקוקט צו די פרישע יידישע צרות, ווי מענטשן הונגערן און שטאַרבן אויף דער גאַס. איך האָב געזען ווי געוועזענע שיינע באַלעבאַטים פון סאָכאַטשעוו הייבן אָן אויסצושטרעקן די האַנט און בעטן אַ שטיקל ברויט. עס איז נישט געווען ווער עס זאָל זיי העלפן. איך האָב געזען, אַז עס רוקט זיך אָן די רייע צו מיר. דאָס ביסל געלט וואָס איך האָב אָפגעראַטעוועט לאָזט זיך אויס, און עס ווען מיר אויסקומען צו הונגערן צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינד. האָב איך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ. דעם 28־טן אַפּריל, 1941, האָב איך צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינד, פאַרלאָזט וואַרשע. מיר זענען אַוועק קיין מעזריטש־פּאָדלאָסק.

מיר זענען געפאָרן מיט דער באַן אַלס אַריער. פּאָליאַקן אַנטיסעמיטן האָבן אין אונדז דערקענט יידן און געגנומען שאַנטאַזשירן. אָבער אונדזער רייזע איז פאָרט אַדורך בשלום און מיר זענען אָנגעקומען אויפן אָרט.

דאָס לעבן אין מעזריטש איז געווען פיל לייכטער ווי אין וואַרשע: ראשית, איז נאָך קיין געטאָ נישט געווען; צווייטנס, איז לעבנס־מיטל געווען נישט טייער אזוי, אַז מען האָט שוין פאַרשפּאָרט צו הונגערן.

צוויי וואָכן שפּעטער זענען אָנגעקומען קיין מעזריטש פאָלגנדע סאָכאַטשעווער לאַנדסלייט מיט זייערע משפחות: שלמה לעווין, פיניע ראָזנקאָפּ, מאָטל רייטמאַן („קאצעוו"), זיין ברודער בן־ציון רייטמאַן, זייער פלימעניק יודקא בערקאָוויטש, לייב העלמער, זיין שוועסטער חיים־יאקל, מיין שוויגער מלכה מיט אירע קינדער, פסח ראָזנבערג, וואָלף־איטשע גאַלעק און מיינע עלטערן מיט מיין גאַנצער משפחה. די סאָכאַטשעווער האָבן געהונגערט און עס זענען פאָרגעקומען שרעקלעכע טראַגעדיעס. די טאָכטער פון מאָטל רייטמאַן איז משוגע געוואָרן, ווייל זי האָט נישט געקענט צוקוקן ווי איר פאָטער גייט אַרום בעטן אַ ביסל עסן. שפּעטער, אין יאַנואר 1942 איז געשטאָרבן זייער פלימעניק יודקא בערקאָוויטש.

מיט אים האָב איך זיך אָפט געטראָפן אויפן דאָרף זשוקאוואלא־פאפזשעטנע, ראַדזינער קרייז, 13 קילאָמעטער פון מעזריטש. דאָרטן האָט ער געאַרבעט ביי פויערים אַלס לאַנד־אַרבעטער און איך בין דאָרט געווען באַשעפטיקט אַלס שניידער, ביי מיין פאָך.

אין דעצעמבער 1941 האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אונטער דראָונג פון טויט־שטראָף, אַז יידן טאָרן זיך נישט געפינען אין די דערפער. איך האָב אויפגעהערט צו קומען אין דאָרף. יודקא בערקאָוויטש איז וויטער דאָרט געבליבן. ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. לויט דעם ווי די פויערים האָבן מיר איבער־געגעבן, האָבן זיי אים געוואָלט ברענגען קיין מעזריטש, אָבער זיי האָבן מורא געהאַט, ווייל פאַר האַלטן אַ ייד האָט געדראָט מיט טויט־שטראָף.

אין חודש יאַנואַר, 1942, אין אַ געוויסן פרימאַרגן, וועָן דער באַלעבאָס, ביי וועלכן בערקאָוויטש איז געווען, איז אַרויס אין שטאַל ווו יודקא איז געלעגן קראַנק — האָט ער אים געטראָפן אַ טויטן.

די פויערים האָבן אים גלייך קובר געווען, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט, אז די דייטשע מאַכט זאָל זיך פון דעם נישט דערוויסן. אין צוויי טעג שפּעטער, וועָן די דאָרפס־לייט זענען צו מיר געקומען אָפּנעמען זייער אַרבעט, האָבן זיי מיר דערציילט וועגן דער קבורה פון בערקאָוויטשן: זיי האָבן זיין קבר אויסגעבעט מיט צוויי בינטלעך שטרוי און אויף אים ווידער אַרויפגעלייגט שטרוי און נאָכדעם צו־געשאָטן מיט ערד.

דערוויסנדיק זיך די טרויעריקע בשורה, בין איך מיט דעם פּאָליאַק, וואָס האָט מיר דאָס דערציילט אַוועק אין מעזריטשער יודענראַט און זיי איבערגעגעבן וועגן טויט פון בערקאָוויטשן. איך האָב געבעטן, אַז מען זאָל אים קובר זיין ווי אַ ייד און באַקומען אַ תשובה, אַז זיי קענען דאָס נישט מאַכן. אויך די סאָכאַטשעווער לאַנדסלייט האָבן נישט געקענט ברענגען זייער בן־עיר צו קבר־ישראל.

לייבל העלמער איז געשטאָרבן אין יאָר 1942, די וואָך פון פסח האָט ער געאָרבעט ביי באַקן מצות. ביי דער אַרבעט האָט ער זיך דערקילט און איז אין דער זעלבער וואָך געשטאָרבן.

דעם 25־טן אויגוסט 1942 איז אין מעזריטש פאָרגעקומען די ערשטע ליקווי־דאַציע פון געטא, אַן אַזוי גערופענע „אַקציע". מיט דער אַקציע זענען אַוועק אונדזערע לאַנדסלייט. מען האָט זיי געשיקט אין פאַרניכטונגס־לאַגער טרעבלינקע. אויף דעם אומשלאַג־פלאַץ האָב איך זיך נאָך געזען מיט דער משפּחה ראָזענקאפּ, ווייל זיי זענען געזעסן לעבן מיר און מיין משפּחה. די איבעריקע לאַנדסלייט האָב איך נישט באַגעגנט, ווייל עס איז געווען אַן עולם פון איבער 20.000 מענטשן.

***

איך האָב געאָרבעט אין דער פירמע ס ט ו א ג. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין בויען שאָסייען. וועָן מיר אַלע זענען געווען פאַרזאַמלט אויפן אומשלאַג־פלאַץ, איז געקומען דער אינזשעניר מוסעק פון דער דאָזיקער פירמע, צוזאַמען מיט דעם אַרבעטס־אָמט אין דער באַגלייטונג פון ס.ס. און אַרויסגענומען אַלע זיינע אַרבעטער. מוסעק האָט אַלעמען צוגעזאָגט, אז אין צוויי שעה שפּעטער וועלן די משפּחות אויך אַרויסגענומען ווערן. פאַרשטייט זיך, אַז דער דייטש האָט אָפּגענאַרט. די משפּחות האָט מען אַוועקגעפירט קיין טרעבלינקע.

מיר זענען שנעל אַוועקגעפירט געוואָרן מיט אויטאָס צו דער אַרבעט, ווו מיר האָבן געווארט אויף אונדזערע משפּחות, וועלכע מיר האָבן צו אונדזער גרויסן צער מער נישט געזען.

מיט צוויי טעג שפּעטער זענען מיר צוריק אַריין אין אונדזערע וווינונגען, וו׳

מיר האָבן געהאַט די געלעגנהייט זיך אויסצווויינען. מיר האָבן נאָך נישט געווסט, אַז עס עקזיסטירט אַ פּאַרניכטונגס־לאַגער מיטן נאָמען „טרעבלינקע", נאָר אין צוויי וואָכן שפּעטער, ווען עס איז צוריקגעקומען פון טרעבלינקע מיין שכן, וועלכער האָט געווינט לעבן מיר אין מעזריטש און ער האָט מיר דערציילט, ווי אזוי ער האָט זיך פון דאָרט אַרויסגעריסן, דעמאלט האב איך ערשט אנגעהויבן גלויבן, אַז אונדזערע נאָענטע לעבן נישט מער.

מיר האָבן ווייטער געאַרבעט. ביי יעדן איינעם איז געווען אַ ריס אין האַרץ. מיר האָבן זיך גאָרנישט געקענט העלפן און געמומען טרייסטן, אַז גאָט האָט אזוי געוואָלט, מוזן מיר עס פאָר ליב נעמען.

6 וואָכן שפּעטער, האָבן ס.ס. לייט צוזאַמען מיט אוקראינער אונדז אַרום־גערינגלט אויף דעם פלאַץ ווו מיר האָבן געארבעט ביי דער פירמע „סטואג", זיי האָבן אונדז אריינגעזעצט אין אויטאָס און אפגעפירט אין מעזריטשער שול. אין דער שול האָבן זיי אונדז געהאַלטן דריי טעג אָן עסן און אָן טרינקען. אויף דעם 4־טן טאָג האָבן זיי אונדז געפירט צו דער באַן, כדי אוועקצושיקן קיין טרעבלינקע. אין פאַרמאַכטע לאַסט־וואַגאָנעס, האָבן זיי אונדז אַריינגעשטופט צו 80 מאָן אין איין וואַגאָן. מענטשן זענען דערשטיקט געוואָרן אויף טויט. אין דעם וואַגאָן ווו איך האָב זיך געפונען, זענען אין משך פון צוויי שעה דערשטיקט געוואָרן 5 מענטשן. איך האָב געטראַכט, אַז סיי ווי פירט מען אונדז צום טויט, האָב איך באַשלאָסן אַרויסצושפרינגען פון וואָגאָן. דאָס שפּרינגען איז נישט געווען אזוי איינפאַך. די טירן מיט די פענצטערלעך זענען געווען שטאַרק פאַרקלאַפּט, אָבער דאָך האָבן מיר זיך פאַרנומען עטלעכע מאָן און אַרויסגעריסן די קראטן פון א פענצטערל, אַראָפּגעריסן די ברעטער, וואָס זענען געווען צוגעקלאַפּט פון דרויסן און געגרייט זיך אַרויסצושפרינגען פון וואָגאָן.

מיר שפרינגען פון וואגאן

עס איז געווען א שווערער מאָמענט. דער צוג איז זייער שנעל געלאָפן, אזוי ווי אַ שנעל־צוג, עס האָט געשווינדלט פאָר די אויגן. דאָך האָב איך באַשלאָסן, אַז איך שפרינג דער ערשטער. איך בין אַרויס דורך דעם פענצטער, אָבער נישט גלייך געשפרונגען. איך בין אַרויף אויף די בופאָרן און געוואָרט ביז מיינע צוויי ברידער זענען אויך אַרויס פון וואָגאָן און אַוועקגעשטעלט זיך אויך אויף דעם זעלבן אָרט וואָס איך. שפרינגען האָבן מיר וואָס אָן אמת מורא געהאַט, דער טויט האָט געדראָט פון אַלע זייטן, אוקראַינער וואָס האָבן געפירט דעם טראַנספאָרט, האָבן באַשאָסן דעם וועג פון בייד זייטן. אָבער נישט געקוקט אויף דעם אַלעם, בין איך צוזאַמען מיט מיינע צוויי ברידער אַרונטערגעשפרונגען פון דעם שנעל־לויפנדן צוג. אָבער עס האָט אונדז גאָרנישט געשאדט. מיר זענען נאָר געבליבן ליגן אָן באַוווסטזיין און אַ ביסל זיך צעקלאַפּט. ווען מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט,

זענען מיר גלייך אַוועק אין אַ וואַלד. דאָרט זענען מיר געבליבן דריי מעת־לעת. לענגער האָבן מיר נישט געקענט בלייבן, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין עסן. די פּויערים פון די דאָזיקע דערפער האָבן אונדז נישט געוואָלט פאַרקויפן קיין שום שפּייז, אזוי, אַז מיר האָבן זיך געמוזט דערנערן מיט פאַרשידענע גרעזלעך, ברוקעוו, אאז"וו. לסוף האָט אונדז די נויט געצוונגען זיך צוריקצוקערן אין שטאָט (מעזריטש).

אין דריי וואָכן שפּעטער האָבן די דייטשן ווידער געמאַכט אַן „אַקציע", און מיך מיט מיין יונגערן ברודער ווידער געכאַפּט. צוויי טעג זענען מיר געלעגן אין אַ שטאַל. אָן עסן, אָן טרינקען. אויף דעם דריטן טאָג האָבן די אוקראַינער דורך אַ פּענצטער פונעם דאַך אַרייַנגעוואָרפן עטלעכע ברויט פאַר אַ גרויסן עולם. בעת מיר האָבן זיך געריסן צו כאַפּן אַ שטיקל ברויט, האָבן די אוקראַינער צו אונדז אַרייַנגעשאָסן פון מאַשין־געווער. עס זענען געפאַלן 5 יידן. נאָך דער רציחה האָבן זיי אונדז געפּירט צום צוג, כדי אונדז ווידער צו פירן צום טויט, קיין טרעבלינקע.

און אָט בין איך שוין ווידער צוזאַמען מיט מיין ברודער אין דעם פאַרמאַכטן וואַגאָן. מ׳דאַרף ווידער שפּרינגען. מיר האָבן לויט דער פריערדיקער פּראַקטיק אויפגעריסן דאָס פענצטערל, אָבער מיר זענען נישט באַלד אַרויס, מיר האָבן צוגעהאַלטן די קינדער און די יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געוואָלט זיך ראַטעווען, זיי זאָלן די ערשטע אַרויס. מיר האָבן זיי פעסטגעהאַלטן ביי אַ האַנט און אַזוי אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד. שפּעטער איז אַרויס מיין ברודער און איך נאָך אים.

דאָס שפּרינגען האָט זיך מיר נישט ספּעציעל איינגעגעבן. איך האָב זיך שטאַרק צעקלאַפּט און בין געבליבן ליגן אַ לענגערע צייט, ביז איך בין געקומען צום באַוווסטזיין. איך האָב געמוען זוכן מיין ברודער און אים נישט געפונען. איך בין ווידער אַוועק קיין מעזריטש.

דער וועג איז געווען זייער אַ שווערער. די דייטשן האָבן באַשטעלט אַלע וועגן מיט „מיליץ". די מיליציאַנערן, ציווילע פּאָליאַקן האָבן געהאַט אַן אויפגאַבע צו כאַפּן יידן וואָס שפּרינגען פון דער באַן און אָפּפּירן זיי צו דער פּוילישער גראַנאַטנער פאָליציי, ווו מען האָט זיי גלייך דערשאָסן. פאַר יעדן ייד וואָס זיי האָבן געברענגט, האָבן זיי באַקומען 5 קילאָ צוקער.

אין זייערע הענט בין איך נישט אַריינגעפאַלן, נאָר מיין ברודער בנימין איז פון זיי געכאַפּט געוואָרן. עס איז אים געלונגען צו אַנטלויפן, ווייל קיין געווער האָבן די מיליציאַנערן נישט געהאַט. נאָענט פון דער שטאָט האָבן אים ליידער געכאַפּט אַנדערע מיליציאַנערן. ער האָט געפרווט זיך אויסצוקויפן פאַר געלט, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. האָט ער ווידער פרובירט צו אַנטלויפן אָבער עס איז אים נישט געלונגען. ער איז אָפּגעפירט געוואָרן צו דער פּאָליציי.

פאַר זיין אָנקומען האָט מען דאָרט דערשאָסן 80 יידן. צו זיין גליק איז געקומען אַ באַפעל פון אָבער־שטורעם־פירער, אַז די פּריש־געכאַפּטע יידן וואָס די מיליץ

האָט געבראַכט זאָל מען אָפשיקן אין מעזריטשער געטאָ. און אַזוי אַרום האָט ער זיך געראַטעוועט און מיר זענען געווען אין מעזריטש ביז דעם 1־טן מאי 1943.

אין דעם טאָג, געווען איז דאָס שבת ביי נאַכט אויף זונטיק, האָבן דייטשן, צוזאַמען מיט אוקראינער אַרומגערינגלט דאָס גאַנצע מעזריטשער געטאָ. עס האָט זיך אָנגעהויבן מיטן געווייגלעכטן פּראָגראַם: שיסעריין פון אַלע זייטן, קיינער ווייסט נישט, ווו ער זאָל לויפן. איך וויל אַריין צו מיינע צוויי ברידער, וואָס האָבן געווינט נישט וויט פון מיר, אָבער עס איז שוין נישט מעגלעך, וויל די אוקראינער שיסן פון אַלע זייטן. איך געפין זיך אונטער אַ האָגל פון קוילן. איך בין אַריין אין נאָענטסטן "סכראָן" (באַהעלטענישּ) און זיך אויסבאַהאַלטן צווישן טעג. אויפן צווייטן טאָג האָט אַ מעזריטשער ייד געמסרט דעם "סכראָן" ווו איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן.

אַזוי אַרום בין איך שוין צום דריטן מאָל אַריין אין די הענט פון די דייטשן און אוקראַינער. דאָסמאָל האָב איך זיך צעשיידט מיט מיינע צוויי ברידער אויף אייביק. דאָס איז געווען די לעצטע אַקציע אין מעזריטש.

בשעת אַלע אַקציעס האָט דער פּרעזעס פון מעזריטשער יודענראַט, קלאַרבערג, געהאָט אַ דעה ביי די דייטשן. ער האָט געהאָט אפילו דאָס רעכט צו ווינען אויסער דעם געטאָ. ער איז געווען אַן אַפּטייקער און זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט. ביי דער דאָזיקער אַקציע איז דער פּרעזעס צוזאַמען מיט זיין פרוי אָפּגעפּירט געוואָרן אין געטאָ, ווו מען האָט זיי גלייך דערשאָסן. אזוי, אַז די דאָזיקע אַקציע האָט אנגע־נומען אַ כאַראַקטער פון מאַכן מעזריטש יידן־ריין.

אין מיידאנעק און אין אשוויענטשים

איך בין שוין אַליין אָן מיינע ברידער, צום דריטן מאָל אין טויטן־צוג. איך האָב אָנגעהויבן טראַכטן: וואָס ווייטער? צי זאָל איך ווידער שפּרינגען, אדער נישט? עס איז מיר שוין געווען נמאס דאָס גאַנצע לעבן. שפּרינגען פון צוג און צוריקגיין קיין מעזריטש איז געווען צוועקלאָז, וויל מעזריטש אין פאַרבליבן יידן ריין. איך האָב זיך געטראַכט, אַז איך דאַרף אומקומען ווי מיינע אייגענע. איך מיט נאָך אַ פּאָר פערזאָן האָבן אויסגעבראָכן אַ ברעט פון וואַגאָן כדי צו קענען אָטעמען. מיר האָבן זיך אַריינטירט, אַז מיר פּאָרן אין דער ריכטונג פון לובלין. אין וואַגאָן איז געווארן וואָס ווייטער אַלץ אוממעגלעכער צום אויסהאַלטן. עס זענען געלעגן צום טויט־דערשטיקטע מענטשן און עס האָט געפּיניקט דער דורשט. עס איז שוין אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז איך האָב געטרונקען מיין אייגענע אורין. דער אייניציקער וווּנש וואָס ביי אונדז איז געווען: אָנצוטרינקען זיך מיט וואַסער און שפּעטער שטאַרבן. אַזוי האָבן מיר זיך געפּיניקט אַ מעת־לעת, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין "מיידאנעק".

אין 4־טן, מאי 1943, בין איך אָנגעקומען קיין מיידאַנעק. און אין דעם דאָזיקן טאָג דורגעגאַנגען אַ סעלעקציע. עס האָט מיר געגליקט און איך בין נישט אַריינ־

געפֿאַלן איז גאַז־קאַמער. מיט מיר צוזאַמען, אין מיידאַנעק זענען געווען די פֿאָלגנדע סאָכאַטשעווער לאַנדס־לייט: שלמה לעווין מיט זיין זון מאָניעק און אברהם קאָן יאָקלס זון. מיט זיי בין איך געווען אין מיידאַנעק ביז דעם 6־טן יולי 1943. וועז מען האָט אונדז איבערגעשיקט פון מיידאַנעק קיין אָשוויענטשים. דאָ זענען מיר ווידער דורכגעגאַנגען אַ סעלעקציע. מען האָט אונדז געמושטרעוועט 4 מאָל, איינ־געשטעלט צו פינפטלעך און לויט ליטערעס.

מיר איז אויסגעקומען צו שטיין אין איין רייַ מיט שלמה לעווין און זיין זון. ביי דעם לעצטן מאָל מושטרעווען אונדז, האָט מען אַרויסגענומען שלמה לעווין, ווייל ער האָט געהאַט געשוואָלענע פיס, דער זון זיינער איז געבליבן צוזאַמען מיט מיר. מען האָט אונדז אין זעלבן טאָג איבערגעשיקט אין לאַגער „בונא", ביי אָשוויענטשים. דאָרט האָב איך זיך ווידער געטראָפן מיט סאכאַטשעווער: אַ חוץ די שוין דערמאָנטע מאניעק לעווין, אברהם קאָן, איז אויך דאָ געווען: ישראל ליכטנשטיין מיט זיין ברודער העניעק און בעריש לעווקאָוויטש מיטן זון. צום סוף 1944 איז אָנגעקומען צו אונדז אין לאַגער ח. האָלצמאַן.

דעם 15־טן מאי, 1944, איז פֿאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע „סעלעקציע". עס זענען אַוועק צום טויט הונדערטער יידישע „העפטלינגע", און צווישן זיי אויך אברהם קאָן. ער האָט זיך אפילו מיט מיר געזעגנט. ביים געזעגענען האָט ער מיר געזאָגט: איך ווייס, אַז איך גיי צום טויט, אָבער ליידער קענסטו מיר גאָרנישט העלפֿן. דאָס פּעקל עסן וואָס איך האָב אים מיטגעגעבן האָט ער נישט געוואָלט נעמען, ער האָט מיר געוווּנטשן, אַז דער דאָזיקער גורל זאָל מיך מיידן.

מיר זענען געבליבן דאָרט ביז דעם 18־טן יאַנואַר 1945. אין דאָזיקן טאָג זענען מיר געוואָרן עוואַקואירט אין גלייוויטש (נידערשלעזיען). מיר זענען געגאַנגען צו פוס אַ גאַנצן מעת־לעת. אין גלייוויטש האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אויך איין מעת־לעת. שפּעטער האָט מען אונדז אַרויפגעזעצט אויף אַ משא־צוג פון אָפענע פּלאַטפֿאָרמעס און אַוועקגעשיקט איבער טשעכאָסלאָוואַקיע קיין בוכענוואלד. דער וועג האָט געדויערט ניין טעג, אָן עסן. מיר האָבן געלעבט פון דעם, וואָס דורכפֿאָרנ־דיקע טשעכן האָבן אונדז צוגעוואָרפן ברויט. פֿאָרנדיק האָבן מיר אַראָפּגעלאָזט מאַנאַשקעס אָנגעבונדן מיט אַ שטריקל און אָנגעשעפּט אַ ביסל שניי, כדי צו דער־האַלטן די נשמות.

אין איין וואָגאָן זענען מיר געווען 124 „העפטלינגע". יעדער איז געזעסן צווישן די פיס פון זיין חבר. אונדזער גליק איז געווען דאָס, וואָס די וואַגאָנעס זענען נישט געווען פֿאַרמאַכט. און דאָך זענען צוויי פֿערזאָן אַראָפּ פון זינען און אַראָפּ־גייענדיק אין בוכענוואלד, האָט מען פון אונדזער פּלאַטפֿאָרם אַראָפּגענומען 30 טויטע. די סאָכאַטשעווער לאַנדסלייט האָב איך שוין מער נישט געזען.

אין בוכענוואלד בין איך געווען ביזן 9־טן פעברואַר 1945. און אַוועקגעשיקט געוואָרן אין אַ צווייטן לאַגער. דאָ האָט מען אונדז גוט באַהאַנדלט. מען האָט אונדז

געפירט אין פאַרמאַכטע לאַסט־וואַגאָנעס, צו 50 פערזאָן אין איין וואַגאָן און 4 ס.ס. מענער, אַזוי אַז מיר האָבן געהאַט גענוג לופט און באקומען עסן.

אָפּפאָרנדיק ביז נאָך ערפורט זענען אָנגעקומען אַמעריקאַנער פליער און האָבן באַשאָסן דעם צוג, מיינענדיק, אַז דאָס איז אַ צוג מיט דייטשיש מיליטער, אָדער אַמוניציע.

נאָך דעם ערשטן מאָל באַשיסן מיט מאַשין־געווער, האָב איך גלייך באַקומען 5 קוילן אין מיין רעכטע פוס. איך האָב געפרווט אַרויסשפרינגען, האָט דער ס.ס.־פאָסטן געצילעוועט צו מיר מיט דער ביקס און אין דעם מאָמענט איז דער ס.ס.־מאַן געפאַלן אַ טויטער פון אַמעריקאַנער קוילן, וועלכע האָבן אויך מיר געטראָפן אין מיין רעכטער האַנט. איך בין געבליבן ליגן און זיך מער נישט געקענט באַוועגן. עס איז געקומען אַ באַפעל פון דעם טראַנספּאָרט־פירער: „אַלעס אויסשטייגן", כדי די אַמעריקאַנער זאָלן זען, אַז דאָס איז נישט קיין מיליטער און נישט קיין אַמוניציע, נאָר אומשולדיקע קאַצעטלער.

אַלע זענען אַרויס פון די וואַגאָנען, נאָר מיר פאַרוווונדעטע זענען געבליבן ליגן צוזאַמען מיט די טויטע. די אַמעריקאַנער פליער האָבן אויפגעהערט צו באַשיסן. זיי האָבן זיך גוט אַרומגעקוקט און אַוועק. דעם מאָמענט האָבן אויסגענוצט געזונטע „העפטלינגע" און אַנטלאָפן. די ס.ס. האָבן געהאַט מיט זיך צו טאָן, ווייל צווישן זיי איז געווען אַ סך פאַרוווונדעטע און געהרגעטע.

עס איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַ סאַניטאַר־אָפּטיילונג, ווו זיי האָבן די קראַנקע און פאַרוווונדעטע אָפּגעפירט אין שפּיטאָל און די געזונטע וווייטער געפירט. מיך האָט מען געבראַכט אויף אַ פראָוויזאָרישן קראַנקן־פונקט, ווו מען האָט מיר גלייך אַרויסגענומען די קוילן.

צו מאָרגנס האָט מען מיך אָפּגעפירט אין קאַצעט־שפּיטאָל „דאַרא". אין דעם דאָזיקן שפּיטאָל בין איך געלעגן אַ לענגערע צייט. אין דעם לאַגער „דאַרא" ביי נאָרדהאוזן בין איך באַפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

די באַפרייונג איז פאָרגעקומען דעם 11־טן אַפּריל, 1945.

רייזל ראזענבערג (ראזענקאפף)

פון יענע טאג

מיט דער דאָזיקער באַשרייבונג וויל איך פאַראייביקן דעם הייליקן אָנדענק פון די אַלע אומגעקומענע נאָענטע און ווייטע, מיט וועלכע כ׳האָב גע־טיילט דעם בשותפותדיקן, גרויזאָמען גורל פון די פינסטערע טעג פון טויט און פאַרניכטונג.

צו פריש זענען אין מיין געדעכעניש די אומשולדיק־פאַרשניטענע לעבנס, צו טיף האָבן זיך די וווּנדן אַריינגעשניטן אין האַרץ, אַז מען זאָל קאָנען דאָס אַלץ פאַרגעסן. ווען איך שרייב די דאָזיקע שורות, קלינגט אָפּ אין מיינע אויערן דער יאָמערדיקער געוויין פון די שוצלאָזע קרבנות. פון די אין גסיסה צאַפּלדיקע מענטשן. איך הער אויפסניי די לעצטע הילפס־רופן אין דער טויבער וועלט אַריין. פאַר מיינע אויגן שוועבן פאַרבייַ די אומענדלעכע רייען, פאַרפיניקטע מענטשן־סקעלעטן, געפירט צו דער שחיטה נישט וויסנדיק פאַרוואָס. זאָלן מיינע באַשיידענע שורות דינען אַלס ביישטייער צו דער גע־שיכטע פונעם גרעסטן יידישן פאָלקס־חורבן.

***

דער ליידנס־וועג פונעם סאָכאַטשעווער יידנטום, להיפוך צו אַנדערע צענד־ליקער אָדער הונדערטער שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן געהאַט אַן אָטעם־פויזע ביזן יאָר 1941, האָט זיך אָנגעהויבן מיט די ערשטע טעג פונעם קריגס־אויסברוך אין 1939. באַלד דעם ערשטן טאָג, ווי נאָר עס האָבן זיך איבערן שטעטל באַוויזן די מאָביליזאַציע־פלאַקאַטן, וואָס האָבן אָנגעזאָגט דאָס אַריין־ציען אַלע מיליטער־פליכטיקע אין דער אַרמיי, זענען יידישע טאַטעס און מאַמעס, פאַרצווייפלטע געלאָפן איבערן שטעטל מיט פאַרבראָכענע הענט און באַקלאָגט דעם גרויסן אומגליק, וואס האט געטראָפן כמעט יעדער משפחה. עס איז דעמאָלט שוין אַוועקגעריסן געוואָרן דער געזונטסטער און לעבע־דיקסטער קערן פונעם קליינעם יידישן ישוב. דער ראַדיאָ האָט אָנגעזאָגט, אַז די באַפעלקערונג זאָל זיך אָנגרייטן שפּייז אויף אַ לענגערער צייט. אויפן

דריטן טאָג ביינאַכט האָט זיך דאָס פוילישע מיליטער צוריקגעצויגן פון די גרענעצן, און די עלטערע מענטשן, וואָס האָבן נאָך געדענקט די ערשטע וועלט־מלחמה פון 1914, האָבן זיך געגומען פאַקן צו אַנטלויפן קיין ווארשע. צומאָרגנס פרי האָט מען באָמבאַדירט דאָס שטעטל, וואָס האָט גורם געווען צוויי קריסטלעכע הרוגים. פאַרנאַכט, דעם זעלבן טאָג איז געפאַלן אַ באָמבע ביי דער שול און אָפּגעריסן אַ שטיק וואַנט פון ווינערס הויז. עטלעכע מענטשן זענען פאַרשאָטן געוואָרן. מיט שוועריקייט מי האָט מען זיי קוים אָפּגעראַטעוועט. עס איז געוואָרן אַ בהלה. די טויט־שרעק האָט אַלעמען אַרויס־געיאָגט פון שטעטל. כמעט אַלע יידן זענען אַוועק צופוס קיין ווארשע.

אין ווארשע זענען אויף דער אָרלע גאַס נומער 11 אומגעקומען: די פאַמיליע גאָטהעלף, פסח יאקובאוויטש מיט אַ קינד און עטלעכע נפשות פון די שציטנערס, וועלכע זענען פאַרשיט געוואָרן אונטער אייגעפאַלענע הייזער, וואָס די באָמבאַדירונגען האָבן גורם געווען. צוליב די שווערע באַדינגונגען אין ווארשע, האָבן מיר זיך צו די פיר וואָכן אומגעקערט צוריק אַהיים. אָבער דאָ, האָבן מיר געטראָפן אַ סך יידישע הייזער פאַרברענט, און די גאַנץ־געבליבענע זענען כמעט אלע געווען באַזעצט דורך די אָרטיקע קריסטן. די באַציאונגען פון אונדזערע לאַנג־יעריקע קריסטלעכע שכנים, האָבן זיך מיטאַמאָל פאַטאַל געביטן לגבי אונדז... טייל האָבן זייער שנאה אויסגעדריקט אין די ווערטער: פלאָץ איז דאָ פאַר דייטשן, פאָליאַקן, און הינט. מיט גרויס מי איז געלונגען זיך צו באַזעצן צו עטלעכע משפחות אין אייַן צימער. מען איז געווען צופרידן, וואָס מען פלאָגט זיך נישט אין דער פרעמד. אָבער לאַנג האט מען אונדז קיין רו נישט געגעבן. ווי נאָר מיר האָבן באַווייזן זיך צוריק ווי ניט איז „איינצוארדענען" האָט מען אונדז אָנגע־הויבן שלעפּן אויף ארבעט צו דער בריק וואָס איז געווען צעשטערט. די ארבעט איז געווען איבערמענטשלעך שווער, מען האָט אונדז געצוווונגען ארויסצושלעפּן פונעם טייך שטיקער אייזן פון איבער 100 קג. און דערביי האָט מען געשלאָגן און דערנידעריקט מיט די ערגסטע זלזולים.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער, האט דער מאַגיסטראַט צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון 21 מענטשן — די שענסטע בעלי־בתים פון שטאָט — און באַ־שטימט אַ יודענראַט מיט בידערמאַנען אַלס פרעזעס בראש. (משה לעסעמאנס איידעם) די אויפגאַבע פונעם יודענראט איז געווען: צושטעלן מענטשן אויף אַרבעט. די מאַכט האט געגומען פאָדערן פון די יידן פאַרשידענע זאַכן, וואָס דער יודענראַט האָט איינגעקויפט פאַר אונדזער געלט, און איטשע געלבשטיין מיט מאָניעק לובערט האָבן דאָס אָפּגעטראגן צו דער מאַכט. דערביי האָבן זיי געשלאָסן קאָנטשאָפט מיט די דייטשן. אין אַ קורצער צייט ארום, האט מען צונויפגענומען 50 יונגע מענטשן און אוועקגעשיקט

קיין לובלין, אין דעם שפעטער „באַרימטן" פאַרניכטונגס־לאַגער מ י י ד א ַ נ ע ק. אין געציילטע טעג ארום, זענען צו אונדז דערגאנגען ידיעות, אז די מענטשן הונגערן דאָרטן. דער יודענראט האָט באַשלאָסן זיי צו שיקן הילף. צו דעם צווועק האט מען צוזאַמענגענומען אַ גרעסערע סומע געלט. אָבער ווער זאָל דאָס געלט אוועקפירן, אז דאס לעבן איז איינגעשטעלט? עס האט זיך אָנגעהויבן אַ דינגעניש, איינער האָט געשיקט דעם צווייטן, ביז לסוף האָט מען געוואָרפן אַ גורל, וואָס איז אויסגעפאַלן אויף פנחס ראָזענקאָפף מיט מאָטל ביעזשאַנסקי, וועלכע זענען באלד אַוועקגעפאָרן מיטן געלט קיין לובלין אוז געטראָפן דאָרטן די מענטשן אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד. די מענטשן האָבן דאָרט געאַרבעט ביים בויען „מיידאַנעק", די צוויי שליחים, האָבן איינגעקויפט ברויט מיט פוטער פאַר די אומגליקלעכע מענטשן, איבערגעלאָזט דער דאָרטיקער קהילה געלט צו פאַרזאָרגן אונדזערע סאָכאַטשעווער יידן יעדן טאָג מיט עסן און אליין צוריקגעקומען אַהיים. פאַר דער צייט, האָט זיך די „פריינטשאַפט" צווישן געלבשטיינען און לובערטן מיט די דייטשן, שטאַרק פאַרגרעסערט. ביז אין אַ געוויסן טאָג האָט די מאַכט געפאָדערט פונעם יודענראַט צו באַשטימען געלבשטיינען אַלס פרעזעס און לובערטן אַלס זיין געהילף.

די ענדערונג אין דער „פרעזעסור" האָט געמאַכט אַ גאַנצע איבער־קערעניש צווישן דער עדה יידן. אַ טייל האָבן זיך ווי דורשטיקע אַ וואָרף געטאָן צו האַנדלען מיט די דייטשן. די משפחות: שמעלץ, אהרן קלוסקאַ און זעליג מאַריענפעלד, האָבן אָנגעהויבן צו פירן גאַנצע אויטאָס שפּייז־פראָדוקטן קיין וואַרשע. דער אויטאָ האָט אָנגעהערט צו משה בראקער מיט אַ חברה שותפים. מיט איין וואָרט: עס איז געוואָרן „ששון ושמחה" ביי די דאָזיקע יידעלעך. מען האָט גאַנצע טעג געשיכורט און זיך געלאָזט ווויל־גיין מיט די דייטשע „פריינט"... און פאַרגעסן אינגאַנצן וואָס ארום זיך קומט פאָר. אָבער די „שמחה" האט נישט לאַנג געדויערט.

אין אַ געוויסן טאָג, האָט אהרן גראָסמאַן געמאַכט אַ באַל לכבוד דעם געבורטס־טאָג פון זיין טאָכטער און פאַרבעטן צו זיך אַלע „מורה־מורינה'ס" — ווי למשל: שמעלצן, מאריענפעלדן און אנדערע. ווי נאָר די שמחה האט זיך אָנגעהויבן, זענען געקומען צוויי דייטשן און „פאַרבעטן" שמעלצן מיט מאריענפעלדן מיטגיין מיט זיי. די לעצטע, האָבן זיך אָפּגעזעגנט מיט די געסט (משמעות געפילט וואָס עס דערוואַרט זיי) און אַוועק. צומאָרגנס האָט מען זיך דערוווסט, אז זיי זענען דערשאָסן געוואָרן אין שפיטאָל. קיינער האָט נישט געווסט די סיבה פון מאָרד. ביי די דערמאָרדעטע, האָט מען געפונען סמנים פון פיניקונגען. ביי מאַריענפעלדן איז אין האַנט געווען אַ צעבראָכענע. די הרוגים האָט מען מקבר געווען אויפן יידישן בית עלמין.

אָט דער מאָרד, איז געווען ווי אַן אָנהויב פון דער אָפּיציעלער פּאַרניכטונג פון אונדזער קהילה.

באַלד נאָך דעם מאָרד, איז דערשינען אַ פּאַראָדענונג, אז יידן טאָרן נישט גיין אויף טראָטוּאַרן און דאַרפן טראָגן ווייסע אָרעם־בענדער אויף דער רעכטער האַנט. מען האָט אָנגעהויבן באַפאַלן און שלאָגן אין גאַס. דאָס יידישע לעבן איז געוואָרן פולשטענדיק הפקר! אין אַ געוויסן טאָג האָט מען גערופן ישראל ראָטשטיין אין הויז פון שפּיעלאָווסקי, ווו עס האָבן געווינט

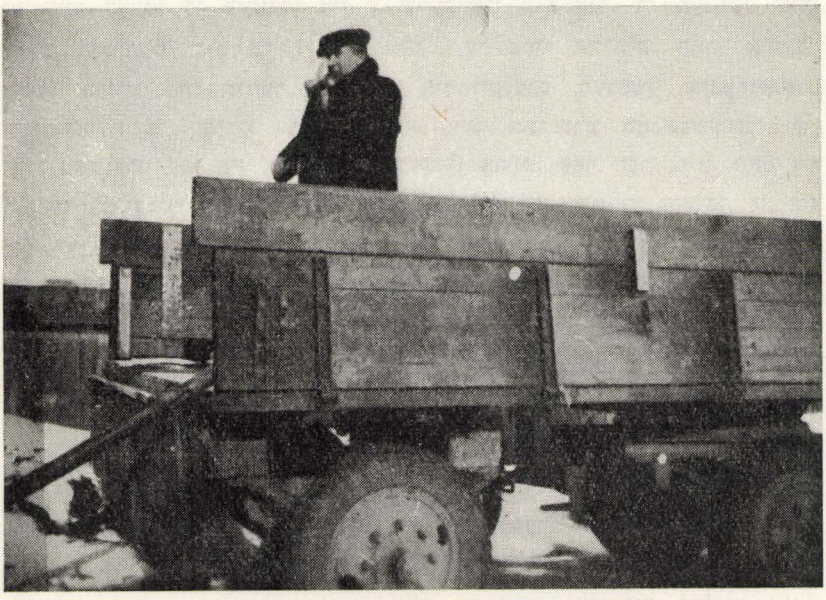

ישראל ראָטשטיין ווערט געצוונגען דורך די דייטשן צו שפּילן

דייטשן, אַז ער זאָל פּאר זיי שפּילן און זינגען. מען האָט געבראַכט דאָרטן עטלעכע יידן זיי זאָלן אויך טאַנצן. דערביי האָט דער בעקער־זשילקאָווסקי אויסגערופן: ענדלעך האָבן מיר דערלעבט נקמה אין די זשידעס!

אין חודש פעברואַר — 1941 איז ארויס אַ באַפעל: אַלע יידן זאָלן זיך אריבערקלויבן אין די עטלעכע שטיין־געבליבענע הייזער ביים טייך און מאַכן אַ געטאָ. אין דעם געטאָ האבן נישט אלע מענטשן געקאָנט געפונען פּלאַץ. די וועלכע זענען אריין די ערשטע, זענען פּאַרבליבן, און די איבעריקע האָט מען ארויסגעשיקט קיין זערדאָוו. אין געטאָ האָט מען זיך געשטיקט צו 7 משפחות אין אַ קליינעם צימער. אָבער מען האָט דאָס אָנגענומען פּאַר ליב, ווייל מ׳האָט שוין געוווסט דעם טעם פון זיין נע־ונד אין דער פרעמד.

אָבער פֿאַר די נאצישע תלינים, איז דאס פֿיניקן פון די יידן ערשט געווען אַן אָנהויב.

אין חודש פֿעברואַר, 1941 צווישן וואָכן נאָכן שאַפֿן דאָס געטאָ, איז אַרויס אַ באַפֿעל, אז דאָס שטעטל זאָל ווערן יידן־ריין. צו דעם צוועק איז געשאַפֿן געווארן אַ יידישע „אָרדענונגס־דינסט" (פּאָליציי) וועמענס שעף עס האָט געזאָלט זיין מנשה קנאַט, אָבער ער איז דעמזעלבן טאָג אומגעריכט דער־שאַסן געווארן, בעת ער איז אַרויס פון גראובארדס הויז צו זיך אַהיים, איז ער פון אַ קויל געפֿאַלן אין גאַס אַ טויטער. די זעלבע נאַכט, זענען זשאַנ־דארמען אריינגעדרונגען אינעם געטאָ, אָנגעהויבן שלאָגן וועמען מען האָט נאָר אָנגעטראָפֿן, און דאָס גאנצע געטאָ דעפּארטירט קיין וואַרשע. איך בין מיט אנדערע סאָכאַטשעווער אוועק קיין וואַרשע עטלעכע טעג פֿריער. אויפֿן וועג איז צשלאָגן געווארן — הערש וואלף וואַרשאווסקי (מענדל שובעצס אַ זון) וואָס איז צומאָרגנס געשטאָרבן.

די נויט אין וואַרשע איז געווען זייער גרויס. וועד עס האָט געהאַט אַ סך געלט, האט נאָך געקאָנט מיט גרויס שווערישקייטן באַקומען אַ צימער און די אַלע וואס האָבן קיין געלט נישט געהאט, זענען אוועק אין אַ גע־ווייסן פונקט פֿאַר היימלאָזע, ווו דער שמוץ און ענגשאַפֿט האָט פשוט אויפ־געגעסן די מענטשן.

אונדזערע סאָכאַטשעווער יידן, זענען אין זייער רוב ארויס באַרוועס און נאַקעט אין איין העמד, ווייל די מערדער האָבן גאָרנישט געלאָזט מיט־נעמען. מענטשן זענען געפֿאַלן אין די גאַסן פון הונגער. די ערשטע צייט, האָבן מענטשן זיך קעגנזייטיק ארויסגעהאָלפֿן מיט וואס מען האט נאָר גע־קאָנט. ביי מיין פּעטער פּנחס ראזענקאפֿף, האָבן געגעסן מיטאָגן בערל אקלאנסקי מיט אברהם טילמאן. ביי מיר (כ׳האָב נאָכן ערשטן מאָן געהייסן גרינגארד) האָבן געגעסן מיטאָגן — יעקב אהרן מיט דער פרוי. זי איז פון ערשטן טאָג אָן געלעגן קראַנק אין בעט, נישט געקענט זיך דערהאַלטן אויף די פיס. ביי מיר האָבן אויך געגעסן אלי ווישניא מיט דער פרוי (יאסל כאבערמאנס איידעם) שפּעטער איז דאס פֿאַרפֿאַלק צוזאַמען געשטאָרבן. צוליב דעם וואס עס האט באדארפן קאָסטן אַ סך געלט, אז די וואַרשעווער חברה־קדישא זאָלן מאכן די קבורה, האט מען די בר־מינגס ארויסגעלייגט אויפן גאַס פונוואַנען זיי זענען אוועקגעפירט געווארן.

די לאַגע איז געווארן פון טאָג צו טאָג ערגער, אָן אויפֿזיכטן אויף אַ בעסערונג. מיטאַמאָל האט דער בורמיסטזש פון סאָכאַטשעוו געפֿאָדערט צו־ריקברענגען פון וואַרשע 150 מענטשן אויף נויטיקער אַרבעט. צווישן די צוריקגעפֿאָרענע האָבן זיך געפונען: באַלאַס, דיאַמענט, זיעלאָנקע, קלוסקע, חיים בליאַכאַרזש, משה סאליארזש און יוסף מינק, וועלכער איז געווארן

דער אויפזעער איבער די דערמאָנטע 150 ארבעטער. די מענטשן פלעגן פון צייט צו צייט צוברענגען אַביסל שפּייז קיין ווארשע פאַר זייערע משפּחות, ווָאס האָט עטוואס געלינדערט די גרויסע הונגער־נויט. די ארבעטער האָבן געווינט אין באַראַקן אויפן ווָאַרשעווער וועג. אין אַ געוויסער צייט ארום, האָט מען די מענטשן צוריקגעבראַכט קיין ווארשע, איבערלאָזנדיק בלויז 21 פּערזאָן די א. ג. בעסערע ארבעטער, וועלכע מען האָט שפּעטער דער־שאָסן אין קאזשיסקער וואַלד. אין דער אייגענער צייט, האָט מען איטשע געלבשטיין מיט ליבערטן איבערגעשיקט פון ווָאַרשע אין אַרבעטס־לאַגער

אַ טייל פון די צוריקגעבראַכטע יידן פון ווָאַרשע

ווו זיי זענען געווָארן דאָרטן אַרבעטס־אויפזעער. שפּעטער איז אין דעם לאַגער אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע און מען האָט אַלע מענטשן אויס־געשאָסן. געראַטעוועט האָט זיך בלויז געלבשטיין דורך אַנטלויפן. איינציקווייז האָבן אונדזערע מענטשן אָנגעהויבן אויסשטאַרבן, ווי למשל: יחיאל מאיר טילמאן, דער רב ז״ל שלמה גאָלדשטיין, אהרן זעליג, שמעלט און אנדערע. די אַלע זענען נאָך געשטאָרבן מיט זייער נאַטירלעכן טויט.

איך דערמאָן זיך טראַגישע עפּיזאָדן, וואס כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַר־געסן: זיצנדיק איינמאָל בייַ רוזשע פּיין (פּסח אייזנבערגס פּרוי, ווָאס האָט געהאַט אַ געשעפּט אויף גזשיבאָווסקע גאַס) איז אַריינגעקומען אַן אָרימאן,

מיר ביידע זענען מיטאַמאָל פאַרגליווערט געוואָרן! דאס איז געווען איטשל בערגאייזן... די פרוי פיין האָט אים עפעס געגעבן און דערביי זיך פאַרשטעלט דעם קאָפּ, אז דער אָרימאן זאָל נישט דערקאָנען ביי וועמען ער נעמט אַ נדבה און זיך נישט פאַרשעמען. וועז ער איז אַוועק האָבן מיר זיך גוט צעווייַנט אויפן גרויסן חורבן, וואס האָט אונדז געטראָפן! שפּעטער, האָב איך געהאָט אַ צווייטע טראַגישע איבערלעבונג: שפּאַצירנדיק אין גאַנץ מיט מיין זון, זכריה, האָבן מיר אָנגעטראָפן דעם טויבנס זון — מאיר לעווין אַ געשוואָלענעם פון הונגער. בכדי דער בחור זאָל זיך נישט פאַרשעמען פאַר מיר, (ער האָט מיך געקאָנט, פלעגט אַמאָל קויפן אין מיין גאַלאַנטעריע־געשעפט) האָב איך מיך באַהאַלטן אין אַ טויער, און געגעבן מיין זון עט־לעכע זלאָטעס ער זאָל אים צוטראָגן. אָבער דער בחור האָט נישט געוואָלט נעמען, וויייל ער האָט דערקאָנט מיין קינד. מיין זון איז אָבער נישט אָפּגע־טראָטן, אָנגעהויבן אים שטאַרק בעטן, ביז ער האָט צוגענומען די עטלעכע זלאָטעס.

וועז איך בין געקומען אַהיים, האָט מיר מיין מאַן דערציילט אַזאַ ענ־לעכע געשיכטע וואס האָט מיט אים נאָרוואָס געטראָפן: וועז ער איז פאַרביי געגאַנגען דעם פּלאַץ גזשיבאָווסקי, האָט ער דערזען שטיין אַ קליין מיידעלע, וואָס האָט שרעקלעך געווייַנט, אויף זיין פראַגע פאַרוואָס זי וויינט, האָט דאָס קינד געענטפערט, אַז איר מוטער ליגט אין בעט אוו שטאַרבט פון הונגער. מיין מאַן מיטן קינד זענען אַוועק צו דער מוטער, וועלכע האָט זיך אַרויס־געוויזן פאַר דער פרוי פון אונדזער בן עיר — גרשון איזראלסקי. האַלב פאַר־חלשט און גאַל ווי וואַקס, איז די פרוי געלעגן אין בעט אָן האָפענונג צו דערהאַלטן די נשמה.

די לאַגע איז געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער, און די מענטשן האָבן אָנגעהויבן איבערלויפן אין די פראָווינץ־שטעטלעך ווו עס זענען נאָך קיין געטאָס נישט געווען. עטלעכע הונדערט סאָכאָטשעווער זענען אַוועק קיין מעזריטש, צווישן וועלכע עס זענען געווען אויך מיין פאָטער מיט דער משפחה. (מיין פאָטער פנחס ראָזענקאָפף האָט געהאָט אַ געשעפט אויף טוואַרדע גאַס 20) די ערשטע טעג, איז אין מעזריטש נישט געווען שלעכט. ד. ה. מען האָט נישט געהונגערט. אבער דאָס „גוטע" האָט לאַנג נישט געדויערט בלויז אַ גאָר קורצע צייט. די ערשטע צווייַ קרבנות פון אונדזערע בני עיר, זענען געווען — נח לעווין און העללער, וועלכע מען האָט אין גאַס דערשאָסן.

צווייַ וואָכן פאַר ראש השנה 1942.22.8 איז אין מעזריטש פאַרגעקומען אַן „אקציע", בעת וועלכער מ'האָט צען טויזנט מענטשן אַרויסגעפירט אין פאַרניכטונגס־לאַגער טרעבלינקע. צו 150—170 נפשות האָט מען איינגע־פרעסט אין אַ וואַגאָן, וועז מען האָט די וואַגאָנעס געעפנט, זענען צוויי

דריטל געווען טויט. אויך מיין פאָטער מיט דער משפחה האָבן געטיילט דעם גורל פון דער אַקציע. אין דעם זעלבן טאָג, איז אויך פאַרגעקומען אַן אַקציע אין ווארשע, וואָס האט אויך געקאָסט אַ סך קרבנות פון אונדזערע בני־עיר. צוו. אנד. זענען דעמאָלט אומגעקומען: מאניע באָרנשטיין, פעסי הערשקאוויטש מיט איר טאָכטער, בידערמאנס צוויי טעכטער און ברכה מא־לענבערג. אַלע זענען אוועק קיין טרעבלינקע. פאַרן אָנהויבן די „אַקציע", האָבן נאַצישע תלינים פּלאַקאַטירט, אז די אַלע וועלכע וועלן זיך צושטעלן פרייוויליק אויף אַרבעט, וועלן באַקומען צו דריי קג. ברויט מיט מאַרמעלאַד. אַ סך פון אונדזערע לאַנדסלייט נישט האָבנדיק ווו זיך אויסצובאַהאַלטן, אָדער צו אַנטלויפן, האָבן זיך בלית־ברירה פרייוויליק צוגעשטעלט צו דער שחיטה. צווישן די לעצטע איז אויך געווען ישראל ראטשטיין מיט דער

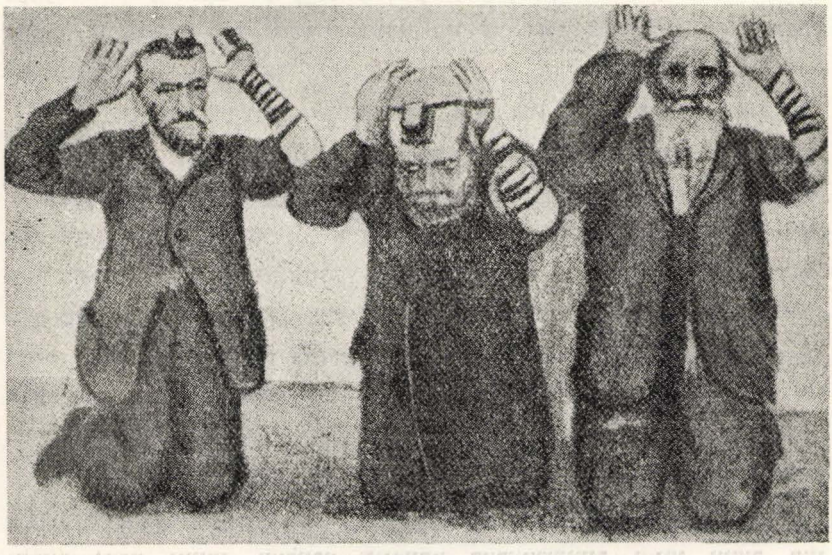

משפחה. איך מיט מיינע קינדער זענען געווען 6 וואָכן פאַרשטעקט אין אַ פאַבריק־קוימען. ווען מיר זענען פון דאָרטן אַרויס, זענען די שיכלעך פון די קינדער געווען צוגעוואָקסן צו די פיסלעך און אייגנגעטונקען אין סאדזע גישט אָפּצוואַשן זיך. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער (אין אַ זונטיק באגינען) איז ווידער פאַרגעקומען אַן „אקציע". מיט אַ טאָג פריער איז אַרויס אַ באַפעל: אז אלע יידן זאָלן זיך פאַרזאַמלען אויף מילע גאַס. איך מיטן מאַן און קינדער זענען אויך דאָרטן אַוועק. דאָס טראָגישע, וואס מיר האָבן דאָרט איבערגעלעבט, איז אוממעגלעך אַרויסצוברענגען אויפן פאַפּיר. אונדז איז געלונגען דורך איבערקויפן אַ דייטש מיט אַ 10 רובלדיקן גאָלד־שטיק,

זיך אַריינצובאַקומען אין אַ דערביאיקער שאפּ, צי די אזוי גערופענע נוצ־לעכע מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט פאַר דער מאַכט. די קינדער האָבן מיר געמוזט באַהאַלטן, ווייל זיי האָבן דאָרטן לחלוטין נישט געטאָרט זיין. די אַקציע האָט געדויערט 10 טעג און מיר זענען ווידער ניצול געוואָרן.

יום־כּפּור האָט זיך ווידער איבערגעחזרט די „אַקציע", וואָס האָט געקאָסט צענדליקער טויזנטער קרבנות. מיט דער אַקציע זענען פון מיין הויז אַוועק פאָלע זאַלצמאַן און ליזע קאָהן. דעם 16־טן און 30־טן מערץ 1943, ערב דעם געטאָ־אויפשטאַנד האָבן די דייטשן אויפסניי געפרוווט צו כאַפּן מענטשן. פון אונדזערע בני־עיר זענען צוגענומען געוואָרן: שלמה מענדל בערגאייזן, און הערש ניסן מאשענבערג, יאסל ראָטשטיין איז געשפּרונגען פון וואַגאָן־פענצטער און צעבראָכן אַ האַנט. בעת דער „אקציע" דעם 30־טן מערץ זענען אומגעקומען: יצחק גרינגארד, נחמה פלאַנסקא, דוד איזראלסקי און מיין מאַן. די אַלע אויסגערעכנטע, האָבן געאַרבעט צוזאַמען מיט מיין מאַן. ווי נאָר זיי זענען געקומען צו דער אַרבעט, האָט מען זיי אַרומגע־רינגלט און פאַרנומען. מיין מאַן אין געשפּרונגען פון וואַגאָן־פענצטער 40 קל. פון אָטוואָצק, און שטאַרק פאַרוווּנדעט געוואָרן. מען האָט אים גע־כאַפט און אָפּגעפירט קיין טרעבלינקע, וווּ ער האָט נאָך געלעבט ביז דער ליקווידאַציע פונעם לאַגער.

ערב פסח 1943.18.4 בייַנאַכט, האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון וואַרשעווער געטאָ. עס האָבן אַריינגעדרונגען אין דער געטאָ שטאַרקע באַוואָפנטע אָפּטיילונגען פון מיליטער, זשאַנדאַרן און פאָליצייַ און אָנגעהויבן די „אַקציע". די יידישע קאַמף־אָרגאַניזאַציע „זשאב" האָט געשטעלט אַ ווידער־שטאַנד און געשאָסן צו די דייטשן. די מענטשן זענען געלאָפן אין די בונקערס זיך באַהאַלטן. כ׳האָב קיין אייגענעם בונקער נישט געהאַט. (דאס שאפן זיך אַ בונקער איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שווערקייטן און מיט גרויסע געלטער וואס כ׳האָב נישט פאַרמאָגט). אָבער שפּייז, פּראָדוקטן האָב איך געהאַט גענוג אויף אַ לענגערער צייט אויסצוקומען. אין מיין הויז אויף שטשענשליווע גאַס נומ׳ 3, זענען מיר אַלע שכנים געזעסן אין גרויס שפּאַ־נונג און געוואַרט וואָס עס וועט געשען. וועז מ׳האָט דערהערט די שווערע טריט פון די דייטשן, האָבן אַלע געמומען לויפן ארויף אויפן פינפטן שטאָק, איך מיט די קינדער, זענען מיר נאָכגעלאָפן און זיך באַוויזן אריינצוקוועטשן אין אַ קליינעם צימער אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען איבער 70 נפשות. די ענגשאַפט איז געווען ממש דערשטיקט צו ווערן. אַ סך מענטשן זענען פאַרחלשט געוואָרן, מ׳האָט זיי מיט גרויס מי אָפּגעראַטעוועט. דאָ, האָבן מיר זיך געפייניקט גאַנצע אַכט טעג. דורך אַ קליין פענצטערל האָבן מיר געזען וואָס עס קומט פאָר אין די געטאָ־גאַסן: מען האָט געטריבן מענטשן צום

אומשלאָג־פּלאַץ אויף דזשיקע גאַס. די געשרייען און די יללות זענען געווען ביזן זיבעטן הימל. מיטאַמאָל האָבן מיר דערהערט אריינקומען די דייטשן אויף אונדזער הויף און מיט הויכע אוסגעשרייען באַפוילן: אַלע מענטשן זאָלן ארויסקומען אויפן הויף און דערביי געווארנט, אַז זיי וועלן דאָס הויז אונטערצינדן, אָבער קיינער האָט צום טויט נישט געוואָלט אַרויסגיין, און די דייטשן האָבן דאָס הויז אונטערגעצונדן.

ווען מיר האָבן דערשפירט דעם רויך, האָבן מיר געגומען האַקן אַ וואַנט וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט דער פריער דערמאָנטער ארבעטער־שאפּ פון צווייטן הויז און מיר זענען דאָרטן אריין. צומאָרגנס בייטאָג זענען אין שאפּ געקומען זעלנער אוועקגענומען די פאַרטיקע סחורות און האָבן אונדז אַלע פאַרנומען אויפן אומשלאָג־פּלאַץ, אויף דזשיקע גאַס. דאָ האָבן מיר געטראָטן איבער טויטע קערפערס, וואָס זענען געלעגן צעוואָרפן איבערן גאַנצן פּלאַץ אָן קעפּ און אַנדערע אברים.

אונדז האָט מען אריינגעטריבן אין אַ צימער וווּ כ׳האָב פּלוצים דערזען מאטעס גראובארד (אברהם גראובארדס זון). מיר האָבן זיך שטאַרק צעווינט. ער האָט מיר דערציילט, אז זיין פּרוי מיט די קינדער האָט מען נאָך צוגענומען ראש השנה, פון זיין שוועסטער רחל לוב האָט ער נישט קיין שום ידיעות, ער ווייסט נישט ווו זי געפינט זיך. דאָ אין צימער זענען מיר געווען אַ גאַנצע נאַכט. צומאָרגנס פרי האָב איך שוין מאַטעסן נישט געזען. אים איז משמעות געלונגען אריבערצוגיין אין אַ צווייטן צימער פונוואַנען מען האָט געזאָלט אַוועקשיקן אין אַן אַרבעטס־לאַגער — קיין פּאָניאטאָוו. אונדז האָט מען פאַרנאַכט צוגעפירט צום זאַמל־פּלאַץ וווּ עס זענען געווען מאַסן הרוגים, וועמענס אָנבליק האָט געמאַכט גליווערן דאָס בלוט אין די אָדערן. פון דאָנען האָבן מיר געזען ווי דאָס געטאָ שטייט אין פלאַמען און מיר האָבן געהערט אַ כסדרדיקע שיסעריי. מיר זענען געווארן פאַרלאָדנט אין וואַגאָנעס ווי די בהמות, צו 140—160 נפשות אין אַ וואַגאָן. פון גרויס שטיקעניש, זענען מענטשן פאַרחלשט געווארן אויף טויט. איך מיט די קינדער זענען געשטאַנען צונויפגעדריקט אין אַ ווינקל פון וואַגאָן אָן לופט צום עטעמען. מיט אַ פינגער האָב איך אַרויסגעשטופט אַ קליין סענקל פון אַ ברעט און פונעם קליינעם לעכעלע אריינגעאָטעמט אַביסל לופט. באַלד האָבן מיר געהערט דאָס פאַרשליסן די וואַגאָנעס און מען האָט אָפּגעשטופט דעם טראַנספּאָרט אין אַ זייט, דאָרט זענען מיר געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט אָן אַ ביסל וואַסער. די קולות און יללות, האָבן באַדאָרפן שפּאָלטן די הימלען. פאַרחלשטע זענען געבליבן טויט. זיי האָבן זיך געמערט מיט יעדער רגע, און מיר האָבן געמוזט צונויפגעדריקט זיצן מיט זיי צוזאַמען. נאָך צוויי מעת־לעת פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין מיידאַנעק. ביים עפענען די

וואַגאָנעס, זענען מער ווי אַ העלפט מענטשן געווען טויט. דאָ האָבן מיר באַקומען עפּעס אָפּצוועסן און צו טרינקען. אַ פריילין האָט פּאַר אונדז גע־האַלטן אַ דרשה, אַז דאָ וועט אונדז זייער גוט זיין, אָפּילו מיט טעאַטער זענען מיר דאָ פּאַרזאָרגט, נאָר מיר דאַרפן אַרבעטן געטריי. דאָ האָב איך געטראָפן נחמה פּלאָנסקא מיט דוד איזראלסקין. זיי האָבן מיר דערציילט וועגן מיין מאַנס שפּרינגען פּונעם טראַנספּאָרט. און מער האָבן זיי פּון אים נישט געווּסט. אויפן צווייטן טאָג האָט מען אונדז געפּירט אין באָד, דאָס אַלטע אָנטוועכץ האָט מען אַוועקגענומען, געגעבן „קאַצעט"־בגדים און פּאַרטיילט אין בלאָקן. באַלד אויפן ערשטן אָנבליק האָבן מיר דערזען, אז מיר גע־פונען זיך אין אַ טויטן־לאַגער. דאָס פּיניקן די אויסגעשעפּטע און דער־שלאָגענע מענטשן האָט זיך דאָ אָנגעהויבן נאָך האַלבער נאַכט. אַ זייגער פּיר פּאַרטאָגס האָבן זיך אָנגעהויבן די גוט־באַקאַנטע „אַפּעלן", וווּ מיר פלעגן אָפּשטיין לאַנגע שעהן אין טיפן שניי כמעט באָרוועס אין לייכטע בגדים. וועמען איז דען בכוח אַרויסצוברענגען די איבערמענטשלעכע פּיין און יסורים, וואָס מיר האָבן מיטגעמאַכט. נאָך עטלעכע טעג אַרומזוכן, האָב איך געפּונען די קינדער אין אַ באַזונדערן בלאָק. עס איז געווען זיי קוים צום דערקענען, גאָל ווי וואַקס, אָפּגעשוירן די האָר, אָנגעטאָן אין אומגעלומפּערטע גרויסע בגדים, ממש ווי מאַלפּעס האָבן זיי אויסגעזען. יעדן טאָג וועט איך פלעג צוריקגיין פון דער אַרבעט, האָבן מיך די קינדער שוין אָפּגעוואַרט ביי די שטעכיקע דראָט־פּאַרצוימונג. הגם כ'האָב נאָך געהאַט אַ ביסל געלט האָב איך אָבער זעלטן עפּעס באַקומען צו קויפן פּאר די קינדער. דאָך האָבן די קינדער נישט געהונגערט. זיי פלעגן נאָך פּאַר מיר איבערלאָזן עפּעס פון זייער שפּייז. אַזוי האָבן זיך געצויגן די ביטערע טעג מיט די פּינצטערע נעכט אָן אַ סוף.

***

אָנהויב מאי, 1943 האָט מען אָנגעהויבן אַרויספירן די קליינע קינדער פון מיידאָנעק. יעדן פרימאָרגן, איידער איך בין אַוועק צו דער אַרבעט, פלעג איך מיך פּאַרגנבענען צום קינדער־בלאָק און זיך געזעגענען מיט די קינדער מיט דער שרעקלעכער מחשבה, אז מער וועל איך זיי שוין נישט זען. גע־הייסן האָט דאָס לויט דער נאַצישער „הבטחה", אַז מען פירט די קינדער איבער אין אַ שול פּאַר געריטנעריי, כדי זיי אויסצולערנען אַרבעטן. אָבער געפּירט האָט מען די קינדער־קרבנות אויף זייער לעצטן וועג!

דעם 15־טן מאי (אין אַ דאָנערשטיק) וועט איך האָב מיך דאָס לעצטע מאָל געזען מיט מיינע קינדער, האָבן זיי מיר געזאָגט, אַז מאָרגן וועלן זיי אַרויסגעפירט פונדאָנעט. בעת איך האָב מיך מיט זיי געזעגנט, האָט מיך

באַמערקט אַ „קאַפּאַ" און מיך געמומען אזוי רוצחיש שלאָגן, אַז איך האָב פאַרלוירן אַלע פאָדערשטע ציין. מיין זון האָט פאַרביסן מיט די ליפּן. אָבער באַלד האָט ער זיך באַהערשט און אויסגעשריגן: מאַמע, פאַרליר זיך נישט! האַלט דיך, מיר וועלן נאָך לעבן. ווען איך בין מיט צוויי טעג שפּעטער (שבת) געקומען צו דער אַרבעט אין פּעלד, האָבן מיר נישט וויבט פון אונדז דערזען אַ גרויס פייער. דער קאַפּאַ האָט געזאָגט, אַז דאָס ברענען די קינדער, וואָס מ׳האָט דאנערשטיק צוגענומען. מיין האַרץ האָט געמומען האַסטיק קלאַפּן, מער ווי אַלעמאָל. נישט קאָנענדיק זיך באַהערשן, האָבן מיר עטלעכע פרויען געמומען לויפן צום פייער. אָבער שוין זייענדיק נאָענט פונעם גרויסן אומגליק, האָבן זעלנער מיט די ביקסן־קאָלבעס אונדז אָפּגעשטויסן. דערשלאָגענע און צוזאַמענגעבראָכענע האָבן מיר זיך אומגעקערט צוריק אויפן אַרבעטס־פּלאַץ.

נאָכן אָפּזיין דריי חדשים אין מיידאַנעק, זענען מיר איבערגעפירט גע־ווארן קיין אָשוויענטשים. דאָ האָט מען אונדז איבערגעטאָן אין קאצעט־בגדים, אויפסניי אָפּגעשוירן די האָר און מיר האָבן באַקומען דעם אויס־זען פון מאַלפּעס. אין אָשוויענטשים זענען מיר געווען עטלעכע סאָכאָטשע־ווער — מאלינבערג, שרה לעווין, גאָלדע ראָטשטיין, יסקא גראָסמאַן, און פּאלע שמייסער. גאָלדע ראָטשטיין איז באַלד קראנק געוואָרן אויף די פּיס און אין געצייליטע טעג ארום אוועק אין „קרעמאטאריע". מאַלע שמייסער האָט זיך די גאנצע צייט גוט געהאַלטן, ערשט אין 1944 יאָר איז זי צו־זאַמען מיט מיר קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און געפונען דעם טויט. איך אַליין, האָב מיט 40 גראַד היץ געאַרבעט גאַנצע 11 טעג און גובר געווען די קרענק, אַ דאַנק וואָס כ׳האָב אויסגעמיטן דעם טויט. דאָ אין אָשוויענטשים, האָב איך מיך געפיניקט קנאַפּע צוויי יאָר, קוקנדיק יעדע מינוט דעם טויט אין פנים אריין!

ווינטער, 1945 מיטן דערנענטערן זיך פון דער רוסישער אַרמיי, האָבן די נאַצים אָנגעהויבן ליקווידירן דעם לאַגער. בערך 150 קלמ. האָט מען אונדז געטריבן צופוס, און ווייטער זענען מיר געפאָרן אין משא־וואָגאָנעס אַכט מענטשן אין געגעסן דעם אָנגעפאַלענעם שניי. מיר זענען אַדורכגע־פאָרן אַ סך לאַגערן, אָבער קיין איין לאַגער האָט אונדז נישט געוואָלט אויפ־נעמען, ווייל עס איז קיין פּלאַץ נישט געווען. ביז מיר זענען ענדלעך אויפ־גענומען געוואָרן אין דעם לאַגער ראוונסבריק (דייטשלאַנד). דאָ אינעם לא־גער, זענען מיר אויסגעשטאַנען געברענטע צרות פון אוקראַינישע אויפזעער, וועלכע האָבן ביי אונדז אַוועקגערויבט דאָס ביסל באַקומענע עסן און דערצו נאָך געשלאָגן מכות רצח. נאָכן אָפּזיין דאָ 3 וואָכן, האָט מען אונדז איבער־געפירט אין אַ צווייטן לאַגער, 80 קלמ. פון בערלין — אין לאַגער ראדעק. דאָ בין איך געווען צוזאַמען מיט גראסמאנען. מתחילה האָבן מיר דאָ גע־

הונגערט. כ׳האָב געאַרבעט אין אַ קיך און געהאַט גענוג צו עסן, אַזוי, אַז כ׳האָב נאָך געהאָלפן יאסקע גראָסמאַן מיט עסן. וואָס ווייטער איז אָבער געווארן אַלץ ערגער, ווייל דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט. מיר האָבן געאַרבעט ביים גראָבן אָקאָפעס און באַקומען 7 דעקאַ ברויט אַ טאָג, מיט אַ האַלבן ליטער גראָז־וואַסער אַ מעת לעת.

איינמאָל, שוין קורץ פאַר דער באַפרייונג, בעת כ׳האָב נאָך געאַרבעט אין קיך, האָט מיט מיר געטראָפן אַ פאַל בעת וועלכן איך האָב געקאָנט באַצאָלן מיטן לעבן. אין קיך האָט מען געבראַכט צו פירן בוראַקעס צום קאָכן. האָב איך געגנבעט אַ בוראַק און פאַרשטעקט אין בוזעם. אָבער דאָס האָט באַמערקט דער „אונטער־שאך־פירער" און מיך פאַרהאַלטן. נאָכדעם ווי איך האָב מיך מודה געווען און געוויזן דעם בוראַק, האָט ער צו מיר אויסגעשאָסן און מיר פאַרוווּנדעט. ווען איך בין אומגעפאַלן אויף דער ערד, האָט ער אויסגעשריגן: שטיי אויף, דו הונט און גיי אין רעוויר אַריין! ד. ה. אין אַמבולאַטאָריע. כ׳בין דאָרטן אַוועק אָבער קיין הייל־מיטלען זענען נישט געווען. איך בין געלעגן דריי טעג און עס איז געווען אַ נס, אַז די וווּנדן האָבן זיך מיר פון זיך אַליין פאַרהיילט.

דעם 1־טן מאי 1945, אַכט טעג פאַר דער קאַפּיטולאַציע פון דער נאַצישער ממשלה, האָבן מיר פאַרלאָזט דעם לאַגער. נאָכן אָפּגיין צוויי טעג צופוס, בין איך מיט גראָסמאַנען פון גרויס מידקייט אָפּגעשטאַנען אין וועג. צווישן אונדזערע באַצישע באַגלייטער האָט שוין געהערשט אַ גרויסע דעזאָר־גאַניזאַציע. זיי האָבן שוין אַ פּנים געפּילט, אַז זייער מפּלה איז שוין נאָענט און זיי האָבן שוין נישט געלייגט קיין גרויס אַכט אויף אונדזער מאַרש. ווען מיר זענען צוגעקומען צו אַ וואַלד, האָבן מיר ביידע באַמערקט דאָרט אַ שייער. מיר האָבן באַשלאָסן ווייטער נישט צו גיין, נאָר זיך איבערגעבן אויף גאָטס באַראָט און מיר זענען דאָ פאַרבליבן.

נאָכן אָפּזיין דריי טעג אין וואַלד, ווען מיר האָבן שוין נישט געהאט מיט וואס די נשמה צו דערהאַלטן, האָבן מיר זיך געלאָזט גיין ווייטער. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן אַ פויער, וואָס האָט אונדז אָנגעזאָגט די פרייַ־לעכע בשורה, אַז די רוסן זענען שוין דאָ. גייענדיק ווייטער אין דער ריכטונג צו דער דערבייאיקער שטאָט, האָבן מיר שוין טאַקע אָנגעטראָפן אַ רוסישן זעלנער, וואס האָט אונדז פאַרהאַלטן און אָפּגעפירט אין שטאָט צום קאָמענ־דאַנט. דער לעצטער האט אונדז זייער העפלעך באַגעגנט און פאַר אונדז אָפּגעגעבן אַ שיין צימער אין אַ גרויס הויז. מיר האָבן דאָ באַלד באַקומען קלאָרע וועש מיט מלבושים, עסן און טרינקען מיט אַ צולאָג פון 50 דייטשע מאַרק צו קאָנען זיך עפּעס קויפן. אָט דער דערהויבענער ערשטער מא־מענט פון אונדזער לאַנג־געגאַרטער באַפרייונג, האָט אָנגעפילט אונדזערע

הערצער מיט גלויבן, אַז מיר וועלן ווייטער לעבן. שווער איבערצוגעבן דאָ די געפילן, וואָס האָבן אונדז אין דעם מאָמענט באַהערשט, ווען עס איז נאָך געלעגן אויף אונדז פריש דער חותם פון דער לאַנגער וואָגלעניש מיט איבערמענטשלעכע פיין און יסורים. די דאָזיקע פרייד מיט אונדזער אָפּגע־ראַטעוועטן לעבן האָט לאַנג נישט געדויערט. מיר האָבן זיך באַלד דער־מאָנט אין אונדזערע אייגענע און נאָענטע, וואָס האָבן נישט זוכה געווען צו דערלעבן די אויסגעבענקטע פרייהייט און אזוי אכזריותדיק אומגעקומען.

נאָכן קומען אַ ביסל צו זיך, האָבן מיר ביידע באַשלאָסן גיין צופוס אַהיים, מיטן געדאַנק, אפשר וועלן מיר דאָרטן נאָך טרעפן עמיצן לעבעדיק פון אונדזערע נאָענטע. נאָך דריי וואָכן וואַנדערן צופוס (קיין באַנען זענען נישט געגאַנגען) זענען מיר לסוף אָנגעקומען אין אונדזער אַלטער חרוב געוואָרענער „היים". דאָס איז געווען אין אַ פרייטיק, אַ קאַלטער רעגנע־דיקער טאָג, גלייך ווי די נאַטור וואָלט מיטגעטרויערט אויף אונדזער גרויסן חורבן. מיר זענען גלייך אַוועק אויפן בית־עולם און זיך גוט אויסגעווויינט. צוריקווענדן האָט אונדז אַ פויער געזאָגט, אַז אין שטעטל איז דאָ אנשל בעקער, מיר זענען גלייך אַוועק צו אים און דאָ האָבן מיר ערשט דערפילט ווי גרויס אונדזער בראָך איז! יאָ, מיר האָבן געוואָלט אַהיים, געוואָלט עמיצן געפינען פון אונדזערע נאָענטע, אָבער ליידער קיינעם נישט געטראָפן.

טאבע מאשענבערג

מיינע פיינפולע טעג

נאָכן פאַרנעמען וואַרשע דורך די דייטשן בין איך נישט אַהיים קיין סאָכאַטשעוו, ווי אַלע יידן האָבן געטאָן, נאָר בין פאַרבליבן צוריק אויף מיין אַלטן פּאָסטן אין קינדערהיים אויף לעשנא 124. קורץ פאַרן שאַפן דאָס געטאָ אין סאָכאַטשעוו בין איך אַהיימגעקומען צו מיינע עלטערן און מיטגעמאַכט די „אויסזידלונג" קיין וואַרשע. דאָרט בין איך ווידער צוריקגעקומען אין דער קינדערהיים, וועלכע איז געווואָרן אויבערגעטראָגן פון דער אַרישער זייט אויף דזשעלנע 35. דאָרט האָב איך געאַרבעט ביז צו דער ערשטער „אויסזידלונג". אויפן ערשטן פייער, ווי עס איז באַקאַנט, זענען געגאַנגען קינדער. אויך אונדזערע קינדער מיט יאָנוש קאָרטשאַקן בראש זענען אַוועק אויפן אומשלאָג־פלאַץ. נישט האָבנדיק מער וואָס צו טאָן, ווייל פון גאַנצן פּערסאָנאַל איז אַ חוץ מיר געבליבן נאָך 4 מאָן, האָב איך זיך אויבערגעטראָגן אין שאפּ פון שולץ אויף נאָוואָליפקי 25 און דאָרט געאַרבעט ביז דער פולשטענדיקער ליקווידאַציע פון גרויסן געטאָ.

דורך דער צייט האָב איך מיטגעמאַכט אַ סך בלאָקאַדעס. בעת איין בלאָקאַדע איז מיר אויסגעקומען אפילו זיך אַראָפּצולאָזן פון ערשטן שטאָק. ווען עס איז געקומען דער טאָג פון דער ליקווידאַציע בין איך צוזאַמען מיט די איבעריקע אייניווינער אַריין אין אַ פון פריער צוגעגרייטן בונקער. אָבער נישט לאַנג זענען מיר דאָרט פאַרבליבן, ווייל נאָך צוויי טעג זיצן האָט מען מינירט דעם בונקער און באַפוילן אַז אַלע זאָלן אַרויסגיין, צוזאָגנדיק אונדז, אַז מיר וועלן גאָרנישט ליידן דערביי, מען וועט אונדז נאָר איבערפירן נאָך טראַוניק, אויך אין שולץ־שאפּ. אלע זענען אַרויס אָבער גלייכצייטיק געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. עס זענען דעמאָלט אַ סך געפאַלן. מען האָט אונדז געפירט אויפן אומשלאָג־פלאַץ, ווו מען איז געווען אַן אַ שטיקל ברויט און אַן וואַסער, אַזוי האָבן מיר געליטן 2 מעת לעת. ביים אַריינשטופן אונדז אין די וואַגאָנען האָט מען אונדז מערדערלעך געשלאָגן. מען

האָט אונדז אַריינגעזעצט צו 100 און 110 מאַן אין אַ וואַגאָן פון וועלכע נאָר אַ העלפט איז געבליבן לעבן.

צוויי טעג האָט געדויערט אונדזער „רייזע" קיין מיידאַנעק. דאָרט האָט מען באַלד אָפּגעטיילט פרויען באַזונדער און מאַמעס מיט קינדער באַזונדער און גלייך זיי איבערגעפירט אין אַנדערע באַראַקן, וועלכע זענען געווען שטאַרק אַרומגעצוימט מיט דראָט. איך, נישט האָבנדיק קיין קינד, האָב

הערש־נתן מאשענבערג

זיך געמוזט שיידן מיט דער שוועסטער, וועלכע איז צוזאַמען מיט מיר געקומען דאָ אַהער מיט 2 קינדער און געגאַנגען אין אַ באַזונדערן באַראַק. מען האָט מיך גלייך גענומען צו דער שווערסטער אַרבעט — ווי טראָגן שטיינער. אָבער גליקלעך בין איך געווען, אַז איך האָב געקענט קויפן ביי ציווילע פּאָליאַקן אַ זעמל און אַן איי פּאַר די קינדער. אָבער נאָך דריי וואָכן האָט מען אַ סוף געמאַכט צו די קינדער. מען האָט זיי פּאַרלאָדן צו־

זאַמען מיט די מוטערס אויף לאַסט־אויטאָס און געמען אין גאַז־קאַמערן.

אין דער צייט איז נאָך דאָרט קיין קרעמאַטאָריע נישט געווען. די פאַרסמטע קערפערס זענען געבראַכט געוואָרן אויפן פרייען פעלד און גע־ווארפן אין אויסגעגראָבענע גריבער, ווו זיי זענען פאַרברענט געוואָרן. אין דער זעלבער צייט איז געמאַכט געוואָרן סעלעקציעס צווישן די איבערגע־בליבענע פרויען, וועלכע האָבן קיין קינדער נישט געהאַט. די אַרבעטס־פעאיקע האָט מען געמומען אין פאַרשידענע אַנדערע לאַגערן.

מיך, צוזאַמען מיט מיינע חברטעס, אויך פון מיין שטאָט — צווישן וועלכע עס האָט זיך געפונען רוזשע ראָזענקאָפ האָט מען געבראַכט קיין אָשוויענטשים. דאָרט האָט מען געמוזט פאַרבלייבן אויף קאַראַנטין 4 וואָכן, אַרבעטנדיק גלייכצייטיק ביי שלעפן וואָגנס מיסט. פון דער קאַראַנטין האָט מען אונדז ווידער געמומען אין אַן אַרבעטס־לאַגער, ווו איך האָב געמוזט שלעפן ליים און ציגל. אונדזער בלאָק איז געשטאַנען פונקט קעגנאיבער די קרעמאַטאָריעס. אין דער זעלבער צייט בין איך קראַנק געוואָרן אויף מאַלאַריע און געמומען געוואָרן אויפן רעוויר. צוליב דער גוטער באַציונג פון די יידישע דאָקטוירים צו מיר איז מיר געלונגען דורך פאַרשידענע וועגן זיך אַרויסצודרייען פון 7 סעלעקציעס, וועלכע זענען פאַרגעקומען אין שפּיטאָל. קומענדיק צוריק אין באַראַק בין איך געווען שטאַרק אָפּגעשוואַכט און מורא האָבנדיק, אַז מען זאָל מיך ווי אַלע אַנדערע קראַנקע נישט נעמען אויפן 25־טן בלאָק, וועלכער איז געווען פאַר קאַנדידאַטן צום פאַר־גאַזעווען, האָב איך זיך פאַרשריבן אין דער 19־טער קאָמאַנדאָ, וואָס האָט אויך געאַרבעט ביי ליים און ציגל מחוץ דעם לאַגער.

שוין דעם ערשטן טאָג אַרויסקומענדיק אויפן פּלאַץ אַרבעטן בין איך נישט פעיק געווען מיט קיין האַנט צו רירן. אָבער דער דייטשער שעף, וועלכער איז צופעליק געווען אַ גוטער מענטש, האָט מיך אָפּגעשוינט ביי דער אַרבעט און מיך געהייסן נאָר זיצן מיט דער לאָפּעטע און אַכט געבן, אַז עס זאָל קיין אַנדערער דייטש דאָס נישט באַמערקן. נישט לאנג בין איך אָבער דאָרט געווען, ווייל דער זעלבער דייטש האָט נישט געקענט צוקוקן ווי איך מאַטער זיך. מען האָט מיך געשיקט אויף אַ צווייטער קאָמאַנדע — די 18־טע — די ערגסטע אין גאַנצן לאַגער. איך האָב דאָרטן געפירט טאַטשקעס מיט ליים, באַקומענדיק דערביי געפערלעך געשלאָגן. דורך דער צייט בין איך פון די קלעפּ קראַנק געוואָרן, די קאָמאַנדע האָט זיך מיט יעדן טאָג פאַרקלענערט. אַ טייל האָט מען דערהרגעט אויפן אָרט און אַנדערע זענען סתם געשטאָרבן.

קומענדיק צו די כוחות האָב איך זיך ווידער איינגעשריבן אין אַ צוויי־טער קאָמאַנדע אויך צו אַרבעט מחוצן לאַגער. די אַרבעט איז שוין געווען

אַ ביסל לייכטער. מען האָט דאָרט נישט געשלאָגן. אין די ערגסטע קעלטן און פרעסט בין איך געגאַנגען באַרוועס און נאַקעט בלויז מיט שמאַטעס אַרומגעוויקלט די פיס, ווייל די 2 פּאָר טרעפּעס וועלכע מיין חברטע האָט מיר געגעבן, צוגענבנדיק זיי ביי אַ צווייטן, האָט מען מיר פון אונטערן קאָפּ ביינאַכט צוגענומען. דאָ בין איך ווידער קראַנק געוואָרן, און באַקומען אַ רויז אויפן פוס. מיטן קראַנקן פוס בין איך נאָך אַ פּאָר טעג געגאַנגען צו דער אַרבעט ביז דער שעף האָט מיך געהייסן גיין אין שפּיטאָל אַריין.

נישט וועלנדיק דאָרטן גיין, האָב איך אַוועקגעגעבן מיין ברויט־פּאַרציע די פלעגערין פון בלאָק, און זי האָט מיך אַרויסגעפירט פון בלאָק צו איר באַקאַנטע בלאָקאַווע, ווו עס איז געווען אַ פּוילישע דאָקטאָרין, וואָס האָט מיר געהיילט דעם פוס.

זיצנדיק אַזוי ביי דער פּוילישער דאָקטאָרין איף אַ בענקל, איז איינ־מאָל אַריינגעפאַלן אין שפּיטאָל אַריין אַן ס.ס.מאַן, און דערזעענדיק מיך, האָט ער מיך פּאַרשריבן אויף אַ צווייטן יידישן בלאָק, ווו מען נעמט צו פאַר־גאַזעווען. דאָרט האָט מען אַרויסגענומען נאַקעטע מענטשן און גלייך געלאָדן אין אויטאָס. אין איינעם אַ פרימאָרגן האָט מען אונדז געמומען אויף לאַסט־אויטאָס און געפירט צום טויט. אויף יעדן אויטאָ זענען געווען 4 ס.ס.לייט, וועלכע האָבן אונדז געהיטן מיר זאָלן נישט אַנטלויפן. אַ 20 מעטער פּאַרן קרעמאַטאָריע בין איך אַראָפּגעשפּרונגען פון אויטאָ און זייענדיק נישט באַ־מערקט פון די ס.ס. לייט האָב איך זיך באַהאַלטן אין אַן אייזערנער וואגאַ־נעטקע, וואָס איז געשטאַנען אויף די שינעס. דאָרטן בין איך נאַקעט אַפּ־געלעגן אַ גאַנצע נאַכט אין אַ גרויסער קעלט און פראָסט.

איך האָב געזען ווי די ליידיקע אויטאָס אָן מענטשן קערן זיך צוריק פון קרעמאַטאָריע. דורך דער צייט האָבן זיך די יואָכן געטוישט. און איינער פון די ס.ס.מענער האָט מיך באַמערקט דאָרט ליגן. ער איז גלייך צו צו מיר און געפרעגט וואָס איך טו. איך האָב אים דערציילט, אַז איך בין אַנ־טלאָפן פון דעם טראַנספּאָרט, ווייל איך האָב נישט געוואָלט לעבעדיקער־הייט גיין אין אויוון אַריין, איך בין אַנטלאָפן, ווייל איך האָב געוואָלט מען זאָל מיך שיסן. ער האָט אַראָפּגענומען פון זיך דעם שינעל, אויסגעטאָן די מאַרינאַרקע און מיר געגעבן איך זאָל זיך מיט איר ארומהילן. דאָן האָט ער מיך צוגעפירט אין דער „שרייב־שטובע". איך בין שוין געווען שוואַרץ פון קעלט און זיך אינגאַנצן נישט געקענט רירן ציליבן קראַנקן פוס. אין דער „שרייב־שטובע" האָט ער פון מיר אַראָפּגענומען די מאַרינארקע און מען האָט מיך צוגעפירט אין קראַנקן בלאָק.

איך האָב באַקומען אַ בעטל אויפן דריטן שטאָק. די בלאָקאַווע, אַ פרוי פון סלאָוואַקיע האָט מיך שטאַרק געשלאָגן, ווייל איך האָב נישט געקענט

אַרויפגיין אַזוי הויך, און ווען אויפן צווייטן טאָג איז געקומען דער דייטשער דאָקטער, האָט זי מיך פאַרמסרט, אַז איך בין אַנטלאָפן פון קרעמאַטאָריע. דער דאָקטער האָט מיך „באַרויקט", אַז אין די נאָענטסטע דריי טעג ווערט אַרגאַניזירט אַ צווייטער טראַנספאָרט, וועל איך באַשטימט זיין פון די ערשטע. פון דעם אַלעם האָט זיך דערוווסט מיין באַקאַנטע פוילישע בלאָקאָווע. זי איז געקומען אין קראַנקן־בלאָק און געבעטן די יידיש־סלאָוואַקישע בלאָקאָווע זי זאָל אָנשטאָט מיך נעמען אויף דער ליסטע אַ צווייטע, אַ בלינדע אָדער אַלטע וועלכע וועט פריער אָדער שפּעטער פאַרברענט ווערן. די יידישע בלאָקאָווע האָט אָפּגעזאָגט. נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסווג איז מיין באַקאַנטע געגאַנגען צום לאַגער־פירער אלייי. ער זאָל דערלויבן מיך אויסשרייבן פון שפּיטאָל און זי וועט שוין זען איך זאָל זיין געזונט.

נאָך דער אינטערוועניע בין איך טאַקע געוואָרן איבערגעפירט אויף אַ פרישן אַרבעטס־בלאָק, און איך האָב געמוזט יעדן טאָג גיין צו דער אַרבעט. זייענדיק אויפן בלאָק נישט מער ווי צוויי טאָג האָט מען געמאַכט אַן „ענט־לאָזונג" און מען האָט אונדז געזומען אין דער באָד אַריין. דאָרט האָט גע־אַרבעט אַ באַקאַנטע פון וואַרשע, אָבער ווי אויף להכעיס האָב איך זי דע־מאָלט נישט געטראָפן. איך האָב באַשלאָסן פון דאָרטן צו אַנטלויפן, ווייל שוין אין דער באָד האָט מען געזאָלט דורכגיין אַ סעלעקציע. מיט מיין קראַנקן פוס וואָלט איך זיכער באַשטימט געוואָרן צו גיין אין אויוון אַריין. די קליידער האָט מען פון אונדז צוגענומען, איבערלאָזנדיק נאָר די טרעפּעס. איך האָב געזומען אין דער האַנט די טרעפּעס און אַ געפּונענעם פּאַלטן און אַרויס אויף דעם קאָרידאָר, די היטערס האָבן מיך ווייטער נישט געלאָזט גיין, אָבער דערמאָנענדיק דעם נאָמען פון דער באַקאַנטער, אַז איך בין איר שוועסטער האָט מען מיך אַרויסגעלאָזט. ביים צווייטן עק פון קאָרידאָר האָב איך זיך אַרויפגעכאַפּט אויף דער מויער, אויסגעהאַקט אַ שויב אין אַ קליין פענסטערל און זיך אַרויסבאַקומען. מיין ציל איז געווען צוצוקריגן זיך צום שפּיטאָל, וווּ איך האָב געהאַט מיין באַקאַנטע, די גוטע בלאָקאָווע. אין דער זעלבער צייט איז געווען אין אַלע בלאָקן „שפּערע", מען האָט אומעטום דורכגעפירט סעלעקציעס. איך האָב זיך אין ערגעץ נישט געקענט אַריין־באַקומען. אונטערן נאָענטסטן בלאָק זענען געלעגן טויטע קערפּערס, איבער־געשיט מיט כלאָריק. איך האָב זיך אַריינגעקראָכן צווישן די טויטע און גע־לעגן דאָרט באַהאַלטן איבער 2 שעה.

ליגנדיק אַזוי האָב איך געהערט רופן „מיטאָג האָלן", כ׳האָב פאַרשטאַ־נען, אַז די סעלעקציע האָט זיך געענדיקט. איך בין צוריק אַריין אין דער באָד, געזומען מיין אָנטוערק, און אויף דער פראַגע צי איך בין פאַרשריבן האָב איך געזאָגט, אַז יאָ. נאָך דריי טאָג איז מען טאַקע געקומען אין באַראַק

אַרויסנעמען די מענטשן. פון די פאַרשריבענע האָט זיך איינע באַהאַלטן, נישט געפינענדיק זי האָט די בלאָקאָוע אָנגעוויזן אויף מיר. אָבער מיין נומער האָט מיך גערעטעוועט, ווייל די באַהאַלטענע איז געווען פאַרשריבן אין די ביכער, אונטער אַן אַנדערן נומער.

דורך דער צייט האָט זיך מיין פוס אויסגעהיילט און איך האָב זיך אַרײַנבאַקומען אין דער בעסטער קאָמאַנדע פון גאַנצן לאַגער, אין אַ לעדער־פאַבריק. דאָרט איז אויך געווען אַ סאָרטירונג פון קליידער פון די פאַרגאַזעוועטע מענטשן און אויך אַ ווערשטאַט פאַר ס.ס. און טיילווייז פאַר „העפט־לינגע". דאָרט איז מיר שוין געווען גוט. איך האָב נאָך געהאָלפן אַנדערע מענטשן. נאָך 6 חדשים אַרבעטן דאָרט, האָט מען דעם גאַנצן לאַגער ליק־ווידירט און צעשיקט אין פאַרשידענע אַנדערע לאַגערן.

מיין גורל האָט מיך געבראַכט קיין „ראַוונסבריק". דאָס איז געווען אינמיטן ווינטער, יאַנואַר, אָדער פעברואַר. דער וועג האָט געדויערט ביז פיר וואָכן, ווייל ביז לעסלאו זענען מיר געגאַנגען צו פוס, אָפגערוט האָבן מיר זיך אויפן שניי, און וויר עס האָט נישט געקענט נאָכגיין האָט גלייך באַקומען אַ קויל אין קאָפּ. אַ סך הונדערטער מענטשן זענען דאָרט געפאַלן און דער גאַנצער וועג איז געווען געצייכנט מיט מענטשלעך בלוט און צעשפריצטע געהירן. אָנקומענדיק קיין ראַוונסבריק האָט מען אונדז נישט געגעבן קיין ביסל וואַסער, לסוף ווען מ׳האָט אַרויסגעברענגט אַ פּאַס וואַסער, האָט איינער געטראָטן אויפן צווייטן, געווען אַ סך הרוגים און קיינער האָט קיין וואַסער נישט געגומען.

עסן האָט מען באַקומען איינמאָל אין טאָג, מייסטנס ביינאַכט, אַ ביסל שמוציק זופּ־וואַסער. פון ראַוונסבריק האָט מען אונדז געשיקט נאָך מאלכאו, אָבער שוין אין אַ פאַסאַזשיר־צוג. אויפן וועג האָט מען אונדז מיטגעגעבן שפּייז אויף צוויי טעג: אַ האַלב ברויט און אַ שטיקל ווורשט. אָנקומענדיק אויפן אָרט האָט מען אונדז אַרײַנגעפירט אין באַראַקן, ווו עס איז געווען אויסגעשפרייט אויפן באָדן שטרוי און דאָרט געהייסן זיך לייגן. פאַרן גיין שלאָפן האָבן די ס.ס.מאנקעס דורכגעפירט ביי אונדז אַ רעוויזיע און איבער־געלאָזט נאָר אין דעם, וואָס מיר האָבן געמוזט טראָגן, אַלץ איבעריקע איז געווארן צוגענומען. צומאָרגנס האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אויפן פּלאַץ און געהאַלטן פאַר אונדז אַ דרשה. דאָן איז געגעבן געווארן אַ ברויט אויף 10 מאָן, און אַ ביסל זופּ פון ריבן אָן זאַלץ.

מיר האָבן דאָרט שטאַרק געליטן הונגער. איינמאָל האָט מיך געטראָפן אַן אומגליק. איך און מיינס אַ חברטע זענען געגאַנגען אין דער אוביקאָציע. איך האָב נישט באַמערקט, אַז דאָס ברעטל איז איינגעבראָכן און איך בין אַראָפּגעפאַלן אין טיפן גרוב מיט מיסט פון 8 מעטער טיף. איך האָב זיך

שוין דאָרטן געטרונקען, אָבער אויפן געשריי פון מיין חברטע, זענען אָנגע־
קומען מענטשן און מיט צוגעשטעלטע לייטערס האָט מען מיך אַרויסגע־
שלעפט. אַ פּאָר שעה בין איך געזעסן אונטער אַ פּאָנטאָן און געוואַרטן זיך,
מיינע קליידער האָב איך געוואַשן ביינאַכט צוגרייטנדיק פריער ווַאסער אין
די שיך. ביינאַכט זיי אַרויסגעהאָנגען זיי זאָלן זיך לופטערן און אַליין אויך
געזעסן אַ גאַנצע נאַכט אויף דער שוועל פון באַראַק און זיך געלופטערט נאקעט,
הגם עס איז נאָך געווען ווינטער.

די שוועסטער פון יאָסל כאַזען מיט איר קינד

נאָך אַ פּאָר וואָכן זיין דאָרט האָט מען אונדז געשיקט אין אַ לאַגער
ביי לייפציג. דאָרט איז שוין געווען אַן אַנדערע וועלט. מיר האָבן באַקומען
אַ ברויט אויף 8 מאָן, מען האָט זיך געקענט אָפּוואַשן וועָן מען האָט געוואָלט
און מיר האָבן באַקומען זופּ שוין ביי אַ טיש. אָבער נישט לאַנג האָט גע־
דויערט דאָס גוטע. זייענדיק דאָרט אַ פּאָר וואָכן, האָט זיך דער פראָנט
דערנענטערט און מען האָט אונדז וווייטער געטריבן, געיאָגט צו פוס. אַ סך
מענטשן זענען אויפן וועג געפאַלן. די אמעריקאנישע און רוסישע עראָפּלאַנען
האָבן זיך נידעריק אַראָפּגעלאָזט איבער אונדז, אָבער זעענדיק, אַז מיר
זענען לאַגער־מענטשן האָבן זיי קיינעם נישט באַשאָסן. צו עסן האָט מען אונדז
גאָרנישט געגעבן, דער הונגער איז געווען גרויס. און די „פּירערס" מורא־
האָבנדיק, אַז מיר זאָלן זיך נישט פונאַנדערלויפן האָבן זיי אונדז געצוווּנגען
צו נעכטיקן אויפן פרייען פעלד. די ס.ס.לייט זעענדיק, אַז עס האַלט שלעכט
האָבן זיך שנעל איבערגעטאָן אין „פּאַשאָקן" אַ סך פון זיי האָבן אונדז

איבערגעלאָזט און אַנטלאָפן. אַ טייל איז אָבער געבליבן און אונדז געהיטן. די „העפטלינגע" האָבן זיך מייסטנס געהאַלטן אין קאָמפאניעס.

איך און מיינע חברטעס האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן. מיר האָבן זיך אָפּגעריסן פון אַלע און צוגעקומען צו אַ דייטשיש הויז. דאָרט האָבן מיר זיך איבערגעטאָן אין ציווילע קליידער און די ק.צ.קליידער געטראָגן אונטער אַלעם. די באָפרייונגס־אַרמיי איז געווען שוין אַרום און אַרום אונדז, אָבער די געגנט איז נאָך געווען אין דייטשע הענט. דעריבער האָבן מיר נאָך מורא געהאַט צו זאָגן, אַז מיר זענען פון לאָגער, און מיר האָבן זיך אויפ־געגעבן אַלס פליטים. אין אַ דייטשער שטוב האָבן מיר זיך אָפּגעוואַשן, אויס־געטאָן און אויסגעוואַשן אונדזערע מלבושים און אָפּגעקאָכט אַ ביסל גע־גנבעטע קאַרטאָפל. דאָן האָט די דייטשקע געשיקט מיין חברטע מיט אַ זאַק אין דער בעקעריי. דאָרט האָב איך אויסגעבעטן אַ ברויט, און מיין חברטע האָט אויך באָקומען פון איר אַ ברויט. דערזעענדיק דאָס ברויט האָט זי פאָר פרייד געחלשט. מיר זענען מיט אונדזער אוצר אַהיימגעקומען אין דער שטאָל אַריין וווּ עס האָבן אויף אונדז שוין געוואַרט די איבעריקע פרויען. די פרייד מיט די ברויטן איז געווען זייער גרויס. מיר האָבן געגעסן מיט געקאָכטע אָפּגעשיילטע קאַרטאָפל. דאָס איז געווען די ערשטע נאָכט נאָך אַזוי פיל יאָרן פיניקן זיך, וואָס מיר האָבן זיך געלייגט זאָט, און דורכגע־שלאָפן אַ נאָכט אָן קלעפּ, און אָן עול אויפצושטיין צום אָפּעל.

צומאָרגנס זענען מיר ווידער געגאַנגען צו אַ צווייטן דייטשן פויער און באָקומען פון אים אַ ביסל קאַרטאָפל און מאַשלאָנקע. דאָס אַלץ איז געווען נישט ווייט פון דער שטאָט אושאַץ. עס זענען דאָרט אַרומגעגאַנגען קלאָנגען, אַז די שטאָט איז שוין פאַרנומען דורך די אַמעריקאנער. באלד צומאָרגנס האָבן מיר זיך געלאָזט דאָרט אַהין. אָפּגייענדיק אָבער אַ פּאָר קילאָמעטער האָט מען דערזען אויפן וועג „העפטלינגע" מיט ביקסן אין די הענט, וועלכע האָבן אָפּגעשטעלט אַלע דייטשע אויטאָס. זיי האָבן אונדז פאַרהאַלטן אָבער דערווייסנדיק זיך ווער מיר זענען האָט מען אונדז ווייטער געלאָזט גיין. נישט ווייט פון דער שטאָט האָט זיך געפונען אַ פּוילישער לאָגער. די „פליכטלינגע" האָבן זיך געשאָפן פערד און וואָגן און צוגעפאָרן צו דער שטאָט, וועלכע איז פאַקטיש קיינעמס נישט געווען, ווייל די אַמעריי־קאַנער זענען נאָך נישט אַריין און ס.ס. איז געשטאַנען 2 קילאָמעטער פון דער שטאָט. דאָרט האָבן זיי אויפגעהאַקט די מיליטערישע מאַגאַזינען און געלאָדן אויף די וועגענער פון בעסטן וואָס די אויגן האָבן נאָר געזען. אויך מיר האָבן געטראָפן אויפן וועג אַזאַ „פאַרפלעגונגס־טאבאָר". זיי האָבן אונדז גע־געבן צו עסן און מיטגענומען צו זיך אין לאָגער.

מיר האָבן זיך נאָך אַלץ נישט אויפגעגעבן אַלס יידישע. איינמאָל האָט

אונדז אַליין פאַרגלוסט צו גיין אין דער שטאָט און אויך עפּעס צו ברענגען. אין גאַס האָבן אונדז באַגעגנט 4 ס.ס.מענער אָנגעטאָן אין פולער קריגס־אוניפאָרם מיט ביקסן און גראַנאַטן אין די הענט. זיי האָבן אונדז צוגעזאָגט רופן און געפרעגט ווּהין מיר גייען. מיר האָבן זיי דערקלערט, אַז מיר זענען פליכטלינגע פון אַ שטאָט וואָס איז פאַרנומען געוואָרן דורך די רוסן, און מיר גייען זוכן עפּעס עסן פאַר אונדזערע קינדער. נאָך אַ קורצער קאָנפערענץ צווישן זיך האָבן מען אונדז געהייסן ווייטער גיין. און זיי אַליין זענען אויף ראָווערן אָפּגעפאָרן אין וואַלד אַריין.

אין זעלבן טאָג נאָך זענען אַמעריקאַנער און ענגלענדער אַדורך די שטאָט. דאָס איז געווען קורץ פאַרן ערשטן מאי, און באַלד איז בערלין געפאַלן. עס האָט געדויערט אַ צוויי דריי טעג איז דורכן שטעטל אַדורך וויידער דאָס רוסישע מיליטער, וואָס איז צוריק געגאַנגען פון בערלין. זיי האָבן אַ תל געמאַכט פון אַלעם. מיר האָבן באַשלאָסן צוריק אהיים קיין פוילן. קיין צוגן האָבן נישט קורסירט, איז מען געגאַנגען צו פוס אַ פּאָר הונדערט קילאָמעטער. דערווייל האָבן אונדז רוסן פאַרנומען, אַלץ ביי אונדז צוגענומען און אונדז געוואָלט נעמען אין לאַגער אַריין. מיר האָבן זיך אין דער זעלבער צייט צוזאַמענגעטראָפן מיט פּויליש מיליטער. זיי האָבן אונדז אויפגעקלערט אַז מיר גייען אין לאַגער און נישט ווי די רוסן האָבן אונדז פאַרזיכערט, אַז זיי פירן אונדז קיין פוילן. מיר זענען פון די רוסן אנטלאָפן און נאָכגעשלעפּט זיך נאָך דער פּולישער אַרמיי.

אַזוי האָט מען זיך צוגעשלעפּט ביז פוילן. און די ערשטע שטאָט ווו מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן און אָנגעהויבן זוכן אונדזערע קרובים איז געווען לאָדזש.

מ. ש. פריידענבערג

מיינע איבערלעבונגען אונטערן נאצי־רעזשים

דעם 5־טן מאי 1941, האָב איך מיט מיין משפחה באַשלאָסן אַרויסצושוואַרצן זיך פון וואַרשעווער געטאָ. דאָס האָט זיך אונדז אייגנגעבן. מיר זענען אַוועק אויפן דאָרף ביי ביאַלין. קומענדיק אויפן דאָרף, האָבן מיר זיך צוזאַמענגעטראָפן מיט אוב־דזערע בני־עיר — דאַווידאָוויטש, הערש רויטמאַן, קארפיא, גאָלדמאַן, ארקאוויץ און ברעגידא. דאָ זענען אויך געווען אייזעלעס דריי קינדער — שניידער. שניידער און שוסטער האָבן געהאַט פיל אַרבעט ביי די פויערים אָבער מיר האָבן געהאַט גרויס שרעק און זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן. שפּעטער זענען געקומען נאָך אַנדערע יידן פון סאָכאַטשעווי, צווישן זיי אויך איזראלעוויטשס צוויי זין (שניידער), זיין פרוי איז דערגאנגען בין סאָכאַטשעוו און געפאַלן פון הונגער. אין סאָכאַטשעוו גופא האָבן אויך געאַרבעט די יידישע בעלי־מלאכות (שוסטער, שניידער, סטאָליאַרעס) ביי די דייטשן, און מיט זיי האָט אָנגעפירט באַלאָס. אין אַ געוויסער צייט אַרום, האָט מען די אַלע יידן אַרויסגעפירט אין וואַלד און דערשאָסן. אין דאָרף איז כסדר געוואָרן ערגער, די דייטשן האָבן אַרויסגעהאָנגען פלאַקאַטן אַז פאַר באַהאַלטן יידן וועט מען באַקומען טויט־שטראָף. מיט דער צייט האָבן די פויערים אַליין געכאַפט יידן, געבונדן הענט און פיס און זיי איבערגעגעבן צו די מערדער, דערפאַר באַקומען אַלס באַלוינונג צוקער, געלט און פאַרשידענע זאַכן. צווישן אנדערע האָבן די פויערים געכאַפט דאָס יינגל פון משה שטריקמאַכער, אים געבונדן און אַוועקגעפירט צו די דייטשן, זיי האָבן אויך איבערגעגעבן די דריי קינדער פון אייזעלען צו די דייטשן. בעת די קינדער זענען אַנטלאָפן, האָבן זיי די פויערים נאָכגעיאָגט און געכאַפט.

אין רעזולטאַט פון די מסירות, האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אָבלאַווע אויפן דאָרף. זיי זענען געקומען אין פולער באַוואָפענונג, אין אַ גרויסער צאָל און מען האָט געזוכט יידן. הערשל טינדל מיט זיין פרוי און צוויי קינדער זענען געוואָרן דערשאָסן. איך מיט מיין משפחה זענען געווען באַהאַלטן אין פעלד צווישן די הויכע זאַנגען און ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. בעת דער אָבלאַווע האָבן זיי אויך דערשאָסן צאַקלע יאַקובאָוויטש מיט זיינס אַ ברודער. פארנאכט, ווען עס איז שוין געווען גוט פינצטער זענען מיר אַרויס פון פעלד און געקומען צו אַ באַקאנטן פויער, וועלכער

האָט אונדז געראטן צו אַנטלויפן, ווייל די ארומיקע פּויערים גרייטן אַ גרויסע אָבלאַווע אויף יידן אין דער גאַנצער געגנט. מיר האָבן גלייך פאַלאָזט ביאלין און אַווק לעבן ראקאָטאָוו און זיך ווידער אויסבאַהאַלטן אין פעלד צווישן די הויכע זאַנגען. דאָ ,זענען מיר געווען 9 מעת־לעת אין גרויס שרעק. עסן האָבן מיר זיך ווי ניט איז פאַרשאַפט. קורץ נאָך אונדזער אַנטלויפן, האָט זיך אַנגעהויבן די גרויסע אָבלאַווע פון די פּויערים אין ביאַלין. מיט שטעקנס און פאַרשידענע אַנדערע טעמפּע כלים אין די הענט האָבן די רוצחים געזוכט די יידן אויף אַלע פעלדער און וועגן און געמאַרדעט אָן רחמנות. אויפן וועג האָבן זיי אָנגעטראָפן גיין הערשל פּינטשעווסקי. די פּויערים האָבן אים אָנגעהויבן שרעקלעך צו שלאָגן, אָבער אייניקע פון זיי האָבן געזאָגט, אז ער פּינטשעווסקי איז אַ פּאָליאַק, ווייל ער איז געווען שיין אָנגעטאָן, אָבער די שלעגער האָבן געטענהט, אַז ער איז א יידּ. צו זיין גליק איז אָנגעקומען אַ באַקאַנטער פּאָליאַק וואָס האָט צו די שלעגער געזאָגט, אַז ער קען אים דאָס ער איז א פּאליאק, אַ מענטש פון א.ק. (ארמיא קראיאווא) און די פּויערים האָבן אים אָפּגעלאָזן. צו דער זעלבער צייט, זענען אויפן דאָרף געקומען אַ גרויסע צאָל באַוואָפנטע פּאָליאַקן און זיך צעקריגט מיט די אָרטיקע פּויערים און זענען אַוועק. אין דער אייגענער צייט איז אָנגעקומען אַ בריוו צום סאָלטיס, אַז ער זאָל אויפפּאָדערן די פּויערים, זיי זאָלן זיך פאַרהאַלטן רואיק און ניט מסר'ן די יידן, אין קעגנפאל, וועלן זיי פאַרברענען דאָס גאַנצע דאָרף! דער דאָזיקער דראונגס־בריוו האָט געווירקט און די פּויערים האָבן זיך באַרואיקט. (די מחברים פון בריוו זענען געווען פאַרטיזאַנער).

מיר זענען צוריק אַוועק קיין ביאַלין. דאָ זענען יעדע נאַכט געקומען פאַרטיזאַנער און געגומען ביי די פּויערים פאַרשידענע זאַכן, וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. אונדזער לאָגע איז געווארן אַביסל לייכטער, מיר האָבן נישט מורא געהאַט אַז די פּויערים וועלן אונדז דערהרגענען. מיר האָבן געוואָלט דאָ בלייבן און וועיטער אַרבעטן, אָבער די פּויערים האבן אונדז ניט אַריינגעלאָזן אין זייערע הייזער.נישט געוואָלט אונדז פאַרקויפן קיין שפּייז און אפילו נישט געוואָלט מיט אונדז רעדן. בלית ברירה האָבן מיר געמוזט אָנהייבן אַ נייעם וואָגלער וועג. פאַרן פאַרלאָזן ביאַלין, האָבן מיר זיך דערווּוסט, אַז עס זענען אומגעקומען דאָ פיל יידן. צוו"א, די פרוי סקורניק מיט איר קינד און קנאַבעלס אַ שוועסטער מיט אַ קינד. מיר האָבן זיך אויסגעזוכט אַ באַהעלטעניש און געלעבט פון געבראָטענע קאַרטאָפּל, וואָס מיר האָבן געגנבעט אויף די פעלדער. עס האָט געדויערט אַ לאַנגע צייט ביז די פּויערים האָבן זיך אָפּגעקילט אין זייער שנאה צו אונדז.

משה גייער

זכרונות

פֿינף טעג נאָך דעם אויסברוך פון דער מלחמה איז געווָארן באָמבאַדירט די יידישע קהילה, בית־המדרש און שול. די באָמבאַדירונג איז געווען די ערשטע. אַלע יידן זענען אין דעם טאָג אַנטלאָפן קיין וואַרשע מיטן געדאַנק דאָס דאָרט וועלן זיי זיך קענען ראַטעווען. די היטלעריסטישע באַנדעס זענען אַריין דעם 8.9.1939. און אַזוי ווי קיין יידן זענען נישט געווען, האָבן די דייטשן צוזאַמען מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג צערויבט דאָס גאַנצע יידישע האָב־און־גוטס און אויך פיל יידישע הייזער און געשעפטן אונטערגעצונדן. נאָך דעם פאַלן פון וואַרשע האָבן זיך די סאָכאָטשעווער צוריקגעלאָזט אין זייער היימשטעטל. אויפן וועג האָבן די דייטשן אַלע מענער פאַרנומען אין לאַגער קיין פּרושקאָוו און בלוינע. נאָך דריי־טאָגיקע פיינקונגען האָט מען זיי אָפּגעלאָזט איבערלאָזנדיק פיל טויטע. די ערשטע קרבנות זענען געווען די פאַמיליעס ליבערמאַן און ראָזענפערל, וועלכע מען האָט אויסגעשאָסן אין דאָרף קאַמפּינאָס 14 קילאָמעטער פון סאָכאָטשעוו. בשעת די באָמבאַדירונגען אין וואַרשע, זענען אין הויז פון אָרלאָ 11 פאַרשיט געווָארן די פאַמ. גאָטהעלף און אַנדערע, אַ צאָל פון העכער 30 מענטשן. אין שטעטל האָט געהערשט דער געווּוזענער סעקרעטאַר פון מאַגיסטראַט, דער דייטש פראוזע וועלכער איז נאָמינירט געווָארן פון די דייטשן אָלס בירגערמייסטער. ער האָט זיך אַרויסגעוויזן אָלס צורר־יהודים.

פריער האָט ער גוט געלעבט מיט יידן אַזוי ווייט, דאָס יידן האָבן אים געהאָלפן שטעלן אַ הויז. די איבערגעבליבענע פאַרמעגנס האָט דער בירגערמייסטער אָקופּירט פאַרן מאַגיסטראַט. די צוריקגעקומענע יידן האָבן זייערע וווינונגען געטראָפן באַזעצט. מיט שווערער מי איז זיי געלונגען אַריינבאַקומען זיך אין איינצלנע ווויינונגען. באָלד צומאָרגנס נאָך דעם אָנקומען האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג נאָך די אויסגעמוטשעטע יידן, וועלכע מען האָט אויסגענוצט צו די שווערסטע און שמוציקסטע אַרבעטן. עס איז כדאי צו באַמערקן דאָס יידן וועלנדיק אָפּהיטן זייערע בערד האָבן זיי אַרומגעבונדן די פנימער מיט טיכלעך. די יעניקע האָבן מער גלעליטן ווי די אייראָפּעאיש־געקליידעטע. וואַרשטאַטן, ווי אויך געשעפטן

זענען די יידן ניט צוריק געגעבן געוואָרן. נאָך אַ געוויסער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ יודנראַט אין וועמענס שפּיץ עס איז געשטאַנען דער אייגנטימער פון האָלץ־סקלאד יעקב בידערמאַן, וועלכער האָט זיך אויפגעפירט גאַנץ מענטשלעך. נאָך אים איז געוואָרן באַשטימט אַלס יודן־עלטסטער איטשע גלעלבשטיין, אַלס זיין געהילף מאָניעק ליבערט. אַ געוויסע גרופע יידן וועלכע האָבן נישט געקאָנט פאַרטראָגן די דיסקרימינאַציע־געזעצן האָבן געשוואָרצט די גרענעץ און אַריבער אויף דער רוסישער זייט. אין חודש פעברואַר 1941 איז געשאַפן געוואָרן אַ געטאָ אין די געסלעך ביים מאַגיסטראַט. דער געטאָ האָט עקזיסטירט אינגאַנצן צוויי וואָכן. דאָן אין געקומען דער גירוש סאָכאַטשעוו. די סאָכאַטשעווער יידן האָט מען איבערגעשיקט קיין וואַרשע, אין דאָרטיקן געטאָ ווו עס האָבן זיך אָנגעהויבן נייע פּיין.

חיים ווייס

דאטעס צו געדענקען

8־טער נאָוועמבער, 1939: אריינמאַרש פון די דייטשן קיין סאָכאַטשעוו.

12־טער נאָוועמבער, 1939: די דייטשן כאַפן אין די גאַסן אַ פאָר הונדערט יידן און יאָגן זיי צו דער בזורע, בכדי זיי זאָלן דאָרטן פאַרריכטן די בריק. בעת די ארבעט ווערן זיי געשלאָגן, מ׳טרייבט זיי אין טייך ווו זיי מוזן זיין אייניקע מינוט. ס׳ווערן אין דעם טאָג דערטרינקען צוויי יידן: שיינוואלד און כאזען.

ערשטער נאָוועמבער 1940: ס׳ווערט געשאַפן אין סאָכאַטשעוו דער געטאָ אין די געסלעך: סטאַשיצא, רעימאָנטאָ און אנד. דער געטאָ איז געווען אַן אָפענער.

4־טער נאָוועמבער 1940: צוליב דעם וואָס ניט אלע יידן האָבן זיך געקאָנט איינאָרדענען אין די פאָר קליינע געסלעך זענען 5000 יידן געבליבן דאָכלאָז. דער לאנד־ראט האָט אָבער ניט געלאָזט די יידן אַרומוואַנדערן איבער דער שטאט און זיי אויסגעזידלט קיין זשיראַרדאָוו.

ס׳ווערט געשאַפן א יודענראט. די אָנפירערשאַפט נעמט איבער איטשע געלב־שטיין. די ערשטע אַרבעט פון יודענראַט איז געווען א מיאוסע: זיי האָבן צוזאַמענ־געשטעלט א רשימה פון זעקס טויזנט אריינע יידן און באַפוילן, אז די אַלע וואָס ווילן דערהאַלטן זייערע אויפפאָדערונגס־צעטלן מוזן זיך צושטעלן אויפן רינעק און מיטנעמען מיט זיך פעקלעך ביז 20 קילאָ.

דער יודענראַט האָט אַרויסגעשיקט זייערע פאָליציי, ווען האט רחמנותלאז געשלעפט די יידן פון זייערע שטובן אויף די גאַסן. די געטריבענע יידן האָבן מקבל־פנים געווען די ארטיקע אוקראינער, ווען האָבן רוצחיש געשלאָגן פרויען און קינדער, צונעמענדיק ביי זיי אלץ וואָס זיי האָבן מיטגענומען אויפן וועג. ווען אַלע 5000 מאַן זענען שוין געווען פאַרזאמלט אויפן רינעק האָט מען זיי אויפגע־לאָדנט אויף פויערישע וועגעלעך און זיי אַוועקגעפירט קיין זשיראַרדאָוו. אין זשי־ראַרדאָוו האָט מען די 5000 יידן „איינגעאָרדנט" אין פארשידענע פונקטן. צוויי וואָכן סך־הכל זענען זיי דאָרט געווען און נאָכער האָט מען זיי פון דארט אַרויסגעטריבן און געיאָגט צופוס קיין וואַרשע, אין געטאָ.

15־טער נאָוועמבער 1940: דער יודענראַט האָט אַרויסגעגעבן אַ פאראַרדענונג

אַז אלע יידן אָן אונטערשיד פון עלטער, מוזן זיך אין דעם טאָג צושטעלן אויפן רינעק. באַלד אינדערפרי איז אין געטאָ געוואָרן א בהלה: אוקראַינער האבן זיך אריינגעריסן אין געטאָ און ווילד שרייענדיק געלאָפן אין די שטובן רויבנדיק און האַרגענדיק ווער ס׳איז אונטערגעקומען אונטער דער האנט. אייניקע יידן זענען אין דעם טאָג אומגעקומען.

ווען אלע יידן פון סאָכאַטשעוו זענען שוין געווען פאַרזאַמלט אויפן רינעק זענען אָנגעקומען געשטאַפאָוצעס, וועלכע האָבן איבערגענומען די יידן און זיי געטריבן אין שטאָט־באָד. דאָרט האָט מען ביי די יידן צוגענומען וואס איינער האָט נאָך געהאט און כמעט האַלב־נאקעטע געטריבן צופוס קיין וואַרשע. סאָכאַטשעוו איז געבליבן יידן־ריין.

פון די פאַרבליבענע מצבות אויפן סאָכאַטשעווער בית־הקברות

א. סאכאטשעווער

אויסגעגאנגען פון הונגער און קעלט

דאָס יידישע סאָכאָטשעוו איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער אויבערפלאַך.

ערב מלחמה־אויסברוך צווישן דייטשלאַנד און פוילן, אין יאָר 1939 בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער פוילישער אַרמיי. אויפן פראָנט געוואָרן שוועד פאַרוווּנדעט און אַ לענגערע צייט געלעגן אין שפּיטאָל. דאָס איז געווען די סיבה וואָס איך בין נישט אַוועק צוזאַמען מיט מיין ברודער, שלמה קיין רוסלאַנד. אין חודש דעצעמבער 1939 בין איך אַרויס פון שפּיטאָל און בין געבליבן אין מיין ברודערס ווינונג אין וואַרשע. און דאָ וועל איך באַשרייבן וועגן לעבן און אומקום פון די סאָכאָטשעווער, מיט וועלכע איך האָב פאַרקערט און מיט וועלכע איך האָב צוזאַמען געלעבט, ביז מיין ברודער עמנואלס איידעם וואָס האָט געווווינט צוזאַמען מיט מיין ברודער אין טשענסטאָכאָוו האָט מיך פון וואַרשע אַרויסגענומען צו זיך.

מיין אַוועקפאָר פון וואַרשעווער געטאָ איז פאָרגעקומען 1942.15.9 ביז דעמאָלט האָב איך געווווינט מיט די סאָכאָטשעווער, פון וועלכע איך קלער, אַז קיין צווייטער אויסער מיר איז קיינער נישט לעבן געבליבן, וועלכער זאָל באַשרייבן זייער לעבן אין וואַרשעווער געטאָ און וועגן זייער אומקום. די הויפט־זאַך זענען דאָס מענטשן פון די סאָכאָטשעווער אָרימקייט. איך וועל זיך באַמיען צו באַשרייבן דעם גרעסטן טייל וואָס איך געדענק. דער ערשטער דאָס איז זיינוול ווישאָגראָדסקי, (צונאָמען: זאנוול חלאיאק) זיין פרוי פרידע, פון דערהיים גאָטהעלף, וואָלף טרעגערס טאָכטער צוזאַמען מיט זיינע צוויי קינדער, געשטאָרבן פון הונגער אויף די נייע דזשיקע 20. אין דעם זעלבן הויז, אין דער זעלבער צייט, נאָר מיט אַ פּאָר וואָכן שפּעטער איז געשטאָרבן דעם סאָכאָטשעווער שמש פון חברה קדישא זלאָטניקס פרוי. אויך איז עטוואָס שפּעטער געשטאָרבן גדליה מלמד אין דעם זעלבן הויף וווּ עס האָבן געווווינט אַ פּאָר הונדערט פאָמיליעס פון דער סאָכאָטשעווער אָרימקייט, איז עטוואָס שפּעטער געשטאָרבן אריה־לייב ברויטמאַנס פרוי (יאקל גונערס טאָכטער) און מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער איז געשטאָרבן איר שטיף־

מוטער מרים יאַבלאָנסקאַ. די זעלבע צייט איז אויך געשטאָרבן רחל גאָט־העלף — גדליה מלמדס פרוי. שפּעטער, נאָך מיין אַוועקפאָרן קיין טשענס־טאָכאָוו איז אריה־לייב מיט זיינע דריי קינדער נאָך דעם ווי זיי האָבן זיך אַרויסגענבעט פון וואַרשעווער געטאָ — אומגעקומען אין דאָרף שוואַרטשיק, לעבן סאָכאָטשעוו. זיי ליגן באַגראָבן אויפן פעלד פון דעם פויער וואַגנער.

מיט מיר אין טשענסטאָכאָוו צוזאַמען אין לאַגער, ביז מען האָט מיך אַרויסגעפירט קיין אוישוויץ, האָט זיך געפונען שמעון קראקובס טאָכטער און לייזער גרינבערגס טאָכטער. זיי זענען געבליבן לעבן. אין אוישוויץ האָב איך געטראָפן משה־יידל גינגאָלדס זון. ער איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין איין בלאָק. ביז דעם מאַרש אויף טיראָל איז ער געווען צוזאַמען מיט מיר. ער דאַרף האָבן געבליבן לעבן אין דאָכאָו שוין האַרט פאַר דער באַפרייונג האָב איך געטראָפן חאַסקל האַלצמאַן, חיים־הערש האַלצמאַנס זון, וואָס איז צוזאַמען מיט מיר באַפרייט געוואָרן און געבליבן לעבן.

וועגן מיין מאַרטיראָלאָגיע און ליידן וואָס איך האָב אַדורכגעמאַכט, בין איך פאַר קיין פאַל נישט אומשטאַנד צו באַשרייבן. באַזונדערס איז שוין אַלץ באַקאַנט. די אַלע מוראדיקע ליידן וואָס מען האָט איבערגעלעבט. דער הויפּט־ציל פון מיין שרייבן איז צו דערמאָנען די מענטשן, וועלכע זענען געווען אָרימעלייט פאַר דער מלחמה, וועלכע קיינער האָט זיי נישט געקענט און וועלכע זענען אויסגעגאַנגען פון הונגער און פון קעלט.

אַ פאָר ווערטער וועגן חאַסקל נאַשעלסקי (יעקב דוד וואַסער־טרעגערס זון) ער איז אומגעקומען און ליגט באַגראָבן צוזאַמען מיט זיין זון אונטער בלוינע, ביים שאָסיי, ווו מען פאָרט אריין אין סערעקער הויף. דאָס איז געווען אין חודש מאי, 1942. די פויערים קענען אָנווייזן גענוי וווּ ער ליגט באַגראָבן צוזאַמען מיט זיין זון, וויל די דייטשן האָבן אים געכאַפט ווען ער האָט געאַרבעט ביי די פויערים אַלס שוסטער.

די מערסטע אָרימעלייט זענען אומגעקומען נאָך איידער מען האָט זיי אַרויס־געפירט. די איבעריקע האָט מען אַרויסגעשיקט, באַלד ביי די ערשטע „אַקציעס"...

די טעכטער פון יחיאל און לאה שמולעוויטש

פארפייניקט געווארן דורך די דייטשן אין פראנקרייך אין יאר 1942

ביילע שמולעוויטש

רחל שמולעוויטש

חיה שמולעוויטש

ראזע (ווייסבערג) גאלדשטיין

אויף דער ארישער זייט

בּאַכן פאַרנעמען ווארשע דורך די נאַצים, האָבן מיר זיך אומגעקערט צוריק קיין סאָכאַטשעוו. אָבער קומענדיק צו דער טיר, האָט מיך געטראָפן א ביטערע אנטוי־שונג: מיין וויזיט־קארטע אויף דער טיר איז געווען פארביטן מיט דער וויזיט־קארטע פונעם פוילישן סוחר — פ ש ע ד פ ע ל ס ק י. זיין הויז איז געווען פאר־ברענט, האָט ער פארנומען אונדזער הויז. מיט א ביטער געפיל בין איך צוריק אראָפּ אויפן גאס, ווו ס׳האָט אויף מיר געווארט מיין משפחה. (מיין מאַן מיטן יינ־גערן ברודער, זענען אויפן ווועג פון ווארשע מיט א טאָג פריער, געכאפט געווא־רן פון דייטשן). מיר זענען אוועק אין אונדזער צווייטן הויז אויף פארנע גאס, וואָס איז געווען בלויז טיילווייז צעשטערט. דאָ, האָבן מיר אלע דריי — איך, מיטן פעטער און מיין שוועגערין, בלומע — צום צווייטן מאָל זיך ביטער אנטוישט: אויך דאָס הויז איז שוין געווען פארנומען דורך א קריסט, וועלכער האָט אונדז אראָפּגעוואָרפן פון די טרעפּ. מיר האָבן באשלאָסן צו גיין קיין מלאָדזעשין מיטן געדאנק, אז אויב דאָרטן איז דאָס הויז אויך צעשטערט וועלן מיר אפשר געפינען פלאץ ביי א בא־קאנטן פויער. אָבער צום גליק איז דאָס הויז געווען גאַנץ, און מיר האָבן זיך דאָרט באזעצט.

אין עטלעכע טעג ארום זענען אנגעקומען מיין מאן מיטן ברודער, צעש־לאגענע, באַרויבטע. מיר האָבן געמומען זיך איינאָרדענען. דאָ, אין מלאדזעשין, האָבן מיר געהאט אין פעלד א ביסל קארטאָפל און באקומען א דערלויבעניש ביי דער מיליטער מאכט דאָס אויסצוגראָבן. מיטאמאָל האָבן זיך באוויזן א סך פאָלקס־דייטשן מיט רויטע לענטעס אויף די ארבל, שטארק באוואָפנט, און געמומען רודפן די יידן. מיר האָבן דאָס אָפּגעראטעוועט ביסל אָרימקייט באהאלטן ביי א באקאנטן פויער אין א צווייט דאָרף.

מיט עטלעכע וואָכן שפעטער איז באווסט געוואָרן, אז עס שאַפט זיך א גרע־נעץ צווישן דאָרף און אונדזער שטעטל סאָכאַטשעוו, צוליב דעם וואָס דער געביט ווערט איינגעשלאָסן אין דייטשן דריטן רייך. כדי נישט צו ווערן אָפּגע־טיילט פון דער שטאָט, האָבן מיר באַשלאָסן באַצייטנס זיך אומקערן קיין סאָכאַטשעוו.

אָבער מיינע עלטערן האָבן נישט געוואָלט צוריקפאָרן, ווייל זיי האָבן דאָ געהאט זייער אייגנטום, און מיר זענען אַן די עלטערן אוועק צוריק אין שטעטל. אויפן וועג זענען מיר פאַרהאַלטן געוואָרן דורך די דייטשן, אָבער נאָכן רעווידירן אונדז און נישט דערקענענדיק אז מיר זענען יידן, האָבן זיי אונדז אדורכגעלאָזן, און מיר זענען געקומען אין שטעטל. מיר זענען שטיין געבליבן אין מארק נישט האָבנדיק וווּ צו גיין, אָבער באלד האָבן מיר געפונען א ווויינונג. ווייל א סך מענטשן זעוען אנטלאָפן.

אין עטלעכע טעג ארום איז געשאַפן געוואָרן דער יודענראט. די גרויזאַמע גזירות און רדיפות האָבן זיך געמערט פון טאָג צו טאָג, סוף 1940 האָבן מיר זיך דערווווסט, אז ערגעץ אין א לאגער איז אומגעקומען י א ש י נ ס ק י, נאָך שפעטער האָט מען דערמאָרדעט שמעלצן מיט מאריענפעלדן. דאן האָט מען באפוילן צו טראָגן ווייסע אָרעם־בענדער, און דאָס לעבן איז געוואָרן מיט יעדן טאג שרעק־לעכער. מיטאמאָל איז געקומען א באפעל צום יודענראט, ער זאָל צושטעלן עטלעכע הונדערט מענטשן צום „אויסזידלען", אָבער קיינער האָט זיך נישט געוואָלט צו־שטעלן צו דער שחיטה. מען איז געלאָפן און געצאָלט גרויסע געלטער פאר אויס־שטרייכן פון דער רשימה. פאַרשטייט זיך, אז די ערשטע קרבנות זענען געפאַלן די אָרימע, וועלכע האָבן נישט געהאט קיין אויסקויף־געלט. א טייל זענען אויסגעזי־דלט געוואָרן קיין וויסקיטקע, און א טייל קיין זשיראַרדאָוו. אין דער זעלבער צייט, האָבן מיר זיך דערווסט, אז אין די שטעט ווערן געשאַפן געטאָס, און מיר האָבן זיך געגומען ריכטן אויף א געטא.

אין חודש יאנואר 1941 איז ביי אונדז געשאפן געוואָרן א געטא, אינעם שמוציקסטן קוואַרטאל פון שטעטל, און מיט דריי וואָכן שפעטער איז ער ליקווי־דירט געוואָרן. אלע יידן זענען ארויסגעפירט געוואָרן אין וואַרשעווער געטא. מיט א טאָג פריער, פארן ליקווידירן דאָס געטא אין שטעטל, האָט זיך מיין מוטער אריבערגעכאַפט צו אונדז כדי זיך מיט אונדז צו געזעגענען. זי האָט שוין געווווסט וועגן דער ליקווידאציע פון אונדזער געטא.

אונטער קלעפ געיאָגט די שוצלאזע קרבנות

דאָס שטעטל אין געווען אין גרויס פאניק. די נאצים האָבן שוין אונטער שרעקלעכע קלעפ געיאָגט די שוצלאזע קרבנות צו די לאסט אויטאָס, וואָס זענען געשטאנען גרייט צו פארשלינגען די מענטשן. מיין מאן איז געקומען פון גאס און דערציילט וואָס עס קומט פאר, און געזאָגט, אז מיר זאָלן וואָס שנעלער פארלאָזן די שטוב, אפשר וועט אונדז צוליב דעם קינד געלונגען ארויף אויפן אויטא אָן קלעפ. מיין מוטער האָט געכאפט דאָס קינד פון וויג, ארומגעוויקלט אין א טיכל און געלאָפן צום אויטא. די אויטאס זענען געשטאנען אויפן מארק וואָס האָט זיך געגרע־נעצט מיט דער אריישער זייט, אזוי, אז עס איז געווען נויטיק בלויז אריין שפרונג,

כדי מען זאָל זיך געפונען אויף יענער זייט. נישט וויסנדיק ווי אזוי, בין איך מיט מיין מוטער און קינד אין איין אויגנבליק אַריבער אויף יענער זייט. בליץ־שנעל האָבן מיר אראָפגעריסן די ווייסע ארעם־בענדער, כדי מען זאָל נישט אונדז דער־קענען. האָבנדיק אן אריש אויסזען, האָבן מיר נישט געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון די קריסטן. מיר האָבן גלייך געגומען א דראָשקע, צוגעפאָרן צו דער באן און אוועק קיין ווארשע. קומענדיק בשלום קיין ווארשע, זענען מיר אריין אין געטאָ. אויף מאָרגן איז אויך געקומען אין ווארשעווער געטאָ מיין מאן מיט דער איבעריקער משפחה. מיט עטלעכע טעג שפעטער, זענען אין געטאָ אָנגעקומען די לעצטע סאָכאָטשעווער יידן, וועלכע האָבן דערציילט וועגן די שרעקלעכע גרויל־סצענעס וואָס האָבן זיך אפגעשפילט אין שטעטל בעת דער ליקווידאַציע, און אז אונדזער בעסטער פריינט — מנשה קנאט אין דערמאָרדעט געוואָרן.

דורך א פענצטערל גזעזען דאָס געטאָ ברענען

אין הארבסט 1942 איז אין ווארשעווער געטאָ געמאכט געוואָרן א „בלאָקאדע", מען האָט אלע מענטשן צונויפגעטריבן אין איין פלאץ און דורכגעפירט א „סאָרטי־רונג": אלע אַרבעטנדיקע, וואָס האָבן געהאַט „ארבעטס־שיינען" האָט מען געלאָזן אין געטאָ, און אלע איבריקע געגומען צו דער אויסזידלונג. צו מיין גליק, האָט מיין מאן באקומען פון א באקאנטן אן ארבעטס־שיין, מיין פאָטער מיטן צווייטן ברודער האָבן אַזאַ פאַפירל נישט געהאַט, אָבער, עס איז זיי געלונגען זיך אויסצומישן צווישן די ארבעטער און זענען אריין אין אן ארבעטס־שאפ. מיר מיט מיין מוטער און קינד, איז געלונגען זיך צו באַהאַלטן אויפן בוידעם פון שאָפ. זעקס טעג זענען מיר דאָרט געלעגן און קוים די נשמות דערהאַלטן.

אין דער זעלבער צייט זענען טויזנטער מענטשן ארויסגעשלעפט געוואָרן פון די באהעלטענישן און אָפּגעפירט געוואָרן צום טויט. מיין מאן האָט פאר א גרויסער סומע געלט אונטערגעקויפט אן ס.ס. מאן, און ער האָט אונדז אראָפּגענומען פון בוידעם און אָפּגעפירט אין זיין שטוב אריין. נאָך דער „אקציע" איז שטיל געוואָרן אויף דריי חדשים.

אין יאנואר 1943 איז ווידער פאָרגעקומען אן אקציע, און מיר זענען געווען 3 טעג באהאלטן אין אן אונטערערדישן בונקער. נאָך דער אקציע, זענען נאָך אין געטאָ פארבליבן בערך 30 טויזנט יידן. האָבנדיק די טיפע איבערצייגונג, אז עס דערווארט אלעמען א זיכערער טויט (די נאצים האָבן „פארזיכערט", אז די אלע איבערגעבליבענע, וואָס זענען ארבעטער וועלן בלייבן לעבן), האָט מען אנגעהויבן זוכן רעטונג אויף דער „אַרישער" זייט. מיר האָבן געזוכט פארבינדונגען מיט בא־קאנטע פאָליאקן. מיין מאן האָט געשיקט מיין מוטער (א דאנק איר אריש אויסזען) אויף דער אריש זייט צו א באקאנטן פאָליאק מיט א גרויסע סומע געלט, צו באקומען ביי אים א באהעלטעניש פאר אונדז. דער פאָליאק האָט מסכים געווען,

און געדונגען פאר דעם געלט א ווויננונג פון פיר צימערן אויף שליסקע גאס נומער 50, ווו מיר האָבן געזאָלט באקומען א בונקער. צו ערשט האָט דער פאָליאק געהאָלפן איבערטראָגן דאָס לעצטע ביסל זאכן וואָס מיר האָבן נאָך געהאט, שפעטער איז די מוטער מיטן קינד דורך א טונעל אויף מוראנאווסקע גאָס אריבער צום פאָליאק אויף דער ווויננונג, און מיר, די איבריקע משפחה, זענען פיר וואָכן פאָרן געטא־ויפשטאנד, מערץ 1943 — ארויס דורכן געטאָ טויער צוזאמען מיט די „אייגזאץ־גרופן" (ארבעטער־גרופן) און געקומען אויף דער ווויננונג צו מיין מוטער און קינד. דאָ זענען מיר געווען אין לעצטן צימער, און דורך א קליין פענצטערל געזען דאָס פייער פון ברענענדיקן געטא.

מוסרים יאָגן אונדז

עטלעכע חדשים זענען מיר אינגאנצן נישט ארויס אויף דער ליכטיקער שיין, מיטן אויסנאם וואָס די מוטער (צוליב איר ארישן אויסזען) פלעגט אמאָל ארויסגיין מיטן קינד שפאצירן. איינמאָל, ווען די מוטער איז ארויס אליין אין גאס, איז זי באמערקט געוואָרן דורך א שיקסל פון אונדזער דארף, אָבער די מוטער האָט דאָס שיקסל נישט געזען און איז אהיימגעקומען און גאָרנישט דערציילט. אין עטלעכע טעג ארום, בעת מיר האָבן געגעסן אוונט־ברויט, זענען פלוצים געקומען צו אונדז פאָליציי מיט אגענטן און געוואָלט אונדז פארנעמען. עס איז אונדז געלונגען זיך אָפצוקויפן פאר א גרויסער סומע געלט. מיר האָבן פארשטאנען, אז דאָס שיקסל האָט נאָכגעשפירט די מוטער און געמסרט אין דער פאָליציי, וואָס איז געקומען פאר־נעמען בלויז די מוטער, אָבער אנגעטראָפן אונדז אלע. נאָך דעם „ווויזיט", האָבן מיר באשלאָסן צו פארלאָזן די ווויננונג אויס מורא, אז מאָרגן קאָנען קומען אנדערע, און קיין געלט זיך אָפצוקויפן, האָבן מיר שוין נישט געהאט. זענען מיר די זעלבע נאכט איבערגעגאנגען צו א צווייטן באָקאָנטן פאָליאק אויף מוראנאָווסקע גאס. דאָ אין הויף זענען געווען גאראזשן מיט פערד און שטאלן, און דער קריסט האָט אונדז באהאלטן אויף א בוידעם איבער א פערד־שטאל. מיין מוטער איז געלונגען צו ענדערן איר דאָקומענט אויף אַן „ארישן", זי האָט זיך געדונגען א שטיבל אין א קעלער אויף טוואָרדע 25 און מיטגענומען מיט זיך דאָס קינד. דאָ, אויפן בוידעם, זענען מיר פארבליבן זאלבעפיר: איך מיט מיין מאן, און מיין פאָטער מיטן ברודער.

אין די שפעטע אוונטן פלעגן מיר אראָפגיין פונעם בוידעם צום קריסט אין שטוב אריין עפעס עסן, און גלייך צוריק אַרויף אויפן בוידעם. די מוטער פלעגט יעדע עטלעכע טעג אדורכגיין פארביי אונדזער הויז מיטן קינד, כדי איך זאָל זען דאָס קינד כאָטש דורך א בוידעם שפארע. מיט דער צייט איז דער פאָטער פאר־קילט געוואָרן, און נישט געקאנט לענגער בלייבן אויפן בוידעם. ער איז אווועק אין אונדזער געגנט, און זיך אויסבאהאלטן ביי א באקאנטן פויער.

עס איז אנגעקומען דער זומער, און עס איז געוואָרן שרעקלעך הייס אויפן

בוידעם, ממש דערשטיקט צו ווערן, אָבער מיר האָבן נישט געהאט קיין עצה און געמוזט ווייטער בלייבן. אין דער זעלבער צייט האָט אונדז דער קריסט דערציילט, אז די דייטשן ליידן גרויסע מפלות אויפן פראָנט, און דאָס האָט אונדז געגעבן מוט און אויסדויער איבערצוטראָגן אונדזער פיין. שפעטער האָבן זיך אָנגעהויבן שטארקע לופט־באָמבאדירונגען אויף ווארשע, און אונדזער האָפענונג צו בלייבן לעבן איז ביי אונדז שטארקער געווארן.

אין א געוויסן טאָג, נאָך די לופט אנגריפן, איז מיין מוטער אויס גרויס בענק־שאפט געקומען מיטן קינד צו אונדז אויפן בוידעם. דאָס קינד אין שוין אלט גע־ווארן דריי יאָר, און מיר האָבן מורא געהאט זיך געבן צו דערקענען אלס דעם קינדס עלטערן. דאָס קינד פלעגט זיך שפילן מיט קריסטלעכע קינדער און מיר האָבן מורא געהאט, אז עס זאָל זיך נישט ארויסרעדן פאר זיי. דעמזעלבן טאָג, נאָכן אוועקגיין פון דער מוטער מיטן קינד פון אונדזער באהעלטעניש, איז אויסגע־בראָכן דער פוילישער אויפשטאנד אין ווארשע, וואָס האָט געדויערט 4 וואָכן.

די טאָכטער פון דניאל מאשענבערג, רויזע

נאָכן אויפשטאַנד זענען צו אונדז אין הויף געקומען דייטשן, און באפוילן צו פאר־
לאָזן דאָס הויז. מיר האָבן דאָס געהערט ליגנדיק אויפן בוידעם, און א שרעקלעכע
פארצווייפלונג האָט אונדז ארומגעכאפט. וואָס קאָנען מיר ווייטער טאָן? אראָפגיין,
איז זיכערער טויט! בלייבן אויפן בוידעם, ווער ווייסט וואָס מיט דעם הויז וועט
געשען? אנמעכטיקע, פארגליווערטע, זענען מיר געבליבן ליגן אויפן בוידעם און
געקוקט דעם טויט אין פנים אריין. אין געצייטלטע שעהן האָבן אלע איינווינער
פארלאָזט דאָס הויז, און מיר זענען אליין געבליבן אין דער באהעלטעניש אָן עסן
און אָן וואסער. פארנאכט, ווען אין הויף איז שוין קיינער נישט געווען, האָבן מיר
דורך א שפארע דערזען אריינקומען אין הויף דעם פאליאקס זון, וואָס איז גלייך
ארויף צו אונדז און דערקלערט, אז ער בלייבט מיט אונדז.

דאָס הויז ברענט

מיט עטלעכע טעג שפעטער זענען ווידער געקומען די דייטשן, און אנגעהויבן
ארויספירן פון הויז פארשידענע זאכן, און עס איז ווידער שטיל געווארן אין הויז.
שפעט ביינאכט זענען מיר אראָפּ פון בוידעם און אויפגעגראָבן שפייז, וואָס די
איינווינער האָבן געהאט באהאלטן, און צוריק ארויף אויפן בוידעם. מיטאמאָל האָבן
מיר דערשפירט א שטארקן רויך און דערזען, אז דאָס הויז קעגנאיבער אונדז
ברענט. אויס מורא, אז אונדזער דאך זאָל זיך נישט אָנכאפן, זענען מיר בא־
צייטנס אראָפּ אויפן הויף, און זיך באהאלטן אין א קליינעם געמויערטן ברונעם,
וואָס האָט נישט געהאָט קיין אַריינגאָנג; מיר האָבן זיך אריינבאקומען דורכן
דעכל, וואָס איז באשטאנען פון א שטיק גראָב אייזן. מיטאמאָל האבן מיר
ווידער דערשפירט א שטארקן רויך און גלייך דערזען, אז אונדזער הויז ברענט.
בליץ שנעל איז דאָס אייזן איבער אונדזערע קעפ רויט געווארן פון פייער און
געגומען בריען אונדז אין די קעפ. מיר האָבן אויף דערגיך איינגעטונקען א קאלדרע
אין וואסער און זיך איבערגעדעקט. צום גליק האָט די שרפה לאנג נישט געדויערט,
און מיר זענען ניצול געווארן פון טויט. אין אוונט זענען מיר צוליב ענגשאפט אין
דעם קליינעם ברונעם ארויס אויפן הויף, און זיך געמאכט אַ „ווינונג" צווישן
ליידיקע פעסער. צווישן די חורבות האָבן מיר געפונען צעריסענע קליידער, און
זיך דערמיט צוגעדעקט די נאקעטע לייבער.

אויסגעגראָבן פון אונטערן הייי

ס׳איז געווארן ווינטער, און אונדזער לאָגע איז געווארן נאָך ערגער. צוליב
דעם וואָס אין א שכנישער אפיצינע האָבן זיך באזעצט דייטשן, האָבן מיר שוין
נישט געקאָנט ארויסגיין כדי צו געפינען מיט וואָס די נשמה צו דערהאלטן.
אין א געוויסער נאכט האָבן מיר אלע פיר פארלאָזט דעם אָרט, און אוועק אין דער
בלינדער וועלט אריין, מיטן צוועק צו קומען אין דאָרף כאדאקווו. מיר זענען

געלאָפן מיט אלע אומוועגן און אריינגעפאלן עטלעכע מאָל אין ראוון און גריבער. בייטאָג זענען מיר געלעגן באהאלטן, און ביינאכט ווייטער געגאנגען. מיר זענען ענדלעך אנגעקומען נאָענט פון אָזשאַראָוו, און זיך באהאלטן אין קזשאַקעס. צומאָרגנס באגינען האָבן מיר נישט ווייט פון אונדז דערזען סטערטעס שטרוי אין פעלד. מיר זענען גלייך דאָרטן אווע, און זיך איינגענורעט אין שטרוי. פון גרויס מידקייט זענען מיר אלע איינגעשלאָפן. מיטאמאָל האָב איך פון שלאָף דערהערט, אז עס פאָרט א וואָגן אין אונדזער ריכטונג. איך האָב געזומען אלעמען אויפצוועקן, אָבער פון פארמאטערטקייט האָבן זיי נישט געקאָנט אויפשטיין. דאָס סקריפן פון וואָגן איז געווארן אלץ נענטער און נענטער, און פלוצים לעבן אונדז זיך אָפגעשטעלט. וועג דער פויער האָט מיט זיין ווידלע ארויסגעשלעפט עטלעכע בינטלעך שטרוי, האָט ער אונדז דערזען און געזומען אנטלויפן, איבערלאָזנדיק די פערד מיטן וואָגן. כ׳האָב האסטיק אויפגעוועקט מיינע לייט און זיי געוויזן וואָס ארום אונדז קומט פאָר. אונדזער „שייגעץ" — זיגמונט, איז ארויסגעשפרונגען פון שטרוי, פארהאלטן דעם פויער און אים געזאָגט, אז מיר זענען פוילישע פארטיזאנער און ער זאָל נישט מורא האָבן פאר אונדז. דער פויער האָט זיך בארואיקט און אומגעקערט צוריק. מיר האָבן אים געגעבן א שטיק חזיר מיט ברויט, און ער האָט אונדז געוויזן דעם וועג קיין ב ל א נ י ע, פארזיכערנדיק אונדז, אז דאָ אין געגנט זענען קיין דייטשן נישטאָ און מיר קאָנען פריי גיין.

מיר זענען אנגעקומען בשלום קיין בלאָניע. דאָ האָט אונדזער זיגמונט געהאט משפחה פון זיין פאָטערס צד, און מיר זענען דאָרטן אריין. ער האָט אונדז פאָרגעשטעלט אלס זייענ „קוזינען" פון דער מוטערס צד. מיין מאן האָט אָבער געהאט אן עכט יידישן אויסזען. האָב איך געזאָגט, אז דאָס איז אונדזערס א באקאנטער „רומענער", וואָס די דייטשן האָבן אהער פארשלעפט. מיר זענען דאָ געווען א מעת לעת, און זענען זייער גוט אויפגענומען געווארן. דאָ האָט אונדזער אידעאלער זיגמונט, וואָס האָט אויס רחמנות און טיפן מיטלייד געטיילט בשותפות אונדזער גרויזאמען גורל, איינשטעלנדיק זיין לעבן פאר אונדז, זיך מיט אונדז צעשיידט בלייבנדיק ביי זיין משפחה. מיט טרערן אין די אויגן האָבן מיר אים אפגעזאגט, און זיך געלאָזט אויפן ווייטערדיקן וואגלער־וועג.

ב י י א ב א ק א נ ט ן פ ו י ע ר

מיר זענען אווע אין דער ריכטונג פון סאָכאָטשעווי און אנגעטראָפן א באקאנטן פויער, וועלכער האָט אויס רחמנות מסכים געווען אונדז צו האלטן ביז סוף מלחמה. דאָ האבן מיר זיך דערוווסט, אז די מוטער מיטן קינד זענען נישט ווייט פון אונדז אויסבאהאלטן ביי א פויער (לעבן שימאנאוו), און אז זי אין שוין דאָ עטלעכע מאָל געווען און געווינט, אז מיר לעבן נישט. דאָ האָבן מיר זיך אויך דערוווסט אז דער פאָטער געפינט זיך נישט ווייט פון אונדז. דער ברודער

איז גלייך אוועק און געבראכט די מוטער אַן דעם קינד, ווייל עס איז געווען זייער ווייט. שפעטער האָט ער אויך געבראכט דעם פאָטער, און מיר זענען שוין געווען אלע צוזאמען.

מיט צוויי וואכן שפעטער האָבן די רוסן פארנומען וואַרשע, און אין דריי טעג ארום, האָבן די דייטשן פארלאָזט סאָכאַטשעוו. לעבן אונדז האָט זיך איינגעשטעלט דער פראָנט, און מיר האָבן נאָך אדורכגעלעבט גרויס שרעק צוליב די שטארקע באָמבאַדירונגען.

ענדלעך, נאָך לאנגע יאָרן פון פיין און יסורים זענען מיר באפרייט געוואָרן פון דער נאצישער בעסטיע, און אוועק אין אונדזער אויסגעבענקטן שטעטל סאָכאַטשעוו. מיר האָבן געוואָלט ממשיך זיין דעם מיט אזויפיל אכזריות איבערגעריסענעם לעבן, אָבער ליידער אין שוין נישט געווען מיט ווער. נאָכן אפזיין עטלעכע חדשים, איז מיין שווער־געפרוווטער מאָן געפאַלן אין גאָס א טויטער פון א מערדערישער קויל, בלויז דערפאַר, ווייל ער איז אַ ייד און געהאט „חוצפה" זיך צו ראטעווען פון נאצישן גיהנום. מער איז פאר אונדז שוין נישט געווען קיין ארט אין פוילן.

לייב לוריע

אויף אריש דאקומענטן

אין דריטן טאָג נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה, האָבן דייטשע באָמבאַדירער־עראָפלאַנען אַטאַקירט סאָכאַטשעוו און חרוב־געמאַכט אייניקע הייזער אין יידישן רײַאָן. בעת די באָמבאַדירונגען, וואָס האָבן געדויערט אַ פּאָר טעג, זענען סאָכאַטשעווער יידן אַנטלאָפן קיין וואַרשע און אין די נאָענטסטע דערפער און שטעטלעך. איך מיט מיין משפּחה זענען אַוועק אין דאָרף אראסאווא גורא. סאָכאַטשעוו איז דערווייל ווידער באָמבאַדירט געוואָרן. עס זענען פאָרניכטעט געוואָרן די יידישע הייזער אויף וואַרשעווער גאַס און אויפן מאַרק. דעם 15־טן סעפּטעמבער האָבן אין שטאָט זיך באַוויזן דייטשע מיליטער־אָפּטיילונגען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פאַרקשנטער קאַמף. די שטאָט איז אייניקע מאָל איבערגעאָנגען פון האַנט צו האַנט. עס איז אויפגעריסן געוואָרן די בריק איבערן טייך בזורע. פון די הארמאַטן־שאָסן זענען אויפסניי חרוב געוואָרן הייזער, דערונטער אויך דאָס בית־מדרש.

אַ וואָך צייט זענען מיר געווען אויפן דאָרף. עס זענען דאָרט אָנגעקומען אַ סך פליטים פון לויוויטש און לאָדזש און דערציילט וועגן די נצחונות פון די דייטשן, אַז זיי דערנענטערן זיך צו אונדזער געגנט. מיר זענען אַוועק קיין אילאָוו. באַלד האָט זיך דאָרט אויך אָנגעהויבן אַ באָמבאַדירונג. מיר האָבן זיך ווייטער געלאָזט אויפן וועג קיין גאָמבין. אויפן וועג האָבן זיך געצויגן די טאַבאָרן פון פאָליציי און פויליש מיליטער. די באָמבאַדירונגען האָבן נישט אויפגעהערט. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אונטער אַ בריקל. די קאָמפן זענען פאָרגעקומען לעבן אונדז. מיר האָבן געזען דאָס באַוועגן זיך פון די דייטשע זעלנער. אין שרעק און פאַרצווייפלונג האָבן מיר געוואָרט אויפן אויסגאַנג פון דער לאָגע.

פלוצים האָבן אונדז באַמערקט דייטשן, מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן און אויסגעשרייען: „העגדע האָך, העראוס", האָבן זיי זיך צו אונדז דערנענטערט. מיר זענען גיך אַרויס. עס האָבן אונדז אַרומגערינגלט 7 דייטשן און געפרעגט צי אונטערן בריק געפינען זיך זעלנער. מיין פאָטער האָט געענטפערט, אַז ניין. עס איז געפאַלן אַ באַפּעל אונדז אָפּצופירן אין הינטער־טייל. מיר זענען געווען זיכער, אַז מ׳פירט אונדז דערשיסן. צו אונדזער פריידיקער איבעראַשונג זענען מיר אָפּגעפירט

געווארן צו אן אפיציר, וואס האט אונדז נישט געפרעגט וועגן נאציאנאליטעט. נאר ארײנגעפירט אין א שטוב און געהייסן וואַרטן. אין דער שטוב האבן זיך געפונען א סך מענטשן, יידן און פאליאקן. ארום 6 אוונט איז ווידער געקומען דער אפיציר און באפוילן, אז די ארטיקע איינווינער זאלן אוועק צו זיך א היים און די פליטים זאלן גיין קיין גאמבין. מיר זענען אוועק קיין גאמבין. אין אוונט זענען מיר אנגעקומען אין שטאט.

גאמבין האט מיט זיך פארגעשטעלט איין גרויסע חורבה. אין די געסלעך פון דער פארשטאט זענען געלעגן געהרגעטע מענטשן, פערד, קי. וו־נישט־וו זענען דייטשן געשטאנען אויף די וואך־פאסטנס. מיר זענען געגאנגען דורך די הינטערשטע גאסן און אנגעקומען צו א מומע.

אויף צו מארגנס האבן די דייטשן אנגעהויבן כאפן יידן אויף ארבעט. אויס־צורוימען די שטאט און ארויסצופירן די מתיב, צהיישן וועלכע עס האבן זיך געפונען א סך יידן. אויפן דריטן טאג נאכן פארנעמען די שטאט האבן די דייטשן אנטערגעצונדן די שול, וועלכע איז פולשטענדיק פארברענט געווארן. אויך אייניקע יידישע הייזער זענען אוועק מיטן פייער.

נאכדעם, ווי עס האבן זיך אפגעשטעלט די קאמפן אין פוילן, זענען מיר אוועק צוריק קיין סאכאטשעוו. פון וואַרשע און אנדערע שטעט זענען צוריקגעקומען סאכאטשעווער יידן, א טייל האבן זיך געלאזט אויפן וועג קיין ראטנפארבאנד. מיין פאטער איז אוועק אין פ.ס.ס.ר. מיט דער כוונה, אויב דארט וועט זיין גוט, וועט ער קומען און אונדז אריבערנעמען. געשען איז אבער אנדערש: דער פאטער איז געפאלן קיין ביאליסטאק און פון דארט וויטער. וועגן צוריקקומען האט שוין נישט געקאנט זיין קיין רייד. איך מיט דער מוטער, שוועסטער און ברודער זענען געבליבן אין סאכאטשעוו. א לענגערע צייט האבן מיר נישט געהאט קיין שום ידיעות פון פאטער. ערשט דעמאלט, וען עס איז געשלאסן געווארן א האנדלס־אפמאך צווישן ראטנפארבאנד און דייטשלאנד האבן מיר באקומען א בריוו און א פעקל. דעם פאטער איז דארטן געווען זייער גוט און ער האט זיך באמיט אונדז אריבערצונעמען אויף א לעגאלן וועג.

און דא האט זיך ביי אונדז דער מצב פון די דייטשן דערווייל באדייטנד פארערגערט. די דייטשן האבן געגומען די יידן אויף צוואנגס־ארבעט. מ׳האט געמוזט טראגן אויפן ארבל א ספעציעלן באנד. יידישע הייזער זענען געווארן אייגנעלייגט אדג״ל. דעם 28־טן יאנואר 1940 איז ארויס א פארארדענונג, אז די סאכאטשעווער יידן מוזן אוועק פון דער שטאט קיין זשיראַרדאָוו. דער ווייט־גרעסטער טייל איז ארויסגעפארן, בלויז איבער א צענדליק רייכע משפחות זענען איבערגעבליבן און עס איז געמאכט געווארן א געטא.

איך מיט מיין משפחה זענען צוזאמען מיט אנדערע אויף וועגענער ארויס־געפארן קיין זשיראַרדאָוו. מיר זענען אנגעקומען אין שטאט אין אוונט. עס האט

שמשון (שאַמעק) שלאַסבערג
זון פון יעקב און בינה
(פון מלאַדזשעשין, סאַכאַטשעווער קרייז)

אומגעקומען אין אַ בלאַקאַדע
אין וואַרשע, אין סעפטעמבער 1942

אונדז אפֿגעוואָרט דער זשירַאַרדאָוער יידישער קאָמיטעט. מ׳האָט אונדז אויפגע־נומען זייער גוט. צוליבן דוחק אין ווויונונגען האָט מען אונדז איינגעאָרדנט אין שול. די גאָנצע צייט פון אונדזער זיין דאָרט האָבן מיר באַקומען שטיצע פון יידישן קאָמיטעט. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז דער גרעסטער טייל אַריבער אין פּריוואָטע ווויונונגען. אָבער לאַנג איז מען אין די ווויונונגען נישט געבליבן.

דעם 10 טן פעברואַר, 1940 האָט די דייטשע מאַכט געגומען אַרויסטרייבן אַלע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין זשירַאַרדאָוו. אין שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ געוואלאַדיקע מהומה. יידן האָבן געגומען אויף דער גיך אַלץ אויספאָרקויפן. פאַרטאָג האָבן אַלע יידן געמוזט זיך געפינען אויף דער באַן־סטאַציע. ביים אַריינלאָזן אין וואָקזאַל האָבן אונדז מונדירטע דייטשן געציילט. מ׳האָט געקאָנט מיטנעמען מיט זיך אַזוי פיל באַגאַזש, וויפל עס איז מעגלעך צו טראָגן אויף די פלייצעס. פון וואָקזאַל צו די וואַגאָנען האָט מען געמוזט דורכגיין א „בראַנד". עס זענען געשטאַנען דייטשן, באַוואָפנט מיט ביקסן און אויטאָמאַטן און געשלאָגן מכות־רצח יעדן און געטריבן אין די וואַגאָנען. די יידן האָבן אין דער גרויסער מהומה איבערגעלאָזט אַ העלפט פון באַגאַזש, וואָס זיי האָבן מיט זיך געטראָגן. אין משך פון עטלעכע שעה איז די „אַקציע" געווען געענדיקט, די וואַגאָנען „פאַרלאָדן". אין די וואַגאָנען איז געווען אַזוי ענג, אַז מ׳האָט נישט געקאָנט קיין פוס אַוועקשטעלן. אונטער אַ שטאַרק באַוואָפנטער וואַך איז דער צוג אָפּגעפאָרן. פאַרנאַכט זענען מיר שוין געווען אין ווארשע. פון וואָקזאַל האָבן די דייטשן ווידער אונדז געטריבן מיט דעם אויסגעשריי: „לאוס, שנעל". פרויען און עלטערע מענער נישט קאָנענדיק אַזוי גיך לויפן מיטן באַגאַזש, האָבן אַלע זייערע זאַכן איבערגעלאָזט אויפן וועג. מ׳האָט אונדז אריינגעפירט אין יידישן ווויין־שטח און איבערגעגעבן אונדז דעם וואַרשעווער יודענראַט.

מ׳האָט אונדז איינגעאָרדנט אין געווענזע שולן. די ענגשאַפט און דחקות איז געווען אויסערגעווויינלעך גרויס. אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָבן מיר זיך דער־ווויסט, אַז דאָס סאָכאַטשעווער געטא איז געוואָרן ליקווידירט אויף אַ רציחהדיקן אופן. טייל יידן זענען דערשאָסן געוואָרן און די איבעריקע זענען געוואָרן אַרי־בערגעפירט קיין וואַרשע.

אין וואַרשעווער געטאָ זענען פון הונגער און קעלט טעגלעך געשטאָרבן הונדערטער מענטשן. עס האָבן געבושעוועט טיפוס און אַנדערע קראַנקייטן. כדי זיך אַרויסצובאַקומען פון געטאָ האָב איך מיטן ברודער זיך פרייוויליק פאַרשריבן אין אַן אַרבעטס־לאגער, וואָס האָט זיך געשאפן נישט ווייט פון וויסקיטקי. אין לאַגער זענען געווען אַ סך סאָכאַטשעווער יידן. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. מיר האָבן געגראָבן אַ טייך. די וואַך איז באַשטאַנען פון ציווילע אוקראַינער, וואָס האָבן געטריבן איבער אונדז חוזק. נאָך אַ פּאָר טעג זיין אין לאַגער האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן אין אַ דאָרף אין געגנט פון סאָכאַטשעווו.

דאָס איז געווען זונטיק, די דאָטע געדענק איך נישט, מיר זענען נישט אַרויס צו דער אַרבעט. אַ גאַנצן טאָג האָט געגאָסן אַ רעגן. נאָך איידער עס איז צוגעפאַלן דער אָוונט האָט שוין געזומען טונקלען. די אוקראַיניש שומרים זענען געזעסן אין די בודעס. איך בין דער ערשטער צוגעקראָכן צו דער פאַרצוי־מונג פון שטעכל־דראָט, שטילערהייט אַריבערגעקראָכן און געזומען לויפן. איך בין אַזוי געלאָפן אַרום אַ האַלבע שעה, דורכגעווייקט ביזן לעצטן פאָדעם בין איך אַריין אין אַ דאָרף, אָנגעקלאָפט אין דער ערשטער באַלעבאַטישקייט, עס האָט מיר געעפנט אַן עלטערער מענטש. איך האָב אים דערציילט דעם אמת אַזוי ווי עס איז געווען. ער האָט מיך געהייסן אָוועקזעצן ביים טיש און געגעבן מיר עסן קלוסקעס מיט מילך. אין דער רגע האָב איך זיי דערפילט גליקלעך — מיין חלום זינט די לעצטע פאָר וואָכן איז געווארן פאַרווירקלעכט. איך האָב אים געדאַנקט און אָוועק וווייטער. געזעכטיקט האָב איך אין דעם אייגענעם דאָרף ביי אַן אָרימען פויער אין שטאַל.

אויף צו מאָרגנס בין איך אָוועק וווייטער און זיך פאַרהאַלטן הינטער סאָכאָטשעוו ביי אַ באַקאַנטן פויער. אין אַ פאָר טעג אַרום האָט מיך מיין מוטער מיטן ברודער און שוועסטער אָפגעזוכט. איך בין געבליבן ביים פויער, געפאַשעט זיינע קי, און די מוטער, ברודער און שוועסטער זענען אָוועק איבער די דערפער זוכן ברויט. אין דעם דאָרף האָבן זיך געפונען נאָך אַ פאָר יידישע משפחות, ווי האַלענדער און זיין משפחה און אַנדערע וועמענס נעמען איך געדענק נישט.

נאָך אַ פאָר וואָכן זיין ביים פויער, האָט ער מיר אין אייגעם אַ טאָג דערקלערט, אַז איך מוז פאַרלאָזן זיין שטוב, ווייל עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז פאָר באַהאלטן יידן וועט מען ווערן באַשטראָפט מיט טויט. איך האָב געמוזט פאַרלאָזן דאָס דאָרף.

איך האָב זיך דערוווסט, אַז אין גאָמבין איז דאָ אַ געטאָ מיט יידן. די שטאָט האָט אבער געהערט צום דריטן רייך. איך האָב געפרווט אַריבערגיין די גרענעץ. די דייטשן האָבן מיך געכאַפט זיי האָבן מיך באַזוכט און קיין שום פאַרדעכטיקס נישט געפונען. זיי האָבן משמעות נישט געוווסט, אַז איך בין אַ ייד, ווייל איך בין אָפגעקומען בלויז מיט 25 קלעפ מיט אַ גומי־שטעקן און זיי האָבן מיך אָפ־געשיקט צוריק.

מיר איז אייניגעפאַלן צו לאָזן זיך אין וועג כדי דורכבאַקומען זיך קיין ראַטנ־פאַרבאַנד. הונגעריק, אָפגעריסן, נישט האָבנדיק קיין שום ידיעות וועגן מיין משפחה, האָב איך געווואַנדערט צופוס איבער די דערפער. פון צייט צו צייט אָפגעטרעטן ביי פויערים, כדי צו באַקומען אַביסל שפייז. אויפן וועג האָב איך אַנגעטראָפן אויף היימלאָוע הונגעריקע יידן. אין מינסק־מאַזאָוויעצק האָב איך געענכטיקט אין יידישן קאָמיטעט. עס האָבן זיך נאָך אין דער שטאָט געפונען אַ גרעסערע צאָל יידן. אויף צומאָרגנס האָב איך זיך וווייטער געלאָזט אין וועג. קיין ראַטנפאַרבאַנד בין איך פאַרשטייט זיך נישט דערגאַנגען. מ׳האָט נישט געקאָנט

זיך דורקומען. הינטער לוקאָוו בין איך געבליבן ביי אַ פויער, איך האָב געאַרבעט ביי אים אַ פּאָר חדשים. לסוף, וועָן ער האָט זיך דערוווסט, אַז איך בין אַ ייִד, האָב איך געמוזט עוקר זיין. איך האָב אַזוי ווייטער געוואַנדערט, אין איין העמד, אין צעריסענע בגדים און שטיוול, אָן אַ גראָשן אין קעשענע, בין איך אַוועק צוריק קיין סאָכאַטשעוו. דער וועג האָט געדויערט אַ פּאָר טעג. איך האָב איבער־ געלעבט שוועָרע מינוטן, וואָס איך בין נישט בכוח צו באַשרייבן.

איך בין אָנגעקומען אין מיין געבורט־שטאָט, אָבער דאָרטן נישט געקאָנט פאַרבלייבן. מיינע באַקאַנטע האָבן מורא געהאַט מיך אַרייַנצולאָזן אין דער ווויִנונג, זיי האָבן מיר דערציילט, אַז אַ פּאָר סאָכאַטשעווער יידן, וואָס האָבן אַרומגעבלאָנקעט אין די דערפער זענען געוואָרן דערשאָסן און די פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיי אַרייַנגעלאָזט אין שטוב זענען געוואָרן אַרויסגעשיקט קיין אָשוויענטשים. פון אַ באַקאַנטן פּאָליאַק האָב איך באַקומען אַ שילער־לעגיטימאַציע אויפן נאָמען טאדעוש מאַטושאַק. איך האָב זיך באַמיט צו באַקומען פון ערגעץ בעל־מלאכהשע מכשירים און אַוועק פון סאָכאַטשעוו. וועגן מיין משפחה האָב איך נישט געהאַט קיין שום ידיעות. מ׳האָט מיר געזאָגט, אַז די מוטער און שוועסטער זענען אַוועק צוריק אין גטאָ און דער ברודער איז געוואָרן דערהרגעט אין אַ שכנותדיקן דאָרף.

איך בין אַוועק אין דער ריכטונג פון לוויוויטש. אין יענעם געגנט האָב איך געאַרבעט ביי פאַרשידענע דאָרפס־באַלעבאַטים, איך האָב געמאַכט חפצים פאַר דער ווירטשאַפט, אפילו אַפאַראַטן צו פּראָדוירן בראָנפן און אויך געאַרבעט אין דער באַלעבאַטישקייט. אַזוי האָב איך געלעבט אין שמוץ, ביי שרעקלעכע באַדינגונגען אונטערן שטענדיקן פחד פון טויט און געהאָפט, אַז די מלחמה וועט זיך לסוף ענדיקן.

דערווייל איז געוואָרן וואָס אַמאָל ערגער, אין דער אומגעגנט פון לוויוויטש האָט מען דערשאָסן עטלעכע יידן. איך האָב איבערגעלעבט דעם גאַנצן ווינטער אין דאָרף. אין אפריל, 1942 בין איך אַוועק אין אַ שכנותדיקן דאָרף. אויף דער רעקאָמענדאַציע פון אַ פויער בין איך צוגענומען געוואָרן צו דער אַרבעט ביי אַן אַלטן לאַנדווירט וואָס האָט מיך אָנגענומען פאַר אַ פּאָליאַק. איך האָב געאַרבעט ביי אים ביז דעצעמבער 1942. קיינער אין דאָרף האָט נישט געוווסט, אַז איך בין אַ ייִד. די אַרבעט איז געוואָרן זייער אַ שוועָרע און די באַשפייזונג בדוחק, אין בין אָבער געווען גליקלעך, ווייל קיינער האָט מיך נישט פאַרפאָלגט.

דעם 28־טן נאָוועמבער 1942 האָט די דייטשע מאַכט אין יענעם געגנט געמוען אַרויסשיקן פּאָליאַקן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. אין איינעם אַ טאָג איז געקומען צו מיר אַ פויער, אַ שכן, און דערציילט, אַז ער האָט באַקומען 2 אויספּאָדערונגען פאַר זיין זון און טאָכטער תיכף זיך צוצושטעלן אויף אַרויס־ צופאָרן קיין דייטשלאַנד און ער שלאָגט מיר פאָר, אַז איך זאָל פאָרן אָנשטאָט זיין טאָכטער. מיר איז דער פאַרשלאָג געפעלן. איך האָב געזען אין דעם אַ מיטל,

ווי אַזוי צו רַאטעוון דאָס לעבן זייענדיק אויף אַרישע פּאַפּירן אין דייטשלאַנד. איך האָב זיך געאיניקט מיט דעם פּויער אויף 2000 זל. געגומען דעם אויפּפּאָ־דערונג־צעטל פון זיין טאַכטער און נאָך דעם זעלבן טאָג בין איך אַוועק קיין לוויוויטש, געקויפט זיך אַ פּאָר שטיוול, העמדער און עס זענען מיר נאָך געבליבן 1.500 זל.

אַ טאָג שפּעטער בין איך צוזאַמען מיט נאָך אַ פּויערישן זון אַוועק אין אַרבעט־אַמט קיין לוויוויטש. זעענדיק די דייטשן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען איז מיך באַפאַלן אַ פּחד. איך האָב זיך „געמאַכט אַ האַרץ" און דרייסט צוגעגאַנגען צום באַאַמטן. ער האָט מיך, ווי אַ פּרייוויליקן אויפּגענומען זייער גוט. איך האָב אים אָפּגעגעבן דעם אויפּפּאָדערונג־צעטל און מיין שילער־לעגיטימאַציע. ער האָט זיך נישט געפרעגט אויף קיין אַנדערע דאָקומענטן. פּאַרשריבן די פערסאָנאַליען, אויסגעשריבן מיר אַ קאָרטע אויף „מיין נאָמען" — מאטושאָק טאדעוש און געגעבן אַ באַפעל, אַז מען זאָל די פּאַרשריבענע אָפּפירן אין לאַגער. מ׳האָט אונדז אָפּ־געפירט אין אַן אַרבעט־לאַגער, ווו עס האָבן זיך געפונען שמוגלער און אַנדערע פּאַרברעכער. אויך דאָרטן האָט מען אונדז ווי פרייוויליקע זייער גוט אויפּגענומען.

דעם 1942,7/12, ווען עס האָט זיך שוין געהאָט אָנגעזאַמלט אַ טראַנספּאָרט פון אַרום 1000 פערזאָן, האָט מען אונדז אונטער אַ וואַך אָפּגעשיקט קיין וואַרשע אויף דער סקאַרישעווסקאַ גאַס, ווו עס האָט זיך געפונען דער זאַמל־פונקט. די ערשטע נאַכט האָבן מיר געניכטיקט אין אַ קעלער. בייטאָג האָט מען אונדז אַרויפגעפירט צוריק אויבן, דאָרט האָבן זיך געפונען ארום 4000 פערזאָן. גנבים זענען דאָרט געווען לרוב, מ׳האָט געגנבעט אפילו דאָס היטל פון קאָפּ. מיר האָבן געוואָרט אויף אַ מעדיצינישער קאָמיסיע. עס איז מיר ווידער באַפאַלן אַ פּחד. בעת מען האָט אונדז אַ 30 פערזאָן אַריינגעלאָזט אין באַד, איך האָב זיך אויסגעטאָן דער לעצטער. איך האָב געוואָרט ביז עס וועט זיין פּאַרע. נאָכן אָפּוואַשן זיך האָב איך זיך זייער גיך אָנגעטאָן און אַרויס אין קאָרידאָר. מיר איז געוואָרן אַביסל לייכטער. איך האָב געטראַכט, אַז אפשר וועט זיך מיר איינגעבן פון דאָ זיך אַרויסבאַקומען. אויף צומאָרגנס זענען מיר געגאַנגען צו דער דאָקטוירים־קאָמיסיע. אויך דאָ האָט מען אַריינגעלאָזט צו 30 פערזאָן אויף אַמאָל. די דאָקטוירים זענען געווען צומייסטנס דייטשן. זיי האָבן אונטערגעזוכט גאַנץ אויבנאויפיק. עס איז געגאַנגען זייער גיך. איך האָב געמאַכט אַזאָ „שטיקל" וואָס עס איז מיר שווער צו באַשרייבן. דער דאָקטער האָט אָנגערקענט, אַז איך לייד אויף קרעץ און אָפּגעשיקט אין דער אָפּטיילונג פאַר אָנשטעקנדע קראַנקייטן. דאָרט בין איך געווען 3 טעג. נאָך דער קוראַציע האָט מען מיך צוריק איבערגעשיקט אין אַלגע־מיינעם זאָל און אַ טאָג שפּעטער בין איך אַרויסגעפּאָרן מיט אַ טראַנספּאָרט פון 15 הונדערט פּערזאָן.

מיר זענען געפּאָרן אַ גאַנצן מעת לעת. אַרום 7 אַ זייגער פרי זענען מיר

געווען אין סטאַרגאַרד לעבן שטעטין. מ׳האָט אונדז אַוועקגעפירט אין אַן איבער־גאַנג־לאַגער, דאָרט אויסגעבאָדן, אָפּגעשוירן און אין צווויי טעג אַרום אָפּגעשיקט צו אַ דאָקטוירים־קאָמיסיע, וואָס האָט אונטערזוכט, צי מ׳איז נישט וועניריש קראַנק. דאָ האָב איך נאָך מער מורא געהאַט ווי אין וואַרשע, אָבער דאָס גליק האָט מיר צוגעדינט איך בין אַרויס גאַנץ. די באַשפּייזונג איז אין דעם לאַגער געווען ערגער ווי אין וואַרשע. מיר האָבן באַקומען אויף פּרישטיק: 200 גר. ברויט, אויף מיטאָג — אַ זופּ פון קאַלריבן און אויף אָוונט־ברויט — שוואַרצע קאַווע. שפּעטער האָט מיך דער אַרבעט־אַמט געשיקט אויף אַרבעט צו טעלעפּאָן־לייטונגען. איך האָב זיך געפּונען אין אַ קליינעם לאַגער ביי דער פּאָסט. ביז סוף 1943 בין איך פון קיינעם נישט פאַרפאַלגט געוואָרן. דער לאַגער האָט זיך פאַר־גרעסערט, עס זענען געקומען: אוקראַינער, טשעכן, פראַנצויזן, איטאַליענער און פאָליאַקן, עס האָבן זיך דאָ געפונען בערך 2000 פערזאָן. מיינס אַ שכן, אַן אוק־ראַינער האָט מיר געזומען אָנטאָן צרות. 4 חדשים האָב איך פון אים געליטן, שפּעטער איז ער פאַרשוווונדן.

אַזוי איז אַוועק אַ טאָג נאָך אַ טאָג. אין לאַגער האָט מען געבראַכט נייע פאַרטיעס פאָליאַקן, דירעקט פון פוילן. זיי האָבן דערציילט וועגן די רציחות, וואָס זענען אויסגעפירט געוואָרן איבער יידן.

אין 1945 מיטן דערנענטערן זיך פון פראָנט האָבן זיך אין יענער געגנט אָנגעהויבן לופט־באָמבאַדירונגען, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן אָפט גאַנצע מעת־לעתן. מיר האָבן זיך געפונען אין סאָמע פייער פון די לופט־אָנגריפן. די פאָסט איז איבערגענומען געוואָרן דורך ס.ס.־לייט און מ׳האָט אין קיין פאַל נישט געטאָרט פאַרלאָזן דעם אַרבעט־פלאַץ. די גאַנצע שטאָט איז שוין געוועזן חרוב, הייזער זענען געשטאַנען אין פלאַמען און איך האָב געמוזט כסדר צוריקט מאַכן די איבערגעריסענע טעלעפּאָן־פאַרבינדונג.

דעם 15־טן פעברואר, 1945 איז אַנטשטאַנען אַ מהומה. די רוסן האָבן אָנגע־הויבן אַטאַקירן סטאַרגאַרד. די דייטשן האָבן געמוען עוואַקואירן זיך און אונדז געפירט קיין שטעטין. דאָ זענען מיר שוין געבליבן ביז די רוסן זענען אַריינגע־קומען. נאָך די אַלע יאָרן צרות, פיין און שרעק פאַרן טויט בין איך לסוף באַפרייט געוואָרן.

אין יאַנואַר, 1946 בין איך געפאָרן אין מיין געבורטס־שטאָט סאָכאַטשעוו. איך האָב קיינעם דאָ נישט געטראָפן פון מיין משפחה. מיט אַ טיפן צער אין האַרץ בין איך אַוועק פון דער שטאָט קיין לאָדזש און דאָ אַריינגעטרעטן אין אַ קיבוץ און אין אַ פאָר וואָכן אַרום אַרויסגעפאָרן פון פוילן.

ב. ירליכט

אזוי איז פארפייניקט געווארן די סאכאטשעווער קהילה

וען די דייטשן זענען אַריין קיין סאָכאַטשעוו זענען דאָרט קיין יידן נישט געווען. אַלע זענען אַנטלאָפן קיין ווארשע. און אַ טייל זענען געווארן דערהרגעט: חיים לייב ליבערמאַן מיטן זון און אהרן ראָזענפערל. אין סאָכאַטשעוו האָבן די דייטשן אָפגעזוכט דעם אייניציקן יידן, אַ קראַנקער, וואָס האָט נישט געקענט אַנטלויפן און זיי האָבן אים דערהרגעט. זיין פאַמיליע־נאָמען איז מיר נישט באַקאַנט. מ׳האָט אים גערופן זוסל קצב.

די פּאָליאַקן האָבן אָנגעוויזן ווו עס געפינען זיך יידישע הייזער און די דייטשן האָבן זיי אונטערגעצונדן. די נעמען פון די פּאָליאַקן, וואָס האָבן געהאָלפן די דייטשן זענען: וויקטאָר מאַלינאָווסקי, יאָן זשוקאָווסקי, סאבטשוק, אַ געווען פּאָליציאַנט, גורסקיס זון פראנטשאק.

אין יאָר 1940 זענען געקומען קיין סאָכאַטשעוו פּליטים פון גלאָוונאָ, זגערש, לאָדזש, יאניקי. בלויז אייניקע משפחות זענען געבליבן אין סאָכאַטשעוו און די רעשט זענען אַוועק קיין ווארשע, וויל זיי האָבן נישט געהאַט וווּ צו ווינען.

סוף 1939 איז געשאַפן געווארן דער יודענראַט, וואָס איז באַשטאַנען פון פאָלגנדע 24 פּערזאָנען: בידערמאַן (פרעזעס) יאסל מונע, שמואל ליבערט, וועלוול פינטשעווסקי, פיניע ראָזענקאָפּ, לייביש קעלער, בזשאָזאָווסקי, באללאס, אהרן זעליג מאַריענפעלד, בערלינער, איטשע געלבשטיין, אבראם טילמאַן, יחיאל שטערן, שמואל ראָטשטיין, מאנע ברעסלער, די רעשט נעמען געדענק איך נישט.

דער יודענראַט האָט זיך גוט באַצויגן צו דער יידישער באַפעלקערונג. אין אפּריל 1940, האָט זיך געשאַפן אַ נייער יודענראַט מיט איטשע געלב־שטיין אַלס פּרעזעס, שמואל ליבערט (קאַסיר) מאַניעלע ליבערט (אַרבעטס־אַמט), נחום גרונדוואַג (סעקרעטאַר). מיטגלידער פון יודענראַט: אהרן זעליג מאַריענפעלד, אהרן שמעלץ. די הויפּט־ראָל האָבן געשפּילט: געלבשטיין, שמואל ליבערט מיטן זון. זיי האָבן אַרויפגעלייגט אויף מענטשן קאָנטריבוציעס און

ווען זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו צאָלן, האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ רשימה פון די ווידערשפּעניקע און זיי איבערגעגעבן צו די דייטשן, וועלכע האָבן די אַרעסטירטע געפֿיניקט אַזוי לאַנג ביז זיי האָבן אינגעצאָלט דאָס געלט. פּאַר דעם איינגעצאָלטן געלט האָבן די יודענראַט־מיטגלידער געהולפֿן מיט די דייטשן, געקויפט פּאַר זיך פּעלצן און בריליאַנטן.

דער יודענראַט האָט אויך אויסגעפּועלט „ישועות" פּאַר יידן. עס איז געווען אַ פּאַראַדענונג פון די דייטשן, אַז יידן איז דערלויבט צו גיין נאָר אינמיטן גאַס. דער יודענראַט זאָל האָבן אויסגעפּועלט, אַז יידן מעגן גיין אויך אויף די טראָטוּאַרן. יידן האָבן געאַרבעט ביים פּאַנאַדערנעמען די אייזערנע בריק. זיי זענען געווען שרעקלעך געפֿיניקט ביי דער אַרבעט און באַקומען קלעפּ. דער יודענראַט האָט אויסגעפּועלט, אַז מ׳זאָל די אַרבעטנדיקע נישט שלאָגן.

אין יאָר 1941 איז אויפן פּאַרלאַנג פון די פּוילישע בירגער — זשעלאַנקעוויטש, זשוקאָווסקי, ראטכימעל, באלדערסקי, דער יונגער באלינסקי אאנ״ד וועמענס נעמען איך געדענק נישט — געשאַפֿן געווארן אַ געטאָ. דאָס געטאָ האָט עקזיסטירט סך הכל 4 וואָכן. דער פּרעזעס געלבשטיין האָט געווינט אין שטעכלערס הויז, וואָס מ׳האָט געפֿונען דאָס „וויסע הויז". אין אורבאַנסקיס הויז האָט געווינט ליבערט. זיין „רעזידענץ" האָט מען געפֿונען „בעלוועדער".

דעם 18־טן פֿעברואַר 1941 איז פּאַרגעקומען אַ דעפּאָרטאַציע פון סאָכאַטשעווער געטאָ. ליבערט און געלבשטיין זענען אַנטלאָפֿן און איבערגעלאָזט די יידן אויף זייער אייגענעם גורל. דער געווען „וואָזשני" פון פּינאַנץ־אַמט — טשעלאָניעק, האָט געמאָלדן די דייטשן, אַז די יידן זענען שולדיק שטייערן און מ׳דאַרף פון זיי אויפמאַנען די „חובות" אַיידער זיי, די יידן וועלן אַרויסגעשיקט. דער לאַנדראַט האָט באַאויפטראַגט די „שוואַרצע" פּאָלקס־דויטשן צוזאַמענצושטעלן אַ רשימה פון די יידן, וואָס זענען שולדיק שטייערן און פּאַר די חובות אָפּנעמען פון זיי אַלץ, וואָס זיי פּאַרמאָגן. די יידן האָט מען דעמאָלט געשלאָגן און געפֿיניקט און צוגענומען פון זיי דאָס לעצטע ביסל אָרימקייט.

באַלדערסקיס טאָכטער, לויטן מאַנס נאָמען — רוזעפּטשיק, האָט געהאָט אַ געליבטן, אַ דייטשן אָפּיציר מיטן נאָמען בלאַשאָ. זי האָט פּאַרלאַנגט, אַז די יידן זאָלן איר געבן בריליאַנטן. נאָך לאַנגע פֿיניקונגען זענען יידן געווען געצוווונגען צוצושטעלן איר די געפּאָדערטע בריליאַנטן.

יידן, וואָס האָבן געהאָט געלט, האָבן זיך געגעבן אַן עצה, די אָרימע זענען אויסגעאַנגען פון נויט. ווען עס איז געשאַפֿן געווארן דאָס געטאָ איז אַ העלפט יידן געווארן אַרויסגעשיקט קיין זשיראַרדאָוו. די אַרויסגעשיקטע זענען באַשטאַנען פון אָרימעלייט, וועלכע האָבן זיך נישט געקאָנט אויסקויפן.

שמואל ליבערט האָט פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל די געטאָ־איינווינער איינטיילן אין צוויי גרופּן, וואָס זאָלן באַקומען קאַרטן פון באַזונדערע קאָלירן — ווייסע און געלע. די ווייסע אויף צו בלייבן אין געטאָ און די געלע צום אַרויסשיקן.

אַלע ימים־טובים האָבן יידן אין געהיים געיומטובט, עס זענען געווען ימים טובים פון צרות.

דער בעקער יאַן זשוקאָווסקי האָט געגעבן אַ שגץ אַ מויל־האַרמאָניע און געצוווּנגען די יידן, אַז זיי זאָלן אין די קאַפאָטעס און אין יידישע היטלען אַרויסקומען אויפן מאַרק און טאַנצן ביי דעם שפּילן פון שגץ. אַ האַלבן טאָג האָבן די יידן געטאַנצט אויפן מאַרק.

פון רעכטס: נחום שמעלץ, מענדל ראַזן, ברוך פליישמאַן, יחיאל דיאַמענט, זיין פרוי (פון דערהיים סענאָל) און טאָכטער פייגע־לובע און שיינדל לעווקאָוויטש.

די יידישע פּאָליציי האָט געהיטן, אַז די יידן זאָלן נישט פּאַרלאָזן דאָס געטאָ. פּאַר אַריבערגיין אויף דער אַרישער זייט האָט געדראָט טויט. ווען דער יודענראַט איז אַנטלאָפן קיין ווּאַרשע איז נישט געווען קיין אויפזיכט איבערן געטאָ. אַ „שוואַרצער" מיטן נאָמען מעפּס, האָט זיך געוואָנדן צו מנשה קנאָט מיט אַ פּאָדערונג, אַז ער זאָל אים געבן שטיוול. ווען מנשה האָט אים נישט צוגעשטעלט קיין שטיוול, האָט דער פּאָלקסדויטש דערשאָסן דעם ייד ביי יאַרטשעווסקיס יאַטקע.

ווען מען האָט די יידן אַרויסגעשיקט פון געטאָ זענען אויפן שאָסיי געשטאַנען פּאָליאַקן און צוגענומען ביי די אומגליקלעכע זייערע פעקלעך, זאָגדיק די יידן, אַז עס איז זיי נישט קיין אונטערשיד, ווייל סיי ווי גייען זיי צום טויט. דער אַלטער גורסקי האָט זיך געפרייט און געזאָגט: „ענדלעך האָבן מיר זיך דערוואַרט. מיר האָבן אַ סאַכאַטשעוו ריין פון יידן". משה ביזניצקי איז אין יאָר 1943, אין דאָרף דעמבסק געכאַפּט געוואָרן פון די „שוואַרצע". מ'האָט אים אויסגעברענט די אויגן, אָפּגעהאַקט די אויערן און אויסגעשניטן די צונג. אין שרעקלעכע פיניקונגען האָט ער אויסגעהויכט די נשמה.

מיט אַן ענלעכן טויט איז צוויי חדשים שפּעטער, אין דאָרף אַלטאַנקע, אומגעקומען הערש גראובארד דעם קאַמאַשנמאַכערס זון. שמאי פליישמאַן איז דערהרגעט געוואָרן אין דאָרף כאָדאָקאָוו. אין דעם זעלבן דאָרף האָבן זיך אויסבאַהאַלטן דער שניידער כודי מיט זיין פרוי און קינדער. די „שוואַרצע" האָבן זיי געמסרט און מ'האָט זיי דערהרגעט. די קצבים, דריי ברידער יאקובאָוויטש זענען אין 1943 דערהרגעט געוואָרן אין דאָרף זשוקאָוו דורך א. ק. („ארמיא קראיאווא") — פּוילישע אונטערערדישע אַרמיי אונטער דער אָנפירונג פון דער פּוילישער רעגירונג אין לאָנדאָן. דער מאלאר שפּייז־העגדלער איז אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1943 דערהרגעט געוואָרן אין דאָרף ריבנע. אין דעם זעלבן דאָרף האָבן די דייטשן אין סוף 1943 געכאַפּט חיים בזשאָזאָווסקי, ישראל קימלמאַן און נאָך אַנדערע יידן, וועמענס נעמען איך געדענק נישט, און זיי אָוועקגעפּירט אויפן בית עולם. דאָרט האָבן זיי, די מערדער געוואָרפן צווישן זיך אַ גורל, ווער פון זיי עס דאַרף די יידן דערהרגענען. חיימל בזשאָזאָווסקי האָט אויסגענוצט דעם מאָמענט און זיך געלאָזט לויפן אין דער ריכטונג פון טייך. די דייטשן האָבן אים נאָכגעשאָסן, אָבער אים איז געלונגען צו אַנטלויפן. בזשאָזאָווסקי האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערפער און אין אַ האַלב יאָר אַרום האָבן אים פויערים געכאַפּט און איבערגעגעבן צו די זשאַנדאַרן, ווייל די דייטשן האָבן פאַרעפנטלעכט אַ באַקאַנטמאַכונג, אַז פאַר יעדן צוגעשטעלטן ייד וועט מען באַקומען אַ פערציקסטל בראַנפן און אַ קילאָ צוקער.

איך האָב זיך אַ געוויסע צייט אויסבאַהאַלטן ביים פּויער שעווטשיק, דער פּויער האָט מיר וועגן אַלעם דערציילט. אַזעלכע מענטשן ווי ער זענען געווען זייער ווייניק. דעם 18־טן פעברואַר 1941 בין איך געוואָרן אַרויס־

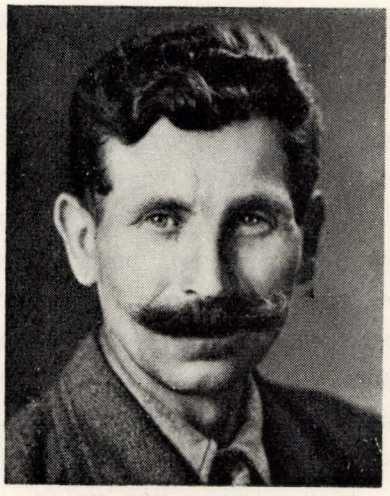

שעווטשיק
פון די געציילטע, וועלכע האָבן געהאָלפן אויסבאַהאַלטן
די פּאָרפּאָלגטע יידן.

געשיקט קיין וואַרשע. אין וואַרשעווער געטאָ בין איך געווען ביז די לעצטע טעג פּסח 1941. אין יענע טעג בין איך געכאַפּט געוואָרן אויף אַרבעט. מ׳האָט מיך אַוועקגעשיקט קיין גאַרווּאָלין. איך האָב געאַרבעט ביים רעגולירן דעם טייך ווילגי. עס זענען אויך געכאַפּט געוואָרן: מיין שוואָגער ראובן טשעמ־ניאַרסקי, אשר הערנבערג, משה בער אאנ״ד.

אין לאַגער זענען געווען אַרום 600 פּערזאָן. איך האָב דאָרטן געטראָפן נאָך פּאָלגנדע יידן פון סאָכאַטשעוו: יידל מאשמאן מיטן ברודער, מעכל מאַריענפּעלד, ולמנס זון, דיאמענטס זון אאנ״ד. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע. מ׳האָט געאַרבעט פון 4 פּאַרטאָג ביז 11בייניאַכט. ביזן גאַרטל זענען מיר געשטאַנען אין בלאָטע. עסן האָבן מיר באַקומען 10 דעקא ברויט און אַ ליטער זופּ מיט שטיקלעך פּאַרפוילטע בוראַקעס. מ׳האָט אונדז אומ־ברחמנותדיק געשלאָגן. יעדער פון אונדז איז געווען נומערירט מיט אַ געלע לאַטע אויף די פּלייצעס און פּאַרנט דער נומער. מיין נומער איז געווען 366.

די פּאַרטרעטונג פון דער פירמע, וואָס האָט אויסגעפירט די אַרבעט ביים טייך ווילגי, האָט זיך גערופן „פירמע ראטשינסקי״. דער הויפּט־אינ־זשעניר איז געווען מאטולאַ, דער טעכניק — דאָגאַנסקי. דער קאָמענדאַנט

פון לאַגער איז געווען אַן אוקראינער מיטן נאָמען בילאַס. אַלע אַנדערע אַמטן האָבן פאַרנומען פּאָליאַקן. וועָן מיר האָבן פאַרשפּעטיקט אויף 5 מינוט צו דער אַרבעט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שחיטה. ביי אַזאַ פאַל איז געווארן דערהרגעט דיאַמאַנט. דער הויפּט־מערדער ביי אַזעלכע „אקציעס" איז געווען יאַנעק, אַן אוקראַינער־אָפיציר פון דער פּוילישער אַרמיי.

אין לאַגער האָט זיך פאַרשפּרייט אַן עפּידעמיע פון דיזענטעריע. מענטשן זענען געשוואָלן געוואָרן פון הונגער. טעגלעך זענען געשטאָרבן פון 20־30 מענטשן. אויפן אָרט פון די געשטאָרבענע האָט מען געברענגט נייע קרבנות פון ווַארשע.

דעם 28־טן מאי 1941 האָב איך זיך צוזאַמענגערעדט מיט פינקוס און מאַשלאַנקע פון פּראַגע וועגן אַנטלויפן פון לאַגער, וו׳ עס דערוואַרט אונדז דער אומפאַרמיידלעכער טויט. די נאַכט איז געווען א פינצטערע. מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום מכשירים אויף איבערצושניידן די דראָטן, האָבן מיר זיי איבערגעביסן מיט די ציין און אין דרייַען זענען מיר אַנטלאָפן. מיר זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון לוקאָוו. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין אַ שטעטל סטאַנין. דאָרטן איז נאָך נישט געווען קיין געטאָ. מיר האָבן דאָרט געטראָפן אייניקע יידן פון סאָכאַטשעווו: נח לעווין מיטן זון, שמחה קאַטין נחה און באלטשע ליבערמאן, און די דאָרטיקע איינווינערין רחל איגעלפעלד. אַלע האָבן זיך פאַרנומען מיט בעטלעריי, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט פון וואָס צו לעבן.

איך בין אַוועק אין דאָרף נאָוואַ וורעבלינאַ און דאָרטן געאַרבעט אַלס „פּאַראָבעק" ביים פויער זדזשיסלאַוו דונסקי. וועָן עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און ראַטנפאַרבאַנד איז אַרויס אַ פאַראָדענונג, אַז יידן מעגן זיך באַוועגן אין גאַס נאָר ביז 5 אַזייגער נאָכמיטאָג. נח לעווין איז דעמאָלט געהרגעט געוואָרן. איך בין געווען ביים פויער ביז דעצעמבער 1942. דער פויער האָט מיר אויסגעאַרבעט אַ דאָקומענט אויפן נאָמען סטאַניסלאַוו מיכאַלסקי אוז נישט געוואָלט מיך ווייטער האַלטן.

איך בין אַוועק אין דער ריכטונג פון סאָכאַטשעווו, ווייל איך האָב נישט געהאַט ווּהין צו גיין. קיין סאָכאַטשעווו בין איך אָנגעקומען אין יאַנואר 1943. איך בין ביינאַכט אַוועק צום וויירט דראבער און ער האָט מיר געראַטן, איך זאָל אַוועק אין אַ דאָרף. ער האָט מיר געגעבן 1000 זל. וואָס מיין שוועסטער האָט איבערגעלאָזט.

איך האָב געענעכטיגט אין קעלער פון פעליקס קושינסקי. פאַרטאָג בין איך אַוועק אין דער ריכטונג פון גאָמבין אוז זיך אָפּגעשטעלט אין דאָרף ביביאמפאָל ביי פראנטשישעק שעווטשיק. 18 חדשים האָב איך זיך אויס־באַהאַלטן אין שעווטשיקס וועלדל. אַן דער פרויס וויסן האָט ער זיך גע־

טיילט מיט מיר מיטן לעצטן ביסן ברויט, ווייל אים איז אויך געווען שלעכט. איך בין געווען אין שרעקלעכע באַדינגונגען.

אין יולי 1944 האָבן מיך די דייטשן געכאַפט אַלס פּאָליאַק, ווייל איך האָב געהאַט „אַרישע" דאָקומענטן אויפן נאָמען מיכאַלסקי. מ׳האָט מיך געשיקט צו גראָבן אָקאָפּעס ביי די טייכן פּיליצע און וואַרטע, ווייל דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט. עס האָבן דאָרט געאַרבעט טויזנטער פּאָליאַקן פון פאַרשידענע ערטער אין פוילן. וועגן די אַרבעט האָט זיך דאָרט געענדיקט האָט מען אונדז איבערגעשיקט קיין פּאָמערן. דאָרט בין איך געווען ביז דעם 2־טן פעברואַר 1945.

וועגן דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט, האָבן די דייטשן אונדז געוואָלט אַרויספירן קיין דייטשלאַנד. מיר זענען אַריין צו אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען סטאַניסלאַוו מאזאל. איך האָב אים געבעטן, אַז ער זאָל מיר ראַטעווען, ווייל איך וויל נישט פאָרן קיין דייטשלאַנד. ער האָט מיך אַוועקגעפירט אין די טיראָלער וועלדער. דאָרט האָבן זיך אויפגעהאַלטן ביז 150 אַנטלאָפענע. איך בין דאָרט געווען ביזן 12־טן פעברואַר 1945. אין יענעם טאָג, אינ־דערפרי בין איך באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. נאָך דער באַפרייונג דעם 28־טן יולי, בין איך געוואָרן פאַרוווּנדעט דורך אַנפאַלער פון „א. ק."

ראטשטיין שאול, פערל, משה און זייער טאָכטער שיינדל — אַלע פון באלימאון

משה יזראַלעוויטש מיט זיין פרוי

הערש גאטהעלף

א פאר ווערטער

ב יסלעכווייז האָבן זיך די יידן צוגעווויגט צו די צרות: צום הונגער, נויט און צום כאַפן צו דער אַרבעט.

אין איינעם אַ פרימאַרגן, אין יאנואַר 1940 האָבן די דייטשן אַרויסגעזאַנדט אַ באַקאַנטמאַכונג פון אַרטיקן מאַגיסטראַט, אונטערגעשריבן פון בירגערמייסטער, אַ סאָכאַטשעווער פאָלקס־דייטש — פראָזע, אַז אַלע יידן אין עלטער פון 14 ביז 60 יאָר מוזן קומען זונטיק 8 פרי צום מאַגיסטראַט. פאַרשידענע קלאַנגען פאַרשפרייטן זיך אין שטאָט. איינער זאָגט, אַז מ׳גייט אַרויסשיקן די יידן, אַ צווייטער אַז מ׳וועט נעמען אַלעמען צו דער אַרבעט און אַזוי מיט פאַרשידענע סברות און שרעק, האָבן מיר קוים דערלעבט דעם טאָג ווען מיר האָבן זיך צונויפגעזאַמלט ביים מאַגיסטראַט.

עס האָבן זיך באַווייזן פראָזע מיט זיינע דייטשע באַגלייטער און אויף זייער געשריי „אַכטונג" זענען מיר אַלע יידן ווי פאַרגליווערט געוואָרן.

זיי האָבן אונדז איבערגעגעבן ווי זאָרגפעלטיק זיי „זאָרגן" פאַר אונדז. ביז היינט זענען מיר געווען אָן „אויפזיכט"... און פון היינט אָן ווילן מיר האָבן אַ יודענראַט, וועלכער וועט מיט אונדז אָנפירן און פאַר אונדז זאָרגן. ער האָט גלייך אַרויסגענומען די רשימה און פאַרגעלייענט די נעמען פון יודענראַט: הויפט־פירער — בידערמאַן, באָרענשטיין, לוקשטיק, לעווין, פינטשעווסקי וועלוול, פ. ראָזענקאָפף, ה. ליבערט א. א.

דער יודענראַט האָט איבערגענומען די אַרבעט מיט אַלע „פיטשעווקעס". מיט אַ סעקרעטאַרין, מיט דינער ביי דער טיר. אַזעלכער איז געווען הערשל כאבערעס, ער איז געשטאַנען ביי דער טיר מיט אַ גומענעם שטעקן אין דער האַנט און אים אַראָפגעלאָזט נישט אויף איין יידישער פלייצע.

דער יודענראַט הויבט אָן פאַנאַנדערשיקן צעטלען צו דער אַרבעט. אָבער אַזעלכע צעטלען ווערן נאָר געשיקט צו די, ווען עס האָט צו באַצאָלן 5 זלאָטעס אַ טאָג, דער גייט נישט צו דער אַרבעט.

אין אייגעם אַ ווינטער־טאָג זענען מיר געגאַנגען אַ גרופּע צו דער אַרבעט. צווישן אונדז האָט זיך געפונען איטשע גאלבשטיין. די אַרבעט איז געווען ביי דער בזורע. מיר האָבן געדאַרפן פאַנאַנדערצונעמען די בריק, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעריסן. די דייטשן האָבן באַשטימט גאלבשטיינען אַלס אונדזער אויפזעער און פון דעם טאָג אָן ,איז אונדז מער דער דייטש נישט געקומען נעמען, נאָר גאלבשטיין האָט אונדז געפירט צו דער אַרבעט. ער האָט זיך גענומען אַלס געהילפן די צוויי זין פון שניידער שמעלץ.

אין יודענראַט הויבן זיך אָן רייבונגען מיט ח. ליבערטס זון מאניעק, וועלכער איז געווען סעקרעטאַר. ה. בידערמאַן זעט וואָס עס קען פאַרקומען און גיט זיך אָן אין דעמיסיע. מיט דער הסכמה פון אַלע יודענראַט־מיט־גלידער ווערט גאלבשטיין באַשטימט אַלס פאַרזיצער און די געסטאַפּאָ קאָ־אפּטירט דאָן צו דעם עלטערן זון נחום שמעלץ צום יודענראַט.

און אָט הייבט זיך אָן די ערשטע טראַגעדיע אין דער אַרבעט פון יודענ־ראַט. מען שיקט אַוועק די בעסטע יוגנט קיין בעלזשיץ. נאַטירלעך נאָר די, וועלכע האָבן נישט קיין געלט, און די זענען דאָך דער רוב.

עס קומט אָן קיין סאָכאַטשעוו דער ערשטער טרויעריקער בריוו פון לאַגער: הערשל יאַשינסקי (דעם הויכן בענדעט׳ס זון) איז טויט. עס ווערט אַ גערודער, אַ געוואַלד, מען מוז ראַטעווען די איבעריקע. מען קלויבט צונויף געלט און מענטשן וואָס פאָרן קיין ווארשע נאָך זיי, ברענגען אַהיים פון די 20 נאָר 18 מאַן, ווייל בעריש כץ׳ס זון איז דעמזעלבן טאָג פון אַרויס־נעמען זיי פון לאַגער דערשאָסן געוואָרן. אַזוי דערציילט אברהם נאַשעלע־ווימש, מיין בעסטער חבר, וועלכער איז געווען דער פירער פון דער סאָכאַ טשעווער גרופּע.

די לאַגע פון די יידן ווערט פון טאָג צו טאָג אַלץ ערגער. אַ נייע „באַ־קאַנטמאַכונג" אונטערגעשריבן פון י. גאלבשטיין און מ. ליבערט מעלדעט, אַז די שטאָט נויטיקט זיך אין ווויז־פּלעצער. עס איז ענג. גאלבשטיין, ליבערט און שמעלץ הייסן זיך פאַרזאַמלען אַלע יידן און מעלדן, אַז די דייטשן וועלן העלפן עוואַקואירן די יידן קיין וויסקיט, לעבן זשיראַרדאָוו. נאָר מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז אויב מיר וועלן גאָבן די דייטשן אַ גרעסערע סומע גאלט, וועלן מיר קענען איינהאַלטן די אויסזידלונג.

יעדער ייד הויבט אָן צו ברענגען אין יודענראַט וואָס נאָר ער פאַר־מאָגט: גאלט, בריליאַנטן, גאָלד, צירונג, קאַראַקולענע מאַנטלען א. א. וו. צום באַדויערן האָבן זיך צווישן אונדז גאָפונען אין יענע שוועריע טעג אַזעלכע יידן, וועלכע האָבן גאלאבט „ווי קיינמאָל גאָרנישט". אין דער צייט פון אויסזידלונג און ביטערע גזירות האָבן זיי איינגעאָרדנט פאַרווייילונגען אויף וועלכע עס האָבן אויך נישט גאפאלט קיין דייטשן. אזא פאַרווייילונג

איז פֿאַרגעקומען לכבוד אַ געבורטסטאָג פון אַ קינד, פון אַ געוויסן סאָכאַ־טשעווער ייד, וועלכער האָט פֿאַרבעטן די „שישקעס" פון יודענראַט און אויך דייטשן. אינמיטן דער פֿאַרוויילונג רייסן זיך אַריין צוויי דייטשן, די בעסטע „פּרייַנט" פון שמעלץ און אהרן זעליג מאריענפעלד. די דייטשן האָבן זיי ביידן אַרויסגערופן און אויף אַ מיסטעריעזן אופן דערמאָרדעט.

זייער דערמאָרדונג האָט אַלעמען אויפגעטרייסלט. מען האָט געזאָגט, אַז עס קומט זיי אַזאַ סוף פֿאַר די קאָנטריבוציעס וואָס זיי האָבן גענומען. שמעלץ זעליג און געלבשטיין זענען געווען די הערשער איבער די סאָכאָטשעווער יידן. וואָס זיי האָבן געוואָלט האָבן זיי געטאָן, צו זיי איז בכלל נישט געווען קיין צוטריט.

ביינאַכט פלעגן די דייטשן זוכן געווער ביי יידן און שרעקן אַז זיי וועלן טאָן מיט אונדז וואָס זיי ווילן, דאָס זעלבע וואָס זיי האָבן געטאָן מיט „יענע יידן". דערביי פלעגן זיי צוראָבעווען אַלץ, וואָס עס איז זיי געקומען אונטער דער האַנט.

אַזוי האָט עס געדויערט ביז יאַנואַר 1941. דאַן קומט דער ענדגילטי־קער באַשלוס, אַז די סאָכאָטשעווער יידן מוזן אין משך פון 24 שעה פֿאַר לאָזן די שטאָט. אין די מעלדונגען צו די יידן ווערט געזאָגט, אַז אויב זיי וועלן נישט פֿאַרלאָזן אין משך פון 24 שעה די שטאָט, וועלן זיי איבערגע־געבן ווערן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ.

דער יודענראַט האָט געוואָלט ווייזן, אַז ער טוט עפּעס אויף און האָט צוגעשטעלט וועגענער. אויף 2000 מענטשן — 10 וועגענער. היינט שטעלט איך פֿאָר וואָס מען האָט געקענט מיטנעמען, אז 8—10 פֿאַמיליעס האָט מען אַריינגעפּאַקט אין איין וואָגן?

עס איז אַ בהלה. מענטשן וועלכע האָבן באַקומען די אויסווייזונג מוזן פֿאַרלאָזן די שטאָט. אַזוי ווי קיין פֿאָר־מיטלען זענען נישטאָ גענוג, גייען ס׳רוב מענטשן צופוס. מען גייט מיט פּיצלעך קינדער, אַלטע לייט, קראַנקע, אַלע איילן צו פֿאַרלאָזן די שטאָט, ווייל זיי האָבן מורא צו פֿאַרשפּעטיקן.

די שטאָט ווערט ליידיק פון יידן. עס בליבן נאָר די אויסדערוויילטע.

עס מוז אויך דערמאָנט ווערן, אַז בעתן שאָפן דאָס געטאָ האָבן די יידן, וועלכע האָבן געווינט אויסערן געטאָ געמוזט פֿאַרלאָזן זייערע ווויונונ־גען, און זייער אָרט האָבן פֿאַרנומען די קריסטן. אָבער אַלע יידן האָבן נישט געקענט אַריין אין געטאָ, ווייל עס האָבן אויסגעפעלט ווויונונגען. ביים אַנט־שטיין פון געטאָ האָט מען אויך געשאָפן אַ יידישע פּאָליציי אין וועלכער עס זענען געווען: קנאַט מנשה, ליפמאַן דיאַמאַנט. די באַקוועמסטע דירות האָבן איבערגענומען די יודענראַטלער. דאָס הויז האָט מען גערופן „דאָס ווייסע הויז", דאָס געטאָ האָט זיך געעפנט דעם 24.1.41 און עקזיסטירט ביז

האַלב פעברואַר 1941. די מענטשן האָבן רעכט נישט באַווייזן זיך ווי עס איז אייגנטלעך, ווי עס איז ווידער געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן פון שטאָט און פון סאָכאָטשעווער אומגעגנט מוזן במשך פון 48 שעה פאָר־לאָזן די שטאָט. זיי ווערן איבערגעזידלט קיין וואַרשע. און אָט הויבט זיך ווידער אָן אַ פרישע טראַגעדיע.

דער יודענראַט נעמט ווידער קאָנטריבוציע מענטשן לויפן אַרום אין בהלה, ווערן אויסגעריסן פון די שרעקלעכע גזירות אין די לעצטע וואָכן. מען שלאָגט, מען ממיתט יידן, מען ראַבירט און מען פייניקט. עס קומען צו פאָרן פויערים מיט פורן פון די דערפער און מען „קויפט" פאַר גראָשנס ביי די יידן זייער מעבל און דאָס לעצטע ביסל האָב־און־גוטס.

די ערשטע ביי דער אויסזידלונג פאַרלאָזן די שטאָט די יודענראַטלער, אויף אַ גרויסן אויטאָ, אויף וועלכן זיי לאַדעווען אָן זייער פאַרמעגנס. נאָר אויף דער וואַך בלייבט איבער דער טייערער מענטש מנשה קנאט ז"ל.

ביסלעכווייז אַנטלויפט יעדער איינער ווי ער קאָן. אַ טייל צופוס און מערסטנטייל ביינאַכט. פריוווער — דער אָנפירער פון געסטאַפּאָ רופט צו זיך דעם קאָמענדאַנט קנאָט און גיט אים אַ באַפעל, ער זאָל אים אין משך פון די עטלעכע איבערגעבליבענע שעה צושטעלן אַ פאָר שטיוול. קנאָט גייט דאָן צו גראבארד שטעפער און גיט אים איבער קורץ: אויב ער וועט ביז מאָרגן פרי נישט צושטעלן די שטיוול פאַר פריווערן (ביז 12 מיטאָג טאָר זיך שוין קיין ייד נישט געפינען אין שטאָט) וועט ער שיסן אַלע יידן וואָס וועלן בלייבן.

ווען דער געסטאַפּאָ־פירער פריווער מיט מנשה קנאָט האָבן זיך אינ־דערפרי געלאָזט צו גראבארד׳ס הויז נאָך די שטיוול, האָבן זיי זיך דער־וויסט, אַז ער איז מיט זיין פאַמיליע אַנטלאָפן. אַרויסגייענדיק פון גראבארד׳ס שטוב שיסט פריווער אויף קנאָטן און ער פאַלט אַ טויטער אויפן אָרט.

אין וואַרשעווער געטאָ

אין וואַרשעווער געטאָ איז נישטאָ קיין שום קאָנטאַקט מיט די סאָכאָ־טשעווער. איינער ווייסט נישט פון צווייטן. וועגן פאַרדינען אויף פרנסה איז קיין רייד נישטאָ. ווער עס האָט אַ ביסל פראָטעקציע און אַ שניידער־מאַשין, קאָן אַרבעטן אין טעבענס שאָפּ. איך גיב אַריין מיין מאַשין און הויב אָן אַרבעטן. דאָ באַקומט יעדער אַ בריקעוו־זופּ, וואָס איז דאָן געווען, אין די שוידערלעכע געטאָ־באַדינגונגען אַ גרויסע זאַך. געלט צאָלט מען אויס יעדע דריי חדשים. דער הונגער איז גרויס. מענטשן געשוואָלענע ליגן אין די גאַסן און שטאַרבן פון הונגער. אַזעלכע זענען געווען הערצקע מאסקע, ווידעלעץ א. א. עס זענען אָבער אויך געווען סאָכאָטשעווער יידן,

וואָס האָבן געהאַנדלט אויף דער אַרישער זייט אין אַ גרויסן פאַרנעם, אָבער העלפן אַ בן־עיר — איז קיין רייד נישט געווען. אין דער היים האָבן זיי נישט געחלומט, אַז ס׳וועט זיי אזוי גיין. דאָס זענען געווען משה ברוקער, ברויטמאַן און דער ברודער משה ווידיסלאָווסקי. דער ערשטער וואָס האָט זוכה געווען צו קומען צו קבורה איז געווען הערש וואָלף ווארשאָווסקי. אין אַ פאָר טעג אַרום איז אויך נפטר געוואָרן דער סאָכאַטשעווער רב.

אָבער דאָס לעבן גייט ווייטער. עס קומען פאָר עטלעכע שמחות. שייני־וואָלד׳ס אַ זון האָט חתונה געהאַט מיט פריידע ביעזשונסקא.

ארבעטן ביי טעבענס אין פאַבריק איז געווען זייער אַ גרויסע זאַך, ווייל יעדער אַרבעטנדיקער האָט באַקומען אַ קען־קאַרטע. אַלע האָבן מיר מקנא געווען, ווייל עס זענען אַרומגעגאַנגען שמועות, אַז די, וועלכע וועלן האָבן אַזעלכע קען־קאַרטעס וועלן בלייבן לעבן.

סוף יאָר 1941 קומט אָן אין פאַבריק אַ טראַנספאָרט פוטערס, וואָס דאַרף באַאַרבעט ווערן און אָפּגעליווערט ווערן צום רוסישן פראָנט. די דייטשן זאָגן־צו, אַז אויב מען וועט פאַרטיק מאַכן די אַרבעט ביזן טערמין, וועלן זיי אונדז דערפאַר גוט באַלוינען.

צו יענער צייט אַרבעט שוין אין שאפ אַן אונטערגרונט־באַוועגונג, וועלכע גלויבט נישט מער אין די צוזאָגן פון די דייטשן. שוין האָרט ביים אויס־פאַרטיקן דעם טראַנספאָרט, ווערט דער מאַגאַזין אונטערגעצונדן און 80% פוטערס ווערן פאַרברענט.

אויף צומאָרגנס ווען די אַרבעט גייט ווייטער ווערט די שאפ, וואָס געפינט זיך אויף פראָספעקט גאַס נומער 14 פלוצלונג אַרומגערינגלט פון גע־סטאַפּאָ, וועלכע אַרעסטירן גלייך אַ טייל פון דער אָנפירערשאַפט, שרייענ־דיק אַז די יידן האָבן געמאַכט סאַבאָטאַזש און זיי וועלן אונדז אַלעמען פאַר־ברענען ווי מיר האָבן פאַרברענט די פוטערס.

אין שאפ ווערט רואיק. די אַרבעט גייט ווייטער. פון די זופן וואָס מיר באַקומען ווערן וואָס אַ טאָג מער מענטשן קראַנק. איך פיל זיך זייער קראַנק און וועגדע זיך צום שאפ־דאָקטער, וועלכער געפינט זיך אויפן אָרט. ער גיט מיר אַ צעטל אין שפּיטאָל, וואָס געפינט זיך אויף ניסקע גאַס. דאָרט ליג איך קראַנק 3 וואָכן צייט אויף פלעק־טיפוס, אונטער דער אויפזיכט פון ד״ר לאנדנער. די קראַנקע געפינען זיך דאָרט אין שוידערלעכע באַדינגונגען. נאָכן אָפּליגן דריי וואָכן ווער איך „געזונט״. איך פאַרלאָז דאָס שפּיטאָל און נישט האָבנדיק קיין געלט אויף אַ ריקשע, גיי איך צו פוס. דאָס איז געווען חול־המועד־פסח, 1942, אויף זאַמענהאָף גאַס באַגעגן איך דוד ווישניע און בעט אים ער זאָל מיך אַהיימפירן. ער נעמט מיך אַן אונטערן אָרעם און מיר גייען לאַנגזאַם. אויפן וועג באַמערקט ער פון ווייי־

טנס ווי אַ פרוי טראָגט מצות. על לאָזט מיך שטיין, לויפט שנעל צו צו דער פרוי און רייסט איר אַרויס די מצות פון די הענט און אַנטלויפט. מיט די לעצטע כוחות שלעפּ איך זיך אַהיים אויף נאָוואָליפקי 58.

אין שטוב איז אַ גרויסער הונגער. אויף וואָס צו ליגן איז נישטאָ. אַלץ איז אויספֿאַרקויפט. געבליבן איז נאָר דער טלית. די שוויגער פֿאַר־קויפט דאָן דעם טלית און פֿאַרן געלט קאָכט זי עפּעס אָפּ.

זייענדיק אין שטוב 4 טעג, באַשליס איך, אַז עס איז בעסער צו שטאַרבן פון אַ קויל ווי פון הונגער. אָבער קיין פֿרוטה איז נישטאָ. מיין פרוי נעמט דאָן אַרויס אירע גאָלדענע ציין פון מויל, גיט מיר אַ העלפּט און איך, נאָך גוט קראַנק לאָז זיך צו די דראָטן פון געטאָ צוזאַמען מיט מיין פרוי און

דער ברודער־קבר פון די משפּחות שיינוואַלד, גאָטהעלף, בערג, קוטנאָוסקי און ערלין — אומגעקומענע בעת אַ באָמבאַדירונג אין וואַרשה אויף אַרלע גאַס אין די ערשטע מלחמה טעג

ברודער. איך קויף איבער די פּאָליציי־וואַך און אָט זענען מיר שוין אויף דער צווייטער זייט פון געטאָ, דאָרט וווּ מענטשן לעבן פריי.

איך קום צום וואָקזאַל. אין די רייען שטייען הונדערטער מענטשן. איך שטעל זיך צווישן זיי. די צוגן זענען אַזוי געפּאַקט אינעווייניק. איך בין שוואַך און כ׳קען זיך נישט שטופּן. דער צוג גייט אָפּ און איך בלייב אין דרויסן. כ׳דריי זיך אַרום אויפן פּעראָן מיטן זעקל אונטערן אָרעם. צוגן פון אויסלאַנד און פון לאַנד קומען אָן און גייען אָפּ און איך ווייס נישט וועלכער צוג עס פֿאָרט קיין סאָכאַטשעווו. דער זייגער איז שוין 12. איך באַמערק, אַז אַנטקעגן אויפן צווייטן פּעראָן, זאַמלען זיך מענטשן. איך קריך אַהין אַריבער און שטעל זיך גלייך מיט אַלע אין דער ריי. איך באַמערק ווי מען אָבסערווירט מיך און איך הייב אָן פלאַטערן. כ׳שטיי מיט אום־געדולד און ציטער אין האַרצן. ענדלעך קומט אָן דער צוג. איך דער־

פריי זיך און אין אַ פּאָר מינוט אַרום בין איך שוין אין דער באַן, נישט וויסנדיק וווהין מען פּאָרט.

מען פּאָרט. פֿלוצלונג דערהער איך: „צוגרייטן די בילעטן", „קאָנטראָל" איך ציטער־אויף. עס ווערט מיר קאַלט און וואַרעם. איך הייב זיך אָן טרייסלען פון מורא און אויפרעגונג. וואָס טו איך? אָבער אין זעלבן מאָמענט דרייט זיך צו מיר אויס אַ קריסטלעכע פרוי (וועלכע האָט, מסתמא, געזען מיין אומרואיקייט און אַלץ גוט פאַרשטאַנען) און פרעגט מיך צי איך האָב אַ בילעט. זי נעמט ביי מיר דעם בילעט, און שעפטשנדיק הייסט זי מיך אויס־דרייען צום וואַנט און אַרויסקוקן נאָכן פענסטער. וועג דער קאָנטראָלער קומט צו, דערלאַנגט זי אים איר אָן מיין בילעט. איך בין ניצול געוואָרן. מיר פאָרן ווייטער. איך דערוויס זיך, אַז דער צוג גייט נישט קיין סאָכאַ־טשעוו, נאָר קיין בלאָגיע. וועג דער צוג שטעלט זיך אָפּ, לויפן אַלע שמוקלער ווייטער מיט די באַן־רעלסן, בכדי אויסצומיידן אַ קאָנטראָל. איך טו אויך דאָס זעלבע. אָבער איך האָב נישט קיין כוח אַזוי צו לויפן ווי זיי אָן מוז זיך אַלע פּאָר מינוט אָפּשטעלן. די שמוקלערס לאָכן פון מיר, אַז איך וועל שוין גאָרנישט באַקומען צו קויפן. אָבער איך בעט אין האַרצן, אז עס זאָל מיר קלעקן כוח צו דערגייַן ביזן דאָרף טאָפּאָלעוו לעבן סאָכאַטשעוו.

גייענדיק אין דאָרף טאָפּאָלעוו, האָט מען געמוזט פאָרבייגיין דאָס דאָרף שימאַנאָוו אין וועלכן עס האָט זיך געפינען אַ קלויסטער. איך זעץ זיך אָפּ־רוען נישט ווייט פון קלויסטער און קלער וואָס ווייטער צו טאָן. עס קומט צו מיר צו אַ קאָלעיאַזש און פרעגט מיך פון וואַנען איך גיי. ער דערקענט, אַז איך בין אַ ייד. עס האָט שוין נישט קיין טעם צו לייקענען. איך דער־ציילּ אים, אַז איך גיי פון געטאָ. דאָן דערציילט ער מיר, אַז דאָ אין קלויס־טער געפינט זיך די געסטאַפּאָ און ראַט מיך גלייך זיך אָפּצוטראָגן אָנווייזנ־דיק מיר דערביי דעם ריכטיקן וועג וואָס פירט מיך צום דאָרף טאָפּאָלעוו.

אין דאָרף

אין חודש אַפּריל, 1942 בין איך אָנגעקומען אין דאָרף טאָפּאָלעוו, וואָס געפינט זיך 7 קילאָמעטער פון סאָכאַטשעוו. דאָרט טרעף איך זיך צונויף מיט פיל סאָכאַטשעווער. אָבער לאַנג קען איך זיך דאָרט נישט אויפהאַלטן. אַלס שניידער האָב איך געפינען אַרבעט ביי אַ געוויסן פיעטשאַק, ביי וועמען איך האָב געאַרבעט אין שטוב.

איינמאָל איז געקומען צו אים אין שטוב אַ קאָמיסיע צו באַטראַכטן דעם אינוואַנטאַר. זעענדיק אַ שניידער, קומט איינער צו צו מיר און פרעגט צי איך בין אַ ייד. און גלייך לאָזט זיך אויף מיר אַראָפּ אַ רעגן פון קלעפּ, באַלד בינדן זיי מיך מיט שטריק און לייגן מיך אַרויף אויף אַ וואָגן. דער־

זעענדיק דאָס, האָבן דעם פויערס זין שנעל געגומען די פערד און אַוועק אין פעלד כדי נישט צו זיין דאָ. דער פויער, מיין באַלעבאָס מאַכט אַלע באַמיאונגען מיך צו ראַטעוון. ער פֿאַרבעט די גאַנצע קאָמיסיע אין שטוב אַריין אויף אַ שנאַפּס. „לאָמיר אויסטרינקען, זאָגט ער צו זיי, איידער מיר פירן דעם שניידער אין שטאָט". אַזוי ווי זיי האָבן געהאַלטן אין טרינקען איז געקומען צו לויפן איינער פון זיינע זין און איבערגעשניטן די שטריק און געשריגן: „אַנטלויף, שנעלער!"

איך בין אַנטלאָפן אין דעם וועלדל נישט ווייט פון פּיאַסעטשנע. נאָך עטלעכע טעג, קום איך צוריק צום זעלבן פויער. ער הייסט מיך זעצען צוריק צו דער אַרבעט. איך אַרבעט אָפּ ביי אים עטלעכע וואָכן און דאָס מזל האָט געוואָלט, אַז דאָ זאָל מיך טרעפן נאָך ענלעכע זאַכן ווי פריער. אין צווישנצייט האָט מען געכאַפּט מענטשן צו דער אַרבעט. איינמאָל ווען איך בין געשלאָפן אין סטאָדאָלע, דערפיל איך פלוצלונג אַ ברוטאַלע האַנט מיך רייסן. לעבן מיר שטייען עטלעכע דייטשן און דערקלערן מיר, אַז איך אַלס קריסט דאַרף גיין צו דער אַרבעט גלייך מיט אַלע.

מען האָט אָנגעפאַקט אַ פולן אויטאָ מיט קריסטן, צווישן זיי איך בתוכו. איך דריי זיך אויס, אויפן אויטאָ געפינען זיך אויך דעם פויערס דריי זין. איינער פון די זין זאָגט הויך אויפן קול, אַז עס איז בעסער צו מעלדן דעם אָנפירער, אַז אין אויטאָ געפינט זיך אַ ייד. דערביי רעדט ער הויך, אַזוי, אַז דער אָנפירער איז גלייך לעבן מיר און לאָזט אַראָפּ זיין האַנט אויף מיין קאָפּ. איך פֿאַרטיידיק זיך. ער בעט ביי מיר דאָקומענטן. איך דערלאַנג אים מיין דאָקומענט. ער לייענט איבער גאָטהעלף און חזרט דעם נאָמען איבער צענדליקער מאָל. דאָן הייסן זיי מיך אויסדרייען מיטן פּנים צום אויטאָ, די הענט אין דער הויך און זיי לאָזן זיך גיין אין אַווינקל זיך באַראַטן. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז עס געפינען זיך דאָ פּאָלקס־דייטשן און רייכס־דייטשן און זיי וועלן מיך זיכער דערשיסן. עס איז מיר שווער צו באַשרייבן וואָס איך האָב אין יענער נאַכט איבערגעלעבט.

שטייענדיק אַזוי מיט די הענט אין דער הויך, מורא האָבנדיק זיך אַ ריר צו טאָן, קומט צו צו מיר אַ פּאָלקס־דייטש און פרעגט מיך צו איך קען אים. איך ענטפער, אַז נישט. דאָן זאָגט ער מיר, אַז מיר זענען חברים. איך בלייב שטאַרק דערשראָקן. אַ דייטש מיינט אַ חבר? אָבער ער גיט זיך באַלד צו דערקענען, און איך דערמאָן זיך, אַז מיר האָבן צוזאַמען געלערנט אין דער פּאָלקס־שול אין אילעווע גלאוו, לעבן סאָכאַטשעוו, ווייל דאָרט האָבן מיר געווויינט אין יענער צייט. דער דייטש האָט געהייסן ע נ ג ע ל־ ב ר ע כ ט און איך האָב זיך דאָס טאָקע דערמאָנט. איך בעט אים ער זאָל עפּעס טאָן און מיך אָפּראַטעווען, ווייל זיי ווילן מיך דערשיסן. ער גייט

אַוועק. אין עטלעכע מינוט אַרום קערט ער זיך אום און זאָגט, אַז אויב כ׳וועל הערן אַ געשריי, זאָל איך אָנהויבן אַנטלויפן. אַזוי איז דאָס טאַקע געווען. אין עטלעכע מינוטן אַרום האָב איך געהערט אַ געשריי און איך האָב זיך מיט אַלע כוחות געלאָזט לויפן. גלייך הער איך ווי מען שיסט מיר נאָך. איך לויף ווייטער. אַזוי בין איך אַרויס אויף אַ פעלד און זיך באַהאַלטן אין דער תבואה. אַזוי בין איך געליגן ביזן זון־אויפגאַנג. אַז עס איז ליכטיק געוואָרן האָב איך אָנגעהויבן גיין צוריק צו דעם פויער וווּ איך האָב געאַרבעט.

דער פויער דערזעענדיק מיך צלמט זיך איבער דריי מאָל. „געלויבט איז ג־ט, אַבי דו לעבסט. מיר זענען געווען זיכער, אַז דו ביסט אַ פאַר־טיקער, ווייל מיר האָבן געהערט אַ שיסעריי". די פרייד ביים פויער אין געווען זייער גרויס, ווייל איך האָב נישט אויסגעזאָגט פון וואָנען מען האָט מיך געגנומען.

אויף צומאָרגנס פאַרלאָז איך דאָס דאָרף. אָבער וווּ גייט מען ווייטער? אַלע וועגן זענען פאַרשלאָסן אויף הונדערט שלעסער. איך דערמאָן זיך, אַז אין פוילישן מיליטער האָב איך געדינט מיט אַ חבר וואָס ווויינט אין ווויטאל־דאוו. ער הייסט קויאָווא. איך באַשליס צו גיין אַהין אין דאָרף.

ער דערפרייט זיך מיט מיר זייער, נעמט מיך גוט אויף, אָבער לאַנג זיין דאָרט קאָן איך נישט, ווייל נישט ווייט פון דאָרט געפינט זיך אַ דאָרף דעמבוווקאַ אין וועלכן עס האָבן זיך געפינען בלויז פאָלקס־דייטשן. ער ראָט מיך איך זאָל זיך וואָס שנעלער אָפּטראָגן פון דאָנען. ער גיט מיר אַן אַדרעס צו זיין פאָטער, דאָרט וועל איך זיך קאָנען אַ געוויסע צייט אויפהאַלטן. אַזוי איז טאַקע געווען. איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן בייַ זיין פאָטער. פאַר מיין אַרבעט האָב איך געזומען שפּייז ווייל מיין פרוי האָט דערוויסנדיק זיך וווּ איך געפין זיך, אַרויסגעשיקט איר שוועסטער פון געטאָ איך זאָל איר שאַפן שפּייז.

דער הונגער אין וואַרשע איז שרעקלעך גרויס. די אַטמאָספער אָנגע־שטרענגט. אין דאָרף דערגייען קלאָנגען וועגן אויפשטאַנד. איך באַפעל מיין פרוי בראָניע מיט איר שוועסטער זיי זאָלן זען צו קומען צו מיר. דאָס איז געווען אין יוני.

די קינדער פון מיין שוויגער לאה בזשאזוסקע גייען יעדע וואָך אין געטאָ מיט שפּייז. אַזוי ציען זיך די טרויעריקע טעג. נישט קיין טאָג און נישט קיין נאַכט. זומער איז געווען לייכטער, ווייל מען האָט זיך געקענט באַהאַלטן צווישן די תבואות.

איך מיט מיין פרוי וואָגלען אַרום און קיין האָפענונג זעט מען נישט. אַזוי ביז עס קומט דאָס יאָר 1943. אַ פריש יאָר מיט פרישע גזירות. די

דייטשן קלעפן אויס פלאַקאַטן אין וועלכע עס זאָגט זיך, אַז פאַר באַהאַלטן אַ ייד וועט מען אויסהרגענען די גאַנצע פאַמיליע פון דעם, ביי וועמען מען וועט דעם ייד געפינען, און ווער עס וועט ברענגען אַ לעבעדיקן ייד, ד׳ער וועט באַקומען 1 ליטער וואודקע און 3 קילאָ צוקער. און דאָ הויבן זיך אָן די אמתע לײדן. קיין שום פויער לאָזט נישט אויף זיין שוועל קיין ייד. זיי לאָזן אפילו נישט אַדורכגיין אַ ייד דורכן פעלד, מען גיט נישט קיין טרונק וואַסער, וויל מען האָט מורא עס זאָל נישט דערגיין צו די דייטשן. די לאַגע איז אוממעגלעך איבערצוטראָגן. מיר ווילן זיך אומברענגען, אָבער דאָך איז דאָס לעבן פיל שטאַרקער ווי דער טויט. אפשר, אפשר וועט מען זיך דאָך ראַטעווען?. מען מוז זוכן נייע וועגן. מיר קומען דאָן אָן אין דאָרף וויעטשאַלקי. דאָרט זענען זייער רייכע פויערים און איך אַלס שניידער האָב גלייך באַקומען אַרבעט.

אַזוי האָב איך זיך אויפגעהאַלטן אַ גאַנצןווינטער. עס קומט דער פרילינג און מיר לאָזן זיך אין אַ צווייטן דאָרף. דאָס אַלץ איז אין דער אומגעגנט פון סאָכאַטשעוו. אין דאָרף ביאַלין טרעף איך זיך מיט אַ סך סאָכאַטשעווער יידן: שמואל לייב גאָטהעלף, מיין קוזין הערשל רייטמאַן, טינדל מיט דער פרוי און קינדער, צאַלקע יאַקובאָוויטש מיט די ברידער הערשל שיינוואַלד, יצחק, אַ זון פון זלמן רחטשע סקורניק מיט אַ קליין קינד, פינקאס כהנא — זיי אַלע זענען אומגעקומען שפּעטער דורך די דייטשן אין דאָרף.

איינמאָל, ווען איך האָב געאַרבעט אין דאָרף ביים פויער, קומט אַריין אַ פויער מיטן נאָמען זאיאָנץ, רופט מיך, צוזאַמען מיטן שוסטער מענדל פון וויסקיט, אַרויס און זאָגט אונדז, אַז אַזוי ווי די דייטשן פאָדערן פון זיי אַ קאָנטיגענט פון עסן, פאַרלאַנגט ער פון מיר צוצושטעלן אים אַ געבראָטענע גאַנדז און פון שוסטער 1 ליטער בראָנפן. דאָס מוזן מיר אים צושטעלן יעדן זונטיק, אויב נישט, וועט ער אונדז איבערגעבן צו די דייטשן. מיר באַשליסן באַלד צו אַנטלויפן. צופעליק טרעף איך זיך אָן אויף צאַלקע יאַקובאָוויטש. ער דערציילט מיר, אַז ער געפינט זיך אין סקאָטניקער פאָלוואַרק. קיין עסן פעלט אים נישט, נאָר עס איז אים פריקרע. ער האָט געהערט, זאָגט ער, אַז אין ביאַלין זענען דאָ פיל יידן. וויל ער אַהין גיין און עמעצן מיטנעמען. הערשל רייטמאַנס זון, יוסף גייט מיט אים מיט.

ביים צווייטן מאָל טרעפן זיך, נאָך אַ שטיקל צייט רעדט ער צו מיר און איך הער נאָר זיין שטים.איך קען אים נישט זען, וויל איך ליג אויף אַ בוידעם וווּ מיין פרוי געפינט זיך פאַרוווּנדעט. יוסף איז געקומען בעטן זיין פינגערל, וואָס ער האָט באַקומען אַ מתנה פון זיין מוטער און ער האָט זיך געבעטן ביים פויער ער זאָל אים דאָס פינגערל צוריקגעבן, וויל דאָס

איז אים זייער טייער. עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז יוסף איז אַוועק פון יאַקובאוויטשן, ווייל ער האָט אים צוגענומען פאַרשידענע ווערט־זאַכן. נאָר די ביידע ברידער יאַקובאוויטש האָבן שוין מער נישט דער־לעבט צוריקצוקומען אין זייער בונקער אַריין. זיי זענען אומגעקומען פון די דייטשן ווען זיי האָבן זיך ביינאַכט אומגעקערט צו זייער בונקער. דאָס איז געווען אין 1943 יאָר נישט ווייט פון סקאָטניקי.

די צווייטע העלפט פון 1943. די לאַגע ווערט געפערלעך און אויס־זיכטלאָז. קיין שום פּויער וויל מער נישט אַרייַנלאָזן אויף אַרבעט. עס בלייבט נאָר אַין אויסוועג — דער וואַלד.

נישט ווייט פון ביאַלין געפינט זיך אַ געגנט וויסקיטקי. דאָרט איז פאַראַן אַ גרויסער וואַלד, וווּ עס באַהאַלטן זיך יידן. צווישן זיי געפינט זיך מיין פרויס שוועסטער, אסתר בזשאזשאָווסקע. אַזוי ווי זי האָט געהערט, אַז אין דאָרף האָט זיך געמאַכט זייער שלעכט, קומט זי צו אונדז און נעמט אונדז אין וואַלד אַריין. מיט אונדז גייט אויך מיט מענדל דער שוסטער פון וויסקיט, וויל זיינס אַ שוועסטער געפינט זיך אויך אין וואַלד.

שבת, דעם 17־טן יולי 1943 קומען מיר אָן אין וואַלד.ביינאַכט פאַלט אַראָפּ אַ רעגן. אויף איין אָרט מיט אונדז געפינען זיך איינער פון ביאַליסטאָק אָן אַנטלאָפענער, איינער פון טרעבלינקי, פון ראַדאָמסק, וואַרשעווער, וויסקיטער, סאָכאַטשעווער. נאָכן רעגן קומען אָן קריסטן אין וואַלד קלויבן שוואַמען, עטלעכע פון זיי זעצן זיך אַוועק לעבן אונדז. זיי באַדויערן אונדז וואָס מיר לעבן ערגער פון הינט. איך פרעג מיין שוועגערין צי זי קען זיי און זי ענטפערט אַז יאָ, מען דאַרף פאַר זיי נישט מורא האָבן. דער שוסטער מענדל זאָגט צו מיר: „הערשל, וועַן היינט איז נישט זונטיק, גיי איך צוריק קיין ביאַלין. מיין האַרץ זאָגט מיר נישט קיין גוטס".

איך האַנדל אונטער מיט אַ וואַרשעווער וועגן אַ בונקער, וויל זיי האָבן אַ בונקער מיט שפּייז. פּלוצלונג הערט מען אַ געשריי און שאָסן פון אַ מאַשין־געווער. מיין פרוי הייבט אָן לויפן. איך וויל איר נאָכלויפן אָבער איך זע ווי אַ דייטש שטעלט אָן זיין ביקס. איך וואַרף זיך גלייך אַנידער אין די קוסטעס. אַ טויט־שטילקייט הערשט אַרום. דעם גורל פון מיין פרוי וויס איך נישט. איך הער טריט. איך באַשליס עפּעס צו טאָן. איך הייב אָן קריכן אויפן בויך, אויף אַלע פיר ביז איך קום אַרויס אין דאָרף נאָווא וויעש.

דאָס אין געווען דעם 18־טן יולי 1943. דאָרט האָט מען שוין געוווסט, אַז אין וואַלד איז אָן אָבלאָווע אויף יידן. צומאָרגנס אינדערפרי קום איך צוריק קיין ביאַלין אַליין אַ טרויעריקער און איינזאַמער. די פּויערים גיבן מיר צו מוט, זיי זאָגן, אַז מיין פרוי לעבט. אַזוי איז טאַקע געווען. מיין פרוי, מענדלס שוועסטער און דאָס וואַרשעווער יינגל זענען געבליבן לעבן. מיין פרוי

איז נאָר געווָארן פאַרוונדעט אין דער לינקער האַנט. דעם 23־טן יולי 1943 טרעף איך זיך ווידער צונויף מיט מיין פרוי. עס איז שווער צו באַשרייבן אונדזער צונויפטרעף. חוץ מיין פרוי זענען אַלע געפאַלן.

עס כאפט מיך אָן אַ פאַרצווייפלונג. מיין פרוי באַקומט היץ. די ווונד איז אָפן. נישטאָ קיין אָרט וווּ זי אפילו אַוועקצולייגן. איך באַצאָל אַ פויער געלט און ער דערלויבט מיר מיין פרוי אַוועקצולייגן אין אַ קאָפיץ פון קאַרטאָפל. דאָ איז דער ווילגאָטש געווען גרויס און דער פיבער איז געווָארן נאָך גרעסער. איך בעט דאָן דעם פויער ער זאָל מיר דערלויבן מיין פרוי אַרויפנעמען אויפן בוידעם פון שטאַל, ווייל דאָרט איז טרוקענער. די פרוי פון פויער ברענגט פאַרשידענע בלעטער און די ווונד פאַרהיילט זיך.

עס זענען נאָך געווען פיל שווערע טעג אין אונדזער ביטערער דער־ווָארטונג. ביז ענדלעך האָבן מיר זיך דערווָארט: דעם 17־טן יאַנואַר 1945 האָט די רויטע אַרמיי אַריינגעמאַרשירט אינעם דאָרף.

אין עטלעכע טעג ארום פאָרן מיר קיין סאָכאָטשעוו ווו מיר טרעפן נאָר איין פאַמיליע פינטשעווסקי.

אין יאָר 1951 קומען מיר אָן קיין ארץ ישראל.

אסתר שהם

דערמאן מיך-געדענק

שטייט אַ ייד ביים אָפענעם ספר
אין ישראלס גרעסטער טומלדיקער שטאָט,
ס׳איז זיין זכות צו לויבן דעם באַשעפער —
דעם געבער פון לעבן און לעבנס־געבאָט.

ער הייבט־אָן פאַר די ברכה די וועלטער
זיי בלייבן אים שטעקן אין מויל;
ער זעט אַ געשטאַלט קומט־צו אַלץ נענטער
ער קוקט — עס באַפאַלט אים אַ גרויל!

ס׳איז אַ מת אין ווייסן געהילט
עך פלאַטערט צו אים מיט דער האַנט,
ער קוקט — זיין בלוט ווערט פאַרקילט
דער מענטש — ער איז אים באַקאַנט!

„דו דערקענסט — נישט שרעק זיך פאר מיר"
די וועלטער שטיל גרייכן אים אָן,
כ׳בין קיין קרוב, דאָך בעט איך ביי דיר
אַ חסד — דעם לעצטן — פאַר מיר טאָן:

פון מיינע אייגענע, מיינע טייערע, ניטאָ קיינער
אַ קדיש — אַ יאָרצייט צו האַלטן;
דער מערדער ניט געלאָזן ס׳זאָל זיין כאָטש איינער
דורך טרערן די הימלען צו שפּאַלטן.

כל־זמן דאָס שטעטל געדענקסט נאָך
די מענטשן, דאָס לעבן, אַלץ צוזאַמען;
כל־זמן דער נעכטן אין דמיון איז וואַך —
פאַרשרייב, פאַרשרייב און טו ניט פאַרזאַמען.

זאָל דאָס יזכור־בוך מיין מצבה זיין
זאָלן די בלעטער אַמאָל ווערן פאַרטרערט;
זאָלן זיי אויסשרייען דעם גרויסן געוויין
וואָס די וועלט, די טויבע, האָט ניט דערהערט.

פאַר קומענדיקע דורות וועט בלייבן דאָס בוך
ווו פאַרשריבן ס׳איז די רציחה — די שרעק;
ניט לאָזן מאַכן דעם קלענסטן פאַרזוך
פאַרדרייען דעם אמת — ס׳א הייליקער צוועק!

מיין לעצטע בקשה, איך בעט: ניט פאַרגעס!
דער שוועבט איצט איבער די בענק
און פון דעם אויג עס פאַרשווינדט דער מת
מען הערט נאָר: „דערמאָן מיך, געדענק!"

טרעבלינקע

צבי טאבנפעלד

זכרונות פון דער באהעלטעניש

ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָב איך זיך געפונען אין ווארשע. איך האָב זיך באטייליקט אין דער פארטיידיקונג פון ווארשע. פון אַ קאָמפאניע וואָס האָט געציילט 224 זעלנער — זענען געבליבן 21, דאן בין איך אריינגעפאלן אין געפאנגענשאפט און בין אָפגעפירט געוואָרן קיין לויוויטש. זייענדיק דאָרט 6 טעג, איז מיר געלונגען צו אנטלויפן קיין סאָכאָטשעוו.

איך האָב געטראָפן די גאנצע משפחה ווינען צוזאמען אין א קליין צימערל. די בעקערייַ איז באזעצט געוואָרן פון אן ארבעטער, וואָס האָט ביי אונדז געארבעט 14 יאָר. ער האָט אונדז אפילו נישט צוגעלאָזט צו דער ארבעט, טענהנדיק, אז ווי לאנג די דייטשן וועלן זיין אין פוילן האָבן מיר קיין שום רעכט נישט. געפינענדיק זיך שוין אין געטאָ, האָבן מיר געעפנט א שותפותדיקע בעקערייַ, וואָס האָט אנגע־האלטן צוויי וואָכן און שפעטער זענען מיר ארויסגעטריבן געוואָרן קיין ווארשע צו־זאמען מיט אלע יידן.

אין ווארשע זענען מיר געבליבן אָן שום מיטלען, און דאָס לעבן איז געווען אומגעהויער שווער. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָב איך מיט מיינע ברידער זיך פארשריבן צו פאָרן אויף ארבעט אלס בעקער קיין כרוביעשאוו לובעלסקי, צום מיליטער. די ארבעט האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט זיך אויפצוהאלטן, און אויך צו שטיצן די עלטערן. דאָס האָט אנגעהאלטן 8 מאָנאָט. פילנדיק, אז די סכנה פון אויסזידלונג לויערט אויף אונדז, האָב איך באשלאָסן צו פאָרן קיין ווארשע. די ברידער זענען אָבער נישט מסכים געווען און געבליבן אין כרוביעשאוו. מיט ניסים בין איך אנגעקומען קיין ווארשע.

איך האָב מיר געטראכט און געהאָפט, אז מען וועט נישט אומברענגען אַ גאַנצע שטאָט מיט יידן. אין צוויי טעג ארום האָב איך זיך טעלעפאָניש פארבונדן מיט כרוביעשאוו און מיין באקאנטער, ב ר א נ ד, האָט מיר איבערגעגעבן, אז מען האָט ארויסגעשיקט אלע יידן. דאן האָב איך זיך פארשריבן צו די דייטשן אויף ארבעט, ווייל דאָס האָט מיר געגעבן א מעגלעכקייט אריינצושמוגלען א ביסל פראָדוקטן פאר די עלטערן, פאר מיין שוועסטער און דער משפחה לעווקאוויטש. אזוי האָב

איך אֶפגעארבעט 7 מאָנאט, ביז עס האָבן זיך אנגעהויבן די אזוי גערופענע „לאַפאַנ־קעס" (כאפעריי), וואָס האָבן אנגעווואָרפן א פאניק. איך האָב געארבעט מיט נאָך א גרופע אויפן פלי־פלאץ אין אקענטשע. מיר האָבן אויסגעפועלט, אז עס זאָל אונדז דערלויבט זיין זיך אויפהאלטן אויפן אָרט, כדי אויסצומיידן דאָס קומען אין געטאָ.

אין יאָר 1939 זענען מיר, 4 יונגע בחורים, ג ע ל ב ש ט י י ן, י א ש ו נ ס ק י (בענדעטס זון), ב ע ר י ש ק א ץ (אהרנס זון), מאיר ב ל ו מ ע נ ט א ל ס יונגסטער זון — לויט דער אויפפאָדערונג פון יודנראט — אַוועקגעשיקט געווואָרן אויף ארבעט קיין לובלין. פון דאנען האָט מען אונדז אוועקגעשיקט קיין פראש־ניץ, לעבן דער רוסישער גרענעץ. מיר האָבן געווויינט אין צעבראָכענע באַראקן, צוזאמען מיט טויזנטער יידן, אין שוידערלעכע באדינגונגען. די בארעקן זענען געווען אָן טירן און אָן פענצטער. איינער איז געלעגן אויפן צווייטן. דאָס עסן איז באַשטאַנען פון א ביסל וואסערדיקע זופּ. אַ סך זענען קראנק געוואָרן, און יעדן טאָג זענען הונדערטער יידן אויסגעשטאָרבן. נאָך פיר טעג האָט י א ש ו נ ס ק י

בעריש לעווקאָוויטש מיט זיין פרוי גיטל (פון דערהיים טאבנפעלד)

באקומען א שווערע דיזענטעריע, און דורך פראָטעקציע האָט מען אים איבערגעלאָזט אין בראק, אָבער אויף צומאָרגנס איז ער געשטאָרבן.

בעריש קאץ האָט אויסגעארבעט א פלאן צו בלייבן אין די אקאפעס און ביינאכט אריבער צו די רוסן. צי דער פלאן איז אים געלונגען ווייס איך נישט. איך בין אנטלאָפן פון לאגער אפזייענדיק דאָרט 10 טעג. איך בין געגאנגען פון שטעטל צו שטעטל, פון דאָרף צו דאָרף, און אזוי זיך דערשלעפט ביז סאָכאָטשעוו.

אין אקענטשע בין איך קאשירט געוואָרן דורכן דייטשן מיליטער, וואָס האָבן אונדז ארומגעצאמט מיט דראָטן. יעדן פרימאָרגן, 7 אזייגער, האָט מען אונדז געפירט צו דער ארבעט.

דאָ האָב איך זיך צופעליק באקענט מיט איינעם, וואָס איז געווען באפריינדעט מיטן אָנפירער פון אונדזער ארבעט און אויסגעפועלט ביי אים, אז ער זאָל עפּענען א קאנטינע, פון וועלכע מיר, מיט נאָך צוויי מענטשן, זענען געוואָרן די פירער. מיר האָבן געזאָרגט צו לינדערן די נויט. מענטשן האָבן דורך אונדזער פארמיטלונג פארקויפט פארשידענע זאכן. אזוי ארום האָב איך אנגעקניפט פארשידענע פארבינדונגען, צווישן זיי מיטן קריסט יוזעף ק א ל ע ט א, וועלכער האָט מיר צוגעזאָגט הילף.

אין 1943 ווען די לאגע איז געוואָרן אלץ ערגער און ערגער, האָב איך באשלאָסן זיך אויסצובאהאלטן. כ׳האָב ארגאניזירט א גרופע פון 17 מענטשן, און דאן זיך געווענדעט צום אויבנדערמאָנטן קריסט. מען האָט איינגעאָרדנט צוויי קעלערס מיט א פאָרמאַסקירטן אַריינגאנג און געצאָלט חודש־געלט. אין דעם בונקער האָבן מיר אויך איינגעאָרדנט א קיך. נאָכן אפזיין א חודש אין בונקער האָבן מיר געהערט, אז מען האָט דעם גאָנצן לאָגער אוועקגעפירט אין פאָרניכטונגס־לאגער בעלזשעץ. אָפזייענדיק 3 חדשים אין בונקער, זענען מיר אנטדעקט געוואָרן דורך פולישער פאָליציי. זיי זענען אריין אין בונקער, אונדז געשלאָגן, און באפעלנדיק צו האלטן די הענט אין דער הויך אונדז ארויסגעטריבן פון בונקער. זיי האָבן פארלאנגט צו 1000 זלאָטעס א חודש פון יעדן פון אונדז, אויב נישט — וועלן זיי אונדז אויסליפערן צו דער גסטאַפּאָ. מיר האָבן צוזאמענגענומען 9 טויזנט זלאָטעס, זיי אָוועקגעגעבן דאָס געלט און געמאָלדן, אז מער האָבן מיר נישט. זיי אָבער, האָבן געפאָדערט דאס זייעריקע. נאָך זייער אוועקגיין איז אראָפגעקומען קאלעטע אין בונקער און דער־קלערט אז נאָך די נאכט מוזן מיר פארלאָזן דאָס ארט, אויב נישט — נעמט ער א האָק און האקט אונדז אלע אָפּ די קעפ...

נאָך זיין אוועקגיין זענען מיר געבליבן פארצווייפלט. מען האָט געוויינט און געיאמערט און נישט געווסט וואָס מיט זיך צו טאָן. ענדלעך האָבן מיר באשלאָסן, אז 4 פארטאָג וועלן מיר פארלאָזן דעם בונקער. 6 מאן פון די 18 וועלכע האָבן פארמאָגט געלט, האָבן באשלאָסן, אז זיי קענען נאָך בלייבן. דאן זענען געקומען „באקאנטע" אין בונקער אריין, זיי געזומען אין א אויטא אריין און אָפּגעפירט קיין

זשאליבאזש. עס האָט זיך אָבער שפּעטער ארויסגעוויזן, אז דאָס זענען געווען כּו־ליגאנעס, וועלכע האָבן זיי גאָר אוועקגעפירט אין וואלד אריין, צוגענומען ביי זיי אלץ, אפילו די שטיוול — און דערשאָסן.

מיר, די איבערגעבליבענע 12 מאן — זענען פארטאָג ארויס פון בונקער און זיך געלאָזט גיין אין א דאָרף אריין, נישט וויסנדיק דעם וועג. האָבנדיק מיט זיך לאָפּאַטעס האָבן מיר אויף א געוויסן אָרט אויסגעגראָבן אקאפעס, אין וועלכע מיר האָבן זיך אויפגעהאלטן א קורצע צייט. עס זענען געווען צווישן אונדז פרויען מיט א קריסטלעך אויסזען, און זיי האָבן אונדז געבראַכט שפּייז. אָבער לאנג האָבן מיר דאָרט נישט געקענט פארבלייבן. באזונדערס האָבן מיר שטארק געליטן פון דער קעלט. מיר האָבן דאן באשלאָסן צו גיין, ווו די אויגן וועלן אונדז טראָגן.

איך, מיט א געוויסן מנחם פערא, האָבן זיך געלאָזט גיין אין א דאָרף. אויפן וועג האָבן מיר געטראָפן בעטאָן־רערן, און זיך אין זיי אויסבאהאלטן, טוליענדיק זיך איינער צום צווייטן און ציטערנדיק פון מוראדיקער קעלט. פארנאכט איז אדורכגע־פאָרן א פויער מיט א פור קרויט. אויפן וועג איז אים אראָפגעפאלן א הייפּטל־קרויט. וועמען דער פויער איז אראָפּ פון דער פור דאָס אויפהויבן, האָט ער אונדז באמערקט. איז ער גלייך צוגעקומען צו אונדז און געזאָגט, אז ער וויס, אז מיר זענען יידן. מיר האָבן אנגעהויבן וויינען און זיך ביי אים בעטן ער זאָל אונדז העלפן, אז מיר האָבן א לאנגע צייט נישט געגעסן. דער פויער איז אוועק און אונדז געבראכט א טאָפּ מיט קרויט און ברויט. מיר האָבן באמת נישט געוווסט מיט וואָס אים אָפּצודאנקן, און מיר האָבן געזאָגט איינער צום צווייטן, אז היינט איז ביי אונדז שמחת תורה... אזוי האָבן מיר פארבראכט ביז אין דער פרי. מער אָבער האָבן מיר נישט געקענט אויסהאלטן, ווייל פון די רערן האָט געיאָגט א שרעקלעכע קעלט. דערווייל האָבן קינדער וועלכע האָבן זיך געשפּילט אין פוטבאל, אונדז באמערקט. זיי זענען מיט פארוווונדערונג און אויסגעשרייען „יידן זענען דאָ"! גלייך געלאָפן אהיים און דערציילט וועגן דעם אין דאָרף. באלד זענען אנגעקומען 10—12 פויערים, און געזאָגט צו אונדז: „אנטלויפט גלייך פון דאנען, ווייל די דייטשן וועלן נאָך פארברענען דאָס דאָרף, אויב דאָ וועלן זיי געפינען יידן, אויב נישט וועלן מיר אליין גלייך מעלדן די דייטשן".

נישט האָבנדיק קיין ברירה זענען מיר צוריקגעגאנגען צום בונקער. מיין חבר פערא האָט אנגעקלאפט ביים קריסט קאלעטא, און איך האָב זיך אויס־באהאלטן אין קלאָזעט. ער האָט אים געפּענט די טיר און גלייך אים געפרעגט: פערא, דו האָסט געלט?". ער האָט אים געענטפערט, אז יא. האָט דער פויער אים גלייך אריינגעלאָזט. פערא האָט אים באצאָלט 500 זלאָטעס און אים געזאָגט, אז הערשל טאבענפעלד געפינט זיך דאָ אין קלאָזעט. דער פויער האָט דאן א רוף געטאָן אויפן קול: „העניעק קום". ער האָט אונדז ארויפגעפירט אויף א בוידעם שטרוי, און מיר האָבן געטראכט, אז מיר זענען געראטעוועט. אויף צומאָרגנס

זענען אָנגעקומען נאָך צוויי יידן. און במשך א פּאָר טעג האָבן זיך צוזאמענגע־קליבן א 10 יידן וועלכע ער האָט אויסבאהאלטן.

אונדזער לאגע איז געווָארן א שרעקלעכע. מיר זענען געבליבן אן גאלט. אויספארקויפט אלע מלבושים פון זיך. א נס, וואָס איינער פון אונדז האָט געפונען זיין פרוי אויף דער אריישער זייט. זי האָט געארבעט ביי א קאַפּיטאַן פון דער פוילישער אונטערגרונט באוועגונג. די פרוי האָט זיך דערוווסט, אז דער קאפיטאן באקומט גאלט פון ענגלאנד אונטערצושטיצן די פּאַרטיזאַנער און די וועלכע באהאלטן זיך אויס. א דאנק איר האָבן מיר געהאט א קאָנטאקט מיט דער אויסער־לעכער וועלט.

עס איז א דורך א חודש, און מיר האָבן נישט געהאט מער קיין געלט צו באצאָלן פארן בונקער. דאן האָט אונדז קאלעטא געמאָלדן, אז אויב מיר וועלן אים נישט באצאָלן וועט ער אונדז ארויסווארפן. מיר האָבן דאָס דערציילט דער פרוי ג א ל ד מ א ן בעת איר באזוך ביי אונדז. אויף צומאָרגנס איז זי געקומען אין באגלייטונג פון נאָך צוויי פרויען פון אונטערגרונט, אונדז איבערגעגעבן 5000 זלאָטעס און צוגעזאָגט, אז יעדער איינער פון אונדזער גרופע וועט פון היינט אָן באקומען 50 זלאָטעס א חודש. אונזדער פרייד האָט נישט געהאט קיין גרענעץ.

אָבער נישט לאנג האָט געדויערט אונדזער שמחה. זעקס וואָכן נאָכן אָנקניפן די פארבינדונג מיטן אונטערגרונט, האָבן זיך איינמאָל באויזן זעקס פוילישע פאָליציי־לייט אין אונדזער בונקער. „יידן, גיט גאלט, אז נישט וועלן מיר אייך אויסגעבן", האָבן זיי געשריגן און דערביי מערדערלעך געשלאָגן. זיי זענען צו צו מיר, גענומען מיך רייסן און שלאָגן, און מיך פארוונדעט אויפן גאַנצן קערפער. דאָס בלוט האָט זיך פון מיר געגאָסן. בלית ברירה האָבן מיר צוזאמענגענומען 1500 זלאָטעס און זיי דאָס אוועקגעגעבן. אָבער זיי האָבן געפאדערט פון אונדז א חודשלעכן אפצאָל פון 10.000 זל. נישט האָבנדיק קיין אויסוועג, האָבן מיר זיי צוגעזאָגט צו געבן דאָס גאלט.

נאָכדעם איז געקומען צו אונדז קאלעטא, און געפאָדערט צו פארלאָזן דעם בונקער. מיר האָבן געמוזט פאָלגן זיין באפעל און זענען פארמאסקירטערהייט ארויף אויפן בוידעם, כדי איבערצווארטן א טאָג און פטור וועלן פון די כוליגאנעם, וועלכע האָבן געדארפט קומען נעמען פון אונדז דאָס רעשט גאלט וואָס מיר האָבן זיי צוגעזאָגט. אזוי איז טאקע געווען. זיי זענען געקומען און נישט געטראָפן אונדז אין בונקער. זענען זיי אריין צו קאלעטאן און אים געפרעגט, ווו מיר זענען. ער האָט פארשטייט זיך, געענטפערט, אז ער ווייסט פון גארנישט, זיצנדיק אויפן בוידעם האָבן מיר געהערט דעם גאנצן שמועס, וואָס זיי האָבן צווישן זיך געפירט.

דעם זעלבן אוונט זענען מיר, מיט דער הסכמה פון קאלעטאן, צוריק אראָפּ

אין בונקער. א דאנק דער מיטהילף פון דער אונטערגרונט־באוועגונג האָבן מיר געקענט זיך אויסהאלטן 6 חדשים. אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אז פון די זייער שווערע באדינגונגען פון הונגער, שרעק, צרות און פיין, איז די פרוי פון אונדזער חבר מנחם פערא קראנק געוואָרן. קיין דאָקטאר האָבן מיר נישט געקענט קריגן, און נאָך שרעקלעכע יסורים איז זי אין עטלעכע טעג ארום געשטאָרבן. מיר האָבן זי קובר געווען אין בונקער.

אזוי איז אונדזער לעבן וויייטער אנגעגאנגען ביזן סוף פון דער מלחמה.

אין יאנואר 1945 זענען מיר באפרייט געוואָרן דורך די רוסן. ארויסגענומען פון בונקער האָט מען אונדז אלע צעבראָכענע, קראנקע. איך האָב נישט געקענט גיין. קוים זיך געשלעפט, אנגעשפאָרט אויף א שטעקן. עס איז נישט געווען צו וועמען צו גיין און וווּ זיך וועלדן. איך בין אוועק צו פוס קיין וואַרשע, און פון דאָרט קיין סאָכאָטשעווו.

אין סאָכאָטשעווו האָב איך געטראָפן א פולשטענדיקן חורבן. קיין צייכן פון יידיש לעבן. דער שטח וווּ ס׳איז געווען דאָס געטאָ איז אויסגעגלייכט געוואָרן. וווּ עס זענען געווען יידישע הייזער — האָט מען פארפלאנצט ביימער, א גארטן מיט בענק. דערנאָך זענען מיר איך און מיין חבר מנחם פערא, אוועק קיין לוויוויטש, געטראָפן אונדזער בעקעריי גאנץ, און גלייך געגומען זיך צוזאמען צו דער ארבעט. דערנאָך זענען מיר אוועק קיין לאָדזש, און אפזייענדיק דאָרט א שטיקל צייט זענען זיך אונדזערע וועגן צעגאַנגען. איך בין אַוועק קיין ישראל אוון ער, מיין חבר פערא, קיין אויסטראליע.

יזקה גראסמאן

א בריוו צו די קינדער פון גרונדוואג

אייער בריוו איז אַנגעקומען און איך וועל אייך ענטפערן. פאַרוואָס? ווייל אַזוי איז געווען דער פאַרלאַנג פון אייער פאָטער און מיין פריינט.

זייענדיק אין וואַרשע אין 1942, ווען די גרויסע בלאָקאַדעס זענען געווען, האָט וואַרשע אויסגעזען ווי אַ גיהנום. ס׳איז נישט געווען קיין אָרט ווו זיך צו באַהאַלטן. ס׳האָבן זיך געמאַכט שאָפּעס און מען האָט אוועקגעגעבן דאָס לעצטע, כדי מען זאל אריינענעמען צו אַרבעטן פאַר די דייטשן.

עס האָט זיך געמאַכט א שרעקלעכע צייט. טאָג־אין, טאָג־אויס זענען פאַר־געקומען די בלאָקאַדעס. מען האָט אַוועקגעראָבט קינדער פון עלטערן און עלטערן פון קינדער. אַלץ איז געגאַנגען קיין טרעבלינקע. צווישן זיי איז אויך געווען אייער ליבע מוטער און שוועסטער אסתר.

עס איז מיר זייער שווער וועגן דעם אייך צו שרייבן, אבער ליידער מוז איך מיין חוב דערפילן — זיי זענען געגאַנגען מיט טויזנטער מענטשן, קיין רעטונג איז נישט געווען פאַר די, וועלכע זענען שוין געווען אויף דעם אומשלאָג־פלאַץ.

מיר, ד. ה. מיין מאַן און איך האָבן אויך געאַרבעט אין אזא שאפ. מיינע צוויי קינדער טאָלע און רענע זענען געווען אין ווישעגראָד. ווען עס האָבן זיך געמאַכט די הייסע טעג, האָט מען איינגעשטעלט זייער יונג לעבן און מען האָט זיי אוועקגעשיקט קיין ווישעגראָד. זייער שוועקפאָרן קען איך אייך נישט באשרייבן. ווי דאָס הארץ וואָלט מיר געזאָגט, אז איך זע זיי צום לעצטן מאָל. עס איז געקומען אַ שמוגלער, מיר האבן זיך געזעגנט און זיי זענען שוועק אויף אייביק. כ׳האָב נישט געווויינט, נאָר עס האָט פון מיר אַרויסגעשריגן.

בלייבן אין וואַרשע האָבן זיי נישט געקענט, ווייל מען האָט דאָסמאָל געמומען קינדער און אויך מיט זייער שוועקפאָרן האָבן זיי איינגעשטעלט. וואָס האָב איך געזאלט טאָן? די לאַגע איז געווען אַ שווערע. נאָך לאַנגע מאטערנישן זענען זיי אוועק קיין ווישעגראָד.

דערווייל איז די לאַגע אין וואַרשע געוואָרן אַלץ ערנסטער און ערנסטער.

טויזנטער מענטשן האָט מען יעדן טאָג אַוועקגעשיקט און טויזנטער קרבנות זענען געפאַלן יעדן טאָג. מען האָט באַגראָבן מענטשן לעבעדיקערהייט, אָדער אַלטע לייט האַלב־דערשאָסענע — באגראָבן. די שטאָט איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שעכט־הויז.

די ריי איז געקומען אויך אויף אונדז. ד. ה. די שאָפּ־מענטשן. מיר האָבן געהאט גוטע בונקערס. די בונקערס זענען געווען אונטער דער ערד, ווו מען האָט קיין ליכטיקע שיין נישט געזען. קיין ליכט, קיין לופט, קיין עסן און קיין טרינקען. מיר האָבן נאָר געהערט פון דרויסן שיסעריין, געשרייען, לויפן און האַקן שלעסער. עס האָט אויסגעזען שרעקלעך. אַזוי האָבן מיר געלעבט טעג, וואָכן און חדשים.

אייער פאָטער האָט אויך געאַרבעט אין דער זעלבער שאפּ וואָס מיר. ווען עס איז געווען רואיק, האָט ער געגעסן ביי מיר מיטאָג. זיין לעבן איז געווען צע־בראָכן. כ׳האָב צו אים געזאָגט: „נחום, זיי נישט אַזוי פֿאַרצווייפלט. עס איז פֿאַר־פֿאַלן. אָדער אפשר לעבן זיי״? אויף דעם האָט ער געהאָט איין ענטפער: „איך האָב נישט רבקה מיט אסתרן, האָב איך קיין לעבן נישט, איך בין שוין אַלט און צעבראָכן. געדענק, אַז ווען מען וועט מיך אַוועקנעמען פון דער בלאָקאַדע, זאָלסטו געדענקען דאָס לעצטע וואָס איך בעט דיך: זאָלסט מיר שרייבן דריי בריוו: דעם ערשטן צו יאָסלען, קיין ארץ־ישראל, דעם צווייטן צו מאַניען קיין רוסלאַנד און דעם דריטן זאָל זיין קיין אמעריקע צו משה שווארץ. דו זאָלסט באַשרייבן אונדזער פיין, אונדזער טראַגיש לעבן. זאָלן זיי נעמען נקמה פאר זייערע עלטערן, שוועסטער און ברודער און משפחה״. איך זאָג צו אים: „פֿאַרוואָס זאָלסטו אזוי רעדן? און איך וועל דען נישט גיין? מיר וועלן דאָך אַלע גיין דעם זעלבן וועג״. זאָגט ער: „נייַן, איך בין שוין אַלט און צעבראָכן מיט געשוואָלענע פיס, דו האָסט מער שאַנסן צו בלייבן לעבן. ווי גערן — זאָגט ער — וואָלט איך נאָך גאַווואָלט כאטש איינמאל זען מיינע קינדער און דערנאָך רואיק שטאַרבן! עס איז אזוי שווער צו זיין אליין! ווו איז מיין ווייב מיט מיין קינד?״

דאָס האַרץ פלאַצט פאַר בענקשאפט. די אויגן טריקענען נישט. כ׳האָב קיין טרייסט־וואָרט פאר אים.

אין אייניקע טעג שפעטער, נאָך א גרויסער בלאָקאַדע, האָט מען מיר מיין לעצטן חבר, מיין לעצטן פריינט אויך צוגערויבט! נחום, ווו ביזטו? אַלץ איז שוין אַוועק! ליפמאַן, אהרן קאַהן, מחלה, מאַניע קנאָט און אזוי ווייטער און ווייטער.

איך מיט מיין מאַן קענען קיין וואָרט נישט אויסרעדן. עלנט, אליין, כ׳קאָן מיך נישט באַהערשן. איך וויין גאַנצע טעג. ווו זענען מיינע נאָענטע? אַלץ האָבן איינ־געשלונגען די קרעמאַטאָריעס פון טרעבלינקע, מאַידאנעק און אָשוויענטשים.

און פלוצלונג א בריוו פון מיינע קינדער: „מיר פֿאָרן אָפּ אין טראַנספֿאָרט, וווהין, ווייסן מיר נישט. לאָמיר האָפֿן, אז מיר וועלן זיך נאָך זען״ — — — יעצט פֿאַרשטיי איך שוין גוט ווו מיינע קינדער געפינען זיך. צוזאַמען מיט מיינע

שוועסטערן, ברודער, אלע יידן, אלץ גייט קיין אַשוויענטשים. דער וועג איז מיר שוין גוט באַקאַנט. אלע ווייסן גוט וואָס עס טוט זיך אין דעם טויטן־לאַגער אַש־ וויענטשים — — —

כ׳קען יעצט מער נישט שרייבן, ווייל מיין האַרץ פלאַצט. די אויגן פאַרגאָסן מיט בלוט. כ׳האָב שוין מער נישט קיין טרערן.

ווידער זענען אַדורך עטלעכע טעג און איך שרייב ווידער. יעצט איז געקומען די ריי אויף אונדז. מיר ליגן אזוי אין די בונקערס, הערן מיר, אז וואַרשע מוז זיין יידן־ריין, און אַלע מוזן אַרויס. אַזוי ווי מיר פון די נאָרעס זענען מיר ארויס און מען פירט אונדז אויף דעם באַרימטן אומשלאַג־פלאַץ אויף נאָוואָליפּקי. ביז צום אומשלאַג־פלאַץ, שטייען אין ביידע זייטן מאַשין־געווער. די גאנצע געגנט ברענט. מען טראָגט כסדר פאַרברענטע מענטשן. מען שיסט, מען שלאָגט. מען הרגעט. דער רויך שטיקט. מען קען נישט דעם אָטעם כאַפן. יעצט זעט מען, אז דאָס איז דער אָנהויב פון אונדזער סוף!

מיר קומען שוין אויפן אָרט ווו טויזנטער מענטשן וואַרטן שוין פאַר אונדז. עס איז נישט צו שילדערן דאָס בילד, ווי גאַנץ וואַרשע פלאַקערט. יעדער מינוט קומען צו שוואַרצע, פאַרברענטע קערפערס. מען שיסט, מען הרגעט און מען נעמט צו אַלץ וואָס מען האָט. מיר לעבן איבער שרעקלעכס. ביז מען פאַקט אונדז אין וואַגאָנען. מען שטיקט זיך. מען לעקט די פאַרשוויצטע וועגט פון די וואַגאָנען. מענטשן שטאַרבן, ווערן דערדישעט, מענטשן שטיקן זיך און מען פאָרט אַלץ ווייטער און ווייטער, ווו־א־הין? — — —

מאַידאַנעק, אַשוויענטשים. עס עקבערט אין מוח. מיר באדויערן, פאַרוואָס האָבן מיר זיך נישט באַזאָרגט מיט סם אַזוי ווי אַנדערע. מיר זענען מקנא די וועלכע האָבן מיט זיך סם און מאַכן אַ סוף צו זייער לעבן.

אַזוי פאָרן מיר טעג און נעכט. עס זעט אויס ווי אייביקייטן. אין די וואַגאָנען זענען שוין מערסטן טייל טויטע. די לעבעדיקע זענען כמעט אויך ווי טויט. מיט די לעצטע כוחות זאָגט מיין מאַן: „האַלט זיך, אפשר וועט מען פאָרט איבערקומען". ער אַליין רעדט שוין מיט די לעצטע כוחות. אַזוי שלעפן מיר זיך ווייטער און מען בלייבט שטיין. ווו זענען מיר? אין מאַידאַנעק!

„אויסשטייגן"! עס ווערט פינצטער אין די אויגן! עס רוישט אין קאָפּ און מען וואַקלט זיך אויף די פיס. אַרום זעט מען אַ שווארצע מאסע פון מענער, וועלכע וואַרטן אונדז אָפּ מיט שטעקנס, פולעמיאָטן. מען שטעלט אונדז אויס צו 5 אין אַ ריי און מען הייסט אונדז גיין. געשלאָגענע, קראַנקע, האַלב פארוווונדעטע — אַלע מוזן גיין. ווו גייט מען??? אלע ווי איינער זאָגן אין דער שטיל: אין די גאז־ קאַמערן...

כאָטש אַלע זענען שוין האלב־טויט, און דאָך וויל קיינער נישט שטאַרבן מיט אַזאַ שרעקלעכן טויט. מיר גייען און ציטערן. מענטשן, וועלכע האָבן נאָך זייערע

קינדער אויסבאַהאַלטן בשעת דער סעלעקציע אין די רוק־זעק און האָבן געמיינט, אז זיי וועלן זייער יונג לעבן קענען אָפּראטעוון, האָבן זיי פאַרלאָרן און צעטרעטן מיט די פיס.

פלוצלונג אַ באַפעל: שטיין בלייבן! מיר בלייבן שטיין, מען טיילט אָפּ — מענער רעכטס און פרויען לינקס. איך מיט מיין מאַן געזעגענען זיך. מיר ווייסן שוין ווו מיר גייען. מיר גייען דאָ ווו אונדזערע קינדער און נאַענטע זענען געגאַנגען, מיין מאַן זאָגט, אז ער וועט רואיק שטאַרבן. עס בעט, איך זאָל אים אונטער־האַלטן און ער גייט רעכטס, איך לינקס. עס איז א פינסטערע נאַכט. אפילו די לבנה האָט זיך באַהאַלטן. זי קען נישט זען אונדזער פיין. מיר גייען און גייען אָן אויפהער. מען שרייט, מען וויינט, ביז מען קומט אויפן טויטן־פלאַץ, ווו די מענער האָבן שוין אויף אונדז געוואַרט. אונדזער פרייד וואָס מיר האָבן זיך ווידער געטראָפן מיט די מענער איז נישט צו באַשרייבן. מיר ליגן ווי אויף הייסע קוילן. מיר ווייסן, אַז דאָס איז די לעצטע נאַכט. מיר האָבן אזויפיל זיך צו זאָגן, אָבער מיר זענען שטום. דאָס וואַרטן אויפן טויט איז שרעקלעך! נאָך שרעקלעכער ווי דער טויט — — —

עס ווערט שוין אַ ביסל ליכטיק. מען זעט פון ווייטנס קומען שוין אָן אונדזערע מערדערס. מען הייסט אַלע אויפשטיין. מען שטעלט אונדז ווידער אויס צו 5 און ערשט איצט הייבט זיך אָן די טראַגעדיע. מען טיילט אָפּ — מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער און קינדער באַזונדער. מען רייסט אַוועק קינדער פון די מוטערס, מען שלאָגט און מען שיסט. מוטערס זענען זיך מקריב. עלטערע שיסט מען באַלד אויפן פלאַץ. יונגערע, וועלכע זענען נאָך ארבעטס־פעאיק לאָזט מען דערווייל לעבן. דער מאָמענט פון צעשיידן זיך איז שרעקלעך. טויזנטער מענטשן זוכן איינער דעם אַנדערן. מען זוכט נאָענטע. איך נעם נישט אַראָפּ די אויגן פון מיין מאַן. כ׳וויל זען צו וועלכער קאַטעגאָריע ער געהערט. צום לעבן אָדער צום טויט. כ׳קאָן עס אָבער נישט באַמערקן. אונדזערע אויגן באַגעגענען זיך. מען ווינטשט זיך פון דער ווייטנס זיך נאָכאַמאָל צו זען און מען גייט זיך פאַנאַנדער.

איך וועל שוין מער נישט שרייבן וועגן מיין לעבן אין אָשוויענטשים און מאַידאַנעק. דאָס גיהנום און די טאָרטורן וואָס איך האָב אַדורכגעמאכט. היינט וויים איך נאָר איינס, אַז איך בין אין סאָכאַטשעוו איינע אַליין. קיין קינד, קיין מאן, אַלץ איז ווי אַ שווערער חלום. ווי שרעקלעך איז מיין לעבן. פון מיין גאַנצע פאַמיליע, וועלכע האָט געציילט 36 פערזאָן בין איך איינע אַליין געבליבן. דאָס אַלץ וואָס איך האָב אַדורכגעמאכט אין די לאגערן איז גאָרנישט אנטקעגן היינט. היינט איז מיר פיל ערגער. ווו איז מיין היים? מיינע קינדער, מיין מאַן. איך הער נישט מער „מאַמע". דאָס האַרץ פלאַצט. דער קאָפּ קלאפט. מיינע אויגן זענען אויסגעטרוקנט. מיין טאָלע וואָלט יעצט אלט געווען 18 יאָר און רענע 16. ווי קאָן מען לעבן? און דאָך לעבט מען. כ׳לעב מיט דער פאַרגאנגענהייט. די נאַכט איז

מיר גוט, ווייל כ׳זע דאן מיינע קינדער. מיין לעבן איז איין שטיק ליידן. כ׳בין עלנט, אליין. אויף וואָס האָף איך? יאָ, דאָס איינע, כ׳האָב אַ שווּעסטער אין אמעריקע, אָבער איך האָב נישט פון איר דעם אַדרעס. אפשר וועל איך זיך מיט איר נאָך אמאָל קענען זען. אויך אַ שווּאָגער האָב איך אין ישראל, אין תל־אביב אָדער ירושלים. ער הייסט אייזיק סאַפּאָזשניק פון ווישעגראָד. כ׳וואָלט גערן געווּאָלט אווּעק פון סאָכאַטשעווּ, ווייט, ווייט, מעגלעך וועט מיין האָרץ נישט זיין אַזוי צעבראָכן. כ׳וואָלט גערן געווּאָלט אווּעק פון דאָנען, כדי כ׳זאָל קענען פאַרגעסן. טוט פאר מיר וואָס איר וועט קענען.

מרדכי געבירטיג

אין געטא

גלייך ווי די טריט אויף אַ זאַמדיקן וועג
פון מחנות פארמאטערטע קנעכט,
ציען אין געטאָ זיך אונדערע טעג,
אונדזערע שלאָפלאָזע נעכט...

ציען די שהען זיך שוערער ווי בליי
מינוטן פול אימה און שרעק,
בעט מען, דער טאָג זאָל כאָטש זיין פאַרביי,
די נאַכט זאָל בשלום אוועק.

שלאָפט מען נישט גאָר, נאָר מען האָרכט און מען וואַכט,
פאַלט עפעס שרעקלעכעס איין,
אויף וועמען וועט פאַלן דער גורל די נאַכט,
זייערס אַ קרבן צו זיין...

ליגט מען אַזוי און די אימה איז גרויס
הערנדיק סקריפען אַ טיר,
ציטערט דאָס האַרץ וועז פון הונגער אַ מויז
גריזשעט אַ שטיקל פּאפּיר.

שטאַרבט אָפּ איין אבר וועז ס׳טראָגט זיך אַרום
אין הויף מיט פּאַפּירלעך דער ווינט,
געזאגט מען זיך אָן שום לשון, ווי שטום —
מיט מאַמעס, מיט ווייב און מיט קינד.

און אַזוי ליגט מען, אין אימה און שרעק,
געיאָגט און דערנידעריקט ווי קנעכט —
און אַזוי ציען זיך אונדזערע טעג,
אונדזערע שלאָפלאָזע נעכט.

ה. לייוויק

ציפער–טויזנטער, מיליאנען

ציפער — טויזנטער, מיליאָנען,
אַלע וועגן זיי פאַרפולן,
איינסן — און נאָך זיי קאָלאָנען
נולן, נולן, נולן, נולן.

אַלע לייבער נעמען פרירן,
אַלע שוואַרצאַפּלען פארגייען,
וועַן אַן איינס הייבט אָן מארשירן
מיט די לאַנגע נולן־רייען.

אויס מיט תוך און אויס מיט פורעם,
אויס מיט פולקייטן פון זאַכן,
וועַן די נולן אין איין שורה
שפּאַנען איבער פוסטע שליאַכן.

וואַלד — אָן ביימער, שטאָט — אָן הייזער,
ערד — אָן הימלען אוּן אַן געטער,
טויטע ליגן אַלע ווייזער
אויף די פלאַכע ציפערבלעטער.

אויך די ציפער פון די שעהן
לאָזן זיך אין טאַנץ, אין דולן,
שרייען, קראַקען ווי די קראָען
נאָכן מאַרש פון נולן, נולן.

יצחק טילמאן

וואס האב איך געזען און געהערט אין סאנאטשעוו אין 1939

אַיך בין באַפרייט געוואָרן דעם 27.11.1939 אַלס פּוילישער געפאַנגענער זעלנער אין שפּיטאָל ראַווא־מאַזאָוויעצקא. געפאָרן בין איך דורך סקערניעוויץ. ווי נאָר איך האָב געשטעלט מיינע פּיס אויף דער סטאַציע סאַנאַטשעוו, האָב איך גלייך געפּילט דעם נאַצישן רעזשים. זייענדיק אַלס געפאַנגענער און געפּינענדיק זיך אין די הענט פון די דייטשן, האָט דאס אויף מיר נישט געמאכט אַזא שווערן אײַנדרוק ווי זייענדיק אַלס באַפרייטער זעלנער, און אָט האָב איך געפונען סאַנאַטשעוו אין אַזא צושטאַנד:

ביז צו דער גימנאַזיע איז גאָרנישט געווען צו דערקענען די רואינירטע הייזער. דאָס ערשטע וואס איך האָב דערזען פון ווייטנס (ווייל צוגיין נאָענט איז נישט דערלויבט געווען — דאָרט האָבן זיך געפונען דייטשן). אויפן בית־הקברות איז כמעט נישט געווען צו זען קיין מצבות. אויב מען האָט שוין יאָ געזען אַ מצבה, איז דאָס געווען א צעבראָכענע, צעקרישלטע. פון דעם הויז פון שרה אייזמאן זענען פאַרבליבן נאָר די פאַרברענטע צעפאַלענע וועגנט. דער פלאַץ פון שרה אייזמאנס ברעטער־סקלאַד — קיין זכר נישט געווען. דאָס זעלבע פון האַלץ־סקלאַד פון דייכוס אייזנבערג. אינעם הויז ווו די ביבליאָטעק איז געווען, ווויגען דייטשן, ימח שמם. דאָס הויז פון דעם גוי זווירזשכאָווסקי — חרוב. דאָס הויז ווו עס האָט געווווינט דער רב פערקאל איז צעשטערט. אַלץ חרוב געוואָרן. די „יבנה"־שול צוזאמען מיט דער שול און בית־המדרש זענען פולשטענדיק צעשמעטערט געוואָרן. דאָס הויז ווו ס'איז געווען די קהילה און לעבן די פּוילישע פאַלקס־שולן און קאָשטשאָל — אַלץ חרוב געוואָרן. אויך דאס הויז ווו מיר האָבן געווווינט — חרוב.

ביי טויבענפעלד אין בעקעריי האָט געאַרבעט א פּוילישער אַרבעטער קאלסקי, האָט ער אַלעמען פאַרטריבן און האט געזאָגט: „יעצט איז די צייט זיך נוקם צו זיין אין די יידן". איר וועט איצט מוזן מיר צאָלן דירה־געלט, ווער עס וויל קען ביי מיר אַרבעטן אלס ארבעטער".

איך האָב זיך נאָכגעפרעגט אויף מיינע חברים גוטגלאס, האלצמאן, פערשטענ־בערג, האָט מען מיר געזאגט, אז זיי זענען אַוועק קיין ביאַליסטאָק.

צומאַרגנס בין איך אַרויס אין שטאָט זען וואָס עס הערט זיך בכלל. קיין איינער פון די חברים וואס זענען נאך פאַרבליבן אין שטאָט האָט נישט געוואָלט גיין מיט מיר, ווייל איך האָב געטראָגן די מיליטעריש קליידער. בין איך אליין אַוועק אין גאַס. ווי איך בין אזוי געשטאנען, הער איך א געשריי און א געלויפעריי פון די יידן. גלייך זענען אויסגעוואַקסן אַרום מיר יונגע פוילישע בחורים און שרייען: „היער איז אַ יודע!" איך ענטפער זיי: „יאָ, איך בין א זשיד!" זיי האָבן מיך גלייך אַריינגעכאַפט אין צימער פון אַ דייטשן ס. ס. מיט די שוואַרצע קליידער, און ער פרעגט מיך, „דו ביזט א יודע?" — יא — ענטפער איך. פאַרוואָס ביזטו נישט אנטלאָפן, נאָר שטיין געבליבן? איך ענטפער: איך בין אַ פאַרוווונדעטער פוילישע זעלנער, איצט פון קראנקן־הויז. די דייטשן האָבן מיר באַלד געמאַכט אָרט צום זיצן און מיך ווייטער געפרעגט: פאַרוואָס איך טראָג נאָך די מיליטערישע קליידער? איך ענטפער אים: ווייל איך האָב נישט קיין אַנדערע.

די פוילישע יונגע אַנטיסעמיטן הייבן אָן פילדערן און שרייען און פאַדערן איך זאָל גיין מיט זיי. איינער ציט אויס די האַנט און וויל מיך שלאָגן. דאָס איז געווען דער ערשטער קבלת־פנים פון די פוילישע ברידער, וואָס איך בין געגאנגען פאַרגיסן מיין בלוט און געבן דאָס לעבן פאַר זייער פאַטערלאַנד.

נאָכדעם בין איך אַוועק אין מאַגיסטראט זיך מעלדן. ווי נאָר איך האָב זיך געמאָלדן ביים באַאמטן קראַנץ, ימח שמו, עפנט ער אויף זיין מויל אויף מיר מיט זידלעריי־ען און ווי איך וויל אים ענטפערן, לאָזט ער מיר נישט און שרייט אויס: „שווייג זשיד! דאַן זענען אַריינגעקומען געסטאַפאָוצעס און מיך מכבד געווען מיט „הונטישער יודע" און מיך געפרעגט פארוואס איך טראג מיליטערישע קליידער. איך האָב געוויזן מיין אויסווייז און געפאָדערט צו רעדן מיטן בירגערמייסטער. זיי האָבן מיך באלד אריינגעפירט צו אים. ביים בירגערמייסטער האָב איך געטראָפן זיין געהילף פראוזע וואָס האָט נאָך ביי אים געאַרבעט פון פאַר דער מלחמה און די יידן האָבן געדארפן פאר אים טאנצן „מה יפית". ער האָט מיך אויפגענומען נאָך „שענער" ווי דער אַנטיסעמיט קראַנץ,מיט שרעקלעכע זידלעריי־ען. איך בין שוין צופריידן געווען, אז ער האָט מיך נישט אַרעסטירט.

דערווייל האָב איך נאָך אלץ געזען דעם חורבן פון דער שטאָט. פון הויז ווו עס איז געווען די אַפטייק, ביזן הויז ווו ס׳האָט געווווינט משה נעלסאָן און אלע הייזער פון מיין פאָטער זענען געלעגן צעשמעטערט ביזן גרונט. נאָר אויף די טראָיאַ־נאָווער (סטאַשיצער), זענען די הייזער געבליבן גאַנץ. אין אַלע הייזער ווו ס׳האָבן געווווינט יידן, ווויינען איצט קריסטן. אַלע געוועלבער וואָס זענען נישט צעשטערט געוואָרן זענען פאַרכאַפט פון די פּאָליאַקן. א מישמאַש, יידישע קינדער דרייען זיך ארום אין די גאסן און זוכן זייערע עלטערן, ווויינען און קלאָגן, עלטערן זוכן קינדער. ווו עס ווויינען יידן הערט מען אַמערסטן יללות און געווויינען. מ׳האָט מורא אַרויסצוגיין פון שטוב. קיין ייד זעט מען נישט אין גאַס. יעדן טאָג נייע באַפעלן.

אָט זע איך די פֿאַראַרדענונג, אַז יעדער ייד מוז טראָגן א מגן דוד אויפן האַנט, אנדערש טאָר ער זיך נישט באַווייזן אויף דער גאס. איך האָב קיין מגן דוד נישט אָנגעטאָן, ווייל איך בין געגאנגען אין מיליטעריש קליידער.

איך קאָן אין שטוב נישט איינזיצן און מוז אַרויסגיין אין גאַס. איך זע ווי מען כאַפט א ייד און זיי גיבן אים 4 סיגארעטן מיט איינמאָל צו פֿאַררויכערן. און ווען ער האָט שוין דאָס געטאָן צווינגען זיי אים נעמען דאָס פייער אין מויל אריין און ווען

משה שוואַרץ בעת זיין באַזוך אויפן סאָאַטשעווער בית־הקברות —
אין יאָר 1949 — ביי דער איינציק גאנץ-געבליבענער מצבה.
(פון רעכטס: יוסף גרונדוואג מיט זיין פרוי, מאַיאַ)

די יסורים פון דעם פייער זענען גרויס און ער ווארפט דאָס אַוועק, באַשיט מען אים מיט טויטע קלעפ, אַז הימלען האָבן זיך געדאַרפן עפענען. זיי האָבן געכאַפט א צווייטן ייד, אויסגעשמירט אים דאס פנים מיט עפעס א שמירעכץ און ער מוז לויפנדיק אין גאַס שרייען: דאָס האָבן מיך די יידן אזוי אויסגעשמירט! און יעדער איז אים מכבד מיט טויט־קלעפ. מיר איז פינסטער געוואָרן אין די אויגן פאַר בושה און איך האָב זיך געוואלט באַגראָבן לעבעדיקערהייט. אַזוי האָב איך פאַרברענגט אין גרויסע ליידן שוין דעם פערטן טאג אין סאָאַטשעוו. איך האב געטראַכט ווי צו ראַטעוועז מיינע עלטערן, זיך אַליין, אָבער איך בין אומבאַהאָלפן. אין דעם איז צו מיר געקומען אַ באקאנטער, צבי גאָלדבערג, און מיר דערציילט, אַז די גאַנצע משפחה גאָטהעלף, 31 נפשות, זענען געהרגעט געוואָרן אין וואַרשע פון אַ באָמבע אין א הויז אויף אָרלע גאַס.

און וואָס האָט געטראָפן מיט דער גאַנצער פאַמיליע חיים לייב ליבערמאן, וואָס האָט געווינט אין שכנות מיט נחום גרונדוואג? ווען די דייטשן זענען אריין אין שטאָט איז די משפחה אווען נאָך קאַמפינאָס, איין זון איז געווען אין מיליטער און דאָרט האָבן זיי זיך געטראָפן מיט די זין. די דייטשן האָבן געכאַפט די גאנצע משפחה מיט די זין, געגומען איין זון יהושע, און ער האָט געמוזט אויסגראָבן א קבר, אלע האָבן זיך געמוזט אַוועקשטעלן לעבן קבר און אַזוי האָט מען זיי געשאָסן. ער, יהושע

האָט געמוזט אַלע פאַרשיטן און ווען ער האָט געענדיקט, האָבן זיי אים אַליין דערשאָסן. אָבער ער איז פארוווונדעט געוואָרן און ביינאכט איז ער אַוועק קיין סאָכאַטשעוו.

הערנדיק אזעלכע שרעקלעכע זאכן, האָב איך באַשלאָסן אַנטלויפן צו די רוסן. איך האָב געזוכט א שותף און האָב דאָס פאַרגעלייגט בערגאייזן... האט ער נישט געוואָלט, נאר לוין, דעם שמידטס זון האָט איינגעשטימט. מיר זענען אַוועק קיין וואַרשע, קיין מאַלקין, דאָס איז געווען די גרענעץ. פון מאַלקין קיין ביאַליסטאָק. דארטן האָבן מיר געפונען נחום גרונדוואגס איידעם, מענדל פרידמאַן מיט מאַניעץ און פרוי סענדער מיט מענדל יאקובאָוויטש, מיט דער פאַמיליע שמואל האָלצמאַן, יוסף גרונדוואָג. איך האָב געהערט אַז אַ סך פון זיי זענען שוין אָפגעפאָרן אויף אַרבעט ווי: פוטער, צבי מיט דער פרוי, נחום טילמאן, אהרן און לייבל פער־שטענבערג מיט דער פרוי און נאָך אַנדערע.

זייענדיק עטלעכע טעג אין ביאַליסטאָק, האָט זיך מיר פארגלוסט וויסן וואָס עס הערט זיך אין אונדזער שטעטל, ווו איך האָב איבערגעלאָזט מיין פאַמיליע, איך בין צוריקגעפאָרן קיין פוילן. קומענדיק צוריק אין שטאָט אריין, האב איך געהערט, אז מען האָט געכאַפט בני תערובות, און פון יעדער אזא גרופע הרגענען זיי אויס אייניקע. איך בין גלייך צוריק אַוועק קיין ביאליסטאָק און פון דאָרט האָט מען מיך געשיקט אין ווייטן צפון. אָפזייענדיק דאָרט צוויי יאָר, בין איך געקומען קיין ישראל,

מרים פליישמאן

פון די לעצטע טעג אין ווארשעווער געטא

אפריל 1943:

פון מיין גאַנצער משפחה אין סאָכאַטשעוו בין איך איינע אַליין געבליבן. מיין שוועסטער גיטל מיט איר מאַן וואָלף גאָלדמאַן און זייערע קינדער האָט מען נאָך ביי די ערשטע אַקציעס אוועקגעשיקט — אין 1942. אין דער זעלבער צייט אויך מיין ברודער מלך און מיינע שוועסטער אסתר און רחל מיט זייערע מענער.

אַ געוויסע צייט האָב איך זיך נאָך געהאַלטן צוזאַמען מיט מיינע שוועסטער חיה און גאָלדע. וועז דער מצב איז אַבער געוואָרן אַלץ האָפענונגסלאָזער און עס איז געוואָרן גרויזאַם קלאָר, אַז פריער־שפּעטער דערוואַרט אונדז אַלעמען דער זעלבער סוף, האָבן מיר באַשטימט צו צעשיידן זיך. מיינע שוועסטער, העל־בלאָנדע פרויען מיט אַן אַרישן אויסזען זענען אַרויס פון געטאָ און געפאָרן קיין פּיעטריקאָוו, ווו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי גויים אין די אַרומיקע דערפער. ליידער איז פון זיי קיין זכר נישט געבליבן.

צופעליק האָב איך זיך — אין וואַרשעווער געטאָ — געטראָפן מיט מיין קוזין שמאי פליישמאַן, אברהם שלום׳ס זון, וועלכער האָט מיר פאָרגעלייגט, אַז איך זאָל זיך אַריבערציען אויף אָסטראָווסקע 2, ווו ער געפינט זיך מיט זיין ברודער, יצחק, אין די קעלערס פון אַ צעשאָסן הויז. די דאָזיקע קעלערס זענען פאַרבונדן מיט די קעלערס פון די רואינען אזוי, אַז דאָס דאַרף זיין אַ זיכערע „סקריטקע". איך בין דאָרט אַריבער.

דעם 19־טן אַפּריל ביינאַכט האָט אונדזערס אַ פריינד, אַ יידישער פּאָליציאַנט אונדז מודיע געווען, אַז דאָס גטאָ איז באַלאַגערט מיט שוועדע מיליטער־טרופּן. אין גרויס שרעק זענען מיר אַרונטער אינעם בונקער. צוזאַמען זענען מיר געווען 70 פערזאָן — מענער, פרויען און עטלעכע קינדער. דאָ האָבן מיר געהאַט עלעקטרישע ליכט און אויך וואַסער. לופט האָבן מיר באַקומען דורך אַ רער, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן טונעל.

שוין אייניקע טעג ווי אַלץ ציטערט־אויף פון די שוועדע אויפרייסן, וואָס

קומען פאַר אַרום אונדז. מיר ליגן צוזאַמענגעפּרעסט, מורא־האָבנדיק אויפצוהייבן דעם מינדעסטן שאָרך.

אין אונדזער בונקער זענען פאַראַן עטלעכע אונטערוועלט־פאַרשוינען, וועלכע האָבן מיט זיך געווער. זיי שפּילן די ראָל פון אונדזערע „באשיצערס". צווישן זיי איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער סכסוך וועגן עפּעס אַ טונקעלן ענין און דער באזיגטער, ישראליקל, האָט געדראָט מיט נקמה.

אינדרויסן הערן זיך די שיסעריין און באָמבעס־אויפּרייסן גאַנץ נאָענט און אַרום אונדז ברענען די הייזער. נאָך פון נעכטן דרינגט אַריין דורכן רער שטיקנ־דיקער רויך. די לופט אין בונקער איז שווער צו אָטעמען, די אויגן טרערן, אין האַלדז שטיקט און מיר אַלע שטיקן זיך. ביינאַכט עפענען מיר די געהיימע קלאַפּע, כדי צו כאַפּן אַביסל לופט. מען האָט אויך געוואָלט זען וואָס עס טוט זיך אינ־דרויסן. פלוצלינג האָט זיך ישראליקל אַרויסגעכאַפּט פונעם בונקער און איז נעלם געוואָרן. מיר האָבן געהאָט אַ חשד, אַז ער וועט אונדז פאַרראַטן. פאַרטאָג האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקן אויפּרייס און די ליכט איז אויסגעלאָשן געוואָרן. מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט אין גרויס שרעק. ביי דער קלאַפּע האָט זיך דערהערט ישראליקס קול: „אָט האָט איר די פאַרניכטונגס־קאָמאַנדע"! אין דעם מאָמענט האָט זיך די קלאַפּע געעפנט און עס האָט זיך דערהערט אַ באַפּעל: „הערַאוס"! צוזאַמען מיטן געבריל איז אַריינגעפאַלן אין בונקער אַ האַנט־גראַנאַט. עס איז געוואָרן אַ שרעקלעכע מהומה. אין טויט־שרעק זענען מיר אַרויסגעקראָכן פונעם בונקער. די פאַרוווונדעטע האָבן די דייטשן אַרויסגעשלעפּט אונטער שטאַרקע קלעפּ פון זייערע ביקסן און בייטשן. אַרומגערינגלט פון די באַוואָפנטע דייטשן האָט מען אונדז געפּירט צום „אומשלאַגפּלאַץ". דער גאַנצער וועג איז געווען פאַרגאָסן מיט בלוט. טויטע קערפּערס האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאַסן. מענטשן זענען געשפּרונגען פון די באַלקאָנען און פענצטער און זיך צעשמעטערט אין די ברוקן־שטיינער. אַזוי האָט זיך געצויגן אונדזער יסורים־וועג ביז צום אומשלאָג־פּלאַץ. דאָרט האָבן מיר געטראָפן גרויסע מאַסן פון יידן אַרומגערינגלט פון אוק־ראַינער. די גרויזאַמקייט פון די אוקראַינער איז שווער צו באַשרייבן. זיי האָבן אונדז אונטער געשלעגן פון בייטשן אַריינגעטריבן אין געביידעס. דאָרט האָט מען אונדז געהאַלטן 24 שעה אָן וואַסער. דער שמוץ פון די קלאָזעטן האָט זיך געגאָסן אויף די פּאָדלאָגעס און מיר זענען געשטאַנען אינעם שמוץ און געוואָרט אויף דער רייע אויפגעלאָדנט צו ווערן אין די בהמות־וואַגאָנען, וואָס דאַרפן צוריק־קומען פונעם פריערדיקן טראַנספּאָרט.

צומאָרגנס האָט די געסטאַפּאָ צוזאַמען מיט די אוקראַינער אָנגעהויבן אַרויס־יאָגן אונדז פון די הייזער צו די וואַגאָנען אונטער מערדערלעכע געשלעגן. מענטשן זענען געפאַלן און געטראָטן געוואָרן פון די הינטערשטע רייען. און אַזוי האָט מען

אונדז אַריינגעשטופט אין די וואַגאָנען. די געשרייען און געווייגען פון פרויען און קינדער האָבן זיך אויסגעמישט מיט די שיסעריין.

פאַרחלשטע, האַלב־טויטע זענען מיר געשטאַנען צוזאַמענגעפרעסט קעראָפער צו קעראָפער. ענדלעך האָט דער צוג זיך געירט. צווישן אונדז האָבן זיך געפונען עטלעכע דאָקטוירים, וועלכע האָבן גענוג ביי זיך ציאַנקאַלי (סם). זיי האָבן דאָס איינגעשלונגען און זיך אויסגעלייזט פון גרויזאַמען גורל. די אַרומיקע אין וואַגאָן האָבן געקוקט אויף זיי מיט קנאה.

אַ קליינע גרופּע פון אונדז האָט באַשטימט צו פרוווון דעם גורל דורך שפּרינגען. מיין קוזין, שמאי, האָט געהאַט ביי זיך באַהאַלטן א שטאָלענע פייל. ביינאכט האָט ער אָנגעהויבן אַדורכצופיילן דעם ריגל פון דער וואַגאָן־טיר. אים האָבן געהאָלפן נאָך עטלעכע מענער. אין משך פון גאַנצן טאָג האָבן זיך די מענער געביטן און אָן אויפהער געפיילט. מ׳האָט געווארט אויף די שפּעטערע נאַכט־שעהען, וועו די וואַך דרימלט אין זייערע וואַך־בודקעס. ענדלעך איז זיי געלונגען אַדורכצופיילן דעם אייזערנעם פּרענט, און פאַרזיכטיק האָט מען די טיר עטוואָס אַוועקגערוקט. שמאי און נאָך איינער זענען די ערשטע געשפּרונגען, נאָך זיי — איך.

עס האָט זיך דערהערט געשרייען און שיסעריין. אַרויסשפּרינגענדיק בין איך, ווייזט אויס, געפאַלן אויף די באַן־שינעס און זיך שטאַרק צעקלאַפּט. ווי לאַנג איך בין געלעגן באַוווסטלאָז געדענק איך נישט. וועו איך בין אָבער געקומען צום באַוווסטזיין, האָב איך זיך געפונען אין א געדיכטן וואַלד. ארום מיר איז פינצטער, אָבער איך פיל, אַז איך בין אינגאַנצן באַגאָסן מיט בלוט. אַזוי בין איך געלעגן א געוויסע צייט. איך האָב דערהערט קרייען פון הענער. הייסט עס, אַז נאָענט פון מיר געפינט זיך א דאָרף. מיט גרויס שווערניקייט האָב איך זיך געשטעלט אויף די פיס און אָנגעהויבן גיין אין דער ריכטונג פון הענער־געקריי. איך בין געווען שטאַרק דאָרשטיק און האָב געוואָלט צוקומען צו א פויעריש הייזל, כדי צו שטילן מיין דאָרשט און אָפּוואַשן דאָס בלוט. וועו דער הימל האָט זיך אָנגעהויבן רויטלען, האָב איך באַמערקט א פויעריש הייזל. איך בין צו צום הויף און געוואָלט אָנקלאָפּן אין טויער. דאָ איז פּלוצים, אויף מיר אָנגעפאַלן א גרויסער הונט און צעביסן מיר דעם אָרעם. אויף דער האַווקערייי פון הונט איז אַרויס א פויערטע און האָט מיך אַוועקגעטריבן. נישט ווייט האָט זיך געפונען א צווייטע כאַטע, האָב איך דאָרט אָנגעקלאָפּט. א פויערטע האָט געעפנט די טיר און מיך אַריינגעלאָזט. איך האָב זיך דאָרט אָפּגעוואַשן און א ביסל אָפּגערוט. דער פויער איז אַוועק פון שטוב און אין א צייט אַרום איז ער צוריקגעקומען צוזאַמען מיט א כאָפּטע שקצים. ער האָט באַפוילן, אַז איך זאָל פאַרלאָזן די שטוב. איך בין אַרויס און די גאַנצע באַנדע נאָך מיר.

דערנענטערנדיק זיך צום וואַלד האָבן זיי אָנגעהויבן פאָדערן געלט פון מיר. איך האָב געהאַט ביי זיך א פאָר טויזנט זלאָטעס, האָב איך זיי דאָס אַוועקגעגעבן.

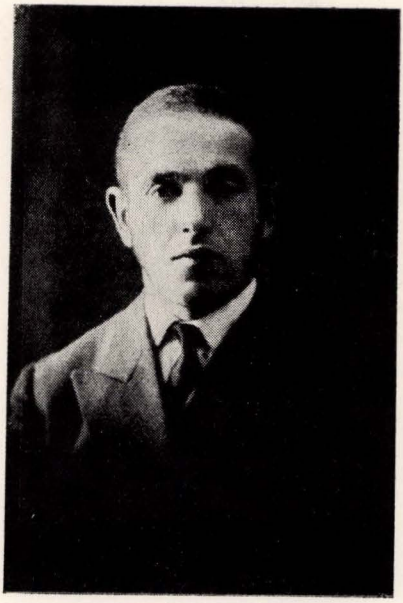

מלך פליישמאַן
זון פון ר׳ עזר

זיי זענען אַוועק און איך בין ווייטער געגאַנגען. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט אַ פּויערטע, וועלכע האָט געזעצט קאַרטאָפל. איך האָב זיך געבעטן ביי איר, אַז זי זאָל מיך מיטנעמען מיט זיך אויף איבערצונעכטיקן. זי האָט געזאָגט, אַבער זי האָט מורא געהאַט פאַר אירע שכנים. זי האָט אַנגעוויזן אויף די קושאַקעס (קוסטעס) לעבן איר הויז, וווּ איך וועל קאָנען איבערנעכטיקן און פאַרטאָג זאָל איך אַריבערגיין דעם וואַלד, וווּ עס געפינט זיך אַ באַן־סטאַנציע.

זוכנדיק אַ פלאַץ וווּ איבערצונעכטיקן, האָב איך באַגעגנט אַ יידיש מיידל, וועלכע איז אויך געשפרונגען פון צוג צוזאַמען מיט אירס אַ קוזין, וועלכן זי זוכט אַרום. ביידע זענען מיר איבערגעשלאָפן די נאַכט אין די קושאַקעס און פאַרטאָג האָבן מיר זיך געלאָזט איבערן וואלד צו דער באַן־סטאַנציע. פלוצלינג האָט דאָס מיידל אַנגעהויבן רופן: יאַנעק! דאָס האָט זי געפונען איר קוזין. זי איז געווען זיכער אַז ער געפינט זיך דאָ אינעם וואַלד. אויף איר רופן האָבן זיך באַוויזן אַ באַנדע גויים, באַוואָפנט מיט שטעקנס און העק. זיי זענען אַנגעפאַלן אויף אונדז און געפאָדערט געלט. ווען איך האָב זיי דערקלערט, אַז איך האָב שוין מער נישט קיין געלט, האָבן זיי געענטפערט: „דאווּאי קאַפּאָטע" און — אַראָפגעריסן פון מיר מיין פוטער־מאַנטל, אין וועלכן איך האָב געהאַט אייגנגעלייט עטלעכע הונדערט דאָלאָר. איך בין געבליבן אַן אַ גראָשן געלט. דאָס מיידל האָט געקויפט צווויי בילעטן — פאַר מיר און פאַר איר — קיין פראַגע.

צוריק קיין פראַגע אויף דער אַרישער זייט.

יחיאל זילבער דערציילט

דער פארטיזאן פון סאבאטשעוו

וו׳ די מלחמה האָט אויסגעבראָכן זענען אַלע אַנטלאָפן פון סאָבאָטשעוו קיין ווארשע. און ווען די דייטשן זענען נאָר אַריין קיין ווארשע, האָט מען גלייך אָנגעהויבן צוריקלויפן. אויך איך מיט מיין משפחה האָבן דאָס זעלבע געטאָן. באַלד צו מאָרגנס ווי מיר זענען צוריק געקומען, האָבן מיר ווי אַ סך אַנדערע נישט געפונען אונדזערע ווינונגען, וואָס מיר האָבן איבער־ געלאָזט. די הייזער זענען שוין געווען פאַרכאַפט פון די פאַליאָקן, פון די צוריקגעקומענע פליטים און די אַלע איבעריקע הייזער זענען אויפגעריסן פון די באָמבאַדירונגען. מיר האָבן זיך געמוזט באַגנוגענען מיט אין צימער, אַבי צו האָבן ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן.

די דייטשן האָבן גלייך אָנגעהויבן כאַפּן אויף אַרבעט און מיך בתוכם. מען האָט געכאַפּט מענער, פרויען, יונג און אַלט. מיך האָט מען געשיקט צום באַן־הויף צוזאַמען מיט אַ גרופּע פרויען, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אויך פוילישע. די דייטשן האָבן באַפוילן, אַז די פרויען זאָלן וואַשן די פאָדלאָגעס און ברענגען וואַסער און ווען די פרויען האָבן געבעטן שמאַטעס מיט וואָס צו וואַשן, האָבן די דייטשן געגעבן אַ באַפעל: „אַלע פרויען אויסטאָן די אונטער־הויזן דערמיט וואַשן די פאָדלאָגעס און דערנאָך צוריק זיי אָנטאָן". איך בין געווען צווישן זיי דער אייניציקער מאָן און זע־ ענדיק זייער פאַרלעגנהייט און בושה אין דער אָנווועזנהייט פון די דייטשן ביים אויסטאָן און צוריק אָנטאָן די נאַסע און שמוציקע הויזן, האָב איך אויפן אָרט באַשלאָסן: גיין, איך בלייב נישט דאָ.

צו מאָרגנס אין דער פרי בין איך מיט נאָך אַ גרופּע חברים: וואווע בזשעזשינסקי, גרשון הויקער, ישראל גאָטהעלף, ליכטנשטיין, האָלענדער, אהרן פירשטנבערג אַוועק צום באַן און אָנטלאָפן פון סאָבאָטשעוו קיין ביאַליסטאָק.

אָפּזייענדיק בערך אַ האַלב יאָר אין ביאַליסטאָק, האָבן חברה אָנגע־ הויבן ציען אַ היים צוריק קיין סאָבאָטשעוו. איך האָב זיי געזאָגט, אַז איך פאָר נישט צוריק. חברה האָבן אָבער מורא געהאַט זיך אַ ריר־טאָן אַן מיר

און מיך געבעטן, אַז איך זאָל זיי צוריק פירן און דערנאָך וועל איך אַליין צוריק פאָרן קיין ביאַליסטאָק. איך האָב נישט געקענט צוהערן זייער בעטן זיך און האָב באַשלאָסן נאָכקומען זייער ביטע. מיר זענען אַוועק צום גרע־נעץ־שטעטל זארעמבאַ־קאָשטיעלנא, און פון דאָרטן אַריבערגעשוואַרצט די גרענעץ.

קיין ביאַליסטאָק האָב איך נישט געקענט צוריק פאָרן, און דערפאַר באַ־שלאָסן פאָרן קיין סטאָלפּצע. דאָרט האָט געווויינט ס ק ו ר נ י ק. קומענדיק צו אים האָב איך דאָרט געטראָפן מ א נ י ע ב ז ש ע ז ש י נ ס ק י, ש ר ה ס ק ו ר נ י ק מיט איר ברודער, פרוי און קינדער. ביזן יאָר 1941 האָב איך געאַרבעט אין אַ קאָרטעל ביי די רוסן. אלע איינווויינער האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, נאָר מיר האָבן די רוסן נישט דערלויבט צו אַנטלויפן. און ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט, האָבן זיי מיך גלייך געגומען צוריק צו מיין אַרבעט אַלס שניידער. וועז די דייטשן האָבן געמאַכט דאָס געטאָ, האָבן זיי מיך נישט געהייסן זיין אין געטאָ. אָבער די יידן זענען געווען פאַראינ־טערעסירט, אַז איך זאָל יאָ ווויינען אין געטאָ, ווייל צו יענער צייט האָבן זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע אויפשטענדלער. דאָרט ווו כ׳האָב געאַרבעט ביי די דייטשן, האָט זיך געפונען אַ צענטראַלע פון געווער. און די יידן האָבן געווואָלט, אַז כ׳זאָל העלפן אין דער אונטערערד־אַרבעט. דער דייטשער שעף האָט מיך געאַכטעט און איך האָב ביי אים דערפאַר געפועלט, אַז ער זאָל מיר דערלויבן נאָר שלאָפן אין געטאָ.

איין מאָל זאָגט מיר דער שעף: „היינט גייסטו נישט שלאָפן אין געטאָ, ווייל מאָרגן וועט מען אַלע יידן אויסראָטן דאָרט". דערהערנדיק די טרויע־ריקע בשורה, בין איך גלייך אַוועק צום יודענראַט און דערציילט וואָס מאָרגן דאַרף געשען אין געטאָ. די יידן האָבן זיך אָבער אויסגעלאָכט פון מיר. דאַן בין איך אוועק צום דייטשן שעף און געבעטן זיין מיטהילף ארויסצו־ראַטעווען צוויי משפחות פון די טויזנט וואָס זענען דאָרט געווען קאָנצענטרירט, ער איז מיט מיר אַוועק אין געטאָ און אַרויסגענומען די צוויי פאַמיליעס.

אויף צו מאָרגנס איז געקומען צו מיר דער שעף און מיך אַרויפגע־פירט אויפן בוידעם פון קאָרטעל, ווו ער האָט מיך מכלומרשט אויסבאַ־האַלטן. דורכן קליינעם פענסטערל האָב איך געזען ווי די דייטשן מיט די לעטן קומען אַן מיט פאַרשידענע מאַשין־געווער און לאָזן זיך גלייך צום געטאָ. אַריינקומענדיק אין געטאָ האָבן זיי גלייך געעפנט אַ פייער, ביז עס האָט זיך נישט געזען קיין לעבעדיקער נפש. צום סוף האָבן זיי נאָך געפונען עטלעכע לעבעדיקע מענטשן האָבן זיי ארויסגעפירט אויפן פעלד און דאָרט דערשאָסן. נאָך דעם ווי אַלץ האָט זיך געענדיקט זענען די דייטשן מיט די לעטן אַוועק, דאַן בין איך אַריין אין געטאָ אָפּזוכן דעם בונקער ווו

עס האָבן זיך באַהאַלטן אַ גרופּע חברים און זיי אַרויסגעאַטעוועט פון דאָרט.

אַ צייט שפּעטער האָט מען אַנגעהויבן ברענגען מלבושים צום קאָרטעל ווו כ׳האָב געאַרבעט. דאָס זענען געווען די מלבושים פון די אויסגעמאָרדעטע יידן. דאָ האָט מען זיי סאָרטירט און אַ סך פון זיי פאַרטיילט צו דער פּוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט דערפאַר געדארפן ברענגען פּוטער, עופות און אַנדערע זאַכן.

איינמאָל זאָגט צו מיר דער שעף, אַז ער גייט אויף אָפּרו, נאָר אויף אַ קורצער צייט און איך זאָל אַליין אַלץ ברענגען אין אָרדענונג. ס׳איז באשטימט געווארן אַ צייטווייליקער פאַרטרעטער אויפן אָרט פון שעף. דער פאַרטרעטער האָט מיר געזאָגט, אַז ער דאַרף 30 מאָן צו דער ארבעט אין קאָרטעל. כ׳בין אַוועק אין געטאָ און געבראַכט 30 מאָן. מיר האָבן צוויישן זיך באַשלאָסן אַריינצושמוגלען געווער אין געטאָ און אַזוי האָבן מיר געטאָן. יעדער איינער האָט אין זיין שעניק געהאַט אַריינגעלייגט געווער. דאָס געבראַכט אין געטאָ און אָרום 10 אַ זייגער ביינאַכט אַרויסגענומען דאָס באַהאַלטענע געווער, און אַוועק אונטערצונדן דעם קאָרטעל. איידער מיר האָבן דאָס געטאָן האָבן מיר געשוואָרן, אַז מיט דעם געווער מוזן מיר נקמה נעמען פאר דעם פערגאָסענעם בלוט. נאָך דעם ווי דער קאָרטעל אין געשטאַנען און פלאַמען, זענען זיי אַלע אַוועק אין וואַלד.

פון דער דאָזיקער גרופּע זענען בסך־הכל לעבן געבליבן 7 פערזאָן. נאָך דער באַפרייונג זענען 2 געבליבן אין לאָדזש און 5 זענען אַוועק קיין ישראל: רבקה קאַנטאָראָוויטש, נאטעק, מאָניעק ווערטהיים, און דער דערציילער פון די שורות. די איבעריקע 23 האָבן נישט זוכה געווען די באַפרייאונג.

דאָס לעבן אין וואַלד.

דאָס אַנטלויפן פון די 30 נאכן אונטערצינדן דעם קאָרטעל — איז געלונגען און אַלע זענען בשלום געקומען אין וואַלד אַריין. ביי דער ערשטער באַראַטונג איז באַשלאָסן געווארן: אזוי ווי די דייטשן וועלן דאָך זיי זיכער אויסגעפונען, זאָל יעדער איינער פון זיי וויסן ווי אַזוי נקמה צו נעמען. ווער עס וועט בלייבן ביים לעבן, זאָל צוקומען צו אַ באשטימטן פונקט אין וואַלד.

מיר זענען נאָך געווען גרינע אין וואַלד. באַמערקנדיק פון ווייטנס אַ קליין הייזעלע, האָבן מיר באַשלאָסן אַז דריי מאָן זאָלן צוגיין אַהין און נעמען עסן. די איבעריקע חברים זאָלן בלייבן אויפן גרענעץ פון וואַלד בכדי צו היטן די דריי. אויפן וועג האָט מען געגעבן עטלעכע שאָסן אין דער לופטן, כדי אָפּצושרעקן דעם פויער, וואָס ווויינט אין הייזל. דערזעענדיק די דריי האָט ער זיי טאַקע געגעבן אַ ברויט און זיי געהייסן מאַרגן אין דער פרי קומען נאָך אַמאָל, וועט ער זיי געבן נאָך פרישע ברויט. אין דער פרי זענען

ויי אַוועק צו דער הייזקע. ווי זיי האָבן זיך נאָר דערנענטערט, איז אויף זיי געעפנט געוואָרן אַ פייער. זיי האָבן זיך גלייך געוואָרפן אויף דער ערד און זיך אָנגעהויבן צוריקציען. ביינאַכט האָבן זיך אַלע צונויפגעזאַמלט ביים אָפּ־געשטימטן פונקט און באַשלאָסן נקמה צו נעמען אין דעם פויער. חברה זענען אַוועק אונטערצינדן די הייזקע.

אין חודש אויגוסט 1942 האָבן מיר זיך געוואָלט פאַרבינדן מיט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער. אָבער די גויים האָבן אונדז געוואָרנט, אַז דאָ אין דער געגנט געפינט זיך אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער אונטערן נאָמען „נעקראַסאָוו", וועלכע באַרויבן אַלץ פון די אָפּגעראטעוועטע יידן און דערנאָך דערשיסט מען זיי.

אַ גוי האָט אונדז געראַטן, אַז מיר זאָלן גיין טיפער אין וואַלד, ביז אַ 10—15 קילאָמעטער ווייטער פון דאָנען. דאָרטן געפינען זיך גרעסערע וועלדער וווּ מיר וועלן זיין זיכערער. ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז דאָרטן האַלטן זיך אויף ווייסע פּאָליאַקן — פּאַרטיזאַנער, וואָס הרגענען יעדן וועמען זיי טרעפן אָן. אַ געווייסע נאַכט האָבן זיי טאַקע געעפנט אויף אונדזער וואַך אַ פייער און איינעם דערהרגעט. מיר האָבן זיך באַלד אַנט־קעגנגעשטעלט און נאָך איין חבר פון אונדז איז אין דער נאַכט געפאַלן. מיר האָבן פון דאָרט געמוזט אַוועק און זיך „באַזעצן" אין דער געגנט הומא־נאווטשינע, ווו עס האָבן זיך געפונען ווייס־רוסן. מיר האָבן גלייך אָנגע־הויבן גראָבן גריבער און מאָכן ווינונגען ווייל ס׳האָט זיך דערנענטערט ווינטער. מיר האָבן אויסגעגראָבן דריי גרויסע גריבער: צוויי צום ווינטער. מיר האָבן אויסגעגראָבן דריי גרויסע גריבער: צוויי צום ווינטער און דעם דריטן פאַר אלע אנדערע זאַכן. אַז מיר זענען פארטיק געוואָרן מיט דעם, האָבן מיר באַשלאָסן צוצוגרייטן עסן אויף אַ צייט פון אַ פאָר חדשים. מיר זענען אַוועק ווייט פון אונדזער פונקט, כדי נישט צו געבן קיין סימנים וווּ מיר געפינען זיך. אויפן וועג האָבן מיר צוגענומען ביי אַ פויער אַ פערד מיט וואָגן און געזומען עסן וויפל מיר האָבן נאָר געקאָנט. דער פויער האָט דערווייל געמאָלדן די דייטשן פון דעם פאַל. די דייטשן האָבן זיך צעלייגט אויף אַ געוויסן וועג בכדי אונדז צו כאַפּן, אָבער מיר האָבן אויסגעמיטן און זענען נישט געפאָרן מיטן גלייכן וועג, נאָר דורך זייטיקע פעלדער. מיר האָבן דאָס עסן גוט באַהאַלטן און דאָס פערד מיטן וואָגן אַרויסגעפירט ווייט פון וואַלד. די זעלבע נאַכט האָבן מיר געהערט אַ שרעקלעכע שיסעריי. באַלד אין דער פרי האָבן מיר זיך צוגעכאַפּט צו אַ נאָענטן פויער און גע־פרעגט וועגן די שיסעריי ביינאַכט. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אויפן ליי־דיקן וואָגן וואָס מיר האָבן אַרויסגעשיקט, האָט זיך אַרויפגעזעצט אַ דייטשער פאַטראָל, וואָס האָט זיך איבערגעביטן און געפאָרן מיטן וועג וווּ מ׳האָט זונדז געהיטן, דער צווייטער פאַטראָל וואָס האָט אונדז אָפּגעוואָרט ביי אַ געוויסן פונקט. האָט דערקענט דאָס פערד, און נישט וויסנדיק, אַז אויפן

וואָגן זיצן דייטשן, האָבן זיי געעפנט אַ פייער ווייל זיי זענען געווען זיכער, אַז דאָס שיסן זיי אויף אונדז. די דייטשן ווידער וואָס האָבן זיך געפונען אין וואָגן האָבן געמיינט, אַז דאָס שיסן צו זיי פֿאַרטיזאַנער, האָבן זיי צוריקגעשאָסן אַזוי, אַז פון ביידע זייטן זענען געפֿאַלן 45 דייטשן.

דער סוף איז געווען, אַז זיי האָבן דערשאָסן דעם פֿויער, ווייל זיי האָבן אים חושד געווען אַז ער האָט אָנגעפירט מיטן גאַנצן שטיקל ארבעט.

דערהערנדיק פון אַ פֿויער, אַז מ׳גרייט צו ליקווידירן דעם סטאַלפצער געטאָ, האָבן מיר באַשלאָסן צו גיין קיין סטאַלפצע אָפּראַטעווען נאָך יידן.

אין סטאַלפצע האָבן מיר נאָך אָנגעטראָפֿן שרה סקורניק מיטן ברודער, שוין אָן די קינדער, אויך מאַניע בזשעזשינסקי. מיר האָבן זיי געבעטן, אַז זיי זאָלן קומען צו אונדז אין וואַלד, ווייל דאָרטן האָבן זיי אויסזיכטן צו בלייבן לעבן. סקורניק האָט נישט געוואָלט צוליב דעם ווייל ער האָט געמאַכט גוטע געשעפטן און מאַניע האָט אויך נישט געוואָלט, ווייל זי האָט געאַרבעט ביי אַ „גוטן" דייטש, וועלכער האָט איר פארזיכערט, אַז ער וועט איר אָפּראַטעווען.

מיר זענען צוריק אין וואַלד מיט גרויס באַדויערן. די דייטשן האָבן געהאַט אַ רשימה פון די יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין וואַלד און פון צייט צו צייט פלעגן זיי מעלדן, אַז דער אָדער יענער איז געכאַפּט געוואָרן און דערשאָסן געוואָרן. פֿאַרשטענדלעך אַז מיר, די פֿאַרטיזאַנער האָבן אַלץ אָפּגעלייקנט, אָבער ליידער, האָבן די יידן געגלויבט די דייטשן.

נישט ווייט פון וואַלד האָבן מיר זיך פֿאַרבונדן מיט אַ פויער קאַראָוויטש. פון אים האָבן מיר זיך דערווּסט וואָס מען רעדט וועגן די יידישע פֿאַרטיזאַנער. דורך אים האָבן מיר אויך געשיקט בריוו אין געטאָ צו סקורניק און בזשעזשינסקי און געבעטן זיי זאָלן זיך אָפּראַטעווען, ווייל די דייטשן האָבן באַשלאָסן צו מאַכן די גאַנצע געגנט פון סטאַלפּצע יידן־ריין.

ווען דער פויער איז צוריקגעקומען, האָט ער אונדז דערציילט, אַז אין סטאַלפּצע געפינט זיך שוין מער נישט קיין איין יידן.

יעדן אָוונט זענען צוויי אַנדערע פון אונדז געגאַנגען צום פויער, וואָס מיר האָבן געהופן „לעגאַלשטשיק", כדי באַקומען ידיעות. יאַנואַר, 1943 זענען געגאַנגען נתן און מאניעק וועלטהיים, צוויי ברידער. דאָס איז געווען אַ דאָנערשטיק. דאָרט האָבן זיי זיך דערווּסט, אַז זונטיק קומט פֿאָר די חתונה פון אַ וויס־רוסישן פֿאָליציאַנט, וועלכן מיר האָבן אַ לאַנגע צייט אַרומגעזוכט, ווייל ער האָט געשאָסן אין רוביזעוויטש אַ יידן. מיר האָבן גלייך באַשלאָסן אויספירן אונדזער נקמה. אונדזער חברה איז געקומען צום לעגאַלשטשיק און ער האָט געשיקט זיין פרוי זענען וועט עס געפינט זיך אויף דער חתונה. מיר האָבן באַקומען אַ ידיעה, אַז דאָרט געפינט זיך דער גע־

זוכטער פֿאַליציאַנט, צוויי דייטשן און נאָך צוויי פֿאַליציאַנטן. קומענדיק צום פּלאַץ פון דער חתונה האָבן מיר געטראָפֿן די 5 חברה שיכור. מיר האָבן זיי גלייך געזומען צו אונדז אין וואַלד אַריין. ביז מיר זענען צוגעקומען צו אונדזער פונקט, האָבן מיר מיט זיי געענדיקט.

צומאָרגנס פרי זענען געקומען אַ גרופּע פֿאַליציאַנטן אין דאָרף און אַרעסטירט ביי אַ 200 משפחות און געפֿאָדערט פון זיי אַנצווייזן ווו די יידישע פֿאַרטיזאַנער געפינען זיך. אָבער קיינער פון זיי האָט נישט געקענט ווייזן.

אַ קורצע צייט נאָך דער געשעניש האָט דער לעגאַלשטשיק אונדז אינפֿארמירט, אַז די דייטשן גרייטן זיך דורכקאָנטראָלירן די וועלדער און געפינען אַלע די, וואָס געפינען זיך אין זיי. דער פּויער האָט אונדז געראַטן זיך צו דערווייטערן פון אונדזער פונקט. נאָך אַ באַראַטונג פון אַלע, איז באַשלאָסן געווארן אַוועקצוגיין און אָפּצוזוכן פֿאַרטיזאַנער. נאָר איינער, לייב וואַלעצקי מיט זיין פרוי האָבן געזאָגט, אַז מיר דאַרפן בלייבן ביז זומער אויפן פּלאַץ.

מיר האָבן יעדן טאָג באַקומען ידיעות פון לעגאַלשטשיקן וועגן דעם מצב און כסדר געהערט, אַז די דייטשן גרייטן זיך צו קאָנצענטרירן פיל מענטשן צו דער אַרבעט. דערווייל האָט זיך אויך ביי אונדז געשלעפּט דאָס פֿאַרלאָזן אונדזער אָרט.

איינמאָל, אין חודש מערץ וועז רבקה קאַנטאָראָוויטש איז געגאַנגען בייטן די וואַך, האָט זיך באַוויזן לעבן איר אַ פרוי, און ניט וויט פון איר אַ מאַן, זי איז געווארן צעטומלט און נישט געווסט וואָס צו טאָן. די צוויי זענען דערווייל אַוועק און רבקה איז געקומען אונדז דאָס איבערגעבן. מיר זענען גלייך אַרויס זוכן די צוויי, מיר האָבן זיי שוין נישט געפונען און באַשלאָסן צו פֿאַרלאָזן ביינאַכט דעם פונקט.

אַ זייגער 11 ביינאַכט האָבן מיר געהערט אַ שטאַרקן אויפּרייס. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס האָט מען אויפגעריסן אונדזער פונקט, זייענדיק זיכער, אַז מיר געפינען זיך דאָרט. גראָד מיט אַ קורצער צייט צוריק זענען מיר פון דאָרט אַוועק.

מיר זענען אַוועק אין נאלעבאק־פושטשע. דאָרט האָט זיך געפונען דער גאַנצער שטאָב פון די פֿאַרטיזאַנער. מיר האָבן געראָטנט, אַז מיר וועלן זיך קענען פֿאַרבינדן מיט זיי, אָבער מיר האָבן דאָס נישט געקענט באַווייזן, ווייל ביז מער ווי הונדערט מענטער פון נאלעבאק־פושטשע איז נישט געווען מעגלעך צוצוקומען. דערפֿאַר האָבן מיר זיך געמוזט נעמען אַן אַנדער וועג, צו די וועלדער פון רוביזעוויטש. דאָרט האָבן מיר געפונען ביי אַ 150 רוביזעוויטשער יידן. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז צו זיי קומען

אַלעמאָל פֿאַרטיזאַנער. זיי האָבן זיך מיט אונדז זייער דערפֿרייט, ווייל מיר זענען אַלע געווען באַוואָפנט מיט געווער.

ביי זיי האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז צווישן די פֿאַרטיזאַנער וואָס קומען צו זיי, זענען דאָ אזעלכע וועלכע נעמען צו דאָס געווער און אַלץ וואָס זיי געפינען ביי יידן. איינער פון זיי הייסט טאלעק פון קובאַנאַווס אָטריאַד. אַ צווייטער — מינין, קאָמאַנדיר־ראָטע, פון הויפט־שטאַב. זיי האָבן אונדז געהייסן זיך אויסהיטן פֿאַר אָט די פֿאַרשוינען, ווייל זיי קענען באַלד ביי אונדז אָפּנעמען דאָס געווער. ביי דער געלעגנהייט האָבן אונדז די פֿאַרטיזאַנער אויך דערציילט, אַז עס געפינט זיך דאָ אַ לעגאַלטשיק פון קובאַנאַווס אָטריאַד.

איך און ווערטהיים, אַ לערער פון מלאַווע, זענען אַוועק צום רייסקי, זיך דורכגערעדט מיט אים. אים איבערגעגעבן וויפל מענטשן און געווער מיר האָבן. מיר האָבן פֿאַרלאַנגט, אַז ער זאָל אונדז פֿאַרבינדן מיט די פֿאַרטיזאַנער, ער האָט אונדז געהייסן קומען דעם 15־טן אַפּריל און דאָרטן וועלן זיך געפינען איניקע פון דעם אָטריאַד.

צום באַשטימטן טערמין זענען מיר געקומען. דאָרט האָבן מיר שוין געטראָפֿן אַ גרופּע ביי אַ געגרייטן טיש. מיר האָבן זיי דערציילט פון אונדזערע מעשים ביז היינט און זיי האָבן דאָס אונדז באַשטעטיקט, ווייל זיי האָבן געהערט די גאַנצע צייט פון אַ גרופּע יידן וואָס דרייען זיך אַרום אין יענער געגנט. מיר האָבן זיי פֿאַרגעלייגט אונדז אַריינצונעמען אין פֿאַרטיזאַנקע־אָטריאַד. זייער ענטפער איז געווען, אַז די מענער קענען זיי אַרייננעמען, אָבער נישט די פרויען. מיר האָבן דעם באַדינג נישט אַנגענומען און באַשלאָסן זיך צו טרעפֿן מיט זיי אַ צווייט מאָל. אָבער אויך דאָס צווייטע מאָל טרעפֿן זיך, האָט קיין רעזולטאַטן נישט געבראַכט, ווייל זיי האָבן זיך געהאַלטן ביי זייער פֿאַרשלאָג און מיר האָבן די פרויען נישט געוואָלט איבערלאָזן אויף אומקום. און אַזוי זענען מיר זיך צעגאַנגען מיט גאָרנישט.

דערווייל האָט זיך געענדיקט דערווינטער. אין אָנפֿאַנג זומער האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן פון באַראַנאָוויטשער געטאָ יידן מיט געווער, וועלכע זענען געקומען צו אונדז. מיר האָבן זיך אַ ביסל פֿאַרשטאַרקט מיט זיי. דאַן האָבן מיר באַשלאָסן צו מאַכן אַ שטיקל אַרבעט. מיר האָבן באַשלאָסן צו קומען אין אַ קליין שטעטל אוויענץ, נישט וויט פון רוביזעוויטש, ווו ס׳געפינען זיך אַ צענדליק פֿאָליציאַנטן און מיט זיי ענדיקן.

אין אַ געוויסער נאַכט זענען מיר צוגעקומען צום פונקט ווו די פֿאָליציי געפינט זיך. דער פֿאָליציאַנט וואָס איז געשטאַנען אויף דער וואַך, האָט דערפילט אונדזער באַוועגונג, האָט ער גלייך געשאָסן אין דער לופט. מיר האָבן גלייך פֿאַרנומען פונקטן און געענטפֿערט מיט פייער אויף דעם הויז.

די שיסעריי האָט געגומען בערך אַ האַלבע שעה. פון דעם הויז האָט מען אונדז מער נישט געענטפערט. דאָס איז אונדז געווָארן אַ ביסל פאַרדעכטיקט, מיר האָבן געמיינט, אַז מען רינגלט אונדז אַרום, האָבן מיר באַשלאָסן שיקן אַ גרופּע פון 7 מאַן אויף דער צווייטער זייט הויז און פון דאָרטן וואַרפן אַ גראַנאַט. זעענדיק, אז אויף דעם ענטפערט מען אויך נישט, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז 10 מאַן זאָלן אַריין אין הויז זען וואָס איז דאָרט די שטיל־קייט. איך מיט נאָך 9 מאַן זענען אַריין און האָבן קיינעם נישט געפונען. ווייַזט אויס, אַז עס איז זיי געלונגען צו אַנטלויפן. איבערלאָזנדיק אַלץ — פּראָדוקטן, בהמות א.א. מיר האָבן אַלץ אויפגעלאָדן אויף אַ וואָגן, אונטער־געצונדן דאָס הויז און אַוועק.

צומאָרגנס זענען געקומען עטלעכע קאָמאַנדירן פון די פאַרטיזאַנער און געזוכט די יידן וואָס האָבן נעכטן געמאַכט דאָס שטיקל אַרבעט. מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט פאַר זיי. זיי האָבן אונדז געדריקט די הענט און מיט אונדז זיך געזעצט טרינקען און עסן. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז זיי שיקן גלייך אַ באַריכט קיין מאָסקווע, אַז אַ קליינע גרופּע יידישע פאַרטיזאַנער, האָבן אַן זייער הילף באַוויזן אָפּצוטאָן אַזאַ פיינע אַרבעט.

מיר האָבן ווידער באַנייט אונדזער פּאַרשלאָג, אונדז אָנצושליסן צו זייערע פאַרטיזאַנער, דאָן וועלן מיר באַווייזן נאָך וויכטיקערע אַרבעטן. אָבער זיי — זייערס: נאָר אַן די פרויען, און מיר האָבן אויף די פרויען נישט געוואָלט מוותר זיין.

ס׳האָט זיך דערהערט, אַז די דייטשן גרייטן זיך ווידער מאַכן אָבלאַווע אין דער גאַנצער געגנט. אַלע פאַרטיזאַנער האָבן אָנגעהויבן אָפּטרעטן פון די דערפער און זיך געלאָזן אין דער פּושטשע, אין די וועלדער וואָס גע־פינען זיך ביי מאָסקווע.

מיר האָבן אין פּושטשע נישט געקענט קומען, ווייל מיר זענען נישט געווען קיין אָפּיציעלע פאַרטיזאַנער. האָבן מיר געמוזט בלייבן אין דעם ראַיאָן. מיר האָבן זיך דערווּסט, אַז אין אָנפאַנג יוני דאַרפן זיך אָנהייבן די אָב־לאָווע. גלייך האָבן מיר זיך פאַרטיילט אין גרופּן צו דריי מענטשן. יעדע דריי האָבן געדאַרפט האָנדלען אויף אייגענער אחריות און זאָרגן פאַר אַלעם.

דעם 10־טן יוני 1943, האָבן זיך אָנגעפאַנגען די אָבלאַווע. פריער האָבן זיי געשיקט די גויים און אונטער זיי זענען געגאַנגען די דייטשן. די אָב־לאָווע אין פּושטשע האָט געמוזט ביי אַ דריי וואָכן, אָבער אין אונדזער ראַיאָן האָט עס נאָר געמוען איין טאָג צייט. די דייטשן האָבן כסדר גע־פאָרשט ביי די גויים וועגן די יידישע פאַרטיזאַנער, אָבער די פּויערים האָבן מורא געהאַט צו דערציילן, ווייל זיי האָבן געהיטן זייער לעבן.

נאָך דריי וואָכן האָבן זיי פאַרלאָזט די פּושטשע אָן געווונטשענעם רע־

זולטאַ, ווייל זיי האָבן זיך נישט אָנגעטראָפן מיט די פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן פאַרכאַפּט די פושטשע. נאָך דעם האָבן די פּאַרטיזאַנער אָנגעהויבן קומען צוריק אין די דערפער. איך מיט נתן וועראַטהיים זענען פונקט אין אָוונט געווען ביי אַ פויער. אינמיטן עסן איז אַריינגעקומען אַ קאָמאַנדיר פון קאַלינינס אָטריאַד. אַזוי ווי ער האָט כסדר געהערט וועגן אונדז, האָט ער זיך נאָך אויסגעפרעגט גענויע פרטים און אונדז געמאָלדן, אַז ער האָט באַשלאָסן אונדז אַריינצומען אין קאַלינין־אָטריאַד. צוגעזאָגט, אז די צווייטע וואָך וועט ער שיקן צו אונדז אַ פּאַרטיזאַנער מיט אַ בריוו און ער וועט אונדז ברענגען צו די פּאַרטיזאַנער פון זיין אָטריאַד.

אין משך פון דער צייט האָט זיך באַוויזן מינין, אַ ביסל שיכורלעך און האָט אויפן אָרט דערשאָסן דריי פרויען מיט איין מאַן פון די רוביזע־וויטשער יידן. מיר האָבן זיך דאָן געפונען אַ צווויי קילאָמעטער פון דעם אָרט ווו ער האָט די 4 יידן דערשאָסן. הערנדיק די שיסעריי פון וווייטנס, זענען מיר באַלד געקומען צום אָרט. מיר האָבן גלייך ביי אים צוגענומען דאָס געווער און אים געוואָלט שיסן אויפן אָרט. מיר האָבן זיך אָבער מישב געווען, אים געבראַכט אַ לעבעדיקן צו אונדז און באַפוילן נישט נקמה נעמען דערווייל אין אים. לויט אונדזער רוף איז געקומען פון שטאַב אַ פּאַרטיזאַנער, קאלקער, אַ פּאָלימיאָטשיק און געפאָדערט פון אונדז, אַז מיר זאָלן אַרויס־געבן מינינען, אָן וועלכע עס איז שריפטלעכע באַפולמעכטיקונגען. מיר האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן און געפאָדערט, אַז ער זאָל ברענגען אַ קאָמאַנדיר פון זייער שטאַב און ער זאָל אים משפטן דאָ אויפן אָרט. נאָר לויט זיין אורטייל וועלן מיר אים אַרויסגעבן, ווייל מינין האָט אונדז געוואָרנט, אַז אויב מיר וועלן אים הרגענען, וועלן זיינע חברים אונדז אַלע אויסהרגענען.

צומאָרגנס האָט דער שטאַב געשיקט צו אונדז דעם נאָטשאַלניק שטאבא, מיר האָבן אים איבערגעגעבן אַלץ וואָס ס׳האָט פאַסירט. ער האָט אונדז געבעטן, אַז מיר זאָלן אים איבערגעבן מינינען מיט זיין מאַשין־געווער און זיי וועלן אים שוין משפטן ביי זיך אין שטאַב. מיר האָבן נישט געקענט אָפּזאָגן זיין פּאָדערונג און אים אַרויסגעגעבן. מיר האָבן זיך כסדר אינטערעסירט מיטן משפט, ביז מיר האָבן געהערט, אַז מ׳האָט מינינען נישט געמשפט. מיר האָבן אויך געהערט, אַז אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער פון זייער אָטריאַד גרייט זיך גאָר אין אונדז נקמה צו נעמען. מיר זענען געווען גרייט אויף אַלעמען, ווען מיר האָבן איינמאָל געטראָפן זייערס אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער, האָבן מיר אַריינגעלייגט קוילן אין אונדזער געווער, כדי זיך קענען פאַרטיידיקן, אָבער ווי ס׳וויזט אויס האָבן זיי מורא געהאַט זיך פאַרנעמען מיט אונדז זעענדיק, אַז מיר זענען גרייט דערצו.

אַזוי האָט זיך געצויגן די אָנגעשטרענגטע באַציונג צווישן אונדז מיט זיי,

ביז עס זענען געקומען זייערע צוויי פֿאַרטיזאַנער און אונדז אַריבערגעפירט אַלס גאַנצע גרופּע אין אָטריאַד פון קאליניז.

אין אָטריאַד האָבן שוין אַלע געוווסט, אַז עס קומען די גרופּע „טשארני" — (אַזוי האָבן זיי אונדז געַרופֿן, ווייל אונדזער גרופּע פֿאַרטיזאַנער האָט מען געַרופֿן אויפֿן נאָמען פון דעם שרייבער פון די שורות, יחיאל זילבער, ווייל ער איז אַ ברונעטער). זיי האָבן זיך מיט אונדז זייער געפֿרייט און נישט געגלויבט, אַז מיר זענען יידן, ווייל יידן קענען אַזעלכעס נישט באַווייזן. זיי האָבן געטענהט, אַז מיר יידן קענען נישט נעמען נקמה, נאָר בלויז זיך מקריב זיין אויף קדוש־השם.

באַלד האָבן מיר באַשלאָסן צו דערציילן דעם קאָמאַנדיר פון אָטריאַד, אַז מינין, דער קאָמאַנדיר־ראָטע פון הויפּט־שטאָב, האָט באַווילזן צו דער־שיסן 4 יידן. מען האָט אונדז צוגעזאָגט אים משפטן, אָבער ביז היינט איז צו אונדז נישט דערגאַנגען קיין שום ידיעה פון אַ משפט איבער אים. להיפוך — ער האָט כסדר געדראָט, אַז ער וועט נקמה נעמען אין אונדז. דער קאָמאַנדיר האָט אונדז געמאָלדן, אַז מאָרגן פֿאָרן צוויי פון אונדז אין דער בריגאַדע. אַזוי איז טאַקע געווען. צוויי פון אונדזערע פֿאַרטיזאַנער זענען מיט אים מיט אין בריגאַדע און זיך געטראָפֿן מיטן נאַטשאַלניק אסאבאוא־דיעלא און אים אַלץ דערציילט פון מינינען. ער האָט אונדז פֿאַרזיכערט, אַז אין אָ וואָך אַרום וועט ער צושיקן אַ באַריכט וועגן דעם ענין.

דעם באַשטימטן טאָג האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל, אַז אונדזער גאַנצע גרופּע זאָל קומען אין הויפּט־שטאָב.

מינין איז שוין דאָרט געווען און אין אונדזער אַנוועזנהייט האָט מען פֿאַרגעלייענט די גאַנצע באַשולדיקונג. ער האָט זיך מודה געווען און זיך פֿאַרטיידיקט, אַז ער איז געווען אין אַ שיכורן צושטאַנד. נאָך דער דערקלערונג האָט דער קאָמאַנדיר גערופֿן צו אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג פון די פֿאַרטיזאַנער פון הויפּט־שטאָב, דאָרט האָט ער פֿאַרגעלייענט דעם פּראָטאָקאָל און גע־פֿאַדערט, אַז די פֿאַרזאַמלטע זאָלן אַרויסטראָגן דעם אורטייל. דער פסק־דין איז געווען: טויט. אַלע ווי איינער האָבן געזאָגט, אַז עס קומט אים טויט־שטראָף.

דאָן האָט מינין אַליין זיך געוואַנדן צו „טשארני" מיט דער פראַגע אויב ער וויל אים שיסן? דער ענטפער איז געווען: „יאָ! אַזעלכע הינט בין איך גרייט גלייך צו שיסן". גלייך האָט ער באַקומען דעם באַפעל צו שיסן און ער האָט מינינען אַריינגעשאָסן 4 קוילן. פֿאָר יעדן דערשאָסענעם ייד — אַ קויל.

מינין האָט געטראָגן אויף זיך אַ גוטן לעדערנעם מאַנטל, האָט דער קאָמאַנדיר באַפוילן, אַ געוויסן צוקער ווועלכער האָט געאַרבעט אַלס דרוקער

אין הויפט־שטאַב. (געפינט זיך היינט אין תל־אביב) אַז ער זאָל דעם מאַנטל פון אים אַראָפנעמען און זיך אים נעמען צום אָנדענק.

ביזן יאָר 1943 זענען די פּאַרטיזאַנער נאָך געווען שוואַך, ווייל עס האָט געטראָפן אַ סך פּאַלן, אַז די גויים האָבן זיי ארויסגעגעבן צו די דייטשן. שפּעטער האָבן זיך די פּאַרטיזאַנער פּאַרשטאַרקט און אָנגעהויבן צו פּאַר נעמען קליינע ישובים, זיי פּאַרטיילט אין ראַיאָנען און אָנגעהויבן מאָנען פּאָדאַטקעס (שטייערן). אַזוי אַרום איז געלונגען צו וואַרפן אַ ביסל אַ פּחד אויף דער פּויערישער באַפעלקערונג.

די הויפט־באַזע פון די אַלע פּאַרטיזאַנער האָט זיך געפונען אין דער פּושטשע, וווּ עס האָבן זיך געפונען פיל טויזנטער פּאַרטיזאַנער, וואָס זענען געווען צעשפּרייט איבער אַ שטח פון פיל טויזנטער קוואַדראַט קילאָמעטער, צווישן מינסק, ווילנע און בריסק.

אונדזער ראַיאָן איז געווען נאַוואַגרודעק און נאַוואַיעלניע. אין די צוויי שטעטלעך האָבן זיך נאָך געפונען פיל דייטשיש מיליטער, ווייל דאָס זענען צוויי גרעסערע, פּאַרצווייגטע באַן־פּאַרקער פונקטן.

די ערשטע פעולה פון אונדזער גרופּע איז געווען אַרונטערלאָזן אַ באָן פון די רעלסן. פון אונדזער גרופּע האָט מען אויסגעוויילט 4 יידן און 2 קריסטן פון דעם אָטריאַד. קומענדיק אין דעם נאָענטסטן דאָרף, זענען די קריסטן אַריין צום לעגאַלשטשיק. יעדער אָטריאַד האָט געהאַט באַשטימט זיין לעגאַלשטשיק. די חברה פון דער גרופּע האָט מען דערלאַנגט עפּעס איבער־בייסן און דער לעגאַלשטשיק איז אַוועק צום באַן־הויף באַקומען אַ ידיעה ווען דאָרף אָנקומען די באָן. ער האָט זיך אומגעקערט און איבערגעגעבן, אַז די וואָך וועט קיין באָן צו אונדז נישט קומען, ווייל מ׳האָט זי איבערגע־פירט אויף אַ צווייטן פונקט, אָדער ריכטונג. האָבן מיר באַשלאָסן זיך נישט אומצוקערן מיט לייַדיקע הענט.

מיר זענען אַוועק אין דער געגנט פון נאַוואַגרודעק, האָט אונדז אַ פויער געזאָגט, אַז זיי ווייסן אויך נישט ווען ס׳וועט קומען אַ באָן. אָבער דערפאַר האָבן זיי אונדז איבערגעגעבן, אַז עס קומען צו זיי כסדר דייטשן איבער־נעכטיקן. זיי ברענגען קליידונג, נאַפט און באַקומען דערפאַר פּוטער, אייער און אַנדערע פּראָדוקטן. האָבנדיק די ידיעה, האָבן מיר באַשלאָסן צו וואַרטן ביז מאָרגן פרי, כדי אָבסערווירן וויפל דייטשן קומען דאָ אַהער. מיר האָבן זיך צעטיילט אין צוויי גרופּן: איינע האָט זיך געפונען נאָענט און די צווייטע — אַ ביסל ווייטער פון דעם אָרט.

פּלוצלונג האָבן מיר דערזען ווי דריי דייטשן קומען אַן מיט פּעק. מיר האָבן זיי גלאָזט זיך דערנענטערן און ווען זיי זענען צוגעקומען גאָר נאָענט פון אונדז, זהָבן מיר אויף זיי געשפּרונגען אַ פייער און מיר האָבן געזען ווי

צוויי זענען גלייך געפאלן און דער דריטער איז געווען ראנירט. דאן האבן מיר זיי געהייסן אויפהויבן די הענט. זיי האבן אזוי געטאן. אין דעם צו־שטאנד האבן מיר זיי געבראכט אין דארף אריין. דעם ראנירטן האבן מיר געגעבן גיכע־הילף. דערנאך האבן מיר זיי געזומען מיט זיך אין פושטשע אויף אן אויספארשונג.

עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז אלע זאכן וואס די דייטשן האבן גע־בראכט צו די גויים, זענען געווען יידישע. דער קאמענדאנט האט נאך דער אויספארשונג איבערגעגעבן די דייטשן צו מיר אין האנט, כדי זיי דער־שיסן. איך האב זיך געוואנדן נאך א דערלויבעניש פון קאמאנדיר, אוועק־צופירן צו ביעלסקין אין אטריאד די דריי דייטשן.

דער פארטיזאנער־שטאב האט באשטימט ביעלסקין, ער זאל צונויפזאמלען אלע עלטערע מענטשן, פרויען און קינדער פון נאוואגרודעק און נאווא־יעלנע־לידא, באראנאוויטש, פוילישע יידן א.א. אזוי האט מען צונויפגעקליבן א 1,500 יידן, אויף וועלכע ער האט געדארפן אכטונג געבן און היטן. די דריי דייטשן האט מען אוועקגעפירט צו זיי, כדי די יידן זאלן אין זיי נקמה נעמען. דער קאמענדאנט אליין האט די דריי דייטשן איבערגעגעבן צו דעם ביעלסקי־שטאב אלס מתנה.

אן עלטערע פרוי, גיטל בארקאווסקי האט גלייך דערקענט אין איינעם פון די דריי דייטשן, דעם מערדער וואס האט ארויסגענומען איר טאכטער פון שטוב און זי גלייך דערהרגעט.

ביעלסקי האט גלייך צונויפגערופן אלע 1,500 יידן און געזאגט צו די דייטשן: „אט זענען די יידן, אין וועלכע איר האט א גרויסן טעות געהאט, מיינע־דיק אז איר וועט זען די יידן נאר ווי איר ווילט. אט זענען זיי אויך דא און זיי וועלן אין אייך נקמה נעמען".

די פרוי גיטל בארקאווסקי האט די ערשטע נקמה גענומען אין דעם דייטש וואס האט דערהרגעט איר טאכטער און אויף די איבעריקע צוויי האבן אויסגעפירט דעם אורטייל די איבעריקע יידן.

מיט א קורצער צייט שפעטער האבן מיר באקומען א ידיעה, אז עס דארף אנקומען א צוג און מיר דארפן אונדזער ארבעט טאן. ווען מיר האבן זיך דערווייטערט פון אונדזער ראיאן, האט מען אונדז געמאלדן, אז אויף מאלאדעטשנער ליניע גייט היינט ביינאכט א צוג.

אין מאלאדעטשנע האבן מיר זיך גלייך פארבונדן מיט א לעגאלשטשיק, וועלכער האט אונדז געדארפן צושטעלן אלע ידיעות. ער האט אונדז גע־בראכט די ידיעה, אז די נאכט דארף דא דורכפארן א צוג מיט מיליטער קיין סטאלינגראד. מיר האבן גלייך אנגעהויבן צוגרייטן אלע מינעס, ביז גאר נאענט צו די ליניעס. דערנאך זיך דערווייטערט ביז א 30 מעטער

בערך. דריי ביינאַכט האָבן מיר דערהערט, אַז עס דערנענטערט זיך דער צוג. דאַן האָבן מיר זיך נאָך מער דערווייטערט פון דער ליניע און געוואַרט.

אין דעם פונקט האָט די באַן אָנגעהויבן גיין לאַנגזאַמער, ווייל דער וועג איז געווען בארג אַראָפּ. און ווען זי איז געקומען צו די מינירונגען — האָבן אַלע אויפגעריסן. ווען מיר זענען שוין געווען גאָר ווייט פון דעם אָרט, האָבן מיר נאָך געהערט די געוואַלדן און געשרייען פון די פאַרוווּנדעטע. צומאָרגנס פרי האָבן מיר גלייך געשיקט דעם לעגאַלשטשיק באַקומען ידיעות וואָס עס הערט זיך און וויפל דייטשן זענען דאָרט געווען. ער האָט אונדז געבראַכט אַן ענטפער, אַז דער גאַנצער צוג איז געווען פול מיט דייטשן. עטלעכע הונדערט היטלער־יוגנט.

אַז מיר זענען צוריקגעקומען אין דער פושטשע, האָט מען שוין געווּסט פון אונדזער אַרבעט. דער שטאַב האָט גלייך פאַרשריבן אויף אונדזער קאָרטע: נאָך אַ צוג אַראָפּגעפירט פון דער ליניע, ווייל יעדער פאַרטיזאַנער־גרופּע האָט געהאַט איר פלאַן אין שטאַב.

דער הויפּט־שטאַב פון מאָסקווע האָט געגעבן אַ באַפעל, נישט דערמעגלעכן די דייטשן באַקומען הילף פון קיין שום פּלאַץ, וואָס זיי האָבן אַזוי געברויכט.

איינמאָל האָט מען מיך געפרופן אין שטאַב און צו מיר געזאָגט: דו ביזט אַ סטאַלפּצער און קענסט גוט די געגנט. אַ קילאָמעטער פון סטאַלפּצע געפינט זיך אַ יישוב — שוויערזשנע. דאָרט געפינט זיך אַ טאָרטאָק, וואָס אַרבעט־אויס געוויסע טיילן פאַר די דייטשע עראָפלאַנען. אַזוי ווי דער טאָר־טאָק באַקומט האָלץ פון די וועלדער, זאָל געשיקט ווערן אַ פאַראָרדענונג צום שעף פון טאָרטאָק, אַז האָלץ פון די וועלדער קענען נאָר באַקומען דייטשן. עטלעכע טעג כסדר זענען געקומען פויערים נעמען האָלץ און ער האָט זיי נישט דערלויבט. מיר האָבן זיך גלייך פאַרבונדן מיט אונדזער לעגאַלשטשיק, כדי ער זאָל גיין הערן און זען וואָס טוען די דייטשן.

דער לעגאַלשטשיק האָט אונדז געמאָלדן, אַז אין טאָרטאָק געפינען זיך אַ סך דייטשע פליער וואָס קענען נישט אַהיימפאָרן. זונטיק אין דער פרי שיקן די דייטשן אַרויס דריי מאַשינען אין וואַלד, כדי צו ענדיקן מיט די פאַרטיזאַנער.

שבת ביינאַכט זענען גלייך געשיקט געוואָרן דריי ראָטעס פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך צעטיילט אין דריי גרופּן, כדי צו קענען די דייטשן אַרומ־רינגלען מיט פייער פון אַלע זייטן. לעבן דעם שעכטהויז, בערך אַ קילאָ מעטער פון טאָרטאָק, ד.ה. דעם פונקט וואָס מיר האָבן באַשטימט איז גע־ווען בערך איין קילאָמעטער פון דעם פלאַץ וווּ זיי פאָרן אַרויס און פון דאָרטן האָבן זיי נאָך געדאָרפן וווייטער פאָרן אַ 10 קלמ.

אַרום 8 אַ זייגער אין דער פרי האָבן מיר שוין אָנגעהויבן הערן דאָס

געזאגט: דויטשלאַנד... מיינעדיק, אַז זיי האָבן נאָך צו פֿאַרן אַ לאַנגע שטרעקע. ווי נאָר אָבער זיי האָבן זיך עטוואָס דערנענטערט, איז געקומען דער באַפֿעל: פייער! קיין איינער פון זיי האָט אפילו נישט באַ־וויזן צו נעמען די ביקס אין האַנט. אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן. וועט עס איז נאָר פֿאַרוווּנדעט געווען, מיט דעם האָב איך געענדיקט. מיר האָבן אַראָפּ־געזומען די מיליטעריש קליידער פון 90 דייטשן. אַלע צוזאַמענגעלייגט אין איין קופּע און ארויסגעשטעלט אַ באַקאַנטמאַכונג: „אַנטשולדיקן זיך, הער שעף! ביים צווייטן מאָל, ווען זיי שיקן מער וואַרע, וועלן זיי באַקומען בע־סערע איינפֿאַקונג“...

מיר האָבן זיך צוריקגעלאָזט אין דער פּושטשע מיט זייער פיל געווער.

אין ביעלסקי אָטריאַד

איך האָב זיך געטראָפן מיט ביעלסקין און ער האָט מיר פֿאַרגעלייגט, אַז איך זאָל מיט אַ גרופּע יונגע פֿאַרטיזאַנער אַריבער צו אים, ווייל אים איז זייער שווער מיט עסן. ער האָט סאַמע עלטערע מענטשן און די געגנט ווו זיי זענען איז זייער אַן אָרימע. איך האָב זיך געוואָנדן צום קאָמאַנדיר פון מיין אָטריאַד און אים געזאָגט, אַז מיין ווילן איז אַריבער צו ביעלסקין, אין אָטריאַד. צום ערשטן האָט ער מיך נישט געוואָלט באַפֿרייען, אָבער דערנאָך האָט ער זיך געריכטעט מיט מיינע גרויסע פֿאַרדינסטן און מסכים געווען.

אין ביעלסקי־אָטריאַד זענען געווען עטלעכע וואַרשטאַטן, ווו אלע כמעט זענען געווען באַשעפטיקט. דערמיט האָבן זיי פיל געהאָלפן די פֿאַרטיזאַנער־גרופּן. עס האָט עקזיסטירט אַ שניידעריי, אַ שוסטעריי, פריזירערס, אַ גרויסע בעקעריי, פֿאַרשידענע לעדער־אויסאַרבעטונגען ווורשט־אויסאַרבעטונגען פון פאַר־שידענע סאָרטן ווי אויך אַ ביקסן־וואַרשטאַט. עס האָבן זיך אויך געפונען שפּיטעלער פאַר פֿאַרשידענע קראַנקייטן.

איך האָב זיך גוט איינגעלעבט אין מיין נייעם פלאַץ. איך האָב געהאַט דאָס געפיל ווי איך וואָלט זיך געפונען אין ארץ־ישראל. בכלל האָט זיך ביעלסקיס אָטריאַד געפרופן „ירושלים“. איך האָב גלייך צוקאָפּטירט צו זיך נאָך 7 מאַן. די ערשטע זאַך וואָס איך האָב געטאָן — איז געווען ברענגען עסן. ווו איך בין געקומען האָט מען מיך שוין געקענט פאַר אַן אַלטן באַקאַנטן, ווייל אין יענער צייט האָט מען געפילט דעם פּחד וואָס איך האָב אָנגעווואָרפן אויף דער באַפֿעלקערונג. דערפאַר האָט מען מיר אַנטקייגן גע־טראָגן פון אַלעם גוטן.

איך האָב זיך פֿאַרנומען בערך אַ קילאָמעטער פון נאַוואָגרודעק, דאָרט ווו עס האָט נאָך נישט געטראָטן קיין פֿאַרטיזאַנישער פוס. ביי דער באַפֿעל־

קערונג האָב איך געגומען עסן. אין אַ קורצער צייט האָב איך צונויפגענומען 8 וועגנס מיט עסן און בין גלייך אַוועק, ווייל מיר האָבן אָנגעהויבן הערן שיסעריין אין דער ריכטונג פון נאָווּאָגרודעק. מיט אַ גרויסער שנעלקייט זענען מיר אַוועק צום ערשטן פונקט פון דער פּאַרטיזאַנישער־רעגירונג, וווּ עס האָט זיך געפונען דער אָטריאַד „ארשיניקידזי". מיר האָבן זיך אַ ביסל אָפּגערוט, עפּעס איבערגעכאַפּט, אויך געגעבן די פערד צו עסן. אין דעם אָטריאַד זענען געווען 50 פּראָצענט רוסן און 50 פּראָצענט יידן. ווען מיר האָבן געערעט מיט די יידן פון אָטריאַד, האָבן די רוסן געפרעגט וואָר איז דער קאָמאַנדיר פון דער גרופּע. איך האָב זיך פּאַר זיי פּאַרגעשטעלט און באַלד איז געקומען אַ באַפעל פון זייער קאָמענדאַנט: אַזוי ווי דו האָסט געזומען דאָס עסן פון אונדזער ראַיאָן, דאַרפסטו אַלץ אונדז אוועקגעבן.

איך האָב זיי געזענטפערט: אויב איר וועט מיר ברענגען איין אייניציקן פויער, וועלכער וועט באַשטעטיקן, אַז דאָס עסן האָב איך געזומען דא, ביי זיי, באַקומט איר דאָס. נישט נאָר דאָס, נאָר כפל כפליים. אָבער זיי האָבן בשום אופן נישט געוואָלט מוותר זיין און געפּאָדערט די 8 וועגן עסן.

איך האָב געגעבן אַ באַפעל זיך אַוועקלייגן און אָנלאָדן דאָס געווער. די יידן פון ארשיניקידזער אָטריאַד האָב איך באַפוילן זיך גלייך דערוויטערן פון דאָנען. זיי האָבן מיין באַפעל גלייך אויסגעפירט, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט זיך מישן, אָדער דערנענטערן צום גאַנצן ענין. די קאָמאַנדירן פון דעם אָטריאַד האָב איך געהייסן זיך גלייך אָפּטראָגן פון דאָנען.

זעענדיק אַז מיר זענען נישט קיין „קאָלטע" יידן, נאָר יידן וואָס קענען געבן פייער, האָבן זיי זיך אָנגעהויבן אַרויסדרייען פון גאַנצן געשעפט: אַז זיי האָבן נאָר פּרובירט אויף אַ געלעכטער צו פּאָדערן פון אונדז דאָס עסן. אָבער איך בין געשטאַנען פעסט אויף מיין באַשלוס, זיי זאָלן זיך דערווייטערן, ווייל דער סאָוויעטסקער סאָיוז האָט זיי נישט באַפולמעכטיקט צו פּאָדערן אַזאַ זאַך. דערהערנדיק אַזעלכע דיבורים, האָבן זיי זיך אָפּגעטראָגן. מיר האָבן גלייך אינגעשפּאַנט די פערד און זיך געלאָזט צו אונדזער אָטריאַד.

וואָס פאַראַ שמחה עס איז געווען אין אָטריאַד מיט די וועגנס עסן קען מען זיך קוים פאָרשטעלן.

1944

לכבוד דעם נייעם יאָר האָבן מיר באַשלאָסן, אַז ביעלסקי־אָטריאַד דאַרף נישט בלויז זיצן און עסן, נאָר אויך ווייטער נקמה נעמען.

קאַרעליטש איז געווען אַ קליין שטעטל, וווּ עס האָבן זיך געפונען אַ סך דייטשן און נאָך מער פאָליציי, וואָס די ווייס־רוסן האָבן זיי געדינט. האָבן מיר באַשלאָסן זיי אַ ביסל צו באַאומרויקן.

מיר האָבן אַרגאַניזירט אַ ביסל יונגע כוחות און זענען אַוועק אין אַ דאָרף נישט וויט פון קאַרעליטש. עטלעכע פון אונדז האָבן זיך געמאַכט פאַר שיכור און די איבעריקע האָבן זיך פאַנאַנדערגעלייגט אַרום דאָרף. מיר האָבן געזען ווי אַ פויער איז אַוועק אין שטעטל, זיכער איבערגעבן די ידיעה, אַז אין דאָרף זענען געקומען שיכורע יידן ראַבירן. באַלד האָט זיך געווען אַ מאַשין מיט דייטשן און איידער זיי האָבן זיך דערנענטערט צו דער גרענעץ פון דאָרף, האָבן מיר זיי גלייך מקבל פנים געווען מיט אַ האָגל פון קוילן און פייער, אין וועלכן עס זענען געפאַלן און דערהרגעט געוואָרן ביי אַ 20 דייטשן. מיר האָבן ביי זיי צוגענומען דאָס געווער, אַוועק אין אָטריאַד און גלייך געשאַפן נאָך גרופּן.

מיר האָבן אַרגאַניזירט אַ גרופּע, וועמענס אויפגאַבע עס איז געווען אַראָפּצולאָזן באַנען פון די שינעס. די ערשטע באַן איז געווען לעבן נאָוואָיעלנע. זי איז געווען פול מיט געווער. די שטאַבן פון אַלע ראַיאָנען זענען געקומען און אָנגעהויבן פאַנאַנדערטיילן דאָס געווער צווישן זיך. צוליב דעם האָט ביעלסקיס אָטריאַד באַקומען אַ נאָמען, אַלס גוטע קעמפער.

לעבן ביעלסקיס אָטריאַד האָט זיך געפונען אַ בריגאַדע פון פּאָליאַקן. זיי האָבן זיך פון צייט צו צייט דערלויבט אויסצוראָטן יידן. זיי האָבן אפילו שפּעטער אויסגעראָטן פיל רוסישע פּאַרטיזאַנער.

איינמאָל איז אונדזערס אַ גרופּע אַוועק אין אַ דאָרף אויספירן א שטיקל אַרבעט און זיך דאָרט אָנגעטראָפן מיט די פּוילישע פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן פאַרבעטן אונדזער גרופּע אין אַ הויז אַריין, מכבד געווען מיט טרינקען און גלייך געהייסן אויפהויבן זיי די הענט אין דער הויך, ביי זיי צוגענומען דאָס געווער און ביינאַכט אַרויסגעפירט זיי אין וואַלד און זיי אַלע דערשאָסן. איין און אייניציקן פון זיי א י ט ש ע ב ע ר ל אַ רוביזעוויטשער ייִנגל איז געלונגען זיך אַרויסצוקריגן אויף אַזאַ אופן: אין דער צייט ווען די פּוילישע פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געלאָזט צוריק צום דאָרף, כדי צו שיקן פויערים זיי זאָלן באַגראָבן די דערשאָסענע, איז אים געלונגען צו אַנטלויפן און דאָס אַלץ איבערגעבן אין אָטריאַד.

דעם ענין האָט מען גלייך געמאָלדן אין הויפּט־שטאָב און פון דאָרט איז עס איבערגעגעבן געוואָרן קיין מאָסקווע. פון מאָסקווע איז געקומען באַלד אַ באַפּעל צוצונעמען פון די פּוילישע פּאַרטיזאַנער דאָס געווער.

באַלד זענען אַרגאַניזירט געוואָרן עטלעכע פּאַרטיזאַנער־אָטריאַדן, וועלכע זענען אַוועק צו די פּאָליאַקן און ביי זיי צוגענומען דאָס געווער.

אין דער פרי איז אויסגעפירט געוואָרן אַ פלעביסציט: וואָר עס וויל בלייבן ביי די פּאַרטיזאַנער און וואָר עס וויל גיין אַ היים. אַלע האָבן זיך געמוזט פאַרשרייבן. דער לאַגער האָט געציילט עטלעכע טויזנט מענטשן און

פֿאַרשריבן צו בלייבן אַלס פֿאַרטיזאַנער האָבן זיך אינגאַנצן עטלעכע צענדליק.

די פון די פּוילישע פֿאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך פֿאַרשריבן צו בלייבן אַלס פֿאַרטיזאַנער, זענען פֿאַרטיילט געוואָרן אין אײַן אָטריאַד, און די, וועלכע האָבן זיך פֿאַרשריבן צו באַפֿרייען האָט מען אַרײַנגענומען אין אַ באַזונדערן לאַגער.

נאָך אַ לאַנגער און שווערער אויספֿאָרשונג צווישן די פֿאָליאַקן, איבער־הויפּט צווישן די פֿאַרטיזאַנער, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן געהאַט אַן אויפגאַבע צו דערהרגענען אַלע יידישע און רוסישע פֿאַרטיזאַנער. זייער שטאַב האָט זיך געפונען אין ענגלאַנד, אונטער דער אָנפֿירונג פון ניקאָ־לייטשיק, די מחנה וואָס האָט געמיינט פריי צו ווערן, איז פריי געוואָרן אויף יענער וועלט...

מיר האָבן ווייטער פֿאָרגעזעצט אונדזער אַרבעט פון אַרונטערלאָזן באַנען און באַזאָרגן עסן פֿאר אַלטע מענטשן, מענער און פֿרויען.

יוני 1944

וועג די דייטשע אַרמיי האָט אָנגעהויבן אָפּטרעטן, האָבן מיר באַקומען אַ באָפֿעל צו שטיין אויף דער וואַך, ווייל די דייטשן טרעטן אויך אָפּ דורך דער פּושטשע.

ס׳האָבן זיך באַוויזן טויזנטער דייטשן. די פּושטשע איז געוואָרן פול מיט זיי און אַזוי ווי אַלע פֿאַרטיזאַנער האָבן זיך דאָרט קאָנצענטרירט, האָבן זיך די דייטשן גענומען אָנטרעפן מיט זיי.

קיין איין דייטש איז פון דער פּושטשע נישט ארויס לעבעדיק.

אַרום דעם 20־טן יוני האָט זיך פֿלוצים באַוויזן אַ גרופּע פון אַ 1000 דייטשן נישט ווייט פון אונדזער אָטריאַד. ביעלסקי האָט געגעבן אַ באָפֿעל אָפֿרוימען אַלע דייטשן. מיר זענען אַוועק צו זיי און אונטערגעהאַנדלט, אַז זיי זאָלן זיך אונטערגעבן. זייער ענטפֿער איז געווען, אַז צו די רוסן זענען זיי זיך גרייט אונטערצוגעבן, אָבער נישט צו די פֿאַרטיזאַנער.

מיר האָבן גלייך געענטפֿערט מיט פּייער, דערהערנדיק אונדזער שיסעריי איז געקומען אונדז צו הילף נאָך אַן אָטריאַד און מיר האָבן מיט זיי געענדיקט. בשעת דער שיסעריי איז אָנגעקומען נאָענט צו אונדזער אָטריאַד אַן אַנדערע גרויסע גרופּע פון דייטשן, אַזוי, אַז ליידער זענען פון אונדזער זייט געפֿאַלן ביי אַ 10 מענטשן, צוויי זיי יונגע פרויען.

אַ פֿאָר שעה שפּעטער האָבן מיר ווידער געזען אָנקומען אַ גרופּע דייטשן. מיר האָבן גלייך פֿאַרנומען נייע פונקטן און געפֿענט אויף זיי אַ פּייער, וואָס האָט געדויערט אַ 15 מינוט.

מיר האָבן געשיקט אַ ראָזוויעטקע, וועלכע האָט זיך אָנגעטראָפן מיט

דער ראָזוויעטקע פון דער רוסישער אַרמיי און מיר האָבן זיך זייער דער־פרייט, אָבער אונדזער פרייד איז געווען גענישט מיט צער צוליב די 10 מענטשן, וועלכע זענען נאָרוואָס געפאַלן כמעט אין דער לעצטער מינוט פון דער באַפרייונג. אין 10 מינוט אַרום איז אַנגעקומען די רויטע אַרמיי. עס איז נישט איבערצוגעבן יענעם מאָמענט וואָס יעדער האָט פון אונדז גע־פילט. די ערשטע פראַגע פון יעדן פון אונדז, איז געווען, צו איז עמיצער פון זיין משפחה לעבן געבליבן?

עס איז געקומען אַ באַפעל, אַז יעדער זאָל פאַרלאָזן זיין ראַיאָן און גלייך אַוועק אין זיין פלאַץ. מיר זענען אַוועק צוריק קיין נאָוואָגרודעק.

נאָך דער באַפרייונג

די ערשטע טעג האָבן מיר געהיטן דייטשע געפאַנגענע וואָס מיר האָבן געפירט אויף אַרבעט. יעדער איינער האָט געהאַט אונטער זיין אויפזיכט 100 דייטשן.

מען האָט געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע פּאַרטיזאַנער זאָלן זיך פאַרשרייבן. מען גייט ווייטער מלחמה־האַלטן. אַלע האָבן זיך געמאָלדן און האָבן באַקומען אַ באַפעל צו גיין אויפן פראָנט קיין וואַרשע.

דערווייל האָבן זיך פיל דייטשן און ווייס־רוסן קאָנצענטרירט אויף די פונקטן פון די פּאַרטיזאַנער. דאָן איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַ טייל פון די פּאַרטיזאַנער מוזן בלייבן, כדי אויסצוראָטן די געבליבענע דייטשן אין די וועלדער.

עס איז געבליבן דער איסטרוביטעלנע באַטאַליאָן, וועלכער האָט זיך פאַרטיילט אין אָטריאַדן און מיר האָבן אָנגעהויבן פירן אַ קאַמף. טאָג־טעג־לעך האָבן די „העלדן" זיך געמוזט אונטערגעבן און מיר האָבן זיי געגומען געפאַנגען.

דערנאָך האָט מען מיך געשיקט קיין ווילנע אַלס מיליציאָנער. פון דאָרט ווידער קיין קאָוונע. דאָרט האָב איך זיך דורכגערעדט מיט אַ גרופּע, אַזוי ווי די רויטע אַרמיי גייט פאָרויס, זאָלן מיר פאַרלאָזן די ערטער און זיך אַרייַנכאַפּן קיין רומעניע און פון דאָרט וועלן מיר זיך דורכרייסן קיין ארץ־ישראל. דער פלאַן האָט זיך אונדז אָבער נישט איינגעגעבן, וויל מיר האָבן נישט געקענט צוקומען צו דער גרענץ פון רומעניען. מיר האָבן דערפאַר געמוזט צוריק גיין קיין קאָוונע און דאָרט האָבן מיר געלעבט ביזן יאָר 1945, ביז וואַרשע איז פאַרנומען געוואָרן.

מיר האָבן זיך באַראַטן אייניקע חברה און באַשלאָסן פאָרן קיין וואַרשע. אין וואַרשע האָב איך זיך גלייך געטראָפן מיט אַנטעק צוקערמאַן, און מיר האָבן זיך דורכגערעדט וועגן ארץ־ישראל. „מיר וואַרטן שוין אויף דעם אַ

לענגערע צייט" — האָט אַנטעק געזאָגט. איך האָב אים פאַרזיכערט ווידער צו קומען די צווייטע וואָך, ווייל איך וויל דערווייל צופאָרן קיין סאָכאַטשעווו זען צי איז ווער לעבן געבליבן פון מיין משפחה אָדער פון די בני־עיר.

דעם 30־טן אַפּריל 1945 בין איך געקומען קיין סאָכאַטשעווו. איך האָב געטראָפן הערשל גאטהעלף מיט זיין פרוי און פיניע וויינבערג מיט דער פרוי און נאָך עטלעכע יידן. זיי האָבן מיר איבערגעגעבן, אַז ליידער איז קיינער פון מיין משפחה נישט לעבן געבליבן. איך האָב באַטראַכט אונדזער הויף, ווו מיר האָבן געווויינט. דערזעענדיק, אַז אין אונדזער דירה וווינט אַ פּאָליאַק בין איך גלייך צוריק צו דער גרופּע לעבנגעבליבענע יידן, זיי געזאָגט, אַז איך פּאָר גלייך אָפּ, ווייל די שטאָט סאָכאַטשעווו איז נישט מער אונדזער שטאָט.

מחלה לעווין – בוטלער

דער לעצטער פון א משפחה

אין 1945, וועו ס׳האָט זיך געענדיקט די בלוטיקע מלחמה, האָב איך גלייך אַנגעשריבן עטלטכע בריוו קיין סאָכאַטשעוו צו מיין ברודער, נישט וויסנדיק צי ער לעבט, ווי אויך צו פ. ווייַנבערג, ביי וועמען איך האָב זיך אַנגעפרעגט, אפשר האט ער געטראָפן וועמען פון מיין משפחה אויפן וועג. איך האָב אָבער קיין תשובה נישט באַקומען. ערשט אַ פאָר חדשים שפעטער האָב איך באַקומען אַן ענטפער פון ווייַנבערג׳ס פרוי, אין וועלכן זי האָט מיר דערציילט וואָס עס האָט פאַסירט מיט איר מאַן און זי אינפאָרמירט מיך, אַז פון מיין משפחה האָט זי קיינעם נישט געזען.

די האָפענונג צו געפינען עמיצן פון מיין משפחה איז אָפגעשטאָרבן, און איך האָב זיך דערפילט דאָפלט עלנט.

אין אַ צייט ארום האָב איך באַקומען אַ מעלדונג פונעם מדור לחיפוש

מאַניעק, דער זון פון שלמה לעווין

קרובים ביי דער יידישער אַגענט, אַז מען זוכט מיך. עס איז זיך לייכט פאַרצו־שטעלן מיין געפיל. כ׳האָב ממש געציטערט פון פרייד און דערוואַרטונג. קוים דערוואַרט זיך אויף מאָרגן, בין איך אַוועק אין סוכנות און אויסגע־פונען, אז מיין ברודערן־זון מאניעק זוכט מיך. דער איינציקער, וואָס איז לעבן געבליבן פון דער גאַנצער משפחה.

כ׳האָב אים גלייך אַוועקגעשריבן אַ בריוו, פול מיט פרייד, ליבשאַפט און גרייטקייט אים אויפצונעמען און זיין אים אַ פאָטער; כ׳האָב אים געשריבן, אז ער איז ביי מיר פאַרעכנט פאַר מיין קינד, אז עס וואַרט אויף אים אַ וואַרעמע היים, און אַז איך מאַך אַלע באַמיאונגען ער זאָל קומען אַהער.

***

מאניעק איז אַבער קראַנק געוואָרן, און דער דזשאינט האָט אים איבער־געשיקט קיין איטאַליע. אויף זיין סערטיפיקאַט איז געקומען אַן אַנדערער ייד קיין ארץ ישראל.

אַזוי האָבן מיר זיך קאַרעספאָנדירט ביזן יאָר 1951. דאַן בין איך גע־פאָרן קיין איטאַליע כדי צו ברענגען מאניעקן אין לאַנד. די פרייד פון אונדזער באַגעגעניש איז אומבאַשרייבלעך.

פון רוים זענען מיר געפאָרן אין גראטע פאראטא, ווו עס האט זיך גע־פונען דער מוסד, ווו מאניעק האָט געלעבט. דעם גאַנצן וועג האָבן מיר כמעט ביידע געשוויגן. ערשט ביים סוף האָט מאניעק אַנגעהויבן דערציילן, אַז גלייך נאָך דער באַפרייאונג איז ער געפאָרן קיין סאָכאַטשעוו זוכן וועמען פון דער משפחה, אַבער ער האָט קיינעם נישט געטראָפן. ער האָט אַבער באַקומען מיינע בריוו מיטן אַדרעס. זיין מוטער מיט צוויי שוועסטער האָט מען אַוועקגענומען אין טרעבלינקע, און ווו זיין פאָטער (מיין ברודער) איז אַהינגעקומען ווייסט ער נישט. ער האָט געשילדערט ווי ער האָט פיל מאָל געזען דעם טויט פאַר די אויגן.

אין מוסד אין איטאליע ווו ער האָט זיך אויפגעהאלטן זענען געווען 360 יוגנטלעכע. אַלע האָבן אים ליב געהאַט און זיך מיט אים גערעכנט. ער איז געווען אַ שיינער און אינטעליגענטער בחור. די פאָר וואָכן וואָס מיר האָבן צוזאַמען פאַרבראַכט אין איטאַליע, וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. איך האָב מאניעקן ליב געהאַט מיטן גאַנצן האַרצן, ווי אַן אייגן קינד. ער איז אַבער נישט צוריקגעפאָרן מיט מיר, ווייל ער האָט געוואָלט ענדיקן אין איטאַליע זיין שטודיום.

עס איז אַדורך אַ שטיקל צייט. ענדלעך איז באַשטימט געוואָרן זיין לאַנג־געגאַרטע נסיעה קיין ארץ ישראל אויפן 26־טן יולי 1952. אַבער דער גורל האָט אַנדערש געוואָלט. דעם 10־טן יולי האָב איך באַקומען אַ טעלעגראַם,

אַז איך זאָל תיכף קומען קיין איטאַליע, ווייל מאניעק איז שטערבלעך קראַנק. נאָך 6 שעה פליען בין איך אָנגעקומען קיין איטאַליע.

רוים. כ׳שטיי ביי מאניעקס קראַנקן־בעט און קוק ווי ער שטאַרבט אַפּ. איך שטיי און זע ווי ער גוססט, און קען אים מיט גאָרנישט העלפן. איך בין מאַכטלאָז. איך וועגד זיך דאָן צו דער פאַרוואָלטונג פון מוסד מיט א פאָרשלאג איבערצופירן מאניקען קיין ישראל, הגם איך ווייס, אַז איך וועל אים נישט דערפירן. ער וועט אויסגיין אויפן וועג. די פאַרוואַלטונג זאָגט זיך אָפּ.

דעם 11־טן יולי האָט מאניעק אויסגעהויכט זיין לויטערע, פאַרפיניקטע נשמה. ער האָט נאָך באַוויזן איבערלאָזן אַ צוואה, איך זאָל זיינע ביינער איבערפירן קיין ישראל.

עס זענען שוין פאַרביי זעקס יאָר, און דער ענין ליגט מיר ווי אַ שטיין אויפן האַרצן. אין מיין זכרון האָבן זיך איינגעקריצט זיינע לעצטע שעפטשענדע צו מיר ווערטער: „זעסט, ווען איך וואָלט געקענט פאָרן קיין ארץ ישראל... קיין ארץ ישראל" —

אויף יעדן טריט באַגלייטן מיך זיינע לעצטע ווערטער.

דער לעצטער פון אַ משפחה.

רוזשקע שמולעוויטש (ראזנפערל)

פון די ערשטע קרבנות

צווישן די ערשטע סאָכאָטשעווער קרבנות האָבן זיך געפונען חיים־לייב ליבער־מאן, זיין פרוי תירצה, די טאָכטער זייערע, אסתר און זייערע זין יהושע און יעקב (רוזשקע מיט איר עלטערן ברודער זענען געווען אין וואַרשע).

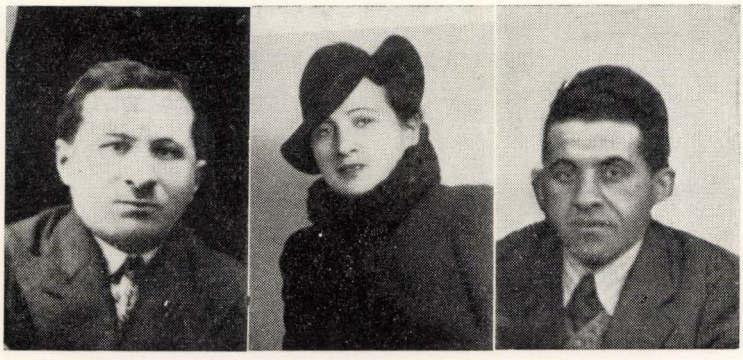

אהרן　　העניטשע　　אברהם

די קינדער פון ר׳ שלמה ראָזנפערל

היות די דאָזיקע פאַמיליע האָט נישט באַוויזן צוזאמען מיט אַלע יידן צו אַנטלויפן פון סאָכאָטשעוו, זענען זיי אַנטלאָפן קיין קאמפינאָס. צוזאמען מיט זיי האָבן זיך געפונען שלמה ראָזנפערלס זון, אהרן און צוויי גראָדזשיסקער יידן, וועמענס נעמען ס׳זענען אונדז נישט באַקאַנט.

ביים אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין סאָכאָטשעוו און קאמפינאָס, איז די דאָזיקע גרופּע יידן, צוליב אַ מסירה, אַרויסגענומען געוואָרן פון זייער באהעל־טעניש דורך די דייטשן, וועלכע האָבן אַלעמען דערשאָסן.

דער עלטסטער זון יעקב איז פאַר שרעק אומגעפאַלען און די דייטשן האָבן געמיינט, אז ער איז טויט. נאָכן דערשיסן זיי האָבן זיך די רוצחים איזדעקעוועט איבער די טויטע — אפילו איבערן לעבעדיקן יעקב. ער האָט אָבער געלאָזן אַלץ מיט אים טון און נישט ארויסגעוויזן קיין סימן פון לעבן. אַ גאַנצן מעת־לעת

איז ער אזוי אָפגעלעגן צווישן די דערשאָסענע ביז ער האָט געהערט אז ס׳איז שטיל ארום אים. ער איז דאָן אויפגעשטאַנען און באַגראָבן דעם טאטן זיינעם, דעם ברודער יהושע, אהרן ראזנפערל און די גראָדזשיסקער יידן. ער האָט זיך געמאַכט אַ סימן און אַנטלאָפן קיין בלוינע. דאָרט האָט אברהם ראזנפערל און זיין שוועסטער הענטשע געמאַכט אלע באמיאונגען צוריקצוברענגען די דער־שאָסענע קיין סאָכאָטשעוו און צו ברענגען זיי צו קבורה. אָבער אלע באַמיאונגען האָבן זיך געענדיקט מיט גאָרנישט. ערשט שפעטער איז געלונגען — פאַר אַ סך געלט — אריבערצובערענגען זיי קיין בלוינע און זיי מקבר צו זיין. דאָס איז געווען אין זוינטער פון יאָר 1940.

דער זון וואָס איז געווען דער עדות פון דעם, איז צוזאמען מיט אלע יידן אוועק אין וואַרשעווער געטאָ. דאָרט איז ער געכאַפּט געוואָרן בעת אַ לאפאנקע און ווו ער איז אהינגעקומען איז נישט באַווסט.

ברכה און אברהם־הערש ליבפרוינד, ראַכל (פון דער היים האַלצמאַן)
אומגעקומען דורך די נאַצים

מ. ל.

נר לנשמת בן־עירנו יחזקאל אדאמאשעק

דאָל אין אונדזער פנקס־הקדושים פאַרצייכנט ווערן דער נאָמען פון יחזקאל אַדאַמאַשעק צום שבח און לויב פאר זיינע גוטע מידות און מעשים־טובים, וועלכע זענען דורך אים געטאָן געוואָרן מיט האַרץ און נשמה.

יחזקאל אדאמאַשעק ז"ל

די אַלע סאָכאַטשעווער, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט אים געדינט אין דער פוילישער ארמיי, אין יאָר 1920, וועלן אים קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

אסתר שהם

מיין זיידנס הויז

היינט לאָזט מיך זינגען
וועגן סאָכאָטשעוו,
דאָס שטעטל ווו מיין מאַמע
האָט די ערשטע טריט געשטעלט.
ווו מיין באָבע האָט פרום
די שבת־ליכט געצונדן,
און מיין זיידע האָט ערלעך
געפירט זיך זיין וועלט.

אין מיין זיידנס שטוב
האָט מען תורה געהערט,
אויך רייד פון מסחר זענען
געווען אין זיין מויל.
ס׳האָט געטומלט מיט אייניקלעך,
שנור און טאָכטער,
א פריילעך געמיש
פון קודש און חול.

די געפלאָכטענע חלות
צניעותדיק גלאַנצן,
מ׳האָט זיך געפלייסט
זיי באַקן וואָס פריער.
עס רייצן די ריחות
פון די געשמאַקע מאכלים,
די שבת־מלכה קומט אָן,
זי שטייט שוין ביים טיר.

שבת אין דער פרי,
די אייניקלעך גאָך שלאָפן,
פונעם גרויסן צימער
דאס דאָוונענען מען הערט.
דער זיסער ניגן פונעם
לייענען עס וועקט זיי,
זיי הערן זיך איין,
פארכישופט, פאַרקלערט.

אָבער יעצט — ווו איז די מלוכה
פון מיין טייערן זיידן?
צעשטערט איז די שטוב
ווו מען איז תמיד גרייט געווען
צו חתונה־מאַכן אַן אָרימע יתומה,
און קיין אָרימאַן האָט אומזיסט
געדאַרפט גיין.

פאַרשוווונדן — אַוועק
ווי א שיינער חלום,
ניטאָ מיין באָבע, מיין זיידע
איז שוין נישט מער.
און מיין מאַמע איז אויך
שוין לאַנג מיט זיי ביידע,
פאַרבליבן פאַר מיר
בלויז דער טרייסט פון אַ טרער.

פאר דעם פאַרלוסט
פון הייליקער ריינקייט,
פאר הארציקע אמת'ן
יידישן חן.
די ווינטן פון שיקזאַל
האָט דאָס אלץ צעבלאָזן,
אַזוי ווי עס וואָלט עפעס
גאָר קיינמאָל געווען.

אָבער נײַן — אזוי לאַנג ווי מײַן
מוח קאָן נאָך טראַכטן,
אַזוי לאַנג ווי בלוט
אין מײַנע אָדערן פליסט —
אזוי לאנג וועלן זיי
אין מײַן דמיון נאָך לעבן,
זיי האָבן דאָך נישט
געלעבט אומזיסט.

דורך טויזנטער מיילן
נאָך צענדליקער יאָרן,
זייערע שטימעס מיר קלינגען
טאָג־איין און טאָג־אויס —
און זיסער ווי ווײַן
זענען מײַנע זכרונות,
אויף מיר רוט נאָך די ברכה
פון מײַן זיידנס הויז!

י. פ.

די „איבערבאזעצונג"

אין יאָר 1948, האָט „דער יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט ביים צ.ק. פון יידן אין פוילן"פֿארעפנטלעכט א וויסנשאפטלעכע פֿארשונג פון ט. ב ר ו ס ט י ן - ב ע ר ג ש ט י י ן: „איבערבאזעצונג אין וואַרשעווער געטאָ אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע (1941—1942)". אין דער דאָזיקער ארבעט געפינען זיך אויך אָפּיציעלע ציפערן וועגן דער צאָל יידן אין סאָכאַטשעווער פֿאר און בעת דער דייטשער אָקופאַציע.

לויט דער טאבעלע נומער 1, איז די צאָל יידן אין סאָכאַטשעווער און בלוינער קרייז אין יאָר 1939, געווען 19.000 און אין יאָר 1940 — 16.818.

די ציפער דערקלערט דער מחבר מיט געוויסע ענדערונגען אין דער טערי־טאריעלער פארטיילונג פון דער יידישער באפעלקערונג, נאָכדעם ווי עס האָבן זיך פארענדיקט די מלחמה־אפעראציעס, דעצעמבער 1939, און די מאסנהאפטע איבער־באזעצונג אין געגנראַל־גוווערנעמענט פון די יידן אויס די פֿראָווינצן „וואַרטענאו" אין מזרח־פרייסן, וועלכע האָט זיך אנגעהויבן אין נאָוועמבער 1939 און האָט נישט פארלוירן איר אימפעט ביז יאנואר 1940.

„אין רעזולטאט פון די איבערבאזעצונגען פון די מקומות, וואָס זענען געווען איינגעגלידערט אין ריַיך, וואקסט אויך די צאָל יידן אין וואַרשעווער דיס־טריקט..."

דער מחבר ווייזט אָן אויף די סתירות פון די דייטשע מקורות פון יענער צייט.

„שאָן גוזמהדיק די צאָל יידן אין וואַרטע־לאנד... דער יידישער מקור, וועלכן עס בילדן די דזשאינט־מאטעריאלן, נעמט אָן ביים אויסארבעטן א בודזשעט־פראיעקט פאר דער הילפס־אקציע אין וואַרשעווער דיסטריקט (אָן וואַרשע), אז די אלג. צאָל יידן אין וואַרשעווער דיסטריקט (אָן וואַרשע) באטרעפט אין 1940 קיילעכ־דיקע 250.000".

און דער מחבר זאָגט ווייטער:

„מען דארף אננעמען די דאָזיקע ציפער אויסשליסלעך וויַ אָן אריענטאציע־ציפער און די צאָל יידן אין יאָר 1939—1940 בלייבט פארהויַלן, וויַ זיַ איז פריער געווען און אלץ אויף השערות".

די השערות ווילן מיר איבערלאָזן פאר פאכלייט. אונדז אינטערעסירט מער די

אויסוואנדערונגען אדער ווי דער מחבר רופט עס: איבערבאזעצונג פון די יידן פון זייערע ווויין־ערטער קיין ווארשע און זייער לעבן דאָרט. אין קאַפּיטל „די איבערזעצונגס־פאַליטיק" הייסט עס:

„די יידן פון די מערב קרייזן, ד.ה. פון גריצער, סאַכאַטשעוסער־בלוינער, לויזיטשער סקערניעוויצער און פון דעם מערב־טייל פון וואַרשעוסער קרייז, זענען געוואָרן איבערבאזעצט קיין וואַרשע אין ערשטן קוואַרטאל פון יאָר 1941, און דאָרט האָבן זיי על פי רוב באַווינט די פונקטן פאר פליטים. דער גרעסטער פּראָצענט פון די דאָזיקע פליטים איז אויסגעשטאָרבן פון הונגער און עפּידעמישע קראנקהייטן במשך פון זייער קנאפּ אנדערטהאלב־יעריקן זיין דאָרט: פון צוזישן די פליטים האָט מען קודם־כל וועריפיצירט דעם מענטשן־מאַטעריאַל פאר די ארבעטס־לאָגערן, און לסוף האָבן די ערשטע טראַנספּאָרטן יידן, וואָס זענען געגאנגען קיין טרעבלינקע אויף אומקום, פארכאפּט קודם כל מיט זיך די פליטים".

דער ביטערער גורל פון די פליטים אין וואַרשע, איז געווען דער סוף פון אַ לאנגן גסיסה־פּראָצעס, פון הונגער און עפּידעמיעס וואָס דער מחבר רופט אָן: די איבער־באַזעצונג אין די גרענעצן פון די קרייזן אין מערב־טייל פון וואַרשעווער דיסטריקט און אין קרייז וואַרשע־לאנד' און ער דערציילט וועגן פינצטערע געטאָס, אפּגעגעבענע ישובים אין דערפער, ציגעלניעס און צום סוף דערמאָנט ער אויך — סאַכאַטשעוו.

„אין קרייז בלוינע סאַכאַטשעוו האָט מען צונויפּגעבראכט די באפעלקערונג פון 5 שטעט, גראדזשיסק, סאַכאַטשעוו, בלוינע, אמשינאוו, און וויסקיטקי ...דער זשיראַרדאוער געטא, וואָס איז געוואָרן אפּגעשלאָסן אין דעצעמבער 1940, האט געמוזט אייגאַרדענען ביי זיך 900 יידן פון סאַכאַטשעוו (רינגעלבלום ארכיוו 353). די פאַראַרדענונג וועגן שאפן א געטא אין סאַכאַטשעוו, האָט זיך באחיזן אין שטאָט ערשט נאָכדעם, וויא א טייל סאַכאַטשעוסער יידן איז געוואָרן איבערגעשיקט קיין זשיראַרדאוו. די איבערגעבליבענע תושבים פון סאַכאַטשעוו האָט מען באזעצט דעם 24טן 25טן יאנואר 1941 אין געטא"...

מגר. בלומענטאל

אויפלאגע פון בוך DU PREL

די קרייזהאָפטמאַנשאַפט סאָכאַטשעוו־בלאָגיע באַשטייט פון די פריערדיקע פאָוויאַטן סאָכאַטשעוו און בלאָגיע ווי אויך פון דער שטאָט זשירַארדאָוו. פיר דאָרפישע געמיינדן, וואָס ליגן האַרט ביי דער ווייסל, זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן אין מזרח פרייסן.

דער קרייז סאָכאַטשעוו־בלאָגיע איז בערך 1690 קוואַדראַט קילאָמעטער גרויס. עס ווינען דאָ 235.000 איינווינער; דערפון 4000 פאָלקס־דייטשן. ער טיילט זיך אויף פינף שטאָטישע געמיינדן און 19 דאָרפישע. די שטעט זענען פאָלגנדיקע:

זשירַארדאָוו	מיט 30.000	איינווינער
גראָדזשיסק	" 18.000	"
סאָכאַטשעוו	" 13.000	"
בלאָגיע	" 8.000	"
משטשאנווו	" 5.000	"

פאַר דער וועלט־מלחמה (?) האָט די צאָל יידן אין שטאָט באַטראָפן דריי פערטל פון דער באַפעלקערונג. ז. 355

אין דער ערשטער אויסגאַבע פון אָפיציעלן מדריך איבערן געזעראַל־גווווער־נעמענט פון 1940 יאָר:

Dr Mase Freiherr du Prel: "Das Deutsche General-Gouwernement Polen"

ווערן אָנגעגעבן פאָלגנדיקע אָנגאַבן וועגן דער שטאָט און קרייז סאָכאַטשעוו:

דער שטח פון קרייז 2126 קוואַדראַט־קילאָמעטער, אָנטהאַלט 5 פרייע שטעט און 20 געמיינדן; עס ווינען דאָ 233.000 איינווינער, דערפון 8.000 פאָלקס־דייטשן און 20.000 יידן. (ז. 210).

די קרייז־שטאָט סאָכאַטשעוו מיט 13.000 אייגווינער איז דער זיצאָרט פון קרייז־הויפטמאַן. אין יענער צייט איז דאָס געווען קאַרל אַדאָלף פאָטט. פילייעס פון דער קרייזהאופטמאַנשאַפט זענען געווען אין זשירַארדאָוו (29.800 איינווינער; לאָגד־קאָמיסאַר ווילהעלם דענק) און אין גראָזשיסק (18.600 איינווינער; לאָגדקאָמיסאַר ריכאַרד ליסבערג) [ז. 206, 207].

אינטערעסאנט, אַז אין דער צווייטער אויפלאַגע פון דעם זעלבן בוך (פון 1942 יאָר) ווערט שוין נישט אָנגעגעבן די צאָל יידן; וואַרשיינלעך האָבן שוין די אַרויסגעבער געוווסט, אַז די יידן זענען שוין טיילוויז „פאַרשווינדן" און דאָס זעלבע דערוואַרט דאָס ביסל נאָך לעבעדיקע יידן.

ווען די חורבות פון קלויסטער, וואָס זענען פאַרוועגדט געוואָרן פאַרן בנין פון אַ שול גיט אָן די דייטשע אַמטלעכע אויסגאַבע פון 1942 יאָר, אַז דאָס איז געשען אין 1911 יאָר!

ל. פערשטענבערג

אויף די חורבות

וו איך זאל נישט האבן געווען אויף מיין גלות־וועג, זינט איך האב פאר־לאָזן סאָכאָטשעוו אין אַ האַרבסטיקן סעפטעמבער־טאָג 1939, האָב איך שטענדיק געבענקט צו מיין געבורט־שטאט. עס איז געגוג געווען איך זאל פארמאכן די אויגן און זען מיין שטעטל מיט די גאסן און געסלעך, אפילו יעדעס דורכגאנגס־געסל, די הייזער מיט זייערע איינווינער, שטענדיק זענען געשטאנען פאר מיינע אויגן, די גרויסע מארק־פלעצער, די נייע בריק אויף דער בזורע, ווו מען פלעגט זיך באדן אין זומערדיקע טעג און שבת פאר־ברענגען. 27 יאר האב איך דארטן אפגעלעבט און געקענט יעדן שטיין. און אט איז געקומען דער בלוטיקער קאָשמאַר. איך האב געוווסט, אז אַלע מיינע נאָענטע זענען דורך די דייטשן פאַרפייניקט געוואָרן, און דאָך האט זיך מיר געוואלט אנקוקן מיין היים־שטעטל.

אין אפריל 1946, נאך 7 יאר אָפּוועזנהייט, בין איך אָנגעקומען קיין סאכאטשעוו און האב דאס שטעטל נישט דערקענט. איך האב זיך פשוט נישט געקענט גלויבן אז איך בין אין דעם שטעטל, ווו איך האב געלעבט יארנ־לאנג.

פארנדיק קיין סאכאטשעוו מיט הארץ־קלאפענישׂ, האבן געשוועבט פאר מיינע אויגן די וויזיעס פון אַמאָל, און געטראכט האב איך, אז אויב נישט אלץ — איז דאך פארט עפעס געבליבן, אז איך וועל טרעפן כאָטש עטלעכע יידן, כאָטש עמיצן פון מיין משפחה, כאָטש איין חבר.

„אויסשטייגן, סאכאטשעוו" — רייסט איבער מיינע מחשבות דער שאָפער. איך גיי אראָפּ פון אויטאָ, ניין! ער האט געוויס געהאַט אַ טעות. איך בלייב ווי געליימט, נישט צו רירן זיך פון אָרט, און נישט קיין וואָרט ארויסצו־רעדן — ס׳איז נישטאָ צו וועמען. עס הויבט מיר אָן שווינדלען פאָר די אויגן. עס האָקט מיר אין די שלייפן. זאָל דאס זיין מיין געבורט־שטאָט? איך שטיי אויפן אָרט וווּ עס איז אַמאָל געווען מענדל אייזנשטיינ׳ס שענק. דאָ פלעגן זיך אָפשטעלן אַלע אויטאָס. איצט זע איך אויף דעם אָרט אַ ליי־

דיקן פיר־עק, אויסגעגלייכט, פארזייט מיט גראז, אפילו בענק אויסגעשטעלט, מעשה פֿאַרק. דאָ, אויף דעם ליידיקן פלאץ, אָנהויבנדיק פון קלויסטער ביז די קאָלעיאווע גאס (לעווקאָוויטש׳ס הויז), האט זיך קאנצענטרירט דאס גאנצע יידישקייט. דאָ זענען געווען אַ סך שיינע הייזער, דאָ איז געווען די שול, צו וועלכער עס האט אַראָפגעפירט דאס שמאָלינקע שול־געסל, אלע לויות זענען דאָ אדורכגעגאנגען צום בית־עלמין. דאָ איז געווען דער בית־המדרש, מיט דער מזרח־וואנט וואס האט זיך געגרענעצט מיט דער מקוה. און ווייטער אביסל, דאס שיינע הויז פון דער „יבנה"־שול, אויף וועלכן עס איז געווען אַ גרויסער מארמאָרנער טאָוול מיטן אויפשריפט „תלמוד־תורה, געגרינדעט דורכן סאכאטשעווער רעליף קאמיטעט אין טשיקאגא". און באלד דערנעבן אַ קליינטשיק הייזעלע, ווי עס וואָלט זיך צוגעטוליעט צום גרויסן בנין — די רעזידענץ פון דער יידישער קהילה אין וועלכער עס האט יארן־לאנג געהערשט ר׳ יוסף וואלקאוויטש. וויפל הייזער, וויפל יידישקייט איז געווען אין דעם ווינקל־שטאָט, אויב איך האב נישט קיין טעות, איז אויסער איין גוי, אַ שוסטער ביים „גאלן בעקער" אין הויז, מער קיין גוי דארט נישט געווינט.

איצט איז דער גאנצער יידישער קווארטל לגמרי מיטן וואָרצל אויס־גערישן, אפילו די פונדאמענטן פון די הייזער ארויסגענומען, נישט איבער־געלאָזט קיין זכר. אויף דעם אָרט ווו עס האט געשווייבלט מיט אזוי פיל יידיש לעבן, מיט אַ סך יידישע קינדערלעך, באבעס, זיידעס, איז איצט שטיל רואיק — אַ סקווער, פארזייט מיט פריש גרין גראָז...

אויף דער צווייטער זייט מארק, די דרומדיקע זייט, דארט פלעגן יידישע מאמעס שפאצירן מיט די קינדער־וועגעלעך, אַ סך זון איז דארט געווען, און אַ גאנצע רייַ יידישע הייזער, אָנהויבנדיק מיט דער טראָיאנאווער־גאס ביזן מאגיסטראט, די נייע געבויעדע מיט אַ סך געוועלבער (אייזיק וואלדענבערגס הויז). ווו איז דאס הויז פון די נעלסאָנס, געשט, בראט, זאיאָנץ, וועלוול פינטשעווסקי? ווו זענען אַהינגעקומען די גאנצע רייַע יידישע געוועלבער, ווו יידן פלעגן אויסהאָרעווען זייער פרנסה? און דאס לעצטע געוועלבל פון ברוך מרדכי כהן — אַ כל־בו קרעמל, ווו איז דאס אלץ איינגעזונקען?

יאָ, דער מאגיסטראט איז גאנץ, גאָרנישט געבליבן, פונקט ווי אין יענע צייטן. דאס מאגיסטראט־הויז איז זיי, די דייטשע רוצחים, געווען אַ שאָד צו פארניכטן. דייטשן האבן עס געבויט בעת דער אקופאציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דעם מאגיסטראט האבן יידן געהאט 50% ראט־מענער, אַ יידישן וויצע־בורמיסטזש. און דער בורמיסטזש אליין, כאָטש אַ גוי, איז געווען אן „אונדזערער", „זשידאווסקי בורמיסטזש" — פלעגן אנ־

טיסעמיטן אים אָנרופן, ווייל געווייליט איז ער געווָארן מיט יידישע שטימען, און געמוזט נאכקומען יידישע פאדערונגען.

לענג־אויס דעם מאגיסטראט איז געווען די פארנע־גאס. היינט איז דאָ פוסט און ליידיק. די יידישע הייזער מיט זייערע איינווינער זענען אויס־גערָאטן געווארן דורך די דייטשע מערדער. אלץ האבן זיי אויסגעראטן, אפילו קיין חורבות פון די הייזער נישט איבערגעלאזט — אויסגעגלייכט מיט דער ערד.

דאָ זענען אויך געווען די הייזער פון די ווייבערג׳ס טשערוואניאק׳ס, ווו ס׳האָט געווינט דער נעסטאָר פון דער ציוניסטישער באָוועגונג, דער אָנגעזעענער ציוניסטישער עסקן ר׳ שמחה גרונדוואג, ווייטער ראָזנפערל׳ס הויז און נאך קליינע יידישע הייזקעס, מיט יידישע הארעפאשנע מענטשן. דאס אלץ איז נישטא.

איך קום צו צום פייערלעשער־מארק. דאָ טרעף איך ערשט דעם צווייטן בנין, די „סטראזשאצקע שאָפע". איך דערמאן זיך פארשידענע בילדער פון אמאָל: יידישע קולטור־אימפרעזעס, פארלעזונגען, פאָרווַאל־פאַרזאמלונגען אויף וועלכע מען פלעגט זיך קריגן, שרייען, געוואלדעווען, טאנץ־אָוונטן, קרן־קימת באזארן, ארבעטער־פארזאמלונגען, ווו דער הויפט־קאמף איז אנגע־גאנגען צווישן „בונד" און קאמוניסטן. אויף די ברעטער פון דער קליינעם בינעלע זענען אויפגעטרעטן די בעסטע יידישע שוישפילער ווי: אידא קא־מינסקא, ווייסליץ, ארלעסקא, מאריס לאמפע, וולאדימיר גאדיק מיט אלא לילית און דער האלבער סאכאטשעווער תושב — זשאק לעווי. וויפל יידיש גייסטיק־לעבן, וויפל עסטעטישע הנאה איז אויפגעגאנגען אין אָט דער „שאפע", דורך דעם סאָכאָטשעווער דראַמ־קרייז וועלכער איז ביזן לעצטן טאג אָנגעפירט געווארן דורכן טאלאנטפולן נחום גרונדוואג. וויפל קלעפ האבן מיר, די וויסע חברניקעס, באקומען פון דעם אלטן גוי ווּרוּבעל, דער וועכטער פון דער „סטראזשאצקע שאָפע", פאר וועלן אריינבאקומען זיך אין „זאל" אָן אַ בילעט אויף אַ פאָרשטעלונג, אַ קאָנצערט, אַ רעפעראט.

היינט איז דאָ טויט שטיל. אומעטיק. עס באוועגן זיך וויניציק מענטשן דאָ אויפן מארק. נישטא די יידישע שלמה׳לעך, משה׳לעך, חנה׳לעך, וואס פלעגן מיט זייערע זילבער־גלעקלדיקע קולעכלעך פארהילכן דעם גרויסן פלאץ ביים שפילן זיך.

בעת מיר זוכן די שפורן פונעם פאַר־חורבנדיקן יידישן לעבן בין איך אוועק אויך צום סאָכאָטשעווער יחוס — צום רבינס הויז און בית מדרש.

זעט אויס, דער גורל האט געוואלט, אז אַ שטיקל זכר זאל בלייבן ווי אַן אָנדענק פון בארימטן סאכאטשעווער הויף. דעם רבינס בית המדרש איז

געבליבן שטיין נישט צעשטערט, אָבער אך און וויי אין וואס פּאראַ־צושטאנד איך האב עס געטראפן. וועט ס׳ווינט דאָרט און פּאראומרייניקט עס...

איך געדענק, אז נאך אין יענע „גוטע" צייטן, איז נישט געווארן אָפּ־געגעבן דער געהעריקער כבוד אָט די הייליקע ערטער. דעם רבינס בית־המדרש האט שטענדיק געדינט פּאר אַ פּאבריקל פון באָמערדער׳ס זייף. נישט איינ־מאָל פלעגן מיר חברה זיך אראָפּכאפן אין רבינס סאד. פּרוכטן איז געווען לרוב מכל המינים, און קיין שומר איז נישט געווען. האבן מיר שוין גע־ווסט וואס צו טאָן דארט. אָבער גלייכצייטיק פלעג איך ליב האבן אריינגיין אין די חרובע צימערן פון רבין. אויף די וועגט זענען געווען אויסגעמאָלן פּארשידענע פייגל, פּאלמען און ארץ־ישראל־פּרוכטן: ווייטרויבן, מאראנצן. קינדער האבן זיך דארט אוועקגעזעצט און זיך דערציילט פּארשידענע מעשיות. דעם רבינס צימער פלעגט אויף אונדז, חברה, אָנווארפן עפעס אַ פּחד מיט אַ געמיש פון יראת הכבוד.

איצט איז דאָס אַלץ פאַראיינזאַמט, פּרעמד, פאַרגויאישט. מיט אַ צעבראָכן געמיט גיי איך אוועק פון דידאָזיקע הייליקע ערטער. אומגעקומען איז די סאכאטשעווער יידישע עדה מיט אלע אירע הייליקייטן.

די האלבע שטאט איז שוין מער באלעבט, אבער וויט נישט ווי אַמאָל. איך פיל אלעמענס בליקן אויף מיר. עס דאכט זיך מיר, אז באלד וועט מיר אנטקעגן קומען אַ באקאנטער, אַ נאָענטער, איך גיי שנעל, נערווועז, זאל דאס זיין אמת, אז סאכאטשעוו איז יידן־ריין קיין איין ייד נישטא?

פּלוצים — הער איך ווי פון אַ געוועלב ארויס רופט מען מיין נאָמען. איך ציטער אויף און אפשר פאָרט, כאָטש איינער? איך גיי אריין אין געוועלב. ניין, דאס איז די משומדת צפורה, דער פלעק פון אונדזער סאכאטשעוו, די וועלכע האט פארשעמט און מבזה געמאכט נישט בלויז איר פרומען פאטער נאָר אויך די גאנצע יידישע שטאָט. זי איז געבליבן לעבן, אבער זיך אויס־באהאלטן. פאר די דייטשן איז זי געבליבן אַ יידישקע...

זי פארשיט מיך מיט פראגן, עס אינטערעסירט זי יעדער לעבן־געבלי־בענער ייד. אלץ וואס איז פארבונדן מיט יידישקייט. אין שמועס ווארפט זי אריין אביסל יידישע וועריטער, ווי זי וואָלט זיך וועלן עקזאַמינירן, צי זי קען נאָך אביסל איר מאמע־לשון.

איך אנטלויף שנעל פון איר, איך וויל וויטער זוכן עפעס יידישעס. ביז ארויף צום וואַרשעווער טראקט, איז זייער ווינציק געוענדערט, בלויז די יידן פעלן. איך גיי אריין אין דער גאס, ווו מען פלעגט צוגיין צום טשערוואָנקער פּריצישן הויף. די גאס ווי געווען. דאס הויז פון דער פאליציי, דער „דאָם לודאווי", אויך דאס הויז פון „ספאלע׳ס", דאס גרויסע נייע הויז פון דער פאָסט און סטאראָסטווע — אלץ איז גאנץ אבער... באלד דערנעבן איז גע־

שטאנען יוסף וואלקאוויטשעס הויז — דער יידישער בנין איז נישטאָ. מיכאל־סקיס מיל ארבעט, ווי פריער, מיט דער גאנצער פארע, אבער זי איז שוין נישט זיינע. די מיל איז פארמלוכהשט געווארן. ער איז איצט דארט אן ארבעטער.

הארט ביי דער מיל, אין יאר 1932, איז פארזעצט געווארן אַ יונגער פארק. אמאל פלעגט דאָ זיין אַ פערד־מארק יעדן דינסטיק און פרייטיק, און אלע זונטיק פארנאכטן האבן מיר געשפילט פוטבאל. די דעמבעס איז דעם פארק וועלכע זענען זיך היזיק צעוואקסן, אבער נישטא די יידישע יוגנט, וואס זאל זיי באוווּנדערן.

ווייטער אראָפּ צום שפיטאל מיט דער טראָאיאָווער גאס וועל איך נישט גיין, דאָרט איז געווים אַלץ אין אָרדענונג. דאס איז שטענדיק געווען אַ קריסטלעכע געגנט. עס דערמאָנט זיך נאָר, ווי אויף דער גאס פלעגן זיך לאזן יונגע, פארליבטע פאָרלעך, שפאצירן צום וואסערפאל ביי שבתאי ליבערט׳ס מיל און פלעגן מיט ראמאנטישע, פארליבטע בליקן זיך איינקוקן שעהן־לאנג ווי דאס וואסער פלעגט מיט רעש און כוח באווענדן די רעדער פון די מיל. איך וועל ווייטער נישט גיין! נישט שבתאי ליבערט מיט זיין משפחה זענען דארט פאראן, און נישט די שיינע סאָכאָטשעווער יוגנט וועט שוין דאָ שפאצירן. דער וואסערפאל רוישט און שפריצט ווייטער זיינע ברויזנדיקע כוואליעס, אבער שוין נישט פאר יידן...

איך קער זיך אום צוריק צו דער ווארשעווער גאס, די צווייטע העלפט גאס, אָנהייבנדיק פון די קאָלעיאָווע. די האלבע שטאט איז כמעט ווי געווען. דאס רוב הייזער שטייען נישט געירט. באלד ביים אָנהויב — דאס נייע הויז פון טשערניעווסקי, אנטקעגן ביערנאצקיס און האפענונג׳ס הייזער. ווייטער מאנע ב ר ע ס ל א ס הייזל, באָרענשטיינס און חייקל קאָראָס הויז, ישראל רויטשטיינס הייזער, ווי אויך די האלעס. די גאנצע לענג גאס נישט געירט. עס דוכט זיך מיר, אז איך וועל אריין אין די געוועלבער און באלד רעדן מיט זייערע יידישע אינהאבער גאָטהעלף, כץ, פלאָנסקי. אט־אָ־דאָ איז געווען דאס ביידל פון בערל אקליינסקי, ווו מיט אַ וויץ און אַ געלעכטער און אַ גוט־וועטל פלעגט ער פארקויפן פון אַ נאָדל ביז אַ בוך, אַ צייטונג. אנטקעגן איז געווען זאיאָנץ׳ס שניט־געוועלב, ביעזשאנסקיס פאָרבן־געשעפט, ווייטער סקאָטניצקיס הויז, געווען שותפות געבויט מיט דעם קיילער, קלאָטט. דעם גוי׳ס הויז שטייט און ער פארקויפט ווייטער זיין טריפהנע סחורה, אָבער דעם פעלדשערס הויז איז צענומען ביזן פונדאמענט. אין די אלע אויסגע־רעכנטע הייזער האט זיך קיין סך נישט געענדערט. בלויז אין די געוועלבער זענען פאָראָן ניי־אויפגעקומענע פוילישע באָלעבאָטים, אויפן אָרט פון די אמת׳ע, די יידישע.

וואלף־איטשע גאלעק מיט זיין פרוי מלכה

אין צענטער פון דער וואַרשעווער גאס פעלט אבער חיל־מאיר טילמאנס ריזן הויז מיט אירע דריי הויפן, וואס איז געווען ווי אַ קליין שטעטעלע. אין די הייזער האט מען אלץ געקענט טרעפן — פון פארשידענע געוועלבער ביז אַ באנק, חברות, דאוון־שטיבלעך, כל מיני בעל־מלאכות, ביז אַ שוחט, אַ סופר, אַ מוהל, דאס גאנצע הויז געווען באווויינט פון טייערע, הארציקע יידן, און איין גוי — אַ סטרוזש.

די פּאָסט. ווידער שווימען אויף דערינערונגען. וויפל יידישקייט איז געווען אין דער פּאָסט! שטענדיק געווען פול מיט יידן וואס האבן געשיקט בריוו, טעלעגראמעס, פעקלעך. געשיקט און געקריגן פון קרובים אין אמעריקע, אדורכגעפירט פארשידענע געלט־ענינים מיט אנדערע שטעט. בחורים און מיידלעך פלעגן באשטימען טרעפונגען ביי דער פּאָסט, וויל דארט האבן זיך שוין אָנגעהויבן „ראמאנטישע" אלייען. אין דער פּאָסט האבן געארבעט, פארשטייט זיך, נאר גויים (עס ווילט זיך דאָ דערמאָנען איינעם אַ נאטשאלניק פון דער פּאָסט, אַ יידן־פריינט — פזשיביש — ער האט געשפילט פידל, געחברט זיך מיט יידן, באוויזן צו לערנען אַ נישט־פארמעגלעכן יינגל יארן־לאנג שפילן פידל אָן געלט).

עס איז כדאי ארייגיין אין פּאָסט, כדי צו זען, ווי זי זעט אויס אָן יידן. איך גיי ארויף די פּאָר טרעפלעך. שטיל אין פּאָסט, עפעס שטייט יאָ איין אייניציקער אינטערעסאנט, און ביי די פענצטערלעך קוקן ארויס דריי באָאמטע און באטראכטן מיך, עפעס אַ פרעמדן. עס הערשט דאָ אַ טרויער־

ריקייט און פוסטקייט. איך וויל זיי ווייזן, אז כאָטש דאס יידישקייט אין סאכאטשעוו איז ליקווידירט, דאָך איז געבליבן נאָך אַ זכר און ס׳איז פאראן אַ גרויסע האָפענונג אויף המשך און קיום. איך הייס זיך דערלאנגען אַ קארטל, איך פארפיל עס מיט יידישע אותיות און שרייב אַן דעם אדרעס מיט געדרוקטע, פירקאנטיקע, אויסגעמאָלטע אותיות, און שרייב צו נאָר איין לאטיניש וואָרט: ISRAEL

איך שיק אוועק דאס לעצטע מאָל פון סאכאטשעוו אַ קארטל צו מיין חבר אין ארץ ישראל. איך דערלאנג עס אין פענצטערל און פרעג, וויפל מארקעס דארף איך אָנקלעפן. די אָנגעשטעלטע, אַ פרוי, וועלכע איך קען נאָך פון יענע צייטן, איז ווי געפלעפט. זי נעמט דאס קארטל און לויפט אריין פרעגן דעם נאטשאלניק. זי וויסט נישט דעם פרייז, וויל שוין יארן איז אזא מין משונהדיק קארטל נישט געקומען אין איר האנט. זי קומט צוריק, קוקט מיך אָן און, זעט אויס, דערקענט מיך, און זאגט מיר דעם פרייז נישט אויפהויבנדיק די אויגן. איך פארשטיי נישט פארוואס זי קוקט נישט אויף מיר. צי האט זי עפעס אויף איר געוויסן אַ חטא קעגן אונזערע סאכאטשעווער יידן, אדער פארדריסט איר, וואס ס׳איז נאָך געבליבן איינער, וועלכער שרייבט יידיש און רייצט זיך מיט איר, אז טראָץ אלעם זענען נאָך פאראן יידן און שוין האבן זיי אַן אָרט אויפן ערד־קיילעך און זיי שרייבן מיט זייער שפראך? איך צווייפל, צי מיין לעצט בריוול פון סאכאטשעוו וועט דערגיין צום אדרעסאט, צי די אנטיסימיטישע באַאמטין וועט עס נישט פארניכטן. אָן אַ „גוטן טאג" פארלאז איך די פאָסט און לאָז זיך וויטער אויף מיין לעצטן שפאציר איבער די סאכאטשעווער גאסן. (דאס קארטל איז אָנגעקומען און געפינט זיך ביים היינטיקן טאָג אין ישראל).

איך האב שוין כמעט דורכשפאצירט דאס גאנצע שטעטל. צו מיין גרויסן צער האב איך קיין יידן נישט געטראפן. סאכאטשעוו איז טאקע „יידן־ריין". דער חלום פון די סאכאטשעווער אנטיסעמיטן איז פארווירקלעכט געווארן. וואס ס׳איז זיי נישט געלונגען דורך פארשידענע פאָליטישע און עקאָנאָמישע קאמפן קעגן יידן, האבן זיי דערגרייכט דורך די היטלעריסטישע רוצחים. מיט פייער און שווערד און גאז־אויוונס האבן די דייטשן פארווירקלעכט די אידעאלן פון די פוילישע נאציאנאליסטן.

יא, נאך איין אָרט איז פאראן אין סאכאטשעוו, וווּ איך קאָן טרעפן אַ זכר פון יידן — דאס יידישע בית הקברות. בנימין גרעבער איז אויף זיכער דארט נישט פארן מיט זיין בית־עולם הייזל, אבער די מצבות, די אוהלים פון די סאכאטשעווער צדיקים זענען אויף זיכער געבליבן, וואס האבן זיי געקענט האבן צו די טויטע? — אזוי טראכט איך זיך גייענדיק צום אָרט פון אייביקער רו פון אונדזערע עלטערן. אבער דאָ באווייזט זיך

פאר מיינע אויגן אַ בילד, וואס האט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון אויף אייביק, און וועלכעס וועט אייביק ארויסרופן האס און צאָרן צו די שענדער פון די קברים פון דורות סאכאטשעווער יידן. איך זע פאר זיך אַ פעלד פארוואקסן מיט ווילד־גראָז, קיין צייכן פון קברים, קיין מצבה, קיין איין ציגל פון די גרויסע סאכאטשעווער רבינס אוהלים. אבער עס איז דאָ נישט פוסט, פארקערט, עס איז טומלדיק פרייליך, עס לויפן ארום פערד, עס פאשען זיך קי, קאָזעס און פאראומרייניקן די הייליקע ערד וווּ עס ליגן די ביינער פון אונזערע טייערסטע.

אויפן צעשטערטן סאָכאָטשעווער בית־הקברות פאָשן זיך בהמות
בית הקברות ההרוס בסוחצ'וב

מיין גאנץ ביטער הארץ, מיין גאנצן צער, מיין גאנצן וויטיק וועלכער איז געווען אָנגעזאמלט פון אַ גאנצן טאָג, האב איך אויסגעלאָזט צו די פאָסטוכער. זיי האבן מיר אפילו קיין סך נישט געענטפערט, עפעס געבאנקעט אונטערן נאָז, נאר זיי האבן געמוזט אויף מיין באפעל צונויפנעמען די טשערעדעס און אראָפגיין פון הייליקן אָרט.

איין צייכן פון יידישן בית עולם איז דאָך געבליבן, ווי אַ בלוטיקער פלעק אויפן שטערן פון די אנטיסעמיטישע פוילישע מערדער; עס איז געבליבן די מצבה אויפן קבר פון יונגן, דורך פאָלאקן דערמאָרדעטן, פנחס וויינבערג. עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן ווי אזוי, ביי וועלכע פיינטלעכע באדינגונגען און הארטנעקיגן אויסדויער, האָט אַ ייד געקאָנט דערהאלטן זיין לעבן אין די בלוטיקע היטלער־טעג. דאס האבן באוויזן אפשר אַ 30 סאכא־טשעווער יידן, צווישן וועלכע עס האט זיך געפונען אויך דער יונגער ווייַנבערג. דער מאָרד איבער אים איז דעריבער מער ווי מערדעריי, מער נאָך ווי היטלעריזם. עס איז שווער צו באגרייפן, וואס עס הייסט פארלירן דאס לעבן, און נאָך אזוי פיל צרות, ליידן, שרעק, דערנידערונג וועלן דערמאָרדעט אינעם טאג וועלן עס האט זיך פארענדיקט די מלחמה.

לעבנגעבליבענע סאַכאַטשעווער אין דייטשלאַנד

צוריקגעקומענע סאַכאַטשעווער פון רוסלאַנד

איך בויג דעם קאָפּ איבערן פרישן קבר. אַ פּיזיש צעבראָכענער, אַ צע־ווייטיקטער, מיט פּיל נקמה־געפּילן, פּארלאָז איך דעם בית עולם.

דער אָוונט פּאלט צו, די זון באהאלט זיך אויף יענער זייט פון טייך בזורע. איך מוז וואס שנעלער אַנטלויפן פון סאכאטשעוו. ווי טרויעריק דאס קלינגט: אנטלויפן פון מיין סאכאטשעוו צו וועלכן איך פלעג בענקן, גע־וואַרט שוין אויפן מאָמענט איך זאל צוריקקומען. איך באשליס וואס שנעלער אוועק פון דאנען, נישט נאָר פון מיין געבורט־שטעטל נאָר אויך פון דעם לאנד מיט די מענטשן, פון דעם באָדן, וואס איז דורכגעווייקט מיט אונדזערע עלטערנס, ברודערס, שוועסטערס און קליינע קינדערס בלוט...

ט.

סאבאטשעווער

אין ישראל

סאבאטשעווער

אין אמעריקע

ירוחם אינס

סאבאטשעווער אין ישראל

דער געדאנק פון שיבת־ציון האָט זיך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און מיט דער דערקלערונג פון דער באלפור־דעקלאראציע שטארק צעוואקסן. אויך אין אונדזער שטאָט האָבן זיך געפונען וואָס־אַ־מאָל אלץ מער אנהענגער, און נישט נאָר צווישן דער יוגנט, אויך עלטערע מיושבדיקע בעלי־בתים. פונעם באַלעמער אין סאָבאַטשעווער בית־המדרש פלעגן די שליחים אפעלירן צום עולם וועגן העלפן בויען ארץ־ישראל, און די צוהערער זענען נישט געבליבן גלייכגילטיק: אין די הערצער האָט זיך געוועבט און געשפינט דער געדאַנק וועגן אַ צוקונפט אין אייגענעם לאַנד, און אויב נישט פאר זיך, איז לפחות פאר די קינדער.

אין יאָר 1920 פארט אפ קיין ארץ־ישראל אהרן פרידמאן, איש שלים ז״ל. אויך זיין ברודער יעקב פרידמאן ז״ל באגונגט זיך נישט מיט ציוניסטישער טעטיקייט אין סאָבאַטשעווו און פאָרט אפ אין יאָר 1921, צוזאמען מיט זיין שרוי רחל, קיין א״י. מיין זעליגער פאָטער הערצקע אינס פארלאָזט סאָבאַטשעווו סוף 1921 און איז עולה קיין א״י. אין יאָר 1922 פארן אפ מחלה לוין־בוטלער און מרים לוין.

נישט לייכט אָבער איז דאָס לעבן פון די אָנגעקומענע. ס׳לאַנד איז וויסט. ארבעט איז שווער צו געפינען. די הויפט־אַרבעט איז דאָן ברוקירן שאָסייען און טריקענען זומפן. ארבעט מען אין געפערלעכע זומפן און מען פיבערט. אין די פרדסים ארבעטן ביליקע אראבישע ארבעטער און ס׳איז נישט לייכט צו קאָנקורירן מיט זיי.

אין יאָר 1924, צוזאמען מיט דער אזוי גערופענער פערטער עליה, זענען עולה פון סאָבאַטשעווו קיין ארץ־ישראל זלמן אלבערט׳ס פרוי טויבע לאה מיט אירע קינדער, פישל ווייַנבערג (ישראל כרמי), יוסף גרונדוואג (דער זון פון שמחה גרונדוואג ז״ל), משה פרידמאן, יצחק ווייַנשטאָק, די פאמיליע אינס, בלומע ווייַנבערג, מענדל זאַיאָנץ, ישראל באַלאַס, אליעזר זאלצמאן, וואלף איטשע גאלער, יעקב צדקוני (רעכטמאן), משה בזשעזשינסקי (לבנון), רחל ווייַנבערג (לבנון), משה־בער טשערוואנעק, ברוך זאלצמאן, נח וואלמאן און איטשע פרידמאן.

צוזאמענטרעפן פון סאכאטשעווער אין ישראל
יהודי סוכצ'וב בישראל מתכנסים

גרינדונגס־פאַרזאַמלונג אין יאָר 1945

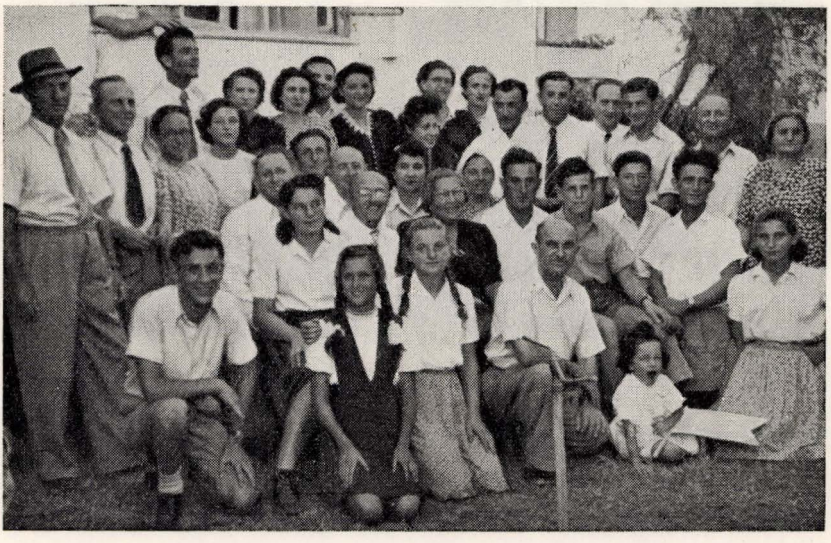

צוזאַמענטרעף פון סאַכאַטשעווער מיט זייער לאנדסמאן
פון אַמעריקע פליישמאַן אין ישראל

צו קיין גרויסער עליה איז דאָך נישט געקומען. דער עול פון פרנסה ביי אונדזערע סאָכאַטשעווער יידן איז געווען אַ שווערער, און ליידער האָבן זיי נישט געהאט קיין כח און מוט עס צו פאַרלאָזן...

אויך נישט אלע אנגעקומענע קיין א״י האָבן זיך געקענט צופאסן צום קלימאט און צו די שווערע לעבנס־באדינגונגען. די פריער־געקומענע באמיען זיך צו העלפן די ניי־געקומענע. ביי יעקב פרידמאַן ארגאניזירט זיך די ערשטע בוי־קבוצה, וואָס באשטייט נאָר פון סאָכאַטשעווער. די קבוצה עקזיסטירט אַ לענגערע צייט און ווען זי צעפאַלט זיך, גייען די חברים אריבער קיין עפולה. דאָרט ווויינט מחלה לוין־בוטלער מיט איר מאן און ער באזאָרגט די סאָכאַטשעווער מיט ארבעט.

אין עפולה געפינען זיך: משה לבנון, מענדל זאַיאָנץ, ישראל באַלאַס, פרומע־וויץ, יוסף גרונדוואג, ווייגשטאק, טשערוואנעק און אנדערע. מען לעבט צוזאמען, מען קאָכט פאר אלע און מען זאָרגט פאר די וואָס ארבעטן נישט. ווען די ארבעט אין עפולה ענדיקט זיך וועגדעט מען זיך צו אהרן פרידמאן, וואָס איז ראש קבוצות יר״ח אין ירושלים. אהרן שרייבט זיי זאָלן קומען קיין ירושלים, און מען וועט זיך טיילן מיט דער ארבעט. פאָרט מען קיין ירושלים און מען ארבעט אין קבוצת יר״ח. מען וויצלט זיך, אז זי דארף גאָר הייסן קבוצת סאָכאַטשעוו.

די ערשטע בוי־קבוצה אַרגאַניזירט דורך יעקב פרידמאַן ז״ל

אָבער נישט אלע סאָכאַטשעווער האבן זיך געקענט צופאסן צו די באדינגונגען, און אַ טייל האָט פאַרלאָזן ס׳לאַנד. ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געפינען זיך בערך אכציק סאָכאַטשעווער משפחות אין לאַנד. קיין איינער פון אונדז האָט זיך נישט פארגעשטעלט, וואָס ס׳דערווארט אונדזערע משפחות, די פארבליבענע אין סאָכאַטשעוו.

הועד וועדת הבקורת של ארגון יוצאי סוחצ'וב בישראל

די פערוואלטונג און רעוויזיאנס קאמיסיע ביים ארגון יוצאי סוחצ'וב אין ישראל

1957-1962

ס'זיצן פון רעכטס צו לינקס: פערוואלטונגס מיטגלידער: אלחנן כץ, שלמה פרידמן, יוסף גרונדוג
ס'שטייען פון רעכטס צו לינקס:
נחום ליברמן (רעוו. קאמיסיע), לייב פרשטנברג, גאלדה קירשבוים (פערוו. מיטגלידער),
שלמה שוויטלובסקי, נתן קפר (רעוו. קאמיסיע).
אויפן בילד פעלט דער פארוואלטונגס־מיטגליד הרצקה גרוברד.

ארגון יוצאי סוחצ׳וב בישראל

סעפטעמבער 1939. טרויעריקע בשורות טראגן זיך צו אונדז פון פוילן. דער ראַדיאָ, וואָס ברענגט יעדן טאָג נעמען פון פוילישע שטעט, וואָס זענען איינגענומען געוואָרן דורך די דייטשן, דערציילט אויך וועגן קאַמפן, וואָס קומען פאָר ביי סאָכאַטשעוו. דעם 27־טן סעפטעמבער, מיטן איינעמען ווארשע, געפינט זיך די יידישע באפעלקערונג פון פוילן אין די נאצישע נעגל.

שוידערלעכע ידיעות פון אקופירטן פוילן. נייע שרעקלעכע באַגריפן טראָגן זיך פון דאָרט: געטאָס, אַקציעס, אויסזידלונגען, אומשלאַגפלאַץ, קרעמאטאריום... דער מענטשלעכער שכל קען נישט אויפנעמען דעם גרויל.

מיט די ערשטע הילפס־רופן, וואָס דערטראָגן זיך צו אונדז פון די פארפיניקטע, קומען זיך צונויף די סאָכאַטשעווער אין ישראל. דער צוזאַמענקום (כנוס) קומט פאר ביי משה לבנון אין שטוב חול המועד פסח תש״ה. פון די ידיעות, וואָס ווערן איבערגעגעבן, ווערט קלאָר דער פארנעם פון שרעקלעכן אומגליק און די נויטוועגדיקייט צו שאפן אן אָרגאַניזאַציע וואָס זאָל דערלאנגען די נויטיקע הילף און לינדערן די פיין פון די לעבנגעבליבענע. ס׳ווערט געגרינדעט דער „ארגון יוצאי סוחצ׳וב בישראל״. אין ערשטן קאמיטעט ווערן געוויילט די חברים: יעקב פרידמאן, משה לבנון, ירוחם אינס און משה אליעזר בארנשטיין.

דער ועד באמיט זיך צו שטעלן אין פארבינדונג מיט די געראטעוועטע, וואָס זענען צעשפרייט איבער פוילן, דייטשלאַנד, רוסלאַנד א. א. וו.

דער קאָמיטעט און ספעציעל דער פאָרזיצער יעקב פרידמאן, ווידמעט פיל צייט, ביז ס׳געלינגט אים אויפשטעלן די פארבינדונג און איינשטעלן אַ קאָרעספאָנדענץ מיט זיי. יעדער בריוו, וואָס מען באקומט, דערציילט פון שוועריע איבערלעבונגען און פון גרויזאמקייט, וואָס יעדער איינער איז איבערגעקומען. ס׳ווערט קלאָר, אז מ׳קען זיך נישט באגנוגענען נאָר מיט מאַראַלישע הילף. ס׳פאָדערט זיך מאטעריעלע הילף פאר די, וואָס האָבן אלץ פארלוירן און רייסן זיך צו די ברעגן פון לאַנד. זיי נויטיקן זיך, קודם כל, אין אַ דאַך איבערן קאָפּ און אין מיטלען אויף אייניאַרדענען.

די ערשטע סומע געלט באקומען מיר פון אונדזערע אַמעריקאַנער לאַנדסלייט דורך זייער רעליף־קאמיטעט. אויך פאר אונדזערע סאָכאַטשעווער אין ישראל איז דאָס וואָרט „גמילות חסד״ גוט באַקאנט — און די געשאפענע גמילות־חסד קאַסע דערגרייכט איבער 7 טויזנט פונט און לייט באדייטנדע סומעס אָן פראָצענט און אָן זשיראַנטן.

מיטן אָנקומען פון דער שארית הפליטה אין ישראל ווערט קלאָר אויך די נויטוועגדיקייט פון שאפן פאר זיי אַ וואַרעמע אַטמאָספערע. עס ווערן איינגעאָרדנט פארשידענע מסיבות, וווּ ס׳קומען זיך צונויף אלע בני עיר, עס שאפט זיך אַ צוזאמענ־

בונד צווישן אונדז. ס׳איז אויך כדאי צו פארצייכענען אלעמענס אָנטיילנעמען אין אַ שמחה פון אַ בן־עיר און אויך, חלילה, אין טרויער.

דער ארגון ארדנט אויך איין אויפנאמעס פאר אונדזערע סאָכאַטשעווער וואָס קומען אויף באַזוך אין ישראל. צווישן אנדערע זענען אין משך פון יאָרן אויפגענומען געוואָרן: איטשע פליישמאַן ז״ל, ישראל בראפמאן מיט זיין פרוי, אריה מונע מיט זיין פרוי, משה שווארץ, פעסיע פירשטענבערג מיט איר מאן, שלמה שמייסער, חיים נעלסאָן מיט זיין פרוי, דוד וואלראט מיט זיין פרוי, שפייזהענדלער מיט זיין פרוי און טאָכטער. ערשט לעצטנס האָבן אונדז באַזוכט אונדזערע פריינט חזן מיט זיין פרוי, לאַנדוי מיט זיין פרוי און זאבוצקי מיט זיין פרוי.

דאס פרעזידיום ביי אַן אזכרה
הנשיאות באזכרה לזכר הקדושים

די אזכרה צום אנדענק פאר אונדזערע קדושים קומט פאר יעדעס יאָר כ״ט שבט. אין דעם טאָג קומען זיך צונויף פון גאנצן לאַנד אלע סאָכאַטשעווער, כדי בצבור דערמאנען דעם אומקום פון אונדזער קהילה. ס׳איז אויך ביי אונדז רייף געוואָרן די נויטוועניקייט פון צונויפזאמלען אלע פאקטן וועגן אומקום פון אונדזער קהילה מיט אירע טויזנטער פארפיניקטע. ס׳וועט באשלאָסן צו גרינדן אַ היסטאָרישע קאָמיסיע, וואָס זאָל צונויפזאַמלען אלץ, וואס האט אַ שייכות מיטן לעבן און אומקום פון אונדזער קהילה און ארויסגעבן אַ בוך, אַ מצבה, וואָס זאָל דערציילן די קומענדיקע דורות וועגן אונדזער לעבן און טראגישן אומקום.

דער ועד פון ארגון יוצאי סוחצ׳וב האָט זיך פאר דער צייט עטלעכע מאָל געביטן

משמאל לימין: הרב יצחק בן ציון, הרב יוסף בן ציון, הרב שמואל בן ציון, הרב יעקב בן ציון

נישט טוישנדיק דערביי זיינע אויפגאַבן, וואָס דער גורל האָט אויף אים ארויפגע־לייגט, צו לינדערן די פיין פון די, וואָס האָבן דורכגעמאכט דעם היטלעריסטישן גיהנום.

נישט לייכט איז געווען דאָס לעבן אין ישראל פאר אונדזערע געראטעוועטע, אָבער דער געפיל, אז מ׳געפינט זיך צווישן אייגענע, העלפט זיי שלאָגן לאנגזאָם ווארצ־לען און ביסלעכווייז אָרדנט מען זיך אין.

דער פונק פון קעגנזייטיקער הילף איז נישט אויסגעלאָשן ביי סאָכאַטשעווער יידן. ער קומט צום אויסדרוק אין „ארגון יוצאי סוחצ׳וב" און אויך אין טעטיקייטן אויף אנדערע געביטן, ווי דאָס אפהיטן דעם אנדענק פון אונדזערע קדושים און דאָס אויפהאַלטן דעם קאָנטאַקט צווישן אונדזערע בני־עיר.

אויך דער רבי חנוך (הענעך) בארנשטיין, דער זון פון רבי ר׳ שמואל (שם

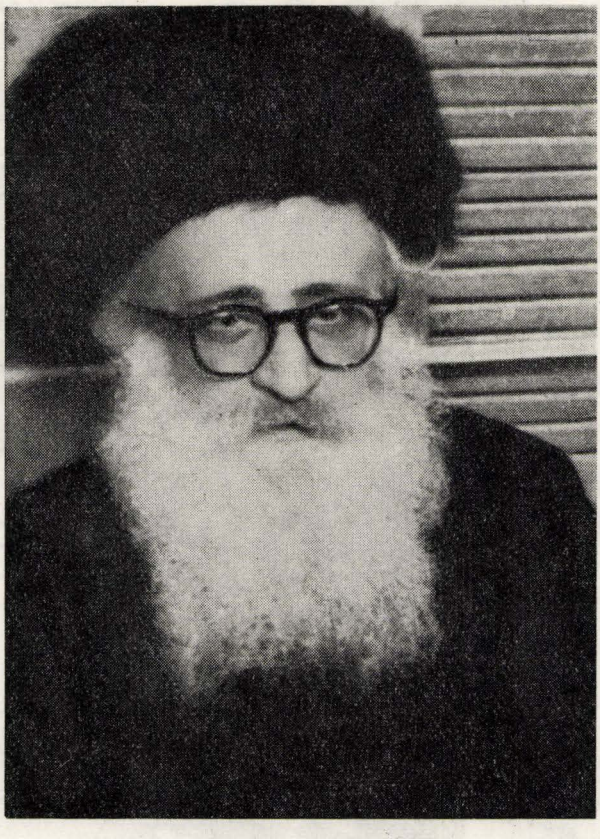

דער רבי ר׳ הענעך, זון פון „שם משמואל", וועלכער איז ממשיך די טראַדיציע פון סאָכאַטשעווער חסידות אין ירושלים.

משמואל) איז ממשיך די טראדיציע פון סאָכאַטשעווער חסידות און זיינע חסידים פאָרן קיין ירושלים צו זייער רבין, הערן פון אים דעם סאָכאַטשעווער נוסח אין תורה און ציען וויטער דעם גאלדענעם פאדעם פון סאָכאַטשעווער חסידות.

ש. שוויאטלאווסקי

ציון לנפש יקרה

משה אהרן, דער זון פון יחיאל ווידעלעץ, האָט נאָך פאר זיין בר־מצוה ווערן, געמוזט אָנהייבן אַרבעטן.

כדי צוצוהעלפן צו דער' פרנסה אין זיין היים, שליסט ער זיך אָן אין די רייען

משה־אהרן ווידעלעץ ז"ל

פון די לינקע קרייזן. אין צייט פון שפּאַנישן בירגער־קריג, באַהאַלט ער זיך מיט נאָך א חבר זיינעם אין אינטערנאַציאָנאַלן צוג וואַרשע — בערלין — פּאריז מיטן ציל זיך אָנצושליסן אין דער אינטערנאַציאָנאַלער בריגאדע, וועלכע האָט געקעמפט אויף דער זייט פון די שפּאַנישע אויפשטענדלער קעגן דיקטאַטאָר פראַנקאָ. ער ווערט אָבער געכאַפט אויף דער דייטשער גרענעץ און צוריקגעשיקט קיין פוילן.

די לעצטע וועלט־מלחמה מאַכט ער דורך אונטער די נאַצישע נעגל און אין רוסישן סיביר.

קומענדיק אין לאַנד מיט זיין פאַמיליע א דערשעפּטער, אַן אויסגעמאטערטער פון די אַלע וואָגלענישן, שטערט דאָס אים אָבער נישט, אז ער זאָל מיט באַנייטע כוחות אויפשטעלן אַ היים פאר זיין משפּחה. זיין צופרידנקייט פלעגט ער אויסדריקן פאַר יעדן בן־עיר. ער איז שטענדיק גרייט געווען יעדן איינעם צו העלפן מיט וואָס ער האָט נאָר געקאָנט.

פאַרנדיק אויף זיין ראָוער האָט ער זיך אומגליקלעך אויסגעגליטש און פארלוירן זיין לעבן אין עלטער פון 43 יאָר.

ס׳איז אַוועק פון דער וועלט אַן אמתער אוהב הבריות וישראל.

יזכור

הערצקע עינעס, חנה—ילוב (עינעס), שרה קעזמאַן (לעווין),
ר׳ הערשל בזשעזשינסקי

וען מ׳גייט בויען אַ לאַנד, ווי מיר ארץ־ישראל, איז יעדער נפש, וואָס שטאַרבט נאַטירלעך אַדער פאַלט אַלס קרבן פאר דער אויפלעבונג פונעם לאנד, זייער טייער.

און אָט האָבן מיר עולי סאָכאַטשעוו אַלס קליינע גרופּע, שוין פיר קבריס געגראָבן אין א״י.

אונדזער פליכט איז אין אונדזער בוך צו פאַראייביקן זייערע נעמען, וויל זיי זענען קיין א״י געקומען, און געוואָלט מיטהעלפן, לויט זייערע כוחות, צו דער בויאונג. נישט וועלנדיק איצט אַריינדרינגען און מאַכן אַן אַנאַליז, וואָס ס׳האָט זיי געברענגט קיין א״י, די הויפט־זאַך איז: זיי זענען געקומען קיין ארץ־ישראל און האָבן אויך טאַקע מיטגעהאָלפן. „אפילו ווען נאָר איין ציגל אין דער וואַנט אייגעבויט״, אין דעם איז שוין פאַרעכנט זייער מיטהילף. נאָר דער ביטערער גורל האָט זייער לעבן פאַרקירצט און געשטאָרבן. דאָס זענען זיכער געווען די שווערע און איבערנאַטירלעכע באַדינגונגען, וואָס זיי האָבן נישט געקאָנט בייקומען פיזיש.

מיר, מיט 25 יאָר צוריק, גייענדיק אין א״י ,שאַפן, באַפרייען און בויען את המולדת, די יידישע היים פאַרן פאָלק, האָט מען פון טויט אפילו נישט געטראַכט, וויל קומענדיק קיין א״י ווערט מען ווי ניי געבוירן, ווי אויפדאָסניי געבוירן — ווי אַ קינד, וואָס קומט נאָר אויף דער וועלט. דער מענטש, וואָס דאַרף יעצט פון דאָסניי אָנפאַנגען איינאָרדענען אַ ניי לעבן, און ביי גאַנץ אַנדערע באַדינגונגען, שוועריקייטן אויך, ווי מען האָט זיי אין יענע יאָרן געהאַט. אָבער מען האָט נישט פאַרלוירן קיין מוט, קיין כוח, קיין ליבע צו דער ארבעט, צו דער ארץ, צו דעם לאנד. מען האָט אויפגעבויט, אויפגעבויט, אויפגעבויט.

מיר האָבן אויך אַ שווערע מלחמה געהאַט מיט מלריה, מיט ווילדע חיות, מיט שלאַנגען, מיט סקאָרפּיאָנען, מיט ווילדע כיות

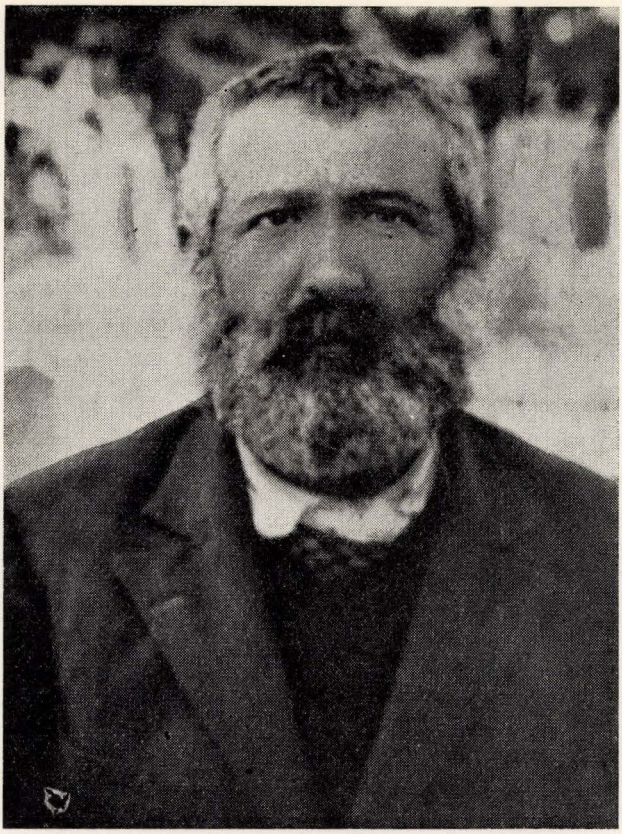

ר׳ הערצקע עינעס ז״ל
פון די ערשטע סאַכאַטשעווער יידן, וועלכע זענען געקומען קיין ארץ־ישראל

טראַכטן פון זייטיקע זאַכן. מיר לעבן שטענדיק נאָר מיט איין געדאַנק: אַז מיר זענען די חלוצים פון יידישן פֿאָלק, מוזן אַליין אָדער מיר דאַרפן אונדזערע קינדער שיקן אויף שמירה צו פֿאַרהיטן דאָס יידישע לעבן, אָדער שאַפונג פון א״י.

אָבער די יאָרן לויפן, מיר ווערן עלטער, די כחות פֿאַרלאָזן צוביסלעך, די נערוון ווערן אָפּגעשוואַכט, דער מצב־רוח ווערט פיל מאָל געבראָכן דורך פֿאַרשידענע אומשטענדן, דאַן פֿאַנגען פֿראַגן אָן יאָגן אייניע די צווייטע... ביי וועמען גנב׳ט זיך אַריין אַ יאוש אין האַרץ און די אויגן פֿאַנגען אָן זעען אַלץ פֿאַרקערט... און מ׳וועט פֿאַרצווייפלט פון יעדן נישט נאַטירלעכן פונקט אין לעבן, אָדער ווען אַזוי אַ מענטש קאָן זיך נישט באַהערשן און וויל נאָר טראַכטן פון זיין איך, וואָס איז צעבראָכן געוואָרן, דאַן ווערט ער פיזיש געצלעך צעבראָכן און דער סוף איז — טויט פֿאַר דער צייט...

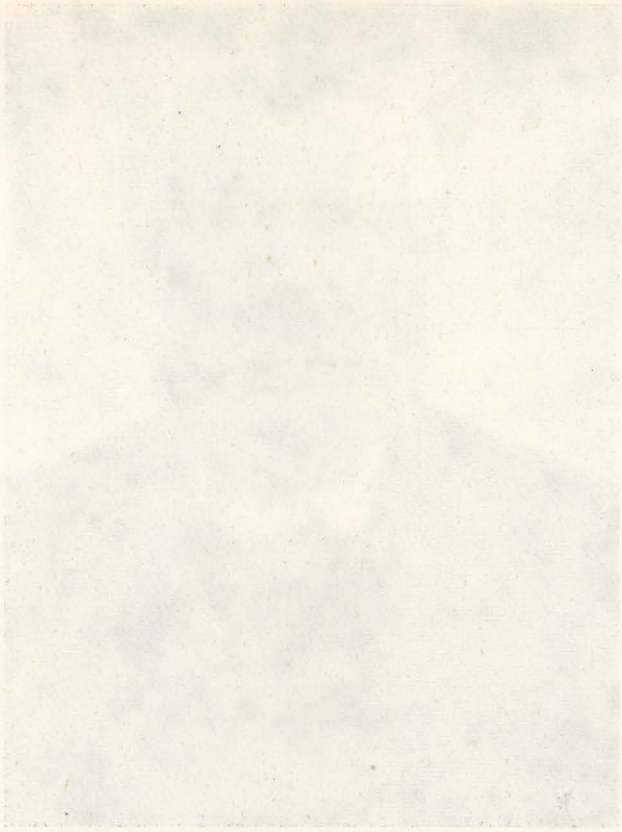

סאבאטשעוויץ

אין

אמעריקע

יעקב פרידמאן

אליעזר מאיר ליבערס

א ליעזר מאיר איז געבוירן אין סאָכאַטשעוו ביי פּיינע פאַרגעשריטענע עלטערן. זיין פאָטער אלחנן ליבערט האָט געשריבן ביטעס צו די רעגירונגס אמטן. שווער געווען מפרנס צו זיין די גרויסע פאַמיליע. וועז די קינדער זענען אונטעגעוואַקסן, האָבן זיי זיך געלערנט פאַרשידענע פאַכן. אליעזר מאיר איז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געפאָרן קיין לאָנדאָן, אין יאר 1919 איז ער צוריק געקומען קיין סאָכאַטשעוו, באַלד צוריקגעפאָרן קיין לאָנדאָן און אין 1920 אוועקגעפארן קיין אמעריקע. דאָרט האָט ער זיך איבערגעגעבן צו דער הילפס־אַרבעט פאר אונדזערע לאַנדסלייט מיט זיין גאַנץ לייב און לעבן. ער האָט זיך אפילו אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק נאַך דער צווייטער וועלט־מלחמה צו שאַפן אַ קאָלאָניע פון סאָכאטשעווער לאַנדסלייט אין ישראל. ער האָט מיך געבערענגט צו דעם געדאַנק צו באַארבעטן אַ פלאַן פון אזא סאָכאַטשעווער יישוב. אָבער דער פלאַן איז צו גרויס געווען, כדי אים צו קענען פאַרווירקלעכן. און אליעזר מאיר זעענדיק ווי די לאַנדסלייט אין שיקאגא דערווייטערן זיך פון אַ גרויסע הילפס־אַקציע פאַר זיינע לאנדסלייט אין ישראל, האָט ער זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון אַלעם, און ער האָט מיר אַמאָל געשריבן: אויב מענטשן אייגענע לאַנדסלייט קענען נאָך דעם גרויסן חורבן ניט וועלן מער העלפן, ווייל סאָכאַטשעוו איז ניטאָ מער פאַר זיי, איז נאָר צום באַדויערן. און אַזעלכע מענטשן ווי מיר האָבן שוין מער ניט וואָס צו טאָן. מיר אין משך פון 40 יאָר זענען נישט מיד געווארן פון געבן, כדי צו העלפן. ריכטיק. די שטאָט האָבן מיר ניט מער, אבער די שארית־הפליטה, וואָס זענען ניצול געווארן פון גהינום — פאַר זיי איז נאָך אונדזער חוב עפעס צו טאָן... מיר האָבן דאָך געקענט זיין אויף זייער ארט... ער האָט אלץ געטאָן, באַלד נאָך דער באַפרייאונג עטלעכע מאָל געשיקט אין נאָמען פון סאָכאַטשעווער וועלפעיר פאַראיין אין שיקאגא ביי א 2000 דאָלאַר קיין ישראל. און דערמיט האָט זיך געשלאָסן די טעטיקייט פון שיקאגא.

צו דער הילפס־ארבעט פאַר דעם ארגון אין ישראל האָט ער אַרויסגעוויזן זיין גאַנצן וואַרעמען געפיל, ווי מיט 30 יאָר צוריק, קומענדיק קיין אַמעריקע. ער

האָט געוואָרפן, געמונטערט אין שיקאַגא און דעם ועד דאָ אין ישראל געווען גרייט צו דער גרעסטער הילף. אויב ער וועט נאָר קענען ברענגען די געציילטע גרופע סאָכאַטשעווער לאַנדסלייט דאָרט. ביז דער לעצטער צייט פון זיין לעבן איז ער געשטאַנען מיט מיר אין פאַרבינדונג וועגן עטלעכע הונדערט דאָלאָר, וואָס איז פאַרבליבן אין קאַסע פון ליקווידירטן וועלפעיר פאַראיין אין שיקאגא און געווען, אז דאָס געלט זאָל אומבאַדינגט פאַרנוצט ווערן נאָר פאַרן ארגון אין ישראל.

ער איז געווען פרעזידענט פון סאָכאַטשעווער וועלפעיר־פאראיין אין שיקאגא ביי 30 יאָר. דערצו איז ער אויך געווען אַקטיוו ביי דער פעדעראַציע פאַר פויילישע יידן, געווען אַקטיוו און אָנגעהאַלטן אַן אמט אין דער „אמאלגאמייטעד קלאָדינג יוניאָן" פאַר אָרימע און אַנדערע אָרגאַניזאַציעס.

לואיס ליבערט

סאכאטשעווער הילפס-פאראיין אין שיקאגא

אַ יך בין דאַנקבאַר דער געלעגנהייט צו קאָנען אַרויספירן אין קורצן 33 יאָר קאָנסטרוקטיוועַ אַרבעט פון אונדזער קליינעם אָבער אַקטיוון פאַראיין.

אליעזר־מאיר ליבערט
געשטאַרבן אין שיקאַגאָ

אין יאָר 1914 ביי אַ צופעליקן צוזאַמענקונפט פון עטלעכע לאַנדסלייט איז דער געדאַנק צו שאפן א סאָכאַטשעווער הילפס־פאַראיין געבוירן געוואָרן. און פאַר מיר ליגט איצט די ערשטע קאָפּיע פון דער געשאַפענער קאָנסטיטוציע דאַטירט דעם 8־טן פעברואַר 1914.

די הויפט־אויפגאבע פונעם פאַראיין איז דאָן געווען צו שטיצן די נייע־אָנגע־קומענע אימיגראַנטן פון סאָכאַטשעוו, און זיי העלפן זיך באַזעצן אין זייער נייער היים. אכטונג געבן, צי זיי געפינען פאר זיך פרנסה. אויך שטיצן די פאמיליעס פון די „גרינע" אין סאָכאַטשעוו. אויך אַלע אַנדערע פאמיליעס וואָס נויטיקן זיך אין שטיצע.

דער פאראיין האָט אויך דאַן געשאפן אַ ליי־קאַסע דאָ אין שיקאַגאָ, אויסצובאַרגן געלט די לאנדסלייט, וועלן זיי נויטיקן זיך אין דעם אָן שום פראָצענטן, און דאָס געבאָרגטע אויסצוצאָלן אין קליינע סומעס. דעם זעלבן יאָר איז אויסגעבראָכן אין אייראָפע די ערשטע וועלט־מלחמה. פוילן איז אָקופירט געוואָרן פון די דייטשן און פון סאָכאַטשעוו איז קיין נייעס ניט אָנגעקומען. זענען די לאַנדסלייט גאָר שטאַרק באַזאָרגט געוואָרן. זיי האָבן זיך אָבער אַריינגעווארפן שטאַרקער אין דער ארבעט צו שאפן א פאנד, אַז וועלן דער טאָג פון פרידן וועט קומען, זאָל זיין גרייט הילף. ענדלעך איז דער דערוואַרטעטער טאָג געקומען. און אָן שום פראָגן איז הילף געשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט אַ בריוו אָנפרעגנדיק ביי אונדזערע לאַנדסלייט אין סאָכאַטשעוו, אין וואָס אונדזער ווייטערדיקע שטיצע זאָל באַשטיין. עס איז געקומען זייער ענטפער מיט אַ פאַרלאַנג, אַז אויב מעגלעך זאָלן מיר פאר זיי אויסבויען א תלמוד־תורה, ווייל די יידישע חדרים זענען היגיעניש נישט צוגעפאַסט פאַר די קינדער. ביי דער ערשטער זיצונג איז זייער פאַרלאנג אָנגענומען געוואָרן. אַ קאָמיטעט האָט באַזוכט אונדזער הייס־שטאָט און אויסגעאַרבעט פלענער.

ווען זיי זענען צוריקגעקומען האָבן מיר זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט.

אין יאָר 1926 איז דער דעמאָלטדיקער פּרעזידענט מר היימאַן ראַבינאוויטש געפאָרן קיין סאָכאַטשעוו צו דער דערעפענונג פון דער תלמוד־תורה. ס׳איז געווען זייער אַ פייערלעכע דערעפענונג. די שולע איז געווען דער שטאָלץ פון אַלע סאָכאַטשעווער יידן. דאָ, אַזוי גוט, ווי דאָרטן. מיר האָבן געשטיצט די אויסהאַלטונג פון דער שולע. אויך רעגלמעסיק יעדעס יאָר געשיקט געלט אויסצוקליידן די קינדער, ווי אויך הילף צו אַלע אַרימע פאַמיליעס. אויך געשטיצט אַלע אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן דאן עקסיסטירט ביז דעם שוואַרצן טאָג, היטלער. באַלד ווען די רוצחים זענען אריין קיין פוילן, האָבן מיר געהערט, אַז אַלע סאָכאַטשעווער יידן זענען פאַרטריבן געוואָרן אין ווארשעווער געטא. יידיש האָב־און־גוטס איז פאַרניכטעט געוואָרן. צווישן זיי אויך די תלמוד תורה. דער חורבן סאָכאַטשעוו האָט אונדז דאָ שטאַרק געטראפן. מיר האבן אבער באַשלאָסן צו אַרבעטן און ווארטן אויפן גרויסן טאָג, ווען אונדזער גרעסטער שונא וועט פאַרניכטעט ווערן. קיינער האָט אָבער נישט געגלויבט, אַז אַזאַ גרויסער טייל פון אונדזער פאָלק וועט אומקומען. און אומגעקומען זענען אויך מער ווי דריי פערטל פון אונזערע לאַנדסלייט.

אויסער די שטיצע, וואָס מיר גיבן דער פעדעראַציע טוען מיר איצט פאַרשידענע הילפסאַרבעט. מיר דערהאַלטן בריוו פון דעם קליינעם איבערלייב פון אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע זענען צעוואָרפן אין אַלע עקן פון דער וועלט. מיר שיקן זיי פעקלעך עסנווארג און געלט. מיר דערהאַלטן אויך בריוו פון נישט לאַנדסלייט, וואָס זוכן זייערע קרובים. מיר טוען אלץ די קרובים אויפצוזוכן.

סאָכאַטשעוו איז מער נישטאָ. ווי מיר הערן איז די גאַנצע שטאָט אינגאַנצן פאַרפוילישט געוואָרן. אָפּגעמעקט יעדער יידישער צייכן. מיר זענען אָבער פארבונדן

מיט אונדזער היימשטאָט מיט טויזנטער פעדים, און ווילן, אז דאָס יידישע סאָכאַטשעוו זאָל לעבן. טראָגן מיר זיך ארום מיט אַ געדאַנק צו שאפן א סאָכאַטשעוו קאָלאָניע אין ארץ ישראל. מיר וועלן פרוווון דעם געדאַנק צו פארווירקלעכן. זאָל דאָ געזאָגט ווערן אַז די פרוכטבאַרע ארבעט פון אונדזער פאַראיין איז א דאנק דער איבערגעגעבענער שטענדיקער ארבעט, ווי מר יצחק לאנדא, וועלכער פאַרנעמט דעם אַמט אלס פינאנס־סעקרעטאַר שוין איבער 25 יאָר, מר בעני בייסטער, עקס־פרעזידענט, ה. ראַבינאָוויטש, מר דוש. ראַבינאָוויטש טרעזשורער ג. בייסטער און אַנדערע, אויך מיין ווייניקייט, וועלכער פארנעמט דעם אַמט אלס פרעזידענט אוז רעקאָרדינג סעקרעטאַר שוין 20 יאָר.

שיקאגער דיסטריקט

נאָוועמבער 1947

פארשטארבענע מיטגלידער פון רעליף-קאמיטעט

פנחס גרובארד	וואווע ראזענבערג
מאקס גראובארד	מאקס לאנדו
הערי מילער	צלאל נעלסאן
אליעזר ראזען	פעני בארענשטיין
מאיר פלאמיאק	פיליפ נעלסאן
וויליאם מוני	היימאן גאלדבערג
ישראל קעלער	סעם לייפער

דזשעק לייפער

זיצנדיק פון רעכטס צו לינקס: חוה בענזער, שוירלי לעסינגער, אסתר שפייזהענדלער, בעקי ווינטער, חנה האָדעס ראָזען.
שטייענדיק פון רעכטס צו לינקס: סעם ווינטער, שמעון נייטען, משה גייער, איזודאָר סילווערשטיין, משה שפייזהענדלער, הערמאַן נעלסאָן,
דוד וואָהלראָט, אל ווייצמאַן, בעלאַ ווייצמאַן, אברהם שארקין, יואל ראטה, מנדל גאַמבינסקי, יוסף חזן.
אויפן בילד פעלן די פאָלגנדע: משה קיפער, י. יאקאבי, מאלי סאלאמאן, יעטא ספיקלער, סידני לאנדוי, קלאָראַ לייפער, חוה צוקערווייס.

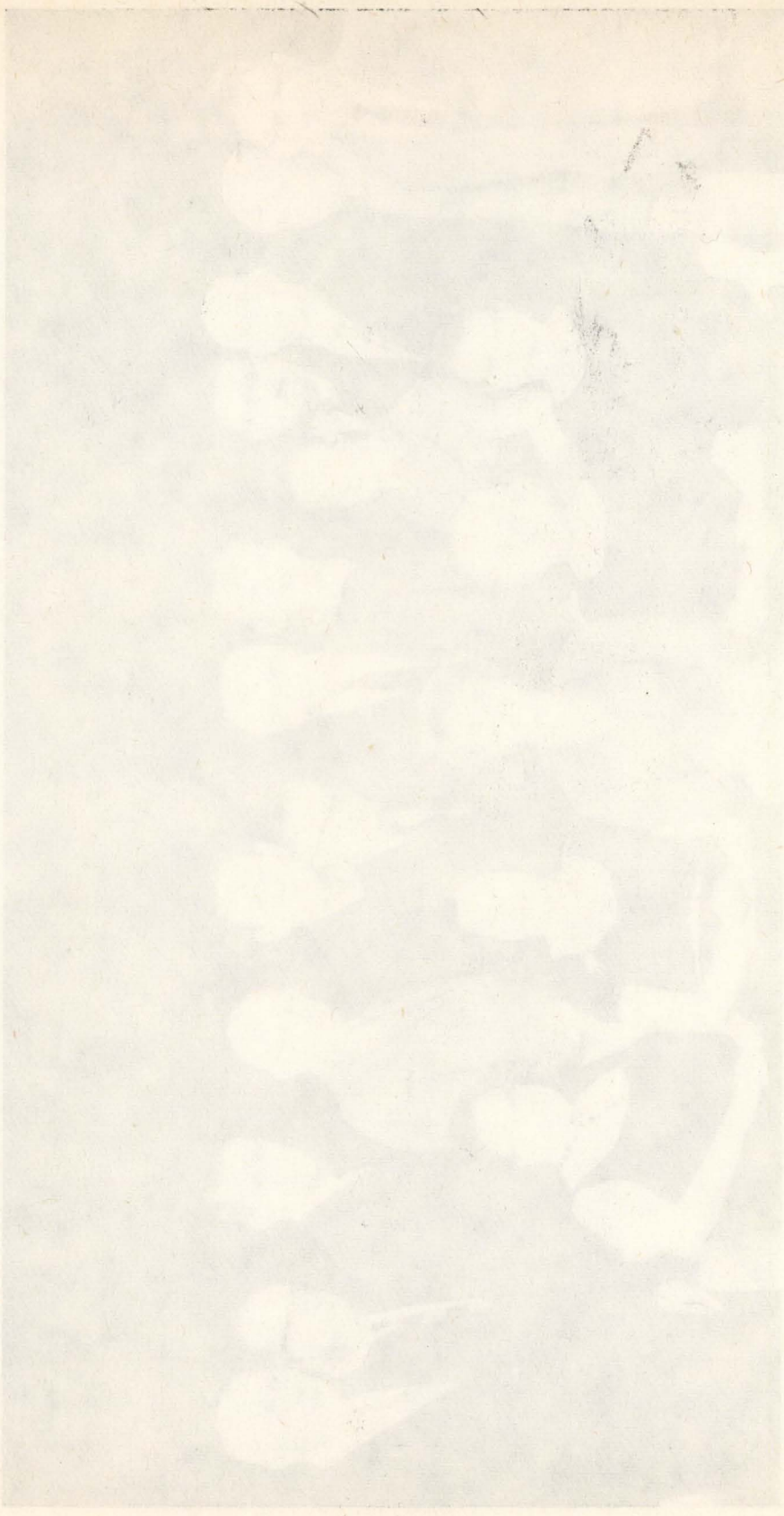

ח. ל. לודזקי

די סאבאטשעווער לאנדסלייט אין ניו־יארק

וו עגן די ערשטע סאָבאַטשעווער יידן אין ניו־יאָרק, ווען זענען זיי געקומען, מיט וואָס האָבן זיי זיך באַשעפטיקט אין זייער נייער היים, זייער סאָציאלער און גייסטיקער מצב, ווי זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אין די ערשטע יאָרן, וויפל עס זענען צוריקגעלאָפן קיין פוילן א. ד. גל. — וועגן דעם זענען, ליידער אין ערגעץ נישט פאַראַנען קיין געשריבענע דאָקומענטן און אויך קיין שום גענויע ידיעות.

קיין פנקסים, בריוו אָדער ספרים, וואָס זאָלן דערציילן דערוועגן — זענען נישטאָ. אויף די אַלטע יידישע בית־עלמינס, וואָס ווערן שוין היינט צו טאָג נישט מער באַנוצט, קאָן מען נאָך א לאַנגען זוכן געפינען קוים־מערקבאַרע, אָפגעשיילטע אותיות, וואָס מען קען צונויפשטעלן אין נעמען — ווי ביי דער זייט איז לעבן דער טויטן־דאַטע צוגעגעבן דאָס איינע וואָרט: מסוכיטשוב. מער איז קיין זכר נישטאָ פון דער גרויסער אויסוואַנדערונג פון סאָבאַטשעווער יידן, וואָס האָבן גענומען דעם וואַנדער־שטאָק און געקומען אין גאָלדענעם לאַנד אריין צוזאמען מיטן גרויסן שטראָם יידישע עמיגראַנטן פון פוילן און רוסלאַנד אין סוף פון 19 טן יאָרהונדערט.

האָבן מיר נישט געהאַט קיין אנדערע עצה ווי אָנצוקומען צו גאָר א פרימיטיוון אופן פון זאַמלען די קאַרגע צאָל ידיעות ביי די רעשטלעך גאָר־אלטע לאַנדסלייט, וואָס געדענקען אַליין, אָדער האָבן געהערט פון זייערע עלטערן דערציילן וועגן זייערע ערשטע יאָרן אין ניו יארק, און דאָס וואס מיר האָבן צונויפגעזאמלט, וועלן מיר דאָ פּרווון דערציילן:

***

די דאַטעס גייען צוריק ביזן סוף פון די זיבעציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, און מיר קענען מיט דער פולער זיכערקייט זאָגן, אז אין אנהויב פון 1880 זענען שוין גרופּעס סאָבאַטשעווער יידן געקומען דאָוועגען נישט בלויז אין די חסידים־שטיבלעך, וואָס זענען געווען סיי אויף דער איסט־סייד און סיי

אין הארלעם, נאָר אז פון זיי זענען געווען סיי גבאים, בעלי תפילות, בעלי קוראס און אויך אנדערע באַאַמטע אין אַ טייל חברות פון פוילישע יידן. זיי האָבן אויך אָנטיילגענומען אין אַלע אינסטיטוציעס, וואָס האבן אנגעהויבן אויפקומען אין יענער צייט, וואָס זענען נויטיק געווען פאר די פריש־געקומענע עמיגראַנטן אין יענעם גלויפיאָר נאָך די רוסישע פּאָגראָמען. מיר טרעפן אונדזערע סאכאַטשעווער אין די בתי־מדרשים, אין די ביר־האַלעס און אויך אין די פּאַרקן און גערטנער, ווו מען קומט זיך טרעפן נאָך דער אַרבעט, אָדער אין די רו־טעג מיטן איינציקן צווועק: אפשר וועט מען טרעפן וועמען פון די פריש־געקומענע אָפּצונעמען אַ פרישן, לעבעדיקן גרוס פון דער אלטער היים.

אזוי געפינען מיר נעמען פון סאָכאַטשעווער אין די מיטגלידער־רשימות סיי פון די ערשטע וואַרשעווער, לאָדזשער, ווילנער און בערדיטשעווער פּאַראיינען, ווו זיי זענען געווען אקטיוו אין דער ארבעט.

ערשט אין יאָר 1881 נעמען זיך א קליינע צאָל סאָכאַטשעווער אין ניו־יאָרק צו אָרגאניזירן אַן אייגן געזעלשאַפטלעך לעבן און צוגלייך מיט דעם, אויך א געוויסע הילפס־טעטיקייט פאר זייערע אייגענע לאַנדסלייט, וואָס אפילו אין א נויט־פאַל שעמען זיי זיך אָנצוקומען צו פרעמדע — אָבער וועלן געניסן פון אַן אייגענעם מענטש, פון אַ אייגענער שטאָט און פאר וועמען מען שעמט זיך נישט צו דערציילען די שווערע לאָגע...

אין יענעם יאָר איז דורך א גרופע סאָכאַטשעווער מתפללים פון „בית־המדרש הגדול דאיסט סייד", געגרינדעט געוואָרן די ערשטע סאָכאַטשעווער אינסטיטוציע.

און כאָטש איר ערשטער נאָמען דערציילט גאָרנישט וועגן קיין ספעציעל סאָכאַטשעווער אָפּשטאָם, ווייל זי האָט זיך געפרופן מיט אן אלט יידישן נאָמען „חברה בני רחמנים", און האָט געהאָלפן אויך אַנדערע יידישע נויטווענדיקע, דאָך איז פון איר קרן אַרויסגעוואקסן אלע אָן אויסנאם סאָכאַטשעווער אינסטיטוציעס און געזעלשאַפטן, וואָס עקזיסטירן נאָך עד היום.

צווישן דער ערשטער גרופע עסקנים געפינען מיר די נעמען פון חיים סלאָמיאק, זינדעל סיגעל, ישעיה שפיגעל, יונה שיינבוים, יעקב לעווין, אהרן זעליג לייטהאלד, יעקב סוויטמאן, יהושע גאלדבערג, שלום לייב הערשקאוויטש, פנחס קעלער (דער שפּעטערדיקער שמש פון דער שול אויף לודלאוו גאס) טוביה ספייז, אברהם גרינבערג און אנדערע וואָס האָבן שפּעטער מיטגעהאָלפן ביים גרינדן די „יאנג מענס".

מיר ווילן דאָ דעמאָנען דעם תלמיד־חכם אשענהיים וועלכער האָט מיט זיין גאַנצער ענערגיע און נשמה מיטגעהאָלפן אין דער ערשטער אינסטיטוציע. אין יענע יאָרן איז ער נאָך נישט געווען קיין אָפּיציעלער רב און געאַרבעט פאַר אַ באשיי־

דענעם פרייז, ווי א משגיח און געלערנט מיט בחורים לימודי קודש כדי צו קענען זיך מפרנס זיין.

ווייזט אויס, אז די סאָכאַטשעווער אין ניו־יאָרק האָבן זיך זייער וואַרעם אָפגערופן אויף די ערשטע ריין סאָכאַטשעווער אינסטיטוציע, ווייל מיט קליינע קרעפטן וואָלט נישט מעגלעך געווען צו גרינדן אַן אייגענעם בנין, ווו עס איז געווען די שיינע שול אויף לודלאוו גאַס נומער 117, וואָס איז כמעט דורך די זעלבע מענטשן און עסקנים געגרינדעט געוואָרן אין 1883.

אירע ערשטע מתפללים זענען געווען די מיטגלידער פון די „בני־רחמנים". שפעטער זענען צוגעצויגן געוואָרן אַ גרופע סאָכאַטשעווער פון דער שול אויף סאפאלק גאס, וואָס האבן זיך געגרופן „חברה משניות".

די הויפט־טעטיקייט הויבט זיך אָבער אָן ערשט מיטן יאָר 1894, ווען עס איז נויטיק געווארן אַן אייגענער בית־עולם פאר די אין יענעם יאָר געשטאָר־בענע מיטגלידער. די משפחות האָבן פאַרלאַנגט, אז ביי דער שול זאָל זיין, ווי אין אנדערע חברות, אַן אייגענער בית עולם. דאָס האָט געווירקט צו דער גרינדונג פון דער „חברה קדישא אנשי סאָכאַטשעוו", וואָס עקזיסטירט עד היום און האט אויף איר קאָנטע וויכטיקע פארצייכענונגען. (פרעז. איזי סילווערשטיין, ה. לאנדוי, טשערמאן, סידני וו. לאנדוי, קאסיר). למשל: דאָס איבערפירן די רעשטלעך עצמות פון די גאָר לאַנג פאַרשטאָרבענע מיטגלידער פון אלטן בית עולם, ווייל דער פלאַץ ווערט טיילמאָל נויטיק פאר דער שטאָט פאר אַנדערע צוועקן...

צו דעם צוועק זענען געקויפט געוואָרן אויף דער „וואשינגטאָן־סעמעטערי" 2 פלעצער פאר א ספעציעלן בית־עולם פאר די מיטגלידער פון דער שול. שפעטער איז אויך געקויפט געוואָרן א פלאץ אויפן „בית דוד" בית־עולם אין לאַנג־איילאַנד.

ביי דער שול איז אויך געמאַכט געוואָרן א מקוה, וואָס איר נאָמען איז געווען „די מקוה כשרה לכל בנות ישראל" וואָס האָט עקזיסטירט נאָך ביז סוף 1928, ווען דער בעדער האָט ארויסגערופן סקאַנדאַלן און דער דעמאָלטדיקער פרעזעס, מאיר סלאָמיאק, האָט געמוזט רופן א ספעציעלן מיטינג, ווי מיר לעזן עס אין דער געדרוקטער מודעה, וואָס איז צעשיקט געוואָרן צו אַלע סאָכאַטשעווער און וואָס איז געווג טראָגיש געווען אפילו פאר יענער צייט.

אין דעם אויפרוף אין יידיש און ענגליש פון מיטן אָקטאָבער 1928 לעזן מיר: „ווערטער ברודער! זי זינט אויפגעפאָדערט צו אָטענדען אַ רעגעלע און ספעציאל מיטינג דינסטאג דען 30 טן אָקטאָבער 1928, אום 8 אוהר אבענדס אין דער שול, 121 לודלאוו סטריט, ניו יארק.

צווועק פאר דיזען מיטינג איז זעהר וויכטיק, נאָך די יעצטיגע אומשטענדען פאן אונדזער שוהל. און וואָס ווערט זיין די ענדע?

זא ווי אייך איסט בעוואוסט, אז די שוהל האָט א שווערן טרייל מיט דעם

בעדער, וועלכעס ער האָט אונדז אנגעקלאָגט און די טרייל קומט באלד אָן. אויך וועלן מיר ליסט מיט דעם בעדער עקספּייערט אין מאָנאט אפריל, דאַרף מען שוין אנפאַנגען צו מיטען אונד דעבאטירן פאַן דעם, וואָס מיר זאָלן אנפאנגען צו טוהן אז דער נאָמען פון דער שול זאָל ח״ו נישט אונטערגעהן און די שול זאָל נישט צו גרונדע גיהן אז מיר זאָלען זיך נישט דאַרפען שעהמען פאַר אונדזער שטאָט סאָכאַטשעוו, אז מיר זאָלען ווייטער קענען אנהאלטען א שוהל אונד עגזעסטירען. זאָ איזט ביי דעם לעצטען מיטינג בעשלאָסען געוואָרען אויסצושיקען צירקולאַרען צו יעדן ברידער זיי זאָלען אנוועזענד זיין אונד אָנטייל נעמען ביי דעם מיטינג פאר דעם הייליגען צוועק, ווייל מיר עגזעסטירען שוין 45 יאָהר, אז עס זאָל ח״ו נישט דארפען צו גרונדע גיהען דורך דעם שרעקלעכען קריזיס.

עס איזט אוממעגליך צו שילדערען די לאגע מיט דער שרייב פעדער. פאן אונדזערע אלע יאָהרען וואָס מיר האָבען אויסגעהאַרעוועט פאר דעם שוהל. זא ווילן מיר האָבן אז אלע ברידער מיט עהרלעכע הערצער, מיט דעם ריכטיגען געדאנק זאָלן זיהן צו קומען צו דעם מיטינג, צו טהון אין דעם, וואַרעם די צייט איזט קורץ.

היום קצר והמלאכה מרובה, אונד אויב איהר וועט נישט אנוועזענד זיין ביי דעם מיטינג וועלן מיר איבערלאָזען די שול אויף הפקר אונד מיר וועלען זיך טהיילע מיט די סעמעטערי מיט די קרקעות, זיי וועלען נאָכהער נישט קענען פּראָטעסטירען.

איהר זייט וויסען אז מיר האָבן אין אונדזער שוהל א ברידער וואָס ליגט שוין קראנק 6 מאָנאָט אונד די שוהל האָט געטוהן וואָס זי האָט געקענט טהון. אונד יעצט האָט זיין פאמיליע גענאָמען א טהעאטער בענעפיט, מען זאָל קענען דעם ברידער וויייטער העלפען זאָ וועט יעדער ברידער מוזען נעמען א טיקעט און וועלכער ברידער עס וועט נישט זיין אָנוועזענד ביים מיטינג, וועט פאָזיטיוו געטעקסט ווערן מיט 3 דאל. אָהנע אויסנאהמע אונד דאָס וועט זיין פאר דעם קראנקען ברידער.

האפענטליך אז קיינער פאן אונדזערע ברידער וועט נישט פערפעהלען ביי ציוואָהנען דעם וויכטיגען מיטינג — ביי דעם אָרדער דעס פרעזידענט: —

מאיר סלאמיאק, פרעזידענט, צמח פאמעראנץ, סעקרעטאר.

מיר האָבן זיך ספעציעל אָפּגעשטעלט אויף דעם אויפרוף פון יאָר 1928 — אפילו געגעבן לויט דער אָריגינעלער אָרטאָגראַפיע און שפראך פונעם אויפרויף — כדי אביסל כאָטש צו אילוסטרירן א קליינעם אָפּשניט פון דער באמת גרויסער און פארצווייגטער ארבעט, וואָס איז געטאָן געוואָרן דורך די אַלע יאָרן, וועט די שול איז געווען חוץ א מקום־קדוש צום דאוונען אויך די געטרייע היים פאר אונדזערע סאָכאָטשעווער עמיגראַנטן, וואָס זענען דעם גרעסטן רוב געקומען אליין, אָן משפחות און האָבן אין דער שול געפונען היימישע מענטשן און פריינט און דער עיקר א

וואַרעמע ברידערלעכע אַטמאָספּערע און סביבה, וואָס האָט א ביסל געקאָנט פּאַר־
טרעטן די אלטע הייזער.

איז, דעריבער, בעת מיר שרייבן א ביסל די לאַנג־יאָריקע געשיכטע פון
סאָכאַטשעווער ישוב אין ניו־יאָרק, אונדזער גרויסער חוב אָפּצוצאָלן א קליינעם
טייל פון דער גרויסער ליבשאפט פון די בויערס און מיט כבוד דערמאָנען די ערן־
ליסטע פון די ערשטע גרופּע עסקנים, וואָס האָבן נישט געשפּאָרט קיין געלט
און צייט און געארבעט לטובת זייערע לאַנדסלייט.

צווישן די ערשטע טוער לטובת דעם כלל סאָכאַטשעווער געפונען מיר די
חשובע נעמען פון מיכאל לאנדוי, יעקב סוויטמען, אהרן זעליג ליידהאלד, זינדעל
סיגעל, ישעיה הערשקאוויטש, אהרן ספייזי, היימען הירש, סעם בוימאן, שלמה
גאלדשניידער, מעקס לאנדוי און דעם ערשטן רב פון דער סאָכאַטשעווער שול
אשענהיים, וואָס האט מיט אלע זיינע כוחות מיטגעהאָלפן אין דער ערשטער צייט
פאר א גאר קליינעם געהאלט און חוץ דעם אויך נאָך געלערנט מיט דער „חברה
משניות" און געגומען א גאָר טיכטיקן אנטייל אין געשטאלטיקן דאָס גייסטיקע
פּנים פון אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך געדאַרפט צופאסן צו די נייע
אמעריקאנער באדינגונגען און מנהגים.

די שול האָט געהאט צוויי פּעריאָדן: איינע ביזן יאָר 1920 און די צווייטע —
ביז צו 1956. אין ערשטן פּעריאָד זענען געווען פון צווישן אירע גייסטיקע פירער
די רבנים אשענהיים, אפרים איינמאן, לאנדוי א.א.

אין יאָר 1920 איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ גאר גרויסער רעמאנט פון
דער שול, וואָס האָט באקומען דעם אויסזען פון א מאדערנער, הערלעכער געביידע
און האָט זיך געקענט פארגלייכן מיט די גרויסע שולן אין ניו־יאָרק. די ארבעט איז
פּרייוויליק און מיט גרויס ענטוסיאַזם געמאכט געוואָרן אונטער דער אויפזיכט פון
משה קופער, וואָס האָט אפּגעגעבן זיין גאנצער פּרייער צייט און וויסן. די הויפּט־
עסקנים זענען אין יענער צייט געווען: זינדעל סיגעל היימאן נעלסאן היימאן
הירש, מאקס בוימען, יעקב סוויטמאן, מעקס לאנדוי, שלמה גאלדשניידער, ווי אויך
די יונגערע סידנעי לאנדוי, דוד סיגעל, רעווערענד לואיס ראזען דער משמש
בקודש ר' יצחק גראובארד א. א.

די שול האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1956 און איר לעצטער פּרעזידענט איז
געווען: א. ג. סילווערסטיין, אבער צוליב דעם וואס די גאנצע געגנט אין געווארן
וויניקער מיט יידן און איבערהויפט וואָס אירע סאָכאַטשעווער מיטבויערס און
מתפללים האָבן זיך ווי דער רוב יידן אריבערגעצויגן אין אנדערע געגנטן, איז
באַשלאָסן געוואָרן אויף אן אלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון אירע מיטגלידער, די
שול צו פאַרקויפן.

די סומע פון 35 טויזנט דאָלער איז פארווענדעט געוואָרן אויף א זייער
וויכטיקן פּראָיעקט וואָס וועט זיכער צוגעבן גרויס אנזען אונדזערע לאַנדסלייט.

ר׳ יצחק גראובאַרד ז״ל
איינער פון די שול־עסקנים אין ניו־יאָרק

די סומע פון 25 טויזנט דאלער איז באַשלאָסן געוואָרן איבערצוגעבן דעם באַרימטן בר־אילן אוניווערזיטעט, וואָס האָט זיך מתחייב געווען אויפצוהענגען — אין דער שול וואָס ווערט געבויט ביים אוניווערזיטעט — א ספּעציעלן מאַר־מאָרנעם טאָוול מיט די אלע נעמען פון די געשטאָרבענע מיטגלידער און מתפללים פון אונדזער סאָכאַטשעווער שול אין ניו־יאָרק. דאָס וועט זיין א מין נר תמיד (אין יעדער יאָר־צייט־דאַטע, וועט א לעמפּעלע באַלויכטן דעם נאָמען פון נפטר און עס וועט געזאָגט ווערן קדיש). מיר האָבן געגעבן פאר דעם צוועק 15 טויזנט דאלער מזומן געלט און 10 טויזנט דאלער אין ישראל־באנדס. די רעשט סומע וועט געהאלטן פאר נויטיקע צוועקן אין ניו יאָרק און וואָס וועט באשלאָסן ביי א רעגעלן מיטינג פון דער פאַרוואַלטונג.

פון אט דער ערשטער גרופע טוערס, זענען אין יאָר 1900 ארויסגעקומען די

גרינדערס פון דער בריט־פֿאַרצווייגטער אַרגאַניזאַציע, וואָס רופט זיך עד היום די „אינדעפּענדעט סאָכאַטשעווער יאַנג מענס קראנקען אונטערשטיצונג פֿאריין", וואָס איז אָפּיציעל געגרינדעט געוואָרן אין ניו־יארק, דעם 27 נאוועמבער 1900 און פירט איר טעטיקייט ביז צו היינטיקן טאָג מיט א גרויסער מיטגלידערשאפט.

עס וועט זיין אינטערעסאנט צו ברענגען כאטש א קליינעם אויסצוג פון איר קאנסטיטוציע, וואָס איז דערשינען אין יידיש און ענגליש אין א ביכעלע פון 55 זייטן בעת עס איז אנגענומען געוואָרן דער אויסגעבעסערטער אמענדמענט דעם 28 דעצעמבער 1939. (דאס ביכל איז דערשינען אין אָנהויב 1940).

מיר וועלן ברענגען בלויז דאָס ערשטע אַרטיקל פון דער קאָנסטיטוציע:

1. דער נאָמען פון דיזער סאסייטי זאָל זיין — די אינדעפּענדענט יאָנג מענס קראנקען אונטערשטיצונג פאריין.

2. דער נאמען פון דער סאסייטי זאָל קיינמאָל נישט געענדערט ווערן.

3. די סאָסייטי טאָר נישט אויפגעלעזן ווערן אזוי לאנג ווי דרייצן מיטגלידער ווילן, אז די סאסייטי זאָל פֿארזעצן איר עקזיסטענץ.

4. אלע געשעפטן פון דער סאסייטי מעגן געפירט ווערן, געשריבן ווערן און פראָטאָקאָלירט אין אידיש אָדער ענגליש.

5. די געלטער פון דער סאסייטי זאָל געברויכט ווערן בלויז פאר די פֿאָלגנדע צוועקן:

א. קראנקען בענעפּיט;

ב. טויט בענעפּיט;

ג. שבעה בענעפּיט;

ד. שטיצן און העלפן מיטגלידער אין נויט און שטיצן אזעלכע פּערזאָנען, וועלכע זענען אין נויט צוליב דעם טויט פון א מעמבער;

ה. אויסגאָבן, וועלכע זענען נוצלעך צום ווייל און בעסטן פון דער סאָסייטי.

אָדער אַן אַרטיקל: ש ט ר י י כ ן מ י ט ג ל י ד ע ר, ווו מיר לעזן: א מיטגליד אָדער אלמנה, ווועלכע שמדן זיך, דאָס הייסט פֿאַרלאָזן דעם אידישן גלויבן, ווערן אַספענדירט פון דער סאָסייטי, אויך אויב אַ מעמבער היראָט א פרוי נישט פון אידישן גלויבן, אָדער א אידישע פרוי נישט לויט דעם אידישן אַרטאָדאָקסישן ריטואַל, ווערט ער אַספענדירט.

פון אט די קליינע אויסצוגן קען זיך מאכן א שטיקל באגריף וועגן דער ארבעט הן אין נאציאָנאלן און הן אין סאָציאַלן זין און אויך וועגן דער נויטוועניקייט פון די סאסייטי אין יענער בראשית־צייט, וועו די נויט פון די פריש־געקומענע לאָנדסלייט איז געווען א טאָג־טעגלעכע דערשיינונג און מען האָט געדארפט העלפן אין אַן עת צרה.

עס וואָלט פאַרנומען צופיל אָרט צו דערציילן וועגן די פולע 60 יאָר פון דער טעטיקייט אירער, און אויך צו דערמאָנען אַלע אירע טוער, וואָס גאָר גרויסע

טיילן זענען שוין אויפן עולם האמת. ווילן מיר זיך באגנוגענען מיט דערמאָנען אַ צאָל פון די ערשטע פאָוואָלטונגען און אָרגאניזירער און געוויינלעכע מיטבויערס, וואָס האָבן מיט ליבשאפט אַוועקגעגעבן זייער צייט, געזונט און אָפּגעשפּאָרטע דאלערס לטובת הכלל פון די סאָכאָטשעווער אין ניו־יאָרק.

די סאָסייטי אין געגרינדעט געוואָרן ביי 18 (ח״י) מיטגלידער.

איר פאָטער און פאַקטישער גרינדער איז געווען מאקס אייזענשטאפ ע״ה, וואָס איז אויך געווען דער פּרעזידענט פאר די ערשטע 6 חדשים און איז פאַר זיין וויכטיקער ארבעט אויך אין פאַרלויף פון א סך יאָרן ווידער געווײלט געוואָרן אויפן דאָזיקן חשובן אָמט.

די ערשטע פאַרוואַלטונג אין באשטאנען פון בארני גרינבערג ע״ה, וואָס איז געווען וויס־פּרעזידענט; אלעקס גאטליב ע״ה — קאסירער; הערי בערמאן ע״ה פינאנץ — סעקר; יעקב פרידמאן ע״ה — רעקארדינג סעקר; און מיטגלידער בעני לעווין ע״ה, היימאן סלאמיאק ע״ה, אבע ראטשטיין ע״ה און לואיס שווארץ ע״ה.

זיי האָבן דערפירט די מיטגלידערשאפט ביז צו 45.

דער צווייטער פּרעזידענט איז געווען אהרן זעליג לייטהאלד. אונטער זיין פירונג איז אין חודש מאי 1901 געקויפט געוואָרן דער פלאץ פּארן בית עולם (12 קברים) אויף מאנט־סיני סעמעטרי. א.ז. לייטהאלד איז אויך פיל מאָל ווידער געווײלט געוואָרן אויפן פּרעזידענטן־אמט.

דער דריטער פּרעזידענט איז געווען סאלאמאן גאלדשניידער ע״ה. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אינטעליגענץ, וויסן און טאַקט, וואָס האָט צוגעגעבן גרויס אָנזען די סאָסייטי אין יענער צייט.

דער פערטער איז געווען לואיס בראקמאן, ע״ה.

דער פינפטער איז געווען, מענדל פראנקענשטיין, ע״ה. ער איז אויך געווען פילמאליקער קאַסירער.

דער זעקסטער איז געווען מ. ד. העלפאנד ע״ה.

מאקס שיינבערג, איינער פון די ערשטע און אין יענער צייט פון די עלטסטע מיטגלידער איז עטלעכע מאָל געווײלט געוואָרן פאַר פּרעזידענט. ער האָט אויך געלאָזט מאכן דעם שיינעם טויער מיט דער אויפשריפט ארום דעם בית־עולם פון די סאָכאָטשעווער אין מאנט סיני.

משה מעטשניק ע״ה איז חוץ פּרעזידענט, אויך געווען פילמאָליקער פינאַנץ־סעקרעטאַר. באַרנעט קאָלסקי איז געווען חוץ פון די ערשטע אָרגאָניזירערס, אויך געווען פּרעזידענט אין יאָר 1910.

הערי בערמאן איז חוץ ערשטער פינאַנץ־סעקר, אויך געווען פּרעזידענט פון 1910 ביז 1912 און שפּעטער פארנומען פיל פאַראַנטוואָרטלעכע אַמטן.

יוסף מילער — אויך איינער פון די גרינדער, איז געווען פּרעזידענט אין יאָר 1913. אין יאָר 1915, צום 15 טן יובל פון דער סאָסייטי, איז דערשינען

א ספּעציעלע אָנדענק־זאַמלונג פון 50 זייטן מיט א באריכט פון די ערשטע 15 יאָר ארבעט און בילדער פון די ערשטע טוערס פון וועלכע מיר נעמען ארויס די נעמען סיי פון פרי־געשטאָרבענע און סיי פון די וואָס לעבן נאָך און זענען אקטיוו אין דער ארבעט.

דאָס זענען: אהרן ז. לייטהאלד, הערי בערמאן, מאקס מוני, בארני גרינ־ בערג, משה מעטשניק, הענרי כהן, חיים סלאמיאק, מאקס אייזענשטאפ, בארנעט קאָלסקי, מ. פראנקענשטיין, יוסף מילער, לואיס שווארץ, דוד אוהלבערג, מאקס לעווען, אברהם געלמאן, הערמאן יאקאבס, ארטור סאפראן, אברהם בערמאן, דוד מילער, יעקב לאשער, אברהם ראטשטיין, מאקס שיינבערג, און פון די מיטגלידער וו. אניס, ב. אניס, ד. אויערבאך, י. בערמאן, יוסף בערמאן, מ. בערמאן, י. בערגער, א. בענזער, י. באסערמאן, מאיר בוימאן, י. בינדער, ל. בזשאסקי, מ. בערנשטיין, ל. בוושניצקי, ש. ה. בעקער, א. באזשינסקי, א. כהן, י. כהן, ל. כהן, ר. כהן, מ. כהן, ש. שאלק, ב. כהן, ש. כהן, ס. ה. דיאמענט, מ. טעמפל, ה. עפשטיין, י. פרידריך, י. פעלט, ל. פריץ, ל. פרידמאן, ס. פינקעל, י. גאלדפלוס, ה. גרינבערג, י. גרינבערג, ס. גרובשמיט, י. גורסקי, מ. גרינוואלד, ה. היימאן, ד. העלמאן, ס. האלץ, א. אינפעלד, ל. יאקובאוויטש, ס. יאקאבס, י. קאזשינסקי, א. קוטשינסקי, וו. קארנפעלד, פנחס קעלער, וו. קופעלד, י. לוסקי, ה. לעווין, ד. לייאנס, א. לעווי, ש. לעווי, ס. לעווי, ד. לוסטיג, ל. ליסער, י. לעווקאוויטש, יוסף לעווין, ש. מילער, ס. מילער, ה. מילער, א. מילער, י. מילער, י. מאשמאן א. מאשמאן ת. מארענפעלד, ה. נאטאַן, פ. נעלסאן, י. פאסטאר, י. פוטער, א. פּעטערס, ש. ראזען, סאל. ראזען, ה. ראטשטיין, ל. ראפאפארט, מאיר סלאמיאק, ב. סלאמיאק, י. סלאמיאק, ל. סלאמיאק, י. ספייז, מ. ספייס, י. סופר, י. שטראמפעלד, ל. שטראמפעלד, א. שטראמפעלד, ש. שווארץ, א. שווארץ, ש. שווארץ, ה. זילווערמאן, מ. סילווער, ב. סאלאמאן, ש. סאכאטשעווסקי, מ. שערעל, מ. צוועקווייס, מ. טעמפל, ש. ווייגנגארד, ה. ווייגנגאַרד, מ. ווישינסקי, ס. ווידאוועך, י. וואגנער, י. ווייסמאן, ל. וועלטסמאן, ס. זעמעל, ל. זאנד. מ. ווייסמאן ווי אויך די וואָס זייערע בילדער זענען נישט פאראַן:

ס. בוימאן, י. בירנבוים, ד. באלטערמאן, ה. בלינדערמאן, ס. בוושניצקי, ל. כהן נומער 1 מ. כהן, דאקטאר ד. דיאמאנט, דאקטאר ה. ב. עלסטער, דאקטאר, ה. י. פרידמאן, פ. גארליק, ס. גילדער, ה. גאלדמאן, צימערמאן, א. גוטמאן, י. גארדאן פרוי א. גרינוואלד, א. גרינוואלד, א. גרעיסמאן, ה. גראבארד, ל. גרוסקי, א. הערשקאוויטש דאקטאר מ. ד. קעלער. ה. קראַמער, ת. מארענפעלד, ס. מאש־ קאוויטש, ל. ראפאפארט, ס. ריטער, י. סאפער, ס. סאלאמאן, א. שלעזינגער, י. זילבער. ב. סאכאטשאווסקי פרוי ה. מ. שטארקמאן, ס. שטארקמאן, ש. שנייבערג, י. ש. אוהלבערג, ס. ווינבערג, א. ווילהעלם, נ. ווינטער, ז. זאנגער.

עס וועט זיין אינטערעסאַנט איבערצוגעבן א שטיקל פינאַנץ־און טעטי־

קייטס־באַריכט פון די ערשטע 15 יאָר וועלכע מיר זען, אַז אין אָנהויב איז געווען אַ פּאָר קליינע דאָלער און אין יאָר־באַריכט צום יובל איז די סומע דערגאנגען ביז צו קנאַפּע 6 טויזנט דאָלער, און אז אין דער קאַסע האָט זיך געפונען די סומע פון צוויי טויזנט מיט דריי הונדערט דאָלער.

עס וועט אויך זיין וויכטיק צו געבן א קליינע ליסטע פון די ערשטע געשטאַרבענע אויפן אייגענעם בית עולם. דערפון איז צו דרינגען אז אונדזערע לאַדנסלייט האָבן אין די ערשטע יאָרן געהאט א זייער שווערן קאמף פאר זייער עקזיסטענץ. מיר זעען דאָ אז די טויטן־דאטעס זענען אין לעבנס־עלטער פון 45 יאָר און פון 25 דער יונגסטער נפתר (אין בילד פון די ערשטע קברים אין דער דערמאָנטער זאַמלונג).

אין די שפעטערדיקע יאָרן געפינען מיר צווישן די אקטיוּוע טוערס די נעמען פון סעקרעטאר י. דונאוויץ, (1915—1922) יוסף שארפשטיין ע״ה מ. ליבערט, הערמאן נעלסאן, סאַל לעווי נאט. סלאמיאק, ז״ל ס. בעקער, הערמאן הירש ס. סאַלבערג, מאריס קופער, מאקס לאנדאו, סעם מילער, אהרן נעלסאן, יוסף מיטעל־מאן, היימאן זאבוסקי, מילטאָן ראבינסאן, נאט. דאלאוו, הערי טעמפעל, היימאן און אירווינג נעלסאָן איזידאָר גרינבערג א. א.

אין ביכל וואָס איז ארויסגעגעבן צו די 60 יאָר פון דער סאָסייטי, געפינען מיר די טוער פון 1960: עקס פרעזידענט סאל לווי. פרעז. נאטאָן סלאמיאק. וויס פרעז. שמואל וו. בעקער רעק. סעק. נאט. דאלאוו. פינאנץ סעק. מ. ראבינסאן. קאסיר אהרן בוזשניצקי און איזידאָר גרינבערג. מיר געפינען אויך א ליסטע פון איבער 50 מיטגלידער פון די וואָס זענען אקטיוו אין דער ארבעט. אויך געפינען מיר די נעמען פון געוועזענע פרעזידענטן שארל כהן, נאט. דאלאוו. מאריס פעלד. מאריטן פרידמאן. הערמאן וו. הירש. סאל לעווי. הערמאן נעלסאָן יעקב נעלסאָן. ראבערט פוטער. סעם סאלבערג. נאט סלאמיאק. סאמ. א. טעמפל. אויך געפינען מיר די נעמען פון די גוט־שטייענדיקע מיטגלידער צוזאמען כן ירבו 270 וואָס דאָס באווייזן די נוצלעכקייט און די ברידערלעכקייט פון דער סאסייטי צום 60 יעריקן יובל פונקט ווי מיט 60 יאָר צוריק.

אונדזערע יאנג־מענס, האָבן זיך אָפּגערופן אויף יעדער יידישער נויט־לאָגע — סיי פון לאָקאַלן און סיי אַלגעמיין יידישן כאַראקטער.

אזוי געפינען מיר אין די אַנאַלן פון ערשטן יידישן רעליעף־קאָמיטעט וואָס איז געגרינדעט געוואָרן באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה צו העלפן די יידן אין אייראָפּע, וואָס האָבן געליטן פון דער מלחמה און רוסישער רעוואלוציע, אונדזערע גרעסערע הילף־סומעס וואָס זענען בייגעטראָגן געוואָרן מיט הארץ און נשמה צום אלגעמיינעם קאָמיטעט.

חוץ דעם האָבן מיר אונטערגענומען אין יענע יאָרן א ספעציעלע אַקציע פאר אונדזערע סאָכאָטשעווער און געגעבן פולמאַכטן אונדזער טייערן ברודער היימי

נעלסאָן אז ער זאָל טוען וואָס נויטיק פאר אונדזערע ברידער אין דער אַלטער היים.

היימי נעלסאָן איז אייניער פון די זין פון באקאנטן אלטן סאָכאַטשעווער תושב ר׳ שמואל נעלסאָן ז״ל, וואָס איז געווען פון די ערשטע חובבי ציון אין שטעטל. ער איז געקומען צו זיינע קינדער אין 1924 און איז נפטר געוואָרן דעם 1־טן אפריל, 1931 אין ניו־יאָרק.

דער „פאריניקטער סאָכאַטשעווער רעליעף״ איז געגרינדעט געוואָרן סוף פון יאָר 1939, בעת עס האָט זיך אראפגעלאָזט די שווערד פון אומקום אויפן פוילישן יידנטום און צווישן זיי אויך אויף אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס זענען געבליבן אונטער היטלערס בלוטיקער ממשלה.

דער רעליעף־קאָמיטעט איז באשטאַנען פון אלע סאָכאַטשעווער אָרגאַניזאציעס אין ניו־יאָרק. אין אים זענען אריין פאָרשטייער פון די „יאנג מענס סאָסייטי״, שוהל, „לעידיס הילפס פאריין״ און פון „ברענטש 337 נאַציאָנאַלער אַרבעטער־פארבאנד״.

אין ערשטן קאָמיטעט זענען געווען: היימי נעלסאָן, הערי מילער, דוד וואָלראַט, סעםווינטער, חוה צוקערוייס, בעלע ווייצמאן, מעקס גראבארד, משה שפייזהענדלער, וואוע ראָזענבערג, פנחס גראבארד, בצלאל נעלסאָן, ישראל משה צוקערוויים, שמעון נייטען און מאיר בענזער. דער ערשטער פרעזידענט איז געווען דוד וואָלראַט, סעקרעטאר פנחס גראבארד. זיין קאַדענץ איז געווען ביז צום סוף פון דער מלחמה אין 1945.

באלד נאָך דער מלחמה איז אויסגעווייטלט געוואָרן א נייער קאָמיטעט, וואָס האט געהאט א גרויסע אויפגאבע פון הילף און רעטונג. אונטער דער פרעזי־דענטשאפט פון היימי נעלסאָן און פון בעלע ווייצמאן רעק. סעקר. און פון פינאנץ־סעקר. משה שפייזהענדלער האָט מען אָנגעהויבן אַדורכפירן די פאַרבינ־דונגען מיט די אָפּגעראַטעווענטע פון היטלערס טויטן־לאָגערן און פון די צוריק־געקומענע פון די וועלדער און פון די רוסישע פארשיקונגען.

מיר האָבן זיך פארבונדן מיט פריינט און באקאנטע אין די דייטשע לאָגערן, אין פוילן, אין עסטרייך און איטאליע און מיר האָבן זיי חוץ פעקלעך פון שפייז און מלבושים אויך זיי געשיקט אונדזערע געפילן. איבער 500 פעקלעך האָבן מיר געשיקט צו לאַנדסלייט אין אלע עקן וועלט. מיר האָבן זיי געהאָלפן מיט פאר־שידענע סומעס כדי צו קענען עמיגרירן פון די קעמפס קיין מדינת ישראל, זיד־אמעריקע, אויסטראַליע און אין די פאריניקטע שטאַטן. מיר האָבן אקייגנגעטראָגן אונדזער ברידערלעכע הילף, וועו זיי זענען שוין מיט מזל אָנגעקומען אין זייערע נייע היימלענדער, צו קענען קומען צו דירות, אָדער מעבל און בכלל זיך אייני־אָרדענען כדי צו קענען אָנהויבן א ניי לעבן נאָך די פינצטערע היטלער און סטאלין־יאָרן. מיר האָבן געהאָלפן די סאָכאַטשעווער גמילת־חסדים־קאסע אין מדינת ישראל מיט א גרויסער סומע געלט, כדי די וואָס נויטיקן זיך זאָלן זיך

ישראל־משה און חוה צוקערווייס

קענען נעמען צו א פרנסה, וואָס זאָל זיי שטעלן אויף די אייגענע פיס. מיר האָבן אלץ געטון פאר די סאָכאַטשעווער, וואָס האבן געוואָלט קומען קיין אמעריקע. סיי מיט פאַפירן, און עפידעיווידס, סיי מיט אנדערע מאטעריעלע און מאָראַלישע הילף, און דאָ אויפן אָרט זיי געלאָזט פילן אונדזערע בעסטע משפחהדיקע באַציונגען, אז זיי זאָלן זיך ווידער באַטראַכטן ווי גלייכע מיט גלייכע אין אונדזער סביבה, אין אונדזער סאָכאַטשעווער געמיינשאפט.

מיר האָבן איינגעאָרדנט אין אפריל 1952 צום 10־טן יאָרטאג פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד א גרויסן הזכרה־מיטינג צו וועלכן עס זענען געקומען קנאַפּע פיר הונדערט סאָכאַטשעווער און אָפּגעגעבן כבוד אונדזערע קדושים.

דער מיטינג איז פאָרגעקומען אונטערן פאָרזיץ פון אונדזער חבר וואוועל ראָזענבערג ע״ה און עס זענען ארויסגעטרעטן מיט רעדעס ווען אונדזער היים־שטאָט און ווען אונדזערע מאַרטירער די שרייבער מ. דעמבלין און אונדזער לאַנדסמאַן, דער פּאָלקלאָריסט און פאָרשער פנחס גראָובארד ע״ה און די הזכרה האָט געמאכט חזן און רב לייפער אונדזער חשובער בן עיר.

די יעצטיקע טוער פון רעליף זענען: היימאן נעלסאָן — טשערמאן, איזידאָר סילווערסטיין — קאסירער. משה שפּייזהענדלער — פינאנץ־סעקרעטאר און משה גייער — רעקארדינג סעקרעטאַר, וואָס זאָגן זיך קיינמאָל נישט אָפּ און זענען גרייט צו יעדער צייט צו העלפן ווען עס וועגדעט זיך א סאָכאַטשעווער סיי פערזענלעך און סיי דורך אנדערע. מיר שיקן כסדרדיקע הילף קיין מדינת ישראל פאר די וואָס נויטיקן זיך.

אָבער חוץ די אלע סאָכאַטשעווער אינסטיטוציעס פון אלגעמיינעם כאַראַקטער איז דעם 18 טן מערץ 1934 געגרינדעט געוואָרן א ספּעציעלע אינסטיטוציע, וואָס האָט אן אנדער באטייט. דאס איז דער סאָכאַטשעווער ברענטש 337 ביים נאציאָנאלן ארבעטער־פאַרבאַנד אין אמעריקע.

אין דער גרופע פון די צען ערשטע טוער געפינען מיר סעם ווינטער, שמעון נייטען, מעקס צוקערווייס, יוסף ווינטער און די פריצייטיק פארשטארבענע משה בירנבוים, מאיר בענזער, חיים פליישמאן, מאיר סלאמיאק, מענדל גראובארד און דזשעק לייפער, וועלכע האָבן זיך נישט באגנוגנט מיט דער טעטיקייט פון אלע פריערדיקע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געטראגן בלויז א מאטעריעלן כאראקטער און ווייניק געזאָרגט פאר זייער נאציאנאלן און גייסטיקן אויסלעבן זיך.

זייער ערשטע ארבעט איז געווען פאר א נאָענטערע פאַרבינדונג מיט די סאָכאַטשעווער, וואָס האָבן געוואָלט אַרויס פון פוילן און זיך באזעצן אין ארץ ישראל. אויף דעם פונקט אין געלייגט געוואָרן גרויס אַכט צו די אָרגאַניזאציעס וואָס ארבעטן פאר חלוציזם, פארן הסתדרות־קאַמפיין, פארן קרן קימת לישראל און זיינע אָפּצווייגונגען. חוץ דעם האָבן מיר אָנטיילגענומען אין אַלע אַקציעס פארן „דזשאָינט" פארן פאריניקטן יידישן אָפּיל. אונדזער פראָגראַם

האָט צוגעצויגן א צאָל נאַציאָנאל־באוווסטזיניקע לאַנדסלייט און היינט צו טאג באַשטייט דער „ברענטש" פון 35 משפחות, וואָס זענען ווי איין סאָכאַטשעווער משפחה. דער ברענטש האָט זיך באַטייליקט און באַטייליקט זיך עד היום אין אַלע אקציעס, וואָס ווערן געפירט צו שטאַרקן דאָס יידישע לעבן אין אלע לענדער. מיר האָבן זיך אָבער ספּעציעל אונטערגענומען צו העלפן אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס זענען גערעטעוועט געוואָרן און זענען צוריקגעקומען נאָכן גרויסן יידישן חורבן.

מיר האָבן געשיקט, חוץ דורכן רעליעף, אונדזערע אייגענע 500 פעקלעך שפּייז און מלבושים צו די נויטווענדיקע אין דייטשע לאַגערן, אין פוילן. מיר האָבן מיטגעהאָלפן ביים איינאָרדענען א צאל לאנדסלייט אין מדינת ישראל און העלפן זיי מיט וואָס זיי נויטיקן זיך וויל צו דעם צוועק ארדענען מיר איין יעדער יאָר א ספּעציעלע אונטערנעמונג וואָס איר גאנצער איינקונפט גייט פאר מדינת ישראל. מיר האָבן שוין יעדער באזונדער און דער ברענטש אלס אינסטיטוציע געקויפט פאר טויזנטער דאלארן ישראל באנדס און די אלגעמיינע סומע גרייכט שוין ביז צוואָנציק טויזנט דאָלער, וואָס מיר האבן געשאַפן. מיר האבן זיך באַמיט און עס איז אונדז געלונגען צו ברענגען צוויי לאנדסלייט קיין אמעריקע אויף אונדזערע עפידעווידס און מיר האָבן געהאָלפן ביים איינאָרדענען זיך אין די פאריניקטע שטאטן די משפחות, וואָס זענען אריבערגעקומען אַהער.

דורך דער צייט פון 25 יאָר זענען געווען אקטיוו אין ברענטש די פריינט: סעם ווינטער, אליהו ווייצמאן, אבע שארקען, איזי בראפמאן משה שפייזהענדלער, שמעון נייטען, יואל ראטשטיין, יוסף ווינטער, מנשה באראן, סאול ווייס, מעקס לידער, אברהם הירש, מענדל גאמבינסקי, פרוי בעקי בירנבוים, הענרי ווייס, הערבערט בערשקאוויטש, אנשל פינטשעווקי, הענרי אולביג, אוירווינג בראפמאן מעקס צוקערווייס, דוד שפייזהענדלער, וואלטער שפייזהענדלער, ישראל בראפמאן דייויד שפייזהענדלער א. א.

מיר ארדענען איין יעדן חודש מיטינגען, וואָס באַטראַכטן אלע ענינים פון דעם ברענטש און פון אונדזער אייגענעם בית עולם, וואָס מיר האָבן זינט 1950.

מיר ווילן ווידמענען א פאר שורות צום אנדענק פון אונדזערס א מיטבויער פון ברענטש, וואָס איז געפאלן אויף זיין פאסטן ביים קאַמפף קעגן די נאציס אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, דאָס איז אונדזער געווזענער טייערער חבר חיים דוד נייטען, (דער זון פון שלמה נייטען), וואָס איז אומגעקומען דורך די דייטשן בעת דער לופט־פאַרטיידיקונג פון לאָנדאָן אין עלטער פון 24 יאָר, דעם 28 אפריל 1944. זאָל אים די ערד גרינג זיין!

אונדזערע היינטיקע באַאמטע זענען:

סעם ווינטער — טשערמאן, יוסף ווינטער — ווייס טשערמאַן אייב שאַרקען — פינאַנץ־סעקרעטאַר, און אוירווינג בראַפמאן — רעקאָרדינג סעקרעטאר.

חיים־דוד נייטען (גענפאלן ה׳ אייר)

די טעטיקייטן פון אונדזער פרויען־הילפס־פאריין אין ניו־יארק

ין ווינטער פון 1934, נאָכדעם ווי עס האָבן אנגעהויבן אנצוקומען בריוו און טרויעריקע גרוסן פון אונדזערע נאָענטע אין אונדזער אַלטער היימשטאָט, וועגן דער שווערער יידישער לאגע און וועגן דער נויט וואָס האָט זיך פארגרעסערט צוליבן פּוילישן אנטיסעמיטיזם; האָבן א גרופּע פרויען, לאַנדסלייט, זיך צוזאַמענגענומען אין הויז פון אונדזערע לאנדסלייט בעקי און סעם ווינטער אין ברוקלין און באשלאָסן צו גרינדן א ספעציעלע פרויען־אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט העלפן אונדזערע נויטווענדיקע אין אונדזער אַלטער היים.

פון דער ערשטער גרופּע פון צוועלף פרויען־גרינדער, האָט זיך שפּעטער צעוואָקסן די אָרגאַניזאציע וואָס פאַרנעמט היינט צו טאג א בכבודיקן ארט אין דער ארבעט פון די סאָכאַטשעווער אין ניו־יארק.

א טייל פון דער ערשטער גרופּע, לעבן ליידער שוין היינט נישט, אָבער זייערע נעמען דאַרפן מיר דערמאָנען מיט כבוד.

דאָס זענען די לאנג־יעריקע טשערלידי און רעקאָרדינגס־סעקרעטאַרין פייגע באָרנשטיין, די טוערינס חוה ווינטער, פלארעס ספיז, מלכה און חוה טענער, בעקי גראובארד און פרוי פליישמאן.

אויך דאַרפן מיר דערמאָנען די פון דער ערשטער גרופּע וואָס ארבעטן כסדר מיט פון ערשטן טאָג ביז איצט. דאס זענען בעקי ווינטער, חוה בענזער (די פרוי פון פאַרשטאַרבענעם טוער אין סאָכאַטשעווער לאַנדסלייט־פאריין, מאיר בענזער ע"ה. זייער זון סימאָר, וואָס האלט זיך פאר אַ סאָכאַטשעווער קינד, אין אייניער פון די צען באָרימטעסטע ווייסנשאָפטס־לייט אין גאנץ אמעריקע) אונדזער ערשטע טשערלידי רעי בראָן, בעקי בירנבוים, פליישמאן, קלארע און פאלי לייפער און א צאל וואָס ווינען נישט יעצט אין ניו־יאָרק.

עס זענען פרייוויליק צוגעקומען צענדליגער פרויען וואָס האָבן אוועקגעגעבן זייער טייערע צייט און געלט און ארומגעגאנגען צו אלע סאָכאַטשעווער אין ניו־יארק נאָך די הילפס־מיטלען, וואָס זענען שפּעטער געשיקט געוואָרן א היים קיין סאָכאַטשעוו.

אזוי האָט זיך די ארבעט געפירט ביז צו דער מלחמה אין 1939.

מיר האָבן אונדזערע מיטינגען אָפּגעהאַלטן אין אונדזער אַלטער שול אויף לודלאוו גאס, כדי איינצושפּאָרן א פּאָר דאָלער וואָס מיר האבן פאַרוועניקט אויף שיקן הילף.

מיר האָבן אונטערגענומען פּאַרשידענע אַקציעס. אָפּגעדונגען יידישע און ענגלישע טעאַטערן און פון די בילעטן און בענעפּיטן געשאָפּן מיטלען פּאר הילף.

מיט געמיינזאמע קרעפטן האָבן מיר געזאַמלט פּארשידענע זאַכן און זיי אויס־געפּלעט און דאָס גאנצע געלט געשטעלט אין רשות פון די נויטיקע...

דאָס איז געווען אין די יאָרן פון 1939 ביז 1944. אין יענער צייט האָט זיך זייער אויסגעצייכנט די געווּזענע פּאָרזיצערין און סעקרעטאַרין בעלע ווייצמאן, וועלכע האָט די ארבעט אוועקגעשטעלט אויף א הויכן ניוואו.

די הויפּט־טעטיקייט אונדזערע הויבט זיך אָן מיטן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, בעת עס איז אויסגעקליבן געווארן פּאַר אַ פּאָרזיצערין חוה צוקערווייס און פּאר א סעקרעטארין מאלי סאלאמאן, וועלכע האָבן אויך מיטגעהאָלפן ביים גרינדן דעם זייער נוצלעכן „סאָכאַטשעווער רעליף־קאָמיטעט" אין וועלכן עס זענען ביי היינט צו טאג פּארטרעטן אלע סאָכאַטשעווער אָרגאַניזאציעס אין ניו יאָרק, ווי: די סאָכאַטשעווער יאנגמענס סאסייעטי, די שול, דער ברענטש 337 פון נאַציאָנאלן אַרבעטער־פּאַרבאנד און אונדזער פרויען הילפס־פאריין, וואָס האָבן צוזאמען אויסגעטראָגן דאָס קאפיטל פון הילף און רעטונג, נאָכן גרויסן יידישן חורבן פּאר די רעשטלעך לעבנגעבליבענע סאָכאַטשעווער.

אָבער חוץ די אלגעמיינע הילף דורכן רעליף קאָמיטעט, האָבן מיר אליין פון אונדזערע אייגענע מיטלען — דורך דער הילף פון אונדזערע פרויען, אוועקגע־שיקט הונדערטער שפּייז־און מלבושים־פּעקלעך ווי אויך מעדיקאַמענטן און אנדערע נויטיקע זאַכן צו די על־פּי־נס אָפּגעראַטעוועטע פון היטלערס טויט־לאגערן, אָדער צו די צוריקגעקומענע פון זייער וואָגלעניש אין רוסלאנד, ווי אויך צו די געצווּילטע, וואָס זענען געבליבן לעבן פון די בונקערס און פון די באהעלטענישן אין די פּוילישע וועלדער.

שוין אין די ערשטע טעג פון זייער באַפּרייונג האָבן מיר זיי, צוזאמען מיט אונדזערע געפּילן, אויך געשיקט די נויטיקע הילף. אויפגעזוכט זיי סיי אין פּוילן און סיי אין דייטשלאנד, עסטרייך און איטאליע און געזעצן, אז זיי זאָלן זיך צוריק פּילן ווי גלייכע מיט אונדז און נישט פּילן זיך ווי פּאַרלאָזענע נאָר זייערע שוועסטער איבערלעבענישן.

מיר האָבן זיי געהאָלפן און העלפן זיי וויטער זיך איינאָרדענען סיי אין מדינת ישראל, און סיי דא הי, אין אמעריקע, סיי אינדיווידועל און סיי קאָלעקטיוו.

מיר האָבן אַדאָפּטירט צוויי מלחמה־יתומים און געגעבן 600 דאָלער פּאר זייער

אויפהאלט, צוערשט אין אַ היים אין פּאַריז און יעצט אין ישראל, און זיי געשטיצט די גאַנצע צייט, וואָס זיי האָבן זיך דערין געוויטיקט.

דאָס נעמט ארום א צייט פון איבער 15 יאָר טאָג־טעגלעכע ארבעט, וואָס מיר טוען מיט ליבשאַפט, כדי די וואָס דארפן אונדזער הילף זאָלן זיך פילן ווי אין סאָכאַטשעווער משפחה.

צום סוף ווילן מיר דערמאָנען אונדזערע אקטיוויסט טוער, וואָס האָבן אפגעגעבן זייער הילף און הערצער פאר אונדזערע לאנדסלייט. לאָמיר דערמאָנען מיט כבוד און ערע די פּאַרשטאָרבענע עסקנים, ווי: רעווערענד לואיס ראָזען, וואָס האָט נישט פארפעלט קיין איין אונטערנעמונג אונדזערס און מיט ראַט און טאַט מיטגעהאָלפן; דעם שוחט ר' נפתלי געשען און זיין פרוי שרה פון דער היים נתן; די חשובע וואָוע רעזענבערג, און ר' יצחק גראובארד (געראפן ר' יצחק שמש) און זיין זון מענדל גראובארד, ישראל משה צוקערווייס, מעקס שפיקלער און דער שרייבער פנחס גראובארד.

מיר ווילן אויך דאנקען די אקטיוויסט מיטארבעטערינס חוה בענזער, בעלא וויצמאַן און שרה לעסינגער.

ספעציעל ווילן מיר אונטערשטרייכן די גרויסע מאטעריעלע און מאָראַלישע הילף פון די פריינט מעקס און איידע צוקערווייס, איזי פען און משה און בעקי קופער, וואָס אָן זייער הילף וואָלטן מיר געמוזט פאַרשמעלערן אונדזער טעטיקייט.

אונדזער היינטיקע פאַרוואַלטונג באשטייט פון: חוה צוקערווייס־טשערליידי. חנה־אסתר גרין—וויסטשערליידי, יעטי שפיקלער, סאָצאל־סעקרעטארין, רחל לעווי־קאסירערין, חנה הדס ראזען, רעקארדינג־סעקרעטאַרין, בעקי ווינטער און פערל ראזען — פארוואלטונג און מאלי סאָלאמאן — אלגעמיינע סעקרעטארין.

ТЯЖЕЛЫЙ ТАНК ИС-2 ВЫСТАВЛЕН ПО ПРИКАЗУ ГИТЛЕРА
НА ПЛОЩАДИ ПАРИЖА

עיירתנו

פרקי זכרון

הקדמה

בגשתנו להכין את פנקס סוכצ׳וב, הצבנו לנו למטרה: תיאור דמותה היהודית של סוכצ׳וב בעבר, התפתחות היהודים שם, והנצחת הדרמה האחרונה של סוכצ׳וב — תקופת היטלר. כיום, שוב אין זה קל כל עיקר, כי לצערנו, כל זה כבר שייך לעבר, הרבה מן החומר ההיסטורי הלך לאיבוד יחד עם אבדן יהודיה, ומה ששרד בארכיונים לא הכל פתוח כיום בפני ההיסטוריון היהודי. בכל זאת הצלחנו לתת כאן מספר פרקים היסטוריים בעלי משקל וסמכות, הנותנים תמונה כלשהיא מתקופת הבראשית של יהודי סוכצ׳וב.

באופן יחסי, תופסים דברי ימיה העתיקים של סוכצ׳וב הרבה פחות מקום בספר, לעומת שנות המאה העשרים. וזה מובן, לצערנו הגדול, כינן שהמאורעות בתקופת היטלר שקולים כנגד כל תקופות העבר הקשות בתולדותנו.

החומר של החלק השני, שאוב בעיקרו מן הזכרון. פרקיו מתארים את העליות והירידות, צדדי החיוב והשלילה של החיים היהודיים בסוכצ׳וב, עד הפסגה העליונה, התגלמות החיוניות היהודית — ויחד עם זה, ההתלקחות האחרונה לפני ההשמדה השלמה של עיר ואם זו.

בפרקי הזכרונות והתיאורים שוחזרו והונצחו צדדיה השונים של סוכצ׳וב היהודית; מוסדות, חברות וארגונים, ואישים אשר פעלו במוסדות אלו.

מפליאים הכח ומסירות הנפש של העסקנים והמנהיגים שגילמו את הפעלתנות היהודית בכל שטחי החיים הציבוריים, וסייעו להרמת חיי התרבות היהודיים. מופלא הדבר ביותר, כיון שהיחס מצד העולם החיצוני היה תכופות — ובפרט בשנות השלושים — לא־אוהד, עוין, וזקוקים היו להרבה כח רוחני ומוסרי להתנגד לעולם המתנכר והמתנכל. ליהודי סוכצ׳וב היה הכח הזה.

פרצוף מיוחד היה לה לסוכצ׳וב היהודית, והיא הוציאה מקרבה את גדוליה ומפורסמיה, את האדמורי״ם הגדולים שלה, סופרים ובעלי־הגות, ואינטליגנציה עובדת. מעל דפי ה״פנקס״ מזהירים דמויות נעלות, כגון: אלכסנדר זושא פרידמן, עוזר ורשבסקי, פנחס גראוברד, שמואל לעהמן, וואווע ראזענבערג ואחרים, שהתרו־ממו מעל פני המשטח הלוקלי, והטילו נגהם על החיים היהודיים בפולין בכללה. מה גם אדמו״רי סוכצ׳וב זצ״ל, מעמודי החסידות הפולנית, שאורם זרח מעבר לגבולות פולין. העולם החסידי ינק את השראתו הרוחנית מ״בית סוכצ׳וב״, שהיה בית ועד לחכמים. סוכצ׳וב היהודית יכלה להשתוות עם ערי פולין הגדולות באיכותה. והעיר המיוחסת הזאת, על גדות הבזורה השקטה, נהפכה לעמק הבכא בימי הרעה של היטלר, מקום שדעכו חייהם של יהודיה היקרים.

ב„פנקס סוכצ'וב" באים לידי ביטוי היגון העמוק, והגעגועים העזים לעולם שחרב — לעולם יהודי מפואר שחרב. אולם יחד עם זה מעוררים דפים אלה רגשי גאוה, בציינם את העובדה המעודדת, שיהודים שלמים וזכים כאלה מצאו משכן בסוכצ'וב. ולא רק יהודי שבת וחג — אלא גם דמויות יהודים של ששת ימי המעשה, מלאי תמימות וחום, כגון: חייקל בעל עגלה, יקיר הסנדלר, ועוד רבים כמותם, יהודים פשוטים, אנשי־עם, נשמות עילאיות.

בשטח החורבן, באים כאן לידי ביטוי אלה שעל גופם הרגישו מאימי הזוועות, האודים הבודדים שנשארו לפליטה מעיר סוכצ'וב. אלה השרידים, שניצלו בדרך נס מן הגיטאות, המשרפות, היערות והבונקרים, גם האנוסים המודרניים — הם מספרים כאן על מה שחזו מבשרם: צרות, נגישות וחרפות, על מלוא סאת הרשעות שעברה על גבם בימי היטלר ימ"ש. מתוך החומר בולטת העובדה המעודדת שגם בתנאים הנוראים האלו במצוקת היטלר, לא אבדו יהודי סוכצ'וב את צלם האלקים מעל פניהם. זהו נוסח סוכצ'וב.

למסתכל מן החוץ מתקבל אולי הרושם, שפצעיהם של שרידים אלה — הזמן הגלידם. אולם אך פתחו סגור לבם, נתגלו הפצעים ללא מזור על כל מוראיהם. חבוש נחבשו מלמעלה — אך לעולם לא יעלו ארוכה.

כאמור, מתיחסים הזכרונות בחלק זה, למאורעות אישיים של עדי־הראייה. אולם תכנם כה אמתי ומשכנע — ומסופר בהתאפקות כמעט סטואית — שאנו מסוגלים לראות באספקלריה האישית הזאת את טרגדית עם ישראל כולו — את הגסיסה הנוראה של יהדות מזרח־אירופה.

ודאי ימצא אנין־הלשון פה ושם מה להעיר, כאן — מלה לא מהוקצעת, שם — משפט לא מסוגנן. אך כלום ניתנה זעקת השבר להכוונה על פי קולן (קמרטון)? ומתוך שכל דבריהם הנם זעקה אחת, קול ממעמקים, לא רצינו לזקק את החומר שקבלנו, והשארנוהו בצורתו המקורית. לדעתנו, לא צורת הדברים חשובה כאן, כי אם תכנם המזעזע. לכן באים הדברים בלי כחל ושרק, בלי סגנון ובלי שינויים — כפשוטם. אולם דווקא בגלל פשטותם כה מזעזעים הם, ומרתקים אותנו לדרמה האיומה ביותר שעברה על עמנו למוד הסבל, מאז היה לעם.

הרגשנו פה ושם בחזרות מסוימות ולפעמים גם בסתירות, אולם לא הרשינו לעצמנו ל„תקן" את הנאמר וליישר את הסתירות. אדרבא, יתכן שההיסטוריון ימצא בזה נוסח נוסף וחדש, שיכול להשלים ולהבהיר את הידוע ממקור אחר.

השתדלנו כ"כ לשמור על סגנונם של המחברים, כדי להדגיש את אפיו הקולקטיבי של הספר. מטעם זה השארנו ג"כ את הכתיב השונה במאמרים שהועתקו ממקומות אחרים.

יהא „פנקס סוכצ'וב" מצבה רוחנית לחיים היהודיים בסוכצ'וב שהוכחדו, ותוספת לספרות השואה היהודית בכללה.

גבריאל ויסמן

דבר ועדת המערכת

ברגש של יראת כבוד ורטט קודש נגשנו — קבוצת בני סוכצ'וב בישראל — לפני 10 שנים, להוציא ספר יזכור, להנצחת קהילת סוכצ'וב שהוכחדה. פעולה זו דרשה הרבה שיקול דעת ואחריות ציבורית. מסופקים היינו אם אנחנו הננו הראויים לספר על הסבל ולהספיד את הקרובים והיקרים ביותר.

ידענו מראש את הקשיים העצומים שניתקל בהם ואת האחריות הגדולה הרובצת עלינו, ולכן התחלנו, מתוך כובד ראש ואמונה עמוקה, לאסוף תעודות ומסמכים מחייהם ומותם של קרובינו ויקירינו. אספנו תמונות מארגונים, מוסדות ובתי ספר, רבנים וטיפוסים עממיים — הכל בעל ערך אטנוגרפי.

עמדה בפנינו הבעיה של הצלת דברים מן השכחה והנצחת תקופת החורבן. והזמן דוחק, כל עוד ניתן להציל מן הכליון, כי מחר־מחרתיים יכול, ח"ו, להיות מאוחר.

הצבנו לנו למטרה, לתת במידה שהדבר בידינו, תמונה אוטנטית ובלתי מפלגתית של החיים היהודיים בסוכצ'וב; לא להקטין את ערכה של מפלגה אחת ולהאדיר את השנייה. השתדלנו להבטיח שיתוף פעולה של אנשים מחוגים שונים. ואם בכל זאת תרגיש קבוצה או מפלגה שלא באה על מלוא סיפוקה, הרי זה בגלל שלא היה מישהוא למלאות את החסר. ועל כך ודאי יש להצטער.

עד כמה שהיה בידינו לבדוק, הסתייגנו מתיאורים מגמתיים, ק"ו שהתרחקנו מדברים בעלי כוונות לא טובות. גם בנוגע לתקופת החורבן השתדלנו שתתקבל תמונה נכונה. ואם קרו מקרים מעציבים שנגרמו במצוקת הזמן — יירשמו גם הם. אכן, המקרים השליליים בטלים ברוב הגילויים המוסריים הנעלים — על אף משטרו של הצורר הנאצי. מפליא איך הצליחו קדושינו להתמיד בבטחונם — למרות הכל — ולשמור על צלם האלקים שעליהם. ולא רק קדושים, כי אם גם גבורים היו בין אנשי סוכצ'וב. כולם יאירו בפנינו כנר תמיד, ולעולם ישמר זכרם בלבנו.

רק בודדים מאנשי עירנו ניצלו — אולם הם הצילו גם את האמונה בקיום הנצחי של עמנו — הוכיחו את העקשנות להמשיך בבנין ויצירה על אף הכל.

גלוי וידוע לפנינו, שטרם נדלה כל החומר בספר זה, וודאי שרק חלק קטן מן הים הגדול של דמעות וצער בא כאן לידי ביטוי — אולם לעת עתה לא הצלחנו לאסוף יותר.

יתכן גם ששמות של קדושים אשר על חייהם ומותם צריך היה לספר, — נעדרים לצערנו כאן, אולם לא בנו תלוי הקולר, בשום אופן לא הצלחנו להשיג יותר חומר — על אף כל המאמצים.

„פנקס סוכצ'וב" הוא תפילת קדיש קיבוצית על אנשי סוכצ'וב באשר הם, לזכר נשמותיהם של חמשת אלפים קרבנות טהורים, ומצבה על קבריהם הבלתי ידועים.

סוכצ'וב היהודית נגדעה באכזריות חימה וקולה נדמה. — „פנקס סוכצ'וב" יעביר בת־קולה המתנגן לצאצאי סוכצ'וב מדור לדור.

לכל אלה שנתנו יד לספר — יישר כחם. לצערנו הרב לא כל המשתתפים בו זכו לראות בהופעת ספר־יזכור זה. אלה הם בני עירנו היקרים: יעקב פרידמן, משה אליעזר בורנשטיין, פנחס גראוברד, וואווע ראזענבערג — זכרונם לברכה.

בהוקרה רבה אנו מזכירים את העורך א. ש. שטיין, שתרם רבות לגיבוש דמותו של הספר. גם הוא נקטף בידי המוות האכזרי באמצע עבודתו. כבוד לזכרו.

ברגשות קודש ומלאי יראת־כבוד לקדושי עירנו, אנו מוסרים ספרנו זה בידי הקוראים, בתקווה שמטרתנו להציב מצבה לחיים הנכחדים בעירנו — הושגה.

תל־אביב, שבט תשכ"ב

א

פרקים לתולדות הקהילה

י. טרונק

לתולדות הקהילה

(תרגום וקיצור)

הקהילה היהודית בסוכצ'וב לא היתה מן הקדומות בפולין. היא נמנתה עם ישובי היהודים בפלך המרכזי של פולין־מאַזוביה. הידיעה המקורית הראשונה על יהודי המקום מקורה בשנת 1426, ועניינה בסכסוכים בין ה„שלאַכטה", האצולה, לבין יהודי „ארץ" סוכצ'וב.

ואולם, אין להסיק מכאן, שיהודים התיישבו בעיר זו ב־1426. ואדרבא, ההחלטות הכרוכות בסכסוכים שצוינו לעיל מוכיחות, שישוב יהודי כבר היה כאן קודם לכן. כן מצויות בידינו ידיעות על ישובים יהודיים בסביבה זו בשנים קודמות — וכולם אינם אלא חוליות בתהליך ההתישבות והאיכלוס הכללי (יוצאת מן הכלל קהילת פלוצק, שהידיעה הראשונה על יהודיה מקורה בשנת 1237).

לפי סקירה של הסטרוסטבו בסוכצ'וב משנת 1599, היו אז ברשות יהודי העיר 20 בתים. אם נניח, שבכל בית התגוררו 4 משפחות, הרי שהאוכלוסיה היהודית מנתה אז 320 נפש (4 נפשות בממוצע למשפחה).

לאחר 20 שנה, ב־1620, כבר נמנו 22 בתים, היינו 352 נפש, לערך. בסקירה משנת 1599 כבר נזכר קיומו של בית־כנסת.

להלן יש ברשותנו מספר האוכלוסיה היהודית ב־1765 בסוכצ'וב והכפרים סביבה, העולה 1.349 נפש.

ב־1800 מנתה האוכלוסיה היהודית 972 נפש, ושמונה שנים לאחר מכן — 1085. ב־1827 — 2,322 נפש, ואילו ב־1857 — 2,936, ולסוף 1897 — 3,776 ובסיכומו של דבר: גידול פי ארבעה בתשעים שנה. לפי הספירה של שנת 1921 מנתה האוכלוסיה היהודית בעיר 2419 נפש — צמצום שהוא תולדות מלחמת העולם הראשונה, ובפרוץ מלחמת העולם השניה — 4000.

שנה	יהודים	לא־יהודים	% היהודים
1599	320 (בערך)	—	—
1620	352 "	—	—
1765	1349 עם הסביבה	—	—
1808	1085	1,342	80.8
1827	2322	3,142	73.9
1857	2936	3,848	76.3
1897	3776	5,763	65.5
1908	4520	6,397	70.6
1921	2419	5,070	47.7
1931	—	10,800	—
1939	4000	—	—

ניתוח הטבלה מעלה כי —

1) למן המאה הי"ז גדלה האוכלוסיה היהודית בלא הפסק, וביחוד ברבע הראשון של המאה הי"ט. בשנות 1857 — 1897 היא גדלה ב־28.6 אחוז. במלחמת העולם הראשונה נחרבה העיירה כמעט כליל, מחמת הקרבות הממושכים על הבזורה.

2) לעומת זה, בהשוואה ללא־יהודים, יש לציין ירידה יחסית בלתי־פוסקת של האוכלוסיה היהודית. בתחילת המאה הי"ט — 80.8% מן הלא־יהודים, במחציתה (1857) — 76.3%, ב־1897 — 65.5% ובשנת 1921 — 47.7%. והוא תהליך כללי בפולין בתקופה זו.

דלים המקורות על פעילותם הכלכלית של היהודים. אשר למאה הט"ו, המדובר הוא לרוב ביחסי־אשראי, הלוואות בריבית לנוצרים, לאצילים וכן ליהודים, והתקנות קובעות אותם ותנאיהם ועומדות לימין המלווה.

אשר למסחר, נראה, שדל היה חלקם של היהודים בו. אין מוצאים אותם ברשימות־המכס ובירידים הבינלאומיים. ואך בתחילת המאה הי"ח קיים בעיר מפעל גדול של בורסקאות.

יהודי סוכצ'וב שילמו מלבד המסים הכלליים, גם מס מיוחד לסטרוסטבו — לכל פסחא שילמו בעלי־הבתים היהודיים ליטרא אחת פלפל, ואילו דיירים — מחצית הליטרא. מכאן, אגב, שהם התגוררו אז בשטח השייך למצודה, שעליו חל השיפוט העירוני.

ב־1599 פוגשים אנו שני סוכנים מלכותיים, יהודים מסוכצ'וב, — מיכאל ומרדכי (מאַראַק) בן שלמה. ואילו בתחילת המאה הט"ז — רופא יהודי, פליכס שמו. סוכצ'וב נמנתה, לפי תקנות הארגון היהודי לגליל פולין גדול.

בכינוס הראשון הידוע של קהילות פולין גדול בשנת 1519, שדן בחלוקת מס־המדינה לשנות 1519 — 1521 בסך 200 זהוב לשנה, היתה מיוצגת גם קהילת סוכצ׳וב.

הרופא (או הרב) י ע ק ב נתמנה אחד מחמשת פרנסי הגליל לגביית המס.

בשנת 1569 נמנית סוכצ׳וב עם 33 קהילות בפולין גדול, שאת הכנסתן בשיעור 50 זהוב לשנה העניק המלך זיגמונט אוגוסט לאחד מאנשי חצרו.

כקהילה קטנה היא לא מילאה תפקיד ניכר בועד הגליל, אבל ועד הגליל היה מקיים בה לא אחת את ישיבותיו.

יליד סוכצ׳וב אחד, ר׳ מ ש ה סוכצ׳ובר, מכונה במחצית השניה של המאה הי״ז „פרנס ומנהיג המדינה דגליל פוזנא״ — וחתנו, הרב ר׳ מ א י ר א י י ז נ ש ט א ט, ה„פנים מאירות״, משבחו בהקדמה לספרו, שבהשתדלותו ניצלו 24 נפש שנאשמו בעלילת־שוא.

מ ש פ ט סוכצ׳וב (1556—1557)

לא פסחו על קהילת סוכצ׳וב פורענויות מידי הטבע (דליקות ומגיפות) ומידי אדם (משפטי עלילת־דם, חורבנות מלחמה).

והרי עלילת־דם אחת שעלתה בחייהם של 3 מיהודי סוכצ׳וב, ועוררה גל של רדיפות נגד יהודי הפלך כולו.

ארבעה יהודים — השמש ב י י נ י ש, בנו י ע ק ב ושני האחים יוסף ויעקב ס ו כ א (במהלך המשפט סיבכו גם את אביהם ט ר י ט ל), נאשמו באפריל 1556 (ערב פסח) שאחד מהם — השמש — פיתה את הנוצריה דורוטה ל א ב א נ צ ק א (או לאַזאַנצקאַ) שתגנוב את ההוסטיה בכנסיה כפרית סמוכה, והם קנוה ממנה במחיר 3 טאלר וחתיכת בד. אחר־כך הם דקרוה, ואת דמה אספו בכלי... הם נכלאו עם נשותיהם במצודת פלוצק (מחוץ לביניש שנכלא בכלא בסוכצ׳וב) והועמדו בחקירה חמורה מטעם חוקרי הכמורה. לא עמדו בעינויים ונדונו למיתה. פסק־הדין הוצא לפועל ולא ניצול אלא יעקב, בנו של ביניש שנמלט, קודם לכן הומתה האשה הנוצריה דורוטה. גופותיהם של שלושת המומתים בפלוצק היו תלויות עד ינואר 1557. ואז נמסרו — לאחר התערבות המלך — לקהילת פלוצק. המלך ההגון אך חלש האופי, לא התערב, אף־על־פי שהאשה הנוצריה הודתה לפני מותה שהעלילה היתה עלילת־שוא מתוך חפץ נקם.

לאחר ביצוע פסק־הדין פשטו ברחבי מאזוביה רדיפות נגד היהודים, רבים נאסרו, נשדדו, ואז — פירסם המלך ב־3 ביוני 1556 דקרט בצורת „מכתב ברזל״ להגנת חייהם ורכושם של היהודים.

אולם, הרדיפות לא פסקו, והמלך נאלץ היה לפרסם „מכתבי ברזל״ דומים, ואף ציין, שהודאותיהם של מעוני סוכצ׳וב נסחטו מהם בעינויים.

נציגי היהודים פרנסי קהילת פלוצק, הגישו אז עצומותיהם לפני בית־דין המלך, כנגד מושל מחוז ראַווה והסטרוסטו של סוכצ׳וב, שהפרו את החוק וזכויות היהודים

והקלו ראש בסמכות המלך, סחטו הודאות מקרבנותיהם בעינויים ודנום למיתה. ב־15 בינואר 1557 פסק בית־דין המלכותי כי הנאשמים חפים מפשע, וכי מכאן ואילך, תהא שפיטתם של יהודים נאשמים בחילול קדשי נוצרים או בעלילות־דם בסמכותו של בית־הדין המלכותי בלבד.

ב־1619 היה לה לקהילת סוכצ'וב קדוש נוסף, שנדון למוות על „רצח" ילד נוצרי.

במלחמת פולין — שבדיה (1656 — 57) היתה העיר במצור האויב, ומבצרה עלה באש. יש להניח, שהקהילה נחרבה.

עם זאת לא חסרו, כמובן, סכסוכים בין יהודים לנוצרים גם על רקע של תחרות כלכלית.

יהודי סוכצ'וב נהגו לעבור לווארשה הבירה. ב־1765 היו בווארשה 8 משפחות מסוכצ'וב (39 נפש), ב־1781 — 27 משפחות (61), ב־1784 (לאחר הגירוש הארעי מווארשה) — 5 משפחות — 16 נפש, ב־1792 — 10 משפחות (35).

הואיל ולקהילת וארשה לא היה עד לשנת 1806 בית עלמין משלה, היו מביאים את המתים לקבורה בסוכצ'וב, או בגרודזיסק.

בית הדין בווארשה פסק, שאם מובא יהודי לקברו בסוכצ'וב, על יורשיו לשלם שליש דמי־הקבורה — 18 אדומים.

שמש בית העלמין בפראגה היה היהודי שמעון בן נתן מסוכצ'וב, ושכרו עלה 6 זהובים לשבוע. הוא היה נאמנו ומשרתו של הנגיד שמואל זביטקובר.

קהילת סוכצ'וב סייעה, בדומה לקהילות אחרות, בכספה למרד קושצ'ושקו והכניסה 300 זהוב. היהודים גילו יחס פאטריוטי לארצם.

הכיבוש הפרוסי (למן חלוקת פולין ב־1795 עד 1807) כרוך היה בגזירות על היהודים, בכלל זה ההכרח לקבל היתר לנשואים, שהיה מותנה בציון של גיל ורכוש.

בתקופה זו ידוע היהודי מסוכצ'וב יוחנן, שהיה מנתח ומיילד עירוני. בנו, לוי נואלסון השתלם ברפואה בפרנקפורט ע"נ אודר. שני בחורים מסוכצ'וב השתלמו בבתי־הספר לרבנים בוארשה ב־1830/1 — מוסד שנחשב אז כקן של אפיקורסות.

ב
חצרו של הרבי

אליעזר שטיינמאן

קול ובת קול

בין קוצק לסוכצ׳וב

א. נוסח סוכצ׳וב בחסידות

ה בעש״ט נולד בת״ס, רבי אברהם מסוכצ׳וב נפטר בתר״ע. כמאתיים שנה בערך היה הדגל של מלכות החסידות מנפנף במרומיה של ישראל ומעיינה של החסידות היה מפעפע והולך במעמקיה של ההוויה היהודית. בקוצק היו אומרים: עד היהודי הקדוש היו כל מילי דחסידות פירוש על משנתו של הבעש״ט, מהיהודי הקדוש ואילך מהווים כל פרקי החסידות פירוש לפשיסכה. אם כך ניתן לומר, שרבי אברהם מסוכצ׳וב שימש פרשן אחרון לבית פשיסכה, כלומר, גם של החסידות בכללה. היהודי הקדוש נפטר בתקע״ד. הרי לפנינו שני פרקי זמן מת״ס עד תקע״ד ומתקע״ד עד תר״ע. מאה בערך מכאן ומאה בערך מכאן. כשם שהיהודי הקדוש היה נשיאה הראשון של פשיסכה, מצטיין לפנינו רבי אברהם כנשיאה האחרון.

מלכות החסידות פרשה מעל לראשינו רקיע של נשמות גבוהות וערכה לפנינו בית משכית של יהודים רמי מעלה; לא כי של יהודים טובים, כפי שהרבים היו מכונים בפי העם בלשון המדוברת ברוב תפוצות ישראל. חסידים לאמתם לא היו משבחים את הרביים שהם למדנים או חכמים גדולים, אף לא שהם בעלי מופתים מגדילים לעשות. בבית מדרשה של פשיסכה לא גרסו כלל נסים ומופתים. רגיל היה בפיהם לומר: אותות ומופתים באדמת בני חם, רק חם להוט אחרי מופתים — אולם כל חסיד נשתבח ברבו, שהוא יהודי טוב, יהודי כשר וירא שמים. למעלה מירא שמים גמור אין כלל. כלום מהי חכמה בלי ראשית חכמה? ומה רבותה בלמדנות? אף השטן להבדיל והיצר הרע רחמנא ליצלן הם לכשירצו לומדים מופלגים וכוחם רב בפלפולא דאורייתא. תכלית הכל — מעשים טובים. ממה נפשך, בעל־מידות הוא ממילא בעל מדריגות גם בתורה ובחכמה. בעל־מידות טובות, אף תורתו היא במידה טובה וכל כוונתו לשמה, לכבוד התורה. יהודי כשר וישר, אף שכלו עשוי ישר ואינו מעקם את סברתו, אלא שוקד תמיד להגיע אל האמת.

לא חס ושלום, שהחסידים לא העמידו את התורה ברומו של עולם ישראל, אלא שביקשו לימוד מתוך אהבה ובהצנע לכת, לא על מנת להתפאר, לא כל שכן: על מנת לקנתר, או שיאמרו רב אני. הואיל וחסידים לא סלסלו

את החריפות לעצמה ולא עשו את הבקיאות ענין ראוי להתכבד בו, יצא עליהם שם בקרב המתנגדים, ואף בקרב הלא־מתנגדים, היינו, אנשי הביניים שבין המתנגדים לחסידים, שהרביים אינם מהדרים בתלמוד תורה ואף אינם, במחילה מכבודם, בני־תורה. דעה העושה דרכה בתוך המוחות לפי הקבלה, איש מפי איש ועל דרך השיגרה, קשה להוכיח את כחשותה. העולם מקשין, העולם מתרצין, והעולם מהרהרין — ואין אחרי הרהורי העולם ולא כלום. דעה כוזבת כזו עשויה להחזיק מעמד ולעשות מהלך מדור אל דור. וכך עלה גם לדעת הקהל של שאינם בקיאים על מיעוט תורניותם של מורי החסידות, שתהא מקובלת ומקויימת בעיני רבים כאמת שאין עליה עוררין. אך האמת אומרת: אפילו במקום שאין איש מערער על השקר אני בשלי וממשנתי איני זזה. האמת היא, שגדולי המורים בחסידות היו כמעט כולם למדנים מופלגים. הגע עצמך, כלום היו כל הרבנים גאונים בתורה? הוא הדין לא כל הרביים. אולם כל אדמו"ר גדול באמת בחסידות היה גם כן צנא מלא ספרי בנגלה, להוציא מעטים מן הצדיקים המפורסמים, שלא מלאו כריסם בתורה. אף בבעל שם כבר קלקלו רבים והמעיטו את דמותו בידיעת הנגלה משום כך בלבד, שלא היה מרצה בפומבי את מטבעותיו בתורת הנגלה. לאמתו של דבר היה חריף ובקי ברוב מקצועות התורה. אי אתה מוצא אצלו מימרה, שאין רמזים יוצאים ממנה לפסוק בתורה או למאמר חז"ל. עיניו משוטטות בהלכה ובאגדה ובן־בית הוא בספר הזהר, השל"ה, בפירוש המשניות להרמב"ם, בספרי חקירה ובספרי מוסר. פשיטא שהיה למדן גדול, אבל למדן זהיר, ירא וחרד, מיראי ההודאה שהוא למדן. חסיד לא רק פועל לפנים משורת הדין, הוא גם לומד ומעיין בספר לפנים משורת המנהג של צוותא. לחסידות הוא בציבור ולתורה — ביחידות. שני תלמידי הבעש"ט הגדולים במעלה, היכין והבועז של משנת חסידות, בעל ה"תולדות" והמגיד ממזריץ, היו מעיקרם, עד שבאו אל החסידות, אריות שבחבורת הלומדים. למדן גדול היה גם רבי פנחס מקוריץ, תלמיד חבר לבעש"ט. למדנים מופלגים בקרב מורי החסידות היו רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, המגיד מקוזניץ, רבי שמלקי מניקלשבורג, בעל ה"הפלאה", הרבי אלימלך, אין צריך לומר רבי שניאור זלמן, היהודי הקדוש, רבי מנחם מנדיל מקוצק, רבי חיים מצנז, רבי אברהם מצ'כנוב ואדמורי"ם רבים אחרים, ראשונים ואחרונים.

עכשיו צא ולמד: כמה גדולה היתה מעלתו של רבי אברהם מסוכצ'וב בתורה, לאחר ששם גאון היה מהלך לפניו אף בקרב קהל המתנגדים, שרצו ליטול את כתר התורה מן החסידים בתוקף הדעת וההחלטה. על רבי אברהם לא חלקו החולקים. כולם בפה אחד אמרו: עילוי שבעילויים הוא. שמשו זרחה מלכתחילה כשל ילד פלא. פלא יועץ בים התלמוד, ההלכה והפוסקים, היה כל ימיו עד זקנה ושיבה. אין צריכים כלל להוכיח את גדולתו בתורה, אבל עליו ניתן לומר, כי במקום שאתה מוצא גדולתו בתורה אתה מוצא גם את גדולתו במשנת החסידות.

יש מתגלים כגדולים על ידי שמגלים דרך חדשה בתורה או בחכמה, בהנהגה או במידות; ויש גדולים, בעלי מעלה יתירה אף מן הראשונים, שאינם מעלים לפניהם לכאורה כל חידושים ולעינים שגרתיות הם נראים כבינוניים בכל שיחם ושיגם, אולם גודל שבחם בכך שאינם מעוררים שבחים לעצמם בהליכות מוזרות ובמעשים יוצאי־דופן. אדרבה מחוננים הם בכוח המעצור וביתרון הכשר להצניע לכת ולהמשיך על עצמם מעטה הפשטות. הם מתונים בדין ומתונים גם במעלות החן החופף עליהם. ענווים הם, צנועים הם והילוכם חרישי. חוזרים הם כביכול על נושנות, אבל בנועם מחודש. אינם מתהדרים בעשיית שיטה — לכן אינם הולכים לשיטתם, אבל הם הולכים לטעמם שלהם. הם זהירים ונזהרים לבלי להיבדל מן הקהל. נחבאים אל הכלים ואף את ההחבאה מחביאים. מופלאים הם בכך, שאינם להוטים כלל אחרי נפלאות, גזירה שמא יפליאו את הרבים ונמצאים מעוררים התפעלות שלא בדין. ענווים גמורים כאלה היו מצויים בקרב קהל החסידים ובעדת מורי החסידות. הם שמצאו להם תמיד צל להתבצר בו ולעמוד מן הצד, להתכסות לאורך ימים ושנים בכנף־טליתו של הרב, אפילו הם עצמם כבר הגיעו למרומי סולם המעלות ונתכשרו להנהיג עדה. כך היו אומרים: לא לנו להשפיע, ולואי שנהיה זכאים לקבל שפע. יהודי כשר בורח מן הרביות כל כמה שאין כופין אותו.

רבי אברהם מסוכצ'וב, שכגדלו בתורה כן גדולתו בחסידות, אחז שנים רבות בכנף הבגד של הקוצקאי והיה נשען על יתר רבותיו. שבע שנים ישב בבית רבי מנחם מנדיל חמיו ולמד מפיו תורה ומידות. לאחר פטירתו של הקוצקאי נעשה כפוף לבעל „חידושי הרי"ם". אחר כך דבק ברבי הניך מאלכסנדר. נהוג היה לומר: כל ימי הנני יונק מקוצק. בסעודת בר מצוה של נכדו אמר: עד היום לא שכחתי אף מלה ממה שלמדתי בקוצק. בעל מדריגות, המקטין את עצמו ועושה לו רב לקבל שפע ממנו, מעיד על עצמו, שהוא לא רק בעל מידות טובות ועניו, אלא גם בעל גדלות המוחין וגבור הכובש את עצמו. דרושה מידה של גבורה לקיים בעצמו את הכתוב „אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ". היינו, לכבוש את המעיין השופע של עצמו עד חזון למועד, להשכיל, להבין ולהיות בוחן ובודק, ואף על פי כן לשים יד לפה. רבי אברהם מסוכצ'וב נתברך במידה גדושה של כוח השתיקה וחכמת ההכנעה.

פעם אמר עליו הרבי מקוצק, והוא אז עודו עול־ימים: „בין עשרת אלפים אנשי חיל איני רואה גבור כמותו. הרופאים אינם יכולים כלל לשער איזה כלי מתוקן הדור בגבורה ייעשה הוא אצלי". דיבור זה נאמר בשעתו כלפי העילוי הצעיר בן הארבע עשרה לאחר שנכנס לחופתו, והוא אז חולה מסוכן יורק דם. בעצם היה כל ימיו חולה מסוכן, אך המחלה לא התישה כלל את כוחו לתורה, עד שהחסידים היו אומרים עליו, שהוא חי ונושם בכוח הריאה הקוצקאית, כלומר, בזכות הברכה שנתן לו הקוצקאי לראות חיים על אף ריאתו המכורסמת

מברייתו. אולם ההתפעלות של רבי מנחם מנדיל לגבי הגבורה של חתנו העילוי חלה גם כן, ובמידה יתירה, על גבורת הנפש שלו. איש גבור חיל היה רבי אברהם בכל הליכותיו. גבור היה בהשגותיו ובמעשיו, בעצמת־תפיסתו ובענוות־רוחו, בעומק־עיוניו וברוחב־דעתו, בהתמדתו בתורה ובהיקף ענייניו בחסידות, בחידושי־תורה ובחידושי מעשים שלו. מעלתו היתירה הראויה להתפעלות היא יכולתו הגבורית להתגבר על כוחותיו השונים, מהם מנוגדים זה לזה, ולחברם במזג טוב, לבל יהיו עוינים זה את זה וצוררים זה לזה. הוא היה עושה שלום גדול בקרב נפשו. את הריבוי שבו הביא לידי אחדות. הסתירות שאצל אחרים נתאחו ונתאחוו אצלו לכדי מראה שלימות. הוא היה בעל שאר־רוח ללא כובד הרוח, בעל נפש נלהבת ולא מר נפש. אף על פי שהיה שפל רוח לא נעשה נכא־רוח. נפשו לא היתה רצוצה. תחת חולשת הדעת גברו בו תמיד צלילות הדעת וישוב הדעת. טהור היה ברעיונו וזך בפעלו. גם בשברון לבו לא בטל סברונו ולא אבד סיכוייו. הוא היה מן הבחינות הללו היפוכו לכאורה של חמיו, מורו ורבו הנערץ. הרבי מקוצק לא היה עוד כמעט בגדר בשר ודם, כי אם גוש של מרה שחורה, מעין תבנית חיה של צער ההוויה. הרבי מקוצק היה מין איוב, ששום צורר לא נגע כלל בכל אשר לו, צבא זר לא הכה את נעריו לפי חרב, אש אלהים לא יצאה לעשות תבערה בצאנו ובבקרו — ואף על פי כן גם עליו נשפכה חמת אלהים, כי בורא העולם שלח אש בעצמותיו ואת רוחו טלטל בטלטלה גדולה ואת הרעד העביר בכל מערכי נפשו. ימים ושנים עמד רבי מנחם מנדיל בודד, נפעם ונפחד בתוך קהל עם ועדה. צאן קדשים של חסידים עומדים מסביבו, צופים ומייחלים אל רבם הקדוש להגיד להם דבר ניחומים, או לו גם דברי זעם ואימה, ויהיו מרים כלענה וקשים כגידים, ואך אל נא יעזבם לנפשם. והוא עמד כנגדם תוהה ומשומם, על הרוב, אלם ללא דיבור, ורק הריטון בפיו וצעקה או קללה קפואה בשפתיו. אף רבי אברהם, בן־טיפוחיו וילד־שעשועיו, עמד ביראה ובפחד בקרבתו, נשען עליו ומייחל למוצא פיו. אולם רבי אברהם לא נחרד. החלחלה לא פגעה בנשמתו. שקט היה מלבר, ואולי גם מלגו, כי מידת השלוה היתה, כנראה, חלקו ממעל. וכי אין חסד עליון זה, ששמר עליו בכל צוק העתים, מין מעשה פלא?

רבי אברהם נראה לנו מעין פלא בתוך פלא. הוא לעולם הוא בעצם טהרו ובעצמת כוחו, ובכל זאת קוצק היא שורש נשמתו ופרשת קוצק מכורתו. קוצק היתה יניקתו. ברם, קוצק שתתה דם ואצלו נעכר הדם ונעשה חלב טוב. אין זאת אלא שנשמתו היתה זבת חלב ודבש.

הרי זה מעשה בשניים, שהיו מהלכים בדרך אחת, המיועדה ליחידי סגולה ואחד מהם יצא למשעול משלו. וזה היה משעול שנכבש משכבר על ידי הרבים. אלא שאינו דומה משעול הרבים, שצועדים בו מלכתחילה ללא כוונה, בכוח הדוחף של המנהג, למשעול הרבים, שמגיעים אליו לאחר גישושים וחיפושים. רבי אברהם

יצא מן התהיה לישוב הדעת ומן ההתבודדות לישוב העולם, לתפילה בציבור, לחיי צוותא, להרבצת תורה כראש ישיבה לפני קהל תלמידיו. גדולה מזו, בשנים שרבי אברהם היה סמוך על שולחן חותנו, היינו, בשנות שבת יחד עד פטירתו של רבי מנחם מנדיל, היה הקוצקאי מלמד לתלמידיו דרכי ההתבודדות והפרישות מן הציבור. מעשה והחסידים באו אל רבם בהמוניהם ועמדו עליו בצפיפות והיו דוחקים וטורדים עליו ותובעים ממנו דיבורים. אותה שעה סח רבי מנחם מנדיל אל חתנו: צא וראה, אברהם בני, מה שעלה לי. בצעירותי, כשעמד לי כוחי, לא נתתי לערב רב זה דריסת רגל אצלי. וכעת מה היה בסופי? ולואי שאתה תעמוד תמיד על שלך ולא תגיע חס ושלום לידי כך.

רבי אברהם באמת שקד על כך לבלי לצאת מגדר היחידות. הוא דרך בנתיב קוצק. היה בורח מן הרביות. התאבק בעפר רגלי רביים אחרים, כדי שלא יבואו להתאבק בעפר רגליו. ישב על התורה ונהג, כפי שיעץ לו רבו בקוצק, למעט בחסידות, כדי שלא יבוא לידי ביטול תורה.

הרבי מקוצק בדק ומצא, שאין בעולם כלי יקר כרבי אברהם הראוי למלאותו תורה. אף רבי חיים מצנז, הוא עצמו גאון בתורה, התפעל מחריפות המוחין של רבי אברהם. ארבע שנים לאחר פטירתו של הקוצקאי ישב עוד רבי אברהם בבית־חותנו והיה ממית את עצמו באהלה של תורה. לא היה לו עוד סומך ותומך והוא ראה עוני בשבט עברתו. לבסוף נאלץ מחמת הרעב המציק לעזוב את משכן התורה המבודד ולקבל רבנות בעיר פארצ'ב. אולם דווקא בישיבתו על כסא הרבנות התלקח בו הניצוץ הקוצקאי, שמנע אותו להיות מעורב עם הבריות. כנגד זה ביקש רבי אברהם להתערב בעסקי הקהל ולהנהיג סדרים בעיר, ללא משוא פנים לגבאים ולפרנסים. החזיק במידת האמת ולמען כבוד התורה לא החריש. חיש מהר עורר עליו את חמתם של ראשי הקהל ונעשה איש ריב ומדון להם. כלל גדול: רב שאינו ותרן — נרדף. רבי אברהם העניו בכל דרכיו, נצטרך לעמוד במערכה של מחלוקת מתמדת לא רק בפארצ'ב, העיר הראשונה לכסא רבנותו, כי אם גם בכל יתר הערים, שבהם ישב דרך ארעי על כסא הרבנות. מכאן אין כלל ראיה, כמובן, שרבי אברהם היה מטיל מרותו על הקהל בתוקף הדעת. אין רב צריך להיות תקיף, כדי שלא יהיה נוח לקהלו. אף רבי לוי יצחק העניו, הטוב סבל רדיפות בכמה ערים, ששימש בהם מרא דאתרא, ונתחייב מהם גלות לאחר צרות צרורות שעברו על ראשו, עד שנתקבל לרב בברדיצ'ב ושם נהגו בו כבוד ושם החסידות נתחבב על ידו. וכך עלה לרבי אברהם, שבקצה דרך נדודיו מעיר לעיר הגיע לסוכצ'וב ושם נתבצר לו מעמד של כבוד וגדולה. זה מה שנאמר עלה ונתעלה בעירו. דבר הלמד מענין זה, שאת המאמר ב„פרקי אבות" אין לך אדם שאין לו מקום יש להבין כפשוטו. כל אדם בא אל מקור עצמו, כשהוא בא אל העיר המזומנת לו מטעם ההשגחה העליונה. כשם שיש שורש־נשמה כך יש שורש־מקום. רבי לוי יצחק ורדיצ'ב, רבי אברהם וסוכצ'וב, היו זיווגים מן השמים. שמחה היתה לרבי אברהם בסוכצ'וב. יופי לך, סוכצ'וב.

לאחר שרבי אברהם נתנסה הרבה ביסורי רבנות נבחר על ידי מנין חסידים להיות להם רבי ומורה דרך. שנים רבות ברח מן הרביות, אך זו נכפתה עליו. מי שהוטלה עליו שליחות להיות רועה לצאן קדשים, אין לו ברירה אלא להיות. לרצונו או על כרחו, אבל הוא עולה על הכסא. אין מסרבין לציבור. המסרב כופין אותו. טוען הוא: איני רוצה, איני יכול, איני מסוגל. משיבים לו: רצה ותוכל ותהיה מסוגל. אלא מה? רצונך להיות עניו דווקא, נחבא אל הכלים. אבל כלום אין ענוה פסולה? יש בורח על מנת שירדפו אחריו. מוטב אל תברח ולא ירדפו אחריך. רצונך להיות מתמיד בתורה? תהיה. ההמונים לא באו עדיין. והכי גם מן היחידים תתרחק? המונע בר... כך וכך מרבים בטענות. ועיקר הכל: יש שעה שהאדם אסור לו להיות פורש מן הציבור.

השעה הזאת הגיעה לרבי אברהם. בשנת תר"ל דפקה השעה ההיא על חלונו ואמרה לו: צא מאיצטגנינותך, היה רבי. אותה שנה נפטר רבי חנוך הניך מאלכסנדר. רבי חנוך הניך היה קוצק מפוייסת, רגשית מאד. נכון יותר: מיתר אחד מן הכנור הקוצקאי, מיתר דק ומעודן. הוא היה נושא משך הגניחה הקוצקאית, אם כי לא נושא משך המחשבה הכבדה הקוצקאית. היה אף על פי כן המשך של קוצק, זכר התנופה הקוצקאית, עדות חיה לגדלות ההיא. וכשהלך רבי חנוך הניך לעולמו זעו עמודי קוצק, לקו מאורותיה. בתרי"ט שקעה שמשה של קוצק. בתר"ל שקע גם מי שהיה לגבי קוצק בבחינת ירח. רבי אברהם נקרא אל הכסא. לא היה עוד אחד בעולם קוצקאי כמותו. ובכן, יעמוד רבי אברהם, ילד השעשועים של הרבי הזקן, התכשיט האמתי, לשמור על הגחלת של קוצק.

הדבר משונה במקצת. בבית מדרשה של קוצק הורו שחייב אדם לפחד מפני הכסא, כמו מפני נחש ועקרב. וכעת יצא הצו דווקא בכוחה של קוצק על רבי אברהם להתכבד ולישב על הכסא. וכי אין כאן פגיעה בעצם הנקודה? הנפש היפה עשויה להתחלחל ממעשה כזה. אולם רבי אברהם היה ביסודו שלו מזג טוב, נפש עשויה למישרים; דעתו היתה מיושבת, רוחו שקולה ומתונה. שכלו החריף לא חידד עוקצין, כי אם הקהה אותם. תחת לסבך היה מתיר את הפקעת, ביער את החמור ואת המוקשה קירב אל השכל. הקוצקאי עצמו הורה לו פעם את המוצא מן הסבך הזה. וכך אמר לו: אברהם, אם נגזר עליך להיות רבי בבוא היום, תנהיג רק עדה קטנה. אל תפן אל ההמון. התקרב אל יחידי סגולה. במנין קטן עולה התפילה יפה יותר, אף יש זמן ללמוד. מרבה קהל מרבה ביטול תורה. במיעוט עם הדרת הצדיק ובמקום הרבים אין שמחה ואין שלוות הנפש.

לאחר ישוב הדעת ממושך הסכים רבי אברהם לקבל עליו עול הרביות. בפירוש התנה להיות רבי של מנין חסידים קטן, שכל מי שאינו מתמיד בתורה אל יתקרב אליו, ושיניחו לו להנהיג ישיבה גדולה ולבל יבטלוהו מלימוד התורה על ידי עריכת השולחן ושאילת עצות. אותה שעה בא נוהג חדש לעולמה של החסידות ונסללה בו דרך, שלא כבשוה לפני כן, ואילו לאחר כך נאחזו בה גם

אחרים. או, מוטב נאמר, נוסח חדש הופיע והוא סוכצ'וב, נוסח של רב ורבי, ראש ישיבה ואדמו"ר, בגוף אחד, נוסח של חסידים היושבים לפני הצדיק באהלה של תורה. זה היה חידוש, שעיקרו נעוץ בדרך המיוחדת של קוצק, בלהט הקוצקאי ליחידיות, בכיסופים הקוצקאים לחסידות עילויית ועילאית, נכון יותר עליית, היינו, חסידות של בני עליה, של פמליה של בנים יחידים, המאוחזים יחד בשרשרת האצילות, תכשיטים, כולם אהובים, כולם ברורים, בעלי מוחין של לעילא ולעילא. הקוצקאי תבע זאת על פי דרכו: בקולות ובברקים, בחרון אף ובדגש חזק, בחוצפה כלפי שמיא, בדפיקה על השער הנעול, בהטחת טענות כלפי הרבונו של עולם, בדין ודברים עמו ועם האדם שנברא בצלמו: כן, בירגזון גדול וב„ויצעקו", בקריאות בלתי פוסקות: עורו, התעוררו, קומו, אורו. ואילו הנוסח של סוכצ'וב היה של בלחש ובהדרגה, לא בחיל ולא בכוח ואף לא ברוח סופה וסערה, כי אם בכוח התורה ובנחת. ממה נפשך, אם הכעס והמרירות מתרוממים כסולם כלפי מעלה אל הדרך העולה בקודש ועד לשמים, לא כל שכן שהתורה, שדרכיה דרכי נועם, משמשת סולם למרומים. זהו נוסח סוכצ'וב, שלא בא כלל לערער את קוצק, אלא, אדרבה, יצא מתוך קוצק כעובר ממעי אמו. רבי אברהם לא בא כלל להיות תנא ופליג, לסלול דרך חדשה, זו היתה סלולה ונתונה משכבר. לא עם הארץ חסיד. וחזקה על חסיד שלימודו טוב. מי שאינו בתורה, הכיצד יהיה בחסידות? איזהו חסיד? בעל מידות טובות — ואין טוב אלא תורה. התורה מלמדתנו להשכיל ולהיטיב. היא נוטעת בנו את אהבת הצדק והיושר, החסד והאמת. והרי אלו הן המידות שתפארת מהן לחסידים. הרבה דרכים, אמר רבי אברהם, בעבודת הבורא. הטובה שבכולן לימוד התורה. רק התורה פותחת שערי האורה ומעוררת בנו את מקורות השפע העליון. רבי אברהם לשיטתו: למעלה מכל המדריגות מדריגת מקבל השפע. הלומד תורה נמצא מקבל. הלומד תורה שוקד להיות כלי הקולט, מתייגע הרבה להבין את הנגלות והנסתרות בה. מפני מה, שאל, אנו אומרים בברכות התורה נותן התורה ולא נתן בעבר? לפי שהתורה ניתנת והולכת תמיד. כמה שנאמר: ממדבר מתנה. אנו שרויים במדבר ולולא התורה שעמדה לנו היינו גווים בצמאון. ואמרו חז"ל: כל היושב ושונה בתורה הקדוש ברוך הוא יושב ושונה כנגדו. לפי ערך הלומד יורד עליו שפע מלמעלה בכל עת ובכל שעה. הוי אומר: התורה היא הווה מתמיד. הואיל וכל זמן שיהודי יושב ולומד הוא בגדר מקבל, ממילא אינו יכול לבוא אותה שעה לידי גיאות. התורה מלמדת אותנו ענוה. ממקור הענוה נובעות כל המידות הטובות. בעל גאוה אינו מסוגל להיות ישר. לבעל גאוה אין אפילו שכל הישר, כי מוחו מתחכם ומתפלפל תמיד. למדן טוב הוא עניו באמת. התורה היא עמוד האור בדרכנו.

רבי אברהם אינו פוסק מלספר בשבח לימוד התורה. הלומד תורה רואה את העולם בעיני בן חורין וניצול מן הפחד מפני מחשבות זרות והרהורים רעים. הלומד תורה נחל שמחה. ועיקר מצוות לימוד התורה להיות שמח ומתענג בלימודו.

לכן ניתן לומר עליו, שהוא בא לחדש את החסידות על ידי אור התורה. חסידים לומדים ורביים מופלגים בתורה היו רבים. אבל רק רבי אברהם עשה את התורה כתונת פסים לחסידות ושקד ללא הרף למזוג לתוך כוס הקידוש של החסידות את היין המשומר של התורה ולמלא את הכוס עד גדותיה. לא אמר די בתורה מעט, כי אם ביקש תורה בשפע. משא נפשו היה לחפור את בארה העמוק של התורה שיצאו מתוכה מים רבים, שתמלא דעת התורה את נפשות חסידיו כמים לים מכסים. האוהבים הגדולים אוהבים את נושא אהבתם באהבה רבה, ולכן הם משתוקקים לתפוס בו את המרובה. לא תורה בלבד, אלא ים התורה. התורה נמשלה לאש ואש זו מכבה את האשים האחרות. זו היתה נקודת החסידות של סוכצ'וב. התורה היא עץ חיים וסם חיים, תרופה לכל המחלות. בקוצק נתהווה פצע מחריד שלא נגלד. היא הניחה אחריה לבבות שבורים, רוחות מסוערות, נפשות נכאות, יותר מכאובים מדעת. נוסח סוכצ'וב התקין כנגד החלחלה של קוצק סם ריפוי ישן נושן, שכוחו חדש תמיד: אור התורה. אלא שאור זה היה ממוזג גם במאורה של החסידות. כשם שיש אש על גבי אש, כך יש אור על גבי אור. קוצק היא אש על גבי אש, סוכצ'וב נתכוונה לומר אור על גבי אור. האומר אור אומר גם כי טוב. קול יצא מקוצק: כי רע, וענה לו רבי אברהם בנחת: כי טוב!

ב. שורש קוצק

אין להסתיר: החסידות ספוגה נסים ונפלאות והרבה בעלי מופתים פעלו בתחומיה. אף על פי כן אין המופת נשמת החסידות. פשיטא שהיא סללה לה נתיבות אל העולמות העליונים ומחוז חפצה היה לשדד את מערכות הטבע. ובכל זאת אין לומר עליה, שהיא לא מעלמא הדין. נמצאו בקרבה גם שרפים, שביקשו לשרוף את העולם בהבל פיהם, אך האמת היא, שהמיטב שבחסידות הוא השאיפה לתיקון העולם. אף מפי רבי אברהם למדנו, שהואיל וסדרי הטבע הותקנו ונקבעו על פי התורה, כפי שאמרו חז"ל ש"הקדוש ברוך הוא מביט בדפתראות ובפנקסאות ומתקין ובונה על פיהם את הפלטין" לכן המופת והנס, המשנים את מערכי הטבע, הם הטלת שינוי בסדרי התורה, מעין עקירת דבר מן התורה. ואין זו מותרת אלא בשביל קידוש השם, כמאמרם ז"ל ביבמות ע"ט: מוטב שתיעקר אות אחת מן התורה ויתקדש שם שמים בפרהסיה. רבי אברהם יש בו ממידת קונו: הוא דן על הכל בחוש התורה ולאור התורה. לפי התורה הטבע חתום בדבר ה', כמה שנאמר: דברך ה' ניצב בשמים. לכן הטבע הוא הקבע והנס אינו אלא הוראת שעה, שאין להשתמש בו אלא במקום שיש משום פיקוח נפש ממש. בענין זה רבי אברהם הוא תלמיד נאמן של פשיסכה, שלא נהגה עין יפה במופתים, והיא שאמרה: האצילות אינה להוטה אחרי נסים. הקוצקאי רגיל היה לומר: צריך שליהודי לא יהיה פנאי לחטוא. שוב היה אומר: אין לי פנאי להיות רבי ולערוך שולחן, או: אין לי פנאי להיות בעל גאוה. וכך סבורים היו בפשיסכה, שבעלי

המדריגות אין להם פנאי להתעסק במופתים. אף ההתעסקות במעשי נסים היא כביכול ירידה לבעלי מוחין, שכל אחד מהם הוא בחזקת נס מצד עצמו. גדולי הדעה, רבי שניאור זלמן, רבי נחמן מברסלב, רבי אברהם מצ'יכנוב, רבי צדוק הכהן מלובלין, ראו פחיתות הכבוד לעצמם להיזקק למופתים ובכלל לטפל בדאגות עולם הזה. בני עליה מרחפים מעל להצטרכויות העולם הזה. אלא שהיו מהם, רבי נחמן, למשל, שבאו בכל זאת במשא ומתן עם העולם על ידי שכעסו על העולם ועוררו על עצמם מחלוקת... אף הרוגז הוא מגע. רבי צדוק ורבי אברהם מצ'יכנוב התנכרו אל העולם.— ואף ההתנכרות היא מעין התחברות. מה שאין כן רבי אברהם מסוכצ'וב, שלא היה כלל מתבודד ומתנכר, אלא שהאצילות, שהיתה פרושה כחופה על ראשו, עשתה מעין עמוד הענן לו. לא מחיצה של אש הפסיקה בינו ובין העולם — הוא לא ירה זיקי אש בבריות וסביבו לא היתה נסערה — אך מחיצת בדולח בכל זאת הוקמה בינו לבין יתר הבריות. התלהבותו היתה כבושה, רוחו עצורה, שכלו שקול, אפיו מתון, אף התעמקותו מוצנעה. הוא היה בסלידת נפש ולא בשאט נפש. אורו זרח ולא הבהיק. בודד היה ולא למראה עינים. הוא יחיד במינו, כי לא שר לנפשו בקול רם את שיר היחוד. הוא מקורי, כי מקוריותו גנוזה בקרבו, שרויה תמיד סמוך למקור נפשו הברוכה, לבל יראוה זרים. הוא כהן באמת, לפי שיצא מעוטף. כהנים, אמר רבי אברהם, צריכים בגדים, ואם אין בגדיהם עליהם, אין כהונתם עליהם. ומפני מה אין הלויים חייבים בבגדים? התירוץ הוא, שהכהנים עיקר עבודתם בלב, פנימית וחשאית; הם בבחינת נשמה וטעונים כיסוי כנשמה הצריכה לגוף. כל דבר פנימי צריך כיסוי. אפילו מלאך המופיע בעולם הזה מתלבש בדמות הגוף. אך הלויים, שעיקר עבודתם בהתגלות, בשיר ובקול, אינם צריכים כיסוי.

הכיסוי של התורה לחסידות — זהו נוסח סוכצ'וב ממקור קוצק. אף כיסוי עצמו בכלל זה. מה שאחרים השיגו על ידי עבודת הבורא ביגיעת הבשר והרוח, השיג רבי אברהם כאילו במתנת חינם. אין רואים אצלו פיתולים והעוויות; אין שומעים את צעקותיו. אין הוא קורע רקיעים, אינו תועה בדרכי עבודת הבורא ואינו מגשש בצידי דרכים. הוא עובד בחשאי, ואולי עובד הרבה, אך מדבר מעט. אינו קושר שיחות נאות אפילו עם חסידיו; ממעט בחידושי תורה שבמילי דחסידות; מתרחק ממתן עצות. וכשהוא נשאל הריהו עונה בתכלית הקיצור. הוא דובר אמת ואינו עושה את המלחמה למענה דגל לעצמו. הוא דגול בכל ואין בידו דגל. התמיד בתורה — ואימתי עבודתו בחסידות ובשכלול המידות נעשית? אין אנו רואים אותו בישיבתו על האבנים. הוא גאון לא רק בתורה, כי אם גם בעבודת הבורא. יש מוחות גאוניים ויש לבבות גאוניים. הגאון בשכל הוא בעל תפיסה מהירה במושכלות ובעל זכרון מופלג שאינו מאבד טיפה. הוא אוגר הרבה דעת וידיעות באין רואה ובאין מבין אימתי הספיק לעשות את כל החיל הזה. הואיל ואין הברכה שרויה אלא בדברים הסמויים מן העין, לכן מקפיד הוא, שאחרים לא יסתכלו בו בשעת מלאכתו. אסור להסתכל בכהנים בעמידתם על דוכנם. הוא הדין לבבות גאונים

מספיקים לאגור מידות ומדריגות גבוהות, עולים, עולים בסולם, בהעלם העינים ובהיסח הדעת של הבריות. גאונים הם נסתרים. קוצק היא כיסוי שבכיסוי מכאן וקריעת המסכה מכאן. סוכצ'וב היתה בבחינת הסתר אסתיר גם לגבי הקריעה.

נוסח סוכצ'וב הוא מעין בבואה לנוסח פולין. לא בכדי אמר עליו בעל „חידושי הרי"ם" שהוא ראי הדור. יכול אנו אומרים עליו, שהוא ראוי לשמש אספקלריה לדמות היחוד של הליכות יהודי פולין בעולמה של החסידות.

מן הדין לציין: יש נוסח יהדות פולין בחסידות, המהווה חטיבה לעצמה לא רק מצד ההליכות החיצוניות, המשוות צביון מיוחד לאחינו בני ישראל בתפוצות פולין, אלא גם מבחינת הלך הרוח וכל ההשגות בהוויות העולם. מעיין החסידות קדום הוא בעמנו. קשר הברית שבין ישראל לאלהיו, חזון שלום אמת שבין הבריאה לברואיה וגאולת עולמים לא רק מן המיצר של הצרות החמריות, אלא גם ממצרים של קטנות המוחין ושעבוד הנשמה, הם חותם תכניתו. אולם תמיד, בצאתם בשלוחותיהם השונות על פני הארצות הרבות, משתנים צבעיהם וגם קצב זרימתם לפי פני המקום ופני הדור. מאז מקדם, כאשר הבדיל בין מים למים, נעשו המים ראי מוצק לשקף בו חליפות הנופים לפי תמורות העתים והמראות. אינו דומה קול המים על הרים לקולם בעמקים. לא הרי מראה הנחל, המעלה מתוך מצולותיו דמות הירח, כהרי הנחל, שעץ רענן ירד לטבול אל קרבו. היום, הלילה, העץ, הענן, להקת צפרים במרום, הבקתות הסמוכות, הרועה ועדרו השוכנים בקרבת החוף, השמש והצל, הכל נותנים את אותותיהם בעין המים. אף הנחל האיתן של הגיגי לב אנוש וחזיונות רוחו, שותה שלל צבעים ממראות הנופים, האופפים אותו, והוא פושט ולובש צורות לפי הליכות הבריות הנצבות על חופיו. זרם החסידות כולל בתוכו הליכות והלכות, אגדתות, הגיונות ודמיונות, כל צלמי הרוח, של רוח באנוש ורוח ישראל סבא, ואף הרוחות המנשבות בבינה לעתים. אין תימה, שחותם יד כל דור ויד כל נוף למינהו בו. לכן כל האומר, שיש פלגות בחסידות לפי שבטי ישראל לארצותיהם, אינו טועה. יש חסידות ממקור יהדות אוקראינה וחסידות ממקור יהדות פולין, גליציה ואונגריה. כל שבט על מחנהו, היינו, על נוסחו, על קצבו וקרעיו.

החסידות ממקור יהדות פולין נעשתה שם דבר, עוד בימי לובלין, קוזניץ ורימנוב. לידי גמר צורתה הגיעה בפשיסכה, בקוצק ובגור. אף סוכצ'וב הוסיפה עליה נופך משלה, השקול כנקודת חן, נופך שהוא פרודה יקרה. רבי אברהם גופא רמז על כך. פעם היה חולה מסוכן — הוא הרי כל ימיו היה חולה מסוכן — אלא שפעם הגיעה הסכנה לידי כך, שהרופאים גזרו עליו את היציאה לחוץ לארץ למקום מרפא בגרמניה. חזר משם מדוכדך מאד. גרמניה, אמר, היא עמלק, עליה נכתב בתורה „אשר קרך בדרך", כי היא מקררת את היהודים מיראת שמים. אוירה של ארץ זו מטמא. לא יכולתי לחדש בה שום חידושי תורה. כנגד זה, כשנסע בפעם אחרת למקום מרפא בפולין, העיר, שאפילו האילנות בפולין רוצים לשמוע

קדושה, וכשהתפלל בציבור ביער שמע מפיהם תפילת הקדושה וכן ענו אמן וברוך הוא וברוך שמו.

אמתות גדולות נאמרות לפעמים דרך אגב או במאמר המוסגר, כסמוכין למה שאינו לכאורה מענינן. אמתות גדולות יוצאות מן הלב וחום הלב מפעפע בהן, חום החיות והסבל שיש בכל כזית חיים. וכשם שרק חיים שלא מדעת ושלא בכוונה הם חיים לאמתם, כך אין אמת לאמתה, אלא אם כן האומר אותה מבליעה בנעימה ואינו תוקעה לתוך אזני השומע כמסמר כי אם מסיחה לפי תומו. בתוך הלפי תומו מתבלט האני, מבצבץ העצם, צף ועולה הרעיון הגנוז בלב למשמרת תמיד. המנקר במוח ואינו פוסק. על אדמת פולין ישבו דורות של יהודים והכו בה שרשים ושמי פולין, נופיה וחזיונותיה, דבקו בנשמה היהודית, לכן יש נוסח של יהדות פולין בחסידות. יש סדר החיים של יהודי פולין ויש מצב הנפש של יהודי פולין. הגות וחזות של הנוף הפולני משתקפות בהליכות עולם החסידות של יהדות פולין.

נוסח החיים ואף נוסח לימוד התורה ועבודת הבורא שונה אצל יהודי פולין משל יהודי ארצות אחרות. כל ישראל אחים. אבל גם האחים נבדלים זה מזה בפרצופיהם, בדעותיהם ובטבעיהם. לא כל שכן ששבטי ישראל נבדלים זה מזה במהלך חייהם והלך רוחותיהם. כל שבט ונשמה יתירה שלו.

אי אפשר לפרש הרבה. אבל אין אנו פטורים בכל זאת מלפרש מעט מסימני ההיכר ומקום היחוד של השבט הפולני בישראל. אמת היא, שהתוך שבאדם הוא מן הנסתרות המסורים ללב וכל הדורש אותו כמין חומר על דרך הפשט, חוטא בהגשמה או בהגזמה, בחילוף ענין בשאינו ענין או בסילוף עצם הענין. אף על פי כן ניתנה הרשות לומר גם אחרי השואה שהדביקתנו בארץ ההיא שהקיאתנו מתוכה, שפולין היעודה לתורה ולתעודה היתה אהובה על תושביה היהודים על אף צרות־צרורות שעברו עליהם בה. החיים שם היו מרים, אבל היהדות היתה מתוקה. הפרנסות היו בכל רע, אבל התורה עלתה כפורחת. יהודים קיימו שם מצוות בעוני, אבל הניחו להם לקיימן. פולין נראתה במשך דורות רבים כמצודה של יהדות. והיו שם יהודים, שדרכו על אדמתה בקומה זקופה ומתוך הרחבת הדעת. יהודים רבים האמינו, שאויר ארצה הוא סגולה ליהדות. כלום קלה היא? דורות מישראל בנו שם בתי אבות, ברכו על פירותיה בורא פרי האדמה, טבלו במימיה, הרימו עיניהם אל שמיה, היו נעים ונדים בשדותיה מעיר לעיר ומכפר לכפר כרבי אלימלך ואחיו רבי זוסיה, התבודדו ביערותיה, באו בקשרי משא ומתן עם פריציה ועם אכריה, שוטטו ביארידיה כנסתרים, כגון רבי לייב בן שרה וצדיקים אחרים, בנו שם בתי כנסת ובתנונים לתפילה, ישיבות לתורה. ניתנה האמת להיאמר: יהודי פולין, מכל מקום רבים ביניהם, לא ראו את עצמם גרים על אדמתה, מהם התהלכו בה כבבואות נאמנות לנופיה, וכאשר הונח להם מעט קט מעמלם ומסבלותיהם היו שרים בלב שלם וברגש נכון „ברכי נפשי... הוד והדר לבשת". כשאמרו „השמים מספרים" נתכוונו לשמים ההם, הפרושים שם מעל לראשיהם. מהאי טעמא היו

היהודים בפולין מצופפים ומצוותים יותר מיהודי הארצות האחרות. יתכן כי רק בכרכים הגדולים שבפולין המעטירה נגלו המונים יהודים שהיתה להם דמות של אוכלוסיה, שכל הרואה אותה חייב לברך עליה. יהודי פולין אהבו את התנועה וצהלת החיים. הם היו לא רק יהודי שבת ויום טוב, אף בחוליהם היו כחוגגים; יראים ודבקים במסורת אבות, אבל גם שמחים בחלקם שבחיי העולם הזה. לא נתפסו לדכאון וטעם יאוש לא ידעו. אהבו צחוק וקצת קלות הראש. אפילו בקוצק כבדת הרוח היו החסידים שרים „לא למדנו, לא התפללנו, אך בהשם יתברך לא מעלנו. מה לאדם דאגת מחר? אשרי מי אשר חטאו מאתמול זכר, לא לדאוג ולא להיאנח, אך אש תמיד תוקד על המזבח. מה לנו אכין ורקין? אפשר, ואפשר עוד לתקן". קיצורו של דבר, פנים שוחקות היו ליהדות פולין על אף שהיתה כמעט תמיד שרויה ביסורי הגלות. חוט של חן ונועם מתוח היה בה על קלסתר פניו של אדם מישראל, קל וחומר על החסיד הפולני. הרי זה פלא, ואולי אין זה כלל פלא, שקוצק הזעומה צמחה דווקא מתוך מעמקי השבט ההוא. קוצק היתה, כנראה, מרד ברוח השמחה והששון, שנתעטפה בה יהדות זו, שכל ימיה היו מרים כזית. קוצק הפולנית היתה הצד שכנגד לאותה יהדות גופא ממקור פולין. קוצק אמרה: זכור את עמלק והכריזה על הטומאה שבגלות. אין צריך לומר, שקוצק לא גרסה בחינת עד דכא. היא העצובה לא התירה מרה שחורה. אדרבה, היא היתה קול קריאה למחאה, תביעה גדולה לקוממיות, דפיקה חזקה על שולחנו של בורא העולם, בחינת „ובני ישראל יוצאים ביד רמה". קוצק אומרת: אני רוצה, מגיע לי. חייבים לי. קוצק היא תמצית של חסידות פולין. אולם יש סכנה בתמצית. תמצית משמעה גם קובעת. סוף־פסוק. חסל סידור זה. מכל מקום יש להבדיל בין חסידות אוקראינה משורש ברסלב וצ'רנוביל, למשל, לקוצק. באוקראינה לב שבור ובקוצק לב רגז; שם נכאים וכאן, בקוצק, ריטון וגערה. שם לפרקים רציצות הנפש וכאן לעתים שאט הנפש. בקוצק לא היו שברים, כי אם קרעים. אבל סכנה היתה בקרעים ההם. יש קרעים, שסופם קריעה.

מכאן מתחוורת לנו משמעותה של סוכצ'וב על בוריה. סוכצ'וב שקדה לתפור את הקרעים שהניחה אחריה קוצק. דווקא על שום שזו היתה המשך לזו, יכלה זו לרפא את פצעיה של זו. זעמה של קוצק שכך מעט בסוכצ'וב. נפילת המוחין וחולשת הדעת שפגעו בראשונה, מצאו תיקון באחרונה. על שום שרבי אברהם היה קוצק במידה שהיה סוכצ'וב, נדבק היטב בשבילי קוצק ובנפתוליה. הוא שהבין ליישר את הדוריה. רבי אברהם היה קוצק למעט את הכעס של זו, את מרירותה, את כל טרחה וריבה, למעט את הדין תורה שלה עם הרבונו של עולם. הוא היה קוצק במוצאי הסער. לא שר הבה נתפייסה. היה מפויס מברייתו. שורש נשמתו בפיוסין.

המפויס מעביר על מידותיו, אבל אינו מעביר על תכונתו ועל שורש מהותו. שרשו של רבי אברהם נטוע איתן בקוצק. קוצק הוא קמט בנשמה, שאין לעבור עליו אל סדר החיים, היא כליון הנפש לחיי עולם, שאין לעבור עליו אל הסדר של

חיי שעה. לשורש אין עקירה. שורש הוא לא רק משתית העץ, שורש הוא אילן על ענפיו ועליו ופירותיו ועד לצמרתו. שורש הוא מעמקים ומרומים כאחד. הוא גולת הכותרת. זרוק דבר לאויר, על עיקרו הוא קם. מפעם לפעם נמלט מפיו של רבי אברהם דיבור הטבוע בגושפנקא של קוצק. הנה הוא סח:

לשעבר כשהייתי רב

...לשעבר כשהייתי רב היו כל הרקיעים פתוחים לפני כשהיתי מטייל ארוכות וקצרות בבית המדרש. אוי לי, וי לי, למה נעשיתי אדמו"ר בישראל? כל ימות השנה אפשר היאך שהוא לעיין בספר ולהתפלל קצת. כיוון שממשמשים ובאים ימות החגים והימים הנוראים ומתקבץ העולם, שוב אי אתה בן חורין לעיון־תפילה, לא כל שכן לעיון־לימוד. הרבה בטלים לפניך. נכנס יהודי לבית המדרש ומחשבה זרה מנקרת במוחו, חש אני דקירה בלבי. חסיד דומה לחתיכת זפת הנדבקת אל הפיאה. רוצה אתה לתלשה משם ונתלשת עמה גם חתיכת בשר.

כאן לשון קוצק כהוויתה הן בתוך והן בצורה. כיוצא בכך ניכר חותמה של קוצק גם במאמר על גוי ותלמיד חכם.

על הכתוב בבראשית אצל יעקב „ויאבק איש עמו עד עלות השחר" אמרו חז"ל בחולין כ"ז: חד אמר כגוי נדמה לו וחד אמר כתלמיד חכם נדמה לו. כנגד שתי דרכיו של היצר הרע דברו חכמים. דרך אחת: הסתת האדם בגלוי לעבירה. דרך שניה: הערמה עליו להשיאו לכך, שאין זו כלל עבירה, אלא אדרבה, מצוה נזדמנה לפניו. בדרך הראשונה היצר הרע נגלה כגוי, ואילו בדרך שניה הוא מעמיד פנים של תלמיד חכם. ברם, הכל תלוי באדם גופא שהיצר קופץ עליו להסיתו. כל הגונב דעת עצמו אף היצר הרע בא אליו בערמומיות ובעקיפין. גונב דעת עצמו פותח פירצה לגניבות של אחרים.

שוועת הצער של קוצק עולה מתוך מאמר זה. קוצק היתה צעקה על גניבת הדעת ועל אונאה עצמית. קוצק שנאה את המבקשים שכר כפנחס, אפילו אם מעשי פנחס בידיהם, לא כל שכן כשמעשי זמרי בידיהם. קוצק שנאה יהודים יפים אפילו הם יפים אלא שיפיים מכריז עליהם, לא כל שכן כשהם מכוערים.

ג. אחרית שמחה תוגה

הולך אל דרום וסובב אל צפון סובב סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח. הכל הוא כרוח הסובבת וכגלגל החוזר וסוף הכל אל שרשו שב. סוכצ'וב חזרה אל שרשה. בתוך מוקדי השקיעה מבהיקים נגוהות הזריחה. לאור הנערב, כשצללי בין הערבים מתפשטים והולכים, מגיחים ממחבואיהן כל אילות השחר, אשר דעכו לתוך הנשמות. ככה נמזגים שללי אורות הבקרים לתוך האפלוליות של בין השמשות כיין הקידוש הטוב לתוך גביע ההבדלה. צפרירים וערביבים נושקים זה את זה. בהגיון הלב של הזקן פורצת ויוצאת בריתחה יתירה גירסא דינקותא.

רבי אברהם מסוכצ'וב עשה את דרכו שלו ופסק את פסוקו מיסודו שלו. אולם כשהגיע לקצה דרכו ולסוף־פסוקו, חזרה וניעורה בקרבו נקודת קוצק והטרידה עליו את שלוות נפשו. הוא היה מעורה בתוכה. היא היתה נקודת המוקד, שבזכות תכונתו במנעמיה לחשה בקרבו בקול דממה דקה ולא יצאה ללהב גדול. לא בכדי נתן בו רבי מנחם מנדיל את עינו והבדילו לטובה, לאהבה ולאצילות. טביעות עינו של הקוצקאי עלינו כמאה דיינים מומחים דומה. רבי מנחם מנדיל המפונק והבררן הגדול, בחן הלבבות והשופט האכזרי, הודיע לו אהבה יתירה, קשר לו כל מיני כינויים של חיבה ותלה עליו את כל שלטי הגבורים של דמיונו, חרז עליו קישוטי מושכלותיו ומרגליות השגותיו. סימן שמצא מין את מינו. לא זז זה מלחבב את זה. הוי אומר: הרי זה כהרי זה. אהבת נפש שרויה ביניהם. מכלל שתאמו נפשותיהם זו אל זו — ותאום אל תאום קרא.

עוד רבי אברהם ילד וכבר עמד רבי מנחם מנדיל על טיבו, ואמר עליו: לא בא כבושם הזה. אף אמר עליו: שלי הוא, לא אתנהו לאחר בעד כל הון העולם, זה חתני לבתי ואנוהו. לא קשר אהבה כזו אף לאחד מיוצאי חלציו. הכל אומרים אהבה. אולם יש אהבה ויש אהבה. ע' או אלף וע' פנים לאהבה. אהבה זו, שהכתוב של קוצק מדבר בה, אינה בגדר אהבה סתם. בקוצק אין סתם אהבה. לפי נוסח קוצק משמעה אהבה רבה, אהבת עולם, הר געש. אהבה של קוצק היא אהבת עולמים, בשני עולמים, בעולם הזה ובעולם הבא. אהבה של גן עדן, של תורה ותפילה, עמקות שבעמקות. אהבה הנקנית ביסורים, בהשגות גדולות, בשמחה שבצער, כי בקוצק אין שמחה בלי צער. בקוצק היתה שמחה להיות שרוי בצער. אהבת קוצק היא גם אהבת סוכצ'וב. כמים הפנים לפנים, לא כי אש אל אש, כן לב אל לב. מים רבים לא יוכלו לכבות אהבה זו, אף לא מים עזים של חילוקי נוהג והבדלי נוסח. חד לקבל חד ואין מחיצה. שני בודדים גדולים, כשהם באים לידי חברותא, אין איחוד כגוונא דאינון מתיחדין. אין לשבור זאת, אין לפרק, אין להפריד. אפילו נבדלים בחידושי תורה מכוונים אותן הכוונות.

בלשון זמננו נאמר כך. רבי מנחם מנדיל ורבי אברהם נבדלו זה מזה בנוסח והיו מאוחדים בסגנון. נוסח הוא המסגרת — סגנון הוא התמונה. נוסח לבוש — סגנון התוכן. נוסח כולל חוג, כת, עדה, דור, תקופה. סגנון הוא אישי לגמרי. סגנון הוא עצם המהות. אם סגנון כאן אני כאן. סגנון פירושו ניגון, הלך הרוח, שורש נשמה. „אני הנני אני רק כל זמן שהנני גם אתה" אמרה נשמה נאהבה אל רעותה כרוחה. שני יחידי סגולה האוהבים זה את זה נעשים יחידה סגולתית. אפילו מדברים בשתי לשונות אומרים דברים אחדים.

כשרבי אברהם אומר, למשל, כי עיקר מצוות התורה ללמוד בשמחה ולהתענג על הלימוד ורק על ידי כך התורה משתפכת בכל האברים ומרגינה את הנפש, הרי הדברים נשמעים לכאורה כויכוח חשאי עם קוצק. קוצק לא גרסה שמחה. קוצק עמדה בסימן גניחה. קוצק אמרה, שהעולם אינו שווה אפילו בנזק גניחה

אחת. ואילו בפעם אחרת שמענו מפי הרבי מקוצק מימרה בשבחה של הגניחה דווקא. הכתוב אומר „עז גחונך תלך ועפר תאכל כל ימי חייך" זו היא הקללה שבה נתקלל הנחש. והקשה הרבי מקוצק: וכי מה קללה היא זו? כל דבר שאותו נחש נוגע בו בפיו נעשה אצלו לחם לשובע. אין הוא צריך אפילו להתכופף בשביל לנגוע בו. זוחל לו נחש זה, זוחל וזולל, זוחל וזולל, לחמו נתון תמיד, לחם יש לו מימין לחם משמאל, לחם מלפניו ולחם מאחוריו. וכי מה חסר אותו מזוהם? ולא כן האדם שקללתו היתה לאכול לחם בזיעת אפיו. ולמה האדם נענש יותר אף מן הנחש? כך מקשין העולם. ואמר על כך רבי מנחם מנדיל: מקשנים אלו חמורים הם. וכי מי פתי אינו מבין שקללתו של הנחש היתה קשה יותר? מה בצע שאותו מנוול יכול ללעוס את כל כדור הארץ וטעמו בפיו כלחם? לולול יכול הוא כל כמה שהוא רוצה. אבל לעולם לא יזכה לאותה חמדה יקרה, שנתברך בה האדם, לטעום טעמה של אנחה המתמלטת מן הפה. האנחה היא נחמתו היחידה של הרבי מקוצק ואף זו לא בכל עת. כי הוא היה פוסח על שתי הסעפים אף לגבי מעלתה של הגניחה.

דרכה של קוצק נשתלשלה מאנחה לחברתה ולגניחה שבאמצע שתיהן. ואילו דרכה של סוכצ'וב עוברת מגניחה לגניחה ותחנת נופש של נחת באמצע. אף במעונו של הרבי מסוכצ'וב לא היתה השמחה. אבל איש הנחת רוח היה ביסודו שלו. מאהבתו העזה לתורה שפעה נחת רוח זו. אוהב התורה זוכה לרגעים רבים של נחת. התורה מגרשת מרה שחורה. מי שהוא בן תורה, אמר רבי אברהם, עיניו טהורות. והצופה בעולם בעינים טהורות ממשיך על נפשו שפע של טהרה. הנחת באה ממקור הטהרה.

עמוד העולם הקוצקאי נזדעזע. לכן תמך רבי אברהם את יתדותיו בשני עמודים אלו: בחוש התורה ובעינים הטהורות. ושניהם חד הוא. העינים המביטות תמיד בתורה מיטהרות. פעם סח רבי אברהם על הרבי בונם, שכשהיה מהלך בערב שבת מן המקווה אל ביתו ראה אותה שעה בחוש כל המקרים והמעשים, שנתרחשו בעיר במשך כל השבוע, לפי שעיניו היו אז טהורות. על עצמו היה רבי אברהם נוהג לומר:

— כל בוקר כשהנני יוצא לעיר ומסתכל מסביבי, מיד מגלים לי כל דבר שנפל אותו לילה בעיר. הוסיף רבי אברהם:

— ואין רבותה בכך. עינים טהורות רואות הרבה. כשהעינים טהורות מתחברים כל החושים ונעשים לחוש התורה.

אבל כלום לא היה חוש התורה חזק גם בקוצק?

אלא שבקוצק היתה רק תורה בבחינת ללמוד ולא גם בבחינת ללמד. ללמוד תורה בפני עצמו הוא ענין גדול. מעלה גדולה מזו להרביץ תורה ברבים, לגדל תלמידים. זכות התלמידים מסייעת גם כן אל הרב לטהר את לבו ולזכך את מחשבתו. התלמידים כוחם יפה להציל את הרב מן הצער ומן העצבות, מחולשת הדעת וממרה שחורה. אולם קוצק לא נהגה עין יפה בתלמידים. בפי הרבי מקוצק היתה רק תפילה זו: לכנס מנין קטן של מקורבים באמת, לעלות עמהם על הגג ולצעוק:

ה׳ הוא האלהים. ואילו הרבי מסוכצ׳וב העמיד תלמידים להיות לו מגן וחומה. כמה שנאמר בשיר השירים: האלף לך שלמה. תלמידים דרושים במנין רבים. לגבי חסידים אפשר להסתפק במועט.

...ואף על פי כן לא ניצל רבי אברהם מן העצבות ומחולשת הדעת. סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח. לעת זקנתו גנח רבי אברהם ואמר: הריני ככלי שבור. אני שבור ורצוץ. וי לי, אין בי מתום, אבל כשהגני נזכר בקוצק נכנס החיות לתוך עצמותי. שם בקוצק היה ציבור. שם היה דור דעה. כל אחד התפלל על פי דרכו, אך התפילה היתה בציבור. ציבור הוא כשכל יחיד מתכוון לטובת הכלל כולו. אבל אם יחיד מתכוון רק לעצמו אפילו מתפללים יחד אנשים למאות ולאלפים אין זו תפילה בציבור. הרב ר׳ מיכל היה מתפלל מ״יוצר אור״ עד אחרי קריאת שמע שלוש שעות רצופות. בעל ״חידושי הרי״ם״ היה לו מקום קבוע בבית המדרש לצד העמוד וכשהיה מתפלל המקום מרעיד מסביבו. פעם מצאו שן שלו שנפלה מפיו בשעת תפילתו מחמת גודל התלהבותו. בבית המדרש של קוצק שמעו בת קול ממש.

אף אנו שומעים את בת קולה של קוצק מתוך קולו של רבי אברהם. קוצק — קול. סוכצ׳וב — בת קול. ופעמים בת קול נאדרה בהוד ומרנינה יותר מן הקול עצמו.

אמת היא, שרבי אברהם לא ניצל לגמרי מן הגניחה, מרפיון הלב ומחולשת הדעת. אולם אפילו לעת זקנתו, שבה נתפס לעצבות, לא פסק מלומר כי טוב.

הנה הוא אומר בהקדמה לספרו ״אגלי טל״ על הלכות שבת: להדפיס את הדברים ולהפיצם על פני תבל לא עלה על דעתי ואין לך יפה מן הצניעות. ואם יהיה מן השמים שיבואו הדברים לדפוס יהיה לאחר מאה שנים. כה היתה מחשבתי. אך בזאת בחרתי ללמוד עם תלמידים מקשיבים, ללמד לבני יהודה קשת ללחום מלחמתה של תורה... אך כעת לעת זקנתי בעוונותי גבר עלי חולי השעול רחמנא ליצלן ולא יכולתי ללמוד עם תלמידים... ובכן נפשי עגומה עלי... אמרתי לתקן ולהדפיס חידושים.

אולם בפעם אחרת בזקנותו הוא אומר:

— ברוך השם יש לי מוח טוב, ואילו יכולתי לפרוש לאחד מאיי הים לישב עם עשרת אברכים, שיש להם חשק ללמוד, הייתי גורם טובה גדולה לעצמי ולעולם.

רבי אברהם סובב על ציר קוצק. אף על פי כן הוא משנה תמיד מן המטבע של קוצק. הוא אומר עשרה אברכים — ובכך נקט לשונו של רבי מנחם מנדיל. בה בשעה הוא משתוקק לחברה של תלמידים. בקוצק היתה בדידות. בסוכצ׳וב היתה שמחת תורה. רבי יכול להיות מתבודד, רב לאו, כי הוא זקוק לתלמידים. מ ע ל ת ו הגדולה של רבי אברהם, שהוא היה רב ורבי בגוף אחד. הרב שבו היה המלאך הגואל לאדמו״ר שבו.

אדמו"ר רבי שמואל זצ"ל

השני לבית סוכצ'וב (במ"ס שם משמואל)

(ד' חשון תרט"ז — כ"ד טבת תרפ"ו)

קווים לדמותו

ר' שמואל זצ"ל נולד בשנת תרט"ז בבית סבו הק' ר' מנחם מנדל מקוצק (אמו הצדקת שרה צינא היתה בת האדמו"ר השרף מקוצק) בזמן שאביו הגאון ר' אברהמ'לי היה סמוך שם על שולחן חותנו. ימי נעוריו עברו עליו בפרצבה ובקרושניביץ, מקומות שר' אברהמ'לי שימש בהם ברבנות והרביץ תורה ברבים. בימים ההם שאב ממנו ר' שמואל הצעיר את רוב תורתו, — כי הרבנות לא גזלה מזמנו הרבה, וכרבי הוכתר רק בשנת תר"ל, — וגם אז לא רבו שורות חסידיו והדופקים על פתחו, ולא הפריעוהו בלימודו. ולכן יכול היה להתמסר כרצונו לחינוכו ולימודיו של בנו יחידו המוכשר, ולהלעיטו ממכמני גנזיו.

בשנת תרל"ד נשא לאשה את יוטא לאה בת החסיד הקוצקאי המפורסם ר' אליעזר ליפמן, חתנו של הרה"ק ר' שלמה מרדומסק, בעל „תפארת שלמה" (דבר זה לא מנע מר' אליעזר ליפמן להיות חסיד קוצק נלהב). אולם גם אחרי נשואיו לא עזב את בית אביו, כמנהג אותם הימים, לאכול „קעסט" בבית חותנו, — אלא נשאר לגור בקרבת אביו בקרושניביץ, כי קשתה על שניהם הפרידה. וכך עבר הזוג יחד עם ר' אברהמ'לי זצ"ל לנאשעלסק ואח"כ לסוכצ'וב. כאן היה גר בדירה נפרדת ברחוב הורשאי, והיה מתפרנס מחנות של יין. הגם שלאמיתו של דבר לא הקדיש אף פעם זמן רב ביותר למסחרו, שהיה מתנהל ע"י נאמן בית.

אחרי מות אשתו הראשונה במיטב שנותיה, נשא אשה שניה (בשנת תרס"ג) את מירל בת הרה"ג ר' משה נתן שפירא אב"ד קשיונז (מח"ס „שמן למאור").

אחרי פטירת אביו הגאון ר' אברהם זצ"ל (תר"ע), הכתירוהו החסידים לממלא מקומו כאדמו"ר בסוכצ'וב, ועבר אז לגור בדירת אביו ב„חצר".

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה (אב תרע"ד) נמצא במקום מרפא בגרמניה. שם נעצר כנתין רוסי, ורק אחרי מאמצים רבים הצליח — יחד עם אדמו"רים אחרים שהיו באותו מצב — לחזור לפולין. אולם מחמת נגישות היהודים ע"י ממשלת הצאר והתנכלותם לאנשי־המעלה, היתה סכנה בשובו לסוכצ'וב, העיירה הקטנה, ולכן החליט להשאר זמנית בלודז'. וכך נשאר שם משך ימי המלחמה ולא היה בסוכצ'וב בזמן חורבנה (תרע"ה).

בלודז', בקרב עדת חסידיו ואנ"ש המרובים, עבר יחד אתם את ימי המלחמה

הקשים, התענה בכל אשר התענו הם, ועמד בשער לעודדם ולסעדם, וניהלם בעצה ותושיה בימים הטרופים. מעניין, כי השנים האלו מצויינים בפעולתו הנמרצת להרמת קרן התורה והחסידות, ועדים לכך המאמרים המרובים — נדפסו בס׳ שם משמואל — אשר השמיע אז בקרב עדת נאמניו, והתופסים את רובו של הספר. לא רק חסידי סוכצ׳וב היו משכימים לפתחו, רבו הפונים אליו מחסידי שושלות אחרות וגם לא־חסידים מרובים היו בין באי ביתו.

אולם קשתה עליו הישיבה בעיר הגדולה ומרובת האוכלוסין, הפריעו לו המוני הפונים אליו בעבודת קודשו, גם במצב בריאותו פגע הדבר, צרות הרבים העיקו עליו כמשא כבד, ולכן עבר לגור (בשנת תרע״ט) לזגירז, עיירה קטנה ע״י לודז, כדי להתרחק קצת משאונה והמונה של עיר תעשייתית זו. כאן התיישב והקים בית מדרשו, בשנים שלאחר כך גם יסד ישיבה, למרות שראה כאן את ישיבתו כזמנית בלבד, ולא חדל מלתכן תכניות לחזור לסוכצ׳וב החרבה.

בשנת תרפ״ו תקפה עליו מחלתו. בעצת רופאיו הועבר לאוטווצק, מקום קיט ע״י ורשה, אולם לא ארכו לו שם הימים, ונפטר בגיל שבעים (כ״ד טבת תרפ״ו), והובא למנוחת עולמים באוהל אביו בסוכצ׳וב. וכל בית ישראל ספדו מרה את האבידה.

בן יחיד היה להוריו (מלבדו היתה להם עוד בת בשם אסתר, נשואה לר׳ מאיר בורנשטיין, אחי אביה, גרו בסוכצ׳וב ושם נפטרה בחיי אביה), ומשחר ימיו לא זזה ידו מיד אביו. תמיד שהה במחיצתו, ראה עצמו כתלמידו לכל דבר, והעריצהו לבלי גבול. גם במרוצת השנים, בהיותו כבר בעצמו אב למשפחה גדולה, לא עבר עליהם יום מבלי שיתראו. גם אח״כ כשמילא מקום אביו, כשכבר היה בעצמו אדמו״ר, עדיין לא הרגיש כעומד ברשות עצמו, כצועד בדרך משלו, אלא תמיד נדמה לו, שהוא נשען על כתפי אביו הגאון, כאילו רק פרשן הוא לדבריו.

ולא בגלל היותו מטבעו חלש־אופי וזקוק בסעד לתמכו, להיפך, תקיף בדעתו היה ר׳ שמואל זצ״ל אשר לא נתבטלה בפני איש, ועומד איתן על שלו בדעה צלולה וחריפה. אבל לגבי אביו שאני, כלפיו ותרן היה תמיד, בן ותלמיד מקשיב.

מאידך, גם יחס אביו אליו שונה היה מן הרגיל. הגאון המפורסם בדורו, פוסק ההלכות אשר על דעתו אין עוררין, התייחס לבנו בכבוד ובהערצה, העריך מאד את דעתו בתורה, בנגלה כבנסתר, והביט עליו כעל איש המעלה. היה מכנה אותו (שלא בנוכחותו) ר׳ שמואל שלי („מיין ר׳ שמואל״), את רבים מבין הפונים אליו בעניני שמים ובמילי דעלמא, הי׳ שולח לר׳ שמואל, באמרו: „אצל ר׳ שמואל שלי כבר הייתם ?״ ומתענין לשמוע את דעתו בנידון. האיש החזק הזה, לא עשה דבר קטן או גדול מבלי להתיעץ עם בנו.

פרט מעניין. בעל ה„אבני נזר״ לא היה נוהג (בכל אופן בשנים האחרונות) לערוך שולחן בסעודה השלישית בשבת. לכן היו החסידים רגילים להתאסף בבית ר׳ שמואל זצ״ל, הוא היה עורך שולחן בסעודה שלישית, עם אמירת „תורה״ כמנהג האדמו״רים

(בחיי אביו ובמקומו !), והאב מצדו היה ממריץ חסידים שנקלעו לפניו בשעה זו ללכת לשולחנו של ר' שמואל זצ"ל, ואפילו מגלה היה רגשי הקפדה כלפי אלה שהשתמטו מכך.

וכך חיו יחד 35 שנה, בשיתוף פעולה מלא בכל השטחים, דומה, בעלי נשמה אחת הם — ומשאת נפשם אחת היתה, ויחד נשמו אויר הפסגות של קוצק. לפעמים נדמה היה, כי האב, הגאון המפורסם אשר למוצא שפתיו יחלו רבים, מוצא לו משען וסעד בכתפים המוצקות הקוצקאיות של הבן. (ואכן גם במבנה גופו היה ר' שמואל איתן ומוצק, בעל קומה והדרת פנים, הילוכו זקוף ופניו מסבירים וזוהרים למרות הארשת החמורה הנסוכה עליהם). ומכאן, אולי, פתח להבין את היחס, כה בלתי רגיל, שבין שני אלה, האב והבן. מי עוד כר' שמואל היתה לו גישה אינטימית כל כך לעולמו הפנימי של בעל ה"אבני נזר", והיה מסוגל להכיר את גדלותו הפינומנלית בתורה וביראה, — ומכאן הערצתו בלי גבול לאביו המופלא, יותר תלמיד מובהק מאשר בן — כמיסת ידיעתו אותו. ויחס הכבוד של האב לבנו הקוצקאי, בעל האופי התקיף והאיתן, בבואה היא מהערצתו הבלתי ניתנת לביטוי, והאדרתו של חמיו השרף מקוצק, אשר בגיל צעיר זכה ונכנס למחיצתו לפני־ולפנים, והשתעבד לו שעבוד גמור מרצון ובלהט נעורים, ולא השתחרר מזה עד ימי זקנה ושיבה.

הקו התקיף הזה — נוסח קוצק — מלווה את כל חייו הפעלתניים ורבי המעש, ומתבטא בכל מעשיו ודבריו. לידי ביטוי מיוחד ואפייני הוא בא בספריו, — שהופיעו בדפוס אחרי פטירתו, 8 כרכים בשם "שם משמואל" — דברי תורה וחסידות מסודרים לפי פרשיות השבוע, דברים אשר השמיע בפני עדת חסידיו בשנים תר"ע — תרפ"ו, כתובים בשפה ברורה ועשירת ניב, ובנשימה חמה, — כאילו רק זה עכשיו יצאו הדברים מפיו הקדוש.

הנקודות העיקריות שעליהם עמד בדבריו, התביעה החוזרת ונשנית, משמשים גם פתח להציץ פנימה לתוך מעמקי אישיותו ולהכיר את המטרה הנכספת אשר הציב לעצמו, ואשר אליה חתר בלי לאות. דרישתו המתמדת לשלימות הנפש ולאחדותה המלאה בעבודת ד'. אחדות אישיות זו, נהפכה למעין סימן היכר בדבריו. כמיהת הלב ליוצר כל, בכל התלהבות הרגש ובהתמדה, ומבלי להרפות בו בזמן משלטון המוח, שמתפקידו לכוון ולהדריך את גלי הרגש למטרה הנכספת — התחברות הנפש בד' ובתורתו, — זוהי מטרת אנוש עלי אדמות, לזה הטיף, זאת דרש מאחרים ומעצמו, קודם כל מעצמו. בחיי המעשה — בלשונו: ששת ימי המעשה — ראה רק פיזור הנפש, פיזור הרצון והמאוויים, בזמן שעיקר כוחו של האדם בריכוז רצונו למטרה אחת ויחידה; ככל שהצליח האדם בריכוז מחשבתו ורצונו בנקודה אחת, כן יצליח להבקיע בה לעומק, — וכמובן, שהכוונה לקרבת ד', — וזה מסומל בשבת, כל מלאכה אסורה בה, והנפש פנויה להתרכז במיוחד לעבר המטרה הקדושה. שבת — מעין עולם הבא, בה נופלות המחיצות, ובמיוחד אלה שמקורן בטבע החמרי של האדם

עצמו, והוא מתקרב לקונו. דברים אלה ואחרים, מפתח הם להבנת אישיותו הכבירה, וסימניהם ניכרים גם בהתנהגותו החיצונית. חסידות פשיסכא־קוצק במהדורת סוכצ'וב.

היה גם מעורב בחיים הציבוריים של יהדות פולין. בלי חת נקט עמדה ברורה כלפי כל הבעיות שצפו ועלו על סדר יומה של התקופה ההיא, ובתוכה גם לציונות, דעותיו הביע בצורה בהירה ובלי רתיעה. לא תמיד נעמו אלה למתנגדיו, אולם גם הם נאלצו להעריך את יושר המצפון והעדר הנגיעה העצמית שבהן.

כל ימיו שאף להתיישב בא"י. בשנת תרנ"א (1891) ביקר בא"י ביזמת אביו בעל ה"אבני נזר", במטרה לרכוש אדמה לייסוד ישוב של חסידים, אך האיסור למכור אדמות בא"י לאזרחי רוסיה הפריע לתכניתם. בהזדמנות זו עבר את א"י לארכה ולרחבה, ותמיד היה מדבר על החווייה הנפלאה הזו שלו. בימי ההתעוררות של הצהרת בלפור, נקט עמדה חיובית ביותר לישוב א"י — ולהתישבות חקלאית של חסידים, ובכל השתתפויותיו במוסדות העליונים של אגודת ישראל דרש במפגיע, לכלול את העבודה למען א"י בתכנית הפעולה שלה. גם בערוב ימיו עת האפשרות להתנחל בא"י היתה בלתי אפשרית בשבילו מסיבות רבות, לא חדל בכל זאת לשאוף ולדבר על רצונו להשתקע בא"י.

עם פטירת אביו הגאון ר' אברהם זצ"ל (תר"ע) הכתירוהו חסידי סוכצ'וב לאדמ"ור עליהם. כל ותיקי החסידים, ביניהם גאונים מפורסמים, כמו הגאון ר' יואב יהושע אב"ד קינצק (מח"ס חלקת יואב), הגאון ר' יצחק פייגנבאום ראב"ד ורשה, ורבים אחרים מפורסמים כגאוני רוח, חסידים ואנשי מעשה, התרכזו מסביבו וקבלו עליהם מרותו. הוא המשיך בדרך אביו זצ"ל — מיזוג של תורה וחסידות, לינה בעמקה של הלכה מתוך להט הנפש והתלהבות, אולם הוסיף נופך משלו, וארג חוט מקורי בולט ברקמת חסידות קוצק־סוכצ'וב. בשפתו העשירה ועזת הביטוי ביסס את חסידות סוכצ'וב והוסיף נדבך חשוב בבנין הפאר של חסידות פולין. ספריו נתקבלו ברצון בחוגים רחבים ונהפכו לספרי יסוד בחסידות פולין.

גם בהפצת התורה יד לו ושם. חידש את ישיבת סוכצ'וב והעמיד בראשה את הגאון הצעיר ר' אריה צבי פרומר הי"ד (שנתפרסם אח"כ כראש ישיבת חכמי לובלין), שהתקיימה עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה, ורבים מרבני פולין ולומדיה ממנה יצאו. כן יסד ישיבה „בית אברהם" בלודז, שהתקיימה עד השואה.

הרבה עמל השקיע בסידור והדפסת כתבי היד שנשארו מאביו הגאון זצ"ל והוציא אותם בשם שו"ת אבני נזר (7 חלקים), הערותיו לגופו של ענין נמצאים כמעט בכל דף, מסומנים בצניעות בשם המו"ל, ולפעמים גם בלי זה רק בסוגריים.

16 שנה ישב על כסא אדמו"רי סוכצ'וב, רק חלק מהם בסוכצ'וב עצמה, רובם מחוצה לה, אולם תמיד ראה את עצמו — ואחרים ראו אותו כך — כקשור בסוכצ'וב ומעורה בה. ושם בא למנוחתו עולמים.

הרב יהושע משה אהרנסון

רבה האחרון של סאַניק ע"י סוכצ'וב

חבר הרבנות הראשית בפתח־תקוה

אדמו"ר רבי דוד זצ"ל

אייר תרל"ח — ח' כסלו תש"ג

כבוד מרן האדמו"ר מסוכצ'וב הק' רבי דוד הי"ד בורנשטיין נולד בשנת תרל"ח בעיר נאשלסק, לאביו הגה"צ האדמו"ר האמצעי רבי שמואל זצ"ל, בעמח"ס „שם משמואל", בנו יחידו של הגאון הצדיק רבי אברהם זצ"ל, בעמח"ס „אבני נזר" ו„אגלי־טל", חתנו של הוד כ"ק הרבי הזקן מקוצק זצ"ל.

משחר ילדותו ניכרו בו כשרונות יוצאים מן הכלל, עליה נפלאה בתורה וחסידות, תפיסה מהירה, זכרון נפלא, זכות הרעיון, ישרות הלב ונפש עדינה, אצילה.

מדת החסד של הסבא ומדת הגבורה של האבא, נתמזגו בו בתפארת של אמת ושלום.

מלמדו הפרטי הי' החסיד ר' יצחק שלמה ליברמן ז"ל מאוזרקוב, אבל בעיקר נתחנך מילדותו אצל זקנו הגאון ומופת הדור. אצלו למד תורת הנגלה והנסתר ושיטתו המיוחדת בהבנת עומק דברי הראשונים. הי' חביב עליו כבנו ותמיד לא זזה ידו מתוך ידו, וככל שהתבגר יותר כן נתקרב יותר לסבו הגדול עד שהיתה נפשו קשורה בנפשו.

בהגיעו לבר־מצוה אמר עליו סבו בעל ה„אבני־נזר": „הוא כבר אדם שלם".

בעת שעמד בשידוכים אמר האב"נ לאחד הבוחנים: „הנה נכדי יש לו שכל מקיף מאד מן הקצה אל הקצה, ואני איני נותן לו שיחדש חידושים במוקדם כל כך, כי הגה"צ רבי חיים הלברשטם זצ"ל — האדמו"ר מצנז זי"ע — העיר לאבי — הרב מביאלא — כי מוטב הי', אם לא הי' מרגיל אותי, לחדש בגיל מוקדם".

בהיותו בן י"ז התחתן עם אסתר בתו של החסיד ר' מוטל וינגוט (ש"ב של כותב הטורים), מזדונסקא־וואלא, ברם בעל ה„אבני נזר" לא נתן לנכדו לעזוב את בית מדרשו בסוכצ'וב וגם אח"כ לא פסק הקשר הרוחני בינו ובין זקנו (ראה אבני נזר חו"מ סימן ס' — ס"ג).

הוא הקנה לעצמו את תורת סבו ואת תכונותיו; גאוניות בתורה ובחסידות, חריפות ועמקות יחד עם ניתוח הגיוני וישרת השכל, התמדה ועמל הנפש לחיפוש האמת לאמיתה, ולהרחיק את הסברה הרחוקה מנקודת האמת.

האדמו"ר הזקן זצ"ל הרבה לשבח את נכדו האהוב, את תורתו ואת חסידותו,

את התמדתו ואת מידותיו. הוא ראה בו את יורשו הרוחני וממשיך דרכו בעתיד.

בשנת תרס"ח בערך, קיבל על עצמו את משרת הרבנות בעיר וישוגרוד. סבו נסע עמו, כדי להיות נוכח בשעת הכתרתו כרב המקום. אף הוא נהג את רבנותו ברמה כאבותיו, וגם הוא הקים ישיבה בעירו, בה למדו יומם ולילה תורת אמת על פי שיטת הלימודים הסוכצ'ובית. אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ישב הרב בדירה ארעית בלודז, בביתו של ר' דוד ז"ל פרושינובסקי. אולם גם אחרי תום המלחמה לא רצה לחזור לוישוגרוד, בגלל הרדיפות שסבל שם מבעלי־זרוע, שכן הוא לא ידע להחניף לפרנסים הפוסעים על ראשי העם, אלא הי' מוכיחם בשבט־פיו ללא משוא־פנים.

כסבו כן הוא לא ידע מנוח במקום כהונתו. ברם, מאחר שכבר היה אז מפורסם כאחד מגדולי התורה שבדורו, פנו אליו מכמה קהלות חשובות כמו: בנדין, פאביאניץ וכו', בהצעות לשבת על כסא הרבנות. לבסוף נתמנה כרבה של טומשוב.

בטומשוב ישב שנים מספר וגם שם לא מצא לו מנוח. ברם, עוד בטרם הספיק להתבסס במקום, להאציל מאור תורתו וחכמתו על סדרי ועניני הקהילה, נתבקש אביו בעל ה"שם משמואל" זצ"ל לישיבה של מעלה, ומיד בהלוויתו, כ"ד טבת תרפ"ו, הכתירוהו כל חסידי סוכצ'וב לממלא מקומו.

קבע דירתו בראשונה באטווצק, אח"כ בפביאניץ, קולומנא ושוב בלודז'. בעיר תעשיתית זו הפיץ את תורת החסידות לפי שיטתו המיוחדת והשפיע מתורתו וחכמתו. תואר פניו הי' אצילי, כי הוד מלכות הי' נסוך עליו, כולו אומר כבוד והדר.

במהירות נתפרסם כאחד מגדולי וחשובי האדמו"רים שבפולין. בכבוד והערצה התייחסו אליו המוני חסידים, לומדים ואנשי מעשה לכל זרמיהם וראו בו את ממשיך דרכו של הגאון מסוכצ'וב.

הוא הלך בעקבות אביו הקדוש בעל "שם משמואל" אשר יסד בסוכצ'וב, ביום ההילולא הראשון של ה"אבני־נזר", ישיבה גדולה ומפוארה בשם "בית אברהם" שבראשה עמד הגאון רבי אריה ליב הי"ד פרומר אבד"ק קוז'גלוב. הרב החסיד ר' מנדיל בורנשטיין משדליץ היה מגיד שיעור בכתה ב'. את הישיבה ניהל חתנו הרב אהרן רוטנברג ז"ל. הישיבה התקיימה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה והתחנכו בה מאות בחורים, ביניהם מופלגים בתורה ויראה, וקבלו בה הדרכת חיים.

עם תום המלחמה נוסדה בלודז ישיבת "בית אברהם" אשר בראש פעולותיה עמד הר' מאיר בונם הכהן ז"ל נייהוז, בעידודו ועזרתו הישירה של כ"ק אדמו"ר רבי שמואל זצ"ל.

גם בזגירז' נעשה נסיון להקים ישיבה בשנת תרפ"ד, בניהולו של בן רבינו, הרב אהרן ישראל שליט"א. ראש הישיבה היה רבי מנדיל ווקסלר ז"ל. אולם, עם פטירתו של בעל ה"שם משמואל" נתבטלה ישיבה זו באתרה דרב.

גם בנו האדמו"ר רבינו דוד זצ"ל הקים רשת ישיבות "בית אברהם" בערי פולין—

וארשה, לודז, וכו' ששם חינכו דור למדנים וחסידים, בעלי מחשבה ואנשי מעשה.

כן הופיע בוארשה ירחון תורני נכבד בשם „בית אברהם", במטרה להפיץ את שיטת הלימוד הסוכצ'ובאית, אשר הו"ל על ידי הר' לייבל אלבינגר הי"ד — וייבדל לחיים — ע"י כותב המאמר הזה, בהשתתפותם של גדולי התורה שבדור ההוא וזקני חסידי סוכצ'וב הי"ד.

דוגמת אביו הק', לקח גם הוא, חלק פעיל בחיים הציבוריים, בהנהלת אגודת הרבנים בפולין. כחבר נשיאות של מועצת גדולי התורה ומראשי אגודת ישראל התעניין מאד תמיד בכל השאלות בעניני הכלל, ודעתו היתה מכרעת.

רבים מחסידיו המקורבים אליו ביותר היו מאנשי השם בפולין. בעצמם גדולי תורה מפורסמים, כמו: מו"ה הגאון רבי אברהם הי"ד וינברג מח"ס „ראשית בכורים"; הגאון רבי אריה ליב הי"ד פרומר בעמח"ס „שיח השדה" ושו"ת „ארץ הצבי", ראש ישיבת חכמי לובלין; רבי אלי' הי"ד לסקובסקי אבד"ק דווארט, (נתלה בשוק עירו ע"י הגרמנים הנאצים ימ"ש, אחרי שקידש שם שמים ושם ישראל ברבים בדרשתו — מעל עץ התליה — כמסופר בדברי ימי השואה והמרד); רבי וואלוויש זצ"ל בורנשטיין מצ'נסטחוב; רבי ברוך לזנובסקי הי"ד אב"ד אויזד; רבי חיים אב"ד קונסטנטין; הרב גולדשלג אב"ד פשייטש; הרב מפיאנטק; הרב אליעזר שלום מו"ץ מוואלא; רבי ישראל מו"ץ מרדומסק; הרב אליעזר ליפמן הי"ד לוינטל אב"ד צילדז', ועוד.

עם קנאתו הגדולה להשי"ת ולתורתו — שירש מאביו תקיף האופי — הי' מאוד מתון בדיבורו ובמעשיו, צעד במתינות ודיבר במתינות, היה מדוד ושקול, נוח לבריות, מתחשב בדעת הזולת, מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, ומצטיין במידת אהבת ישראל אמיתית.

תפילתו היתה ג"כ בנחת ובמתינות, בקול נפשי, מלה במלה, בדקדוק, שקולה ומדודה, יוצאת מעומק לב רגיש וטהור בנעימה מיוחדת, נכנסת בנועם זיוה והדרה, וחודרת לתוך תוכו של לב הצבור.

יחסו לבנין הארץ הי' חיובי בהחלט, כיחס אבותיו הקדושים בעל „אבני נזר" ו„שם משמואל". (ראה אב"נ יו"ד ח"ב סי' תנ"ד ותנ"ה להרה"ק מהר"י מפילוב זצ"ל באריכות, ובליקוטי שו"ת אבני־נזר שבסוף חו"מ סימן צ"ה, ובספר „אביר הרועים" עמוד ק"ו ק"ז). הגעגועים לארץ באו לידי ביטוי בסעודת שבת, במאמרי תורה בעת עריכת השולחן עם קהל חסידיו, כי אין לך כמעט שבת אחת שלא הזכיר בד"ת על קדושת התורה, השבת והארץ, ושלשתן יחד שילב במתק לשונו בפרשת השבוע. ד"ת נאמרו בדביקות יתירה, בחב"ד דמוח השליט גם על רגשי הלב.

בדומה לאביו רבינו שמואל זצ"ל, שביקר בארץ־ישראל בשנת תרנ"א יחד עם גיסו ודודו רבי מאיר זצ"ל, בשליחות סבו ה„אבני נזר", שלא הסתפק במה שעשה קנין באדמת ארצנו הקדושה, בחדרו פנימה בסוכצ'וב, על־ידי בירור הלכות עמוקות במצוות התלויות בארץ, אלא שלח את בנו וחתנו הנ"ל ובידם סכום

כסף רב, לשם רכישת שטח אדמה בארץ ישראל. הם שהו בארץ כשלושה חדשים, ועברו אותה לארכה ולרחבה למען עשות בה קנין בפועל. לצערם התכנית נתבטלה, לפי שממשלת תורכיה אסרה אז למכור אדמות ליהודי רוסיה.

גם בנו, רבינו דוד זצ"ל, ביקר פעמיים בארץ־ישראל. בראשונה בא לכאן בקיץ תרפ"ד עם תכנית שלמה, לבצע התיישבות חסידית בממדים רחבים, וגם קנה אדמה לתכלית זו.

עוד מצלצלים באזני דבריו בשובו לפולין, באסיפה גדולה בורשה בביהח"ס זאמנהוף 31, כשנאם בהתלהבות דקדושה על מצות ישוב א"י. הוא קרא לעשירים שבחסידיו לקנות נחלאות בא"י, לעלות ולהתיישב.

המשבר שפרץ בפולניה תיכף אחר ביקורו, מנע הגשמת תכניתו.

בכ' טבת תרצ"ד בפתיחה החגיגית של הועידה הארצית הרביעית של אגודת ישראל בפולין, קרא בברכתו לועידה בקול חוצב להבות אש, לעבודה אקטיבית למען ישוב הארץ. וכה היו דבריו:

ברוכים הבאים בשם ה' — ברוכים הם שרצון ה' הביאם הנה, ורוחו הוא קבצם, כי רוחו הוביל אותם לעבודת ה', למען חיזוק הדת והתורה.

ברכנוכם מבית ה', זה ארץ ישראל, כי משם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם, משם תבוא תחיית ישראל, עד עולם— עד ימות המשיח, ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם. כ"ק אבי מורי זצ"ל הי' קורא בכל ימי חייו לעבודת א"י, ואמנם בועידה האחרונה, בה השתתף, הביע את רצונו הטהור שכל אחד יעבוד בכל כחו למען ישוב הארץ. גם כ"ק זקני אדמו"ר זצ"ל מורה להלכה באב"נ שמצות ישוב א"י נוהגת בזמן הזה.

היהודי הקדוש הי' אומר: הלא כל אחד מישראל חייב לקיים כל המצות שבתורה, רמ"ח עשה, ושס"ה ל"ת, אולם לכל אחד יש מצות מיוחדות, עשה אחת ול"ת אחת, הקבועות לו שלמענן בא לעולם, כמו שאיתא בגמרא, אביך במה זהיר טפי, אולם כיצד אנו יודעים איזו היא המצוה השייכת לאדם? לאותה המצוה שיש לו לאדם תשוקה, לה הוא נכסף, היא היא מצוותו, היא שייכת לו. וגם ל"ת שיש לו תשוקה, חלילה, צריך שמירה יתירה הימנה שלא יכשל ח"ו בה, וזה תפקידו בעולם הזה.

לפיכך כשאנו רואים שהתשוקה לארצנו הקדושה נתגלה ונתרבה, השאיפה הכבירה מאנשים חרדים דורשי ה' ודואגי מצוותיו נתעוררה, וכל ישראל נכספים עתה לעלות ארצה הקדושה, סימן הוא שעכשיו הזמן המיוחד לעסוק במצוה זו של ישוב ארץ ישראל.

אך יסוד ואבן פינה לישוב א"י היא שמירת התורה והמצות. וגם לאחר ארבעה לשונות של גאולה, הוצאתי, הצלתי, גאלתי ולקחתי, הי' התנאי וידעתם כי אני ה' אלקיכם ואח"כ והבאתי כמבואר באור החיים, כי אם פוגם שם חלילה במצות ה' אז

יותר גרוע, ועכשיו שנקבצו כולם לשם המצוה הגדולה, למען חיזוק הדת והתורה לישוב א"י, בעת שהציבור עושה מצוה שייכת לכם הברכה, ואגודתו על ארץ יסדה, כשה"אגודה" תהי' מבוססת על בנין הארץ, בסיס חזק ונכון, תצליח, כי רק אז שנבסס עבודתנו על עבודת ארץ ישראל נגיע להנחת יסוד קיים וכביר, עכ"ד.

דבריו הק' עשו רושם כביר על הנאספים, וחותמה של א"י הוטבעה על הועידה.

בשלהי החורף תרצ"ה, ביקר רבינו בפעם השניה בארץ ישראל, בלווית הגאון מקוז'יגלוב הי"ד. הם שהו בפורים בתל־אביב, בפסח — בירושלים. בל"ג בעומר עזבו את הארץ.

בר"ה תרצ"ט דרש מחסידיו ובפרט מהצעירים, שילמדו כל אחד משניות עד שיזכרו אותן בעל פה, כי יש זמנים שאין ספרים מצוים...

***

בהתפרץ גייסות הגרמנים ללודז' בתחילת המלחמה העולמית השניה, חדרו לתוך דירתו, עינו אותו וסחבו אותו ברחובות לודז'. כשניצל מידם ברח לורשה, עם כל משפחתו, והוא כולו שבור ורצוץ מרוב הפורענויות שירדה לעולם, מרדיפות וענויים, גירושים ועלבונות של כלל ישראל, הנתונים בצרה במצור ומצוק, הנמצאים במדור התחתון של גיהנום דהאי עלמא.

הרבי זצ"ל התכנס בתוך תוכו של המצב האיום, ועל פניו האצילות נסוכים המרירות ורשמי התוגה שבלבו הכואב בצרות ישראל. הוא כולו חרד ממשמע אזניו בבשורות האיומות המתגברות מיום ליום וממראות עיניו בצרת עמו. בכל זאת השתדל להראות פנים שוחקות ולגרום קורת רוח לבאים בצל קורתו לשמוע מפיו דברי נחמה ועידוד.

בחג השבועות ת"ש זכיתי עוד להיות מיושבי שולחנו שערך במעונו המוסתר בוארשה, מול הגן הזקסי, בקהל חסידים חשובים. בהתרגשות ובהשתפכות הנפש דרש על הפסוק תמים תהי' עם ד' אלקיך (דברים י"ח—י"ג) ועל פירש"י שם, התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחרי העתידות וכו'. בימים אלה עוד חכה וציפה מרן זצ"ל שיזכה לעלות לאה"ק. ובעת שאחי הרה"ח אביגדור לייביש הי"ד ברח מוארשה ללודז', בקשו רבינו להתעניין אם הגיעו כבר התעודות החסרות לו לסידור עלייתו, על כתובת דירתו בלודז'. כשקבלתי מכתב שלילי מאחי הנ"ל, ובו תיאור מצרות הגיטו הלודזי, נכנסתי לאדמו"ר זצ"ל ומסרתי לו הדברים, הוא ישב שקוע במחשבותיו על בשורות־איוב שהגיעו, ולפניו על שולחנו ספר תנ"ך. בתוך כך פנה אלי באמרו: ידוע שתכלית בריאת האדם וביאתו לעולם הזה היא לתקן ולהשלים את נפשו, ועל אדם מישראל לשאוף ולפעול שיזכה לשלימות הנדרשת ממנו עד תכליתה, למטרת השלמת כוונת הבריאה, אבל לאו כל אדם זוכה

להשלמת נפשו על ידי עבודתו הרוחנית במשך ימי חייו בעולמנו, אדרבה, רובא דרובא מקלקלים במקום לתקן, יורדים במקום לעלות, ובכן איפה ומתי תבוא השלימות שלהם? על זה יש זמנים שהקב"ה הצופה ומביט עד סוף כל הדורות, מסדרם להשלים בדרך אחרת, בבחינת „יש קונה עולמו בשעה אחת"...

העזתי להפסיקו ולשאלו: הלא אמרו חז"ל באבות, יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא.

ענה לי: ודאי אנו רוצים ומתפללים שנזכה להשלמת נפשותינו בדרך החיים, בתשובה ומעש"ט, אבל אם לא זוכים, מזכים אותנו מן השמים לזכות בחיים הנצחיים בדרך אחרת... ודבר זה מפרשה ראשונה של תוה"ק למדנו, הבל הצדיק וקין הרשע, ובכל זאת הבל דמו נשפך, וקין הרוצח חי... והרה"ק הוסיף בדברים כהנה, ואין כאן המקום לפורטם.

בקשר להנ"ל הנני להעיר עמ"ש בספר מגיד מישרים פרשת וארא, שאמר המלאך לבית יוסף, „ותזכה למיסק עלתא כלילא קמאי דתיתוקד על קדושת שמי, בשרך וגרמך כולא יסק לרעוא קדמאי, ותשאר קטמא חוורא ותסתלק כעמר נקי". וראה בספר ביכורי אביב דף ג' מהרה"ק מרדזמין זצ"ל.

מספרים, שבאותם הימים הקודרים היה אומר: אני מהרהר, הייתי בארץ־ישראל ודעתי היתה להתיישב שם, דווקא באותו זמן שאפשר היה לשבת בגולה, ובכל זאת לא זכיתי אז לקבוע את דירתי בארצנו הקדושה. עכשיו, כאשר אין כל אפשרות לשבת כאן, כלום זכאי אני לעלות לארץ־ישראל?

לפני ראש השנה שנת תש"א יצא מרן זצ"ל בקול קורא (נדפס בשטנציל) בדברי חיזוק והתעוררות לתשובה. זוכר אני שדב"ת סבבו על קוטב מאמר הזוהר הק' ח"ג קס"ח. „אעא דלא סליק נהורי' יבטשון בי' ואנהיר, גופא דלא סלקא ביה נהורא דנשמתא, יבטשון ביה ואנהיר".

האדמו"ר זצ"ל עורר את הגרצ"א פרומר והגר"א סטוצינר לייסד גם בחשכת גיא צלמות הגיטו הוורשאי ישיבות ולהרביץ תורה, ואכן הקיבוץ של רבי אברהמ'לע וינברג ושל הגאון מקוז'יגלוב הוא מהמפורסמים בדברי ימי השואה בעוז רוחם לשמירת מסורת החסידות וגם — לכוננות למרד. הבחורים למדו תורה בהתמדה בבונקר במעמקי האדמה שמתחת הבית שברחוב מילא 14, ובכל לילה אחרי חצות הם יצאו לחפש מזון בבתים עזובים ומרוקנים להחיות את נפשם.

הרבי מסוכצ'וב זצ"ל יעץ לי לעזוב את וארשה, ולחזור למשפחי ולעדתי סאַניק, מקום ששמשתי כרב, ומפני שהגיסטפו חקרו עלי, ברחתי. כשבאתי הביתה סניקה לגיטו, נודע לי בבירור — אחרי עבור שנה — בתחילת החורף תש"ב על קיום מחנה השמדה בכלמנו (קולמהוף) ע"י קויל ועל מעשי הטבח ההמוני ביערות קוזמיר. מידיעות שקלטתי ומבשורות הזוועה שנמסרו לי מבני ר' ישעכר כהן הי"ד מגוסטינין, ואחרי חקירה עמדתי על אמיתות הדבר, ורציתי להזים את

האשליה, כי יהודי הגיטאות אינם נשלחים אלא לעבודה בלבד. כתבתי אז מכתב קצר לוארשה, אל הרבי זצ"ל מסוכצ'וב, בלשון סתרים, כי הדודה אסתר מרחוב מגילה בית 7 דירה 4 באה... הרמז הי' ברור, כי כה נאמר בפסוק ד' פרק ז' של מגילת אסתר „כי נמכרנו אני ועמי להשמיד להרוג ולאבד, ואילו לעבדים ולשפחות נמכרנו החרשתי". הרמז הובן, לא ארכו הימים וקבלתי תשובה המצביעה להתחזק בפסוק ד' מפרק כ"ג שבתהלים.

ואכן נודע לי רק זה עתה, מתוך המאמר „בגיא ההריגה" של עד ראי' מר פינגולד, כי „זמן מסוים לפני המשלוחים, הי' הרבי מסוכצ'וב הראשון שהזעיק את הציבוריות היהודית, שגזרה רעה מתרגשת ובאה על כלל ישראל, הוא ז"ל אמר, שאת הגזרה יוציאו לפועל אנשי ס.ס. מלובלין, שעונדים לשרווליהם סרטים עם כתובת פערניכטונגס־קאמאנדא („פלוגת השמדה").

אדם צ'ירניקוב פנה בענין זה למושלים לייסט ופישר, לקומיסאר הגיטו אאורסוואלד ולראש הגיסטפו בראנד ימ"ש. הם לא ידעו מהגזרה החדשה, אבל הרבי מסוכצ'וב לא נח, הזעיק אנשים, דרש להתכנס להתייעצויות. בביתו היו נערכים כינוסים בענין המרד..."

ב־19 ביולי 1942, כשהידיעות על הגירוש הקרוב מתפשטות והולכות, התכנסה אסיפה של אישים ועסקנים בסודי סודות, בעליון קיר בגיטו וארשה, ברחוב נובליפקי 27. היו שם האדמו"ר מסוכצ'וב ביחד עם האדמו"ר מאלכסנדר זצ"ל, והרב מפאביאניץ וקאליש, ושאר אישים נכבדים מכל החוגים, ועל סדר יומה של אסיפה זו, השאלה הקשה: האם הידיעות על השמדה הן אמת?...

עד סגירת הגיטו בוארשה הי' גר בדירות שונות, כי פחד לגור במקום קבוע. אח"כ נסע לאטווצק, משם בחזרה לגיטו וארשה ברחוב מורנובסקי 24 אצל ר' יוסף ואח"כ אצל ר' יצחק מאיר עלבינגר הי"ד, מפרנסי וארשה לשעבר ומחסידיו המקורבים ביותר.

ביתו בגיטו נהפך לבית ועד של התיעצויות, כינוסים ואסיפות ובאמרי פיו הטיף נחמה ועידוד, חיזוק ותקוה לכלל ולפרט. מספרים, כי בזמן הגירושים מצא מנוס בחדר מוסתר בשופ שברחוב גנשה 67. מרוב צרות ישראל שהעיקו על לבו הטהור, נפטר שם משבץ לב בשמונה ימים לחודש כסליו תש"ג.

ביום זה, יום חורפי קר משולג הוחזר לרגע קט בגיטו כבוד המתים, שחולל מאז שחולל כבוד האדם החי בו, כי נערכה הפעם לווייה כנהוג לפנים, בה השתתף ציבור ניכר. מנוחתו כבוד בבית־החיים ברחוב גנשה, בסביבת אהלו של רבה הראשון האב"ד דוארשה, (סבו של אבי זצ"ל) הגאון רבי שלמה זלמן זצ"ל ליפשיץ בעל שו"ת „חמדת שלמה".

לזכר עולם יהי' צדיק. השם ינקום דמו, וזכותו תגן עלינו ועכי"א.

ב. צמח

רבי דוד בורנשטיין

אדמו"ר מסוכצ'וב

(קוים ביוגרפיים)

רב ואדמו"ר, פוסק הלכות בתורה ודורש רזים בגנזי המדרש, עמקי־מחשבה בחדושי אורייתא ורחשי־לב שבתפילה. המוחין בפסקי הלכות, והדבקות — בחסידות.

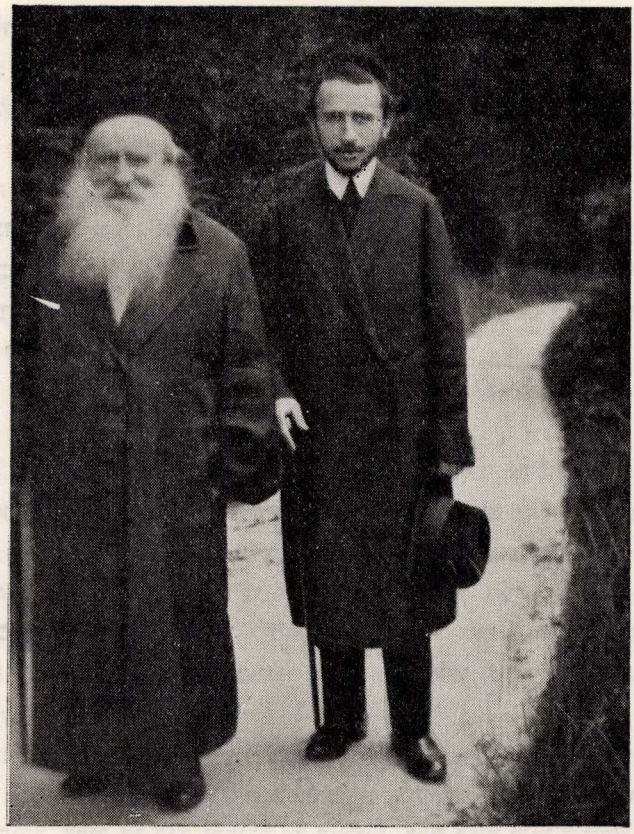

אדמו"ר ר' דוד'ל, נפטר בגיטו וארשה

כסבא כן הוא, האדמו"ר ר' דוד'ל זצוק"ל, היה רב ואדמו"ר, פוסק הלכות בשר בחלב ודרך להתרוממות הנפש. איסור והיתר, גיטין וקדושין מזה, והשתוקקות לאצילות הרוח מזה.

תורה וחסידות כרוכות זו בזו — כדרכם של אדמו"רי סוכצ'וב.

היתה זו ברית בין הנכד־הנער ובין אבי־זקנו הגדול, בעל „אבני־נזר". לא משה ידו של גדול־התורה וקברניט ההלכה מידו של הילד הרך ואחר כך — הנער דוד'ל. ידו של הנער נתונה היתה באבנטו של הסבא, כשזה מהלך בחדרו ומוסר לנכדו מרזי התורה, מהמעיין הטהור — קוצק.

יחד עם החינוך שקיבל בבית־אביו ספג הילד בקרבו מהרוח שהאציל עליו סבו הגדול.

אחר השעורים בבית־המדרש, עם שאר בחורי הישיבה, מוסר הסבא לנכדו את מה שאין דורשים אלא בשניים, את אשר קיבל ממורו הגדול, חותנו מקוצק.

והנער — נער, משמש לפני אביו־זקנו. שומע, מאזין ומקשיב, מרגיש בחיבה שרוחש לו הסבא־המורה, המוריש את הירושה לנכדו־תלמידו.

הילד הרך והאציל הוא כבר סמוך־לאיש. לומד תורת אמת בדרכי אמת. כשם שהתורה אמת, כן אמת היא הדרך אליה.

הפלפול בלימוד אינו בסוכצ'וב אלא כאמצעי בלבד, לשם הבהרת המחשבה, למציאת הדומה וההיקש, להמחשת המושגים, והעיקר היא דרך האמת, השכל הישר, המחשבה הנובעת ממקור טהור, הבחירה שקודם החטא.

הנכד מקבל מסבו את דרך האמת, את בהירות המחשבה, את הצדק בשיקול, כל זה בבית־המדרש, בזמן השעורים של ה„אבני נזר". אולם למעלה מזה קיבל מאביו־זקנו בחדרי־חדרים, לפני ולפנים, בדרך כך העניק לו סבו גם מזה שקיבל בעצמו מהמעין הקדוש — קוצק.

**
*

הוא נושא אשה בת תלמיד חכם. אין בית חמיו חצר אדמורי"ם, גם בית־דין של רב אין שם. רעיתו היא בת טובים מבית חסיד ותיק (לא מחסידי סוכצ'וב דווקא) המביאה עמה מאצילות ומטוב לב של בית יהודי עשיר ונדיב, יחד עם נמוסי חברה ולמודי חול מביאה היא לחצר הרבי רוח של מתינות.

האברך, ר' דוד'ל, ממשיך לימודו אצל הסבא, ואף הוא אומר שעור לפני הבחורים, מקבל ונותן. יושב באהלי תורה ואישיותו שופעת החוצה. משפיעה וקורנת על הסביבה.

חריפותו ובהירות מחשבתו, בקיאותו הרבה ודרכו בתורה, מפליאות את מעריציו; נועם הליכותיו והסבר פניו מחבבים אותו על הכל, האברך האציל שהיה לגדול בתורה, אהוב על הכל ומקובל על הבריות. ברם הגיע הזמן שדוד'ל ילך בדרך משלו, בדרך עצמאית שלו. כך מחליט אבי־זקנו.

ר׳ דוד׳ל הידוע כבר ברבים כמופלג בתורה מתבקש לכהן כרב. כמה קהילות נכבדות מציעות את כסא הרבנות לאברך הצעיר. ה״אבני-נזר״ יודע שעל נכדו לסלול לו דרך משלו, אבל הסבא, שנפשו קשורה בנפש הנכד, מחליט שתהא לפחות בעיר סמוכה לסוכצ׳וב, וכך היה ר׳ דוד׳ל רב בעיירה וישוגרוד.

***

וישוגרוד השוכנת על גדות הויסלה, עיר־עמלים היא, כל ימות השבוע עושים היהודים בבוסתנים ובגני־פירות, או שמוליכים ומביאים מעבר לנהר. יהודים פשוטים ובריאים אלה אינם מבני תורה. האברך, שרק זה עתה יצא מאוהל שכולו תורה וחסידות, נפגש עם המון־עם, עמי־ארצות, שפירוש המלים בתפילה אינם יודעים. הוא משמש רב, מורה ומדריך בחיי יום־יום. אחד בעיר ושניים במשפחה היו תלמידי חכמים בעיירה זו של בוסתנאים, ויש מהם שטעמו גם טעמה של ההשכלה. אלה מתאספים בערבי־החורף בביתו של הרב ומנהלים שיחות בעניני תורה וספרי־מחקר דתיים, שגם אלה נהירים היו לרב הצעיר.

ברם בוישוגרוד יושב הרב הצעיר כעל אי בודד ומוצא מרגוע לנפשו הכמהה בספרי הלכה וחסידות. כאן, מרוחק ממרכזי התורה, מתמלאים שולי הגמרא הרחבים הערותיו — ההערות הקצרות המאירות עינים בפשטותן וחריפותן, השוואות, היקשים ומראי־מקומות. ארונות הספרים הממלאים את חדר־בית־דין הם חבריו. והנה אין ספר מבין אלפי הספרים בהלכה ופוסקים, בנגלה ונסתר, שאינם מעוטרים הערות והשגות בכתב־ידו.

ואולם עד מהרה קפצה עליו רוגזה של המלחמה שפרצה בשנת תרע״ד (1914), קהלת וישוגרוד גורלה כשאר קהלות יהודיות שהרוסים והכובש הגרמני הרסו אותן, בזה אחר זה התחלף השלטון, ויהודי העיירות, רצוצים ותשושים, חיפשו מקלט בערים הגדולות. הרב מוישוגרוד מגיע כפליט בחוסר־כל ללודז׳. אחרי זמן הוא מוזמן לכהן כרב בעיר טומשוב־מזוביצק. על אף חלוקי־הדעות הקיימים ברוב הערים בין כתות החסידים השונות, שררה בטומשוב אחדות וכל הקהל הרב של חסידים ובני־תורה מקבלים את מרותו של המרא דאתרא, אולם המחלוקת מתלקחת כאן בין החסידים מזה ובין פשוטי עם מזה, החוששים מפני רב ״אדוק מדי״, ישיבתו בטומשוב מדריכה את מנוחתו, ולבסוף מחליט הוא לוותר על כסא הרבנות במקום.

עוד קודם לכן מנסה הוא להגשים את שאיפתו לעלות ולהשתקע בא״י. עוד בימי ה״אבני נזר״ ספג לתוכו מחיבת ארץ־הקודש, והרעיון לעלות לארץ ישראל היה למשאת־נפשו. בזמן העליה הרביעית נראית ההגשמה אפשרית, והרב מטומשוב מארגן משלחת לא״י שהוא עומד בראשה בכוונה לייסד מושבה דתית בארץ הקודש. ואכן הוא ביקר בארץ ורכש בשם הארגון החדש אדמות להקמת המושבה הנכספת. כשהוא חוזר לפולין נלהב, הוא ניגש במשנה מרץ להגשים את המשימה; לדאבון

נפשו התנאים החדשים בפולין טפחו על תכניותיו. אולם השאיפה לעלות לארץ — לא דעכה. כל ימי חייו הוא שם את ירושלים בראש שמחותיו ובראש דאגותיו.

***

בשנת תרפ"ו נפטר אביו, האדמו"ר בעל "שם משמואל", הוא הוכתר בכתר אדמו"ר מסוכצ'וב ודבר לא נשתנה במהלך חייו, כי גם לפני כן חי בסביבה של מעריציו כרבי, וגם לפני כן עסק בחסידות ובקבלה כשם שעסק בנגלה, אולם עכשיו מתגלה המעיין החתום של תורה וחסידות, בוקע ומתגבר והמונים־המונים באים לשתות בצמא את דבריו. תפילותיו מלאות רגש ולב נשבר נשפכות בלבות החסידים ושיחות־התורה שלו בסעודות שבת וחג שיש בהן ממשנתם של קודמיו ומרמזי קבלה, עידוד בהן לקהל חסידיו גם לששת ימי המעשה, באמרותיו בא לידי בטוי מה שהיה טמון ונעול בעולמו, ובכל שיחותיו עוברים כחוט של חסד הכסופין לארץ הקדושה. חריפותו בהלכה ופוסקים, בקיאותו בספרי הקבלה והחסידות, כוח שיפוטו החודר, הבנתו העמוקה גם בעניני עולם — כל זה מכנס סביבו קהל מעריצים, תלמידי חכמים, רבנים מפורסמים, ראשי ישיבות, חסידים ואנשי מעשה, ועם רב שבא לשמוע תורה מפיו ודרכי התנהגות.

נועם שיחו, אישיותו השופעת חכמה, מתינות הליכותיו ועל הכל, הידידות שהורגשה בקרבתו — עשו את האדמו"ר מסוכצ'וב נערץ ואהוב ומכובד על הכל. ולא רק חסידים מבית סוכצ'וב בלבד, ולאו דווקא חסידים. הצטופפו בצלו חסידים מכתות שונות: זה למען בירור הלכה וזה למען שמוע ממשנת תורתו וליהנות מתבונת עצתו. באו אנשי שם מעולם המדע היהודי, סופרים וממנהיגי הפוליטיקה היהודית, כל אלה באו ונתקבלו במאור פנים ובטוב לב האפייניות לו.

תורתו מבית־מדרשו של סבו, לימודיו העיוניים בימי בדידותו בוישוגרוד, התעמקותו בספרי החסידות והקבלה, המגע המתמיד עם תלמידי חכמים ואנשים מכל השכבות, רשמיו ממסעותיו בארצות אירופה, פגישותיו עם אישים מגדולי היהדות — כל זה טבע חותמו באישיותו הרבגונית. בשיחותיו מורגש היה האופק הרחב, התפיסה מעל־לכל והראייה מלמעלה.

בין הקהל הגדול שבא עמו במגע היו שאתם המתיק סוד שעות ארוכות לתקופות מזומנות. ביניהם אדמורי"ם שנפגש אתם במקומות־מרפא. כאן, בנאות־דשא, באין קהל המלווים מפריע, התנהלו שיחות איש־אל־רעהו וברזי הקבלה שהרבי מסוכצ'וב היה מגדוליה.

***

התלאות שפקדו את יהודי פולין והמצב הכלכלי הקשה, הגזירות המתרגשות, אינם מניחים את האדמו"ר בחוג מצומצם בלבד. תכונותיו האישיות ועמדתו רבת־ההשפעה מעמידות אותו במרכז ההנהגה של היהדות הדתית בפולין. הוא פועל

בעקיפין ע"י חסידיו, שליחיו במוסדות שונים, הוא מפעיל את עמדתו בהשפעתו הרבה בכל החוגים, משתתף באופן אישי במשלחות שהתייצבו לפני השלטונות. מבין חסידיו היו פרנסי קהילות, ראש קהלת וארשה, צירי סיים וסנאט. כל דבר חשוב במדיניות היהודית מביאים לפניו. ישיבות מכריעות על עמדת היהדות החרדית נערכות בביתו, הוא מקשיב בסבלנות, שומע ומרצה במתינות ושוקל בזהירות.

עם האחריות שרבצה על שכמו לגורל היהודים והיהדות בפולין, התבלטה תמיד שאיפתו החזקה לא"י.

בהיותו במועצת גדולי התורה קבע את יחסה של „אגודת ישראל" לארץ־ישראל בנאומו הידוע, ש„אגודתו על ארץ יסודה" — כלומר שיסוד ה„אגודה" צריך להיות ארץ ישראל...

בשנת תרצ"ה הוא מבקר שנית בארץ בלווית בני משפחתו וחוג מקורביו.

המקומות הקדושים בירושלים, צפת עיר המקובלים, הישוב החדש היוצר חיים חדשים — כל מקום היה בשבילו מקור השראה, התלהבות שבקדושה ורענון הכחות.

חג הפורים בתל־אביב שפע שמחה וגיל תוך יומים של רקודים ואמרי הלל, חג הפסח בירושלים התקדש כבשנים הקדמוניות ול"ג בעומר במירון האיר באור הקבלה ודבקות החסידית.

כל זמן בקורו בארץ היה יומא אריכתא של התרוממות נפש ושמחת לב.

הוא השתדל ליישב את בניו בארץ, סייע לחסידיו להסתדר בה, תיכנן ייסוד ישיבה בחברון, מושתתת על למוד תורה ועבודה חקלאית. השתוקק להשתקע בארץ, לראות בשמחת היצירה של בוניה ולקיים בגופו מצוות ישוב ארץ־ישראל.

אולם הוא ידע שעודנו נדרש התם, שם מרבית חסידיו נלבטים בגורלם, מקום בו שוכן רוב מנינה של היהדות. קשה היתה עליו פרידתו מארץ הנכספת, אבל עזה ממנה האחריות לעדתו, לחלק משפחתו, שנשארה שם, ליהדות פולין הנאבקת. הוא חזר. ואכן, זקוקים היו לו תלמידיו — חסידיו בגולה. שנים מבשרות רעות היו. איבה גלויה ליהודים, גזירות ופגיעה בעיקרי אמונה — איסור השחיטה. הפורענות התרגשה לבוא. היהדות נלחמה, נאבקה וסבלה.

האדמו"ר משתתף בהתיעצויות מדיניות, במשלחות, ויחד עם יתר המנהיגים של היהדות עושה הוא כדי להקל, להעביר גזירה ולהמתיק גזר־דין. בחוג חסידיו הוא משמיע דברי התחזקות ועידוד בימים הקשים.

אולם עתידים היו לבוא ימים קשים מאלה.

***

הסכנה שצפויה היתה ליהדות פולין עם פרוץ המלחמה הטילה אחריות משנה על מנהיגיה.

האדמו"ר מסוכצ'וב עובר מלודז' לעיר הבירה וארשה ומסתתר במקומות

שונים. כאן הוא מקיים תוך סבל וסכנת נפשות את המצווה ללמוד וללמד. סביבו מתאספים בחורי ישיבה שבחירוף־נפש מחזיקים את שלהבת התורה שלא תכבה בחשכת הפורענות. וראה זה פלא: בעצם הימים הטרופים האלה עסק האדמו"ר בהדפסת חדושי תורה של אבי־זקנו בעל „אבני־נזר", חידושים על מסכת עירובין שטרם ראו אור.

בפורים שנת ת"ש התרחש נס: הגיעה הבשורה על אפשרות של הצלה לאדמו"ר ובני ביתו. השלטונות ברומא נאותו לתת רשיון־כניסה לאיטליה, ארץ נייטראלית בימים אלה.

היה זה אתחלתא דגאולה. אולם האדמו"ר לא יצא. הוא לא עזב את תלמידיו־חסידיו וידידיו, שצורפו למשפחה גדולה אחת. משל לרב חובל שנטרפה ספינתו שלא יעזבנה עד עזוב אחרון אנשיו, אמנם הספינה עמדה להטרף, ואילו הוא לא עזב אותה. הוא לא נטש את משמרתו, את מלאכתו בקודש להפיץ אור התורה ולנחם את עמו. הוא לא הפסיק את הדפסת חידושי סבו ולא עזב את ידידיו ותלמידיו.

והוא נשאר ביניהם עד שיצאה נשמתו בטהרה, ביום ח' בכסלו תש"ג.

ג

בין שתי מלחמות עולם

מרכז חנויות (שטאפּישע האַלעס)

מ. פרידמן

בין שתי מלחמות העולם

חיים יהודים עירוניים, פעלתניים ומלאי־חן תססו בסוכצ'וב והעיירה נתנסתה בעליות וירידות בדומה ליהדות פולין כולה.

ב־1927 יצאתי את העיירה, עם הזרם שנהר אז מהעיירות השונות אל הכרך, כדי לעקור מן ה„פרובינציה". וחזרתי, הייתי פעיל בחיי החברה, ואפילו בימי העדרי נשמתי אוירת עיירתי, והנני אחד משרידיה־ניצוליה שראה בחורבנה.

נודעה סוכצ'וב כקהילה קדומה, כמרכז תורה וחסידות, וכל אשר התרחש בחיי היהודים במדינה נשתקף גם בה. לאחר מלחמת העולם הראשונה נמלט חלק מתושביה, מחמת אימי השעה והקרבות על גדות הבזורה, לוארשה ונשתקע בה ובמקומות אחרים. ואולם, באו לסוכצ'וב יהודים ממקומות אחרים. היהודים גברו, לאט לאט, על קשיי ההרס שלאחר המלחמה, גילו יזמה פוריה, וביחוד בשדה המסחר והמלאכה.

סוכצ'וב מוקפת כפרים רבים ואוכלוסייתם זקוקה היתה לנעל ולבגד, והיהודים היו לספקיה. כן פיתחו את סחר התבואה. הם היו ה מ ת ו ו כ י ם בין העיר לכפר וספקיו העיקריים. פעמיים בשבוע נערכו בעיירה ימי־שוק, שהיו, למעשה, ימי־חליפין — היהודים שיווקו מוצריהם וקנו מתוצרת הכפר. ועוד ענף אחד היה כולו בידי היהודים: גני־פרי, שרבים מבעליהם היו בעלי אחוזות נוצרים עשירים.

עוד בימות החורף הכבד נהגו הגננים היהודיים לחכור את גני־הפרי. ויש, שגם סנדלרים, חייטים ונגרים עבדו בחורף במקצועותיהם, ואילו בקיץ היו לחוכרים של גני־פרי, אף על פי ששני ענפי הפרנסה כאחד לא הבטיחו להם קיום ברווח...

חיי הצבור

עם היוצאים את העיר לאחר מלחמת העולם הראשונה היו רבים מאנשי האינטליגנציה, ששוב לא חזרו אליה, ובכללם:

א) אלכסנדר זישא פ ר י ד מ ן (בנו של יהושע), מנהיגה של אגודת ישראל, סופר תורני, עסקן צבור מעולה, מראשי גיטו וארשה וקרבנותיו.

ב) עוזר וו א ר ש א ו ו ס ק י (בנו של גדליה), סופר מפורסם (מחברו של הרומן

„שמוגלערס" — מבריחים), מהאסכולה של י. מ. ווייסנברג. נתן נפשו במחנה־הרכוז ליד פאריס.

ג) פנחס גראובארד, נדבן ומצנט לספרות, מו"ל ופולקלוריסט. ב־1941 הגיע לאמריקה עם קבוצה של סופרים־פליטים ועסקני צבור, ושם נפטר.

ד) מ. ב. שטיין, בנו של הרבי מסוכצ'וב. סופר, מחבר הדרמות „ערד און הימל" („ארץ ושמים"), „די חורבה" — („החורבה"), השתקע בישראל.

ואולם עבודת הצבור לא פסקה. קמה הסתדרות ציונית בראשותם של שמחה גרונדוואג, ברל לוידר, משה לאדזשער (יעקובוביץ), וכן בית־ספר עברי ראשון, „התחיה". הם היו גם יוזמיהם של אגודות שונות לעזרה וסעד.

הגוף הצבורי השני שקם אז בעיירה היה — המפלגה העממית („פאָלקיסטן"), ומארגניה וואוע רוזנברג, לוטאק סקוטניצקי ומשה שוארץ (באמריקה). היא ריכזה סביבה יסודות מתקדמים ופועלים, ומלאה תפקיד ניכר בעיירה בתקופה הראשונה שלאחר מלחמת העולם.

הואיל והסתדרות פועלים לא היתה (זו קמה רק באמצע שנות העשרים), פרץ מאבק בין הציונים לבין הפולקיסטים על כיבוש הרחוב היהודי, וראשית ביטויו במערכת הבחירות הראשונות לעיריה ולקהילה. הפולקיסטים השתלטו גם על הספריה שחודשה, שעסקנים ציוניים ניהלוה, ומילאה תפקיד נכבד בחיי־הרוח של יהודי סוכצ'וב.

אכן, פעילות זו עוררה כוחות רדומים בצבור היהודי, ועקרה אותו מקפאונו. ההתעוררות החברתית חלה יחד עם התעוררות כלכלית בכל ענפי העבודה, המלאכה והתעשיה הזעירה: חייטות, סנדלרות, נגרות וכובענות. נתרבו פועלים שכירים, בני־המקום ובאי־חוץ. האוכלוסיה היהודית גדלה: בבחירות לעיריה בשנת 1925 קיבלו היהודים מחצית ממספר הנבחרים — 12 מבין 24. משה שוארץ, מנהיג הפולקיסטים, נבחר סגן לראש־העיר הפולני מושיקובסקי.

ראשיתה של פעולת התרבות בספריה, שסביבה נתרכז בעיקר הנוער והתנהלו ויכוחים סוערים בבעיות ספרות ותרבות. הוזמנו מרצים מוארשה. נוסדה להקה דרמתית בהנהלתו של נחום גרונדוואג, שהעניקה חדווה והנאה רוחנית ליהודי העיירה ועמדה על רמה גבוהה. הנהלת הלהקה היתה בלתי־מפלגתית ולא סבלה מהפרעות בעבודתה. יושב־ראש הראשון היה נחום גרונדוואג, עסקן ציוני, אחר־כך — שמחה כהן, משה שוארץ ויוסף מונה — בלתי מפלגתי.

חיי הצבור והרוח היהודיים התקדמו ושגשגו. עד שחל משבר רוחני בחיי הנוער. אחת הסיבות לכך — חוסר הסיכויים בעיירה, וכן הפיגור שבו היתה עדיין שרויה העיירה. עדיין נמצאו בה יהודים שעבודה ומלאכה היתה להם בחזקת בושה וחרפה. והמדיניות האנטישמית מנעה כניסתם של יהודים לעבודות ציבור, לפקידות וכיו"ב. ונוסף על כך — המשבר הכללי, שלא פסח גם על יהודי סוכצ'וב.

הגיעו ימי העליה הרביעית. חלק מן הנוער החליט לעלות לארץ ישראל,

אולם מהם שחזרו, מאחר שלא יכלו לעמוד בקשיי העבודה והחלוציות. ואילו חלק מן הנוער והאינטליגנציה הלא־ציונית ואחרים, עקרו מן העיירה, אם לכרכים או לארצות שמעבר־לים, בחפשם פורקן לפעלתנותם וכשרונותיהם. כל הגורמים האלה נצטרפו יחד, והם שורש המשבר החברתי־הרוחני בעיירה, האדישות והיאוש.

הנותרים — המשיכו עבודתם וקינאו בעוזבים. רפתה הפעילות הציבורית. הספריה לא היתה פתוחה אלא שעתיים כל ערב. ואף על פי כן, רכשו כל ספר חדש, המשיכו, שמרו על הניצוץ.

אך ב־1929 נוסד בית־החרושת הגדול הראשון בחודאַקוב, וכן בתי־חרושת קטנים לייצור לבנים ואבק־שריפה בסביבה. סייעה לכך גם העובדה, שסוכצ'וב היתה צומת־תחבורה חשוב, אך התנאים בעבודה ובמלאכה היו ירודים ודחוקים. התעוררות היתה חלה בקרב בעלי־המלאכה בעיקר ערב הירידים הגדולים, שנערכו כל יום שלישי לאחר האחד בחודש — ולקראתם הם עמלו לילות שלמים, והיו מקור חשוב לקיומם. לא היה גבול לשעות העבודה. לפנות בוקר אצו לתפילה, וחזרו לעבודה, סעדו חיש מהר ארוחת בוקר — ושוב לעבודה, עד חצות בהפסקה מועטת לתפילת מנחה וסעודת ערבית יחד עם סעודת הצהריים. בבית המלאכה של משה נ ל ס ו ן, למשל, שעבדו בו 8 — 10 פועלים, היו מתפללים מנחה־מעריב בבית־המלאכה עצמו.

שני סוגי פועלים היו בעיירה: שכירים ועובדי־בית („חאַלופניקעס"), שעבדו בשביל מזמינים ושכרם לפי התוצרת המוגמרת. לעיתים היה מצבו שו עובד־הבית קשה וחמור מזה של הפועל השכיר, לפי שהוא עמל ללא שום הגבלה עם אשתו וילדיו.

שבוע תמים ציפו ליום השבת למנוחה, ומיד לאחר ההבדלה חזרו לעמל. בשבת בבוקר מיהרו לתפילה, אם בחברת „תהילים", או בבית־המדרש. סעדו, שכבו לנוח. ואחרי המנוחה — שוב לבית המדרש, ועד למוצאי השבת. זה היה אורח החיים הקבוע.

והנה, בסוף 1925, או תחילת 1926, התקיימה אסיפת־הייסוד הראשונה לארגון עובדים, שנערכה בביתו של פייוול ג א ל א ק. הייתי אז חניך בעבודה אצל משה ט ע מ ע ס. כמה תום ותמימות היתה באותה אסיפה! ודאי, המארגנים לא ידעו מה טיבה של אגודה מקצועית וכיצד מארגנים אותה. ואולם האגודה קמה, אם־כי באיחור של רבע המאה לעומת ערים אחרות...

האגודה שכרה לעצמה דירה מיוחדת אצל ג י ט י י ן. בא מזכיר מוישגרוד ו י ש ו ג ר ו ד ז ק י שמו, קומוניסט (שעבר ל„בונד", עד למלחמה חי בוולוצלווק, ניספה במחנה). המזכיר קיבל שכר, שבא מתשלומי־חבר. האגודה התחילה מארגנת לא רק את החייטים, אלא גם את הסנדלרים ועובדים בשאר מקצועות, ולארגן סקציות מיוחדות. פעולתה התבטאה באירגון שביתות, או קביעת שכר־עבודה. על נותן העבודה היה לבוא אל האגודה, ולהגיע להסכם עם הועדה המקצועית,

שעמדה על קיום התעריף המקובל. לימים נתארגנו גם נותני העבודה — והמשא־ומתן עבר לנציגי שני הגופים.

האגודה פתחה במערכה על יום עבודה בן 8 שעות. לאחר מלחמה כבדה, כולל שביתה, זכו הפועלים (ב־1927) בנצחון — ועם זה לא קוצץ השכר. למחרת היום שלחה האגודה משמרות שיקפידו על יום־העבודה בן 8 השעות, לפי שהיה צורך בהשגחה גם על הפועלים עצמם...

הנצחון הושג בעיצומה של העונה הבוערת, והאגודה מנעה אפשרות של שעות־עבודה נוספות. כדי שירגיש הפועל בפרי נצחונו. וזכורני, שמנדל פ ל ו נ ס ק י בא לאגודה לבקש, שיתירו לפועליו לעבוד שעות־עבודה נוספות כי עליו להשלים הזמנה דחופה.

אכן, הקמתה של תנועת הפועלים בסוכצ'וב איחרה, אולם היתה פעלתנית ועירנית ביותר. האגודה היתה בתחילתה קשורה למרכז הקומוניסטי בוארשה ונתונה להשפעתו. ולכן, היא ניהלה פעולות הן בעלות אופי כלכלי, הן בעלות אופי פוליטי. המזכיר היה מקובל על הכול.

מובן שקם ליד האגודה „תא" קומוניסטי, בלתי־ליגאלי, שעמד בקשרים עם השמאל הלא־יהודי ושיתף עמו פעולה.

באותם הימים מת בשחפת עזריאל ס ק ו ר נ י ק, חייט, מאורגן באגודה, וזו ערכה לו לווייה על חשבונה, ומנעה מחברא קדישא לקיים הטכס הדתי. בזמן הלווייה הופסקה העבודה ונערכה הפגנה, תחת דגלים וכתבות נגד הממשלה. וליד הקבר הפתוח נשמעו נאומים פוליטיים. והנה באה המשטרה — ופיזרה את הקהל הרב.

היה זה מאורע ראשון מסוגו בסוכצ'וב.

באותה שנה (1927) עשתה האגודה הכנות לחוג את האחד במאי יחד עם הפועלים הפולנים. לילה קודם לכן הוכנו דגלים, כרזות, סרטי־„פרחים". הנוער — הן הקומוניסטי, הן הבונדאי — התכונן ליום בכל להטו ודאג, שחלקם של היהודים יעלה על זה של הפולנים. הלא היתה זו ה פ ג נ ה ר א ש ו נ ה לפועלים היהודים בעיירה, יחד עם חבריהם הלא־יהודים!

ההפגנה נערכה, על אף הגשם שירד באותו יום. לאחר המסע ברחובות נערכה אסיפה המונית. נאום בשם הפועלים היהודים נשא הקומוניסט הנודע מבלוינה, ה י ר ש. הוא הלהיב את הקהל, אך נאלץ מיד לברוח מהמקום מחמת המשטרה. סופו שנמלט לבריה"מ, ובשנת 1937 ניספה ב„טיהורים".

באגודה היתה גם קבוצה ניכרת של חברי „בונד". ב־1927 הם הזמינו את מזכיר אגודת פועלי העור בוארשה, ברל א מ ב אַ ר אַ ס, להרצאה באגודה. אחריה קוימה אסיפה של חברי „בונד", והוקם סניף למפלגה זו. ההתחלה לא היתה קלה, והסניף עמד במערכה נגד יריביו משמאל וכן נגד יריביו מהמחנה הציוני.

נזכר אני בקוריוז הנשמע כבדיחה:

בימי מאורעות תרפ"ט בארץ ישראל נקט „בונד", כנודע, עמדה נוגדת לזו

בי"ס „יבנה"
המורה שטריכר עם תלמידיו

של המחנה הציוני. בסוכצ'וב שהה אז העסקן הבונדאי שמחה גולדברג (בנו של בנימין הפחח), והנה רדפו אחריו בעיירה בקריאות, שטמונים בכיסו מכתבים של ערבים... מובן, שאיש לא התייחס בכובד־ראש לדבר.

בחוג השפעתו של „בונד" היו, מלבד פועלים, חלק ניכר מן עובדי־הבית („חאַלופניקעס"), שייסדו אחר־כך את האגודה הסוציאליסטית של בעלי־המלאכה, שמילאה תפקיד נכבד בעיירה עד למלחמת־הכלייה.

אגודה זו, שנמנו עמה גם חברי מפלגות אחרות, עמד בראשה זמן רב איש „בונד" זיאמה שטיגליץ, ובהנהלתה היה פעיל תמיד הקומוניסט אדם קלוסקאַ, שתרם הרבה מזמנו לעניני הצבור.

„בונד" קיים מגע קבוע עם פ.פ.ס. ומנהיגה דרבר, עסקן אהוד, ידיד יהודים (ניספה באושוויץ), ובעזרתה זכה לנציג בעיריה, הוא יחיאל מאיר זלצמן („שקולאק"), שחזר מרוסיה ב־1905 (הבונדאי היחידי בסוכצ'וב מלפני 1905); וכן לנציג בקופת החולים הממשלתית — שלמה שוויאַטלובסקי. עם התרחבות פעולתו שוכר „בונד" אולם מיוחד, מייסד תנועת־נוער „צוקונפט" (העתיד) וכן אגודת־ספורט „מאַרגענשטערן" (השחר), מקים ספריה ומנהל פעולת תרבות, מזמין מרצים מווארשה, והופך גורם פעיל שחלקו רב בעיצוב חיי הצבור היהודים. ואגב: מעולם לא היה „לבונד" בסוכצ'וב עובד בשכר, ועם פעיליו נמנו: יונטל רוזן, הרשל וואַרשאַווסקי, שטיגליץ, שמחה גולדברג, מנדל פרידמן, משה גייער וחיים פינצ'בסקי (שעבר „לבונד" מהקומוניסטים).

גם התנועה הציונית מתאוששת, לאחר שחלק מפעיליה עזבו את העיר. נוסד בית־הספר העברי „יבנה". להנחת אבן־הפינה באו מאמריקה נציגי ועד־העזרה של יוצאי סוכצ'וב, והנדבנים העיקריים ישראל קלר ותמה רבינוביץ. נערכה חגיגה רבתי. לאחר שנים אחדות עמד בית־הספר על תלו, ואז הוזמנו מורים לשש הכתות שלו, ולמוסד הוענקו זכויות ממשלתיות. לשון ההוראה היתה עברית. הוא עמד תחת פיקוח של קורטוריון, ונזקק תמיד לעזרת העיריה — ותמיד זכו דרישות היהודים בעיריה לתמיכת הסיעה של פ.פ.ס. ומנהיגה דרבר.

והיה בסוכצ'וב עוד בית־ספר יהודי, דתי, מיסודה של „האגודה" — „יסודי תורה" לנערים ו„בית יעקב" לנערות, שאף בהם לימדו מורים מן החוץ. הם נתקיימו עד לחורבן.

ההסתדרות הציונית חידשה פעולתה, ובראשה עמד שמחה גרונדוואַג, שנהנה מהוקרה כללית. וכאן המקום להזכיר גם את הסתדרות הריביזיוניסטים ומנהיגה ד"ר סלומון. בראש הנוער בית"ר עמד פנחס ברסלר. חברי תנועה זו טיפחו את תרבות־הגוף, נשאו מדים והשתתפו בחגיגות שונות. ועל אחת מהן אעמוד בזה:

ב־1930 ערכה תנועת בית"ר חגיגה של גילוי דגל בבית־הכנסת, בנוכחות

אורחים רבים מן החוץ ונציגי השלטונות. ברגע המכריע של הנפת הדגל, הועפה מעזרת הנשים יונה לבנה עם סרט אדום, ועליו סיסמאות נגד בית"ר... קמה מהומה ובהלה. חשודים נאסרו ונשלחו לבית־הסוהר בלוויטש. המאורע היה זמן רב נושא לשיחה בעיירה...

בראש הסתדרות החלוץ עמד פנחס ווייְנבֶרג (נצול, אך נהרג בסוכצ'וב עם שובו ממחבואו בידי מרצחים פולנים). החלוץ הצטיין בפעילותו הענפה וקרנו היתה רמה בעיירה. היתה לו תזמורת משלו, שהשתתפה בחגיגות ונשפים. כן קיים קורסים להוראת הלשון העברית, בהדרכתו של מורה מ„יבנה".

כן יש לציין את פעילותה של הסתדרות הנוער של „המזרחי", שבראשה עמדו: אייזיק וולדנברג, יעקב בידרמן, והצעירים מוטל במהערצער ואליהו בלומנטל.

פעילה מאד בעיר היתה הקרן הקימת לישראל, וכל מפלגה שלחה נציגה להנהלתה. היו"ר היה שמחה גרונדוואַג, ואחריו מיכאל כהן, שחזר לעיירה והיה פעיל בה עד לאחריתה. הוא שייסד את העתון המקומי „סאַכאַטשעווער לעבן", שנפסק לאחר גליונות אחדים מחמת קשיים כספיים וחוסר משתתפים.

היהדות החרדית מאורגנת היתה ב„אגודת ישראל", שהקיפה חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית במקום והיו לה נציגים בעיריה, והיא שעמדה במשך שנים בראש הקהילה — ויוסף וולקוויטש ראשה. ניהלה פעילות רבה בקרב הנוער וייסדה הסתדרות „פועלי אגודת ישראל". בין פעיליה העיקריים מלבד יוסף וולקוויטש האחים מרדכי (מוטל) ויצחק ווינר (שהיה אחר־כך ראש הקהלה), שיינוולד (בנו של יענקלה מלמד) ואחרים.

היה בסוכצ'וב גם נוער קומוניסטי, מאורגן במחתרת, שחדר לחוגים שונים. חלק מפעיליו נאסרו, אחרים נמלטו לחו"ל. ויש שעברו לנוער של „בונד", שאף הוא גילה פעילות רבה. עיקר פעולתו של „בונד" התבטאה בדאגה להרמת קרנם ורמת חייהם ותרבותם של ההמונים העשוקים והדלים.

ראוי לציין גם חלקם של המורים בבתי־הספר העממיים הפולניים בחיי הרוח והצבור בעיירה. הנה, דרך דוגמה, קמפלמכר, אישיות רבגונית, בלתי־מפלגתי, שבא לסוכצ'וב בשנות העשרים ועשה בה עד 1936. מתבולל, אך איש־העם, שפעל רבות למען הנוער, בעיקר בשדה החינוך הגופני, פיתוח הספורט, אירגון מקהלות, חוגי־קריאה ועוד. הוא שייסד את מועדון הספורט ז'.ט.ג.ס.

גדל דור של נוער, פעילים, מתרבים פועלים (בבית החרושת למשי מלאכותי בכפר חודאַקוב, 4 קל"מ מסוכצ'וב עבדו למעלה מ־5000 פועלים, אך יהודים לא נתקבלו בו לעבודה), מתפתח המסחר. באה תקופת גיאות כלכלית לסוכצ'וב היהודית וכן התקדמות צבורית. נוסדו מוסדות, ארגונים שונים, בנקים וחברות־סעד, אפילו גוף צבורי בשם „אגרואיד" קם — (מוסד פרו־קומוניסטי לעזרת ההתישבות בבירו־בידג'אן)... מועדון לשוחרי שפת אספרנטו, וכמובן הספריה והלהקה הדרמטית,

שהתפתחה בלא הפסק על אף צאתם של חלק משחקניה את העיר, ועמדה על רמה נאותה. השחקנים עבדו בימים, ולילותיהם קודש ללהקה. לא אחת נערכו דיונים על ההצגות. להקה הופיעה גם בעיירות הסמוכות.

בקיץ האחרון, בשנת 1939, עשינו הכנות להצגת „נח פנדרה", שהוצג אז ברוב הצלחה בוארשה. ולא נסתייע...

תפקיד מיוחד בהתפתחות העיירה מילאה הספריה, וביחוד בחיי הנוער. היא היתה מופת לשיתוף־פעולה בין כל הזרמים. שלוש שנים ערב מלחמת־הכליה עלתה לשיא התפתחותה. היא היתה מקור לימוד והסברה לנוער, בחזקת אוניברסיטה־לעם. לידה פעל גם אולם־קריאה, מספר חבריה גדל מ־40—50 ב־1937 ל־200 ב־1939.

ב־1937 חל שינוי בהנהגתה. היה זה באסיפה הכללית השנתית. הוחלט להרחיב את חוג העתונות באולם־הקריאה (להזמין גם את „פאַלקסצייטונג", עתונו של „בונד"), ולהתקשר עם כל הוצאות־הספרים. ואולם, מי ששימש יו"ר הספריה, אברהם כ ה ן, התמרד... למוצאי יום־כפור זומנה אסיפה של עסקנים שונים — כותב הטורים האלה, פנחס ווייִנבערג וישראל א י י ס מ ן, חששו גם מהתערבות השלטונות, וביחוד מהתערבותו של הצורר סגן הסטארוסטה בורקובסקי („בראַדקא"). השתתפו באותה התיעצות סוערת שמחה גרונדוואַג, שמחה כהן, לוטאק סקוטניצקי, מנשה קנוט, נחום גרונדוואַג, מיכאל כהן (אחיו של אברהם), יוסף מונה, הרשל וואר־שאַווסקי, יואל מילר, ד"ר קפלן ואחרים. נבחרה ועדה בהרכב לוטאַק סקוטניצקי, מנשה קנוט ומנדל פרידמן, שתסע מיד אל נח פרילוצקי בוארשה, ותבטיח, קודם כל, שהשלטונות לא יסגרו את הספריה. ואכן, בהתערבותו של האחרון ושל מנהיג ה„בונד" הנריך ארליך — לא נסגרה הספריה.

באישור השלטונות קוימה האסיפה הכללית החדשה ובנוכחות נציגם ס ק ר אַ נ ט, ואולם עוד קודם לכן הם זימנו את פעילי הספריה לישיבה, בה השתתף סגן הסטאַרוסטה, שהודיע, קודם כל, כי הבקשה להקצבה לספריה מהעיריה נדחתה, אולם אילו גם אושרה הקצבה כזאת, הוא היה מוחקה, לפי שיש להם, ליהודים, כסף מספיק... הוא אף מציע, למשל, שיטיל קנס על בעל הבית בו נמצאת הספריה, מר גולדמן, כגון בעוון אי־נקיון, ואת הסכום הזה הוא יקציב... דחינו, כמובן, הצעתו והודענו, שאם לא תאושר ההקצבה נפנה אל הרשות העליונה בערעור. אחר־כך ביקש לעיין בקטלוג, כדי לייעץ אילו ספרים להוציא ממנו, כדי שהאוכלוסיה הפולנית לא תטען שזרים אנו, וכי אנו מקנים חינוך רע לנוער... והוא הציע להוציא את כתבי גורקי, טולסטוי, רולן, בארביס, טובים, יאשונסקי ועוד. וביחוד כתבי מחברים סוציאליסטים ומתקדמים. להלן הציע, להוציא מרשימת החברים את אלה, שאינם „פאַטריוטים" ובעיקר הזהירנו מפני הסכנה של הקומוניזם החודר לתוך האוכלוסיה היהודית, ואשר השלטונות יילחמו בה עד חרמה...

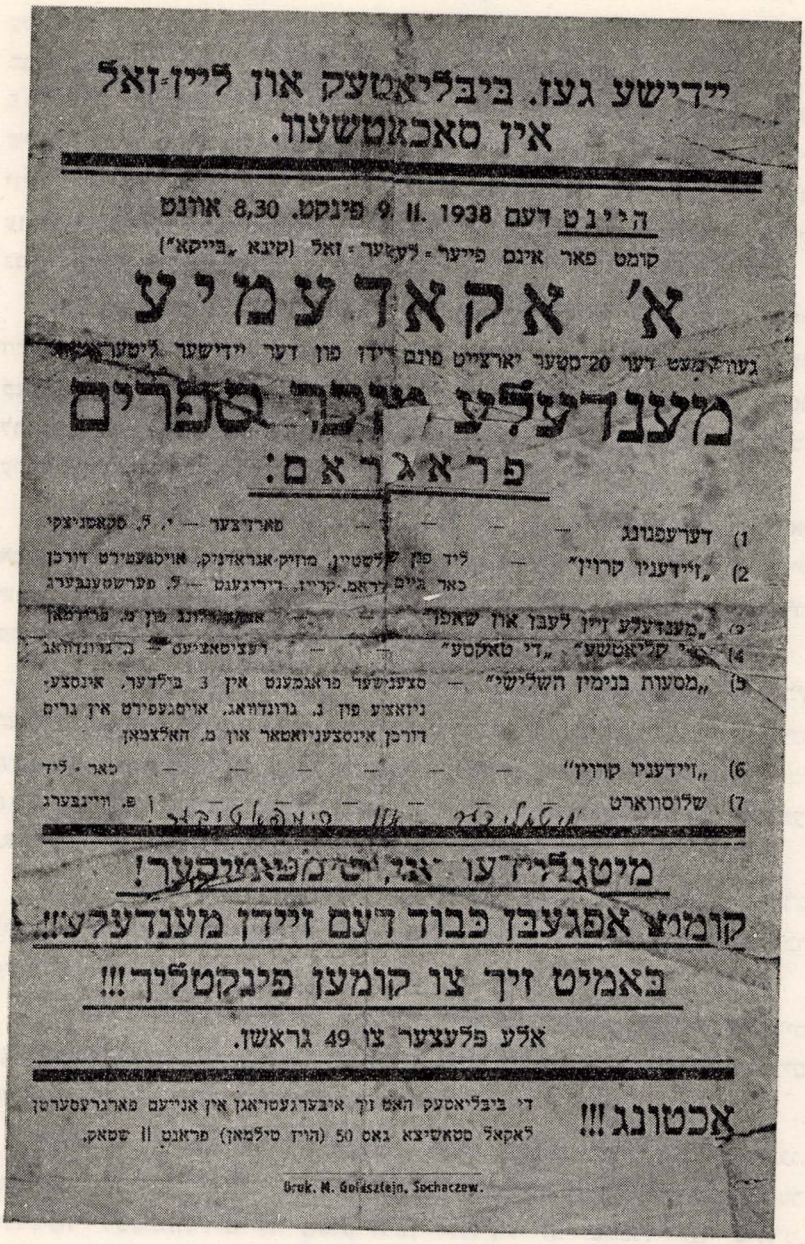

יידישע גאס. ביבליאטעק און ליין-זאל
אין סאכאטשעוו.

היינט דעם 9. II. 1938 פינקט 8,30 אוהר
קומט פאר אינם פייער-לעשער-זאל (קינא „בייקא")

א' אקאדעמיע

גרויסער דער 20-סטער יאריגייט פונם זידן דער „ידישער גימנאזיע"

מענדעלע, זיכר ספרים

פראגראם:

1) דער־ערעפנונג — — — — — מאדיצער — ר. סקאמניצקי
2) „זיידעניו קרוין" — ליד פון קלאטשין, מוזיק-אנראדניק, אויסגעפירט דורכן כאר פונם ליאם. קריין. דיריגענט — ר. מערשטענבערג
3) „מענדעלע זיין לעבן און שאפן" — — — — אנטפלעכטונג פון מ. פריימאן
4) „די קליאשע" „די טאלקע" — — — רעציטאציעס — נ. גרונדוואג
5) „מסעות בנימין השלישי" — סצענישער פראגמענט אין 3 בילדער, אינסצענירונג פון נ. גרונדוואג, אויסגעפירט אין גרים דורכן אינסצענירונגען פון נ. האלצמאן
6) „זיידעניו קרוין" — — — — — — — כאר - ליד
7) שלוסוואָרט — — — — — — — — — ר. ווייגבערג

מיטגלידער! ברענגט מיטגלידער!

קומט אפגעבן כבוד דעם זיידן מענדעלע!!!

באמיט זיך צו קומען פינקטליך!!!

אלע פלעצער צו 49 גראשן.

אכטונג!!! די ביבליאטעק האט נאך איבערגעשראגן אין אניעם פארגרעסערטן לאקאל סטאשיצא גאס 50 (הויז סילמאן) פראנט II שטאק.

Druk. M. Goldszejn, Sochaczew.

את תוצאות השיחה מסרנו לאספה הכללית. ידענו, שהמערכה היא על עצם זכות קיומנו היהודי. באספה נוכחו נציגי השלטון, לרבות הפקיד היהודי מונדאז׳. יושב־ראש היה מנשה קנוט. הכול שללו עמדתו של אברהם כהן, ומתחו בקורת על ההנהלה הקודמת. לבסוף נבחרה הנהלה חדשה בהרכב: לוטאק סקוטניצקי, מנשה קנוט, יונה ברסלר, ישראל אייסמן, פיניה ווינברג, מנדל פרידמן, אברהם טאוב, יוסל גרונדוואג ושפאטרינק (טכנאי־שינים, שבא בשנים האחרונות לסוכצ׳וב), כן נבחר ועד: ל. סקוטניצקי — יו״ר, מ. פרידמן — סגן יו״ר, פ. ווינברג — מזכיר, י. אייסמן — גזבר. הועד פעל עד לסוף. ב־1938 נפטר סקוטניצקי פתאום, בהתקפת־לב. באסיפת־אבל של ההנהלה נבחר תחתיו מ. קנוט.

ההנהלה שכרה אולם גדול יותר, בביתו של הרצקה טילמן. רכשה ספרים חדשים, פתחה אולם־קריאה מורחב ובו כל העתונים וכתבי־העת היהודיים, וכן קצת פולניים. התקשרה עם הוצאות־הספרים. אירגנה חברים חדשים. כאן מצאה לה משכנה הטבעי הלהקה הדרמטית, ועלתה ההצעה לייסד חברת־תיאטרון דוגמת ערים אחרות, הוזמנו שחקנים מוארשה, נערכו הופעות שונות ועוד.

ב־1938, הזמינה הנהלת הספריה, בהסכם עם אגודת הסופרים בוארשה, את אמנית־הכנור היהודית קלרה מנדלסון, וכן סופרים מרצים שהופיעו בלילי שבת והצלחתם היתה רבה. אכן, פעולת התרבות של הספריה העניקה חוויות עמוקות וזרעה אור בחיי הנוער.

בחורף 1938 נערכה אקדמיה לזכר מנדלי מוכ״ס, ובפסח — חגיגת פרץ, האחרונה! שתיהן באולמות הגדולים ביותר בעיר, במעמד קהל רב. בהופעה הראשונה הוצגו גם קטעים מ״מסעות בנימין השלישי״, והמקהלה (30 איש) בניצוחו של לייבל פרשטנברג הנעימה שיר. באסיפה לכבוד פרץ הוקראו מיצירותיו ונשמעו נאומי־הערכה. אולם האוירה כבר היתה ספוגה חרדת השעה.

בינתים גברה האנטישמיות. גם בסוכצ׳וב הכו יהודים, העמידו משמרות־חרם ליד חנויות של יהודים. ואולם, החיים זרמו, יהודים לא נכנעו, גם הספריה המשיכה קיומה והתפתחותה.

משנתפרסם צו־הגיוס החלטנו באסיפה דחופה של ההנהלה לארוז את הספרים בארגזים ולהטמינם בעליית־הגג. לעבודה זו גויסו חברים רבים. אחרוני הספרים נארזו, כשעל סוכצ׳וב כבר הומטרו פצצות האויב.

כשחזרתי מרוסיה, יחד עם הרצקה טילמן, ב־1946, עלינו אל קומת־הגג, אולם זכר לא שרד מאלפי הספרים. באשפה התגוללו עמודים תלושים מספר „האתיקה״ לשפינוזה ו„בלילה בשוק הישן״ לפרץ... לפי שמסרו לנו פולנים, העלו הפולנים באש את הספרים, בפקודת הנאצים, לאחר גירוש יהודי סוכצ׳וב מהגיטו. באמצע השוק ערכו מדורה.

***

השנתיים שקדמו לחורבן היו שיא בפעולת הצבור בעירנו, ובשגשוג כלכלי. מומחים ובעלי־מקצוע מגיעים לסוכצ'וב מערים אחרות, ובעיקר רופאים ועורכי־דין יהודים, חוזרים בני סוכצ'וב שיצאוה.

ועם זאת גברה האנטישמיות, החרם, דחיקת רגלי היהודים, הבריונות. על חנויות היהודים מודבקות כתבות וכרזות של אנטישמים. „הצטיין" בשנאת ישראל הצורר „בראָקאָ"; רכוב על סוסו הלבן, חבוש פלטינה, הטיל הוא מורא בלב היהודים. נוגש וקונס ורודף, אסר עבודה ומסחר בימי א' ובימים שבהם חלו חגים פולניים. התחיל חודר לחיי הצבור היהודיים ומתערב בהם. רבו ההתנפלויות על יהודים, ביחוד בערבים. גם בעלי־מלאכה פולנים התחילו נוהרים לסוכצ'וב. עליית בכור הצוררים לשלטון בגרמניה עודדה, כמובן, את הבריונים בפולין.

ובאוירה מתוחה זו היה הכרח להמשיך בפעולה, ולחזק את לב האוכלוסיה היהודית, להגביר הקשרים עם החלק באוכלוסיה הפולנית שטרם הורעל. תצויין מפלגת פ.פ.ס. ומנהיגה דרבר, שעמדו לימין היהודים במצוקתם.

באוירת טרור ואימים התנהלו שתי מערכות הבחירות האחרונות — לעיריה ולקהלה. בנו של ז'מיאווסקי, בריון אנדקי נודע, עמד בראש כנופית בריונים, גירש יהודים מתורי המצביעים, אולם היהודים גילו התנגדות ומספר מצביעיהם לא פחת. גדל חלקו של „בונד" בתוצאות. אולם, כל המפלגות והארגונים ברחוב היהודים פעלו והשפיעו עד לחורבן. עם זאת חובה להזכיר בזה את ראשי פעיליהם שעמדו על משמרתם עד לרגע האחרון:

ציונים כלליים — שמחה גרונדוואָג, משה לאדזשער (יעקובויץ), יואל מילר, ד"ר קפלן, שמיונטק.

„מזרחי" — יענקל בידרמן, מונטשיק, אייזיק וואז'נברג, בלומנטל.

„אגודת ישראל" — יוסף וולקוביטש, יענקל ביאָנטשקווסקי, אליעזר זוסמן, יצחק ווינר.

„החלוץ" — פיניה ווייַנברג, שמואל יעקובויץ.

„בונד" — הרשל וואָרשאווסקי (אחיו של הסופר עוזר), יונטל רוזן, אהרן גרינברג, שמחה גולדברג, חיים פינצ'בסקי, מנדל פרידמן.

המפלגה הקומוניסטית פורקה בפולין, ואצלנו, ב־1937. ואילו האגודה המקצועית לא פעלה, מאחר שהשלטונות חיסלוה לאחר מאסרם של אחדים מעסקניה בעת חגיגת בית"ר.

במוסדות העיריה והקהלה שנבחרו בבחירות האחרונות — קופח חלקם של היהודים. בעיריה הם מנו 3 נציגים בלבד, בהתאם למבנה החדש של הרשות

המקומית, ואלה הם: מיכאל כהן, נציג הציונים, יוסף ליקשטיק מטעם בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים וחיים פינצ'בסקי מטעם „בונד".

היו"ר האחרון של הקהלה היה יצחק וינר מטעם „האגודה", ונציגי „בונד" (שנבחרו זו הפעם הראשונה) היו: הרשל וואַרשאַווסקי ואהרן גרינברג.

ובאחד בספטמבר 1939 נסתיים הכל... סוכצ'וב הופצצה כבר ביום הראשון למלחמה ונפלו בה קרבנות. ביום החמישי למלחמה הוצפה העיר בצבא הפולני הנסוג. הגרמנים כבר עמדו בשער העיר — והיהודים נמלטו כולם. רבים מיהודי סוכצ'וב נתנו נפשם בוארשה ובגיטו.

אך בודדים, שרידים חזרו לסוכצ'וב לאחר מבול־הדמים. לא שרד בית יהודי שלם אחד.

הגרמנים ועוזריהם החריבו הכול, עקרו מן השורש. רצחו וירשו. ויהודי כיחיאל מאיר טילמן, שהיה בעל עשרה בתים בסוכצ'וב, לא מצא פינה לעצמו בשובו מוארשה.

עלה הכורת על קהלה שפעלה ויצרה ונאבקה וארגנה את מסכת חייה במשך מאות בשנים.

לא תישכח תרומתה לחיי ישראל וזכרה יחיה לעולמי עד.

יוסף גרונדוואג (ירושלים)

מהווי התיאטרון המקומי

לקת־חובבים קמה בסוכצ'וב מיד בתום מלחמת העולם הראשונה, ומילא בה תפקיד ראשון במעלה אבי, נחום גרונדוואג. הוא היה הבמאי. שיחק בהצגות ושמו משך צופים גם מעיירות הסביבה.

ואולם, משחק התיאטרון בעיירה לא היה זכותו הבלעדית, לפי שחוג חובבים קיים היה עוד לפני 50 שנה, ואבי, בעודו נער, השתתף בהצגות — ויצויין, שתפקידו הראשון היה תפקיד של אשה דווקא, ואז, דומה, הוא נתפס לתשוקת המשחק.

מלבד אבי השתתפו בהצגות: הרשל כץ, משה שוארץ, יעקב פרידמן, וואוע רוזנברג, בלומה ורחל ווינברג, לוטק סקוטניצקי, חיה־ראשל פליישמן, מחלה ודינה גרונדוואג, וכן אמי רבקה. מובן, שלימים נתחלפו האנשים ונתוספו חדשים כבינה פסטמן, אברהם נשלביץ' ואחרים. אבא לא חסך עמל, ושיקע מנפשו ומסירותו להעלאת רמתם של החובבים, שלשמם ומשחקם יצא מוניטין בעיירות הסביבה, שהזמינו אותם להנותם בהצגותיהם.

כל הצגה כמעט כרוכה היתה ביום־זכרון, או יובל. כל הצגה חדשה היתה חג לצבור ולשחקנים. יחס של כובד־ראש וקדושה היה יחסם לפעלם. מיטב עמלם שיקעו בהצגות, להבטחת רמה נאותה. ושמו של אבא הלך לפניו עם כל הצגה. די היה לפרסם אי־שם שנחום גרונדוואג ישתתף בהצגה — והקופה זכתה להצלחה.

לשיא הצלחתו עלה בהצגות מיצירותיהם של פרץ הירשביין („נבלה", „השדות הירוקים"), שלום אש („אמונתנו"), סטרינדברג („האב") ושלום עליכם („200 אלף"). כן הוצגו „שני קוני למל" לגולדפדן, „אל, אדם ושטן" „והאלמוני" לגורדין (מארס 1918), „סונטת קרייצר" (פסח 1922), שבה לקחתי, גם אני חלק בתפקיד אלברט בן־השמונה. וזכורני, משל היום היה הדבר, שדמעות חנקוני עם הופעתי, ואבא הורה לי כיצד לעמוד, ואלו תנועות עלי לעשות וכיצד לדבר.

במוצאי השבתות הארוכים בחורף הנהגנו מסבות מלווה־מלכה תיאטרוניות, שבהן השתתפו בהקראות מלבד אבי גם אחרים, וסופרים מוארשה הרצו בנושאים משדה הספרות והתיאטרון. כן נערכו הצגות של שחקנים מקצועיים מוארשה.

סמוך למלחמת העולם השניה העלה אבא, בהשתתפותם של חובבים — הצגות־

Сцена из фильма "Ленин"

רוויו. הוא עצמו חיבר פזמונים, פאַרודיות, שירים ונתן להם תיקון במתי. ראוי לציין, שהצטיינה בהצגות אלו פרידה כ מ י ע ל (כיום בארגנטינה) ובעלה מאיר זאַלצמן ז"ל.

אבא היה גם המנהל והבמאי של החוג הדרמטי של הפועלים „יידישע בינע", והציג עמם את „החרש" לברגלסון, שזכה להצלחה מרובה.

וכרגיל, לא חסרו גם בעירנו מקרים קומיים — ועל אחדים מהם אעמוד בזה.

בשעת הופעתו של השחקן הורשאי ז'אק ל ו י (על הרוב ברפרטואַר קלאַסי), ראה הצבור שלנו נס של „תחית המתים". ומעשה שהיה כך היה.

משלבש השחקן בתפקיד מרק אנטוניוס את הטוגה הרומאית, ונשא את הספדו הנודע של שקספיר על צזר, קם בפתע צזר „המת" לתחייה, קפץ מן השולחן — ונמלט... באולם קמה מהומה. והשחקן נדהם ונפחד.

נתברר, שלמראשותיו של „המת" דלקו שני נרות, שנטפו חלבם עליו וגרמו לו כוויות — קם ונמלט...

זו ועוד.

החוג הדרמטי הציוני החליט להציג במוצאי־שבת, מבלי לתת דעתו על כך, מתוך היסח־הדעת, שאותו ערב חל בין השבעה־עשר בתמוז לתשעה באב. ואכן, החליטו הרב והחרדים למנוע את המשחק. והוא קרא את החסידים ובעלי־בתים „למלחמת־מצווה". במוצאי־שבת הם נזדרזו, ומיד לאחר תפילת מעריב מיהרו אל „הטריאַטר", „כבשו" את אולם מכבי־האש שבו נערכו ההצגות. התחיל ויכוח ממושך בין הצדדים, וחלק ניכר משוחרי התיאטרון שבאו לקנות כרטיסים, פגשו באולם את... אבותיהם לבושים בקפוטות־שבת, ולא העזו לעבור את סף האולם.

ואולם, אי אפשר היה לבטל את ההצגה לאחר ההכנות המרובות. ליד האולם ניצב, כרגיל, שוטר, להבחין במתרחש והודיע מיד למפקד העירוני שבא בכבודו ובעצמו... החסידים לא רצו לעזוב את האולם, והסבירו למפקד טעמם בפולנית: „טען מיאַשונדז מאַ טשי טיגודניה", לאמור — „חודש זה יש בו שלושה שבועות", ואולם ראשו של הסרדיוט לא ירד בשום אופן לכוונתם...

— הא כיצד, והלא החודש מונה ארבעה שבועות ולא שלושה? — טען.

גם לאחר הויכוח בין המפקד לבין הרב, לא הבין זה את זה, וסוף דבר, הרב ומלוויו עזבו את האולם. הכנסה לא הביא עמו אותו ערב, כמובן, לפי שרוב הכרטיסים לא נמכרו. ומאז לא שיחק החוג הדרמטי ב„שלושת השבועות"...

ואפיזודה שלישית:

באחת ההצגות של החוג הדרמטי שליד הספריה (ב־1920) השתתף השחקן המחונן ה ר מ ל י ן מלוויטש. הוא התארח, בדומה לאורחים מסוגו ומלוויהם, בביתנו, לאחר שהשאיר בביתנו מזוודותיו וחפציו, הלך עם בני־המשפחה להצגה באולם הספריה. הלך־הרוח היה חגיגי, מרומם.

התמונה הגדולה של ירמיהו, „על נהרות בבל", מצויירת על המסך בידי צייר

מחונן מסוכצ'וב, הוסיפה רצינית למעמד זה ואוירה נאותה (לשנים, שימש מסך זה כקיר בסוכה של סבא), והנה, מה שאירע.

מרוצים חזרנו הביתה בשעה מאוחרת בלילה (ההצגות נסתיימו תמיד שעה ארוכה אחר חצות), ומצאנו את חלונות ביתנו פרוצים. חסרו מלבושי האורחים ומפת־פלוסין, שבה עטפו „הגנבים" את החפצים. נתעורר חשד, שזו מלאכתם של יריבים פוליטיים, שביקשו בדרך מקורית זו לנקום בחוג שהיה נתון להשפעה ציונית. ולא עזרו החיפושים והמיקוח — המלבושים לא הוחזרו, והאורחים שנגרם להם נזק חזרו בפחי־נפש.

ושבועות רבים נסערה העיירה לרגל „הגניבה" המקורית.

בפרוץ מלחמת העולם השניה היו בסוכצ'וב להקות חובבים, שהציגו בעצמן, ואף הזמינו שחקנים מקצועיים מוארשה.

ועד לסוף המר עמד אבא בראשן, לימד את חבריהן את הרפרטואר, ביים ונטע בעיירה ערכי תרבות ורגשי חדוה.

קבוצת עסקנים.
עומדים: ל. סקוטניצקי, מ. שורץ, וו. רוזנברג, יושבת: פ. ר. פליישמן

ירוחם אינס

סוכצ'וב כפי שאני זוכרה

בפולין המדינה, במחוז וארשה, תשכון לה, מוקפת שדות מוריקים וכפרים, העיר סוכצ'וב. כמו מתוך הערפל עולה לעיני דמות העיר בה נולדתי, תושביה היהודים, הכפרים אשר סביבה, ההר „שלוסברג" מזדקר מצפון לה ועליו שרידי טירה עתיקה עטופת מסתורין ואגדות, והנהר בזורה שזרם למרגלותיו ואשר במימיו הזכים, מוצפים שברירי שמש, השתקף מראה רב־הוד. במימי הנהר הזורמים לאטם הרוו צמאונם בעלי החיים, ושואב־המים הזקן קלמן יאנקל, שהיה מפסיע אליו בכבדות, עמוס אסל ודליים, שאב בקיץ ובחורף מימיו לבתי יהודי סוכצ'וב.

עם בוא חדשי הקיץ החמים היו בני העיר יורדים במורד שבקצה רחוב טרונוב, ליד בית־החולים, לרחוץ במימי הבזורה. בימי החורף הקרים, ימי שלג וכפור, הגיע תורם של בני הנעורים, שהיו מחליקים תוך צחוק והמולה, ברגל, במחלקיים או בעגלות־חורף מעשה ידיהם, על הנהר הקפוא. ובהגיע ראש־השנה שוב המו גדות הבזורה מיהודי העיר, שהיו יורדים ל„תשליך" ומוריקים למצולותיו את חטאי השנה החולפת...

כך נשתזרה הבזורה כחלק בלתי־נפרד בהווי חייהם של יהודי סוכצ'וב.

מקום מרכזי בעיר תפסה ככר השוק. הככר היתה מרוצפת אבנים גדולות ומוקפת חנויות, צריפי עץ צפופים ושורות דוכני מוכרים, ובעיקר מוכרות ירקות ופירות, שבימי החורף הקרים מתחממים היו באשם הלוחשת של פחמי עץ שהובערו בקדרות ברזל יציקה. ברחבת הככר ניצב עמוד גבוה ועליו פעמון האזעקה, בו היו מצלצלים ומזעיקים את מכבי האש כשפרצה דליקה.

בימי שלישי בשבוע, ימי השוק בעיר, היתה הככר משתנה לבלי־הכר. לא רק היא, אלא גם הרחובות הסמוכים מתמלאים היו אכרים מהכפרים הסמוכים ועגלות עמוסות שקי תבואה, בעלי חיים ועופות, והיו צעקות הכפריים מתערבות ברעש אופני העגלות המגיעות, מצהלות הסוסים, קרקור התרנגולות וגעיות עגלי הבקר ברעש אחד גדול ומחריש אזניים. וברעש מסתובבים היו סוחרי העיר, זה בוחן בקפדנות את טיב התבואה, וזה בודק את העופות המוצעים למכירה או את העגל שעל העגלה, עומדים היו על המקח, ולבסוף „משתווים" וגומרים את העיסקה.

פעם בחודש, בהגיע יום היריד הגדול, היתה העיר מתמלאה אכרים וסוחרים שבאו מקרוב ומרחוק, והביאו כל שחמד הלב, מחוט ועד שרוך נעל. והשוק מלא דוכנים, שצצו כפטריות אחרי הגשם, סביבם מצטופפים היו ונדחקים קונים וסתם סקרנים, שנמשכו אחר ססגוניות המקום. לא נעדרו גם כל מיני מוקיונים, עושי להטים, מגידי עתידות, מנחשות בקלפים, מציגי משחק־בובות ורמאים שונים.

אף בחנויות ובבתי־המלאכה רבתה העבודה ביום זה, שכן היו רוב יהודי סוכצ'וב סוחרים ובעלי מלאכה, ועיקר פרנסתם על ימי היריד, להם מצפים היו מחודש למשנהו.

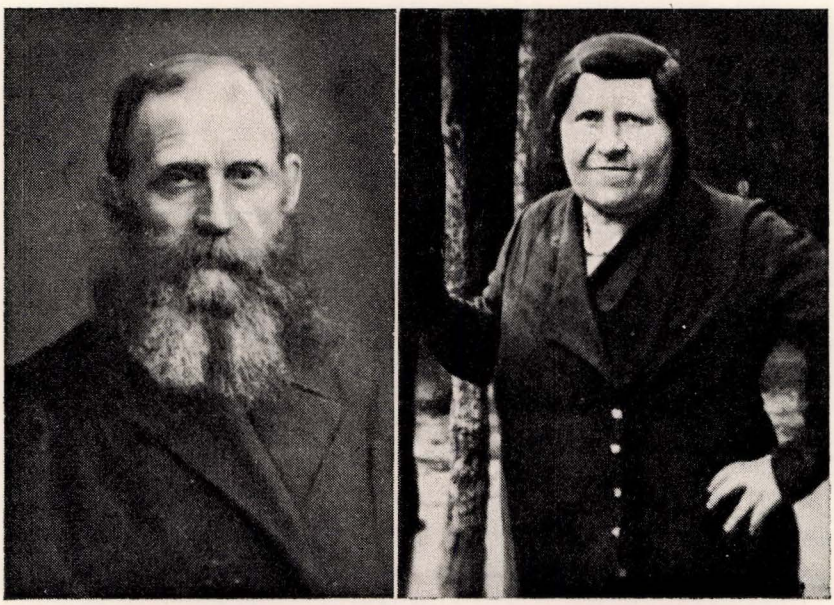

זיינבל ציבולא ואשתו

ימי השוק והיריד, פרט למקרים בודדים של התפרצות שכורים שהתפרעו עם התרוקנות הככר, היו לברכה גם לעיר וגם לכפרים סביבה. הכפריים שהביאו אל העיר את פרי עמלם וברכת אדמתם, היו קונים מיצרכים שונים מתוצרת העיר, וסוחרי סוכצ'וב שסיפקו להם ממרכולתם משווקים היו לעיר הבירה וארשה ולמקומות אחרים משלוחי תבואה, עופות, ביצים וירקות שנרכשו מהאכרים.

מככר השוק נתפשטה העיר לכל הצדדים. הגדול שברחובותיה היה רחוב וארשה. הרחוב התחיל מהגשר שעל הבזורה, שבסמוך לו עמדה הכנסיה הנוצרית על מגדליה וצלביה, נמשך לכל אורך העיר עד לסופה, ושם נבלע בדרך המוליכה לוארשה. הרחוב השני בגדלו היה רחוב טרונוב, שיצא מקצה העיר האחד שם גבלו

בו שדות וגנים, חצה את העיר לרוחבה בסמוך לככר השוק ובדרכו לקצה העיר השני, שם נמצא בית הנתיבות, עבר ליד בית־הקברות הנוצרי והיהודי.

המרחק מן העיר אל תחנת הרכבת היה מספר קילומטרים. כדי לעברו היו אנשי העיר ובעיקר סוחריה נזקקים לכרכרותיהם של עגלוני סוכצ'וב, לייזר ד ר ו ש ק ש, הירש ט י נ ד ל ואחרים, שעמדו תמיד — בקיץ עם כרכרות, ובחורף עם מזחלות שלג — מוכנים להסיע את הממהרים לרכבת היוצאת.

מסביב לבית הנתיבות היו הבתים של כמה עשרות משפחות יהודיות, שהתפרנסו מבאי הרכבת. ביניהם נתבלט ביתו של מרדכי פ י י ן, ובו בית־התפילה ליהודי המקום. מעברם השני של פסי הרכבת, השתרעו כרי המרעה של הכפר ינובק דורנוב.

בשבתות ובחגים היו הרחובות מתמלאים צעירים מטיילים וסתם יהודים, שהיו יוצאים מקושטים בבגדי שבת ליהנות מזיו של העולם.

והנה עולה במוחי זכר התעללויות האנטישמים בעירנו. ההתפרעויות של חיילים או מגויסים לצבא, בעברם את העיר, ובעיקר זכורים לגנאי ה"הלרצ'יקים", על שם מפקדם הלר, וה"פוזננצים" — על שם עירם פוזנן. בריונים אלה במדי צבא היו שונאי ישראל מובהקים, ולא מעט סבל גרמו ליהודי עירנו. עד היום, בלי יכולת לשכוח, רואה אני בעיני רוחי בריון במדי צבא פולני המתעלל באבי ז"ל ותולש שערות זקנו עם עור פניו הנוטף דם...

הסתת האנדקים והאנטישמים האחרים בעיר הרעילה גם את נשמתם של ילדי הנוצרים. אף אני הרגשתיה היטב על בשרי יום יום. בחזרנו מוארשה כפליטי מלחמת העולם, וכל רכושנו אבד לנו, עברנו לגור באחד מבתי סבי, מעבר לפסי הרכבת בסביבה נוצרית. לא פעם, בלכתי העירה ללמוד, היה עלי לעמוד על נפשי מפני פגיעתם של נערי שכנינו, שגם שיסו בי את כלביהם, ועד היום אזכור גידופיהם: "יהודון לפלשתינה", או "יהודון, חזיר הולך אחריך" וכיו"ב שפצעו את לבי הצעיר.

הקהילה היהודית בסוכצ'וב, מהותיקות בסביבת וארשה, שמנתה כחמשת אלפים נפש, העזרה ההדדית היתה מפותחת בה מאד, מוסדות צדקה עזרו לעניים להתגבר על מצוקתם ומצוות ביקור חולים קוימה במסירות רבה.

מופרשים במקצת משאר בניני העיר עמדו בית הכנסת ובית המדרש. בית הכנסת היה מרהיב עין בכפתו הגבוהה והעגולה, ובחלונותיו הארוכים המזוגגים זכוכית פסיפס צבעונית. גם פנים הבית הצטיין בהדרו. עמוד התפילה וארון הקודש היו מלאכת מחשבת מגולפים בעץ. הפרוכת רקומה רקמת זהב עדינה, ובתווך נצבה במה נאה שהיו עולים עליה במדרגות, מגודרת עמודים קטנים ומחוטבים. בכניסה עמד ארגז חול גדול וכסא של אליהו הנביא שהיה משמש לברית מילה. לנו, הילדים, היה מראה בית־הכנסת כהיכל הקודש, שעליו למדנו בחדר.

בימי שבתות ובעיקר בחגים, היה בית־הכנסת מתמלא מתפללים, ורב הקהילה היה נוהג לדרוש מעניני דיומא. ביחוד נחרתו בלבי דבריו של הרב פרקאַל ז"ל ביום השני של חג השבועות, שלפי האגדה הוא יום פטירתו של דוד מלך ישראל. אותו

יום היה בית־הכנסת מקושט לכבוד החג ואוירה חגיגית שררה בכל. לאורם המרצד של הנרות הגדולים הדולקים נשא הרב פרקאַל את דבריו והוכיח בהתלהבות, ששעת הגאולה קרובה.

התאומים יצחק ז"ל ואליהו יב"ל ציבולא

בית־המדרש שעמד בסמוך לבנין בית הכנסת היה מקום תפילה עממי ליהודי העיר שהיו מרבים להתפלל ולהתכנס בו. מגידים שונים ודורשי ציון באים היו לדרוש מעל במת בית המדרש, ודבריהם היו מוצאים נתיבות ללבם של רבים מהשומעים, ובעיקר מבני הדור הצעיר, ומעוררים בנפשם געגועים וחלומות על שיבת־ציון וגאולת הארץ.

בתקופה זו התחילה בסוכצ'וב התעוררות והתארגנות בחיי הצבור, ועמה פריחה תרבותית; מוסדות התרבות פיתחו פעילות רבה, ואף תנועות נוער פוליטיות נתעוררו למעשים.

עם עליתו של אבי המנוח לארץ, בשנת 1922, החלו להגיע ממנו גלויות דואר

ומכתבים, ומה רחב לבי בראותי את האותיות המרובעות, שהיו מודפסות על הבולים והמכתבים.

בסוף 1924 עלתה משפחתי לארץ. קשה היתה הפרידה מבני המשפחה הנשארים והמלווים הרבים. מי שיער, כי פרידתנו זו היא פרידה לנצח...

הכל נסתיים... נסתם הגולל על יהודי סוכצ'וב...

שנת 1942, שנת היסורים והכליון של יהודי סוכצ'וב, שנת הגירוש לגיטו וארשה. דרכה האחרונה של קהילה שלימה. מות אטי ברעב, מחלות וענויים קשים — והסיום הטראגי במחנות־המוות.

יהודי סוכצ'וב אינם עוד. משפחות משפחות הושמדו, ולא נשאר מהן שריד. פשוטי־עם ולומדי־תורה, בעלי־מלאכה ובעלי־נכסים; יהודים תמימים, טהורי נפש ומצניעי לכת, ביניהם גם בני משפחתי, משפחת אינס. עומדים הם לנגד עיני צמאי־חיים ומעש, עורגים לשלום ולמעשים טובים — ולא נשאר מהם אלא הזכרון.

הכל נגמר. סוכצ'וב ריקה מיהודים. עמל עשרות דורות נחמס. שכנינו הנוצרים מילאו בתיהם ברכוש יהודי שדוד. הנרצחים כבר לא יתבעו את רכושם... ושלום על מצפונם הנוצרי. עיקר עבודתם נעשתה על־ידי אחרים, ואילו הם אך סייעו במקצת בטבח־הדמים.

את פניו של פיניה ווינברג הי"ד שהגיע לסוכצ'וב אחרי השחרור קידמו בכדור אקדח שפילח את לבו, ודמו הטהור ניגר על מרצפת הרחוב של עיר־הולדתו.

קהילת סוכצ'וב נמחתה מעל פני האדמה. מוסדות הצדקה והתרבות שלה, שהוקמו וטופחו במסירות נפש, נחרבו. יהודיה שהצטיינו באהבת ישראל אינם עוד.

יהי זכרם ברוך ומקודש לדורי דורות. יתגדל ויתקדש...

ש. גרונדוואג

חבלי־לידה של הציונות בסוכצ'וב

פתח דבר

בזכרונותי על התעוררותה של הציונות וגידולה בעירנו, אשתדל לעמוד ביתר הרחבה על האמצעים והרדיפות שנקטו בשעתו החסידים בהשפעת „חצר סוכצ'וב", במלחמתם נגד תנועת התחיה הלאומית. הם פירסמו קול קורא, חתום בידי הרביים של גור, אלכסנדר, אמשינוב ואחרים — שכלל חרם ואיסור כנגד הציונות במקומותיהם.

להלן אעמוד על טפוסים רבי־עניין שונים, ודמויות שונות משני המחנות, וכן על יחסו של השלטון הצארי אלינו. ובמיוחד אעמוד על הכשלונות והנצחונות במערכות החריפות בתחומים התרבותיים, הלאומיים־דתיים והלאומיים־פוליטיים.

א. מרכז של השכלה

לפני שנים היה בעירנו, בדומה לעיירות רבות אחרות, חוג מצומצם של יהודים בעלי־הכרה ומתקדמים, שעמו נמנו ש. גלמן, ג. ליכטנשטיין, י. מ. גרונדוואג, ג. וואַרשאַווסקי, מ. פסטמאן, א. רוזנפלד, ק. וולמן וכותב הטורים האלה. מרכזו של החוג היה בדירתו של י. מ. גרונדוואג. היתה שם ספריה, ובה עתונות יומית ועתית ביידיש, עברית, פולנית, ובכלל זה „המגיד", „המליץ", „הצפירה". בחוג קראנו את המאמרים האקטואליים וקיימנו דיונים עליהם.

הפגישות והדיונים עוררו בהדרגה את הכרתם הלאומית של הנוכחים, ומשהופיעה מחברתו של פינסקר „אוטואמנציפציה" „ומדינת היהודים" של הרצל, — כבר היה החוג מוכשר להשיג את הציונות כפתרון הסופי והיחידי לבעיית היהודים ולמצוקת הגולה — וכתוצאה מכך, כונסה האסיפה הציונית הרשמית הראשונה.

אותו זמן חי בעירנו התלמודי הגדול, שהיה בקי בתנ"ך ובדקדוק ר' יהושע ז"ל (בנו יחידו של רבי אלעזר'ל מי שהיה רב בעירנו), והיתה לו זיקה עמוקה לענייניים לאומיים. לפי משאלתו הוחלט, שכל קבוצת המשכילים תתכנס בביתו, ותקיים — בסתר — את האסיפה הציונית הראשונה, שאליה הוזמנו גם נכבדים כר' לייב

גרינברג, ר' הרש פרידמן (המוהל), ר' מנשה רבינוביץ ור' גודל המלמד. רובם של המנויים בזה נחשדו בחצר כאפיקורסים.

בערב שבו נועדה האסיפה שהה אצלנו כאורח לחתונה בחצר הרבי, הנואם הלאומי הנודע בזמנו י. וינטראוב. תודות למאמציו של מ. פסטמן הואיל להשתתף באסיפה, שבה ביסס — יחד עם ק. וולמן וכותב הטורים האלה — את הציונות העיונית והפוליטית.

וכך נוסדה בעירנו ההסתדרות הציונית, שמנתה 15 חברים, וועד אחראי בראשה.

הסתדרות הציונית הראשונה

כדי לאפשר להסתדרות הציונית שנוסדה זה עתה להתקיים ולהפיץ את רעיון הציונות בחוגים רחבים נוסד בית־תפילה ציוני בשם „חברה בני ציון סוכצ'וב", בדירתו של גוטסקינד, מלמד דרדקי, שמסר את החדר שלו חינם למטרה זו. שם התפללו בצבור בכל שבת ומועד, למדו תנ"ך, דברי ימי ישראל לגרץ, וקראו באזני הבאים מן העתונות הציונית והיהודית הכללית. בכל יום פגרא נערכו הרצאות מעניני דיומא, תוך הדגשת היסוד הלאומי. תודות לפעולת־ההסברה השיטתית גדל מספר החברים בהסתדרות, ווצטרפו ר' חיים מישרוויצר, ר' ש. נ. וואר־שאווסקי, ר' מאיר נשלביץ, ר' א. ל. שמיונטק, ר' מאיר קאן, ור' בן ציון קרוין. גדל גם חוג האוהדים. באותו זמן העתיקה ההסתדרות הציונית מושבה לאולם גדול יותר, לביתו של היו"ר ר' ש. גלמן.

עם המעבר לפעולה ציונית שיטתית, ותוך הערכה לחשיבות הנודעת לליכוד כל הקבוצות הציוניות בהסתדרות ציונית עולמית אחת למען הציונות הפוליטית — החליט הועד לשגר שלושה צירים, וכותב הטורים האלה כמזכיר, מצויידים בהוראות, לספח את הסתדרותנו למשרד הציוני המרכזי בוארשה, רחוב צ'אפלה 3 (חדר של ד' על ד'), שבראשו עמדו אז: עו"ד יאסינובסקי, ד"ר ט. הינדס, נ. סוקולוב, א. פודלי־שבסקי, לויטה (אביו של ל. לויטה), ד"ר ז. ביכובסקי. ועד מרכזי עדיין לא היה קיים. פולין הקונגרסאית מחולקת היתה לאיזורים, ולכל אחד מורשה מיוחד. אנו מסרנו דין־וחשבון למנהיגים המנויים לעיל על ייסודה של הסתדרותנו ופעולתה, והבענו נכונותנו להצטרף למשרד המחוזי. הם קיבלו הודעתנו בסיפוק רב, והבטיחו עזרתם הרוחנית והיורידית בפעולתנו הציונית.

ואכן, הם קיימו הבטחתם, ולאחר זמן מועט ביקר אותנו המטיף הלאומי הנודע קורוטקין, שנשא בבית המדרש העירוני נאומי הסברה ציוניים משכנעים, ועורר התלהבות בקרב השומעים. בו במקום נמכרו 400 שקלים. הרצאה מיוחדת הרצה באולם שלנו, במיוחד לחברים, והביא לאירגונה מחדש של הקבוצה ולבחירת ועד קבוע, שכותב הטורים היה יו"ר שלו, מ. פסטמן מזכיר וא. רוזנפלד גזבר. כן נבחרו ועדות לתעמולה, כספים, תרבות וחינוך.

הועד החדש נוכח מראשית פעולתו בצדקת דבריו של הרצל, „שהציונות היא

שיבה ליהדות קודם לשיבה לארץ היהודים". והוא לא ראה לעצמו אפשרות לפעולה ציונית יעילה בלי בית־ספר, שתחנך את הדור הצעיר ברוח לאומית, תקנה לו ידיעה בעברו העשיר של עמנו, תעורר בו אהבה לשפה העברית וכו'. לאחר מאמצים ממושכים פתח הועד חדר מתוקן, בהנהגתו של בעל־התנ"ך הנודע ג. וואַרשאַווסקי.

הנקל לתאר באילו רדיפות נתקלה פתיחתו של חדר כזה בימים ההם. ה"ויצעקו" של המלמדים הותיקים עלה עד לב השמים... וגם רובו של הצבור סער, לא מעט, עד שהגיעה הידיעה על כך לחצר הרבי, ושם הוטלה "הפצצה" נגד הציונות בכלל והציונים המקומיים בפרט.

(הראשון משורת מאמרים שפורסמו בעתון "סאַכאַטשעווער שטימע". יתר הגליונות נאבדו).

קבוצת בנות סוכצ'וב

משה יעקובוביץ
(1880–1943)

אחד הראשונים, —
מ„חולמי הגיטו" שלא זכו לגאולה,
ציוני בכל רמ"ח ושס"ה,
נאמן ומסור ואיתן, פעיל ומפעיל.
ישר דרך וטהר לב,
עניו ויפה נפש,
יודע ספר ונעים זמירות.
מיקירי קרתא של קהילת סוכצ'וב
בתקופה שבין שתי המלחמות.

הלך עם ההולכים למוות
ונפשו לציון הומיה...

י. יעקובוביץ

ד
אישים

ד"ר הלל זיידמן

ר' אלכסנדר זישא פרידמן

הסביבה

ר' אלכסנדר זישא פרידמן, המזכיר הכללי של אגודת ישראל בפולין, היה אישיות מרכזית ביהדות החרדית לא רק בגלל מעמדו הרשמי, אלא בכוח עצמו, בזכות כשרונותיו וסגולותיו, פעולותיו והישגיו.

הוא היה גידולה של אגודת ישראל, „נוסח פולין". הוא גידל את התנועה וגדל עמה, השפיע עליה והושפע ממנה. הוא היה חלק בלתי נפרד הימנה. לפיכך, כל הרוצה לעמוד על טיבו של האיש ולהעריכו, מחוייב להציץ לתוך התנועה והסביבה בה חי ופעל, לתוך אגודת ישראל, „נוסח פולין".

נוסח פולין — כיצד? בעוד שהיהדות החרדית בארצות המערב דגלה בסיסמתו של ר' שמשון רפאל הירש „תורה ודרך ארץ", שפירושה היה נאמנות לתורה, לדיני ה„שולחן ערוך" בדייקנות, ובעת ובעונה אחת — הסתגלות בלשון, בתרבות, באורח החיים, לתרבות מערב אירופה, — היתה דרכה של האגודה בפולין, כדרך היהדות החרדית כולה בארץ זו, תורה בלבד ללא תערובת, ולא רק בקיום המצוות, אלא בכל תופעות החיים, בהליכותיו של האדם, אף בהעוויות שלו, בכל שס"ה גידיו ורמ"ח איבריו.

„נוסח פולין" משמעו — כל כמה שזה יישמע כמוזר — שונה מפולין, מן העם שבתוכו ישבו היהודים. שונה בתכלית שינוי, ללא פשרה. „בחוקותיהם לא תלכו" הקיף את כל שטחי החיים. די היה שפולני יעשה משהו — אף המותר בפירוש — וכבר הוטבע חותם של „גוי" על המעשה שנפסל בשל כך לגמרי.

מה בין היהדות החרדית במערב לזו שבמזרח אירופה? יהדות המערב צמצמה את חרדיותה לשטח צר, ותחמה תחום עוד יותר מוגבל ל„אגודיותה". ואילו בפולין הרחיבה היהדות החרדית, והאגודה נושאת כתרה, את תחומה ושאפה לחבק זרועות עולם. יהודי חרדי — משמע בכל: בחינוך, בפעילות המדינית בהיקף עולמי, ארצי או מקומי. ולכן מן הדין שיהיו נציגים חרדים בבתי המחוקקים, בעיריות ובקהילות; בכלכלה — ולפיכך הוקמו קואופרטיבים, באנקים ומוסדות משקיים ממינים שונים. בתעמולה והסברה — ומטעם זה נוצרה עתונות מסועפת, יומית, שבועית ופריודית. ועל אחת כמה וכמה, בענין ישוב ארץ־ישראל, שתהא נבנית על פי התורה והמסורה.

למעשה, לא היה שטח אחד שהאגודה לא הראתה בו את כוחה, שלא התאמצה לחדור לתוכו ולהכניס בו מנכסי הרוח שלה.

לפיכך פעלה גם האגודה הפולנית בתוך תוכם של המוני ישראל, בה בשעה שהיהדות במערב התהלכה כאילו בצדי דרכים, בנפרד מכלל הקיבוץ היהודי והכללי.

על רקע זה התעלה זישא פרידמן והיה לדברה ודוברה של אגודת ישראל. הוא הגיע אליה ישר מבית המדרש ומן ה„שטיבל" החסידי. והוא נטל מלוא חפנים משניהם, הן מבית המדרש והן מן ה„שטיבל". לא היה למדן „יבש" ולא חסיד „חריף". היה בנפשו מיזוג מוצלח של שתי ההשפעות, של לומדות וחסידות. היה אדם מושלם בכל. ירד לעומקם של דברים ולא הסתפק בשחייה על פני השטח העליון. כל אשר ידע למד וידע על בוריו.

מוצאו

אלכסנדר זישא פרידמן נולד בסוכצ'וב, בפולין, בי"א אב שנת תרנ"ז. (אחת מאחיותיו, שהיתה מורה ב„בית יעקב", כיום אשתו של ר' אברהם מוקוטובסקי בירושלים). הוריו, כרוב יהודי פולין, הוציאו את לחמם בזיעת אפם, לא היססו לחסוך מזון מפיהם, כדי לתת לבנם חינוך תורני משובח ולא נרתעו מפני שכר הלימוד היקר ביותר, ובלבד שבנם ישאב מן המעיינות.

אביו של אלכסנדר זישא, ר' אהרן יהושע פרידמן, היה שמש בית הכנסת בסוכצ'וב והתפרנס בדוחק גדול. אשתו סייעה לו בפרנסתו, בנסעה ל„ירידים" שונים עם מרכולתה. כשהיה זישא בן שלש שנים, ידע כל ספר בראשית בע"פ. במשך שנים אחדות נדד ממלמד למלמד, ובהיותו בן תשע, בא המלמד לאביו ואמר לו: אין לבנך מה ללמוד ממני. עצתי שתכניסהו לישיבת האדמו"ר דסוכצ'וב. לא רצה אביו בכך מחמת עינא בישא. שמע ששלשה מעשירי העיר, אבות לבנים טובים מבני מצוה ומעלה שכרו להם מלמד, תלמיד חכם מופלג מעיר אחרת ושילמו לו ביד רחבה שלשה רובלים לשבוע, סכום רב בימים ההם, בתנאי שילמד את שלשת בניהם לבד. הלך אביו של זישא לאחד מהם, ואמר לו: רצוני שגם בני ילמד עם ילדיכם. שמח הלה להצעה, ואמר: אדרבא ואדרבא. אולם ר' יהושע אהרן לא נאות לכך אלא בתנאי שיקבלו ממנו שכר מלא, כשם שהם נותנים. אמרו הם: לא! אם תרצה אתה לקבל מאתנו שלשה רובל לשבוע, בשכר שבנך יתחבר עם בנינו, ניתן לך! והוא באחת: אשלם שכר לימוד רובל לשבוע, שזה היה כל שכרו שהרויח מן השמשות. מאז התפרנסו רק מרווחיה הדלים של אשתו (הוריו של זישא זכו לחיות בסוף ימיהם בירושלים ונפטרו שם).

בסעודת בר מצוה שלו דרש ר' זישא דרוש נפלא בחריפותו ובקיאותו, וכל בני העיר צבאו על הפתחים ועל חלונות ביתו, מאפס מקום בפנים. הרבי מסוכצ'וב וגדולי הרבנים השתתפו בחגיגת בר מצוה של עלוי זה. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה למד זישא בישיבת סוכצ'וב, ובשנת תרע"ד נמלטה כל המשפחה לוורשה.

בקיץ תרע"ד ארש לו אשה מעיירה קטנה ליד סוכצ'וב, יאלובה שמה. ארושתו בת יחידה היתה לאביה, איש פשוט בתכלית הפשטות וגם עושר לא היה להם. אולם לאמא של הכלה יצא שם בכל הסביבה כאחת הצדקניות הגדולות, ביראת שמים שלה ובנדבת־לבה. אשה כשרה זו, כל מה שבעלה הרויח, הוציאה היא לעניים ולתלמידי חכמים. בתה ז"ל היתה לאשתו של ר' זישא.

בוורשה התקרב ר' זישא אל רבי ברוך גלבארט, תלמיד חכם מופלג, מחבר ספרים ועשיר גדול, שרצה לתת לתלמידו את כל צרכיו בריוח. אבל זישא סירב ליהנות, אלא מתורתו בלבד. שם התקרב גם לד"ר עמנואל קרליבך, ששהה בוורשה בשנות הכיבוש הגרמני ואירגן שיעורים בחכמת ישראל לאברכים בני עליה. גם אצלו למד זישא והצליח בלימודו.

אביו של ר' זישא היה חסיד אמשינוב. כמוהו היה בנו. אולם אחרי כן למד בישיבת סוכצ'וב ונתקרב להרבי. מתמיד היה הנער, בעל תפיסה מהירה ומעמיקה, ושמו הלך לפניו כ„עילוי". אך מתון היה מטבעו. שלווה ועדנה היו נסוכות על פניו, וכל רואיו ויודעיו התקנאו בהוריו, שפרי הדר כזה להם. אברך משי מושלם היה. „בעל קורא" בתורה נפלא, ובעל תפילה שקולו ערב ופרקו נאה. בימים הנוראים כשהיה עובר לפני התיבה זעזע את המתפללים ברגש תפילתו ובמתק ניגוניו.

היה בוורשה לפנים סוחר אמיד ולמדן, מאיר יואל שוורצשטיין היה שמו, סוחר שעונים, שאהב לבחון את הבחורים לומדי התורה. כל שידע 50 דף גמרא בעל פה, זכה לפרס מאת ר' מאיר יואל — מתנת שעון יקר. זישא פרידמן זכה לפרס זה בהיכנסו לעול מצוות. על השעון הזה שמר כבבת עינו עד אחרון יומו.

עול ימים היה, כאשר נכנס זישא פרידמן לפעולה באגודה. טבעי הדבר שמפאת גילו הצעיר, פנה ל„צעירי אגודת ישראל". שלש סגולות חשובות נתגלו בו, וכולן נכס רב לתנועה: נואם, סופר ומארגן. את כולם העמיד לרשות התנועה. אין פלא שבמהירות הבזק טיפס מעלה מעלה בסולם המפלגתי. אירגן הסתדרות של „צעירי אגודת ישראל", אשר במידה ניכרת נשאה על שכמה את עיקר העול של המפלגה־האם, האגודה. ולא היו עוד ימי גיאות ל„צעירי אגודת ישראל" כבראשית ימי פעילותו בה. אף לאחר שפרש את כנפיו לעברים שונים ולא יכול היה להצטמצם בד' אמות של הסתדרות זו, נשאר בעיני רבבות חברי ה„צעירים" קברניטם ומורה דרכם, שעליו גאוותם. שנות פעילותו בצעירי אגודת ישראל, היו שנות שגשוג ופריחה בלתי רגילות לתנועה. מיטב הכוחות של צעירים ואברכים, חסידים ולומדים, נהרו אליה. כל בעלי המעוף, אידיאליסטים ואנשי מעשה, חולמים ולוחמים התרכזו סביבה. בטאונה „דגלנו" תסס רעיונות כהר־געש, היה מלא מתח ושפע מרץ וכח־מחץ. הוא היפרה את מחשבותיהם של הצעירים החרדים והירווה את אוצרות נפשם. אלכסנדר זישא פרידמן היה עורכו של הבטאון, והדהים את קוראיו בצחות לשונו, בלחלוחיות של סגנונו, ובברק רעיונותיו. הוא חינך עסקנים ומדריכים לצא"י והכינם

לפעולה. ועל ידי כך האריכה השפעתו ימים בצעירי אגודת ישראל, אף לאחר שכבר עבר לקו אחר של החזית — לאגודת־ישראל, למבוגרים.

הוא הופיע בשנת תרע"ט בועידה הארצית הראשונה של האגודה והלהיב את שומעיו בנאומו. ואז נלקח לשמש מזכירו של מרכז האגודה — אז „שלומי אמוני ישראל".

מנהיגי אגודת ישראל הוציאוהו כולו מצא"י. לאדם כמוהו ציפו מזמן. בתרפ"ה נתמנה למזכיר הכללי של אגודת ישראל בפולין, ונשא כהונה זו על שכמו עד יומו האחרון. כנחל מים במדבר ציה היה זישא פרידמן למשרדים המרכזיים של האגודה. הכניס סדר אירגוני, בעוד שקודם לא היו מתיחסים לכך ברצינות הדרושה. ניהל את חליפת המכתבים במשטר קבוע ומופתי והקים קשר עם מאות סניפים ברחבי המדינה ועם האגודות־האחיות במדינות חוץ־לארץ. ערך פרטיכלים של ישיבות, הכניס פנקסנות מתוקנת, סידר יומן של ישיבות ושל יומו הוא — בדייקנות נפלאה, בסדר ובמשטר, ללא רשלנות ובלי הנטיה של „לא איכפת", המקובלת אצל רבים ונכבדים, המתרכזים רק על הגדולות והנצורות ומבטלים את הקטנות, את הסדר היום־יומי. ר' זישא פרידמן אחז בזה וגם מזה לא הניח ידו. עם היותו מנהיג, לא בחל גם בתפקיד של אדמיניסטרטור והיה פקיד ופנקסן למופת. הסנטור לשעבר רפאל שרשבסקי, הבנקאי הנודע מוורשה, הפליג בשבחו כפנקסן ומנהל חשבונות.

אולם על אף היותו עסקן מפלגתי מובהק, נאמן לקו הרשמי, מדינאי ותעמלן — לא דבקה בו השיגרה המפלגתית הטיפוסית והריקנות שלה. כי הוא היה תלמיד חכם במובן הנאה של המושג, תלמיד חכם בהליכותיו, נימוסיו, אמרותיו, בהלך־מחשבתו ובאורח־חייו. היה רציני וכן, מסור ופשוט במנהגיו. לא הלך בגדולות ולא התנשא. „אחד משלנו" היה תמיד. חבר לכל צעיר חסידי, לכל בחור ישיבה. הוא הבין לצרכיהם ושאיפותיהם, לבקשותיהם ודאגותיהם.

פרנס העדה

ר' זישא פרידמן היה מהפכן מטבעו. שקט וצנוע היה, לא שאף למוטט יסודות הקיים ולא נשא עיניו למרד ביש. אף על פי כן, עצם הופעתו בזירה המדינית הרחבה במועצת קהילת וורשה, שהיוותה כעין פרלמנט יהודי בזעיר אנפין, היתה מהפכה בכל הנוהג והמקובל במוסד זה. אתו, עם זישא פרידמן, נכנסה לקהילת יהודי ורשה רוח העממיות היהודית, רוח סוערה ומחיה, שקודם לכן לא היה לה כמעט מקום במוסד המיוחס הזה.

מימי שמואל זביטקובר, העשיר האגדתי, על פני ר' שלמה אייגר, בנו של הגאון ר' עקיבא אייגר רבה של פוזן, עד לגבריאל אייזנמן, בעל עסקי ברזל, וחתנו החסיד העשיר ר' ישעיהו פריווס ובנו ר' אלעזר, היו שליטי הקהילה החרדים מזקני הגבירים, מטופלים בבתי חומה ובתי אבות, בעלי עסקים מסועפים ופזורים על פני ארצות וימים, למדנים גדולם שמקומם בין הפטרונים ויקירי־קרתא,

מקורבים ומחותנים לרבנים וגאונים. כולם פרנסים ומפרנסים, שמשפחות רבות תלויות בעסקיהם ובחסדם, בעלי צדקה בסתר ונדבנים בפומבי. על כתפיהם וכספיהם נישאים חצרות רביים, מוסדות ציבוריים ו„יורדים" שירדו מנכסיהם, נושאים כל הקהל הקדוש ונישאים על ידיו להנהגה ולשררה בקהילה ובציבור. אפילו חיצוניותם שיוותה להם חשיבות מיוחדת. קלסתר פנים פטריארכאלי, הבעה רצינית של תקיפות מהולה בתוגה. עינים חכמניות ופקחיות, מגודלי זקן היורד על פי מדותיהם, עטופים בקאפוטות של שיראין ושטריימלאך יקרים בימי שבת ומועד, ובקאשקטים מיוחדים, ששמם נקרא עליהם („פריביסובקעס") — בימי חול, ותמיד היתה ארשת של חגיגיות נסוכה על אישיותם, האומרת כבוד. וכלם קשורים ומאוחדים ביניהם — אף שלפעמים הם מסוכסכים — בקשרי משפחה, בעסקים ואינטרסים משותפים, להגן מפני פלישת „זרים" לשטח שליטתם וזכויותיהם. כאלה היו לפנים ה„דוזורים" (חברי שלטון הקהילה) הוורשאים.

בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם ירדה במידה בולטת קרנם של המיוחסים, החמיר מצבם של רבים ונשתחקה קצת ברחוב המטבע שלהם. וכאשר הגיע תור הבחירות הדימוקראטיות הראשונות לקהילת ורשה ב־1926, לא היו עוד בעלי השררה המסורתיים הזכאים היחידים לכהונות. למרות זאת, אחדים משיירי הגבירים האלה עדיין נתכבדו במקומות הראשונים ברשימות המועמדים מטעם אגודת ישראל (מלבד הרב יצחק מאיר לוין, אשר כיו„ר של אגודת ישראל וגם כחתנו של הרבי מגור, תפס מקום ראשון ברשימה). ר' זישא פרידמן, אף שהיה כבר מפורסם ונודע לתהילה בכל רחבי פולין, נדחף למקום ה־16 — אחרי המכובדים בעלי „חזקה" מסורתית... אולם האגודה נחלה נצחון בבחירות, השיגה 15 מנדטים ולאחר שנבחרו שלשה מהפרנסים לשלטון הקהילה — נכנס גם פרידמן כחבר מועצת הקהילה או כפרנס.

אז התחוללה המהפכה. אברך זה, שבית־חומה לא היה לו, שעשיר ובן־עשירים לא היה מעולם, שמחוסר היה „קשרים", קשרי־משפחה ועסק עם ה„לויתנים" — עלה פתאום לדרגה הגבוהה ביותר של הפרנסים החרדיים, אחרי ר' יצחק מאיר לוין שהיה המנהיג הרשמי. כל אילי הכסף, הגבירים והלמדנים, פינו לו את מקומותיהם והפכו ל„יושבי הספסלים האחוריים", למוחאי־כף לנאומיו המזהירים של אותו אברך, שלא „יחוס" לו ולא ממון.

מועצת הקהילה היתה זירה של מאבק מתמיד ובלתי פוסק בין המפלגות. מכיון שלא היה רוב לאחת המפלגות לא יכלה אף אחת להטיל מרותה על חברתה. היו רק שני גושים גדולים — האגודה והציונים — —שאליהם נספחו סיעות קטנות. מועצת הקהילה הראשונה בפולין החדשה, שנבחרה בוורשה בשנת 1926, נתחלקה בין הסיעות דלקמן: אגודה — 15 נבחרים, הגוש הציוני — 11, המזרחי — 5, „בונד" — 5. האגודה מפרבר פראגה שליד וורשה — 2 (אחד מהם היה הרב ר' מנחם זמבה, הגדול בתורה, שהיה אז סוחר ברזל, ואחר כך נבחר לרב בוורשה).

פולקיסטים (המפלגה העממית) — 3; חסידי גרודזיסק — 1. בדרכי תמרון שונים הגיעו לידי הסכם, שלפיו נבחר ציר הסיים, מר השל פרבשטיין, ראש המזרחי, לנשיא שלטון הקהילה, מר אליהו קירשברוין מאגודת ישראל ליו"ר מועצת הקהילה. בבחירות בשנת 1930 נבחר ר' אליהו מזור לנשיא שלטון הקהילה ור' יעקב טרוקנהיים ליו"ר המועצה.

מועצת הקהילה היתה הזירה הפומבית, שבה התלקח פולמוס הרעיונות והמפלגות. ואף כי סמכויותיה של הקהילה הוורשאית היו מוגבלות מטעם הרשות, והקהילה צריכה היתה לטפל רק בבעיות דתיות של הקיבוץ היהודי, לא היתה אפילו בעיה אחת בחיי היהדות, ולא רק בחיי היהדות, אשר לא הועלתה על במת המועצה ושלא דשו בה נציגי המפלגות. אפילו „הצעה בגנותו של הגנרל פראנקו בספרד ואהדה למתנגדיו"— הובאה למועצת הקהילה ע"י „בונד" ו„פועלי ציון" השמאליים, ובכל הבעיות שהועלו על הפרק, היה ר' זישא פרידמן הדובר הרשמי של הגוש החרדי. הרב יצחק מאיר לווין התווה את קוי הפעולה ונהג ליטול את רשות הדיבור בבעיות היסודיות והפרוגרמטיות. ר' זישא פרידמן היה דברה של האגודה בכל שאר הענינים והבעיות. הוא נבחר לפרנס הקהילה גם בכל הבחירות שלאחר מכן (בשנת 1930, ובשנת 1936), וחיש מהר יצא שמו כאחד מן המשובחים שבנואמים היהודיים בפולין.

אלכסנדר זישא פרידמן ומשפחתו

הנואם

ר' זישא פרידמן היה נואם בחסד. קולו היה ערב וחזק, מלטף ומסעיר כאחת. הוא לא היה אימפרוביזאטור, לא המדבר ככל העולה על רוחו. הוא הרגיש ששליחות הוא ממלא בהופעותיו בשם היהדות הדתית, ולכן הכין עצמו תחילה בכל רגש האחריות שבו. היה מעבד את נאומיו מראש, קו־לקו צו־לצו, דבר דבור על אפנו. בעמדו על הבמה לא גיבב דברים על גבי דברים לנוי ולא נאם פיטומי מילים. הוא דאג לתוכן, לא פחות מאשר לצורה. תמיד דיבר לעצם הענין, בריכוז ובקיצור. בקהילה לא השתדל „להבריק", אלא להיות עניני בהחלט. לא הסתובב זמן רב סביב הנקודה, אלא ניגש מיד לתוך־תוכה. בכוונה ריסן את כשרונותיו כדברן.

לעומת זה, באסיפות־עם התיר לעצמו לחרוג מתחום היובש העניני. הוא לא הקריב גם פה את התוכן, אבל לא בחל בגינוני־ריטוריקה נאים, והיה מבריק באימרת־כנף, מיוסדת על מאמר חז"ל או אמרה חסידית, לרוב על פסוק מן התורה, ודווקא מפרשת־השבוע בה עמד. והיה הדבר כה מוצלח, כה חלק, כה מתקבל על הדעת, כאילו פרשת־השבוע התכוונה לכתחילה למאורע בו דן באותה שעה. אמרותיו עשו להן כנפיים, וקהל שומעיו הנלהב היה חוזר עליהן כעבור שבועות וחדשים, מתענג עליהן וקולטן. ויש שהיו מוזכרות אחרי שנים רבות. הוא חונן בכשרון של ביאור רעיונותיו בצורה הפשוטה ביותר, המובנת לכל בר־בי־רב. מעולם לא דיבר על ה„אידיאולוגיה של האגודה". הוא לא דרש תלי תלין של הלכות על ה„פרוגרמה". מן המעיין שאב. דבריו היו מבוססים על התורה, ובחן רב שילבם עם המציאות, עם חיי יום־יום של המוני היהודים, עם סבלותיהם וצרכיהם, בעיותיהם וטרדותיהם. הרצאותיו בכנסיות הגדולות של האגודה, מן הראשונה בווינה, עד האחרונה במאריינבאד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, היו מלאכת־מחשבת בתכנן ובצורתן, והטביעו רושם בל ימחה על השומעים. הוא הלהיב את ההמונים וגם את מנהיגיהם החרדים לא משום שעשה מעשי־להטים בלשונו, אלא כיון שכל שהאזינו לו הרגישו, כי מנפש טהורה נובעים הדברים, מלב יוקד של יהודי חסיד, למדן, ירא־שמים. הרגישו ש„אילין מיליא יהון לרקיעיא..."

המחנך

ר' זישא היה מחנך מטבעו ולחינוך הקדיש מיטב כוחותיו וזמנו. גם בעבודתו כקברניט ראה תפקיד חינוכי. כאשר נחלה האגודה נצחון בבחירות לסיים, אמר ר' זישא: „יותר מאשר אני שמח על מספר המנדטים שקיבלנו, הריני שמח על ההשפעה החינוכית שתהיה לתוצאות הבחירות. ילד ב„יסודי התורה" וילדה ב„בית יעקב" ירגישו שאינם בודדים, שרבע מיליון יהודים הזדהו עם ה„אגודה" ונתנו לה את קולם. איזו השפעה מחנכת". וכאשר דנו בישיבת הועד הפועל של אגודת־ישראל על נציגות האגודה לפרלמנט (ל„סיים") ושקלו את התאמתו של כל מועמד לתפקיד, מצא זישא פרידמן „סגולה" לגמרי אחרת מזו המקובלת: „אנו זקוקים

לציר" — אמר — „שיופיע בפרלמנט באיצטלא דרבנן, בזקן ופיאות, בכיפה על ראשו ואבנט למתניו, כדי שבנינו יראו מיהו הראוי לכבוד בציבור דתי. וכאשר יראה הנוער, שהציר המופיע לפני שרים ומתיצב לפני גדולי־המדינה, הוא גדול בתורה, מחבר ספרים בהלכה ואגדה (המדובר הוא ברב אהרן לווין מריישא הי"ד), מה רב ההישג החינוכי של דוגמא כזאת!"

הוא היה הרוח החיה בכל ענפי החינוך הדתי בפולין; היה המנהל הכללי של „חורב", של הסתדרות בתי־הספר „יסודי התורה", תלמוד תורה, חדרים וישיבות קטנות. עמד בראש „קרן התורה", המוסד הכספי לתמיכה במוסדות החינוך הדתי, חבר בהנהלת מרכז „בית יעקב" וסמינריון „בית יעקב" בקראקא. מיסד של הסמינר למחנכים חרדים בוורשה ברחוב טוואדרה 6, המוסד שרומם את מעמדם והעלה את כבודם של ה„מלמדים" בישראל, שכדי לשנות את מזלם הביש, כינו אותם מאז בשם „מחנכים", שהיה אגב מתאים יותר לתפקידם. הוא לא הסתפק בארגון גרידא, אלא עסק בעצמו בהוראה. הירצה ב„סמינר למחנכים" בוורשה, בשיעורי קיץ למורות „בית יעקב" ליד קראקא, וגם חיבר ספרי לימוד, כגון ספר על תפילת שמונה־עשרה, ספר לימוד בשם „כסף מזוקק", ועוד. גם בהיותו נתון במערבולת הפוליטיקה, כמזכיר הכללי של אגודת ישראל, לא משה ממוחו המטרה העיקרית של כל הפעולות הללו — הרבצת תורה.

באגודת ישראל

ר' זישא פרידמן היה ממניחי היסודות של כל ענפי התנועה, שהסתעפו מן האילן הגדול של אגודת ישראל: צעירי אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, בנות אגודת ישראל, בית יעקב, יסודי התורה, העתונות וכו' וכו'. כאמור לעיל, פתח ביסוד צעירי אגודת ישראל. וכאשר נתקלו פועלים חרדים בקשיים להשיג עבודה אפילו במפעלי תעשיה ומסחר של בעלים דתיים, והמציאות חייבה יצירת גוף להגנת האינטרסים של העובדים החרדים, נימנה ר' זישא פרידמן עם המיסדים והאידיאולוגים הראשונים של פועלי האגודה. יחד עם יהודה לייב אוריאן, לייבל פרום, פאליק לנדנברג, אברהם מרדכי רוגובי הי"ד ועוד, יצק את בסיסה של התנועה הזו, המושתתת על הצדק הסוציאלי של הנביאים, והוקיע את התנהגותם הבלתי־הוגנת של אי־אלה עשירים חרדים כלפי פועליהם, התנהגות שעמדה בסתירה לדיני התורה ולמוסר ישראל.

אולם כאשר הצעירים והפועלים רצו לעמוד ברשות עצמם ולא להיות סמוכים על שולחן האגודה, פרש ר' זישא והתמסר כולו לעבודתו במרכז האגודה ובמרכזי החינוך, הוא היה ממושמע ונאמן לקווה של תנועת־אם, והוא פעל בעצמו להתוות קו זה ולהגשימו. אולם כאשר נלחמו הצעירים להגברת הזיקה לארץ ישראל ותבעו יתר פעילות בשטחי ה„הכשרה" והעליה, התיצב ר' זישא לצדם. כי הוא החשיב מאד את תקיעת היתדות בארץ־ישראל. עמדה זו התגבשה עוד יותר אחרי ביקורו

בארץ בשנת תרצ"ד, במשלחת האגודה בראשותו של הרב יצחק מאיר לוין. היו לו דברי־בקורת להטיח נגד כמה דברים המתרחשים בארץ הקודש. „אור וצל משמשים שם בערבוביה" — הגדיר את רשמיו — אולם הצל אינו מאפיל על האור, והוא פנה להמונים החרדים בפולין וקרא להגברת העבודה להכשרה, לעליה ולעזרה ממשית בבנין הארץ.

כפי שמוסר גיסו ר' אברהם מוקוטובסקי, שאף ר' זישא להשתקע בארץ, אולם היה נאלץ לשוב לפולין, בגלל תפקידיו הרבים שחכו לו ביהדות חו"ל.

כך היה נוהג גם לגבי פועלי אגודת ישראל, אף שלא היה לו כל קשר ארגוני עם פא"י ולעתים חלק על הנהגתה, מצאו בו סעד בשעה שהיו זקוקים לכך. עזרה רבה הושיט להסתדרות „בנות אגודת ישראל", שעסקה בעיקר בעניני חינוך ותרבות. הוא עבד בצוותא עם ר' אליעזר גרשון פרידנזון, עורך „בית יעקב" ומנהל המרכז; יהודה לייב אוריאן, מנהל הסמינריון „בית יעקב", נטע ירוחם ברלינר מלודז', הסנטור משה דייטשר מקראקא, אשר שפירא, מאיר היינטר, ואחרים, והשקיע ממרצו ומכושר ארגונו להתפתחות הסתדרות זו, שחברותיה היו עפ"י הרוב חניכות „בית יעקב".

הסופר

ר' זישא יסד וערך את הבטאון האגודאי הראשון בעברית „דגלנו", שהיה מורה־הדרך לצעירי האגודה וגידל דור של סופרים צעירים. „דגלנו" יצא לאור בשנות 1919—1924 ובשנות 1930—1931. בשנים 1936—1938 הופיע בעריכתו של ר' זישא פרידמן, השבועון „דרכנו", הבטאון הרשמי של האגודה בפולין. גם כעורך גילה טוב טעם וכשרון.

אמנם, העתונות לא היתה „מקצוע" אלא מכשיר לחנך. היה כותב לא לשם כתיבה סתם אלא להשפיע, להסביר ולחנך. הוא כתב רק כאשר היה לו לומר משהו כאותו „חכם לכשירצה", כלומר: הוא רק חכם כשרוצה להיות חכם, ואינו מוכרח להיות חכם, ואינו מוכרח לכתוב. ואמנם, תמיד „אמר משהו" בסגנון בהיר, בלשון צחה, בהנמקה מסודרת ומרוכזת, ובמסקנות הגיוניות ומשכנעות. גם בכתיבתו, כבעל־פה, התבלטו סגולות אישיותו: צלילות הדעת, שכל ישר, רצינות ודיבור לענין. כזה היה גם בפולמוס. לא בריתחא, אלא בניחותא. „דברי חכמים בנחת נשמעים". לא התאמץ לצאת כמנצח, אלא לשכנע, לא „לעשות רושם", אלא להסביר ולחנך, לא לפגוע קשה בבר־פלוגתא שלו בלשון חריפה, אלא להעמיד את הדברים על אמיתותם. היה שוקל דבריו במאזני ההגיון ובדעת תורה, שהיה מחונן בה, משום שמעולם לא פסק ממשנתו. כי גם בהיותו עסוק מאד בפעולות ארגוניות ומדיניות, ייחד לו יום יום לפחות שלש שעות לשנות את תלמודו בש"ס ובפוסקים, וגם בתנ"ך. הוא לא השתמש בז'ארגון המפלגתי, רב המלים הנבובות. כל שאמר, מן המעיין היה שאוב, ממקור־לא־אכזב של דברי חכמינו ז"ל.

ובעצם ההמולה הפוליטית, בה היה שרוי למד לא רק לצאת ידי חובתו אלא גם חידש חידושים על מסכתות גיטין, קידושין ויומא עם קונטרסים בענינים שונים.

בעבודת־הסידור עסק בצינעא ובסתר. היה לו גם קונטרס של שאלות ותשובות בהלכה, חילופי־דעות עם הגאון ר' מנחם זמבה הי"ד. הגאון רבי יעקב מאיר בידרמאן זצ"ל הפליג בשבחם של חידושיו של ר' זישא.

הוא ערך והוציא לאור אוסף פירושים ורעיונות על החומש באידיש בשם „דער תורה קוואל" (מעיין התורה), שהוא מן האספים המוצלחים ביותר. חיבר גם כמה ספרי שימוש לבתי הספר הדתיים, כ„כסף מזוקק", „אידיש לשון", ספר שימוש על תפילת „שמונה עשרה" ופירסם מאמרים פדגוגיים ורעיוניים בירחון "בית יעקב". ייפלא מרבים לשמוע, שחיבר גם שירים בעברית, ואחד מהם „בני פפוניא" השיר הראשון שפרסם ב־1919 ב„איד", השבועון האידי בוורשה, זכה להערכה חיובית של הבקורת הכללית ולהד רב בכל החוגים.

חיבר הספרים: „קריאה לאשה יהודית" (תרפ"א) ו„כסף מזוקק" על כללי התלמוד (תרפ"ג).

בשנת 1939 עמד להופיע ספר חידושי־התורה שלו, שהחל, כאמור, לסדרו במלאות ארבעים לחייו (בשנת תרצ"ז). אולם לא אסתייעא מילתא. הצר הגרמני שם קץ לכל החלומות והתכניות.

היו לו כוח־עבודה והתמדה פינומנאליים ממש. עסק בכל מיני עבודות מדיניות, ארגוניות וספרותיות. שקד על התורה והעבודה. ערך וכתב. האדם החרוץ הזה, שעסק כמעט כל היום בדברים מעשיים, יבשים, מצא גם שעת דמדומים לגבי שירה, עת התנגנה נשמתו היפה.

בחורבן

ימי הזעם והחורבן, שבאו כחתף על יהדות פולין עם הכיבוש הגרמני, העלו ממכמני נפשו של ר' זישא כוחות כבירים, והעמידוהו כמנהיג היהדות החרדית במטרופולין של פולין. יש ואנשים נשברים בנסיונות ויש שהם מתחזקים ומתעלים בכור העינויים. ר' זישא פרידמן היה שייך לסוג השני. הוא נתעלה במצוקה, התרומם לפסגות של אנושות ויהדות.

ב־20 בנובמבר 1939 נאסר יחד עם 21 עסקנים אחרים כ„בני ערובה". שבוע ימים היו כלואים בבית הסוהר ואחרי כן שוחררו. עוד זכורני, שחיכיתי לזישא פרידמן על פתח בית הסוהר ברחוב דאנילוביטשבסקה לצאתו. הוא שוחרר לפנות ערב ורץ כחץ מקשת הביתה, על מנת לקיים מצוות הנחת תפילין, בטרם נטה היום לערוב. בבית הסוהר לא היו לו תפילין, והתענה על כך ביסורים ממש. ואמר לי, שמכבר לא הרגיש שמחה כזו בהנחת תפילין, כמו בצאתו מבית האסורים.

בראשית ימי הכיבוש, ב־1940, כשה„ג'וינט" פתח בפעולותיו ויו"ר ה„יודנרט", אדם צ'רניאקוב גילה מאמץ כנה להקל על מצוקת היהודים, היה פרידמן הנציג

הפרקליט והתובע של היהדות החרדית, שנפלה הראשונה קרבן לנסיבות הטראגיות. רבנים, תלמידי־חכמים, בחורי ישיבות, מורות „בית יעקב", מורים דתיים, ויהודים חרדים סתם, סבלו ביותר מידי הגרמנים וקופחו גם ע"י מוסדות העזרה היהודיים שרק עסקנים חילוניים עמדו בראשם. ר' זישא פרידמן היה הנציג היחיד של אגודת־ישראל, של היהדות החרדית, במועצה הציבורית שליד ה„ג'ונט" והוא תבע, דרש בעוז ובאומץ־לב. הוא השמיע באזני מנהליהם של מוסדות העזרה את הקריאה „אוי להם לבריות מעלבונה של תורה". תודות למרצו ומאמציו, תוקן קצת הקיפוח, ובעזרת חבריו: אליעזר גרשון פרידנזון, אברהם מרדכי רוגובי, יואל אונגר, אברהם מאיר קרונגארד, דוד שאפראן, יוסף משה הבר, ראש קהילת קאליש, שהתגורר בוורשה בימים ההם, הקים רשת של בתי תבשיל ומוסדות־סעד ליהודים דתיים. עוד בנובמבר 1939 יסד, יחד עם הרב יצחק מאיר לווין, בית תמחוי עממי גדול, באולמי „בית יעקב" בנלבקי 37, שהתנהל כל הזמן ע"י המורות בוכנר־שטייאר, ארליך וראביץ'. אח"כ נתווספו עוד בתי תבשיל, שהתנהלו ע"י עסקני האגודה, הצעירים והפועלים שלה, בהם מצאו מקלט ומחייה סופרים אגודאים (שנעזרו אגב גם ע"י אגודת הסופרים, בטלומצקה 13). תודות לעזרתו של מנהל ה„ג'וינט", דוד גוז'יק, השיג ר' זישא סכומים מסויימים מהקרן המיוחדת לעזרת אנשי־רוח, שאיפשרו קיום בתי־התבשיל והקלת מצוקתם של הנצרכים החרדים, ביחוד רבנים, עסקנים חרדיים, כלי קודש, ראשי ישיבות ולמדנים.

אך גם בחשכת הגיטו, לא משה מנגד עיניו של ר' זישא המטרה הראשית — לחנך. בכספי התמיכה שנתן „ג'וינט" לתלמידי־חכמים ומורים חרדים, אירגן ר' זישא רשת רחבה של בתי־ספר חרדיים במחתרת. היו אלה „יסודי התורה" לנערים, „בית יעקב" לנערות, ישיבות קטנות ושלש ישיבות גדולות. אלפי ילדים ומאות מורים נקלטו במוסדות החינוך האלה, שהתנהלו במסווה של „בתי־תבשיל" (בבתי־הספר ניתנו ארוחות לילדים), בתי משחק לילדים, או מוסדות השמירה על הבריאות. וכאשר הירשו הגרמנים ב־1941 ל„יודנראט" לנהל בתי־ספר, יצאו מוסדות החינוך החרדים מן המחתרת לאור היום והוחזקו ע"י הקהילה וראשה אדם צ'רניאקוב, שרחש הוקרה והערצה רבה לפרידמן. בפברואר 1942 יסד צ'רניאקוב מועצה דתית עצמאית, שתדאג לצרכיה הדתיים של האוכלוסיה. ה„יודנראט", שהיה מוסד חילוני מובהק, לא עסק בכך. ר' זישא פרידמן נתמנה יו"ר המועצה הדתית, והוכר כמנהיגה של היהדות החרדית לא רק בזכות מינויו זה, אלא תודות לאישיותו ופעילותו, שעוררה כבוד ואימון.

בהשמדה

עד יום ה־22 ביולי 1942, ערב תשעה־באב תש"ב, יום התחלת השמדתו של הגיטו הוורשאי, גילו יהודי ורשה כוח חיוני נפלא, על אף המצוקה, הנגישות, הסבל והיסורים, המחלות והתמותה המחרידה. הגרמנים לא יכלו ליהודים בנגישותיהם,

והציבור היהודי גילה כשרון־הסתגלות מופלא לתנאים המרים. האמונה בעתיד יותר טוב, הבטחון שעוד תאיר גם להם השמש, חיזקו את השרידים, אימצום ועודדום בצרתם. אולם ביולי 1942, עם הגירושים למחנות־המוות, חיסלו הגרמנים את מוסדות העזרה היהודיים וסגרו את בתי־הספר. לזישא פרידמן נעקרה הקרקע מתחת לרגליו. מקומות המקלט היחידים לשארית הקיבוץ היהודי בוורשה היוו אז בתי המלאכה, בשם „שופ", בהם עבדו בפקודת הגרמנים. אך קשה כקריעת ים־סוף היה ליהודים חרדים ומחוסרי־אמצעים להיכנס לבית מלאכה כזה. פרידמן פנה אז ל„שופ" של שולץ, ברחוב נובוליפיה 46—44, שהיה תחת הנהלתו של מר אברהם הגדל, יהודי דתי (כעת בתל־אביב). ב„שופ" זה התרכזו יהודים חרדים רבים, רבנים ורביים מפורסמים, כר' משה בצלאל אלטר, אחיו של הרבי מגור, רבי קלונימוס שפירא, הרבי מפיאסצ'נה, מחבר „חובת התלמידים", הרב דוד הלברשטאם, רבה של סוסנוביץ וגיסו של הרבי מרדומסק, הרב אברהם אלטר, רבה של פביאניץ, הרב י. סנדר מפויזן, האחים יעקב, שמחה ואהרן רפופורט, תעשיינים מבילין, יעקב רדזינסקי, מעסקני המזרחי ועוד. פרידמן נתקבל אחרי תחנונים רבים אצל המנהל ל„שופ" של שולץ, דבר שנחשב אז כהצלת חיים. לבסוף כיבדהו המנהל והזמינו לסעוד על שולחנו בשבתות ובחגים. 12 שעות ביממה עבד ר' זישא בתיקון מגפיים ונעליים. ובשעת העבודה למד בעל פה פרקי משניות, מדרשים ונ"ך עם חבריו לעבודה.

הוא נשאר בודד ועירירי בחייו. אשתו ובתו היחידה שנולדה לו אחר 18 שנה לנשואיו, בת 13, ילדה משכילה ונחמדה, שחונכה ע"י אביה וגם חותנו וחותנתו שהיו אתו אז, גורשו להשמדה. עוד מהדהדים באזני חרוזי שיר־תמרורים שחיבר פרידמן על אבדן משפחתו.

לימוד התורה היה לו מקור התחזקות בימי־שואה אלה.

במארס 1943 קיבל פרידמן דרכון של אזרח פאראגוואי על ידי ר' חיים ישראל אייז, מצירך שבשווייץ. הדרכון לא עמד לו עוד. פרידמן הועבר ביחד עם הסנטור יעקב טרוקנהיים למחנה המוות בטראוניקי, מחוז לובלין. ובנובמבר 1943 הומת בידיהם של הרוצחים הגרמנים.

פסיה שרשבסקי

אישיות זוהרת

ר' זישא

כשבועיים לפני המלחמה, הלכתי לאחד מגדולי בעלי־המוסר, (נמצא כעת באמריקה), כדי להתייעץ אתו ולשמוע את השקפותיו על בעיות שונות, הכרוכות בחינוך הבנות שלנו. ראיתי, שהוא רוצה להפסיק את עבודתו (כתב מכתב למישהו) בקשתיו לגמור, ולא להפריע לעצמו. מבלי משים הצצתי במכתבו, והשתוממתי: תואר כזה? ומי הוא הכותב? אחד מגדולי בעלי־המוסר, שכל מלה ומלה מחושבת אצלו, השומר פיו מהפרזה?

קשה היה לי להתאפק. שאלתי לפשר הדבר והוא אמר: „מה בעצם שאלתך? את רוצה לדעת מדוע הנני משתמש בתואר זה ליהודי פלוני? אענה לך: העולם היהודי קורא לו כך". מי הוא העולם? — לא הבנתי. אז אמר לי: „עליך לדעת, שמכל עמי העולם היהודים הם פחות תארנים. אצלנו מפותח מאד חוש הריח. עם ישראל מרגיש וממשש את גדוליו. הבחנתה של הנפש הישראלית היא תמיד נכונה. אביא לך שתי דוגמאות ותבינני. הרמב"ם כתב ספר אשר אין תלמיד־חכם בעולם שלא ישתמש בו . הוא קרא לספרו זה „משנה תורה". הרוח הישראלית העריכה, עם כל ההערצה לרמב"ם ולספרו, ששם זה מוגזם הוא. והוא לא נתקבל. כל יהודי קורא לספר רמב"ם...

השל"ה הקדוש, המקובל הגדול, העניק לעם ישראל ספר חשוב עד מאד, וקרא לו „שני לוחות הברית". ושוב, למרות כל ההוקרה והכבוד לאחד הגדולים בחכמת האמת לא נתקבל השם במילואו, רק הקיצור של"ה, ותו לא. עם ישראל רגיש מאד, מקפיד ומברר, מבקר את אלה שהמריאו אל על... אם יהודים משתמשים בתואר מסויים אל תחשבי אותו להפרזה, עמנו מכתיר את המוכתרים, וקולע אל המטרה".

ברצותי עכשיו להעלות על נייר רשימה קטנה על אישיותו של אלכסנדר זישא פרידמן נזכרתי בדברים אלה. עוד הם מהדהדים באזני. נפש ישראלית אינה טועה... היא מעריכה תמיד כראוי... היא אינה מפריזה על המידה בתארים... היא מלבישה איצטלה רק לראוי לה...

כשנפגשת אתו, לא יכולת לאמר אחרת רק: ר' זישא. לא מתוך הרגל, לא

מפני שכך מקובל, אלא פשוט „הכרת פניו ענתה בו". הפנים שלו המזהירות, המצח הגבוה והמקומט קצת, העינים העמוקות, המפיקות פיקחות ישראלית מקורית, ובעיקר יחסו האדיב לכל אדם, שיכנע אותך. הכרת, שהנך עומד לפני תלמיד חכם במלוא מובן המלה. הרכנת את ראשך מתוך דרך־ארץ פנימית, ולא יכולת לפנות אליו אחרת רק ר' זישא. מעניין, אף מי שדיבר אתו פולנית, פתח: ר' זישא, מה אתה אומר? הערתי לד"ר רינגלבלום, (היסטוריון נודע, יו"ר ז'. ט. א. ס. ליד ג'וינט), שלא יפה לומר בפולנית ר' זישא. אך הוא התנצל לפני ואמר: „אי אפשר אחרת, כי, לפי דעתי, הוא תלמיד חכם אמיתי בחכמתו, בהלך מחשבותיו, באופקו הרחב, והעיקר, בטוהר לבו. אצלי — הוסיף ד"ר רינגלבלום — הוא קנה־מדה לעסקנות נקייה..."

בביתנו שמעתי הרבה על ר' זישא פרידמן. אבא ז"ל סיפר לי, שהוא היה בין העילויים בישיבת סוכצ'וב. גם במאמריו ב„דגלנו", ואחרי כן ב„דרכנו" (ירחוני אגודת ישראל), אפשר היה להכיר את הדבר בלשונו הצחה, המלאה וגדושה בחז"ל ופוסקים. כשהעירו לו, שלשונו באידיש יותר פשוטה, יותר מובנת ומתקבלת על העם (הוא היה בין הנואמים הכי טובים באגודת ישראל), ענה בפשטות: „להפך. אצלי שפת התורה היא השפה הטבעית בה חונכתי וגודלתי על ברכיה". הוא היה בין העורכים הראשונים (בזמן אחרון באגודת ישראל), שהוציא לאור ירחונים וכתבי־עת בעברית. „טיפוח שפתנו יסיר לא במעט את עם־הארצות מקרבנו". הוא היה בין הלוחמים הקנאים בבורות ובריקנות. „ארון הספרים הנו לא רק רהיט יפה בחיצוניותו. עלינו לדאוג, שהנשמה תהיה מרוהטת באוצר הספרים שלנו", ה־תה מימרה שגורה בפיו...

היכרתי אותו בפעם הראשונה בתרצ"ד. הוא היה אז מועמד לנהל את סמינריון „בית־יעקב" אחרי פטירתה של שרה שנירר נ"ע. שמענו ממנו את שיעורו הראשון, תהלים פרק א'. הוקסמנו מאופן פירושו, מלשונו הצחה. זוכרת אני איך הוא ביאר את סוף הפרק: „יודע ד' דרך צדיקים ודרך רשעים תאבד". יודע לשון דבק. על ידי התדבקות בד' נשארים תמיד חיים. חיים מרוחקים מאלוקים גורמים באופן ישיר לאבדון — „ואתם הדבקים בד', חיים כולכם היום". יהודים קשורים בשמו של ד' יישארו תמיד עם נצח.

הבינונו אז שהוא מתאים יותר מכל תלמיד חכם למוסד לבנות, — ולא זכינו שיישאר מנהל שלנו. ועוד סיבה. הוא לא היה יכול להשקיע את כוחותיו בנקודה אחת, אפילו בחשובה ביותר. כי תפקידו היה לסלק את אבני הנגף המכשילות את עצם אירגון היהדות החרדית. הוא היה לא רק מזכירה הראשי של אגודת ישראל, אלא הרוח החיה שלה, והכוח המניע בתנועה כולה. כל עיר ועיירה דרשה, שיבוא אליה ר' זישא פרידמן, כי הוא היה מסוגל לערוך תעמולה כראוי. דבריו הלבביים, מתובלים במאמרי חז"ל קולעים, השפיעו מאד. ביקורו בכל עיירה הפך להפגנה עצומה של היהדות החרדית. הוא היה אחד מהאדריכלים

העיקריים שטפחו ופיתחו את אגודת ישראל. בתור מנהיג אמיתי מרחיק ראות הבין, כי בלי נוער אין עתיד לעם. הוא התמסר במיוחד לנוער חרדי, השתדל לגשר גשר בין הדור הזקן והצעיר, להסיר את החיכוכים הטבעיים והמלאכותיים מביניהם... הוא עיבד תכניות עבור צעירי אגודת ישראל, ופועלי אגודת ישראל, שמטרתן היתה: לרומם את רוחם, לשפר את מידותיהם, להכשיר אותם כדי שיהיו ראויים לתואר הכבוד בן ישראל. אצלו לא היה רעיון של כת, של התבדלות מעם ישראל בתור בני עלייה. אצלו היה רעיון של כלל ישראל ברוח התורה. הוא לא הכיר אדנות אחרת, רק שלטונה של תורה. הוא הבין, שהכוחות הקדושים ביהדות טופחו בבית היוצר של האומה, דהיינו בחדרים ובישיבות. הרבה מכוחותיו הקדיש לשפור מצבם של הלומדים והמלמדים. לחם כנגד השיטה המשובשת והמקובלת, שתעודתו של מלמד היא, להיות לא יצלח בכל מלאכות אחרות. להיפך, הוא הזהיר בפני מלמדים כאלה. המלמד תורה לתינוקות של בית רבן, צריך, מלבד סגולותיו האישיות, לדעת את המקצוע שלו, כי עליו להיות משפיע ומחנך. הוא התמסר יחד עם אברהם זקן פלדפבל ורב יוסף ביעגון (הי"ד) לייסוד סמינר למחנכים. כשגזרה הממשלה הפולנית על החדרים וזממה לבטל אותם, באמתלה, שחוסר לימודי חול מעקם את רוחם הרכה של הילדים, השתתף יחד עם החפץ חיים זצ"ל ור' אליהו קירשברון ז"ל (הציר בסיים) במשלחת אצל ראש הממשלה, ברטל, ועלה בידם להעביר את הגזרה...

ר' זישא פרידמן עיבד את התכנית הנפלאה של חדרים עם לימודי חול „חורב". הוא היה מנהל ה„חורב", משגיח הסמינריון למחנכים, וכשם שכל בתי־הספר „בית יעקב" היו קשורים במרכז בקראקא, כך הסתנפו החדרים למרכזם „חורב" בוורשה.

נאומיו בקהילת ורשה (הוא היה פרנס מטעם אגודת ישראל) הצטיינו תמיד בדרישות נועזות לתמוך בחינוך דתי מקורי. למרות עבודתו הציבורית המסועפת לא פסק פומיה מגירסא. „עיקר נחת רוח יש לי בזמן שאני שוחה בים התלמוד", אמר ר' זישא. הוא עשה לילות כימים, למד בלי הפוגות. „אני מצטער מאד, שלא כל אחד יכול להעריך ולדעת את התענוג וקורת הרוח של יהודי הלומד גמרא", ענה לגיטרמן (מנהל ג'וינט), כשהלה שאלהו, מדוע הוא לומד תמיד.

עוד לפני המלחמה יצא לאור בחמישה כרכים ליקוטו על התורה „מעיין התורה" (תורה קוואל, ביידיש). יודעי דבר חיוו את דעתם, שמכל הליקוטים, שלו הוא המקורי והדייקני ביותר.

אישיותו כולה היתה תרכובת של תורה וחסידות. בו נתגלמו באופן יוצא מן הכלל תביעותיו של הגאון מוילנא, ומשאלותיו של ר' ישראל בעל שם טוב. התמזגות הרמונית של תורה וחסד, צינורות החסד אצלו שאבו ממעין נובע ומתגבר בלי הפסק — תורה. התורה היתה לו נר לרגליו. הרבי — המורה דרך

שלו, לא התחיל, לא עשה שום דבר, כקטן כגדול, בלי לשאול בדעת גדולי הדור.

ר' פנחס ווארשאוויאק (גיסו של הרבי מגור) העיד עליו, — שכל מעשיו היו חוליות חוליות בשרשרת של עבודת ד'. הדברים האלה שמעתי כבר בזמן המלחמה, אחרי כיבוש ורשה על ידי הנאצים. ואכן אף בימים הכי קשים נשאר נאמן לרוחו, לעצמו. התנהגותו בימי המשבר הגדול לעמנו, הוא חזיון מאלף וראוי לציון.

ידוע כבר, שהגרמנים עיבדו את התכניות להשמיד את כל היהודים, אבל הם היו מעוניינים למנות יהודים, שיוציאו את גזירותיהם מן הכוח אל הפועל. לשם כך אירגנו מועצות זקנים. גם ורשה זכתה במועצת זקנים אשר יושב הראש שלה היה המהנדס צ'רניאקוב. בהתחלת הפעולה הזמין צ'רניאקוב את זישא פרידמן לאותה המועצה. ר' זישא סירב לקבל את ה„כבוד" הזה ונימוקו עמו. „אי אפשר להיפגש עם אותם הטמאים, שכל מלה אצלם — גידוף, ופרצופם חסר צלם אלוקים. ואם אין בידי לעזור ליהודים למה לי הגדולה הזאת? בחיי הציבוריים — הוסיף — התרגלתי והשתדלתי להיות המשקוף העליון שאין ידי אדם יכולות לנגוע בו". „אבל", הפסיקו צ'רניאקוב — „חייך מובטחים. אם אתה אוהב את עמך עליך להירתם לעבודתנו". (המהנדס עצמו לא הבין אז, שכל המועצה הנה רק מכמורת של הרשעים —). ר' זישא ענה: „ראשית, בתור יהודי מאמין בד' הנני אומר לו בכל יום: בידך אפקיד רוחי... שנית, לפי דעתי חיי יהיו יותר מסוכנים". הוא לא קיבל את המשרה, רק השקיע את כל כוחותיו לעזרה ולהצלה. הוא היה בא כוח היהדות החרדית בג'וינט וז'.ט.א.ס. (ראשי תיבות בפולנית של ארגון יהודי לעבודה סוציאלית). על ידו אורגנו חדרים, ישיבות, בתי־ספר „בית־יעקב", מטבחי עם כשרים והוא תמך בהם. חוץ מזה התעניין במצבו הפרטי של כל בן תורה. לפעמים ראיתי אצלו בבית (גר פנסקה 44) תורים ארוכים של יהודים שחכו לתמיכה. על פי רוב אנשים המחכים בתור הם עצבנים מאד ובעיקר בתנאים שבימים אלה. עינם צרה בזולת, ומגלים סודות המכבידים עליהם. אך השתוממתי, שכל אחד הירבה בתהילות ותשבחות ותמצית השיחות היתה: „המצב רע מאד, פחד, רעב וכל מיני פורענויות, אבל ד' לא עזב אותנו. נזדמן לנו איש, ר' זישא פרידמן, הדואג לכל יהודי כאב".

אם בחור ישיבה לא בא לקבל את תמיכתו (זה היה לפני היווסד המפעלים, וחוץ לתמיכות משותפות, היו גם פרטיות), הביא אותה אליו ר' זישא הביתה. „אולי חלה", התנצל לפני אשתו, „זאת חובתי, כך דרכה של תורה". סטארבינסקי, המנהל הכספי של ז'.ט.א.ס. אמר לי אז: „אני מתפלא. על כל נציג יש לנו תלונות, וטענות. הבוחרים דורשים את התפטרותם, חושדים בכשרים. רק בנוגע לזישא פרידמן הנני מקבל מכתבי תהילה". צודק ד"ר רינגלבלום, שכינה אותו „קנה־המידה של עסקנות נקייה..."

בתור באת ביתו, נוכחתי לדעת, שהוא חי כמעט בדחקות. על הערתי ענה לי

ב„וורטל" משלו, „איך להתנהג אחרת. אם עת צרה ליעקב הממנה ניוושע?" בתמיהה. באופן בלתי רשמי היה בא כוחה של היהדות החרדית כולה, עמד על משמרתו ולא זז ממקומו. בבוקר עסק בעזרה, בלילות השתתף בישיבות, אסיפות, למד עם בחורים דף יומי.

היסטוריון המחתרת לכשיחטט בדוקומנטים על הקמת המחתרת היהודית יוכל לספר הרבה על השתתפותו של אלכסנדר זישא פרידמן. בדרך כלל, החזיק מעמד, עודד אחרים, היה תמיד מבדח הבריות, במאמר חז"ל, בספור מרבי, במלתא דבדיחותא. אבל לפעמים התנצל לפני, בפנים קודרות השמיע: „אולי אין זה נכון... אבל לבי אומר לי, שימים קשים ממשמשים ובאים. נחוצה אמונה חזקה כסלע, לא ח"ו להתמוטט, אבל, הנמיך את קולו, יותר רע לאלה שאינם רואים בכל הפורענות אצבע אלוקים."

הימים הקודרים באו במהירת הבזק. התחילו האקציות. התמיכות קוצצו. הנתמכים הועברו לטרבלינקא. ר' זישא בתור ידיד נאמן של הנדל (על השפעתו של ר' א. הנדל עוד נדבר). נכנס יחד עם משפחתו של הרבי מגור ועוד רבנים אל בית המלאכה שלו (שולץ היה המנהל. ר' אברהם הנדל היה המפקח שלו)) ועבד שם בתור סנדלר. לא פעם ראיתי אותו עסוק במלאכתו, הוציא מסמרים מנעליים קרועות, שם טלאי על גבי הקרע, ניגן בשעת מעשה „מעשה שהיו שניהם שווין ורצין ועולים בכבש, ודחף אחד מהם את חבירו". (מסכת יומא פרק ב' מ. ב.) שאלתיו: „ר' זישא כולנו נחים (עבדנו רק כשקבלנו מר' א. הנדל את הסיסמא „אזע־קה", זאת אומרת הרשע מתקרב), מדוע אתה עובד, חריצות זו מה פירושה?" הוא ענה לי בנחת, „לא בטובתם של הטמאים אני מעונין, אני רוצה שחלשים ממני ינוחו".

אחרי שבוע זה (22/1/1943) נזדעזעתי מהשמועה הנוראה. אשתו, בתו היחידה, החותן והחותנת שלו הובלו ביום אחד, ביום השישי לפני הדלקת הנרות לטרבלינקא. איך לנחם, מה לאמר? האם באמת אפשר לנחם את האב הגלמוד והשכול הזה, במיוחד, כשהאב הוא ר' זישא פרידמן, המתאבל לא רק על שברו אלא על שבר בת עמו? לא ללכת, אי אפשר... נכנסתי לבית־המלאכה — ונבהלתי. לא הכרתיו. פניו, כפני מת, רק העינים נוצצות ומגלות הסוד, שלא נעצמו מזמן... „רבי יהודה אומר, שמא תמות אשתו... שנאמר וכיפר בעדו ובעד ביתו... ביתו זו אשתו" (מסכת יומא) — ניגן בלחש. במקום לנחמו, התחלתי לבכות, אז אמר לי ר' זישא: „לא לבכות — הרי זה להיות אכזר והתורה אוסרת זאת. אני רק מתפלל, שאלה הנפשות היקרות שלי, האהובות עלי יותר מנפשי, יהיו הקרבנות האחרונים, ולא יתנסה עוד אב יהודי בצרתי אני. אגב, אני רוצה להראות לך", — בידים רועדות הראה לי שני שירים (עוד לפני זה פירסם שירים). הספקתי רק לקרוא שיר אחד, שבו מקונן האב האומלל הזה על בתו היחידה — „חינכתי אותה לתורה, הרגלתיה למעשים טובים. אם לא זכיתי להוליך אותה לחופה, כמו רוב היהודים, ההורים בישראל, — — — — לקרבת שמים יותר מהודקת, החופה

הלא־מנוצלת... תנוצל לחופה בין השכינה וכנסת ישראל". נחנקתי מדמעות. חשבתי שאתעלף עוד מעט. כמו בחלום שמעתי את קולו הצרוד קצת מייסורים — „יש לי עוד ילד שעשוע. יש אצלי בכתב־יד חיבור, פירוש על התורה, גמרתי בראשית, שמות, ויקרא במדבר. אני תקוה, שאזכה לגמור „דברים" בארץ ישראל. „דברים הנאמרים בארץ ישראל הם יותר חשובים. אינה דומה תורת ארץ ישראל לתורת חוץ לארץ, אמרו חז"ל. אבוא אליכם, אראה לבעלך, יהנה". נרגשת ונסערת עזבתיו, מבלי משים אמרתי בקול רם „מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ", איזה יופי ביסורים! איזה כח על־אנושי!

מן היום הזה לא ראיתיו. הועברנו בשביעי של פסח תש"ג (1943) למיידנק („האקציה" השלישית וחיסול גטו ורשה). בהון רב עלה בידו של הנדל להעביר את בית־המלאכה של שולץ לטראוניקי (סמוך ללובלין) ועוד עבדו בו כשמונה חדשים. אחרי שמונה חדשים חוסל גם בית־החרושת הזה. אחדים שהובלו למיידנק סיפרו: „מכל היהודים בטראוניקי (היו 10,000), זוכרים אנו יהודי אחד. שם משפחתו לא ידוע לנו, אבל קראו לו ר' זישא. הוא עזר לכל אחד, חילק את פירורי לחמו עם חברו. העמיד את גבו לפני הנוגשים במקום כל יהודי. שמה קידש את ד'".

פירושים היו מיותרים. הבנתי כבר את הסוף. אמרתי רק למספרים: „עליכם לדעת שכל חייו לימד איך לחיות, ולכן ידע איך למות". הולמים אותו דברי רמח"ל בשירו הנהדר „שמשון": „כי אם את רוחי אבדתי, לא אבדתי לבי — לא, לא אבדתי רוחי נדיבה, מאז סמכתני!..."

הוריו ומשפחתו (הנמצאים בארץ) שרויים בצער גדול. חבל על דאבדין, ואין פה נחמה בצרת רבים. אולי נוחם ימצאו הוריו וכל היהדות המתאבלת על חורבנה, בפירושו: „יודע ד' דרך צדיקים, על ידי התדבקות באלוקים חיים, — חיים." כך ולא אחרת היה תוכן חייו של ר' זישא...

הערה: רבים בארץ מתלמידיו, מעריציו ומכיריו. עליהם לאסוף את כל דבריו ומאמריו ולהוציאם בקובץ מיוחד. בזה ננציח את שמו הבלתי נשכח, ונוכל לחנך, ולקרב את הדור הצעיר שלנו לדמות המזהירה ששמה ר' אלכסנדר זישא פרידמן.

י. פרידמאן

שמחה גרונדוואג

הידיעה האחרונה עליו שבאתנו בארץ ישראל מגיטו וארשה היתה קצרה:

— אבא אינו עוד בחיים...

כן, זה היה קצה של משפחה שהקריבה הכל למען הצבור, למען הציונות ולא זכתה לעלות לארץ משאת נפשה.

שמחה גרונדוואג לפני 40—50 שנה:

טובת הכלל קדמה אצלו לכול, לפרנסה ולמשפחה. מבוקר ועד ערב נתון היה לעסקי הכלל. המשפחה סבלה מכל הבחינות, אך הוא לא נרתע. ודרך אחת ויחידה ראה לעצמו, סוגה בפרחים וזרועה אור — היא הדרך המוליכה לציון, למן היום בו נשמעה קריאתו של הרצל ועד לגיטו ולא סר ממנה.

כזה היה.

והיכן לא היה הוא פעיל כעסקן? בכל מקום בו טובת הצבור חייבה זאת. ומבלי לשאול פי חבריו, שבשמם הופיע.

הציג עצמו כדמוקרט, אבל נהג בתקיפות. שנים היה מושל בכיפה, ואולם הכול מילא באמונה. עשרות בשנים היה יושב־ראש אגודת הציונים, הקרן הקיימת לישראל, ובשנים המאוחרות יותר — אפילו של „בנות ציון". הוא ייסד ספריה מיד עם כינון הסתדרות ציונית בסוכצ'וב ועמד בראשה, עד שהיתה ל„ספריה יהודית" צבורית בסוכצ'וב, היה נציג בקהלה, ייסד חדר מתוקן „עברית בעברית" שהיה לימים „בית ספר עברי", וכל השנים כיסה הגרעונות שלו ושל בית־הכנסת. לא נעדר בשום מקום בו היתה פעולה צבורית.

הציונים הותיקים, שנצטרפו לציונות יחד עמו, נטשוהו כמעט אחר־כך. הוא דחק רגליהם: „בכל מקום — אני". גם הנוער נתון היה להשפעתו. כל שבת הרצה פרק בהיסטוריה, או בציונות, וחינך דור, דור ציוני צעיר. בשנים שלאחר כך נטלו הם לידם את הפעולה הציונית, מבלי שהסכימו להשקפותיו וגישותיו של מורם. לא אחת רגז, אולם משהבטיחו לו שהדבר הוא לטובת ארץ ישראל — חזר. לא יכול היה להיות אדיש ולהסתכל כיצד מנהלים „הנערים" את העניינים, ואינם נזקקים לעזרתו...

עשרות בשנים חלפו, ושמחה גרונדוואג נשאר עסקן הצבור, הציוני בעל המזג הלוהט, דרוך לפעולת הצבור כפי שהיה — וארץ ישראל אשכול אהבתו. הוא עודד, תבע מהנוער, נשא הרצאות, העלה את רמת הידיעה וההכרה הלאומית, וחינך דור ציוני שיהא ראוי לארץ ישראל. הוא שעמד בראש כל המערכות נגד חצר הרבי, שנלחם בציונות.

כל חייו נתן למען ארץ ישראל ולא זכה לראות את הארץ המובטחת, בגיטו וארשה נתן נפשו במוות אכזרי מידי המרצחים הנאצים.

ואני רואה חובה להזכיר גם את בנו נחום. סופו לא נודע. הוא פנה בדרך אחרת — את עסקי הצבור הניח לאביו, ואילו הוא עצמו פנה אל התיאטרון. אף הוא היה בעל פרנסות רבות — עבד בחנותו של אביו, היה בעל־עגלה, ובלבד שלא להיות תלוי באיש, ואולם מקרשי הבמה לא זז. תודות לו קמה בעיר להקה דרמטית, שאף היא הכנסות הצגותיה נועדו לצרכי צבור.

לא אחת ביקשוהו: — נחום, בוא לארץ ישראל. בכשרונותיך, בחוש ההומור שלך, תמצא מקומך בתיאטרון הארץ־ישראלי. ואף הוא לא זכה, אלא שלח את בנו לארץ בתקווה, שלאחר התבססותו יעלה גם הוא...

אכן, זה גורלה המר של משפחת גרונדוואג.

שמחה גרונדוואג הקריב עצמו למען ארץ ישראל ונתן נפשו בגיטו, ואפילו בנו לא עלה לארץ, זולת הנכד.

המכתבים אל הנכד ואל הנין, וכן אלי, מלאים הערצה וחיבה לארץ, וכל אחד מהם נסתיים במלים:

— „לואי ואזכה להתראות עמכם בארץ"...

ר' חנוך (העניך) זאירנץ ואשתו

ה

דמויות

י. פ.

אנשי עם

שנים חלפו, אך לעיני רוחי עומדים עדיין הטפוסים והדמויות של עירנו, שזרעו אור על חיינו בעצם חייהם הטהורים ובעבודתם הנאמנה והמסורה יום־יום, לטובת הכלל.

הם, העסקנים הצנועים, אנשי העם, עשו הכל לשם מצווה, ללא גאווה והתנשאות ובלא „מרפקים" והוסיפו נופך משלהם לחיים העממיים הנאים שלנו.

א

פרימן הירש (שלום צבי) פרידמן

השם פרימן הירש, כינויו בסוכצ'וב, צלצולו זר. שם נדיר ביותר. ואף הוא עצמו לא היה ברוך ומובן כל צרכו. בלפי חוץ — פשטות שבפשטות. קומה ממוצעת, פנים צנומות, חסודות, אף מחודד ומארך. למדן מופלג לא היה, וככל יהודי חסיד הלך יום יום לתפילה, חזר, סעד לבו ושב לחנותו ולמסחרו — קנה אצל האכרים חמאה וגבינה, מכר דברי מאפה ומזון, ועם זאת, ניכר ובולט היה בכל פינות חייה של סוכצ'וב, ואף חנותו האפלולית לא היתה פשוטה כפי שנראתה, לכאורה.

בחנות המכולת שלו מוכר היה גם תרופות שונות וכן סגולות למיניהן — עשבים למיחושים שונים, שהגויים בכפר היו מאספים בשבילו והוא עצמו ייבשם. לא אחת נראתה יהודיה בוכיה, פוכרת ידיה, אצה אל חנותו של פרימן הירש לבקש תרופה לחולה. הוא היה מחטט בקופסאות המלאות, עירבב תרופות בתרופות, כאלחימאי שמצא את סוד חיי הנצח...

ובמה הוא לא עסק? — הוא היה בעל תפילה, מוהל, גבאי של חברא קדישא, ובעל תקיעה. ודומה, הוא כמו נולד לשמש בכל „התפקידים" האלה.

ארבעים וכמה שנים שימש מוהל בעיירה. כמעט כל ילד יהודי בסוכצ'וב נימול על־ידו. כעשיר כעני. כפור וסופת שלג לא עצרוהו — מוהל העיר היה.

חזן מיוחד במינו לא היה, ואף־על־פי־כן עבר עשרות שנים לפני התיבה.

בימים הנוראים נטשה התחרות עליו בין בית־המדרש לבית הכנסת. והואיל והוא רצה להניח דעת שניהם, חילק את התפלות: שחרית ותקיעת שופר בבית־הכנסת, מוסף בבית המדרש — ביום הראשון, ואילו ביום השני להיפך.

ואולם לשיא עסקנותו עלה במקרה של פטירת יהודי. לאחר שמשה אהרן שולקלאפר הכריז, בשתי דפיקות בפטיש־העץ שלו על הפטירה, אץ פרימן הירש אל בית־העלמין, בחר קרקע והתחיל מתעסק בטהרת המת, להלבישו תכריכים, בלווייתו הלך בראש ושם אותו לקבר. וביחוד כשהיה בא יהודי כפרי עם „מתו", או כשנזדמן מת מצווה — או אז היה ראש וראשון למטפלים בו.

והוא סיפר פעם מעשה שהיה:

בליל אפלה שמע בחלום, שדופקים בחלונו ומודיעים לו, שמת מצווה מוטל בדרך בוריסוב. קם ממיטתו, התלבש, הדליק הפנס ויצא לחפש את המת. פתאום הבחין ביהודי המפסיע לקראתו, אף הוא פנס בידו. שואל אותו פרימן הירש לאן הוא הולך, וההוא מספר, שאף הוא חלם חלום דומה, ושניהם נטלו המת על כתפיהם והביאוהו לחדר־הטהרה בבית העלמין.

מיוחד במינו היה פרימן הירש בקהל אנשי החברא קדישא, לא דבק במשקה. גבאי „יבש" היה. אפילו בז' אדר, חגה של חברא קדישא, לא שתה משקאות חריפים. ושיא שמחתו — בשמחת תורה, כאשר מחלק היה, כגבאי של חברא קדישא, נרות ותפוחים אדמדמים לכל ילדי העיר, לדגליהם. מאות ילדים היו באים אליו, והוא טרח ושמח בהם.

והנה, עסקן אציל זה, שמימיו לא רב עם איש, נגרף לבסוף במחלוקת עם חצר סוכצ'וב. וכך נתגלגלו הדברים:

„המנין" הציוני בביתו של שמואל נלסון כתב ספר תורה, והוא הוזמן לסיום הספר ולכתיבת אות. הוא ובנו מנדל נענו להזמנה. קנו אות, ויחד עם כל הציונים בעיירה שמחו בתורה. משחזר — היה בכיסו גם שקל.

ענין השקל הגיע לחצר — ולא סלחו לו „עבירה" זו. וכאשר בא, כמנהגו שנה שנה בתור גבאי של חברא קדישא, והביא בשמחת תורה לשולחן הרבי עוגה, תפוחים אדומים „והבדלה" גדולה, לא הניחו לו אנשי החצר להכנס.

המחלוקת בין החצר לבין החברא קדישא נמשכה שנים והם לא נתפייסו אלא לאחר שאחד ממקורבי החצר מת, ונזקקו להם.

לפשוטי העם בסוכצ'וב היה פרימן הירש כל ימיו עסקן העיר, הגבאי של החברא קדישא, בעל תפילה ומוהל — חביב ומקובל על הכל.

והוא הניח צוואה, בה נאמר, בין היתר, שאת השק ששמים מתחת לראש בקבר, ימלאו לא בעפר אלא בקבלות שאסף כל השנים — מישיבות שונות, תרומות, צדקות, יחד עם סכין־המילה, ומן הצד האחר — השופר הקטן, המיוחד שלו...

ב

משה אהרן „שולקלאפר"

כל יום, כל בוקר, אף בסופות החורף המשתוללות ובכפור העז, שמעה העיירה פעמיים דפיקותיו שקראו לבית־הכנסת: עם שחר ולעת ערב...

בחורף, בטרם עלה השחר, אפלה, והרחובות מוצפים שלג, סולל הוא בהם דרך וממלא חובתו הקדושה. והוא אף היה הראשון לבשר בהלמות פטיש־העץ שלו בשורה רעה. נפטר אדם, ונשמעו שתי דפיקות, וצער אחז בבריות. כל אחד פותח דלת ביתו ושואל:

— משה אהרן, מי נפטר?

ואך נשמעת דפיקת פטישו עם שחר, והד נענה לה בכל הבתים, מיד נראים יהודים ברחובות, טליתותיהם תחת בית־שחיים, ממהרים לתפילה...

קטן־גו היה ולו זקן זעיר. בקושי נשא רגליו, ואף־על־פי־כן חזר על כל בתי העיר.

שנה אחר שנה. עשרות בשנים דפק הוא באמונה על דלתות היהודים.

ג

מאיר בנימין

אך הפסיע מאיר בנימין ברחובות לבוש בקפוטה השחורה, חגור אבנטו, והיה זה אות וסימן שנפטר יהודי.

במקרה זה היה לוגם כוס יי"ש של תשעים אחוז, כדי להתעודד ולהחזיק מעמד עד לאחר הקבורה. אחר כך מיהר אל החברא קדישא והודיע על כך למשה אהרן שולקלאפר, שיקבע מקום לקבר. ולא נח אף רגע. הכין עצים לארון בשביל ה„מת מצוה". וסמוך להלווייה, עבר ברחובות הראשיים, נעמד במקומות מסויימים, נטל זקנקנו וסנטרו ביד ימינו, ובקול חזק הכריז: „מת מצוה!" — סימן שיש לבוא ללווייה. והמשיך דרכו. והיה זה אות, שהכל כבר מוכן, ויש לבוא לחלוק כבוד אחרון למת. ביום כזה הוא הוכיח כשרו, זריזותו, מסירותו ולעת הלווייה נטל את קופסת־הפח העגולה של צדקה, הנעולה מנעול זעיר, שעליה דבוק פתק האומר צדקה תציל ממוות — והוא אחד ממקורות ההכנסה העיקריים של החברא קדישא.

לאחר הלווייה מתכנסים היו אנשי חברא קדישא ושותים „לחיים" כהלכה. וכאשר מאיר בנימין הפליג קמעה, הסמיקו לחייו, והיה מושך סיפורים שעניינם קבורות ולוויות, כמתהלל „הכל מאיר בנימין"... ולפיכך דבק בו הכינוי „הכל מאיר בנימין".

בעינינו אנו, הילדים, היו אנשי חברה קדישא בחזקת גבורים, שאינם חוששים

פסח וולרט ומשפחתו על קבר אביו

בפני מתים, ואילו הוא, מאיר בנימין, עלה על הכל: — וכי דבר קטן הוא, שהוא מהלך יחידי בלילה בבית הקברות, ואין פחד בלבו...

ופעם מצאתי אצלי מטבעות־כסף רוסיות אחדות, בנות חמש ועשר קופיקות, כמזכרת ממנו, ממאיר בנימין, שניצול במלחמת העולם הראשונה מפגיעת פגז.

משפחות רבות נשארו אז בעיר על אף הסכנה של החזית המתקרבת והחורבן הגובר בעיר. חנויות לא נפתחו. אנשים ישבו סגורים בבתיהם. גם לקבור מתים אי אפשר היה, לפי שבית העלמין היה בתחום החזית. על כן החליטו לקברם מאחורי בית המדרש, שהגן בפני פגיעת כדורים. יום אחד היו מתים אחדים, ובכללם שני גויים. אך נסתיימה קבורתם, והתחיל מטר של יריות. מיהרנו לחפש מחסה. פגז חלף על פנינו, נגע בלבושו של מאיר בנימין, שרפו והמטבעות שבכיסו הותכו, ואולם הוא ניצול.

אכן, יהודי טוב היה — „הכל מאיר בנימין"...

שלמה פרידמן

בית ההורים שלי

בואי לכתוב על בית הורי ועל קווי־האופי, מעשיו ופעילותו הציבורית של אבי מורי ז״ל, עלי להקדים ולהזכיר את הסבא ר׳ שלמה פרידמן ז״ל, או כמו שכינוהו, ר׳ שלמה גרודזיסקר, בגלל היותו חסיד גרודזיסק. אשתו — סבתא טאָבע, היתה ילידת סוכצ׳וב מדורי דורות. אבי סיפר, שהסבא נסע לאדמו״ר ר׳ אלימלך זצ״ל מגרודזיסק, יחד עם האדמו״ר ר׳ מאיר יחיאל זצ״ל מאוסטרובצא בצעירותו, ופעם נזדמן אבי אצל האדמו״ר מאוסטרובצא והציג עצמו כבנו של ר׳ שלמה גרודזיסקר, כיבד אותו הרבי מאד, ודיבר הרבה בשבחו של סבי, חברו בצעירותו.

סבא, אכל „קעסט״ אצל חותנו הרבה שנים, יותר מכפי שהיה מקובל בימים ההם, והיתה לו האפשרות לעסוק בתורה יומם ולילה ולהרבות במצוות ומעשים טובים. היה ידוע כלמדן מובהק ושמעתי מפי סבתא, שהיה נוהג לתת מעשר מרווחיו לעניים. היה פעיל בכל חברות הצדקה שהיו קיימות בעיירה, וכן היה מראשי המתעסקים והגבאים בחברא קדישא, יחד עם ר׳ פרימאן הירש פרידמן ז״ל ור׳ מנשה צימריינסקי ז״ל. יש לזכור שהחברה קדישא בסוכצ׳וב, כמו ביתר העיירות בימים ההם, כללה את הבעלי־בתים המכובדים ביותר, חסידים וגם מתנגדים השתתפו בעבודת חסד של אמת זו. החברות בחברה קדישא היתה עוברת בירושה מאב לבן, והיה נרשם בפנקס המיוחד של החברה. כשסבי ור׳ פרימן הירש הלכו לעולמם, באו במקומם, אבי ור׳ מנדל פרידמן ז״ל, בנו בכורו של ר׳ פרימאן הירש ונעשו לראשי המתעסקים. התפקיד לא הצטמצם בגמילות החסד האחרון בלבד, אלא בהגשת עזרה לחולים בכלל, בצורת ביקור חולים. לפעמים היו מבלים לילות שלימים על יד מיטת החולה וטיפלו בו. הדבר היה מיקל על בני הבית בתקופה שכל חולה היה שוכב בביתו.

באוירה של תורה וחסידות, יראת שמים ועשיית מעשים טובים, שהיתה שוררת בבית סבא, גודלו וחונכו שני הבנים: אבי יחיאל, המבוגר יותר, שנולד בשנת תר״ם, ודודי צבי (הירשל) הי״ד.

כדי להשלים תיאור בית ההורים, אני צריך להזכיר את בית אמי שרה לאה ז״ל, שהיתה בת ר׳ מנחם זאב לוין ז״ל, או כפי שרגילים היו לכנותו: ר׳ וועלוועל דער וואלד שרייבער. יהודי יקר ותלמיד חכם היה ומשתייך לחסידים — נדמה לי שבסוף ימיו נסע לאדמו״ר ר׳ אברהמ׳לי מסוכצ׳וב זצ״ל — אבל היה כבר מתקדם יותר, בעיקר בגלל קשריו עם בעלי האחוזות הפולנים, שאתם היה לו עסק מתוך

ר׳ יחיאל פרידמן ואשתו שרה לאה

עבודתו ביערות. בתקופה שהשיא את אמי, היה מקום עבודתו ביערות מלודשין הקרובה לסוכצ׳וב. אמי נתחנכה בוולוצלווק חינוך מתקדם יותר. ידעה נוסף לפולנית גם גרמנית והיתה מתלבשת בצורה מודרנית. בתחילה היו מתלחשים עליה בעזרת הנשים, והיו אומרות, שטאָבע — הכוונה לסבתא — האָט זיך איינגעקויפט א דייטשמעריש שנור, מפני שבתקופה ההיא — לפני המלחמה הראשונה, לא היו רגילים שאשה תופיע בבית הכנסת בכובע וכפפות. אבל עד מהרה נוכחו לדעת שהיא צנועה ונזהרת בקלה כבחמורה והתחילו להתייחס אליה בכבוד.

סבי נפטר בטרם עת. קרהו אסון. היה זה באחרון של פסח כשחזר ממסיבת רעים בשטיבל הגרודזיסקי, מעד ונפל מן המדרגות, קיבל מכה בראשו ונפטר עוד באותו יום. סבתא עברה לגור אצלנו. אבי היה בעל אמצעים, עסקו בית מסחר למשקאות היה משגשג. עם פטירתו של סבי, המשיך אבא אחריו להיות פעיל בכל אותן החברות שסבי היה חבר בהן.

כשפרצה המלחמה בשנת 1914 וכל יהודי סוכצ׳וב עברו לורשה, התרחב שטח הפעולה של העזרה ההדדית בין הפליטים מסוכצ׳וב. אבא התמסר יותר לפעילותו הציבורית בפרט שהגיע לורשה כבעל יכולת. היינו אז שני ילדים בבית, אחותי גישה ע״ה שנולדה ב־תרס״ח, ואני נולדתי ב־תרע״ב.

לאחר שורשה נכבשה בידי הגרמנים (ב־1915) חזרנו לסוכצ׳וב. דירתנו וגם החנות בביתו של ר׳ שלמה לבקוביץ ז״ל היו הרוסים, גם ביתה של סבתא ברחוב וארשאווסקה, שקיבלה בירושה מאביה, היה הרוס. עברנו לגור בביתם של ר׳ יוסף וולקוביץ ור׳ שבתי רוטשטיין ז״ל, אחד מהבתים המעטים שנשארו על תילם. פתחנו שוב בית מסחר למשקאות ונוסף לזה גם מלון. באותו בית התאכסנה גם המפקדה של הממשל הצבאי בעיר. כתוצאה משכנותנו זו הוטלו על אבי כל מיני השתדלויות בפני השלטונות בדברים ציבוריים וגם פרטיים. ואף שהשתדלויות אלו גרמו לאבא הוצאות ניכרות בצורת מתנות וכדומה, לא רצה לקבל שום תמורה, ותמיד אמר, שהמצוה תהי׳ בכך גדולה יותר.

כל האמור למעלה הוא על פי השמועה, דברים ששמעתי מספרים בבית בהזדמנויות שונות. כעת ברצוני למסור את הדברים כפי שהייתי בעצמי עד להם.

אחרי השגת עצמאותה של פולין בשנת 1918, התארגנה הקהילה היהודית, לפי צו השלטונות, על בסיס חוקי. בראשית מינה השלטון המחוזי נציגות והעניק לה זכויות אוטונומיות מסוימות, והטיל עליה לארגן את החיים הציבוריים בעיר. אבי היה הסגן הראשון ברשימת הנציגים, ואחרי האסון המחריד שאירע עם ר׳ מאיר אייזמן ז״ל (ט״ו אלול תרע״ט, ספטמבר 1919) מילא אבי את מקומו בועד הקהילה.

וכך אירע האסון: בשעת ישיבה של ועד הקהילה בביתו של רב העיר ר׳ צבי פרקאַל ז״ל, התפרץ חייל פולני שיכור לבית, ור׳ מאיר אייזמן, כדרכו תמיד, התייצב ראשון נגדו, וברצותו להרחיק את החייל ולהגן על הנאספים — דקרו למוות. ר׳ מאיר אייזמן הי״ד היה לוחם אמיץ לאינטרסים היהודיים, איש בעל שיעור קומה ובעל השכלה, נפש עדינה ואצילה — ונפל על משמרתו.

אבי קיבל עליו את המשרה בכאב רב בגלל המסיבות הטרגיות, ובפרט שאבי ור׳ מאיר אייזמן היו כל ימיהם ידידים בלב ונפש. אבי נבחר לגזבר הועד. הישיבות התקיימו אצלנו בבית, כי טרם היה לקהילה בית משלה, ולנו היתה דירה גדולה ומרווחת; אז כבר גרנו בבית ר׳ מאטיל פינטשעווסקי ז״ל. הרבה זמן וכוחות הקדיש אבי בתור חבר בועד הקהילה, ולפעמים מתוך הזנחת עסקיו הפרטיים. והכל שלא על מנת לקבל פרס. למעשה היתה זאת דרכם של רוב העסקנים בפולין, שפעלו מתוך אידיאל והכרה ציבורית.

בבחירות הראשונות לועד הקהילה, שהתקיימו תוך מאבק בין המפלגות, לא נבחר אבא לועד הקהילה וכן לא נבחרו כמעט כל יתר החברים הקודמים. אבי השתייך ל„המזרחי" וכוחם בעיר לא היה גדול. השלטון בקהילה התחלק בין האגודה, הציונים והדימוקרטים העממיים (הפולקיסטן) — עם רוב לאגודה.

אבי היה פעיל בהרבה חברות פילנטרופיות, במיוחד הקדיש מזמנו לחברת תלמוד תורה, שמטרתה לתמוך בילדים עניים ע״מ שיוכלו להמשיך בלימודיהם. היה מוקיר תלמידי חכמים, ובעצמו היה נזהר שלא להחמיץ את שיעורו של הרב

פרקאל בגמרא כל ערב בבית־המדרש, ויחד עם זאת היה בין המשכימים באי בית־המדרש לתפילת בוקר, שזה כלל, כמובן, גם אמירת כמה פרקי תהילים, מעמדות ולימוד משניות.

במיוחד חרותים בזכרוני כמה מנוהגי הבית, כגון: הכנת דוד גדול עם מים רותחים לתה בכל ערב שבת. בעצמו סידר אבא את הכירה, פיטם אותה בגחלים מגודל שונה כדי שיחזיקו חומה כל היממה. בשבת בבוקר — בדרכם לבית הכנסת — היו סרים אלינו עשרות מתושבי המקום לשתיית כוס חמין, בעצמו היה אבא מגיש את התה לאורחים. תמיד היו עניים סמוכים על שולחננו, בפרט בשבתות ובחגים היה אבא מביא אתו אורחים מבית הכנסת. אוירת השבת והחג בבית מיוחדת במינה היתה, ברטט של קדושה היו מקבלים את פני שבת מלכתא; בחג הפסח נהפך הבית לממלכה בזעיר אנפין, ולכולנו היתה ההרגשה של בני חורין ממש. מאוירת קדושה זו היינו שואבים כח, לקראת ימי החול והחולין.

דירתנו מרווחת היתה ובפרט חדר האוכל — ממש אולם. לפעמים התקיימו בביתנו חתונות של ידידים, או סתם יהודים, שדירתם לא היתה מתאימה ולא השיגה ידם לשכור אולם. אמי היתה פורסת אז ממיטב המפות שלה, ועורכת השולחנות בכלים המשובחים ביותר, כדי להאדיר את השמחה.

בכלל היתה אמי שותפה נאמנה לאבא בכל פעולותיו הציבוריות, וודאי שעינה לא היתה צרה באורחים. חברותיה של אחותי וחבריה, רגילים היו לבוא אל ביתנו להכנת השיעורים, ואמא אף היתה עוזרת להם בכך, והבנות ניסו לא פעם את רגליהן בריקוד. אמא, אישיות נפלאה היתה, ישרה, מוכנה תמיד לעזרת הזולת ומקיימת יחסים טובים וחביבים עם כל שכנותיה. דמותה העדינה והאצילה, תמיד עומדת לנגד עיני. חרותים בזכרוני שיחותיה בהזדמנויות שונות, איך הסבירה לי את חובת האדם להיות טוב וישר. לדאבוננו נלקחה מאתנו בדמי ימיה בי"א סיון תרפ"ו. בקריאת: שלמה בני! עצמה עיניה והחזירה את נשמתה הטהורה.

אחרי מות אמא, נתערערה בריאותו של אבא, התפתחה אצלו מחלת לב. גם המצב הכלכלי הלך ורע. השלטונות שללו את הרשיון להחזקת בית מסחר למשקאות. זה היה בעקבות ההגבלות הבלתי רשמיות על היהודים. אבא לא ויתר בקלות, התדיין עם השלטונות כמה שנים ובינתיים חיינו מן המוכן.

כעבור שנה התחתן אבי שנית, נשא אשה בת טובים מגרודזיסק, שמה ניחה, הי"ד, אחרי שלא היו לה ילדים מבעלה הראשון ונתגרשה ממנו. נולדה להם בת, יהודית הי"ד. כשעזבתיה בגיטו ורשה היתה בת 11, ילדה יפה ומפותחת מבחינה שכלית וגופנית כאחד. כשאחרי שנים של התדיינות לא קיבל אבי את רשיונו בחזרה, פתח חנות מכולת גדולה. בשנים הראשונות הלך העסק והצליח, אבל כשבמשך הזמן הלך מצב בריאותו של אבא והתערער יותר ויותר, השפיע זה גם על העסק. בגלל בריאותו הלקויה מוכרח היה לותר על פעילותו בהרבה חברות פילנטרופיות,

אולם לא ויתר על חברת תלמוד תורה ונשאר גזברה עד פרוץ המלחמה. כמו כן נשאר פעיל בקופת גמ"ח של ר' יחיאל מאיר טילמן ז"ל.

בשטח אחד לא נכנע אבא לחולשתו ומחלתו: כשהיו קוראים לו לחולה, אפילו באמצע הלילה, היה קם ומתלבש בזריזות, וקשה היה להאמין שהאדם הזה הנהו בעצמו חולה מסוכן. לפעמים נשאר כל הלילה על יד מיטת החולה ולא הועילו שום הפצרות בני הבית ואזהרות הרופאים, שהתנהגות כזאת בנפשו היא, ותמיד היה עונה, בטוחני שזה לא יזיק לי.

היה חבר פעיל בתנועת המזרחי ומסור לרעיון של ארץ ישראל, אבל בשטח החינוך תמך תמיכה מלאה בחינוך של אגודת ישראל. כן שלח אותי לבתי ספר של אגודת ישראל. וכשחבריו לדעה שאלוהו: היתכן, הרי ישנם בעיר מוסדות חינוך של הציונים והמזרחי, ענה, שבחינוך ילדים, אין פשרות, ואם אני אלמד במוסדות של אגודה יש לו הבטחון שאהיה מזרחי טוב. גם כשהצטרפתי אח"כ לתנועת נוער של אגודת ישראל, ונעשיתי במשך הזמן לאחד מפעיליה בעיר, לא הפריע לי, להיפך, ידעתי שאבי מרוצה מזה. גם כשאחותי הצטרפה לבנות אגודת ישראל, שמח על כך מאד. מאידך לא הפריע לאחותי כשהצטרפה אחרי גמר בית הספר לקלוב ז'. ט. ג. ס. מיסודו של המורה קמפלמכר.

אף פעם לא הפריע לי בקריאת ספרים, אפילו לא ספרות מתקדמת, יחד עם זה עקב תמיד אחרי מעשינו והתנהגותנו, אבל בצורה חינוכית מאד.

היתה באבי מזיגה נאה של עקביות והקפדה מצד אחד — ומאידך הבנה רבה לרוחו של הדור הצעיר. היה ממקורבי חסידי האדמו"ר ר' ישראל שפירא זצ"ל מגרודזיסק, ונמנה גם על ידידיו הנאמנים ובאי ביתו של מרא דאתרא הרב פרקאַל זצ"ל, למרות שלא הסכים עם השקפותיו. הרב פרקאַל ידוע היה כאגודאי קיצוני, אבל הוקיר אותו בגלל גדלותו בתורה, יראת השמים שלו וכנותו. השריש בנו חיבה גדולה לארץ ישראל. אחותי עלתה ארצה בתור חלוצה עם השלושים וארבע הבנות הראשונות של בנות אגודת ישראל מפולניה בשנת 1935, (נפטרה בח' חשון תשי"ח בירושלים), ושאיפתו החזקה היתה לעלות ארצה גם הוא, ואחרי שאני עמדתי לעלות בסוף ספטמבר 1939, היה בטוח שחלומו הולך ומתגשם.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה עזבנו, יחד עם כל היהודים, את העיר וברחנו לורשה. שם עברנו את כל אימת ההפצצות הידועות במשך ארבעה שבועות. אחרי שורשה נכנעה לא חזרנו לסוכצ'וב כיון שהדירה והחנות היו הרוסים, עברנו לגור לגרודזיסק בביתה של אמי החורגת.

בסוף שנת 1940 באה הגזירה האכזרית, שכל היהודים הגרים ברדיוס של שמונים קילומטר מורשה יגורשו לתוך גטו ורשה. גזירה זו היתה המכה האחרונה, ששברה אותו כליל.

מיד בהגיעו לורשה נפל למשכב והתקפות הלב הלכו ותכפו. בחדשים האחרונים נוספה גם אסטמה קשה. בכל זאת התענין ושאל בשלום ידידיו, והייתי נאלץ

להסתיר ממנו הרבה דברים ולא לספר את האמת. ככה העלמתי את מות ידידו ר' יהושע גולדשטיין ז"ל חתן ר' פרימן הירש ושל הרב פרקאל ז"ל. היתה זאת תקופה נוראה מכל הבחינות, הרעב גבר — אבל השתדלתי בכל כוחי לספק את מחסורו. בפרט בשבועות האחרונים שלו שהיה מצבו אנוש, הייתי צריך להתעסק ביום בכל מיני עבודות כדי להרויח את מחיית היום, ובלילה לשבת על יד מיטת חוליו. מחובתי גם לציין את התמסרותה הרבה של אמי החורגת. היא מכרה את כל תכשיטיה היקרים בכדי לספק את כל צרכיו ושירתה את אבי במסירות נפש עד רגעי חייו האחרונים. גם אנשי סוכצ'וב שילמו לו על כל מעשיו הטובים ובקרו אצלו תמיד. עלי להזכיר במיוחד את ר' אלכסנדר זישא פרידמן הי"ד, למרות כל הטרדות שלו, שהיה נמנה על ראשי העסקנים בגיטו ורשה, מצא תמיד זמן לבקר אצלו. אבי קיבל את גורלו בצידוק דין מוחלט, רק לבו כאב על משפחתו ועל גורל כלל ישראל. תדיר הביע את שמחתו על שכבר עבר את שנת השישים ואין לו לחשוש ממיתת כרת.

משאלה אחת היתה בפיו, שיטפלו בו אחרי מותו, כמו שהוא טיפל כל חייו ביהודי סוכצ'וב שהלכו לעולמם. מזישא פרידמן ביקש שיקבל קבר לפי הדין. כולם הבטיחו לו וגם קיימו, ואולי אף קנאו בו, על הזכות ללכת לעולמו במיתה רגילה, כשהוא שוכב על מיטתו ובני משפחתו וידידיו מלווים אותו בדרכו האחרונה.

ביום ט"ו בסיון תש"ב הוציא את נשמתו הטהורה. תקופה נוראה ואכזרית היתה אז בגיטו ורשה, עשרות אנשים מתו יום יום ברחובות מרעב. מאות מתו ממחלות מדבקות, כתוצאה מתנאי הדיור הבלתי סניטריים. לפי הסטטיסטיקה היו בכל יום 500 מתים. בגלל זה היו קוברים עשרה אנשים בקבר אחד.

כל אנשי סוכצ'וב שנודע להם על פטירת אבי באו ללוויה. אנשי חברה קדישא של סוכצ'וב עם ראש המתעסקים ר' אהרן אליעזר צימריינסקי הי"ד עסקו בטהרתו. הודות להשתדלותו של ר' זושא פרידמן קיבל קבר יחיד, ואחרי פטירתו הספידו ר' זושא. עוד חרותים בזכרוני הדברים שאמר, את כל היגון, השבר והכאב שבקע מלבו — ואולי לא הספיד אז את אבי בלבד, אלא את כל יהודי סוכצ'וב שהושמדו ונהרגו על קידוש השם, ואת כל אלו שלבם נקרע מן הטרגדיה הגדולה והאיומה הזאת. — ואולי הספיד אז את משפחתו ואת גורלו הוא.

אף שהדברים האלה הנכתבים ביגון לבי, מצבה הם לזכרון בית ההורים שלי, אבל יחד עם זאת מצבה היא לכל בתי היהודים בסוכצ'וב, שהיו דומים לבית הורי. ככה היה נראה בית ההורים שלי.

מזכרונות אלה שאבתי את הכח לשאת בכל הצרות, עינויים, השפלות, שעברו עלי במחנות עבודה והשמדה, ומן הבית הזה קבלתי את הבסיס המוסרי, לא לאבד את צלם האלוקים בכל תהפוכות הזמן, ובזה למעשה טמון הנצחון הסופי של עם ישראל למרות כל המרטירולוגיה שלו.

תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים ויהיה זכרם ברוך לעולמי עד.

יעקב צדקוני

אבא ז"ל

(אברהם רכטמאן)

בהעלותי קוים אחדים לדמותו של אבי ז"ל, אני עושה זאת משני טעמים: להציב לו ציון לדורות במקום מצבת־האבן על קברו שנהרסה בידי טמאים ולתאר דמות של תושב סוכצ'וב — יהודי „בעל בית", סוחר ובעל בעמיו, המייצג שכבה שלמה של יהודים מסוגו ומעמדו.

נולד בזאקרוצין, עיירה על נהר הויסלה בפולין הקונגרסאית. אמו, מרת מ ל כ ה, ילדה לו חמישה בנים ושתי בנות וגידלה אותם לחופה ולמעשים טובים. אביו, ר' ד ו ד, היה יהודי תלמיד־חכם וירא שמים. סוחר יערות וקבלן — ספק של עצים לצבא הרוסי.

את שנות ילדותו בילה אבא ביערות פולין מוקפים כפרים, גני פרי ושדות בר. מכאן — אהבת הטבע והכרת חיי הכפריים, לשונם, מנהגיהם ודרכי המשא־ומתן אתם. הבקיאות בהווי הכפרי עמדה לו, לאבא, ברבות הימים, כאשר סחר אתם.

בהגיעו לגיל הבגרות ומועד התייצבותו לבדיקה הצבאית התקרבה, לא שעה להפצרותיהם ועצותיהם של קרובים וידידים להשתמט מחובת ההתגייסות על ידי מתן שוחד או הטלת מום בגופו.

שלושה דברים הביא אבא אתו מן הצבא: את כלי הנגינה, את הכובע הצבאי ואהבה ללחם שחור... היה אוכל ממנו פרוסות קצובות במשך ימים אחדים, נהנה ומעלה זכרונות מרובים בלב ומעטים בעל־פה מתקופת שרותו בצבא. לאחר נשואיו עם אמא התיישבו הורי בסוכצ'וב, ואבא פתח חנות של כלי־ברזל. אבא היה איש העבודה והחריצות. ברוב מרצו ובקיאותו ידע לשרת מספר קונים בבת אחת. רק לעתים רחוקות, ביחוד בימי הירידים השנתיים, היה מבקש עזרתה של אמא. בבוקר, עם פתיחת החנות, עוד לפני בוא הקונים הראשונים, היה מזמין חנונים שכנים ועוברי אורח מבין מכיריו שהיו חוזרים מתפילת השכמה — לכוס תה. בשעת השתייה היו משוחחים בעניני פוליטיקה, מסחר, ולא נמנעו מאבק רכילות.

אחת לחודש בערך היה אבא נוסע לוורשה לקנות סחורה מאת הסיטונאים, דברי לבוש והנעלה למשפחה. את המידות והמספרים ידע בעל־פה ולא קרה שדבר־מה לא יתאים למי שהיה מיועד.

איש עניו וצנוע היה. נעים הליכות ובעל נימוסים נאים, מילא את חובותיו לקהילה, תמך במוסדות הצדקה שבעיר, אולם התרחק מעסקנות ציבורית. עם זאת כיהן במשך שנים רבות בשני תפקידי ציבור: גבאי ה„מנין" שבבית אחי משה וחבר ועד ההורים בבית־הספר „התחיה" ששני בניו למדו בו. את תפקידיו אלה מילא בשקידה, בדייקנות ובאהבה. החדר המיוחד שבו היה „המנין" היה תמיד נקי, ריהוטו נאה, הפרוכות וה„מענטעלעך" של ספרי התורה הדורים ומקושטים. נרות להדלקה ויין לקידוש היו מוכנים תמיד. דאג לתאורה מוגברת בשמחת תורה, לקישוט החדר בירק בשבועות, לשבת על הרצפה בט' באב וכו'. שמץ של גאוה היה ניכר בפניו בשעה שעמד בשבתות ובחגים ליד ספר־התורה, בצדו האחד הבעל־קורא ובצדו

ר׳ אברהם רכטמן ז״ל

השני החזן, והוא לוחש לו את מי להעלות לתורה. אחת לשנה — בשמחת תורה כמדומני — נהגו מתפללי „המנין" לבחור בגבאי לשנה הבאה. ומכיוון שאבא היה המועמד היחיד היה נבחר תמיד מחדש. הבחירה הזאת עלתה לו „בקידוש" שנערך בביתנו. המשמש דפק „בשולחן" והכריז, כי הגבאי מזמין את „העולם" לקידוש. בבית כבר היו השולחנות ערוכים מראש — כי הבחירה היתה מובטחת — ולמת־פללים הוגש כיבוד: דג מלוח, רקיקי־ביצים, יי״ש, יין ועוגיות, הורמו הכוסיות ונשמעו איחולי „לחיים" ושנזכה לשנה הבאה לחזור ולבחור בבעל הקידוש לגבאי.

אבא היה מסור מאד למשפחתו, ועל כן אהוב עליה. האחים והגיסים נהגו להתייעץ עמו בעניני מסחר, שידוכים וכו׳. כשאחד האחים שכב חולה בבית־חולים — ישב ליד מטתו ימים ולילות. כשברחה בת אח לחוץ לארץ אל בחיר לבה, בניגוד לרצון הוריה, נסע אבא אחריה. הצליח לגלות מהר את מקום מחבואם, לשדלם שיחזרו לבית הוריה לחוג את כלולותיהם ולהשפיע על האח שיסכים לכך. מבצע־בזק קשה זה הקנה לאבא הערצה. המאורע הזה התרחש סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה וכתוצאה ממנו נגדע הענף הסוכצ׳באי מגזע הרכטמאנים.

יעקב צדקוני

החצר של משה רכטמאן

א

על חצרות מלכים שמעתי וקראתי, על סף חצר של „פריץ" פולני דרכתי, לתוך חצר של צדיק הצצתי, וחצר מסוג אחר לגמרי הכרתי, כי גדלתי בה.

חצרו של הדוד משה היתה גם חצר במשמעותה הפשוטה של מלה זו, גם בטוי של אורח חיים, של „נוסח". חזית הבית השתרעה באורך של כ־25 מטר. שער ברזל כבד היה תלוי בכניסה, פתוח תמיד. משני עברי הכניסה היו שני ספסלים ארוכים, מיושבים כל שעות היום ובעיקר בערבים. הכניסה לחצר היתה מרוצפת עץ ובה שתי דלתות לדירותיהם של שני השותפים: משה רכטמאן ולייבוש גראובארד. בכניסות אלו השתמשו רק להכנסת אורחים נכבדים ובימי שמחות משפחה. דירתו של הדוד משה היתה מרווחת מאד וכללה סוכה, בחג הסוכות היו מרימים את הגג במשיכת חבל ושמים עליה סכך. כן היו בה חדר־משרד וחדר־תפילה.

החידושים הטכניים שמהם התרשמתי אז במיוחד היו: פעמונים חשמליים שפעלו באמצעות סוללות ומכבש להעתקת מכתבים שנכתבו בכתב־יד. ביראת כבוד התייחסתי לפסנתר־הכנף הגדול המבריק בצבעו השחור ולקופת־הברזל הכבדה בעלת שתי הקומות.

מדיירי הבית שמורים בזכרוני במיוחד קצין המשטרה הרוסי ו„דער קליינער לייבעשל", העגלון בעל הכרכרה שהסיע נוסעים לתחנת הרכבת וממנה. הוא היה נמוך קומה, „הנמוך ביותר" בעיירה, בניגוד ל„הויכן נח" שהיה גבה־קומה ביותר. כשנזדמנו שניהם ברחוב היו הבריות אומרים: יום הששי הקצר ושבת הגדול. יהודי חביב וטוב לב. אנו, הילדים, מצאנו עניין גדול יותר בחלק האחורי של הבנין. שם נמצאו האורווה, הרפת, שובך היונים, מחסנים שונים, המכבסה ומרתף הקרח. משם היתה גם הכניסה לגן הפירות המטופח שהשתרע על שטח נרחב.

הדוד משה היה עשיר העיירה, „הגביר". הלא יהודים קראוהו „פאניע דז'עדז'יצו" — אדוני הפריץ ונשקו ידו. הוא ניהל עסקים עם השלטונות הרוסיים ועיסוקו עקירת יערות ממשלתיים. העבודה ביער אחד נמשכה שנים אחדות. לידו הוקמה מנסרה מיכנית. הדוד העסיק פועלים לא יהודים רבים. כורתי עצים, עגלונים, עובדי מנסרה ומשיטי העצים על פני הויסלה לדנציג. העובד היהודי היחידי היה

בן־משפחה ששימש מנהל־חשבונות, שלם ומפקח וכינויו „דער שרייבער".

כשנשאל דודי פעם למה אינו מעסיק מנהל חשבונות בעל מקצוע, ענה הוא בחיוך, כי מזה עלול להגיע לידי מסקנה כי העסקים נמצאים במצב של דיפיציט... הדוד נהג לנסוע בכרכרתו המפוארת בת שני גלגלים לכפרי הסביבה בעניני עסקיו, או מחוץ לעיר לשם טיול. בכל נסיעה היה לוקח עמו את רובה־הציד בעל שני הקנים. על הרובה היתה גאוותו, כי היה היהודי היחידי בעיר בעל רשיון לרובה. כרגיל היה תלוי בחדר המיטות, מעל למטתו.

באחד מאגפי הבית היו חדרים מיוחדים לאורחים. כשם שידע הדוד לארח פקידי־ממשלה רמי־מעלה, או קצינים, כן ידע לאכסן בביתו תלמיד חכם או רבי עובר אורח. הוא תמך בקביעות בבית הרבי ר' אברהמ'לע (בורנשטיין) ובישיבה. בעד מעשהו זה הוענק לו עיטור של זהב והועלה ל„סוחר מדרגה (גילדה) ראשונה". בן שחלה עליו חובת גיוס לצבא שוחרר, ותעודת השחרור המלא („כרטיס לבן") הובא אליו הביתה. בשבת שלאחר כך נערך קידוש במנין ומסיבה בבית ועל המשפחה הומטרו ברכות „מזל טוב" לרגלי „שחרורו" של הבן.

שנה שנה היה הדוד נוסע עם רעייתו למעיינות המרפא בצ'כוסלובקיה, או בגרמניה.

כשהשיא הדוד את בנו ברוך, הוזמנו לחתונה להקות אחדות של כלי־זמר ובדחנים מן המובחרים שבמדינה. מספר האורחים הגיע למאות. כולם אוכסנו בבית־מלון גדול לכל שבעת ימי המשתה. לרשותו של כל אורח הועמד משרת מיוחד. כל מסיבה של שבע הברכות דמתה למשתה החתונה: מעדנים ויינות, ריקודים ונגינה, בדחנים וכו'. זמן רב לאחר כך גלגלו בני המשפחה בפרטי הפרטים של השמחה הזאת, ולא נלאו מלספר ולחזור עליהם, עד שבא מאורע אחר לענות בו...

אחרי כן התחילה לפקוד את הבית תקופה של פגעים ואסונות, כמחלתו של הדוד; בריחת הבת רבקה אל אהובה לחוץ־לארץ ומותה כעבור שנה, בשעת לידה, בבית הוריה; אי הסכמת הבן הצעיר פנחס־אליהו לשאת את אחותו החורגת חנה ועוד. לכל אלה נוספו, כמובן, פורעניות המלחמה.

ישראל רוזן

ברנרד קמפלמכר-מורה העיר!

כמה זכרונות וסנטימנטים מעורר כיום השם הזה בלבם של אלה שגדלו ונתבגרו בסוכצ'וב, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

כשאני משווה לנגד עיני את דמותו מלאת החן והקסם, דומה עלי שאני רואה לפני את פסטלוצי — מחולל המהפכה בשדה החינוך בעולם, או את המחנך הדגול יאנוש קורצ'אק — כי בעירנו סוכצ'וב מילא הוא, ללא ספק, את התפקיד והשליחות שמילאו פסטלוצי או קורצ'אק לגבי חניכיהם. ואין משום גוזמה בהשוואה, נהפוך הוא: — פסטלוצי הניח אחריו ספרים למורה ולמחנך בתחום הפדגוגיה והפסיכולוגיה של הילד; קורצ'אק אף הוא הניח אחריו ספרים בשדה החינוך וכן תלמידים, שחינך בתוך כתלי מוסדו ב„ריפובליקת הילדים" ליד וארשה, ואילו קמפלמאכר לא השאיר אחריו ספרים, אלא תלמידים בלבד. ולאו דוקא ילדים שנתונים היו לחינוכו ולמרותו בכתלי בית־הספר. קמפלמכר חינך את כ ל ה נ ו ע ר ש ב ע י ר נ ו, היינו גם את הילדים והצעירים שלגביהם לא היתה לו שום סמכות חוקית או מוסרית או זכות כלשהי, ובודאי שלא לפי בקשת הוריהם.

והוא הגדיל לעשות: — הוא הבין וידע, שבעיירה כסוכצ'וב בשנות 5-1924 לא יצליח לרכז סביבו נוער מהבתים המסורתיים והאדוקים, להביא נערים ונערות תחת קורת גג אחת, להעסיקם בספורט ובמשחק ובבילוי חברתי, בנשף, בריקוד, בשירה ובנגינה ובטיול. על כן חרש חריש עמוק בלבות האבות והאמהות, טרח והשקיע זמן, סבלנות, מרץ, יזמה, תבונה — עד שקנה את לבם, לא של הנוער בלבד אלא גם של האבות והאמהות.

הוא פשוט שיכנע את ההורים, אפשר לומר — חינך אותם — בקסמו האישי, בחנו, בנועם הליכותיו; ידע למצוא גישה לכל יהודי בעיר, לצעיר ולזקן העבדקן, לחסיד ואף אל רב העיר הגיע. ואמנם, הוא הכיר והוקיר את רב העיר, וידוע לי, כי יחס ההוקרה היה גם הדדי, כלומר שגם הרב הוקיר את ה„מתבולל" הזה.

אמנם קמפלמכר היה חפשי בדיעותיו ועבד בשבת כמורה בבית הספר הממלכתי, אולם לשבחו ייאמר כי הוא — המתבולל כביכול — לא ניסה מעולם להעביר יהודים או ילדי ישראל על דעתם או להרחיקם מכור מחצבתם. כל מה שביקש לא היה אלא

להביא אור וחדוות חיים, קידמה ותרבות ונימוסים נאים לעיירה. מעולם לא הלעיג על אורח חיים של העיירה בשנים ההן, לא לעג לקאפוטה ול„שייטל", אף־על־פי שהיה רחוק מזה, והשכיל למצוא שפה משותפת גם עם אדוקים וחובשי ספסלי בית המדרש, לקנות את לבם, אהדתם, הוקרתם ואף אהדתם. על כן השכיל לפעול בקרב הנוער ללא הפרעות מצד ההורים והחוגים החרדים, אלא אפילו בהסכמתם. הוא שדאג, כי בקייטנה בכפר, לשם יצא עם עשרות ילדים וצופים בימי הקיץ, יינתן לילדים אוכל כשר. יתר־על־כן, אף דאג שהילדים יתפללו בבוקר!... הייתי עד למקרה בקייטנה זו, אליה יצאתי עם קבוצת צופים, שעה שקמפלמכר שאל ילד אחד מבית אדוק אם כבר התפלל. וכאשר השיב הילד בשלילה, ציווה קמפלמכר על נער אחר שישאיל לו את התפילין...

ליב פרשטנברג

האשה חייקל „בעל העגלה"

היא היתה „בעל־העגלה" היחידה בפולין. לא גבוהת קומה, לא חסונה, אך מצעדה גברי, איתן. פנים שזופות, ועיני תכלת של אשה יהודיה נלבבת, של אמא רחומה.

ומכובדת היתה בעירה... יהודים חסונים כאלונים, עגלונים מדורות, סייסים אלימים, הכל רחשו לה כבוד.

חייקל ידעה לא בלבד לנהוג בסוסים, בשיירות שלימות, בדרך לוארשה, אלא גם לעמוד בפרץ בכל תקלה, כגון כאשר נשבר אופן של עגלה עמוסה. וכאשר חלה סוס, ידעו הכול שיש לפנות אליה. והיא הפשילה שרוול מעיל־הגברים שלבשה תמיד, וטיפלה כהלכה בסוס, בוטרינרים לא רחשה אמון יתר. נזקק אחד לקנות או להחליף סוס — ושאל לחוות דעתה. לא לקחה דמי־תיווך. אדרבא, נכונה היתה תמיד לסייע לעגלון מך ודחוק בכספה, ובכסף שאספה אצל אחרים.

ולפלא הדבר, שאשה זו, אשר רוב ימיה עשתה בין סוסים ואורוות, ידעה לטפל גם באדם חולה, לא פחות מן החובש העירוני. ולא היה בית עניים, שנחלה בו אדם ולא היה כסף בשביל רופא, שלא הזמין את חייקל. היא ידעה הטיפול במקרה של נקיעת רגל, העמדת כוסות־רוח, וקבעה התרופות למחלות השונות. ולא אחת נזדמנה אליה אשה שתינוקה לקה במיחוש כלשהו, והיא, בידיה הגרמיות והכבדות, טיפלה בו ברכות ובעדנה.

בעלה, מושקו, היה נפח. נמוך קומה ממנה, חסון, בעל ידים אמיצות. לא היה בעל הדעה העיקרי בבית. אפילו בעניני העגלונות לא התערב יתר־על־המידה. שקוע היה בנפחותו. כשם שידע להשתלט גם על האביר שבסוסים, כן עלוב ומסכן היה לעומתה, ראש הבית.

אפילו גויים אהבוהו. הוא ידע את מלאכת הפירזול. גם לתקן אופן של עגלה. ושמו בפיהם, פאניה מושקו. ואולם בשטיבל בו התפלל, עם קצבים ונפחים, קראוהו לתורה בשמו: ר' משה בן שמואל הכהן. ושם, בשטיבל, הוא שם עינו בבעל הקורא, הבחור פייוול, ובחר בו כחתנו, בעל בתו הבכורה. אם הוא עצמו אינו בקי באותיות הזעירות, יהא חתנו למדן. וכשסיפר על כך לאשתו, לחייקל, לא היה דבר שקשה

עליה להשיג — וביחוד למען למדן כזה. מכרו רתמה ועגלה, לקחו הלוואות, צירפו נדוניה, שכרו דירה וריהטוה וערכו חתונה כדת וכדין. כל העיירה הוזמנה לשמחה. מעולם לא סירב אדם להיענות להזמנתה להשתתף ב„שמחה" שערכה, בביתה הקטון שגבל במפחה ובאורוות הסוסים. ואם חסר מקום — סעדו במשמרות. ואולם, לנשואי בתה היא שכרה את האולם הגדול ביותר בעיירה, של מכבי האש, והזמינה בנוסף לידידיה הנפחים, העגלונים, את כל נכבדי היהודים וכן את נכבדי הנוצרים עם ראש העיר בתוכם.

ועד אור הבוקר סעדו ורקדו ושמחו.

מה לא עשתה למען ילדיה? משנוסדה בסוכצ'וב גימנסיה, היתה בתם הצעירה לתלמידה בה. מהראשונות.

ואשר לצעיר הבנים, חיים ניסן, והוא גם בן יחיד, הגתה תכניות שונות.

....זאת ועוד. היא — ולא בעלה — היתה אולי האשה היחידה בפולין, חסידה של רבי. בחרה ברבי צנוע, בפרבר של וארשה — הרבי מגרוכוב. והיא העניקה לו אהבה וכבוד. עם כל נסיעה לוארשה לא שכחה להביא לו מתנה. וכל קיץ היה הרבי מגרוכוב בא לנוח בביתה, אשר בין המפחה לאורוות הסוסים. והיא קורנת אז מרוב שמחה ואושר. וביחוד בליל ששי. בעלה לבוש בקפוטת משי, יושב ליד הרבי. ומתכנסים אצלה בעלי־מלאכה ויהודים סתם. הרבי אומר דברי תורה, ושרים זמירות חסידיים עד לשעה מאחרת בלילה. והיא, לבושה בשמלת־שבת, רחוצה, כעומדת מן הצד, רוויה אושר — הלא היא קונה מצוות ועושה מעשים טובים...

שופעת מרץ היתה. נוסף על העגלונות והמפחה היתה בעלת מחסן פחמים ועצים. בשנים שקדמו למלחמת־ההשמד הקימה בניין — חומה — לאחר טרדות ויגיעות רבות — על מגרש שלה. בלשון הפולנית הרצוצה שבפיה טענה באזני עורכי־דין ושופטים, בקפלי שמלתה טמונות התעודות והאישורים למיניהם, והיא בעיצומה של פעילותה, אילולא... ספטמבר 1939.

ביום השלישי למלחמה היתה סוכצ'וב יודן־ריין. יום תמים הופצצה העיר הפרוזה, הפצצות הראשונות פגעו בבית־הכנסת. בבהלה נמלטו היהודים לוארשה. הניחו אחריהם הכל. גם זקן וטף יצאו לדרך ברגל, ורק מעטים בעגלות, שמחירן האמיר מאד. לעת ערב היתה העיר ריקה מיהודיה.

העגלה האחרונה היתה של חייקל. יחידה ניצבה על העגלה הגדולה וסידרה החבילות, השקים המלאים חפצים, כרים, כלים — אחרית „רכושם" של יהודי סוכצ'וב. העגלה גאתה וצבתה כענק. בידיה המיובלות טרחה. ברגליה הנעולות מגפים כבדות דרכה על החבילות כדי לשייר מקום למטען נוסף. לא עמדה על המקח. באמנות אחזה במושכות והסיעה העגלה העמוסה לכביש בואכה וארשה. והכביש — גדוש אלפי פליטים. מהומה וצעקה. ליד אבן, בשולי הכביש, מאחורי עץ — יושבת עקרת־בית מכובדת מסוכצ'וב. משותקת, זועקת וקובלת הלמאי משאירים אותה. יהודי נגיד רכש עגלה זעירה, רתם עצמו בה, ובנו ואשתו (מורה

ב„יבנה") דוחפים. והנה צועדות שלוש ישישות. לא עברו קילומטר אחד, ואין הן עוצרות כוח להמשיך, ומתפללות לסוף קל...

חייקל עוברת על פניהן, מבחינה בהן, יורדת בקפיצה זריזה, ומושיבה את שלוש האומללות בעגלתה. היא עצמה תפסיע ברגל. אולם עד וארשה לא הגיעה.

עם שחר הגיע ההמון המעונה לבלוינה. הדרך לוארשה סגורה. משמרות צבא. כי הדרך שמורה רק לצבא הנסוג. ההמון פונה לעבר ויסקיט. בהלה ומבוכה. משהאירה השמש חידשו הגרמנים הפצצותיהם הרצחניות. הם טסים מעל לראשי הבריות וקוצרים בהם. האנשים עוזבים שארית רכושם ונמלטים על נפשם. אף לא היה מי שישדוד.

ואך חייקל בלבד — לא נמלטה.

היא לא נטשה את חפציהם של יהודי סוכצ׳וב המורדפים והמעונים, שהפקידו בידה. סבורה, שיש להציל את כל הניתן. לא נפחדה בפני החיילים שחסמו הדרך בכביש הראשי לוארשה. היא בקיאה בכל שביל ומשעול — ומגיעה לפרושקוב העיירה.

כאן נתקלה בהפצצת־אימים. נפלו סוסיה. ובלעדיהם, הלא היא כגוף ללא נשמה. גם עתה אין היא נוטשת החפצים. בכוחות עילאיים, בעזרתם של יהודים מפרושקוב, היא מאספת את כל החבילות, השקים, הסלים למקווה המקומית.

ומיוגעת עד כלות הכוחות היא מגיעה ביום ששי לוארשה, השוט בידה — זה כל מה שנותר לה.

ובתום המלחמה אצים ניצולי סוכצ׳וב לפרושקוב, ומקבלים שרידי רכושם שנשתמרו, בדרך נס, במקווה.

היכן, באילו כבשנים, נתנו נפשם בני משפחת חייקל — לא נודע. בדוד־המוות הגדול של גיטו וארשה אבדו גם הם.

המפחה, האורוות, ביתם הדל — הכל נמחה מעל פני אדמת סוכצ׳וב. ולא שרד שריד מן החיים שהמו, שפעמו, שסערו, שהיו רוויים צער וחדווה. במקום זה קיים עתה שוק. שוק נקי — משל לא קיים היה כאן דבר...

ואך זכר אחד קיים. הבית בן שתי קומות ברחוב ורשאווסקה, שחייקל בנתה אותו בשעתו, ונוצרים מתגוררים בו. ותלוי עליו שלט — פח קטון עליו רשום באותיות לטיניות בלשון פולין:

חייקל קארו, בעלה וילדיה — הי״ד, זכרונם לברכה.

והלא הם קורצו מהיסוד העממי, הטוב והנלבב, ממנו קורצה כל עדת יהודי סוכצ׳וב.

ו

הווי

מ. ב. שטיין

איש הלמד־וו

(מעשה שהיה)

מ ותו של איש הלמד־וו יוצא ללמד על חייו. והיה היה בסוכצ'וב, מלבד הרב, אחד איש הלמד־וו, שגונן על העיר.

המפתח לנסתרים שבזכותם קיים העולם, מונח תחת כסא הכבוד, ואין יודע סודו אלא הקב"ה בעצמו. כוחם — על אחת כמה וכמה. אין טעם לדבר עליהם בחייהם. ככל שהנסתר — נסתר יותר כן רבה גדולתו. ואך במותו הוא מתגלה. וכך ארע ביקיר הסנדלר.

על קלסתר פניו זרח צלם אלקים. חוורון ואצילות — כאבן טובה, וזקן ארוך, רחב היורד על מדותיו. זקן כסף. וזכה יקיר שוסטר, שבעיר לא נתנו הדעת עליו, סנדלר מטליא... אלא שבליל שבת לאחר שכבר כבו הנרות והעיר שקעה בשינה עמוקה — מתעורר היה יקיר שוסטר, וקורא בקול המשי, החדור תחנונים, את יהודי סוכצ'וב לאמירת תהלים.

הוא לא עורר איש משנתו, חלילה, ובשבת לא כל שכן, מעודו לא נגע בזבוב על הקיר. הוא אך ביקש לקום לאמירת תהלים, וסלסל בקולו הרך:

הערט נאָר צו מיינע ליבע לייט,

וואָס איך וועל אייך זאָגן:

דער זייגער האָט שוין דריי געשלאָגן

שוין צייט צו גיין תהלים זאָגן.

(שמעו־נא, רבותי, האהובים / את אשר אומר לכם: / השעון כבר צלצל שעת־שלוש / והגיעה השעה לאמירת תהלים).

וקולו נשמע מקצה העיר עד קצה. ולא יהודים בלבד עורר, אלא אף גויים. הוא עורר שדות ויערים, ושום גוי, לרבות הכומר והמפקד, לא העז לגעור בו, מדוע הוא מעיר את הבריות בחצות ליל. הם נאלמו נוכח קול־המשי שלו. אין זאת אלא שדוד המלך נתלווה אליו ושמר צעדיו.

וכך נהג שנה אחר שנה, — בקיץ ובחורף, בשלג עמוק ובסופות פרועות ובכפור נורא, מהלך היה בלילות ששי לקרא לאמירת תהלים — וקולו ממלא חלל בית מדרש.

ועד שפתחו בשבת בבוקר בתפילה כבר סיימו בעלי־בתים, חייטים וסנדלרים, אמירת פסוקיו של נעים זמירות ישראל וקולם פתח שערי הרחמים.

ואולם, ידי עשיו גברו על הקול קול יעקב, ובתשעה באב, היום המוכן לפורעניות, הסית הסטרא אחרא למלחמה. בעיר קמה מהומה. ליד המגדל, שם תלוי היה כרוזם של הגויים שקרא את היהודים למלחמה, עמדו יהודים, גברים ונשים, ובכו והתפללו לקריעת רוע הגזירה. ואך אחד בלבד — יקיר הסנדלר, לא זז משרפרף הסנדלרים שלו. עיניו השופעות אור לא הרים, ודפק מסמר אחר מסמר בסוליה הקשה. עברו חלפו אנשים על פניו ודקרוהו במבטי עיניהם:

— וכי מה איכפת לו? בנים אין לו, המצווים להתגייס למלחמה, והוא עצמו כבר זקן.

ויקיר הסנדלר לא נענה. כאילם ישב ותקע המסמרים בסוליה הקשה, ועיניו הבהירות שהתנוצצו ככוכבים מושפלות. וכי מה נחמה היתה בפי הסנדלר המטליא, לאומללים, הנאלצים להסגיר את יקיריהם לידי עשיו?

ר' לייב זבדזקי ואשתו פרימט, המייסד של החברה תנ"ך

משה לבנון

הלא הוא הבטיח לך...

לפני שנים הרבה היה בסוכצ'וב שואב־מים ושמו קלמן־יעקל.

היו בעיירה שואבי־מים אחדים מן הבזורה, ובימות הקיץ נדפה מהם רטיבות. בחורף עטופים היו פרוות, שקפאו כקרח.

ואולם, דלייו של אף אחד מהם לא דומים היו לדליים של קלמן־יעקל. תלויים היו על אסל כבד, משל היו חביות, והוא סחבם זקוף־קומה, מסתכל נכחו בעינים שריסים בולטים אדמדמים אפפו אותם, כמו קיבל על עצמו לכפר בעמלו על חטא שחטא, ולא הובלת המים, או דבר אחר מענייננו.

מעולם לא ידע כמה פעמים סחב דליי־מים, ולאילו בתים. משנשאל, כמה פעמים סחב מים, הוא נבוך, והפליט בקושי:

— „יותר מחמש".

אך יתכן שסחב עשר ועתים עשרים פעם.

אף לא דרש תשלום בעד סחיבת המים. דבר זה לא היה מענייננו, אלא של אשתו פריידה. היא שערכה החשבונות, ואגב כך, כדרכה, מדברת היתה בגנותו, ומספרת על חייה הקשים עמו ונוטלת המגיע לה.

קיץ וחורף, עם שחר, אומרים היו קריאת־שמע, וקלמן־יעקל נטל את הדליים הגדולים, תלאם על האסל, נשק למזוזה וירד לנהר. מילא אותם מים וחזר העירה. וכך היה הולך וחוזר, ללא עייפות, ומבלי לנוח ומבלי להוציא הגה מפיו. ונתעורר הרושם, שלנצח יהא הוא מהלך אל הנהר לשאוב מים; ואולם, בפתע, הוריד מכתפיו האסל והדליים, ושוב פנה לעבר הנהר, שלא כדי לשאוב מים, אלא — חכה בידו — לצוד בה דגים.

אם העלה קלמן־יעקל אי פעם דג בחכתו — לא ידע איש. ופריידה? אפשר כן, ואפשר לא. מכל מקום ברור, שהוא לא מכר דגים. עד לשעת הערב עומד היה על שפת־הנהר, החכה בידו, ומסתכל במים. ועם בין השמשות חוזר היה אל בית המדרש למנחה־מעריב.

ובבית המדרש לא הרחיק מעולם לכת מקצה השולחן שניצב סמוך לדלת, ליד שני התנורים הגדולים. וכך, ידיו מורדות, הסתכל בארון הקודש, ולא נע ולא

זע. ואך הניע בראש, משל הסכים לדבריו של מישהו — ותו לא. לא „אמן", ולא „ברכו". ובקצהו של אותו שולחן עומד היה גם בימות חג בשעת התפילה. וטליתו הנקייה כמו תלוייה עליו. וידיו מורדות תחתיה, כמו בשעת סחיבת המים, מבלי לנוע, עמד והסתכל.

„בעליה" לספר התורה לא נתכבד מעולם. לא ידעו, אם יודע הוא לברך על הספר — ולהעליבו לא רצו. ואולם, פעם בשנה, בשמחת תורה, נתכבד בהקפה. הספר בידו, מפסיע היה בשקט, מבלי לפצות פה, כמהורהר. לא שר, לא רקד, לא שמח בספר התורה, ואך הסתכל נכחו —

בעיר הכירו אותו היטב. — „סופך להיות קלמן־יעקל" — הזהירו אמהות את ילדיהם שהתרשלו. — „אינך אלא קלמן־יעקל" — נהגו חנוונים לעלוב איש ברעהו. והוא היה מסיים דרך חייו כ„קלמן יעקל", ואיש לא היה מדבר אודותיו, אילולא מעשה שאירע בו:

ביום תמוז חם, לעת צהריים, עמד כדרכו ליד הנהר, החכה בידו. והנה נתקרבה לנהר כרכרה ומתוכה ירד סוחר, פשט בגדיו ונכנס למים, להתרחץ. קלמן־יעקל לא נתן דעתו על כך, וודאי שלא דיבר עם הזר, ואפשר גם לא הבחין בו. הזר התרחץ, יצא מהנהר, לבש בגדיו — וכשם שבא כך נסע לו ושוב פשטה דממה ליד הנהר, וקלמן־יעקל המשיך להסתכל נכחו —

בפתע התחילה חכתו נעה כלפי מטה, המצוף עם הפתיון עמה. קלמן־יעקל לא נתרגש. הוא ראה בכך סימן, שמן השמים שלחו לו דג. הרים את החכה, הוריד מן הוו דג מכסיף, ושם אותו בסל שניצב לידו. והנה הבחין בשקיק שמוטל היה סמוך לסלו. והוא מהרהר, אם ירים אותו או לא. לא היה להוט ביותר, אולם משיכה נתעוררה בו והרימו. — לא היה זה שקיק זעיר, אלא ניכר וגדוש מטבעות זהב וכסף.

—„ראשים מתים" — הרהר, ויש לקברם. חפר בור, שם בו את המטמון, ותקע בו ענף למען ידע מקום הקבורה.

אך לא יצא זמן רב, והכרכרה חזרה למקום, ומתוכה יצא הסוחר אחוז יאוש. במקום הזה הוא טבל — ואיבד מטמון של כסף. הוא מחפש ומחפש ומסתכל בקלמן־יעקל:

— „אבד לי בכאן כסף רב, מטבעות זהב וכסף, אני אומלל".

— כסף? לא, כסף לא ראה קלמן יעקל, אלא ראשים. ראשים מתים מצא וקברם.

— היכן? — והוא מצביע על הענף התקוע באדמה.

הסוחר זונק למקום, ומגלה אבידתו. מלא שמחה פונה הוא אל קלמן־יעקל:

— ר' יהודי, הצלתני. ונוטל חופן מטבעות זהב ומוסרם לו. — קח! קח! משפחה שלימה הצלת, קח דמי טרחתך!

— ראשים, ראשים מתים — לשם מה דרושים הם לי? — ממלמל הוא.

הסוחר הנדהם דוחף הכסף לידו, ואומר:

— „קח! אין זו גניבה, חלילה. מצוות השבת אבידה היא".

— „אך לא ראשים מתים"...

מסתכל בו הסוחר כעל מטורף. ואז נסע לרבי ר' אלעזר'ל, סיפר לו המעשה והשאיר בידו הכסף לצדקה.

נטל הרבי את הכסף. אין חסרים עניים ונצרכים בעיר. אך המעשה עצמו תמוה היה בעיניו, אולם לא דיבר עליו.

לעת ערב, לאחר מנחה־מעריב, בא קלמן־יעקל במרוצה לרבי:

— „מיד לאחר שחזר מן התפילה הביתה, קידמה אשתו פניו בקרדום, ואחת החלטתה — להרגו נפש. בקושי נמלט".

שלח הרבי את שמשו לקרוא את פריידה.

— היתכן? התיצבת מולו וקרדום בידיך? רצית לרצוח את בעלך? בת ישראל...

— רבי, אין בכוחי לשאת עוד — כל חיי מרודים וקשים עמו. לא אוכל לשאת עוד. ואם שלח לו השם אוצר, אין זה נאה לו? אין הוא רוצה בחופן של מטבעות־זהב, שנתן לו הסוחר. לא, בבעל שכזה אין אני רוצה...

הסביר לה הרבי גודל חשיבות של מצוות השבת אבידה. קלמן־יעקל עמד בנסיון. לא רצה ליטול שכר תמורת המצווה. וגדול יהיה שכרו בעולם האמת, לאחר מאה ועשרים.

— אולם, מה יגיע לי ממצוותיו? מדוע חולפים חיי במצוקה?

— אכן, בזה הצדק אתך, פריידה. ואני פוסק שתבטיח לפריידה מחצית חלקך בעולם הבא. היא סובלת יחד עמך.

— אוי, רבי, — נחרד האיש.

והרבי נשאר יושב במקומו. — אין הוא, קלמן־יעקל, תם. הוא יודע גודל חלקו בעולם הבא.

קם הרבי ממקומו, ניגש אל קלמן־יעקל ואמר:

— „אמור נא, מי אתה?"

והוא כאחד שמבקשים להוציא ממנו בהונאה כל היקר לו, ענה:

— „רבי, יהא כאשר פסק הרבי — מחצית חלקי בעולם הבא מעניק אני לפריידה".

ומיהר לצאת.

שקע ר' אלעזר'ל בהרהורים. אם אין הוא, קלמן־יעקל, רוצה לומר — אין לאלצו. אולם העיירה כולה כבר ידעה על המעשה, ובעינים אחרות הביטו עליו. שוב לא הלעיגו עליו, והנשים מנחמות היו את פריידה כאשר קבלה על מרי חייה, —

— „הלא הוא הבטיח לך, לאחר מאה ועשרים" —

א

ששועים

משחקי ילדים

כמנהגם של כל ילדי תבל, נהגו גם ילדי ישראל בסוכצ'וב לשחק במשחקים שונים. אמנה כאן אחדים מהם.

1. משחק הכפתורים

היה מיוסד על זכייה והפסד. שיחקו בו שני ילדים ויותר. המשחק נערך על הקרקע, בהקשה באצבעות כיוונו כפתור אחד אל השני, ומי שהצליח לפגוע בכפתורו של חברו זכה בו. שיחקו גם בזוג ופרט. משחק הכפתורים היה נפוץ מאד, וסבלו ממנו בעיקר האמהות: הבנים היו סוחבים מן הבית כל כפתור שנזדמן להם, וגם לא נמנעו מלתלוש כפתורים מן המלבושים. המינים, הסוגים וערכיהם של הכפתורים היו מרובים, ואשרי המשחק שכיסיו היו מלאים כפתורים ומן המינים המשובחים...

2. סוס ורכב

במשחק זה נהגו לשחק פעוטים, בו זוגות ילדים. כלי המשחק העיקרי היה החבל. אחרים השתמשו במקל דק או בענף כשוט. החבל שימש רתמה. העבירו אותו על כתפי הילד ששיחק בתפקיד הסוס. הילד השני שהחזיק את קצה החבל בידו — היה הרכב. הרכב האיץ ב„סוס" בקריאות ושריקות, וכך היו דוהרים, בזוגות בחוצות העיר.

3. גנבים ושוטרים

משחק זה היה חביב על המשחקים בו בשני תפקידיו: בתור גנבים שדולקים אחריהם וכשוטרים התופסים את הגנבים.

לפי אות מוסכם נפרדו הגנבים מן הקבוצה והחלו בורחים ומסתתרים. השוטרים רדפו אחריהם ואסרו את אלה שלא הספיקו להסתתר. המאסר נעשה בעסק גדול מלווה קריאות וצעקות על מלות־חירוף בפולנית ורוסית משובשת וקשירת הידיים בחבל. מקל שימש רובה או חרב, בהם ליוו את האסירים לכלאם.

4. גילגול גלגלים

כלי־משחק זה הורכב מגלגלים וחישוקים עשויים מתכת או עץ ומקלות. הילדים הניעו את הגלגלים, חבטו עליהם במקלות שבידיהם ובדרך זו הריצו אותם.

משחק זה הקים רעש והמולה מרובה ברחוב מפאת שפשוף הגלגלים באבני הכביש או המדרכה, מכות הילדים על גבי הגלגלים וקריאות הזירוז.

5. „מלחמות"

במשחק זה שיחקו נערים גדולים בימות הקיץ לפנות ערב, וביחוד בשבתות ובמועדים אחרי־הצהרים בגן הציבורי, בככרות השווקים ולרוב מחוץ לעיר. מספר המשתתפים היה בלתי־מוגבל. היו אלה נערים שלא למטה מגיל הבר־מצוה, ואליהם הצטרפו צעירים יותר שלא הלכו „לחזית", אלא שימשו טור שני: עוזריהם ונושאי כליהם של הגדולים. המלחמות נערכו בזריקת אבנים בעיקר. בזמן הבשלת הערמונים שימשו אלה כבליסטראות.

לאחר שהגרמנים כבשו את העיר היה מישחק המלחמה בעיצומו. הלוחמים התקשטו בשיירי ציוד צבאי כחגורות ותרמילי־צד ועל כתפיהם תלו מוטות ברזל ארוכים וצרים שסימלו כידונים. חורבות הבתים ההרוסים והתעלות החפורות הוסיפו רקע מציאותי למשחק.

המשתתפים נחלקו לשני מחנות ותפסו עמדות. בראש כל מחנה עמד מפקד עז־נפש וקל־תנועה.

המלחמה נערכה באמצעות זריקת אבנים ממחנה למחנה. לא אחת נפצע לוחם בראשו, או בחלק אחר מגופו, עד זוב דם. חבורות ומכות יבשות היו דברים שכיחים. כשאזלו האבנים סיפק להם הטור השני אבנים חדשות.

המשחק היה מלווה גינוני־מלחמה, ביחוד בכל הקשור בשבויים. שחרורם בתום המשחק היה מלווה טכס רב־רושם של פדיון שבויים. תחילה הוחלפו אחד כנגד אחד, והיתר נפדו בציוד צבאי, כמו כידונים, תרמילים וחגורות.

ב

אפיזודות

אבא נידון למיתה

היה זה ב־1905. הדי תסיסת המהפכה הגיעו גם לעיירתנו. והנה, אפיזודה אחת מהם: אבא ז"ל ביקר פעם בבית קרובי־משפחה ושמע את העוזרת מעליבה את בעלת־הבית. התנהגותה הרגיזה אותו, תפסה בערפה והוציאה מאחורי הדלת.

התלוננה הצעירה לפני מי שהתלוננה, וכתוצאה מכך נדרש אבא להופיע לפני בית דינם של המהפכנים בשעת ערב מאוחרת, בחורשה מסויימת בכפר טרויאנוב.

אך אבא לא נענה להזמנה ולא הופיע למשפט, משום שלא ייחס לו חשיבות, או מסיבה אחרת. למחרת היום נמסר על־ידי שליח מיוחד פסק־הדין שהוצא נגדו שלא בפניו, לפיו הוא נידון למיתה. ועל החתום — פנחס גראובארד — קרוב־משפחה שלנו.

לאחר משא־ומתן מייגע הוחלף לאבא עונש־המות בכופר־נפש בסך של מאה רובל ופרסום מכתב התנצלות בעלון התנועה המהפכנית שהופיע בעיירתנו. בגנזי משפחתנו שמור היה במשך שנים רבות עלון קטן וצנום שהוכפל בהקטוגרף, ובו מכתב־ההתנצלות הנ"ל.

ה ס ו מ א

דמותו של „מאיר העיוור" שמורה בזכרוני כשהוא יושב במרפסת ביתו של לייבוש גראובארד, מקלו בין ברכיו, ממצמץ בעיניו הכבויות, אוכל מן המאכל שהוגש לו והבעת הנאה נסוכה על פניו. לידו עומדים בני גראובארד ומוסיפים לו עוד מנת אוכל.

כשגמר העיוור לאכול ושבע, בוחנים הסובבים את חוש המישוש שלו המפותח להפליא: נותנים לידו מטבע מתכת ושואלים לשוויה, אחר־כך מגישים לו שטרות־כסף בני ערכים שונים ומאיר מזהה אותם בלי קושי. לבסוף שמים לפניו דברי אריג וחתיכות־נייר צבעוניים ושואלים אותו לצבעיהם.

העיוור ממשמש בחומר המוגש לו, „מנחש" את הצבעים ואינו טועה. ויהי הדבר לפלא בעיני הילדים. ולסיום בא המבחן הקשה, המעניין והמשעשע ביותר: אחד מהחבורה פונה לעיוור ואומר לו: — מאיר, אחד הנוכחים יושיט לך את ידו לשלום, ואתה זהה־נא את האיש. העיוור מחזיק ביד המושטה דקות ספורות ומפטיר: זהו פלוני בנו של פלמוני. לתמהונם של הילדים אין גבול, אף־על־פי שכבר נוכחו שאין „מאיר העיוור" טועה לעולם.

פטירתו של הרבי

בילדותי היו אומרים, כי בזכותו של צדיק זה אני חי. זכות זאת נתגלגלה לי על־ידי המקרה הבא: בהיותי תינוק חליתי מאד ובליל שבת גברה עלי מחלתי ואבא — אף־על־פי שהיה „מתנגד" — רץ בשעה מאוחרת בלילה לרבי והתחנן לפניו שיבקש עלי רחמים. הרבי בירכני באימרה: „תעמוד לו, לתינוק, זכות שבת"! (זכות שבת זאל אים ביישטיין). ואכן אמירתו זו פעלה, כנראה, והבראתי.

בהיותי נער קטן נכנס פעם אבא הביתה נרגש מאד, ודש בגדו קרוע „קריעה". לאחר שנטל את ידיו סיפר, כי נזדמן במקרה למחסן העצים של דודי משה רכטמן הגובל בביתו של הרבי. פתאום נשמעה קריאה: „יהודים, הרבי גוסס" עבר אבא בקפיצה את הגדר ובדרך כך זכה להיות עם מניין היהודים שעמדו ליד מיטת הרבי ברגעיו האחרונים. כל אלה שנמצאו ליד מיטת הנפטר קרעו „קריעה".

השמועה על פטירת הצדיק פשטה חיש מהר בכל העיירה, ובמו אזני שמעתי

ילדים אומרים: „דער רבי — זאל — לעבן איז נפטר געווארן" (הרבי שיחיה נפטר...)
מיד הורגשה תכונה רבה: אנשים נתקהלו בחצר הרבי וברחוב. לאחר זמן מועט, התחילו זורמים לעיירה חסידים בחבורות גדלות והולכות. מן הישובים הקרובים באו בעגלות ומן הרחוקים — ברכבת. סיפרו, שחסידים במקומות־ישוב גדולים שכרו רכבות מיוחדות ובאו ללוויית הרבי. חנויות היהודים נסגרו, וגם בעלי־העסק הנוצרים המעטים בעיירה נעלו חנויותיהם. ילדי ה„חדרים" נשלחו הביתה.

בחצר הנגר שפנתה לרחוב ראיתי, כי מתקינים „מיטה" חדשה.

„לוסובניקים"

בשם זה נקראו הצעירים שעתידים היו בשבועות הקרובים לעמוד בבדיקות הרפואיות לקביעת כושרם הצבאי לשם גיוסם לצבא ניקולאי.

עוד לפני שהתחילה ועדת הגיוס בפעולתה, התחילו מתרכזים בעיר המתגייסים הנכרים מכפרי הסביבה, שהפילו מורא ופחד על התושבים היהודים, ביחוד בערבים. הם מילאו את בתי־המרזח, רעשו והשתוללו, התהלכו קבוצות־קבוצות שיכורים בחוצות העיר, והיהודים נזהרו מפגיעתם.

הווי אחר היה לקבוצת המתגייסים היהודים. מספרם, באופן יחסי, היה מועט, אחדים — בני העיר ויתרם מישובי הסביבה. מרכזם היה בית־המדרש. עליהם ידעתי שלושה דברים: „מען צערט זיך" (מסגפים עצמם), אומרים תהילים ועושים לפעמים מעשי קונדס.

המתגייסים היהודים השתדלו לרזות ככל האפשר, כדי שכושר בריאותם יימצא ירוד וייפסלו לעבודת הצבא. עשו זאת בהימנעות ממאכל, משקה ושינה, בריבוי עישון סיגריות ותה חריף. כדי להתגבר על יצר השינה, היו מתאספים בערבים בבית־המדרש לאמירת תהילים.

זוגות מתגייסים היו עוברים על פתחי בעלי־הבתים ומבקשים דמי־נרות — כסף לקניית נרות להאיר את בית־המדרש בלילות. התושבים נענו, בדרך כלל, בעין יפה למגבית הזאת. קרה שאחד בעלי־הבתים לא הרים את תרומתו כראוי לו, או פגע בצורה אחרת בכבודם של המתגייסים, אז נקמו בו במעשה־קונדס מקורי: מפתחו של האחד הסירו את מדרגות־העץ ובבוקר לא יכלו בני הבית לצאת את ביתם; בביתו של האחר הורידו את התריסים מעל החלונות, או שהחליפו שלט בשלט וכיו"ב.

שאיפה שנתגשמה

כל צלצול־פעמון בעיר שבישר דליקה הפחיד את היהודים. בעונת הקיץ רבו הדליקות שפרצו בכפרי הסביבה, על הרוב בלילות. אחוזי שינה היו המתעוררים לקול הפעמון יורדים ממיטותיהם, יוצאים החוצה ושואלים זה לזה: היכן הדליקה?

ויש שפרצו דליקות ביום, אז היינו אנו, הקטנים, עוקבים בנשימה עצורה אחר המתרחש סביב לדליקה. תחילה היתה האוזעקה בפעמון. מי שראה ראשון את הדליקה, או קיבל הודעה עליה, מיהר לעמוד הפעמון המיועד לכך והתחיל מנדנד במרץ את החבל והפעמון צלצל בעוז.

בהשמע הצלצולים הראשונים התחילו מכבי־האש המתנדבים אצים לתחנתם, ובדרך ריצתם לובשים את האפודה ומהדקים את החגורה למתניהם. אחר־כך באה תפיסת סוסים שנמצאו במקרה בקרבת מקום ובאורוות סמוכות, רתימתם המהירה לכלי־הרכב של המכבים וזינוק־הנסיעה לכיוון הדליקה.

מכל התכונה הרבה הזאת עניין אותי רק דבר אחד — הצלצול בפעמון. כמה קינאתי במאושר שזכה למשוך בחבל ולהביא להתעוררותה של העיירה כולה וחלמתי שזכות זו תתגלגל פעם לידי.

באורח־בלתי צפוי נתגשם חלומי: באחד הלילות נתעוררו בני הבית לאור להבה חזקה של דליקה בחצר ביתנו. ואני פרצתי במהירות הבזק לרחוב, נרגש ונפעם, והתחלתי מושך בחבל הפעמון ומזעיק את המכבים והתושבים לעזרה וכולי רועד מהתרגשות או מפחד.

טיולי השכמה

בתקופת האביב שבמרכזו חודש מאי, נהגו קבוצות נוער מתבגר לערוך טיולים בשעות המוקדמות של הבוקר שנקראו „מאיובקי". על הרוב בחרו ביער או חורשה ליד פלג מים או מעין, המרוחק פרסאות אחדות מן העיר.

בשעה הקבועה הגיעו ראשוני המשכימים למקום המפגש. נערך מעין מפקד ונקבע מי חסר. נשלמה החבורה זזו מן המקום. תחילה הלכו בשקט כדי שלא להעיר את הישנים, אך ככל שהתרחקו מן העיר עברו לצעידה קולנית ולשירה.

בהגיע החבורה למחוז חפצה נתיישבו על הקרקע בצל העצים. סדר היום נפתח בארוחת־בוקר משותפת. את הזמן בילו במשחקים, שיחת רעים, וקריאה. הטיול נסתיים בשעות הצהרים, בשל החובה להסב עם בני המשפחה לארוחת השבת או החג.

ז

השואה

יהודי סובצ׳וב בדרכם האחרונה

„החיים והמוות"

צייר: דוד וולרט 1943

מ. ראיאק

המרטירולוגיה של המבוגרים והילדים

עוד קודם לכניסת הגרמנים לסוכצ'וב פשטה חרדה בעיר. השמועות על אכזריותם הטילו אימה. חלק מן הנוער — כמאתיים צעירים — נמלטו לברית המועצות, ואחרים לוארשה, ויסקיטקי, ז'יראַרדוב ועוד.

גם הפולנים ידעו את אשר עוללו לנו הנאצים. ולקראת פלישת האויב לעיירה, תלו על בתיהם צלבים ואיקונין. ראשית חמתם, בעינויים נוראים, שפכו הגרמנים על הזקנים והתושבים שלא הספיקו לברוח, ובכללם ישראל גולדפרב, (שדכן־סבל), שרה־יענטל האם של הרצקה ברמן ואחרים. כן העלו באש למעלה ממאה בתי יהודים, זולת אלה שהיו בקרבתם של בתי נוצרים.

פליטי סוכצ'וב לא מצאו מנוחה בשום מקום. על כן, לא ייפלא, שהם התחילו חוזרים לאחר שבועות מעטים של נדודים לעיירה. אך לא חזרו ביחוד אלה שבתיהם נשרפו.

אולם, גם החוזרים לא מצאו קורת־גג, לפי שבתיהם נתפסו על־ידי הפולנים והם „התגוררו" במרתפים ובצריפים ריקים, שהעיריה בנתה בשעתו לעניים, בצפיפות איומה.

ועם זאת הגיעו לסוכצ'וב פליטים מעיירות אחרות, בינואר 1940 — 400 איש. יהודי סוכצ'וב קלטו אותם, חלקו עמם פתם החרבה.

אולם, כאן בסוכצ'וב, היה המצב חמור עוד יותר. העיירה ששכנה על אם הדרך (ורשה—ברלין, ורשה — פוזנא) שרצה גרמנים מכל המינים, נוגשים וטורפי־אדם. היהודים הסתתרו לרוב בעליות־גג, בבתי נוצרים מכרים, כל רכושם כבר היה לבז — ועד מהרה נאלצו שוב ליטול לידיהם את מקל־הנידודים.

האוכלוסיה המקומית שירתה נאמנה את המרצחים. מי שהיה מזכיר העיריה, יוליאן פראוזה, נתמנה על־ידם ראש עיר. אדם זה, יליד סוכצ'וב, שחי כל ימיו בין יהודים, היה מראשי הרודפים. נתארגנה אף משטרה פולנית מיוחדת, שעזרה לכובש, וביחוד בהכחדת היהודים.

באחד הימים כינס המפקד הגרמני כמה מאות יהודים, חסידים, לשוק, ואילצם לרקוד ריקוד „מה יפית", כשהם לבושים בבגדי שבת, קפוטות וטליתות קטנים,

כדי לשמח את הנוצרים שנתכנסו שם לאחר צאתם מהכנסיה. מרדכי ביאזנסקי, מרדכי קאן, משה טילמאן, דוד איינס ואחרים — היו בין הרוקדים באונס. אחר־כך הלקו אותם, גזזו זקניהם. הנוצרים נהגו מהשפלת שכניהם היהודים, וכאשר פסקה התזמורת לנגן — שילם האופה יאן זוקובסקי מכיסו, למען תוסיף לשעשע את הנוכחים.

אולם, היו פולנים בודדים שהשתתפו בצערם של היהודים. הרי למשל, יאן סליוא, בעל בית המרקחת, חיפש דרכים שונות לסייע לנרדפים. ניצולי סוכצ'וב מזכירים שמו בהוקרה, ומצטערים על שלא זכה לשחרור. כן מזכירים לטובה את בתו של הקצב הנוצרי באלצארסקא, שהיתה לה השפעה על הקצין הגרמני בליאסטשיק, והשתדלה (אם גם תמורת מתנות) להקל על סבלות יהודי סוכצ'וב. מעטים, ספורים היו אלה...

בינואר 1940 הוקם היודנראט, 18 איש. יהודי סוכצ'וב נאחזו בו תחילה כטובע בקש, קיוו שיוקל מצב ההפקר. ואלה חבריו: יו"ר יעקב בידרמן (סוחר), נחום גרונדווג, מי שהיה מזכיר הקהלה, יוסל לוקשטיק — מי שהיה יו"ר אגודת בעלי־המלאכה, שמואל ליברט — חייט, מוניק ליברט, בנו, סטודנט, יודל באלאס — בנאי, איצ'ה גלבשטיין — חייט, יוסל מונה — מי שהיה מזכיר הבנק העממי וחבר העיריה, שלמה לוין, וולוול פינצ'בסקי, פנחס רוזנקופ, דוד איזראעלסקי, יחזקאל בורנשטיין — סוחרים לשעבר, מנדל אייזנשטיין — מי שהיה בעל אכסניה.

עם הקמת היודנראט פסקה תפיסת היהודים ברחובות לעבודה, והיהודים ביקשו בו משען ומחסה.

העבודות היו בבניית גשר על הבזורה, חפירת תעלות וייבוש בצות, פינוי הריסת הבתים והכנסיה שנהרסה (שהיתה, אגב, בת 700 שנה). כן עבדו היהודים ביישור שדה־התעופה בביאליצה, 8 קל"מ מהעיר, בהשתמשם באבנים של מצבות בית־העלמין. אז נהרס האוהל של הרבי מסוכצ'וב, האוהל של ר' אלעזר ועוד. ובית העלמין כולו.

הגיטו

בתחילת ינואר 1941, משהוקם הגיטו, הותר לכל אחד ליטול עמו 3 קל"ג חפצים בלבד.

הגיטו היה מוקף גדר־תיל גבוהה והקיף את הרחובות סארנה עם סמטאותיה, חלק מרחוב פיטאשיצה וחלק מרחוב בוז'ניצ'נא עם סמטאותיה. החיים כאן היה דחוקים וצפופים, — מלכודת נעולה.

ספק אם חלף יום ללא מאורע מחריד.

בדרך כלל, נערכו בגיטו שתי חתונות — של הרש גוטהלף עם ברוניה בז'וזובסקי וחיים־ניסן קארו עם עלמה מוארשה. האחרון הזמין את

האורחים, והכלי־זמר הזקן ישראל רוטשטיין ניגן בכנורו. למחרת החתונה הביאוהו הגרמנים, ואילצוהו לעלות על עגלה, כותנתו לעורו, ולנגן. היה זה יום חורף וכפור, ינואר 1941.

באותו זמן הם כינסו חבורות של יהודים בחצר, אילצום להתפשט, ולחטוב עצים בעודם ערומים. היו ביניהם אברהם יעקב בנו של קנוט, יצחק ז'לזקו ואחרים.

היהודים מכרו כל אשר היה להם, כדי לקיים נפשם. הדבר כרוך היה, כמובן, בסכנה רבה, לפי שהגרמנים מנעו כל מגע בין יהודים ללא־יהודים.

אותו זמן סייע להם, ליהודי סוכצ'וב, הג'וינט, שאירגן ועד שבראשו יחיאל שטרן, בנו של השוחט מלוביץ', שנשא לאשה את בתו של איצ'ה־מאיר זיסמן מסוכצ'וב.

הג'וינט שלח חבילות בגדים, מזון וכסף, שחולקו בין עניי העיר. כן נוסד מטבח שחילק ארוחות־חינם.

המשטרה היהודית

היה זה יציר כפיו של היודנראט, כדי לקיים סדר בגיטו ולסייע בביצוע פקודותיו ואת הוראות הגרמנים. מחוץ לגדר הגיטו היתה שמירה של הז'נדרמים הגרמנים, ומבפנים — של המשטרה היהודית. נמנו עם המשטרה היהודית: בנימין שוארץ, ליפמן דיאמנט, משה נאבארניק, לייזר באלאס, נחמן טילמן ואחרים. מנשה קנוט, בנו של החובש, נתמנה מפקדה.

בין לילה היו הבחורים האלה לשוטרים ממש... במיוחד גרמו יסורים ליהודי סוכצ'וב נחום שמלץ החייט ואהרן זליג מרינפלד הנגר. והיהודים נאלצו להזהר מאד בפניהם. סופם שהגרמנים רצחום, והיה זה בערב בו הם סעדו על שלחנו של אהרן גרוסמן. גרשו אותם אל בית־החולים, בדרך היכו בהם עד לאיבוד הכרתם, ובמצב של גסיסה הטילו אותם לתוך המרתף בו הוציאו נשמתם.

לאחר שבועות אחדים פורסם צו, שעל מחציתם של יהודי הגיטו לצאת במשך שלושה ימים לז'יראדוב. קמה בהלה. היודנראט הכין רשימות היוצאים. בעלי האמצעים פדו עצמם, לעת עתה.

חיסול הגיטו

אחר כך (סוף ינואר 1941) באה פקודה, שעל יהודי סוכצ'וב לעקור במשך שלושה ימים לוארשה. ושוב קמה בהלה נוראה. והגרמנים החריפו האימה. רצחו את מפקד המשטרה היהודית מנשה קנוט, ליד ביתו.

וביום כפור של תחילת פברואר 1941 עקרו היהודים — ברגל ובעגלות — לוארשה. בודדים הוסעו על־ידי נהגים גרמנים תמורת שוחד. מעטים נסעו ברכבת־

המשא מפחד מכות ועינויים. הותר לכל אחד לקחת עמו 15 קל"ג מחפציו. כל היתר — היה לביזה.

יהודי סוכצ'וב בוארשה

כ־1800 יהודים מגיטו סוכצ'וב הגיעו לוארשה, וכאן עברו קרנטינה. הללו שהצליחו להבריח קצת כסף, או תכשיטים, השיגו דירות. ואולם, הרוב הסתדר ב„מחסה", מטעם היודנראט של וארשה.

כאן היה המצב חמור ביותר. רעב ודוחק ומגיפת הטיפוס. ראשוני הקרבנות היו הירש יוסף ורשבסקי, בנו של השוחט והרב פרקאל.

יהודים ניסו לברוח לעבר האריי. יום יום נפלו קרבנות. נורו שמעון (כילקלה) פרידמן ואחרים. שמותיהם פורסמו ברבים כאזהרה מפני בריחה.

הבנאי יודל באלאס פנה אל ראש העיר בסוכצ'וב, יוליאן פראוזה, שיתיר לפחות כניסתם של קצת יהודים לסוכצ'וב, לעבודה. הוא הסכים להתיר כניסתם של 30 בעלי־מקצוע. שלח אוטו־משא, ו„המאושרים" חזרו לסוכצ'וב, לאחר שהשאירו משפחותיהם בוארשה.

ושוב בסוכצ'וב

ראש העיר שיכן את הבאים בצריף, בשדה, מול רחוב סטודולנה. יחד חיו וסעדו. הם בנו צריפים ותיקנו בניני ציבור. היו ביניהם הבנאים יודל וליזר באלאס, הצבעים אלי פוזננסקי ובנו, יוסף מוניה — חבר עיריה לשעבר, הפחח הרש רייטמן, הרפד משה זלונקה, הסנדלרים האחים קליוסקי, הפחח חיים גולדברג, יעקב מארינפלד, יואל גלבשטיין ואחרים.

הם היו בסוכצ'וב, אך את העיר לא ראו, אלא הרחובות בדרכם ובשובם לעבודה. מהצריף אסור היה עליהם לצאת.

ואילו הנותרים בוארשה קינאו בהם. החזקים, וכן ילדים, היו מסתננים חזרה לכפרים בסביבת סוכצ'וב. עבדו אצל אכרים מכריהם תמורת מזון. אחדים אף הצטרפו למחנה־העבודה.

לאחר חדשים אחדים נצטוו ה־30 לחזור לגיטו וארשה. המחנה חוסל. אחדים ניסו להסתתר ולהשאר במקום. הם נתגלו ונורו ביער הסמוך, ביניהם הרפד משה זלונקה.

סוכצ'וב, כשאר עיירות הסביבה, נעשתה יודן־ריין.

על אף כל החומרות והסכנות היו יהודי סוכצ'וב יוצאים את גיטו וארשה ובורחים ליערות ולכפרים באיזור סוכצ'וב. היו ביניהם הרש גוטהלף ואשתו, גולדברג הרצען ואחרים.

ביחוד רבו במחבואים אלה הילדים, שהוריהם כבר נרצחו, או שגססו ברעב ובחולי בגיטו. הם נמשכו לבתי הולדתם. אין לתאר עינוייהם וסבלם. היו ביניהם שני נעריו של הקצב יעקובוביץ, בנו של יחיאל הרש רייטמן, בנו של הולנדר,

של בקר, של ואשינסקי ועוד. המוות ארב להם על כל צעד ושעל. רובם נרצחו בעינויים קשים. בודדים ניצולו, בנסי ניסים.

לאחר חיסול הגיטו ציוותה העיריה לחפור בורות אחדים בבית־העלמין, ובהם היו מוציאים להורג את היהודים הנתפסים. היהודים כבר לא פחדו מן המוות, — היסורים והעינויים הם שהטילו עליהם אימה. יריה בראשם של ילדי היהודים בשולי הבורות — נחשב למוות קל, לפי שאחרים נרצחו באכזריות נוראה. את משה ב ז ' נ י צ ק י , למשל, קשרו הגרמנים לעץ, ובברזל מלובן ניקרו עיניו, חתכו לשונו, והניחו גופו בגסיסתו לכלבים שקרעו בשרו חתיכות, חתיכות...

וגם הרעב הפיל חללים, כגון במקרה הסנדלר, בנו של יעקב דוד שואב המים. לאחר שהמרצחים הפשיטוהו ערום, הוא הגיע, מהומם, לבנין העיריה, וביקש פרוסת לחם. ראש העיר יצא אליו, פתח ב„נאום הסברה", שאסור ליהודים להמצא בעיר, ויעצו ב„ידידות" לעזוב ככל המוקדם, שאם לא כן יירה. ואולם הסנדלר כבר לא פחד — ולא עזב. טלפן ראש־העיר אל הז'נדרמריה, שגירשה אותו אל הגבעה ליד בית־המלאכה לבורסקאות, בסמוך ליודנראט, וירו בו. בדרך זו נרצחו עשרות.

פרשה לעצמה הם ילדי סוכצ'וב, שהסתתרו ביערות, בבפרים ובאחוזות סביב. הם אנוסים היו להזהר, במיוחד, בפני ילדי הכפרים, שעבדו בשדות, או רעו את הבקר בכפרים. משהבחינו בני הכפרים בילד יהודי, היו מתנפלים עליו, רוגמים אותו באבנים ומחרפים אותו „יהודי מצורע". והיו מקרים, שילדי יהודים שהסתתרו אצל נוצרים מכרים נאלצו, כדי להסוות עצמם, לרדוף יחד עם חבריהם הנוצרים אחר ילדים יהודים אומללים, לרגמם באבנים ולגדפם. בנו הניצול של הרצקה ט י ל מ ן, נחמן, מספר, שבשמשו רועה אצל אכר, מכר של אבא, אנוס היה לרדוף יחד עם הרועים המקומיים אחר ילדי יהודים שטעו, כדי להסיר מעצמו כל חשד שהוא עצמו יהודי. לבו זב אותה שעה דם, אולם גם חייו תלויים היו בשערה.

אולם, לא אחת היו ילדי היהודים מקיימים קשר ביניהם לבין עצמם ולא אחת נתנו נפשם יחד. וכך אירע בשדות הכפר ריבנה, כאשר אחוזי רעב גנבו תפוחי־אדמה בשדות, ומעבידיהם הסגירום לידי המשטרה. אחד הנערים קטע בנשיכה אצבעו של שוטר.

הנוצרים ידעו, שילדים יהודים רבים מסתתרים, מחפשים עבודה, מסווים עצמם כנוצרים — ופחדו להחזיקם בלא תעודת־לידה. קשה היה להשיג תעודה כזאת. מאושר היה שלמה יעקובוביץ בן הי"א, בנו של לייזר הקצב, כשהצליח לרמות את הכומר ולקבל תעודת־לידה כנוצרי. בהמשך הזמן הצליחו הגרמנים ועוזריהם, שארבו לילדי יהודים, לגלות את הסוד, כיצד מצטיידים ילדי היהודים בתעודות מזוייפות. מעתה סרבו האכרים להעסיק גם רועים צעירים בעלי תעודות. והאכרים ההגונים יותר חששו מפני שכניהם, והיו משלחים את ילדי היהודים. וכך הם נעו ונדו מכפר לכפר, מאכר לאכר, מיואשים ומדוכדכים.

מסמר שיער הוא ספורו של הנער הניצול שמואל יעקובוביץ. אף־על־פי שאחיו, הרש־לייב הסווה עצמו כהלכה, דיבר פולנית כשאר נערי הכפר, הבחינו השכנים שהוא נער יהודי וסיפרו לגרמנים. והם באו, וללא אומר ודברים לקחו את הנער אל מאחורי הגורן — וירו בו. שלמה שמע היריה והתעלף. עד מהרה ציווה עליו בעל־הבית שלו שנפחד, כי יחפש לו גם הוא „משרה" אחרת. לא ידע לאן ללכת. לא רצה להפרד מהאדמה שדם אחיו הרטיבה. אסף, איפוא, מן הדם, יחד עם רגבי עפר, והביא לקבורה. והלך. אך לא רצה להתרחק מן הכפר קוזלוב ביסקופי שם נקבר אחיו. לאחר שעבר 45 קל״מ ברגל — חזר למקום. אולם לא יכול היה להשאר, לפי שכבר ידעו שנער יהודי הוא.

ומי ישיג הסבל והחרדה של בנו של הרצקה טילמן, שהיה מוסתר בכפר ליד סוכצ׳וב, אצל פולני בשם ד ז׳ י ו י צ ק י, ושמע כיצד מבקשת אשתו להפטר מהנער היהודי, והיא הפצירה בו, שיקחנו אל היער וישחטהו בתער.

לא מקרה בודד הוא. ואכן, מעטים מהילדים נותרו בחיים. בדרכים שונות הושמדו. ב־1944 נרצח ילד של ראובן איזראלביץ, שהיה מוסתר אצל נוצריה שהתגוררה בבית העלמין הנוצרי ופירנסה אותו. ייתכן, שילדים נוצרים הסגירוהו.

וגם בגיטו וארשה עלתה חומרת מצבם של שרידי סוכצ׳וב לשיאה. היו מיואשים, מטורפי־רעב, שהתמחו בחטיפת לחם, תפוח־אדמה, אפילו פשיטת בגד ברחוב — ונמלטים על נפשם. גורל זה לא פסח גם על הילדים. הרעב והמגיפות קצרו חיי אדם ללא רחם, ובין קרבנותיהם אשתו של ירחמיאל גערשט, בתו של נפתלי השען, יצחק ברגזין, ברל א ו ק ל י א נ ס ק י, אברהם ט י ל מ ן, יוסף מ י נ ה, יואל מ י ל ר (שוטר).

אחדים מאנשי סוכצ׳וב ברחו ביאושם לגיטאות אחרים, וביניהם נח ל ו י ן, שמחה ק א ן, יצחק ט י ל מ ן, פ ל י י ש מ ן, שלמה ל ו י ן, שמעון ק ר א ק ו ב.

אחדים הצליחו להסתנן לעבר האריי, והתקיימו במכירת שרידי חפציהם. גם כאן חיו בחרדת תמיד. גם כאן לא נצלו מעינויים שונים, ממכות ושוד. רבים מיהודי וארשה דעתם נטרפה עליהם מרוב צרות, ובכללם הרצקה ב ר מ ן ו י א נ צ ׳ ה הסבל מסוכצ׳וב. ואירעו דברים שאין להשיגם בשכל אנוש פשוט, דברים החורגים מכל מסגרת תקינה של יחסי אדם.

ויקשה על בני סוכצ׳וב להבין את מעשהו של בן עירם לייבל גולדברג, שבדומה לאביו ח י י ם, היה כל ימיו אדם שקט וישר. הוא עבד בצד האריי ובא בדברים עם יהודי למכור לו 12 קל״ג כסף. בערב הביא לו הקונה את הכסף. עלה עמו לעליית־הגג, שם חבוי היה הכסף, נטל ממנו התמורה והרגו, וגווייתו הטמין תחת ערימת נוצות. משנתגלה הדבר הסגירהו היודנראט לידי הגרמנים שרצחוהו.

בין אלה שהתייצבו, לאחר האיבוד העצמי לדעת של צ׳ ר נ י א ק ו ב, מרצונם

לשילוח, היו השחקן אהרן קאן, בנו של מאיר, השחקן־החובב ליפמן דיאמנט, בנו של איצ'ה ואחרים. הרעב דחפם לצעד זה.

יהודי סוכצ'וב נשמדו, יחד עם שאר אחיהם במחנות־הכלייה. במחנה טרבלינקה היה אחד משה מסוכצ'וב, שנחשד כמלשין, ומארגני המרד במקום נזהרו בפניו. (ראה: "טרבלינקה" ל־י. וירניק), אולם קשה לקבוע זהותו, לפי שהיו שם שנים בשם משה מסוכצ'וב.

גם ב"שבת הדמים" (מארס 1943) נפלו קרבנות מקרב יהודי סוכצ'וב, במעשה נקם של הגרמנים על הריגת נוגש גרמני אחד, וביניהם נכדו של אלי' יאשינסקי, משה אהרן, בנו הצעיר של אלדשלאך ואחרים.

בזמן מרד הגיטו שרדו בחיים כ־40 מיוצאי סוכצ'וב, וביניהם משה גרובארד, אחותו רחל מילר, יחיאל זאנד, יודל ולייזר באַלאַס, מורה ביה"ס "תרבות" יצחק שפירא ומשפחתו, אברהם דייכוס, הלה פיין ואחרים.

דרך ההצלה היחידה היתה מעבר לעבר האריי, דבר שהיה כרוך בתעוזה ובסכנת חיים. אחד מן האחרונים היה הרצקה טילמן. בנו כבר עבד אז בעבר האריי ויום־יום נהג ללכת מן הגיטו לעבודתו. טילמן ביקש להשאר בגיטו לחג הפסח. בפרוץ המרד הסתתרו טילמן ואשתו ויצחק שפירא ומשפחתו בבונקר ברחוב פרנציסקנסקה 24, ליד גבול הגיטו. משהעלו הגרמנים את הבית באש, עבר טילמן למחבוא אחר, שמשם הוליכה דרך לתעלת־הביוב. לא אחת הופצצו בפצצות־גאז בנסיונות היציאה, ואשתו של טילמן נספתה בתעלה. טילמן עצמו הצליח לבסוף להחלץ עם קבוצה מחברי הארגון היהודי הלוחם, ונמצא עתה עם בנו הניצול בפאריס.

מעטים מיהודי סוכצ'וב ניצלו, ויתרם נפלו בעינויים נוראים. ה"ד.

הרבנית מירלה בורנשטין ז״ל
אשת האדמו״ר רבי שמואל זצ״ל מסוכצ׳וב
בת הרה״ג ר׳ משה נתן כהנא־שפירא ז״ל אבד״ק קשוינז.
נספתה בטרבלינקה בח׳ אב תש״ב

רייזל רוזנברג (רוזנקופף)

חורבן סוכצ'וב

דרך העינויים של יהודי סוכצ'וב לא ידעה שום הפוגה, וראשיתה בפרוץ המלחמה. כבר ביום הראשון, משנראו בעיר כרזות־הגיוס, אחזה חרדה את יהודי העיירה, וביחוד את הורי המגוייסים. ביום השלישי למלחמה נסוג הצבא הפולני, ורבים התחילו אורזים חפציהם כדי להמלט לוארשה. למחרת היום הופצצה העיירה. נהרגו שני נוצרים. באותו ערב פגעה פצצה בבית־הכנסת, המפולת כיסתה אחדים, ובקושי ניצלו. רדופי בהלה נמלטו כמעט כל יהודי העיירה לוארשה.

ובוארשה, ברחוב אורלה 11, מצאו מותם: משפחת גוטהלף, משה יעקוביץ וילדם ואחדים ממשפחת שצ'יטנר, שנקברו תחת עיי הבתים המופצצים. לאחר ארבע שבועות חזרנו מוארשה, מחמת התנאים הקשים, לעיירה, ומצאנו רבים מבתי היהודים שרופים ובנותרים כבר דרו נוצרים. פגשונו באיבה גלוייה. היהודים נצטופפו בחדרים — משפחות אחדות בכל חדר, — ואולם מנוחתנו לא ארכה זמן רב.

כי הנה התחילו חטיפות היהודים לעבודה בגשר שנהרס. ועם זה הכו, השפילו, גידפו.

ימים אחדים אחרי כן הרכיבה העיריה רשימה של 21 אנשים — מטובי אזרחי העיר — וקבעו יודנראט שבידרמן נקבע לראשו. תפקידו העיקרי של היודנראט היה — שילוח יהודים לעבודה, וכן אספקת חפצים שונים, בכסף היהודים, לשלטונות. איצ'ה גלבשטיין ומוניק ליברט, הם שמסרו את החפצים לגרמנים.

לא יצא זמן רב וחמישים צעירים יהודים גורשו למחנה־ההשמד מאידאנק. מאחר שהגיעו ידיעות שהם רעבים ללחם, החליט היודנראט לשלוח להם עזרה, ונאסף סכום כסף ניכר למטרה זו. עתה התחילה התעצמות, מי ומי יעביר את הכסף, דבר הכרוך בסכנת נפשות. הוטל גורל, שעלו בו פנחס רוזנקופף ומוטל ביז'נסקי, שיצאו ללובלין ומצאו שם את האנשים במצב חמור. הם עבדו בבניית המחנה האיום. השליחים קנו לחם וחמאה והשאירו לאומללים, ולקהילה במקום מסרו כסף בשבילם. לימים נתהדקה ה„ידידות" בין גלבשטיין וליברט לבין הגרמנים, שדרשו לבסוף למנות את הראשון יושב־ראש ואת האחר לסגנו...

המינוי הזה חולל שינוי גמור בקרב עדת היהודים. חלק התחיל בקשרי־מסחר עם הגרמנים. המשפחות שמלץ, אהרן קלוסקא וזליג מארינפלד, התחילו מביאות מכוניות מלאות מזון לוארשה. הללו היו שטופים באותם הימים ב„חיים טובים" והסיחו דעתם מהמתרחש סביב...

יום אחד ערך אהרן גרוסמן חגיגה ליום הולדתה של בתו, והזמין את שמלץ, מארינפלד וכיוצא בהם. עד מהרה הופיעו גרמנים ו„הזמינו" את שניהם עמם. הם נפרדו מן האורחים, ולמחרתו נודע שהם נורו בבית־החולים. נתגלו בהם סימני עינויים. ידו של מארינפלד היתה שבורה. קברום בבית־העלמין היהודי.

רצח זה היה ראשיתה של ההשמדה הרשמית של הקהילה.

מיד לאחר־כך פורסמה הוראה, שאסור ליהודים להלך על המדרכות, ושעליהם לענוד סרטים מיוחדים על זרועותיהם הימניות. התחיל גל של התנפלויות והכאות ברחובות. החיים היו להפקר! ויום אחד הם קראו את ישראל רוטשטיין לבית שהתגוררו בו גרמנים, כדי שישחק וינגן לפניהם... כן הביאו לשם יהודים שירקדו לפניהם. נשמעו ביזויים וקריאות נקם. המצב החמיר והלך. ואולם איש לא פילל ושיער את הסוף המר.

בפברואר 1941 פורסמה פקודה: על כל היהודים לעקור אל הבתים המעטים שנשארו שלמים ליד הנהר, ושם יקום הגיטו. המקום לא הספיק לכל, ויתרם גורשו לז׳יראדוב. הדוחק בגיטו היה איום, אולם היהודים האמינו שבא, לפחות, הקץ לנדודיהם.

שבועיים לאחר ייסוד הגיטו, בפברואר 1941, פורסמה פקודה שעל העיירה להיות „יודן־ריין". לצורך כך הוקמה משטרה יהודית („ארדנונגס־דינסט") שלמפקדה עמד להתמנות מנשה קנוט, אולם הוא נורה ביום אחד בכדור שפגע בו באקראי. אותו לילה פרצו הז׳נדרמים לתוך הגיטו, הכו קשה ביהודים וגירשו כולם לוארשה. אני עם עוד בני סוכצ׳וב יצאתי לשם עוד קודם לכן.

המצוקה בוארשה היתה נוראה. נטולי האמצעים התרכזו בבתי־מחסה, בזוהמה — ובדוחק. עורם לבשרם הגיעו יהודי סוכצ׳וב לוארשה, רעבים. על שולחנו של דודי פנחס רוזנקופף סעדו ברל אוקלנסקי ואברהם טילמן, על שולחני — יעקב אהרן ואשתו החולה, וכן אלי וישניא ואשתו.

והמצב החמיר מיום ליום. בפתע דרש ראש עירית סוכצ׳וב להחזיר 150 מוארשה לעבודות דחופות. בין החוזרים היו: באלאס, דיאמנט, זלונקה, קלוסקא, חיים בליאכאז׳, משה סוליאז׳ ויוסף מינץ, שהיה מנהל־העבודה של הקבוצה. הללו היו שולחים כפעם בפעם קצת מזון לבני משפחותיהם בוארשה, והדבר הקל קימעה על הרעב. הם הוחזרו אחר־כך לוארשה ובמקום שרדו 21 פועלים, שהוצאו אחר־כך להורג ביער קאז׳יסק. באותו זמן נשלחו איצ׳ה גלבשטיין וליברט למחנה־עבודה בוארשה, בו שימשו מנהלי־עבודה. אחר־כך פרצה במחנה מגיפת־טיפוס, וכל אנשיו נורו. גלבשטיין בלבד ניצול בבריחה. ויש

שמתו במיתה טבעית, כיחיאל מאיר טילמן, הרב שלמה גולדשטיין, אהרן לזר ואחרים.

זכורות לי אפיזודות מזעזעות. יום אחד ואני יושבת בבית רוז'ה פיין (אשת פסח אייזנברג). והנה נכנס עני. נדהמנו. היה זה איצ'ל ברגזין. גברת פיין הושיטה לו נדבה והסבה ראשה — לבל יכירנה. לאחר צאתו פרצנו בבכי. ופעם, בטיילי ברחוב עם בני זכריה, פגשנו במאיר לוין נפוח כפן. התחבאנו, לבל יכיר אותנו, ואחר כך נתן לו בני נדבה. תחילה לא רצה לקחת, כי הכיר את בני, ונאות לאחר הפצרתו. כן פגשנו מזת־רעב את ילדתו של גרשון איזראלסקי.

עם החמרת המצב נמלטו רבים מיהודי סוכצ'וב לעיירות הסמוכות, מהם למזריץ' — ובכללם אבי ומשפחתו. ראשוני קרבנותינו שם היו — נח לוין והלר, שנורו. שבועיים לפני ראש השנה בשנת 1942 נערכה שם „אקציה", — עשרת אלפים יהודים גורשו לטרבלינקה, ועמם אבי ובני ביתו. אותו יום נערכה „אקציה" גם בוארשה, שגם בין קרבנותיה היו בני עירנו, וביניהם מניה בורנשטיין, פסי הרשקוביץ ובתה, שתי בנותיו של בידרמן וברכה מלנברג. רבים הם ש„התנדבו" לגירוש מתוך יאוש וחוסר־מוצא, וביניהם ישראל רוטשטיין ומשפחתו. אני וילדי היינו חבויים 6 שבועות בארובת בית־חרושת. ו„אקציה" רדפה „אקציה", ולבסוף התייצבנו גם אני ובעלי וילדי למקום־הריכוז של המגורשים. הצלחנו לשחד גרמני אחד במטבע־זהב של 10 רובל — ונחלצנו, לעת עתה, משהצטרפנו אל קבוצת עובדים.

ב„אקציה" של יום הכיפורים נתנו את נפשם, בין היתר, פולה זלצמן וליזה קאן. ערב מרד גיטו וארשה גורשו להשמדה מבני עירנו, בין היתר, שלמה מנדל ברגוזין והרש ניסן משנברג; יוסל רוטשטיין קפץ מקרון הרכבת וידו נשברה. כן אבדו יצחק גרינגארד, נחמה פלונסקה ודוד איזראלסקי ובעלי. הם עבדו יחד, ובמקום עבודתם נתפסו. בעלי קפץ מקרון־הרכבת, במרחק 40 קל"מ מאוטבוצק, נפצע קשה והובא לטרבלינקה, שם חי עד לחיסול המחנה.

בימי מרד גיטו וארשה לא היה לי בונקר להסתתר בו. דחוקה הייתי בחדר ברחוב שצ'אנשליווא, יחד עם ילדי, במשך 8 ימים. מבעד לחלון ראיתי האימים בגיטו. עד שהגיעו הגרמנים גם אלינו. לבסוף הובלנו גם אנו לככר־השילוח ברחוב דז'יקא, כשאנו דורכים על גוויות. פתאם הבחנתי במקום בו כלאו אותנו במתתיהו גראובר (בנו של אברהם). פרצנו בבכי. אשתו וילדיו גורשו אף הם. יריות נשמעו בלא הפסק. לבסוף העלו אותנו על מכוניות־משא, בצפיפות איומה, ללא אויר ומים. וכך הגענו למאידאנק. כאן פגשתי את חנה פלונסקה ודוד יזראל־סקי. הופרדתי מילדי. ולאחר חיפושים של ימים מצאתי אותם בבלוק מיוחד, והם נשתנו כמעט לבלתי הכר.

בתחילת מאי 1943 התחילו בשילוח הילדים ממאידאנק. ב־15 בחודש ראיתים בפעם האחרונה. הבחין בי „קאפו" והכה אותי באכזריות. אך הם פתחו בדברי עידוד:

— אמא, אל תתייאשי... אנחנו נחיה... יומים אחרי־כן הבחנתי בשדה במדורה גדולה, והקאפו אמר, שמעלים באש את הילדים שנשלחו ב־15 בחודש... יחד עם עוד נשים פרצתי לעבר האש, אך חיילים גרמנים הדפו אותנו בקתות רוביהם...

לאחר שלושה חדשים הועברנו לאושוויץ. היינו כאן קבוצה של יוצאי סוכצ'וב — מלינברג, שרה לוין, גולדה רוטשטיין, יוסקה גרוסמן, ופולה שמייסר. גולדה רוטשטיין חלתה ברגליה ונשלחה לכבשן. פולה שמייסר חלתה (יחד אתי) בטיפוס, ואף־על־פי־כן עבדנו, ובדרך נס ניצלנו מהכבשן.

בחורף 1945, עם התקרבות הצבא האדום, התחילו הנאצים לחסל המחנה. ברגל ובמכוניות־משא הגענו, לאחר טלטולים איומים, למחנה רבנסבריק, ומכאן למחנה ראדק ליד ברלין. כאן הייתי יחד עם יוסקה גרוסמן. רעב — 7 דקו לחם וליטר מרק עשב ליום. עינויים. עבודת פרך.

באחד במאי 1945 עזבנו את המחנה. לאחר הליכה של יומיים ברגל, ויחד עם גרוסמן פרשנו ליער. שלושה ימים רעבנו. עד שפגשנו בחייל הראשון של הצבא האדום —

שוחררנו.

לאחר נדודים במשך שלושה שבועות הגענו לסוכצ'וב. היה יום גשום, קודר.

החורבן השתרע לפנינו במלוא אימתו. פגשנו באנשל בקר. אף לא אחד מבני משפחותינו שרד בחיים —

טובה מאשנברג

כך ניצלתי

לאחר כיבוש וארשה לא חזרתי לסוכצ'וב, ונשארתי בתפקידי בבית־הילדים ברחוב לשנו 124. אולם סמוך להקמת הגיטו בסוכצ'וב באתי לעיר הולדתי — ושוב חזרתי למקום עבודתי, שהועבר לרחוב דז'אלנה 24, באיזור היהודי. ראיתי בסופם המר של ילדינו עם קורצ'אק בראשם. מכל הצוות נותרו בחיים 4, ואני בכללם, ואז הלכתי לעבוד „בשופ" נובוליפקי 25.

הייתי בין אחרוני המגורשים למאידאנק, לאחר שנתנסיתי בכל עינוייו של גיטו וארשה. במחנה הופרדתי מעל אחותי (ושני ילדיה), שגורשה יחד עמי, והועבדתי בפרך.

מכאן הועברתי, יחד עם רוז'ה רוזנקופף ואחרות לאושוויץ. הבלוק שלנו עמד מול הכבשנים, עברתי חמש „סלקציות", בנסי נסים ניצלתי. מזוזות, מכות, עינויים, חרדות. פעם נמלטתי מהאוטו שהובילני לכבשן, במרחק 20 מטר ממנו, ולילה שלם, בכפור, הסתתרתי מתחת לקרונית. אחד מאנשי ס.ס. הבחין בי. כשסיפרתי לו על בריחתי, הוריד מעליו סגינו ומעילו, עטפני בהם — והעבירני לבלוק של החולים. כאן הוכיתי קשה בידי הממונה, אשה מסלובקיה. אכזרית היתה מן הממונות הלא־יהודיות.

לאחר שהועברתי לבלוק אחר, החלטתי להמלט. ברחתי, הסתתרתי בין גוויות של מתים, ולבסוף נתגלגלתי לבית־חרושת לעורות, שם שהיתי ששה חדשים.

אחרי־כן הועברתי למחנה ראבנסבריק. הלכנו ברגל בשלג, ברעב ובצמא. הדרך כולה מסומנת היתה בכתמי־דם.

ושוב גורשתי למחנה אחר ליד לייפציג. כאן שופר המצב קמעה. אך עד מהרה נתקרבה החזית — ושוב גירשו אותנו. רעבנו, לנו בשדה פתוח. לבסוף נמלטו רובם של שומרינו, אנשי ס.ס., לאחר שהתחפשו בבגדי אסירי־המחנות.

אני וחברותי לגורל החלטנו להמלט. נכנסנו לבית של גרמני, התרחצנו, סעדנו לבנו בלחם ותפוחי־אדמה — הלילה הראשון בו שכבנו לישון שבעות, בלי מכות והכרח לקום עם שחר למסדר. ועדיין לא גילינו זהותנו היהודית. אדרבא, אמרנו שאנו פליטות שנמלטו מעיר שנכבשה בידי הרוסים...

ואכן, שוחררנו על־ידי הצבא האדום. לבסוף חזרנו לפולין.

שיינולד זאב

במחנה סקארז'יסקו

אחרי שברחנו מגיטו ורשה, אני, אחי צבי (הירש) ואהרן גולדפרב, בריחה דרמטית, רצנו לכיוון עיירה קטנה אוז'רוב קאלצקי (ליד אופטוב), לשם ברחה לפני הגירוש מסוכצ'וב משפחת שמעון קרקוב. משהגענו לעיירה נתברר לנו, שאין באפשרותו של אדם לעזור לנו, וכן אין באפשרותנו להשאר בעיירה, ועלינו להסתתר בסביבה. התפזרנו בסביבה, בכפרים סמוכים. באחד הימים נודע לנו, שאמנו מתה בגיטו וארשה, ואחי החליט לנסוע לשם ולהוציא את כל יתר בני משפחתנו. נסע. כעבור זמן מה בא חזרה, ולאחר זמן מועט הגיעו אבי משה ועוד שלושה אחים ואחיות. אבי נשאר בעיירה. כעבור מספר ימים נעצר אבי על־ידי המשטרה היהודית של הגיטו.

לאחר זמן גורשתי עם עוד 70 יהודים לסקארז'יסקו קמיאננה, שם הוקם מחנה־עבודה ליהודים, שהועסקו בבתי־החרושת לתחמושת. שם עבדתי 27 חדשים.

לאחר מחלת טיפוס הועברתי למחנה החדש שנמצא קרוב לבית־החרושת לנשק, ולא רחוק ממחנה השכן שלנו „מאַרקצה". שם היו 4000 — 5000 איש. מפי האנשים נודע לי, ששם נמצאים ארבעה אנשי עירנו שהגיעו ממחנה מיידאנק והם: זנד יחיאל, זאוואדסקי יהושע, פולה בתה של גיטל כהן, ובתו של ז'לזקו יצחק (אשתו של כהן). היה זה מחנה „מפורסם" בתנאיו החמורים: 16 שעות עבודה ביממה בייצור חמרי־נפץ (משמרת יום ולילה), והכול היו צהובים מהאבק הצהוב שכיסה את גופם ופניהם. רבים מתו, או איבדו כושר עבודתם.

עשיתי את כל המאמצים כדי להפגש עם בני עירנו בבואם למקלחת. תחילה פגשתי את זאוואדסקי, עשיתי גם משהו כדי לעזור להם, במידה שזה היה באפשרותי, כי אני הייתי כבר „ותיק" — 27 חדשים במחנה. הוא סיפר לי על מצבם הרע, על הגירוש מגיטו וארשה, על הסבל בגיטו ואחריו, ועד שהגיע למחנה זה. כעבור זמן פגשתי את בתו של ז'לזקו, והיא אמרה לי בבכי מר שלא תחזיק מעמד, וכך גם היה. כעבור זמן היא נפטרה במחלת טיפוס, את זה סיפר לי זאוואדסקי וטען שזה יהיה גם סופו. הוא שקל סך הכל 40 קילו. עליו נודע לי מפולה שמת מיתת רעב.

יש לציין שעל אף מצבנו הנורא היו מקרים שנפגשנו כולנו (חמשה במספר)

והיינו משוחחים יחד. יש שהיינו מזכירים את הזמנים שעברו והיתה לנו מעין הרגשת בית בכל פגישה חטופה כזאת, בהזכרנו בבית ואפילו בגיטו. צערנו היה גדול כשנודע לנו שנשארנו רק שלשה (בסוף רק שנים). וכך נסתיימה פרשת „סקרז'יסקו קמיאננה" עם אנשי סוכצ'וב. לפני „המשלוח" האחרון עוד פגשתי את פולה ואז נפרדנו, עד שפגשתיה אחרי גמר המלחמה בויטליב.

הרש גוטהלף

בכפרים וביערות

— — — לאט לאט הסתגלו היהודים לצרות — לרעב, להפקר, לעבודת הכפייה...

יום אחד בינואר 1940 פירסמו הגרמנים מודעה מטעם העיריה, חתומה בידי ראש־העיריה הפולקס־דויטש פראוזה, שעל היהודים בגיל 14—60 להתייצב ביום א', בשעה 8 בבוקר, בעיריה. שמועות־חרדה שונות פשטו בצבור.

והנה הופיע פראוזה ומלוויו הגרמנים והודיע, שמכאן ואילך הם „ידאגו" לנו ו„יפקחו" עלינו... כי הוקם יודנראט, שראשיו הם: בידרמן, בורשטיין, לוקשטיק, לוין, וולוול פינצ'בסקי, פ. רוזנקרנץ, ה. ליברט ואחרים.

ואכן, היודנראט התחיל פעולתו התקינה, ולו מזכירה, שמשים, ושומר הדלת, מגלב־גומי בידו. מיד נשלחו הודעות וצווים להתייצב לעבודה, כמובן רק לחסרי אמצעים שלא היה בידם לשלם כופר (5 זהוב ליום).

עבדתי בקבוצה שעסקה בפירוק הגשר ההרוס על הבזורה. גלבשטיין היה מנהל־העבודה, ועזרו על ידו שני בניו של החייט שמלץ. לימים הוא נתמנה ראש היודנראט.

התחיל פרק טראגי חדש בחיינו, שראשיתו שילוח מיטב הנוער למחנה בלז'יץ. ושוב, רק את אלה שלא היה בידם לשלם כופר. המכתב הראשון שהגיע מן המחנה היה של הרשל ישינסקי, בנו של בנדט הגבוה. פתחו באיסוף כספים להצלת הכלואים המעונים.

והנה מופיעה הודעה חדשה, חתומה בידי גלבשטיין וליברט, שהעיר זקוקה למקומות־מגורים מחמת הצפיפות, והוחלט על העברה לוויסקיט, ליד ז'יראדוב. היהודים הבינו הצפוי להם, והתחילו מביאים למשרד היודנראט כסף, יהלומים, תכשיטים, מעילי־פרווה — כופר נפש...

בלילות היו הגרמנים עורכים חיפושים אחר נשק כביכול, ועם זה שדדו מכל הבא ליד.

בינואר 1941 הוחלט על גירוש מוחלט של האוכלוסיה היהודית, וזאת — במשך 24 שעות. בצו נאמר, שכל המסרב יוסגר לידי הגסטאפו.

היודנראט (ששכן ב„בית הלבן") ריכז את העגלות. 10 עגלות ל־2000 נפש. רבים הולכים ברגל, ילדיהם ותינוקותיהם עמם, וכן זקנים וחולים.

סוכצ'וב מתרוקנת מיהודיה. נותרים אך ה„מיוחסים" בלבד.

יצויין, אגב, שבזמן הגיטו נאלצו גם היהודים שגרו מחוץ לתחומו לעקור ממקומות מגוריהם שנתפסו על־ידי נוצרים. אז הוקמה גם המשטרה היהודית.

והנה, הגיעה גם שעתם של אחרוני היהודים לגירוש. הגירוש בוצע במכות, בהתעללות, בשוד.

הראשונים שעזבו את העיר היו אנשי היודנראט, באוטו גדול, עמוס חפציהם.

ראש הגיסטאפו, פריוור, קורא את המפקד מנשה קנוט, ומצווה עליו לספק לו במשך שעות מועטות (עד לגירוש) זוג מגפיים. האחרון יוצא למלא פקודתו, פונה אל הסנדלר גרובר, אולם הלה עונה, שהזמן לא יספיק. למחרת היום הם הולכים שניהם לבית הסנדלר — והוא איננו. ברח עם משפחתו. בו במקום יורה פריוור בקנוט והורגו.

בגיטו וארשה אין קשר בין יוצאי סוכצ'וב. אני מכניס מכונת־תפירה ל„שופ" הנודע של טאבאנס, ומתקבל לעבודה. רעב וזוועות. אף־על־פי־כן, קינאו בי רבים.

אחדים מאנשי סוכצ'וב מנסים לקיים קשרי־מסחר עם העבר האריי — משה ברוקר, ברויטמן, משה ווידסלבסקי. הראשון שמת ונקבר היה וולף ורשבסקי. כן נפטר אז הרב של סוכצ'וב.

ואולם, החיים נמשכים גם בתנאי־אימה אלה. בנו של שיינוואלד נושא לאשה את פריידה ביאז'ונסקה.

ב„שופ" של טאבאנס (רחוב פרוסטא 14) פעלה „המחתרת היהודית". היו מקרי חבלה והצתה.

מחמת מחלה הועברתי לבית־החולים ברחוב ניסקא. שלושה חדשים אחז בי הטיפוס. בחול המועד פסח יצאתי, תשוש, ומיד נקרה לי בדרך, ברחוב זמנהוף, דוד וישניא, שביקשני לסייע בידו להגיע לביתו, כי היה חלוש ממני. בדרך חטף מצות מיד אשה שעברה לתומה... הרעב העבירו על דעתו.

גם אני רעבתי. ונאלץ הייתי אף למכור את הטלית. ואשתי הוציאה שני הזהב מפיה, ויחד אתה ועם אחי הלכנו אל גדר־התיל שבגבול הגיטו, לשחד את השומרים, שיניחו לנו לעבור לצד האחר.

הגעתי לתחנת הרכבת, ובתוך המהומה קפצתי ועליתי לאחת הרכבות שיצאה לדרכה. אשה נוצריה אלמונית חילצה אותי מסכנת בקורת הכרטיסים. בתחנת בלוינה הצטרפתי למבריחים ואחר כך המשכתי דרכי לכפר טופולוב הסמוך לסוכצ'וב.

בדרך היה עלי לעבור על פני הכפר שימאנוב, שהיה בו מנזר, ולידו ישבתי לפוש ולהרהר בהמשך דרכי. ונזדמן למקום פועל־רכבת שהבחין בי, כי יהודי אני.

הוא יעצני להמלט על נפשי, כי במנזר שוכנת הגיסטאפו — והראה לי הדרך הנכונה לכפר טופולוב.

אפריל 1942. אני בכפר השוכן במרחק 7 קל״מ מסוכצ׳וב. פגשתי שם רבים מבני עירנו. כחייט השגתי עבודה בבית אכר בשם פ י א ט ש א ק.

פעם נזדמנה לכפר ועדה רשמית, נשאלתי אם יהודי אני, ומטר של מכות ירד עלי. קשרוני בחבלים ושמוני על עגלה. האכר, בעל הבית שלי, עשה מאמצים לשחררני. הזמין את כל חברי הועדה לכוס י״ש — ותוך כדי כך בא אחד מבניו, התיר החבלים, ואמר לי להסתלק מיד.

נמלטתי ליער, לא רחוק מפיאסצ׳נה. לאחר ימים אחדים חזרתי לאותו אכר, שביקשני לעבודה. שבועות אחדים עבדתי אצלו ועמדתי בנסיונות שונים. פעם, בשעת גיוס לעבודה, ואני ישן בגורן, אחזו בי ידיים של גרמנים, שחשבוני לפולני, ופקדו עלי להצטרף אל הנשלחים לעבודת־כפייה.

והנה אני באוטו עם שאר עובדי־הכפייה הנוצרים, ובכללם שלושת בניו של האכר שבביתו מצאתי מחסה. אחד מהם מודיע למנהל המשלוח, שיהודי אני, ומיד אני מרגיש במהלומותיו היורדות עלי. קשה לי לתאר הנסיון שנתנסיתי בו אותה שעה, כשאני עומד, ידי למעלה, ממתין לגזר דיני.

בפתע ניגש אלי פולקס־דויטש ושואלני אם אני מכירו. עניתי בשלילה. נפחדתי מאד. אז אמר, שאנו חברים מזמן, יחד למדנו בבית־ספר עממי, שמו א נ ג ל ב ר כ ט. ביקשתיו שיצילני. ואכן, הוא סייע לי בבריחה. הסתתרתי בשדה הדגן. שכבתי עד לעליית השחר, ואז שמתי פעמי אל בית האכר.

האכר נצטלב מרוב תדהמה. „תודה לאל, נצלת!״ — הפליט. סיפרתי לו כל הקורות אותי.

למחרת היום עזבתי את הכפר. לאן? לא ידעתי. נזכרתי, שבצבא שירת עמי אחד מישוב סמוך ושמו ק ו י א ב ה. הלכתי אליו.

שמח לקראתי, אולם יעצני לברוח מחשש הסכנה, ונתן לי כתובת אביו, שבביתו אוכל לשהות זמן־מה. ואכן, בבית אביו שהיתי זמן מסויים, עבדתי תמורת מזון, שהפרשתי ממנו גם בשביל אשתי שהיתה בגיטו. לבסוף באה אלי אשתי ברוניה ואחותה.

ב־1943 פורסמו מודעות מטעם הגרמנים, שכל המחביא יהודים צפוי יחד עם משפחתו למוות. ולעומת זה, כל המסגיר יהודי יקבל פרס — ליטר י״ש ושלושה קילוגרמים סוכר. יסורינו וצרותינו החריפו מאד. נדדנו על פני כפרים שונים, אולם שום אכר לא נאות להסתירנו. אפילו טפת מים לא נתנו לנו לשבור הצמאון. רצינו לטרוף נפשנו בכפנו. והנה הגענו לכפר ויאטשאלקי, המאוכלס אכרים עשירים, וכאן — בדרך נס — קיבלתי עבודה כחייט.

במקום זה שהיתי חורף שלם. באביב המשכנו בדרכנו לכפרים אחרים בסביבת סוכצ׳וב. בכפר ביאלי פגשתי יהודים בני עירנו: שמואל לייב ג ו ט ה ל ף, קרוב

משפחתי הרשל רויטמן, טינדל עם אשתו וילדיו, צלקה יעקובוביץ ואחיו, הרשל שיינוולד, רחצ'ה סקורניק וילדה, בן של פנחס כהנא, ועוד. כולם נרצחו בידי הגרמנים בכפר הזה.

באחד הכפרים דרש ממני אכר אחד, זאיונץ שמו, ומהסנדלר מנדל מויסקיט, שנספק לו כל יום א' אווזה צלויה וליטר י"ש, שאם לא כן יסגירנו לידי הגרמנים. מיד נמלטנו מהמקום. הצטרפנו אל צלקה יעקובוביץ שעבד אז באחת האחוזות הסמוכות.

מוסתר הייתי בעלית־גג, ושם שכבה גם אשתי הפצועה.

במחצית השניה של 1943 החמיר המצב בסביבה הזאת ללא נשוא. והנה באה אחותה של אשתי, אסתר בז'זובקה, שהסתתרה ביער סמוך, ולקחה אותנו אליה. נצטרף אלינו הסנדלר מנדל מויסקיט, שגם אחותו הסתתרה ביער.

הגענו ליער ב־17 ביולי, בשבת. גשם. היו ביער יהודים פליטים מערים שונות, לרבות מסוכצ'וב. לאחר הגשם באו ליער אכרים לאסוף פטריות, מהם שנתקרבו אלינו. נתברר, שהם ידעו על מחבואם של היהודים.

לא יצא זמן רב ונשמעו יריות של מכונות־יריה. אשתי התחילה בורחת. רציתי לברוח בעקבותיה, ונתקלתי בגרמני מכוון רובהו. זנקתי אל השיחים. בזחילה הגעתי לכפר נובא ויאש.

ביער נערך מצוד על יהודים. בודד ברחתי גם ממקומי האחרון, ולמזלי מצאתי את אשתי, פצועה בזרועה. מורדפים ככלבים — לא היה בידי להושיט לה שום עזרה. חמל עלי אכר, ותמורת תשלום הרשה לי להשכיבה בערימת תפוחי־אדמה — ואחר־כך בעלית גג.

וכך נמשכו נדודינו ועינוייגו עד ל־17 בינואר 1945, יום כניסת הצבא האדום לכפר.

לאחר ימים אחדים הגענו לסוכצ'וב, שם מצאנו את משפחת א. פינצ'בסקי — משפחה יחידה של יהודים.

פנחס ז"ל (פיניע)

אחי יקירי, ששה עשר אביבים היו לך בעזבי את בית אבא, בעלותי לארץ־ישראל. רענן, תוסס חיים היית, אהוב על הבריות וידוע ביושרך.

נאבק בין כתלי העיירה הקטנה על כשרונותיך הרבים, ולא הצלחת להתחמק ממנה אפילו בשעות האחרונות לחייך.

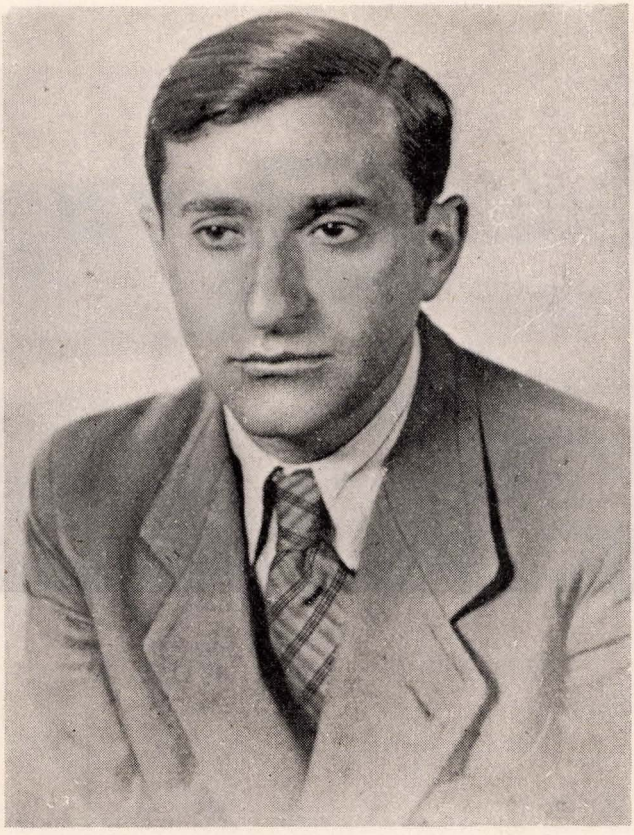

פנחס וינברג

הרוחות הרעות בהשתוללותן לקחו אותך כקרבן אחרון של עירנו.

ואולי שכרך על סבלך הרב, הביאוך חזרה לעירנו, למען תשכב בחיק אמך אשר כה אהבתך.

בזרועותיה אינך גלמוד בשדה הגדול והרחב, כאלו עזבנוך.

שא עפרך המטובל דם, ודינך דרוש, יצעק דמך מהאדמה אשר בלעתך בדמי חייך, וללא רחמים תשכיחך.

יש דין! ויש דיין! ענהו!!!

אחותך

ר ח ל

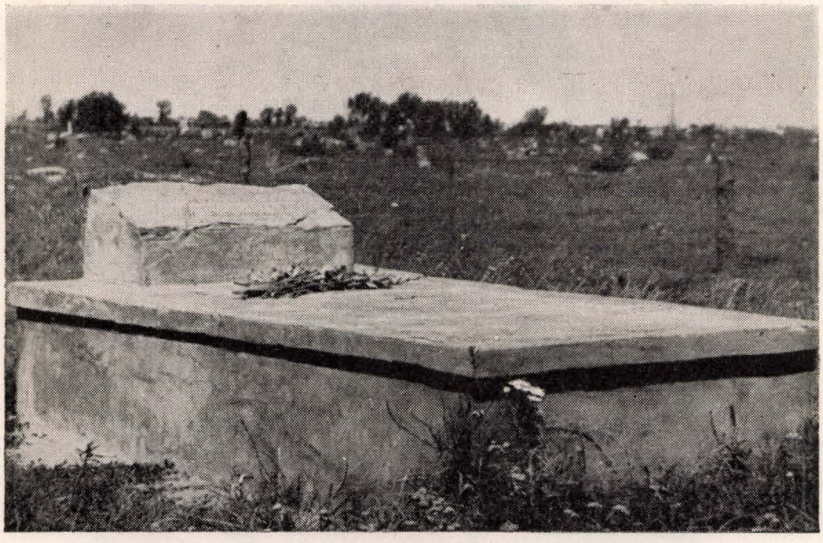

קברו של פנחס וינברג
נרצח בסוכצ'וב, במאי 1945 אחרי תום המלחמה

שבתי וינברג
גבאי הראשי של בית הכנסת

אשתו לאה

מכתב שנכתב ע"י פנחס וינברג בסוכצ'וב
למנדל פרידמן לרוסיה ולא הספיק לשלחו

Sochaczew dn. 20. V 1945

Drodzy Tow. Fydman.

Dzisiaj otrzymałem list coś pisał do Szepietowskich, zawar Kem odpowiedział. Z listów od Sayera chyba już wiecie mniej więcej co w Sochaczewie słychać. Do tego czasu wróciło do nas około 50 Żydów niektórych z Was rodzin między nimi niż Bogo niema Wrócił Pinczewski Ansel z rodziną, ja z tj Pinn Weinberg z żoną, dzieckiem Tylman Herska z dzieckiem Ejsman Edzia Zylicki Bolach Holcman Marek i inni.

Większość Żydów żyje dobrze myśli o emigracji Ja już pisałem do swoich w Palestynie kilka razy ale odpowiedzi niema. Wobec tego proszę Was bardzo kapitalnie niż do Józka Grundwaga w Palestynie niech on zawiadomi moją rodzinę że ja żyję wraz z żoną i dzieckiem oraz rodzicami

z bratem żony / Posztergawl
z Młodzieszyna
z mojej rodziny / Albert Kac
i Ep / Hirt przy życiu nie pozostał.
Materialnie jest narazie nie źle
ale mamy dosyć tego wszystkiego
i chcemy bardzo bardzo uciec tam
gdzie ją nasi wyobrażamy chyba
sobie jakie tu u nas panują kary
byle tylko tego ciężkiego zmartwienia
nas
Cieszymy się że żyjemy ale
tęsknimy za dawnymi czasami
Pozdrawiam Was serdecznie
ukłony od rodziny Wasz.
Pfefferberg

Moj adres:
Pfefferberg
Sochaczew
Aleja Mokra-9

KOMITET W Sochaczewie ŻYDOWSKI

חנה פרידמן

מי יתן ראשי מים....

18.1.45. ידיעה בעתון: וארשה שוחררה על־ידי צבאות ברית המועצות. והעתון מוסיף: וארשה שאין בה יהודים. אחריה שוחררה סוכצ׳וב.

כן, וארשה, עיר ואם בישראל, וסוכצ׳וב אחת מבנותיה הקרובות. מאז מלחמת ההשמד על יהדות אירופה נזכרה סוכצ׳וב, עיירת הולדתי, זו הפעם הראשונה. ומה רבים הזכרונות המנקרים במוח ומענים את הנפש ללא הרף.

עיירה אומללה! יד הגורל פגעה בה עוד במלחמת העולם הראשונה ונהרסה כמעט כליל. אך מה ההבדל מאז ועד עתה! אז ניצלה וארשה מפאת הקרבות שנמשכו זמן רב ליד העיירה, וזו, כאילו לאות תודה, הצילה אחר־כך את תושבי סוכצ׳וב שמצאו בה מקלט, בברחם כל עוד נפשם בם. ומשחזרו הקימו מחדש את הריסות העיירה.

ועתה? לא על הריסותיה לבי דוי, אלא על תושביה היהודים, על קרובינו וידידינו הרבים ששתו את כוס התרעלה עד תומה.

לבי, לבי לך, עיירת הולדתי! את שכה שקקת חיים, איך נדמת ונהפכת לקבר גדול אחד? ואולי גם קבר לא נשאר לך? את, שהיית כה מסורה לענין ארץ־ישראל, ולא מעט גם פעלת למענה, איך נפלת ללא קום? מה קשה להאמין ולהשלים עם רעיון מר ונמהר זה!

ואנו פה בארץ, השרידים המעטים — גדול כים שברנו! מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה, ואבכה יומם ולילה על חלליך יחד עם כל חללי בית ישראל...

ח

נפטרים

חנה פרידמן

י"ט כסלו תש"ט.

לזכר אמא ז"ל.

היום נגמר חודש מיום הסתלקותה של אמא ז"ל. מוזר הדבר, אינני ילדה קטנה, והפגיעה בכל זאת כה מזעזעת, שקשה מאד להתנחם, אולי מפני שחייתי אתה יחד עד הרגע האחרון וסבלתי את סבלה. כי רבות מאד סבלה מהשמדת הבן הבכור פאר המשפחה בפולניה. המצור על ירושלים וההפגזות הכריעו אותה כליל, ולא יכלה להתאושש. והנה נתרוקן הבית! לכאורה רק נפש אחת ובכל זאת חסרה בכל פינה, נפגמה שלימות המשפחה, וכה קשה להסתגל ולהשלים עם המחשבה שאמא איננה עוד, וכה גדול החסרון. חבל על דאבדין ולא משתכחין. תהיה נשמתה עדן, וצרורה בצרור החיים.

י"ט מרחשון תש"י

הנה הגיע כבר יום הזכרון הראשון. עברה חלפה שנה, שנת צער ואבל. זה עתה חזרתי מקברה ששיח קטן צמח לו למראשותיה, קטן וצנוע השיח, כחייה של אמא ז"ל. ועתה ברגעי ההתיחדות עם זכרה, רואה אני אותה כבאותו היום האחרון לחייה, וכה חי עומד לפני אותו היום המר והנמהר. הנה היא נאבקת בכוחותיה האחרונים עם מר המות ולא תוכל לו... הלב הולך ונחלש, אך הפנים זוהרות, זוהר עליון. כשמש לפני שקיעתה כן רואים ומרגישים את השקיעה המתקרבת, רואים ומרגישים איך הזיק האחרון הולך ודועך והעלטה יורדת וממלאה את הבית, והנה ניתק החוט ונפסק לעולם, היתה אמא! אמא יקרה! ואיננה עוד!... ברוך דין אמת! ה' נתן וה' לקח יהי שמו מבורך.

ו' מרחשון תשי"ב, שלושים להסתלקותו של אבא ז"ל.

הנה עבר כבר חודש מאותו יום האסון שבו נתיתמתי כליל. עם פטירתה של אמא ז"ל לפני שלוש שנים, עוד איך שהוא התנחמתי, נשאר לנו אבא בבית ושלימות המשפחה נפגמה אמנם אך לא נהרסה. עתה התרוקן הבית לגמרי, נלקח ממנו פארו ודממת אבל ירדה עליו.

וכה מהר קרה כל זה, רק ימים ספורים חלה. היינו יחד אתו עד רגעיו האחרונים וסבלנו את סבלו. מאז נודע לו על אבדן בכורו הדגול ורב הפאר, שלא רבים היו כמותו, בשואה שירדה על יהדות פולין, ואף זכר לא נשאר למשפחתו, לא יכול להתנחם. לא פעם בכה עליו בכי מר, באין רואים, וכשהרגשנו בכך הבליג מהר ובלע את דמעותיו, ובלבד שלא נראהו בחולשתו. נחמה פורתא מצא בעיון

בספרים, ירושתו הספרותית של בנו, אך לבו הדואב והרגיש הלך ונחלש עד שנשבר כליל.

היה אבא ז"ל מאותן הדמויות הנדירות כה בזמננו, של שלומי אמוני ישראל בכל מאודם ונפשם, שלא ידעו סטיה וויתור. מלא תום ויושר לבב, שכל חייו היו קודש לעבודת הבורא, את לילותיו עשה כימים וקבע עתים לתורה, לא ויתר אף פעם על הליכה לבית המדרש, ברוח, בגשם ושלג, אף בסכנת נפשות בימי מצור ירושלים, הכל חבבוהו שם כי תמיד עורר את האנשים לתפילה, והפיח בהם את אהבת התורה. למען לומדי תורה, היה מוכן לעשות הכל, אף לשרתם, מתוך ענותנות וצניעות ללא גבול. גם בבית היה כל רגע קודש ללימוד ועיון, בבחינת: והגית בו יומם ולילה. שקד לקיים מצוות בקור־חולים וחסד של אמת לנפטרים שבסביבתו, אף שכבר קשתה עליו ההליכה מרוב חולשה. ונוסף לכל אלה, בעל צדקה גדול היה אבא ז"ל. וכדי שלא תחסר לו הפרוטה חלילה לשם כך (לקחת מאתנו הבנות למטרה זו לא הסכים בשום אופן, רק מיגיע כפיו), היה שומר על הסדר בבית מדרשו בתשלום זעום.

איך היה אבא ז"ל מקבל את השבתות ומועדים לא אשכח לעולם. היה מתכונן לנר הראשון של חנוכה, מתקן ומסדר את עמידת החנוכיה, הכנת הפתילים, יציקת השמן ודווקא הזך ביותר שאפשר היה להשיג, והכל בדביקות, בחרדת קודש ובכוונה רבה. מה אהבתי לעמוד ע"י אבא ז"ל באותם הרגעים, להנות מזיוו ולהתחמם באש הקודש שבו. לשמוע את שירתו הנלבבת, ואת סיפוריו על הנסים והנפלאות של הימים ההם והזמן הזה. כן היה נאנח ומוסיף: בלי הנסים שהשם יתברך עושה אתנו בכל רגע ורגע לא היינו יכולים להתקיים. איך היינו עומדים, נגד כל הפגעים והאסונות לולא חסדו הגדול. ואותן ההרגשות חזרו בכל חג ומועד. באיזו יראה ופחד היה מתכונן לקראת יום הכפורים — הוא התם והישר שלא נגע בזבוב על הקיר, חרד כל כך מפני אימת הדין, לא יכולתי הבין זאת.

ככה הצטרפו בו באבא ז"ל, כל המידות הנעלות לשלמות מופלאה, ואולי עמדו לו אלו לזכותו בהפרדו מהחיים, כי יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה בעמדו בתפילה, עטוף בטליתו נרדם לו בשבת קודש ו' תשרי תשי"ב.

זכרו קודש לנו וחרות עמוק בלב באהבה וגעגועים.

חבל על דאבדין ולא משתכחין! תהי נשמתו עדן וימתקו לו רגבי עפרו.

י. פ.

אהרן איש־שלום (פרידמן)

בן מנחם ושרה לבית אשענהיים. נולד ב־1896 בסוכצ׳וב למשפחה חסידית־עסקנית, עממית. נכדו של שלום צבי פרידמן, הצטרף בבגרותו לפעולה ציונית פעילה. היה בין עסקני „פאַלקס־ביבליאָטעק" והתמסר בכל נפשו ומרצו לכל פעולה צבורית שהוטלה עליו. מלא את חובתו הצבורית בעיר עד עלותו לארץ.

ב־1919 התארגנה קבוצת עליה בת ארבעה צעירים: אהרן, אברהם יצחק ווינבערג, צבי לוין ז״ל ומרוז מלודז, יבדל לחיים. עזרתי בידיהם להבריח את הגבול. הם התחפשו כצעירים פולנים והצליחו לחמוק לגרמניה. בהגיעם שם הלכו לעבוד במכרות הפחם, כדי להרויח בעבודתם להוצאות־הדרך. בגבול האיטלקי נתפסו. צבי לוין נשאר בגרמניה, ויתרם הוחזרו לפולניה. ווינבערג ומרוז גויסו לצבא ואהרן שוחרר, לפי שהיה למטה מגיל הגיוס. בקיץ 1920 יצא אהרן שנית לדרך והצליח להגיע לארץ לחג השבועות. מיד נכנס לעבודת הכשרה ב„דילב", כיום קרית ענבים, ומשם לפתח תקוה, טבריה, חזר ירושלימה, ונשאר בה עד יומו האחרון.

היה איש־ירושלים ושרת אותה בכל השטחים. עבד בכל העבודות, בעיקר בבנין, יסד את קבוצת „ירח" (ירושלים החדשה) לבנין, שבנתה בתים ראשונים בבית הכרם ובבית וגן. אח״כ עלו על הר הצופים והכשירו את הבניינים הישנים בשביל

קרן קימת לישראל בסוכצ׳ב.

דינסטאג ד. 2־טן טאג ספות פּ. 2 נ. מ. קומט פאר אין פייער־לעשער זאל

אאיו אלאדעמיע

ב״י דער באטיי־ליגונג פון אונזער חשובן גאסט ח׳ אהרן איש שלום (פרידמאן) פון ארץ־ישראל.

אומזיסטע בי־לעטן בייט איינגאנג! קומט מאסענווייז!

Druk. M. Goldsztejn, Sochaczew

אהרן על קבר אביו בבקורו בסוכצ'וב, 1937

האוניברסיטה בעתיד. בנו את קרית משה. היה בין מיסדי ה„הגנה" ופעיל בה כל שנות קיומה; בין מיסדי „הפועל", בין מגיני וממעצבי דמותו של בית ההסתדרות; הועבר למועצת פועלי ירושלים, לאגודת פועלי הבנין, משם למשרד הקבלני ולבסוף לסוללי־בונה, שם עבד עד מותו. מי שבא עמו במגע בעבודה ועניינים ציבוריים, פועלים, קבלנים ובעלי מלאכה, העריכו את יחסו האדיב, נאמנותו ומסירותו למוסד ולבית ההסתדרות. לא פעם הציעו לו קבלנים תפקיד אחראי בשכר גבוה, הוא ויתר. היה מדריך לנשק מטעם ההגנה גם מחוץ לירושלים (בשכונת ברוכוב) ובין מגיני ירושלים. מילא תפקידים שונים גם בזמן מלחמת השחרור.

לא במעט נשבר רוחו בתקופת הגנת גוש־עציון, שבין מגיניו היה גם בנו אמנון. מה רבה היתה שמחתו בשוב בנו משבי עבר הירדן, אך הדבר השאיר סמנים בבריאותו. המשיך במסורת משפחתו העסקנית העממית וזכה לראות את ירושלים כבירתה של מדינת ישראל.

היה סמל ליושר ונאמנות פועלית, הסתדרותית ומפלגתית (מפא"י) לפועלי ירושלים ששירתם באהבה חלוצית במשך 33 שנה. שמו הונצח על מגרש „הפועל" ירושלים.

נפטר בגיל 57, בהתקפת לב, ה' תשרי תשי"ד (1953).

י. פ.

צפורה באום (אלברט)

צפורה באום, או כפי שנקראה בעירנו — פייגע רעשיל, נולדה ב־1894 בסוכצ'וב, להוריה ר' זלמן אלבערט וטובה לאה לבית פלישמן.

צפורה באום

אביה היה יהודי אדוק ובעל חנות למוצרי ברזל ונקרא בפי כל ר׳ זלמן דער מבקר. הוא הקדיש את עתותיו לרפוי החולים מדלת העם והתמיד בזה שנים רבות. גם בימי מלחמת העולם הראשונה, עת היינו פליטים בוארשה, פעל רבות בטפול ורפוי חולים בקרב הפליטים. בבתי־המרקחת שבסביבה היו מקבלים את הרצפטים שלו שהיו חתומים בראשי־תיבות.

ימי נעוריה של צפורה חלו בעשור הראשון של המאה, בתקופה שבה היו בני־הנעורים בעיירות פולין וכן המשכילים והפועלים מסוערים ומותססים מהרעיונות החדשים. גם צפורה היתה בין אלה שהציצו ונפגעו, והתחילה חולמת על יציאה למרחב.

כבת 15 היתה, נערה זקופה ותמירה, כשלפתע הודיעה להוריה שרצונה לרכוש השכלה. אביה ראה בצעד זה חריגה מהמקובל, ברם עמידתה האיתנה הביאה אותו לויתורים. היא עשתה ימים כלילות בלימודים ובקריאת מיטב הספרות הפולנית, הרוסית והגרמנית, וחיבה מיוחדת רחשה לספרות יידיש ולפולקלור היהודי, גם אחרי עליתה לארץ. במשך זמן קצר הספיקה לקנות ידיעה גם בשפה העברית. והעברית היתה לשפתה בחיי יום יום.

בשנים ההן נטוו חוטים סמויים שקשרוה עם בעלי־מלאכה ואנשי דלת העם שגרו בשכנות לבית הוריה, והיא נהגה לבקר אצלם, ללמוד את חייהם ולשחק עם ילדיהם. כל ימיה זכרה את דמויותיהם וטפוסיהם המיוחדים, את פתגמיהם ואמרות־הכנף שלהם.

צפורה נתנה ידה לתנועת פועלי ציון, נרשמה לחוג שקם זה מקרוב בעיר והיתה מפעילותיו. הפיצה את רעיונותיה בין בני הנוער ובמיוחד בין בני־הטובים. מובן, התנגשה בהשפעת ה״בונד״, אולם פעילותה נשאה פרי, והיא חדרה לבתי משפחות חסידים ובעלי־בתים. ההורים עמדו על כך, הזעיקו את ה״חצר״ של הרבי והתקיפו קשה את אביה ר׳ זלמן, שאינו עומד בפרץ. הוא נאלץ להבטיח לרבי שיאחז באמצעים נגדה. ניסה להשפיע על בתו בדרכי נועם — וללא תוצאות. שלום־הבית הופרע וההורים התחילו ללחום נגדה ולהציק לה. אז החליטה לעזוב את בית־ההורים ואת העיר. אספה צרור קטן מבגדיה וחמקה מהבית.

בריחתה הַפתאומית הכתה בתדהמה את בני משפחתה ועוררה בהלה בעיר. נעשו מאמצים רבים לגלות את עקבותיה כדי לפייסה ולהחזירה הביתה, אבל כל החקירות והדרישות עלו בתוהו. כעבור זמן מסויים הגיע להורים מכתב ממנה ועליו חותמת־הדואר של לודז, בו ביקשה שיסלחו לה על הצער שגרמה והסבירה שלא יכלה להמשיך במצב — ואת מקום מגוריה לא גילתה.

התאכסנה בדירה של משפחת ידידים, קבלה עבודה כעוזרת לתופרת ודוגמנית בבית־מלאכה גדול לבגדי נשים. חיש מהר נתחבבה על סביבתה החדשה, קשרה קשרים עם חוגי פועלי ציון ושאר התנועות. תקופת לודז חישלה את אפיה.

סוף־סוף נודע להורים מקום מגוריה בלודז ובאחד הימים הופיעה אצלה אמה.

היתה זו פגישה נרגשת. אבל כל תחנוניה ודמעותיה של האם לא השפיעו על צפורה לחזור הביתה. רק לאחר ביקורו של אביה שהבטיח לה בהן צדקו, כי יינתן לה חופש גמור בבית לחיות ולנהוג לפי רצונה — נאותה לחזור לבית הוריה.

עם שובה הביתה כבר היתה אחרת בהופעתה ובהליכותיה וחדורה בטחון עצמי, בחוג ידידיה וחבריה הקשיבו לדבריה בדרך ארץ ובכובד ראש.

באביב 1911 נתארגנה קבוצה קטנה של צעירים לעלות לארץ וביניהם: דוד באום מהעיירה לשנה, רפאל שוטלנד מהעיירה בלוינה ופנחס גראוברד מסוכצ'וב ועוד. צפורה עמדה בקשר מכתבים עם שני ידידיה באום וגראוברד. האחרון, אחרי שהותו בארץ כמה חדשים עזבה מאוכזב ושב לסוכצ'וב, ומאז נתהדקו קשריה של צפורה עם דוד באום והוסכם ביניהם שהיא תעלה לארץ. לשם כך חזר דוד לעיירתו בסתיו 1913. הוא ביקר אצל צפורה בסוכצ'וב. הוריה של צפורה לא התנגדו לצעדה בתנאי שיינשאו לפני נסיעתם. ואכן, לאחר שנישאה לדוד באום עלו לארץ באביב 1914.

תחנתה הראשונה בארץ היתה חוות כנרת, לשם הוזמן דוד באום ע"י ידידיו וחבריו מתקופת עבודתו בדגניה ובכנרת. הוא קיווה, שצפורה תתקבל כתלמידה לחוות הלימודים של חנה מיזל, אך היא דחתה את הצעתו באמרה: „חבל, דוד, אין בי האמונה שהבחורה המהודרת והענוגה הזאת שהבאת תהיה לחקלאית בארץ"... בכנרת חלתה ועברה עם בעלה לחדרה. צבור הפועלים והשומרים בחדרה קבל את צפורה בלבביות והיא הרגישה עצמה בטוב. עד שפרצה מלחמת העולם והישוב הופקר לפתע לתעלולי השלטון התורכי. רבים מצבור הפועלים בחדרה החליטו לצאת באניות המפליגות למצרים בדרכן לאמריקה, וביניהם מידידיהם הטובים של צפורה ודוד. לדוד היה כסף בבנק אנגלו־פלשתינה, שאביו העביר לו לשם קניית אדמה בארץ. אולם עיקר דאגתו וחששותיו נתונים היו לגורלה. והיא הכריזה: „לא, דוד, אל תדאג לי במיוחד. לא אזוז מפה ולא אברח מהארץ. גורלו של הישוב יהיה גם גורלי". צפורה ודוד נשארו בארץ. נאלצו להתעתמן. דוד גויס לצבא התורכי. בהיותה לבדה סבלה רעב, בדידות ומחלות. כפעם בפעם נאלצה להחליף את מקום מושבה, אך היא קיבלה יסוריה באהבה ועודדה את אלה שהיו במחיצתה.

לאחר עריקתו של בעלה מהצבא התגוררו במטולה וניסתה להקים משק קטן. התחילה בגידול ירקות. בתקופה ההיא נחטפו בחורות ונשים לעבודות־הצבא, אך צפורה לא התחשבה כלל בסכנה זו.

עם שחרור הארץ היתה היא ובעלה עם הקבוצה שיסדה את תל־חי ושם נולדה לה בתה הראשונה אראלה. בימי המהומות נטלה את ילדתה, התעטפה במעיל ובעזרתו של א. הרצפלד עזבה את המקום והצליחה להגיע בשלום לראש־הנקרה. דוד שירת אז יחד עם ותיקי „השומר" במשטרת הרוכבים והיה רחוק מהבית, אך עוז רוחה לא עזבה.

צפורה ובעלה היו עם ראשוני כובשי עמק־חרוד בחורף 1922, ובין המשפחות הראשונות שהתנחלו על אדמת כפר יחזקאל.

בשנת 1933 נענתה לקריאת מועצת הפועלות והמרכז החקלאי לבוא לעזרת משק הפועלות בשכונת בורוכוב לשנה אחת, לאחר שעניני המשק היו יגעים. לא קל היה עליה לעזוב את המשפחה ואת המשק למופת שבנתה. אחרי היסוסים נענתה לקריאה. אימצה כל כשרונותיה כדי לבסס את המוסד החשוב הזה לעולות חדשות — והצליחה. במקום שנה אחת המשיכה עבודתה עד שנת 1941, כי לא רצו לשחררה מתפקידה.

עם בואה הביתה, למרות עייפותה ומיחושיה המרובים, נרתמה מחדש לעבודה במשקה. אך בבריאותה חל שינוי לרעה ונאלצה לחסל את המשק. הם עברו לחיפה ובמקומה החדש נמשכו חייה רק שנים מספר, אבל גם כאן היתה דינאמית ופעלתנית עד יומה האחרון. באופן פתאומי הסתלקה מאתנו בישבה בבית בתה תוך שיחת רעים. רגבי אדמת כפר יחזקאל קבלו חזרה, לאחר מותה, את החברה הנאמנה והמסורה מיום היווסד המשק ושאדמתו רווייה דמה וזיעתה.

הסתלקה החלוצה הראשונה שלנו, בת העליה השניה מסוכצ'וב.

ישראל רוזן

צפורה באום

קוים לדמותה וציון לזכרה

סוכצ'וב — שנת 1912

עיירה קטנה במזרח אירופה. לכאורה עיירה ככל העיירות היהודיות וככל עיירה סתם בעולם כולו ובכל הדורות, שמקובל לחשוב עליהן כי לעולם — לעולם לא יתרחש בהן שום דבר הראוי לתשומת לב. והנה מתברר, כי השקט והשלוה, החדגוניות האפורה, אותה דלות וצרות האופק, ההסתגרות מן העולם הגדול והקפיאה על השמרים — לא היו אלא למראית עין, למסתכל על פני השטח בלבד, ואילו מתחת לפני השטח פיכו חיים תוססים, ונתרקמה לעיתים עלילה דראמאטית. ומתחת ללבוש היהודי פועל לב חם, מפרפר לב אנוש, לב צעיר ההולם בקצב נעורים, העורג לדרור ולגאולה, כמה לאהבה, לטוהר, לאמת, מפליג על כנפי הדמיון אל עולם טוב ויפה יותר.

מי ימנה את אלפי היהודים, יוצאי העיירות, שעשו ההיסטוריה, שיצרו ערכים חדשים ושינו את פני התקופה, בשקט ובצינעה, כל אחד בפינתו? תוצאות פעולתם הברוכה ומפעל חייהם הוסיפו נדבך לבנין העתיד.

אחת מאלה היתה בת־עירנו צ פ ו ר ה ב א ו ם ז"ל, שנפטרה לעולמה שבעת־מעש, מאבקים, סבל ותלאות.

כולנו גאים על מדינת ישראל והישגיה, על דור החלוצים עובדי האדמה, פועלים ומגינים, על עמק יזרעאל המשובץ כפרים הפורחים והמשגשגים כנהלל וכפר יחזקאל, בעמלם ובהקרבתם של מאות חלוצים, וביניהם צפורה שלנו!...

עשרים־שלושים צעירים כבשו את אדמת כפר יחזקאל, בדמם, בזיעת אפם. צפורה לא היתה רק „אחת מאלה", אחת ממתיישבי הכפר ומיסדיו, אלא גם הרוח החיה בכפר במשך עשרות שנים. לא רק חלוצה—חקלאית—בעלת משק, אלא גם עסקנית שמצאה זמן וכוחות לעסוק גם בעבודה סוציאלית וחינוכית, בהתמסרות לחינוך חקלאי של הדור הצעיר, חלוצה שהקימה גם דור של חלוצים!

מעולם לא חיפשה את הקל; לא שחתה עם הזרם אלא נגדו. חיפשה דרכים חדשות, תמיד בין הראשונים, פעילה ומפעילה, תוססת ומתסיסה. בעיירתה נתחוללה

בקרבה, בהשפעת המציאות החדשה, תמורה יסודית ומהפכה נפשית. נאמנה היתה לדרכה, בה התחילה בעודה נערה.

כבר בסוכצ'וב — בשחר נעוריה — נתבלטה כבעלת אופי עצמאי ומהפכני, מורדת במוסכמות.

בני גילה יודעים לספר, כי בעודה נערה צעירה — לפני 50 שנה — היא עצמת קיימה כעין מועדון של העיר, חדרה שימש מקום מיפגש לצעירים בעלי דעות מתקדמות יותר, מחפשי דרך, לכל אלה שנחשבו בימים ההם „מהפכנים"!... צעיר או צעירה, שסבלו מהמחנק בבית אבא המסורתי הקפדן והקרתן ונדמה היה כי הגיעו מים עד נפש ועד סף היאוש — כל אלה מצאו דרכם אל צפורה, — נפש עדינה ורגישה ולב פתוח ומבין. והיא שגילתה לצעירי עירנו — לפני 50 שנה — כי לא כלו כל הקצין ואין הכרח להשלים עם הגורל, שקיים גם עולם אחר. את „העולם האחר" היא הגישה לצעירים תחילה בצורת ספרים, שנתנה להם לקריאה, ואותם היא „בלעה" ורכשה בהתמדה ובמסירות נפש. והיו לה ספרים הרבה — ספריה ממש, ספריה פרטית שרכישתה עלתה בדמים ובמלחמה עם הבית. הספרים האלה נתנו פורקן־מה לנפשה הסוערת והם שעיצבו את עולמה הרוחני.

וכאשר צעיר או צעירה, שכבר נפקחו עיניהם לראות, לא יכלו עוד לשאת את חייהם בין שני עולמות — העולם הצר, האפור והעצוב של העיירה ועולם הדמיון שבספרים — ספרי טולסטוי, דוסטוייבסקי וגורקי; או כאשר צעיר או צעירה „נפלו קרבן" לאהבה כנה ואילו „הבית" לא הסכים בשום אופן לבן־זוג או לאבי הבן־זוג, פן ייפגע יחוס המשפחה (אם היה בן־זוג, למשל, חייט או בעל־מלאכה סתם...) במקרים אלה היתה צפורה מדריכה את הצעירים בעצה; לנערה היתה אומרת: „יכולה את לזותר על הנדוניה שלך ולעשות כחפצך, אך עליך להיות עצמאית — לרכוש מקצוע, לעבוד ולהתקיים בכוחות עצמך, ואז תוכלי גם לעזוב את הבית ולעשות כרצונך... וכאשר יראו ההורים שאינך זקוקה להם ולעזרתם — אז גם הם ישלימו, בסופו של הדבר, עם צעדך ורצונך".

ואכן רבים הצעירים והצעירות שיצאו — בהשפעת צפורה — לעיר הגדולה לוארשה, או ללודז', — בלי הסכמת הורים, ללמוד מקצוע, לעבוד ולהתחתן עם מי שלבם חפץ. זאת עשתה גם צפורה עצמה — אף על פי שלא היתה זקוקה לעבודה לשם קיום, ואף על פי שהיא נהנתה מחופש רב בביתה, כי היא ידעה במשך שנים „לחנך" את הוריה לכבד את רצונה ואופיה. זאת השיגה בהתמדתה ועקשנותה.

והיא — צפורה — בחרה בעליה לארץ — מדוע? משום שהיה זה הדבר הקשה ביותר, המהפכני ביותר!

כחמישים שנה חיתה בארץ, ובמשך כל השנים הללו המשיכה בדרכה, כי היו חייה המשך לאותו הצעד הנועז ותירגום חלומות נעוריה לשפת המעשה.

כזאת היתה צפורה באום וכזאת תישאר בזכרוננו. וגאוותנו עליה. יהיה זכרה ברוך.

ישראל רוזן

יעקב פרידמן ז"ל

(קוים לדמותו)

רק מעטים מאתנו הכירו את יעקב פרידמן עוד מסוכצ'וב, מלפני עלייתו ארצה. מעטים מאתנו הכירוהו רק כאן בארץ, ואילו רוב יוצאי עירנו הנמצאים בישראל,

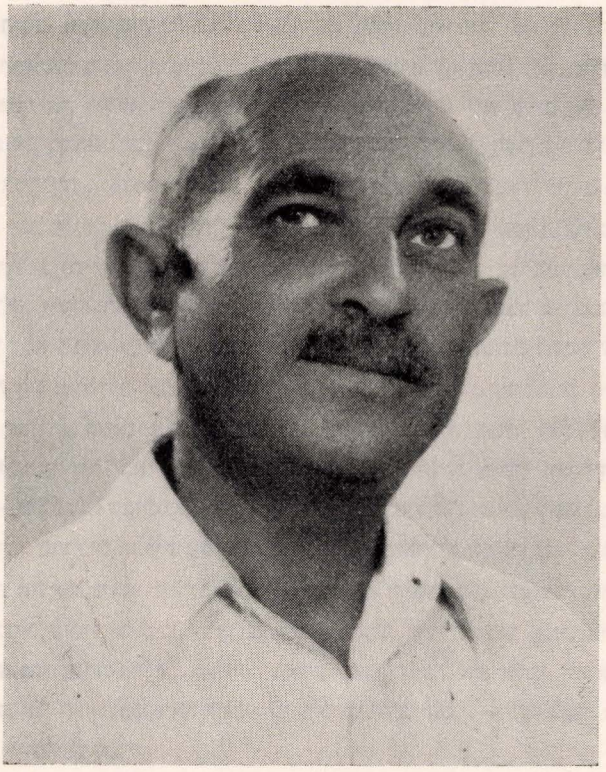

יעקב פרידמן ז"ל

הכירו את יעקב לראשונה לא בסוכצ'וב ולא כאן בארץ, אלא „בדרך", דהיינו עוד בהיותם בדרך נדודיהם כפליטי החרב והשואה ברוסיה ובסיביר, במחנות העקורים

ובמקומות גלות, או כאודים מוצלים המסתתרים בעילום שם וזהות לאומית, במקומות נידחים, בין הגויים.

את כל אלה חיפש וגילה יעקב פרידמן וממנו קיבלו הם את דרישת השלום הראשונה מהעולם האחר, מהעולם החפשי, מהעולם שלא נחרב.

השם יעקב פרידמן!? — זה היה יותר משם, זה היה בעיני השרידים הניצולים התחליף לשם עירנו — סוכצ'וב שהיתה ואיננה עוד; זו היתה כתובת או „הכתובת" של נקודת המוקד אשר אליה נמשכו פזורי עירנו ושארית הפליטה וממנה ציפו למלה מעודדת וחמה, — וממנו אמנם קיבלוה.

יעקב עזב את עירנו לפני כ־40 שנה, בעודו בחור צעיר. רק חלק קטן מחייו עבר עליו בעירנו. הוא יצא ועלה ארצה — לארץ השוממה „האוכלת את יושביה", — כדי להגשים חלום חייו, לו הטיף לחניכיו בתנועת הנוער הציונית־החלוצית הראשונה בעירנו („השומר הצעיר") כדי להראות דרך לאחרים.

הוא יצא את העיר מטעמים נעלים — אך לא עזב אותה לחלוטין. יצא — וכאן במרחקים הקים מעין מושבה של עירנו. יצא ולקח עמו את שם עירנו. יצא ועלה ארצה עם הראשונים, אך ידע שעם היותו מהראשונים לא יהיה כאן בודד. הוא עלה לא כדי לשפר את גורלו, לא למען קאריירה ולא למען חיים קלים, — חיים קלים אפשר היה אז למצוא בכל מקום אחר מחוץ לארץ־ישראל, העולם כולו היה עדיין פתוח, וגם אמריקה הקוסמת, — והנה הוא עם רעייתו רחל, תיבדל לחיים ארוכים, — בחרו דוקא בארצנו הקטנה והדלה, אולי מפני שזו היתה הדרך הקשה ביותר, הדורשת הקרבן הגדול ביותר והמבטיחה את הגמול הקטן ביותר — עבודה מפרכת (כאשר היתה עבודה), זיעה, רעב למחצה, קדחת וחיי סכנה מתמדת מצד אויבים ומתנכלים, ותנאי טבע ללא נשוא. בצריפו הדל בשכונת בורוכוב, היא שכונת הפועלים הראשונה שיעקב היה בין מייסדיה ובוניה, הוא ליקט וריכז את העולים־החלוצים מיוצאי עירנו אשר עלו אחריו, הקים מקרבם ולמענם קבוצת פועלי בנין, דאג להשתרשותם בעבודה ולהתערותם בארץ. ומשהונף הגרזן על יהדות פולין ונחרץ גורל עיר מולדתנו — סוכצ'וב, הציב לעצמו יעקב כמטרה להציל את הניתן להציל: לא נח ולא שקט, התקשר בדרכים שונות עם שארית הפליטה והאודים המוצלים — עד אשר עלה בידו לגלות את כל נידחי עירנו, לבוא עמם בקשרי מכתבים, לעודד אותם, דאג כי יקבלו משלוחי עזרה דחופים, ולא מעטים הם אלה אשר תודות למכתביו של יעקב ולטיפולו האבהי חזרה אליהם האמונה באדם, האמונה כי „לא אלמן ישראל", האמונה כי „עם ישראל חי", והם ראו לפתע כי לא בודדים הם, — יש להם קרוב, ישנה כתובת — וזוהי יעקב.

מכתביו של יעקב היו ארוכים מאד וחדורי רגש, הוא לא כתב רק בתור יושב־ראש ארגוננו, מכתביו לא היו רשמיים, אלא אישיים־אינטימיים, אולם דווקא למכתבים כאלה ציפו אז שרידי עירנו, ולא למכתב קצר, רשמי ויבש.

ארגון יוצאי סוכצ'וב אינו הארגון היחידי במינו בישראל, ישנם רבים כמוהו.

אולם יעקב נתן לארגוננו את המיוחד, המבדיל אותו משאר ארגונים דומים. אמנם כל הארגונים הדומים רואים מחובתם לעזור לאחים משארית הפליטה — כי לכך נוצרו — אולם יש עזרה ויש עזרה. אפשר לתת לחבר המחאה לבנק ובזה לגמור את „הטפול" בו, — בתוספת ברכה „תצליח!". לעומת זאת אפשר לתת לחבר המחאה קטנה, אולם עם זאת לגלות כלפי העולה החדש, הפוסע את צעדיו הראשונים בארץ החדשה, יחס אנושי חם, יחס חברי־ידידותי, לתת לו לפתוח את לבו, לשמוע אותו, לנחמו ולעודדו, להזמינו הביתה תכופות, לארח אותו, ללכת אתו ולכתת את הרגליים למענו למוסדות, משרדים, להילוות אליו בחיפושיו אחר קורת־גג, ואחר מקום עבודה, — ולאחר מכן — לעקוב מקרוב אחר שלבי היקלטותו של העולה החדש בארץ, בעבודה, במקום מגוריו ובחברה החדשה.

את כל זאת עשה יעקב — יחד עם רעייתו הנאמנה רחל ת"ל. כלום אפשר להפריז בערכו של טפול אישי כזה? האפשר להשוות זאת עם מתן שיק בדרך השגרתית־פקידותית כפי שזה נעשה ונהוג בארגונים אחרים?!

זכורני, באחד מביקורי אצל יעקב ורחל, סיפרו לי כי ימים אחדים לפני כן ביקרו „אצל הילדים" — וכוונתם היתה הפעם לא לילדיהם, אלא לילדים אותם גילה יעקב בעודם בפולין בכפרים בין הגויים וטיפל בהבאתם ארצה. הייפלא אם הם ראו בבית יעקב ורחל פרידמן את ביתם והיו מבקרים בו תכופות, כאצל הורים־מאמצים?

ראיתי את „הילדים" האלה בין קהל המלווים, אשר ליוה את יעקב למנוחת עולם. ראיתי גם את כל תושבי שכונת בורוכוב, — אלה אשר אתם צעד יעקב 40 שנה, למן אותו הצריף הדל ועד להיות השכונה למרכז של עיר ואם בישראל — היא גבעתיים!

היה זה סמלי שמסע ההלוויה עבר מביתו שליד הצריף ועד לבנין העיריה, — להדגיש כי לא מעצמו צמח כל זה. מעצמם צומחים רק קוצים, ברקנים וגידולי־פרא למיניהם, ואילו עץ יש לשתול, לטפח אותו באהבה, במסירות. יעקב היה בין אלה ש„שתלו" את השכונה, „גידלו" אותה. גם ליד ביתו גידל עצים וטיפח אותם (בשנותיו האחרונות הוא טיפל גם ב„מגן דוד ירוק"). הוא גם גידל בנים לאהבת המולדת, לעבודה, להגנה ולחלוציות.

היו שראו בפעילותו הציבורית של יעקב גישה מיושנת, לא מודרנית, ואולי אפילו „בטלנית" — ואין הדבר רחוק מהאמת. ובאמת — כלום יטריח את עצמו עסקן־צבור מתנדב, אדם בא בימים וחולה, ביחד עם אשתו, לנסיעה ארוכה ומייגעת לקיבוץ רחוק, בכדי לייצג את עירנו בטכס ברית־מילה אצל אחד העולים החדשים שאין לו כאן קרובים אחרים? כלום יטריח את עצמו עסקן־צבור מודרני לנסוע מדי שנה בשנה לקיבוץ „נגבה" כדי לעלות על קברו של נער צעיר מיוצאי עירנו שנפל שם במלחמת הקוממיות!? כלום מטריח את עצמו עסקן „מודרני" לביקורים תכופים אצל כל עולה חדש — לפחות פעם בשנה — לראות כיצד הסתדר

והתאקלם ? אכן — רק „בטלן" עושה כזאת ! אולם „בטלנים" כאלה בנו לנו את הארץ, ה„בטלנים" נתנו לנו את המדינה, כי הבטלנים הם תמיד מלח האדמה הנותן טעם לחיים.

זכורני את פגישתי הראשונה עם יעקב — זה היה בשנת 1943/42, כאשר בעולם טרם נודע על זוועות הנאציזם כלפי בני עמנו, אך היה ברור כי השואה מתרגשת ובאה, כבר אז — דיבר אתי יעקב על הסכנה שהנה עירנו הולכת ונמחקת ולא יישאר חלילה זכר ממנה. יש איפוא לפעול מיד, לאסוף ידיעות, פרטים ונתונים על היקף השואה, ועל כל מה שקדם לה, על עירנו מלפני המלחמה ועל עירנו בדורות עברו. יש ללקט ולאסוף נתונים על תולדות עירנו והקהילה היהודית בפרט, כדי לרכזם ולהנציחם בספר אשר ישמש מצבת זכרון לעירנו שנמחקה, לבל יישכח כי היתה עיר ואם בישראל, חלק מיהדות פולין המפוארת, העממית, השרשית, הנאבקת והתוססת.

יעקב טיפח את רעיון הספר־סוכוצ'וב ועשה למענו, כתב הרבה, אסף ודירבן אחרים בכל אתר ואתר, שיכתבו ויעלו את זכרונותיהם—לבל תשתלט עלינו השיכחה.

הספר הפך מטרה ראשונה במעלה של ארגוננו, ולגביו באופן אישי — הפך הספר למפעל חייו וגולת הכותרת לכל שנות פעילותו למען ארגוננו.

„הספר סוכצ'וב הוא המצבה של סוכצ'וב" — היה אומר יעקב — אמר ולא ידע כי גם לעצמו הוא מקים את המצבה. דמותו ופעלו למען הספר ולמען ארגוננו ישארו חרותים בספר הזה, כשם שזכרו לא ימוש מלבנו לעד.

אלה הגאים על מה שהושג בארץ זו במשך 40 השנים האחרונות, אבלים על הסתלקותו של אחד המעטים, שכה רבים חייבים להם כה הרבה, על פעלם, מאמציהם והישגיהם.

חיי יעקב פרידמן היו חיים רבי מעש ומלאי תוכן.

יחי זכרו לעד !

משה אליעזר בורנשטיין ז"ל

(מ. ב. שטיין)

ציון לזכרו

משה אליעזר בנו של האדמו"ר הרבי ר' שמואל זצ"ל ונכדו של האדמו"ר רבי אברהמ'לע, נולד בסוכצ'וב בשנת תרנ"ה 1895. חונך וגודל עד הגיעו לבר־מצוה באוירה ובהוי של החצר החסידית של סבו הגדול, שתורה וחכמת היהדות נמצאו שם בכפיפה אחת.

בהגיעו לגיל הבר־מצוה יצא ללמוד במצוות סבו אצל הגאון רבי יעקב אהרון זצ"ל רב העיר קונסטנטין שע"י לודז', שניהל ישיבה של בחורים מובחרים.

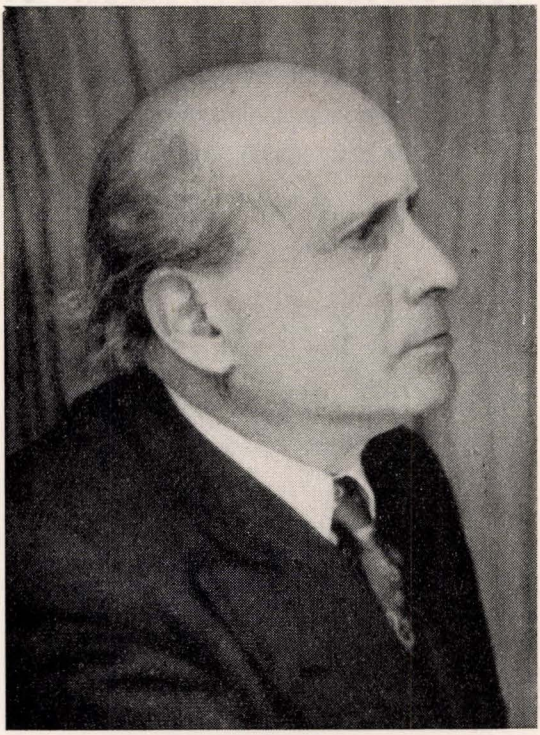

משה אליעזר בורנשטיין ז"ל

עם שובו לסוכצ'וב ובאמתחתו מחברות חידושים משלו המשיך ללמוד בחצר הרבי, ועם זה היה גם ער לנעשה בעיר, ובמיוחד התענין בטיפוסים המיוחדים של באי החצר ואנשי העם מבני העיר.

אחרי חתונתו חלה תמורה בהשקפותיו, ובמלחמת העולם הראשונה עבר ללודז' ואח"כ לורשה. שם התקרב לחוג הספרותי של י. מ. וייסנברג והושפע ממנו רבות בדרכו בספרות. השתתף בכתבי עת שונים וכתב מסות וסיפורים. מחזהו „הימל און ערד", המתאר את הרבי מקוצק, עשה רושם רב בתפיסתו העמוקה והמקורית של הרבי מקוצק. כן פרסם מחזה „די חורבה" גם הוא על נושא חצר חסידית בגליציה.

משה אליעזר נמצא במאבק נפשי תמידי והוא ביטא את זה באמרו: „כל המושך בעט סופרים נגרר אחריו צרורו. אחרי נגרר צרור של חסידות וספק אם אפרוק אי פעם משא זה".

במלחמת העולם נמצא בורשה וטעם את טעמו של השלטון הנאצי. הצליח להגיע לווילנה ומשם אחרי טלטולים מרובים וקשים הגיע ארצה בשנת 1941.

כאן שיקם את עצמו, היה זמן קצר מזכיר אגודת סופרי יידיש, וכן השתתף בכתבי עת שונים. בשנים האחרונות עבד במערכת „דאס ווארט". לקח חלק פעיל בעריכת ספר הזכרון לזכר בני עירנו.

היה מעורב בין בני העיר וראש המספרים מהוי העיר שנכחדה.

נפטר בירושלים והובא שם למנוחות בי"ג שבט תשכ"א.

בני עירו יזכרוהו תמיד בהערצה ובכבוד כאדם וכרֵע.

יהי זכרו ברוך בתוכנו.

ירוחם אינס

חנה קפלן (לבית גרינברג)

דמעה על קברה הרענן

ענף בודד של משפחה ענפה נשארה חנה. יחידה, שהצילה את נפשה מצפרני האימים של הנאצים. אביה, ר' אליעזר גרינברג, אמה מינדל־טויבא, אחיותיה וכל בני משפחת גרינברג, שמנו עשרות נפשות, וכן גם בעלה ובנה הפעוט — כולם חוסלו. היא לבדה נשארה, שריד אחרון למשפחתה ועדה לזוועת האימים.

אחרי תום השואה ניסתה לשקם את חייה, נישאה בפעם שניה וכל שאיפתה לעלות לישראל ולגדל את בתה היחידה בארץ, בין יהודים.

ב־1956 הצליחה להגיע ארצה עם בתה הקטנה, ובמשך הזמן עלתה גם בתה המאומצת והצטרפה אליהם, אבל תקותה שגם בעלה יחסל את עסקיו בפולניה ויבא לישראל, כדי שיוכלו יחד לבנות את חייהם מחדש, לא נתקיימה.

אשה גאה היתה חנה ולמרות בריאותה הרופפת הלכה לעבוד בבית־חרושת, כדי להרויח את לחמה ולהתפרנס בכבוד. אבל קשיי ההסתגלות הגבירו את המחלה, שקננה בה עוד מימי השואה. לשוא נלחמה באומץ על חייה, למען בתה הקטנה תקות חייה. ביום ב' דראש השנה תשכ"א 12.9.61 הכריעה אותה מחלתה האכזרית והיא רק בת 51 שנה במותה.

ת. נ. צ. ב. ה.

הבנים שנפלו בעד המולדת

בורנשטין שמואל אברהם

בן אהרן ישראל ורבקה לבית מורגנשטרן (נכד אדמו"ר סוכצ'וב וסוקולוב). נולד ביום ד' באדר תרפ"ח בסוקולוב ועלה לארץ בתרצ"ד. גמר את בית־הספר "בילו" והגמנסיה "השכלה" בתל־אביב. עבד במפעל טכסטיל, השתלם, הגיע לדרגת טכנאי עמד להמשיך בהשתלמותו בארצות הברית. מגיל 14 חבר בגדנ"ע ואחר כך בהגנה. בגלל מחלות ממושכות הפסיק פעמיים את לימודיו ופעילותו בהגנה, אך בכוח כשרונותיו ומסירותו השלים מהר מה שהחסיר, הצליח בלימודיו ורכש בקיאות בספרות העברית והכללית. היה בעל ידיעה מרובה במוסיקה ובספרותה.

שמואל אברהם בורנשטין

בשנת 1947 עמד לנסוע ללמוד באוניברסיטת פילדלפיה, אך עם החמרת המצב המדיני לא רצה לעזוב את הארץ באמרו ש„ענין הכלל קודם לענין הפרט". בשעת החלטת או"ם על חלוקה שכב במחלה קשה בבית־החולים, וכשיצא משם והגיע תורו להתייצב לגיוס, ינואר 1948, העלים מהרופאים את שרידי מחלתו וחולשתו ויצא לשירות מלא. סיים קורס לסמלים והדריך מגוייסים. בגלל השתמטותם משירות קרבי הפסיק קשריו עם ידידים מנוער. השתתף בקרבות משמר העמק ונתמנה מ"כ. דחה הצעה לשירות במטה ובחר להיות עם אנשיו בשורה הקדמית. בהגנה על הקוצרים בשדות תל־עדשים נפל בקרב עם כנופיה בל"ג בעומר, י"ח באייר תש"ח (27.5.1948). גוויתו הועברה מנצרת לתל־אביב והובאה למנוחות־עולמים בבית הקברות בנחלת־יצחק ב־30.7.1948.

ת. נ. צ. ב. ה.

יאשינסקי שמואל (שמואליק)

בן מנשה ודינה. נולד ב־30.5.1929 בסוכצ׳וב. כבר בגיל עשר נתגלגל לגיטו וארשה, שם הסתתר בצנורות הביוב העירוניים וניצל מהשמדה. נתנסה בכל זוועות הרעב והנדודים. אחרי המלחמה הגיע לגרמניה ולאיטליה. העפיל לארץ והוגלה לקפריסין. ב־1947 הורשה לעלות בשיירה של עלית־הנוער. הצטרף לגרעין על שם יוסף קפלן ונכנס לעבודה ולהכשרה בנגבה. הזוועות של שנות ילדותו ונערותו הטביעו עליו חותמן. גם לאחר שהתרגל לחיי אדם חפשי היה עדיין שתקן ומסוגר בתוך עצמו, אך סופו שנקלט יפה בעבודה וחיבב ביחוד את עבודת העגלונות.

השתתף בהגנת נגבה ועמד בקרבות באיתנות ובקור־רוח עד שנפגע בראשו בכדור צלף ממשטרת עיראק סואידן. ב־2.6.1948 הובא לקברות בנגבה.

שמואל יאשינסקי

***

דברנו על לבו שיתאושש מהרהוריו על עברו בגיטו, טיילנו עמו ולבסוף גילה את לבו והרגשתו. במשפט אחד אמר הכל: „איך האָב זיך נאָך ניט באפרייט פון דעם געטא־קאשמאר. איך קען ניט פארגעסן דאָס לעבן אין די קאנאל־רערן, דער ריח פון דעם שמוץ אין די קאנאלן איז ביי מיר פארבליבן ביז היינט אין נאז... און דערצו די שוידערליכע טראגישע בילדער". זה היה סוד שתיקתו.

בקבוץ נגבה עבד בנאמנות, וקראו לו בשם־חיבה: „שמוליק". יומים לפני מותו קבלתי ממנו מכתב קצר ותמונתו, כאילו הרגיש מה ילד יום.

שנים אחדות לאחר נפילתו נתגלה שאחותו נשארה בחיים ונמצאת בכפר נידח בפולין, והוא היה בטוח שהושמדה יחד עם כלם, לאחר שנפרדו.

יהיה זכרו ברוך וקדוש!

י. פ.

לוין צבי (הערשעלע)

בן דוד וחנה. נולד ב־1930 בסוכצ׳וב. בגיל 9 נכלא על ידי הנאצים בגיטו, אך הצליח להתחמק וחי בבית אכרים נוצרים כילדם שלהם. אחר גמר המלחמה נכנס לבית־הילדים בהלינובק ועזב עם חבריו את פולין בדרכם לארץ ישראל. בדרכו זו שהה כשלושת רבעי שנה במעצר קפריסין והגיע לארץ ב־26.9.1947. משאת נפשו היתה — התישבות בקבוץ. בארץ עשה את הכשרתו בבית־החלוצות בעפולה, ולפני סיומה התגייס לפלמ״ח במאי 1948, וב־17.7.48 נפל במילוי תפקידו במלחמה לשחרור ירושלים. ביום י״א אדר תש״י (28.2.50) הועבר למנוחת עולמים להר־הרצל בירושלים.

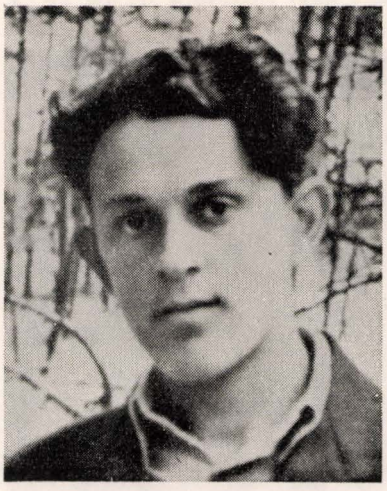

לוין צבי (הערשעלע)

***

לפני התגייסותו לפלמ״ח בא לשאול את פינו. התנגדתי, בקשתיו לסיים את ההכשרה, להתאושש ממה שעבר עליו, ללמוד את השפה. הוא הבטיח למלא את משאלתנו. כעבור זמן קצר קיבלנו ממנו מכתב ממחנה־האמונים של הפלמ״ח, בו כתב: „אתם הורי, מיין טאטע־מאמע. איר זאלט געדענקן פון מיר און מוחל זיין וואס איך האב צוגעזאגט און ניט מקיים געווען. אז איך בין לעבן געבליבן — וויל איך העלפן באפרייען ישראל צוזאמען מיט אלע יידישע קינדער. איב האב געמעלדעט אומעטום, אז איר זענט מיינע עלטערן. יעדע ידיעה זאל מען אייך שיקן״.

זמן קצר אחר כך קבלתי הודעה רשמית ע״י שליח צה״ל: „צבי לוין נפל. לפני צאתו לקרב אחרון הודיע שאתם הוריו, ואת צוואתו וחובתנו אני ממלא — תתנחמו״. מסר לי את ההודעה בכתב והלך לו — שנינו פרצנו בבכי...

כעבור מספר שבועות הופיעה חברת פלמ"ח והודיעה בצער: „צבי־הערשעלע ציווה לפני מותו להעביר אליכם את הילקוט עם החפצים שבתוכו. ודאי תיזכרו בו ותעלו את זכרו שנה שנה".

יהיה זכרו ברוך וקדוש!

שנה שנה עולים אנו על קבריהם של השניים: שמואל יאשינסקי וצבי לוין.

י. פ.

מאיר אורבך

בנו של יצחק ונכדו של מרדכי שלזינגר.

נולד בשנת 1909 למשפחת חסידים אדוקה ואמידה, צאצאי רבנים. במלחמת העולם הראשונה עברה משפחתו לוארשה. אחר כך מתה האם האהובה עליו, וקשה היה לו בביתו עם האם החורגת, והוא עבר לבית סבו, מצד אביו, אך לא יכול היה למצא עמו שפה משותפת, והיה סגור ומכונס בתוך עצמו. סבו היה משכיל וחובב־ציון, וברוח זו חינך את נכדו. כאן מצא לראשונה ספרי מאפו ולמד תנ"ך. למודיו בבית הספר לא היו סדורים, על כן עזב והתמסר לעבודה ולהשתלמות עצמית. היה בו חוש טכני מפותח. בתנועת הנוער מצא את ספוקו.

מאיר אורבאך

בית אביו ועסקיו לא משכו אותו. כשנתגלגלה לידו הזדמנות לבקר בבית־חרושת לזכוכית (אביו היה סוחר סיטונאי בכלי־זכוכית) בחר להשאר שם לעבוד כפועל. קיים פעולות הסברה בין הפועלים וסייע להם בארגונם. „אינני יכול לא להיות סוציאליסט — אמר — כשם שאינני יכול לא להיות יהודי".

מבית־החרושת לזכוכית עבר לעבודה חקלאית והתאמן בנשק — אלו היו תחנות ההכשרה שלו. בן 17 היה בהתנדבו לצבא הפולני, כדי להתאמן בשמוש בנשק.

עם עלייתו לארץ בשנת 1929, הגן ושמר בעמדה בתלפיות בירושלים. ומני אז התמסר הרבה להגנה ולמד את עניני הבטחון.

בתקופה הראשונה בארץ נתקל בקשיים מרובים. עבד בפרדסי פתח־תקוה וידע חוסר־עבודה ורעב, אך לא פנה בבקשת עזרה לאביו. האמין ביעודו של הפועל העברי בארץ בכלל ובמושבה בפרט. על חבריו שעזבו את המושבה אמר:

„הם עזבו מפני שעזבו את עצמם". תמיד דרש מעצמו והיה לדוגמא, אך לא דרש מהאחר מה שלא היה בכוחו לתת.

עבר לעבודה בפרדסים באיזור רמת־גן. שימש מנהל עבודה ומכונן. ותמיד עמו — החליל וההרמוניקה השבירה — והאקדח. השתלם באתות והיה אחד האתתים הטובים.

ב־1933 עבר לגן־יבנה והיה בין בוניה ומגיניה. נלחם על זכות הפועל במוסדות המושבה.

משנת 1936, מיום פרוץ המאורעות, לא עזב את גן יבנה אפילו ליום אחד ובפרט ללילה אחד. התמסר כולו לעניני ההגנה במקום. העבודה בימים והשמירה בלילות השפיעו לרעה על בריאותו והוא נחלש. כשהפצירו בו שיסע להבראה — סירב. להפצרות אביו שיבוא לביקור הביתה, ענה: „אין לעזוב את הארץ בזמן הזה ולנטוש עמדה". האמין בעתיד, בשלום, אך לא זכה.

הוא וחברו אברהם כהן נסעו לתל־אביב בעניני הגנה דחופים וחזרו אחה"צ לגן יבנה. ישבו בספסל הראשון לצד הנהג ותרו בעיניהם לצדי הדרך, מוכנים להשיב אש. כשהגיע האוטובוס לפרדס בין פרדס וארבורג לבין משטרת בית־דגון נורו פתאום על האוטובוס כמה יריות, ושני כדורים חדרו דרך קירות המכונית ופגעו בשניהם בבת אחת — בחברו אברהם כהן בראשו ובמאיר בחזה. כהן הספיק לירות יריה אחת באקדחו ונפל מתבוסס בדמו, ומאיר מת מיד. כך נפלו השנים שעמדו על משמר הבטחון בגן יבנה. יחד נתנו חייהם בזמן מלוי תפקידיהם הבטחוניים. מאיר היה יד ימינו של חברו א. כהן בעניני שמירה ובטחון. בן 29 היה במותו. הניח אשה שהיתה אז מורה בגן יבנה.

יעקב צדקוני

אחרית דבר

אדם כי ימות חולקים לו כבוד אחרון, סופדים לו, מתאבלים עליו ומציבים ציון על קברו.

היה האיש מפשוטי העם מתעצבת על מותו קהילתו, וביחוד בני משפחתו. עורכים לו לוויה לפי מעמדו, מצדיקים עליו את הדין ומביאים אותו לקבר ישראל.

ואם גדול בתורה היה הנפטר או מאנשי המעלה, באים רבים לחלוק לו את כבודו האחרון לרבות תלמידי חכמים ונכבדים, מספרים בשבחו וקובלים על הסתלקותו.

מקרה אסון כי יתרחש בקהילה, כמגפה, שריפה או פורענות אחרת, נרשם המאורע המעציב בפנקס הקהילה לזכרון־אבל־עולם. ..ואין דומה בתולדות ישראל לאסון האיום שפקדנו בדורנו. מיליונים יהודים נטבחו, ובכללם גם בני סוכצ'וב.

ואם קהילה שלמה נחרבת נחרב עמה גם הכתב, נשרף גם בית הועד ונעלם פנקס־הקהילה. איך נזכור אנו עתה ונזכיר לבאים אחרינו, עד דור אחרון, את השואה האיומה שבאה על ראשנו?

המציאות יצרה שני מנהגים שנתקבלו בשארית הפליטה:

יום־הזכרון לאבדן היקרים הנערך על ידי בני־העיר ביום־השנה (האמתי, או המשוער) של הטבח — והוצאת ספרי „יזכור".

בשעות האזכרה הדומות ליארצייט קולקטיבי מתייחדים אנו עם זכרון קדושינו. מדליקים נרות־נשמה. דברי המספידים היוצאים מן הלב נכנסים ללבבות.

לא כן ספר ה„יזכור" שהיא מצבה חיה שתעמוד לעד. הספר נכתב בידי אנשים פשוטים בכוח דחיפה נפשית־פנימית עמוקה. השרידים כואבים את כאבה של קהילתם שנכרתה מבכים את שברה ומציבים לה יד. אכן, מבחינה מסויימת טוב שהספר לא הקדים להופיע, כדי שתיווצר פרספקטיבה של מרחק, המאפשרת הערכה נכונה של המאורעות האיומים, ומצד שני טוב שהדבר לא נדחה יותר, שלא התחמצה השעה, גזירה שמא ישתכחו החברים.

והנה לפנינו מצבת־זכרון חבת־עניין־ומשקל שהוקמה באהבה, בחיבה ובמסירות על־ידי בני העיר ומדי קראנו בו אנו נישאים בציצית ראשנו לשם ומזינים עינינו עוד פעם ברחובות, בסימטאות בשווקים ובאלה שהתגוררו שם, שכה אהבנום — ואינם עוד.

לבסוף „יישר כוח" לאלה שסייעו להופעת הספר, למשתתפים בו, עורכו, לחברי ועד ארגון יוצאי סוכצ'וב בישראל ולאלה שהושיטו עזרה כספית.

דעם הייליקן אָנדענק פון די סאָכאַטשעווער קדושים, וועלכע ווערן דאָ אויסגערעכנט, און אויך די וועמענס נעמען ס׳איז אונדז, ליידער, נישט געלונגען אויפצוגעמען — אַלע די וואָס זענען אומגעקומען על קדוש־השם ועל קדוש־העם, איז געווידמעט אונדזער בוך.

לזכרם של קדושי סוכצ׳וב המפורטים כאן, וכן לאלה אשר לא הצלחנו, לגלות שמותיהם, — לכל אלה אשר נספו על קדוש-השם וקדוש־העם, מוקדש הספר הזה.

א

אָביצקי אברהם
〃 מאַניע
〃 חוה־לאה
אברהם יצחק (שייטלמאַכערס זון)
און משפחה
אַדאַמאַשעק מרים
〃 יחזקאל (חאסקל)
〃 פייוויש
אורבאַך יצחק (איטשע)
און משפחה
אינדיק זלמן
〃 טאָבע
〃 ברוך
〃 יצחק
〃 זיינוול
אינקלוס וואָלף
〃 יהושע
〃 שרה
אינקלוס משה
〃 מאַניע
אייזענבערג יעקב
〃 חנה
〃 פּאָליע
און משפחה
אייזענבערג פסח
〃 רוזשע
און משפחה
אייזענשטיין מענדל
〃 מאַליע
אייזענשטיין ישראל
און משפחה
אייזמאַן משה
〃 פריידל
〃 רוזשקע
אייזמאַן ישראל
〃 שרה
אלבערט יוסף
〃 בלומע

אלבערט יחיאל־נתן
〃 רחל
〃 ברוך
〃 געלע
אלבערג ביילע
אַלבערג לאה
אָלשעוויטש אסתר
〃 בנימין
〃 יצחק
און טאָכטער
אָלשעווסקי משה
〃 געלע
אָפּאָזדאָוער ישראל
〃 חנה
〃 געניע
〃 קאַראָלאַ
〃 משה
אָפּאָזדאָוער אהרן
〃 חנה
אָפּאָזדאָוער מאיר
〃 רייזל
און משפחה
אָפּאָזדאָוער אברהם
און משפחה
אָפּאָזדאָוער אלעזר (לוזער)
און משפחה
אָפּאָזדאָוער יצחק (איטשע)
און משפחה
אקאוויעץ מאיר־וואָלף
〃 רחל
〃 שמואל
〃 חנה
אָקליינסקי בערל
〃 הוגרה
אָקליינסקי חנה
〃 חיים
אָקליינסקי לייבל
〃 פריידע

אָקליינסקי צבי (הערשל)
〃 פייגע
אָקליינסקי משה
〃 שרה

ב

באומאַן פישל
〃 שרה
〃 רחל
〃 מענדל
באומערדער אברהם־משה
〃 עזריאל
〃 מאָטל
〃 נחמה (חומה)
〃 יחזקאל (האסקל)
באַלאַס יודל
〃 ישראל
〃 אליעזר (לייזער)
באַלזאַם פּאָליע
〃 חיה
〃 בראָניע
〃 יצחק
בארוכאוויטש שפרינצע
〃 אבא
〃 חוה
באָרנשטיין אהרן
〃 מאַניע
〃 פייגע
〃 ייטקע
〃 לאה
〃 סימה
באָרנשטיין יחזקאל (האסקל)
〃 חוה
〃 יהושוע (שיע)
באָרנשטיין אליהו
〃 חיים־וואָלף
〃 וואָלף
〃 שרה
〃 סימה
און קינדער
באָרנשטיין משה
〃 מלכה
〃 שיינע־יענטע
און קינדער
באָרנשטיין מיכל
און משפחה
באָרנשטיין אסתר
באָרנשטיין אברהם
און משפחה
בוזשניצקי אליהו
〃 לאה
〃 טוביה
〃 הינדע־אסתר
און קינדער
בוזשניצקי משה
〃 רייזל
און קינדער
בזשאָזאָווסקי צבי (הערשל)
〃 הדסה
〃 חיים
〃 טובה
〃 העניע
〃 משה
בזשאָזאָווסקי שלמה
〃 צירל
〃 חיים־יעקב
〃 ישעיהו (שייע)
〃 גיטל
〃 ליבע
בזשאָזאָווסקי ישראל
〃 הענדל
〃 וואָלף
〃 צבי (הערש)
〃 רחל

בזשאָזאָווסקי גרשון
בזשאָזאָווסקי בערל
〃 צירל
〃 ברוך
〃 שמואל
〃 לאה
בזשאָזאָווסקי מאיר
〃 לאה
〃 אסתר
〃 ברכה
בזשאָזאָווסקי ביילע־פייגע
〃 הינדע־אסתר
〃 ברכה
בזשאָזאָווסקי מאיר
〃 פייגע
בזשאָזאָווסקי משה
〃 יענטע
און קינדער
בזשאָזאָווסקי אברהם־יעקב
בזשעזשינסקי פייוול
〃 אשר
〃 אברהם
〃 מחלה־שרה
בזשעזשינסקי הוגרה
〃 נחמן
〃 מאַניע
בידערמאַן יעקב
〃 שפרינצה
〃 העלע
〃 דאָרע
בינענטאַל מאיר־יחיאל
〃 שיינדל
און משפחה
ביסטער בלימע
ביעזשאנסקי מרדכי
〃 יוכבד
〃 מאיר
〃 יצחק

ביעזשאנסקי פייגע
〃 סימה
ביעזשאנסקי יודל
〃 תירצה
〃 בתיה
〃 הוגרה
ביעזשאנסקי אברהם
〃 פייגע
ביעזשאנסקי חנה
〃 מרים
בייגעלבעקער מענדל
〃 אסתר
און קינדער
בייטשמאַן שמעון־וואָלף
〃 פעסע
〃 איטע־רבקה
〃 מלכה
〃 זיסמאַן
〃 ישראל
בייטשמאַן יעקב־שמעון
〃 מלכה
בייטשמאַן אברהם
〃 חנה
בייטשמאַן ישראל־אברהם
〃 פייגע
בייטשמאַן דוד
〃 בריינדל
בייטשמאַן קויפמאַן
בלום שאול׳קע
〃 רויזע־גיטל
〃 ריקל
〃 יחזקאל
〃 שפרינצע
בלום הערש־יוסף
〃 אסתר־ליבע
〃 חיים
בלומענטאַל מאיר
〃 מרים

בלומענטאַל נפתלי
〃 אליהו
〃 חנה־רויזע
〃 דוד
בלומענטאַל נפתלי
〃 גאָלדע
און קינדער
בלומענטאַל אברהם
〃 נחמה
〃 חיה
בלומענטאַל יצחק
און משפחה
בלומענטאַל נפתלי
〃 פנחס
און משפחה
בערג נחמן־לייב
〃 רבקה־לאה
〃 יעקב־יונה
〃 חיה־אסתר
〃 צבי
בערגאַזין יצחק
〃 חיה
〃 פייוול
〃 רבקה
〃 שמעון
〃 איטע
בערגאַזין מענדל
〃 פרימעט
〃 שרה
〃 יעקב
בענטשקאָווסקי שמחה
〃 יעקב
〃 לוי
בענטשקאָווסקי יעקב
〃 חנה
〃 חיים
בעקער חיים־פנחס
〃 יצחק־מרדכי

בעקער חנה
בעקער יודל
און משפחה
בערלינער משה
〃 גאָלדע
〃 קובאַ
〃 באַלבינאַ
בערמאַן שרה־יענטע
〃 שבע
〃 רבקה־איידל
〃 בעריש
בערמאַן הערצקע
〃 הינדע
〃 שלום
〃 זילפה
בערקאָוויטש מאיר
〃 חנה
〃 רויזע
〃 יודל
〃 שיינדל
〃 זלאַטע
בערקאָוויטש אליהו
〃 חוה
און קינדער
בערקאָוויטש יששכר
〃 מיכל
〃 פייגע
בערקאָוויטש מאַליע
〃 חיה
בערקאָוויטש איטשע־זלמן
〃 קיילה
בערקאָוויטש חנה־בריינדל
בראָדער שלמה
〃 פייגע
〃 יחזקאל (חאסקל)
בראט רחל
〃 מאָטע
〃 סנדר

בראַנד לייזער־יוסף
〃 אסתר־געלע
〃 דבורה
〃 פעסע
〃 רחל
〃 מיכל
בראַנדשפיגעל נחה
ברוכאָווסקי שמואל
〃 רחל
〃 שרה
〃 קיילה
און קינדער
ברוכאָווסקי נפתלי
〃 יענטל
און קינדער
ברויטמאַן וואָלף
〃 אסתר
און קינדער
ברויטמאַן לייב

בריטמאַן רויזע
〃 מאַליע
〃 בצלאל
ברויטמאַן הערצקע
〃 שרה־לאה
〃 חוה
ברויטמאַן חיה
בריף טשאַרנע
〃 צבי (הערשל)
ברעסלער צבי (הערשל)
〃 פנחס
〃 יונה
〃 שיינדל
〃 פעלע
〃 טעמע
ברעסלער מאַניע
〃 חיה רייזל
〃 לייבל

ג

גאָטהעלף צבי (הערשל)
〃 מלכה־ביילע
〃 מאטל
〃 בערקא
〃 שמואל־דוד
〃 דרעיזל
〃 פריידע
〃 אליעזר (לייזער)
גאָטהעלף גדליהו
〃 מרים־ביילע
〃 הענדל
〃 שאול
〃 מרדכי
〃 דרעיזל
גאָטהעלף חוה
〃 ישראל

גאָטהעלף רויזע
〃 דאָבע
גאָטהעלף בנימין
〃 פרימעט
〃 חיה
〃 דרעיזל
גאָטהעלף גדליהו
〃 רחל
〃 משה
גאָטהעלף שמואל־לייב
〃 עטל
און קינדער
גאָטליב הערשל
〃 (זיין פרוי)
〃 אברהם־יצחק

גאָטליב גאָלדע
〃 מאַניע
〃 חיה
און נאָך קינדער
גאָלדבערג יצחק
〃 (זיין פרוי)
〃 בערל
〃 שרה
〃 שלמה
〃 מאַניע
גאָלדבערג שרה
〃 אליהו
〃 שמואל
〃 הינדע
〃 רחל
〃 יענטע
גאָלדבערג חיים
〃 אַלטע־לאה
〃 לייבל
〃 חייקע
〃 שרה
גאָלדבערג געצל
〃 חנה
〃 פריידע
〃 אליעזר (לייזער)
〃 יהושוע (שיע)
גאָלדבערג יהושוע (שיע)
〃 טאָבע־רחל
〃 צבי (הערשל)
〃 ביילע
〃 אסתר
גאָלדבערג פעסע
〃 פריידל
〃 יהושוע (שיע)
〃 גיטמאן
〃 חיה
גאָלדבערג דבורה
〃 אליהו

גאָלדבערג שמואל
〃 פריידל
〃 רחל
גאָלדבערג פייבל
〃 לאה
〃 בלימע
〃 אברהם
〃 קלמן
גאָלדבערג זלמן
〃 שיינדל
〃 חיים
〃 פרידע
גאָלדבערג געצל
〃 חנה
און קינדער
גאָלדבערג דבורה
〃 יודל
גאָלדבערג חיים
〃 דבורה
גאָלדבערג חנינה
〃 ברריינדל
גאָלדבערג פייגע
גאָלדמאַן דוד
〃 חנה
〃 גיטל
〃 רבקה
〃 זיסל
〃 ישראל
גאָלדמאַן וואָלף
〃 גיטל
〃 מלכה
〃 שמואל
〃 צירל
〃 יצחק
גאָלדמאַן יצחק
〃 בלימַע
〃 אברהם
גאָלדמאַן יודל

גאָלדמאַן אידא
〃 מענדל
גאָלדמאַן משה
〃 חייטשע
גאָלדפאַרב שמואל הערצקע
〃 אהרן
〃 שפרה
〃 שרה
〃 אליהו
גאָלדפאַרב ישראל
〃 פייגע
〃 פּעסע
גאָלדפאַרב הערש־גדליהו
〃 פּעסע
〃 יעקב
גאָלדשטיין יהושוע (שיע)
〃 (זיין פרוי)
〃 יעקב
〃 דוד
〃 חנה
〃 הינדע
〃 שמואל
גאָלדשטיין משה
〃 פייגע
〃 חיה
〃 הדסה
〃 אברהם
〃 שמואל
גאָלדשטיין ברוך
〃 פעסע
〃 הינדע
〃 הדסה
〃 אברהם
גאָלדשטיין יהושוע
〃 גיטל
〃 חנה־שרה
〃 יעקב
〃 דוד

גאָלדשטיין מרדכי־מנחם
〃 פעסע
גאָלדשלאַק משה־אהרן
〃 (זיין פרוי)
〃 יצחק
〃 מיכל
גאַלעק שלמה
〃 ברכה
〃 וואָלף
〃 גאלדע־לאה
〃 אברהם
〃 יוכבד
〃 רבקה
גאַלעק פייבל
〃 שרה
און קינדער
גאָמבינסקי יהושוע (שיע)
〃 מלכה
〃 אלתר
〃 בראָניע
〃 רבקה
גאָמבינסקי יוסף
〃 שרה מלכה
〃 חיה
〃 בער
גאָמבינסקי מלך
און משפחה
גוטגלאַס משה
〃 (זיין פרוי)
〃 שמואל
〃 מעניעק
גוטגלאַס ישראל
〃 חייטשע
〃 סאַליעק
גוטגלאַס שמואל
〃 העניעק
גוטמאַן פנחס
〃 חיה

גוטמאַן חיים
〃 קיילה
גוטהאַרט יחיאל־מאיר
〃 יענטע
〃 יעקב
〃 עטקע
גידאַלעוויטש יודל
〃 חנה־רייזל
〃 יעקב־שמעון
〃 יצחק
〃 הוגרה
גידאלעוויטש משה
〃 מלכה
〃 הינדע־רבקה
〃 חיים
גידאַלעוויטש יעקב
〃 רייזל
און קינדער
גידאַלעוויטש חוה
〃 (איר מאַן)
גידאַלעוויטש חיים
גינגאַלד משה־יידל
〃 שרה
〃 זאב (הערשל)
〃 יוכבד
גינגאַלד יצחק־אייזיק
〃 אסתר
〃 צבי
〃 ברוך
〃 בצלאל
גינגאַלד וואַלף
〃 פריידע־לאה
און קינדער
גינעס חיים
גיפס פעסע
〃 פנחס
גליקזעליקער יצחק (איטשע)
〃 (זיין פרוי)
〃 מרדכי
און קינדער

געטליכמאַן משה
〃 טשאַרנע
〃 ישראל
〃 רחל לאה
געלבשטיין יואל
〃 רחל
געלבשטיין יצחק (איטשע)
און קינד
געלבשטיין מחלה
געלמאַן פריידע
נעגרשט ירחמיאל
〃 שרה
〃 תילה
〃 חנה
〃 שלמה
〃 ברוך
〃 שמואל
גראובאַרד מרדכי
〃 הינדע
〃 בלימע
〃 יעקב
גראובאַרד מאַטע
〃 פייגע
〃 אברהם
און קינדער
גראובאַרד נח
〃 (זיין פרוי)
〃 בערל
〃 פייוול
און קינדער
גרואבאַרד יודל־לייב
〃 הענדל
גראובאַרד חנה
〃 חוה
גראובאַרד משה
גראָדזשיצקי מרדכי
〃 חנה־חיה
〃 יצחק
גראָסמאַן אהרן
〃 טאָבע

גראָסמאַן רבקה
גראָסמאַן טאָבע
גרונדוואַג שמחה
〃 שרה רבקה
גרונדוואַג נחום
〃 רבקה
〃 אסתר
גרונדוואַג חנה
גרוינעם זיינוול
〃 טאָבע־גיטל
〃 יודל
〃 צבי (הערשל)
גרינגאַרד יצחק
און קינדער
גרינשפאַן
און משפחה
גרינבערג שמואל־הערש
〃 גאָלדע
〃 שרה
〃 הערצקע
〃 חנה
〃 שלמה
גרינבערג דוד
〃 חנה
〃 לוי
〃 יוסף
גרינבערג ירוחם
〃 אברהם
〃 יענטע
〃 מחלה
〃 עלקע
גרינבערג אליעזר (לייזער)
〃 מינדל
〃 יענטע

גרינבערג חוה
〃 יעקב
〃 רחל
〃 יצחק (איטשע)
גרינבערג חנה
〃 ישראל
〃 משה
גרינבערג צבי (הערשל)
〃 גוטשע
〃 יואל
גרינבערג אהרן
〃 צירל
〃 מנחם
גרינבערג אברהם
〃 חנה
און קינדער
גרינבערג משה
〃 מרים
און קינדער
גרינבערג אברהם
〃 חיה
גרינבערג פערל־זלאָטע
〃 פייגע
גרינבעַרג שלמה
〃 מרים
און קינדער
גרינבערג בלימע
〃 וועלוול
גרינבערג יעקב
גריצהענדלער אליעזר (לוזער)
〃 גיטל
און קינדער

ד

דאָוידאָוויטש פייגע
〃 יעקב
〃 בלימה
〃 מרדכי

דאָוידאָוויטש דוד
〃 ליבע
דאָוידאָוויטש שלמה
〃 רבקה

דאַווידאָוויטש חנה	דזשיגאַן איטע
〃 רחל	〃 חנה
דאַווידאָוויטש משה	〃 אברהם
〃 (זיין פרוי)	דזשיגאַן יהושוע (שיע)
〃 סאַלע	〃 חנה
〃 אסתר	דיאַמענט מאיר
דאַווידאָוויטש מאָטע	〃 שיינדל־לאה
〃 פריידע	〃 יודל
〃 יצחק	〃 ביילע
און קינד	〃 אהרן־דוד
דאַווידאָוויטש לייבל	דיאַמענט יודל
〃 מיכל	〃 (זיין פרוי)
און קינד	〃 אהרן
ווייס אליעזר (לוזער)	〃 דוד
〃 רבקה	〃 בערל
דאַווידאָוויטש יוסף	און קינד
〃 אסתר	דיאַמענט יחיאל
דאַווידאָוויטש צבי (הערשל)	〃 בתיה
〃 (זיין פרוי)	〃 חיה־ליבע
דאַווידאָוויטש מאיר	דיאַמענט ליפמאן
דאַווידאָוויטש עזר	דינער יצחק (איטשע)
〃 (זיין פרוי)	〃 מרים
דאַנציגער ישראל	און קינדער
〃 טאבטשע	דייכוס נח
〃 שמחה־בינעם	דייכוס אברהם
〃 נחה	דעגענשיין וואָלף
〃 גיטל	〃 הודעס
דאַנציגער לייזער־יצחק	〃 פרימעט
〃 פרימעט	דרייפוס אלתר
〃 דוד	〃 רחל
דזשיגאַן יוסף־אהרן	און טאַכטער

ה

האבערמאַן משה	האבערמאַן יוסף
〃 פריידע	האָכבאום ירחמיאל
〃 זיסקינד	〃 רויזע
〃 בערל	
〃 שרה	האָלענדער יצחק (איטשע)

האַלענדער אסתר
און זייער קינד
האַלענדער חיים
〃 מרים
האַלצמאַן מרדכי
〃 מחלה
〃 חנה
〃 רוזשקע
〃 אסתר
האַלצמאַן חיים־הערש
〃 פראַניע
〃 מאיר
〃 גיטל
האַלצמאַן משה
〃 שבע
〃 שמואל
האַלצמאַן חיה־טאַבע
〃 יוסף
〃 נתן
האַלצמאַן פייוויש
〃 מרים
〃 שמואל
האַלצמאַן מאַטע
〃 בלימע
און קינדער
האַלצמאַן מלכה
〃 יענטע
האַלצמאַן פישל
〃 מאַניע
האַפנונג מאיר
〃 שפרה
הירשביין קיילה
〃 אהרן
הלל טרעגער
העלמער מאיר
〃 הינדע
〃 איידל
〃 יחזקאל (חאסקל)
〃 צבי (הערשל)

העלמער צבי (הערשל)
〃 (זיין פרוי)
〃 חיים
〃 יצחק
העלמער לייבל
〃 רחל
הערבשטיין פעסע
〃 זלאַטע
〃 חיה
〃 דוד
〃 רחל
〃 מנשה
〃 שרה
〃 לאה
〃 מרים
הערבשטיין שלמה־זלמן
〃 פעסע
〃 אסתר
〃 זלאַטע
〃 שרה
〃 דוד
〃 לאה
〃 מיכל
〃 שלמה־זלמן
הערבשטיין מנשה
〃 מיכל
הערשקאָוויטש נחום
〃 פעסע
〃 רייזל
〃 הערצקע
〃 אברהם
〃 גיטל
הערשבערג קלמן
〃 חיה־רבקה
〃 הינדע
〃 באַטשע
הערשבערג משה
〃 רחל
〃 אשר

הערשבערג אשר	הערשבערג רחל
ו	
וואלדמאן חיים־יעקב	ווינטער יחיאל
〃 יענטע־מלכה	〃 משה
און קינדער	〃 שרה
וואלדענבערג שלמה	ווינטער פישל
〃 רוזשע	〃 מיכל
וואַרמאַן, אַדוואָקאַט	ווינער חיים־דוד
און משפחה	〃 שלמה
וואַסערמאַן סנדר	〃 מאַטל
〃 פעסע	〃 טשאַרנע
〃 חנה	〃 רבקה
〃 קודעש	〃 בינעם־מאיר
וואַרשאַווסקי הערשל	ווינער זיגי
〃 רעגינע	〃 אברהם
〃 אסתר	און משפחה
וואַרשאַווסקי הערש־וואָלף	ווינער שמעון
〃 שמואל	און משפחה
און משפחה	ווינער יצחק
וואַרשאַווסקי נחום	〃 אסתר
און משפחה	ווינקלער בעריש
וואַידיסלאַווסקי משה	〃 חנה־רייזל
〃 שרה	〃 פייגע
וואַלקאָוויטש יוסף	〃 אברהם
〃 לייבל	〃 נחשון
〃 מאַטע	יוימבערג הוגרה
〃 שיינע	ווישניא אליהו
וואַלמאַן לייבל, דער דיין	〃 מחלה
וואַלמאַן משה דוד	〃 משה
און משפחה	〃 בערל
וואלפיש נתן	ווישאַגראַדזקי חיה
〃 בלימע־גיטל	〃 לייביש
און קינדער	ווייס אלעזר (ליזער)
ווידעלעץ יחיאל	〃 בלימע
〃 חנה	〃 רחל
〃 בראָניע	און קינדער
〃 שלום	ווייס שמואל
ווישנבערג שפרה	
און משפחה	

וויס רויזע
〃 אלעזר (לוזער)
〃 בלימע
〃 אברהם
〃 ישראל־יעקב
וויס דוד
〃 טאָבע
〃 מאיר
〃 משה
〃 מנשה
און נאָך דריי קינדער

וויינשטאָק רחל
〃 שיינדל
〃 חיה
〃 רבקה
〃 משה
וויצמאַן סנדר
〃 לאה
〃 חיה
〃 ישראל־נתן
〃 רבקה
〃 מרדכי־בינעם

ז

זאַוואַדזקי יהושוע (שיע)
〃 רויזע
〃 זיסל
זאַוואַדזקי חיים־דוד
〃 רייזל
און קינדער
זאַיאָנץ חנוך (העגעך)
〃 שרה
〃 לאה
〃 משה
〃 אלתר
〃 שלמה
זאַיאָנץ יצחק
〃 חיה־רייזל
〃 לאה
זאַיאָנץ אלתר
〃 בלימע
זאַיאָנץ מאָטע
〃 טשאַרנע
זאַלצמאַן בצלאל
〃 פרימעט
〃 בעריש
〃 חוה
〃 פייגע
〃 גאָלדע

זאַלצמאַן יחזקאל
〃 פאַלה
זאַלצמאַן יעקב־דוד
〃 לאה־עלקע
〃 בצלאל
〃 חוה
〃 אלעזר
〃 צבי (הערשל)
זאַלצמאַן משה
〃 מחלה
〃 יצחק (איטשע)
〃 דבורה
〃 שרה
〃 אהרן־דוד
זאַלצמאַן פנחס
〃 יענטע־לאה
〃 יצחק
〃 רחל
〃 חוה
〃 שלום
זאַלצמאַן משה־יידל
〃 חוה
〃 מאיר
〃 גיטל
〃 איטע

זאַלצמאַן אלעזר
〃 רחל
〃 שיינע־יענטע
〃 פּאַלה
זאַלצמאַן יחיאל־מאיר
〃 קיילה
〃 אליהו
〃 יענטע
זאַלצמאַן שמואל
〃 גיטל
〃 מאיר
זאַלצמאַן בערל
〃 לאה
〃 אפרים
זאַלצמאַן ביילע
זאַנד אברהם
〃 חיה־שרה
〃 הערצקע
〃 גרוינעם
〃 יוסף
זאַנד יעקב
〃 אסתר
〃 אברהם
זאַנד אהרן
〃 טאָבע
זאַנד לייבל
〃 שיינדל
זאנדער משה
〃 ביילע
〃 בצלאל
〃 בראָניע
זילבער גבריאל
〃 דבורה
〃 אברהם
〃 סאָניע
〃 צפורה
זילבערמאַן ישראל־מאיר
〃 חנה
〃 ריווע

זילבערמאַן יהושוע (שיע)
זילבערשטיין יוסף
〃 מרים
און קינדער
זילבערמאַן ישראל־מאיר
〃 רבקה
זילבערמאַן יהושוע
זיסמאַן אליעזר (לייזער)
〃 לאה
〃 רחל
〃 אברהם
〃 משה
〃 יצחק־מאיר
〃 אליהו
זייפמאַן
זלאָטניק אברהם
〃 חנה
〃 צירל
〃 אסתר
זלאָטניק ברוך שמעון
〃 פריידע־לאה
און קינדער
זשעלאַזקאָ יצחק (איטשע)
〃 רחל
〃 שאול
〃 ישראל
זשעלעכאָווסקי אייזיק
〃 פערל
〃 בריינדל
〃 שרה
זשעלעכאָווסקי אייזיק (מיקוועניק)
〃 פערל
〃 שרה־נחמה
〃 בריינדל
זשעלאָנקאָ משה
〃 ביילע
〃 רוטע
〃 דוד
〃 סנדר

זעלמאַנאָוויטש אברהם
זעמל משה
〃 רבקה
און קינדער

זראַנאָוו שמעון
〃 חנה

ח

חזן לאה
חיטשעק לייבל
〃 שרה
〃 מאיר
〃 חוה
חיטשעק חנה
〃 שרה
〃 מלכה
〃 מאיר
חיימאָוויטש מרדכי
〃 איידל

חיימאָוויטש מלכה
〃 הינדע
〃 חוה
〃 חיה
〃 אברהם
〃 יואל
〃 רחל
חיימאָוויטש רחל
〃 לייבל
חיימאָוויטש אברהם

ט

טאוב משה
〃 פריידל
〃 אברהם
〃 טאָבע
טאוב יוסף
〃 רחל
טאובענפעלד לייבל
〃 חיים־לייזער
〃 שרה
〃 שיינדל
〃 יצחק
טאובענפעלד יצחק
〃 גיטל
〃 דוד
טאובענפעלד אברהם
〃 לאה
טאובענפעלד חיים לייזער
און משפחה

טאובענפעלד נחמן
〃 רוזשקע
טילמאַן יצחק
〃 רחל
〃 נחמן
〃 מלכה
〃 ישראל
〃 רבקה
〃 דבורה
〃 איידל
טילמאַן משה
〃 חיה
〃 איטע
〃 יענטע
〃 מלכה
〃 צבי (הערשל)
טילמאַן ירוחם

טילמאַן בריינה
און קינד
טילמאַן איטע
און טאָכטער
טילמאַן שמואל
" שרה
" נחה (נעכע)
" מאיר
טילמאַן מיכל
טילמאַן שרה
" מאיר
" נחה (נעכע)
טילמאַן מעכל
און משפחה
טילמאַן אברהם
" רוזשע
" צבי
טילמאַן חייטשע
" בנימין
טילמאַן יחיאל־מאיר
" אסתר־לאה
טיקאָטשינער משה
" איטע
" אבא
טשערוואָניעק זעליק
" (זיין פרוי)
" חיים
" יחזקאל (חאסקל)
" הינדע
טשערוואָניעק יחיאל (חיל)
" רחל

טשערוואָניעק משה־בער
טשערוויגסקי יוסף־מאיר
" בינע
" ישעיהו (שייע)
" אסתר
טשאַרקאַ יעקב
" לאה
טשארקא לייבקע
" קרוסאַ
טשאַרקאַ צבי (הערשל)
" שפרינצע
טשינקוס שלמה
" לאה
" וועלוול
טשערניעווסקי משה
" העניטשע
" אברהם
" רעניאַ
טשערניעווסקי זכריהו
" לאה
" רחל
טשערניעווסקי ראובן
" רוזשקע
" משה
טעמפל אברהם
" (זיין פרוי)
טעמפל מאַנעס
" שיינדל
טערער אברהם
" שיינדל

ז

יאַבלאָנסקי משה
" רבקה
" יעקב
" לייב
יאַבלאָנסקי אברהם

יאַבלאָנסקי חוה
" יעקב
יאַבלאָנסקי מאיר
" חיה
" יעקב

יאַבלאָנסקי מרים
〃 חוה
〃 לאה
יאַבלאָנסקי משה
〃 רבקה
יעביץ העלענאַ
יאַזשינעק דאָרע
〃 שמואל
〃 שיינדל
יאַזשינעק שאול
〃 דינה
〃 חיים
יאַקובאָוויטש ברכה
〃 שרה
〃 יהושוע (שייע)
〃 פערל
〃 גדליהו
〃 סימה
〃 שמאי
〃 לאה
〃 שיינדל
יאַקובאָוויטש משה
〃 אסתר־פייגע
〃 שרה
〃 חיה
〃 גנענדל
〃 סאָניע
〃 בנימין
יאַקובאָוויטש שלום
〃 רבקה
〃 רחל
〃 שרה
〃 ביילע
〃 בצלאל
יאַקובאָוויטש בערל
〃 חיה
〃 יוסף
〃 חוה
〃 גליקע
יאַקובאָוויטש אלתר

יאַקובאָוויטש רחל
〃 בצלאל
〃 דוד
〃 צבי (הערשל)
יאַקובאָוויטש חיים
〃 מינדל
〃 בענדעט
〃 שרה
יאַקובאָוויטש צבי (הערשל)
〃 איידל
〃 שאול
〃 אהרן־זעליק
יאַקובאָוויטש יעקב
〃 מלכה
〃 שמואל־יאָסל
〃 דבורה
יאַקובאָוויטש צירל
〃 שרה
〃 בעריש־לייב
〃 סינה (סאָנע)
יאַקובאָוויטש יודל
〃 טשאַרנע
〃 משה
〃 שרה
יאַקובאָוויטש חיים־ישראל
〃 חיה
〃 בעריש־לייב
〃 נתן
יאַקובאָוויטש משה
〃 חיה
〃 אליהו
〃 טאָבע
יאַקובאָוויטש יואל־מעכל
〃 פייגע
〃 בצלאל
און קינדער
יאַקובאָוויטש יוסף
〃 רייזל
〃 עקיבא
יאַקובאָוויטש דוד

יאַקובאָוויטש מינדל
יאַקובאָוויטש פייגע
〃 רחל
יאַקובאָוויטש אליעזר (לייזער)
יאַקובאָוויטש שלמה
יאשינסקי בענדעט
〃 רבקה
〃 מענדל
〃 יעקב
〃 פייגע
〃 צבי (הערשל)
〃 יודל
יאשינסקי בענדעט
〃 טאבע
〃 בלימע
〃 גיטל
יאשינסקי בענדעט
〃 פייגע
〃 דרעיזל
〃 צבי (הערשל)
〃 אסתר
און 3 קינדער
יאַשינסקי אלעזר
〃 רחל
און קינדער
יאַשינסקי מנשה
〃 דינה
און קינדער
יאַשינסקי חנה
יזראַלעוויטש משה
〃 חנה־שרה
〃 צבי (הערשל)
〃 לייביש
〃 אברהם
〃 יצחק
〃 הענע־ליבע
יזראַלעוויטש טוביה
〃 חיה
〃 העניע

יזראַלעוויטש יצחק
〃 חנה
〃 זכריהו
〃 אברהם
יזראַלעוויטש שמואל
〃 מלכה
〃 לאה
〃 שרה
〃 חנה
〃 יצחק
יזראַלעוויטש אברהם
〃 חיה
〃 לאה
〃 יצחק
〃 בלימע
יזראַלעוויטש הערשל
〃 פעסע
〃 ישראל
〃 בענדעט
〃 משה
יזראַלעוויטש ראובן
〃 פייגע
〃 בראָניע
〃 יצחק
〃 בנימין
יזראַלעוויטש גיטמאן
〃 שיינדל
〃 פריידע
יזראַלעוויטש יצחק
〃 מחלה
יזראַלעוויטש אברהם
יזראַלעוויטש פייוול
יזראַלסקי דוד
〃 גרשון
〃 חיה
〃 גנענדל
ירליכט מרדכי
〃 מלכה
〃 ראָניע

כמיעל
כהן וועלוול
〃 שרה
〃 זילפה
〃 חנה־רויזע
〃 מענדל
〃 רבקה
כהן חיים
〃 רבקה
〃 חיה
〃 יוכבד
כהן שמחה
〃 מחלה
〃 גיטל
〃 צפורה
כהן אליעזר
〃 חנה
און קינדער
〃 משה אהרן
〃 הודעס
און קינדער
כהן מיכאל
און קינד
כהן גוטשע
〃 ליפקא
כהן אברהם
〃 חיה
כהן גרוינעם
〃 אהרן
כהן אברהם
〃 פייגע
〃 יצחק (איציק)
כהנה פנחס
〃 מאַטל
〃 פייוויש
〃 צבי (הערשל)
〃 בינעם

כהנה שמואל
〃 שיינדל
כהנה פייגע
〃 שלמה
כהנה יהושוע (שיע)
〃 מאַניע
כץ בעריש
〃 איידל־מרים
〃 יחזקאל
〃 אברהם־לייזער
〃 פייגע
〃 שמואל־יוסף
〃 יעקב
כץ שמואל
〃 אסתר־שיינדל
〃 ישראל
〃 יודל
〃 חיה
כץ רחל
〃 יענטע
〃 שמואל
〃 אליהו
〃 מאַטל
כץ בעריש
〃 שבע
〃 חוה
〃 יצחק
כץ צפורה
〃 יוסף
〃 ברוך־טוביה (בוטשע)
〃 מרדכי
כץ אברהם
〃 ליבע
〃 תירצה־ביילע
כץ משה
〃 דבורה
און קינדער

כץ חנה
〃 וואלף
〃 לאה
כץ בענדעט
〃 מלכה
〃 אברהם
און קינדער
כץ לוזער־דוד
〃 עטל
און קינדער

כץ ישראל
〃 חנה
כץ שלמה
〃 פייגע
כץ שלמה
〃 שרה
כץ צבי (הערשל)
〃 שרה
כץ אהרן
און משפחה
כץ (קוזשניטשינער)

ל

לאַסמאַן משה
〃 לייביש
לאַסמאַן יחיאל
און קינדער
לאַסקאָווסקי אברהם
〃 מרים־ביילע
און קינדער
לוסטמאַן העלענע
〃 לאָלע
〃 מיעטעק
〃 פראַניע
〃 לילי
לוסטמאַן מאיר
〃 חנה־לאה
לוקשטיק יודל
〃 יענטע
〃 שלמה
〃 ברוך
〃 צירל
〃 לאה
לוקשטיק יוסף
〃 רחל
〃 דוד
〃 יצחק
〃 יודל

ליבפרוינד אברהם־הערש
〃 ברכה
〃 מחלה־שרה
〃 אליעזר
ליבפרוינד מענדל
〃 חוה
ליבערמאַן חיים־לייב
〃 תירצה־מיכל
〃 רוזשקע
〃 אסתר
〃 פנחס
〃 יעקב
〃 יהושע
ליבערמאַן שמואל־חיל
〃 אברהם
〃 חוה
ליבערמאַן בערל
און משפחה
ליבערמאַן בינעם
און משפחה
ליבערמאַן יעקב
און משפחה
ליטוואַק חיים
〃 ליבע
און קינדער

ליטוואַק מרים
〃 חיים
ליכטנשטיין חיים
〃 פערל
〃 נפתלי
〃 משה
〃 ישעיהו
〃 חיה
ליסער לייביש
〃 נאסקע (זסקה)
〃 ראובן
〃 קאַושיק
ליסער יעקב
〃 געלע
〃 אריה
ליסער שמואל
ליסטענבערג שמואל
לייפער בערל
〃 טאַבע
〃 שרה־זיסל
〃 שיע
〃 פייוול
〃 יוסף־אלי
לעדערמאן שלמה
〃 שרה
〃 ביילע
〃 יודל
לעדערמאַן מענדל
〃 חיה
לעווין בערל
〃 (זיין פרוי)
〃 מענדל
〃 מאיר
〃 יעקב
〃 מאַטע
〃 צבי (הערשל)
לעווין שלמה
〃 זיסל
〃 מענדל
〃 אסתר־שרה

לעווין גיטל
לעווין נח
〃 שרה
〃 יואל
〃 גיטל
לעווין יוסף
〃 שפרה־לאה
לעווין פנחס
〃 רחל
לעווקאָוויטש בצלאל
〃 גאַלדע
〃 ישראל־לייב
〃 פריידע
〃 צבי־זאב
〃 משה
〃 אפרים
לעווקאָוויטש מאַניע
〃 איידל
〃〃 מאיר־יצחק
〃 ישראל
〃 נתן
〃 צבי (הערשל)
און נאָך צוויי קינדער
לעווקאָוויטש בעריש
〃 גיטל
〃 שבע
〃 מחלה
〃 דוד
〃 אברהם
לעווקאָוויטש מענדל
〃 העניע
〃 מאיר
〃 מלכה
〃 יודל
לעווקאָוויטש וואָלף
〃 חנה־שרה
〃 מרים־רויזע
〃 שמואל
〃 משה
לעווקאָוויטש אליעזר (לייזער)

לעווקאָוויטש מלכה־ביילע
〃 חנה
〃 קודש
לעווקאָוויטש דוד
〃 מירל
לעווקאָוויטש שמואל־מרדכי
און משפחה

לעווקאָוויטש לייב
ליבערט שמואל
〃 לאה
〃 אשר
ליבערט מאָניעק
〃 איטע
ליבערט חנן (חנא)

מ

מאָזער משה־אהרן
〃 חיה
〃 שרה
〃 געניע
מאָזער יצחק
〃 זיסל
מאַלאָוש קיילה
〃 יחזקאל (חאסקל)
〃 וועלוול
מאָנטשיק אברהם
〃 ליבע
〃 יחזקאל (חאסקל)
מאַן מלך
〃 מענדל
〃 שלמה
מאַן אלעזר (לוזער)
און משפחה
מאָנקאָוויצקי צדוק (צודיק)
〃 חיה
〃 יעקב
〃 אסתר
〃 רבקה
מאָצנאַ שלמה
〃 זעלדע
〃 טאָבע
〃 חנה
מאָצנאַ אליעזר (לייזער)
〃 חיה
מאָשמאַן יודל

מאָשמאַן טוביה
〃 פריידע
מאָשמאַן ציפע
〃 פעסע
מאָשענבערג דניאל
〃 שרה־לאה
〃 פרימעט
〃 רויזע
〃 ברכה
מאָשענבערג יוסף־יונה
〃 רחל
〃 ציפה
〃 יעקב
〃 הערש־נתן
מאָשענבערג משה אהרן
〃 חיה
〃 ברכה
〃 מלכה
〃 לאה
מאָשענבערג חיה
〃 שרה
〃 פעסע־מלכה
מאָשענבערג טוביה
〃 טאָבע
〃 אברהם
מאָשענבערג הערש־נתן
〃 פערל
און משפחה
מאָשענבערג שאול

מאַשקאָוויטש משה
〃 פעסע
מאַשקאָוויטש פנחס
〃 טאָבע
מאַשקאָוויטש אייזיק
〃 נחה־לאה
און קינדער
מאַריענפעלד אהרן־זעליק
〃 גיטל
〃 דינה
〃 איטע
מאַריענפעלד אליהו
〃 מחלה
〃 שיינדל
מאַריענפעלד יוקל

מאַריענפעלד טאבע־רויזע
מאַריענפעלד מיכאל
〃 פייגע־רבקה
מונע יחיאל
〃 רחל
〃 שמואל
〃 בענדעט
〃 ביילע
מונע יוסף
〃 העלענע
〃 שמואל
מילער יואל
〃 רחל
משה־חיים בערעק
און זיין משפחה

נ

נאדעלהאַפט נפתלי
〃 חנה (כאַנטשע)
〃 יוסף
〃 ישראל
〃 יענטע
נאָוויגסקי חוה־רחל
און קינדער
נאַשעלסקי יחזקאל (חאַסקל)
נאַשעלעוויטש אברהם
〃 חנה
〃 אשר
〃 שיינע־אסתר
〃 חיה
און זייער מוטער
נאַשעלעוויטש אברהם
〃 חנה
〃 מאיר
〃 רבקה
נאַשעלעוויטש הינדע
〃 אליהו
〃 אברהם

נאַשעלעוויטש חנה
נאַשעלעוויטש יעקב
〃 חיה
〃 אליעזר
〃 דבורה
נאַשעלעוויטש בעריש
〃 בריינדל
〃 יענטע
נאַשעלעוויטש יונה
〃 חנה
〃 יצחק (איטשע)
נאַשעלעוויטש יוסף
〃 רייזל
און קינדער
נאַשעלעוויטש חיים־לוזער
און משפחה
נאַשעלעוויטש יחיאל יונה
〃 שמחה
נאַשעלעוויטש מיכל
〃 יענטע
נייראט אהרן

נייראט חוה	נייס ישראל
און קינדער	" שרה־לאה
ניימאַן יצחק (איטשע)	נעלסאַן משה
און משפחה	" רחל
ניימאַן נחמן	" חנה
ניימאַן טשיפע	" ליפע
" מרים	נעלסאַן יצחק

ס

סאָטענבערג יונה	סאָכאַטשעווסקי מרים
" רחל	סאַפער שמואל־דוד
" משה	" חוה
" שמאי	" ביילע
" אפרים	" בענדעט
סאָטענבערג ישעיהו (שיע)	" אברהם
" מחלה	סעגאַל בעריש
" מנוחה (ניחה)	" שיינדל
" יוסף	סעגאַל מרדכי
סאָטענבערג אברהם	" יוכבד
" מאַשע	סענדעראָוויטש דוד
" תירצה	" שרה (סאַלע)
" יאָסעלע	און קינד
סאָטענבערג אברהם	סענדעראָוויטש גיטל
" חנה	סענדעראָוויטש
" מלכה	און משפחה
סאָכאַטשעווסקי עזר	סענדאַטש גיטל
" לאה	סקאָטניצקי הערמאַן
" משה־אהרן	" מאַרטאַ
" שמואל־נתן	סקאָטניצקי סאַלע
" אברהם	סקורניק מנה
" יעקב	" יצחק (איטשע)
סאָכאַטשעווסקי לייביש	" חנה־שרה
" שרה	" בלימע

ע

עינעס דוד	עינעס אליהו
" גיטל	" אברהם

עינעס משה
〃 סימה
עינעס בערל
〃 זעלדע
〃 דוד
עינעס יחזקאל
〃 רחל
〃 אברהם
און משפחה
עינעס משה
און משפחה
עינעס יצחק
〃 פראַניע
עינעס חיים
〃 מרים
עדליץ איטשע־נטע
〃 אסתר
〃 צבי (הערשל)
〃 זלמן
〃 משה־דוד
〃 רבקה
עלבאום משה
ענגעל שרה
〃 משה
ענגעלמאַן שלמה־אהרן
〃 אסתר
עפראַימאָוויטש צבי (הערשל)
〃 ירמיהו
〃 מאיר
〃 יהושוע
〃 איטע
עפראַימאָוויטש רבקה
〃 מאיר
〃 פרימעט
〃 און צוויי קינדער
עפראַימאָוויטש אייזיק
〃 (זיין פרוי)
〃 אשר
〃 איטע

עפראַימאָוויטש שיע
〃 מאַניע
עפראַימאָוויטש רחל
〃 אשר
און איין קינד
ערבסט אליהו
〃 פעסע
און פאַמיליע
ערבסט פייגע
ערבסט יוסף
〃 צילע
〃 אהרן
〃 קלמן
〃 פייגע
ערבסט פישל
און משפחה
ערבסט עזר
〃 פרימעט
〃 איטע־לאה
〃 מלכה
〃 פרייַדע
ערדבוים חיים
〃 כאַשע
ערליך יהושוע (שיע)
〃 רחל
〃 שמואל
〃 פרייַדע
〃 רבהק
〃 חנה
〃 ביילע
ערליך זלמן
〃 אסתר
〃 משה
ערליך ישראל
〃 שרה
און קינדער
ערמאַן יודל
〃 חיים
〃 רבקה־לאה

פ

פאָזנאַנסקי אליהו
〃 מאַניע
און קינדער
פאַמעראַנץ איטשע־מאיר
〃 (זיין פרוי)
〃 חנה
פוטער חיים־ישראל
〃 עלקע
〃 אסתר
〃 משה
〃 רונית
〃 מרדכי
פוטער פייוול
〃 אסתר
〃 שמחה
〃 שאול
〃 רבקה
פוטער צבי (הערשל)
〃 רוזשקע
פזשעפיורקא פערל
פינטשעווסקי חיים
〃 יענטע
〃 מאַנעס
און נאָך קינדער
פינטשעווסקי וועלוול
און קינדער
פיערניק יחיאל־מאיר
〃 גיטל
און קינדער
פלעטשעוויצער אליהו
פלאָנסקי מענדל
〃 בתיה
〃 נחמן
〃 יוסף
פערטשאַק פישל
〃 קיילה
און קינדער

פערלגריץ אליעזר
〃 גיטל
〃 פייגעלע
〃 תירצה
〃 ישראל
〃 אסתר
פערקאַל צבי (הערשל), רב
〃 אָדל
〃 אהרן־פנחס
〃 יצחק־וואלף
פראַשקער משה
〃 ברכה
און קינדער
פשיטיצקאַ חומא
פורמאַן לאה
〃 ישעיהו
〃 שמאי
〃 שמואל
פיין מרדכי
〃 מלכה
〃 רחל
〃 רבקה
〃 יוכבד
〃 יהושוע (שיע)
פליישמאַן אברהם־שלום
〃 מרים
〃 חוה־רויזע
〃 יצחק
〃 פריידל
〃 גיטל
〃 שרה
〃 צירל
〃 אפרים
〃 רחל
〃 רבקה

פליישמאַן לאה
פליישמאַן יעקב
〃 גאָלדע
〃 רחל
〃 מלך
פליישמאַן גאָלדע
〃 לאה
פליישמאַן גאָלדע
〃 מלך
פליישמאַן שאול
〃 רבקה
פליישמאַן רחל
〃 משה
פליישמאַן שמאי
〃 מאַרילע
פליישמאַן אסתר
〃 (איר מאַן)
פליישמאַן שמואל־אריה
פעפערקאָוויטש חיה־יהודית
〃 שלום־יצחק
〃 רודע
פעפערקאָוויטש לאה
〃 אסתר
〃 הערשל
פעפערקאָוויטש גרשון
〃 זיסל
פעפערקאָוויטש אברהם
און משפחה
פערשטענבערג אליעזר
〃 מרים
פערשטענבערג משה
〃 אהרן
〃 אליהו
〃 שמואל
〃 חנה
〃 נח
פערשטענבערג טוביה
〃 זלמן
〃 מאיר
〃 רחל

פערשטענבערג רבקה
〃 פעסע
פערשטענבערג אברהם
〃 ראָניע
פרידמן יחיאל
〃 ניחה
〃 יהודית
פרידמאַן שמעון
〃 חנה
〃 משה
〃 יחיאל
〃 שמואל
פרידמאַן שלמה
〃 אסתר
〃 מאַטעס
〃 לאה
פרידמאַן חיה
פריילין צינע
〃 פייגע
און צוויי קינדער
פריילין ביניש־קלמן
〃 חנה
פינדעק אהרון
〃 טאָבע
〃 מיכאל
〃 הערשל
〃 הינדע
פינדעק דניאל
〃 ביילע־רויזע
〃 בערעש־לייב
〃 לאה
פינדעק מאָטע
〃 פערל
〃 בערעש־לייב
〃 איציק
פינדעק אזריאל
〃 פערל
〃 בערעש־לייב
〃 יחזקאל

צ

צוועַרמאַן
〃 דבורה
〃 פנחס
צוועַרמאַן מאיר
〃 רבקה
צוועַרמאַן שלמה
און משפחה
צוקערווייַץ יצחק
〃 עלקע
〃 ביילע־גיטל
〃 קלמן
ציבולאַ ישראל־מאיר

ציבולאַ מרים
〃 דוד־משה
〃 אליהו
〃 פערל
ציבולאַ יצחק (איטשע)
〃 חנה
ציבולאַ וויכנע
〃 גיטל
צימריינסקי אהרן־לייזער
און משפחה
צימריינסקי פישל
און משפחה

ק

קאופמאַן זיסל
〃 חנה
〃 פישל
〃 יהודית (יידעס)
〃 שרה
קאופמאַן חנוך (הענעך)
און משפחה
קאופמאַן בערל
און משפחה
קאופמאַן חיים־דוד
און משפחה
קאַלסקי משה
〃 חיה
〃 חיים
קאַלינסקי נחום
〃 דבורה
〃 מאַטל
〃 שמואל
〃 פייגע
〃 שרה
קאמפעלמאַכער בערנאַרד

קאַמפעלמאַכער בערטאַ
〃 עדעק
קאפלאן פישל
〃 יוכבד
קאַפלאַן, ד״ר
קאַפלאַ יודל
〃 חנה
קאַפלאַ פאַלע
קאַפּץ שמואל
〃 רחל
〃 ברכה
קאַראַ משה
〃 חייקל
〃 גיסן
〃 רחל
קאַרטאַזשענסקי משה
〃 חנה
און קינדער
קאַצאַוויטש דינה
〃 עליזאַ
קוטנאַווסקי מרדכי

קוטנאָווסקי רויזע
〃 פעסע
קולסאָן ישראל
〃 הערש
〃 טשאַרנע
〃 הענע
〃 שרה
קופערט אברהם־חיים
〃 חוה־דבורה
〃 רחל
〃 פרימעט
〃 שיינדל
קופערט שלמה
קורביטש שלמה
קלוסקאַ אדם
קלוסקאַ חיה־פריידע
〃 זעליק
〃 וואָלף
קלוסקא ניסן
〃 רחל־לאה
〃 משה
〃 ביילע־גיטל
קלוסקא שלום
〃 רחל
〃 בעלע
קלוסקא שלום
〃 בעלע
קלוסקא אליעזר
〃 פאָלע
קלוסקא צבי (הערשל)
〃 פעסע
קליין חנה
〃 דבורה
〃 מיכל (מאכל)
קליינער יצחק
〃 חנה
〃 גיטל
〃 איטע
〃 משה
קנאָבל מרדכי
קנאָבל הינדע־פרייז׳ע
〃 ניסן־לייב
קנאָבל ישראל־מאיר
〃 אהרן
קנאָט יחיאל
〃 מאַניע
〃 הערשל
〃 סאבא
קנאָט לייביש
〃 פעסע
קנאָט מנשה
〃 פערל
קעיזמאַן וואָלף
〃 זלאַטע
קעיזמאַן שרה
קעילער מאיר
〃 מלכה
〃 שמאי
〃 שאול
〃 ברכה
קעילער חיים־צבי
〃 שרה
〃 מורדכי
〃 צפורה
〃 חוה
קעילער שמחה
〃 תירצה
〃 רחל
〃 צעשע
קעילער לייביש
〃 פייגע
〃 מרדכי
קעניגשטיין יעקב
〃 יאַזשע
קעפער אברהם
קראַיאַנקע אברהם
〃 חוה
〃 אליעזר (לייזער)
〃 יודל
〃 פריידל

קראַיאַנקע מאַטע
קראַטשיק יוסף
〃 רוזשע
קראַנעבערג אליעזר (לייזער)
און משפחה
קראַקווו שמעון
〃 חנה

קרוק חיים־הערש
〃 הענדל־מרים
〃 שרה
קריגער סנדר
〃 דבורה
〃 מענדל

ר

ראַבינאָוויטש מנחם
〃 חנה
〃 מלכה
ראַבינאָוויטש דינטשע
〃 אהרן
〃 פייגע
〃 און קינדער
ראַבינאָוויטש נפתלי
〃 מאַלע
〃 יצחק
〃 בלימע
〃 בנימין
〃 אברהם
ראַבינאָוויטש שמאי
ראָזען יעקב
〃 מלכה
〃 אברהם
〃 משה
〃 מיכאל
ראָזען מרדכי
〃 לאה־גיטל
〃 חוה
〃 ברריגדל
〃 פעסע־בינה
〃 דוד
〃 ראובן
ראָזען יאָנטל
〃 עטקע
〃 מענדל

ראָזען וועלוול
ראָזען מיכאל
〃 שפרה
〃 צירל
ראָזען אליעזר
און משפחה
ראָזען חיים
〃 רויזע
〃 יעקב
〃 שבע
ראָזען משה
〃 פייגע
און קינדער
ראָזען מרדכי זלמן
ראָזענבוים ראובן
〃 פריידע
〃 רוזשע
〃 מלכה
ראָזענבוים פריידע
און פיר קינדער
ראָזענבערג מרדכי
〃 רויזע
〃 שאול
〃 משה
〃 מנוחה (ניכע)
〃 פערל
ראָזענבערג בנימין
〃 חנה
〃 שמואל־יונה

ראָזענבערג מרדכי־זלמן
〃 שיינדל
ראָזענבערג יוסף
〃 חנה
〃 שרה
〃 שאול
ראָזענבערג חיה־רייזל
〃 שרה
〃 ישראל
ראָזענפערל אברהם
〃 חוה
〃 שלמה
〃 אהרן
〃 הענטשע
〃 דובטשע
ראָזענפערל יחיאל
ראָזענפערל בוטשע
〃 פריידל
ראָזענקאָפ פנחס
〃 רייזל
〃 ישׂשכר
〃 שלמה
ראָזענקאָפ שמואל
〃 (זיין פרוי)
ראָזענשטיין יוסף
〃 פייגע
〃 מלכה
〃 אברהם
〃 גיטל
ראָזענראָט אברהם
ראָטבוים משה
〃 איטע
〃 יצחק (איטשע)
〃 וועלוול
ראָטבוים צבי (הערשל)
〃 חנה
〃 משה־איטשע
ראָטבאַרד יעקב
ראַכמאַן יעקב
〃 קיילה

ראַכמאַן יענטע
〃 ביילע
〃 יחיאל־מאיר
ראַקאָווסקי שלום
〃 זיסל
〃 משה
〃 חנה
〃 יוסף
〃 יונה
רויטשטיין אסתר
〃 צבי (הערשל)
〃 ברכה
〃 מלך
〃 לייבל
רויטשטיין שלמה
〃 רחל
〃 ברוך
〃 אפרים
רויטשטיין צבי (הערשל)
〃 ברכה
〃 דוד
רויטשטיין ישראל
〃 מרים־ביילע
〃 איציק
רויטשטיין מאַטעס
〃 דינה (די מוטער פון מאַטעסן)
〃 מיכאל
רויטשטיין אברהם
〃 שרה
רויטשטיין יצחק (איטשע)
און משפחה
ריבנער שמואל
און משפחה
רינגעל, אדוואָקאַט
און משפחה
רינגעלבלום יחיאל־מאיר
〃 פערל
〃 קיילה
〃 יוכבד
רייטמאַן בן־ציון

רייטמאַן אסתר
〃 יודל
〃 בנימין
〃 צבי (הערשל)
〃 ברוך
〃 חיים־לייזער
רייטמאַן מאָטע
〃 נחמה
〃 יוכבד
〃 חוה
〃 שיינדל
〃 זלאַטע
רייטמאַן משה־אברהם
〃 פייגע
〃 וואָלף
〃 אסתר־רבקה
רייטמאַן חנה
〃 ליפע
רייטמאַן בעריש־לייב
〃 חנה־איטע
〃 פריידע
〃 מלכה
〃 זיסל
〃 בנימין
רייטמאַן בן־ציון
〃 הודעס
〃 רויזע
〃 זלאטע
〃 רבקה
רייטמאַן יונה
〃 רחל
〃 רויזע
〃 זלאַטע

רייטמאַן אסתר
רייטמאַן יוקל
〃 שרה
〃 פאַלע
〃 לידזשע
〃 צבי (הערשל)
רייטמאַן יחיאל
〃 יעקב
רייטמאַן משה
רייטמאַן צבי (הערשל)
〃 יוכבד
〃 רות
〃 יודל
רייטמאַן אבא
און משפחה
רייטמאַן מרדכי
〃 עטל
און קינדער
רייטמאַן צבי (הערשל)
〃 גוטשע
רייטמאַן חנה
〃 הענדל
רעכטמאַן מאיר
〃 שיינע־אסתר
〃 אליעזר (לייזער)
〃 לייביש
〃 שרה
〃 איטע־לאה
רעכטמאַן שמואל
〃 רייזל
〃 איטע
רעכטמאַן רבקה
און משפחה

ש

שוואַרצהאַר מחלה
〃 בנימין
שוואַרצהאַר צבי (הערשל)

שוואַרצהאַר (זיין פרוי)
〃 אסתר
〃 בנימין

שוואַרצהאַר בנימין
〃 באַלטשע
שוויאַטלאַווסקאַ הינדע
שטיגליץ שלמה־זלמן
שטיגליץ חיה
〃 משה
〃 נחה
שטאַלצמאַן פאַלע
שטערן זישע
〃 שרה
〃 משה־יודל
〃 הינדע
שטערן הערצקע
〃 שרה־יענטע
שטערן יעקב
שטערן משה־יודל
〃 פעסע
און קינדער
שטערן יחיאל
〃 חנה
און קינדער
שטרום יהושוע (שיע)
〃 יצחק (איטשע)
〃 שרה
שיינבאום יוסף
〃 שושנה
〃 שרה
〃 הערש־לייב
〃 דוד
〃 חיה־גיטל
〃 לייב
〃 פאַלע
שיינוואַלד משה
〃 לאה
〃 צבי (הערש)
〃 רחל
〃 פייגע
〃 חיים
〃 יעקב
〃 ביילע

שיינוואַלד משה
〃 פריידע
〃 אליהו
〃 פעסע־רבקה
〃 פעסא־רבקה
〃 טעמע
שיינוואַלד יעקב
〃 טאַבע
〃 יצחק
〃 חיה
שיינוואַלד זלמן
〃 יצחק
〃 חיים
〃 שיינדל
שיינוואַלד הערש־יאנקל
〃 פריידע
שיינוואַלד נתן
〃 שרה
שיינוואַלד יוסף
שלאַדאָוו בערל
〃 רודע
〃 טאבע
〃 חנה
〃 יעקב
〃 מאַשע
שלאַדאָוו יחזקאל
שלאָסבערג שמאי
שמואל ריבנעס קינדער
שמולעוויטש מלכה
〃 יצחק
〃 חיה
〃 יעקב
〃 רחל
שמייסער מאיר
〃 שרה־רייזל
〃 נחמה (חומה)
〃 רחל
〃 חיים־אהרן
〃 נחמן
〃 יעקב

שמייסער טאָבע
שמייסער עזור
〃 שרה
〃 פייגע
〃 הענע
שמייסער אבא
〃 אלי
〃 שמואל־הערצקע
〃 ריקל
שמייסער עטל
〃 מרים
שמייסער ישראל־אבא
〃 יענטע
שמייסער שרה
שמעלץ חיים
〃 (זיין פרוי)
〃 יהושוע (שיע)
〃 אריה
〃 לאה
〃 יצחק (איטשע)
שמעלץ נפתלי
〃 רייזל
〃 מענדל
〃 הענדל

שעמיאנטעק פעסע
〃 שמואל־יודל
〃 לייב־יוסף
〃 מלכה
שעמיאנטעק שרה
〃 מרדכי
〃 פרימעט
שעמיאנטעק שיינדל
שעמיאנטעק משה
〃 פערל
שעמיאנטעק לייב־יוסף
〃 (זיין פרוי)
שעמיאנטעק גאָלדע
און קינדער
שפייזהענדלער וואָלף
〃 הינדע
〃 חיים
〃 שיינע
〃 שמואל־אהרן
שפייזהענדלער משה
〃 פעסע
און קינדער
שפייזהענדלער משה

אינדעקס

א

ר׳ אברהמ׳לע סאַכאַטשעווער, רבי — 57, 58, 59, 60, 64, 69, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 229, 242, 243, 249, 282, 288, 323, 324, 342, 343, 348, 349, 393

ר׳ אברהם טשעכאַוועער, רב — 65, 70, 80, 235

אברהמ׳לע מארשאלעק — 235

אברהם מאיר לייזערס — 305, 306

אַגראַדניק — 133

אדאמאשעק יחזקאל — 358

ר׳ אהרן — 342

ר׳ אהרן שמואל קוידאַנאוועער — 227

אויגוסט סטאניסלאוו — 37

אויערבאך ד. — 585

אוכאנסקי, כעלעמער ביסקופּ — 20

אולביג העגרי — 590

אולבערג דוד — 585

אורבאנסקי — 471

אחד העם — 190

איגעלפעלד רחל — 475

איזראלסקי זעליג — 174

איזראלסקי גרשון — 429

איזראלסקי דוד — 393, 431, 433

איזראלעוויטש — 204

איזראלעוויטש — 404

ר׳ איטשע מאיר, גערער רבי — 58, 231, 241

איטקע — 342

איטשע בערל — 529

אייגענס יהושע׳לע — 83

איידל פעסע — 328

אייזמאַן ישראל — 201, 219

אייזמאן שרה — 216, 506

אייזעלע — 446

אייזנשטאט ר׳ מאיר, דער בעל „פנים מאירות״ — 17, 227

אייזנבערג אברהם־נתן — 229

אייזנבערג דייכוס — 506

אייזנבערג פסח — 428

אייזנשטיין מענדל — 393, 546

אייזנשטאַפּ מאקס — 584, 585

אייזנמאן אפרים — 581

אייסמאן ישראל — 126, 127, 131

ר׳ איכל, רב — 77

אינפעלד א. — 585

אלבערג ש. — 585

אלבערט זלמן — 181, 232, 295, 296, 297,

אלבערט טויבע — 558

ר׳ אלימלך, רבי פון ליזענסק — 65, 72

ר׳ אלעזר הכהן פון פולטוסק — 57, 229, 324, 325, 393

ר׳ אליעזר צבי חרלפ — 323, 324

אלדשלאק — 410

אַליהוא יוזעף — 18

אלעקסאנדער רבי — 83

אלעקסאנדרא — 32

אלף־בית — 190

אמבאראס בערל — 114, 157

„אַמניבוס״ — 330, 332, 333

אננא, פירשטין — 34

אנטעק — 532

אַנטאַני, דער הייליקער — 258

אנטאַניוס מארק — 182

אניס ב. — 585

אניס ו. — 585

אנסקי ש. — 107, 214, 276, 277, 320

אנשל בעקער — 436

אַסטראַוחצער רבי — 81

אסתר — 98, 500
אַפאַטאַשו — 262
אפאטאוסקי — 201
אפרימל — 243
אַקליינסקי בערל — 136, 405, 427, 550
אַקליינסקי הערשל — 186
ר׳ אריה לייב חריף — 88, 155, 228, 230
אַראַנאַוויטש — 201
אראַנזאַן שמירא, ד״ר — 201
אַרלעסקא — 548
ארנאַלד, פראָפ. — 30
אש שלום — 106, 144, 181, 262, 265
אשכנזי מאיר — 57
אשענהיים, רב — 581, 578
ארקאוויץ — 446

ב

באלאס ישראל — 470, 558, 560
באלאס — 220, 398, 427, 446
באלאס אידל — 939, 398, 410
באליאס לייזער — 395, 399, 410
באלאבאן, פראפ. — 20
באַבע חיה — 277
באזשינסקי א. — 585
באַזשיקאַווסקי טוביה — 412
באלדערסקי — 471
באלטערמאן ד. — 585
באלינסקי — 471
באַלעסלאוו 3 (קזשיחאַוסטי) — 31
באלצערסקא — 392
באלפור — 99, 558
באַנע, קעניגין — 93
באַנדאנאַוויטש סטאניסלאוו — 45
באַמבאס יענקל — 176
באַמבאס נחום — 176
באַמערדער — 549
באַמערדער מאַטל — 118
באסערמאן י. — 585
בארַן מנשה — 590
בארַן רעי — 592
בארַאגאַוו — 384
בארביס אנרי — 128, 130
באַרוכאַוויטש לעזעק — 26
בארטנאַווסקי, געגעראל — 389
באַרנשטיין ר׳ חנוך, רבי — 564
באַרנשטיין משה אליעזר — 561
באַרנשטיין יחזקאל — 173, 393
באַרנשטיין — 201, 550
באַרנשטיין ר׳ שמואל, רבי — 325
באַרנשטיין ר׳ מאיר — 98, 349
באַרנשטיין מאניע — 430
באַרנשטיין פייגע — 592
באַרקאַווסקי גיטל — 525
באַרקאַווסקי — 126, 127, 135
בוזשניצקי ל. — 585
בוזשניצקי ס. — 585
בוזשניצקי אהרן — 586
ר׳ בונים פון פשיסכע, רבי — 57, 77, 228, 241
בזשאסקי ל. — 585
בזשעזשינסקי הערשל — 196, 245, 246, 568
בזשעזשינסקי יהושע — 192
בזשעזשינסקי סענדער — 195
בזשעזשינסקי אברהם — 402
בזשעזשינסקי חאַוע — 514
בזשעזשינסקי משה — 558
בזשעזשינסקי מאניע — 515, 518
בזשאַזאַוסקי — 470
בזשאַזאַוסקי לאה — 486
בזשאַזאַווסקי אסתר — 488
בזשאַזאַוסקי בראניע — 394
בזשאַזאַווסקי מאיר — 195, 405
בזשאַזאַווסקי בערל — 173, 294, 299
בזשאַזאַוסקי אברהם יעקב — 211
בזשאַזאַווסקי חיים — 473
ביאלער רב — 82
ביאליק ח. נ. 141
ביאליסקענסקי — 201
בידערמאן — 201, 470, 478
ביזניצקי משה — 473
בידערמאן יעקב — 118, 392, 449, 470
בידערמאן יענקל — 138
בילאס — 475
בירנבוים י. — 585
בירנבוים משה — 585
בירנבוים בעקי — 590, 592
ביעזשאנסקי — 550
ביעזשאנסקי מרדכי — 392
ביעזשאנסקי הערשל — 245
ביעזשינסקי פריידע — 482

ביעזשינסקי מאָטל — 294, 207, 425
ביעזשינסקי אליהו משה — 294
ביכאָווסקי ז. ד"ר — 160
ביערנאצקי — 550
בייניש, שמש — 17, 18
בייסטער ג. — 576
בייסטער בעני — 576
בוימאן סעם — 581, 585
בוימאן מאיר — 585
בלאשאו — 471
בלומע — 455
בלומענטאל נחמן — 40, 544
בלומענטאל אליהו — 118, 138
בלומענטאל מאיר — 196, 494
בלומענטאל פנחס — 196
בלומענפעלד דיאנא — 132
בליאסטשיק — 391, 392
בלימעלע — 350
בלינדערמאן ה. — 585
בנימ׳עלע „קרייער" — 327
בנימין בלאכאזש — 115
בנימין גרעבער — 552
בן י. — 189
בעזשניצקי משה — 401
בעל־שם־טוב — 64, 65, 79, 81
בענזער נייטען — 587
בענזער שמעון — 587
בענזער מאיר — 589, 592
בענזער חוה — 592, 594
בענזער סימאָן — 592
בענזער א. — 585
בענדקאָווסקי משה — 42
בעסטער אהרן — 50
בענטשקאָווסקי יעקב — 138, 57, 207, 209
בענטשקאָווסקי חנה — 139, 237
בעקער — 400
בעקער ש. ה. — 585
בעקער יאנקל — 196
בעקער פנחס — 196
בעקער ס. — 586
בעקער שמואל — 586
בער משה — 474
בעריש — 342
בערל חזיר — 273
בערגלסאָן דוד — 123, 133, 182, 264
בערגאייזן — 509
בערגאייזן יצחק — 405
בערגאייזן איטשע — 429
בערגאייזן שלמה מענדל — 431
בערמאָן הערי — 584, 585
בערמאן אברהם — 585
בערמאן י. — 585
בערמאן מ. — 585
בערמאן משה — 195
בערמאן אהרן — 195
בערמאן אלתר — 195
בערמאן הערצקע — 195, 330, 407
בערמאן דוד — 196
בערנשטיין מ. — 585
בערנשטיין אינגאץ — 277
בערסאָן מ. — 28
בערקאָוויטש יודקא — 416
בערקאָוויטש יעקב — 24
בערקאָוויטש הערבערט — 590
בערשאדסקי — 28
בראָדער פייגע — 174
בראָניץ — 486
בראָנקע — 281
בראט — 547
בראט רייזל — 221
בראט סענדער — 174
בראנד — 493
בראפמאן ישראל — 562, 590
בראפמאן יצחק־מאיר — 196
בראפמאן העניך — 196
בראפמאן אוירוינג — 590
בראפמאן איזי — 590
בראקער משה — 425
בראקמאן לואיס — 584
ברוך בער — 332
ברוך שמש — 327
ברוסטין — 542
ברוקער משה — 482
ברויטמאן הערצקע — 294, 299
ברויטמאן אריה־לייב — 452
ברויטמאן — 482
ברייגדל, דעם ליסער רבס טאָכטער — 240, 243
ברעגידא — 446
ברעסלער מאניע — 470
ברעסלער יונה — 131
ברעסלער פנחס — 118
ברעסלאו מאניע — 550

ג

גאַדיק וזלאדימיר — 548
גאַדל מלמד — 159
גאַטהעלף הערש — 207, 289, 389, 394, 400, 478, 532
גאַטהעלף בראַניץ — 400
גאַטהעלף אסתר — 400
גאַטהעלף — 206, 424, 448, 550
גאַטהעלף רחל — 453
גאַטהעלף שמואל־לייב — 487
גאַטהעלף ישראל — 514
גאַטליב אלעקס — 584
גאַטסקינד מ. ק. — 160
גאלעק — 194
גאלעק וואַלף־איטשע — 186, 416, 551
גאלעק מלכה — 551
גאלעק פייוול — 111, 156, 299
גאלער וואַלף־איטשע — 558
גאַלדע — 510
גאַלדבערג יהושע — 578
גאלדבערג בנימין — 115
גאַלדבערג לייבל — 408
גאַלדבערג חיים — 399, 408
גאַלדבערג צבי — 508
גאַלדבערג שמחה — 115, 116, 138
גאַלדבערג — 400
גאַלדמאן ה. — 585
גאַלדמאן וואַלף — 510
גאַלדמאן — 128, 446, 497
גאַלדמאן גיטל — 510
גאַלדפארב מאיר — 201
גאַלדפארב ישראל — 390
גאַלדפארב הערצקע — 202
גאַלדשניידער שלמה — 581
גאַלדשניידער סאלאַמאַן — 584
גאַלדשטיין ר׳ שלמה, רב — 428
גאַלדשטיין ברוך — 294, 299
גאַלדפלוס י. — 585
גאַלדפאדן — 107, 123, 181, 291
גאַמבינסקי מענדל — 589, 594
גאַרדין יעקב — 107, 123, 144, 181, 291
גאַרדאַן י. — 595
גאַרקי מאקסים — 128, 260
גאַרעליק פ. — 585
גדליה מלמד — 453
גוזשיק דוד — 253
גוטגלאס — 506
גוטגאַלד יוסף — 505
גוטמאן — 395
גוטמאן א. — 585
גוטגעשטאלט הערש — 207
גוטיין קובא — 214
גורסקי פראנטשישעק — 470
גורסקי י. — 585
גורסקי — 205, 473
גיטיין — 111
גיטיי שמואל — 173
גיטערמאן יצחק — 253, 272
גילדער ס. — 585
גינזבורג נפתלי הערץ, בראַן — 320
גינזבורג נחום — 323
גינזבורג — 277
גינגאַלד משה־יידל — 453
גינגאַלד — 201
גייער משה — 116, 204, 448, 589
געבירטיג מרדכי — 504
געלבשטיין איטשע — 393, 424, 448, 449, 450, 470, 479
געלבשטיין יואל — 39, 399
געלבשטיין איצעק — 415, 479
געלבשטיין — 494
געלבשטיין זעליג — 196
געלמאן ש. — 158, 160
געיבל מאקס — 178
געזונטהייט ר׳ יעקל, רב — 241
געפנער אברהם — 253
געראַמאן אברהם — 585
געשען נפתלי — 594
געשען שרה — 594
געשט — 405, 547
געשט ירחמיאל — 201, 405
גרשון — 514
גראַאַוער רבי — 308, 312
גראבסקי — 152
גראַדזשינסקי מאַטל — 186
גראַזשינסקי משה — 311
גראַסמאן יזקה — 499
גראַסמאן אהרן — 174, 396, 425
גראסמאן יאַסקע — 434, 435
גראַסמאן — 414
גראובארד פנחס — 105, 174, 176, 272, 274, 275, 276, 277, 330, 365, 587, 589, 594, 778
גראובארד לייביש — 193, 274
גראובארד הערצקע — 165
גראובארד מאַטע — 167
גראובארד משה — 410

גראובארד ה. — 585
גראובארד מעקס — 587
גראובארד מענדל — 589, 594
גראובארד יצחק — 581, 582, 594
גראובארד בעקי — 592
גראובארד מאטעס — 432
גראובארד אברהם — 432
גראובארד הערשל — 39, 155, 165, 186, 473
גרובשמידט ס. — 585
גרונדמאג שמחה — 106, 107, 118, 123, 126, 131, 138, 145, 158, 164, 178, 191, 232, 236, 285 287, 289, 374, 379, 548
גרונדמאג נחום — 107, 108, 122, 123, 131, 132, 133, 143, 145, 165, 176, 180, 181, 185, 291, 375, 470, 508
גרונדמאג יוסף — 174, 180
גרונדמאג יאָסל — 186, 500, 508, 509, 558, 560
גרונדמאג מחלה — 145, 174, 180
גרונדמאג רבקה — 180, 181
גרונדמאג דינה — 180
גרונדמאג מאניע — 374, 500
גרונדמאג י. מ. — 158, 379
גרונדמאג אסתר — 499
גרוסקי ל. — 585
גרושקאַ יצחק — 196
גרינבערג לייביש — 159
גרינבערג אהרן — 138, 203
גרינבערג אורי צבי — 261
גרינבערג לייזער — 453
גרינבערג אברהם — 578
גרינבערג בארני — 584, 585
גרינבערג ה. — 585
גרינבערג י. — 585
גרינבערג איזידאָר — 586
גרינבערג מחלה — 374
גרינגארד יצחק — 431
גרינגארד — 427
גרינוואלד מ. — 585
גרינוואלד א. — 585
גרין חנה־אסתר — 594
גרינשפאן אהרן — 237
גרעיסמאן א. — 585
גרעץ, פראָפעסאָר — 160

ד

דאָבריש (דעם סאָכאַטשעווערס מוטער) — 79
דאָגאנסקי — 474
דאווידאָוויטש — 167, 176, 446
דאלאוד נאט. — 586
דאָן קיכאָט — 271
דאנציס מרדכי — 279
ר׳ דוד, רבי — 60
דוד המלך — 193
דאַמבראָוסקי הענריק — 35
דונסקי זדזשיסלאוו — 475
דונאָוויץ י. — 586
דזיוויצקי — 404
דזיעזשגאוסקי מיקאָלײַ, ארציביסקופ — 18
דייכעס נח — 193, 206
דייכוס מאיר — 244
דייכוס — 313
דייכוס אברהם — 313, 410
דיאמאנט — 475
דיאמאנט ד. ד״ר — 585
דיאמאנט ליפמאן — 123, 174, 409, 480
דיאמאנד — 123
דיאמענט אהרן — 174
דיאמענט זלמן — 174
דיאמענט — 395, 427
דיאמענט שאול — 174
דיאמענט יחיאל — 472
דיאמענט פייגע־לובע — 472
דיאמענט ס. ה. — 585
דיאמענט פערל־לאה — 42
דניאל שוסטער —145
דעגענשטיין פרימעט — 203
דענק ווילהעלם — 544
דעמבלין מ. — 589
דער ליסער — 240, 241
„דער קליינער משה־דודל״ — 237
דראבער — 115, 116, 135, 137
דריזשאָן צבי — 201

ה

„הגלעדי" — 190
האָדל (דעם בעל־שם׳ס טאָכטער) — 79
האָלץ ס. — 585
האָלצער רחל — 132
האָלצמאן יחזקאל — 453
האָלצמאן מאיר — 123, 133, 182
האָלצמאן פייוויש — 196
האָלצמאן — 211, 506
האָלצמאן ח. — 421
האָלצמאן שמואל — 509
האָלצמאן ראכל — 537
האָלענדער — 514, 466
האָלענדער — 400
האלבערשטאט ר׳ דוד, דער סאָסנאָוויצער רבי — 252
האלפערן ישראל — 27
האָפענונג — 550
האמער דוד־יצחק — 193
האָראָנטשיק שמעון — 269
הורוויץ פנחס — 228
הינדעס ט. ד״ר — 160
הירש פּאַרצעוועי — 238
הירש הערמאן — 586
הירש היימען — 581
הירש פון בלוינע — 114
הירש אברהם — 590
הירשביין פרץ — 123, 144, 181
היילפערן ר׳ ליבוש חריף — 57
היימאן מרדכי — 176
היימאן ה. — 585
העלמער לייב — 416, 417
העלמער הערש — 217
העללער — 429
העלעק — 172
העלצעל — 27
העלמאן ד. — 585
העלפאנד מ. ד. 584
הענדעל אברהם — 251
הערשל שוחט — 280
הערמאן ו. הירש — 586
הערמאלין — 184
הערצל, ד״ר — 159, 162, 279, 289
הערנבערג אשר — 474
הערשקאָוויטש שלום־לייב — 578
הערשקאָוויטש ישעיה — 581
הערשקאָוויטש א. ד״ר — 585
הערשקאוויטש פעסע — 430

ו

וואגנער — 453
וואגנער י. — 585
וואָלף סטריקאָוועי — 235
וואָלף לייפסקער — 240, 241
וואָלראט ישראל — 196
וואָלראט פסח — 94, 176, 175
וואָלראט דוד — 92
וואלעצקי לייב — 519
וואָלמאן נח — 558
וואָלמאן ר׳ לייב, מורה־הוראה — 237
וואָלמאן ק. — 158, 160
וואָלקאָוויטש ברכה — 374
וואָלקאָוויטש פערל — 375
וואָלקאָוויטש —200
וואָלקאָוויטש יוסף — 119, 138, 203, 232, 382, 547, 550
וואָלקאָוויטש חיים־מרדכי — 232, 282
וואלדענבערג אייזיק — 118, 547
וואָלפשטאט אברהם — 132
וואנזילד מ. (ש. ל. קאוץ) — 279
וואסיוטינסקי באָגדאן — 27
וואַרשאוסקי עוזר — 105, 117, 165, 167, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 266, 268, 330, 351
וואַרשאוסקי גדליה — 105, 158, 163, 165, 232, 267, 330
וואַרשאוסקי הערש־וואָלף — 398, 427, 482
וואַרשאוסקי הערשל — 116, 126, 138, 203
וואַרשאוסקי צבי — 205
וואַרשאוסקי יצחק — 165
וואַרשאוסקי ש. נ. — 160, 174
וואַרשאוסקי נחום — 174
וואַרשאוסקי שלמה — 163
וויידאוועי ס. — 585
וויידעלעץ יחיאל — 39, 566
וויידעלעץ משה־אהרן — 566

וידעלעץ — 481
וילהעלם א. — 585
„וילנער" — 123
וינער — 313، 424
וינער מרדכי — 119
וינער יצחק — 119، 138، 203
וינטער בעקי — 592، 594
וינטער חוה — 592
וינטער סעם — 587، 589، 590، 592
וינטער נ. — 585
וינטער יוסף — 589، 590
„וויערניק" — 235
ויערניק י. — 409
ויעוויורקע אברהם — 333
וימיסלאווסקי שמחה — 379
וישניא אלי — 427
ווישניע דוד — 482
וישליצקי — 342
וישעגראדזקי — 111
וישאַגראַדזקי פרידע — 452
וישאַגראַדזקי זיינוול — 452
וישינסקי מ. — 585
ווידיסלאוסקי משה — 482
וויטשעך, מילנער — 18
וייטער א. — 144
וויינבערג — 548
וויינבערג פישל — 558
וויינבערג פיניע — 131، 211، 221، 532، 533
וויינבערג ראָזע — 455
וויינבערג פנחס — 118، 126، 131، 138، 211، 221، 553
וויינבערג בלומע — 108، 145، 180، 558
וויינבערג רחל (לבנון) — 108، 146، 180، 558
וויינבערג ס. — 585
וויינבערג אברהם יצחק — 211
וויינשטיין — 204
וויינגארט ש. — 585
וויינגארט ה. — 585
וויינשטאָק יצחק — 39، 186، 558، 560
וויס סאול — 590
וויס הענרי — 590
וויס חיים — 450
וויסמאן גבריאל — 5
וויסמאן י. — 585
וויסמאן מ. — 585
וויסמאן איטשע־מאיר — 395
וויסבערג ס. — 585
וויסליץ — 548
וויסנבערג י. מ. — 105، 230، 260، 261، 262، 263، 268، 269، 273
וויצמאן בעלע — 587، 593، 594
וויצמאן אליהו — 590
וויצמאן זעליג — 168، 172
וולאדיסלאוו דער פערטער — 37، 38
וועלטסמאן ל. — 585
וועקשטיין — 109
ווערטהיים נתן — 518، 520، 522
ווערטהיים מאָניעק — 516، 518
ווירובעל — 548

ז

זאב־נחום, רב — 79
זאבוצקי — 562
זאבוסקי היימאן — 586
זאוואדזקי — 186
זאאַנץ הענוך — 244
זאאַנץ — 487، 547، 550، 560
זאאַנץ מענדל — 558، 560
זאלצמאן פאָליע — 431
זאלצמאן אליעזר — 196، 558
זאלצמאן ברוך — 558
זאלצמאן יחיאל־מאיר — 115، 156، 174
זאלצמאן — 174، 313
זאלצמאן לייבל — 196
זאלצמאן יעקב־דוד — 196
זאלצמאן פנחס — 196
זאלצמאן בצלאל — 196
זאלצמאן שמואל הכהן — 195
זאנגער ז. — 585
זאנד ל. — 201، 221، 585
זאנד יחיאל — 410
ר' זוסיה, רבי — 72
זוסיה, קצב — 470
זוסמאן אליעזר — 138
זביטקאוער שמואל — 26
זוירזשכאָווסקי — 506
זיגמונט — 461
זיגמונט דער דריטער — 37
זיגמונט אויגוסט, קעניג — 16، 19، 36

זילבער יחיאל — 514, 523
זילבער י. — 585
זילבערמאן ישראל־מאיר — 197
זילבערשטיין אברהם — 176
זילוערמאן ה. — 585
זימלער יחזקאל — 44
זימלער חנה־רחל — 44
זימלער דבורה־רייזל — 44
זינגער י. י. — 262
זיידמאן הלל — 250, 252, 253
זיידנדאָרף גוטשע — 176
זיינזל גרוינעם — 201
זיעלאָנקע — 427
זיעלאָנקע משה — 399
זעלמאנאָוויטש שלום — 154
זעלחער ישראל — 43
זעמבא מנחם, רבי — 254
זעמעל ס. — 585
זלאָטניק — 452
זלאָטניטשעק לעזעק — 24
זשולקאוסקי — 426
זשוקאָוסקי — 471
זשוקאָוסקי יאן — 392, 470, 471, 472
זשמיעוסקי — 137
זשעלאסקא יצחק — 395
זשעלאָנקעוויטש — 471
זשעמאָוויט דער צווייטער — 32
זשעמאָוויט דער דריטער — 32
זשעמאָוויט דער פערטער — 32, 34
זשעמאָוויט דער פינפטער — 34

ח

„חידושי הרי״ם״ — 83, 229
ר׳ חנוך שליט״א — 60
ר׳ חנוך הענוך, דער אלעקסאנדערער רב — 66, 68
ר׳ הענוך — 83
חזן — 562
חיה — 277, 510
ר׳ חיים סאנדזער, רבי — 65, 67
ר׳ חיים מישערוויצער — 160
חיים לייזער — 177
חיים־יאקל — 416
חיים בליאכאוש — 427
חיים ניסן — 307, 312
חייקל בעל־עגלה — 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317
חנה׳לע — 370
חנה־רחל — 44
חצרוני א. — 57, 97

ט

טאָבנפעלד לייבל — 195
טאָבענפעלד צבי — 493, 496
טאוב אברהם — 131
טאָלעק — 520
טאָלע — 499, 502
טאָלסטוי — 107, 123
טאָמאשעוסקי באָריס — 178
טאראס בולבא — 266
טארנאָוסקי יאן — 37
טובים יוליאן — 130
טהאָן יהושע — 190
טורקאָוו יאנאס — 132
טויבע לאה — 296
טילמאן הערצקע — 131, 134, 201, 389, 402, 410
טילמאן יחיאל־מאיר — 140, 157, 208, 383, 428, 551
טילמאן משה — 392
טילמאן נחמן — 395, 402
טילמאן — 404
טילמאן ח. — 405
טילמאן אברהם — 405, 427, 470
טילמאן יצחק — 405, 506
טינדל הערשל — 446, 487
טיקאָטשינער מאָשעק — 39
טענער חוה — 592
טענער מלכה — 592
טעמפל — 294
טעמפל חיים — 162
טעמפל מ. — 585
טעמפל הערי — 586
טעמפל סעם א. — 586
טרונק י. — 11, 27, 28, 36
טרונק י. י. — 342

טרונק ישעיה — 271
טריוואקס י. י. — 278, 279
ר׳ טרייטל, מורה־הוראה — 229
„טשארני״ — 523
טשודניק שמואל — 89
טשעליאנעק — 471
טשעמניארסקי ראובן — 474
טשערוואָנעק משה־בער — 558
טשערוואָניאק — 548
טשערניקאָוו אדאם — 251, 273
טשערניעוסקי — 550
טשערניאקאָוו — 410

י

יאבלאָנקע בעניעק — 174
יאבלאָנסקא מרים — 453
יאגעללאָ וולאדיסלאוו, קעניג — 32, 34
יאגעלאָנטשיק קאזשימיעזש, קעניג — 34
יאושזאָן ב. — 94, 95
יאנעק — 475, 513
יאנטשע — 407
יאנטשע — 207
יאסינאוסקי, אדוי. — 100
יאקאָבס הערמאן — 585
יאקאָבס ס. — 585
יאקובאָוויטש מענדל — 509
יאקובאָוויטש ל. — 585
יאקובאָוויטש לעוועק — 25
יאקובאָוויטש צאלקע — 446, 487
יאקובאָוויטש שלמה — 389, 403
יאקובאָוויטש מענדל — 509
יאקובאָוויטש הירש־לייב — 45, 403
יאקובאָוויטש בערל — 195
יאקובאָוויטש שמאי — 328
יאקובאָוויטש פסח — 424
יאקובאָוויטש (משה לאדזשער) — 106, 138
יאקובאָוויטש שמואל — 138
יאקובאָוויטש בצלאל — 173
יאקובאָוויטש — 400
יארזינעק חיים — 196
יארטשעוסקי — 473
יאשונסקי — 494
יאשינסקי ברונאָ — 130
יאשינסקי — 456, 494
יאשינסקי — 400, 479
יאשינסקי הערשל — 479
יאשינאָוסקי — 231
ר׳ יואב יהושע, קינצקער רב — 58, 99
יואל וו־סקי — 333
יוד הקדוש — 57, 64, 88, 228
יודיקא א. — 320
ר׳ יוחנן הסנדלר, רבי — 252
יוחנן, כירורג — 27
ר׳ יהושע׳לע קוטנער — 83
ר׳ יהודה־לייב, רבי — 227, 229
ר׳ יהושע — 159
ר׳ יהושע׳לע — 342
ר׳ יונה נחום הכהן — 227, 229, 234
יוסף־לייב — 145
יוסף־יונה — 154
יוסף מלמד — 155
יזראלעוויטש — 475
ר׳ יחיאל־מאיר גאָסטינינער — 79
ר׳ יעקב מליסע — 57, 229, 240
ר׳ יעקב טאָמאשאָווער — 227, 229
ר׳ יעקב, רב — 229
יעקב צאמבער — 334
יעקב־דוד — 401, 453
יעקב־אהרן — 427
יעקב בן־ציון — 24
יעקב — 17
יעקב בן־יצחק — 24
יעקב ז. נ. — 190
יעקב יוסף — 65
יעקב דאָקטער (אָדער רב) — 16
יעקב דער שוארצער — 22
יעקב (יאָקל) בעקער — 196
ר׳ יעקב מלמד — 245
יענטל (ר׳ מיכל זלאָטשעווערס באָבע) — 79
ר׳ יצחק־מאיר, דער גערער רבי — 58
ר׳ יצחק־אלחנן פון קאָוונע — 58
ר׳ יצחק וורקער — 342
יצחק — 342, 344, 400
יקיר שוסטער — 193, 194, 196, 244, 245, 303, 336, 337
ירליכט ב. — 470
ירחמיאל — 343
ישראל סופר — 322
ר׳ ישעיה׳לע פון פשעדבאָש — 57, 228
ר׳ ישעיהו יונה — 245
ישראליקל — 511
ישראל „שטעכער״ — 407

כ

כהן מיכאל — 118, 126, 138, 190
כהן אברהם — 124, 125, 126, 130
כהן שמחה — 108, 126
כהן צבי — 370
כהן ברוך־מרדכי — 547
כהן הענרי — 585
כהן א. — 585
כהן י. — 585
כהן ל. — 585
כהן ר. — 585
כהן מ. — 585
כהן ב. — 585
כהן ש. — 585
כהן מ. ד״ר — 585
כהן יענקל — 124
כהן שושנה — 132
כהן פינקע — 167
כהן שארל — 586
כהן אהרן — 123
כהן אברהם — 124
כהנא פינקאס — 487
כ״ץ הערשל — 108, 146, 180
כ״ץ יחזקאל — 195
כ״ץ אלחנן — 292, 479
כ״ץ בעריש — 494, 196
כ״ץ — 550
כ״ץ משה — 195
כ״ץ שמואל — 195, 207, 402
כ״ץ אברהם — 126
כ״ץ אליעזר־דוד — 211
כ״ץ מאיר — 229
כ״ץ טשיפע — 293
כשר מנחם, רב — 250
כרמי ישראל — 585
כתריאל, דער זאָקן־מאכער — 379
כאבארניק משה — 395
כאבערעס מענדל — 478
כאבערמאן יאָסל — 427
כודי — 473
כאזען — 443, 450
כמיעל פריידע — 182
כמיעלניצקי מרים — 276

ל

לאבענצקא דאָראָטא — 17, 18, 19, 36
לאזענצקא — 17, 18, 19, 36
לאָזער מאלאזש — 324
לאטיינער יוסף — 178
לאמפּע מאָריס — 132, 548
לאנדאָ, רב — 335, 388
לאנדאו ר׳ שמואל־יצחק, רב — 40, 235, 244
לאנדוי אדי לייב — 254
לאנדוי — 562
לאנדוי יצחק — 576
לאנדוי סידנעי וו. — 579
לאנדוי ה. — 579
לאנדוי מיכאל — 581
לאנדוי מעקס — 581
לאנדוי סידנעי — 581
לאנדאו מאקס — 586
לאָנדנער, ד״ר — 882
לאשער יעקב — 585
לבנון משה — 227, 338, 558, 560, 561
לבנון רחל — 558
לוב רחל — 432
לוביעניעצקי — 20
לוביענסקא יאדוויגא — 24
לובעטקין צביה — 412
לובערט — 428
לובערט חנן — 196
לובערט מאָניעק — 224, 449
לודוויג, אונגארישער און פוילישער קע־ניג — 32, 33
לודזקי ח. ל. — 577
ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער — 65, 68
לוסטיג ד. — 585
לוסקי י. — 585
לוקשטיק יוסף — 138, 145, 392
לוקשטיק יודל — 135, 173, 478
לוקשטיק — 201, 478
לוריע לייב — 463
ר׳ לייביש פון קאָרעווע — 57
ר׳ לייביש — 324
ר׳ לייביש חריף — 57, 230
לייביש, פעלדשער — 244
ליבערט מ. — 586
ליבערט מאָניעק — 449, 479

ליבערט שמואל — 220, 392, 470, 471
ליבערט מאניעלע — 470
ליבערט ה. — 478
ליבערט שבתאי — 550
ליבערט אליעזר־מאיר — 146, 375, 572
574
ליבערט אלחנן — 282, 572
ליבערט לואיס — 574
ליבערמאן באלטשע — 475
ליבערמאן נחה — 475
ליבערמאן יעקב — 536
ליבערמאן שמואל יחיאל — 217
ליבערמאן חיים־לייב — 470, 508, 536
ליבערמאן תירצה — 536
ליבערמאן אסתר — 536
ליבערמאן יהושע — 207, 536
ליבערמאן — 448
ליבפרוינד אברהם־הערש — 537
ליבפרוינד ברכה — 537
לידער מעקס — 590
ליטאָוסקי וואָלף — 42
ליטוואק א. — 145
לייאנס ד. — 585
לייחיק ה. — 506
לייזער דעם קצבס — 400
לייטהאלד אהרן־זעליג — 578, 581, 584, 585
לייפסקער וואלף — 240, 241
לייפער, רב — 589
לייפער דזשעק — 589
לייפער קלארע — 592
לייפער בערל — 106, 378
לייפער פּאָלי — 592
ליכטנשטיין ג. — 158
ליכטנשטיין דוד — 244
ליכטנשטיין — 514
ליכנשטיין ישראל — 421
ליכטנשטיין העניעק — 421
לילית אָלא — 548
ליסבערג ריכארד — 544
ליסער ל. — 585
ליפּאָמאנאָ פראנציס — 17, 36
ליפּאָמאנאָ אלאיזי — 17, 36
ליפמאן — 123, 174
ליפּמאן — 500
ליפמאן אליעזר — 97
לעגאלטשיק — 518, 520, 524
לעהמאן שמואל — 271, 272, 273, 276
לעווי זשאק — 182, 548
לעוי א. — 585
לעוי ש. — 585
לעוי ס. — 585
לעוי סאל — 586
לעוי (לוי) — 27
לעוי רחל — 584
לעוין — 28
לעוין פנחס — 196
לעוין ש. — 393
לעוין נח — 405, 429, 475
לעוין שלמה — 405, 416, 421
לעוין — 411
לעוין מאָניעק — 421, 533
לעוין מאיר — 429
לעוין בעני — 584
לעוין ה. — 585
לעוין יוסף — 585
לעוין־בוטלער מחלה — 374, 533, 558, 560
לעוין מרים — 558
לעוין יעקב — 578
לעוין לואיס — 28
לעוין שרה — 434
לעוויטע — 100
לעוען מאקס — 585
לעוענק, ד"ר — 22
לעוקאָוויטש י. — 585
לעוקאָוויטש יוסף — 414, 493, 547
לעוקאָוויטש בעריש — 421, 494
לעוקאָוויטש גיטל — 494
לעוקאָוויטש — 547
לעוקאָוויטש אברהם — 335
לעוקאָוויטש אסתר — 335
לעוקאָוויטש שיינדל — 472
לעוקאָוויטש — 184
לעוקאָוויטש בנימין — 419
לעוקאָוויטש משה — 195
לעסינגער שרה — 594
לעסמאן משה — 424
לעפקאוויטש כאוטשע — 145

מ

מאהלער ר. ד"ר — 28
מאיר בנימין — 304, 305
מאזאל סטאניסלאוו — 476
מאטושאק טאדעאוש — 467

מאטולא — 474
מאלינאָווסקי וויקטאָר — 470
מאלענבערג — 434
מאלענבערג ברכה — 430
מאַנצאוש — 130
מאנטשיק — 138, 201
מאניע נחומס — 374
מאסקע הערצקע — 481
מאַצנא שלמה — 196
מאריענפעלד אליהו — 196
מאריענפעלד — 396, 456
מאריענפעלד יעקל — 399
מאריענפעלד אהרן־זעליג — 414, 470, 480
מאריענפעלד זעליג — 425
מאריענפעלד ת. — 585
מאריענפעלד מעכל — 474
מאַרגענשטערן יעקב — 43
מארקיש פריץ — 261
מארעק — 277
מאַשענבערג הערש־נתן — 431, 438
מאַשענבערג טאָבע — 437, 473
מאַשענבערג רויזע — 203, 459
מאַשענבערג דניאל — 154, 459
מאשענבערג משה־אהרן — 154
מאַשענבערג ברכה — 203
מאַשענבערג יוסף — 154
מאַשענבערג יונה — 154
מאשמאן יודל — 203, 274
מאשלאנקע — 475
מאַשמאן י. — 587
מאשמאן א. — 587
מאַשקאָ — 311
מאַשקאָוויטש ס. — 585
מאַשקאָוויטש לעזקא (לייב) — 38
מאַשקאָוויטש לעזעק — 24
מונע יוסף — 108, 126, 145, 241, 375, 393, 399, 405, 470
מונע אריה — 562
מוני מאקס — 585
מוניע יאזעק — 39
מונער — 201
מוכא מארעק — 16
מוכא פעליקס — 16
מוסעק — 417
מושיקאָווסקי — 106
מיטלמאן יוסף — 586
ר׳ מיכל זלאָטשעווער — 79
מיכאל — 16, 37
מיכאל בן שלמה — 16
ר׳ מיכעלע מגיד — 228
מיכאלסקי — 214, 550
מיכאלסקי סטאניסלאוו — 475
מילער יואל — 126, 138, 405
מילער יולעק — 201
מילער רחל — 410
מילער דוד — 585
מילער ש. — 585
מילער ס.— 585
מילער ה. — 585, 587
מילער א. — 585
מילער י. — 585
מילער סעם — 586
מילער — 220
מילער יוסף — 584, 585
מינין — 520, 522, 523
מינץ יוסף — 427
מלך — 510
מלכה — 416
ר׳ מנחם־מענדל, דער קאָצקער רבי — 57, 58, 66, 69, 70, 76, 78, 79, 81, 82, 83, 97, 238, 241, 324
מעזריטשער מגיד — 65
מענדלסאָן שלמה — 281
מענדלסאָן קלארא — 132
מענדעלע מוכר ספרים — 133, 263, 264
מענדל — 487
מענדל, דעם שוחטס — 398
מענדל היטלמאכער — 195
מעפס — 473
מעטשניק משה — 584, 585
מרדכי (מארעק) בן שלמה — 16
ר׳ משה׳לע חריף — 88, 224, 227, 228, 258, 323
הגאון ר׳ משה — 57
ר׳ משה סאָכאַטשעווער — 17
ר׳ משה׳לע גראַדושיסקער — 167
משה שטריקמאכערס יינגל — 446
משה טעמעס — 111
משה־איטשע, דער מלמד — 155
משה פון סאָכאַטשעוו — 228, 409
משה־דוד׳ל, מלמד — 237
משה בצלאל — 252
משה־אהרן שולקלאפער — 193, 196, 283, 286, 292, 301, 302
משה־איטשע — 154, 245
משה בן שמואל הכהן — 311
משה סטאַליער — 37
משה שניידער — 176

נ

נאדעלהאפט יוסף — 203, 205
נאטאן ה. — 585
נאטעק — 516
נאַמבערג ה. ד. — 144, 237, 261, 264, 277, 281
נאַעלסאַן יוחנן — 27
נאַעלסאַן לוי — 27
נאפאלעאן — 327
נאשעלעוויטש מאיר — 160, 196, 217, 379
נאשעלעוויטש אברהם — 180, 186, 479
נאשעלעוויטש זילפע — 328
נאשעלסקי יחזקאל — 453
נוט יונה — 43
רבי נחמן בראסלאווער — 70
ר׳ נחמן — 258
נח — 177
נינא — 281
ניעמצעוויטש יוליאן — 29
ניקאַלייטשיק — 530
נייטען שמעון — 589, 590
נייטען חיים־דוד — 590
נייטען שלמה — 590
ניימאן ברוך — 245
ניימאן איציק־אייזיק — 42
נמרן — 334
נעלסאַן משה — 507
נעלסאַן משה — 110, 111, 196
נעלסאַן חיים — 562
נעלסאַן פ. — 585
נעלסאַן הערמאן — 381, 586
נעלסאַן אהרן — 586
נעלסאַן היימאן — 586, 589
נעלסאַן אוירווינג — 586
נעלסאַן יאקוב — 586
נעלסאַן שמואל — 587
נעלסאַן שמואל — 284, 288, 379, 380
נעלסאַן בצלאל — 587
נעלסאַן צבי — 195
נעלסאַן ליפע — 195
נעלסאַן — 547
נפתלי הירש — 197
נפתלי — 405
ר׳ נתן ארי — 228
נתן־דוד, מלמד — 155

ס

סאבטשיק — 470
סאטנבערג יוסף — 196
סאַכא יוסף — 17, 18, 22
סאַכא יעקב — 17, 18, 22
סאַכא טרייטל — 17, 18
סאַכא ביניש — 17, 22
סאַכאַטשעוסקי מרים — 229, 328
סאַכאַטשעוסקי ב. — 585
סאַכאַטשעוסקי ש. — 585
סאַכאַטשעוער א. — 452
סאלאַמאַן, ד״ר — 118
סאלאַמאַן מאלי — 593, 594
סאלאַמאַן ב. — 585
סאלאַמאַן ס. — 585
סאַלבערג סעם — 586
סאַלבערג ב. — 586
סאַלואש משה — 427
סאפער י. — 585
סאפערמאן שלום־צבי — 195
סאפראַן ארטור — 585
סאפאַשניק אייזיק — 503
סאקאַלאַוו נחום — 160, 188, 190
סוראַוויעצקי — 37
סוויטמאן יעקב — 578, 581
סטאניסלאוו — 45
סטרינדבערג — 107, 181
סטרוגאטש יוסף — 132
סטעפאן — 18
סטופניצקי ש. — 281
„סטואג״ — 417
סיגעל זינדל — 578, 581
סיגעל דוד — 581
סילווער מ. — 585
סילווערסטיין א. ג. — 581
סילווערסטיין איזידאַר — 589
סילווערשטיין איזי — 579
סלאַמיאק חיים — 578, 585
סלאַמיאק מאיר — 579, 580, 585, 589
סלאַמיאק נתן — 586
סלאַמיאק היימאן — 584
סלאַמיאק ב. — 585
סלאַמיאק י. — 585
סלאַמיאק ל. — 585
סליוחא יאן — 392

סעגאל מרדכי — 196
סעגאל (דיאמענט) — 472
סעמיאנאָוסקא — 38
ספייז פלאָרעס — 592
ספייז טוביה — 578
ספייז אהרן — 581
ספייז י. — 585
ספייז מ. — 585
„סצוטנער" — 111
סקאָטניצקי לוטעק — 106، 108، 126، 127، 131، 145، 176، 180
סקאָטניצקי הערמאן — 176
סקאָטניצקי משה — 264، 296
סקאָטניצקי — 374، 550
סקורניק רחטשע — 487
סקורניק שרה — 515، 518
סקורניק — 447، 515
סקורניק איטשע — 186
סקורניק דוד — 173
סקורניק עזריאל — 113
סקורניק יהושע — 173
סקורניק שמואל — 196
סקרענט — 127، 130
סקלאדקאָוסקי — 135

ע

עדלמאן מארק — 412
עינעס הערצקע — 558، 568، 569
עינעס ירוחם — 558، 561، 568
עינעס חנה—ילוב — 568
עינעס דוד — 392
עלטסטער ה. ב. ד"ר — 585
ענגעל ר' יוסף — 58
ענגעלמאן — 155
ענגעלמאן יצחק — 233
ענגעלמאן משה — 244
ענגעלבערעכט — 485
עפשטיין ה. — 585
ערליך הענריק — 127
ערליך יצחק — 195
ערליך — 483

פ

פאָדלישעוסקי א. — 160
פאָזנאנסקי אליהו — 303
פאָזנאנסקי בערל — 196
פאָזנאנסקי שעיה — 196
פאָזנאנסקי חיים — 196
פאָזנאנסקי אלי — 399
פאָזנער מאיר — 228
פאָטט קארל אדאלף — 544
פאטאלאָוסקי — 165، 166
פאטאָם — 154
פאניאטאָוסקי יוזף — 35
פאָמעראנץ צמח — 580
פאסטער י. — 585
פוטער ראָבערט — 586
פוטער י. — 585
פוזשיביש — 551
פוזשערעמבסקי יאן — 20
פוזשעדפעלסקי — 455
פיאסט — 30
פיניע — 177
פינטשעוסקי מרדכי — 53
פינטשעוסקי וועלוול — 214، 393، 470، 478، 547
פינטשעוסקי אנשל — 590
פינטשעוסקי הערשל — 447
פינטשעוסקי חיים — 116، 138، 204
פינטשעוסקי — 489
פינדעק מאָטע — 176
פינסקי דוד — 144
פינסקער ל. — 159
פינקוס — 475
פיעטשאק — 484
פיערניק יחיאל־מאיר — 111، 157
ר' פנחס קאָריצער, רבי — 65
פנחס בעקער — 196
פלאָנסקי מענדל — 112، 113، 156، 207
פלאָנסקי — 550
פלאָנסקא נחמה — 431، 433
פלוצער — 166
פען איזי — 594

פּערקאל הערשל, רב — 150, 203, 236, 237, 506
פּערלע יהושע — 276, 277
פּעסטמאן מ. — 158, 160, 162, 376, 379
פּעסטמאן בינע — 108, 145, 180
פּעסטמאן נפתלי — 377
פּעטערס א. — 585
פּראָסט מארסעל — 260
פּריזער — 481
פּרילוצקי צבי — 278
פּרילוצקי נח — 127, 272, 274, 276, 277, 278, 280, 281
פּרץ י. ל. — 132, 133, 134, 145, 261, 277, 280
פּאלאנטא — 31
פּאַן פּאָס — 27
פּוקס א. מ. — 262
פּורמאן יעקב — 24
פּינקל ס. — 585
פּיין העלע — 410
פּיין רוזשע — 428
פּייגע, דעם בעל־שם־ס אייניקל — 79
פּייגנבוים יצחק — 58, 99
פּייוויש — 231
פּייוול בעל־קורא — 311
פּליבטע יאן — 402
פּליישמאן חנה־צירל — 295
פּליישמאן חיה־רעשל — 108
פּליישמאן שאול — 195
פּליישמאן לייבל — 195
פּליישמאן ברוך — 196, 472
פּליישמאן איטשע — 562
פּליישמאן שמאי — 473, 510
פּליישמאן חיים — 589
פּליישמאן — 405, 592
פּליישמאן מרים — 510
פּליישמאן יצחק — 510
פּליישמאן חיה — 145, 180
פּעליקס, ד"ר — 16
פּעלד מאָריס — 586
פּעלד י. — 585
פּעפּערקאָוויטש יחיאל — 195
פּעפּערקאָוויטש גרשון — 173
פּעראַ מנחם — 496, 498
פּערשטנבערג לייבל — 133, 213, 221, 309, 506, 509, 546
פּערשטנבערג פּעסע — 174, 562
פּערשטנבערג אהרן — 174, 509, 514
פּערשטנבערג זלמן — 174
פּערשטנבערג — 309
פּראוזע — 391, 398, 448, 478, 507
פּראנקאָ, געניראל — 567
פּראנקנשטיין מענדל — 584
פּראָמער אריה־צבי — 60, 99, 256
פּראָמער מענדל — 230
פּראָמער אריה־צבי — 60, 99
פּראָמער יצחק — 60
פּראָמער אריה־לייב — 237
פּרומער בינם — 53, 193
פּרומער — 39
פּרומעט — 348
פּרומעוויץ — 560
פּרידמאן אלכסנדר־זישע — 105, 117, 237, 248
פּרידמאן מענדל — 116, 127, 194, 131, 133, 138, 286, 509
פּרידמאן מנחם — 103
פּרידמאן מאניע — 509
פּרידמאן יעקב — 146, 164, 168, 180, 189, 285, 300, 320, 376, 558, 560, 561, 572, 584
פּרידמאן אהרן — 146, 211, 375, 558, 560
פּרידמאן הערש — 159, 275, 296, 381
פּרידמאן גרשון — 196
פּרידמאן שעיה — 196
פּרידמאן יחיאל — 398
פּרידמאן יהושע — 105
פּרידמאן חוה — 221
פּרידמאן רחל — 558
פּרידמאן משה — 558
פּרידמאן איטשע — 558
פּרידמאן ל. — 585
פּרידמאן מארטין — 586
פּרידמאן ה. י. — 585
פּרידריך י. — 585
פּרימאן הירש פּרידמאן — 249, 283, 284, 286
פּריץ ל. — 585
פּריידע — 338, 340
פּריידענבערג מ. ש. — 446
פּריינד מנשה — 325
פּרענקל, רב — 203, 398

צ

צאַמבער יעקב — 344, 349
ר׳ צדוק הכהן פון לובלין — 70, 81
צדקוני יעקב — 558
צוועקוויס מ. — 558
צונזער — 333
צוקער — 523
צוקערוויס ישראל משה — 587, 588, 594
צוקערוויס חוה — 587, 588, 593, 594
צוקערוויס מעקס — 589, 590, 594
צוקערוויס איידע — 594
צוקערוויץ לייזער — 196
צוקערוויץ ישראל משה — 196
צוקערמאן אנטעק — 531
צינע רביצין, דעם קאַצקערס טאָכטער — 347, 349, 350
צימערמאן — 558
צימרריינסקי מנשה — 193, 195, 196, 232, 292
צייטלין אהרן — 79
צעזאר — 182
צפורה — 549

קן

קאַהן ברוך מרדכי — 196
קאַהן חיים — 196
קאַהן יאַסל — 174
קאַהן מאיר — 160
קאַהן מיכאל — 190
קאַהן ליזע — 491
קאַהן אהרן — 500
קאוע ש. ל. — 279
קאַזשעניצער מגיד — 65
קאזשימיעזש דער גרויסער — 32
קאזשימיעזש, פירשט פון מאזאָוויע — 32
קאזשימיעזש יאן, קעניג — 37
קאטין שמחה — 475
קאטשינסקי י. — 585
קאטשינסקי א. — 585
קאַלאַביעלסקי חיים־מאיר — 173
קאלינין — 522
קאלקער — 522
קאַלסקי בארנעט — 584, 585
קאַלסקי — 506
קאלעטא יוזף — 405, 496, 497
קאלישער — 190
קאַלומבוס — 269
קאמפעלמאכער — 120, 121, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221
קאמפעלמאכער בערטא — 220
קאמפעלמאכער עדעק — 220
קאמפעלמאכער לונדעק — 220, 222, 223
קאמינסקא אידא — 132, 548
קאמען יוסף — 132
קאַן שמחה — 145, 405
קאַן אברהם־יעקב — 395
קאַן מרדכי — 392
קאַן משה — 42
קאַן אהרן — 174, 409
קאַן אברהם — 421
קאַן זילפה — 206
קאַן ליזע — 431
קאנטאָוויטש רבקה — 516, 519
קאַנראד 1 פירשט פון מאזאָוויע — 31
קאַנראד 3 — 15
קאַסאָוסקי איגנאצי, סטאראָסטע — 24
קאפלאן, ד״ר — 126, 138
דער קאַצקער — 65, 66, 79, 81, 238, 323
קאַץ אדאם — 203
„קאצאפּ״ — 155
קאץ — 42
קאץ בעריש — 495
קאַרטשאק יאנוש — 120, 437
קאראטקין — 162
קארל גוסטאוו — 23
קאראָ ניסן — 344
קאראָ חייקל — 550
קאַרנבייסער שרה — 276
קארפאָוויטש — 518
קארפיא — 446
קאַרנפעלד ו. — 585
קאַשטשינסקי י. — 585
קאַשטשינסקי א. — 585
קאַשטשושקאַ — 26, 35, 38
קובאנאָוו — 520
קוטנער גאון — 83
קוטנאָוסקי — 483

קומאַק — 186
קופער מאַריס — 586
קופער בעקי — 594
קופער אברהם־חיים — 244
קופער — 585
קופפעלד ו. — 585
קושינסקי פעליקס — 475
קויאוא — 486
קויפמאן זיסל — 195
קיעלמאן ישראל — 473
קלאטט — 550
קלארבערג — 420
קלוסקא אדאם — 115، 156، 174
קלוסקע אהרן — 425
קלוסקע הערש — 154، 196، 294، 298، 299
קלוסקע זעליג — 154
קלוסקע אבא — 195، 294
קלוסקע — 399
קלמן־יענקל — 338، 339، 340، 341
קנאַט מנשה — 126، 127، 130، 131، 133، 191، 375، 396، 415، 427، 457، 473، 480، 481
קנאַט מאניע — 500
קנאַט לייביש — 196، 415
קנאַט מנחם — 395
קנאַט משה — 126
קנאַבל מרדכי — 173
קעזמאן — 568
קעזמאן יחזקאל — 196
קעיזמאן יוסף — 186
קעלער ישראל — 116
קעלער פנחס — 585
קעלער לייבוש — 244، 470
קעלער פנחס — 578، 585
קעלער מ. ד. — 585
קעפער נחשון — 195
קעניג לעא — 257
קראַנצווייג נחום — 392
קראנץ — 507
קראמע ה. — 585
קראקאוו שמעון — 204، 453
קראשינסקי — 20
קראַנגאַלד חיים — 172
קרוין בן־ציון — 160
קריזאַווסקי א. י. — 278
קרעל יוסף — 252

ר

ראבינאָוויטש היימאן — 575، 576
ראבינאָוויטש דוש. — 576
ראבינאָוויטש חיים — 116
ראבינאָוויטש מנשה — 159
ראבינאָוויטש בנימין — 195
ראבינאָוויטש נפתלי — 195، 207
רבקה — 500
ראוויטש מלך — 268
ראזען לואיס، רעזערענד — 581، 594
ראַזען ש. — 585
ראַזען סאַל — 585
ראַזען חנה־הדס — 594
ראַזען פערל — 594
ראַזן מענדל — 472
ראַזן יאַנטל — 116، 138
ראַזן לאַזער — 176، 178
ראַזן — 39
ראַזן מיכאל — 43
ראַזענבערג רייזל — 423
ראַזענבערג נינא — 281
ראַזענבערג בראַנקע — 281
ראַזענבערג וואַלע — 106، 108، 146، 176، 180، 280، 281، 282، 587، 589، 594
ראַזנבערג פסח — 416
ראַזנבערג שמחה — 176
ראַזנפעלד לאַזער — 176، 177، 178، 324، 379
ראַזנפעלד יוסף — 278
ראַזנפעלד פנחס — 176، 178
ראַזנפעלד — 39
ראַזנפעלד — 158، 162
ראַזנפעלד שעיה — 167
ראַזנפערל — 448
ראַזנפערל אהרן — 470، 536، 537
ראַזנפערל הענטשע — 536
ראַזנפערל אברהם — 207، 536، 537
ראַזנקאַפ קלמן — 204
ראַזנקאַפ פנחס — 393، 416، 425، 427، 429، 470
ראַזנקאַפ פיניע — 470
ראַזנקאַפ רוזשע — 439

ראָזנקאָפ זכריה — 129
ראָטשטיין שמואל — 470
ראָטשטיין יאָסל — 431
ראָטשטיין גאָלדע — 434
ראָטשטיין אבע — 584
ראָטשטיין אברהם — 585
ראָטשטיין יואל — 590
ראָטשטיין ה. — 585
ראָטשטיין ישראל — 177, 394, 426, 430
ראָטשטיין ישראל־שעיה — 196
ראָטשטיין משה — 177
ראָטשטיין — 170
ראָטשטיין ה. — 585
ראָטשטיין חיים — 177
ראטנער חיים — 208
ראטכימעל — 471
ראטשינסקי — 474
ראיאק מ. — 389
ראָלאן ראָמען — 128, 167
ראָסלאוו, גלח — 16
ראפאָפאָרט ל. — 585
ראפאָפאָרט נחום — 323, 324
ראפאָפאָרט מענדעלע — 154
ראפאָפאָרט שמחה — 154
ראפאָפאָרט יעקב — 154
ראפאָפאָרט אהרן — 154
ראצע — 345
רובינסאָן מילטאָן — 586
רובינסאָן מ. — 586
רוזעפטשיק — 471
רוכימעק יצחק — 37
רומיאנעק אהרן — 167, 232
רויטמאן הערש — 446, 487
רויטשטיין ישראל — 550
ריטעס ס. — 585
ריזעל — 201
ריכטער משה — 175
רינגעלבלום עמנואל — 26, 28, 272, 543
רייזען אברהם — 264, 331
רייטמאן הערש — 399, 446
רייטמאן אבא — 207
רייטמאן מאָטל — 416
רייטמאן בן־ציון — 416
רחל׳ע — 312, 370
רחל — 510
רעכטמאן שמואל — 220
רעכטמאן משה — 193
רעכטמאן — 155, 167
רענע — 499, 502

ש

שאלק ש. — 585
שאָפען פרידעריק — 217
שארפשטיין יוסף — 586
שאצקי י. — 28
שארקען אבע — 590
שהם אסתר — 490, 539
שחיאטלאָווסקי שלמה — 115, 154, 174, 207, 295, 409, 566
שחיעזשינסקא יאנינא, מגר. — 30, 39
שוארץ לואיס — 584, 585
שוארץ ש. — 585
שוארץ א. — 585
שוארץ בנימין — 395, 479
שוארץ משה — 106, 108, 115, 141, 146, 154, 157, 174, 180, 207, 280, 295, 409, 566
שוארץ רבקה — 108
שוארץ מחלה — 108, 174
שוארץ שאול — 174
שוארצאר רבקה — 175, 176
שוארצהאר — 145
שוארצאר — 374
שוארצאר משה — 374
שוארצשטיין מאיר־יואל — 249
שולץ — 251
שובעץ מענדל — 427
שולץ — 437
שולשטיין משה — 133
שוסטער יעקב — 167
שטארקמאן ה. מ. — 585
שטארקמאן ס. — 585
שטיגליץ מענדל — 195
שטיגליץ זשאמע — 115, 116
שטיחוניאק — 173
שטיפט הערמאן — 178
שטיין מ. ב. — 85, 105, 238, 249, 336
שטיינמאן אליעזר — 64
שטערנבערג — 20
שטערן — 405
שטערנס א יינגל — 405

שטערן יחיאל — 395, 470
שטעכלער — 471
שטראמפעלד — 585
שטראמפעלד ל. — 585
שטראמפעלד א. — 585
שטרייכער — 201
שטשאפא א. — **173**
שיפער י. — 28
שיינוואלד — 450
שיינוואלד משה — 200
שיינוואלד הערשל — 487
שיינוואלד יצחק — 119
שיינוואלד פנחס — 196
שיינוואלד חיים — 203, 204
שיינבערג מאקס — 584, 585
שיינבוים יונה — 578
ש"ך (שפתי כהן) — 227
שלאדאָף בערל — 206
שלום עליכם — 107, 123, 144, 181, 264, 266
שלמה גראָדזשיסקער — 244
ר' שלמה יששכר דב בער — 228
שלעזינגער א. — 585
רבי שמעון בר־יוחאי — 255
שמעון בן־נתן — 26
ר' שמואל, רב — 324
ר' שמואל טאראָוער, רב — 235
ר' שמואל — 384
ר' שמואל („שם משמואל") — 60
שמואל יחיאל, שוחט — 235
שמואל יצחק — 235
שמחה פעלצנמאכער — 296
ר' שמואל קוידאנאָוער — 227
רבי שמואל, דער סאָכאָטשעוער — 60, 91, 95, 96
רבי שמעלקי פון ניקעלשבורג — 65
שמואל זביטקאָוער — 26
שמחה־יהודה שניידער — 155
שמואל טשודניק — 89
שמולעוויטש יחיאל — 454
שמולעוויטש לאה — 454
שמולעוויטש רחל — 454
שמולעוויטש חיה — 454
שמולעוויטש ביילע — 454
שמולעוויטש רוזשקע — 536
שמייסער בינע גיטל — 328
שמעלץ אהרן — 470
שמעלץ אריה — 414
שמעלץ — 396, 425, 456, 480
שמעלץ נחום — 472, 479
שמעלץ אהרן — 470
שמייסער פאָלע — 434
שמייסער שלמה — 562
שמייסער בינע גיטל — 328
שניידער אריה־לייב — 155
שניבערג ש. — 585
רבי שניאור זלמן — 65
שעוטשיק — 474, 475
שעמיאנטעק א. ל. — 138, 160
שעפיאטאָוסקא — 404
שעפיעטאָוסקי — 31
שעכיעלאָוסקי — 426
שעפרסקי אנדזשיי, ראוער וואַיעוואָדע — 16, 19
שעקספיר — 182
שערעשעוסקי רפאל — 250
שערעל מ. — 585
שפיגעל ישעיה — 578
שפיגעל הינדע־אסתר — 42
שפינאָזא — 134
שכיקלער מעקס — 594
שפיקלער יעטי — 594
שפייזהענדלער — 473, 562
שפייזהענדלער משה — 399, 587, 589, 590
שכייזהענדלער דוד — 590
שפייזהענדלער וואלטער — 590
שפייזהענדלער דייויד — 590
שפירא, ד"ר — 201
שפירא קלונימוס, פיאסעטשנער רבי — 552
שפירא ר' משה־נתן, רב — 97
שפירא יצחק — 201, 410
שקאָלעק — 115, 156, 174
שפעטריק — 131, 133
שציטנער — 424
שצאפא — 404
שרה־יענטל — 390
שרה צינה (טאָכטער פונעם אדמ"ור פון קאָצק) — 97

אינדקס של החלק העברי

א

רבי אברהם, אדמ"ור מסוכצ'וב 612 — 621, 623, 625 — 628, 631, 632, 700, 709, 769, 774
רבי אברהם, אדמ"ור מצ'כנוב — 620
אביגדור לייביש — 636
אאורסוולד (קומיסר הגיטו) — 638
אדמ"ור מגרוכוב — 713
אונגר יואל — 684
אוקליאנסקי בערל — 734, 738
אורבך יצחק — 778
אורבך מאיר — 778, 779
אורליאן יהודה לייב — 681, 682
איגר, הגאון רבי שלמה — 677
אייז, ר' חיים ישראל מציריך — 685
איזמן מאיר — 702
איזנברג פסח — 739
איזנמן גבריאל — 677
איזנשטט, רבי מאיר (בעל „פנים מאירות") — 609
איזנשטיין מנדל — 730
איזראלביץ — 734
איזראעלסקי גרשון — 735
איזראעלסקי גרשון — 739
אינס דוד — 730
אייסמן ישראל — 654, 656
אלבערט זלמן — 759, 760
אלדשלאק — 735
אלטר, ר' אברהם אבד"ק פאביניץ — 685
אלטר ר' משה בצלאל (אחיו של הרבי מגור) — 685
אלטר, ר' מנדל, אבד"ק קאליש — 638
אלטר אבד"ק פאביאניץ — 638
רבי אלימלך מליזנסק — 613, 622, 624
רבי אלימלך, אדמ"ור מגרודזיסק — 700
רבי אליעזר ליפמן, חתן האדמ"ור מראדומסק — 628
רבי אליעזר שלום, מו"צ מזדונסקה וולה — 634
רבי אליעזר הכהן, אבד"ק סוכצ'וב — 720, 730
אמבאראס בערל — 650
אנגלברכט — 745
ארליך, מורה — 684
ארליך הנריך — 654
אש שלום 659

ב

באום אראלה — 761
באום דוד — 761
באום צפורה — 759-764
באלאס יודל — 730, 732, 735
באלאס לייזר — 731, 732, 735, 738
באלצארסקא — 730
בארבים — 654
בוכנר-שטייאר — 684
רבי בונים מפשיסכא — 626
בורנשטיין, רבי אברהם, אדמ"ור — עי' רבי אברהם
בורנשטיין אהרן ישראל — 633, 674
בורנשטיין איטא לאה, אשת אדמ"ור ר' שמואל — 628

בורנשטיין אסתר, אשת ר׳ מאיר — 629
בורנשטיין אסתר, אשת אדמ״ור ר׳ דוד— 632
בורנשטיין רבי דוד, אדמ״ור — 632, 633, 635, 639, 640
בורנשטיין וואלוויש מצ׳נסטחוב — 634
בורנשטיין יחזקאל — 730
בורנשטיין ר׳ מאיר, אחיו וחתנו של אדמ״ור ר׳ אברהם — 629, 634
בורנשטיין מירל, אשת אדמ״ור ר׳ שמואל — 628
בורנשטיין מנדל (משדליץ) — 633
בורנשטיין מניה — 739
בורנשטיין משה אליעזר— 604, 648, 769, 770
בורנשטיין רבקה — 774
בורנשטיין רבי שמואל, אדמ״ור — 628, 630, 632, 634, 769
בורנשטיין שמואל־אברהם — 774
בורנשטיין שרה צינא, אשת אדמ״ור ר׳ אברהם — 628
בורקובסקי („בראדקא״) — 654
בורשטיין — 743
בז׳זובקה אסתר — 746
בז׳זובסקי ברוניה — 730
בז׳ניצקי משה — 733
ביאזנסקי מרדכי — 730, 737
ביאזונסקה פרידה — 744
ביאנטשקובסקי — 657
בידרמן — 737, 739, 743
בידרמן יעקב — 653, 657, 730
בידרמן, רבי יעקב מאיר, גיסו של אדמ״ור מגור —
בייניש השמש — 609
ביכובסקי, ד״ר ז. — 620
בלומנטל — 657
בלומנטל אליהו — 653
במהערצער מוטל — 653
בליאסטשיק (קצין גרמני) — 730
בן־נתן שמעון — 610
בן־שלמה מכאל מרדכי (מארעק) — 608
בנימין הנפח — 652
בקר — 733
רבי בער, המגיד ממזריץ׳ — 613
בעש״ט, ר׳ ישראל — 612, 688
בראנד (ראש הגיסטפו) — 638
ברגזין יצחק — 734, 739
ברגזין שלמה מנדל — 739
ברגלסון — 661
בריוטמן — 744
ברוניה — 745
„בראקא״ הצורר — 657
ברוקר משה — 744
ברלינר נטע ירוחם — 682
ברמן הרצקה — 729, 734
ברמן שרה יענטל — 729
ברסלר יונה — 654
ברסלר פנחס — 652

ג

גא׳ן מוילנא, הגר״א 688
גאלאק פייוול 649
ר׳ גודל המלמד — 670
גוזיק דוד (מנהל ג׳וינט) — 684
גוטהלף הרש — 730, 732, 737
גוטהלף שמואל ליב — 745
גוטסקינד (מלמד דרדקי) — 670
גולדברג חיים — 732, 734
גולדברג לייבל — 734
גולדברג שמחה — 652, 657
גולדברג (הרצען) — 732
גולדמן — 654
גולדפדן — 659
גולדפרב אהרן — 742
גולדפרב ישראל — 729
גולדשטיין יהושע — 705
הרב גולדשטיין שלמה — 739
הרב גולדשלג י. אבד״ק פשייטש — גורדין — 659
גורקי מ. — 645, 764
גיטיין — 649
גייער משה — 652
גלבשטיין איצ׳ה — 730, 737, 738
גלבשטיין יואל — 732, 743
גלמן ש. — 670
געשט ירחמיאל — 734
גראובארד ליביש — 708, 723
גראובארד משה — 735
גראובארד מתתיהו — 739
גראובארד פנחס — 601, 604, 648, 723, 761
גרוברד (סנדלר) — 744

גרוסמן אהרן — 731
גרוסמן יוסקה — 740
גרונדוואג שמחה — 648, 652-654, 657, 692, 693
גרונדוואג רבקה — 659
גרונדוואג נחום — 648, 654, 659, 693, 730
גרונדוואג מחלה — 659, 669
גרונדוואג דינה — 659
גרונדוואג יוסל — 656
גרינברג אהרן — 657, 658
גרינברג אליעזר — 771
גרינברג לייב — 670
גרינברג מינדל־טויבא — 771
גרינגארד יצחק — 739

ד

רבי דוד, אדמ"ור מסוכצ'וב — 632, 633, 635, 639, 640
דוסטויבסקי — 764
דז'יחיצקי — 735
דיאמנט איצה — 735
דיאמנט ליפמן — 731, 735
דייטשר משה (סינטור מקראקא) — 682
דרבר (מנהיג פ. פ. ס.) — 652, 657

ה

הבר יוסף משה (ראש קהילת קאליש) — 684
הולנדר — 732
היהודי הקדוש (רבי יעקב יצחק, אדמ"ור מפשיסכע) — 612, 613, 635
היינטר מאיר — 682
הינדס, ד"ר ט. — 670
הירש (קומוניסט מבלוינא) — 650
הירשביין פרץ — 659
הלברשטרם ר' דוד (רב של סוסנוביץ — 685
הלר — 739
הנדל אברהם — 684, 690, 691
רבי העניך, אדמ"ור מאלכסנדר — 614, 617
הרמלין, (שחקן) — 661
הרצפלד א. — 761
הרשוביץ פסי — 739

ו

וואזינברג אייזיק — 657
וואשאוויאק ר' פנחס (גיסו של הרבי מגור) — 689
וואשאוסקי ג. — 669, 671
וואשאוסקי הרשל — 653, 654, 657, 658
ורשבסקי וולף — 744
ורשבסקי יוסף — 732
ורשבסקי עוזר — 601, 647
וואשאוסקי ר' ש. נ. — 670
ואשינסקי — 733
וולמן ק. — 669, 670
וידסלבסקי משה — 744
ויינברג אברהם יצחק — 756
וישניא אלי — 738
וישניא אלי — 744
וינברג, הגאון ר' אברהם (ר' אברהם סטוצ'ינר) — 634, 637
וויינברג בלומה — 659
וויינברג פנחס—653, 654, 656, 657, 668
וויינברג רחל — 659
וינטראוב י. — 670
וינר יצחק — 653, 657, 657
וינר מרדכי (מוטל) — 653
וייסנברג י. מ. — 648, 770
וישוגרודזקי (מזכיר מוישוגורוד) — 649
וולדנברג אייזיק — 653, 657
וולקוביטש יוסף — 653, 702
וקסלר ר' מנדל (ראש ישיבה) — 633

ז

זאוואדסקי יהושע — 742
זאיונץ — 746
זאנד יחיאל — 735, 742
זביטקובר שמואל — 610, 677
זוקובסקי יאן — 730
זיגמונט אוגוסט (מלך פולין) — 609
רבי זוסיה מהאניפולי — 622
זיסמן אליעזר — 657
זלונקה — 738
זלונקה משה — 732
זלזקו יצחק — 731, 742
זלצמן יחיאל־מאיר — 652
זלצמן מאיר — 661
זלצמן פולה — 739
זמיאוסקי — 657
זמבה, הגאון רבי מנחם — 678, 683

ח

רבי חיים הלברשטם, אדמ"ור מצאנז — 613, 616, 632
רבי חיים אבד"ק קונסטנטין — 634
חיים בליאכארז' — 738
חיים ניסן בן חייקל — 713
רבי חנוך הענך, אדמ"ור מאלכסנדר — 614, 617
חייקל בעל־העגלה — 602, 712, 714
חפץ חיים (הגאון רבי ישראל מראדין) — 688

ט

טאבאנס (שיפ) — 744
טאוב אברהם — 656
טובים — 654
טולסטוי — 654, 764
טילמן אברהם — 734, 738
טילמן הערצקה — 656, 733, 735
טילמן יחיאל־מאיר — 658, 704, 739
טילמן יצחק — 734
טילמן משה — 730
טילמן נחמן — 731, 733
טינדל הירש — 666, 746
טעמעס משה — 649
טריטל (אבי יוסף ויעקב) סוכא — 609
טרוקנהיים יעקב — 685

י

יאנצ'ה (הסבל) — 734
יאסינובסקי, עו"ד — 670
יאשינסקי אלי — 735
יאשינסקי דינה — 775
יאשינסקי הרשל — 654, 743
יאשינסקי מנשה — 775
יאשינסקי משה אהרן — 735
יאשינסקי שמואל (שמואליק) — 775, 777
ר' יהושע (בן הרב ר' אליעזר הכהן) — 669
הג' ר' יואב יהושע, אבד"ק קינצק (מח"ס חלקת־יואב) — 631
יוסף סוכא — 609
יעקב סוכא — 609
יוחנן (מנתח ומיילד עירוני) — 610
יעקב, בן השמש ביניש — 609
יעקב רופא (או רב) — 609
ר' יעקב אהרן, אבד"ק קונסנטין — 769
יעקב אהרן — 738
רבי יעקב אריה, אדמ"ור מרדזימין — 637
יעקב דוד (שואב מים) — 733
רבי יעקב יצחק מפשיסכע (היהודי הקדוש) — 612, 613, 635
יעקובוביץ לייזר — 732, 733
יעקובוביץ הרש ליב — 734
יעקובוביץ משה — 648, 737
יעקובוביץ צלקה — 746
יעקובוביץ שלמה — 733, 734

יעקובוביץ שמואל — 657
רבי יצחק זליג מורגנשטרן, אדמ"ור מסוקולוב — 774
רבי יצחק מאיר, אדמ"ור מגור („חידושי הרי"ם) — 614, 621, 627
רבי יצחק מנדל דנציגר, אדמ"ור מאלק־סנדר — 638
ר' יצחק שלמה ליברמן — 632
יקיר הסנדלר — 602, 716, 717
רבי ישראל בעש"ט — 612, 688
רבי ישראל, המגיד מקוז'ניץ — 613
רבי ישראל מורגנשטרן, אדמ"ור מפי־לוב — 634
ר' ישראל זעלזער, מו"צ בראדומסק — 634
ר' יששכר כהן מגוסטינין — 637

כ

כהן אברהם — 654, 656
כהן אברהם—גן יבנה — 779
כהן גיטל — 742
כהן מיכאל — 653, 654, 658
כהן פולה (בתה של גיטל) — 742
כהן שמחה — 648, 654
כהנה פנחס — 746
כמיעל פרידה — 661
כץ הרשל — 659

ל

לאדזשער משה (יעקובוביץ) — 657
לבקוביץ שלמה — 702
לובאנצקא (או לאזאנצקא) דורוטא — 609
לוי ז'אק — 661
רבי לוי יצחק מברדיצ'וב — 613, 616
לויטה (אביו של ל. לויטה) — 670
לוין — 743
לוין, ר' אהרן אבד"ק ריישא — 681
לוין דוד — 776
לוין חנה — 776
לוין, הרב יצחק מאיר — 678, 679, 682, 684
לוין מאיר — 739
לוין מנחם זאב — 700
לוין נח — 734, 739
לוין צבי (הערשעלע) — 776, 777
לוין צבי — 756
לוין שלמה — 730, 734
לוין שרה לאה — 700, 740
לוינטל, רבי ליפמן צבי, אבד"ק ציא־לאדז' — 634
לויפר ברל — 648
לוקשטיק — 743
ליקשטיק יוסף — 658, 730
לזנובסקי, רבי ברוך, אבד"ק אליאזד — 634
לזר אהרן — 739
ליברט ה. — 743
ליברט מוניק — 730, 737, 738
ליברט שמואל — 730
ליבש'ל, דער קליינער — 708
לייזר דרושקש — 666
לייזר הקצב — 733
לייסט, מושל גרמני — 638
ליכטנשטיין י. — 669
ליפשיץ, רבי שלמה זלמן (חמדת שלמה), אב"ד וואַרשה — 638
לנדנברג פאליק — 681
לסקובסקי, ר' אליהו אבד"ק דוואהרש — 634
לעהמן שמואל — 601

מ

מאיר העזר — 723
מאיר בנימין — 698, 699
רבי מאיר יחיאל, אדמ"ור מאוסטרובצה— 700

מונה יוסף — 648, 654, 730, 732, 734
מונצאג׳ — 656
מונטשיק — 657
מוקוטובסקי, ר׳ אברהם — 675, 682
מושיקובסקי, ראש העיר — 648
מושקו, נפח — 712
מזור אליהו — 679
רבי מיכל, אבד״ק ביאלה — 627
מיזל חנה — 761
מילר יואל — 654, 657, 734
מילר רחל — 735
מינץ יוסף — 738
מישרוויצר, ר׳ חיים — 670
מכאל ומרדכי (מארק) בן שלמה — 608
מלנברג ברכה — 739, 740
מנדלי מו״ס — 656
מנדל (סנדלר מחיסקיט) — 746
רבי מנחם מנדל, אדמ״ור מקוצק — 613-616, 625-628, 632, 770
מנדלסון קלרה — 656
מרוז — 756
מרינפלד אהרן זליג — 731, 738
מרינפלד יעקב י״ — 732
ר׳ משה סוכצ׳ובר חותנו של ה„פנים־מאירות״ — 609
משה מסוכצ׳וב — 735
משה סולואז׳ — 738
משה אהרן „שולקלפר״ — 697, 698
משנברג הרש ניסן — 739

נ

נאבארניק משה — 731
נואלסון לוי — 610
רבי נחמן מבראסלאב — 620
נייהוז, ר׳ מאיר בונם — 633
נלסון משה — 649
נלסון שמואל — 697
נפתלי (שען) — 734
נשלביץ אברהם — 659
נשלביץ, ר׳ מאיר — 670

ס

סוקולוב נחום — 670
סטראבינסקי (מנהל כספי של ז׳. ט. א. ס) — 698
סטרינדברג — 659
סלומון, ד״ר — 652
סליוא יאן — 730
הרב י. סנדר מפוזן — 685
סקוטניצקי לוטאק — 648, 654, 656, 689
סקורניק עזריאל — 650
סקורניק רחצה — 746
סקרנט — 654

ע

עלבינגר, ר׳ יוסף — 638
עלבינגר, ר׳ יצחק מאיר — 638
עלבינגר ליבל — 634

פ

פודלישבסקי א. — 670
פיאטשאק — 745
פוזננסקי אלי — 732
פולה — 743
הרב מפיונטק — 634
פייגנבאום, הג׳ ר׳ יצחק ראב״ד וואַרשה — 631
פיין הלה — 735

פיין מרדכי — 666
פיין רוז׳ה — 739
פיינגולד י. ל. — 638
פינצ׳בסקי א. — 746
פינצ׳בסקי וולוול — 730, 743
פינצ׳בסקי חיים — 652, 657, 658
פינטשעוסקי מאטל — 702
פישר (מושל גרמני) — 638
פלונסקי חנה — 739
פלונסקי מנדל — 650
פלונסקי נחמה — 739
פליקס, רופא יהודי — 608
פליישמן — 734
פליישמן חיה־ראשל — 659
פליישמן טובה־לאה — 759
רבי פנחס מקוריץ — 613
רבי פנחס, בעל ה„הפלאה" — 613
פסטלוצי — 710
פסטמן א. — 669
פסטמן בינה — 659
פסטמן מ. — 670
פראוזה יוליאן — 729, 732, 743
פרבשטיין ר׳ השל (ציר הסיים) — 679
פרום ליבל — 681
פרומר, הג׳ ר׳ אריה צבי (ראש ישיבת חכמי לובלין) — 631, 633, 634, 636, 637
פרושינובסקי, ר׳ דוד — 633
פריידה, אשת קלמן יאנקל — 718, 720
פרידמן אהרן יהושע — 675
פרידמן אלכסנדר זישא — 601, 647, 674־691, 705
פרידמן אמנון — 758
פרידמן גישה — 701
פרידמן טאבע — 700
פרידמן יהודית — 703
פרידמן יחיאל — 700
פרידמן יעקב — 604, 659, 765־768
פרידמן מנדל — 652, 654, 656, 657, 700
פרידמן מנחם — 756
פרידמן ניחה — 703
פרידמן פרימן הירש (שלום צבי) — 670, 696, 697, 700, 705, 756
פרידמן צבי (הרשל) — 700
פרידמן רחל — 766, 767
פרידמן שלמה (גראדזיסקער) — 700, 703
פרידמן שמעון (כילקלה) — 732
פרידמן שרה — 756
פרידנזון, ר׳ אליעזר גרשון — 682, 684
פריזעס, ר׳ אליעזר — 677
פריזעס, ר׳ ישעיה — 677
פריוור (ראש הגיסטאפו) — 744
פרילוצקי נח — 654
פרקל, הרב צבי — 666, 703־705, 731, 732
פרשטנברג לייבל — 656

צ

רבי צדוק הכהן, אדמ״ור מלובלין — 620
צימרינסקי, ר׳ אליעזר — 705
צימרינסקי, ר׳ מנשה — 700
צ׳רניאקוב אדם — 638, 683, 684, 689, 734

ק

קאן אהרן — 735
קאן ליזא — 739
קאן ר׳ מאיר — 670
קאן מאיר — 735
קאן מרדכי — 730
קאן שמחה — 734
קאן חיים ניסן — 730
קויאבה — 745
קורצ׳ק יאנוש — 710, 741
קירשברוין, ר׳ אליהו — 679, 688
קלוסקא אדם — 652
קלוסקא אהרן — 738
קלוסקי (אחים סנדלרים) — 732
קלמן יאנקל — 664, 718, 720
קלר ישראל — 652
קמפלמכר — 653, 704, 710

קנוט אברהם יעקב — 731
קנוט מנשה — 644, 656, 731, 738, 744
קפלן, ד"ר — 654, 657
קפלן חנה — 771
קפלן יוסף — 775
קורוטקין — 670
קראקוב שמעון — 734, 742
קרוין, ר' בן־ציון — 670
קרונגראד אברהם מאיר — 684
קרלבך, ד"ר עמנואל — 676

ר

ראביץ, מורה — 684
ראזענבערג וואזע — 601, 604, 648, 659
רבינוביץ, ר' מנשה — 670
רבינוביץ תמה — 652
רדזינסקי יעקב (עסקן מזרחי) — 685
רוגובי אברהם מרדכי — 681, 684
רוזן יונטל — 652, 657
רוזנפלד א. — 669, 670
רוטשטיין גולדה — 740
רוטשטיין יוסל — 739
רוטשטיין ישראל — 731, 738, 739
רוטשטיין שבתי — 702
רולן — 654
רוזנקופ פנחס — 730, 737, 738, 743
רוזנקופ רוז'ה — 741
רוטנברג אהרן, חתן אדמ"ור ר' שמואל— 633
רייטמן הרש — 732, 746
רינגלבלום, ד"ר — 687, 689
רכטמאן אברהם — 706
רכטמן ר' דוד — 706
רכטמן מלכה — 706
רכטמן משה — 708, 723
רכטמן פנחס אליהו — 709
רכטמן רבקה — 709
רפופורט אהרן (מביליץ) — 685
רפופורט יעקב (מביליץ) — 685
רפופורט שמחה (מביליץ) — 685

ש

שאפראן דוד — 684
שוארץ בנימין — 731
שוארץ משה — 648, 659
שוארצשטיין מאיר יואל — 676
שוטלנד רפאל — 761
שויאטלובסקי שלמה — 652
שולץ — 685, 690, 691
„שולקלפר" משה אהרן — 697
שטיגליץ זיאמה — 652
שטיין א. ש. — 604
שטרן יחיאל — 731
שיינוואלד (בנו של ינקלה מלמד) — 653
שיינוולד — 744
שיינוואלד משה — 742
שיינוואלד צבי (הירש) — 742, 746
שלום עליכם — 659
שלזינגר מרדכי — 778
רבי שלמה, אדמ"ור מראדומסק („תפארת שלמה") — 628
רבי שלמה זלמן ליפשיץ („חמדת שלמה") — 638
רבי שמואל, אדמ"ור. עיין בורנשטיין ר' שמואל
שמיונטק — 657
שמיונטק א. ל. — 670
שמייסר פולה — 740
שמלץ (חייט) — 743
שמלץ מנחם — 731, 738
רבי שמלקי מניקלשבורג — 613
שמעון בן נתן — 610
רבי שניאור זלמן מלאדי („התניא") — 613, 620
שפאטריק (טכנאי שניים) — 656
שפירא אשר — 682
שפירא יצחק — 735
שפירא, הרב ר' משה נתן, אבד"ק קשיונז — 628
שפירא, רבי קלונימוס, אדמ"ור מפיאס־צנה — 685
שציטנר — 737
שרשבסקי (בנקאי) — 677